An aerial view of an archaeological excavation site in Gdansk, showing the remains of a wooden structure. The structure is built with thick, weathered wooden posts and beams, forming a rectangular shape. The ground is dark and uneven, with some debris and small white markers scattered around. The structure appears to be a meat market (jatkę) from the 14th to 20th century.

Jatki mięsne w Gdańsku od XIV do XX wieku

MUZEUM
GDAŃSKA

MUZEUM
ARCHEOLOGICZNE
W GDAŃSKU

Jatki mięsne w Gdańsku
od XIV do XX wieku

Jatki mięsne w Gdańsku od XIV do XX wieku

pod redakcją ALEKSANDRY PUDŁO, WALDEMARA OSSOWSKIEGO, EWY TRAWICKIEJ

Gdańsk 2018

Seria wydawnicza

Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska. Tom XVI

Gdańsk 2018

Recenzenci

Prof. dr hab. JERZY PIEKALSKI

Prof. dr hab. WITOLD ŚWIĘTOSŁAWSKI

Redakcja i korekta

ELŻBIETA PEKAŁA

Tłumaczenie na język angielski:

BARBARA GOSTYŃSKA

SYLWIA PIKIEL

Okładka, skład i łamanie tekstu

LIDIA NADOLSKA

Na okładce wykorzystano zdjęcie z badań archeologicznych na terenie łąw mięsnych w sezonie 2005.

Fot. R. Krzywdziński

Druk i oprawa

Wydawnictwo
bernardinum

Nakład: 400 egz.

Copyright by

Muzeum Gdańska & Muzeum Archeologiczne w Gdańsku

2018 Gdańsk, Poland

ISBN 978-83-61077-62-6

ISBN 978-83-85824-91-6

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

Spis treści

Przedmowa	7
Wprowadzenie (ALEKSANDRA PUDŁO)	9
ROBERT KRZYWDZIŃSKI	
Jatki rzeźnicze Głównego Miasta w Gdańsku w świetle źródeł archeologicznych	13
MONIKA KASPRZAK	
Analiza stratygraficzno-przestrzenna zabudowy przy ul. Św. Ducha 44–46 na tle budownictwa Głównego Miasta w Gdańsku	235
BOGDAN KOŚCIŃSKI	
Asortyment naczyń ceramicznych ze średniowiecznych jatek rzeźniczych (ław mięsnych) w Gdańsku	287
JOANNA DĄBAL	
Naczynia ceramiczne lokalnej produkcji oraz importowane, użytkowane od XVI do XIX wieku	301
EWA TRAWICKA	
Zabytki metalowe	335
BORYS PASZKIEWICZ	
Monety	389
HENRYK PANER	
To nie mogło być w piątek! czyli ślady obecności pielgrzymów w materiałach z badań na stanowisku Ławy Mięsne w Gdańsku	423
MARIA KAROLINA KOCIŃSKA	
Plomby tekstylne i towarowe	435
MONIKA KASPRZAK	
Zabytki wykonane z drewna, kości, poroża i rogu bydlęcego	445
BEATA CEYNOWA	
Zabytki skórzane	465
OLGA KRUKOWSKA	
Zespół zabytków ze szkła	499
OLGA KRUKOWSKA	
Opracowanie zbioru kafli piecowych	515
MICHAŁ KORSZAŃSKI	
Fajki gliniane	527

MICHAŁ KORSZAŃSKI Zabytki bursztynowe	535
MICHAŁ KORSZAŃSKI Wyroby kamienne	541
KATARZYNA DARECKA Okiennice – zamknięcia średniowiecznych otworów okiennych	559
MONIKA BADURA, MAŁGORZATA LATAŁOWA Warunki osadnictwa i użytkowanie roślin w rejonie jatek rzeźniczych (XIV–XVII w.) – przesłanki archeobotaniczne	565
MARZENA MAKOWIECKA, DANIEL MAKOWIECKI Zwierzęce szczątki kostne z jatek rzeźniczych w Gdańsku	589
ELŻBIETA NAKONIECZNA Płyty przedprożowe z elewacji dawnego budynku jatek mięsnych w Gdańsku?	649
ZOFIA MACIAKOWSKA Analiza źródeł wraz z próbą odtworzenia zmian w układzie przestrzennym kwartału obejmującego jatki rzeźnicze	655

Przedmowa

Z przyjemnością przekazujemy Państwu kolejny, XVI tom wydany w ramach serii wydawniczej Muzeum Gdańska „Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska”.

Zawiera on opracowanie naukowe badań archeologicznych kwartału, znajdującego się przy kościele pw. Najświętszej Marii Panny: pomiędzy ulicami Mariacką a Św. Ducha na Głównym Mieście w Gdańsku – prowadzonych przez Muzeum Gdańska wspólnie z Muzeum Archeologicznym w Gdańsku. Przez ponad 500 lat znajdowały się w tym miejscu jatki rzeźnicze, przylegające od wschodu do plebanii kościoła NMP, a także mieszczkańskie kamienice. Zabudowa całego kwartału uległa zniszczeniu w marcu 1945 r. i teren ten pozostaje do dnia dzisiejszego niezabudowany.

Jatki rzeźnicze, zapewne z powodu swojej niezbyt znaczącej formy architektonicznej, nie doczekały się do tej pory większego opracowania naukowego, a informacje na temat tego rejonu Gdańska przedstawiane były na marginesie prac poświęconych rozwojowi przestrzennemu miasta, budowie kościoła i historii cechu rzeźników głównomiejskich.

Głównym celem badań archeologicznych jest dążenie do odtworzenia w sposób jak najpełniejszy otoczenia i warunków życia ludzi w dawnych wiekach. Przeprowadzone wykopaliska i późniejsze badania nad znaleziskami, których podsumowanie zawiera niniejsza publikacja, realizują ten cel. Nowe dane źródłowe na temat jatek rzeźniczych w sposób znaczący się poszerzyły, a wiele dotychczasowych ustaleń – dokonanych na podstawie skąpych źródeł

pisanych, kartograficznych i ikonograficznych – uległo weryfikacji.

Do opracowania tak ważnego stanowiska archeologicznego został powołany zespół najlepszych specjalistów w dziedzinie archeologii, archeobotaniki, archeozoologii oraz historii architektury z instytucji naukowych i kultury z Polski, przede wszystkim jednak z Gdańska. Zawarte w niniejszym tomie artykuły przedstawiają w sposób kompleksowy zagadnienie rozwoju ław mięsnych, początków architektury murowanej w Gdańsku, prezentują wiele nieznanych dotąd obiektów i znalezisk unikatowych w skali europejskiej. Uwagę miłośników dziejów Gdańska zwrócą zwłaszcza odkrycia najstarszych, XIV-wiecznych relikwów zabudowy jatek, które przetrwały dzięki niezbyt intensywnej, i nie ingerującej w głąb, działalności budowlanej z młodszych okresów. Przeprowadzone z rozmachem interdyscyplinarne badania oraz sporządzona na podstawie źródeł archeologicznych rekonstrukcja etapów zagospodarowania tego terenu są na pewno znaczącym krokiem w badaniach nad rozwojem urbanistycznym i gospodarczym Prawego Miasta. Efekty wykonanych prac pozwalają lepiej zrekonstruować krajobraz kulturowy tej części Gdańska, ujawniając kolejne elementy dziedzictwa, stanowiące o unikatowym i niepowtarzalnym charakterze naszego miasta.

Oddając do Państwa rąk nowy tom serii wydawniczej Muzeum Gdańska, chcielibyśmy wyrazić słowa szczególnego podziękowania współredaktorowi tomu Pani dr Aleksandrze Pudło za inicjatywę i realizację całości przedsięwzięcia, jak również wszyst-

kim autorom, którzy podjęli trud przygotowania treści do niniejszego wydawnictwa.

Życząc czytelnikom ciekawej lektury należy podkreślić, że wydanie publikacji zostało zrealizowane dzięki specjalnej pomocy finansowej Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, za co składamy serdeczne podziękowanie.

Mamy nadzieję, że niniejsza publikacja rozbudzi wśród czytelników chęć poznawania historii Gdańska i zgromadzonych w naszych muzeach unikatowych kolekcji zbiorów.

EWA TRAWICKA
Dyrektor Muzeum Archeologicznego

WALDEMAR OSSOWSKI
Dyrektor Muzeum Gdańska

Wprowadzenie

Na początku roku 2004 Urząd Miasta w Gdańsku zwrócił się do Muzeum Gdańska z prośbą o przeprowadzenie badań archeologicznych kwartału o powierzchni około 1000 m², znajdującego się przy kościele pw. Najświętszej Marii Panny, pomiędzy ulicami Mariacką a Św. Ducha na Głównym Mieście w Gdańsku. Badania te były wówczas częścią pierwszego etapu projektu odbudowy pierzei ul. Św. Ducha. Miały one na celu przygotowanie tego terenu pod przyszłą zabudowę. Celem prac wykopaliskowych było równocześnie określenie wytycznych do projektu odbudowy dawnych kramów mięsnych. Ze względu na niezwykle intensywność historyczną tego miejsca, badania archeologiczne prowadzone były przez Muzeum Gdańska we współpracy z Muzeum Archeologicznym w Gdańsku – ich koordynatorem była Aleksandra Pudło, a kierownikiem badań Robert Krzywdziński. Oficjalne zlecenie badań wykopaliskowych przez Urząd Miasta rozpoczęło okres prac przygotowawczych, które polegały m.in. na uzyskaniu map z uzbrojeniem, zorganizowaniu zespołu badawczego oraz wyłonieniu (zgodnie z przepisami ustawy Prawo zamówień publicznych) firmy budowlanej, obsługującej wykopaliska. W rezultacie do prac terenowych przystąpiono w połowie czerwca 2004 r. Wkrótce jednak wystąpiły nieprzewidziane przerwy w pracach. Wstrzymano je z powodu długotrwałych uzgodnień z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w sprawie zachowania XIX-wiecznych fundamentów ław mięsnych, następnie – z konieczności przełożenia ciepłociągu i kabla wysokiego napięcia, co umożliwiło kontynuowanie wykopalisk, wreszcie ze względu na przerwę zimową. Mimo tych trudności, prace archeologiczne na terenie dawnych kamienic zostały zakończone w 2004 roku, natomiast na obszarze dawnych ław mięsnych w lipcu 2005 roku.

Wykopaliska przy ul. Św. Ducha były pierwszymi w historii Gdańska badaniami na Głównym Mieście prowadzonymi na tak dużej powierzchni. Dzięki temu archeolodzy zyskali bezprecedensową okazję do zbadania historii całego kwartału zabudowy. A jest to obszar niezmiernie istotny dla rozpoznania kwestii osadnictwa w Głównym Mieście we wczesnym średniowieczu, a także usytuowania i funkcjonowania kramów handlowych (ław mięsnych, jatek rzeźniczych) w miejscu, które stanowiło niezwykle istotny punkt w życiu gospodarczym i handlowym powstającego wówczas miasta.

Stanowisko archeologiczne przy ul. Św. Ducha należało do niezwykle trudnych logistycznie: po pierwsze znajdowało się w kluczowym dla ruchu turystycznego miejscu miasta, po drugie merytorycznie – z powodu licznie zachowanych poziomów kramów, dużej liczby warstw kulturowych, doskonale zachowanych relikwów drewnianych i murowanych budowli sprzed setek lat i skomplikowanej stratygrafii. W związku z tym archeolodzy żmudnie wykonywali setki opisów, rysunków oraz fotografii, stanowiących dokumentację tego unikatowego w skali europejskiej odkrycia. Wszystko to wymagało czasu, a także odpowiednich środków, gdyż była to jedyna i niepowtarzalna okazja zbadania tak dobrze zachowanych kart kroniki dziejów Gdańska i każda zawarta w nich informacja musiała być starannie zarejestrowana dla przyszłych pokoleń.

Równocześnie Muzeum Gdańska podjęło szereg działań w celu zachowania i opracowania odkrytego materiału archeologicznego i zabytkowego. W latach 2005–2010 wykonano dużą serię badań dendrochronologicznych odkrytych elementów drewnianych średniowiecznych domów, kramów oraz kamienic w celu określenia dokładnych dat powstania poszczegól-

gólnych obiektów (169 prób przyniosło wynik pozytywny)¹. Wykonano również konserwację pozyskanych zabytków archeologicznych (metalowych, skórzanych, drewnianych), w sumie 708 sztuk. Przeanalizowano i opisano wyniki badań archeologicznych, a także opracowano poszczególne rodzaje zabytków (zabytki ceramiczne, metalowe, drewniane i kościane, wykonane ze skóry, szkła, bursztynu i kamienia), w sumie 19 607 całych i fragmentów zabytków. Opisano również pozyskane szczątki roślinne (23 próby) i zwierzęce (21 891 fragmentów kości) oraz przeanalizowano dane historyczne badanego kwartału. Wykonano dokumentację rysunkową (531 sztuk) i fotograficzną (1 665 sztuk) poszczególnych zabytków, opracowano graficznie dokumentację rysunkową stanowiska archeologicznego. Wszystkie te działania prowadzono we współpracy z Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, aby przygotować w pełni kompleksową monografię stanowiska archeologicznego, prezentującą interdyscyplinarne wyniki o historii i funkcjonowaniu ław mięsnych oraz najbliższego sąsiedztwa na przestrzeni 600 lat.

Warto wspomnieć, że Urząd Miasta w 2009 roku dokonał zmiany w projekcie odbudowy południowej pierzei ul. Św. Ducha i przeniósł całą rewitalizację na podmioty prywatne. W związku z tym nowy właściciel terenów, na których znajdowały się dawne ławy mięsne, przeprowadził uzupełniające badania archeologiczne. Dotyczyły one obszarów granicznych badanego wcześniej kwartału. Ze względu na to, że niektóre opracowania archeologiczne i zabytków z badań 2004–2005 jeszcze trwały, włączono do opracowania nowo pozyskane dane, uzupełniając tym samym informacje w swoich dziedzinach. Było to szczególnie istotne w przypadku parcel mieszkalnych.

Ze względu na bogactwo i różnorodność pozyskanego materiału archeologicznego i zabytkowego, opracowania trwały wiele lat po zakończeniu prac wykopaliskowych, aż do 2013 roku. Artykuły były stopniowo dostarczane do redakcji. W 2014 roku zakończono korektę autorską wszystkich arty-

kułów. Z powodu ograniczeń finansowych zawieszono jednak przygotowanie publikacji. Mimo to Muzeum Gdańska cały czas dążyło do upublicznienia tych wyjątkowych wyników. Dopiero dofinansowanie przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego umożliwiło dokończenie tego dzieła. Bez środków otrzymanych w ramach programu „Dziedzictwo kulturowe”, priorytet „Ochrona zabytków archeologicznych”, nie byłoby możliwe wydanie drukiem wyników tych wyjątkowych badań, za co składam Ministerstwu ogromne podziękowania.

Zakres projektu spowodował, że wyniki przedstawione w niniejszej monografii pokazują stan badań odkrytego materiału archeologicznego na rok 2014. Największą wartością publikacji jest wciąż niezwykle precyzyjna prezentacja zwartego i niezmiernie ciekawego materiału archeologicznego, dotycząca funkcjonowania jednego z ważniejszych miejsc w ponad 1000-letniej historii miasta, oraz pozyskanej niezwykle cennej kolekcji zabytków.

Do opracowania tak ważnego stanowiska archeologicznego został powołany zespół najlepszych specjalistów w dziedzinie archeologii, archeobotaniki, archeozoologii oraz historii architektury z instytucji naukowych i kultury z Polski, głównie z Gdańska. Monografię rozpoczyna artykuł prezentujący wyniki badań wykopaliskowych na obszarze „jatek”, wprowadzający czytelnika w tematykę ław mięsnych, zawierający wnikliwy opis kolejnych etapów rozbudowy i charakterystykę straganów w poszczególnych horyzontach czasowych. Autor przedstawia rozwój ław mięsnych w kolejnych stuleciach od połowy XIV do połowy XX wieku, wyróżniając osiem poziomów osadniczych badanego terenu. Drugim wiodącym artykułem jest opis równoczesnych etapów rozwoju parcel mieszkalnych na terenie sąsiadującym z jatkami rzeźniczymi. Czternaście następnym artykułów przedstawia charakterystykę różnego rodzaju materiału zabytkowego pozyskanego w trakcie wykopalisk na terenie dawnych ław mięsnych i sąsiadujących kamienic. Zabytki te, co ważne, w większości związane były z działalnością ław mięsnych i funkcjonowaniem domów, a potem kamienic. Zawarto w nich analizę: ceramiki średniowiecznej i nowożytnej, zabytków metalowych (w tym monet, plomb), wykona-

¹ Badania dendrochronologiczne zostały wykonane przez prof. dr hab. inż. Tomasza Ważnego z Zakładu Technologii i Technik Malarskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Ryc. 1. Obszar badań archeologicznych pomiędzy ul. Mariacką, a ul. Św. Ducha na Głównym Mieście w Gdańsku, sezon 2004. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 1. The area of archaeological excavation between Mariacka and Św. Ducha streets in the Main Town in Gdańsk; season 2004. Photo by R. Krzywdziński

nych z drewna i rogu, ze skóry, szkła, bursztynu i kamienia, kafli piecowych, fajek, a nawet dobrze zachowanych elementów stolarki. Kolejna część dotyczy wyników analizy materiałów archeobotanicznych, które charakteryzują lokalne środowisko: składniki paszy i ściółki zwierząt oraz dietę roślinną dawnych mieszkańców miasta. Bardzo ważnym artykułem o jatkach jest opracowanie materiału osteologicznego, gdzie wymieniono m.in. rodzaj i charakter zwierząt, które były przedmiotem handlu w Gdańsku – informując tym samym, jak wyglądała miejska gospodarka handlowa oraz jak zmieniała się dieta mięsno-rybna gdańszczan na przestrzeni wieków. Ostatnie dwa artykuły traktują o kwestiach historycznych badanego kwartału i elementach dekoracyjnych budynku, w którym handlowano.

Zaprezentowane wyżej liczne artykuły interdyscyplinarne przedstawiają w sposób kompleksowy problem rozwoju ław mięsnych, pierwszych domów

i kamienic w Gdańsku. Prezentują wiele nieznanych dotąd obiektów i znalezisk, unikatowych w skali europejskiej, które wyjaśniają wiele kwestii związanych z zabudową i funkcjonowaniem tego kwartału oraz miasta.

Na koniec chciałabym również bardzo podziękować wszystkim autorom, którzy z wielkim zaangażowaniem podjęli się badań, a następnie z wyrozumiałością przystąpili do dokończenia dzieła. Jest to tym ważniejsze, że opracowanie tak bogatego materiału archeologicznego było nie lada wyzwaniem. Swoje podziękowania kieruję także do wszystkich osób, które wzięły udział w tym projekcie od strony organizacyjnej i formalnej, zwłaszcza do obu Dyrekcji i pracowników Muzeum Gdańskie oraz Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Bez ich wsparcia, zaangażowania i czynnego udziału praca ta nie mogłaby powstać.

ALEKSANDRA PUDŁO

Introduction

At the beginning of 2004 the authorities of Gdańsk requested the Gdańsk Museum to perform archaeological excavation at the premises of 1000 m² area located between Mariacka and Św. Ducha streets in the Main Town. The excavation was the first phase of the project to reconstruct the buildings along Św. Ducha Street. Its aim was to prepare the lot for future development and to define guidelines for the recreation of meat stalls that had been located there in the past. Due to the specific historic character of this place, the Gdańsk Museum carried out the archaeological excavation in cooperation with the Archaeological Museum in Gdańsk – with Aleksandra Pudło as the coordinator, and Robert Krzywdziński as the manager of the project. Field works started in mid June 2004 and were finally completed in July 2005.

The archaeological excavations in Św. Ducha Street were the first research covering such a big area conducted in the Main Town. Thus, archaeologists had an unprecedented occasion to study the history of an entire block. This area is extremely important for the research concerning early medieval settlement in the Main Town and the arrangement and operation of market stalls (meat stalls, butcher's stalls) in the place that played a central role in the economic and commercial life of the city in those times.

The Gdańsk Museum undertook a number of steps to preserve and research into the archaeological and historical material. In 2005–2010 a series of dendrochronological analyses were performed with regard to wooden elements of houses and stalls found during archaeological excavation. Their aim was to determine the date of construction for these objects (169 samples brought positive outcomes)¹. Archaeological artefacts (metal, leather, wooden) – 708 pieces in total – have also undergone conservation procedures. The research process included also the analysis of individual types of relics (ceramic, metal, wooden and bone, leather, glass, amber and stone) – 19.607 items (in whole or in fragments); the description of the remains of vegetable and animal origin (23 samples and 21.891 fragments, respectively); the analysis of historical data concerning the block being the subject matter of the studies; doing drawings (531 items) and photographic documentation (1.665 items) of individual artefacts; and

preparing the graphic documentation of the archaeological site. All these works were conducted in cooperation with the Archaeological Museum in Gdańsk with the aim to prepare a fully comprehensive monograph of the archaeological site that would present interdisciplinary results concerning over 600 years of the history and operation of meat stalls and their nearest surroundings.

It is worth mentioning that in 2009 Gdańsk authorities modified the project regarding the reconstruction of buildings along the southern side of Św. Ducha Street and commissioned private investors with the task of performing the redevelopment. Thus, a new owner performed additional archaeological excavation on the lot where meat stalls were located in the past. This research focused on boundary areas of the block studied previously. As some of the studies concerning artefacts obtained in 2004–2005 were still in progress, data obtained in this additional research were included in the study and supplemented the materials in individual areas of research (those concerning housing premises in particular).

Due to the abundance and the variety of archaeological and historical material obtained during the research, the studies continued for many years after the completion of excavation works (till 2013). The articles were sent one by one and only in 2014 the proofreading process of all of them was finished; however, the publication was postponed due to some financial problems. Nevertheless, the Gdańsk Museum continued its efforts to publicize these extraordinary results, and finally succeeded to do this thanks to the funds obtained from the Ministry of Culture and National Heritage. We would like to express our thanks to the Ministry – without the financial support received under the “Cultural Heritage” program, “Archaeological Relics Preservation” priority, the publication of research results would not be possible.

Due to the extent of the project, the results presented in this monograph show the state of the research on the obtained material as at 2014. The greatest value of the publication lies in the unusually detailed presentation of extremely rich and interesting archaeological material regarding one of the most crucial places in over 1000 years of the city history, as well as the presentation of an extremely valuable collection of relics obtained during the research.

¹ Dendrochronological research was performed by Prof. dr hab. inż. Tomasz Ważny from the Painting Technology and Technique Institute, the Nicolaus Copernicus University in Toruń.

Jatki rzeźnicze Głównego Miasta w Gdańsku w świetle źródeł archeologicznych*

Obszar objęty badaniami, na którym funkcjonowały m.in. jatki rzeźnicze, zlokalizowany jest na terenie Głównego Miasta, w jego środkowej części, przy północno-wschodnim narożniku kościoła NMP, między ulicami Mariacką i Św. Ducha. Przez większość historii Głównego Miasta Gdańska funkcjonował tutaj zespół czterech szeregów jatek rzeźniczych z dwoma przejściami. Około 1897 r. w północnej części obszaru zajmowanego dotąd przez jatki rzeźnicze wzniesiona została kamienica, która otrzymała adres Św. Ducha 43 (Heilige Geistgasse 43).

Zachodnia część wykopu badawczego zajmowała obszar o powierzchni ok. 745 m² (na współczesnym poziomie gruntu). Niestety, w dwóch miejscach tego obszaru badania nie mogły zostać zrealizowane w przewidzianym zakresie. Pierwsze z nich to zajmująca powierzchnię ok. 210 m² prostokątna piwnica wspomnianej kamienicy w północno-zachodnim narożniku wykopu, zagłębiona do poziomu warstwy pierwotnej – calca. Jej posadzka znajdowała się na poziomie 1,93–1,98 m n.p.m., jednak poniżej były kolejno: betonowa wylewka, następna posadzka o charakterze zabezpieczającym oraz warstwa piasku i żwiru o miąższości ponad 1,5 m. W wyniku prac związanych z budową tej części piwnicy zostały zniszczone nowożytnie i średniowieczne nawarstwienia związane z jatkami. Wschodnia część oraz południowy koniec zachodniego pasa piwnicy zostały posadowione na wyższym poziomie – 2,8–2,89 m n.p.m., bezpośrednio na warstwie niwelacyjnej o niewielkiej miąższości. Drugi obszar wyłączony częściowo z badań, o powierzchni ok. 40 m², zlokalizowany był w przeciwnym, południowo-wschodnim narożniku wy-

kopu. Był to pas ziemi o szerokości 2,5–3 m, wyłączony zgodnie z zaleceniem inspektora nadzoru budowlanego, ze względu na niebezpieczeństwo uszkodzenia zachodniej ściany kamienicy przy ul. Mariackiej 52. Eksplorację w tej części prowadzono tylko do poziomu ok. 2,3 m n.p.m. Ponadto z badań wyłączony został także szeroki na 6,5–7,5 m pas terenu wzdłuż wschodnich ścian Plebanii kościoła NMP i Kaplicy Królewskiej.

Badania rozpoczęto od usunięcia warstw humusu współczesnego i gruzu pochodzącego ze zburzonych budynków, funkcjonujących tutaj do marca 1945 r. Po pełnym zadokumentowaniu wszystkich murów, część z nich, utrudniającą lub uniemożliwiającą dalsze badania, usunięto za zgodą Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, a na powstałym w ten sposób terenie rozpoczęto właściwą eksplorację obiektów i warstw archeologicznych.

Wykopy dostarczyły niezwykle ciekawych wyników. Choć można się było domyślać ich rodzaju, to i tak dużym zaskoczeniem jest zakres i stan zachowania odsłoniętych reliktyw, m.in. jatek rzeźniczych i drewnianych domów mieszkalnych. Niezwykłość tego stanowiska wynika także z charakteru powstałych tutaj obiektów. Funkcjonujące w tym miejscu od 1. poł. XIV w. do końca XIX w. (a częściowo także do 1945 r.) tzw. ławy mięsne nigdy nie miały podpiwniczenia, co spowodowało, że najstarsze elementy zagospodarowania tego terenu zachowały się w dobrym stanie, umożliwiającym odtworzenie zabudowy z pierwszych okresów zasiedlenia. Jedyne utrudnienia, z jakimi mamy do czynienia, dotyczą wyższych poziomów – związanych z okresem po XIV

* Tekst oddany do druku w styczniu 2008 roku.

w. Zmiany budowlane, jakie miały miejsce w XVII–XVIII w. i później, spowodowały prawie całkowitą rozbiorę i wymianę bezpośrednio poprzedzających elementów zabudowy.

Jednoznacznie należy uznać, że najważniejszym odkryciem tych wykopalisk są pozostałości zespołu trzech szeregów jatek, w których handlowano mięsem. Jest to tym istotniejsze znalezisko, że udało się zarejestrować zmiany przestrzenne, jakie miały tutaj miejsce szczególnie w najwcześniejszym okresie ich istnienia.

Jak dotąd jatki rzeźnicze z Głównego Miasta w Gdańsku nie doczekały się odrębnego opracowania. Pomijając marginalne wzmianki w literaturze poświęconej budownictwu w Gdańsku [por.: Maciakowska w tym tomie, tam dalsza lit.] najobszerniejsze wiadomości możemy znaleźć w pracy Marii Boguckiej *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.* [1962: 16–18, 22–23, 31–33, 169–172, 209–211, 231–232, 252–254, 265–267, 271–272, 311–312], a także Paula Gehrke *Das Danziger Fleischergewerk in seiner geschichtlichen Entwicklung* [1895]. W dużo mniejszym zakresie wspomina także o „ławach mięsnych” m.in. M. Biskup [1978a: 357; 1978b: 365–366, 369, 371; 1978c: 418; 1978d: 537], M. Foltz [1912: 35–37, 44, 185–186, 246], E. Kloss [1954: 201–202], J. Stankiewicz [2006: 344–345], Świątchowski [1988: 56–57].

Poniższy tekst w założeniu miał mieć charakter przede wszystkim opracowania materiałowego, jednak z naciskiem na rozszerzoną interpretację i omówienie wniosków. Ma to służyć nie tylko zrozumieniu przez czytelnika sposobu zagospodarowania przebadanego terenu oraz pozostałych aspektów życia codziennego dawnych mieszkańców, ale także stać się w przyszłości podstawą do syntetycznych opracowań w szerszym ujęciu. Kompletnie opracowanie olbrzymiego materiału pozyskanego w trakcie badań w mieście wymaga długiego czasu, środków finansowych i możliwości technicznych, których brak jest najczęściej powodem jego zaniechania lub wykonania w dużym skrócie.

Ważnym aspektem poniższego opracowania jest dwoisty charakter tej części stanowiska, który polega na terytorialnym wyróżnieniu przestrzeni handlowej związanej z powstaniem i funkcjonowaniem

tutaj jatek rzeźniczych oraz typowo mieszczańskich działek. Była to jedna z niewielu okazji jednoczesnego zbadania kultury zamieszkiwania dawnych gdańszczan oraz ich działalności związanej z handlem mięsem.

Dotychczas w Polsce, na tak szeroką skalę, tak zachowane relikty jatek rzeźniczych nie były badane metodą wykopaliskową¹, stąd trudno znaleźć odpowiednie tło porównawcze. W poniższym opracowaniu tylko do pewnego stopnia posłużono się analogicznymi konstrukcjami (a także innymi aspektami) jatek mięsnych z Elbląga [Czaja 1992: 20, 50, tab. 12: 104; Czaja, Nawroński 1993: 79], Torunia [Mikulski 1999: 30, 33, 35, 88–90, 121–123, 236–240], Wrocławia [Eysymontt 2000; Goliński 1997: 23–27, 51, 75–76, 78, 135–137; Piekalski 1991: 141; Czerner 1960: 65–67], Głogowa [Czerner, Lasota 1994: 24–25] i innych miast. Jedną z ważniejszych prac traktujących o jatkach rzeźniczych w ujęciu ogólnym jest publikacja Ireny Rabęckiej-Brykczyńskiej *Jatki rzeźnicze w Polsce w XIII–XIV wieku* [1984; zob. też recenzję tej pracy: D. Główa 1985: 98–105]. Ponadto w poniższym opracowaniu odniesiono się także do innych opracowań traktujących o kramach, w których handlowano innymi towarami, ale zbudowane zostały w konstrukcji, która mogła stać się tłem porównawczym dla gdańskich jatek.

Poniżej reliktyw jatek zarejestrowane zostały pozostałości kompleksu obiektów składających się na zabudowę dwóch parcel mieszczańskich. Głównym znaleziskiem są tutaj drewniane domy, zbudowane w konstrukcji szkieletowej i słupowej z ryglami przyciesionymi. Literatura dotycząca budownictwa drewnianego na ziemiach polskich, a także w Europie Środkowej, jest dużo obszerniejsza od tej dotyczącej jatek rzeźniczych. Za najbardziej znaczące pozycje należy uznać publikacje Romany Barnycz-Gupieniec [2000], Jerzego Piekalskiego [2004; 1996: 73–86], a także w pewnej części Mariana Rębkowskiego [2001], mające charakter ogólnego spojrzenia na problematykę drewnianego budownictwa. Dodać do nich należy jeszcze popularnonaukową pracę Ignacego Tłoczka [1980]. Na temat drewnianego budownictwa szkieletowego z Gdańska

¹ Dotyczy materiałów publikowanych.

znaleźć można bardzo niewiele informacji w publikowanej literaturze [por.: Massalski, Stankiewicz 1969: 161]. Najbardziej znaczące znajdują się w pracach: Kościńskiego [1998: 107–108, 112, 116–117], Massalskiego i Stankiewicza [1969: 161–162], Zbierskiego [1978a: 106–108; 1978b: 237–238], Biskupa [1978e: 450–453] i Korduby [2005: 75–77]².

Jeżeli chodzi o badania archeologiczne na tym obszarze, to w roku 2000 zostały przebadane niewielkie powierzchnie wewnątrz Kaplicy Królewskiej, bezpośrednio sąsiadującej z jatkami mięsnymi. Niestety, wyniki z tych badań jak dotąd nie doczekały się publikacji [Urbanek 2000]. Drugim, ale nieco oddalonym terenem badań, był wykop założony poza kwartałem ulic Mariacka, Krowia, Św. Ducha, Podkramarska, po południowej stronie kościoła NMP przy ul. Chlebnickiej [Zbierski 1968: 195–198].

Ważną kwestią, dotyczącą podstaw rozważań nad średniowiecznym handlem mięsem oraz handlem w ogóle, jest terminologia dotycząca obiektów, w których się odbywał. Poza pracami Rabęckiej-Brykczyńskiej [1984: 11–12] oraz Czernera [2002: 130, 169], problem ten w literaturze pozostał nie zauważony. Dla określenia obiektów handlowych o uproszczonej formie jak jatki w źródłach znajdują się m.in. następujące terminy: łacińskie *macellum* lub *banca* (używane zamiennie) [Rabęcka-Brykczyńska 1984: 10–11], niemieckie *bänk*, a w wypadku jatek gdańskich, choć nie tylko, *Fleischbänke* [por. omówienie źródła: Maciakowska w tym tomie]. Współczesne słowniki niemiecko-polskie słowo *bänk* tłumaczą jako ława [m.in. Wielki słownik... 2001: 241]. Stąd gdańskie *Fleischbänke* tłumaczone są jako *ławy mięsne* [por. np.: Bogucka 1962, passim; Massalski, Stankiewicz 1969: 206]³. Jednak w starszych publikacjach słownikowych *Fleischbänke* jest wyjaśniane jako *jatki mięsne, rzeźnicze* [Mrongovius 1837: 245; Troc 1802: 495]. Ponadto źródła archeologiczne, jak zostało to niżej omówione, potwierdzają istnienie w tym miejscu od samego początku niewielkich, drewnia-

nych budynków (komór, bud, lub jak dzisiaj można by je określić – boksów) z relikdami ścian oraz nie zachowanym zadaszaniem. Za *ławę* jako urządzenie handlowe należałoby uznać stół bez ścian i stałego zadaszania (ewentualnie zadaszanie połączone ze stołem lub przenośne), przeznaczony do sprzedaży gotowych wyrobów (zob. ryc. 31, a także: U. Sowińska [2004: 20, il. 4]) [por. Rabęcka-Brykczyńska 1984: 12; Czerner 2002: 130, 140, 169]. Natomiast termin *jatka* współcześnie wyjaśniany jest jako przestarzały, oznaczający sklep, kram z mięsem [Nowy słownik..., 2002: 288]. Podobne wytłumaczenie można znaleźć w starszych opracowaniach słownikowych Samuela B. Lindego [1961: 350] oraz encyklopedycznych Zygmunta Glogera [1901: 285; por. też: Rabęcka-Brykczyńska 1984: 11–12]. Mimo że niemieckie określenie *Fleischbänke* współczesne słowniki tłumaczą jako *ławy mięsne*, w poniższym opracowaniu używanie go wydaje się niewskazane. Najstosowniej będzie tutaj wyrażenie *jatka*, ewentualnie *kram*, *stragan* lub *komora*, z tym, że trzy ostatnie są pojęciami szerszymi, mogą dotyczyć obiektów, w których handlowano także innymi towarami niż mięso.

Podstawowym celem niniejszej pracy jest podjęcie próby rekonstrukcji obrazu historycznej rzeczywistości społeczno-kulturowej w aspekcie zagospodarowania przestrzenno-urbanistycznego terenu objętego badaniami. Inaczej mówiąc, jest to próba przedstawienia zabudowy mieszkalno-gospodarczej tego obszaru oraz wyjaśnienie, czym zajmowała się ludność zamieszkująca i pracująca tutaj.

Obszar objęty badaniami, na którym znajdowały się m.in. jatki mięsne, we wczesnym średniowieczu był zabagniony, na co wskazuje skład warstwy pierwotnej (por. niżej). Potwierdzają to także nazwy najbliższych ulic: na wschodzie Grząska i Mokra, a na zachodzie ciąg ulic Grobla I, II, III i IV.

Na wydzielonym obszarze, tj. zachodniej części wykopu badawczego, udało się wyróżnić osiem poziomów osadniczych. W obrębie trzech z nich wyodrębniono dodatkowo jeszcze po dwie fazy. Dzięki niewielkim zniszczeniom dokonany podczas wznoszenia kolejnych poziomów jatek mięsnych, w stosunkowo dobrym stanie zachowały się relikty najstarszej zabudowy. Niestety, późniejsze działania

² Pozostałe prace, w których zostały omówione znaleziska z innych miejscowości na ziemiach polskich i Europy Środkowej zostaną wymienione niżej.

³ Prawidłowego określenia jatki odnośnie gdańskich jatek rzeźniczych używa w swoim tekście E. Kloss [1954: 201–202].

budowlane (w okresie nowożytnym) miały charakter bardziej ekspansywny i przyczyniły się do dużo gorszego zachowania młodszych faz zabudowy zespołu jatek (V i VI poziom osadniczy).

Podstawowym kryterium wydzielenia horyzontów osadniczych – poza stratyfikacją – była relacja przestrzenna i funkcjonalna poszczególnych elementów zagospodarowania parcel mieszkalnych oraz działki z jatkami rzeźniczymi. Natomiast przy określaniu chronologii bezwzględnej kierowano się przede wszystkim badaniami dendrochronologicznymi, wykonanymi przez prof. Tomasza Ważnego z Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK w Toruniu, a także datowaniem zabytków pozyskanych w trakcie badań (przede wszystkim monet [zob. B. Paszkiewicz w tym tomie]).

Ponadto zauważyć tutaj należy, że przedstawiona poniżej próba rekonstrukcji zagospodarowania przebadanego obszaru w poszczególnych okresach chronologicznych, polegająca na horyzontalnej korelacji poszczególnych elementów zagospodarowania przestrzennego z trzech działek, jest nieco sztuczna. Z pozoru właściwiej byłoby każdą z parcel, w myśl jej definicji [por.: Buśko 1995: 343; Rębkowski 2001: 96], rozpatrywać osobno, co w konsekwencji mogłoby dać zróżnicowaną ilość horyzontów osadniczych w każdej z nich. Jednak w przypadku omawianego obszaru mamy do czynienia z intensywnym oddziaływaniem trzech parcel na siebie. Zostały one połączone ze sobą, a funkcja i sposób zagospodarowania dwóch z nich zupełnie się zmieniła.

Charakterystyka warstwy pierwotnej

Calec został odsłonięty na ok. 70% powierzchni zachodniej części wykopu. Pominięte zostały tutaj omówione wyżej obszary wyłączone z badań. Jego nienaruszony strop znajduje się na poziomie 0,00–0,38 m n.p.m. i wykazuje niewielki spadek w kierunku wschodnim, do Motławy (ok. 10 cm na 10 m). Współczesny poziom gruntu wynosi ok. 4,44–5 m n.p.m. W skład warstwy pierwotnej wchodził brązowy torf grubości 0,3–1 m z inkluzjami ścinków drewna i gałęzi, pod nim stwierdzono warstwę drobnych kamieni z inkluzjami żwiru i piasku. Niewątpliwie zarejestrowany na całej powierzchni torf świad-

czy o tym, że pierwotnie obszar ten był silnie podmokły. Potwierdzają to także wyniki badań botanicznych [Badura, Latałowa w tym tomie, próbki nr 4, 8, 28]. Warstwa pierwotna na całej powierzchni była niezakłócona, z wyjątkiem wkopu po jamie gospodarczej w północnej części terenu badań (dom IV). Jednak należy uznać, szczególnie na podstawie badań reliktyw domów mieszkalnych, że strop zarówno calca, jak i znacznej części warstw zalegających na wyższych poziomach, znajdował się pierwotnie wyżej. Prawdopodobnie w wyniku stopniowego przyrostu i nacisku warstw ziemnych oraz konstrukcji budowlanych warstwa pierwotna (a także warstwy kulturowe zalegające wyżej) uległa sprasowaniu i obniżeniu. Trudno określić w pełni zakres tego zjawiska, ale można przypuszczać, że było to minimum 0,5 m, choć możliwe, że był to 1 m lub nawet więcej⁴.

W składzie torfu, szczególnie w jego części stropowej zarejestrowano niewielką ilość zabytków ruchomych, które należy uznać za pozostałość po wstępnych działaniach osadniczych.

I POZIOM OSADNICZY od ok. 1335 r. do ok. 1340 r.

Jak wykazały badania przeprowadzone na terenie stanowiska 43, kwartał ulic Św. Ducha, Krowia, Mariacka i Podkramarska w Gdańsku został wyznaczony i zasiedlony nie wcześniej niż w latach 30. XIV w. Podmokły obszar prawdopodobnie został najpierw rozmierzony, podzielony na parcele, a następnie przyznany mieszkańcom. W tym czasie zapewne wykonano także odpowiednie prace w celu osuszenia terenu. Niestety, w obrębie wykopu badawczego nie zarejestrowano pozostałości rowów odwadniających, nie można jednak wykluczyć, że znajdują się ona poza jego zasięgiem. Natomiast stwierdzone zostały tutaj warstwy o charakterze niwelacyjnym, podnoszące poziom o kilkadziesiąt centymetrów.

⁴ Zjawisko zachodzących na tym obszarze procesów poddepozycyjnych zostało omówione dokładniej w rozdziale *Podsumowanie wyników badań II poziomu osadniczego* oraz w *Uwagi końcowe*.

Trudno jednoznacznie określić na podstawie uzyskanych danych, w jakim czasie działki zostały całkowicie zasiedlone. Można jednak przyjąć, że był to okres maksymalnie kilku, ewentualnie kilkunastu lat. Pełne i dokładne wymiary działek są trudne do ustalenia. Jednak na podstawie w pełni odsłoniętej szerokości jednej z nich (z domem I), która wynosi 5,6–5,9 m można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że pozostałe, znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie, miały tę samą lub bardzo zbliżoną szerokość. Warto zauważyć, że wymiar ten jest zbliżony do szerokości „średnio 6 m”, jaką podaje Marian Biskup [1978b: 368] dla Dzielnicy Świętojańskiej. Podanie dokładnego wymiaru długości sprawia nieco większe trudności, ponieważ ze względu na ograniczony zasięg badań nie został on w pełni uchwycony. Jednak na podstawie uzyskanych danych można niemal z pewnością stwierdzić, że działki te miały charakter przechodni, tj. bieżyły od jednej ulicy do drugiej. Ze względu na brak możliwości uchwycenia w trakcie wykopaliisk pierwotnej pierzei ulic Mariackiej i Św. Ducha, można ustalić tylko w przybliżeniu ich długości na 44–46 m.

Założenie o podobnym kształcie i wymiarach działek w tej części kwartału (z wyjątkiem parceli handlowej) należy traktować z ostrożnością. Swe wątpliwości odnośnie założenia o rozmierzaniu w miastach parcel o takim samym kształcie i wielkości wyraziło kilku badaczy, ostatnio przede wszystkim M. Rębowski [2001: 98–99, tam dalsza lit.]. Podkreślić jednak trzeba, że nasze założenie dotyczy tylko jednego kwartału, i to jego części. Nie ma na razie żadnych podstaw przyjęcia tego założenia w stosunku do zachodniej części tego kwartału. Z dużym prawdopodobieństwem można natomiast przyjąć, że jednakowej wielkości działki znajdowały się w części na wschód od parceli handlowej. Było to pięć działek, z których wyraźne ślady po dwóch (B i C) zarejestrowano w trakcie wykopaliisk, oraz trzy (Św. Ducha 44, 45 i 46), na których ewentualne elementy dające podstawę wydzielenia ich granic zostały zniszczone podczas późniejszych prac budowlanych, związanych ze wznoszeniem kamienic [por.: Kasprzak w tym tomie A]. Jednak na podstawie lokalizacji późniejszych murów sąsiedzkich, a także regularności wymiarów parcel oraz

źródeł pisanych [por.: Maciakowska w tym tomie] można domniemywać, że w tej części kwartału działki miały jednakowy kształt i wielkość. Sformułowanie „jednakowy kształt i wielkość” odnosi się przede wszystkim do szerokości parcel, ponieważ ich długości podlegają pewnym dysproporcjom. Wynika to przede wszystkim z załamania południowej linii granicy kwartału w dwóch miejscach, co było spowodowane powstawaniem w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła NMP. Być może podczas rozmierzania działek tego załamania jeszcze nie uwzględniono, ale musiało ono wkrótce powstać. Na linii północnej granicy kwartału widoczne jest jeszcze jedno niewielkie załamanie, które – jak można przypuszczać – powstało podczas późniejszych, wtórnych zmian. O wiele trudniej jest powiedzieć cokolwiek na podstawie badań archeologicznych o działkach na zachód od parceli handlowej. Odległość między granicami parceli handlowej a zachodnią krawędzią kwartału nie jest (nawet przybliżoną) wielokrotnością szerokości działki mieszczańskiej. Stąd można przypuszczać, że albo przesunięciu uległa zachodnia granica kwartału, albo szerokość działek nie była regularna.

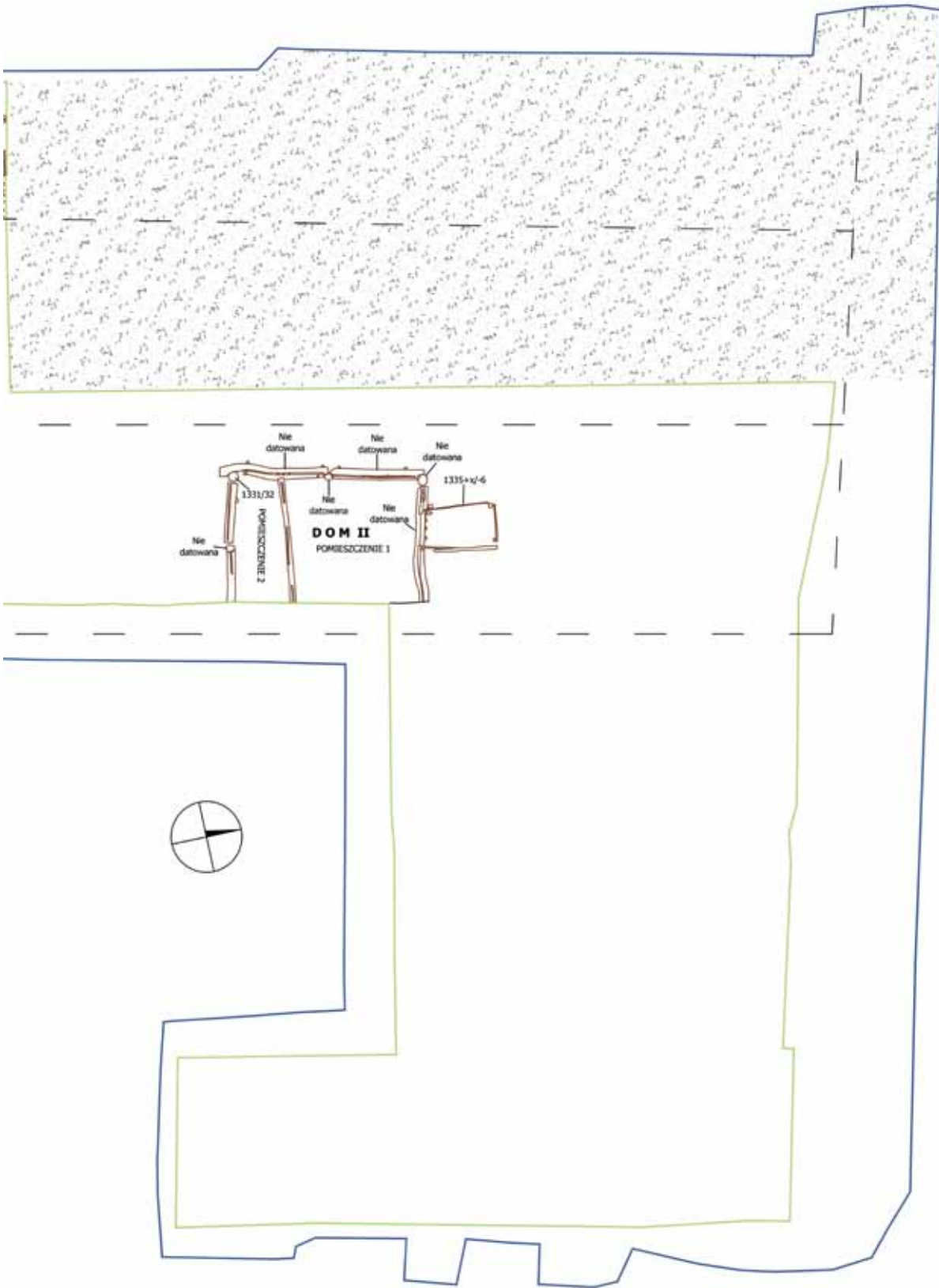
Ważnym elementem zagospodarowania urbanistycznego przestrzeni miejskiej na tym terenie było wyznaczenie ulic. Jak już wyżej wspomniano, ich pierzeje na tym poziomie badań znalazły się poza zasięgiem wykopu, lecz na podstawie źródeł pisanych można ustalić chronologię ich powstania. Ulica Św. Ducha (*Heilige Geistgasse*) wzmiankowana jest po raz pierwszy w 1336 r.⁵ [Stephan 1911: 40; Biskup 1978b: 364], ul. Mariacka (*Frauengasse*) dopiero w 1350 r. [Stephan 1911: 33], ul. Krowia (*Kuhgasse*) w 1377 r. [Stephan 1911: 60] i ul. Podkramarska (*Kleine Krämergasse*) w 1357 r. [Stephan 1911: 60]. Można więc uznać, że ulice te mają stosunkowo późną metrykę, choć daty te dotyczą jedynie pierwszych wzmianek o nich w dokumentach. Kluczową kwestią w ustaleniu dokładnej chronologii ich wytyczenia może być tutaj datowanie powstania parcel miejskich w tym kwartale.

⁵ Przy ul. Św. Ducha już w 1333 r. istniał szpital Św. Ducha, od którego swą nazwę wzięła ulica, lecz w 1357 r. został przeniesiony na teren przy ulicy U Furty [Biskup 1978b: 365, 367].

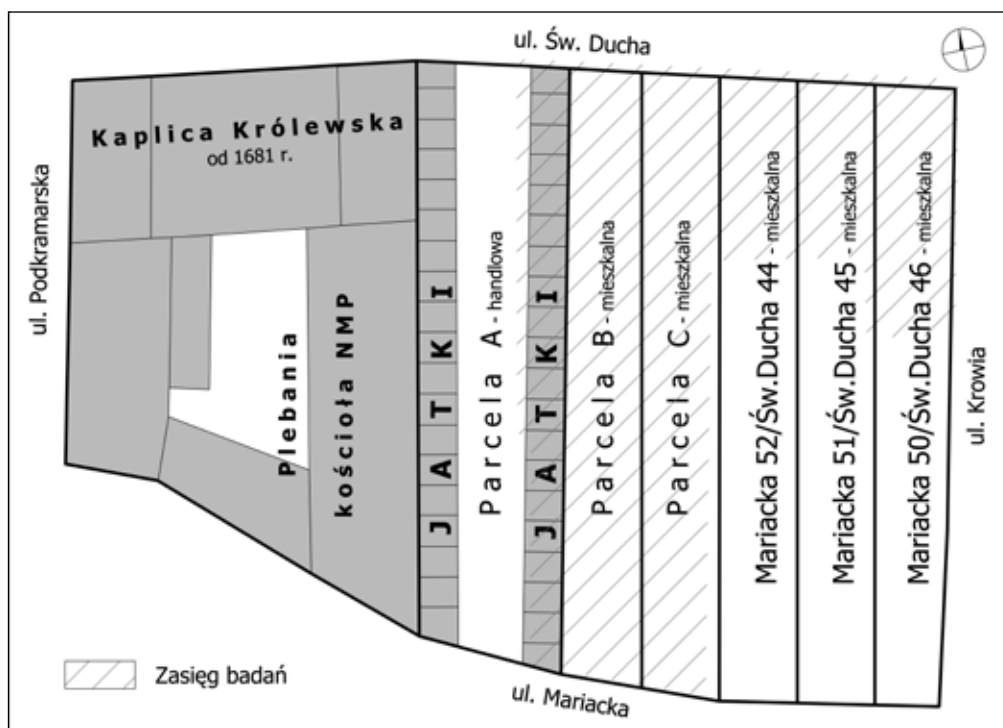

Ryc. 1. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w I poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska, E. Nakonieczna, M. Korszański i P. Makuła

Fig. 1. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, occupation level I. Drawing by A. Grabska, E. Nakonieczna, M. Korszański, P. Makuła

ul. Św. Duchy

Ryc. 2. Lokalizacja Plebanii kościoła NMP i Kaplicy Królewskiej oraz przypuszczalny pierwotny podział parcelacyjny kwartału ulic Św. Ducha, Krowiej, Mariackiej i Podkramarskiej, a także rekonstrukcja rozplanowania najstarszych jatek rzeźniczych funkcjonujących na podwójnej działce. Rysunek poglądowy, rys. R. Krzywdziński

Fig. 2. Location of the Clergy House of St. Mary's Church and the King's Chapel; alleged initial division into plots of the whole block limited by Św. Ducha, Krowia, Mariacka and Podkramarska streets; reconstruction of the arrangement of the oldest meat stalls located on a double plot. Reference drawing by R. Krzywdziński

Na przebadanej części terenu zarejestrowano trzy fragmenty działek mieszczańskich. W najstarszym okresie, tuż po wytyczeniu, dwie z nich miały charakter mieszkalny, zaś jedna – zachodnia – handlowy. Na działce tej, oznaczonej roboczo literą A, powstały drewniane kramy, w których handlowano mięsem (ryc. 1 i 2). W wykopie badawczym uchwyciono tylko jej wschodnią granicę i to tylko w fragmencie. Można jednak domyślać się, że jej południowy kraniec dochodził do północnej pierzei ul. Mariackiej. Trudniejsze do precyzyjnego określenia są granice północna i zachodnia. Pierwsza z nich prawdopodobnie już w najstarszej fazie przebiegała wzdłuż południowej pierzei ul. Św. Ducha, jednak nie ma żadnych przesłanek by stwierdzić, czy od razu została zabudowana na całej swej długości. Zniszczenia powstałe podczas budowy w końcu XIX w. piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 uniemożliwiają bezsporne ustalenie tej kwestii. Granica zachodnia natomiast nie została ustalona ze względu na ograniczony zasięg wykopu. Przypuszczać je-

dynie można, że znajdowała się ona w okolicy linii wschodniej krawędzi Kaplicy Królewskiej i Plebanii Kościoła NMP (ryc. 2). Jeżeli założymy, że ten tok rozumowania jest prawidłowy, to wymiary tej działki byłyby następujące: długość ok. 44 m i szerokość ok. 11 m. Byłyby to więc parcela podwójna w stosunku do działki B i C, typowo mieszkalnych, zlokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie po wschodniej stronie jatek.

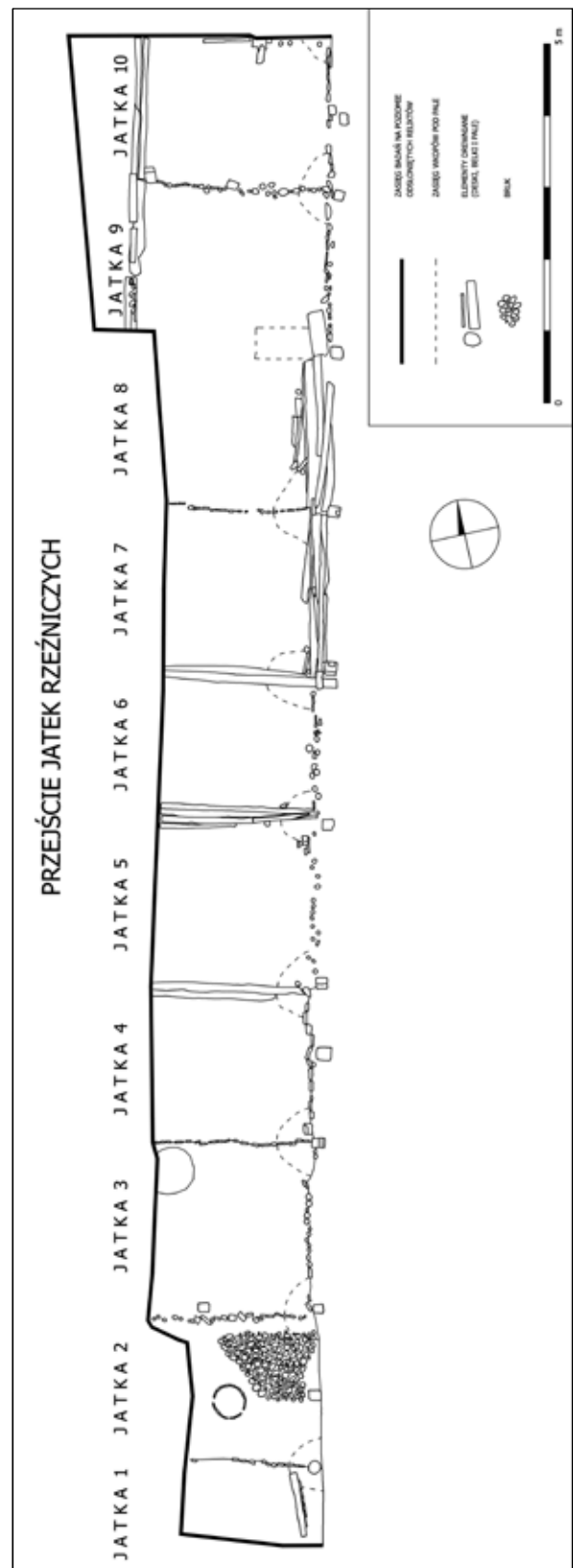
Parcela A – jatki rzeźnicze

W obrębie wykopu badawczego na pierwszym, najstarszym poziomie, udało się zarejestrować pozostałości 10 jatek połączonych ze sobą bocznymi ścianami w szereg, którego oś przebiegała na linii północ-południe (ryc. 3). Wspólne ściany boczne oraz parcela mieszczańska B po wschodniej stronie, z domem I odległym o ok. 1 m, nie pozostawia wątpliwości, że front jatek znajdował się po stronie zachodniej. Tam również zlokalizowane było przejście umożliwiające komunikację i swobodny dostęp do jatek za-

opatrującym się tutaj mieszkańcom. Niewielki fragment tego przejścia (szerokości 0,43–0,92 m i długości 4 m) udało się zarejestrować w północno-zachodniej części odsłoniętego fragmentu szeregu kramów.

Zachowane na poziomie calca (0,00–0,38 m n.p.m.) relikty jatek pozwalają na częściowe odtworzenie konstrukcji, w jakiej zostały wzniesione. Technika ich budowy nie jest jednakowa, co wynika przede wszystkim z faktu, że miały różnych właścicieli – chociaż są elementy świadczące o częściowym współdziałaniu. Odnosi się to przede wszystkim do faktu usypania po pewnym czasie od wzniesienia ścian kramów 30–60-centymetrowej warstwy żółto-zielonego żwiru i drobnych kamieni, podwyższającej poziom użytkowy. Drugą przesłanką świadczącą o jednoczesnej budowie jest dziesięć pali o prostokątnym (zblizonym do kwadratowego) i owalnym (tylko w jednym przypadku) przekroju, które zostały wkopane w torf (warstwę pierwotną) w narożnikach jatek (dziewięć z tylnych ścian, jeden z frontowej ściany). Wszystkie te elementy, za wyjątkiem pala o owalnym przekroju, noszą ślady wtórnego użycia. Są to wcięcia wykonane dłutem: otwory, czopy, gniazda i pazy, poświadczające pierwotne użycie tych elementów w konstrukcji szkieletowej (ryc. 4). Większość wkopów pod pale narożne jatek miała w planie kształt półowalny (w jednym przypadku prostokątny) od wewnętrznej strony kramów, a odcinek prosty przebiegał na osi tylnych ścian. Wnioskować na tej podstawie można, że wkopy były wykonane od strony wewnętrznej parceli o charakterze handlowym, bez naruszenia sąsiadującej działki mieszkalnej. Długość pali narożnych wynosiła 1,17–1,86 m, szerokość 15–22 cm, grubość 14–17 cm. Ważny tutaj jest wymiar ich długości, który stanowił wielkość całkowitą. Nie są to więc elementy, na których opierała się konstrukcja dachu. Być może były to punkty wzmacniające narożniki ścian poszczególnych jatek.

Zachowały się także fragmenty trzech pali o przekroju kwadratowym, które zostały wbite po zewnętrznej stronie środkowej części tylnej ściany jatek 2, 4 i 10. Także i te elementy noszą ślady pierwotnego użycia w innej konstrukcji, prawdopodobnie szkieletowej (ryc. 5). Dwa z nich przed wtórnym użyciem zostały zaciosane dla lepszego wbicia w grunt.

Ryc. 3. Plan jatek rzeźniczych w I poziomie osadniczym. Rys. M. Korszański, P. Makuła, E. Nakonieczna

Fig. 3. Plan of meat stall arrangement, occupation level I. Drawing by M. Korszański, P. Makuła, E. Nakonieczna

Ryc. 4. *Przykład wtórnie użytego elementu konstrukcji szkieletowej jako pala wkopanego w narożnikach jatek 1–10 w I poziomie osadniczym. Fot. R. Janczukowicz*

Fig. 4. *A frame construction element reused as a post driven in corners of meat stalls 1–10, occupation level I. Photo by R. Janczukowicz*

Ryc. 5. *Przykłady wtórnie użytych elementów konstrukcji szkieletowej jako pali wbitych po zewnętrznej stronie środkowej części tylnej (wschodniej) ściany jatki 4 (A) i 2 (B) w I poziomie osadniczym. Fot. R. Janczukowicz*

Fig. 5. *Frame construction elements reused as posts driven on the outer side of the middle part of meat stalls 4 (A) and 2 (B) back (eastern) wall, occupation level I. Photo by R. Janczukowicz*

Po wyznaczeniu parcel i poszczególnych placów dla jatek oraz po odpowiednich przygotowaniach (m.in. wbiciu narożnych pali) rozpoczęły się prace ciesielskie w poszczególnych jatkach. Po ich zakończeniu, zapewne wkrótce, w wyniku permanentnych kłopotów z mocno podmokłym terenem została nawieziona wspomniana warstwa żółto-zielonego żwiru i drobnych kamieni o grubości 30–60 cm, mająca zlikwidować te problemy. Usypanie warstwy żwiru we wszystkich kramach, zaprzestanie użytkowania beczki – odstojnika wody z jatki 2 i kłoca do dzielenia mięsa z jatki 3 (ryc. 7) oraz połączenie kramów 8 i 9 – te fakty stały się podstawą do wydzielenia dwóch faz funkcjonowania kompleksu jatek w I poziomie osadniczym. Zaznaczyć jednak trzeba, że faza pierwsza trwała bardzo krótko, prawdopodobnie ok. 1–2 lata. Faza druga odnosi się do tylko nieco dłuższego okresu.

Jatka nr 1. Odkryta we fragmencie (ok. 40%); odsłonięto relikty tylko dwóch ścian – północnej i wschodniej (ryc. 3). Pierwsza z nich to boczna, wspólna ściana jatki 1 i 2. Zachowało się z niej 11 belek o prostokątnym, okrągłym i półokrągłym przekroju, zaciósanych u dołu, które zostały wbite pionowo obok siebie na linii wschód-zachód (górne zachowane końce na wysokości 0,55–1,02 m n.p.m.). Elementy te o dł. zachowanej 0,56–1,26 m, szerokości/średnicy 5–13 cm i grubości 4–7 cm połączone były między sobą stykowo. Druga ze ścian, tylna, wykonana została z zaciósanych u dołu i pionowo wbitych w torf sześciu dranic o dł. zachowanej 60–96 cm, szer. 16–22 cm i grub. 3–4 cm. Dranice połączone były między sobą stykowo (górne zachowane końce na wysokości 0,69–0,89 m n.p.m.). Po wewnętrznej (zachodniej) stronie ściany, na wysokości 0,37–0,4 m n.p.m. zalegała okrągła w przekroju belka ułożona poziomo na osi północ-południe, o dł. odsłoniętej 0,9 m i śred. 10 cm, która przylegała bezpośrednio do dranic i była połączona z nimi stykowo. Prawdopodobnie stanowiła ona wzmocnienie dolnej płaszczyzny tylnej ściany kramu. Ściana ta w trakcie użytkowania lub – co bardziej prawdopodobne – w czasie rozbioru, ewentualnie w wyniku procesów podepozycyjnych, uległa przemieszczeniu w kierunku zachodnim o ok. 12–25 cm.

W powstałej wewnątrz przestrzeni między ścianami po niedługim czasie została usypana wspomniana wyżej warstwa niwelacyjna. Przypuszczenie, że żwir został usypany na calcu niedługo po powstaniu kramów może tutaj poświadczać fakt braku warstwy użytkowej poniżej spągu warstwy żwiru, natomiast ustawiony na stropie calca okrągły kłoc do dzielenia mięsa w jatce nr 3, zasypana beczka (odstojnik wody) wkopana w calec w jatce nr 2 oraz rozebrana ściana między jatkami nr 8 i 9, a także wbite w torf pale stanowiące płaszczyzny niektórych ścian kramów przemawiają za tym, że przez pewien krótki okres poziom stropu warstwy pierwotnej był poziomem użytkowym. Na usypanej warstwie żwiru przez pewien czas akumuluje się luźna warstwa czarnego piasku z węglami drzewnymi, o miąższości 1–3 cm, która jest wynikiem użytkowania kramu (0,6–0,74 m n.p.m.). Zarówno podwyższenie ze żwiru, jak i warstwa użytkowa zalegająca na nim, stanowią pozostałość fazy B jatek mięsnych z I poziomu osadniczego.

Z powodu częściowego tylko odsłonięcia tej jatki nie jest możliwe podanie dokładnych jej wymiarów. Jedynie na podstawie wielkości innych kramów z tego szeregu można w przybliżeniu określić jej szerokość na ok. 2 m i głębokość na ok. 2,7 m.

Jatka nr 2. Odsłonięta w dużej części (ok. 80%). Spośród trzech zarejestrowanych boków jatki zachowały się jedynie relikty dwóch ścian. Jedna z nich – południowa, wspólna dla jatki 1 i 2 – została już opisana wyżej. Ścianę północną natomiast wykonano także z pionowo wbitych, zaokrąglonych u dołu dranic długości zachowanej 31–72 cm, szer. 6–19 cm i grub. 2,5–5 cm (górne zachowane końce na wysokości 0,67–0,97 m n.p.m.). Dranice były połączone między sobą stykowo, a ok. 1,45 m na zachód od nie zachowanej tylnej ściany stwierdzono wbity pal o charakterze wtórnym (ryc. 6). Pełnił on prawdopodobnie funkcję wzmocnienia lub naprawy ściany, analogiczną jak pale z tylnych ścian (por. opis wyżej). Jego dł. wynosiła 1 m, szer. 18 cm, grub. 15 cm i – sądząc po śladach narzędzi – pierwotnie był wykorzystany w konstrukcji szkieletowej.

Wewnątrz jatki nr 2, niemal w centralnej części, była wkopana w torf beczka (strop na 0,03–0,08

Ryc. 6. Wtórnie wykorzystany element konstrukcji szkieletowej jako pal wzmacniający/naprawa, wbity po północnej stronie ściany oddzielającej jatkę 2 i 3 w I poziomie osadniczym. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 6. A frame construction element reused as a strengthening/repairing post driven on the northern side of the wall separating meat stalls 2 and 3, occupation level I. Photo by R. Janczukowicz

m n.p.m.) o średnicy 43 cm i zachowanej głębokości 75 cm. Zainstalowana została w owalnym wkopie o śred. 91–95 cm i wykonana z drewnianych (prawdopodobnie dębowych) klepek o dł. 68–75 cm, szer. 7–16 cm i gr. 1–2 cm, połączonych między sobą stykowo i ujętych słabo zachowanymi dwiema półokrągłymi, drewnianymi obręczami; nie miała dna. Pełniła ona funkcję odstoju wody, a jej górna krawędź znajdowała się na poziomie stropu calca. Gdy beczka straciła swą funkcję, została zasypana tym samym żółto-zielonym żwirem i drobnymi kamieniami, którego użyto do podwyższenia poziomu kramów (faza B jatek z I poziomu osadniczego). Można więc przypuszczać, że okres używania tego urządzenia nie był zbyt długi.

Ryc. 7. Jatka nr 3 z kłocem do dzielenia mięsa w północno-zachodnim narożniku w I poziomie osadniczym. Widok od południa (kolorem żółtym oznaczone pale wkopane z wyższego poziomu). Fot. R. Janczukowicz

Fig. 7. Meat stall 3 with a butcher block in the northwestern corner, occupation level I. View from the south. Photo by R. Janczukowicz

W fazie B wewnątrz jatkę 2, na podwyższającej poziom kramów warstwie żółto-zielonego żwiru i drobnych kamieni, ułożony został bruk z otoczków o śred. 5–8 cm, który zachował się tylko w północno-wschodniej ćwiartce jatkę. Na bruku (strop na poziomie 0,62–0,77 m n.p.m.) przez pewien czas akumulowała się cienka (3–4 cm), brązowa i ciemnobrązowa warstwa luźnego piasku, żwiru, wiórów i ścinków drewna z inkluzjami popiołu, o charakterze użytkowym.

Na podstawie odsłoniętych relikwów tej jatkę w sposób pewny można określić jedynie jej szerokość – 2 m, natomiast na podstawie analogicznych jatek 9 i 10 można domyślać się jej głębokości – ok. 2,7 m.

Jatka nr 3. Odsłonięta prawie w całości (ok. 90%)⁶ (ryc. 7). Wszystkie trzy odkryte w trakcie badań ściany tego kramu zostały wykonane ze stosunkowo wąskich dranic i okrągłych pali (żerdzi) wbitych pionowo w torf. Ściana północna⁷ została wykonana z dranic o dł. zachowanej 33–88 cm, szer. 5–12 cm i gr. 2–5,5 cm, połączonych stykowo i zaostzonych u dołu dla łatwiejszego ich wbicia w podłoże (górne zachowane końce na wysokości 0,8–0,01 m n.p.m.). Ściana wschodnia wykonana została z okrągłych w przekroju pali (żerdzi) oraz dranic dł. zachowanej 1,12–1,36 m, szer. 6–13 cm (śred. 5–9 cm) i gr. 2–3 cm połączonych ze sobą stykowo, zaciosanych u dołu i wbitych w podłoże (górne zachowane końce na wysokości 0,63–0,98 m n.p.m.).

⁶ Także większość kolejnych jatek, o numerach od 4 do 8 zostało odsłoniętych w ok. 90%.

⁷ Ściana południowa została opisana wyżej – por. jatka 2.

W północno-zachodnim narożniku jatki odsłonięto okrągły, o dużej średnicy (70 cm), ale krótki (56 cm) dębowy kłoc, na którym dzielono mięso (górną powierzchnia na wysokości 0,72–0,73 m n.p.m.) (ryc. 7).

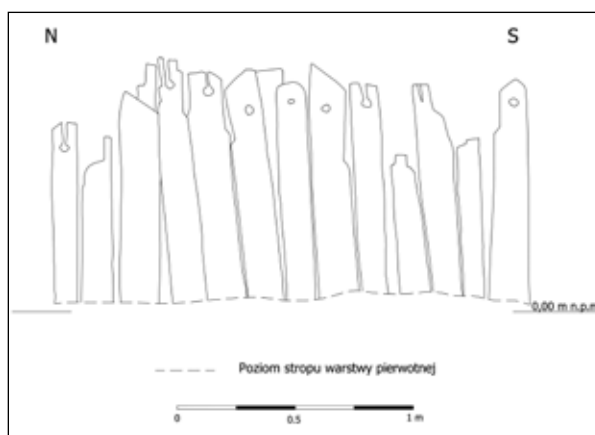
W ograniczonej ścianami przestrzeni wewnątrz jatki po pewnym czasie, w fazie B, poziom został podniesiony luźną, brązowo-zieloną warstwą żwiru i piasku z inkluzjami drobnych kamieni i węgla drzewnych, o miąższości 30–60 cm. Strop tej warstwy, zalegający na wysokości 0,57–0,78 m n.p.m., zrównał się więc z powierzchnią kłoca do dzielenia mięsa, który przestał pełnić swoją funkcję. Nieliczne ślady na jego powierzchni także poświadczają jego krótkie użytkowanie.

Na podniesionym przez żwir i piasek poziomie nowej nawierzchni kramu akumulowała się przez pewien czas cienka (1–10 cm), ciemnobrązowa warstwa miękkiego piasku z wiórami z drewna, stanowiąca drugi poziom użytkowy jatki (0,65–0,84 m n.p.m.).

Ściana zachodnia (frontowa) tego kramu znalazła się poza zasięgiem wykopu. W związku z tym dokładnie określić można jedynie szerokość jatki, która wynosiła 2,44 m, jest więc ona o 44 cm większa niż kramu 2. Głębokość jatki nr 3 prawdopodobnie wynosiła ok. 2,7 m.

Jatka nr 4. Odsłonięta z relikdami trzech ścian. Pierwsza z nich, wschodnia, podobnie jak opisana wyżej południowa została wykonana z pionowo wbitych drewnianych elementów. Były to jednak belki o prostokątnym przekroju, które zostały w tej konstrukcji użyte wtórnie (górne końce na wysokości 0,71–1,02 m n.p.m.). Ich dł. wynosiła 1,21–1,52 m, szer. 12–17 cm i gr. 4–12 cm; były połączone między sobą stykowo (ryc. 8).

Konkretne ustalenie pierwotnej ich funkcji oraz lokalizacji konstrukcji, w której zostały użyte, jest oczywiście niemożliwe, ale na podstawie śladów obróbki możemy się częściowo tego domyślać. Wszystkie belki posiadają na obu swych końcach skośne jednostronne wcięcia z okrągłymi otworami, charakterystyczne dla elementów więźby dachowej – jętki (ryc. 9 i 11) [por.: Tajchman 2005: 12–13], lub ścian budynku o konstrukcji szkieletowej – miecze (ryc. 9 i 12).

Ryc. 8. Wschodnia (tylna) ściana jatki 4, wykonana z elementów wykorzystanych wtórnie w I poziomie osadniczym. Widok od zachodu. Rys. M. Korszański

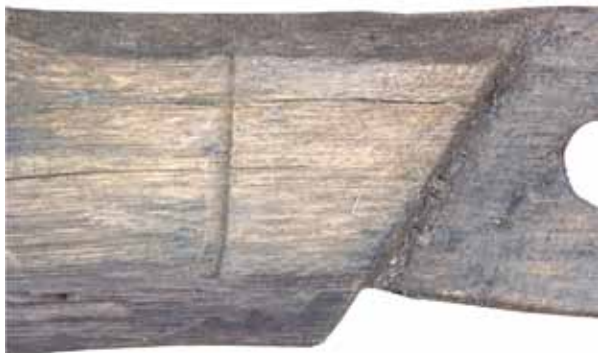
Fig. 8. Eastern (back) wall of meat stall 4 made of reused elements, occupation level I. View from the west. Drawing by M. Korszański

Ryc. 9. Jętki lub miecze użyte wtórnie w konstrukcji wschodniej (tylnej) ściany jatki 4 w I poziomie osadniczym. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 9. Collar beams or brackets reused as elements of the eastern (back) wall of meat stall 4, occupation level I. Photo by R. Janczukowicz

Być może elementy te pierwotnie miały zastosowanie także w konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi, podobnej do tej, jaką zastosowano w domu II z tego samego poziomu osadniczego (por. opis niżej) – użyte jako miecze usztywniające połączenie słupa i płatwi. Innym zastosowaniem jest wzmocnienie łączenia słupa i oczepu w konstrukcji szkieletowej lub sumikowo-łątkowej. Jednak, jak się wydaje, najbardziej prawdopodobne jest użycie ich pierwotnie w konstrukcji więźby dachowej, ewentualnie jako miecze w ścianach.

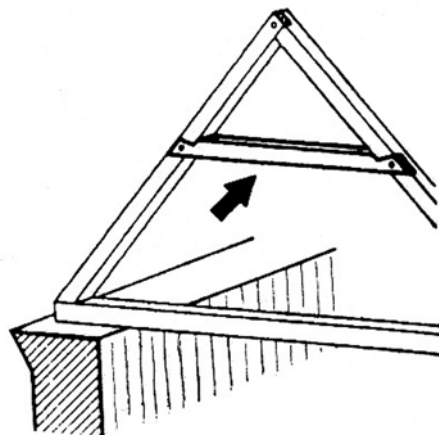
Ryc. 10. Ciesielski znak montażowy z wtórnie wykorzystanego elementu wschodniej (tylnej) ściany jatki 4 w I poziomie osadniczym. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 10. Carpenter's mark on the reused element of the eastern (back) wall of meat stall 4, occupation level I. Photo by R. Janczukowicz

Część z tych elementów posiada w bocznej ścianie wzdłużną pazę szer. i gł. 3 cm, której funkcję trudno jednoznacznie zinterpretować.

Jeden z elementów na bocznej ścianie posiada wykonany półokrągłym dłutem znak w postaci kreski z przyległymi do niej dwoma trójkątami (ryc. 10). Jest to ciesielski znak montażowy, którego analogie znajdujemy w więźbach dachowych m.in. kościołów św. Jakuba i św. Jana w Toruniu [Krassowski 1957: 503–518] oraz Pokoju w Świdnicy [Schaff 2005: 120 i n., il. 10]. Znak tego typu był stosunkowo często używany w konstrukcjach ciesielskich, których elementy były montowane w pewnej odległości od miejsca ich wykonania. Zespół (seria) znaków o podobnej formie, a właściwie będących rozwinięciem podstawowego kształtu, stosowana była do oznaczania elementów sąsiadujących ze sobą i tworzących pewien fragment całej konstrukcji [Krassowski 1957: 509; Schaff 2005: 114]. Znaki te należy uznać za specyficzną numerację poszczególnych detali, które ułatwiały sprawny ich montaż na miejscu inwestycji. Najczęściej były lokalizowane, podobnie jak na egzemplarzu ze stanowiska 43 w Gdańsku, w bezpośrednim sąsiedztwie miejsca łączenia.

Wtórnie zastosowane elementy w południowej ścianie jatki nr 4 to najprawdopodobniej jętki, pierwotnie pochodzące z więźby dachowej budynku wzniesionego w konstrukcji szkieletowej (ryc. 11). Zapewne budynek, z którego pochodzą jętki, stał w niezbyt dużej odległości na Głównym Mie-

Ryc. 11. Jedno z możliwych pierwotnych zastosowań elementów ze wschodniej ściany jatki nr 4 [Szolginia 1991: 144]

Fig. 11. One of possible initial uses of the elements of meat stall 4 eastern wall [Szolginia 1991: 144]

ście. Wydaje się mało prawdopodobne, aby taki budynek funkcjonował w miejscu powstania pierwszego szeregu jatek rzeźniczych, ponieważ musiałby zostać całkowicie rozebrany lub jego ewentualne pozostałości znajdują się poza zachodnim zasięgiem badań, a działka A miałaby pierwotnie charakter mieszkalny

Ryc. 12. Jedno z możliwych pierwotnych zastosowań elementów ze wschodniej ściany jatki nr 4 – dom szkieletowy z Kobern-Gondorf 1320/21 r. [www.de.wikipedia.org/wiki/Kobern-Gondorf]

Fig. 12. One of possible initial uses of the elements of meat stall 4 eastern wall – frame construction house in Kobern-Gondorf, 1320/21 [www.de.wikipedia.org/wiki/Kobern-Gondorf]

i dopiero później (w bardzo krótkim czasie) została jej zmieniona funkcja na handlową.

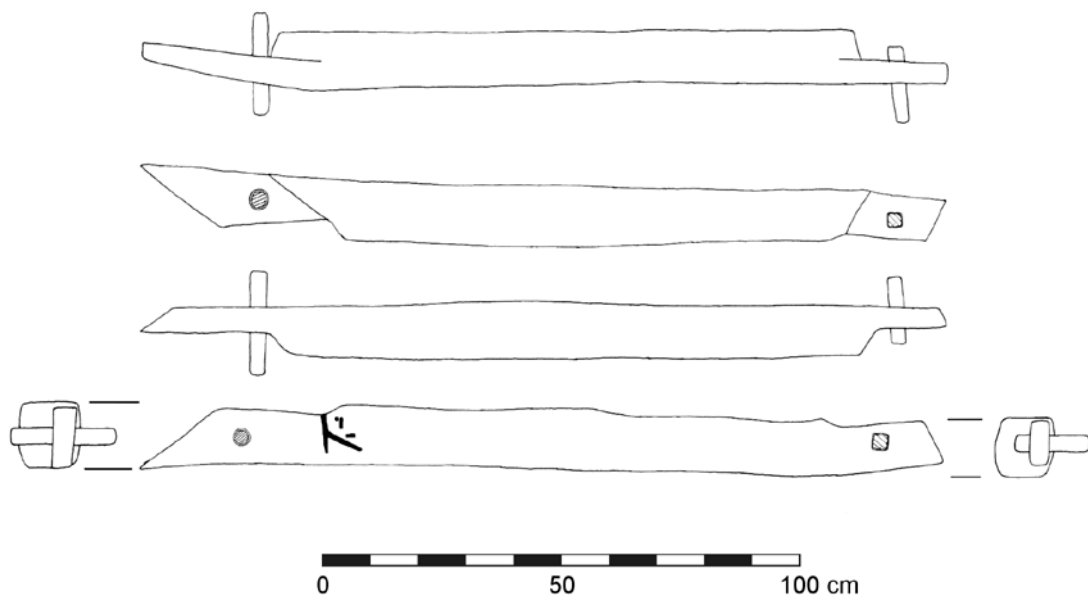
Ściana północna, oddzielająca jatki nr 4 i 5, zachowała się w postaci pięciu poziomo ułożonych (jedna nad drugą) belek o dł. 1,75–2,45 m, szer. 12–21 cm i gr. 6–12 cm (górna belka na wysokości 0,73–0,86 m n.p.m.). Wszystkie zachowane elementy tej ściany także noszą ślady wtórnego użycia. Są to m.in. skośne wcięcia, otwory na kołki i pazy. Belki te pochodzą najprawdopodobniej z rozebranego budynku o konstrukcji szkieletowej i nie mają jednolitego pod względem funkcji charakteru. Jedna z nich to jętka (ewentualnie miecz) z zachowanymi dwoma kołkami w otworach na obu końcach (jeden o przekroju kwadratowym, drugi okrągłym), na której znajduje się ciesielski znak montażowy. Znak ma kształt rozwidlonej kreski z niewielkimi wcięciami, dwoma prostokątnymi i jednym kolistym, wykonanymi półokrągłym dłutem (ryc. 13). Niestety, nie udało się ustalić analogii do niego, jednak można przypuszczać, że także i ten znak jest rozwinięciem kształtu podstawowego, którym „numerowano” elementy montowane pierwotnie w konstrukcji np. więźby dachowej domu szkieletowego.

Belki ściany oddzielającej jatki 4 i 5 były połączone między sobą stykowo i prawdopodobnie na obu końcach konstrukcję usztywniała para wbitych pali, z których zachował się tylko jeden, we wschodnim krańcu (zachodni kraniec poza zasięgiem wykopu). Była to zatem konstrukcja międzysłupowa.

W fazie B na usypanej wewnątrz kramu luźnej, żółto-zielonej i brązowej warstwie żwiru i piasku z inkluzjami gliny i węgli drzewnych, o miąższości 30–60 cm, przez pewien czas akumulowała się cienka (1–10 cm), ciemnobrązowa warstwa luźnego piasku z inkluzjami węgli drzewnych i wiórów drewnianych, stanowiąca poziom użytkowy jatki (0,77–1,09 m n.p.m.).

Szerokość tej jatki wynosiła ok. 2,13 m, natomiast nie odsłonięta w całości głębokość, ustalona na podstawie kramów z północnego krańca tego szeregu, mogła wynosić ok. 2,7 m.

Jatka nr 5. Odsłonięte zostały relikty tylko trzech ścian. Dwie z nich, boczne, wykonane zostały z poziomo ułożonych belek (ryc. 3). Na relikty ściany północnej, oddzielającej jatki nr 5 i 6 składało się pięć ułożonych poziomo, jeden nad drugim elementów dł. 2,45–2,64 m, szer. 13–29 cm, gr. 3–9 cm, z któ-

Ryc. 13. Jętka lub miecz wtórnie zastosowana w konstrukcji północnej (bocznej) ściany, oddzielającej jatki nr 4 i 5, z ciesielskim znakiem montażowym. Rys. P. Makuła

Fig. 13. A collar beam or a bracket reused to construct the northern (side) wall separating meat stalls 4 and 5, with a carpenter's mark. Drawing by P. Makuła

rych dwa miały ślady wtórnego użycia (górna belka na wysokości 0,7–0,78 m n.p.m.). Są to belki posiadające m.in. pazę, wcięcie na jednym z końców i pochodzą najprawdopodobniej z rozbiórki budynku o konstrukcji szkieletowej. Ponadto najwyższe zachowane element to deska ułożona poziomo, bokiem. Wszystkie zachowane belki oraz deska połączone były między sobą stykowo i zostały usztywnione dwoma palami zaciosanymi u dołu, wbitymi w ziemię. Okrągłe i półokrągłe w przekroju pale o dł. zach. 1,2–1,23 m, śred. 8 cm miały za zadanie stabilizowanie płaszczyzny ściany, tworząc w ten sposób konstrukcję międzysłupową.

Ściana wschodnia (tylna), podobnie jak w jacie nr 3 została utworzona z zaciosanych u dołu i wbitych w podłoże, owalnych w przekroju brzoźowych żerdzi o dł. zachowanej 0,48–1 m, średnicy 4–7 cm (górne zachowane końce na wysokości 0,49–0,88 m n.p.m.). Nie stwierdzono tutaj połączeń między poszczególnymi elementami. Każdy z nich jest oddalony od siebie w dość regularnych odległościach, co ok. 5–15 cm. Trudno jednak stwierdzić, czy jest to efekt procesów podepozycyjnych, czy ściana była po prostu ażurowa.

W fazie B po podwyższeniu poziomu użytkowego jatki luźną, żółto-zieloną warstwą żwiru i piasku, o miąższości 30–60 cm, na jej powierzchni akumuluje się przez pewien czas cienka (3–12 cm), ciemnobrązowa warstwa zbitego piasku z inkluzjami węgla drzewnych i wiórów drewnianych, która była pozostałością użytkowania kramu (0,63–1,06 m n.p.m.).

Szerokość tej jatki wynosiła ok. 2,46 m, natomiast jej głębokość – z powodu braku dokładnej lokalizacji reliktyw frontowej ściany, które były poza zasięgiem badań – można ustalić jedynie w przybliżeniu na ok. 2,7 m.

Jatka nr 6. Podobnie jak w jacie nr 5, boczne ściany zostały wykonane z poziomo ułożonych elementów, natomiast ściana tylna z wbitych pionowo żerdzi. Ściana północna, oddzielająca jatki nr 6 i 7, zachowała się w postaci czterech poziomo ułożonych, jedna nad drugą, prostokątnych w przekroju belek (najwyższa na wysokości 0,66–0,74 m n.p.m.) połączonych między sobą stykowo, o dł. odsłoniętej 1,97–2,4 m, szer. 11–14 cm, gr. 10–12 cm, z których jedna

nosi ślady wtórnego użycia. Jest to paza, skośne wcięcie w bocznej ścianie z otworem na kołek oraz czopty na obu końcach. Na wschodnim krańcu ściany, po obu stronach, znajdują się dwa okrągłe w przekroju pale o dł. zachowanej 1,25–1,32 m, średnicy 6–9 cm, usztywniające jej płaszczyznę. Ściana została wykonana zatem w konstrukcji międzysłupowej.

Ścianę wschodnią (tylną) tworzą pionowo wbite w torf, okrągłe i półokrągłe w przekroju pale o dł. zachowanej 1,02–1,71 m i średnicy 5–8 cm (górne zachowane końce na wysokości 0,51–0,99 m n.p.m.). U dołu zostały zaciosane, a między sobą są połączone stykowo, podobnie jak w narożnikach ze ścianami bocznymi.

W fazie B na usypanej wewnątrz jatki luźnej, żółto-zielonej warstwie żwiru i piasku z inkluzjami gliny, drobnych fragmentów drewna i węgla drzewnych, o miąższości 30–60 cm, przez pewien czas akumulowała się ciemnobrązowa warstwa luźnego piasku i wiórów drewnianych o miąższości 5–21 cm, stanowiąca pozostałość poziomu użytkowego kramu (0,96–1,05 m n.p.m.).

Szerokość tego kramu wynosi ok. 1,95 m, natomiast głębokość – podobnie jak w przypadku wyżej opisanych kramów – ustalona została na podstawie jatek z północnej części szeregu na ok. 2,7 m.

Jatka nr 7. Ściany boczne miały tutaj zróżnicowaną konstrukcję (ryc. 14). Opisana wyżej ściana południowa, oddzielająca jatki nr 6 i 7, zbudowana została w konstrukcji międzysłupowej. Natomiast ściana północna została wykonana z pionowo wbitych w torf, okrągłych, półokrągłych i prostokątnych w przekroju pali o dł. zachowanej 1,1–1,5 m, szer./śred. 8–20 cm, gr. 3–6 cm (górne zachowane końce na wysokości 0,04–0,98 m n.p.m.). Pale były zaciosane u dołu i połączone między sobą stykowo.

Ściana wschodnia (tylna) została wykonana z ułożonych poziomo, jedna nad drugą, belek (zachowało się pięć) o prostokątnym i półokrągłym przekroju oraz dł. 0,94–2,35 m, szer./śred. 8–21 cm, gr. 4–10 cm (najwyższa belka na wysokości 0,9 m n.p.m.). Połączone między sobą stykowo tworzą płaszczyznę, która została usztywniona przez zaciosane u dołu i wbite w torf po wewnętrznej stronie

Ryc. 14. Ogólny widok jatki nr 7 w I poziomie osadniczym. Widok z góry. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 14. General view of meat stall 7, occupation level I. Top view. Photo by R. Janczukowicz

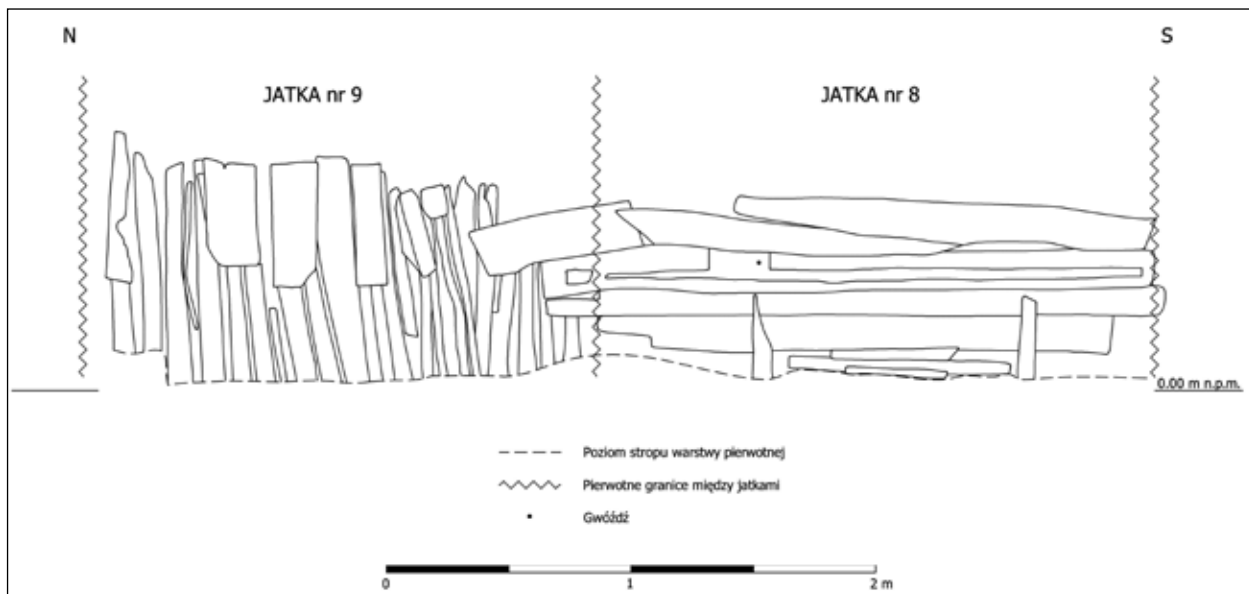
i w południowej części ściany, okrągły w przekroju, pał o dł. zachowanej 1,28 m i śred. 8 cm. W części północnej, po wewnętrznej stronie, ściana została wzmocniona przez ostatni pał ściany bocznej (północnej), natomiast po zewnętrznej stronie tę funkcję spełniają opisane wyżej wkopane pale narożne kramów (elementy wtórne wkopane w narożnikach wszystkich jatek).

W fazie A funkcjonowania jatki na stropie calca akumulowała się miękka, ciemnobrązowa warstwa piasku, ścinków drewna z inkluzjami żwiru i węgla drzewnych, o miąższości 1–5 cm (0,09–0,26 m n.p.m.). W fazie B – na stropie usypanej między ścianami kramu luźnej, żółto-zielonej warstwy niwelacyjnej żwiru i piasku z inkluzjami węgla drzewnych i wiórów drewnianych, o miąższości 30–60 cm – przez pewien czas akumulowała się ciemnobrązowa warstwa (miąższości 8–22 cm) luźnego piasku, wiórów i ścinków drewna z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 8–22 cm, która była pozostałością poziomu użytkowego tej jatki (0,92–1,1 m n.p.m.).

Szerokość jatki nr 7 wynosiła ok. 2,33 m, natomiast przybliżona całkowita, choć nie odsłonięta w pełni głębokość – ok. 2,7 m.

Jatki nr 8 i 9. Jatka nr 8 miała analogiczną konstrukcję ściany wschodniej (tylnej), jak w jatce nr 7. Było to pięć poziomo ułożonych jedna nad drugą, prostokątnych i półokrągłych w przekroju belek⁸ połączonych między sobą stykowo. Belki miały długość 1,69–2,38, szer./śred. 16–28 cm i gr. 8–17 cm (najwyższa na wysokości 0,74–0,75 m n.p.m.). Trzy z nich miały wyraźne ślady wtórnego zastosowania: pazy, wcięcia, czopy, gniazda, otwory na kołki, a w jednym z elementów odnotowano także pozostałości po gwoździu (ryc. 15). Od wewnętrznej strony ściana została usztywniona dwoma okrągłymi w przekroju, zaciosanymi u dołu i wbitymi w torf palami o dł. zachowanej 32 i 44 cm i średnicy 7 cm. Od strony zewnętrznej (wschodniej) rolę usztywnienia spełniały prawdopodobnie wkopane wtórnie pale narożne jatek.

⁸ Ponadto zarejestrowano poniżej ściany trzy niewielkich rozmiarów fragmenty gałęzi oraz w górnej, północnej części ściany także niewielki fragment belki (por. ryc. 14).

Ryc. 15. Wschodnie (tylne) ściany jatek nr 8 i 9 w I poziomie osadniczym. Widok od zachodu (od wnętrza kramów). Rys. P. Małucha
Fig. 15. Eastern (back) walls of meat stalls 8 and 9, occupation level I. View from the west (to stalls' interior). Drawing by P. Małucha

Ryc. 16. Ogólny widok połączonych jatek 8 i 9 w I poziomie osadniczym. Widok z góry. Fot. R. Janczukowicz
Fig. 16. General view of joined meat stalls 8 and 9, occupation level I. Top view. Photo by R. Janczukowicz

Ściana północna, oddzielająca jatki nr 8 i 9, nie zachowała się lub – co jest chyba mniej prawdopodobne – nie została w ogóle wykonana. Wyraźne różnice w konstrukcji wschodnich (tylnych) ścian obu jatek poświadczają pierwotny podział. W tej sytuacji należałoby przypuszczać, że jatki nr 8 i 9 funkcjonowały najpierw oddzielnie (faza A), natomiast po nie-

długim czasie właściciel jednej z nich wszedł w posiadanie drugiej i rozebrał całkowicie ścianę je rozdzielającą, w wyniku czego uzyskał jatkę o powierzchni dwa razy większej (faza B).

Wschodnia (tylna) ściana jatki 9 (lub inaczej ujmując, północna część wschodniej, tylnej ściany podwójnej jatki nr 8 i 9) została wykonana z okrągłych

Ryc. 17. Wtórnie użyty element z zachodniej (frontowej) ściany jatki 9 w I poziomie osadniczym. Fot. R. Janczukowicz
Fig. 17. Reused element of the western (front) wall of meat stall 9, occupation level I. Photo by R. Janczukowicz

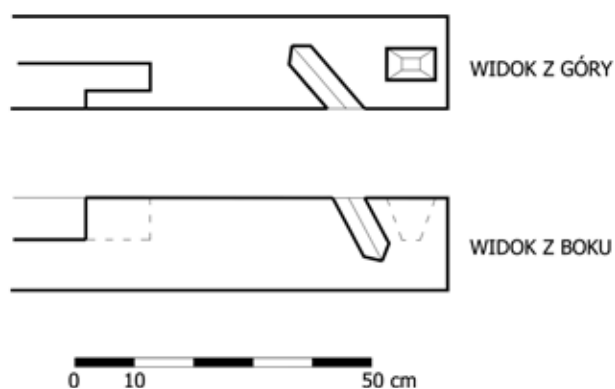
i półokrągłych w przekroju, zaciosanych u dołu i pionowo wbitych w torf pali o dł. zachowanej 0,5–1,3 m i śred. 6–9 cm, połączonych między sobą stykowo (górne zachowane końce na wysokości 0,74–1,05 m n.p.m.). W strukturze tej ściany, w jej górnej, zachowanej części zarejestrowano trzy deski o dł. zachowanej 43–50 cm, szer. 10–22 cm i gr. 4–6 cm, które były pionowo dostawione do wewnętrznej strony ściany. Jest to prawdopodobnie naprawa ściany w nieco późniejszym czasie (faza B I poziomu osadniczego), mająca na celu likwidację szczelin powstających w ścianie palisadowej.

Ściana północna, oddzielająca jatki nr 9 i 10, także została sporządzona z okrągłych w przekroju, zaciosanych u dołu i pionowo wbitych w torf pali o dł. zach. 0,89–1,1 m i średnicy 4–6 cm, które były połączone między sobą stykowo (górne zachowane końce na wysokości 0,66–1,19 m n.p.m.). W środkowej części długości tej ściany był prostokątny w przekroju, wbity pionowo w torf element o charakterze wtórnym, który posiadał dł. zachowaną 1,01 m, szer. 13 cm i gr. 10 cm. Belka ta prawdopodobnie pierwotnie stanowiła element konstrukcji szkieletowej (zastrzał lub miecz), ponieważ ma na zachowanym końcu skośne wcięcie z otworem przelotowym, z tkwiącym w nim jeszcze kołkiem o kwadratowym przekroju (dł. boku kołka – 3 cm, dł. kołka – 22 cm).

W jacie nr 9 udało się zarejestrować duży i jednocześnie bardzo interesujący fragment reliktyw ściany frontowej. Północna część tej ściany została wykonana z poziomo ułożonych jedna nad drugą prostokątnych w przekroju czterech belek o dł. 1,33 m⁹, szer. 15–20 cm i gr. 8–16 cm (najwyższa na wysokości 1,03–1,07 m n.p.m.). Belki między sobą są połączone stykowo i nie zachowały się tutaj elementy usztywniające płaszczyznę konstrukcji ściany. Trzy z czterech wymienionych elementów noszą ślady wtórnego użycia: to skośne wcięcia na końcach belek z otworami na kołki, poświadczające pierwotne ich użycie jako jętek lub mieczy (podobne por. ryc. 9 i 13). Jeden z elementów nosi innego rodzaju ślady – skośne wcięcie z otworem na kołek na jednym z końców, dwustronne zaciosy na drugim, pazę na jednym z boków oraz czworokątne dołki na przeciwnym (ryc. 17).

Od południa najniższe elementy opisanego wyżej fragmentu ściany frontowej przylegały do odsłoniętej częściowo belki o kwadratowym przekroju i poziomym układzie (górna powierzchnia na wysokości 0,39–0,43 m n.p.m.). Jej dł. odsłonięta wynosi 51 cm, szer. i gr. 11 cm. Północna część tej belki mia-

⁹ Całkowitą długość zachował tylko jeden element.

Ryc. 18. Schematyczny rysunek odsłoniętej częściowo belki podwalinowej zachodniej (frontowej) ściany jatki 9 w I poziomie osadniczym, ze śladami wejścia. Rys. R. Krzywdziński

Fig. 18. Schematic drawing of a partly uncovered ground beam of the western (front) wall of meat stall 9, occupation level I, with entrance traces. Drawing by R. Krzywdziński

ła ślady stanowiące pozostałość wejścia do jatki. Są to: zwężające się ku dołowi prostokątne gniazdo (5 x 8 cm, gł. 5 cm), skośne wcięcie (dł. 14 cm, szer. 6 cm, gł. 12 cm) zwężające się w dolnej części oraz wzdłużna paza (dł. odsłonięta 23 cm, szer. 6 cm, gł. 7 cm) częściowo otwarta do wewnętrznej strony kramu (ryc. 18).

Prawdopodobnie gniazdo służyło do osadzenia drewnianych drzwi, a skośne wcięcie być może stanowiło element służący do ich blokowania. W południowej części belki była krawędź ściany utworzonej przez deski wstawione pionowo w pazę przyciesi. Oścież tego wejścia miałaby szerokość tylko 40 cm, co zważywszy na niewielkie rozmiary jatek oraz wejścia stosowane w późniejszym okresie nie jest czymś nadzwyczajnym. Zarejestrowane ślady w belce podwalinowej wskazują, że pierwotnie, gdy jatki nr 8 i 9 stanowiły odrębne jednostki, wejście do jatki nr 9 zlokalizowane było w południowej krawędzi frontowej ściany. Po połączeniu obu straganów wejście to zostało zablokowane przez pięć słupów, ustawionych pionowo na belce (jeden z nich wstawiony w czop) o zachowanej dł. 0,87–1 m, szer. 8–16 cm, gr. 5–10 cm. Funkcją wejścia do połączonych kramów przejęła prawdopodobnie oścież znajdująca się w nieodsłoniętej części ściany jatki nr 8.

W fazie A funkcjonowania jatki 8 i 9 jako osobnych jednostek, na stropie calca akumulowała się miękka, ciemnobrązowa warstwa piasku, ścin-

ków drewna z inkluzjami żwiru i węgli drzewnych, o miąższości 1–5 cm (0,1–0,43 m n.p.m.). W fazie B wewnątrz połączonych jatek 8 i 9, najprawdopodobniej już po rozebraniu ściany działowej, została usypana luźna warstwa żółto-zielonego i brązowego żwiru oraz piasku z inkluzjami drobnych kamieni i węgli drzewnych, o miąższości 30–60 cm (0,74–1,05 m n.p.m.). Powyżej nie stwierdzono warstwy użytkowej, tylko kolejną niwelację z wyższego poziomu osadniczego.

Na podstawie jedyne go elementu – pala narożnego nieusuniętego podczas rozbiórki ściany oddzielającej jatkę nr 8 i 9 – można domyślać się, że szerokość kramu nr 8 wynosiła 2,15 m, a kramu nr 9 – 2,3 m (szerokość połączonych jatek – 4,45 m), natomiast głębokość – 2,72 m.

Jatka nr 10. Ostatnia z zachowanych w tym rzędzie (ryc. 19), miała trzy ściany wykonane w konstrukcji palisadowej. Pierwsza, oddzielająca jatkę nr 9 od 10 została opisana wyżej. Drugą z nich, wschodnią (tylną) tworzyły prostokątne w przekroju i pionowo wbite w torf pale o dł. zachowanej 0,85–1,58 m, szer. 10–14 cm i gr. 4–6 cm (górne zachowane końce na wysokości 0,84–1,05 m n.p.m.). Dwa elementy wykorzystane w tej ścianie miały charakter wtórny. Posiadały one skośne wcięcia na obu końcach z otworami na kołki, charakterystyczne dla jętek lub mieczy (dł. 1,31 i 1,42 m, szer. 17 i 12 cm, gr. 12 cm) z budynków o konstrukcji szkieletowej (podobne por. ryc. 9 i 13). Na jednym z nich, w pobliżu śladów łącza ciesielskiego, zarejestrowany został znak montażowy w postaci pięciu równoległych kresek o dł. ok. 10 cm, wykonanych dłu-tem prostopadle do osi belki. Tego typu znaki zostały odnotowane m.in. w więźbie dachowej kościoła św. Jakuba w Toruniu [Krassowski 1957: 507, ryc. 3].

Ponadto za ścianą wschodnią (tylną) po zewnętrznej stronie kramu w około połowie jej długości wbity został prostokątny w przekroju pal, którego funkcja była prawdopodobnie związana ze wzmocnieniem konstrukcji ściany.

Interpretację trzeciej ze ścian tej jatki wykonanej w konstrukcji palisadowej należy traktować z ostrożnością, ponieważ zachowało się jedynie siedem pali, z czego tylko trzy *in situ*. Są to okrągłe w przekroju elementy wbite pionowo w torf, o dł. za-

chowanej 31–68 cm, średnicy 5–9 cm (górne zachowane końce na wysokości 0,24–1,02 m n.p.m.). Pierwotnie, prawdopodobnie połączone między sobą stykowo, stanowiły ścianę północną (boczną) jatki nr 10, być może oddzielającej ją od ewentualnej kolejnej jatki nr 11, zniszczonej przez część piwnicy kamienicy przy Św. Ducha 43.

Ostatnia ze ścian, zachodnia (frontowa), wykonana była z poziomo ułożonych i stykowo połączonych między sobą belek o prostokątnym przekroju i wymiarach: dł. 1,9–1,98 m, szer. 10–12 cm, gr. 4–8 cm (najwyższa na wysokości 0,84–0,85 m n.p.m.). Pozostałości tej ściany (pięć belek) nie nosiły śladów poświadczających funkcjonowanie tutaj wejścia. Trudno także jednoznacznie określić, gdzie mogło się ono znajdować i jak wyglądało.

W fazie A funkcjonowania jatki na stropie calca akumulowała się miękka, ciemnobrązowa warstwa piasku, ścinków drewna z inkluzjami żwiru i węgli drzewnych, o miąższości 1–5 cm (0,15–0,36 m n.p.m.). W fazie B na powierzchni luźnej, żółto-zielonej i brązowej warstwy żwiru oraz piasku z inkluzjami drobnych kamieni i węgli drzewnych, o miąższości 30–60 cm (0,8–1,06 m n.p.m.), podwyższającej poziom jatki nr 10, nie stwierdzono warstwy użytkowej, a jedynie niwelację z wyższego poziomu osadniczego.

Szerokość tej jatki można ustalić jedynie w przybliżeniu na 2 m, natomiast głębokość na 2,6 m.

Przejście. Jak już wyżej wspomniano, po zachodniej stronie jatki nr 9 i 10 na niewielkim obszarze, o nieregularnym, czworobocznym zarysie planu (dł. 4 m i szer. 0,43–0,92 m) udało się odsłonić niewielki fragment przejścia, które dawało zaopatrującym się w mięso dostęp do jatek. Na odsłoniętym fragmencie nie odnotowano warstwy użytkowej z fazy A. W fazie B, podobnie jak wewnątrz jatek, poziom użytkowy został podniesiony luźną, żółto-zieloną warstwą żwiru i piasku o miąższości ok. 60 cm. Na jej powierzchni nie stwierdzono warstwy użytkowej.

Analiza rozplanowania, konstrukcji oraz innych detali jatek rzeźniczych z I poziomu osadniczego pozwala na sformułowanie kilku ważnych wniosków:

1. W trakcie badań odsłonięto fragment jednego szeregu jatek. Uchwycono jedynie część wschodniej granicy działki handlowej z przy-

Ryc. 19. Ogólny widok jatki nr 10 w I poziomie osadniczym. Widok z góry, od zachodu (kolorem żółtym oznaczono pale wkopane z wyższego poziomu). Fot. R. Janczukowicz

Fig. 19. General view of meat stall 10, occupation level I. Top view, from the west. Photo by R. Janczukowicz

ległymi do niej tylnymi ścianami jatek (ryc. 1 i 3). Nie można stwierdzić jednoznacznie, czy szereg jatek rozciągał się aż do ul. Św. Ducha. Mimo tylko częściowego odsłonięcia jatki nr 1, prawdopodobnie jest ona pierwszą od ul. Mariackiej. Trudno także stwierdzić, czy odsłonięty szereg jatek jest jedynym. Na obszarze, który znalazł się poza zasięgiem badań archeologicznych, z pewnością znajdowało się przejście umożliwiające komunikację i swobodny dostęp klientów do jatek. Jego niewielki fragment odsłonięto przy północnej części zachowanego szeregu. Przy założeniu, że linia wschodniego muru Plebanii kościoła NMP oraz Kaplicy Królewskiej¹⁰ nie została znaczą-

¹⁰ Do 1678 r. domów mieszkalnych [por.: Friedrich 1997: 113; Bogdanowicz 1992: 70–72].

Ryc. 20. Ogólny widok jatek z I poziomu osadniczego. Na pierwszym planie relikty ściany oddzielającej połączone jatki 8 i 9 od 10. Widok od północy. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 20. General view of meat stalls in occupation level I. In the foreground relics of the wall separating joined meat stalls 8 and 9 from meat stall 10. View from the north. Photo by R. Janczukowicz

co przesunięta od momentu wyznaczenia granic parcel, to szerokość całej działki, którą zajmowały jatki, wynosiła ok. 11 m. Odległość ta jest zbliżona do podwójnej szerokości działek mieszczących (2 x 5,6–5,9 m) rozmierzonych bezpośrednio po wschodniej stronie jatek. Idąc dalej tym tokiem rozważań możemy założyć, że po przeciwległej stronie odsłoniętego szeregu jatek, wzdłuż wschodniej granicy działki, na której powstały Plebania i domy mieszkalne, istniał (na zasadzie symetrii) drugi szereg jatek o analogicznych wymiarach, a przejście między szeregami kramów miało szerokość ok. 5 m. Jest to wielkość zbliżona do szerokości odsłoniętego wschodniego przejścia między drugim i trzecim szeregiem jatek z IV poziomu osadniczego. Jednak należy pamiętać, że są to tylko założenia hipotetyczne, nie po-

twierdzone badaniami wykopaliskowymi. Natomiast innym wariantem zagospodarowania przestrzeni znajdującej się po zachodniej części wykopu jest funkcjonowanie w I poziomie osadniczym, wzdłuż parceli z Plebanią i domami od ul. Św. Ducha (później Kaplicą Królewską), działki mieszkalnej o analogicznej szerokości 5,6–5,9 m. W tej sytuacji mielibyśmy działkę handlową o szerokości także 5,6–5,9 m z tylko jednym szeregiem jatek po jej wschodniej stronie i przejściem szerokości ok. 3 m w zachodniej części.

2. Dzięki badaniom archeologicznym odsłonięto 10 najstarszych jatek rzeźniczych (ryc. 1, 3, 20). Określenie ich pełnej liczby jest trudne do ustalenia, jednak można podjąć w tym miejscu rozważania teoretyczne. Odsłonięty południowy fragment szeregu 10 jatek miał najprawdopodobniej swą kontynuację w kierunku północnym, w miejscu, gdzie pod koniec XIX w. zbudowano kamienicę ze Św. Ducha 43, a tym samym zniszczono pozostałe kramy (por. ryc. 1). Biorąc pod uwagę rozmiary jatek i ich ilość z najpóźniej powstałego, wschodniego szeregu (zob. niżej: IV poziom osadniczy) można przypuszczać, że było ich w sumie 20. Oczywiście, jak już wyżej wspomniano, prawdopodobne jest istnienie także drugiego szeregu jatek wzdłuż wschodniej granicy parceli Plebanii kościoła NMP (por. ryc. 2). Na podstawie wyników powyższych rozważań możemy zatem przyjąć, że odsłonięte relikty 10 jatek rzeźniczych mogą być częścią powstałego w najstarszym okresie, po rozmierzeniu działek w tym kwartale, kompleksu handlowego, na który składało się 40 jatek ustawionych w dwóch szeregach z przejściem między nimi.
3. Na podstawie odsłoniętych relikwów przede wszystkim ścian jatek można stwierdzić, że ich konstrukcja nie była solidna, a wręcz prowizoryczna (ryc. 20, 21). Trudno stwierdzić jednoznacznie, z czego to wynikało. Prawdopodobnie towar był przechowywany w domach właścicieli i ewentualnie rzeźni, a jatki służyły tylko do bieżącej, detalicznej sprzedaży. Być może także działka, na której znajdowały się stragany z mię-

Ryc. 21. Ogólny widok jatek z I poziomu osadniczego, od lewej nr 3, 4, 5 i 6. Widok z góry, od północnego zachodu (kolorem żółtym oznaczono pale wkopane z wyższego poziomu). Fot. R. Janczukowicz

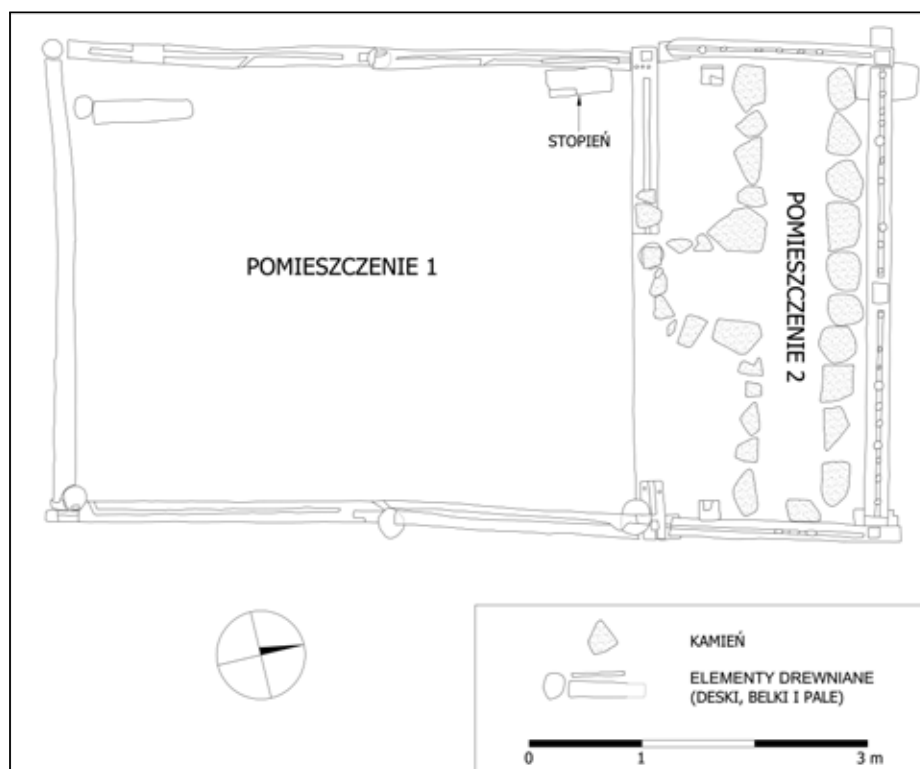
Fig. 21. General view of meat stalls in occupation level I, from the left: meat stalls 3, 4, 5, and 6. Top view, from the northwest. Photo by R. Janczukowicz

sem była ogrodzona, jednak w trakcie badań nie stwierdzono pozostałości takiego elementu, co nie oznacza, że go nie było, ponieważ zasięg badań archeologicznych w tym miejscu był ograniczony.

4. Budowa jatek nastąpiła w jednym czasie i jest wyrazem jednej koncepcji budowlanej, co poświadczają znormalizowane wymiary, wspólne boczne ściany, kierunek, w którym odbywała się sprzedaż mięsa oraz wkopane pale narożne kramów. Jednak prawdopodobnie każdy z właścicieli wznosił swoją jatkę we własnym zakresie, za czym przemawia zróżnicowanie konstrukcji poszczególnych ścian (ryc. 20 i 21). W związku z tym określenia „zbudowane w jednym czasie” nie należy rozumieć dosłownie, ponieważ wydaje się, że był to okres nieco rozciągnięty, być może określony formalnie przez Radę Miasta lub cech rzeźników. Każdy z rzeźników po otrzymaniu niewielkiego placu prawdopodobnie kontynuował, lub wręcz kończył (w pewnym zakresie) zaawansowane już roboty. Dotyczy to przede wszystkim wkopanych już pali narożnych oraz postawionej jednej lub nawet dwóch ścian sąsiednich. W tym ostatnim wypadku praca nowego właściciela sprowadzała się tylko do wzniesienia ściany frontowej i tylnej – stąd

zaistniałe różnice w konstrukcji ścian niektórych jatek. Innym powodem tego zróżnicowania mógł być dostępny materiał. W konstrukcji kramów, przynajmniej w ich dolnych, zachowanych częściach, zastosowano przede wszystkim dwa rodzaje elementów drewnianych. Są to wtórnie wykorzystane belki, z których część można zidentyfikować jako jętki z więźby dachowej lub miecze z konstrukcji ścian szkieletowych. Drugim rodzajem są wbijane w torf pale: gałęzie o owalnym przekroju i niewielkiej średnicy lub dranice (ewentualnie darte belki), także o niewielkiej szerokości i grubości. Wszystkie elementy tej grupy świadczą o niezbyt starannym wykonaniu konstrukcji. Co ważne, w żadnej ze ścian między palami nie stwierdzono śladów plecionki. Płaszczynę ścian w tym wypadku tworzyły wbite obok siebie pale, a w związku z nie do końca równymi osiami tych elementów (szczególnie gałęzi) posiadały one szpary, które prawdopodobnie z czasem się powiększały.

5. W niedługim czasie (prawdopodobnie ok. 1–2 lata) po powstaniu wszystkich jatek doszło do pewnych zmian na obszarze parceli. Prawdopodobnie z powodu permanentnych problemów z podmokłym podłożem poziom w jatkach został podniesiony o 30–60 cm warstwą żółto-zie-

Ryc. 22. Plan domu I w I poziomie osadniczym. Rys. M. Korszański i P. Makuła

Fig. 22. Plan of house I in occupation level I. Drawing by M. Korszański and P. Makuła

lonego żwiru i drobnych kamieni. Tym samym wyszły z użycia beczka retencyjna z jatki nr 2 i kłoc do dzielenia mięsa w jatce nr 3. Innym ważnym elementem tych zmian była rozbiórka ściany oddzielającej jatki nr 8 i 9 oraz likwidacja wejścia w jatce 9, czego efektem było powstanie połączonego kramu o podwójnej powierzchni. Zmiany te stały się przyczyną wyróżnienia dwóch faz funkcjonowania najstarszych jatek rzeźniczych.

Dynamiczny charakter zmian nasuwa jeszcze jedno pytanie: czy ewentualna podwójna parcela handlowa, na której powstały najstarsze jatki rzeźnicze, to pierwotnie dwie działki mieszkalne z domami i całą infrastrukturą na ich zapleczu? W trakcie badań terenowych nie zarejestrowano najmniejszych śladów zabudowy sprzed powstania jatek. I choć nie można wykluczyć możliwości funkcjonowania tutaj wcześniejszej zabudowy mieszkalnej, należy w tej chwili przyjąć prawdopodobną, choć nie do końca potwierdzoną hipotezę, że podwójna działka z jatkami jest parcelą pierwotnie rozmierzona przez mierni-

czych/geometrów, a jej handlowy charakter jest wynikiem założeń koncepcji urbanistycznej, jaką przyjął zasadzca lub rada miasta [Rabęcka-Brykczyńska 1984: 106–107]. Podobne wnioski można wysnuć na podstawie badań źródeł pisanych, gdzie w księdze gruntowej z 1357 r.¹¹ znajdujemy informację o pięciu parcelach między jatkami rzeźniczymi i późniejszą ul. Krowią (trzy parcele, na których znajdują się dzisiaj trzy kamienice + dwie parcele mieszkalne zarejestrowane podczas badań) [Maciakowska w tym tomie]. Podobna wiadomość znajduje się w księdze z 1382 r., gdzie licząc od strony ul. Podkramarskiej jatki wymienione zostały jako pierwsze w północnej pierzei ul. Mariackiej (a właściwie placu kościelnego) i jako drugie od strony ul. Św. Ducha [Maciakowska w tym tomie]. Można więc przyjąć, że w podjętej przez gdańszczan inicjatywie utworzenia miasta, handel mięsem miał się odbywać bezpośrednio przy

¹¹ Niewykluczone, że informacja ta odnosi się do wcześniejszego okresu.

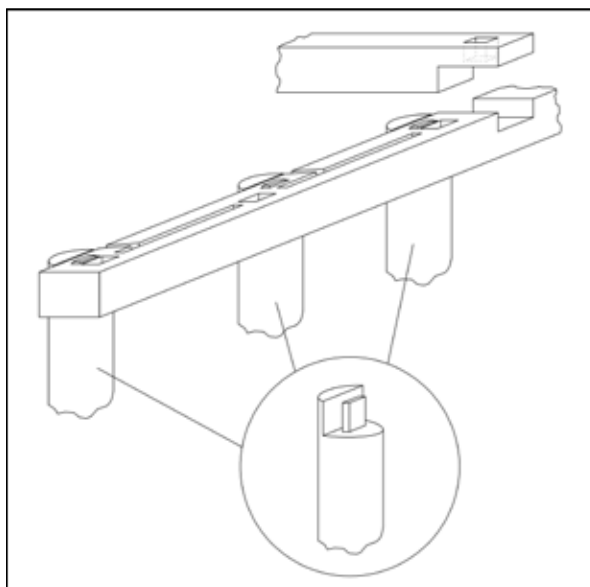
kościelnie NMP, po jego północno-wschodniej stronie [por. też uwagi w: Zarębska 2004: 453–458].

Parcela B

Dom I

Od wschodu z działką handlową, na której powstały prowizoryczne konstrukcje jatek rzeźniczych, graniczyła parcela o charakterze mieszkalnym (ryc. 1 i 2). Jak już wyżej wspomniano, szerokość tej parceli wynosiła 5,6–5,9 m, natomiast długość ok. 44–45 m. Na jej terenie, w głębi działki, ok. 12 m od północnej pierzei ul. Mariackiej wzniesiony został dom I, którego ściana wschodnia stała na granicy z działką C, natomiast ściana zachodnia była oddalona od granicy z parcelą A o ok. 1,3 m. Dom I, zbudowany na planie prostokąta o wymiarach¹² 4,23–4,43 x 7,4–7,5 m, swym krótszym bokiem był ustawiony w stronę ul. Mariackiej. Jest to więc budynek szczytowy, którego ścianę południową możemy uznać za frontową (ryc. 1 i 22).

Zachowane relikty ścian pozwalają na częściową rekonstrukcję technologii, w której zostały wykonane. Najpierw zostały wbite w warstwę pierwotną, prawdopodobnie zaciosane u dołu, pale o owalnym przekroju dł. odkrytej 0,35–1 m i średnicy 16–27 cm, z charakterystycznymi wcięciami w górnej powierzchni, które zostaną omówione niżej. Przed rozpoczęciem dalszych prac ciesielskich teren całej działki został odpowiednio przygotowany przez usypanie 30–40-centymetrowej niwelacyjnej warstwy ciemnobrązowego piasku i gliny, z inkluzjami żwiru, drobnych kamieni, ścinków drewna oraz niewielkich fragmentów dachówek mnich-mniszka i gąsiorów. Strop tej warstwy, znajdujący się na poziomie 0,26–0,44 m n.p.m., najprawdopodobniej zrównał się z górnymi powierzchniami wbitych co 2–2,7 m słupów. Na tak przygotowanej liniowej powierzchni złożonej z sześciu pali zostały ułożone belki podwalinowe (ryc. 22). W górnej powierzchni pali zostały wykonane wcięcia na ok. 2/3 powierzchni, w której znajdował się prostokątny czop o wymiarach 3–4 x 8 cm. Na wyciętej powierzchni pali ułożone zostały przyciesie z prostokątnymi gniaz-

Ryc. 23. Schematyczne przedstawienie połączenia pali z przyciesiami domu I z poziomu osadniczego. Rys. R. Krzywdziński

Fig. 23. Schematic presentation of the connection between posts and a sill plate, house I, occupation level I. Drawing by R. Krzywdziński

dami przelotowymi o wymiarach 4–5 x 9 cm, w które wsunięty był czop słupa (ryc. 23).

Ustabilizowane palami przyciesie o dł. zachowanej 1,64–4,57 m (na osi wschód-zachód) i 2–5,36 m (na osi północ-południe), zalegały na wysokości 0,42–0,91 m n.p.m., miały prostokątny przekrój (szer. 14–20 cm, gr. 12–18,5 cm) i były połączone między sobą na nakładkę prostą (ryc. 27). W górnej powierzchni każda z belek (z wyjątkiem frontowej) miała wzdłużną pazę szer. 3–5 cm i gł. 3 cm oraz prostokątne gniazda dł. 9,5–15 cm, szer. 6–9,5 cm i gł. 6 cm, wykonane co 2–2,43 m dla umieszczenia czopów słupów. Między ustawionymi w ten sposób słupami umieszczane były za pomocą złączy ciesielskich nie zachowane, poziome belki – rygle, a wyżej oczepy, na których spoczywała konstrukcja więźby dachowej. Tak powstały szkielet był wypełniany niewielkiej średnicy dwustronnie zaciosanymi na obu końcach żerdziami oblepionymi gliną (bez plecionki!) lub deskami (ewentualnie dranicami), czy dwustronnie zaciosanymi na obu końcach belkami, które tworzyły płaszczynę ściany.

Wnętrze domu o powierzchni ok. 27,2 m² zostało podzielone poprzecznie do jego osi na dwa po-

¹² Wymiary dotyczą zewnętrznych krawędzi zachowanego budynku

Ryc. 24. Relikty wejścia do domu I w I poziomie osadniczym. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 24. Relics of house I entrance, occupation level I. Photo by R. Krzywdziński

mieszkania. Pierwsze z nich, o wymiarach¹³ 3,95 x 5 m, było większe i znajdowało się we frontowej części. Można uznać, że miało ono formę sieni. Drugie z pomieszczeń, wydzielone za pomocą zachowanej w dwóch fragmentach belki podwalinowej, miało wymiary 1,86 x 4 m i było zlokalizowane w tylnej części. Przycieś rozdzielająca te dwa pomieszczenia połączona była z podwalinami ścian bocznych na nakładkę prostą. Zachowały się oba końce przyciesi z odpowiednimi wcięciami i prostokątnymi gniazdami przelotowymi, w których były umieszczone czopy nie zachowanych słupów (por. ryc. 22). Odcinek między oboma fragmentami został prawdopodobnie odcięty i usunięty (być może wtórnie wykorzystany) podczas rozbiórki tej ściany¹⁴. Pośrodku odcinka, gdzie ułożona została przycieś ściany działowej zarejestrowano – prawdopodobnie zaciosany u dołu i wbity w podłoże – pal o owalnym przekroju, dł. odkrytej 30 cm i średnicy 22 cm, u góry płasko ścięty. Prawdopodobnie na jego górnej powierzchni była oparta nie zachowana część przyciesi.

¹³ Wymiary dotyczą wewnętrznych krawędzi belek podwalinowych.

¹⁴ Na obu końcach tej przyciesi, w pobliżu gniazd przelotowych, zostały zarejestrowane niewielkie otwory na drewniane kołki (trzy na zachodnim końcu i dwa na wschodnim). Elementy te są jednak związane z okresem późniejszym (II poziom osadniczy) i zostaną omówione niżej.

Ryc. 25. Pozostałości jednego z dwóch pali o nieustalonej bliżej funkcji, z pazą w płaszczyźnie skierowanej do wewnątrz w pomieszczeniu 2 domu I z I poziomu osadniczego. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 25. Remnants of one of the posts of unknown function, with a groove on the inner surface, room 2, house I, occupation level I. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

Nie udało się zarejestrować pozostałości ościeży łączącej oba pomieszczenia, ale prawdopodobnie znajdowała się ona w środkowej części ściany. Udało się natomiast odsłonić pozostałości wejścia do domu, które zlokalizowane było w bocznej (zachodniej) ścianie, w tylnej części większego pomieszczenia, w odległości ok. 4,44 m od frontowej ściany (ryc. 24). Były to: deska o dł. zachowanej 66 cm, szer. 38 cm i gr. 4 cm ułożona poziomo, bokiem w pazie przyciesi, oraz prostokątny w przekroju klocek o dł. 55 cm, szer. 24 cm i gr. 21 cm, który pełnił funkcję stopnia ułożonego bezpośrednio przy progu, wewnątrz budynku. Stopień miał we wschodniej górnej krawędzi podłużne, prostokątne wcięcie o dł. 25 cm, szer. i gł. 5 cm o nieustalonej funkcji¹⁵. Układ tych elementów świadczy, że próg wejścia do domu I znajdował się ok. 40 cm nad powierzchnią gruntu.

We frontowej części pomieszczenia 1 (sieni) odnotowany został prawdopodobnie zaciosany i wbity w torf pal o owalnym przekroju, dł. odkrytej 60 cm i średnicy 17 cm, na powierzchni którego nie stwierdzono innych śladów narzędzi (ryc. 24). Pal styka się z fronto-

¹⁵ Wcięcie świadczy o tym, że prawdopodobnie jest to element wtórnie wykorzystany w tej konstrukcji.

Ryc. 26. Relikty ściany północnej (tylnej) pomieszczenia 2 domu I z gliną stanowiącą wypełnienie i sam szkielet, w I poziomie osadniczym. Widok od zachodu i południowego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 26. Relics of the northern (back) wall of room 2, house I, with clay as a filling and a construction element, occupation level I. View from the west and southwest. Photo by R. Krzywdziński

wą przyciesią domu oraz krótką (dł. 1,06 m), owalną w przekroju (śr. 18 cm) belką ułożoną na osi północ-południe. Nie udało się ustalić, jaką funkcję one pełniły. Nie wydaje się, aby były to relikty drugiego wejścia do tego domu, ponieważ jego prześwit wynosiłby tylko 34 cm.

Kwestią otwartą pozostaje także wygląd konstrukcji ściany frontowej domu I. Przycies tej ściany nie miała pazy dla wsunięcia desek (ewentualnie żerdzi oblepionych gliną). Ponadto jej konstrukcja musiała być dużo lżejsza od pozostałych, na co wskazuje brak palowania pod jej środkową częścią. Zapadnięcie się przyciesi tego domu poniżej górnych powierzchni pali (wynik nacisku konstrukcji ściany, a także – częściowo – procesów podepozycyjnych) spowodowało zniszczenie łączy przyciesi w niektórych narożnikach. Dotyczy to przede wszystkim narożników ściany frontowej i bocznych. Jednak na podstawie zachowanych reliktyw, szczególnie charakterystycznego, prostokątnego wcięcia w południowym końcu belki podwalinowej ściany wschodniej (bocznej), możemy się domyślać, że przyciesie ściany frontowej i bocznych były połączone na nakładkę prostą, wzmocnioną dwoma kołkami (ryc. 22).

Kolejnym elementem o nieustalonej funkcji są kamienie (eratyki bez śladów obróbki o średnicy 11–55 cm, których górne powierzchnie znajdują się na poziomie 0,41–0,69 m n.p.m.) w pomieszcze-

niu 2, ułożone w trzech liniach: prostej na osi wschód-zachód wzdłuż północnej (tylnej) ściany i dwóch łamanych w południowo-wschodniej i południowo-zachodniej ćwierci tego pomieszczenia. Ponadto kamienie zalegają na zachowanej we fragmencie belce podwalinowej ściany oddzielającej pomieszczenie 1 od 2 oraz na palu, który ją stabilizował. Trudno więc w tej chwili nawet domyślać się, jaką funkcję one mogły pełnić w tej konstrukcji, zwłaszcza że część z nich zalega właśnie na przyciesi¹⁶.

Ostatnim, niewyjaśnionym detalem tej konstrukcji, są dwa płasko ścięte u dołu i wkopane pale, także zlokalizowane w pomieszczeniu 2, bezpośrednio przy ścianie wschodniej i zachodniej (ryc. 22 i 25). Ich dł. zachowana wynosiła 2 i 2,05 m, w przekroju były kwadratowe (dł. boku 20 cm), natomiast ich górne zachowane powierzchnie (noszące ślady zniszczenia – odłamania) znajdowały się na poziomie 1,43 i 1,48 m n.p.m. W górnej zachowanej części, w jednej z płaszczyzn bocznych, pale te miały prostokątne w przekroju pazy o szer. 7 i gł. 8,5 cm, które kończyły się płasko ok. 70 cm ponad poziomem podłoża pomieszczenia 2. Płaszczyzny z pazami były skierowane do wewnątrz pomieszczenia, tak, jakby pierwotnie były tam wsunięte końce poziomej belki lub

¹⁶ Na kamieniach i belce podwalinowej znajdującej się pod nimi została ułożona nowa przycies (por. opis domu III z fazy A II poziomu osadniczego).

deski (?). Jest to tym bardziej dziwne, że belka/deska ta przebiegałaby przez całą długość ściany łączącej pomieszczenie 1 z 2, a więc ściany, w której powinna znajdować się oścież łącząca oba te pomieszczenia¹⁷.

W obrębie zachowanych reliktyw podwalin domu zarejestrowane zostały pewne różnice, wynikające z podziału domu na dwa pomieszczenia. Podział ten ma charakter pierwotny, a różnice wynikają ze sposobu wznoszenia budynku. Przyciesie pomieszczenia 2 nie mają palowania w żadnej z trzech ścian. Jedynie dłuższa podwalina północnej ściany została zabezpieczona na obu końcach poziomo ułożonymi krótkimi (dł. 60 cm) klockami o przekroju zbliżonym do prostokąta (20 x 30 i 20 x 40 cm) (rys. 22). Przyciesie wschodniej i zachodniej ściany pomieszczeń 1 i 2 były wykonane z dwóch par elementów połączonych ze sobą na nakładkę prostą. Ponadto podwalina ściany zachodniej pomieszczenia 2 wykonana była z dwóch elementów, z których jeden, zlokalizowany w południowej części, stanowił rodzaj sztukowania (rys. 22). Inaczej ujmując, zbyt krótką belkę podwalinową (dł. 2,08 m) tej ściany przedłużono o krótki element (dł. 44 cm) o analogicznej szer. i gr. i połączono na nakładkę prostą.

W dolnych częściach ścian pomieszczenia 2 zachowały się pozostałości wypełnienia przestrzeni szkieletu konstrukcji. W pazie północnej (tylnej), ale także częściowo w bocznych ścianach, zachowały się dolne odcinki dwustronnie zaciosanych u dołu, owalnych w przekroju żerdzi (gałęzi) brzoźowych, ustawionych pionowo i oblepionych jasnozieloną gliną z domieszką piasku (rys. 26). Ich dł. zachowana wynosiła 20–45 cm, średnica 4–7 cm. Nie stwierdzono śladów plecionki między słupkami. Natomiast na przyciesiach pomieszczenia 1 nie stwierdzono żadnych śladów po wypełnieniu przestrzeni szkieletu konstrukcji ścian. Trudno więc jednoznacznie stwierdzić, czy tutaj także zastosowano ten typ wypełnienia. Wydaje się jednak, że skoro się nie zachował, to prawdopodobnie miał inny charakter. Być może były to pionowo ustawione deski bądź dranice, które całkowicie usunięto

¹⁷ Zachowane relikty trzech pozostałych (zewnątrznych) ścian tego pomieszczenia nie miały żadnych śladów wyjścia na zewnątrz domu I.

podczas rozbiórki obiektu w celu powtórnego wykorzystania. Żerdzie z gliną natomiast, z powodu gorszej jakości materiału, po prostu ścięto tak, aby nie przeszkadzały podczas wznoszenia nowego obiektu.

W północnej ścianie pomieszczenia 2 domu I zachowały się także dwa prostokątne w przekroju, pionowo ustawione słupy o dł. zachowanej 38 i 40 cm, szer. 12 i 17,5 cm i gr. 10 i 14 cm, które zostały połączone z przyciesiami za pomocą prostokątnego czopu wsuniętego w gniazdo (rys. 27).

Po wzniesieniu domu I w pomieszczeniu 1 przez pewien czas akumulowała się 1–3-centymetrowa warstwa miękkiego, ciemnobrązowego piasku, gliny, ścinów drewna z inkluzjami żwiru, stanowiąca pozostałość po użytkowaniu tego pomieszczenia. Jej strop zarejestrowano na poziomie 0,31–0,47 m n.p.m.

W pomieszczeniu 2, oprócz opisanych wyżej kamieni ułożonych w pierwszej kolejności, odnotowano 15–30-centymetrową warstwę zwartej, ciemno-żółtej i jasnozielonej gliny z inkluzjami piasku, której strop zalegał na poziomie 0,33–0,48 m n.p.m. Powyżej nie stwierdzono warstwy użytkowej tego pomieszczenia.

Wszystkie przyciesie i pale domu I znajdowały się na poziomie 0,38–0,86 m n.p.m., przy czym widoczne były tutaj wygięcia w miejscach, gdzie pod przyciesiami nie było pali, co jest efektem zarówno nacisku ciężaru ścian domu, jak i w części procesów podepozycyjnych. Opisana warstwa użytkowa tego domu (pomieszczenia 1) z tych samych powodów znajdowała się niżej w stosunku do górnych powierzchni pali i przyciesi¹⁸.

Zarówno we frontowej części, jak i na fragmentarycznie zachowanym zapleczu tej działki nie zarejestrowano żadnych elementów infrastruktury, co pośrednio może świadczyć o krótkim okresie funkcjonowania tak zagospodarowanej przestrzeni.

¹⁸ Zmiany kształtu i przemieszczanie się tych i podobnych elementów zostanie opisane dokładniej niżej, przy okazji omawiania reliktyw domu III.

Parcela C

Dom II

Między parcelą B i Św. Ducha 44 mieściła się parcela C (ryc. 1 i 2). Miała ona analogiczne wymiary (szer. 5,6–5,9 m, dł. ok. 45–46 m) oraz mieszkalny charakter, jak parcela B. Także tutaj powstał dom zlokalizowany w jej głębi, ok. 11 m¹⁹ od południowej pierzei ul. Św. Ducha, do której ustawiony był frontem. Jego wschodnia, nie zachowana ściana przebiegała prawdopodobnie na linii wschodniej granicy działki, natomiast zachodnia była oddalona od granicy z parcelą B o ok. 1,2 m. Dom II zbudowany został na planie prostokąta o wymiarach²⁰: dł. 5,5 m (z przybudówką 7,4 m), szer. ok. 4,5 m (przy założeniu, że ściana wschodnia przebiegała na linii granicy działki) (ryc. 28 i 29).

Przed rozpoczęciem prac budowlanych na terenie całej działki C usypana została lekko zwarta, 10–30-centymetrowa warstwa niwelacyjna ciemnobrązowego piasku, gliny z inkluzjami żwiru i drobnych kamieni, której strop zarejestrowano na poziomie 0,02–0,25 m n.p.m. Dodatkowo teren za domem II pokryto faszyną w celu ustabilizowania gruntu.

Konstrukcję domu II wykonano w następujący sposób: najpierw w każdym z narożników oraz w środkowej części tylnej i obu bocznych ścian zostały wbite pale, zaciosane u dołu i owalne w przekroju. Zachowane cztery pale wykazują pewne zróżnicowanie wymiarów, przynajmniej średnicy, tj. dwa pale narożne miały długość odsłoniętą 1,4–2,3 m i nieco większą średnicę – 24–27 cm, natomiast dwa pale ze środkowych części ścian miały długość odsłoniętą 1,3–1,7 m i średnicę tylko 18–21 cm²¹.

Między palami – wbitymi w bocznej, zachodniej ścianie co 2,35 m i co 1,73 m w ścianie południowej – zostały ułożone przyciesie, które zalegały na

¹⁹ Wymiar wynika z odległości między zwartą strukturą domu II (z pominięciem przybudówki) a punktem przecięcia jego osi z linią stanowiącą przedłużenie w kierunku zachodnim frontowych murów kamienic z sąsiednich parcel, Św. Ducha 44, 45 i 46.

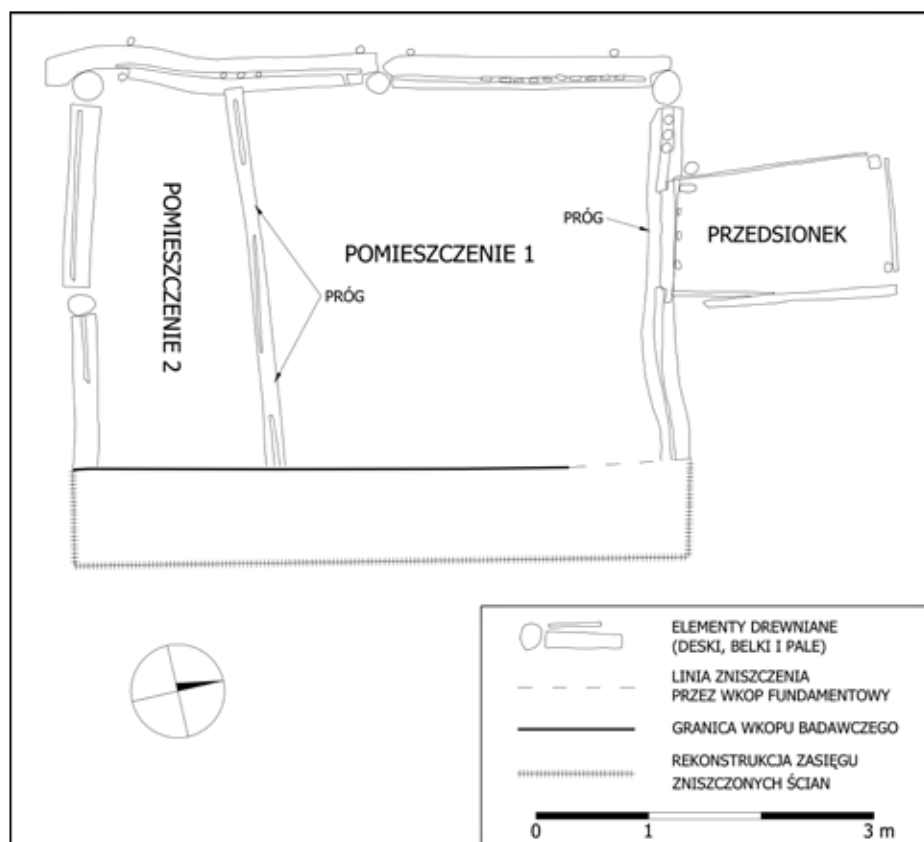
²⁰ Wymiary dotyczą zewnętrznych krawędzi zachowanych podwalin.

²¹ Część z tych pali nosi ślady narzędzi, których charakter należy uznać za wtórny. Zostaną one omówione niżej (patrz: *II poziom osadniczy*).

Ryc. 27. Sposób łączenia przyciesi i słupa z północno-zachodniego narożnika pomieszczenia 2 domu I w I poziomie osadniczym. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 27. Connection between the sill plate and the post in the northwestern corner, room 2, house I, occupation level I. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 28. Plan domu II w I poziomie osadniczym. Rys. P. Makuła

Fig. 28. Plan of house II in occupation level I. Drawing by P. Makuła

wysokości 0,1–0,35 m n.p.m. Zachowane pozostałości trzech ścian wskazują także na zróżnicowanie obróbki materiału, z którego wykonano podwaliny w zależności od ściany, w której je zastosowano. Do budowy jedynej zachowanej ściany bocznej wykorzystano dwie okrągłe w przekroju przyciesie o dł. 2,58 i 2,99 m i śred. 25 i 30 cm, w których zarejestrowano wzdłużne pazy o szer. i gł. 3–4 cm. Ponadto belki te miały na obu końcach, od wschodniej (wewnętrznej) strony prostokątne wcięcia dla wsunięcia pali (por. ryc. 28, 29). Zastosowanie tych wcięć miało zapobiegać przesuwaniu się ściany w stronę wschodnią, do wewnątrz budynku, natomiast usztywnienie od strony zewnętrznej osiągnięto poprzez wbite w podłoże, zaciosane u dołu, okrągłe w przekroju niewielkie pale o dł. odśloniętej 50 cm i średnicy 4–6 cm. Każda z tych przyciesi posiada po dwa paliki wbite po zachodniej stronie, bezpośrednio przy jej zewnętrznej krawędzi. Dodatkowo usztywnienie przyciesi południowej z zachodniej ściany zostało od wewnątrz wzmocnione podobnym nie-

wielkim, zaciosanym u dołu i wbitym w podłoże pojedynczym palem.

W pazach belek podwalinowych zarejestrowane zostały pozostałości dolnych części szkieletu wypełnienia ścian w postaci pionowo ustawionych, dwustronnie zaciosanych u dołu (dla umieszczenia w pazy) i prostokątnych w przekroju listew (żerdzi?), o dł. zachowanej 20–25 cm, szer. 5–6 cm i gr. 1–2 cm, na których odnotowano resztki jasnozielonej gliny z inkluzjami piasku. Nie stwierdzono tutaj pozostałości plecionki.

Ściana tylna (południowa) domu II także została wykonana z dwóch przyciesi ułożonych między wbitymi palami, ale tworzyły je belki o przekroju zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi rogami i o nieco mniejszych rozmiarach: dł. 1,67 m²², szer. 22–24 cm

²² Tylko belka z zachodniej części ściany ma pełną całkowitą długość. Przycies z wschodniej części została zniszczona przez wkop fundamentowy zachodniej ściany kamienicy ze Św. Ducha 44, jej dł. zachowana to 1,01 m.

Ryc. 29. Dom II w I poziomie osadniczym. Widok ogólny od zachodu. Fot. R. Krzywdziński
Fig. 29. House II in occupation level I. General view from the west. Photo by R. Krzywdziński

i gr. 15–20 cm. Belki te nie miały wcięć na swych końcach, ani palików zapobiegających przemieszczaniu się ściany. W górnej płaszczyźnie tych belek odnotowano wzdłużne pazy o szer. 3–4 cm i gł. 3 cm. Nie stwierdzono w nich pozostałości wypełnienia ściany, ale możemy się domyślać, że było ono analogiczne do wypełnienia ze ściany zachodniej.

W ostatniej z zachowanych ścian, frontowej, nie zastosowano pala w środkowej części jej odcinka. Ułożona została tutaj długa, owalna w przekroju przycieś (zniszczona we wschodniej części przez wkop fundamentowy bocznego muru kamienicy z parceli przy ul. Św. Ducha 44), o dł. zach. 3,12 m i średnicy 23 cm (są to więc podobne wymiary i kształt do przyciesi z bocznej, zachodniej ściany). Nie stwierdzono tutaj wcięcia dla wsunięcia pala z północno-zachodniego narożnika. W górnej części znajduje się wzdłużna paza szer. 8–9 cm i gł. 4 cm, w której zachowały się dolne części dwustronnie zaciosanych u dołu, owalnych w przekroju żerdzi o dł. 32–38 cm i średnicy 4–6 cm, które stanowiły pozostałość szkieletu wypełnienia tej ściany. Na żerdziach zarejestrowano resztki gliny, która pierwotnie tworzyła płaszczyznę ściany. W odległości ok. 1 m od północno-zachodniego narożnika domu odnotowano przerwę w pазie o dł. 85 cm, którą można interpretować jako pozostałość progu ościeży wej-

Ryc. 30. Dom II w I poziomie osadniczym. Zbliżenie na belkę podwyższającą próg przejścia z sieni do przedsionka. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 30. House II in occupation level I. Zoom on the beam increasing the height of the threshold joining the hall and the porch. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

ścia do domu. Bezpośrednio na progu zarejestrowano prostokątną w przekroju belkę o dł. 1,07 m, szer. 12 cm i grub. 14 cm, która na obu końcach miała prostokątne wcięcia, a w nich prostokątne gniazda przelotowe o długości 11 cm i szerokości 6 cm. Wcięcia zostały być może wykonane w celu dopasowania do nie zachowanych, pionowych słupów ościeżnicy przejścia z sieni do przedsionka, a gniazda – dla wzmocnienia

tego połączenia, choć wydaje się mało prawdopodobne, aby potrzebne były do tego tak duże i prostokątne gniazda. Z tego powodu nie można wykluczyć, że ślady obróbki tej belki świadczą o jej wtórnym zastosowaniu. Bez względu na to, czy została ona tutaj użyta wtórnie, można przypuszczać, że pełniła funkcję podwyższenia progu (ryc. 28 i 30).

Bezpośrednio od północny do przyciesi frontowej ściany przylegały relikty prostokątnej przybudówki o wymiarach 1,13–1,28 x 1,95 m²³ i ścianach zachowanych do wysokości ok. 50 cm (ryc. 28 i 29). Były to, zlokalizowane wewnątrz w narożnikach, prostokątne w przekroju, zaciosane u dołu i wbite w podłoże trzy pale (pierwotnie prawdopodobnie cztery) o dł. zachowanej 0,92–2,08 m, szer. 8–13 cm, gr. 7–12 cm, do których przytwierdzone zostały ułożone poziomo bokiem, jedna nad drugą, deski o dł. 1,8–1,82 m (w ścianach na osi północ-południe) i 1,12 m (w ścianie na osi wschód-zachód), szer. 8–28 cm i gr. 3–6 cm. Stanowiące pozostałość płaszczyszyn ścian przybudówki deski były połączone z palami stykowo i prawdopodobnie wzmocnione nie zachowanymi gwoździami lub za pomocą innych elementów, np. dodatkowych zewnętrznych pali, z których jeden zachował się w południowo-zachodnim narożniku przybudówki, co poświadczałoby zastosowanie tutaj konstrukcji międzysłupowej. W obrębie trzech ścian przybudówki (a szczególnie w ścianie północnej) nie odnotowano pozostałości progu. Jednak zachowana górna krawędź desek ściany północnej znajdowała się ok. 25 cm powyżej poziomu użytkowego domu, co nie wyklucza funkcjonowania tutaj wyjścia o szerokości maksymalnie ok. 1 m.

Ważną uwagą dotyczącą tej przybudówki jest jeszcze fakt, że nie była ona zlokalizowana w środkowej części ściany frontowej, lecz asymetrycznie, w odległości ok. 93 cm od północno-zachodniego narożnika domu. Trudno określić w tej chwili przyczyny tego stanu rzeczy.

Analiza rozplanowania elementów konstrukcji trzech zachowanych ścian domu II pozwala na podjęcie próby rekonstrukcji lokalizacji i budowy ściany wschodniej tego domu, zniszczonej przez wkop fun-

damentowy zachodniego muru kamienicy z parceli przy ul. Św. Ducha 44. Jej konstrukcja była prawdopodobnie analogiczna do odsłoniętej ściany zachodniej, tj. wykonano ją z trzech zaciosanych i wbitych w podłoże pali, między które wsunięto przyciesie z pazami dla desek szkieletu wypełnienia pól między słupami i oczepem. Prawdopodobnie ściana ta przebiegała na linii wschodniej granicy tej działki.

Wnętrze domu II zostało podzielone poprzecznie na dwa pomieszczenia o analogicznym układzie, jak w domu I. Pomieszczenie 1, większe i zlokalizowane we frontowej części, ma wymiary²⁴: dł. 3,35–3,58 m, szer. prawdopodobnie ok. 4,2 m (zachowana 3,38 m). Pomieszczenie 2, mniejsze, znajdujące się w tylnej części domu, miało wymiary: długość całkowitą 1–1,5 m, szerokość prawdopodobnie ok. 4,2 m (zachowana 3,38 m). Oba pomieszczenia rozdzielała ściana, z której zachowała się prostokątna w przekroju, ułożona poziomo na osi wschód-zachód belka o dł. zachowanej 3,27 m, szer. 13–15 cm i gr. 12 cm, której zachodni koniec spoczywa na południowej przyciesi zachodniej ściany domu (połączenie stykowe). W górnej powierzchni belki ściany działowej zarejestrowano trzy odcinki paz o szer. 1–4 cm i gł. 3 cm. Przerwy między nimi, o dł. 64 cm (zachodnia) i 56 cm (wschodnia), wskazują na funkcjonowanie w tym miejscu dwóch progów przejść łączących pomieszczenia 1 i 2 (ryc. 28).

Ciekawym spostrzeżeniem dotyczącym konstrukcji ścian domu II jest nieregularny kształt niektórych belek podwalinowych (przyciesie ściany frontowej oraz południowa przyciesie ściany zachodniej, por. ryc. 26 i 27). Przypuszczać można, że zwichrowania te powstały w wyniku gwałtownego wysychania w trakcie użytkowania obiektu (ewentualnie także w wyniku procesów podepozycyjnych), a więc część ścian musiała ulegać pewnym uszkodzeniom. Jednak zważywszy na krótki okres funkcjonowania zabudowy z I poziomu osadniczego można stwierdzić, że uszkodzeń tych raczej nie naprawiano, tylko po prostu rozebrano konstrukcję.

Podjmując próbę rekonstrukcji wyższych partii ścian tego domu możemy przypuszczać, że na wbitych w podłoże słupach, na odpowiedniej wy-

²³ Wymiary dotyczą zewnętrznych krawędzi.

²⁴ Wymiary dotyczą wewnętrznych krawędzi.

sokości, były zamontowane oczepy, które tworzyły ramę. Spełniała ona nie tylko funkcję oparcia dla więźby dachowej (jako płatew), ale także stanowiła górną krawędź ramy utworzonej także przez słupy i przyciesie. Pola te wypełnione były szkieletem z żerdzi umieszczonych w pazach przyciesi i oczepu (dolna powierzchnia belki). Końcowym etapem budowy ścian tego domu było wypełnienie (oblepienie) gliną szkieletu każdego z takich pól.

Ważnym elementem dopełniającym konstrukcję ścian, a raczej stabilizującym ją, były być może miecze, które wzmacniały połączenie słupów i oczepów. Choć nie ma żadnych dowodów na funkcjonowanie ich w konstrukcji tego domu, to możemy przypuszczać, że zostały one tutaj zastosowane. Być może miały analogiczny kształt jak te, które zostały zarejestrowane jako pale i belki tworzące płaszczyzny ścian jatek rzeźniczych z parceli A I poziomu osadniczego (por. opis wyżej).

Po wzniesieniu domu II w obu jego pomieszczeniach usypana została 10–25-centymetrowa warstwa ciemnożółtego i jasnozielonego, grubego żwiru oraz drobnych kamieni z inkluzjami piasku, której funkcję można określić jako niwelacyjną, ale także podłogi. Na jej stropie (0,23–0,48 m n.p.m.) przez pewien czas (krótki) akumulowała się ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, gliny i ścinków drewna z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 1–3 cm. Jej strop zarejestrowano na 0,24–0,51 m n.p.m.

Na zapleczu tej działki ani w jej części frontowej nie stwierdzono śladów infrastruktury związanej z okresem funkcjonowania domu II, co także poświadcza krótki okres użytkowania zabudowy z tego czasu.

Chronologia I poziomu osadniczego

Podobnie jak w wielu innych opracowaniach źródeł archeologicznych, jedną z najtrudniejszych kwestii jest ustalenie chronologii odsłoniętych obiektów. Jest to tym trudniejsze, że pierwsze okresy funkcjonowania zabudowy tego obszaru są bardzo krótkie, zamykające się w przedziale kilku, kilkunastu lat. Za podstawowe kryterium w ustaleniu cezur czasowych poszczególnych poziomów osadniczych przyjęto wyniki badań dendrochronologicznych, wykonanych przez

prof. Tomasza Ważnego. Za drugą z kolei pod względem ważności przesłankę uznano wyniki badań numizmatycznych [Paszkievicz w tym tomie]. W ograniczonym tylko zakresie pomocne mogły być wyniki badań pozostałych zabytków, szczególnie ruchomych, opartych na metodzie typologicznej [w tym tomie: Ceynowa; Dąbał; Kasprzak; Krukowska; Trawicka; Kościński].

Chronologię trwania I poziomu osadniczego ustalono na krótki, około pięcioletni okres od ok. 1335 r. do ok. 1340 r.

Do badań dendrochronologicznych przekazano 19 wytypowanych prób (lokalizacja wszystkich elementów, z których pobrano próbki, na ryc. 1), z czego z ośmiu nie dało się uzyskać pozytywnego wyniku. Na podstawie badań próbek pochodzących z elementów konstrukcji jatek rzeźniczych uzyskano następujące daty: ok. 1316 r., 1325 r., ok. 1327 r., 2 x zima 1328/1329 r. Jednak, jak już wyżej była o tym mowa, jatki rzeźnicze zostały wzniesione przede wszystkim z dwóch rodzajów elementów: żerdzi (gałęzi) o niewielkiej średnicy, nie nadających się do tego typu badań, oraz wtórnie tutaj użytych belek, desek, dranic i innych elementów. Z pozorów wydawać by się mogło, że przeprowadzenie analizy dendrochronologicznej nie wniesie nic ważnego w kwestii datowania. Jednak jest ona istotna ze względu na ustalenie chronologii i pośrednio także lokalizacji konstrukcji, w których zostały pierwotnie wykorzystane. Chronologia budynków, z których pochodzą elementy konstrukcyjne wykorzystane powtórnie podczas wznoszenia jatek nie jest odległa, a ich powstanie można wiązać z tworzącym się organizmem miejskim na obszarze Dzielnicy Mariackiej jakiś czas po wydarzeniach z 1308/1309 r. Nie znajduje tutaj w takim razie potwierdzenia teza wysunięta przez Zbigniewa Polaka [2005: 142], jakoby elementy rozebranych konstrukcji budynków z pierwszego miasta lokacyjnego (na prawie lubeckim) były po zdemontowaniu użyte powtórnie w konstrukcjach budynków z Dzielnicy Mariackiej. Oczywiście, są to przesłanki pochodzące tylko z jednego stanowiska i poczekać musimy jeszcze na wyniki kolejnych badań.

Druga grupa prób, z których uzyskano dendrodaty, została pobrana z elementów pochodzą-

cych z pozostałości konstrukcji domu I. Uzyskano następujące wyniki: 1323^{+x}/_{.6} r., 1341⁺⁸/_{.7} r., 2 x zima 1338/39 r. Za najistotniejsze należy tutaj uznać dwa ostatnie wyniki. Są to najmłodsze daty z I poziomu osadniczego uzyskane z badań dendrochronologicznych, co więcej, są one młodsze od dat uzyskanych z próbek elementów pochodzących z pozostałości konstrukcji domu III, które zostały zakwalifikowane do II poziomu osadniczego. Ten dom został wzniesiony we frontowej strefie parceli, między frontową ścianą domu I i północną pierzeją ul. Mariackiej. Mając na uwadze tę pewną niezgodność, zdecydowaliśmy się na przypisanie domu I do I poziomu osadniczego, na czym zaważyły względy analogicznego rozplanowania zagospodarowania działki B i C, a także podobny rozkład pomieszczeń domu I i II.

Trzecia grupa próbek została pobrana z elementów pozostałości konstrukcji domu II. Tutaj pozytywne wyniki uzyskano tylko z dwóch elementów: 1335^{+x}/_{.6} r. i zima 1331/1332 r.

W dużym stopniu chronologię ustaloną na podstawie badań dendrochronologicznych potwierdzają wyniki badań numizmatycznych. Z warstw związanych z I poziomem osadniczym pozyskano osiem monet (w tym jedną ze stropu warstwy pierwotnej). Były to fenigi brakteatowe datowane na następujące okresy: od ok. 1307/8 r. do ok. 1317/18 r. (trzy monety, nr kat. 36, 37 i 46), od ok. 1317/8 r. do ok. 1327/8 r. (jedna moneta – nr kat. 56), od ok. 1327/8 r. do 1337/8 r. (dwie monety – nr kat. 68 i 71) i od ok. 1347/8 r. do ok. 1360 r. (dwie monety – nr kat. 95 i 96) [Paszkievicz w tym tomie]. Dwa ostatnie fenigi odbiegają nieco chronologią, tj. są młodsze o 7–8 lat od górnej cezury okresu trwania I poziomu osadniczego. Może to mieć wiele przyczyn, np. translokacja materiału w wyniku procesów podepozycyjnych.

Rozpatrując kwestię chronologii I poziomu osadniczego należy podkreślić, że prawdopodobnie poszczególne obiekty (lub ich zespoły – jatki) powstawały w różnym okresie wyznaczonego przedziału czasowego. Należy uznać za dość prawdopodobne, że jatki oraz dom II powstały wcześniej niż dom I. Ten ostatni został wzniesiony zapewne w końcu tego okresu.

Podsumowanie wyników badań I poziomu osadniczego

Prawdopodobnie najważniejszym odkryciem w tej części wykopu jest zarejestrowanie pierwotnych granic działek mieszczańskich, które powstały po rozmierzeniu ulic i kwartałów w Dzielnicy Mariackiej [por. ostatnio rozważania na temat definicji parceli i kwestii z tym związanych w: Rębkowski 2001: 96–97, tam także starsza literatura]. Dzięki zastosowaniu metody eksploracji szerokopłaszczyznowej, zwiększyły się możliwości zrozumienia i interpretacji zagospodarowania tego terenu. Podstawą wyznaczenia w tym poziomie osadniczym granic działek był nie tylko sposób i lokalizacja zabudowy, ale także założenie, że tradycja własności poszczególnych działek przetrwała w czasie i determinowała późniejsze ich zagospodarowanie. Dopiero dokładna analiza relikwów zabudowy z wszystkich poziomów osadniczych, a dokładniej z pierwszych czterech, w pełni uzasadnia przebieg ich granic (por. opis niżej, zwłaszcza dotyczący III i IV poziomu osadniczego).

Odkrycie to jest tym ważniejsze, że mamy do czynienia z dwoma rodzajami parcel – handlową i mieszkalną. Pierwsza z nich, niestety odsłonięta tylko częściowo, zabudowana była drewnianymi jatkami wykonanymi w sposób dość niedbały, z zastosowaniem często mieszanej konstrukcji palisadowej/płotowej²⁵ (pionowo wbite pale o niewielkiej średnicy, tworzące płaszczyzny ścian) i międzysłupowej (poziomo ułożone belki jedna nad drugą, ujęte w pary pali na obu końcach ścian). Na dwóch pozostałych powstały niewielkich rozmiarów domy mieszkalne, zlokalizowane w głębi działek. Ich konstrukcja jest także zróżnicowana: dom I – konstrukcja szkieletowa, dom II – konstrukcja słupowa z ryglami przyciesiowymi.

Istotną kwestią jest tutaj odpowiedź na pytanie, jaką jednostkę miar zastosowano przy rozmierzaniu tych działek? Do przeprowadzenia analizy tego zagadnienia nadają się tylko dwie działki o charakte-

²⁵ Terminologia oraz definicja tej, a także pozostałych konstrukcji na podstawie prac m.in.: R. Gupieniec [1992: 221–239], R. Barnycz-Gupieniec [2000: 165–171], J. Piekalskiego [1996: 73–86; 2004], W. Szolgini [1991], Z. Staszczak [1961: 174–181], J. Tajchmana [2005: 7–36], J. Heuricha [1877], F. Kopkowicza [1948] i S. Puzyny [1948].

rze mieszkalnym, B i C. Choć nie odsłonięto ich pełnej długości możemy się domyślać, że wynosiła ona ok. 44–46 m. Ten dość szeroki przedział wynika z załamania się linii pierzei zarówno ulicy Mariackiej, jak i Św. Ducha. Jednak gdyby pominąć owe załamania, to długość wynosiłaby na wszystkich odsłoniętych parcelach 46 m. Natomiast ich szerokość, wymiar najbardziej dla nas istotny, jest pewniejszy i waha się między 5,6–5,9 m. Drugim elementem ważnym dla tych rozważań jest ustalenie stosowanych w tym okresie w Gdańsku jednostek do pomiaru długości i jaki konkretny rodzaj zastosowano w tym wypadku. Niestety, ze względu na pewne różnice w podawanych w literaturze wartościach jednostek stosowanych wówczas miar, jest to nieco utrudnione²⁶ [por. m.in. Szymański 2004: 154–199; Szewczyk 1968: 47, 49 i n.; Rębkowski, Polak 1996: 202; Biskup 1978b: 365 i 378, przyp. 67; Zbierski 1978b: 116, tab. 5; Maciakowska 2001: 19, przyp. 73; Zagrodzki 1962; Stamm 1936; Nawroński 1992: 368; Keyser 1972: 204]. Jednocześnie nie należy zapominać o pochodzeniu osób, na zlecenie których wykonywano pomiary, a także samych mierniczych [por. informacje o pierwszych wzmiankach na temat geometrów zwanych miernikami w: Szewczyk 1968: 12]. Zarówno źródła pisane [por. Biskup 1978f: 364 i n.], jak i archeologiczne (por. tekst niżej), wskazują na to, że byli to koloniści pochodzący przede wszystkim ze strefy dolnoniemieckiej (Westfalia, Saksonia, Szlezwik-Holsztyn, Meklemburgia), którzy jednocześnie tworzyli elity mieszczaństwa gdańskiego. Wniosek, jaki stąd płynie wskazuje, że w Gdańsku stosowa-

²⁶ Różnice te wydają się z jednej strony oczywiste ze względu na niedostateczną ilość źródeł pisanych wyjaśniających to w sposób pewny, a także na duże zróżnicowanie regionalne i chronologiczne wartości miar [na co zwrócił uwagę m.in. J. Szymański 2004: 155 i n., a wcześniej Stamm 1935: 5–6; Szewczyk 1968: 10]. Z drugiej jednak strony rozbieżności w wartościach są znaczne i, co gorsza, często podawane bez podstaw źródłowych. Wydaje się w pełni zasadne wysunięcie w tym miejscu postulatu badawczego: dokonania rzetelnej analizy źródeł archiwalnych, a także archeologicznych (czemu może służyć choćby nin. opracowanie) i ustalenie dla Gdańska i okolic jednostek miar i ich wartości w poszczególnych okresach z uwzględnieniem podstaw prawnych i źródeł pochodzenia. Istotnym zagadnieniem będzie tutaj także stwierdzenie, czy poszczególne jednostki miar (np. stopa, łokieć, pręt) były wielokrotnościami mniejszych jednostek, czy może stanowiły samodzielne, niezależne wartości [por.: Szewczyk 1968: 48].

no miary pochodzące z tamtych regionów [por.: Sowińska 1995: 324–325].

W literaturze przedmiotu utrzymuje się pogląd, że stosowano w tym okresie trzy podstawowe miary do rozmierzania parcel miejskich: pręt – 4,2–4,71 m²⁷, łokieć – 57,6 cm²⁸ i stopa – 28,6–31,4 cm²⁹. Po dokonaniu odpowiednich obliczeń, z uwzględnieniem wszystkich przedziałów wartości, otrzymujemy następujące wyniki dotyczące szerokości działek B i C: szerokość w prętach 1,25–1,33, szerokość w łokciach 9,72–10,24 i szerokość w stopach 17,8–20,6. Zakładając, że mierniczy starali się używać okrągłych liczb, najbardziej prawdopodobne jest wykorzystanie tutaj jednostek łokciowych. Kontynuując dalej te rozważania można powiedzieć, że na tym obszarze, tj. w Dzielnicy Mariackiej w Gdańsku, w pierwszej połowie XIV w. rozmierzano działki o szeroko-

²⁷ Jak podaje J. Szewczyk [1968: 47], pierwotną jednostką pomiaru ziemi był „pręt królewski” (*virga regalis*) zawierający 14,5 stopy paryskiej i liczący ok. 4,71 m. W niektórych publikacjach rozróżnia się pręt starochełmiński – 4,7 m [por. m.in.: Kąsinowski 1992: 67; Nawroński 1992: 368; Stamm 1936: 9; Czaja, Nawroński 1993: 83; a także Rębkowski, Polak 1996: 202] oraz pręt nowochełmiński – 4,32 m [Kąsinowski 1992: 67; Nawrońska 2000: 219; Nawroński 1992: 368; Gupieniec 1997: 12; Stamm 1935: 23; tenże 1936: 9, 19; Czaja, Nawroński 1993: 83]. Obie miary dotyczą okresu XIII i XIV w., jednak trudno stwierdzić kiedy, jak i dlaczego nastąpiło przejście z jednej jednostki na drugą.

²⁸ Nazywany także łokciem kolońskim lub reńskim [por.: Goliński 1997: 12]. Zróżnicowane wymiary łokcia podaje Janina Szewczyk [1968: 49] – wyróżnia trzy wartości łokcia chełmińskiego: a) tzw. starodawny (do XIV w.) ok. 62,7 cm, b) tzw. dawny (od XIV w. do 1577 r.) 57,6 cm [por. też: Stamm 1935: 18] oraz c) nowy (od 1577 r.). Ponadto oblicza także wartość łokcia gdańskiego na 57,8–75,3 cm.

²⁹ W literaturze jest znaczna rozbieżność, jeżeli chodzi o wartość stopy w tym okresie. Z. Maciakowska [2001: 19, przyp. 73] i J. Gzowski [2002: 53; 2003: 507] podają wartość 28,6 cm, W. Odyńc [1990: 398] i P. Janczewski [2002: 308] – 28,8 cm, T. Zagrodzki [1962: 40–41] – trzy wartości: a) 31,4 cm – stopa starochełmińska lub reńska stosowana na terenach krzyżackich, b) 30,5–30,66 cm, również występująca na terenach należących do Zakonu, c) 29,5–29,8 cm pochodząca od antycznej stopy rzymskiej. B. Orłowski [1959: 126, przyp. 11] podaje wartość stopy paryskiej 32,484 cm, M. Chorowska i C. Lasota [2000: 350] oraz J. Niegoda [2005: 73] podają wartość 31,3 cm, M. Goliński [1997: 12] – 31,33 cm, M. Rębkowski i Z. Polak [1996: 202] – 31,4 cm. Por. też rozważania na ten temat: J. Pudełko [1964a: 3–28].

ści 10 łokci, tj. 5,76 m³⁰. Jeżeli chodzi o długość tych parcel, to również po przeliczeniu jest to okrągła liczba i wynosi 80 łokci = 46,08 m³¹. Być może jednak, ze względu na dużą ilość samych jednostek, w długości parceli zastosowana została inna miara – pręt. Przy takim założeniu otrzymalibyśmy wynik 9,78–10,95 pręta. Istnieje więc także możliwość, że został zastosowany wariant rozmierzania za pomocą kombinacji dwóch miar: szerokość parceli – 10 łokci i długość – 10 prętów. Jak się wydaje, sprawa ta musi pozostać jeszcze otwarta, a ewentualnie potwierdzić ją mogłyby kolejne badania archeologiczne oraz analiza źródeł pisańskich³².

Kwestie limitacji mierniczej innych miast w średniowieczu były już wielokrotnie poruszane w literaturze. Dla miast śląskich opracowanie wykonał J.

Pudełko³³ [1964a: 3–28; 1964b: 115–137], dla Elbląga powstało opracowanie pióra R. Czaji [1995: 11–30], a także G. i T. Nawrołskich [Nawrołski 1990: 158; Nawrołscy 1985: 383–409; 1986: 609 i 618; Nawrołska 2005: 149–150], dla Torunia K. Mikulskiego [1999: 47–57]. Ponadto w ogólnym ujęciu tematem tym zajmowali się także R. Gupieniec [1997: 5–36] i T. Zagrodzki [1962]. Także ostatnio bardzo interesujące i wiele wnoszące uwagi poczynił J. Piekalski [2005: 76–79]. Wydaje się jednak niewskazane wyciąganie wniosków ogólnych, dotyczących sposobów parcelacji w średniowiecznym Gdańsku, na podstawie ograniczonej ilości źródeł, jakimi są wyniki badań z dwóch parcel mieszkalnych odsłoniętych częściowo. Podstawą powinna być tutaj szersza i bardziej złożona baza źródłowa.

Cechą charakterystyczną działek (dotyczy odsłoniętych w większej części parcel B i C) jest to, że rozciągały się między ulicą Mariacką i Św. Ducha. Można je zatem nazwać parcelami przechodniemi. Tego typu działki znane są także z innych miejsc Prawego Miasta – kwartały ulic między Długim Targiem/Długą a Ogarną [Maciakowska, Szymański 2004: 251; Korduba 2005: 75; por. też: Gupieniec 1997: 13]. Wydaje się, że nie jest to wyjątkowa sytuacja, ponieważ prawdopodobnie wiele działek było tak wyznaczanych, a dopiero w miarę upływu czasu były wtórnie dzielone w poprzek [Gupieniec 1997: 13; Sowina 1995: 327]. Z taką sytuacją mamy do czynienia m.in. w Toruniu [Mikulski 1999: 47–51]. Jednak temat ewoluowania parceli mieszczańskiej w Gdańsku jest zbyt rozległy, aby podejmować go szerzej w tym miejscu. Warto jednak zwrócić uwagę, że właśnie z tego powodu zarówno na I poziomie osadniczym, jak i na II i częściowo także III, zabudowa nie była zwarta. Domy mieszkalne nie były połączone między sobą ścianami bocznymi, a wręcz jak w przypadku domów z działki B i C – ich fronty były względem siebie skierowane w przeciwnych kierunkach. Jeżeli zabudowa w tej części miasta wyglądała w tym czasie podobnie, to gdybyśmy spojrzeli z per-

³⁰ Wniosek o zastosowaniu miary łokcia przy rozmierzaniu parcel budzić może pewne zastrzeżenia ze względu na fakt, że jest to miara stosowana przede wszystkim w handlu [m.in. Fenna 2004: 159–160], choć – jak uważa M. Goliński [1997: 12] – łokieć był typowym „przymiarem kupieckim, na którym opierali się w praktyce dnia codziennego mieszczanie z Wrocławia”. Jednak, jak podaje W. Odyniec [1990: 399]: „W pierwszej połowie XV w. zapisano skargę stanów pruskich na władze zakonne o skrócenie łokcia jako miary podstawowej przy pomiarach gruntów, przez co poniosły duże straty”. Ponadto w wystawionych w 1342 i 1348 r. dokumentach wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego Ludolfa Königa i Henryka Dusemera jest mowa m.in. o pomniejszonej działce należącej do dominikanów, której wymiary podawane są w sznurach i łokciach (wzmianka także o prętach) [Możejko, Kaczor, Śliwiński 2006: 162]. Wnioskować na tej podstawie można, że w tym czasie w Gdańsku pomiary gruntu dokonywane były także w łokciach. Także wrocławskie źródła poświadczają stosowanie łokcia do wtórnego pomiaru działek [Czerner, Lasota 2002: 118]. Podobne informacje o pomiarach łokciowych parcel można znaleźć w krakowskim wilkierzku Rady Miasta z 1385 r. [Łukacz 2004: 98–99, 107, tam dalsza literatura].

³¹ Idąc dalej należałoby dokonać jeszcze odpowiednich obliczeń w zakresie pomiarów kramów, domów i pozostałej zabudowy z pierwszych czterech poziomów osadniczych. Zwążywszy jednak na zakres materiału, wątek ten powinien być raczej podjęty w osobnym opracowaniu.

³² Należałoby wziąć tutaj pod uwagę rozważania J. Pudełko [1964: 3–28, a szczególnie s. 24], który podział pręta na trzy uznaje za typowy i często stosowany przy rozmierzaniu działek. Kierując się wynikami badań tego autora należałoby przyjąć, że wymiary działek odsłoniętych na stanowisku 43 w Gdańsku wynosiłyby: szer. 11/3 pręta, dł. 10 prętów.

³³ Wnioski tego autora, a przede wszystkim podstawy źródłowe (plany katastralne pochodzące najwcześniej z XIX w.) zostały już kilkakrotnie skrytykowane [ostatnio: Rębkowski 2001: 98–99, tam starsza literatura].

spektywy w głąb jednej z ulic, nie byłoby tam ciągnącej się płaszczyzny frontowych ścian domów po obu stronach, lecz prawdopodobnie dość szeroki, wolny od zabudowy pas z ulicą pośrodku i niewielkimi, niskimi budynkami drewnianymi. Z czasem jednak we frontowych częściach działek powstawały większe budynki (II poziom osadniczy – ryc. 32 i 71), jednak nadal nie tworzyły one zwartej zabudowy, ponieważ domy mieszkalne nie zawsze stały obok siebie ściana w ścianę, lecz na przeciwnych końcach parceli.

Lokalizacja zabudowy na obu działkach (B i C) oraz pewne elementy ich konstrukcji mogą dać podstawę do przypuszczeń, co do ich charakteru. Domy w głębi działek znane są z innych miast Polski, Europy środkowo-wschodniej i zachodniej: z Elbląga (XIII w.) [Nawrońska 2002: 292; 2005: 152; Marcinkowski 2005: 185], ze Szczecina [Rębkowski 2001: 64], z Pragi [Piekalski 2004: 169, tam dalsza lit.], a także z Greifswaldu [Rębkowski 2001: 103, tam dalsza lit.] oraz Bazylei³⁴ [Piekalski 2004: 59, 62, tam dalsza lit.], a także z późniejszego okresu z Zamościa [Zarębska 2004: 455]. Szukając przyczyn tego stanu rzeczy, należałoby sięgnąć do wspomnianej Pragi, gdzie – jak komentuje J. Piekalski [2004: 169–172 i n., tam dalsza lit.; por. też: Klápště 2004: 81–88] – między badaczami powstał spór wokół zagłębionych obiektów zlokalizowanych w głębi działki, interpretowanych przez jednych jako piwnice nie zachowanych wyżej domów, a przez drugich jako ziemianki. Druga grupa badaczy uważa te obiekty za prowizorium mieszkalne przybywających z Niemiec do Czech i Moraw kolonistów. Mimo iż Piekalski [2004: 173] poddaje w wątpliwość taką interpretację, być może właśnie w ten sposób należałoby wyjaśnić cofniętą zabudowę działek między ulicami Mariacką i Św. Ducha. Natomiast przyczyną wznoszenia w Gdańsku tych „prowizorycznych”³⁵ domów mogłyby być: niestabilna jeszcze sytuacja polityczno-społeczna w Gdańsku aż do 1340 r. [Biskup 1978a: 339–346, szczególnie 343]

³⁴ Choć są to domy starsze i murowane, można je jednak uznać za pewne tło porównawcze.

³⁵ Sformułowanie „prowizoryczny” odnosi się tutaj bynajmniej nie tyle do konstrukcji, co do lokalizacji w obrębie działki i częściowo także wielkości budynku.

i ostrożność przybywających do Gdańska kolonistów, którzy z pewnością dopiero po rozpoznaniu sytuacji gospodarczej, społecznej i politycznej decydowali się na ostateczne zasiedlenie przydzielonych działek³⁶. Jednak kwestię domów mieszkalnych wzniesionych w głębi parceli można tłumaczyć jeszcze na inne sposoby (które zresztą nie tyle nie wykluczają pierwszego wyjaśnienia, co są z nim wręcz związane). Wydaje się, że lokalizacja budynków była ustalana w pełnej świadomości, że w niedalekiej przyszłości we frontowej części powstanie budynek większy, zbudowany z rozmachem i w ulepszonej konstrukcji. „Stary” dom, stojący w głębi, miał stać się obiektem o drugorzędnym znaczeniu, lub wręcz, jak w przypadku domu II, częściowo rozebrany. Dom I, jak na to może wskazywać lokalizacja wejścia w ścianie bocznej, miał prawdopodobnie stać się właśnie budynkiem przyległym do tylnej ściany domu głównego. Wreszcie owo prowizorium tych domów może potwierdzać bardzo krótki czas ich funkcjonowania.

Duże znaczenie w rozważaniach na temat najstarszej zabudowy parcel mieszczkańskich, a także najstarszego osadnictwa Głównego Miasta, ma rodzaj konstrukcji zastosowanej podczas wznoszenia domów mieszkalnych. Konstrukcję domu I można określić jako szkieletową, prawdopodobnie mieszaną, ramowo-dranicową (pomieszczenie 1) i szachulcową (pomieszczenie 2) [por.: Gupieniec 1992: 225], przy czym o zastosowaniu odmiany ramowo-dranicowej przemawiają przede wszystkim pazy w górnych powierzchniach belek podwalinowych. Brak pazy w przyciesi frontowej ściany może świadczyć o zastosowaniu tutaj odeskowania zewnętrznego [Barnycz-Gupieniec 2002: 90–91], choć nie zarejestrowano od zewnątrz śladów po takim połączeniu (gwoździ lub kołków). Konstrukcja szkieletowa w tej odmianie powszechnie występuje już od drugiej połowie XIII w. w wielu miastach polskich: m.in. w Elblągu [Nawrołscy 1986: 609–648; Nawrołski 1990: 158–159; Nawrońska 2002: 291–292; 2005: 152; Marcinkowski 2003: 263–267], Wrocławu

³⁶ Z pewnością byli oni w o tyle dobrej sytuacji, że przydzielone im parcele były prawdopodobnie objęte wolnizną przez okres kilku, kilkunastu lat [por. np.: Sowina 1995: 329; Guzikowski 2005: 44; Ostrowski 2001: 90].

wiu [Piekalski 1995a: 110–121; 1996: 81; 2004: 176–181; Buśko 1999: 203–209], Pułtusku [Mierosławski 1988: 157–163], Szczecinie [Cnotliwy 1996: 156–157, 159], Kołobrzegu [Polak, Rębkowski 1996: 211–213; Polak 1997: 153–154; 1999: 184–187] i Chojnicach [Barnycz-Gupieniec 2002: 85–96]. Znana jest także z wcześniejszych badań w Gdańsku pod Ratuszem Głównego Miasta, gdzie domy tego typu są datowane na XIII w. [druga połowa?] [Zbierski 1978a: 107–109; 1978b: 237–238], przy ul. Chlebnickiej także datowane na XIII w. [Zbierski 1978a: 106–107; 1978b: 237–238] oraz na stanowisku 2 przy ul. Olejarnej, gdzie pierwsze budynki pochodzą z pierwszej ćwierci XIV w. [Kościński 1998: 107–108, 112, 116–117]. Znacznie liczniejsze są analogie tej konstrukcji spoza ziem polskich. Przede wszystkim należy tutaj wspomnieć obiekty z rejonów północnej Szwajcarii i północnych Niemiec, skąd pochodzi ta konstrukcja (IX–X w.) [Piekalski 1996: 76]. Są to m.in.: Zürich [Schneider, Gutscher, Etter, Hanser 1982; Schneider 1986: 190], Bazylea [Berger 1963], Elten i Meer w Nadrenii [Hollstein 1968: 92–96; Müller-Wille 1968; Binding 1970: 1–234], Elmendorf, Heessel i Wittekindsburg w Dolnej Saksonii [Schroller 1935: 35; Peters 1971: 227–230; Zoller 1969: 372–390; 1971a: 251–252; 1971b: 40–80]. W XII i XIII wieku domy szkieletowe rozpowszechniły się już we wszystkich badanych miastach północnych Niemiec [Scheffel 1990: 12–50; Piekalski 1996: 77]. Od początku XIII w. wraz z osadnikami z Niemiec konstrukcja ta pojawia się także w Rydze [Caune 1984: 89–112; Barnycz-Gupieniec 2000: 137], w Wilnie [Barnycz-Gupieniec 2000: 138, tam dalsza lit.] oraz w miastach Czech i Moraw [Barnycz-Gupieniec 2000: 139, tam dalsza lit.].

Konstrukcja domu II jest najbardziej tutaj interesująca i dużo rzadziej spotykana niż szkieletowa, a w związku z tym na ziemiach polskich bardzo słabo rozpoznana. Można określić ją jako słupową z ryglami przyciesiowymi [Piekalski 1996: 73–76], inaczej nazywaną ramowo-palisadową [por. Gupieniec 1992: 229; Barnycz-Gupieniec 2000: 120, 167]. Pozostałości konstrukcji domu z parceli C możemy dokładniej określić jako słupową z ryglami przyciesiowymi, której ściany zostały wypełnione żerdzia-

mi oblepionymi gliną. Zapewne tak wykonana konstrukcja nie mogła być wysoka, ze względu na pewną niestabilność powstałych w ten sposób ścian oraz wymiary założenia w planie. Możemy zatem przyjąć, że był to budynek jednokondygnacyjny, którego ściany od góry były prawdopodobnie spięte oczepem, stanowiącym jednocześnie oparcie dla więźby dachowej (płatew). Połączenie słupów z oczepem zostało być może wzmocnione mieczami o kształcie podobnym do tych, które zostały wtórnie zastosowane w konstrukcji ścian jatek rzeźniczych.

Konstrukcja słupowa z ryglami przyciesiowymi uważana jest za poprzedniczkę szkieletowej, choć przejście to nie odbyło się bezpośrednio. Najstarsze obiekty ukształtowały się na obszarze północnych Niemiec już w IX w., przede wszystkim w osadach obronnych i zamkach typu *motte* [Piekalski 1996: 75–76]. Jej pozostałości odkryto m.in. w miejscowościach: Husterknupp, Hoverberg, Holstrop i Elton w Nadrenii [Hornbrodt 1955–56; 1958; Zippelius 1985; Piepers 1960: 374–407; Binding 1970: 1–234], Bunde i Elmendorf w Dolnej Saksonii i Stellerburg w Szlezwiku-Holsztynie [Zoller 1969: 372–390; 1971a: 251–252; 1971b: 40–80; Schwarz 1976: 92–94]. Ponadto wznoszono je także w osadach handlowych, np. Haithabau [Schietzel 1969: 10–57; 1981: 31–33], a w schyłkowym okresie (XII w.) także w miastach, np. w Getyndze (budynek datowany na lata 1174–1176) [Stephan 1984: 47]. Na ziemiach polskich jak dotąd zarejestrowano jej ślady w Elblągu [Nawrołski 1990: 158–159; Scheffel 1990: 65; Piekalski 1996: 76], w Pułtusku [Mierosławski 1995: 446], a także w formie przyciesi na wtórnym złożu we Wrocławiu [Piekalski 1996: 76]. Poza tym zarejestrowano ją jeszcze w Rydze [Caune 1984: 16–22; Piekalski 1996: 76; Barnycz-Gupieniec 2000: 122]. Jak dotąd w Gdańsku jej ślady stwierdzono tylko na stanowisku 2 przy ul. Olejarnej, gdzie w tej konstrukcji została wykonana przybudówka 7a zrębowego domu 7, datowana na lata 1200–1220 [Kościński 1998: 100–101]. J. Piekalski [1996: 76] uważa, że na terenach wschodnich przeżywała się do pocz. XIV w.

Wspomnieć jeszcze należy o kilku elementach mających duże znaczenie dla interpretacji najstarszych domów ze stanowiska 43 w Gdańsku. Po pierw-

sze podkreślić należy, że oba domy nie były z pewnością podpiwniczone i najprawdopodobniej miały tylko jedną kondygnację. Po drugie, oś jednej z bocznych ścian obu budynków pokrywa się z jedną z bocznych granic parceli, zaś po drugiej stronie przebiegał szeroki na 1,2–1,4 m pas wolnej przestrzeni, który być może należałoby interpretować jako rodzaj miedzucha, szczególnie w przypadku domu I. Tego typu przejścia znane są z innych badań, szczególnie w starszym okresie rozwoju budownictwa szkieletowego [Gupieniec 1997: 17, Piekalski 1995b: 122; por. też: Maciakowska, Szymański 2004: 252]. Po trzecie, w żadnym z domów nie stwierdzono śladów paleniska, co może budzić pewne zastrzeżenia, co do mieszkalnego charakteru tych budynków. Jednak brak innych obiektów na odsłoniętych w dużej części działkach oraz w pewnym sensie gabaryty samych domów potwierdzają ten charakter, zaś domy z izbami bez ogrzewania zostały potwierdzone także w innych miastach hanzeatyckich [Gupieniec 1997: 26].

Jeżeli chodzi o konstrukcję jatek rzeźniczych, to – jak już o tym wyżej wspomniano – była ona mieszana, z przewagą konstrukcji słupowej, wykonanej głównie (choć nie tylko) z żerdzi/gałęzi, i międzysłupowej, wykonanej przede wszystkim z elementów wtórnych. Obiekty wzniesione na działce handlowej sprawiają wrażenie wykonanych niezbyt solidnie i być może również poświadczają tymczasowość zabudowy.

Jak dotąd nie udało się potwierdzić w innych polskich czy europejskich publikacjach analogii jatek rzeźniczych wzniesionych w tej konstrukcji [por. m.in.: Czerner, Lasota 1994: 24–25; Czaja 1995: 18, 20, 50, 104; Mikulski 1999: 30, 33, 35, 236–240; Goliński 1997: 75–76, 135–137; Eysymontt 2000; Czerner 1960: 65–67; tenże 2002; Hołubowicz, Kaźmierczyk 1960: 59; Rabęcka-Brykczyńska 1984: 7–130]. Zazwyczaj obiekty tego typu były szybko przebudowywane, co zresztą potwierdza zespół odkrytych jatek. Jednak w przeciwieństwie do jatek z Gdańska, w ich miejscu powstawały obiekty murowane, często podpiwniczone, czy chociażby, jak w przypadku Starych Jatek we Wrocławiu, nadbudowywane kondygnacją mieszkalną [Eysymontt 2000; por. też: Czerner, Lasota 2002: 109–118; Czerner 2002: 126–127]. Efektem tych dzia-

łań był duży zakres zniszczeń, a odległe czasowo zmiany utrudniają lub wręcz uniemożliwiają charakterystykę pierwotnych konstrukcji drewnianych jatek w innych miastach.

Co więcej, trudno znaleźć podobne zespoły urządzeń, w których handlowano innymi artykułami [por. m.in.: Świszczowski 1948: 285–309; Czerner, Lasota 2000: 332–342; 2002: 109; Andrzejewska 2000: 283; Chorowska, Lasota 2000: 353, 363]. Konstrukcja większości z nich także była szybko wymieniana z drewnianej na murowaną [por. m.in.: Czerner, Lasota 2000: 332; Czerner 2002: 108, 118]. Wśród nielicznych pozostałości po drewnianych konstrukcjach straganów chyba najwięcej jest ich we Wrocławiu. Nie są to jednak tak wyraźne i jednoznaczne ślady, jak po jatkach w Gdańsku. Przeprowadzone w ostatnich latach badania rynku wrocławskiego dały możliwość przybliżenia sposobu jego zagospodarowania licznymi i różnego typu kramami stojącymi osobno oraz tworzącymi zespoły. Wśród relikwów drewnianych konstrukcji dużą część stanowiły obiekty odsłonięte fragmentarycznie, o nieustalonej konstrukcji [Andrzejewska 2000: 281–282; Bresch, Lasota, Piekalski 2002: 22, 25, 40–41, 53, 55; Limisiewicz, Piekalski, Płonka, Wiśniewski A., Wiśniewski Z. 2002: 93, 98; Płonka, Wiśniewski 2002: 123, 134–136; Buśko 2000: 237]. Część pozostałości drewnianych kramów pozwala jednak na odczytanie rodzaju zastosowanej konstrukcji szkieletowej, z wypełnieniem ścian z pionowo ułożonych dranic [Buśko 2000: 237; Płonka, Wiśniewski 2000: 251; Limisiewicz, Piekalski, Płonka, Wiśniewski A., Wiśniewski Z. 2002: 82, 104–107, ryc. 97–98; Czerner, Lasota 2002: 119; Płonka, Wiśniewski 2002: 142–144], oraz – stanowiącej pewną analogię dla gdańskich jatek – konstrukcji międzysłupowej (druga połowa XIII i początek XIV w.) [Płonka, Wiśniewski 2000: 251; 2002: 132]. Ponadto w Bytomiu odnotowano kramy w konstrukcji sumikowo-łątkowej oraz szkieletowej (trzecia ćwierć XIII i początek XIV w.) [Andrzejewska 2000: 282–283].

W ograniczonym zakresie tłem porównawczym dla gdańskich urządzeń handlowych są także pozostałości drewnianych ław odsłoniętych na Rynku w Krośnie [Muzyczuk, Gancarski 2003: 35–37, fot.

Ryc. 31. Współczesna ława handlowa. Fot. R. Krzywdziński
Fig. 31. Modern stall. Photo by R. Krzywdziński

52–55]. Zachowane reliktory to belki, które były podstawą z prostokątnymi gniazdami dla umieszczenia nie zachowanych nóg ław i ewentualnego zadaszenia. Obiekty te wykazują jednak niewielkie podobieństwo do gdańskich jatek, przede wszystkim ze względu na lekkość konstrukcji. Urządzenia tego typu – w myśl rozważań zamieszczonych we wstępie – moglibyśmy nazwać właśnie ławami handlowymi (ryc. 31).

II POZIOM OSADNICZY **od ok. 1340 r. do lat 1346–1347**

FAZA A

Zakres własności gruntowej w II poziomie osadniczym nie zmienił się. Kształt i wymiary parcel pozostały takie same, istotnym zmianom uległa natomiast ich zabudowa. Dotyczy to przede wszystkim intensywności zagospodarowania działek mieszkalnych B i C. Porównując ich ogólne plany (por. ryc. 32), już na pierwszy rzut oka widać znaczące różnice w tym względzie. Parcele mieszkalne zostały zagospodarowane niemal w całości. We frontowych częściach po-

wstały duże (długie) budynki mieszkalne, na zapleczu budynki gospodarcze i niezbędna infrastruktura.

Drugi poziom osadniczy został podzielony na dwie fazy, przede wszystkim ze względu na znaczące zmiany, jakie zaszły na parceli C, a także – w niewielkim zakresie – na działce B. Z pewnymi, ale bardzo ograniczonymi zmianami mamy do czynienia także na parceli handlowej A. Właściwie dotyczą one tylko wymiany jednej ściany (między jatką 8 i 9) oraz remontów podłóg, a być może także i ścian (w wyższych, nie zachowanych partiach) oraz innych napraw o niewielkim zakresie.

Parcela A – jatki rzeźnicze

Na odsłoniętym częściowo obszarze działki handlowej z jatkami rzeźniczymi w zakresie ogólnej koncepcji zagospodarowania tego terenu nie doszło do poważniejszych zmian. Jatki dalej miały podobny zarys planu oraz wymiary. Dalej ich fronty były skierowane na zachód, gdzie była zlokalizowana wolna przestrzeń w formie szerokiego przejścia, umożliwiającego nie tylko dostęp do jatek, ale także swobodną komunikację między ulicami Mariacką i Św. Ducha. Nadal funkcjonuje dziesięć jatek rzeźniczych, z czego jatki 8 i 9 tylko do pewnego momentu były połączone, później zostały rozdzielone ścianą (ryc. 33).

Zmianie natomiast uległa konstrukcja ścian jatek. Zachowane reliktory pozwalają na przynajmniej częściowe jej odtworzenie. Należy przy tym zaznaczyć, że w wyniku późniejszych działań budowlanych, związanych ze wznoszeniem kramów z kolejnego, III poziomu osadniczego, zostały zniszczone tylne ściany wszystkich jatek z II okresu. W celu całkowitego usunięcia tych ścian wykopano podłużny rów na ich osi (por. opis niżej). Wschodnie końce niektórych przyciesi bocznych ścian jatek noszą ślady ucięcia (siekiarą?). Podobnie jak w niższym, I poziomie osadniczym, w większości jatek rzeźniczych nie udało się zarejestrować ścian frontowych, które zalegały poza zasięgiem wykopu badawczego. Wyjątkiem są tutaj jatki 9 i 10. Podstawowym więc źródłem do podjęcia próby rekonstrukcji sposobu wznoszenia jatek rzeźniczych z II poziomu osadniczego są reliktory ścian bocznych oddzielających poszczególne kramy. Na ich podstawie udało się ustalić, że wykazują one dużo więk-

szą jednolitość konstrukcyjną niż jatki z I poziomu osadniczego. Wszystkie zarejestrowane pozostałości ścian, za wyjątkiem jednej, oddzielającej kram 8 od 9, to belki podwalinowe z wzdłużną pazą na górnej powierzchni oraz innymi śladami obróbki, co świadczy, że wykonane zostały one w konstrukcji szkieletowej lub słupowej z ryglami przyciesiowymi, z wypełnieniem ścian pionowymi deskami. Zarówno te, jak i inne pozostałości pozwalają domyślać się, że zespół odsłoniętych na tym poziomie jatek został wzniesiony w jednym czasie i jest wyrazem jednej koncepcji budowlanej. Co więcej, konstrukcje jatek z I poziomu osadniczego zostały rozebrane prawdopodobnie jednocześnie, ogólną decyzją wszystkich właścicieli kramów (rzeźników). Nie można jednak mieć pewności co do techniki, jaką zastosowano przy budowie jatek rzeźniczych z II poziomu osadniczego, chociaż można ją ograniczyć do dwóch wariantów: szkieletowej lub słupowej z ryglami przyciesiowymi, przy czym ta druga wydaje się mniej prawdopodobna. Podstawowym powodem braku możliwości rozstrzygnięcia tego problemu są nie zachowane narożniki jatek. W wariantcie pierwszym, ze słupami umieszczonymi na krzyżujących się w narożnikach przyciesiach, mielibyśmy do czynienia z techniką szkieletową z wypełnieniem ścian pionowo wsuniętymi w pazy deskami. W wariantcie drugim, ze słupami wbitymi lub wkopanymi w narożnikach, między którymi zostały ułożone rygle przyciesiowe z pazami w górnych powierzchniach i wsuniętymi w nie pionowymi deskami, mielibyśmy technikę słupową z ryglami przyciesiowymi. Odsłonięcie frontowych części dwóch jatek nr 9 i 10 z północnego odcinka szeregu nie daje podstaw do uściślenia tej kwestii.

Jak już wyżej stwierdziliśmy, pozostałości frontowych ścian jatek zalegały poza zasięgiem wykopu. Jednak w kilku przypadkach udało się zarejestrować elementy związane z frontowymi ścianami. Są to pozostałości wejść do jatek zachowane głównie w postaci drewnianych progów oraz – rzadziej – dolnych części ościeżnic. W sumie w II poziomie osadniczym odnotowano relikty trzech podwójnych wejść do kramów. Każda z trzech par zlokalizowana była w przyległych do siebie narożnikach jatek, północno-zachodnim i południowo-zachodnim. Oś tych

ościeży była skośna względem ścian. Inaczej ujmując, ościeże „ścinały” stykające się końce ścian. Mimo że zachowały się tylko trzy pary pozostałości ościeżnic, to z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że każda z odsłoniętych jatek miała wyjścia o podobnej formie. Przyjmując jednak to założenie należy zwrócić uwagę na jatkę nr 1, która najprawdopodobniej miała pojedyncze wejście. Uzasadnia to do pewnego stopnia fakt funkcjonowania tej jatki jako skrajnej w szeregu.

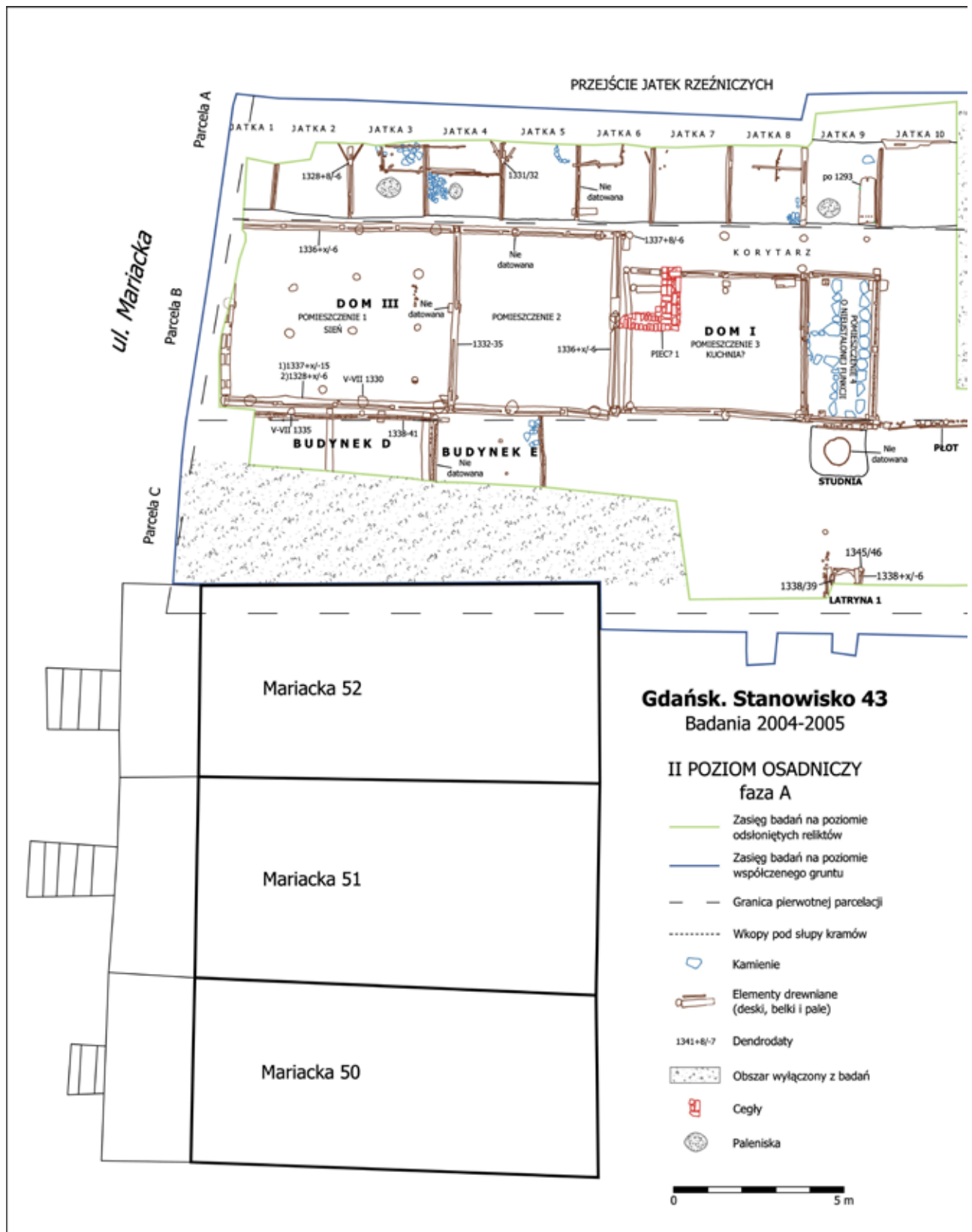
Jednym z elementów związanych z rozważaniami na temat formy wejść do kramów są pozostałości skrzydła drzwiowego, zarejestrowane w jatkę nr 9. Prawdopodobnie jednak zastosowane zostały one w nieco innej formie ościeży niż te omówione wyżej.

W niektórych jatkach, we frontowych częściach, odnotowano pozostałości drewnianych konstrukcji, które składały się głównie z niewielkich rozmiarów pali oraz z desek ułożonych poziomo bokiem. Konstrukcje te w swej dolnej, zachowanej części przypominają pozostałości dolnych partii ścian wykonanych w technice przysłupowej (tj. ułożone poziomo bokiem deski były oparte na dwóch lub więcej pionowo wbitych palach) i międzysłupowej. Tak wykonane „ściany” wydzielały fragment lub cały pas frontowej części jatki. Trudno jednoznacznie określić, jaką funkcję miały te konstrukcje oraz przestrzeń przez nie wydzielona. Być może są to pozostałości po rodzaju lady.

Ponadto w trzech jatkach (nr 3, 5 i 9) zarejestrowano owalne zarysy palenisk, które można wiązać m.in. z obróbką sprzedawanego tutaj mięsa.

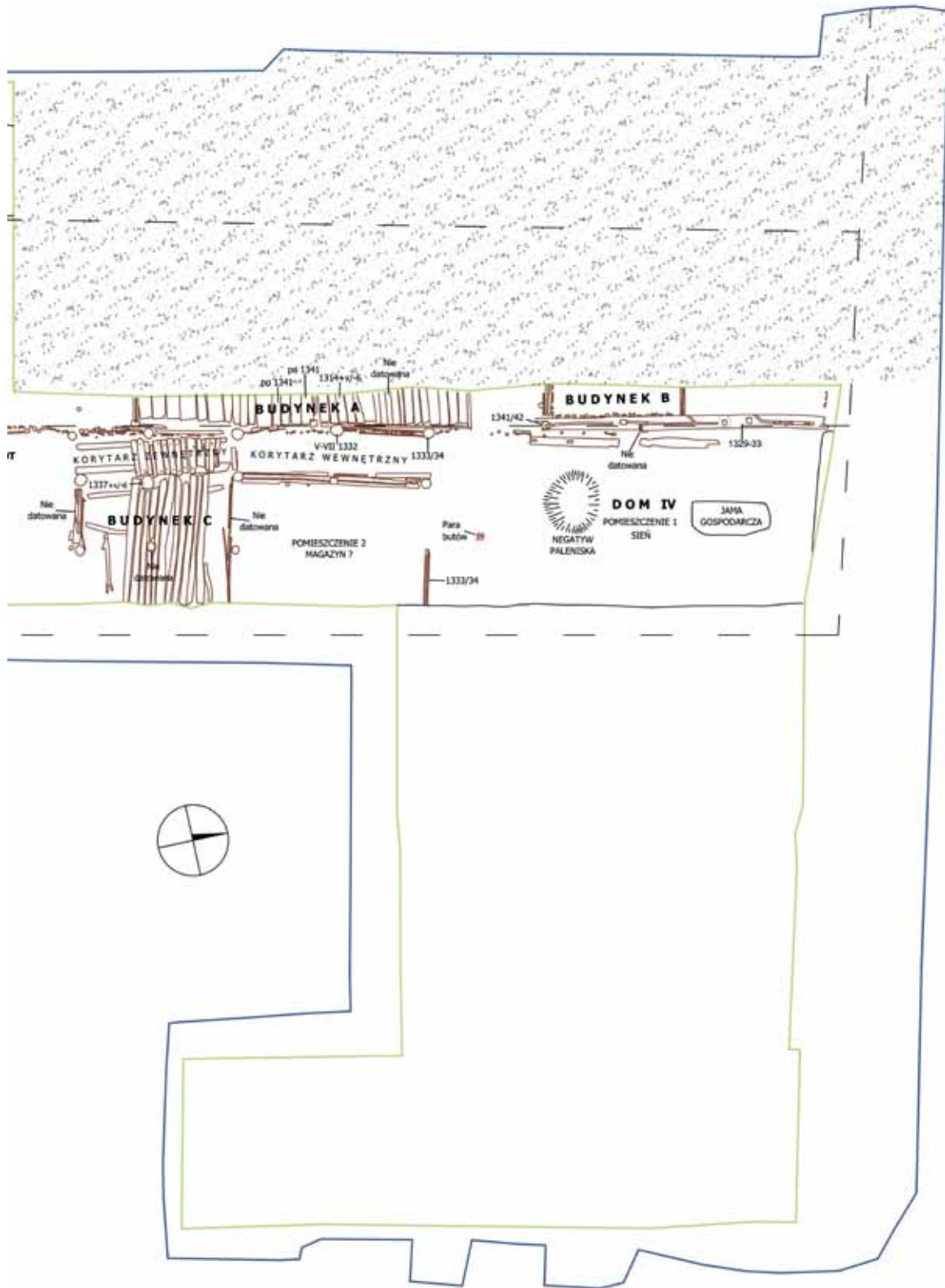
Zmiany, do których dochodzi w okresie trwania II poziomu nie są na tyle znaczące, aby stały się podstawą wydzielenia faz, aczkolwiek okres ich funkcjonowania jest dłuższy niż wcześniejszych.

Jatka nr 1. Odkryta we fragmencie (ok. 40%). Tylna ściana całkowicie zniszczona. Odsłonięto relikty tylko jednej ściany – północnej, wspólnej dla jatki 1 i 2. Zachowała się w postaci jednej przyciesi o prostokątnym przekroju (szer. 13 cm, gr. 11 cm) i dł. odsłoniętej 1,33 m. W górnej płaszczyźnie belki, zalegającej na 0,59–0,69 m n.p.m., wykonana została wzdłużna paza o szer. 3–4 cm i głęb. 2 cm, w której były

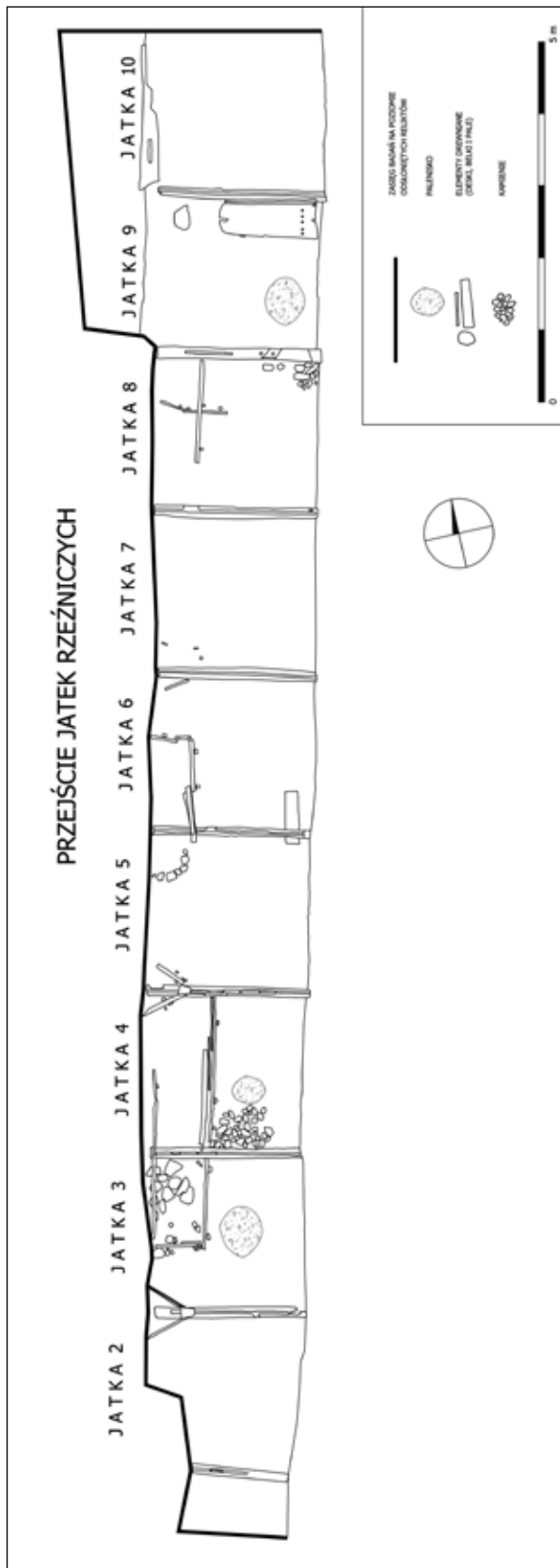

Ryc. 32. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. A. Grabska, M. Korszański i P. Makuła, E. Nakonieczna

Fig. 32. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, phase A, occupation level II. Drawing by A. Grabska, M. Korszański, P. Makuła, E. Nakonieczna

ul. Św. Duchy

Ryc. 33. Plan jatek rzeźniczych z fazy A II poziomu osadniczego.
Rys. M. Korszański, P. Makuła, E. Nakonieczna

Fig. 33. Plan of meat stalls from phase A, occupation level II.
Drawing by M. Korszański, P. Makuła, E. Nakonieczna

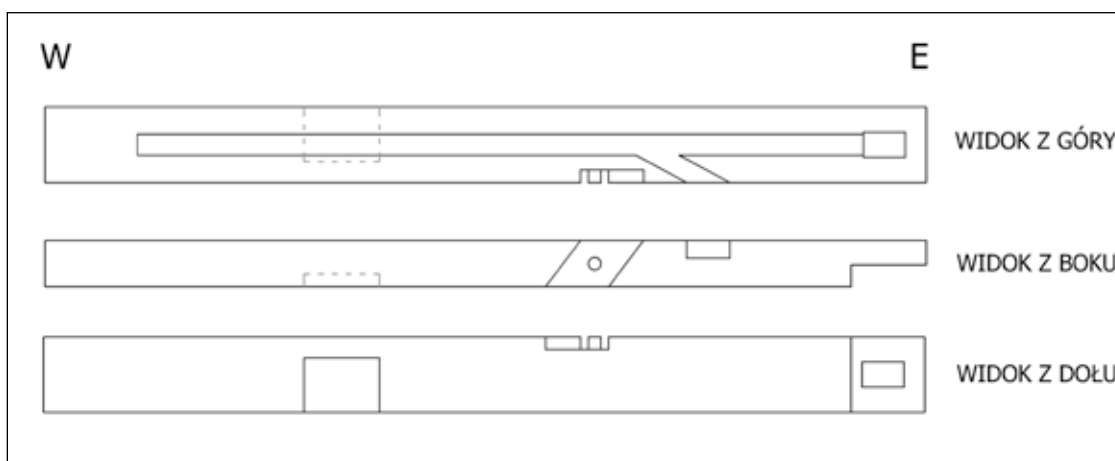
umieszczone pionowo deski (zachowały się trzy) o dł. zachowanej 28 cm, szer. 14–18 cm i gr. 2–3 cm, tworzące płaszczyznę ściany. Deski zostały połączone między sobą na pióro i wpust.

Prawdopodobnie po rozbiórce konstrukcji kramów z I poziomu osadniczego, a przed ułożeniem przyciesi, pod nowe ściany tej jatki została usypana luźna, brązowo-zielona warstwa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 12–26 cm, która miała zapewne oddzielić pozostałości nieusuniętych elementów starych jatek od nowej konstrukcji oraz podnieść poziom użytkowy. Następnie, po wzniesieniu ścian, we wnętrzu jatki akumulowała się zbita, czarna warstwa piasku z inkluzjami wiórów drzewnych, o miąższości 1–3 cm, stanowiąca pozostałość po użytkowaniu kramu (0,86–1,06 m n.p.m.).

Z powodu częściowego tylko odsłonięcia tej jatki nie jest możliwe podanie dokładnych jej wymiarów. Jedynie na podstawie wielkości innych kramów z tego szeregu można w przybliżeniu określić jej szer. na ok. 2,2 m i głęb. na ok. 2,7 m.

Jatka nr 2. Odsłonięta w dużym fragmencie (ok. 80%). Frontowa ściana poza zasięgiem badań, tylna całkowicie zniszczona. Zarejestrowano jedynie relikty dwóch ścian bocznych. Południowa, wspólna dla jatki 1 i 2 została już opisana. Po ścianie północnej natomiast zachowała się prostokątna w przekroju belka o szer. 18 cm, gr. 11 cm i dł. 2,05 m, która na swojej górnej powierzchni, zalegającej na wysokości 0,71–0,89 m n.p.m., miała wzdłużną pazę o szer. 5 cm i głęb. 5 cm, z krótką, skośną odnogą po południowej stronie belki. Ponadto belka ta nosi ślady obróbki świadczące o tym, że została w konstrukcji ściany użyta wtórnie. Są to: prostokątne wcięcie we wschodnim końcu, od spodu (pierwotnie prawdopodobnie dla połączenia na jednostronną nakładkę), z fragmentarycznie zachowanym, prostokątnym, przelotowym gniazdem w zwężonej części (prawdopodobnie dla wsunięcia od góry czopu z dolnej części słupa), skośne wcięcie szer. 15 cm w bocznej części belki z kołkiem (prawdopodobnie dla połączenia z rygłem lub mieczem) oraz prostokątne wcięcie głęb. 3 cm w dolnej części (ryc. 34).

Na przyciesi, w jej zachodniej części, zarejestrowano dolną część trapezowatego w przekroju słupa

Ryc. 34. Schematyczne przedstawienie rzutów przyciesi (rekonstrukcja) ściany oddzielającej jatkę nr 2 i 3 w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. R. Krzywdziński

Fig. 34. Schematic projections (reconstruction) of the sill plate of the wall separating meat stalls 2 and 3, phase A, occupation level II. Drawing by R. Krzywdziński

(szer. 10–18 cm gr. 20 cm) o dł. zachowanej 0,94 m, który być może także został zastosowany w tej konstrukcji wtórnie. Podstawą przypuszczeń są: wcięcie o głęb. 3 cm na całej szerokości północnej powierzchni (na wysokości 61 cm wzwyż) oraz prostokątne (5 x 20 cm) gniazdo w ścianie zachodniej, na wys. 42 cm. W dolnej części, prawdopodobnie wtórnie, został wykonany szeroki i wysoki na 3 cm czop o długości równej szerokości słupa na osi wschód-zachód. Czop ten został wsunięty w pazę przyciesi ściany jatk. Słup ten pełnił najprawdopodobniej dwie funkcje: stanowił zachodni bok ramy ściany oddzielającej jatkę 2 i 3, a jednocześnie był elementem ościeżnicy wyjścia z obu tych kramów. Pierwsza funkcja tego słupa może dodatkowo (ale raczej pośrednio) świadczyć o zastosowaniu techniki szkieletowej w konstrukcji ścian jatek. Niewykluczone jednak, że na styku ścian z ościeżnicą zastosowano inną technikę łączenia niż w pozostałych narożnikach.

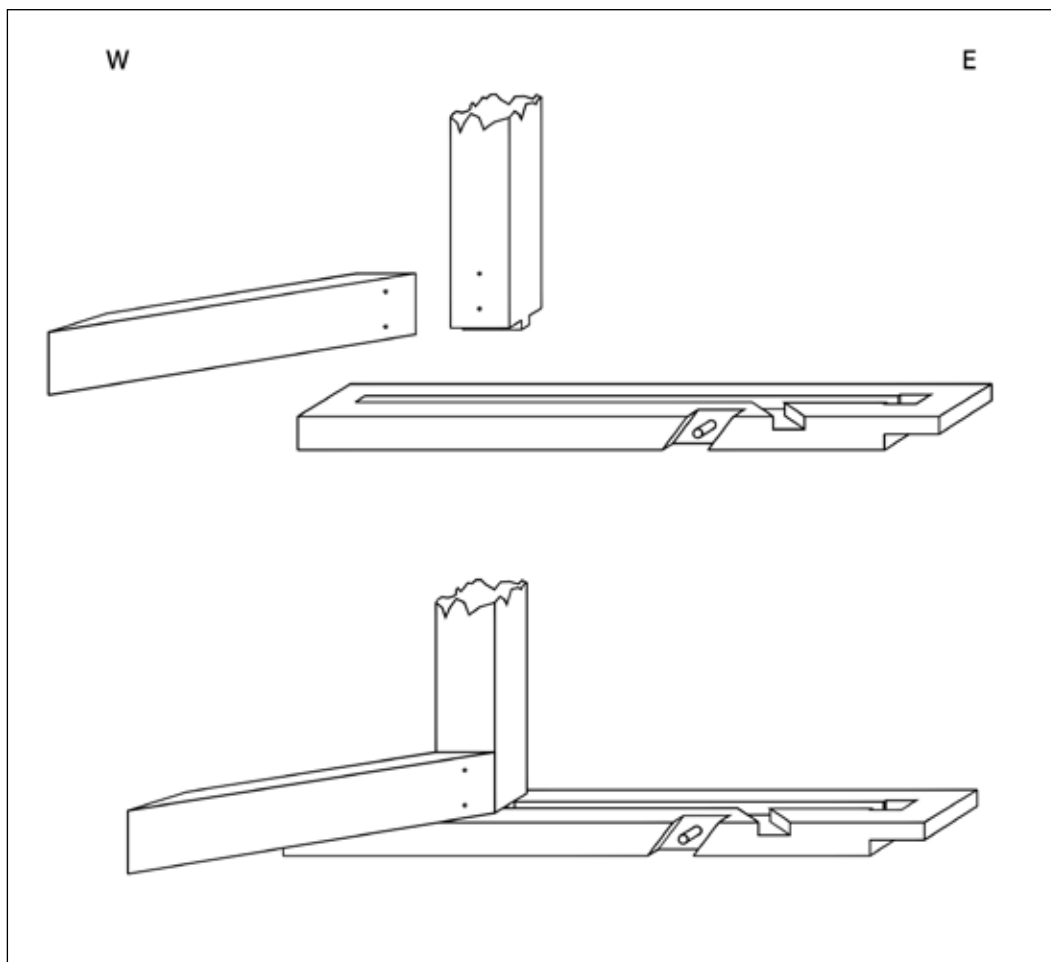
Między zachodnim końcem przyciesi a słupem odnotowano relikty dwóch progów wyjść z jatk nr 2 i 3. Pozostałości progów wyjścia z kramu 2 to ułożona poziomo bokiem, na osi północny wschód – południowy zachód, deska o dł. 63 cm, szer. 17–20 cm i gr. 3 cm, której oba końce od strony zewnętrznej kramu zostały skośnie ścięte dla dopasowania do słupów ościeżnicy. Dodatkowo styk połączenia północno-wschodniego końca deski progów i dolnej części słupa ościeżnicy został wzmocniony dwoma drewnianymi

kołkami (o średnicy 1 cm) (ryc. 35). Sama deska wykorzystana jako próg została umieszczona powyżej przyciesi, a więc jej górna krawędź była o 17–20 cm od niej wyższa.

Po drugiej stronie belki podwalinowej (od północy) odnotowano kolejne elementy, także stanowiące pozostałość po progu (por. opis jatk nr 3).

Prawdopodobnie po rozbiórce starych kramów z I poziomu osadniczego, a przed ułożeniem przyciesi, pod nowe ściany tej jatk została tutaj usypana luźna, brązowo-zielona warstwa niwelacyjna grubego piasku z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 14–22 cm, która miała zapewne oddzielić pozostałości nie usuniętych elementów starych jatek od nowej konstrukcji oraz podnieść poziom użytkowy. Następnie, po wzniesieniu ścian jatk, w jej wnętrzu usypana została prawdopodobnie jeszcze jedna luźna, warstwa niwelacyjna żółtego żwiru z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości ok. 5 cm, która miała wyrównać i zapewne jeszcze nieco podwyższyć poziom podłogi. W trakcie funkcjonowania kramu, wewnątrz, na warstwie niwelacyjnej akumulowała się luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek z inkluzjami drobnych fragmentów drewna, o miąższości 3 cm (1,05–1,15 m n.p.m.).

Na podstawie odsłoniętych relikwów tej jatk w sposób pewny można określić jedynie jej szerokość.

Ryc. 35. Schematyczne przedstawienie sposobu łączenia przyciesi ściany oddzielającej jatkę nr 2 i 3 ze słupem ościeżnicy oraz progiem. Rys. R. Krzywdziński

Fig. 35. Schematic presentation of the connection between the sill plate of the wall separating meat stalls 2 and 3 and the jamb and the threshold. Drawing by R. Krzywdziński

kość – 2,14–2,24 m³⁷, natomiast domyślać się można jej głębokości – ok. 2,7 m.

Jatka nr 3. Odslonięta prawie w całości (ok. 90%)³⁸. Zarejestrowano pozostałości dwóch ścian bocznych. Po ścianie północnej zachowała się prostokątna w przekroju przyciesi o szer. 13 cm, gr. 10 cm i dł. 2,43 m. Na górnej powierzchni belki, zalegającej na wysokości 0,82–0,94 m n.p.m., została wykonana wzdłużna paza o szer. 5 cm i głęb. 2 cm, w której pozostały trzy pionowo ustawione deski o szer. 11–26 cm, gr. 3 cm i dł. zachowanej 62–69 cm, stanowiące pozostałość płasz-

czyzny ściany. Ponadto zarejestrowano ślady obróbki, które mogą świadczyć o tym, że belka została użyta w tej konstrukcji wtórnie. Była to wzdłużna paza o szer. 4 cm i głęb. 4 cm wykonana w bocznej, południowej powierzchni belki. Ponadto wschodni koniec przyciesi nosi wyraźne ślady odcięcia (siekierą?), które powstały w trakcie rozbiórki tylnych ścian jatek z tego szeregu (dokładniej o tym niżej).

W zachodnim końcu, opisanej już wyżej, belki podwalinowej ściany południowej zarejestrowano pozostałości progu wyjścia, z którymi był oczywiście związany słup (także opisany) stanowiący element ościeżnicy. Relikty progu wyjścia z jatki nr 3 stanowiła deska ułożona poziomo bokiem na osi północny zachód-południowy wschód, o dł. 59 cm, szer. 23 cm i gr. 4,5 cm. Jej oba końce, od strony zewnętrz-

³⁷ Szerokość tej jatki i wszystkich następnyc z tego poziomu osadniczego była mierzona między wewnętrznymi krawędziami paz z górnych powierzchni przyciesi.

³⁸ Także większość kolejnych jatek, o numerach od 4 do 8 zostało odsloniętych w ok. 90%.

nej wyjścia, zostały ścięte skośnie dla dopasowania do słupów ościeżnicy (z których zachował się tylko jeden, ze ściany bocznej, oddzielającej jatkę nr 2 i 3). Dodatkowo styk połączenia południowo-wschodniego końca deski progu i dolnej części słupa ościeżnicy został wzmocniony dwoma drewnianymi kołkami (o średnicy 1 cm) (por. ryc. 35). Sama deska wykorzystana jako próg została umieszczona nieco powyżej przyciesi, jej górna krawędź była o ok. 15–23 cm od niej wyżej.

W północno-zachodnim narożniku zarejestrowano warstwę otoczków o średnicy 10–26 cm, o owalnym zarysie planu średnicy ok. 70 cm. Przymocowanie ją można z umocnieniem podłoża pod kloc do ćwiartowania mięsa.

Kamienne umocnienie podłoża w północno-zachodnim narożniku znajduje się w obrębie zasięgu pozostałości konstrukcji o nie ustalonej w sposób pewny funkcji. Na jej relikty składały się deski ułożone poziomo bokiem na osi północ-południe (dł. 1,26 m, szer. 37 cm i gr. 4 cm) i wschód-zachód (dł. 60 cm, szer. 29 cm i gr. 4 cm), które stanowiły prawdopodobnie pozostałości dolnej części ścian. Elementy te zostały umieszczone między 12 niewielkich rozmiarów palami i deskami, wbitymi pionowo, oraz dwoma kamieniami, na których się także opierały³⁹. Konstrukcja ta zatem została wykonana w technice międzysłupowej. Wydaje się, że jej funkcję można wiązać z formą podstawy blatu/lady, na której odbywała się sprzedaż mięsa.

Ponadto we frontowej części jatki odnotowano dwa fragmenty ułożonej poziomo bokiem deski o dł. (łącznie) 2,35 m, szer. 18 cm i gr. 5 cm, która zalegała również w części frontowej sąsiedniej jatki nr 4. Od strony wewnętrznej jatki nr 4 zarejestrowano pozostałości niewielkich rozmiarów pala, pierwotnie podtrzymującego ten lub/i inne elementy z wyższych partii konstrukcji związanych z tą deską. Prawdopodobnie konstrukcja ta była związana ze ścianą frontową. Nie ma jednak pewności, czy została ona zarejestrowana na złożu wtórnym, czy *in situ*.

³⁹ Jeden z nie uwzględnionych tutaj pali znajdował się w pewnym oddaleniu od tej konstrukcji, po jej wewnętrznej stronie. Trudno w tej chwili jednoznacznie stwierdzić, czy był z nią związany, czy miał też inną funkcję.

Ryc. 36. Relikty bocznej ściany oddzielającej jatkę nr 4 i 5 w trakcie rozbiórki. Przycieś z usuniętymi z pazy deskami oraz słupem ościeżnicy z czopem od spodu (po prawej stronie w głębi). Fot. R. Janczukowicz

Fig. 36. Relics of the side wall separating meat stalls 4 and 5 during disassembly. Sill plate with planks removed from the groove and the jamb with a plug at the bottom (on the right, in the background). Photo by R. Janczukowicz

Także tutaj została usypana tutaj luźna, żółtozielona warstwa niwelacyjna piasku i gliny z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 18–33 cm. Na jej powierzchni przez pewien czas akumulowała się luźna, ciemnobrązowa warstwa piasku z inkluzjami fragmentów drewna o miąższości ok. 5 cm (0,93–1,12 m n.p.m.), stanowiąca pozostałość po użytkowaniu kramu. Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy wewnątrz jatki powstawała warstwa użytkowa, w jej centralnej części funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko o owalnym zarysie planu o średnicy 58–70 cm, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości ok. 5 cm.

Na podstawie odsłoniętych reliktyw tej jatki w sposób pewny można określić jedynie jej szer. – 2,16–2,18 m, prawdopodobna głębokość to ok. 2,7 m.

Jatka nr 4. Zarejestrowano relikty dwóch ścian bocznych tego kramu. Ściana południowa została już opisana, natomiast po ścianie północnej zachowała się tylko prostokątna w przekroju przycieś o szer. 17 cm, gr. 14 cm i dł. 2,3 m. Na jej górnej powierzchni, zalegającej na wysokości 0,91–1,08 m n.p.m., została wykonana wzdłużna paza o szer. 3 cm i takiej samej

głębokości, w której zachowały się dolne części pięciu umieszczonych pionowo desek o długości zachowanej 78–82 cm, szer. 22–26 cm i gr. 4 cm, tworzących płaszczyznę ściany. Deski połączone były między sobą stykowo, natomiast dla lepszego dopasowania do pazy przyciesi zostały u dołu dwustronnie zaciosane. Paza w ok. połowie swej długości miała szerokość na 30 cm i tak samo głęboką, prostopadłą odnogę w kierunku południowym. Ponadto belka ta nosiła ślady obróbki, świadczące o jej wtórnym użyciu: na zachodnim końcu, w bocznej, północnej ścianie – skośne wcięcie o szer. 23 cm i głęb. 3 cm, z okrągłym otworem i tkwiącymi w nim pozostałościami drewnianego kołka (pierwotnie prawdopodobnie dla połączenia z jętką lub mieczem).

Na przyciesi, w jej zachodniej części, zarejestrowano dolną część trapezowatego w przekroju słupa (szer. 7–14 cm gr. 16–17 cm) o dł. zachowanej 0,92 m, który w dolnej części miał szeroki na 3 cm i wysoki na 2 cm czop o długości równej szerokości słupa na osi wschód-zachód. Czop ten został wsunięty w pazę przyciesi ściany jatki (zob. ryc. 36 i por. też ryc. 35). Słup pełnił najprawdopodobniej dwie funkcje: stanowił zachodni bok ramy ściany oddzielającej jatki nr 4 i 5, a jednocześnie był elementem ościeżnicy wyjścia z obu tych kramów. Pierwsza funkcja tego słupa może dodatkowo, ale raczej pośrednio świadczyć o zastosowaniu techniki szkieletowej w konstrukcji ścian jatek. Niewykluczone, że na styku ścian z ościeżnicą zastosowano inną technikę łączenia.

Między zachodnim końcem przyciesi a słupem odnotowano pozostałości dwóch progów wyjść z jatki nr 4 i 5. W kramie nr 4 była to ułożona poziomo bokiem, na osi północny wschód – południowy zachód, deska o dł. 54 cm, szer. zachowanej 8 cm i gr. 5 cm, której oba końce od strony zewnętrznej wyjścia z kramu zostały skośnie ścięte dla dopasowania do słupów ościeżnicy. Prawdopodobnie dodatkowo styk połączenia północno-wschodniego końca deski progów i dolnej części słupa ościeżnicy został wzmocniony dwoma drewnianymi kołkami (por. ryc. 35). Sama deska wykorzystana jako próg została umieszczona powyżej przyciesi, a więc jej górna krawędź była o 5–16 cm od niej wyżej. Deska stanowiąca pozostałość progów wejścia do jatki została dodatkowo usztywniona

trzema palami niewielkich rozmiarów, o zróżnicowanych przekrojach (dwoma od wewnątrz i jednym od zewnątrz).

Po drugiej stronie belki podwalinowej (od północy) odnotowano kolejne elementy stanowiące także pozostałość po progach (por. opis jatki nr 5).

We frontowej części, na całej szerokości jatki, znajdowała się wydzielona przestrzeń o podobnej głębokości do tej z jatki nr 3. Od strony wschodniej ograniczały ją cztery deski o dł. 0,75–2,01 m, szer. 13–22 cm i gr. 1–4 cm, ułożone poziomo bokiem, przy czym część z nich nosi ślady obróbki świadczące o wtórnym użyciu. Poza tymi elementami nie stwierdzono żadnych innych, które można by powiązać bezpośrednio z tą konstrukcją. Warty podkreślenia jest tutaj fakt, że wydzielona przez tę „ścianę” przestrzeń rozciąga się na całej szerokości jatki – w jej obrębie znajdowało się także wyjście.

W bezpośrednim sąsiedztwie nie odsłoniętej frontowej ściany jatki nr 4 i 3 odnotowano, opisane już wyżej, dwa fragmenty deski i, być może związany z nią, niewielkich rozmiarów palec.

W południowo-zachodnim narożniku tylnej przestrzeni jatki, tj. przy ścianie bocznej (południowej) i południowym końcu relikwów konstrukcji „ściany” wydzielającej przestrzeń we frontowej części kramu, zarejestrowano warstwę otoczek (średnica 5–12 cm) o ograniczonym, owalnym zasięgu (średnica 60–95 cm). Otoczki zostały ułożone na warstwie niwelacyjnej i prawdopodobnie należały je wiązać z umocnieniem podłoża pod nie zachowany kłoc do dzielenia mięsa.

Prawdopodobnie po rozbiórce konstrukcji starych kramów, z I poziomu osadniczego, a przed ułożeniem przyciesi pod nowe ściany tej jatki także została usypana luźna, zielono-szara warstwa grubego piasku z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości ok. 15 cm, która miała zapewne oddzielić pozostałości nieusuniętych elementów starych jatek od nowej konstrukcji oraz podnieść poziom użytkowy. Już po wzniesieniu ścian jatki, w jej wnętrzu usypana została prawdopodobnie jeszcze jedna zwarta, zielono-brązowa warstwa piasku z inkluzjami wiórów drewna i węgla drzewnych, o miąższości 5–20 cm, która miała wyrównać i zapewne nieco podwyższyć

poziom podłogi. W trakcie funkcjonowania kramu na warstwie niwelacyjnej akumulowała się luźna, ciemnobrązowa warstwa, w skład której wchodził piasek i drobne fragmenty drewna z inkluzjami węgli drzewnych i gruzu ceglanego, o miąższości ok. 10 cm, która jest pozostałością użytkowania kramu (1,36–1,55 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy wewnątrz jatki powstawała warstwa użytkowa, w okolicy jej centralnej części (nieco na południowy wschód) funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgli drzewnych, o miąższości 1–2 cm i o owalnym zarysie planu o średnicy 40–46 cm.

Na podstawie odsłoniętych reliktyw tej jatki można określić jedynie jej szerokość na 2,22 m, natomiast przypuszczalna głębokość to ok. 2,7 m.

Jatka nr 5. Zarejestrowano pozostałości dwóch ścian bocznych tego kramu. Ściana południowa została już opisana. Po ścianie północnej zachowała się prostokątna w przekroju przyciesi o dł. 2,3 m, szer. 12 cm, gr. 10 cm. Na górnej powierzchni belki, zalegającej na wysokości 0,9–1,08 m n.p.m., została wykonana wzdłużna paza o szer. 4 cm i głęb. 2 cm, w której prawdopodobnie pierwotnie były pionowo ustawione, nie zachowane deski, stanowiące płaszczyzną ściany. Paza w ok. 1/3 swej długości miała, szerokość na 14 cm, ukośną odnogę w kierunku północnym. Pod wschodnią częścią przyciesi zarejestrowano podkład z ułożonej prostopadle deski o dł. 79 cm, szer. 19 i gr. 3 cm, która prawdopodobnie miała stabilizować belkę podwalinową. Ponadto widać ślady obróbki, które mogą świadczyć o wtórnym użyciu belki. Była to wzdłużna paza o szer. 3 cm i głęb. 3 cm wykonana w dolnej powierzchni oraz ukośne wcięcie na wschodnim końcu belki. Ponadto wschodni koniec przyciesi nosi wyraźne ślady odcięcia (siekiera?), które powstały w trakcie rozbiórki tylnych ścian jatek z tego szeregu.

W zachodnim końcu opisanej już przyciesi ściany południowej zarejestrowano pozostałości progu wyjścia, z którymi był oczywiście związany słup (także wyżej opisany), stanowiący element ościeżnicy. Relikty progu wyjścia z jatki nr 5 stanowiła de-

ska ułożona poziomo bokiem, na osi północny zachód – południowy wschód, zachowana we fragmencie o dł. 43 cm, szer. 6 cm i gr. 5 cm. Jej oba końce oraz górna część nie zachowały się, stąd trudno stwierdzić, czy deska miała podobną formę (szczególnie jeżeli chodzi o skośnie ścięte końce), jak analogiczny próg z południowej strony przyciesi. Sama deska wykorzystana jako próg została umieszczona powyżej przyciesi, jej górna krawędź była o ok. 27 cm od niej wyżej. Ponadto po obu stronach deski odnotowano niewielkich rozmiarów cztery pale (jeden od zewnątrz wejścia i trzy od strony wewnętrznej), które utrzymywały ją w pożądanym położeniu.

W północno-zachodnim narożniku jatki zarejestrowano siedem otoczków ułożonych w linii stanowiącej wycinek ćwierci okręgu. Otoczki zostały ułożone na warstwie niwelacyjnej i prawdopodobnie należy je wiązać z umocnieniem podłoża pod nie zachowany kloc do dzielenia mięsa.

Usypana także tutaj luźna, zielono-brązowa warstwa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 10–25 cm, miała zapewne oddzielić pozostałości nieusuniętych elementów starych jatek od nowej konstrukcji oraz podnieść poziom użytkowy. Na warstwie niwelacyjnej akumulowała się luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek o miąższości 1–20 cm – to pozostałość użytkowania kramu (0,99–1,18 m n.p.m.).

Na podstawie odsłoniętych reliktyw w sposób pewny można określić jej szer. – 2,18 m, domyślna głębokość to ok. 2,7 m.

Jatka nr 6. Zarejestrowano pozostałości dwóch ścian bocznych tego kramu, o południowej była już mowa. Po ścianie północnej zachowała się prostokątna w przekroju przyciesi o dł. 2,31 m, szer. 15 cm, gr. 14 cm. Na górnej powierzchni belki, zalegającej na wysokości 1,03–1,06 m n.p.m., została wykonana wzdłużna paza o szer. 4 cm i głęb. 3 cm, w której prawdopodobnie pierwotnie były pionowo nie zachowane deski, stanowiące płaszczyzną ściany. Na belce podwalinowej tej ściany zarejestrowano ślady obróbki, które mogą świadczyć o tym, że belka została użyta wtórnie. Była to wzdłużna paza o szer. 4 cm i głęb. 4 cm, wykonana w dolnej powierzchni. Wschodni koniec przyciesi nosi wyraź-

ne ślady odcięcia (siekierą?), które powstały w trakcie rozbiórki tylnych ścian jatek z tego szeregu.

W północno-zachodnim narożniku jatki odnotowano fragment mocno spróchniałej, ułożonej poziomo bokiem deski o dł. zachowanej 35 cm, szer. zachowanej ok. 5 cm i gr. 3 cm, ułożonej skośnie w stosunku do osi ścian. Jest to prawdopodobnie pozostałość progu wejścia do tego kramu.

We frontowej części, za pomocą żerdzi oraz ułożonych poziomo bokiem desek, została wydzielona przestrzeń, którą prawdopodobnie można wiązać z formą podstawy blatu/lady, na której odbywała się sprzedaż mięsa. Jej relikty stanowiły: ułożone na osi północ-południe cztery deski o dł. 60–71 cm, szer. 6–15 cm i gr. 4–6 cm, ułożone na osi wschód-zachód dwie deski o dł. 16–49 cm, szer. 13 cm i gr. 4 cm. Elementy te opierały się na pięciu wbitych pionowo żerdziach. Konstrukcja ta zatem została wykonana w technice międzysłupowej. Wydzielona przestrzeń miała dł. 1,27 m i 58 cm zachowanej szerokości. Północny fragment frontowej części był wolny od tej konstrukcji, co – jak można się domyślać – było spowodowane funkcjonowaniem w tym miejscu wyjścia z jatki.

Miąższość usypanej również tutaj luźnej, żółto-zielonej warstwy piasku i gliny z inkluzjami węgla drzewnych, wynosiła 6–16 cm. W trakcie funkcjono-

wania kramu na warstwie niwelacyjnej akumulowała się luźna, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek i drobne wióry drzewne z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 1–10 cm (1,04–1,25 m n.p.m.).

Odsłonięte relikty tej jatki pozwalają określić jej szer. na 2,15–2,17 m, natomiast jej głębokość to prawdopodobnie ok. 2,7 m.

Jatka nr 7. Zarejestrowano pozostałości dwóch ścian bocznych (opisano już południową); po ścianie północnej zachowała się prostokątna w przekroju przycieś o dł. 2,31 m, szer. 15 cm, gr. 14 cm. Na górnej powierzchni belki, zalegającej na wysokości 0,96–1,01 m n.p.m., została wykonana wzdłużna paza o szer. 5 cm i głęb. 5 cm, w której prawdopodobnie pierwotnie były pionowo ustawione nie zachowane deski, stanowiące płaszczyznę ściany. Około 40 cm od zachodniego końca belki paza miała szeroką na 20 cm i tak samo długą, prostopadłą odnogę w kierunku północnym. Ponadto na belce podwalinowej tej ściany zarejestrowano ślady obróbki, mogące świadczyć o tym, że belka została użyta wtórnie. Były to klinowate wcięcie o szer. ok. 5 cm, zlokalizowane ok. 10 cm od wschodniego końca belki, które warunkowo można uznać za odnogę pazy; wzdłużna paza o szer. 4 cm i głęb. 4 cm w dolnej powierzchni belki wraz ze skośną odnogą w około połowie długości, o tej samej sze-

Ryc. 37. Belka użyta wtórnie jako przycieś ściany oddzielającej jatki nr 7 i 8 w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 37. Beam reused as the sill plate of the wall separating stalls 7 and 8, phase A, occupation level II. Photo by R. Janczukowicz

rokości i głębokości, oraz siedem okrągłych otworów o średnicy 3 cm, wykonanych na jednej linii w bocznej (północnej) powierzchni belki (ryc. 37). Wschodni koniec przyciesi nosi wyraźne ślady odcięcia (sie-kiera?), które powstały w trakcie rozbiórki tylnych ścian jatek z tego szeregu (dokładniej o tym niżej).

W południowo-zachodnim narożniku jatki zostały zarejestrowane dolne fragmenty trzech niewielkich rozmiarów pali, które prawdopodobnie podtrzymywały nie zachowaną, ułożoną poziomo bokiem deskę, która była zapewne elementem progu wejścia do tego kramu.

Luźna, żółto-zielona warstwa piasku i gliny z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 6–11 cm, miała zapewne oddzielić pozostałości nieusuniętych elementów starych jatek z I poziomu osadniczego od nowej konstrukcji oraz podnieść poziom użytkowy. W trakcie funkcjonowania kramu na warstwie niwelacyjnej akumulowała się luźna, czarna i szara warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek i drobne wióry drzewne z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 2–7 cm (1,06–1,2 m n.p.m.).

Szerokość tej jatki wynosiła 2,22–2,24 m, natomiast przypuszczalna głębokość ok. 2,7 m.

Jatka nr 8. We wcześniejszym okresie (I poziom osadniczy) była częścią podwójnej jatki nr 8 i 9. Niewykluczone,

że po rozbiórce konstrukcji jatek z I poziomu osadniczego, jeszcze przez pewien krótki czas mogła być ona częścią podwójnego kramu. Jednak niedługo potem powstała ściana boczna oddzielająca obie jatki, po której zachowała się prostokątna w przekroju przycies o dł. 2,34 m, szer. 18 cm, gr. 12 cm. Na górnej powierzchni belki, zalegającej na wysokości 0,87–0,95 m n.p.m., na dł. tylko 66 cm, w jej zachodniej części została wykonana wzdłużna paza o szer. 5 cm i głęb. 4 cm. Trudno jednoznacznie wytłumaczyć przyczynę tak krótkiego przebiegu tej pazy (ryc. 38). Prawdopodobnie zastosowana technologia nie wymagała pazy przebiegającej przez całą długość przyciesi. Innym, choć mniej prawdopodobnym wytłumaczeniem, jest możliwość przemieszczenia belki (obrotowo wokół własnej osi) w trakcie jej depowania lub w wyniku procesów podepozycyjnych, przy czym w jej obu bocznych ścianach odnotowano także wzdłużne pazy na całej długości. Ponadto na belce podwalinowej tej ściany zarejestrowano ślady obróbki, które mogą świadczyć o tym, że w tej konstrukcji została ona użyta wtórnie. Były to: a) skośne wcięcie w ok. 1/3 długości belki (licząc od wschodu) na jej górnej powierzchni, z okrągłym otworem przelotowym o średnicy 3 cm i dodatkowym, jeszcze jednym wcięciem w jego południowej krawędzi, w którym prawdopodobnie w pierwotnej konstrukcji

Ryc. 38. Belka użyta wtórnie jako przycies ściany oddzielającej jatek nr 8 i 9 w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 38. Beam reused as the sill plate of the wall separating meat stalls 8 and 9, phase A, occupation level II. Photo by R. Janczukowicz

Ryc. 39. Dolna powierzchnia belki użytej wtórnie jako przycieś ściany oddzielającej jatki nr 9 i 10 w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 39. Bottom surface of the beam reused as the sill plate of the wall separating meat stalls 9 and 10, phase A, occupation level II. Photo by R. Janczukowicz

był umieszczony koniec jętki, miecza, lub zastrzału wzmocnionego kołkiem (ryc. 38); b) okrągły, przelotowy otwór o średnicy 3 cm obok opisanego wcięcia (po zachodniej stronie); c) fragment skośnego wcięcia we wschodnim końcu belki, w którym prawdopodobnie pierwotnie był umieszczony także koniec jętki, miecza lub zastrzału, z tym, że o rozbieżnym przebiegu osi i umieszczony po przeciwnej stronie; d) wzdlużne pazy o szer. 4 cm i głę. 3–4 cm w obu bocznych ścianach, przebiegające przez całą ich długość. Ponadto belka jest wyraźnie ugięta, co prawdopodobnie jest wynikiem jej funkcjonowania w konstrukcji (być może pierwotnej), lub w wyniku procesów podepozycyjnych.

W północno-wschodnim narożniku jatki zarejestrowano warstwę otczaków o ograniczonym zasięgu, stanowiącą prawdopodobnie pozostałość po umocnieniu podłoża pod kloc do dzielenia mięsa.

We frontowej części jatki została wydzielona przestrzeń, którą prawdopodobnie można wiązać z formą podstawy blatu/lady, na której odbywała się sprzedaż mięsa. Pozostałością po tej konstrukcji była ułożona na osi północ-południe deska o dł. 1,42 m, szer. 20 cm i gr. 4 cm zlokalizowana w północnej części jatki, a więc w miejscu, gdzie powinno znajdować się wyjście. Po jej zewnętrznej stronie odnotowano dwa niewielkich rozmiarów pale, na których się opierała deska. Bezpośrednio poniżej stwierdzono ułożone poziomo bokiem, na linii wschód-zachód (prostopadle do deski ze ściany lady) dwie deski o dł. 37 i 60 cm, szer. 8 cm i gr. 2 cm, które zostały podparte od strony północnej trzema (pierwotnie prawdopodobnie

czterema, po dwa na każdą z desek) niewielkich rozmiarów palikami. Funkcja tych elementów nie została ustalona. Niewykluczone, że deska ściany lady uległa przesunięciu w kierunku północnym podczas rozbioru jatki i pierwotnie wszystkie opisane wyżej deski i pale były częścią jednej konstrukcji (lady). Założenie to może być o tyle słuszne, że dzięki temu istniałoby miejsce dla funkcjonowania wyjścia w północno-zachodnim narożniku kramu.

Prawdopodobnie po rozbiorze konstrukcji kramów z I poziomu osadniczego, a przed ułożeniem przyciesi, pod nowe ściany tej jatki została usypana luźna, ciemnobrązowa warstwa piasku z inkluzjami węgla drzewnych i drobnych kamieni, o miąższości 3–22 cm, która miała zapewne oddzielić pozostałości nieusuniętych elementów starych jatek od nowej konstrukcji oraz podnieść poziom użytkowy. Następnie, po wzniesieniu ścian jatki, w jej wnętrzu usypana została prawdopodobnie jeszcze jedna luźna, brązowa warstwa żwiru i piasku z inkluzjami wiórów drzewnych, o miąższości 5–25 cm, która miała wyrównać i zapewne jeszcze nieco podwyższyć poziom podłogi. W trakcie funkcjonowania kramu na warstwie niwelacyjnej akumulowała się zwarta, czarna i ciemnobrązowa warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek, węgle drzewne i popiół z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 10–32 cm (1,08–1,34 m n.p.m.).

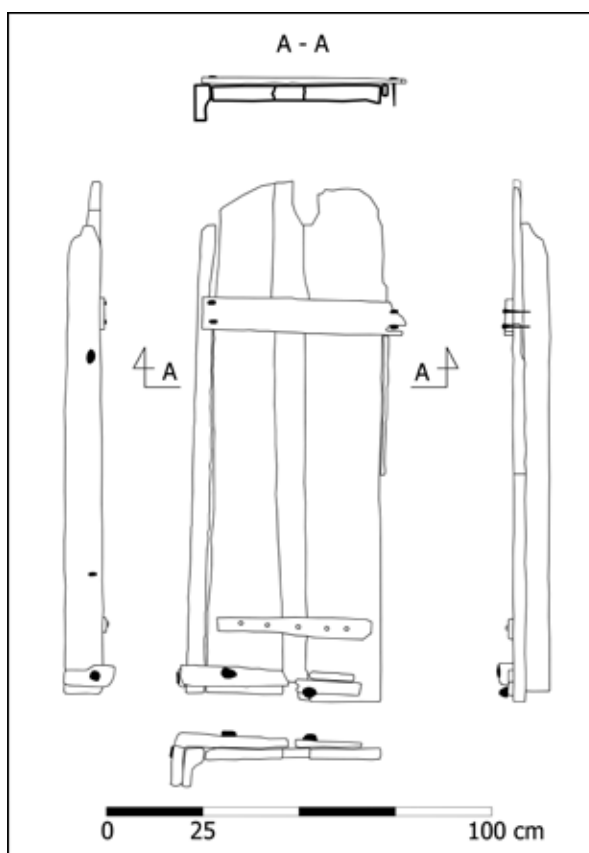
Na podstawie odsłoniętych relikwów tej jatki w sposób pewny można określić jedynie jej szer. – 2,17 m, natomiast jedynie domyślać się można jej głębokości – ok. 2,7 m.

Jatka nr 9. Odslonięta prawie w całości (ok. 95%). Jak wspomniano wyżej, we wcześniejszym okresie (I poziom osadniczy) była częścią podwójnej jatki nr 8 i 9. Niewykluczone, że po rozbiórce konstrukcji jatek z I poziomu osadniczego, jeszcze przez pewien krótki czas mogła być częścią podwójnego kramu. Jednak niedługo potem powstała, opisana wyżej, ściana boczna oddzielająca obie jatki. Po ścianie północnej zachowała się prostokątna w przekroju przycieś o dł. 2,3 m, szer. 15 cm, gr. 14 cm. Na górnej powierzchni belki, zalegającej na wysokości 1,12–1,14 m n.p.m., została wykonana wzdłużna paza o szer. 5 cm i głęb. 3 cm, w której prawdopodobnie pierwotnie były pionowo ustawione nie zachowane deski, stanowiące płaszczyzną ściany. Ponadto na belce podwalinowej tej ściany zarejestrowano ślady obróbki, mogące świadczyć o wtórnym użyciu belki. Były to dwie wzdłużne pazy o szer. 5 cm i głęb. 3 cm w obu bocznych ścianach; długości na 18 cm i głębokie na 3 cm wcięcie zlokalizowane w środkowej części dolnej powierzchni przebiegające przez całą jej szerokość; w środkowej części tego wcięcia odnotowano kwadratowy otwór przelotowy o bokach równych 5 cm; wcięcie we wschodnim końcu belki o dł. 62 cm i głęb. 3 cm wykonane na całej jej szerokości; w zachodniej połowie dolnej powierzchni belki zarejestrowano sześć (w tym jeden w niewielkim fragmencie) kwadratowych otworów o długości boków równych 5 cm i głęb. 2 cm, wykonanych pośrodku szerokości belki na jej osi (rys. 39).

W północno-zachodnim narożniku jatki odnotowano pojedynczy, duży otoczak o średnicy 20–35 cm, który być może jest pozostałością po umocnieniu podłoża dla nie zachowanego pnia do dzielenia mięsa.

W północno-wschodnim narożniku, na wtórnym złożu, zarejestrowano prawie całe drzwi, które prawdopodobnie dla wzmocnienia podłoża zostały tutaj ułożone na płasko⁴⁰ (0,97–1,06 m n.p.m.). Skrzydło o wysokości 1,34 m, szer. 42–45 cm (całkowita szer. z opisanymi niżej listwami bocznymi 48–

⁴⁰ Drzwi zachowały się w bardzo złym stanie, tj. drewno było mocno spróchniałe, miało gąbczastą strukturę i rozpadało się podczas prób podniesienia. Mimo to, przy zachowaniu środków ostrożności, na odpowiednim podkładzie udało się przenieść je poza wykop i wykonać dodatkowe rysunki i zdjęcia.

Ryc. 40. Drzwi na złożu wtórnym w północno-wschodnim narożniku jatki nr 9 w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. E. Nakoneczna

Fig. 40. Drawing showing the door uncovered at the secondary deposit in the northeastern corner of meat stall 9, phase A, occupation level II. Drawing by E. Nakoneczna

50 cm) i gr. 4 cm zostało wykonane z jednej sosnowej deski, która zapewne w wyniku intensywnego użytkowania zaczęła w dwóch miejscach pękać (wzdłużnie, najpewniej od dołu). Prawdopodobnie z tego powodu w dolnej części skrzydła została zamocowana pięcioma drewnianymi kołkami poprzeczna listwa o dł. 40 cm, szer. 5–4 cm i gr. 2 cm, która miała zapewne zapobiegać dalszemu rozszczepianiu się deski. Górna krawędź drzwi została ukształtowana łukowato. Po obu bokach skrzydła przybite zostały do niego prawdopodobnie pierwotnie czterema gwoździami (zachowały się dwa na jednym z boków) dwie wąskie deski. Obie listwy zostały tak zamocowane, że ich płaszczyzny są prostopadłe do płaszczyzny skrzydła. Połączenie tych elementów można określić jako stykowe teowe. Jedna z bocznych listew zachowała się w dużo lepszym stanie niż dru-

Ryc. 41. Drzwi na złożu wtórnym w północno-wschodnim narożniku jatki nr 9 w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 41. Photo showing the door of meat stall 9, phase A, occupation level II. Photo by R. Janczukowicz

ga. Miała dł. zachowaną 1,22 m, szer. 8,5–10 cm i gr. 3–4 cm i została, jak wyżej wspomniano, przybita do krawędzi drzwi dwoma gwoździami. Druga zachowała się w niewielkim fragmencie: dł. zachowana 39 cm, szer. zachowana 2–3 cm, i gr. (zachowana?) 1–2 cm. Obie boczne listwy zostały zamocowane dzięki dwóm poprzecznym, wąskim deskom o dł. zachowa-

nej 47 i 53 cm, szer. 5,5 i 9 cm i gr. 3 cm, przybitym do listew i skrzydła gwoździami⁴¹. Zachowana lepiej boczna listwa w dolnej części drzwi została dodatkowo wzmocniona krótką, płasko przybitą jednym gwoździem deską o dł. 13 cm, szer. 5,5 cm, gr. 3 cm. W żadnej z powierzchni drzwi nie stwierdzono śladów klamki, zamka, lub innych elementów służących do blokowania drzwi.

Kwestią, której należy poświęcić nieco więcej uwagi, jest próba ustalenia pierwotnego miejsca funkcjonowania drzwi. Ze względu na lokalizację i przede wszystkim poziom zalegania (na stropie warstwy niwelacyjnej jatki nr 9), można raczej wykluczyć ich użytkowanie w jednej z jatek z II poziomu osadniczego, choć – biorąc pod uwagę wymiary (zwłaszcza szerokość) – można by je wiązać chociażby z opisanymi wyżej relikdami jednego ze skośnych wyjść. Wydaje się jednak, że pochodzą one prawdopodobnie z jednego z domów zlokalizowanych być może w bezpośrednim sąsiedztwie, a rozebranych przed powstaniem jatek z fazy A II poziomu osadniczego, być może z domu I lub II. Istotną sprawą, na którą należy zwrócić koniecznie uwagę, jest fakt zarejestrowania całkowitej dł. (1,34 m) i szer. (48–50 cm) drzwi oraz niewielkie ich gabaryty. Uświadomić sobie w tym miejscu należy, że osoba przechodząca przez ościeżnicę musiała się zapewne pochylić i jednocześnie nieco obrócić. Zastosowanie tak małego otworu drzwiowego w budynku mieszkalnym wytłumaczyć można tym, że gabaryty jatek nie pozwalały na funkcjonowanie większego wejścia, jeśli natomiast pochodzą z budynku mieszkalnego – dążeniem do ograniczenia strat ciepła w porze zimowej.

Prawdopodobnie po rozbiórce konstrukcji starych kramów, a przed ułożeniem przyciesi, pod nowe ściany tej jatki została usypana luźna, szaro-zielona warstwa piasku z inkluzjami drobnych kamieni i węgla drzewnych, o miąższości 1–4 cm, która miała zapewne oddzielić pozostałości starych jatek od nowej konstrukcji oraz podnieść poziom użytkowy. W trakcie funkcjonowania kramu na warstwie ni-

⁴¹ W górnej poprzecznej listwie zarejestrowane zostały jedynie dwie pary gwoździ, które łączyły ją tylko z listwami bocznymi. Brakowało tutaj gwoździ, czy śladów innego mocowania do skrzydła drzwi.

welacyjnej akumulowała się zwarta, czarna i ciemnobrązowa warstwa, w skład której wchodził piasek, węgle drzewne i popiół z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 3–4 cm, która jest pozostałością użytkowania jatki (1,04–1,22 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy wewnątrz powstawała warstwa użytkowa, w pobliżu południowo-wschodniego narożnika funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–2 cm i o owalnym zarysie planu o średnicy 55–66 cm.

Na podstawie reliktyw tej jatki jej szer. można określić na 2,18 m, natomiast głębokość to domyślnie ok. 2,7 m.

Jatka nr 10. Odslonięta prawie w całości (ok. 90%). Zarejestrowano pozostałości tylko jednej bocznej ściany tego kramu, opisanej już wyżej. We frontowej części jatki zarejestrowano prostokątną w prze-

kroju belkę zalegającą na wysokości 1,07–1,22 m n.p.m., o zachowanej dł. 2,02 m i szer. 6–25 cm, gr. 13 cm, z pazą na górnej powierzchni, ale przebiegającą na krótkim, 32-centymetrowym odcinku, o szer. i głęb. równej 5 cm. Z powodu złego zachowania belki nie udało się jednoznacznie stwierdzić, czy została użyta tutaj wtórnie. Z powodu zniszczenia narożników tej jatki przez pale narożne kramów z IV poziomu osadniczego, nie było możliwe także określenie sposobu ewentualnego połączenia belki z przyciesianiami ścian bocznych.

Na luźnej, szaro-zielonej warstwie piasku z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 1–20 cm (która miała zapewne oddzielić pozostałości nieusuniętych elementów starych jatek od nowej konstrukcji oraz podnieść poziom użytkowy), akumulowała się zwarta, czarna i ciemnobrązowa warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek, węgle drzewne i popiół z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 1–13 cm – to pozostałość użytkowania kramu (1,02–1,12 m n.p.m.).

Ryc. 42. Ogólny widok pozostałości konstrukcji jatek rzeźniczych z II poziomu osadniczego (po prawej) oraz domu III (po lewej). (Żółtymi paskami zostały oznaczone elementy z młodszych poziomów osadniczych). Fot. R. Krzywdziński

Fig. 42. General view of the remnants of meat stalls from occupation level II (on the right) and house III (on the left). Photo by R. Krzywdziński

Z powodu częściowego tylko odsłonięcia tej jatkki nie jest możliwe podanie dokładnych jej wymiarów. Jedynie na podstawie gabarytów innych kramów z tego szeregu można w przybliżeniu określić jej szer. – ok. 2,2 m i głęb. – ok. 2,7 m.

Przejście. Na zachód od jatkki nr 9 i 10 zarejestrowano niewielki fragment przejścia umożliwiającego dostęp do jatek. W okresie funkcjonowania jatek w fazie A II poziomu osadniczego, w odsłoniętym fragmencie zarejestrowano luźną, szaro-zieloną warstwę piasku z inkluzjami kamieni o miąższości ok. 10–20 cm, która miała zapewne podwyższyć poziom użytkowy przejścia. Później, w trakcie funkcjonowania jatek, na jej powierzchni akumuluje się zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek z inkluzjami wiórów i węgla drzewnych, o miąższości 2–6 cm.

Analiza rozplanowania, konstrukcji oraz detali jatek rzeźniczych z II poziomu osadniczego pozwalała na sformułowanie kilku ważnych wniosków:

1. Podobnie jak w I poziomie osadniczym, nadal funkcjonował na tym samym obszarze fragment jednego szeregu jatek rzeźniczych. Na podstawie dostępnych danych, ograniczonych zasięgiem wykopu, nadal trudno jednoznacznie stwierdzić, jaki jest pełny zakres parceli handlowej A i czy uległ ewentualnej zmianie, tj. czy jej szerokość była równa odległości między zachodnią granicą parceli mieszkalnej B, a wschodnią krawędzią budynku Plebanii kościoła NMP – co dawałoby podwójną szerokość zwykłych działek (graniczących od wschodu – B i C), czy też szerokość parceli handlowej A równała się szerokości parcel sąsiednich. W pierwszym wariantcie możliwe byłoby funkcjonowanie dwóch szeregów jatek z przejściem między nimi. W drugim – miejsca starczyłoby tylko na jeden szereg oraz wąskie przejście. Podobnie jak w przypadku jatek z I poziomu osadniczego, także i tutaj udało się zarejestrować niewielki fragment przejścia (na zachód od jatkki nr 9 i 10).
2. Podejmując próbę rekonstrukcji ilości jatek rzeźniczych z okresu II poziomu osadniczego, można przyjąć podobne założenia, jak podczas rozważań nad ilością jatek z I poziomu osadni-

czego. Najprawdopodobniej szereg jatek miał swą kontynuację w miejscu, gdzie pod koniec XIX w. powstała kamienica ze Św. Ducha 43, tj. mieściło się tam kolejnych 10 jatek, w sumie 20 w tym szeregu. W wariantcie funkcjonowania tutaj podwójnej parceli handlowej, symetrycznie po przeciwnej stronie zlokalizowany mógł być drugi szereg, o analogicznej ilości jatek, co łącznie dałoby 40 kramów.

3. Konstrukcja jatek z II poziomu osadniczego, mimo zastosowania także elementów pochodzących z rozbiórki, charakteryzuje się bardziej starannym wykonaniem w porównaniu z jatkami z I poziomu osadniczego. Ściany poza ewentualnymi mechanicznymi uszkodzeniami, powstałymi w trakcie użytkowania, były szczelne. Przede wszystkim, jak można przypuszczać na podstawie zarejestrowanych źródeł, jatkki z II poziomu osadniczego wykazywały dużo większą jednolitość konstrukcyjną.
4. Zarejestrowane podczas badań relikty jatek rzeźniczych wskazują, że większość ogólnobudowlanych działań była podejmowana bądź wspólnie, bądź w wyniku odgórznej decyzji (władz cechu rzeźników?). Świadczy o tym przede wszystkim jednoczesna rozbiórka jatek z I poziomu osadniczego i odizolowanie ich pozostałości od mających powstać w tym miejscu nowych kramów warstwą luźnego, głównie brązowo-zielonego lub żółto-zielonego piasku o miąższości 1–33 cm, przy czym wartość ta zmniejsza się w kierunku północnym. Innymi istotnymi cechami tych działań były znormalizowane wymiary jatek, wspólne boczne ściany, kierunek, w który odbywała się sprzedaż mięsa, a także materiał wykorzystany do budowy ich ścian. Dokładna analiza przyciesi ścian bocznych wykazała, że wszystkie zostały pozyskane z rozbiórki budynków szkieletowych (ścian lub / i więźby dachowej). Być może przynajmniej część z nich pełniła pierwotnie w tych konstrukcjach funkcje rygli. Przyciesie ścian bocznych jatek miały zbliżone wymiary i (przynajmniej w części przypadków) wtórną pazę, w której były umieszczone pionowe deski połączone między sobą styko-

wo, lub – jak w ścianie oddzielającej jatkę nr 1 i 2 – na pióro i wpust. Być może przyciesie bocznych ścian w narożnikach były połączone z nie zachowanymi przyciesiami ścian frontowych i tylnych na nakładkę prostą. W miejscu tych połączeń mogły znajdować się gniazda, w które wsunięte były czopy słupów narożnych. Na nich z kolei opierały się belki-oczepy, które zamykały od góry deski tworzące płaszczyzny ścian i jednocześnie były oparciem dla zadaszenia (więźby dachowej?). Z oczywistych względów – braku jakichkolwiek pozostałości wyższych partii ścian, nie mówiąc już o dachu – tę rekonstrukcję należy traktować z ostrożnością.

5. Okres funkcjonowania nowopowstałych jatek jest dłuższy niż analogicznych konstrukcji z I poziomu osadniczego (w I poziomie osadniczym ok. 5 lat; w II–III ok. 27 lat). Wiązać to prawdopodobnie należy z techniką i starannością wykonania konstrukcji kramów. Ściany wykonane z desek ujętych przyciesiami z dołu, słupami z boku i oczepami od góry, połączone między sobą stykowo lub na pióro i wpust, były konstrukcją efektywniejszą, co przejawiało się przede wszystkim większą szczelnością ścian i estetyczniejszym wyglądem.
6. Wraz z relikdami konstrukcji bocznych ścian jatek udało się zarejestrować pozostałości sześciu ościeżnic, głównie progów i elementów z nimi związanych. Progi miały formę desek ułożonych poziomo, bokiem, przytrzymywanych dwoma lub trzema palikami (nie zawsze zachowane). Znajdowały się więc one nieco powyżej podłogi kramów. Część desek progów miała oba końce skośnie ścięte dla dopasowania do słupów, które pełniły dwie funkcje jednocześnie: jako elementy ościeżnicy oraz elementy ujmujące z boku deski tworzące płaszczyzny ścian. Zachowane styki progów i słupów ościeżnic zostały wzmocnione drewnianymi kołkami. Najbardziej charakterystyczny dla progów jatek jest ich układ i lokalizacja. Mimo, że zachowała się tylko część z nich (6 z 10 wyjść), można przypuszczać, że wszystkie jatki zostały wyposażone w podobne ościeżnice. Były one zlokalizo-

wane w północno- lub południowo-zachodnim narożniku każdego z kramów, w taki sposób, że tworzyły pary wyjść. Ich orientacja była skośna w stosunku do osi ścian. Jak już wyżej wspomniano, „ścinały” one narożniki jatek. W żadnym przypadku nie zachowały się pozostałości *in situ* drzwi. Stąd trudno jednoznacznie stwierdzić, w jakim kierunku się uchylały. Domyślać się tylko można, że na zewnątrz, ze względu na „oszczędność” miejsca wewnątrz kramu, przy czym zawiasy były umieszczone na słupie z bocznej ściany oddzielającej jatki. Oczywiście, uchylenie jednych drzwi na zewnątrz uniemożliwiałoby jednocześnie otwarcie drzwi z jatki sąsiedniej, co nie było aż takim utrudnieniem. Zachowana szerokość progów (zachowanych w całości i bez ukośnie ściętych końców), zawierająca się w przedziale 43–50 cm, i ich wysokość oraz – pośrednio – drzwi odnotowane na złożu wtórnym w kramie nr 9⁴² dają pewne podstawy do podjęcia próby rekonstrukcji wyglądu wyjścia z jatek. Najprawdopodobniej były wykonane z drewna, być może wzmocnione okuciami lub poprzecznymi elementami drewnianymi, osadzone na zawiasach, otwierały się na zewnątrz jatki. Zarówno wysokość, jak i szerokość nie była zbyt duża, co powodowało, że osoba przechodząca przez nie musiała nieco się obrócić i pochylić (całkowita wysokość drzwi odkrytych w jatce nr 9 wynosiła 1,34 m). Jednocześnie musiała ona przestąpić przez wysoki próg.

7. We frontowych częściach czterech jatek odnotowano pozostałości konstrukcji o nieustalonej dokładnie funkcji. Były to deski ułożone poziomo bokiem, przytrzymywane niewielkich rozmiarów palami od strony zewnętrznej. Konstrukcje te wydzielały we frontowej części jatek prostokątne w zarysie planu przestrzenie o długości równej szerokości jatki (dwa przypadki) lub 1,25–1,28 m (także dwa przypadki) i głęb.

⁴² Jak już wyżej wspomniano zarejestrowane w jatce nr 9 skrzydło drzwi najprawdopodobniej nie pochodzi z kramów II poziomu osadniczego, a być może także i z I poziomu. Mimo to mogą stanowić analogię do próby odtworzenia wyglądu wyjścia z jatek.

odkrytej 60–97 cm. Mniejsza szerokość tych wydzielonych przestrzeni w dwóch przypadkach jest najprawdopodobniej związana z funkcjonowaniem wyjścia z jatki. Wtedy wydzielona przestrzeń posiada jeszcze jedną, poprzeczną, krótką ścianę zamykającą tę część z boku. Jeżeli chodzi o interpretację tych pozostałości, to tylko domyślać się można, że być może w jakiś sposób, wraz ze ścianami frontowymi związane były z blatami/ladami, na których dokonywała się sprzedaż mięsa. Jednak co do tej interpretacji są dwa poważne zastrzeżenia. Po pierwsze, dla oparcia blatu lady wystarczyłyby dwa słupy, a pozostałości zarejestrowanej konstrukcji – jak można przypuszczać – wręcz nie nadawałyby się do tego. Po drugie, deski z zarejestrowanej konstrukcji w dwóch przypadkach wydzielają przestrzeń na całej szerokości jatki, co przy tej właśnie interpretacji powodowałoby blokowanie wyjścia. Kwestia ta, jak się wydaje, musi jeszcze pozostać otwarta. Być może przyszłe badania i nowe analogie pozwolą na dokładniejsze ustalenia.

8. Przy okazji rozważań o pozostałościach po nieustalonych konstrukcjach wydzielających frontowe części jatek należałoby podjąć temat wyglądu pozostałej frontowej części jatki, szczególnie od strony zewnętrznej. Podstawowym pytaniem, jakie należy tutaj postawić, to: gdzie umieszczony był blat/lada jatki: wewnątrz, czy też na zewnątrz niej? W wariantcie opisanym wyżej, gdzie przyjęto z dużą ostrożnością, że konstrukcje z poziomych desek opartych na palikach były związane z ladami, sprzedaż mięsa odbywała się wewnątrz kramu. Natomiast nie można na razie wykluczyć, że blat/lada umieszczony był na zewnątrz, np. w formie dużej okiennicy z zawiasami u dołu i łańcuchami lub sznurami podtrzymującymi. Okiennica taka była zamykana na noc, a w dzień służyła jako blat. Podobne rozwiązanie podaje O. Kloepfel [1937: 276, Abb. 197, 198: 277, Abb. 199; por. też: Massalski, Stankiewicz 1969: 206], z tym, że dotyczy to jatek rzeźniczych z gdańskiego Stare-

go Przedmieścia (Vorstadt) przy Vorstädtischer Graben (dzisiaj Podwałe Przedmiejskie) 35⁴³.

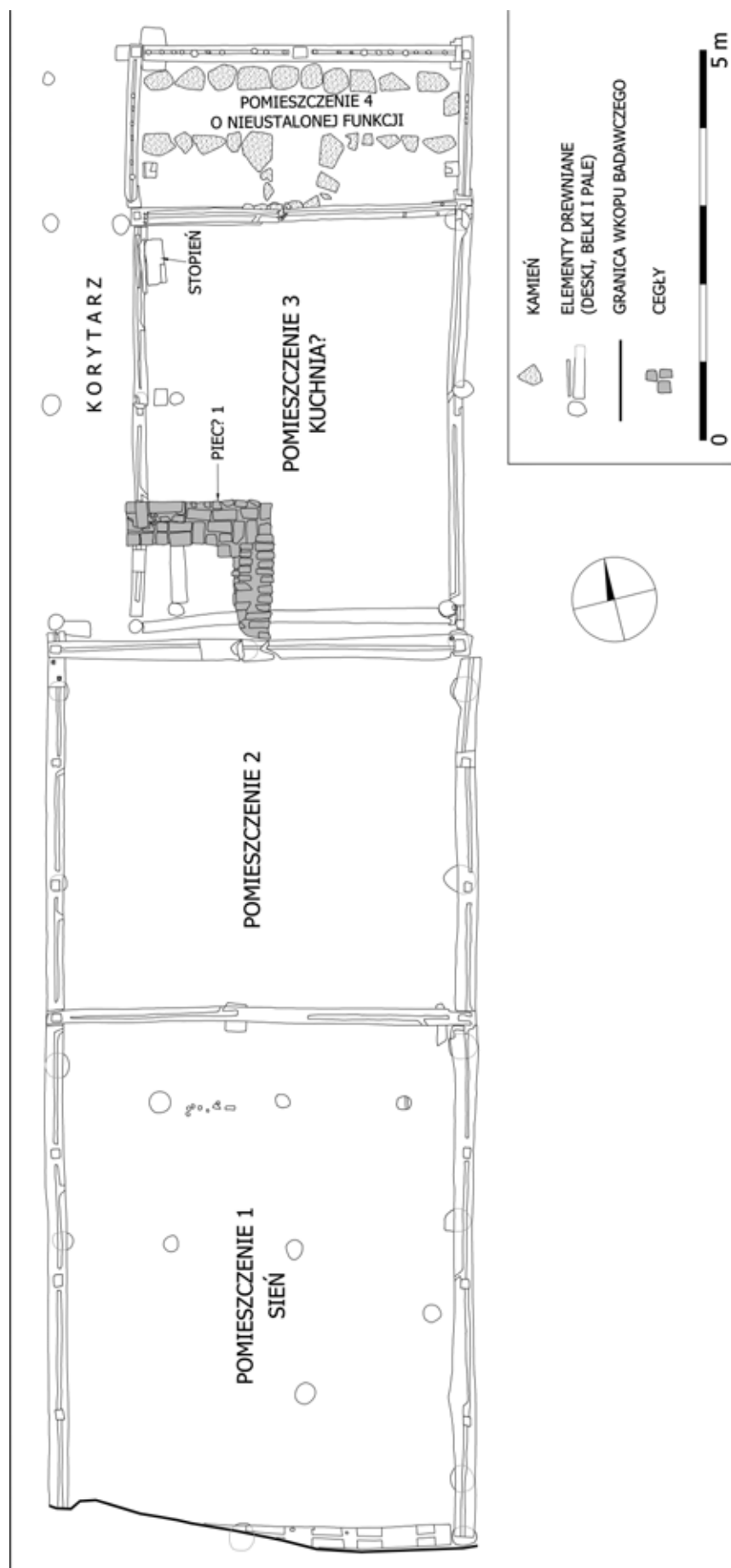
9. W czterech, a może pięciu jatkach odnotowano skupiska kamieni ułożonych zazwyczaj w ich narożnikach i o owalnym zarysie planu. Także i tutaj interpretacja ich funkcji jest utrudniona. Być może należałoby je wiązać z umocnieniem podłoża pod nie zachowane kłocce do dzielenia mięsa, które funkcjonowały jeżeli nie we wszystkich jatkach, to przynajmniej w ich części. Pośrednio na tę interpretację może wskazywać zachowany kłoc w jatce nr 3 z I poziomu osadniczego.
10. W obrębie trzech jatek, zazwyczaj w ich środkowych częściach, odnotowano pozostałości nie umocnionych palenisk. Jedynymi pozostałościami po nich są popiół i węgle drzewne. Obiekty te zarejestrowane zostały, często w większych ilościach, na wyższych poziomach osadniczych. Z pewnością zatem pełniły tutaj jakąś istotną funkcję. Jak się wydaje, mogły one służyć sprzedawcom jako źródło ciepła w zimie, bądź obróbce termicznej sprzedawanych tutaj artykułów, przy czym należy zauważyć, że zaproponowane warianty nie wykluczają się nawzajem. Jeżeli chodzi o drugą interpretację, to pośrednio potwierdzać ją może analiza zwierzęcych kości pokonsumpcyjnych, wykonana przez D. Makowieckiego [w tym tomie].

Parcela B

Dom III

Z parcelą A, na której został wzniesiony szereg nowych jatek rzeźniczych, od wschodu graniczyła parcela B z mieszkalno-gospodarczą zabudową. Jej wymiary, funkcja, a także forma – parcela przechodnia – nie uległy zmianie. Wzniesiony w głębi działki dom I nadal funkcjonuje, choć pełni teraz rolę drugorzędną. Głównym budynkiem mieszkalnym staje się dom III, wzniesiony w przyfrontowej strefie działki, między północną pierzeją ulicy Mariackiej a szczy-

⁴³ Porównaj także rozważania na ten temat zawarte niżej, przy okazji omawiania pozostałości żerdzi wbitych liniowo w przejściu wschodnim, wzdłuż ścian frontowych jatek w fazie A IV poziomu osadniczego.

Ryc. 43. Plan domu III w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. M. Korszański i P. Makula

Fig. 43. Plan of house III, phase A, occupation level II. Drawing by M. Korszański and P. Makula

Ryc. 44. Sposób łączenia przyciesi domu III z palami. Na dolnej powierzchni belki podwalinowej widoczne dwa gniazda (fotografia dolna), z czego tylko jedno było wykorzystane. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 44. Connection between the sill plate of house III and the piles. Two pockets in the ground beam bottom surface (bottom photo) – only one was used. Photo by R. Krzywdziński

ową ścianą domu I. Nowy budynek został wykonany z rozmachem i dużo solidniej, na planie prostokąta o wymiarach 11,66–11,95 x 5,45–5,52 m, w konstrukcji szkieletowej, szczytem ustawiony do ulicy Mariackiej (ryc. 43).

Prawdopodobnie jeszcze przed wzniesieniem domu I, we frontowej części działki, czyli w miejscu, gdzie później miał powstać dom III, została także usypana luźna, ciemnobrązowa warstwa piasku i gliny z inkluzjami żwiru, drobnych kamieni, ściników drewna oraz niewielkich fragmentów dachówek mnych-mniszka i gąsiorów, o miąższości 14–40 cm.

Jej strop zarejestrowany został na 0,14–0,48 m n.p.m. Prawdopodobnie z tego poziomu zostało wkopanych co najmniej 13 (pierwotnie prawdopodobnie 14⁴⁴) dębowych i okrągłych w przekroju pali o dł. 0,9–1,78 m i średnicy 20–35 cm, płasko ściętych u dołu. Choć nie udało się zarejestrować zarysu wkopów, co być może było spowodowane identyczną warstwą, w której zostały wykonane i zasypem tych wkopów, to płasko ścięte dolne końce pali wskazują na taki właśnie sposób ich montażu⁴⁵. Na górnych powierzchniach pięć z nich miało prostokątne czopy o dł. 10 cm, szer. 4–6 cm i wys. 5–6 cm (ryc. 44), pozostałe były ścięte płasko. Na palach zostały zamontowane prostokątne w przekroju belki podwalinowe. Przyciesie bocznych ścian (wschodniej i zachodniej) miały dł. 11,21–11,26 m, szer. 23–26,5 cm i gr. 22–24 cm (górne powierzchnie na 0,51–98 m n.p.m.), natomiast pełne wymiary przyciesi ścian szczytowych udało się zarejestrować tylko w przypadku ściany tylnej. Miała ona dł. 5,4 m, szer. 27 cm i gr. 22 cm (górną krawędź na 0,62–91 m n.p.m.). Przycies frontowej ściany została odsłonięta we fragmencie na dł. 2,9 m (dł. całkowita ok. 5,4 m) i miała szer. 25 cm, gr. 23 cm. Belki przyciesi zostały wykonane z drewna dębowego i były połączone z palami stykowo (w przypadku belek płasko ściętych) oraz na czop i gniazdo własne z palami, które miały górną powierzchnię uformowaną w czop (zob. ryc. 44). W dolnej powierzchni przyciesi zostały wykonane prostokątne gniazda o dł. 14–23 cm, szer. 7,5–9 cm i głęb. 8 cm dla wsunięcia czopów pali. Jednak na tej płaszczyźnie belek stwierdzono także analogiczne gniazda, na tej samej linii i o podobnych wymiarach, które nie zostały wykorzystane do połączeń z palami. Trudno stwierdzić, co było tego przyczyną. Wykluczyć chyba raczej należy wtórny charakter tych belek, ponieważ nie posiadały one innych śladów, które potwierdzałyby to przypuszczenie. Ponadto charakter, wymiary i pośrednio materiał, z którego zostały wykonane, także należałoby uznać za zaprze-

⁴⁴ Z dużym prawdopodobieństwem możemy przyjąć, że jeszcze jeden pał znajdował się pod południowo-zachodnim, nie odsłoniętym narożnikiem domu.

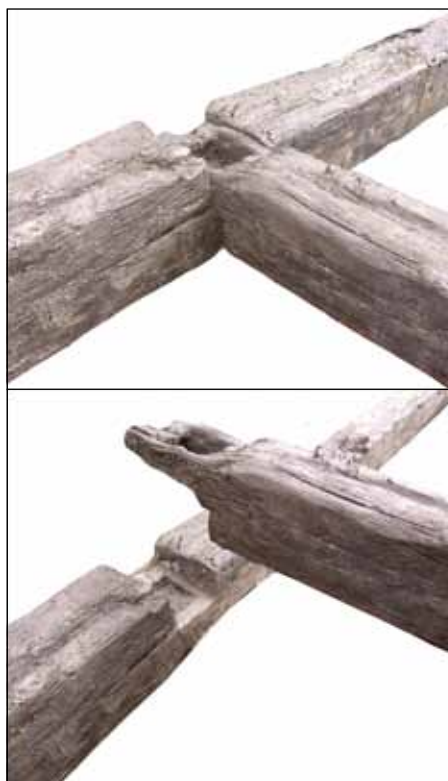
⁴⁵ Nie można wykluczyć także innego wariantu, w którym najpierw zostały wykonane częściowe wkopki (przez warstwę usypanego wcześniej piasku i gliny), a później, przez miękkie torf (tworzący calec), były wbijane.

czenie tego. Być może więc doszło do zmiany koncepcji lokalizacji pali, np. podczas montowania, gdy przyciesie z gniazdami od spodu były już przygotowane, ewentualnie mogło dojść do pomyłki w trakcie obróbki belek.

W górnych powierzchniach przyciesi wykonane zostały pazy o szer. 5–6 cm i gł. 3 cm, w których prawdopodobnie pierwotnie tkwiły dolne krawędzie pionowo ustawionych desek (ewentualnie dranice lub dwustronnie zaciosane na obu końcach belki) tworzących płaszczyzny ścian domu. Górne krawędzie tych desek były umieszczone w pazach rygli. Znaczna część odcinków paz posiada skośne zakończenia lub odnogi w kierunku wewnętrznych krawędzi belek podwalinowych (zob. ryc. 43). W przyciesiach dwóch bocznych ścian zostały rozmieszczone co 1,36–1,64 m prostokątne gniazda o wymiarach 10–12 x 13–16 cm i gł. 6–8 cm, w których z kolei umieszczone były czopy nie zachowanych słupów. Prawdopodobnie w wyższych, nie zachowanych partiach ścian, słupy były połączone z ryglami, a być może także mieczami i zastrzałami. W jeszcze wyższych partiach tej konstrukcji zostały umieszczone oczepy, na których opierały się belki stropu i/lub elementy więźby dachowej.

Na górnych powierzchniach przyciesi szczytowych ścian nie było gniazd na czopy pali, natomiast odnotowano tutaj niezbyt głębokie (5 cm) wcięcia o dł. 18–45 cm, zajmujące całą szerokość belki podwalinowej. W przyciesi tylnej ściany zarejestrowano tylko jedno takie wcięcie, w środkowej jej części, natomiast w odsłoniętej częściowo belce podwalinowej frontowej ściany, w jej wschodnim fragmencie, aż pięć – w odległościach co 17–45 cm. Dwa z tych zagłębień posiadają dwa niewielkie, okrągłe (o średnicy 3 i 6 cm) otwory. Być może we wcięciach tych także były umieszczane pale, a z jakichś powodów połączenie to nie wymagało dodatkowych wzmocnień w formie czopowania. Przy takiej interpretacji trudno jednak wytłumaczyć, dlaczego niektóre z tych zagłębień mają tak duże rozmiary.

Przyciesie ścian w narożnikach były połączone między sobą na nakładkę prostą. Podobne połączenie odnotowano w miejscach styku przyciesi ściany działowej i bocznych. W miejscach połączenia belek,

Ryc. 45. Sposób łączenia przyciesi ściany działowej i bocznej (zachodniej) domu III w fazie A II poziomu osadniczego. Widok od południowego wschodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 45. Connection between the sill plate of the partition wall and the side (western) wall of house III, phase A, occupation level II. View from the southeast. Photo by R. Krzywdziński

na ich górnych powierzchniach zostały także wykonane opisane wyżej prostokątne gniazda (ryc. 45). W północno-wschodnim narożniku domu III połączenie to zostało dodatkowo wzmocnione dwoma drewnianymi kołkami.

Wnętrze domu o powierzchni 59,2 m² zostało podzielone poprzecznie na dwa pomieszczenia. Pierwsze z nich, o wymiarach 5 x 6,44 m, pełniło rolę sieni i znajdowało się we frontowej części domu; drugie, o wymiarach 5 x 4,45 m, w części tylnej. Oba pomieszczenia zostały oddzielone ścianą wykonaną w konstrukcji szkieletowej, której pozostałością była kwadratowa w przekroju przycies o dł. 5,42 m, szer. i gr. 20 cm, z dwoma odcinkami pazy o szer. 4 cm i głęb. 5 cm, które posiadają przeciwległe, skośne odnogi (zob. ryc. 43). Między pazami odnotowano 90-centymetrową przerwę, którą należy interpretować jako próg przejścia łączącego oba pomieszczenia.

Belka podwalinowa została połączona prostopadle z przyciesiami ścian bocznych na nakładkę prostą, z tym, że na obu jej końcach zostały wykonane opisane wyżej, prostokątne gniazda dla wsunięcia czopów pali. Pod środkową i wschodnią częścią przycięs zarejestrowano dwa krótkie klocki, które miały zapewne stabilizować konstrukcję tej ściany, podobnie zresztą jak pale spod ścian bocznych i szczytowych.

Wewnątrz sieni zarejestrowano pozostałości ośmiu pali, o owalnym przekroju i dł. zachowanej 0,51–1,4 m, średnicy 15–24 cm, wbitych w podłoże – o czym świadczą przeważnie dwustronnie (rzadziej jednostronnie) zaciosane dolne ich końce, przy czym zaciosy ograniczały się jedynie do nieznacznego ścięcia ich krawędzi.

Do pewnego stopnia można przyjąć, że te pale zostały zgrupowane w trzy rzędy i być może pierwotnie było ich dziewięć [por.: Krzywdziński 2009: 222]. Najbardziej regularny byłby pierwszy od północy rząd trzech pali, przy czym jeden z nich (pierwszy od wschodu) w górnej powierzchni miał przebiegający przez całą średnicę pala czop o szer. 5 cm i wys. 6 cm, o trudnej do ustalenia funkcji. Rząd środkowy składał się z dwóch pali, z którymi być może jest związany trzeci zlokalizowany przy ścianie wschodniej sieni. Trzeci rząd tworzyły dwa pale, przy czym wyrażnie brakuje tutaj jeszcze jednego, wschodniego pala. Być może ta dyslokacja była zamierzona i związana była z nie zachowaną konstrukcją w wyższych partiach budynku. Niewykluczone, że to zakłócenie położenia pala spod ściany wschodniej sieni (ze środkowego rzędu) oraz czop na górnym końcu pala z pierwszego rzędu należałoby wiązać z inną funkcją niż pozostałych sześciu pali. W takim wariantcie, po „wy-preparowaniu” tych sześciu pali, bez oporu można już stwierdzić, że tworzą one zgrupowanie regularnie rozmieszczonych elementów w trzech rzędach po dwa pale (czy może w dwóch rzędach po trzy). Wyższe partie wszystkich pali, z wyjątkiem tego z czopem na górnym końcu, zostały ścięte na wysokości podłogi i usunięte, co miało miejsce prawdopodobnie podczas rozbiórki domu III. Trudno jednoznacznie określić interpretację tych elementów. Być może są to pozostałości konstrukcji wzmacniającej więźbę dachową, lub – co bardziej prawdopodobne – pod-

trzymujące strop drugiej kondygnacji. Zwrócić należy tutaj jednak uwagę, że pale występują tylko w sieni, a więc ewentualna druga kondygnacja była tylko nad tym pomieszczeniem, lub mniejsza powierzchnia stropu nad pomieszczeniem 2 nie wymagała dodatkowych zabezpieczeń.

Ponadto między dwoma palami z północnego rzędu zarejestrowano osiem niewielkich rozmiarów, wbitych żerdzi (gałęzi) w układzie liniowym. Można przypuszczać, że pełniły one funkcję wewnętrznej ściany, trudno jednak ustalić, co miała ona wydzielać.

W pomieszczeniu 2 domu III, poza przejściem łączącym je z pomieszczeniem 1, było prawdopodobnie także wyjście zlokalizowane w północno-zachodnim narożniku. Umożliwiało ono przejście poprzez opisany niżej korytarz, wzdłuż budynku gospodarczego (dom I), przyległego do tylnej ściany domu III, na zaplecze działki. Szerokość wyjścia wynosiła nie więcej niż 81 cm, choć mogło być mniejsze. Być może elementem z nim związanym był fragment belki zarejestrowanej w bezpośrednim sąsiedztwie, po zewnętrznej stronie. Taką interpretację tych elementów w pewnym stopniu zakłóca fakt odnotowania pazy w zachodnim końcu przyciesi tylnej ściany, a więc w miejscu, gdzie powinien znajdować się próg.

Wewnątrz domu III, zarówno w pomieszczeniu 1 jak i 2, została usypana sypka, ciemnożółta i szara warstwa niwelacyjna żwiru z inkluzjami piasku o miąższości 1–25 cm, podwyższająca poziom użytkowy (strop podłogi: 0,29–0,48 m n.p.m.). Na tym stropie akumuluje się miękką, ciemnobrązową warstwę piasku z inkluzjami żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 1–3 cm, stanowiąca pozostałość użytkowania tych pomieszczeń (strop na 0,31–0,49 m n.p.m.). Brak śladów podłogi wykonanej z drewna lub innego materiału może oznaczać, że jej funkcję pełnił żwir.

Dom I

Wzniesiony we frontowej części działki dom III „zepchnął” do drugorzędnej roli wcześniej zbudowany dom I. Stwierdzić jednak trzeba, że określenie relacji stratyfikacyjnej między tymi budynkami jest utrudnione, ponieważ, co wydaje się z pozoru mało

prawdopodobne, brakuje tak naprawdę ustalających ją jednoznacznych przesłanek (ryc. 32 i 43). Po usunięciu warstwy podestrukcyjnej, mającej charakter niwelacji i izolacji, odsłonięto jednocześnie pozostałości konstrukcji obu budynków. Każdy z tych domów stanowi niezależną i integralną konstrukcję, bez bezpośrednich, wzajemnych relacji stratyfikacyjnych. Wsparcie się takimi relacjami nie może tutaj stanowić podstawy, ze względu na znaczące procesy podepozycyjne. Nie daje również jednoznacznych podstaw do tego rozróżnienia faz funkcjonowania poszczególnych domów: poziom zalegania przyciesi i pozostałych elementów obu jest bardzo podobny. Właściwie można by uznać relikty obu domów za jednoczasowe. Jest jednak jedna przesłanka, która może stać się podstawą do rozróżnienia chronologicznego. Jest to fakt zarejestrowania dwóch równoległych do siebie przyciesi ścian, tylnej domu III i frontowej domu I, które prawdopodobnie stykały się ze sobą (lub prawie stykały). Można przyjąć, że gdyby w pierwszej kolejności powstał dom III, lub powstałyby one jednocześnie, nie byłoby potrzeby wznoszenia ściany frontowej domu I – budynek ten mógłby powstać z wykorzystaniem ściany tylnej domu III. Argumentem przemawiającym przeciw tej hipotezie są wyniki badań dendrochronologicznych, które wykazały, że dom III jest prawdopodobnie o kilka lat starszy (por. niżej, rozdz. *Chronologia II poziomu osadniczego*).

W obrębie domu I doszło do pewnych zmian, których zakres nie jest może zbyt duży, ale są one istotne ze względów funkcjonalnych. W południowo-zachodnim narożniku tego budynku zarejestrowano dolne fragmenty przewiązanych ze sobą, dwóch prostopadłych do siebie murów wykonanych z cegieł (także fragmentów cegieł) o wymiarach: 90 x 150 x 295–315 mm, połączonych gliną schudzoną piaskiem (zob. ryc. 43). Mur przebiegający na osi północ-południe miał dł. 1,75 m, natomiast drugi, przebiegający na osi wschód-zachód, 1,83 m. Ich szerokość wynosiła 55 cm, a wys. zachowana 8–25 cm. Po murze zachowały się maksymalnie dwie warstwy cegieł, z tym że pierwsza warstwa była układana płasko, natomiast druga rolkowo (ryc. 46).

Ryc. 46. *Wschodnie lico muru podstawy pieca (?) z południowo-zachodniego narożnika domu I, przyległego do tylnej ściany domu III w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński*

Fig. 46. *The eastern face of the stove base wall (?), the southwestern corner of house I adjoining the back wall of house III, phase A, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński*

Co istotne, część cegieł obu murów zalegała na przyciesiach ściany południowej i zachodniej domu I, i prawdopodobnie dotykały od północy tylnej ściany domu III. Mimo braku śladów spaliny, fragmentów kafli lub innych pozostałości dodatkowo to potwierdzających, można przypuszczać, że są to relikty podstawy pieca (na ryc. 43 oznaczony numerem 1) (np. kopulastego? [por.: Buśko 1995: 346]). Przyjęcie takiego założenia ma zarówno zalety, jak i wady. Funkcjonowanie w tym miejscu pieca można by uznać za potwierdzenie ogólnie przyjętej lokalizacji urządzeń grzewczych w głębi domów sieniowych [np. Piekalski 2004: 96], co więcej, analizując jego umieszczenie w obrębie zespołu obu budynków można go powiązać z tzw. *stube*, czyli białą izbą – ogrzewaną, lecz nie zadymioną [Piekalski 2004: 41, 80–82 i in. – tam szerokie omówienie ustaleń dotyczących *stube*; por. też: m.in. Rutkowska-Płachcińska 1978: 315; Sowina 1995: 328], która mogłaby być tutaj umiejscowiona w tylnej części domu III – pomieszczenie 2. W pomieszczeniu 3 (wcześniej pomieszczenie 1 w domu I) natomiast funkcjonowała być może kuchnia, na co pośrednio może wskazywać znalezisko w tym pomieszczeniu miedzianego kociołka (choć jest ono związane z fazą B domu III – por. opis niżej). Piec funkcjonujący w pomieszczeniu 3, być może kuchni, ogrzewał jednocześnie pomieszczenie 2 – białą izbę, przy czym dym być może był odprowadzany za pomocą komina (np. drewniany, oble-

Ryc. 47. Wtórnie użyta belka jako wzmocnienie lub naprawa konstrukcji zachodniej ściany domu I w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 47. Beam reused as a strengthening/repairing element of the western wall of house I, phase A, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

piony gliną [por.: Rutkowska-Płachcińska 1978: 314]). Tego typu urządzenia grzewcze o charakterze dwufunkcyjnym są znane już w literaturze [por.: Piekalski 2003: 170–171, tam dalsza lit.]. Pewnym potwierdzeniem tej drugiej funkcji pieca (?) zlokalizowanego w kuchni (?) może być zaleganie jego podstawy na przyciesi ściany frontowej (południowej) domu I i bezpośrednie przyleganie jego do ściany tylnej pomieszczenia 2 domu III. Domyślać się zatem można, że część tej ściany została rozebrana, a być może po-

dobny otwór został wykonany także w ścianie tylnej domu III.

Co do interpretacji przedstawionych wyżej reliktyw muru jako pieca można mieć kilka wątpliwości. Dotyczą one przede wszystkim braku śladów spalenizny/popiołu, fragmentów czy całych kafli (ewentualnie fragmentów okopconej i przepalanej gliny z kopuły pieca), a także analogicznych dwóch odcinków murów po przeciwległej stronie, które dopełniałyby podstawę tego pieca (choćby niewykluczone, że pełniły ją dolne części ścian domu I). Innym istotnym problemem jest wyjaśnienie zalegania muru na przyciesi zachodniej ściany domu I. Wniosek stąd taki, że i ta ściana mogła być częściowo otwarta, co – do pewnego stopnia – przy założeniu, że otwór dotyczył tylko najniższej jej części (czyli na wysokości podstawy pieca, zaś wyższe jego partie znajdowały się już wewnątrz pomieszczenia 3), może tłumaczyć potrzebę jego oparcia na przyciesi. Rozważania te należy traktować z ostrożnością, przede wszystkim ze względu na brak wyższych partii tego urządzenia, podobnie jak ścian domów.

Wewnątrz domu I dochodzi do jeszcze jednej istotnej zmiany. Ściana działowa między pomieszczeniami 3 i 4 została rozebrana i usunięta łącznie z dużym fragmentem przyciesi, który zostaje odcięty i być może wykorzystany wtórnie w nowej konstrukcji (nie zachowanej?). Wydaje się, że oba końce starej przyciesi, połączone zresztą ze ścianami bocznymi domu, zostały pozostawione celowo. Na nich spoczęła nowa belka podwalinowa o dł. 3,91 m, szer. 16 cm i gr. 12 cm, z pazą o szer. 4 cm i głęb. 3 cm wykonaną w górnej powierzchni, która miała dwie skośne odnogi w kierunku południowym (w miejscu jednego

Ryc. 48. Pozostałości konstrukcji budynku A z drewnianą podłogą na zapleczu parceli B w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. M. Korszański i P. Makuła

Fig. 48. Drawing showing the remnants of building A with wooden floor, at the back of plot B, phase A, occupation level II. Drawing by M. Korszański and P. Makuła

z nich belka pękła). Oba końce nowej przyciesi zostały połączone z pozostawionymi fragmentami starej belki podwalinowej stykowo, zaś połączenie to zostało wzmocnione drewnianymi kołkami: w zachodnim końcu – trzema (brakuje tutaj końcowego fragmentu przyciesi, por. ryc. 43), we wschodnim – dwoma. Na odsłoniętej przyciesi nie stwierdzono śladów progu lub innego elementu umożliwiającego zlokalizowanie przejścia między pomieszczeniem 3 i 4.

Ponadto po wewnętrznej stronie, przy środkowej części zachodniej ściany pomieszczenia 3, zarejestrowano dwa pale, prawdopodobnie wbite w podłoże (jeden z nich nieznacznie zaciosany). Pierwszy o prostokątnym przekroju miał dł. zachowaną 1,08 m, szer. 17 cm i grub. 14 cm i nosił ślady wtórnego użycia. Były to dwa skośne wcięcia w jednej z bocznych ścian, w których prawdopodobnie pierwotnie były umieszczone końce miecza i zastrzału. Połączenie to było wzmocnione drewnianymi kołkami, po których zachowały się okrągłe otwory przełotowe pośrodku wcięć. Podobne otwory odnotowano w innych częściach bocznych ścian tej belki (w sumie jeszcze dwa w dwóch bocznych ścianach). Ponadto na jednym z końców belki był jeszcze jeden okrągły otwór, o średnicy 4 cm i głęb. 4,5 cm. Prawdopodobnie belka ta pierwotnie była wykorzystana w budynku wzniesionym w konstrukcji szkieletowej, być może jako element ściany (rygiel lub słup?), natomiast w konstrukcji domu I mogła pełnić rolę wzmocnienia ściany zachodniej lub stanowiła pozostałość jej naprawy. Drugi pał, o okrągłym przekroju, miał dł. zachowaną 55 cm, średnicę 16 cm i nie nosił śladów wtórnego zastosowania.

Powstały układ domu I i III dopełniał korytarz o dł. ok. 7,75 m i szer. ok. 1 m, wydzielony od wschodu zachodnią ścianą domu I, od południa – zachodnim fragmentem ściany północnej domu III z wejściem, a także tylnymi, wschodnimi ścianami jatek nr 6, 7 i 8. Wzdłuż ścian jatek odnotowano rząd czterech zaciosanych u dołu i wbitych w podłoże, owalnych w przekroju pali o dł. 1,25–2,2 m i średnicy 17–22 cm. Na dwóch z nich (drugim i trzecim) w górnych końcach zarejestrowano prostokątne czopy o dł. 8 cm, szer. 5 i 7 cm i wys. 6 i 8 cm. Być może więc także tutaj została wzniesiona ściana w konstrukcji

Ryc. 49. Pozostałości konstrukcji budynku A z drewnianą podłogą na zapleczu parceli B w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 49. Photo showing the remnants of building A with wooden floor, at the back of plot B, phase A II, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

szkieletowej, wykonana z nie zachowanej przyciesi (być może zdemontowanej podczas rozbiórki) ułożonej na palach. Przy takim założeniu prawdopodobnie wyższe, także nie zachowane partie tej ściany (słupy, rygle i ewentualnie zastrzały i miecze), zakończone u góry oczepem, były połączone ze ścianą zachodnią domu I i/lub narożnikiem północno-zachodnim domu III. Ponadto na tej ścianie opierała się prawdopodobnie konstrukcja zadaszenia korytarza. Wewnątrz niego, na wysokości ściany działowej domu I, po zachodniej stronie zarejestrowano jeden zaciosany u dołu i wbity, owalny w przekroju pał o dł. 2,32 m, średnicy 25 cm, u góry płasko ścięty (nie wiadomo, czy pierwotnie został ucięty piłą, czy też stało się to w trakcie rozbiórki). Trudno jednoznacznie stwierdzić, jaka była funkcja tego pala. Być może stanowił on wzmocnienie (naprawa) ściany zachodniej domu I, lub był elementem ościeżnicy drugiego wyjścia. Drugą wersję potwierdzać może analogiczny

pal zlokalizowany po drugiej stronie korytarza (por. opis wyżej oraz ryc. 43), natomiast trudniej jest wytłumaczyć przyczynę zainstalowania wyjścia z korytarza w jego ok. 2/3 długości, a nie na końcu.

Wewnątrz budynku (dom I), przyległego do tylnej ściany domu III, w pomieszczeniu 3 nadal akumuluje się opisana wyżej warstwa użytkowa. W pomieszczeniu 4 tego domu nie stwierdzono warstw zalegających nad opisanymi wyżej kamieniami o nieustalonej funkcji.

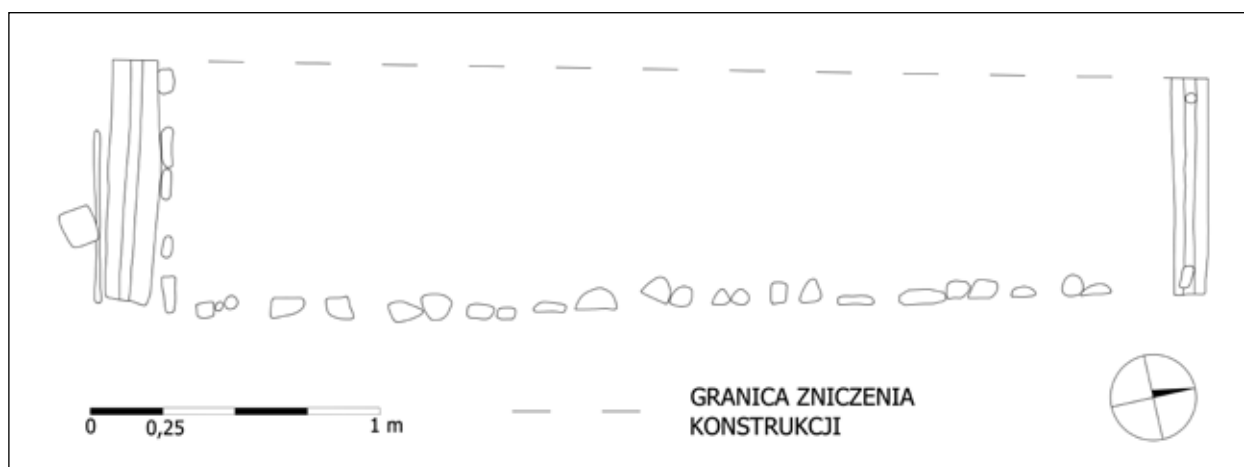
Budynek A

Na zapleczu kompleksu obu tych budynków, na wąskim (szerokości ok. 1,2 m) zachowanym pasie obszaru należącego do zaplecza tej działki, stwierdzono pozostałości drewnianych konstrukcji. Pierwsza z nich była zlokalizowana po zachodniej stronie korytarza wewnętrznego domu IV (ryc. 32, 48 i 49). Jej pozostałości stanowiła przede wszystkim podłoga wykonana z desek ułożonych na osi wschód-zachód, o dł. zachowanej ok. 1,2 m, szer. 15–45 cm i gr. 3–4 cm (0,3–0,68 m n.p.m.). Wschodnie końce desek w północnej części podłogi umieszczone zostały we wrębie belki o dł. 3,97 m, szer. 22 cm i gr. 12 cm. Od północy była ona połączona stykowo, na skośny ucios, z prostopadłą do niej belką o dł. zachowanej 85 cm, szer. 28 cm i gr. 7 cm.

Od południa prawdopodobnie pierwotnie dochodziła do prostokątnego w przekroju pała o dł. odkrytej 30 cm, szer. 19 cm i gr. 17 cm (zachowany górny koniec na 0,16 m n.p.m.). W bocznej ścianie pała, prawdopodobnie wbitego w podłoże, nie stwierdzono dodatkowych śladów obróbki wskazujących na specjalistyczne połączenie ciesielskie z belką ramy podłogi. Prawdopodobnie więc elementy te były połączone stykowo. Pozostała, południowa część desek nie posiadała belki, choć nie można wykluczyć, że pierwotnie była tutaj umieszczona. W południowo-wschodnim narożniku konstrukcji odnotowano kolejny, prostokątny w przekroju pal o dł. odkrytej 70 cm, szer. 21 cm i gr. 17 cm, który prawdopodobnie był wbity w podłoże (zachowany górny koniec na 1,14 m n.p.m.). W ścianie zachodniej miał on pionową, wzdłużną pazę o szer. 8 cm i głęb. 3 cm, w którą był wpuszczony dwustronnie zaciosany koniec

belki podwalinowej (0,44–0,53 m n.p.m.), ograniczającej jednocześnie od południa deski podłogi (połączenie stykowe). Odkryta przycieś miała dł. zachowaną 85 cm, szer. 15 cm i gr. 12 cm, natomiast w górnej powierzchni stwierdzono wzdłużną pazę o szer. i głęb. 3 cm.

Ograniczony zasięg i fragmentaryczne zachowanie konstrukcji znacznie utrudnia jej interpretację. Co do części, na którą składają się deski i fragment ramy, nie można mieć raczej wątpliwości. Mamy tutaj do czynienia z podłogą. Pytanie, na które nie można jednoznacznie odpowiedzieć, dotyczy jej funkcji, tj. czy znajdowała się ona na otwartej przestrzeni zaplecza tej działki, czy też wewnątrz budynku. Jak wyżej wspomniano, zarejestrowano jedną belkę podwalinową w południowym boku tej konstrukcji. Nie można jednak wykluczyć, że ewentualny budynek, w którym wykonano podłogę z desek, został wzniesiony z wykorzystaniem od wschodu ściany domu IV i jego przybudówki (por. opis niżej oraz ryc. 32). Brak pozostałości ściany w części północnej można wytłumaczyć chociażby przypuszczeniem, że mogło tutaj funkcjonować wyjście. Konkludując, można zatem z dużą ostrożnością domyślać się, że na zapleczu parceli B zlokalizowany był budynek (oznaczony roboczo A) o konstrukcji zbliżonej do słupowej z ryglami przyciesiowymi, który miał dł. ok. 9,2 m i szer. zachowaną ok. 1,2 m, przy czym prawdopodobnie wschodnią ścianę miał wspólną z domem IV i jego przybudówką. Zachodnia część tego budynku została zniszczona podczas prac ziemnych związanych ze wznoszeniem kamienicy ze Św. Ducha 43 (zob. opis VIII poziomu osadniczego). Duże problemy sprawia także interpretacja funkcji samego budynku, ponieważ trudno wytłumaczyć, dlaczego w obiekcie wzniesionym na zapleczu, w starszej technologii i niezbyt starannie, została pieczołowicie wykonana podłoga z desek, które prawdopodobnie pierwotnie ściśle do siebie przylegały. Podobnej podłogi nie było nawet wewnątrz domu III, a właściwości izolacyjne oraz estetyczne wskazywałyby na zasadność umieszczenia jej tutaj w pierwszej kolejności. Trudno zatem jednoznacznie stwierdzić, czy budynek z podłogą na zapleczu pełnił funkcje gospodarcze, na co mogłaby wskazywać jego

Ryc. 50. Pozostałości konstrukcji budynku B na głębokim zapleczu parceli B w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. M. Korszański i P. Makuła

Fig. 50. Remnants of building B at the far back of plot B, phase A, occupation level II. Drawing by M. Korszański and P. Makuła

lokalizacja, a także to, że w skład warstwy użytkowej wchodziła mierzwa (por. opis niżej), czy też mieszkalne – co mogłaby potwierdzać starannie wykonana drewniana podłoga.

Budynek B

Drugą konstrukcją zlokalizowaną na głębokim zapleczu, za obiektem A z drewnianą podłogą, był budynek B, który można interpretować jako gospodarczy (ryc. 32 i 50).

Zachowane jego elementy to dwie przyciesie przebiegające na osi wschód-zachód, o prostokątnym przekroju, dł. zachowanej 76 i 83 cm, szer. 12 i 17 cm oraz gr. 10 i 12 cm, z wzdłużnymi pazami w górnej powierzchni, o szer. 3,5 i 4 cm i głęb. 3 cm, pełniące funkcje przyciesi ściany północnej i południowej (górne powierzchnie na 0,44–0,53 m n.p.m.). W pazie przyciesi ściany północnej znaleziono dwie żerdzie ustawione pionowo, które prawdopodobnie pierwotnie były oblepione gliną i stanowiły wypełniisko konstrukcji ściany. Po zewnętrznej stronie przyciesi ściany południowej zarejestrowano prostokątny w przekroju pał (0,91 m n.p.m.) oraz ułożoną poziomo bokiem deskę (0,53–0,54 m n.p.m.), być może związane z konstrukcją tej ściany. Natomiast po wewnętrznej stronie tej przyciesi został wbity rząd żerdzi (gałęzi) (0,57–0,74 m n.p.m.), który albo stanowił jedyną płaszczyznę ściany, albo był naprawą, ewen-

tualnie dodatkową ścianą w konstrukcji słupowej. Ściana wschodnia także została wykonana w konstrukcji słupowej. Był to szereg żerdzi (gałęzi) (0,52–0,69 m n.p.m.) wbitych pionowo w podłoże wzdłuż ściany zachodniej domu IV z parceli C.

Długość tego budynku wynosiła 3,8 m, szer. zachowana ok. 1,2 m. W odległości ok. 3,8 m od północnej ściany opisanego wyżej budynku gospodarczego, prawdopodobnie w bezpośrednim sąsiedztwie, czy może wręcz na północnej granicy działki B, zarejestrowano liniowo wbite żerdzie (gałęzie) (0,68–0,71 m n.p.m.), które prawdopodobnie należy interpretować jako płot.

Podobnie jak we frontowej części tej działki, także na jej zapleczu, prawdopodobnie jeszcze w I poziomie osadniczym została usypana luźna, ciemnobrązowa warstwa niwelacyjna piasku i gliny z inkluzjami żwiru, drobnych kamieni, ścinków drewna oraz niewielkich fragmentów dachówek mnich-mniszka i gąsiorów – o miąższości 10–40 cm. Jej strop zarejestrowany został na 0,12–0,45 m n.p.m. Po wzniesieniu budynków gospodarczych A i B w ich wnętrzu akumulowała się zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa mierzwy z inkluzjami gliny i żwiru o miąższości średnio 30–40 cm (strop na 0,26–0,83 m n.p.m.). Z tej warstwy pozyskano m.in. fragmenty dachówek typu mnich-mniszka oraz gąsiorów (por. ryc. 51).

Ryc. 51. Gąsior z warstwy użytkowej akumulującej się na zapleczu parceli B w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 51. Ridge tile from the layer accumulated at the back of plot B in phase A, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

Reasumując – sposób zagospodarowania przestrzennego tej działki wyglądał następująco: we frontowej części zlokalizowany był nowo wybudowany dom III, którego pierwsza kondygnacja składała się z dwóch pomieszczeń: sieni i być może białej izby, ogrzewanej domniemanym piecem z sąsiedniego, przyległego i wzniesionego wcześniej budynku (dom I). Być może dom III posiadał także drugą kondygnację, gdzie mógł być zlokalizowany np. magazyn [por.: Piekalski 2004: 75–76] lub pomieszczenia mieszkalne. Wzniesiony wcześniej (w I poziomie osadniczym) dom I wszedł w tym okresie wraz z domem III w skład kompleksu dwóch zintegrowanych budynków o charakterze mieszkalnym, z tym, że w dawnym domu I zlokalizowana była prawdopodobnie kuchnia (funkcja drugiego z pomieszczeń, oznaczonego nr 4, nie została ustalona).

Do sieni domu III można było wejść od strony ul. Mariackiej przez drzwi zlokalizowane najprawdopodobniej w zachodniej części ściany frontowej (odsłoniętej częściowo), na co może wskazywać odkryte tutaj umocnienie podłoża (por. opis domu III w fazie B II poziomu osadniczego). Z sieni można było przejść do pomieszczenia 2 przez oścież w środkowej części

Ryc. 52. Przykład translokacji przyciesi w wyniku m.in. procesów podepozycyjnych w północno-wschodnim narożniku sieni domu III. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 52. Sill plate translocated as a result of post-deposition process in the northeastern corner of the house III hall. Photo by R. Krzywdziński

ściany działowej. Z białej izby prawdopodobnie można było przejść dalej, korytarzem na zaplecze parceli. Brakuje natomiast jakichkolwiek przesłanek, które mogłyby potwierdzić przejście łączące bezpośrednio dom III i I. W zachodniej ścianie domu I, w pomieszczeniu 3, prawdopodobnie nadal było zlokalizowane wyjście, które umożliwiałoby przejście do korytarza i dalej do domu III lub na podwórko. Najprawdopodobniej część zaplecza działki zlokalizowana bezpośrednio za zespołem domów III i I była wolna od zabudowy. Dopiero ok. 5,7 m dalej na północ zlokalizowany był budynek A z drewnianą podłogą, o charakterze być może gospodarczym. Jeszcze dalej za budynkiem A wzniesiony został kolejny obiekt gospodarczy – B. Przestrzeń między jego północną ścianą i granicą działki była wolna od zabudowy. Niestety, trudno nawet w przybliżeniu stwierdzić, jak wyglądała sytuacja w większej, zachodniej części zaplecza, gdzie wszystkie elementy zabudowy zostały zniszczone podczas prac budowlanych w XIX w. Domyślać się tylko możemy, że mogła tam znajdować się m.in. studnia i latryna, a być może pozostałości zakładu rzemieślniczego (w wypadku, gdyby właścicielem parceli był rzemieślnik lub taka osoba wynajmowała pomieszczenia lub jeden z budynków).

W trakcie eksploracji nawarstwień, szczególnie tych związanych z domem III (ale także IV i V – ryc. 32 i 71), zarejestrowano istotne ślady wskazujące na zakres procesów przyczyniających się do pew-

Ryc. 53. Przykład translokacji przyciesi w wyniku m.in. procesów podepozycyjnych w północno-wschodnim narożniku białej izby domu III. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 53. Sill plate translocated as a result of post-deposition process in the northeastern corner of the house III white room. Photo by R. Krzywdziński

nej translokacji (szczególnie wertykalnej) elementów konstrukcji i samych nawarstwień. Procesy te są przede wszystkim wynikiem użytkowania budynków, ich rozbiórką i deponowaniem oraz czynnikami działającymi na nie w okresie podepozycyjnym. Obserwując m.in. przyciesie domu III, które uległy silnej deformacji – ugięły się w przerwach ich palowania pod wpływem ciężaru ścian, a także, czy może przede wszystkim w wyniku naporu ziemi (procesy podepozycyjne) – można dojść do wniosku, że prawdopodobnie pierwotnie poziom zalegania górnych krawędzi belek podwalinowych był co najmniej o ok. 50 cm wyższy (ryc. 52, 53).

Domyślać się na tej podstawie można, że elementy o charakterze punktowym, czyli przede wszystkim pale, podlegały translokacji w niewielkim stopniu, lub w ogóle ona nie następowała. Elementy o charakterze liniowym, czyli przede wszystkim belki podwalinowe ulegały już bardziej znaczącym przemieszczeniom. Jak się wydaje, największe przemieszczenia dotyczą elementów o charakterze płaszczyznowym, tj. przede wszystkim warstw, które nie tylko zapadały się niżej w stosunku do pierwotnego ich poziomu, ale także ulegały sprasowaniu⁴⁶. Trudno jednak w tym

⁴⁶ Zakres tych zmian był zapewne zróżnicowany, w zależności od głębokości zalegania tych elementów, tj. te zalegające niżej ulegały większym przemieszczeniom niż wyżej położone.

ostatnim przypadku ustalić jednoznacznie, jaki zakres miało to zjawisko. Był on zapewne większy niż elementów liniowych. Wszystkie te zmiany powodują pewne problemy w precyzyjnym ustaleniu stratygrafii zarejestrowanych jednostek, ale pamiętając m.in. o tych przemieszczeniach, można je zminimalizować.

Parcela C

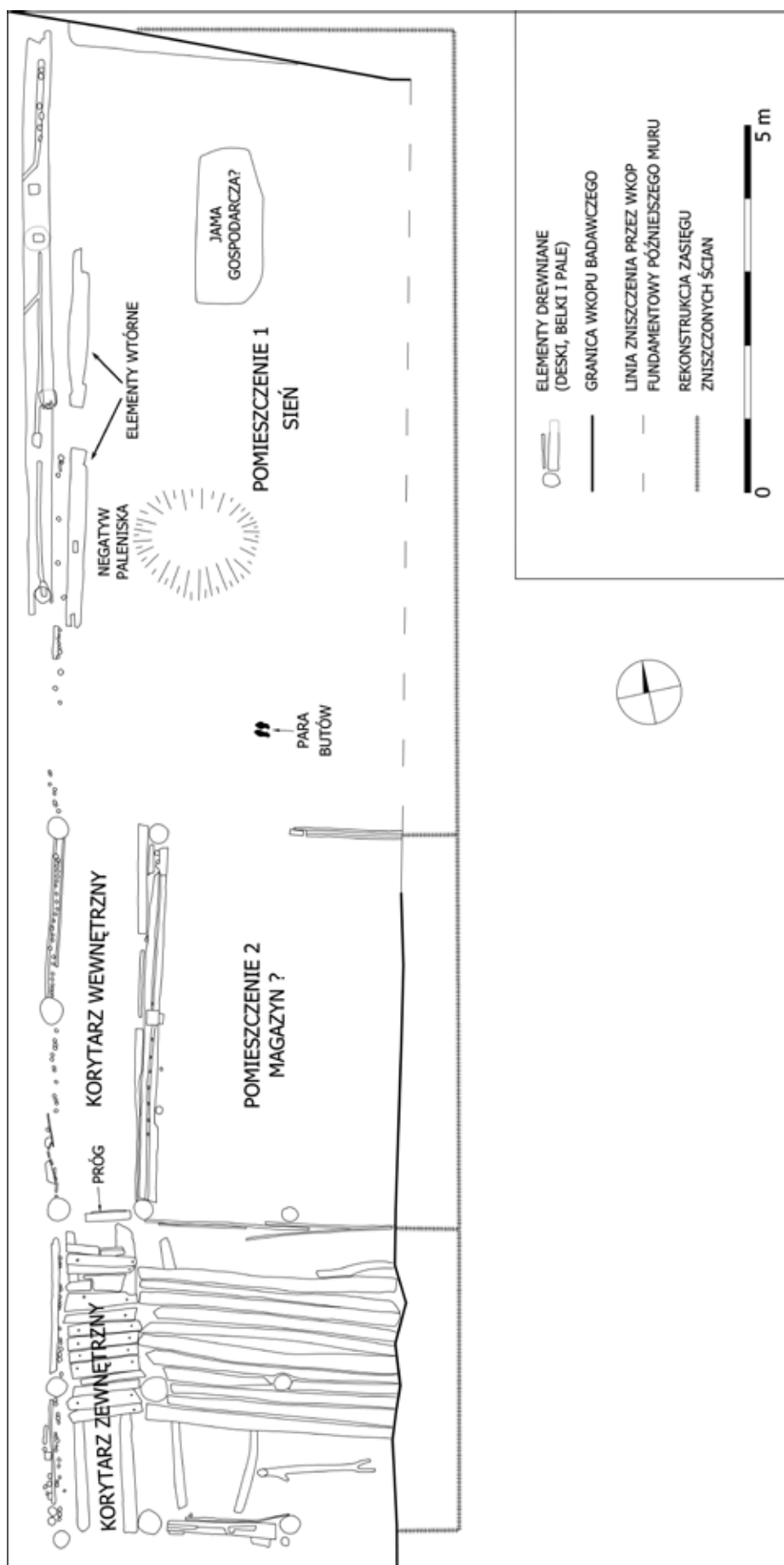
Dom IV

Trzecia parcela z tej części wykopu badawczego także nie zmieniła wymiarów, funkcji, a także formy działki przejściowej. Zmieniła się natomiast jej zabudowa. Wzniesiony w głębi działki dom II zostaje w znacznej części rozebrany, a w jego miejscu powstaje dużo większy dom IV, który zajmuje także frontową część działki (ryc. 32 i 54). Dom ten, ustawiony szczytem do ul. Św. Ducha, został zbudowany na planie prostokąta o wymiarach ok. 5,85 x ok. 16,15 m, w zróżnicowanej konstrukcji, być może z zastosowaniem dwóch lub nawet trzech technik: szkieletowej (szachulcowej), słupowej z ryglami przyciesiowymi oraz odmianie konstrukcji słupowej.

Podobnie jak w przypadku domu II, nie zachowały się relikty ściany wschodniej, zniszczone przez późniejszy wkop fundamentowy zachodniego muru kamienicy z parceli Św. Ducha 44. Także relikty frontowej, północnej ściany nie są jednoznaczne i w najlepszym wypadku zostały odsłonięte we fragmencie.

Jedyna zachowana ściana boczna, zachodnia, wykonana została prawdopodobnie w dwóch częściach. Pierwsza, od północy, wykonana w technice szkieletowej, składała się z prawdopodobnie zaciosanych u dołu i wbitych w warstwę niwelacyjną, usypaną tutaj jeszcze przed wzniesieniem domu II (por. opis wyżej), trzech pali (pierwotnie prawdopodobnie czterech) o owalnym przekroju, dł. odkrytej 50–80 cm i średnicy 20–22 cm. Dwa z nich zostały u góry płasko ścięte, natomiast pierwszy od południa posiadał na górnym końcu prostokątny czop o dł. 13 cm, szer. 6 cm i wys. 4–5 cm. Na górnych krawędziach pali spoczywała prostokątna w przekroju przycies⁴⁷

⁴⁷ Południowy koniec tej przyciesi nosił pozorne ślady złamania, jednak powstały one w wyniku rozszczepienia tego końca belki po wpływie nacisku na pał, na którym była ona oparta.

Ryc. 54. Plan domu IV oraz przyległego do niego od południa budynku gospodarczego C w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. A. Grabska, E. Nakonieczna, M. Korszański i P. Makuła

Fig. 54. Plan of house IV and utility building C adjoining it on the south, phase A, occupation level II. Drawing by A. Grabska, E. Nakonieczna, M. Korszański, P. Makuła

Ryc. 55. Jeden z wtórnych elementów zlokalizowany po wewnętrznej stronie przyciesi zachodniej ściany domu IV w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 55. Reused element on the inner side of the sill plate of the western wall of house IV, phase A, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

o dł. 7,8 m, szer. 35 cm i gr. 14 cm, zalegająca na wysokości 0,62–0,93 m n.p.m., miała ona w górnej swojej powierzchni trzy odcinki wzdłużnych paz o szer. 4–5 cm i głęb. 2–4 cm, z których dwie miały skośne odnogi (trzecia być może nie zachowana). W północnym odcinku pazy zarejestrowano dolne fragmenty żerdzi oblepionych pozostałościami gliny, która stanowiła wypełnienie tej ściany. Ponadto zarejestrowano tutaj także trzy (pierwotnie prawdopodobnie cztery) prostokątne gniazda o dł. 11–19 m, szer. 12–14 cm i 6–8 cm, w które były wsunięte czopy nie zachowanych słupów szkieletu ściany.

Południowa część tej ściany, jak wskazują na to jej pozostałości, została wykonana w konstrukcji słupowej (palisadowej). Jej podstawą były trzy zaciosane u dołu i wbite w regularnych odległościach (co 2,16–2,35 m) pale o okrągłym przekroju, dł. odkrytej 60–90 cm i średnicy 27–35 cm. Pale zostały ścięte podczas rozbiórki budynku, mimo to zachowały się ponad 0,5 m powyżej pierwotnego poziomu użytkowego domu (górne końce pali na wysokości 1,03–1,33 m n.p.m.). Między palami znajdują się rzędy gęsto wbitych żerdzi, które być może – tak jak w przypadku środkowego odcinka tej części ściany – były ujęte/usztywnione dodatkowo deskami po obu jej stronach. Zachowała się tylko jedna para desek, co utrudnia odpowiedź na pytanie, czy żerdzie pierwotnie były odeskowane na całej wysokości ściany? Konstrukcja ta została także zastosowana w ścianie zachodniej przybudówki gospodarczej domu IV, o czym będzie jeszcze mowa. Trudno jednoznacznie podać przyczynę zróżnicowania kon-

strukcji tej ściany. Być może wynikała ona z chęci zaoszczędzenia materiału lub świadomego zastosowania tymczasowego, prowizorycznego rozwiązania, lub jest efektem napraw.

Ponadto po wewnętrznej, wschodniej stronie pozostałości zachodniej ściany, przy południowym końcu przyciesi zarejestrowano dwa ułożone poziomo elementy drewniane. Pierwszy z nich (od północy) o prostokątnym przekroju miał dł. 2,2 m, szer. 18–25 cm i grub. 9 cm. Element ten posiadał ślady obróbki, świadczące o prawdopodobnie wtórnym zastosowaniu (ewentualnie zarejestrowany został jako pozostałość po rozbiórce budynku). Są to: wzdłużne fazowanie jednej z krawędzi, prostokątne wcięcie w jednym z boków oraz pozostałości prawdopodobnie po prostokątnym gnieździe przelotowym i wcięciu, być może dla dopasowania w połączeniu na nakładkę prostą z czopowanym słupem narożnym w budynku szkieletowym. Drugi z elementów, ułożony także wzdłuż wewnętrznej strony przyciesi ściany bocznej domu, miał dł. 2,43 m, szer. 19,5 cm i gr. 15 cm. W jego środkowej części wykonane zostało prostokątne gniazdo przelotowe dł. 16,5 cm i szer. 7 cm. Na jednym z końców odnotowano widlicę (ewentualnie pozostałość po prostokątnym gnieździe przelotowym), natomiast na drugim końcu – obejmujące większą część grubości belki – skośne wcięcie z otworem i tkwiącym w nim jeszcze okrągłym w przekroju kołkiem (ryc. 55).

Ponadto między przyciesią zachodniej ściany a opisanymi wyżej dwoma wtórnymi użytymi ele-

mentami zarejestrowano osiem niewielkich rozmiarów żerdzi (gałęzi) wbitych pionowo w podłoże. Być może więc wszystkie te elementy stanowią pozostałość po próbach naprawienia południowej części tego odcinka ściany.

We frontowej części obszaru zajmowanego przez dom IV zarejestrowany został podłużny negatyw, stanowiący prawdopodobnie ślad po usuniętej przyciesi ściany szczytowej. Poza tym nie stwierdzono żadnych innych śladów po tej ścianie.

Trudno jednoznacznie ocenić także pozostałości konstrukcji tylnej, południowej ściany domu, która zresztą oddzielała go od budynku gospodarczego. Zachowały się tutaj jedynie deski ułożone poziomo bokiem o dł. 1,72–2,25 m, szer. 25–30 cm i gr. 2–4 cm (0,75–0,89 m n.p.m.), które przylegają do jednego słupa, będącego jednocześnie pozostałością środkowego słupa tylnej ściany wcześniejszego domu II. Niestety, nie można jednoznacznie stwierdzić, czy został on wykorzystany wtórnie w konstrukcji domu III, czy jego górna część (ok. 50–70 cm) pojawiła się w trakcie eksploracji na tym poziomie w wyniku sprasowania niższych warstw kulturowych oraz calca (torfu). Przy założeniu, że element ten został wtórnie wykorzystany, mielibyśmy do czynienia ze zróżnicowaniem konstrukcji w tym budynku, przy czym można domniemywać, że tylna ściana mogła wówczas powstać poprzez obicie deskami od zewnątrz wbitych już wcześniej pali. Tok tego rozumowania mocno jednak zakłóca problem statyki tak wykonanego budynku.

Wnętrze domu o powierzchni ok. 91,9 m² zostało podzielone na dwa pomieszczenia użytkowe oraz korytarz. Pomieszczenie 1, zajmujące frontową część domu, które pierwotnie miało prawdopodobnie wymiary ok. 5,36–5,44 x ok. 15,95–16,23 m, pełniło funkcję sieni. Wewnątrz, nieco w głębi zarejestrowane zostało owalne zagłębienie o średnicy 1,5–1,7 m, które prawdopodobnie można interpretować jako pozostałość po usuniętym palenisku. Niestety, brakuje tutaj innych śladów potwierdzających funkcjonowanie w tym miejscu urządzenia ogniowego. Pośrednio jednak prawidłowość tej interpretacji może potwierdzać fakt zalegania dokładnie w tym miejscu, z tym że na bezpośrednio wyższych poziomach, dwóch następujących po sobie palenisk ceglanych

Ryc. 56. Para butów porzucona w tylnej części sieni domu IV w fazie A II poziomu osadniczego. Zdjęcie wykonane bezpośrednio po odkryciu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 56. A pair of shoes found at the back of house IV hall, phase A, occupation level II. A photo made directly after the recovery. Photo by R. Krzywdziński

1 i 2 (por. opis niżej – dom V faza B II poziomu osadniczego i III poziom osadniczy). W części położonej bliżej frontu odnotowana została płytko jama (głęb. 30 cm) o zarysie zbliżonym do zaokrąglonego prostokąta (0,87–0,92 x 2,25 m). Jej funkcja jest trudna do jednoznacznego określenia. Przypuszczać jedynie można, że być może jest to jama zasobowa.

W obrębie sieni domu IV podczas eksploracji warstwy użytkowej pozyskano m.in. parę butów (ryc. 54 i 56) [Ceynowa w tym tomie, nr kat. 150], która zalegała w tylnej strefie sieni, przed wejściem do pomieszczenia 2. Buty zostały prawdopodobnie porzucone w końcowej fazie funkcjonowania tego budynku.

W tylnej części budynku zostały wydzielone dwie przestrzenie: pomieszczenie 2 i korytarz. Pierwsze z nich miało dł. 5,28 m, szerokość wynosiła prawdopodobnie ok. 3,97–4,11 m. Brakuje właściwie przesłanek do bliższego określenia funkcji tego pomieszczenia. Tylko z powodu braku śladów urządzenia grzewczego z ostrożnością można zaproponować jego interpretację jako magazynu. Pomieszczenie to zostało oddzielone od korytarza ścianą o konstrukcji stanowiącej kompilację szkieletowej i słupowej z ryglami przyciesiowymi, przy czym – podobnie jak w ścianie południowej tego budynku – zostały tutaj wykorzystane dwa z trzech słupów zachodniej ściany rozebranego domu II. W nowym budynku, między dwoma na-

rożnymi słupami zachodniej ściany domu II, została umieszczona prostokątna w przekroju przycieś o dł. 4,85 m, szer. 19 cm i gr. 15 cm. W górnej jej powierzchni zalegającej na 0,7–0,87 m n.p.m. została wykonana wzdłużna paza o szer. 4 cm i głęb. 3 cm, a w części środkowej – prostokątne gniazdo o dł. 18 cm, szer. 12 cm i głęb. 4 cm, dla wsunięcia czopu kwadratowego w przekroju (dł. boku 20 cm) słupa zachowanego do wysokości 36 cm. Słup środkowy zachodniej ściany domu II funkcjonujący w tym miejscu został ścięty na poziomie ostatniej fazy użytkowania podłogi. Jednocześnie jednak stanowił oparcie dla środkowej części nowej przyciesi oraz osadzonego na niej słupa. Nie stwierdzono specjalistycznych łączy między wtórnie wykorzystanymi słupami, a nową przyciesią (połączenie stykowe). W pazie przyciesi zachowały się dolne części żerdzi stanowiących (wraz z nie zachowaną gliną) wypełnienie pól konstrukcji ściany. Wzdłuż zachodniej krawędzi przyciesi, w korytarzu zarejestrowane zostały zalegające poziomo, mocno zniszczone belki i deski o nieustalonym jednoznacznie przeznaczeniu. Być może wraz z wbitymi w podłozę po wewnętrznej stronie pomieszczenia 2, dwoma niewielkimi, okrągłymi w przekroju żerdziami, stanowiły rodzaj zabezpieczenia przyciesi przed jej przemieszczaniem [por.: Erdmann, Willkomm 1985: 102]? Druga ze ścian, północna, oddzielająca pomieszczenie 2 od sieni została wykonana prawdopodobnie w konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi, o czym świadczy prostokątny w przekroju słup o dł. zachowanej 1,75 m, szer. 20 cm i gr. 8 cm, do którego została dopasowana za pomocą wcięcia przycieś o prostokątnym przekroju i zachowanej dł. 1,45 m, szer. 15 i gr. 9 cm, z pazą o szer. 3–5 cm i głęb. 2–3 cm w górnej powierzchni. Łączenie przyciesi ze słupem zostało wzmocnione gwoździem. Zachowany słup prawdopodobnie stanowił jednocześnie wschodnią część szerokiego na 1,65 m przejścia z sieni do tego pomieszczenia⁴⁸. Zachodnią krawędź wyznaczał jeden ze wspomnianych słupów, pochodzących pierwotnie z konstrukcji wcześniejszego domu II. Trzecia z wydzielonych wewnątrz domu IV przestrzeni, to szeroki na ok.

⁴⁸ Niewykluczone jednak, że po stronie zachodniej pierwotnie funkcjonowały jeszcze inne elementy, które później zostały usunięte i nie zachował się po nich żaden ślad.

1,1 m i długi na 5,3 m korytarz, który umożliwiał przejście z sieni na zaplecze/podwórko działki. W jego południowym końcu znajdują się pozostałości ościeży w postaci dwóch okrągłych w przekroju słupów (jeden z nich, wschodni, pierwotnie stanowił element domu II) oraz progu wykonanego z prostokątnej w przekroju belki o dł. 92 cm, szer. 11 cm i grub. 5 cm.

Można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że dom IV był konstrukcją jednokondygnacyjną, stanowczo niewysoką, w której wykorzystane zostały elementy z wcześniej stojącego tutaj domu II. Bezpośrednią wykładnią tego zabiegu, ale nie tylko, było łączenie różnych technik, a szczególnie szkieletowej ze słupową z ryglami przyciesiowymi oraz słupową. Niewątpliwie ten technologiczny eklektyzm sprawiał, że nie była to solidna konstrukcja, a co za tym idzie – jej żywot nie był zbyt długi. Potwierdzać to może powstanie w tym miejscu kolejnego domu (dom V z fazy B II poziomu osadniczego), który w dużym zakresie powtarzał rozplanowanie wcześniejszego budynku, ponadto pewne elementy starego budynku nie zostały rozebrane i znalazły nowe zastosowanie.

Wewnątrz domu, po jego wzniesieniu, usypano zwartą, jasnozieloną i żółtą warstwę niwelacyjną gliny i żwiru z inkluzjami piasku o miąższości 20–35 cm (0,36–0,65 m n.p.m.). Na stropie niwelekcji we wszystkich pomieszczeniach akumuluje się miękka, ciemnobrązowa warstwa drobnego i piasku z dużą ilością ścinków drewna oraz z inkluzjami drobnych kamieni i żwiru o miąższości 5–25 cm, która stanowi pozostałość po użytkowaniu domu. Dużą ilość ścinków drewna, którą odnotowano w składzie tej warstwy, wiązać można z próbami osuszenia podłogi wewnątrz domu.

Budynek C

Do tylnej, południowej ściany domu IV na całej jego szerokości dobudowany został budynek gospodarczy C, o dł. 4,17–4,23 m. Spośród trzech ścian zarejestrowane zostały relikty tylko dwóch. Po ścianie zachodniej, będącej w zasadzie kontynuacją zachodniej ściany domu IV, zachowały się tylko zaciosane u dołu i wbite w regularnych odległościach (co 1,82–2,13 m) trzy pale (2 + jeden z południowo-zachodniego narożnika domu IV) o okrągłym przekroju, dł. odkry-

Ryc. 57. Pozostałości budynku gospodarczego C z podłogą w pomieszczeniu gospodarczym oraz w korytarzu w fazie A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 57. Remnants of utility building C, with the floor in the utility room and the hall, phase A, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

tej 1–1,1 m i śr. 21–26 cm. Między nimi zostały gęsto wbite żerdzie. Prawdopodobnie tylko od zewnątrz płaszczyzna tak powstałej ściany była usztywniona ułożonymi poziomo bokiem deskami. Także w tym wypadku trudno stwierdzić, czy ściana była odeskowana na całej swej wysokości. Druga ze ścian, tylna, została wykonana w innej konstrukcji – słupowej z ryglami przyciesiowymi. Składają się na nią dwa okrągłe w przekroju pale o średnicy 30–32 cm, zaciosane u dołu i wbite w podłoże. Między nimi, w środkowej części ściany, zachowała się przycieś o prostokątnym przekroju dł. 1,52 m, szer. 17 cm i gr. 13 cm, bez wyraźnych połączeń ciesielskich z palami (stykowo), ale za to z dwoma odcinkami paz o szer. 3,5 cm i głęb. 3,5 cm, wcięciem (o nieustalonej bliżej funkcji) na dużej powierzchni górnej płaszczyzny oraz prostokątnym gniazdem dł. 6,5 cm, szer. 9 cm i głęb. 3,5 cm w środkowej części belki. Przycieś dla lepszej stabilizacji została ułożona na dwóch podkładach w postaci krótkich klocków o dł. 30 cm, szer. 23–24 cm i gr. 15–20 cm. Od strony wewnętrznej zlokalizowano deskę ułożoną poziomo bokiem, przylegającą bezpośrednio do bocznej ściany przyciesi. Deska być może stanowi efekt naprawy dolnej części tej ściany i została dodatkowo usztywniona od wewnątrz nie-

wielkimi palami, z których zachował się tylko jeden. W pobliżu wschodniego końca przyciesi oraz pala ze środkowej części tej ściany zarejestrowano kolejny zaciosany u dołu i wbity w podłoże pal o niewielkiej średnicy (12 cm), którego funkcja nie została ustalona w sposób jednoznaczny. Być może jest to także element naprawy tej ściany. Wnętrze przybudówki zostało podzielone na dwie przestrzenie: pomieszczenie i korytarz. Wydaje się, że obszerne pomieszczenie o powierzchni ok. 16,6 m² pełniło prawdopodobnie funkcję gospodarczą – obora/chlew, choć niewykluczone, że przynajmniej w pewnym okresie także mieszkalne, za czym przemawiać może zastosowana tu (a także w korytarzu) podłoga z długich na 3,05–3,54 m rozszczepionych belek, szer. 9–22 cm i gr. 5–15 cm, ułożonych na legarach (zachowały się dwa w postaci belek o dł. ok. 3,67 m i śr. 15 cm, na wysokości 0,41–0,53 m n.p.m.). Nie stwierdzono tutaj dodatkowego wzmocnienia połączeń belek z legarami w postaci np. kołków lub gwoździ.

W środkowej części tego pomieszczenia zarejestrowany został, zaciosany u dołu i wbity w podłoże, pal o okrągłym przekroju (śr. 24 cm). Tworzył on niemal jedną oś wraz z palami ze środkowych części obu tylnych (południowych) ścian domu oraz przybudów-

ki; prawdopodobnie był elementem podpierającym konstrukcję więźby dachowej. Drugie pomieszczenie, szerokie na 1,2 m i długie na 4,41 m, to korytarz – przedłużenie opisanego wyżej korytarza z wewnętrznej części domu IV. Jest on więc częścią ciągu komunikacyjnego z domu przez przybudówkę na zaplecze działki – podwórko. Podobnie jak wewnątrz pomieszczenia gospodarczego, tutaj także znajduje się drewniana podłoga wykonana z krótkich desek o dł. 1–1,1 m, szer. 12–22 cm i gr. 3–4 cm, ułożonych na dwóch długich na ok. 4,3 m legarach wykonanych z owalnych w przekroju belek o średnicy 16–18 cm. Deski zalegające na wysokości 0,46–0,62 m n.p.m. zostały połączone z legarami drewnianymi kołkami o średnicy 2 cm.

U wylotu korytarza nie stwierdzono śladów ościeżnicy lub progu wyjścia. Zarejestrowane ślady konstrukcji przybudówki pozwalają przypuszczać, że korytarz i pomieszczenie gospodarcze nie były oddzielone ścianą, o czym mogą świadczyć styki desek i belek podłóg z obu tych przestrzeni. Niewykluczone jednak, że mogła tutaj funkcjonować ściana o lekkiej konstrukcji, wykonana po ułożeniu obu podłóg, która została całkowicie zdemontowana w trakcie rozbiórki domu IV i jego przybudówki. Niemniej wyraźnie widoczny jest tutaj podział, który dodatkowo podkreśla zaciosany u dołu i wbity w podłoże pal owalny w przekroju, o średnicy 20 cm, zlokalizowany w środkowej części długości przybudówki. Zlokalizowany był on na jednej osi wraz z palami z tylnych, południowych ścian przybudówki i domu IV, a dalej – ściany działowej z wnętrza domu. Podobnie jak pal ze środkowej części pomieszczenia gospodarczego, stanowi on prawdopodobnie element podpierający konstrukcję więźby dachowej przybudówki. O ile łatwo można zlokalizować oba wejścia do korytarza, to w przypadku pomieszczenia gospodarczego jest to już trudniejsze. Najprawdopodobniej pomieszczenie to było dostępne tylko z korytarza zewnętrznego, w budynku C. Rozkład pomieszczeń zarówno wewnątrz domu, jak i w przybudówce, z ciągiem dwóch korytarzy prowadzących na zaplecze działki wydaje się pod wieloma względami funkcjonalny.

Wewnątrz budynku C, na usypanej na całej działce warstwie niwelacyjnej zostały ułożone opisane wyżej podłogi z desek (w pomieszczeniu go-

Ryc. 58. Pozostałości podłogi z korytarza w budynku gospodarczym C z fazy A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 58. Remnants of hall floor in utility building C, phase A, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

spodarczym i korytarzu). Na nich przez okres trwania tej przybudówki akumuluje się pozostałość po jej użytkowaniu – miękka, ciemnobrązowa warstwa mierzwy z inkluzjami piasku, żwiru i drobnych kamieni o miąższości 5–10 cm (0,4–0,62 m n.p.m.).

Płot

Za budynkiem C, na przedłużeniu jego zachodniej ściany, a tym samym na granicy działki B i C zarejestrowano prawdopodobnie pozostałości płotu, który przebiegał aż do północno-wschodniego narożnika domu I (z działki B) (ryc. 32). Płot został wykonany z wbitych pionowo żerdzi (gałęzi) oraz elementów o charakterze wtórnym. W jego południowej części, od strony wschodniej, przylegały do niego dwie ustawione poziomo boki deski, stanowiące być może pozostałość odeskowania (przynajmniej części płotu).

Ryc. 59. Studnia 1 z zaplecza działki C przed eksploracją. Faza A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 59. Well 1 from the back of plot C before exploration. Phase A, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 60. Studnia 1 z zaplecza działki C w trakcie eksploracji. Faza A II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 60. Well 1 from the back of plot C during exploration. Phase A, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

Studnia 1

Na zapleczu działki, w odległości ok. 4,5 m od tylnej ściany budynku C, zarejestrowane zostały pozostałości studni 1 oraz latryny 1. Oba obiekty znajdują się na zbliżonej linii (poprzecznej do osi parceli), przy przeciwległych granicach działki. Studnia została wykonana z dębowych klepek dł. 1,43–1,45 m, szer. 8–13 cm i grub. 1–2 cm, połączonych między sobą stykowo na obwodzie zbliżonym do koła o średnicy 74–76 cm (ryc. 32, 59 i 60). Po zewnętrznej stronie stwierdzono pozostałości jednej drewnianej ob-

ręczy. Cembrowinę studni o głęb. ok. 1,5 m umieszczono we wkopie o prostokątnym zarysie planu dł. 1,65 m, szer. 1,36 m. Przestrzeń między cembrowiną a krawędziami wykopu została zasypana zwartą, jasnozieloną warstwą żwiru i drobnych kamieni.

W trakcie eksploracji studni wystąpiły znaczące problemy z intensywnie napływającą wodą, co także należy uznać za przesłankę potwierdzającą interpretację funkcji tego obiektu.

Jedna z klepek w ok. połowie swojej długości miała dwa okrągłe otwory o średnicy 2 i 6 cm, w których

Ryc. 61. Klepki studni 1 z zaplecza działki C po demontażu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 61. Staves from well 1 from the back of plot C after disassembly. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 62. Znaki wyryte na klepkach pochodzących ze studni 1 z zaplecza działki C. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 62. Marks on the staves from well 1 from the back of plot C. Photo by R. Krzywdziński

tkwiły drewniane czopy. Klepki ocembrowania tej studni zostały tutaj wykorzystane wtórnie, na co mogą wskazywać szerokie i głębokie na 5 mm wątrocy na obu końcach każdej z nich. Dodatkowo dwie z nich miały na obu swych końcach po cztery otwory przelotowe o średnicy 1 cm (ryc. 61).

Ponadto na czterech klepkach zarejestrowano znaki, ryte ostrym narzędziem (ryc. 62). Niestety, nie udało się ustalić ich funkcji, ani odpowiedzieć na pytanie, czy powstały one w ramach swojej pierwotnej, czy też wtórnej funkcji.

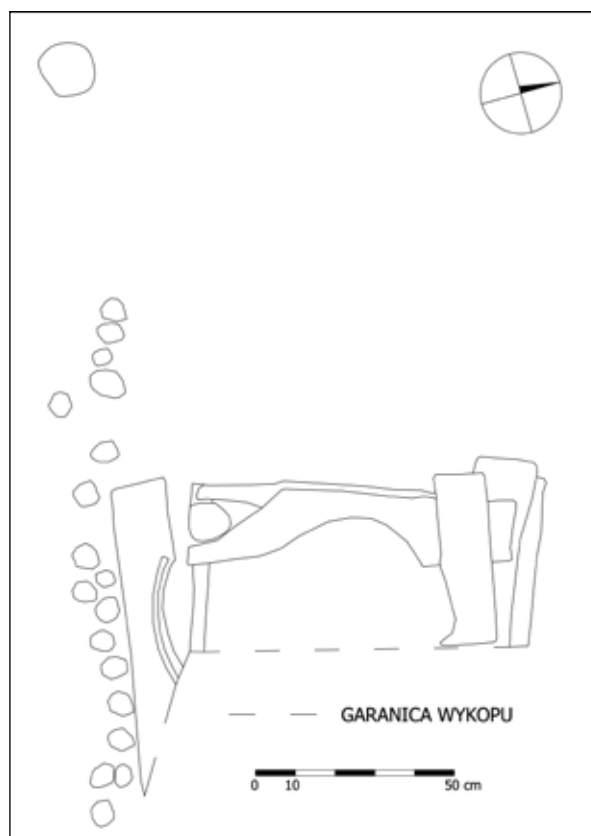
Po zachodniej stronie górnej części zachowanej studni odnotowano ułożoną poziomo bokiem deskę o dł. 1,25 m, szer. 40 cm i gr. 4–5 cm. Za nią natomiast został wbity szereg pali (gałęzi i elementów wtórnych), które od strony zachodniej były z kolei ograniczone północnym odcinkiem ściany zachodniej domu I. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy elementy te są związane z nie zachowaną konstrukcją nadziemną studni, czy jest to np. przedłużenie płotu (ewentualnie może to być także naprawa ściany domu I).

Po tym, jak zaprzestano wykorzystywać studnię, została ona zasypana miękką, brązową warstwą gliny, torfu i żwiru z inkluzjami piasku i kamieni.

Latryna 1

W odległości ok. 3 m na wschód od studni, bezpośrednio przy wschodniej granicy parceli, zlokalizowana była latryna 1 (ryc. 32, 63, 64 i 65). Wykonana została w formie drewnianej skrzyni dł. 85 cm, szer. 80 cm⁴⁹

i wys. ok. 70 cm, ustawionej na ziemi i z odpowiednim otworem na górze. Latryna została wykonana z czterech okrągłych w przekroju pali o dł. 0,93–1,02 m i średnicy 9–11 cm, które zostały u dołu zaciosane i wbite w podłoże w narożnikach. Do wbitych pali, od zewnątrz, zostały dostawione – jedna nad drugą – dębowe deski o dł. 78–84 cm, szer. 14–43 cm i grub. 2–5 cm. Stykowe połączenia części desek z narożnymi palami zostały wzmocnione drewnianymi kołkami.

Ryc. 63. Plan latryny 1 z zaplecza działki C w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. M. Korszański i P. Makuła

Fig. 63. Plan of latrine 1 at the back of plot C, phase A, occupation level II. Drawing by M. Korszański and P. Makuła

⁴⁹ M.in. na ryc. 63 widoczny jest niepełny plan latryny, ponieważ cały zakres jej planu został odsłonięty dopiero w ostatniej fazie badań terenowych poprzez skośne wcięcie w profilu wykopu, co ze względu na bezpieczeństwo uniemożliwiało wykonanie dodatkowej dokumentacji.

Ryc. 64. Odślonięta we fragmencie latryna 1 w fazie A II poziomu osadniczego. Widok z góry. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 64. Uncovered fragment of latrine 1, phase A, occupation level II. Top view. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 65. Odślonięta we fragmencie latryna 1 w fazie A II poziomu osadniczego. Widok od południowego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 65. Uncovered fragment of latrine 1, phase A, occupation level II. View from the southwest. Photo by R. Krzywdziński

Górna powierzchnia latryny, zalegająca na wysokości 0,63–0,8 m n.p.m., została wykonana z pięciu dębowych desek o dł. 0,79–1,11 m, szer. 9–17 cm i grub. 1–3 cm, z tym że cztery z nich, ułożone płasko, po obwodzie konstrukcji miały po wewnętrznej stronie wcięcia w kształcie wycinka koła⁵⁰. Dzięki wykonaniu tych wcięć, pierwotnie w górnej powierzchni

⁵⁰ Jedna z desek z wcięciem została odślonięta dopiero w ostatniej fazie wykopalisk (nie jest widoczna na ilustracjach), druga natomiast, z południowego, boku uległa przemieszczeniu.

Ryc. 66. Częściowo zdemontowana konstrukcja latryny 1 z wypełniskiem w trakcie eksploracji. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 66. Partly disassembled latrine 1 with the fill during exploration. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

tej skrzyni powstał duży, owalny otwór umożliwiający korzystanie z latryny.

Na jednej z desek z wcięciami, z południowego boku konstrukcji, zarejestrowano ułożoną na niej, nieco wygiętą listwę o dł. 46 cm, szer. 2 cm i grub. 1,5 cm. Niestety, nie udało się ustalić jej funkcji.

Wewnątrz latryny stwierdzono miękką/półpłynną, ciemnobrązową i ciemnozieloną warstwę ekskrementów (ryc. 66), z której pobrano dwie próbki do badań botanicznych, z czego jedna z nich stanowiła wyselekcjonowany materiał z pestkami [Badura, Latałowa w tym tomie, próbki nr 25 i 26].

W niewielkiej odległości od południowej krawędzi latryny 1 (ok. 20 cm) zarejestrowano pozostałości być może ściany, w formie rzędu żerdzi dł. zachowanej 50–90 cm i śr. 2–7 cm, zaciosanych u dołu i wbitych szeregowo na linii wschód-zachód. Zachowany odcinek miał długość 1,35 m, ale w odległości ok. 50 cm na zachód zarejestrowano jeszcze jeden, owalny

ny w przekroju pał, o dł. zachowanej 1,18 m i śr. 12 cm, także zaciosany u dołu i wbity w podłoże. Być może był on częścią tej ściany i stanowił wzmocnienie jej zakończenie. Samą ścianę można by wiązać z potrzebą wydzielenia przestrzeni z latryną (być może był to niewielki budynek?). Brak pozostałych ścian można wytłumaczyć ograniczonym zasięgiem badań (ściana wschodnia) i być może zniszczeniami, do jakich mogło tutaj dojść podczas kolejnych zmian przestrzennych (ściana północna i zachodnia). **Na całej otwartej przestrzeni zaplecza parceli C, na usypanej w I poziomie osadniczym warstwie niwelacyjnej, akumuluje się zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa mierzwy i piasku z inkluzjami żwiru i drobnych kamieni o miąższości ok. 20–35 cm.**

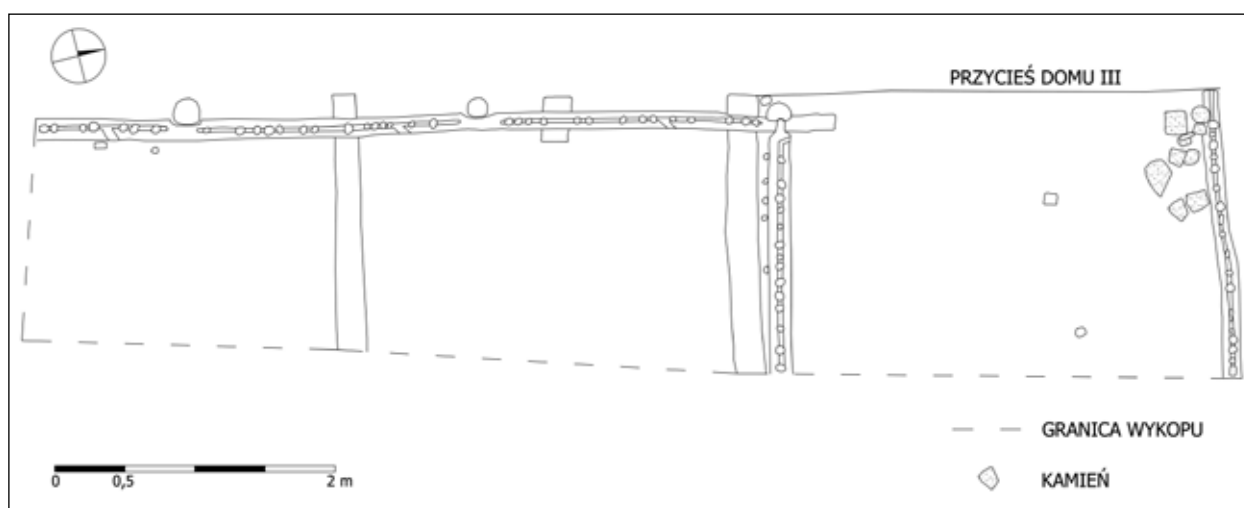
Budynek D

Na południowym końcu działki C, a więc od strony ulicy Mariackiej, zarejestrowano pozostałości budynku gospodarczego D, być może z przybudówką E (ryc. 32, 67, 68 i 69). Budynek D został wzniesiony na planie prostokąta, o odsłoniętych wymiarach: dł. 5,5 m, szer. 1,8 m. Jego ściana południowa oraz wschodnia pozostały poza zasięgiem badań.

Przed zamontowaniem przyciesi ścian bocznych (wschodniej i zachodniej) zostały ułożone na osi wschód-zachód co najmniej dwie (a prawdopodobnie trzy) belki o przekroju zaokrąglonego prostokąta,

dł. 2,1 m, szer. 18 i 20 cm i grub. 17 cm (0,21–0,28 m n.p.m.). Jedna z belek została ułożona w pobliżu północnej ściany, druga w okolicy środkowej części budynku. Ponadto między nimi, pod przyciesią zachodniej ściany, odnotowano prostokątny w przekroju klocek o dł. 33 cm, szer. 24 i grub. 13 cm. Na tych podkładach spoczywała przycies zachodniej ściany (0,37–0,5 m n.p.m.), a po przeciwległej, wschodniej (nie odsłoniętej) stronie – druga przycies. Kwadratowa w przekroju przycies zachodniej ściany miała dł. odkrytą 5,71 m, szer. 10–11 cm i grub. 10 cm. W górnej powierzchni stwierdzono trzy odcinki paz o szer. 3 cm i głęb. 2–3 cm, ze skośnymi odnogami w kierunku wnętrza budynku. We wszystkich odcinkach paz zarejestrowano dolne części żerdzi oblepionych gliną (bez plecionki), stanowiące pozostałość wypełnienia ściany. W bocznej (zachodniej) powierzchni boku przyciesi zostały wykonane dwa wcięcia o szerokości 20 cm i głęb. 3 cm dla dopasowania dwóch okrągłych w przekroju pali o dł. ok. 1 m i średnicy 14 i 19 cm, które zostały u dołu płasko ścięte i prawdopodobnie wkopane po zewnętrznej stronie budynku. Najprawdopodobniej pale te miały usztywniać przycies, a być może, przy założeniu, że pierwotnie były znacznie wyższe, mogły być jej elementem konstrukcyjnym.

Bezpośrednio na północnym końcu przyciesi zachodniej ściany spoczywała przycies ściany północnej (0,4–0,47 m n.p.m.). Została ona wykonana z prostokąta,

Ryc. 67. Plan budynków gospodarczych D i przyległego do niego od północy E w fazie A II poziomu osadniczego. Rys. M. Korszański i P. Makuła

Fig. 67. Plan of utility building D and utility building E adjoining it on the north, phase A, occupation level II. Drawing by M. Korszański and P. Makuła

Ryc. 68. Ogólny widok północnej części budynku gospodarczego D i przyległego do niego od północy budynku E w fazie A II poziomu osadniczego. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 68. General view of the northern part of utility building D and utility building E adjoining it on the north, phase A, occupation level II. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

kątnej w przekroju belki o dł. odkrytej 1,82 m, szer. 16 cm i grub. 12 cm, z wykonaną na górnej powierzchni, wzdłużną pazą o szer. 3 i głęb. 2 cm, ze skośną odnogą na zewnątrz budynku (na północ). W pazie przyciesi tkwiły pozostałości pionowo ustawionych żerdzi oblepionych gliną. Nie stwierdzono tutaj śladów plecionki. Zachodni koniec przyciesi został dwustronnie zwężony (ścięty) w celu dopasowania do pionowej pazy (o szer. i głęb. 5 cm) płasko ściętego u dołu słupa wkopanego po zewnętrznej stronie przyciesi zachodniej ściany budynku. Paza tego słupa o owalnym przekroju i dł. zachowanej 2,28 m, śr. 14–17 cm, zakończona była na wysokości przyciesi północnej ściany nieckowatym wcięciem (gniazdo?) z drewnianym kołkiem pośrodku, który wzmacniał połączenie słupa z końcem przyciesi ściany północnej (ryc. 69).

Ryc. 69. Zbliżenie na wewnętrzną stronę północno-zachodniego narożnika budynku gospodarczego D w fazie A II poziomu osadniczego. Widok od południowego wschodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 69. Zoom on the inner side of the northwestern corner of building D, phase A, occupation level II. View from the southeast. Photo by R. Krzywdziński

Po wewnętrznej stronie przyciesi ściany północnej zostały wbite żerdzie, które przylegały bezpośrednio do niej. Ich funkcję można wytłumaczyć na dwa sposoby: 1) miały zadanie unieruchamiać przyciesie lub 2) stanowią pozostałość naprawy tej ściany. Podobne żerdzie, ale w mniejszej ilości, odnotowano także po wewnętrznej stronie przy przyciesi ściany zachodniej.

Trudnym zadaniem jest określenie techniki, w jakiej został wykonany ten budynek. Zastosowano tutaj zarówno wkopane słupy (jeden w narożniku, dwa po zewnętrznej stronie przyciesi zachodniej ściany), jak i przyciesie, które (a przynajmniej jedna z nich) przebiegały pod całą (lub prawie całą?) długością ścian. W pazach tych przyciesi tkwiły żerdzie oblepione gliną. Najprawdopodobniej konstrukcję dwóch ścian tego budynku można łączyć z formą pośrednią między techniką szkieletową i słupową z ryglami przyciesiowymi, z przewagą tej drugiej. Bardzo charakterystycznym szczegółem dla konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi jest połączenie przyciesi ściany północnej i słupa z północno-zachodniego narożnika [por. np.: Piekalski 1996: 74, ryc. 1], natomiast połączenie dwóch słupów z przyciesią ściany zachodniej zostało już w Gdańsku zarejestrowane na wcześniejszych wykopaliskach, na par-

Ryc. 70. Ciosło, które zalegało po zewnętrznej stronie północnej ściany budynku D. Zdjęcie wykonane bezpośrednio po odkryciu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 70. An adze found on the outer side of building D northern wall. A photo made directly after the recovery. Photo by R. Krzywdziński

celi przy ul. Piwnej 29 (badania w latach 1997–1998) [por.: Krzywdziński 2009: 217–219].

Jeżeli chodzi o zasięg budynku D to domyślać się możemy, że jego południowa ściana prawdopodobnie przebiegała na linii południowej granicy działki lub w jej pobliżu. Raczej nie zajmował on całej szerokości parceli, ze względu na potrzebę dostępu do jej zaplecza z ulicy Mariackiej (całą szerokość frontowej części parceli C zajmował dom IV).

Po wzniesieniu budynku D w jego wnętrzu usypano luźną, jasnobrązową warstwę niwelacyjną żwiru i drobnych kamieni z inkluzjami piasku o miąższości 10–25 cm (0,41–0,57 m n.p.m.). Bezpośrednio na jej stropie została umieszczona lekko zwarsta, jasnozielona warstwa gliny z inkluzjami piasku, o miąższości 5–8 cm, którą prawdopodobnie należy interpretować jako izolację/klepisko (0,46–0,62 m n.p.m.). Przez pewien okres na niej akumuluje się miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa mierzwy z inkluzjami piasku i drobnych kamieni, o miąższości 1–10 cm (0,57–0,67 m n.p.m.).

Po zewnętrznej stronie północnej ściany budynku D w warstwie użytkowej zarejestrowano ciosło, które zalegało wzdłuż przyciesi budynku (ryc. 70). Najprawdopodobniej narzędzia tego używano do obróbki elementów drewnianych, wykorzystanych do wzniesienia bądź naprawiania budynków, takich jakie zostały zarejestrowane na parcelach B i C (zob. też ryc. 96), a być może także – jatek rzeźniczych z działki A.

Budynek E

Od północy do budynku D przylegał prawdopodobnie kolejny budynek E (ryc. 67). Podstawowym ele-

mentem pozwalającym wydzielić ten obiekt była przycieś jego północnej ściany (0,25 m n.p.m.). Być może powstał on z wykorzystaniem ściany północnej budynku D i wschodniej ściany domu III⁵¹ (ściana ta pozostała poza zasięgiem wykopu badawczego). Odsłonięta część budynku E miała wymiary dł. 3,18 m, szer. ok. 2,2 m. Przycieś północnej ściany została wykonana z prostokątnej w przekroju belki o dł. odkrytej 2,15 m, szer. 11 cm i grub. 9 cm, z wzdłużną pazą szer. 3 cm i głęb. 2 cm w górnej powierzchni, w której tkwiły dolne części żerdzi (pierwotnie prawdopodobnie oblepione gliną). Wewnątrz budynku, w północno-zachodnim narożniku, zalegały kamienie o trudnej do ustalenia funkcji. Trudno również wyjaśnić, czemu miały służyć dwa niewielkich rozmiarów, zaciosane u dołu i wbite w podłoże pale zlokalizowane w ok. 1/3 długości budynku.

Wewnątrz budynku E, na warstwie niwelacyjnej usypanej na całej powierzchni parceli C w I poziomie osadniczym, akumuluje się przez pewien okres miękka, ciemnobrązowa warstwa mierzwy z dużą ilością ścinków drewna i inkluzjami piasku i żwiru, o miąższości 30–45 cm (0,36–0,44 m n.p.m.), która jest wynikiem użytkowania tego obiektu.

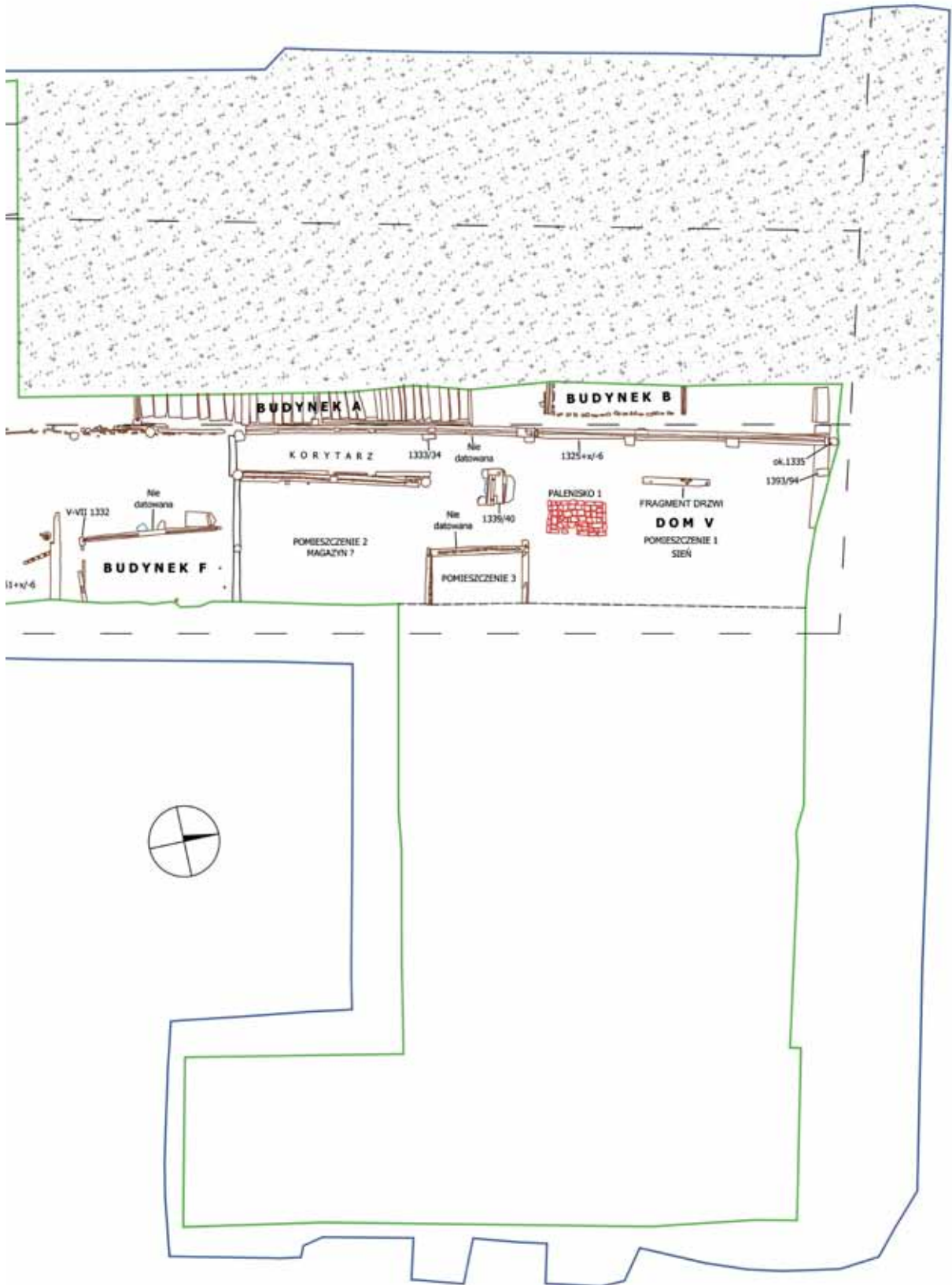
Konkludując, sposób zagospodarowania przestrzennego tej działki był podobny do tego z parceli B z domem III. W miejscu rozebranego częściowo domu II został wzniesiony kolejny dom IV, który objął swym zasięgiem nie tylko wcześniejszy budynek, ale także frontową część parceli, na całej jej szerokości. Jego wnętrze zostało podzielone na trzy przestrzenie: pomieszczenie 1 – sień, pomieszczenie 2 – być może magazyn i korytarz (wewnętrzny). Od południa do tylnej ściany domu IV został dobudowany budynek C, prawdopodobnie gospodarczy, choć niewykluczone, że przez pewien okres pełnił funkcje mieszkalne. Na tę jego funkcję może wskazywać solidna, drewniana podłoga, wykonana zarówno w pomieszczeniu, jak i w korytarzu, który był kontynuacją korytarza z wnętrza domu. Oba budynki miały zintegrowane ze sobą ciągi komunikacyjne. Do domu IV (sieni) moż-

⁵¹ Pośrednio wskazywać na to może fakt, że odkryta przycieś ściany północnej niemal stykała się z przyciesią wschodniej ściany domu III.

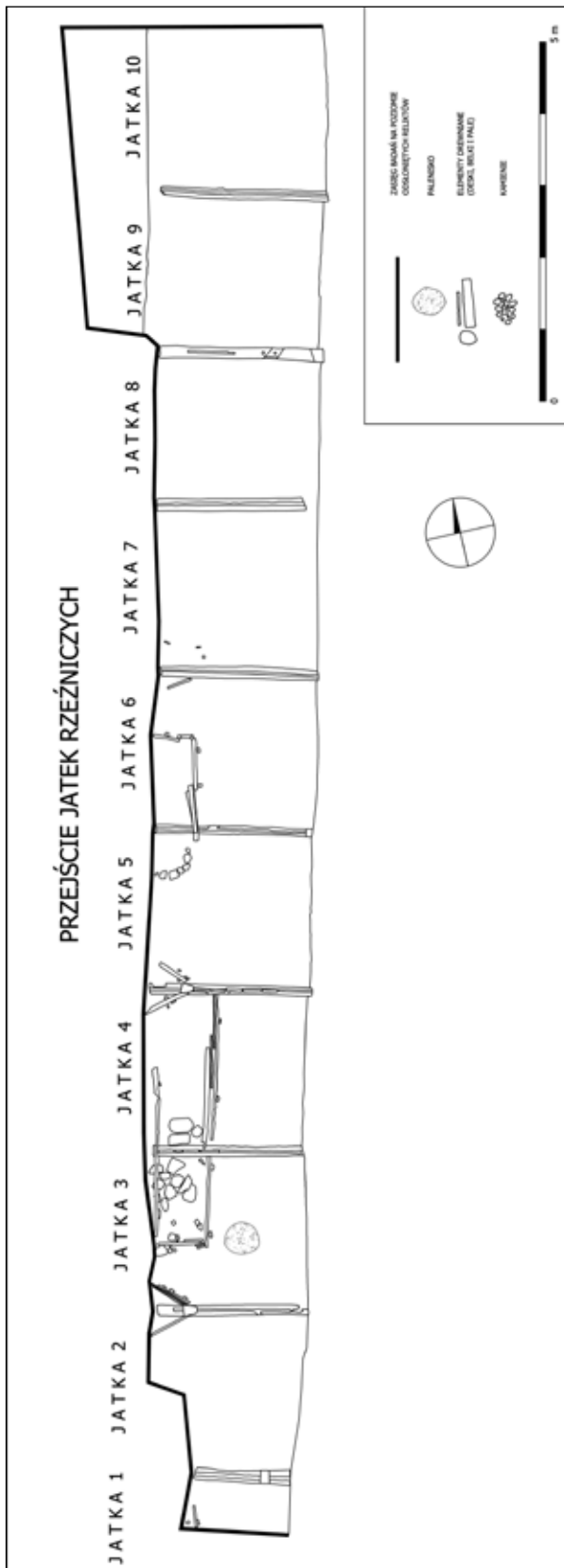

Ryc. 71. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w fazie B II poziomu osadniczego. Rys. A. Grabska, E. Nakonieczna, M. Korszański i P. Makuła

Fig. 71. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, phase B, occupation level II. Drawing by A. Grabska, E. Nakonieczna, M. Korszański, P. Makuła

ul. Św. Duchy

Ryc. 72. Plan jatek rzeźniczych z fazy B II poziomu osadniczego.
Rys. E. Nakoneczna, M. Korszański, P. Makuła

Fig. 72. Plan of meat stalls from phase B, occupation level II.
Drawing by E. Nakoneczna, M. Korszański, P. Makuła

na było zapewne wejść przy ul. Św. Ducha przez oścież we frontowej ścianie. Dalej, poprzez być może stosunkowo szerokie wejście, było dostępne pomieszczenie 2. Obok ciągnął się korytarz wewnętrzny, prowadzący do przyległego budynku C. Wewnątrz niego możliwe było przejście kolejnym korytarzem na zaplecze działki lub przejście do pomieszczenia przybudówki. W środkowej części parceli zlokalizowane były dwa ważne elementy zagospodarowania przestrzeni działki miejskiej – studnia i latryna. Oba obiekty niemal bezpośrednio sąsiadowały ze sobą, co niewątpliwie nie miało pozytywnego wpływu na jakość wody ze studni. W głębi parceli funkcjonowały dwa budynki gospodarcze. Na obszarze tej działki brakuje wyraźnych śladów jakiegokolwiek działalności rzemieślniczej, co może sugerować, że parcela mogła należeć do kupca lub rzemieślnika, którego warsztat pracy znajdował się poza nią.

FAZA B

Powodem wydzielenia fazy B II poziomu osadniczego są przede wszystkim zmiany, jakie zaszły na parcelach mieszkalnych B z domem III, a szczególnie C z domem IV, który został rozebrany, a w jego miejscu wzniesiono dom V (ryc. 71).

Mimo to, podobnie jak we wcześniejszym okresie, zakres własności gruntowej nie zmienia się, tak jak kształt i wymiary działek.

Parcela A – jatki rzeźnicze

Na parceli handlowej w fazie B II poziomu osadniczego nadal funkcjonuje dziesięć jatek rzeźniczych (ryc. 71 i 72). Ich kształt, rozplanowanie i wielkość nie uległy większym zmianom. We wszystkich, za pomocą warstw niwelacyjnych, zostały podwyższone poziomy użytkowe, na których akumulują się nowe warstwy użytkowe. Zasadniczym zmianom nie została poddana także konstrukcja ścian. W części z nich zostały jednak rozebrane ściany działowe; w ich miejscu wzniesiono nowe, ale w podobnej konstrukcji. Fronty jatek, w większości pozostające poza zasięgiem badań, nadal były skierowane na zachód, gdzie zlokalizowano wolną przestrzeń w formie szerokiego przejścia. Nie udało się więc ustalić, czy frontowe ściany uległy w tym okresie jakimkolwiek zmianom.

Podobnie jak w fazie A, tylne ściany jatek nie zachowały się, ponieważ zostały zniszczone w późniejszym okresie, podczas wznoszenia nowych jatek w III poziomie osadniczym. Poniżej podany został opis tylko tych elementów, które uległy zmianie i są nowe w fazie B II poziomu osadniczego. Wymiary jatek nie zmieniły się.

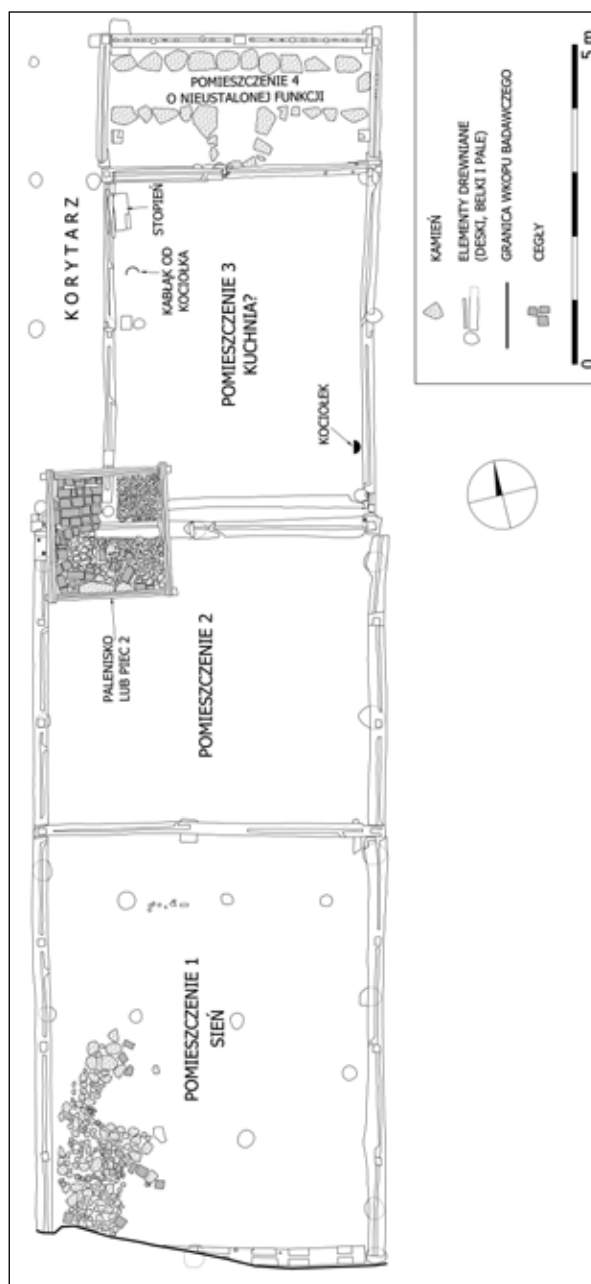
Jatka nr 1. Rozebrano ścianę oddzielającą jatki nr 1 i 2, w jej miejscu postawiono nową, po której zachowała się jedynie prostokątna w przekroju belka podwalinowa o dł. zachowanej 1,35 m, szer. 28 cm i grub. 23 cm (1,0–1,03 m n.p.m.) z wzdłużną pazą o szer. 4 cm i głęb. 2 cm w górnej powierzchni, w której prawdopodobnie pierwotnie były umieszczone pionowe deski ściany. Około 32 cm od wschodniego końca belki, na całej jej szerokości, odnotowano wcięcie o dł. 12 cm i głęb. 3 cm.

We frontowej części jatki zarejestrowano także niewielki fragment deski, ułożonej poziomo bokiem między dwoma pionowo wbitymi żerdziami. Elementy te są być może związane z analogiczną konstrukcją występującą we frontowych częściach innych jatek.

Prawdopodobnie po wzniesieniu nowej ściany bocznej, wewnątrz jatki 1 została usypana kolejna luźna, brązowa warstwa niwelacyjna średniego piasku z inkluzjami drobnych kamieni o miąższości 10–19 cm (1,02–1,24 m n.p.m.). Na jej stropie przez pewien okres akumulowała się luźna, czarna i ciemnobrązowa warstwa użytkowa, o miąższości 8–25 cm (1,16–1,33 m n.p.m.), w skład której wchodził piasek i węgle drzewne.

Jatka nr 2. Jedyne zmiany, jakie odnotowano w jej obrębie było powstanie dwóch nowych warstw. Pierwsza z nich, niwelacyjna, to sypki, jasnożółty żwir o miąższości 16–29 cm (1,21–1,43 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się kolejna, zwarta, czarna i ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami wiórów drzewnych, o miąższości 1–11 cm (1,32–1,44 m n.p.m.).

Jatka nr 3. Zarejestrowane zmiany w tej fazie dotyczą przede wszystkim wzmocnienia progu wyjścia z jatki. Zostało ono wykonane przez ułożenie po wewnętrznej stronie belki progowej, poziomo bokiem, deski usztywnionej trzema niewielkimi roz-

Ryc. 73. Plan domu III w fazie B II poziomu osadniczego.
Rys. M. Korszański i P. Makuła

Fig. 73. Plan of house III, phase B, occupation level II.
Drawing by M. Korszański and P. Makuła

miarów wbitymi palami, o prostokątnym przekroju. Wewnątrz jatki została usypana pierwsza w tej fazie, luźna, brązowa warstwa niwelacyjna piasku z inkluzjami fragmentów drewna i kości o miąższości 1–10 cm (1–1,17 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się pierwsza luźna, czarna warstwa użytkowa piasku i węgla drzewnych o miąższości 1–11 cm (1,08–1,13 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy

wewnątrz jatki powstawała warstwa użytkowa, w jej centralnej części funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) kolejne nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy węgla drzewnych i popiołu, o miąższości 3–4 cm i o owalnym zarysie planu o średnicy 44–47 cm. Zapewne niedługo później na strop warstwy użytkowej i pozostałości paleniska została nawieziona druga, miękka, zielona warstwa gliny z inkluzjami dużych kamieni o miąższości 1–6 cm (1,09–1,27 m n.p.m.), która prawdopodobnie pełniła przede wszystkim funkcję izolacyjną. Na jej stropie została usypana trzecia, luźna, brązowa warstwa niwelacyjna żwiru z inkluzjami drobnych kamieni o miąższości 1–7 cm (1,09–1,34 m n.p.m.). Następnie na jej stropie ponownie akumuluje się druga, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku i fragmentów drewna z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 3–11 cm (1,21–1,37 m n.p.m.).

Jatka nr 4. W fazie B tego poziomu osadniczego właściciel jatki zrezygnował z kamiennego umocnienia podłoża przy środkowej części południowej ściany. Wewnątrz została usypana nowa, luźna, zielono-żółta warstwa niwelacyjna żwiru i drobnych kamieni o miąższości 5–20 cm (1,5–1,59 m n.p.m.). Na jej stropie, w południowo-zachodnim narożniku jatki, zostały ułożone trzy kamienie (o średnicach 14–33 cm) (1,62–1,67 m n.p.m.), które prawdopodobnie należy wiązać z kolejnym umocnieniem podłoża pod kłoc do dzielenia mięsa. Ponadto na powierzchni warstwy niwelacyjnej akumulowała się zbita, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami kałek drewna i fragmentów kości, o miąższości 2–9 cm (1,59–1,6 m n.p.m.).

Jatka nr 5. Jedynymi zmianami, jakie odnotowano w jej obrębie, było powstanie dwóch nowych warstw. Pierwsza z nich, niwelacyjna, to luźny, zielono-szary żwir i piasek o miąższości 1–8 cm (0,98–1,22 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się zbita, czarna i ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku i węgla drzewnych z inkluzjami wiórów drewna, o miąższości 1–8 cm (1,06–1,28 m n.p.m.).

Jatka nr 6. Wewnątrz jatki zostaje usypana luźna, zielono-szara warstwa niwelacyjna piasku o miąższości

1–9 cm (1,1–1,23 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się zbita, czarna i ciemnobrązowa warstwa piasku, węgla drzewnych i popiołu z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 1–11 cm (1,11–1,26 m n.p.m.), będąca wynikiem użytkowania kramu.

Jatka nr 7. Ściana oddzielająca jatki nr 7 i 8 została rozebrana, a w jej miejscu powstała nowa, po której zachowała się jedynie prostokątna w przekroju belka podwalinowa o dł. zachowanej 2 m, szer. 15 cm i grub. 11 cm (1,11–1,15 m n.p.m.), z wzdłużną pazą o szer. 4 cm i głęb. 3 cm w górnej powierzchni, w której prawdopodobnie pierwotnie były umieszczone pionowe deski tworzące płaszczyznę ściany.

Prawdopodobnie jeszcze przed wzniesieniem nowej ściany bocznej, wewnątrz jatki 7 została usypana kolejna luźna, jasnoszara i zielona warstwa niwelacyjna piasku o miąższości 1–5 cm (1,07–1,18 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się zbita, czarna i ciemnobrązowa warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek, węgle drzewne i popiół, o miąższości 3–14 cm (1,16–1,28 m n.p.m.).

Jatka nr 8. Jedynymi zmianami, do jakich zachodzi w tej jatce, to usypanie luźnej, zielono-żółtej warstwy niwelacyjnej żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 1–23 cm (1,34–1,38 m n.p.m.). Natomiast później na jej stropie akumulowała się zbita, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami fragmentów drewna i kości, o miąższości 16–22 cm (1,51–1,56 m n.p.m.).

Jatka nr 9. Wewnątrz usypano nową, luźną, jasnoszarą i żółtą warstwę niwelacyjną drobnego piasku o miąższości 4–27 cm (1,1–1,4 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się zbita, ciemnobrązowa i czarna warstwa piasku oraz fragmentów spróchniałego drewna z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 2–9 cm (1,12–1,45 m n.p.m.), będąca wynikiem użytkowania kramu.

Jatka nr 10. Wewnątrz zostaje usypana luźna, brązowa warstwa niwelacyjna żwiru z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 12–24 cm (1,21–1,31 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się zbita, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku i fragmentów spróchniałego drewna, z inkluzjami wę-

gli drzewnych, o miąższości 1–18 cm (1,29–1,47 m n.p.m.).

Przejście. W okresie funkcjonowania jatek w fazie B II poziomu osadniczego w odsłoniętym fragmencie przejścia zarejestrowano luźną, ciemnobrązową i czarną warstwę użytkową piasku o miąższości ok. 10–20 cm (1,04–1,24 m n.p.m.).

Parcela B

Dom III i I

W obrębie konstrukcji kompleksu budynków domu III i I nie doszło do znaczących zmian. Wyjątkiem jest północno-zachodni narożnik głównego budynku, domu III oraz południowo-zachodni dawnego domu I. Najprawdopodobniej część ściany północnej i zachodniej domu III została rozebrana, podobnie jak piec z dawnego domu I (a być może także część jego ściany południowej i zachodniej). W miejscu, gdzie stykają się narożniki obu budynków, zostało zainstalowane duże palenisko nr 2 o zarysie planu zbliżonym do kwadratu o dł. boku ok. 2 m (zob. ryc. 73 i 74).

Zostało ono wykonane z kamieni (otoczaków) o średnicy 5–20 cm i cegieł (całych i fragmentów) o wymiarach 90 x 150 x 295 mm – ich powierzchnie nosiły ślady przepalenia (0,48–0,68 m n.p.m.).

Palenisko zostało ujęte w ramę wykonaną z drewnianych (dębowych) belek o przekroju zbliżonym do kwadratu oraz o dł. 2,05–2,13 m, szer. 12–13,5 cm i grub. 11–13 cm. Belki w narożnikach były połączone na jednostronny jaskółczy ogon (ryc. 74), natomiast w górnych powierzchniach miały wzdłużne pazy o szer. i głęb. 3–4 cm (0,59–0,77 m n.p.m.).

W związku z opisanym wyżej paleniskiem jest kilka niejasności, o których należy wspomnieć. Po pierwsze – trudno jednoznacznie wytłumaczyć funkcje paz w górnych powierzchniach belek ramy. Zaznaczyć należy, że w strukturze tych belek brakuje jakichkolwiek śladów świadczących o tym, że zostały one tutaj użyte wtórnie. Nie tylko z tego powodu, ale także ich regularności, jest bardzo prawdopodobne, że były użyte pierwotnie, a same pazy pełniły konkretną funkcję. Być może więc w pazach tkwiły pierwotnie pionowo lub poziomo wsunięte deski oblepione gliną, które tworzyły w ten sposób bardziej skomplikowaną konstrukcję. Nie można rów-

Ryc. 74. Palenisko/piec 2 domu III w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od południa. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 74. Fireplace/stove 2, house III, phase B, occupation level II. View from the south. Photo by R. Janczukowicz

Ryc. 75. Sposób łączenia w narożnikach belek ramy paleniska 2 domu III w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od południa. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 75. Fireplace 2 frame beams connected in the corners, house III, phase B, occupation level II. View from the south. Photo by R. Janczukowicz

niez wykluczyć, że odsłonięte pozostałości tego paleniska były dolnym fragmentem pieca (?).

Drugą niejasnością jest jego lokalizacja, a szczególnie – będące jej konsekwencją – zabiegi konstrukcyjne związane ze ścianami obu przyległych do siebie budynków. Palenisko zostało tak zlokalizowane, że jego część znajdowała się w domu III (pomieszczenie 2), część w domu I (pomieszczenie 3) i część w korytarzu. Niewątpliwie ściany (tylna domu III i frontowa oraz boczna – zachodnia – domu I) zostały usunięte, co najmniej we fragmencie, aby zapobiec niekontrolowanemu rozprzestrzenianiu się ognia. W efekcie, nad paleniskiem powstałaby otwarta przestrzeń, dostępna z pomieszczenia 2 i 3 oraz z korytarza. Dlatego można przypuszczać, choć właściwie nie zachowały się żadne ślady czy bezpośrednie dowody, że mógł to być piec. Przypuszczenie to mogłaby także pośrednio potwierdzać chyba podstawowa funkcja tego urządzenia – grzewcza. Podobnie jak wcześniej, w fazie A II poziomu osadniczego, piec ogrzewałby zarówno pomieszczenie 2 jak i 3, ale także korytarz. W tym ostatnim przypadku należałoby się zastanowić nad celowością takiego działania, ponieważ najprawdopodobniej dochodziło tutaj do największych strat ciepła. Pomieszczenia 2 i 3 w przeciwieństwie do korytarza nie posiadały prawdopodobnie bezpośredniego wyjścia na zewnątrz. Kontynuując te rozważania należałoby w konsekwencji przyjąć, że pomieszczenie 2 pełniło funkcję białej izby, co dodatkowo uprawdopodobnia zastosowanie gliny jako izolacji podłogi (zob. niżej, opis warstw w pomieszczeniu 2), natomiast pomieszczenie 3 było kuchnią.

Trzecią, chyba najistotniejszą niejasnością związaną z paleniskiem jest fakt zakłócenia przez nie ciągu komunikacyjnego między pomieszczeniem 2 domu III z korytarzem, który dalej prowadził na zaplecze działki. Palenisko (piec?) zajęło całą szerokość przejścia z pomieszczenia 2 do korytarza, zamykając je całkowicie. Najprawdopodobniej w pozostałej części ściany tylnej domu III, i tym samym ściany frontowej domu I, została wykonana nowa oścież łącząca oba obiekty. Dalej można było przejść z pomieszczenia 3 na korytarz i na zaplecze działki. Niestety, nie zarejestrowano śladów tej ościeży.

Pozostałe zmiany w tej części działki dotyczą powstania nowych nawarstwień wewnątrz zespołu budynków mieszkalnych. W pomieszczeniu 1, które najprawdopodobniej wciąż pełniło funkcję sieni, odnotowano luźną, ciemnożółtą warstwę niwelacyjną żwiru z inkluzjami piasku o miąższości 10–15 cm (0,38–0,61 m n.p.m.). Na jej powierzchni w południowo-zachodnim narożniku zarejestrowano warstwę otoczków o średnicy 4–30 cm i fragmentów cegieł (0,51–0,66 m n.p.m.) (ryc. 73). Warstwa ta, o ograniczonym zasięgu, prawdopodobnie była związana z umocnieniem podłoża, co może nam pośrednio wskazywać na umiejscowienie wejścia do domu III. Podobne umocnienia zarejestrowano np. w Zurychu przy Münsterhof [Piekański 2004: 84, za: Schneider, Gutscher, Etter, Hauser 1982: 32]. Na powierzchni warstwy niwelacyjnej w tym pomieszczeniu przez pewien okres akumulowała się miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, ściników drewna, gliny z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 1–24 cm (0,47–0,68 m n.p.m.).

Zarówno w pomieszczeniu 2 jak i 3 zarejestrowano mięką, jasnozieloną warstwę gliny z inkluzjami piasku, o miąższości 10–20 cm (0,37–0,74 m n.p.m.), która zapewne miała przede wszystkim zapewnić izolację termiczną tych pomieszczeń, co należy wiązać z faktem, że były one ogrzewane. Na jej stropie (także w obu pomieszczeniach) akumulowała się miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, ściników drewna, gliny z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 2–15 cm (0,4–0,75 m n.p.m.).

W pomieszczeniu 4 (o nieustalonej funkcji) nie stwierdzono nowych warstw.

Na zapleczu parceli B, na otwartej przestrzeni, a także wewnątrz budynków A i B nadal akumuluje się zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa mierzwy z inkluzjami gliny i żwiru o miąższości średnio 30–40 cm (strop na 0,26–0,83 m n.p.m.). Jedyną zmianą, jaką tutaj odnotowano, jest likwidacja ewentualnego płotu zlokalizowanego na tylnej granicy działki z ulicą Św. Ducha i ułożenie w tym miejscu, płasko, jedna na drugiej, dwóch desek o dł. zachowanej 97 cm, szer. 36 cm i grub. 3 cm (0,98–1,08 m n.p.m.). Trudno jednak stwierdzić, jaką pełniły one funkcję. Być może były to także elementy pło-

tu. Zaznaczyć jednak należy, że zostały one ułożone na przedłużeniu deski z sąsiedniej parceli C, która była prawdopodobnie związana ze ścianą frontową domu V (por. opis niżej).

Podsumowując można stwierdzić, że sposób zagospodarowania tej działki w fazie B II poziomu osadniczego zmienił się nieznacznie. Prawdopodobnie ilość budynków, zarówno mieszkalnych, jak i gospodarczych nie uległa zmianie. W przyfrontowej strefie działki nadal funkcjonował zespół dwóch przylegających do siebie budynków szkieletowych, ustawionych frontem do ulicy Mariackiej. W ich strukturze doszło do zmian dotyczących ogrzewania oraz – co było tego konsekwencją – także pewnych zmian tylnych i bocznych ścian ze styku obu tych budynków.

Interesującym i wymownym znaleziskiem pozyskanym z pomieszczenia 3 w trakcie eksploracji warstwy niwelacyjnej/izolacyjnej, powstałej po rozbiorze wszystkich zabudowań tej działki (zob. niżej – III poziom osadniczy), jest miedziany kociołek z kałużką [Trawicka w tym tomie], który może wskazywać na funkcję tego pomieszczenia jako kuchni. Jednak badania botaniczne próbki materiału z wnętrza kociołka [Badura, Latałowa, w tym tomie, próbki nr 19 i 20] wykazały, że nie są to pozostałości pożywienia człowieka. Możliwe natomiast, że zawartość kociołka stanowiła karmę dla zwierząt.

Zmianie nie uległa zabudowa tylnej strefy tej działki. Dotyczy to oczywiście przede wszystkim jej wąskiego odsłoniętego pasa przy wschodniej granicy. Jak wyglądało zagospodarowanie większej, zachodniej części, i czy doszło tam do zmian, niestety nie dowiemy się.

Parcela C

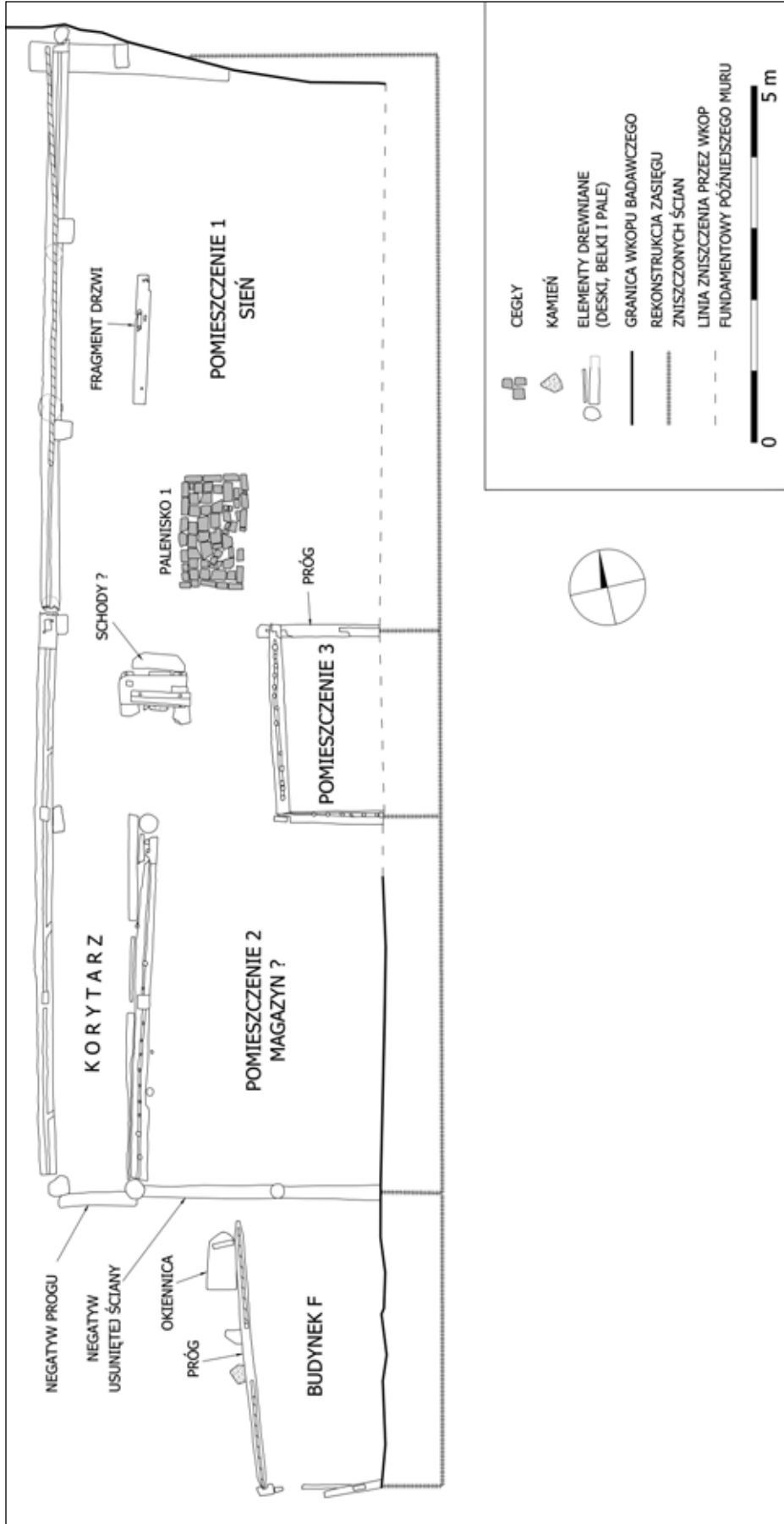
Dom V

Wzniesiony we frontowej części parceli C niezbyt solidny dom IV w fazie B II poziomu osadniczego został rozebrany, a w jego miejscu powstał dom V, który w dużym zakresie powtarza kształt, rozmiary i rozplanowanie swojego poprzednika (ryc. 71, 76–83). Dom V, który także stał frontem do ulicy Św. Ducha, został zarejestrowany w większej części – oprócz ściany wschodniej, zniszczonej przez późniejszy wkop

fundamentowy zachodniego muru kamienicy z parceli Św. Ducha 44.

Zbudowany był na planie prostokąta o wymiarach ok. 5,44–5,6 x ok. 16,3 m, w konstrukcji przede wszystkim szkieletowej, chociaż nie tylko (por. opis niżej). Podejmując próbę rekonstrukcji działań budowlanych związanych z jego wznoszeniem można dojść do pewnych zaskakujących wniosków. Dom IV, zbudowany z wykorzystaniem części elementów domu II, również nie został rozebrany całkowicie, a część jego ścian została wykorzystana w nowym obiekcie. Chodzi tu przede wszystkim o ścianę oddzielającą pomieszczenie 2 od korytarza oraz ścianę tylną pomieszczenia 2 i całego domu. Pozostałe elementy starego domu zostały rozebrane, a w ich miejscu zamontowano nowe. Dotyczy to przede wszystkim bocznej, zachodniej ściany domu, po której zachowała się długa na 15,9 m przycieś wykonana z dwóch belek o długości 7,45 i 8,6 m, szerokości 23 i 24 cm i grubości 12–13 i 17 cm (0,84–1,39 m n.p.m.), połączonych ze sobą na nakładkę prostą wzmocnioną dwoma kołkami. Przycieś ta posiada pazę o szerokości 4–5 cm i głębokości 3–4 cm, w której tkwiła (w jej północnej części) potężna deska ustawiona poziomo bokiem, o długości 5,8 m, szerokości 39 cm i grubości 3,5 cm (ryc. 77).

Natomiast w południowej części przyciesi, oprócz pazy w górnej powierzchni belki, były także trzy prostokątne gniazda o dł. 17–19 cm, szer. 7–14 cm i głęb. 8 cm. Ponadto w każdym z trzech odcinków wzdłużnej pazy były skośne odnogi skierowane do wewnętrznej krawędzi belki. Wyraźnie więc widać, że znowu zastosowano tutaj zróżnicowaną konstrukcję ściany. W części północnej dominowała prawdopodobnie duża powierzchnia pola wypełnionego solidnymi deskami, zamontowanymi poziomo bokiem. W południowej części natomiast powierzchnia ściany była rozbita na mniejsze pola, co uzyskano poprzez osadzenie na przyciesi dwóch nie zachowanych słupów wewnętrznych, łączonych z nią za pomocą czopów wsuwanych w gniazda. Północna część tej przyciesi została umieszczona na trzech owalnych w przekroju palach o dł. zachowanej 70–80 cm i średnicy 23–33 cm, zaciosanych u dołu i wbitych w podłoże. Pod południową częścią przyciesi nie stwierdzono pali. Praw-

Ryc. 76. Plan domu VI budynku F w fazie B II poziomu osadniczego. Rys. A. Grabska, M. Korszański i P. Makula

Fig. 76. Plan of house V and building F, phase B, occupation level II. Drawing by A. Grabska, M. Korszański, P. Makula

Ryc. 77. Deska ustawiona w pазie północnej części przyciesi zachodniej ściany domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od północnego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 77. A plank in the groove of the northern part of the sill plate, the western wall of house V, phase B, occupation level II. View from the northwest. Photo by R. Krzywdziński

dopodobnie ma to związek ze zróżnicowaniem konstrukcji tej ściany i, być może, mniejszymi obciążeniami działającymi na tym odcinku. Północny koniec przyciesi miał odpowiednie wcięcie dla dopasowania do narożnego i owalnego w przekroju pala o dł. zachowanej 1,2 m, średnicy 19–22 cm, który u dołu miał zaciosy ułatwiające wbicie w podłoże. Zastosowanie takiego rozwiązania znowu zakłóca jednolitość konstrukcji, skłaniając do określenia jej jako kompilacji szkieletowej i słupowej z ryglami przyciesiowymi. Nie są to jednak wszystkie zachowane elementy tej ściany. Po wewnętrznej stronie przyciesi, w dość regularnych odległościach (co 2,4–2,49 m) odnotowano cztery prostokątne w przekroju pale o zachowanej dł. 50–62 cm, szer. 22–24 cm i grub. 14–17 cm. Pale zostały wbite, co poświadcza jednostronne zaciosy na dolnych końcach. Wystawały one ponad górną powierzchnię przyciesi na ok. 15–40 cm. Ich górne części zostały płasko ścięte. Funkcja tych elementów, które dokładnie przylegają do bocznej płaszczyzny przyciesi zachodniej ściany, nie została ustalona. Być może pełniły funkcję wzmocnienia dolnej części lub nawet całej wysokości ściany, co można częściowo wytłumaczyć potrzebą ustabilizowania poziomych desek wy-

Ryc. 78. Zachodni fragment płasko ułożonej deski z ustawionym na niej słupem, pełniącej prawdopodobnie funkcję przyciesi północnej, frontowej ściany domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 78. The western part of a flatly placed plank with a post on it – it was probably the sill plate of the northern (front) wall of house V, phase B, occupation level II. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

pełniających ścianę⁵². Opisane pale mogły być ewentualnie pozostałością kolejnej, jeszcze jednej ściany (kolejnego domu?). W tym ostatnim przypadku byłyby to jedyne ślady potencjalnego kolejnego założenia.

Podobnie jak w przypadku domu IV, tak i tutaj relikty ściany frontowej zostały odsłonięte na krótkim odcinku. W zachodniej części miejsca, w którym znajdowała się prawdopodobnie frontowa ściana domu, odnotowane zostały elementy, które warunkowo można uznać za jej pozostałość. Były to: ułożona poziomo płasko, na osi wschód-zachód, deska o dł. 2,8 m, szer. 40–41 cm i grub. 3 cm (1,09–1,29 m n.p.m.), i ustawiony na jej powierzchni prostokątny w przekroju, płasko ścięty od dołu słup o dł. zachowanej 1 m, szer. 32 cm i grub. 21 cm⁵³ (ryc. 78). Był on zlokalizowany ok. 63 cm na wschód od wewnętrznej krawędzi przyciesi zachodniej ściany domu. Na płaszczyźnie przyciesi zachodniej ściany domu. Na płaszczy-

⁵² Przy tej interpretacji trudno jednak wytłumaczyć, dlaczego pale stabilizujące konstrukcję zachodniej ściany zostały zastosowane tylko po jednej jej stronie.

⁵³ W wyniku badań dendrochronologicznych ustalono, że drewno, z którego ten słup został wykonany, zostało ścięte zimą 1393/1394 r. Tym samym funkcjonowanie słupa wraz z pozostałymi elementami tej konstrukcji zostało poddane w wątpliwość. Jednak na podstawie szczegółów konstrukcyjnych oraz stratygrafii nie można wykluczyć błędu datowania.

Ryc. 79. Palenisko 1 z sieni domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 79. Fireplace 1 from house V hall, phase B, occupation level II. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

sko ułożonej desce spoczywa także północny koniec tej przyciesi. Przy założeniu, że płasko ułożona deska stanowiła rodzaj przyciesi frontowej ściany domu V, trudno jest wyjaśnić jej ograniczoną długość, która – jak się wydaje – powinna była przebiegać na całym odcinku tej ściany. Być może jednak konstrukcja wyższych partii ściany nie wymagała zastosowania nie tylko solidnej przyciesi, ale także jej przebiegu na całej szerokości domu.

Bezpośrednio powyżej deski oraz słupa zarejestrowano negatyw prawdopodobnie wyższych partii rozebranej ściany. Negatyw ten był wypełniony zwartą, brązową i jasnozieloną warstwą gliny i piasku z inkluzjami żwiru i drobnych kamieni, o miąższości ok. 70 cm.

Po tylnej ścianie domu zachował się jedynie owalny w przekroju pał, o zachowanej dł. 1,6 m, śr. 21 cm, zaciosany u dołu i wbity w podłóżę w okolicy środka długości tej ściany. Między nim a wyjściem z domu na zaplecze działki oraz narożnikiem południowo-wschodnim stwierdzono dwa odcinki negatywu po usuniętej konstrukcji ściany (0,82–0,85 m n.p.m.). Pozostałości tej ściany pozwalają przypuszczać, że została ona wykonana w konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi.

Wnętrze domu o powierzchni ok. 86,7 m² zostało podzielone na trzy pomieszczenia i korytarz. We frontowej części zlokalizowane było pomieszczenie nr 1, które interpretować można jako sień. W jego

Ryc. 80. Dolna część schodów (?) z sieni domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od północnego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 80. Lower part of the stairs (?) in house V hall, phase B, occupation level II. View from the northwest. Photo by R. Krzywdziński

tylnej części zarejestrowano palenisko 1 wykonane z fragmentów cegieł o wymiarach 85 x 140–145 x (?) mm (brak wymiaru długości), ułożonych w prostokąt o wymiarach 0,86–0,97 x 1,56–1,61 m, zorientowany zgodnie z osią domu (północ-południe) (1,13–1,19 m n.p.m.). Powierzchnie cegieł użytych tutaj prawdopodobnie wtórnie noszą ślady przepalenia i okopcenia (ryc. 79).

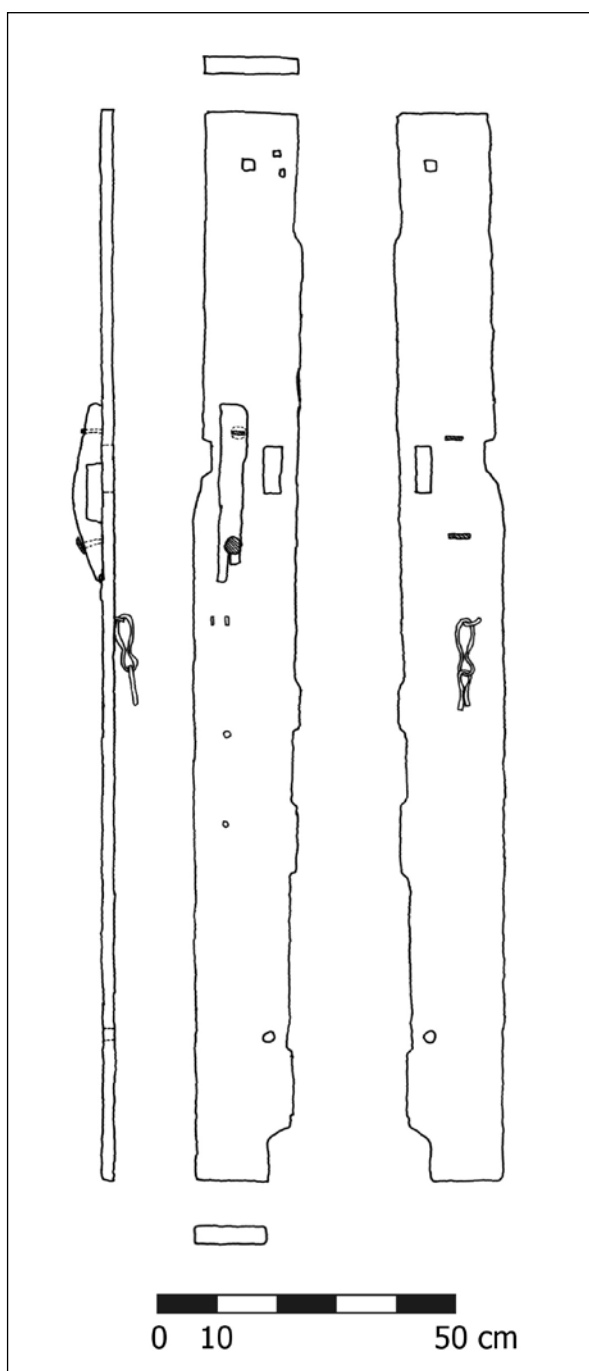
Nieco na południowy zachód od paleniska, między zachodnią ścianą domu i pomieszczeniem 3, odnotowano zespół krótkich elementów drewnianych oraz kamieni, które można interpretować jako pozostałość dolnej części schodów (ryc. 80). Na ziemi prawdopodobnie najpierw zostały ułożone równoległe do osi schodów dwa klocki. Między nimi umieszczono kamienie oraz inne krótkie kłocce drewna. Na tak wzmocnionej powierzchni, poprzecznie do osi biegu schodów ułożono solidną belkę o dł. 91 cm, szer. 40 cm i grub. 14 cm, płaską powierzchnią do góry (0,91–0,94 m n.p.m.). Belka ta, prawdopodobnie w celu zapobiegania przesuwania się jej w kierunku północnym (frontu domu), została zablokowana dwoma drewnianymi kołkami wciśniętymi w otwory w klockach, na których spoczywała. W jej górnej, płaskiej powierzchni, w północno-zachodnim narożniku wykonane zostało prostokątne gniazdo o wymiarach 7 x 9 cm i głęb. 5 cm. Na niej została ułożona kolejna belka, o trójkątnym przekroju dł. 83 cm i dł. boków 15 i 2 x 11

cm, od strony południowej zablokowana drewnianym kołkiem wciśniętym w otwór w niższej belce. Trójkątna w przekroju belka w jednym ze swoich boków, od strony północnej, miała także dwa kołki umieszczone w otworach. Ponadto pod jej wschodni koniec została wsunięta niewielkich rozmiarów deska (prawdopodobnie w celu wypoziomowania belki). W bezpośrednim sąsiedztwie tego zespołu elementów odnotowano kolejną belkę, ułożoną na osi wschód-zachód, a więc prostopadle do osi schodów. Belka o przekroju zbliżonym do kwadratu miała dł. 65 cm, szer. 20 cm, grub. 23 cm, jej oba północne narożniki zostały skośnie ścięte. Prawdopodobnie stanowiła ona pierwszy stopień schodów, choć nie była integralnym elementem konstrukcji i została prawdopodobnie po prostu przystawiona do niej. Przy założeniu, że interpretacja tych elementów jako pozostałości schodów jest prawidłowa, można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że prowadziły one na wyższą kondygnację domu V, która mogła mieć formę poddasza.

W zachodniej części sieni domu V na stropie warstwy niwelacyjnej zalegał fragment drzwi, z których zachowała się tylko jedna deska o dł. 1,82 m, szer. 18 cm i grub. 2 cm, ale posiadająca drewnianą klamkę/uchwyt przytwierdzony gwoździami (ryc. 81). Prostokątny otwór przelotowy (3 x 8 cm) obok klamki umożliwiał włożenie klucza do zdemontowanego zamka, po którym zachowały się – tylko po wewnętrznej stronie – dwa skoble wbite w drewno. Poniżej miejsca gdzie znajdował się zamek, także po wewnętrznej stronie, zachowały się dwa ogniwa łańcucha. Ponadto na powierzchni deski widoczne są otwory będące pozostałością po innych elementach konstrukcji drzwi.

Być może były to drzwi wejściowe, które prawdopodobnie zostały zdemontowane podczas rozbioru domu IV, ewentualnie podczas nieustalonych napraw domu V. O tym, że mogą to być drzwi wejściowe, świadczą ślady zastosowania zamku i łańcucha, natomiast fakt, że pochodzą one z wcześniejszego budynku, potwierdza poziom zalegania warstwy, z której je pozyskano – strop warstwy niwelacyjnej powstałej po wzniesieniu domu V.

Tyłna część domu V została podzielona na dwie przestrzenie – pomieszczenie 2 i korytarz. Pierwsza

Ryc. 81. Fragment drzwi z zachodniej części sieni domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Rys. P. Makuła

Fig. 81. A fragment of the door from the western part of house V hall, phase B, occupation level II. Drawing by P. Makuła

z nich powtarzała wielkość i rozplanowanie analogicznego pomieszczenia z domu IV, miała także podobnej szerokości oścież łączącą ją z sienią. Druga przestrzeń to korytarz o szerokości 1,01–1,05 m, umożliwiający komunikację między zapleczem

Ryc. 82. Wewnętrzna strona zachowanej dolnej części ściany działowej pomieszczenia nr 3 w domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od wschodu, po częściowym usunięciu wypełnienia z gliny. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 82. Inner side of the kept bottom part of a partition wall in room 3, house V, phase B, occupation level II. View from the east, after partial removal of clay filling. Photo by R. Krzywdziński

działki i sienią, a przez nią także z pozostałymi pomieszczeniami. Na końcu korytarza, między dwoma owalnymi w przekroju, zaciosanymi u dołu i wbitymi w podłoże palami o dł. zachowanej ok. 2,3 m i średnicy 25–29 cm, stanowiącymi jednocześnie element konstrukcji tylnej ściany i ościeży wyjścia, za-

rejestrowano szeroki na 19 cm, głęboki na 5–10 cm negatyw progu, wypełniony zwartym, brązowym żwirem i piaskiem z inkluzjami drobnych kamieni. Ściana oddzielająca pomieszczenie 2 i korytarz starszego domu IV najprawdopodobniej nie została rozebrana (ewentualnie rozebrana częściowo, a następnie uzupełniona) i funkcjonowała dalej w obrębie nowego domu (por. opis wyżej).

Wewnątrz domu V wydzielono jeszcze jedno pomieszczenie, oznaczone numerem 3, o dł. 2,8 m i szer. ok. 2,29–2,38 m (zachowana 1,5–1,59 m). Zachowane trzy ściany wydzielające to pomieszczenie zostały wykonane w konstrukcji szkieletowej, choć znowu w nie do końca „czystej” wersji. Dolne części tych ścian to prostokątne w przekroju belki długości 2,7 m (zachodnia ściana) (0,73–0,75 m n.p.m.) i długości zachowanej 1,45–1,75 m (ściany północna i południowa) (0,66–0,87 m n.p.m.), szer. 14–16 cm, grub. 9–14 cm, ułożone bezpośrednio na ziemi i łączone stykowo (narożnik południowo-zachodni) lub na nakładkę prostą (narożnik północno-zachodni). Przyciesie zachodnia i północna w górnych powierzchniach mają wzdłużne pazy o szer. 3–5 cm i głęb. 2–3 cm, w których tkwiły dolne części żerdzi oblepionych gliną, stanowiące pozostałość wypełnienia ścian działowych (ryc. 82).

Ryc. 83. Ogólny widok domu V (od zaplecza) w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od południowego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 83. General view of house V (from the back), phase B, occupation level II. View from the southwest. Photo by R. Krzywdziński

Pozostałości ściany południowej tego pomieszczenia świadczą o wtórnym wykorzystaniu przyciesi ściany oddzielającej się od pomieszczenia 2 starszego domu IV. Belka ta na zachodnim końcu posiada prostokątne wcięcie dla umieszczenia słupa (por. opis wyżej – dom IV), który prawdopodobnie również został wykorzystany w konstrukcji nowego domu. Starając się zachować względną jednolitość konstrukcji wszystkich ścian pomieszczenia 3, zastosowano tutaj także żerdzie, które zostały wbite po wewnętrznej stronie wtórnie wykorzystanej belki i dociśnięte ułożoną poziomo bokiem deską o dł. zachowanej 1,25 m, szer. 18 cm, grub. 3 cm. W górnej powierzchni przyciesi północnej ściany widoczny jest szeroki na 70 cm próg wyjścia do tego pomieszczenia, które łączyło je z sienią. Być może to niewielkie wnętrze należałoby wiązać z rodzajem magazynu lub, co bardziej prawdopodobne chociażby ze względu na bliskość paleniska, z wydzielonym miejscem do spania [por.: Piekalski 2004: 45; Samsonowicz 1970: 86].

Wewnątrz domu V, we wszystkich jego pomieszczeniach, po wzniesieniu wszystkich ścian zostaje usypana miękka, jasnozielona i żółta warstwa niwelacyjna iłu i bardzo drobnego piasku z inkluzjami żwiru, o miąższości 10–40 cm (0,77–1,04 m n.p.m.), która prawdopodobnie pełniła także rolę podłogi (ryc. 83). Na jej stropie akumuluje się lekko zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, gliny i mierzwy z inkluzjami gruzu ceglanego i żwiru, której sedymentacja trwa jeszcze w III poziomie osadniczym i osiąga łącznie miąższość 30–60 cm (1,16–1,76 m n.p.m.).

Budynek F

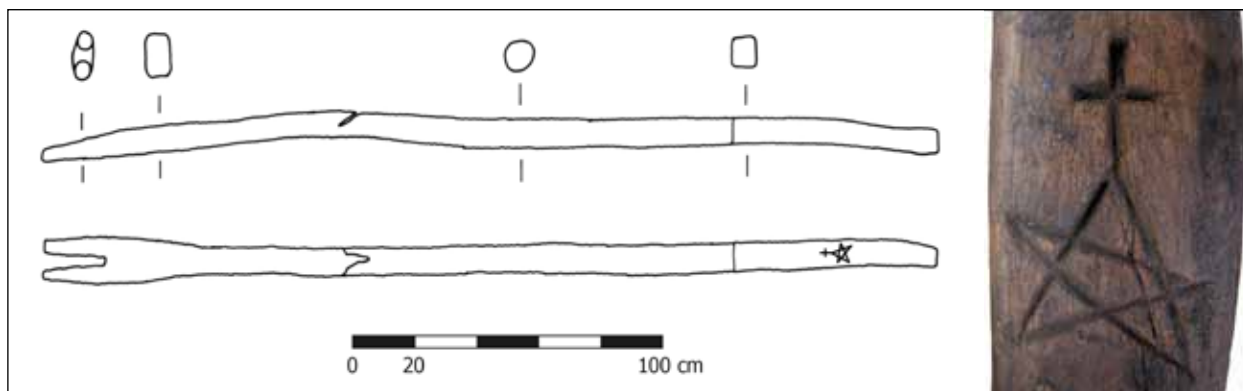
Za tylną ścianą domu V zarejestrowano przyległą do niej przybudówkę – budynek F, o powierzchni ok. 11,2 m², zajmującą ok. połowę szerokości głównego budynku (ryc. 71, 76 i 84). Pierwotnie miała prawdopodobnie ok. 2,62–2,9 m szerokości (1,77–2,14 m szer. zachowanej) i 4,17 m długości. Z trzech jej ścian (czwarta to tylna ściana domu V) zachowały się dwie. Pierwsza, zachodnia, została wykonana prawdopodobnie w konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi. Tworzą ją płasko ścięty u dołu i wkopany na ok. 50 cm słup z południowo-zachodniego narożnika, o prostokątnym przekroju (17 x 25 cm)

Ryc. 84. Środkowy fragment przyciesi zachodniej ściany budynku F, przyległego od tyłu do domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Widoczny próg, elementy stabilizujące przycieś oraz deski stanowiące dolną część wypełnienia ścian, z wolnym miejscem na nie zachowane słupy ościeżnicy wejścia. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 84. A middle part of the western wall of building F adjoining house V at the back, phase B, occupation level II – with a threshold, elements stabilizing the sill plate, and planks constituting the lower part of wall filling, and a place for entrance jambs (not kept). View from the west. Photo by R. Krzywdziński

i zachowanej długości 1,08 m. Pal ten w swej bocznej, północnej płaszczyźnie miał długą na 47 cm (dł. zachowana) pionową pazę, dla osadzenia zaciosanego dwustronnie końca przyciesi zachodniej ściany. Przycieś ta, o przekroju zbliżonym do kwadratu (13–14 x 14 cm) i dł. 3,78 m, miała na górnej powierzchni dwa odcinki paz o szerokości 4 cm i głębokości 3–4 cm, w których tkwiły pozostałości dwóch desek dł. 1,38 i 1,4 m, szer. 13 i 18 cm i grub. 4 cm, ułożonych poziomo bokiem. W środkowej części przyciesi wykonany został próg o długości 73 cm, pod którym umieszczony był kamień i krótka belka ułożona poziomo, płasko, prostopadłe do osi ściany (ryc. 84). Oba te elementy pełniły funkcję stabilizacji środkowej części ściany przybudówki. Oba końce paz przyciesi tej ściany, od strony progu, były wolne od desek stanowiących wypełnienie ścian. Prawdopodobnie pierwotnie wsunięte tutaj były czopy dwóch słupów – części ościeżnicy wejścia do tego budynku. Słupy te zostały prawdopodobnie usunięte podczas rozbiórki konstrukcji.

Ryc. 85. Socha ze znakiem połączonego pentagramu i krzyża, pozyskana z warstwy niwelacyjnej zalegającej na zapleczu parceli C w fazie B II poziomu osadniczego. Rys. P. Makuła

Fig. 85. An ard with a mark showing a pentagram combined with a cross, found in the levelling layer at the back of plot C, phase B, occupation level II. Drawing by P. Makuła

Północny koniec przyciesi był także dwustronnie zaciosany, ale brakuje tutaj słupa stanowiącego integralną część konstrukcji. Prawdopodobnie został on usunięty podczas rozbiórki konstrukcji i nie zachował się po nim żaden ślad. Konstrukcja ściany południowej przybudówki jest trudna do ustalenia, ponieważ panuje tutaj pewien chaos układu jej elementów. Na zachowanej długości tej ściany zarejestrowano – oprócz pała narożnego – także drugi, o prostokątnym przekroju (6 x 8 cm) i dł. zachowanej 50 cm. Dalej na wschód znajdują się poziomo ułożone dwie belki o prostokątnym przekroju (7 x 15 cm i 5 x 17 cm) i dł. odkrytej 0,85 m i 1,2 m, które nie posiadają specjalistycznych połączeń ciesielskich.

Wewnątrz budynku F zarejestrowano trzy pale niewielkich rozmiarów i okrągłe w przekroju, dwa przy ścianie północnej (tylna ściana domu V) i jeden w okolicy wschodniej, nie zachowanej ściany. Nie ustalono funkcji tych elementów.

Jeszcze przed wzniesieniem budynku F, podobnie jak na całym zapleczu tej działki, została nawieziona zwarta, zielona warstwa niwelacyjna i izolacyjna gliny z inkluzjami piasku, żwiru i gruzu, o miąższości 7–30 cm (0,47–0,83 m n.p.m.). Wśród gruzu stanowiącego inkluzję składu warstwy odnotowano zarówno fragmenty jak i całe: cegły, dachówki i płyty posadzkowe (por. opis niżej – wolne od zabudowy zaplecze tej parceli). Ponadto w jej spągowej części, przy środkowym odcinku zachodniej granicy działki (ryc. 71) zalegała na złożu wtórnym owalna w przekroju socha o dł. 3,11 m, średnicy 8–10 cm, rozwidlona na jed-

nym z końców⁵⁴, natomiast kształt drugiego końca, na długości ok. 65 cm, został zmieniony na kwadratowy w przekroju (ryc. 85). Około 30 cm od dolnej krawędzi stwierdzono wycięty dłutem znak – pentagram, który od góry był połączony z krzyżem łacińskim. Pentagram był w średniowieczu często stosowany jako znak obronny przeciwko siłom demonicznym, m.in. przeciw tzw. zmorom, kobiecym duchom nocnym; jako forma splątania niekiedy też symbol Chrystusa jako Alfy i Omegi, jak również – jako forma pięciorożna – pięciu świętych ran Chrystusa [Oesterreicher-Mollwo 1992: 119].

Sochy jako elementu więźby dachowej, a także całej konstrukcji budynku, w której pierwotnie była zastosowana, nie można wiązać z konstrukcją szkieletową. Budownictwo sochowe jest uznawane za konstrukcją prymitywną, choć szeroko rozpowszechnioną w Europie i na świecie [Burszta 1957: 519]. Ten sposób wznoszenia drewnianych domów był także znany na obszarze Niemiec. Niewykluczone więc, że pierwotnie element ten funkcjonował w konstrukcji budynku, np. gospodarczego, na jednej z odkrytych działek lub na sąsiednich, zlokalizowanych poza zasięgiem badań.

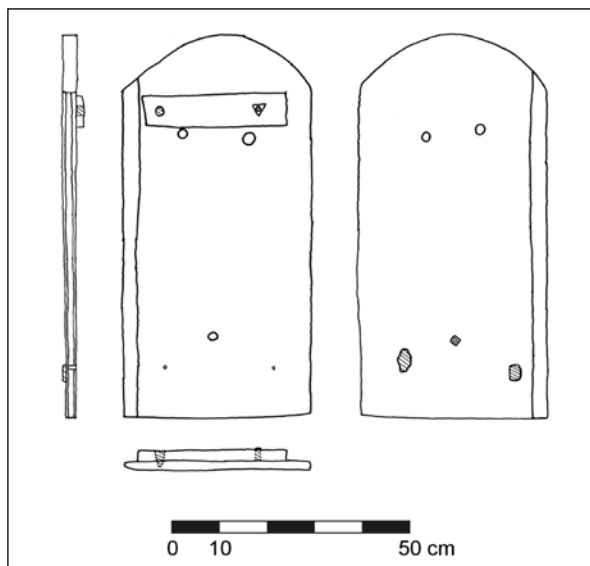
Na stropie niwelacji akumuluje się zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa mierzwy z dużą ilością odchodów zwierzęcych, a także inkluzjami piasku, żwiru drobnych kamieni, której sedymentacja

⁵⁴ Długość rozwidlenia 23 cm, szer. wewnętrzna 6 cm.

trwa jeszcze w III poziomie osadniczym i osiąga łącznie miąższość 40–70 cm (1,15–1,3 m n.p.m.). Z warstwy tej pobrano próbkę do badań botanicznych [Badura, Latałowa w tym tomie, próbka nr 17]. Wśród szczątków roślinnych odnotowano gatunki chwastów pól uprawnych i roślin łąkowych, najliczniej reprezentowane przez owoce pałki (*Typha* sp.), która podobnie jak sity (*Juncus* sp.) oraz ponikło (*Eleocharis palustris/uniglumis*), które mogły być wykorzystywane jako ściółka i pasza dla zwierząt. O hodowlanym charakterze tego miejsca świadczą pośrednio także: fakt braku szczątków zbóż, przy udziale chwastów tych roślin i duża ilość żołądki (karma). Potwierdzić można zatem sugestię M. Badury i M. Latałowej, że prawdopodobnie w budynku F były koszarowane świnie.

W bezpośrednim sąsiedztwie zachodniej ściany, na północ od wejścia, po zewnętrznej stronie, z warstwy użytkowej pozyskano drewnianą okiennicę wykonaną z jednej deski o wymiarach: wys. 80 cm, szer. 39 cm, grub. 3 cm (ryc. 71 i 86). Była ona u góry zaokrąglona i posiadała, przybitą dwoma gwoździami poprzecznie (prawdopodobnie od wewnątrz) listwę o długości 31 cm, szerokości 7 cm i grubości 2 cm. Być może w dolnej części znajdowała się podobna listwa, o czym mogą świadczyć pozostałości dwóch gwoździ. Na powierzchni okiennicy widoczne były także otwory stanowiące prawdopodobnie pozostałość z innych elementów.

W niewielkiej odległości od południowej ściany budynku F (ok. 60 cm) zarejestrowano zgrupowanie czterech elementów drewnianych, które zalegały tu-

Ryc. 86. Okiennica z zaplecza domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Rys. M. Korszański

Fig. 86. A shutter found at the back of house V, phase B, occupation level II. Drawing by M. Korszański

taj na złożu wtórnym, jednak prawdopodobnie złożono je tutaj celowo, z zamiarem być może późniejszego wykorzystania (ryc. 71 i 87). Są to ułożone poziomo: płasko deska o dł. odkrytej 2,4 m, szer. 28 cm i grub. 2 cm, prostokątny w przekroju pał o dł. zachowanej 67 cm oraz belka o prostokątnym przekroju dł. zach. 1,05 m, szer. 7 cm i grub. 4 cm, która ma w górnej powierzchni prostokątne zagłębienia co ok. 3–11 cm oraz trzy okrągłe, przelotowe otwory o średnicy 2,5 cm.

Jednak najważniejszym elementem spośród nich był zalegający w układzie pionowym fragment drewnianej piasty i osi od koła wozu, z widocznymi

Ryc. 87. Jeden z drewnianych elementów odsłoniętych na złożu wtórnym, na zapleczu domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 87. A wooden element uncovered at the secondary deposit at the back of house V, phase B, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 88. Piasta koła z fragmentem osi wbita w podłoże na zapleczu domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 88. A wheel hub with a fragment of an axle thrust into the ground at the back of house V, phase B, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

fragmentami drewnianych szprych (ryc. 88 i 89) [Kaspzak w tym tomie B, nr kat. 107]. Piasta o gruszkowatym kształcie razem z osią miała długość zachowaną 44–46, średnicę 17–32 cm i została wbita w podłoże, co mogło w pierwszym momencie sugerować funkcjonowanie tutaj warsztatu, np. garncarskiego. Jednak z braku jakichkolwiek innych przesłanek (śladów składu surowca, półproduktów, odpadów, narzędzi itp.) należy tę możliwość odrzucić.

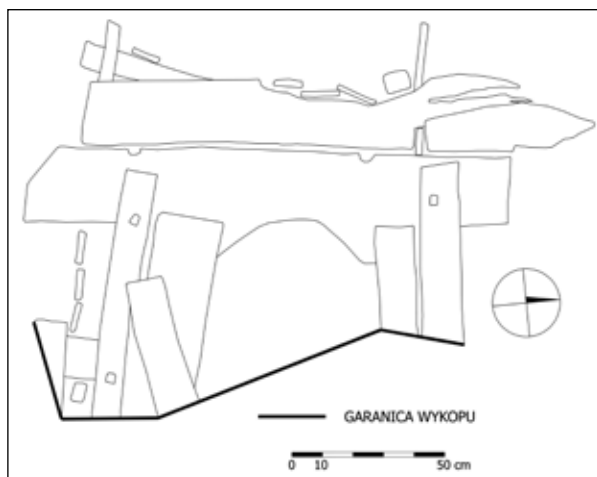
Ryc. 89. Wóz z drewnianymi piastami kół. Ilustracja z Kroniki U. v. Richentala prawdopodobnie z pierwszej połowy XV w. Dembińska 1963: 276, il. 61]

Fig. 89. A wagon with wooden wheel hubs. An illustration from Kroniki by U. v. Richental, probably the first half of the 15th century [Dembińska 1963: 276, il. 61]

Płoty

Istotnym elementem dla kwestii postrzegania granic działek jest fakt dalszego istnienia w tej fazie płotu wykonanego z żerdzi (gałęzi) i elementów pochodzących prawdopodobnie z rozbiórki. Płot, który oddzielał parcelę B i C, rozciągał się między północno-wschodnim narożnikiem domu I a południowo-zachodnim narożnikiem domu V. W omawianej fazie część elementów tego płotu zapewne została wymieniona (ryc. 71).

Prawdopodobnie pozostałości płotu zostały zarejestrowane także ok. 2,3 m na południe od tylnej ściany budynku F. Był to rząd zaciosanych u dołu i wbitych w podłoże, na linii wschód-zachód, brzo-zowych żerdzi (gałęzi) o dł. zachowanej 25–50 cm. Dość regularne odległości między poszczególnymi żerdziami (25–32 cm) sugerują funkcjonowanie pierwotnie jakiegoś lub jakichś elementów wypełniających, aczkolwiek nie stwierdzono takich śladów (np. plecionki). Płot ten kończy się w okolicy latryny 2, co prawdopodobnie wiązało się z dostępem do niej z głębszego zaplecza parceli. Mimo że zarówno oś przebiegu tego płotu, jak i lokalizacja w okolicy połowie działki mogłyby sugerować jej podział na dwie, to jednak można tę interpretację wykluczyć, na co wskazuje kompleksowa analiza elementów zabudowy, także z zaplecza tej parceli.

Ryc. 90. Plan latryny 2 z zaplecza działki C w fazie B II poziomu osadniczego. Rys. M. Korszański i P. Makuła

Fig. 90. Plan of latrine 2 at the back of plot C, phase B, occupation level II. Drawing by M. Korszański and P. Makuła

Latryna 2

Na zapleczu parceli C, przy jej wschodniej granicy, we wcześniejszym okresie funkcjonowała latryna 1 (ryc. 71 i 90–93). Nie została ona rozebrana, dlatego nie można wykluczyć, że funkcjonowała także w fazie B II poziomu osadniczego. W bezpośrednim jej sąsiedztwie natomiast została zainstalowana nowa latryna 2, która miała analogiczną, naziemną konstrukcję jak latryna 1. Mimo bliskości obu tych obiektów, nie stwierdzono bezpośredniej relacji stratygraficznej między nimi. Ich zróżnicowanie chronologiczne określono właściwie jedynie na podstawie poziomu górnej płaszczyzny obu skrzyń. Górna powierzchnia latryny 2 zalega nieco wyżej, na poziomie 0,75–0,95 m n.p.m., natomiast latryny 1 – na 0,63–0,8 m n.p.m.

Podobnie jak latryna 1, miała formę skrzyni o dł. ok. 90 cm, szer. ok. 80 cm i wys. ok. 80 cm⁵⁵, ustawionej na ziemi i z odpowiednim otworem na górze. Skrzynia latryny została wykonana z czterech, prostokątnych w przekroju, pali o dł. 1,28 m, szer. 8 cm i grub. 5 cm, zaciosanych u dołu i wbitych w podłoże w narożnikach. Do każdej pary pali, za pomocą drewnia-

Ryc. 91. Ogólny widok latryny 2 z zaplecza działki C w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od północnego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 91. General view of latrine 2 at the back of plot C, phase B, occupation level II. View from the northwest. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 92. Jedna z dwóch desek ułożonych w pierwszej kolejności na powierzchni skrzyni latryny 2 z zaplecza działki C w fazie B II poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 92. One of two planks placed as the first layer of latrine 2 case surface, the back of plot C, phase B, occupation level II. Photo by R. Krzywdziński

nych kołków, zostały przytwierdzone po dwie poziome belki (prostokątne i okrągłe w przekroju), w górnej i dolnej części. Do tak powstałego szkieletu zostały przytwierdzone – także za pomocą drewnianych kołków – w większości pionowe deski o dł. 80–86 cm, szer. 11–15 cm, grub. 2–3 cm. W ścianie zachodniej zarejestrowane zostały także deski ułożone poziomo o dł. 52–57 cm, szer. 17 cm i grub. 2–3 cm (ryc. 91).

Na górnych krawędziach przeciwnych ścian, wschodniej i zachodniej, zostały najpierw ułożone dwie deski o dł. 1,6 m, szer. 24 cm i grub. 3 cm z owalnymi wycięciami od wewnętrznej strony oraz prostokątnymi wycięciami na obu końcach, także od

⁵⁵ Podane wymiary są przybliżone, ponieważ konstrukcje ścian uległy nieznacznym przemieszczeniom powstałym w wyniku procesów depozycyjnych i podepozycyjnych.

Ryc. 93. Górna powierzchnia skrzyni latryny 2 z zaplecza działki C z okrągłym otworem. Faza B II poziomu osadniczego. Widok z góry. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 93. Upper surface of latrine 2 case with a round hole, the back of plot C, phase B, occupation level II. Top view. Photo by R. Krzywdziński

strony wewnętrznej⁵⁶. Ponadto deski te miały po dwa niewielkie otwory przelotowe oraz po dwa owalne wcięcia od strony zewnętrznej (ryc. 92).

Następnie, na dwóch kolejnych bokach skrzyni, zostały ułożone dwie pary równoległych do siebie desek, ale w taki sposób, że para desek zewnętrznych była umieszczona na ułożonych wcześniej poprzecznych deskach i połączona z nimi za pomocą kołków umieszczonych w okrągłych otworach przelotowych, natomiast wewnętrzne, nieco krótsze, zostały także na nich ułożone, ale bez specjalnych połączeń. Po zainstalowaniu wszystkich elementów w górnej powierzchni powstał okrągły duży otwór o średnicy ok. 50 cm. Na jego krawędziach, we wschodniej części, odnotowano dwa fragmenty odpowiednio wygiętej (dookoła otworu) niewielkiej listwy, podobnej do tej z latryny 1 (ryc. 93).

Wewnątrz latryny zarejestrowano miękką/półpłynną, ciemnobrązową i ciemnozieloną warstwę ekskrementów. Z wypełniska latryny pozyskano 11 klepek naczynia (?). Klepki wykonane prawdopodobnie z dębiny miały dł. 75 cm, szer. 10–13 cm i grub. 2 cm. Każda z nich na jednym z końców miała wąski (ok. 5 mm) wątor, natomiast niektóre miały

jeszcze w różnych miejscach niewielkie otwory przelotowe. Z warstwy użytkowej pobrano dwie próbki do badań botanicznych, z czego jedna z nich stanowiła wyselekcjonowany materiał z pestkami [Badura, Latałowa w tym tomie, próbki nr 24 i 27]. Pęki słomy, której źdźbła stwierdzono w próbkach, były w latrynach używane w celach higienicznych.

Na południe od latryny 1, na warstwie niwelacyjnej zarejestrowano zgrupowanie kamieni, które z ostrożnością można interpretować jako bruk lub umocnienie podłoża, ale trudno stwierdzić, jaką miały one funkcję.

Studnia 2

Studnia 1 funkcjonująca na tej parceli w fazie A II poziomu osadniczego zostaje z początkiem fazy B zlikwidowana, tj. jej ewentualna, górna, nadziemna część zostaje rozebrana, a cembrowina zasypana warstwą gliny, torfu i żwiru. Około 1,3 m na południe, także w bezpośrednim sąsiedztwie zachodniej granicy działki, zostaje zainstalowana nowa studnia nr 2 (ryc. 71 i 94). W wąskoprzestrzennym wkopie została umieszczona cembrowina, o formie wydrążonego wewnątrz pnia (dębu?) o średnicy zewnętrznej 52–62 cm, grub. ścian 5–6 cm i dł. zachowanej 1,2 m (ryc. 94). Jej niewielkie rozmiary, szczególnie średnica cembrowiny, stawia pod znakiem zapytania interpretację jej funkcji. Jednak trzeba zaznaczyć, że podczas eksploracji jej zasypu woda intensywnie

Ryc. 94. Studnia 2 z zaplecza domu V w fazie B II poziomu osadniczego. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 94. Well 2 at the back of house V, phase B, occupation level II. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

⁵⁶ Jedna z desek została odsłonięta dopiero w ostatniej fazie wykopalisk i nie jest widoczna na rycinach.

napływała do jej wnętrza. Wydaje się więc, że z pewną ostrożnością można przyjąć, że obiekt ten pełnił funkcję studni na zapleczu parceli C.

Studnia 2 funkcjonuje także w III poziomie osadniczym. Po zaprzestaniu jej użytkowania zostaje zasypana warstwą niwelacyjno-izolacyjną, która zakrywała także pozostałości pozostałych, rozebranych elementów zabudowy tej działki.

Budynek D

Na głębokim zapleczu parceli C doszło do nieznacznych zmian, z których najistotniejszą jest likwidacja budynku E, który prawdopodobnie był przybudówką budynku D, oraz domu III z działki B (ryc. 71). W miejscu jego północno-zachodniego narożnika odnotowano dwa pale, prawdopodobnie wbite – jeden o kwadratowym przekroju i dł. zachowanej 1,66 m, drugi o okrągłym przekroju i dł. zachowanej 1,38 m. Ich funkcji nie udało się ustalić. Na południowym końcu parceli C nadal w tej fazie funkcjonuje budynek gospodarczy D. W jego wnętrzu została nawieziona nowa zwarta, zielona warstwa niwelacyjna i izolacyjna gliny z inkluzjami piasku, żwiru i gruzu, o miąższości 20–40 cm (0,75–1,03 m n.p.m.). Wśród gruzu stanowiącego inkluzję składu warstwy odnotowano zarówno fragmenty, jak i całe: cegły, dachówki i płyty posadzkowe. Na stropie tej niwelacji akumuluje się zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa mierzwy z inkluzjami piasku, żwiru drobnych kamieni, której sedymentacja trwa jeszcze w III poziomie osadniczym i osiąga łącznie miąższość 30–60 cm (1,16–1,54 m n.p.m.).

Na wolne od zabudowy zaplecze parceli C w fazie B II poziomu osadniczego została nawieziona zwarta, zielona warstwa niwelacyjna i izolacyjna gliny z inkluzjami piasku, żwiru i gruzu, o miąższości 15–35 cm (0,31–0,88 m n.p.m.). Wśród gruzu stanowiącego inkluzję składu warstwy odnotowano fragmenty i całe cegły o wymiarach 90–95 x 145–150 x 305–312 mm, dachówki typu mnich-mniszka, a także gąsiorzy oraz płyty posadzkowe (prawdopodobnie), wykonane z kremowo-różowego i szarego piaskowca obrabianego dłutem (?) i gładzonego (?). Na stropie tej warstwy, lokalnie, na południe od latryny 1 zarejestrowano warstwę otoczków o średnicy 5–16 cm,

którą być może należałoby interpretować jako brukowanie części podwórka, trudno jednak określić, w jakim celu zostało ono wykonane. Na stropie niwelacji, a także bruku akumuluje się zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa mierzwy z inkluzjami piasku, żwiru drobnych kamieni, której sedymentacja trwa jeszcze w III poziomie osadniczym i osiąga łącznie miąższość 30–70 cm (0,87–1,38 m n.p.m.). Z warstwy tej pobrano próbkę do badań botanicznych [Badura, Latałowa w tym tomie, próbka nr 18]. Udział szczątków roślinnych był tutaj ubogi – to przede wszystkim szczątki chwastów pól uprawnych i roślin łąkowych.

W fazie B II poziomu osadniczego sposób zagospodarowania przestrzennego parceli tylko w ograniczonym zakresie uległ zmianie w stosunku do fazy A. Co prawda funkcjonujący we frontowej części działki dom IV został rozebrany, ale w jego miejscu wzniesiono dom V, który pod względem kształtu, rozmiarów, a także rozplanowania pomieszczeń niemal dokładnie powtarza wcześniejszą konstrukcję. Jego wnętrze zostało podzielone na cztery przestrzenie: pomieszczenie 1 – sień, pomieszczenie 2 – być może magazyn, pomieszczenie 3 – być może sypialnia i korytarz. Od południa do tylnej ściany domu V był dobudowany budynek F, którego funkcję z dużym prawdopodobieństwem można wiązać z koszarowaniem zwierząt (obora, chlew).

Jeżeli chodzi o komunikację między poszczególnymi elementami zabudowy to można stwierdzić, że nazbyt się nie zmieniła w stosunku do domu IV. Tak jak wcześniej, do sieni można było zapewne wejść przy ul. Św. Ducha przez oścież we frontowej ścianie domu. Dalej, w głębi sieni, poprzez być może stosunkowo szerokie wejście, było dostępne pomieszczenie 2, a także 3. Obok ciągnął się korytarz, prowadzący na otwartą przestrzeń zaplecza działki. Z podwórka dostępny był budynek F oraz – na głębokim zapleczu – budynek D.

W środkowej części parceli zlokalizowane były elementy jej infrastruktury – studnia 2 i latryna 2, a prawdopodobnie także nadal latryna 1. Przestrzeń we frontowej części działki z domem V i budynkiem F została oddzielona płotem od tylnej, z budynkiem D, studnią i latrynami.

W sąsiedztwie południowej, tylnej ściany budynku F, zarejestrowano zgrupowanie pewnych elementów drewnianych, które z pozoru mogły świadczyć o działalności rzemieślniczej na tej działce. Jednak po dokładniejszym przeanalizowaniu, a także z powodu braku innych przesłanek (np. odpady produkcyjne, skład surowca itp.) należy odrzucić tę sugestię. Można zatem uznać to zgrupowanie za pozostałość składu elementów pochodzących z rozbiórki nieokreślonej(-nych) konstrukcji oraz z demontażu wozu.

Brak także w innych miejscach parceli śladów intensywnej działalności rzemieślniczej może sugerować, że była ona własnością kupca ewentualnie rzemieślnika, którego warsztat pracy znajdował się poza działką.

Chronologia II poziomu osadniczego

Trwanie II poziomu osadniczego ustalono na krótki okres – od ok. 1340 r. do lat 1346–1347. Podstawą określenia chronologii były wyniki badań dendrochronologicznych i numizmatycznych, a także źródła pisane. Nie zdecydowano się tutaj jednak na ograniczenie obu faz tego poziomu, co było spowodowane przede wszystkim wąskim okresem trwania tej zabudowy, a także nikłą ilością przesłanek mogących stanowić podstawę ustalenia cezury.

Do badań dendrochronologicznych (lokalizacja elementów, z których pobrano próbki na ryc. 32) zostało przekazanych 49 próbek⁵⁷, z czego z 17 nie dało się uzyskać pozytywnego wyniku. Z części pochodzących z konstrukcji jatek rzeźniczych uzyskano następujące daty: po 1293 r.⁵⁸, 1328⁺⁸/₆ r., 1331/1332 r.. Wszystkie elementy jatek z II poziomu osadniczego miały charakter wtórny. Jak już wspomniano (w rozdziale *Chronologia I poziomu osadniczego*), dendrodaty tych elementów stanowią ważny element ewentualnych przyszłych badań nad początkami rozwoju osadnictwa nie tylko w Dzielnicy Mariackiej.

⁵⁷ Liczba ta nie obejmuje prób z elementów, które funkcjonowały zarówno w I, jak i w II poziomie osadniczym. Zostały one omówione wyżej w rozdziale *Chronologia I poziomu osadniczego*.

⁵⁸ Data uzyskana z drzwi zalegających na złożu wtórnym w jacie 9 (por. opis wyżej).

Druga grupa próbek pochodziła z elementów konstrukcji domu III. Ustalono tutaj następujące daty: 1328^{+x}/₆ r. i 1337^{+x}/₁₅ r.⁵⁹, 1336^{+x}/₆ r., 1336^{+x}/₆ r., V–VII 1330 r., lata 1332–1335, 1337⁺⁸/₆ r. Za najistotniejsze należy tutaj uznać trzy ostatnie wyniki, chociaż pozostałe także wnoszą pewne ograniczone informacje. Wszystkie pozwalają ustalić okres budowy domu III po latach 1332–1335. Wskazywać by to mogło na wcześniejszą chronologię tego budynku (I poziom osadniczy). Jednak, mając na uwadze także inne, już wymienione przyczyny, zdecydowaliśmy się na zaliczenie go do fazy A II poziomu osadniczego.

W trzeciej grupie były próbki pobrane z desek podłogi budynku A z zaplecza domu III. Uzyskano następujące wyniki: po 1341 r. (2 x), 1314^{+x}/₆ r. Wszystkie trzy daty jedynie ogólnie określają czas powstania tego budynku na okres po 1341 r.

Czwarta grupa próbek pochodzi z elementów konstrukcji domu IV. Ustalono pięć dat: lata 1329–1333, 1333/1334 r. (2 x), V–VII 1332 r., 1341/1342 r. Tym razem niemal wszystkie daty są dokładne. Na ich podstawie, szczególnie tej ostatniej, można stwierdzić, że dom IV został prawdopodobnie wzniesiony w 1342 r.

Mimo uzyskania tylko jednej (i to niedokładnej) daty z przyległego do domu IV budynku C – 1337^{+x}/₆ r. – można przypuszczać, że został on zbudowany także w 1342 r. lub niedługo później.

Z latryny 1, zlokalizowanej na zapleczu parceli C, uzyskano trzy daty: 1338^{+x}/₆ r., 1338/1339 r. 1345/1346 r. Ostatnia z nich mogłaby wskazywać, że latryna powstała w fazie B II poziomu osadniczego. Jednak nie można tutaj wykluczyć, że data została określona na podstawie próbki pobranej z elementu – pozostałości naprawy konstrukcji skrzyni. Biorąc pod uwagę także inne elementy (stratyfikacja, poziom zalegania względem siebie latryny 1 i 2 oraz inne), latryna 1 została zaliczona do fazy A II poziomu osadniczego.

Z elementów budynku D, zlokalizowanego na głębokim zapleczu parceli C, uzyskano dwie do-

⁵⁹ Oba wyniki pochodzą ze wschodniej przyciesi domu III. Belka ta początkowo mylnie została wzięta za dwa różne elementy.

kładne daty: V–VII 1335 r. i lata 1338–1341. Wskazują one na okres powstania tego budynku w fazie A II poziomu osadniczego, tj. ok. 1341 r.

Z elementów konstrukcji przypisanych do fazy B II poziomu osadniczego uzyskano pozytywne wyniki badań dendrochronologicznych tylko z pozostałości obiektów na działce C (lokalizacja elementów, z których pobrano próbki na ryc. 71). Z nowo powstałego domu V uzyskano pięć dat: 1325^{*/}/₆ r., 1333/1334 r., ok.1335 r., 1339/1340 r., 1393/1394 r. Ostatnia pochodzi ze słupa ustawionego na płasko położonej desce na linii frontowej ściany domu IV. Trudno tutaj wytłumaczyć przyczynę tak późniejszego chronologii. Mając na uwadze czas ścięcia tego drzewa można by przypuszczać, że wykonany z niego słup związany jest z jatkami rzeźniczymi z IV poziomu osadniczego (?). Pomijając jednak ten wynik można przyjąć, że dom V powstał po 1340 r., jednak datę tę należy przesunąć o kilka lat w górę, o okres funkcjonowania domu IV, którego pozycja stratyfikacyjna jednoznacznie wskazuje na starszą proveniencję.

Z nowo powstałego budynku F, dobudowanego do tylnej ściany domu V (faza B II poziomu osadniczego) uzyskano tylko jedną datę: V–VII 1332 r. Nie można znowu okresu bezpośrednio po niej uznać za czas jego powstania. Jednoznacznie wskazuje na to stratygrafia. Można przyjąć, że budynek F powstał bezpośrednio lub w niedługim czasie po powstaniu domu V.

Ostatnią grupą próbek z tego poziomu osadniczego są wycinki pobrane z elementów konstrukcji latryny 2. Uzyskano tutaj dwie daty: 1346/1347 r. i 1351^{*/}/₆ r. Pierwsza z nich może wskazywać, że latryna 2 powstała w końcu fazy B II poziomu osadniczego i trwała jeszcze w III poziomie osadniczym (por. opis niżej).

W większości przypadków ustaloną chronologię potwierdza analiza numizmatyczna [Paszkiwicz w tym tomie]. Z warstw związanych z II poziomem osadniczym pozyskano 14 monet, z tym

że dwie z nich (nr kat. 161, 162) nie zostały dokładnie rozpoznane ze względu na zły stan zachowania. Były to pruskie fenigi brakteatowe (9 monet) datowane na następujące okresy: od ok. 1307/1308 r. do ok. 1317/1318 r. (jedna moneta, nr kat. 40), od ok. 1317/1318 r. do ok. 1327/1328 r. (dwie – nr kat. 58, 60), od ok. 1327/1328 r. do 1337/1338 r. (dwie – nr kat. 69, 72), od ok. 1337/1338 r. do 1347/1348 r. (jedna – nr kat. 81), od ok. 1347/1348 r. do ok. 1360 r. (trzy – nr kat. 93, 94, 101). Ponadto pozyskano również jedną duńską monetę Eryka VI Menveda, datowaną na lata 1310–1319 (nr kat. 4), jeden penning Krzysztof II, datowany na lata 1320–1326 (nr kat. 5) oraz bity być może w Bydgoszczy jeden denar brakteatowy, prawdopodobnie Kazimierza Wielkiego, datowany przypuszczalnie na lata po 1346 r. do ok. 1365 r. (nr kat. 19).

Osobno trzeba potraktować grupę monet pochodzących z warstw, które podlegały sedymentacji zarówno w fazie B II, jak i w III poziomie osadniczym (parcela C z domem V i jego zapleczem). Pozyskano z nich 17 monet. Były to pruskie fenigi brakteatowe (14 monet), datowane na następujące okresy: od ok. 1307/1308 r. do ok. 1317/1318 r. (dwie monety, nr kat. 45, 49), od ok. 1317/1318 r. do ok. 1327/1328 r. (jedna – nr kat. 53), od ok. 1327/1328 r. do 1337/1338 r. (trzy – nr kat. 62, 76, 77), od ok. 1337/1338 r. do 1347/1348 r. (cztery – nr kat. 79, 80, 86, 87), od ok. 1347/1348 r. do ok. 1360 r. (dwie – nr kat. 91, 98), ok. 1360–1363 (dwie – nr kat. 109, 112). Ponadto pozyskano również bite być może w Bydgoszczy dwa denary brakteatowe, prawdopodobnie Kazimierza Wielkiego, datowane przypuszczalnie na lata po 1346 r., do ok. 1365 r. (nr kat. 18, 20) oraz jeden angielski pens (szterling) Edwarda II, datowany na okres od ok. 1311 r. do ok. 1312 r. (nr kat. 1).

Bardzo pomocnym elementem w ustaleniu górnej cezurę tego poziomu osadniczego są wyniki opracowania źródeł pisanych i wyników badań dendrochronologicznych, które zostały opisane niżej, w rozdziale *Chronologia III poziomu osadniczego*.

Podsumowanie wyników badań II poziomu osadniczego

Po przeprowadzonej analizie wyników badań II poziomu osadniczego można stwierdzić, że zakres i wielkość działek w stosunku do zagospodarowania tego obszaru w I poziomie osadniczym nie zmieniły się. Wciąż funkcjonują tutaj trzy działki, z czego zachodnia, odsłonięta we fragmencie, miała charakter handlowy, a sąsiadujące z nią od wschodu dwie kolejne były typowo mieszkalnymi.

Istotną sprawą są pozostałości elementów, które stały się podstawą ustalenia granicy między parcelą A, handlową i B, mieszkalną. Były to przede wszystkim tylne ściany ciągu jatek rzeźniczych, które przebiegały prawdopodobnie dokładnie w jej linii. Ponadto bezpośrednio wzdłuż linii tylnych ścian jatek biegła zachodnia ściana domu III oraz słupy z korytarza przyległego do niego po zachodniej stronie domu I. Przesłanki potwierdzające granicę między parcelą B i C są jeszcze wyraźniejsze. Od południa przebiegała na niej linia wschodniej ściany domu III i przyległego do niego domu I. Po północnej stronie były to zachodnie ściany domu IV i dostawionego do niego budynku C (faza A), a później zachodnia ściana domu V (faza B). Między narożnikami północno-wschodnim domu I z działki B i południowo-zachodnim budynku C, a później domu V, funkcjonował płot wykonany z wbitych żerdzi i elementów pozyskanych z rozbiórki.

W znacznym stopniu zmianom ulega sposób, a szczególnie zakres zagospodarowania działek mieszkalnych. Mniej zmiany te są widoczne na parceli handlowej, na której funkcjonowały jatki rzeźnicze. Jak już wyżej wspomniano ich zakres, kształt i rozplanowanie nie uległy zmianie. Jednak liczo wzniesione ściany jatek z I poziomu osadniczego zostają rozebrane. Na obszarze parceli (przynajmniej na jej części) zostają usypane warstwy niwelacyjne i dopiero później wzniesione nowe ściany, po których w większości przypadków zachowały się jedynie przyciesie ścian, wykonane z elementów wtórnych pozyskanych prawdopodobnie z rozbiórki budynków szkieletowych. Zidentyfikowanie tych budynków, tj. określenie ich lokalizacji jest na tym etapie badań chyba jeszcze niemożliwe.

Po wzniesieniu ścian jatek w ich wnętrzu usypano nowe warstwy niwelacyjne, a na ich stropach akumulują się warstwy użytkowe. W fazie B funkcjonowania jatek, poza jedną ścianą (i ewentualnie naprawami niewidocznymi na poziomie odsłanianych pozostałości) konstrukcje kramów nie ulegają zmianom. Wewnątrz wszystkich jatek poziomy użytkowe zostają znowu podwyższone warstwami niwelacyjnymi, na których ponownie akumulują się warstwy użytkowe.

Szkieletowe konstrukcje gdańskich jatek rzeźniczych z wypełnieniem ścian deskami także nie posiadają analogii⁶⁰. Jako przykłady mogą tutaj służyć obiekty także przeznaczone do handlowania, tyle że innymi artykułami. Analogie te jednak mają pewne ograniczenia, dotyczące zakresu danych, jakie z sobą niosą, co wynika przede wszystkim z zasięgu badań terenowych. Informacje o odsłoniętych urządzeniach handlowych – kramach wykonanych w konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ścian pionowymi deskami – mamy jedynie z Wrocławia [Busko 2000a: 237; Płonka, Wiśniewski 2000: 251; Limisiewicz, Piekalski, Płonka, Wiśniewski A., Wiśniewski Z. 2002: 82, 104–107, ryc. 97–98; Czerner, Lasota 2002: 119; Płonka, Wiśniewski 2002: 142–144].

Na parcelach mieszkalnych, we frontowych częściach, wcześniej wolnych od zabudowy, powstały nowe duże domy mieszkalne – dom III i dom IV, który zostaje w fazie B II poziomu osadniczego zastąpiony domem V. Dom III został wzniesiony na wkopanych wcześniej, w odpowiednich odstępach, palach. Na ich górnych powierzchniach zainstalowano szkieletową konstrukcję ścian, prawdopodobnie bez zastosowania zastrzałów (przynajmniej w dolnych częściach). Dość regularnie wbite pale w sieni mogą świadczyć o tym, że co najmniej część domu mogła mieć dwie kondygnacje.

Dom III zajął dokładnie całą przestrzeń działki między stojącym tutaj już wcześniej domem I i północną pierzeją ulicy Mariackiej. Po zakończeniu jego budowy powstał kompleks dwóch połączonych ze

⁶⁰ Być może pewną analogię mogą stanowić odkrycia jatek rzeźniczych z Rynku poznańskiego – wznoszonych w „najróżnorodniejszych odmianach konstrukcji szkieletowej” [Wawrzyniak 2003: 18–19, ryc. 10–11].

sobą budynków, zintegrowanych korytarzem po zachodniej stronie domu I.

Dom IV oraz wzniesiony później w jego miejscu dom V funkcjonowały w miejscu rozebranego wcześniej domu II. Ich konstrukcja, szczególnie domu IV, stanowi kompilację techniki szkieletowej, słupowej z ryglami przyciesiowymi i słupowej. Niewątpliwie nie wpływało to na trwałość budowli, czego potwierdzeniem jest krótkotrwałość domu IV.

Dom V najprawdopodobniej był dwukondygnacyjny, o czy może świadczyć dolna część schodów, które zarejestrowano w południowo-zachodniej części sieni.

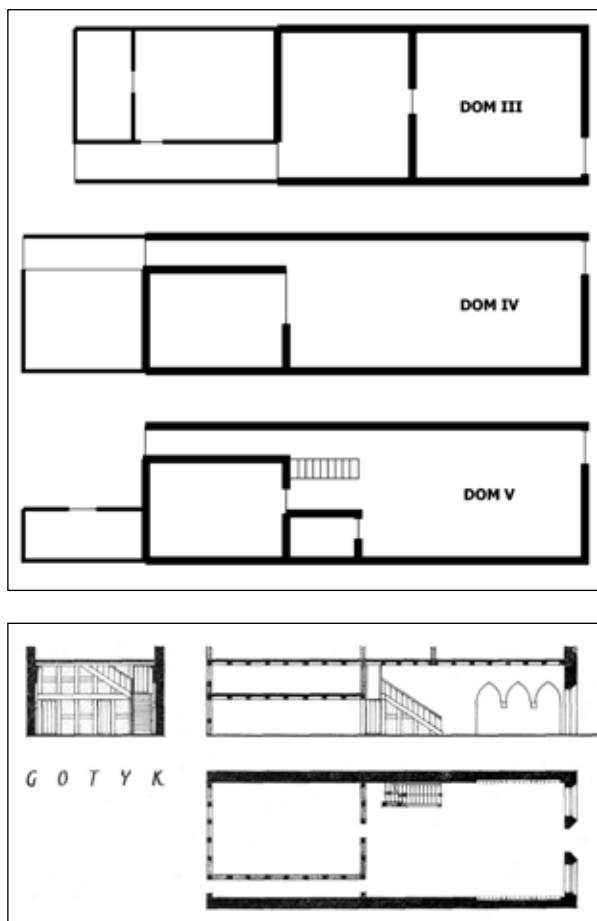
Istotnym spostrzeżeniem dotyczącym konstrukcji wszystkich odkrytych domów (I, III, IV i V) jest palowanie poprzedzające ułożenie przyciesi [por.: Nawrońska 2002: 291]. Powodem tego zabiegu technologicznego były prawdopodobnie problemy ze stabilnością gruntu. Ten charakterystyczny sposób „fundamentowania” budynków znajduje bardzo ścisłą kontynuację w dalszej historii gdańskiego budownictwa. Część późniejszych murowanych kamienic, począwszy od końca średniowiecza, była palowana, z tym, że często fundamenty głównych ścian konstrukcyjnych (sąsiedzkich) były osadzane na gęsto wbitych palach tworzących całe ciągi [por.: Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. Ten sposób fundowania był stosowany także w okresie nowożytnym i w wielu innych rodzajach gdańskich budynków, np. w spichlerzach. Można więc stwierdzić, że tradycja osadzania ścian budynków na palach sięga w Gdańsku pierwszej połowy XIV w.

Niestabilność gruntu wymuszająca zastosowanie pali pod ścianami domów, prawdopodobnie stała się także przyczyną rezygnacji z zastosowania podpiwniczenia odkrytych domów. W żadnym z nich nie odnotowano tego elementu, spotykanego w części innych domów szkieletowych, m.in. Wrocławia [por.: Piekalski 1995a: 110, 115–118; 2004: 178–181] i Rygi [Caune 1984: 90, 108]. Wykonywanie jakichkolwiek zagłębień w tworzącym warstwę pierwotną torfie (świadczącym o podmokłym charakterze tego obszaru przed podjęciem pierwszych działań osadniczych) wiązało się z intensywnym napływaniem wody.

Rozplanowanie pomieszczeń wewnątrz tych trzech domów pod wieloma względami wykazuje podobieństwo zarówno między sobą, jak i z późniejszymi domami murowanymi. We frontowej strefie domu zlokalizowane było duże pomieszczenie pełniące rolę sieni [zob. np.: Sowina 2004: 13, Łukacz 2004: 107–108; Piekalski 2004: 96, 106, 118, 129–133, 188, 205, 207; Rębkowski 2001: 152, 156; Wiesiołowski 1982: 84; Gąsiorowski 1966: 80–81; Maciakowska, Szymański 2004: 249–276]. Ich rozmiary były uzależnione od wielkości samych domów i miały powierzchnię od 14,5–20 m² w mniejszych (dom I i II), do 32–60 m² w większych (dom III, IV i V). Tylne części budynków zostały podzielone na jedno lub dwa pomieszczenia o powierzchni 5,25–22,2 m². Wyjątkowo w domu V wydzielono ścianami szkieletowymi część sieni dla trzeciego, niewielkiego pomieszczenia o powierzchni ok. 6,5 m², którego funkcję można z ostrożnością interpretować jako miejsce do spania. Łączna powierzchnia domów I i II wynosi odpowiednio ok. 30,3 m² i ok. 22,3 m² (z przedsionkiem ok. 24,6 m²), natomiast domów większych to: III – ok. 59,2 m² (ok. 89,5 m² z domem I, który należy traktować w tym okresie jako jego integralną część), IV – ok. 91,9 m² (z przybudówką gospodarczą 108,5 m²) i V – ok. 86,7 m² (z przybudówką gospodarczą 97,9 m²).

Dzięki odsłoniętym śladom palenisk w domach III, IV i V, czytelna jest lokalizacja kuchni. W pierwszym z nich umieszczono ją w bezpośrednio przyległym od tyłu domu I, w pomieszczeniu 3, które prawdopodobnie w całości pełniło tę funkcję. W domu IV i V kuchnia była umieszczona w głębi sieni, co także jest charakterystyczne dla wczesnych domów sieniowych [por.: Maciakowska, Szymański 2004: 252; Rutkowska-Płachcińska 1978: 328].

W charakterystycznym kształcie planów domów (wydłużony prostokąt), ich szczytowym ustawieniu do ulicy, a przede wszystkim rozplanowaniu pomieszczeń można doszukać się elementów wspólnych z późniejszymi gdańskimi (i nie tylko), gotyckimi kamienicami murowanymi. Opracowany przez R. Massalskiego i J. Stankiewicza [1969: 164, il. 57] plan gotyckiej kamienicy gdańskiej przypomina pla-

Ryc. 95. Schematyczne przedstawienie planów domów III, IV i V oraz rzuty poziomy i pionowe kamienicy gotyckiej opracowane przez R. Massalskiego i J. Stankiewicza [1969: 164, il. 57]

Fig. 95. Schematic plans of houses III, IV and V, and the vertical projection of a Gothic house developed by R. Massalski and J. Stankiewicz [1969: 164, il. 57]

ny domów szkieletowych odsłoniętych w trakcie badań na stanowisku 43 (ryc. 95).

Podobnie jak w domach szkieletowych z wykopalisk między ul. Św. Ducha i Mariacką, tutaj także było obszerne pomieszczenie we frontowej części budynku zwane sienią, natomiast część położona w głębi została podzielona na izbę i korytarz umożliwiający przejście z sieni na zaplecze domu. Z sieni można było także wejść schodami na wyższą kondygnację. Są więc podstawy do tego, aby stwierdzić, że rozplanowanie wnętrza gdańskich domów gotyckich, a także późniejszych kamienic, aż po XIX w. swoją genezę ma w jednych z pierwszych domów szkieletowych z pierwszej połowy XIV w. [por.: Maciakowska, Szymański 2004: 249–276]. Oczywiście to cha-

rakterystyczne rozplanowanie gdańskiego domu pierwotnie należy wiązać z budownictwem Dolnych Niemiec i przybywającymi do Gdańska kolonistami z tamtych rejonów, którzy przynieśli ze sobą ideę tego typu budownictwa. Niewątpliwie późniejszy jego rozwój pod wieloma względami był powiązany także częściowo z rozwojem budownictwa Niderlandów [Piekalski 1996: 73–86; 2004; Scheffel 1990: 7–100]. Charakterystycznego rozplanowania wewnętrznej przestrzeni domów III, IV i V, z sienią we frontowej strefie i podzieloną m.in. na korytarz i pomieszczenie w tylnej części, można doszukać się właściwie w budynkach murowanych zarówno Gdańska, jak i pozostałych miast Polski i Europy Środkowej, które powstawały od nawet drugiej połowie XII po XVIII i XIX w. [por. m.in.: Massalski, Stankiewicz 1969: 163–179; Maciakowska, Szymański 2004: 249–273; Korduba 2005: 76–85 i n.; Rutkowska-Płachcińska 1978: 327–329; Chorowska 1994: 11–13 tam dalsza lit.].

Rozplanowanie zabudowy działki mieszczańskiej z głównym domem we frontowej jej części, z zabudową gospodarczą i infrastrukturą na zapleczu, jest powszechnym zjawiskiem spotykanym zarówno w badaniach archeologicznych, historycznych, jak i urbanistycznych oraz innych. Wydaje się więc, że cytowanie literatury i omawianie jej można tutaj pominąć.

Spośród powstałych w II poziomie domów III, IV i V za najbardziej przejrzysty i jednolity konstrukcyjnie należy uznać dom III (bez przyległego do niego od tyłu domu I). Był to dom szkieletowy, z wypełnieniem ścian pionowymi deskami wsuniętymi w pazy wykonane w przyciesiach oraz nie zachowanych wyżej ryglach. Konstrukcję ścian w narożnikach oraz w środkowych częściach wzmocniały słupy, które u dołu miały czopy wsuwane w gniazda przyciesi⁶¹.

Trudniej jest określić jednoznacznie konstrukcje domów IV i V. Oba zostały wzniesione w konstrukcji mieszanej: szkieletowej, słupowej z ryglami przyciesiowymi i słupowej, przy czym większy zakres tego zróżnicowania występuje w strukturze domu IV. Co istotne, zróżnicowanie konstrukcyjne

⁶¹ Analogie do konstrukcji szkieletowej zostały podane już wyżej, przy okazji omówienia domu I w rozdziale *Podsumowanie wyników badań I poziomu osadniczego*.

zaobserwowano m.in. w obrębie jednej ściany (bocznej). W domu IV dotyczyło to odmienności zastosowania konstrukcji, natomiast w domu V tylko zróżnicowania sposobu jej wypełnienia. Zróżnicowanie konstrukcyjne odnotowano także między samymi ścianami, zarówno obwodowymi, jak i działowymi. Trudno jednoznacznie stwierdzić przyczynę zastosowania takiego rozwiązania przy wznoszeniu ścian; niewykluczone, że mogło tutaj chodzić o oszczędność materiału. Trudno również znaleźć analogie domów wznoszonych w ten sposób.

Podkreślenia wart jest pewien szczegół konstrukcji dolnych części odsłoniętych domów. Niektóre w górnych powierzchniach przyciesi mają nie tylko pazy, ale także skośne odnogi, zazwyczaj w kierunku wewnętrznej krawędzi belki. Funkcja tych odnóg nie jest jednoznaczna. Można jedynie przypuszczać, że były przez nie wsuwane pionowe deski stanowiące wypełnienie pól szkieletu ścian. Potwierdzać to może pośrednio proces budowy budynków w konstrukcji szkieletowej. Najpierw montowany był przecież szkielet budynku, a dopiero później puste przestrzenie (pola) były wypełniane odpowiednim materiałem (żerdzie z gliną, deski, cegła). Przy takiej interpretacji tych elementów uzasadnione wydaje się stosowanie ich najczęściej po wewnętrznej stronie przyciesi (brak możliwości demontażu od zewnątrz). Warty uwagi pozostaje fakt braku odnóg w pazowaniu belek, gdzie zarejestrowane zostały żerdzie lub poziome deski. Mimo wszystko jednak nie można tej interpretacji traktować jako ostatecznego wyjaśnienia. Sprawa ta wymaga dalszych obserwacji w trakcie kolejnych badań archeologicznych.

Innym ważnym spostrzeżeniem (choć na pewno nie odkrywczym) jest stosowanie przeważnie dębiny jako budulca domów szkieletowych, a przynajmniej ich dolnych części – przyciesi. Materiał ten z powodu swych właściwości wykazuje dużą trwałość, co prawdopodobnie było podstawowym powodem jego stosowania⁶². Należy także pamiętać, że właśnie ze względu na te właściwości, a także długotrwały proces odnawiania drzewostanu (co miało wpływ na cenę), często elementy z rozbiórki takich

budynków były wykorzystywane powtórnie w innych konstrukcjach.

W rekonstrukcji wyższych, a nie zachowanych partii ścian z wypełnieniem deskami i żerdziami oblepionymi gliną, a także dachów domów szkieletowych, może być pomocna ikonografia (na jej przydatność w badaniach nad średniowiecznym domem mieszczańskim zwróciła niedawno uwagę Sowina [2004: 16]). Wśród tych źródeł można wymienić chociażby ilustrację z *Les Chroniques de Hainaut*⁶³, datowaną na lata 1447–1448 [Kelders 2000: 177–178, 265; Binding, Mainzer, Wiedenau 1989: tafel 1; Binding 2004: 42, il. 109] (ryc. 96).

Widać na niej wznoszone prawdopodobnie przez mieszkańców (z pomocą cieśli?) domy szkieletowe. Część z nich (szczególnie po lewej stronie pierwszego planu) jest jeszcze w fazie konstruowania szkieletów, ale po prawej stronie widać budynek, którego prawie wszystkie pola ścian zostały wypełnione. Wyjątkiem jest pole w prawym górnym rogu bocznej ściany, gdzie pionowe żerdzie (wzmocnione poprzecznie?) nie zostały jeszcze oblepione gliną (na lewo od tego pola, pośrodku ściany umieszczone jest okno). Ponadto po lewej stronie, na pierwszym planie cieśla (?) dokonuje obróbki okrągłaka z wykorzystaniem ciosła o kształcie podobnym do tego, które zostało pozyskane z warstwy użytkowej w bezpośrednim sąsiedztwie północnej ściany budynku D (ryc. 70).

Kolejnymi ilustracjami, jakie można uznać za przynajmniej częściowo obrazujące szczegóły konstrukcji domów szkieletowych, są trzy iluminacje przedstawiające budowę Arki Noego. Choć nie są to domy mieszczańskie, wydaje się, że można je z ostrożnością uznać za analogiczne.

Pierwsza z nich, iluminacja z *Book of Hours of the Duke of Bedford*⁶⁴, jest datowana na lata 1405–1430 [König 2007; Binding 2004: 80, il. 249].

Przedstawia wznoszenie budynku szkieletowego (Arki Noego) na etapie odeskowania ścian i dachu, choć widoczne są prowadzone jeszcze prace przy wykańczaniu szkieletu (wzmacnianie kołkami łączy ry-

⁶² Większość dębowych przyciesi zachowała się w dobrym stanie do momentu ich odkrycia.

⁶³ Rękopis Kroniki znajduje się w Bibliothèque royale de Belgique w Brukseli, MS. 9242.

⁶⁴ Przechowywana w British Library w Londynie, MS. 18850, fol. 15v.

Ryc. 96. Domy szkieletowe z *Les Chroniques de Hainaut*, 1447–1448 [Binding, Mainzer, Wiedenau 1989: tafel 1; Binding 2004: 42, il. 109]

Fig. 96. Frame houses from *Les Chroniques de Hainaut*, 1447–1448 [Binding, Mainzer, Wiedenau 1989: tafel 1; Binding 2004: 42, il. 109]

gli i słupów). Istotnym spostrzeżeniem jest tutaj sposób wykończenia ścian. Szkielety ścian zostały pokryte od zewnątrz pionowymi deskami, najprawdopodobniej przybitymi do szkieletu gwoździami, na co może wskazywać wypełniony nimi pojemnik na dachu.

Podobne wykończenie ścian przedstawione zostało na iluminacji pochodzącej z *Bible historiale*⁶⁵, datowanej na ok. 1412 r. [Binding 2004: 145, il. 452b] (ryc. 98). Także i tutaj szkielet domu został odeskowany od zewnątrz.

Oba powyższe przedstawienia pokazują, jak w przybliżeniu mogła wyglądać ściana frontowa domu I, po której zachowała się jedynie belka przyciesiowa bez śladów pazy w górnej powierzchni. Mimo, że nie stwierdzono w jej bocznej, zewnętrznej powierzchni śladów gwoździ czy kołków – pozostałości po przymocowanych pionowych deskach, to można hipotetycznie przyjąć, że deski te mogły być w dolnej części np. dociskane przez ziemię [por.: Piekalski 1995b: 122]. Nie można wykluczyć także wariantu,

w którym deski zamontowane zostały poziomo, a wówczas ich końce byłyby przymocowane (gwoździami lub kołkami) do nie zachowanych słupów narożnych [por. Żulkus 2001: 540–543, Abb. 9.1; Samariter 2005: 203–204, Abb. 5, 6; Schäfer 1997: 247, Abb. 3].

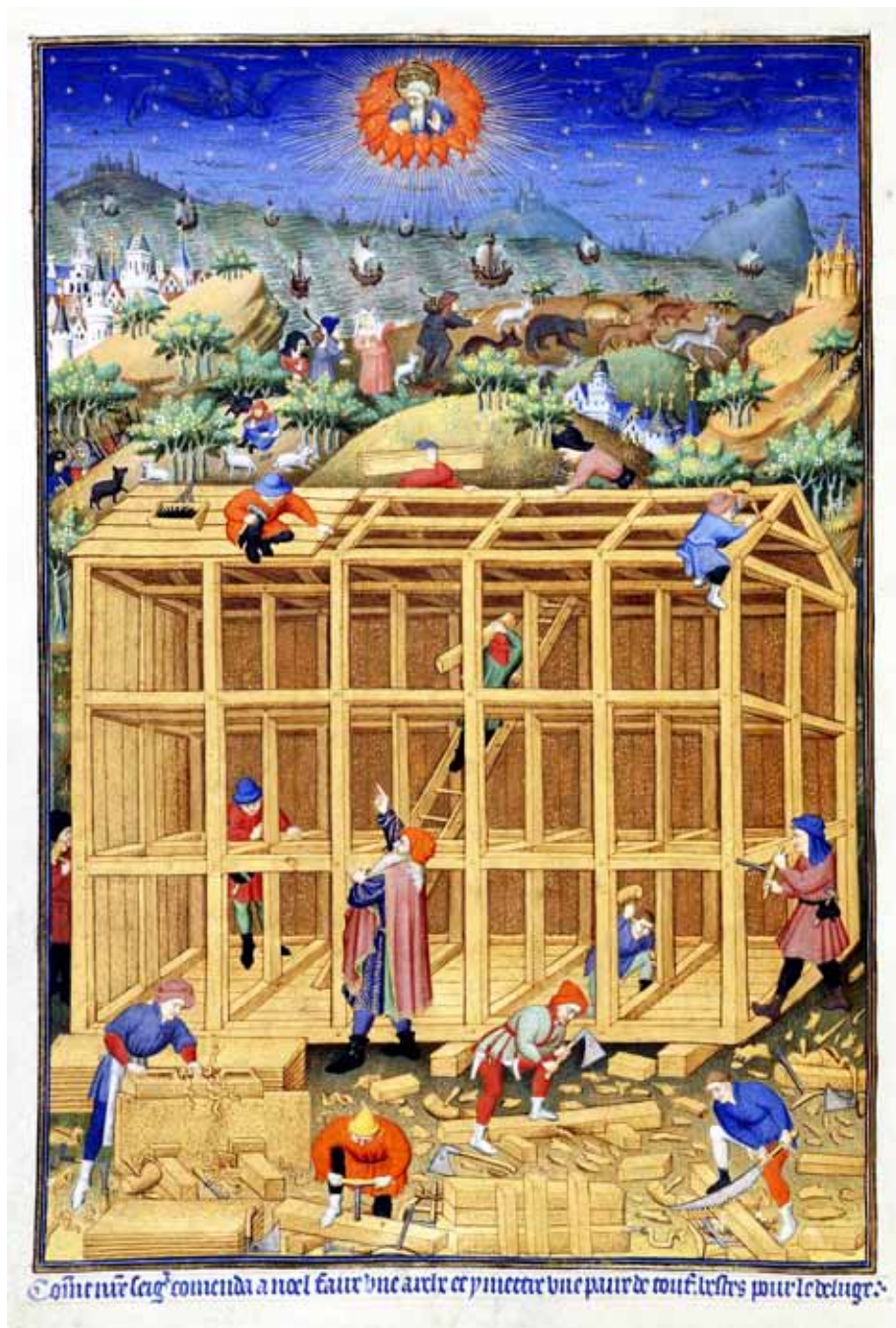
Trzecią ilustracją przedstawiającą lądowanie Arki Noego jest iluminacja także z *Book of Hours of the Duke of Bedford*⁶⁶ [König 2007] (ryc. 99).

Budynek na niej widoczny jest chyba najbardziej zbliżony pod względem konstrukcji do domów odsłoniętych podczas wykopalisk na działce B i C. Pola szkieletowych ścian zostały wypełnione pionowymi deskami, ale najprawdopodobniej umieszczonymi w pazach przyciesi, rygli i oczepów.

Omówione wyżej ryciny ukazują nam także szczegóły odnośnie konstrukcji dachu. Pierwsza z nich (ryc. 96) na pierwszym planie, po lewej, przedstawia dach z więźbą krokwiową, wzmocnioną płaczą kalenicową [por.: Tajchman 2005: 12], natomiast po lewej widoczne jest także prawdopodobnie

⁶⁵ Bibliothèque Nationale de France w Paryżu.

⁶⁶ British Library w Londynie, MS. 18850, fol. 16v.

Ryc. 97. Budowa Arki Noego. Iluminacja z Book of Hours of the Duke of Bedford, 1405–1430 [Binding 2004: 80, il. 249]

Fig. 97. Noah's Ark construction. Illumination from Book of Hours of the Duke of Bedford, 1405–1430 [Binding 2004: 80, il. 249]

rozwińnięcie tej więźby o dodatkowy element – oparte na ścianach szczytowych dwa stolce (?). Dachy te zostały prawdopodobnie pokryte strzechą. Rycina 97 przedstawia więźbę jętkową, pokrytą poziomo przybijanymi deskami (mocowanymi prawdopodobnie na zakładkę). Podobnie pokryty został dach z ryc. 99. O więźbie dachowej przedstawionej na luminacji z ryc. 98 można powiedzieć tylko tyle, że zastosowano tutaj

krokwie i płatew kalenicową, natomiast pokryta została deskami przybitymi poprzecznie do osi domu.

Ważnym spostrzeżeniem dotyczącym wszystkich tych ilustracji jest brak zastrzałów w dolnych częściach szkieletów ścian, gdzie przyciesie łączą się ze słupami, szczególnie narożnymi. Natomiast w wyższych partiach ścian często stosowane były miecze (ryc. 96).

Ryc. 98. Budowa Arki Noego. Iluminacja z Bible historiale, 1412 r. [Binding 2004: 145, il. 452b]

Fig. 98. Noah's Ark construction. Illumination from Bible historiale, 1412 r. [Binding 2004: 145, il. 452b]

Ryc. 99. Lądowanie Arki Noego. Iluminacja z Book of Hours of the Duke of Bedford

Fig. 99. Noah's Ark landing. Illumination from Book of Hours of the Duke of Bedford

III POZIOM OSADNICZY od lat 1346–1347 do 1367 r.

W III poziomie osadniczym dochodzi do istotnych zmian przestrzenno-własnościowych. Jest to pierwsza z takich zmian (por. opis IV poziomu osadniczego). Możliwość zarejestrowania tych przekształceń (wraz z pierwotną parcelacją) należy uznać za najważniejsze elementy wyników wykopalisk.

Działka mieszkalna B, na której funkcjonował najpierw dom I, a później dom III, zostaje prawdopodobnie zakupiona przez cech rzeźników⁶⁷. Całą zabudowę rozebrano (zachowały się tylko jej najniższe elementy, głównie przyciesie), a na powstały w ten sposób plac nawieziono warstwę niwelacyjną, która jednocześnie ma charakter izolacji. Na jej stropie został wzniesiony nowy szereg jatek rzeźniczych. Sposób lokalizacji, rozplanowania i wielkość były analogiczne do jatek z I, starego szeregu, tyle że ich frontowe ściany były po wschodniej stronie. Pozostały wolny po wschodniej stronie pas zostaje przeznaczony na przejście o analogicznej funkcji do istniejącego już wcześniej po zachodniej stronie.

Dawny szereg jatek podlegał nieznacznym zmianom, które dotyczyły przede wszystkim wymiany czterech ścian bocznych oraz podniesienia poziomów użytkowych o nowe warstwy niwelacyjne.

Na parceli C (mieszkalnej), poza dalszym akumulowaniem się warstwy użytkowej, nie dochodzi do znaczących zmian. Wolna od zabudowy przestrzeń tej działki, między narożnikami: południowo-zachodnim domu V i północno-zachodnim budynku D, zostaje oddzielona od poszerzonej działki handlowej solidną drewnianą ścianą.

Połączone parcele A i B – jatki rzeźnicze

Działka handlowa oznaczona literą A została powiększona o parcelę B. Na nowo pozyskanym obszarze został wzniesiony nowy szereg jatek, który swoimi tyl-

nymi ścianami stykał się ze starymi kramami (ryc. 100 i 101). Witryny z frontowych ścian nowych jatek były dostępne także z nowo powstałego przejścia po wschodniej stronie⁶⁸.

Choć nie ma ku temu bezpośrednich, archeologicznych przesłanek, to z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że zarówno pierwszy, jak i drugi szereg jatek rozciągał się na całej przestrzeni między pierzejami ulicy Mariackiej i Św. Ducha.

I szereg jatek rzeźniczych

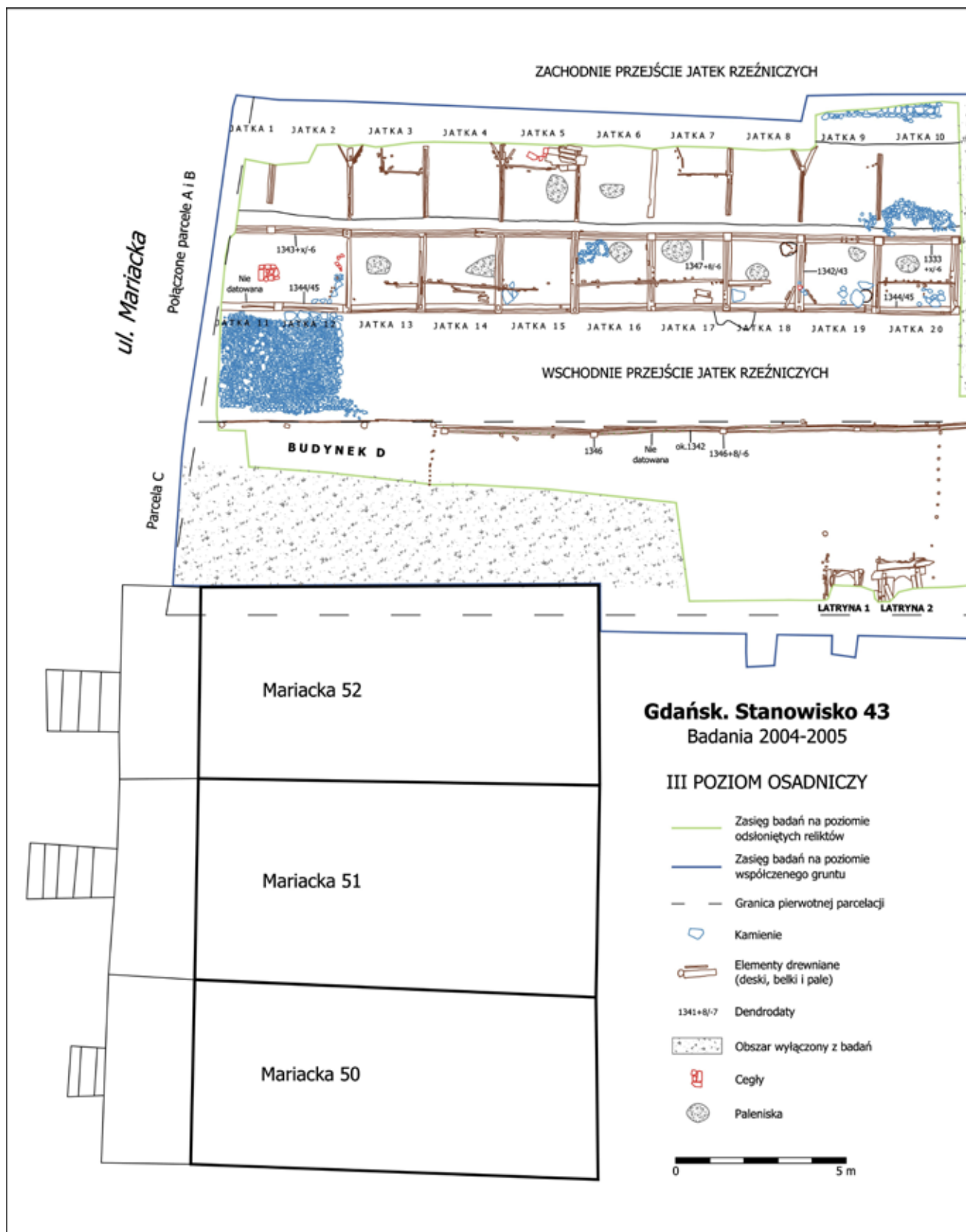
W obrębie pierwszego, starego rzędu jatek nie dochodzi do znaczących zmian zarówno w rozplanowaniu, jak i konstrukcji. Wymienione zostały tylko cztery ściany działowe, ale nowe wzniesiono w podobnej technice. Oczywiście wewnątrz jatek zostały usypane nowe warstwy niwelacyjne, podnoszące ich poziom. Na ich stropach akumulowały się kolejne warstwy użytkowe. Wymiary jatek I szeregu pozostają nie zmienione.

Jatka nr 1. Ściana oddzielająca jatki nr 1 i 2 zostaje rozebrana, a w jej miejscu powstaje nowa, po której zachowała się jedynie prostokątna w przekroju przyciesie o dł. zachowanej 1,14 m, szer. 18 cm i grub. 16 cm (1,72–1,77 m n.p.m.), z wzdłużną pazą o szer. 4 cm i głęb. 3 cm w górnej powierzchni, w której pierwotnie prawdopodobnie były umieszczone pionowe deski płaszczyzny ściany.

Zapewne jeszcze przed wzniesieniem nowej ściany bocznej, na obszarze jatki 1 została usypana pierwsza w tym okresie, miękka, brązowo-zielona warstwa niwelacyjna piasku, gliny i drobnego gruzu z inkluzjami wiórów drzewnych, o miąższości 10–34 cm (1,36–1,5 m n.p.m.). Na jej stropie, już po wzniesieniu nowej ściany bocznej, akumulowała się pierwsza, luźna, czarna warstwa użytkowa, w skład której wchodził piasek, drobne kamienie i węgle drzewne, o miąższości 1–9 cm (1,45–1,51 m n.p.m.). Powyżej zarejestrowano drugą, luźną, ciemnobrązową warstwę użytkową piasku z inkluzjami drobnego gruzu i węgla drzewnych, o miąższości 3–12 cm (1,48–1,66 m n.p.m.). Niewykluczone, że obie te war-

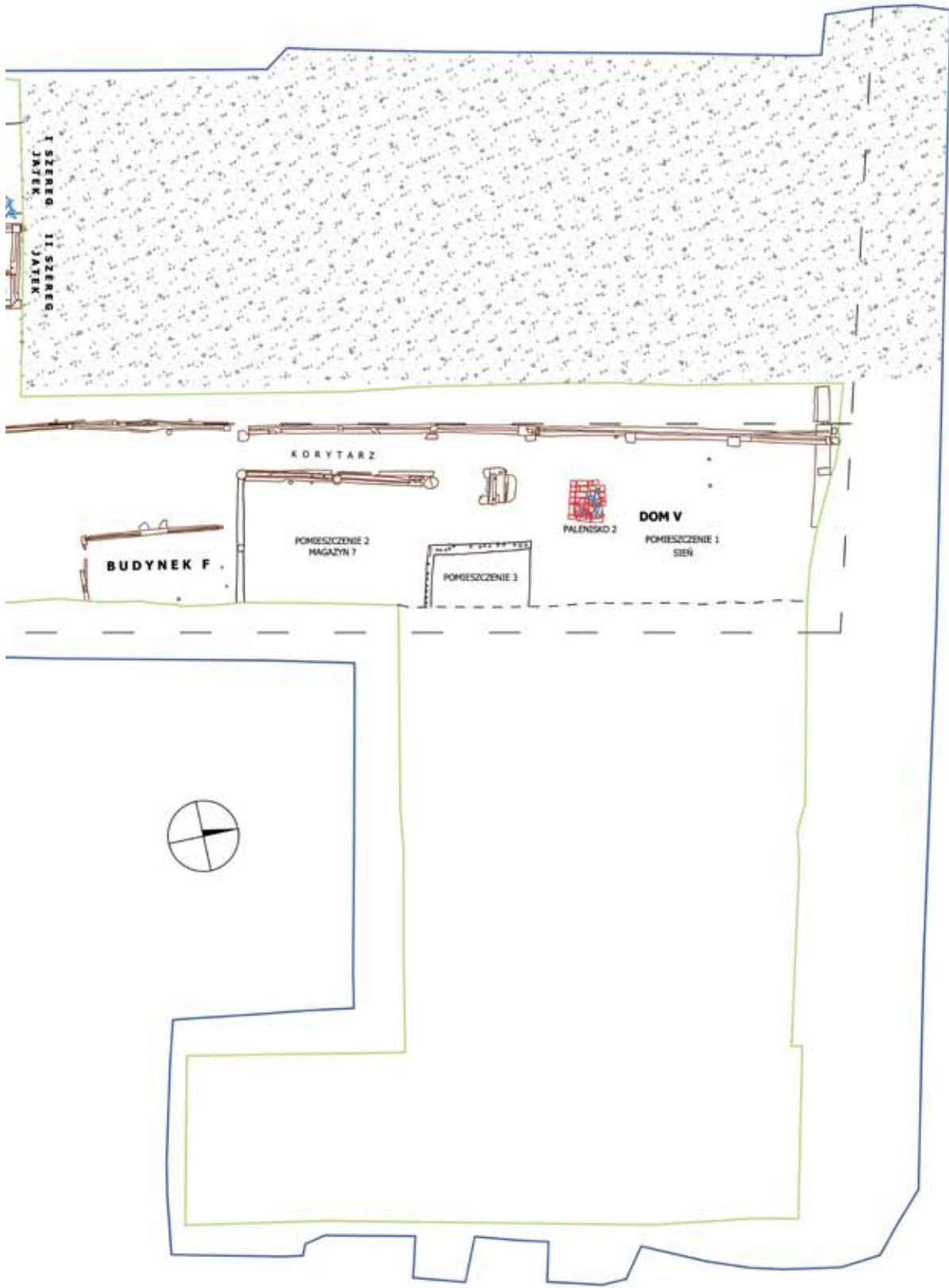
⁶⁷ Cech rzeźników dzierżawił od Rady Miasta parcelę handlową, uiszczając odpowiedni czynsz. W późniejszym czasie sytuacja ta nieco się zmieniła [Bogucka 1962: 210; Biskup 1978a: 357]. Trudno jednak stwierdzić czyją własnością były same budynki jatek. W dalszych rozważaniach przyjęliśmy założenie, że należały one do rzeźników, a zmiany własnościowe działek miały miejsce także z ich inicjatywy (zob. też rozważania na ten temat w rozdziale *Uwagi końcowe*).

⁶⁸ Począwszy od tego poziomu osadniczego jatki rzeźnicze będą omawiane w dwóch grupach: I i II rząd jatek rzeźniczych – ze względu na ich rozplanowanie (por. opis niżej).

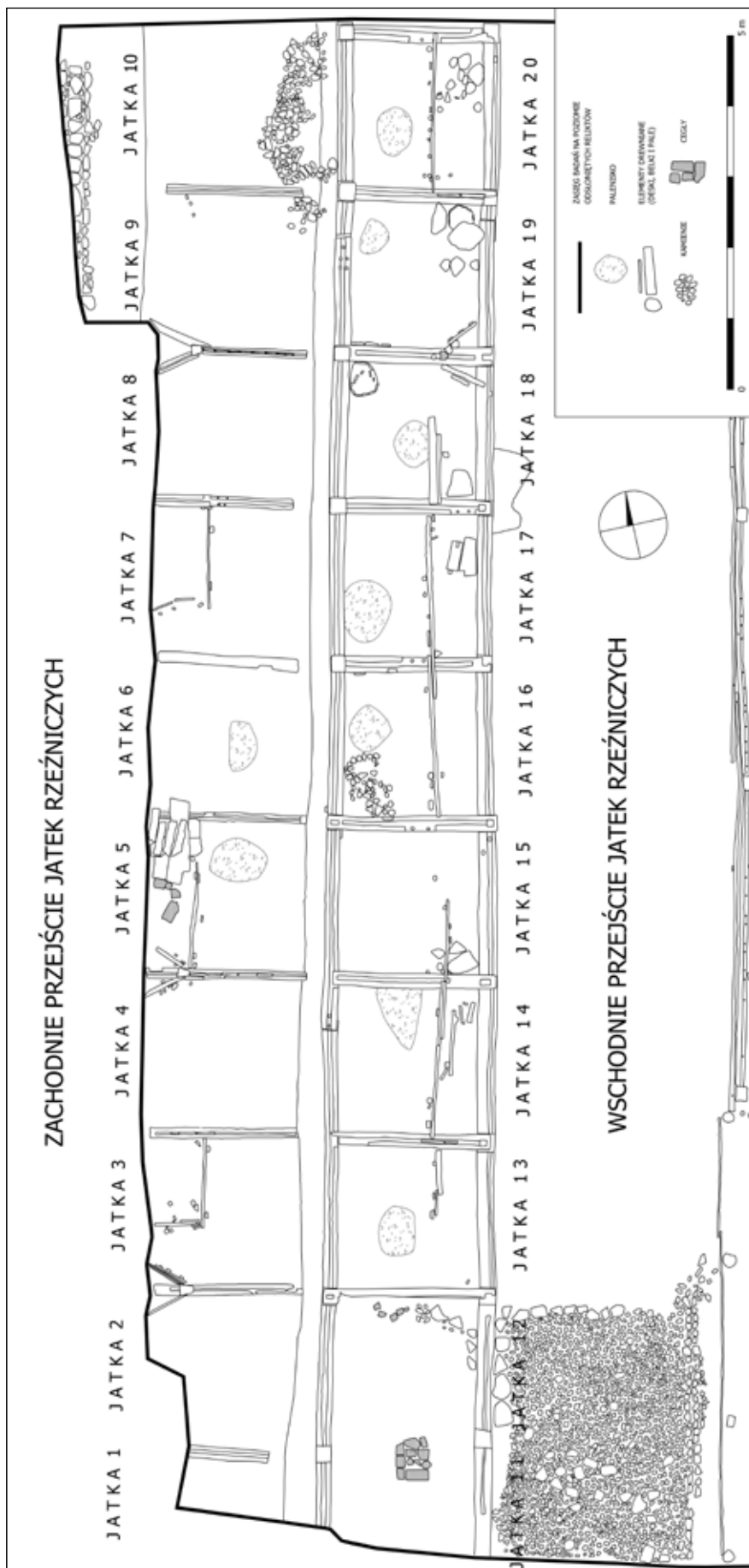

Ryc. 100. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w III poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska, E. Nakonieczna, M. Korszański i P. Makuła

Fig. 100. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, occupation level III. Drawing by A. Grabska, E. Nakonieczna, M. Korszański, P. Makuła

ul. Św. Ducha

Ryc. 101. Plan dwóch szeregów jatek rzeźniczych z III poziomu osadniczego. Rys. E. Nakonieczna, M. Korszański, P. Makula
 Fig. 101. Plan of two rows of meat stalls, occupation level III. Drawing by E. Nakonieczna, M. Korszański, P. Makula

stwy należałoby traktować jako jedną jednostkę stratyfikacyjną. Powyżej zarejestrowano kolejną luźną, zielono-żółtą warstwę niwelacyjną żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 1–17 cm (1,59–1,74 m n.p.m.). Na jej stropie akumuluje się trzecia, zwarta, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku i drobnego gruzu z inkluzjami drobnych fragmentów drewna, rozdrobnionych kości i węgla drzewnych, o miąższości 18–37 cm (1,9–2,09 m n.p.m.).

Jatka nr 2. Jedynymi zmianami, jakie odnotowano w jej obrębie, było powstanie nowych warstw niwelacyjnych i użytkowych. Na stropie warstwy użytkowej z fazy B II poziomu osadniczego zarejestrowano nową, pierwszą w III fazie, luźną, ciemnobrązową warstwę użytkową piasku z inkluzjami drobnego gruzu i węgla drzewnych, o miąższości 6–12 cm (1,37–1,56 m n.p.m.). Na jej stropie została usypana pierwsza, luźna, zielono-żółta warstwa niwelacyjna żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 12–27 cm (1,61–1,74 m n.p.m.). Na niej akumulowała się druga, zwarta, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych fragmentów drewna i rozdrobnionych kości, o miąższości 1–6 cm (1,69–1,74 m n.p.m.). Po pewnym czasie na jej stropie została usypana druga, luźna, zielona warstwa niwelacyjna piasku, gliny, drobnych fragmentów drewna, kamieni i gruzu z inkluzjami drobnego piasku, o miąższości 7–14 cm (1,8–1,83 m n.p.m.). Na jej stropie nie stwierdzono warstwy użytkowej. Dopiero w kolejnym, IV poziomie osadniczym zostaje tutaj usypana kolejna warstwa niwelacyjna.

Jatka nr 3. Także tutaj zmiany dotyczą tylko podniesienia poziomu użytkowego. Na stropie warstwy użytkowej powstałej w fazie B II poziomu użytkowego została usypana luźna, żółto-zielona warstwa niwelacyjna piasku, żwiru, drobnych kamieni, o miąższości 9–40 cm (1,46–1,7 m n.p.m.). Na jej stropie stwierdzono pierwszą, zwartą, ciemnobrązową i czarną warstwę użytkową piasku z inkluzjami drobnych fragmentów drewna i rozdrobnionych kości, o miąższości 1–9 cm (1,59–1,67 m n.p.m.). Po pewnym czasie na niej została usypana luźna, zielona warstwa niwelacyjna piasku, gliny, drobnych fragmentów drewna, kamieni i gruzu z inkluzjami drobnego piasku, o miąższości 20–21

cm (1,84–1,93 m n.p.m.). Bezpośrednio powyżej zarejestrowano kolejną luźną, ciemnobrązową i czarną warstwę użytkową piasku i fragmentów spróchniałego drewna z inkluzjami gliny, o miąższości 18–34 cm (1,98–2,2 m n.p.m.).

Jatka nr 4. Zarejestrowane zmiany konstrukcyjne dotyczą jedynie wzmocnienia progu wyjścia z jatki. Zostało ono wykonane przez wbicie po wewnętrznej stronie progu trzech zaciosanych u dołu żerdzi o niewielkich rozmiarach. Miały one zapewne zapobiegać przesuwaniu się belki progowej. Wewnątrz jatki zostaje usypana nowa, luźna, zielona warstwa niwelacyjna piasku, gliny, drobnych fragmentów drewna, kamieni i gruzu z inkluzjami drobnego piasku, o miąższości 27–33 cm (1,67–1,97 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się luźna, czarna warstwa użytkowa piasku i szczątków organicznych, o miąższości 6–20 cm (1,85–2,04 m n.p.m.).

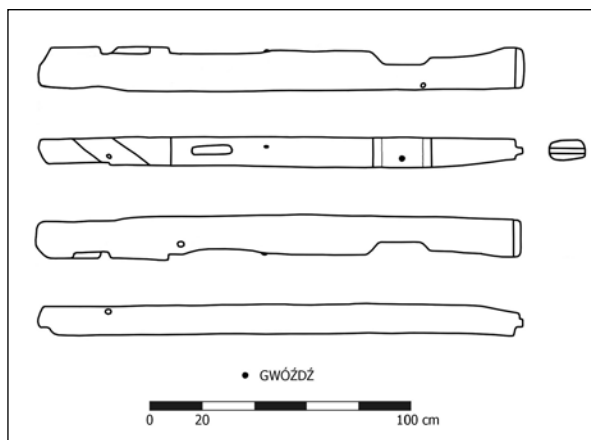
Jatka nr 5. Tu zachodzi więcej zmian. Są one związane z podwyższaniem poziomów użytkowych, powstaniem konstrukcji wydzielającej frontową część jatki oraz powstawaniem nowych umocnień pod kłoc do dzielenia mięsa. Na powstałej w fazie B II poziomu osadniczego warstwie użytkowej została usypana pierwsza luźna, jasnoszara i żółta warstwa niwelacyjna drobnego piasku o miąższości 6–24 cm (1,27–1,33 m n.p.m.). Na jej stropie stwierdzono pierwszą luźną, ciemnobrązową i czarną warstwę użytkową piasku i popiołu z inkluzjami wiórów drzewnych, o miąższości 15–27 cm (1,45–1,58 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy wewnątrz powstawała warstwa użytkowa, w północnej części jatki funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nieumocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy węgla drzewnych i popiołu, o miąższości 2–5 cm (1,56–1,58 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 62–82 cm. Na stropie opisanej wyżej warstwy użytkowej, w północno-zachodnim narożniku jatki, zarejestrowane zostały prawdopodobnie pozostałości umocnienia podłoża dla niezachowanego kłoca do dzielenia mięsa. Umocnienie to miało formę trzech warstw desek o dł. 0,46–1,7 m, szer. 12–50 cm i grub. 2–3 cm, ułożonych prostopadle względem siebie. Bez-

pośrednio obok, po południowej stronie umocnionego deskami narożnika jatki, odnotowano cztery fragmenty cegieł o wymiarach: 75 x 145 x (?) mm, ułożonych w charakterystyczny półowal (podobnie jak kamienie ze starszego poziomu osadniczego, z tej jatki). Być może zatem ruszt z trzech warstw desek nie spełniał dobrze swoich funkcji i po krótkim czasie zrezygnowano z jego użytkowania na rzecz umocnienia podłoża z cegieł, na który przeniesiono stary, lub ułożono nowy kłoc do dzielenia mięsa.

Zapewne także w tym czasie, tj. po zakończeniu akumulowania się warstwy użytkowej, powstała konstrukcja wydzielająca frontową część jatki. Na jej pozostałości składały się: ułożona poziomo bokiem deska o dł. 1,5 m, szer. zach. 24 cm i grub. 2 cm, która opierała się o pięć prostokątnych w przekroju, zaciosanych u dołu i wbitych w podłoże żerdzi, zarówno po wschodniej, jak i zachodniej stronie. Podobnie jak wcześniej opisane pozostałości tego typu, można jedynie z ostrożnością wiązać je z dolnymi częściami rodzaju lady, na której handlowano mięsem.

Po dokonanych zmianach, na tym poziomie jatki zaczęła się akumulować druga, zwarta, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych fragmentów drewna i rozdrobnionych kości, o miąższości 1–8 cm (1,59–1,61 m n.p.m.). Po pewnym czasie na jej stropie została usypana druga luźna, zielona warstwa niwelacyjna piasku, gliny, drobnych fragmentów drewna, kamieni i gruzu z inkluzjami drobnego piasku, o miąższości 30–38 cm (1,77–2,17 m n.p.m.). Na stropie drugiej warstwy niwelacyjnej akumuluje się kolejna, trzecia, luźna i miękka, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku, gliny, fragmentów spróchniałego drewna i gruzu z inkluzjami węgli drzewnych, o miąższości 13–33 cm (2,03–2,43 m n.p.m.).

Jatka nr 6. W III poziomie osadniczym zostaje rozebrana ściana boczna, oddzielająca jatki nr 6 i 7. Następnie zostaje usypana tutaj pierwsza luźna, zielono-szara warstwa niwelacyjna drobnego piasku i łu, o miąższości 1–9 cm (1,13–1,33 m n.p.m.), a w miejscu starej ściany – wzniesiona nowa. Jedyнным elementem, który się po niej zachował, była prostokątna w przekroju belka o dł. 1,86 m, szer. 16 cm i grub. 10 cm, którą należy prawdopodobnie interpretować

Ryc. 102. Wtórnie użyta belka jako przycieś ściany oddzielającej jatkę 6 i 7 z I szeregu jatek rzeźniczych III poziomu osadniczego. Rys. M. Korszański

Fig. 102. A beam reused as the sill plate of the wall separating meat stalls 6 and 7, row I of meat stalls, occupation level III. Drawing by M. Korszański

jako przycieś. Belka ta nie posiadała pazy, natomiast nosiła ślady świadczące o wtórnym wykorzystaniu jej tutaj. Są to: czop pełny o szer. 3 cm i wys. 3 cm na jednym z końców, zagłębienie (wcięcie) na jednym z boków, z przybitym wewnątrz gwoździem, prostokątne gniazdo o dł. 16 cm, szer. 3–4 cm i głęb. 6 cm, jedno skośne wcięcie, prawdopodobnie dla umieszczenia końca miecza lub zastrzału o szer. 10 cm i głęb. 3 cm, z okrągłym otworem przelotowym; ponadto na powierzchni belki zarejestrowane zostały jeszcze inne niewielkie otwory i gwoździe (ryc. 102). Być może nie zachowaną płaszczyznę ściany tworzyły przybite do słupów narożnych poziome deski, stąd paza w przyciesi nie była niezbędna.

Po zamontowaniu ściany bocznej, wewnątrz jatki akumulowała się pierwsza, zwarta, czarna warstwa użytkowa piasku i popiołu z inkluzjami węgli drzewnych i ścinków drewna, o miąższości 1–8 cm (1,19–1,35 m n.p.m.). Po pewnym czasie na jej stropie została usypana druga, luźna, jasnoszara i żółta warstwa niwelacyjna drobnego piasku, o miąższości 3–20 cm (1,33–1,56 m n.p.m.). Na jej stropie akumuluje się druga, zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami fragmentów drewna, drobnych kamieni i rozdrobnionych kości zwierzęcych, o miąższości 7–15 cm (1,52–1,59 m n.p.m.). W trakcie akumulowania się tej warstwy użytkowej w centralnej części jatki funkcjonowało (prawdopodobnie

okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy węgla drzewnych i popiołu, o miąższości 1–4 cm (1,51–1,56 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 40–71 cm. Na stropie opisanej wyżej warstwy użytkowej stwierdzono trzecią, luźną, zieloną warstwę niwelacyjną piasku, gliny, drobnych fragmentów drewna, kamieni i gruzu z inkluzjami drobnego piasku, o miąższości 38–44 cm (1,81–2,17 m n.p.m.). Na niej akumuluje się trzecia, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku i fragmentów spróchniałego drewna z inkluzjami gruzu, o miąższości 18–36 cm (2,05–2,45 m n.p.m.).

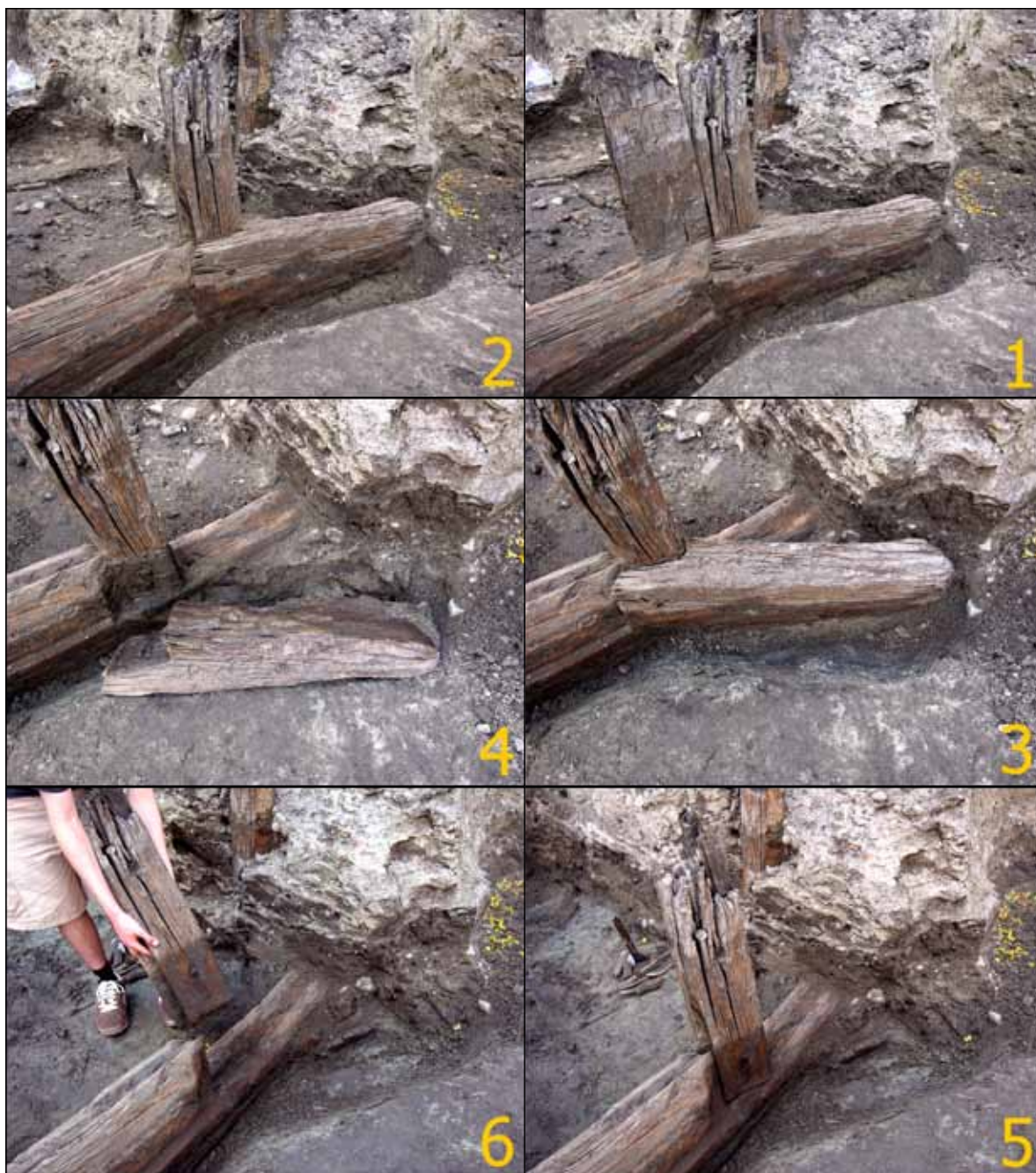
Jatka nr 7. W tej jatkce w III poziomie osadniczym obie boczne ściany zostały wymienione. Pierwsza z nich została opisana wyżej. Druga, oddzielająca jatkę 7 od 8, także została rozebrana, a w jej miejscu powstała nowa, po której zachowała się jedynie prostokątna w przekroju belka podwalinowa o dł. zachowanej 1,94 m, szer. 19 cm i grub. 10 cm (1,24–1,29 m n.p.m.), z wzdłużną pazą o szer. 4 cm i głęb. 3 cm w górnej powierzchni, w której prawdopodobnie pierwotnie były umieszczone pionowe deski tworzące płaszczyzną ściany. W środkowej części belki, w jej górnej powierzchni, zarejestrowano dwa prostopadłe do pazy wcięcia o szerokości 12 i 13 cm i głęb. 3 cm. W bezpośrednim sąsiedztwie tych wcięć, po ich wschodniej stronie, zostały wykonane dwie pary okrągłych otworów o średnicy 2 cm, po obu stronach pazy. Być może w otworach tych były umieszczone dwie pary listew, które wzmacniały wsunięte w pazę deski. W dolnej powierzchni tej przyciesi odnotowano kolejne ślady obróbki – należy je chyba wiązać z wtórnym wykorzystaniem belki w tej konstrukcji. Były to: prostokątne wcięcie o dł. 29 cm szer. 5 cm i głęb. 3 cm równoległe do osi belki oraz trzy okrągłe otwory o średnicy 1,5 cm.

We frontowej części zarejestrowano dwie ułożone poziomo bokiem deski (jedna w dwóch fragmentach) o dł. 0,55 i 1,14 m, szer. 14 cm i grub. 1 i 3 cm, od strony zewnętrznej zablokowane zaciosanymi u dołu i wbitymi w podłoże, prostokątnymi w przekroju żerdziami (ryc. 101). Elementy te – być może – da się połączyć z pozostałościami konstrukcji ewentualnych lad. Podobne zostały odnotowane w innych jatkach,

zarówno ze starszych, jak i młodszych poziomów osadniczych. Zaznaczyć także należy, że konstrukcja ta w jatkce nr 7 wydziela tylko północną część frontowej przestrzeni, pozostawiając wolne miejsce w południowo-zachodnim narożniku, gdzie najprawdopodobniej zlokalizowane było wejście.

Zapewne po wymianie obu ścian wewnątrz jatkki została usypana pierwsza, luźna, jasnoszara i żółta warstwa niwelacyjna drobnego piasku, o miąższości 1–14 cm (1,17–1,42 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się pierwsza zwarta, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku, fragmentów spróchniałego drewna i rozdrobnionych kości z inkluzjami gruzu i węgla drzewnych, o miąższości 1–10 cm (1,22–1,47 m n.p.m.). Po pewnym czasie poziom użytkowy tego kramu został podwyższony drugą, luźną, zielono-żółtą warstwą niwelacyjną żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 3–22 cm (1,43–1,52 m n.p.m.). Na jej powierzchni akumulowała się druga, zwarta, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych fragmentów drewna i rozdrobnionych kości, o miąższości 1–13 cm (1,53–1,55 m n.p.m.). Po upływie kolejnego okresu poziom użytkowy tej jatkki został ponownie podniesiony trzecią luźną, zieloną warstwą niwelacyjną piasku, gliny, drobnych fragmentów drewna, kamieni i gruzu z inkluzjami drobnego piasku, o miąższości 38–46 cm (1,73–2,06 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się kolejna, trzecia już w tym poziomie osadniczym, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku i fragmentów spróchniałego drewna z inkluzjami gruzu, o miąższości 17–35 cm (2,01–2,37 m n.p.m.).

Jatka nr 8. Podobnie jak w jatkce 7, w III poziomie osadniczym obie ściany zostały wymienione. Pozostałości ściany południowej zostały opisane wyżej, natomiast po ścianie północnej zachowała się prostokątna w przekroju belka przyciesiowa o dł. zachowanej 1,49 m, szer. 19 cm i grub. 9 cm (1,11–1,19 m n.p.m.), z wzdłużną pazą o szer. 5 cm i głęb. 4 cm w górnej powierzchni. W pazie tkwiły dolne części pionowo ustawionych desek o dł. zachowanej 12–33 cm, szer. 13–25 cm i grub. 2–4 cm, które zostały między sobą połączone na trójkątne pióro i wpust. Od strony zachodniej przycies tej ściany była połą-

Ryc. 103. Demontaż ściany i progu jatki 8 i 9 z I szeregu jatek rzeźniczych w III poziomie osadniczym. Widok od północnego wschodu. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 103. Disassembly of the wall and the threshold of meat stalls 8 and 9, row I of meat stalls, occupation level III. View from the northeast. Photo by R. Janczukowicz

czona ze słupem o trapezowatym przekroju, dł. zach. 1,47 m, szer. 15 cm i grub. 8–13 cm (ryc. 103). Słup od spodu miał pełny czop o szer. 3 cm i wys. 4 cm, który został wsunięty w pazę przyciesi starszej, rozebra-

nej ściany⁶⁹. Słup w ścianie wschodniej miał gniazdo (o dł. 34 cm, szer. 3–4 cm i głęb. 5 cm) dla osa-

⁶⁹ Przycieś tej ściany została ułożona bezpośrednio na belce podwalinowej starszej, rozebranej ściany (zob. odpowiedni opis jatki 8 w fazie B II poziomu osadniczego). Nie można tutaj oczywiście wykluczyć, choć wydaje się to mniej prawdopodobne, że leżąca poniżej belka stanowi tylko podkład pod nową przycieś i nigdy nie pełniła funkcji przyciesi.

dzenia dwustronnie zaciosanego zachodniego końca przyciesi nowej ściany. Z dwóch stron ze słupem zostały połączone dwie krótkie, prostokątne w przekroju belki o dł. zachowanej 64 i całkowitej 89 cm, szer. 13 cm i grub. ok. 10 cm, które zostały ułożone skośnie w stosunku do osi przebiegu ścian. Belki te miały skośnie ścięte oba końce, natomiast w miejscach styku ze słupem – wcięcia ułatwiające dopasowanie do niego. Połączenia te zostały wzmocnione pojedynczymi drewnianymi, okrągłymi w przekroju kołkami o średnicy 2 cm. Belka południowa posiada w górnej powierzchni wzdłużną pazę o szer. 2,5 cm i głęb. 2 cm. Elementy zostały zinterpretowane jako pozostałości progów i ościeżnicy wejść do jatki 8 i 9.

Prawdopodobnie po wymianie obu ścian wewnątrz jatki została usypana luźna, zielona warstwa niwelacyjna piasku, gliny, drobnych fragmentów drewna, kamieni i gruzu z inkluzjami drobnego piasku, o miąższości 42–54 cm (1,94–2,08 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku i fragmentów spróchniałego drewna z inkluzjami gruzu, o miąższości 1–34 cm (1,95–2,45 m n.p.m.).

Jatka nr 9. Także tutaj zostały wymienione obie ściany boczne. Po ścianie północnej oddzielającej jatkę nr 9 i 10 zachowała się jedynie prostokątna w przekroju belka przyciesiowa o dł. zachowanej 2,03 m, szer. 22 cm i grub. 13 cm (1,36–1,44 m n.p.m.). W górnej powierzchni posiadała wzdłużną pazę o szer. 6 cm i głęb. 4 cm, w której zapewne pierwotnie były umieszczone pionowe deski tworzące płaszczyznę ściany. Jatka nr 9 była jedną z dwóch, w której odsłonięto także frontową część, łącznie z miejscem, gdzie zlokalizowana była frontowa ściana. Niestety, nie stwierdzono na tym poziomie żadnych pozostałości po niej. W północno-zachodnim narożniku kramu zarejestrowano natomiast zaciosane u dołu i wbite w podłozę trzy okrągłe w przekroju żerdzie. Być może stanowiły one jedyną pozostałość po konstrukcji wydzielającą frontową część jatki, która być może była związana z ladą.

W północno-wschodnim narożniku jatki zarejestrowano skupisko otoczków, które prawdopodobnie można interpretować jako pozostałość po umocnieniu podłozia pod kłoc do dzielenia mięsa.

Prawdopodobnie po wymianie obu ścian wewnątrz jatki została usypana pierwsza luźna, zielono-żółta warstwa niwelacyjna żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 1–20 cm (1,32–1,5 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się pierwsza, zwarta, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych fragmentów drewna i rozdrobnionych kości, o miąższości 4–13 cm (1,45–1,6 m n.p.m.). Po pewnym czasie na jej stropie została usypana druga, luźna, zielona warstwa niwelacyjna piasku, gliny, drobnych fragmentów drewna, kamieni i gruzu z inkluzjami drobnego piasku, o miąższości 14–34 cm (1,67–1,79 m n.p.m.). Na jej stropie nie stwierdzono warstwy użytkowej, która być może w wyniku krótkiego użytkowania tego poziomu nie zdążyła się odłożyć. Powyżej zalegała trzecia, luźna, żółta, warstwa niwelacyjna piasku i żwiru, o miąższości 29–35 cm (1,97–2,13 m n.p.m.). Na jej stropie, w północno-wschodnim narożniku jatki, zostały ułożone opisane wyżej kamienie (1,8–1,82 m n.p.m.), stanowiące pozostałość po umocnieniu podłozia pod kłoc do dzielenia mięsa. Ponadto w obrębie jatki, na podwyższonym poziomie, akumulowała się druga, luźna, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku, żwiru i drobnego gruzu z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 1–5 cm (2,06–2,2 m n.p.m.).

Jatka nr 10. W jatce 10 zostaje wymieniona co najmniej jedna boczna ściana (opisana wyżej). Niewykluczone, że wymieniona została w tym okresie także ściana północna, której ewentualne pozostałości zostały całkowicie zniszczone i usunięte podczas budowy w końcu XIX w. kamienicy przy Św. Ducha 43.

Prawdopodobnie po wymianie ściany, wewnątrz jatki została usypana pierwsza luźna, zielono-żółta warstwa niwelacyjna żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 1–36 cm (1,32–1,5 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się pierwsza, zwarta, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych fragmentów drewna i rozdrobnionych kości, o miąższości 1–6 cm (1,43–1,49 m n.p.m.). Powyżej zalegała druga, luźna, brązowa i czerwona warstwa niwelacyjna piasku, grubego gruzu i fragmentów drewna, o miąższości 26–28 cm (1,64–1,76 m n.p.m.). Na jej stropie, w tylnej (wschodniej) części jatki, zarejestrowano pozostałości bruku wyko-

Ryc. 104. Przykład wzdłużnego łączenia belek przyciesi wschodniej i zachodniej jatek z II szeregu w III poziomie osadniczym. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 104. Longitudinal connection of eastern and western sill plate beams, row II of meat stalls, occupation level III. Photo by R. Janczukowicz

nanego z otoczków (1,8–1,98 m n.p.m.), których część (przy wschodniej krawędzi jatek) została przemieszczona (w wyniku prac związanych z rozbiórką tylnych ścian jatek). Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy jest to pozostałość po brukowaniu całej powierzchni jatek, czy tylko umocnienie podłoża w tylnej jej części. Na powierzchni tego bruku oraz warstwy niwelacyjnej akumulują się druga, luźna, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku, żwiru i drobnego gruzu z inkluzjami węgla drzewnych, o miąższości 13–36 cm (2,06–2,26 m n.p.m.).

II szereg jatek rzeźniczych

Na zakupionej przez cech rzeźników działce B wszystkie zabudowania zostały rozebrane, nawieziono tu zwartą, zieloną warstwę gliny z inkluzjami piasku, żwiru i gruzu (zarejestrowano tutaj m.in. fragmenty i całe cegły o wymiarach: 90–95 x 145–150 x 305–312 mm, fragmenty dachówek typu mnich-mniszka i gąsior oraz fragmenty płyt (piaskowiec?) być może posadzkowych), o miąższości 30–80 cm (0,62–1,11 m n.p.m.), która prawdopodobnie pełniła dwie funkcje: niwelacyjną – przede wszystkim podnoszącą poziom po destrukcji/rozbiórce zabudowy tej działki oraz izolacyjną (od napływającej/wybijającej wody). Domyślać się możemy, że pierwotnie jej strop zalegał na podobnym poziomie i dopiero później, w wyniku użytkowania oraz procesów depozy-

Ryc. 105. Przycies ściany oddzielającej jatek 15 i 16 z II szeregu w III poziomie osadniczym. Widok od północy. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 105. Sill plate of the wall separating meat stalls 15 and 16, row II of meat stalls, occupation level III. View from the north. Photo by R. Janczukowicz

cyjnych i podepozycyjnych, nastąpiło zróżnicowanie jej powierzchni. Prawdopodobnie jeszcze przed nawiezieniem tej warstwy, w trakcie rozbiórki zabudowy parceli B, rozebrano również tylne ściany starych jatek. Wykonano to o tyle skutecznie, że nie zachowały się po nich żadne pozostałości.

Na tak przygotowanym placu rozpoczęto prace ciesielskie związane ze wznoszeniem nowych jatek rzeźniczych. W pierwszej kolejności, w dwóch równoległych do siebie liniach, co 0,88–3,6 m, na osi północ-południe, zostało wbitych 17 pali o owalnym lub czworokątnym przekroju (średnica/szer. 13–31 cm, grub. 19–22 cm) i dł. 0,87–2,61 m. Wszystkie lub większość tych elementów została użyta tutaj wtórnie, na co wskazują ślady na ich powierzchniach (przede wszystkim wcięcia w bocznych ścianach). Na tak wzmocnionym liniowo podłożu zostały ułożone (także na osi północ-południe) równoległe do siebie i w odległości ok. 2–2,2 m dwie długie przyciesie (dł. odkryta/zachowana 21,6 m) (1,26–1,71 m n.p.m.), wykonane z kilku dębowych belek połączonych wzdłużnie. Część wbitych pali miała na górnej powierzchni uformowane pełne czopy dla połączenia ich z odpowiednimi gniazdami w belkach przyciesiowych. Pozostałe pale były płasko ścięte, a na ich górnych powierzchniach opierały się belki podwalinowe. Każda z dwóch przyciesi została wykonana z czterech (odsłoniętych) czworokątnych w przekroju belek o dł. 1,65–8,93 m,

szer. 22–28 cm i grub. 18–23 cm, połączonych między sobą wzdłużnie na nakładkę prostą (ryc. 104). Większość tych połączeń została wzmocniona drewnianymi kołkami (w ilości od jeden do czterech) (część kołków niewidoczna na rysunkach).

W górnych powierzchniach przyciesi stwierdzono wzdłużne pazy o szer. 5–7 cm i głęb. 5–6 cm, przy czym w przyciesi wschodniej była ona umiejscowiona bliżej zewnętrznej (wschodniej) krawędzi. Ponadto, także w górnych powierzchniach, zostały wykonane rytmicznie wcięcia dla połączenia, co ok. 1,9–2,1 m, na nakładkę prostą z przyciesiami ścian bocznych jatek.

Po ścianach działowych jatek zachowały się przede wszystkim prostokątne w przekroju belki przyciesiowe (brak przyciesi między jatką 11 i 12) o dł. 2,27–2,35 m, szer. 21–24 cm i grub. 8–12 cm (1,3–1,5 m n.p.m.), z wzdłużnymi pazami na górnej powierzchni o szer. 4–8 cm i głęb. 4–5 cm. Na obu końcach tych przyciesi, od spodu zostały wykonane wcięcia dla dopasowania połączenia na nakładkę prostą z długimi przyciesiami frontowych i tylnych ścian jatek (ryc. 105). Także na tych końcach stwierdzono prostokątne gniazda przelotowe, w które pierwotnie były wsunięte czopy słupów narożnych tej konstrukcji⁷⁰ (ryc. 106), w większości nie zachowanych.

Opisane elementy są wspólne dla wszystkich odkrytych jatek i ewidentnie są wyrazem jednej koncepcji budowlanej. Prawdopodobnie wszystkie (lub prawie wszystkie) główne prace ciesielskie zostały wykonane przez wyspecjalizowaną ekipę na zlecenie cechu rzeźników. Jednolitość pod względem formy i materiału wykazują także belki przyciesiowe ścian bocznych, oddzielających poszczególne jatki. Prawdopodobnie dopiero po wzniesieniu wszystkich ścian, a najpewniej także dachu, prace w poszczególnych jatkach zostały zindywidualizowane.

Powstałe w ten sposób nowe jatki miały szerokość 2,09–2,21 m i głębokość 1,99–2,21 m⁷¹. Zarys ich planu był więc zbliżony do kwadratu.

Ryc. 106. Słup północno-zachodniego narożnika jatki 16 i 17 z II szeregu w III poziomie osadniczym w trakcie demontażu. Łączenie za pomocą gniazda w belce przyciesiowej i czopa w spodniej części słupa. Widok od północy. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 106. Northwestern corner post of meat stalls 16 and 17 during disassembly, occupation level III. Connection by a pocket in the sill plate beam and a plug at the post bottom. View from the north. Photo by R. Janczukowicz

Jatka nr 11. Pierwsza ze ścian bocznych, południowa, była zlokalizowana poza zasięgiem badań. Po ewentualnej drugiej ścianie bocznej (północnej) nie zachowały się żadne pozostałości. Jedynym śladem, który może tylko pośrednio świadczyć o jej funkcjonowaniu, są wcięcia w przyciesiach frontowej (wschodniej) i tylnej (zachodniej). Nie można wykluczyć, że ściana boczna, oddzielająca jatki 11 i 12 w ogóle nie istniała, za czym może przemawiać umocnione ceglami palenisko (powstałe jednak nieco później, por. opis niżej) zlokalizowane dokładnie w miejscu jej przebiegu (w około połowie długości). Innym wariantem interpretacji zagospodarowania tych jatek jest funkcjonowanie ściany działowej, która została po pewnym czasie rozebrana (wraz z przyciesią), a obie jatki połączone.

Po wzniesieniu ścian, wewnątrz jatki akumuluje się pierwsza, miękka/luźna ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, ścinków drewna z inkluzjami gliny, drobnych kamieni, węgli drzewnych, gruzu i żwiru, o miąższości 28–46 cm (1,27–1,41 m n.p.m.). Po

⁷⁰ Elementy charakterystyczne dla pojedynczych przyciesi zostaną opisane niżej, przy okazji omawiania każdej z jatek.

⁷¹ Podane wymiary odnoszą się do odległości między przeciwległymi wewnętrznymi krawędziami paz belek przyciesiowych.

pewnym czasie wewnątrz została nawieziona pierwsza, zwarta, zielona warstwa niwelacyjna/izolacyjna gliny o miąższości ok. 40 cm, na stropie której zostało ułożone wspomniane już palenisko, wykonane głównie z fragmentów cegieł (80–90 x 150–160 x 320 mm) połączonych gliną. Na powierzchni cegieł widoczne były ślady wtórnego przepalenia. Na stropie warstwy niwelacyjnej/izolacyjnej przez pewien czas akumuluje się druga, miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, o miąższości 10–20 cm. Na jej stropie stwierdzono drugą, luźną, jasnozieloną warstwę niwelacyjną żwiru o miąższości 1–15 cm. Na jej stropie akumulowała się trzecia miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, fragmentów drewna, drobnego gruzu, popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–7 cm (2–2,19 m n.p.m.).

Jatka nr 12. Jedyńą pozostałością północnej ściany bocznej jest fragment belki przyciesiowej.

Na drugim poziomie użytkowym tej jatkki w północno-wschodnim narożniku zarejestrowano dolne części pięciu żerdzi, wbitych w podłoże liniowo na osi skośnej w stosunku do ścian. Po północno-wschodniej stronie tej linii oraz w bezpośrednim sąsiedztwie jej końców, przy ścianie frontowej i bocznej, zostały ułożone otoczaki prawdopodobnie wzmacniające konstrukcję zachowanego w części progu wyjścia z jatkki.

W bezpośrednim sąsiedztwie reliktyw progu, po zachodniej stronie, a jednocześnie przy ścianie północnej odnotowano niewielkie fragmenty cegieł ułożonych w linii, kształtem zbliżonej do półokręgu. Wydaje się, że najprawdopodobniej są to pozostałości umocnienia podłoża, na którym był ustawiony nie zachowany kłoc do dzielenia mięsa.

Wewnątrz jatkki po wzniesieniu ścian przez dłuższy czas akumuluje się pierwsza, miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku i ścinków drewna z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, gliny, węgla drzewnych i gruzu, o miąższości 51–76 cm (1,42–1,48 m n.p.m.). Na jej stropie usypano pierwszą luźną, zielono-szarą warstwę niwelacyjną piasku i żwiru z inkluzjami gliny, o miąższości ok. 27 cm (1,66–1,72 m n.p.m.). Następnie na strop tej warstwy została nawieziona druga, miękka, zielono-brązowa warstwa niwelacyjna gliny z inkluzjami piasku, o miąższości

1–7 cm (1,67–1,79 m n.p.m.), która prawdopodobnie miała także charakter izolacji. Na jej stropie zarejestrowano opisane wyżej pozostałości progu i umocnienia podłoża dla nie zachowanego kłoca do dzielenia mięsa. Następnie na powierzchni warstwy niwelacyjno-izolacyjnej akumulowała się druga, miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, fragmentów drewna, drobnego gruzu, popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 12–15 cm (1,69–1,83 m n.p.m.).

Jatka nr 13. Po ścianie oddzielającej jatkę 13 od 14 zachowała się tylko prawie cała belka przyciesiowa z wzdłużną pazą w górnej powierzchni, która w zachodniej części belki rozszerza się aż do jej południowej krawędzi. Natomiast we wschodniej części paży tkwiły dolne części dwóch pionowych desek o dł. zachowanej 16 cm, szer. 21 i 31 cm i grub. 3 cm, stanowiących pozostałość po wypełnieniu ścian.

W południowo-wschodnim narożniku jatkki zarejestrowano dolną część jednej żerdzi, która prawdopodobnie jest pozostałością po konstrukcji progu wejścia.

W północnej części jatkki odnotowano pozostałości konstrukcji wydzielającej frontową strefę jatkki. Były to dwa fragmenty desek ułożonych poziomo bokiem na osi północ-południe, które zostały oparte na trzech żerdziach wbitych od zewnętrznej (zachodniej) strony. Prawdopodobnie jest to pozostałość analogicznej konstrukcji zarejestrowanej w jatkach z I szeregu, a które z ostrożnością można interpretować jako dolne części lad (podparcie blatów).

Na trzecim poziomie użytkowym tej jatkki (licząc od dołu) zarejestrowano palenisko (por. opis niżej).

Po wzniesieniu ścian wewnątrz jatkki akumulowała się pierwsza, zwarta, czarna warstwa użytkowa piasku, popiołu, węgla drzewnych i ścinków drewna, o miąższości 23–31 cm (1,2–1,29 m n.p.m.). Na jej stropie zarejestrowano pierwszą, luźną, zielono-szarą warstwę niwelacyjną piasku z inkluzjami drobnych kamieni. Na jej stropie z kolei akumulowała się druga, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, ścinków drewna, popiołu, gliny i gruzu. Powyżej odnotowano drugą, luźną, zielono-brązową warstwę niwela-

cyjną piasku, żwiru, gruzu i ścinków drewna z inkluzjami gliny (1,41–1,52 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się kolejna, trzecia już, zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami żwiru, o miąższości 1–7 cm (1,4–1,54 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy wewnątrz jatkki odkładała się warstwa użytkowa, w jej centralnej części funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–3 cm (1,49–1,53 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 51–68 cm. Powyżej zarejestrowana została trzecia, luźna, zielono-szara warstwa niwelacyjna piasku i żwiru z inkluzjami gliny, o miąższości 11–22 cm (1,6–1,72 m n.p.m.), której strop stanowił prawdopodobnie kolejny poziom użytkowy, jednak nie stwierdzono na niej kolejnej warstwy użytkowej, a jedynie warstwę niwelacyjną z młodszego, IV już poziomu osadniczego.

Jatka nr 14. Po ścianie oddzielającej jatkki 14 i 15 zachowała się jedynie belka przyciesiowa z pazą w górnej powierzchni, która kończy się ok. 42 cm przed wewnętrzną krawędzią przyciesi frontowej ściany jatkki, co może sugerować istnienie w tym miejscu pary skośnych wyjść (z jatkki 14 i 15).

Wewnątrz zarejestrowano trzy ułożone poziomo bokiem deski, podparte od strony zachodniej czterema wbitymi w podłoże żerdziami. Po wschodniej stronie tej konstrukcji, wydzielającej frontową część jatkki, na złożu wtórnym zalegały inne drewniane elementy, które prawdopodobnie pochodzą z wyższych, nie zachowanych jej partii. Zespół opisanych elementów stanowi prawdopodobnie pozostałość dolnej części konstrukcji, na której opierała się lada/blat.

Wewnątrz jatkki, po wzniesieniu jej ścian, została usypana pierwsza, luźna, żółto-szara warstwa niwelacyjna drobnego piasku o miąższości 10–24 cm (1,15–1,35 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się pierwsza, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, ścinków drewna, węgla drzewnych, gruzu i gliny, o miąższości 1–20 cm (1,28–1,46 m n.p.m.). Powyżej zalegała druga, luźna, żółta warstwa niwelacyj-

na piasku o miąższości 2–13 cm (1,41–1,49 m n.p.m.). Na niej akumulowała się druga, zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami ścinków drewna, węgla drzewnych i drobnych kamieni, o miąższości 2–10 cm (1,45–1,51 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy wewnątrz jatkki odkładała się warstwa użytkowa, przy północnej ścianie działowej funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–3 cm (1,39–1,49 m, n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 64–86 cm. Na stropie warstwy użytkowej zarejestrowano trzecią, luźną, zielono-szarą warstwę niwelacyjną piasku i żwiru z inkluzjami gliny, o miąższości 16–34 cm (1,53–1,87 m n.p.m.), której strop stanowił prawdopodobnie kolejny poziom użytkowy, jednak na niej nie stwierdzono kolejnej warstwy użytkowej, a jedynie warstwę niwelacyjną z IV poziomu osadniczego.

Jatka nr 15. Po ścianie oddzielającej jatkki 15 i 16 zachowała się jedynie belka przyciesiowa z pazą w górnej powierzchni, która w około połowie belki rozszerza się na odcinku ok. 43 cm do jej południowej krawędzi. W tej rozszerzonej części pazy stwierdzono dwa okrągłe otwory o średnicy 4 cm, w których tkwiły resztki drewnianych kołków. Od strony północnej w ok. 1/3 długości wykonane zostało wcięcie przechodzące przez całą grubość przyciesi (ryc. 105). Jego funkcja nie została ustalona.

W południowo-wschodniej części zarejestrowano ustawioną poziomo bokiem deskę o dł. 81 cm, szer. 9 cm i grub. 3,5 cm, która opierała się na dwóch parach wbitych w podłoże z obu stron żerdziach. W niewielkiej odległości, na północ od deski zlokalizowano jeszcze jedną żerdź, która być może była związana z tą konstrukcją. Domyślać się można, że jest to pozostałość po dolnej części konstrukcji lada/blatu jatkki. Problematiczną zatem staje się interpretacja trzech stosunkowo dużych kamieni, zarejestrowanych także w południowo-wschodnim narożniku jatkki (zob. ryc. 101). Mogą one stanowić zarówno pozostałość umocnienia podłoża pod kłoc do dzielenia mięsa, jak i wzmocnienie (ewentualnie naprawę) progu wyjścia z jatkki. Jednak zarejestro-

wane jednocześnie w tym miejscu pozostałości konstrukcji wydzielającej frontową strefę jatki (może tylko jej południowy fragment) oraz kamieni (związanych z pniem, jak i wyjściem) wykluczają się nawzajem, tym bardziej, że podobny poziom zalegania sugeruje ten sam okres ich funkcjonowania.

Wewnątrz jatki, po wzniesieniu jej ścian, została usypana pierwsza luźna, żółta warstwa niwelacyjna żwiru, piasku z inkluzjami drobnych kamieni o miąższości 12–36 cm (1,11–1,33 m n.p.m.). Na jej stropie w południowo-wschodnim narożniku jatki odnotowano wzmiankowane wyżej trzy kamienie (1,45–1,47 m n.p.m.). Na stropie niwelacji akumulowała się luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami ścinków drewna, węgla drzewnych, drobnych kamieni, gliny i gruzu ceglanoego, o miąższości 17–35 cm (1,45–1,51 m n.p.m.). Na niej zarejestrowano drugą, luźną, zielono-szarą warstwę niwelacyjną piasku i żwiru z inkluzjami gliny, o miąższości 14–33 cm (1,66–1,84 m n.p.m.), której strop stanowił prawdopodobnie kolejny poziom użytkowy. Nie stwierdzono na niej kolejnej warstwy użytkowej, a jedynie warstwę niwelacyjną z IV poziomu osadniczego.

Jatka nr 16. Po ścianie oddzielającej jatki 16 i 17 zachowała się belka przyciesiowa z pazą w górnej powierzchni, która w około połowie belki rozszerza się na odcinku ok. 42 cm do północnej krawędzi. W tej rozszerzonej części pazy stwierdzono dwa okrągłe otwory o średnicy 4 cm, w których tkwiły resztki drewnianych kołków. Od strony południowej, w ok. 1/3 długości, wykonane zostało wcięcie przechodzące przez całą grubość przyciesi (por. analogiczna przycies ściany oddzielającej jatkę 15 i 16, ryc. 105). Jego funkcja nie została ustalona. Na zachodnim końcu tej przyciesi zachował się dolny fragment słupa o kwadratowym przekroju (dł. boku 21 cm) i dł. 1,21 m. Słup został połączony z przyciesiami (ściany bocznej i tylnej) za pomocą czopa własnego i gniazda w belce podwalinowej ściany bocznej (ryc. 106).

Przy zachodnim końcu przyciesi ściany oddzielającej jatki 16 i 17, po wewnętrznej stronie, zarejestrowano dolną część pionowej deski o dł. ok. 45 cm, szer. 18,5 cm i grub. 3 cm, która być może jest pozostałością po naprawie ściany.

Przy środkowej części tylnej ściany jatki, na trzecim poziomie użytkowym, zarejestrowane zostało palenisko (zob. opis niżej).

Prawdopodobnie w czwartym poziomie użytkowym jatka 16 i 17 zostały połączone. Ściana je oddzielająca została zapewne zdemontowana, a wspólne wyjście funkcjonujące we frontowej części zlikwidowane (zresztą nie zachował się po nim żaden ślad). Po kolejnym podniesieniu poziomu użytkowego, tym razem w połączonych już jatkach została wydzielona frontowa ich część za pomocą dwóch długich, ułożonych poziomo bokiem desek o dł. 2,22 i 2,65 m, szer. 28 i 32 cm i grub. 3,5 i 5 cm, połączonych między sobą stykowo na zakładkę. Deski zostały oparte o 13 żerdzi (w tym jedna deska) wbitych pionowo w podłoże, z których większość zlokalizowana była po stronie zachodniej. Być może jest to pozostałość dolnej części konstrukcji podtrzymującej ładę/blat.

Obie jatki zostały połączone ze sobą zapewne w końcowej fazie funkcjonowania tej konstrukcji jatek (wyłącznie III poziom osadniczy). W kolejnym, IV poziomie osadniczym, mimo wzniesienia nowych konstrukcji kramów obie jatki nadal funkcjonują jako połączone.

Na czwartym poziomie użytkowym połączonych prawdopodobnie jatek, w południowo-zachodnim narożniku stwierdzono warstwę otoczków (1,66–1,77 m n.p.m.), która prawdopodobnie stanowi pozostałość umocnienia podłoża pod kloc do dzielenia mięsa.

Wewnątrz jatki, po wzniesieniu jej ścian, akumulowała się pierwsza, zwarta, czarna warstwa użytkowa piasku, ścinków drewna i węgla drzewnych z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 1–24 cm (1,05–1,22 m n.p.m.). Powyżej została usypana pierwsza luźna, zielono-szara warstwa niwelacyjna drobnego piasku o miąższości 4–16 cm (1,18–1,29 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się druga, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, ścinków drewna, węgla drzewnych, gliny i gruzu, o miąższości 1–8 cm (1,22–1,35 m n.p.m.). Po pewnym czasie wewnątrz jatki usypano drugą, luźną, żółto-brązową i szaro-zieloną warstwę niwelacyjną piasku, żwiru i drobnych kamie-

ni z inkluzjami ścinków drewna, gruzu (w tym duży fragment cegły ze śladami zagładzania palcami o wymiarach: 90 x 140 x dł. zachowana 240 mm), o miąższości 6–19 cm (1,37–1,47 m n.p.m.). Na jej stropie akumuluje się trzecia, zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku i węgla drzewnych z drzewnych z inkluzjami żwiru, o miąższości 1–25 cm (1,48–1,65 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy wewnątrz jatki odkładała się ta warstwa użytkowa, w zachodniej jej części, przy środkowym odcinku tylnej ściany funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–2 cm (1,56–1,59 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 52–66 cm. Bezpośrednio powyżej zarejestrowano trzecią, luźną, zielono-szarą warstwę niwelacyjną piasku, żwiru, gliny i gruzu z inkluzjami ścinków drewna, o miąższości 16–31 cm (1,55–1,86 m n.p.m.). Warstwa ta zalegała na obszarze połączonych już jatek 16 i 17, a jej strop stanowił prawdopodobnie kolejny, czwarty poziom użytkowy. Stwierdzono na niej jednak tylko warstwę niwelacyjną z IV poziomu osadniczego.

Jatka nr 17. Po ścianie oddzielającej jatki 17 i 18 zachowała się jedynie belka przyciesiowa z pazą w górnej powierzchni, która przy zachodnim jej końcu rozszerza się na odcinku ok. 34 cm do jej południowej krawędzi. W tej rozszerzonej części pazy stwierdzono dwa okrągłe otwory o średnicy ok. 4 cm, w których tkwiły resztki drewnianych kołków. Na zachodnim końcu tej przyciesi zachował się dolny fragment słupa o kwadratowym przekroju (21 cm) i dł. 1,07 m. Słup został połączony z przyciesiami (ściany bocznej i tylnej) za pomocą czopa własnego (mocno spróchniały) i gniazda w belce podwalinowej ściany bocznej (zob. ryc. 106). Ponadto w wyższych jego partiach, w bocznych ścianach odnotowano dwa prostopadłe do siebie gniazda przelotowe związane jednak z nową ścianą jatki w młodszym, IV poziomie osadniczym (por. opis niżej).

W południowo-zachodnim narożniku jatki na drugim poziomie użytkowym zarejestrowano palenisko (por. opis niżej). W trzecim poziomie użytkowym jatka została połączona z jatką 16 (por. opis

wyżej). Ściana oddzielająca te kramy została rozebrana, a frontowa część wydzielona konstrukcją z desek i żerdzi. Zlikwidowane zostały także wejścia zlokalizowane na styku ściany bocznej i ścian frontowych. Nowe wejście (do połączonych jatek) zostało prawdopodobnie wykonane w północnej części ściany frontowej, o czy być może świadczą dwie ułożone płasko deski o dł. 55 i 43 cm, szer. 23 i 17 cm i grub. 4 i 3 cm, stanowiące pozostałość umocnienia podłoża po wewnętrznej stronie. Deski zostały tutaj użyte prawdopodobnie wtórnie, o czym mogą świadczyć ślady obróbki nie związane z funkcją, jaką tutaj pełniły.

Wewnątrz jatki, po wzniesieniu jej ścian akumulowała się pierwsza, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, ścinków drewna, węgla drzewnych, gliny i gruzu, o miąższości 12–24 cm (1,19–1,32 m n.p.m.). Powyżej została usypana pierwsza luźna, żółto-brązowa i szaro-zielona warstwa niwelacyjna piasku, żwiru i drobnych kamieni z inkluzjami ścinków drewna, gruzu, o miąższości 4–18 cm (1,29–1,37 m n.p.m.). Na jej stopie akumulowała się druga, zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku i węgla drzewnych z inkluzjami żwiru, o miąższości 1–15 cm (1,33–1,49 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie, gdy wewnątrz jatki odkładała się warstwa użytkowa, w południowo-zachodnim narożniku funkcjonowało (okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci luźnej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–4 cm (1,35–1,39 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 67–88 cm. Bezpośrednio powyżej zarejestrowano drugą, luźną, zielono-szarą warstwę niwelacyjną piasku, żwiru, gliny i gruzu z inkluzjami ścinków drewna, o miąższości 22–37 cm (1,8–1,88 m n.p.m.). Warstwa ta zalegała już na obszarze połączonych jatek 16 i 17, a jej strop stanowił prawdopodobnie kolejny, czwarty poziom użytkowy, jednak nie stwierdzono tu już kolejnej warstwy użytkowej, a jedynie warstwę niwelacyjną z IV poziomu osadniczego.

Jatka nr 18. Po ścianie oddzielającej jatki 18 i 19 zachowała się jedynie belka przyciesiowa z pazą w górnej powierzchni. Na zachodnim końcu tej przyciesi zarejestrowano dolny fragment słupa o kwadrato-

Ryc. 107. Bruk z tylnej części oraz północno-wschodniego narożnika jatki 18 z II szeregu w III poziomie osadniczym. Ponadto widoczne są dwie deski przykrywające beczkę w północno-zachodnim narożniku i palenisko z niższego poziomu użytkowego w centralnej części jatki. Widok od wschodu. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 107. Cobblestones at the back and the northwestern corner of meat stall 18, row II of meat stalls, occupation level III. Moreover, two planks covering a barrel in the northwestern corner and a fireplace from the lower occupation level can be seen in the meat stall central part. View from the east. Photo by R. Janczukowicz

wym przekroju (21 cm) i dł. 93 cm. Słup został połączony z przyciesiami (ściany bocznej i tylnej) za pomocą czopa własnego i gniazda w belce podwalinowej ściany bocznej (zob. ryc. 106).

W południowej części jatki, przy środkowym odcinku bocznej ściany, na trzecim poziomie użytkowym zarejestrowano palenisko (ryc. 107).

Także na trzecim poziomie użytkowym, w południowo-wschodnim narożniku jatki stwierdzono duży kamień, o wymiarach ok. 30 x 37 cm, ułożony płaską powierzchnią do góry. Prawdopodobnie można go interpretować jako pozostałość umocnienia podłoża pod kloc do dzielenia mięsa.

Na czwartym poziomie użytkowym w północno-zachodnim narożniku tej jatki została wkopana beczka o średnicy ok. 46 cm i głęb. 69 cm, wykonana z dębowych (?) klepek o dł. 58–69 cm, szer. 11–14 cm i grub. 1 cm, z dnem z dwóch desek. Nie stwierdzono obręczy, która jednak mogła ulec całkowitej degradacji; część klepek uległa nieznacznym przemianom. Beczka została umieszczona we wko-

pie o prostokątnym zarysie planu (54 x 64 cm). Przykrywały ją dwie deski o dł. 52 i 53 cm, szer. 30 i 21 cm i grub. 4 cm (1,4–1,43 m n.p.m.) (na ryc. 101 niewidoczne). Jej wnętrze było wypełnione po brzegi wodą, a w dolnej części – półpłynną, ciemnoszarą warstwą piasku z inkluzjami kilkudziesięciu kawałków nieobrobionego bursztynu (średnica 0,5–1 cm i mniejsze), o miąższości ok. 20–25 cm. Trudno podać jednoznaczną interpretację tego obiektu. O ile wypełnisko dolnej części beczki, na które składał się piasek, można wytłumaczyć tym, że dostał się on tutaj podczas rozbiórki, a także podczas procesów poddepozycyjnych, o tyle interpretacja kilkudziesięciu fragmentów bursztynu jest dość zagadkowa. Funkcjonowanie dna wyklucza funkcję beczki jako zbiornika, do którego spływał nadmiar wody. Być może pełniła pierwotnie funkcję magazynową lub rodzaj niewielkiej chłodni, w której przechowywano część mięsa, a bursztyn znalazł się tutaj przypadkowo (?).

Również na tym poziomie użytkowym, w tylnej strefie jatki oraz w jej północno-wschodnim na-

rożniku, odnotowano głównie kamienny bruk (ryc. 107). Prawdopodobnie pierwotnie zalegał on na całej powierzchni.

W północno-wschodnim narożniku jatki zalegały dwie, ułożone poziomo bokiem i skośnie względem ścian, deski o dł. 74 i 29 cm, szer. 7 i 6 cm i grub. 1,5–3 i 2 cm, które prawdopodobnie są pozostałościami po progu wyjścia. Wraz z analogicznymi relikdami z sąsiedniej jatki 19 stanowiły parę ościeży.

Południowa część frontowej strefy jatki została wydzielona ułożoną na osi północ-południe belką o dł. 1,19 m, szer. 14 cm i grub. 13 cm, która w swojej części posiadała wzdłużne, prostokątne wcięcie we wschodniej krawędzi, być może dla umieszczenia nie zachowanych desek. Od strony wschodniej zarejestrowano wbitą w podłoże żerdź, która prawdopodobnie (być może z innymi, nie zachowanymi, podobnymi elementami) usztywniała zachowaną w dolnej części konstrukcję. Elementy te prawdopodobnie należy wiązać z pozostałościami konstrukcji, na której opierał się blat/lada jatki.

Wewnątrz jatki, po wzniesieniu jej ścian akumulowała się pierwsza, zwarta, czarna warstwa użytkowa piasku, ścinków drewna i węgla drzewnych z inkluzjami drobnych kamieni, o miąższości 4–33 cm (0,91–1,1 m n.p.m.). Powyżej została usypana pierwsza luźna, brązowa warstwa niwelacyjna piasku z inkluzjami ścinków drewna, węgla drzewnych i żwiru, o miąższości 7–32 cm (1,08–1,23 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się druga, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, ścinków drewna, węgla drzewnych, gliny i gruzu, o miąższości 1–20 cm (1,22–1,31 m n.p.m.). Po pewnym czasie została usypana druga, zwarta, brązowo-zielona warstwa niwelacyjna piasku i gliny z inkluzjami gruzu i drobnych kamieni, o miąższości 1–7 cm (1,2–1,35 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się trzecia, luźna, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami ścinków drewna i drobnych kamieni, o miąższości 6–17 cm (1,35–1,45 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie w centralnej części jatki funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci zwartej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąż-

szości 1–3 cm (1,38–1,42 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 50–66 cm (ryc. 107). Na stropie tej warstwy został ułożony bruk z otoczków i kilku fragmentów cegieł (1,44–1,51 m n.p.m.). Zalegał on tylko w tylnej strefie jatki oraz w jej północno-wschodnim narożniku (ryc. 107). Na jego stropie nie stwierdzono warstwy użytkowej, która prawdopodobnie nie zdążyła się odłożyć. Natomiast z tego poziomu użytkowego w północno-zachodnim narożniku została wkopana opisana wyżej becзка, z której pozyskano kilkadziesiąt bryłek surowego bursztynu. Na stropie bruku odnotowano trzecią, miękką, zieloną warstwę niwelacyjną/izolacyjną gliny z inkluzjami piasku, gruzu i ścinków drewna, o miąższości 29–43 (1,68–1,87 m n.p.m.). Na niej akumulowała się czwarta (pozostałość użytkowania piątego poziomu), zwarta, czarna warstwa użytkowa piasku i węgla drzewnych z inkluzjami drobnego gruzu, o miąższości 1–2 cm (1,69–1,79 m n.p.m.).

Jatka nr 19. Po ścianie oddzielającej jatkę 19 i 20 zachowała się jedynie belka przyciesiowa z pazą w górnej powierzchni, w której tkwiły dolne części dwóch pionowych desek o dł. zachowanej ok. 40 i 35 cm, szer. 35 cm i grub. 3 cm, połączonych między sobą stykowo. Na zachodnim końcu przyciesi zachował się dolny fragment słupa o przekroju zbliżonym do kwadratu i dł. 85 cm, szer. 22 cm i grub. 20 cm. Słup został połączony z przyciesiami ściany bocznej i tylnej za pomocą czopa własnego (mocno spróchniałego) i gniazda w belce podwalinowej ściany bocznej (zob. podobny na ryc. 106).

Przy zachodnim końcu południowej ściany jatki, po wewnętrznej stronie stwierdzono dolne części trzech desek zaciosanych u dołu i wbitych pionowo, o dł. zachowanej 0,42–1,1 m, szer. 18–22 cm i grub. 3 cm. Deski między sobą zostały połączone stykowo i zapewne stanowią pozostałość naprawy tej ściany.

Na drugim poziomie użytkowym w północno-wschodnim narożniku została wkopana becзка o średnicy ok. 38 cm, i głęb. ok. 60 cm, wykonana z dębowych (?) klepek o dł. 40–60 cm, szer. 4–8 cm i grub. 1 cm (1,46–1,47 m n.p.m.); w południowym fragmencie becзки brakowało części klepek. Nie stwierdzono obręczy, która jednak mogła ulec całkowitej degradacji. Wnętrze becзки było

wypełnione luźną, czarną i zieloną warstwą piasku i żwiru z inkluzjami ścinków drewna, o miąższości ok. 60 cm. Brak dna może sugerować wykorzystywanie jej jako zbiornika, do którego spływał nadmiar wody, ale nie można także wykluczyć funkcji magazynowej (chłodnia?).

Bezpośrednio powyżej beczki zalegało pięć kamieni (1,48–1,6 m n.p.m.), z czego jeden, znacznie większy, ułożony był w narożniku, między zbiegającymi się ścianami i pozostałymi czterema kamieniami. Wszystkie kamienie zostały ułożone płaskimi powierzchniami do góry. Prawdopodobnie jest to pozostałość po umocnieniu podłoża pod kloc do dzielenia mięsa.

Na trzecim poziomie użytkowym, w tylnej strefie jatki, odnotowano kamienny bruk (por. opis niżej). Pierwotnie być może zalegał na większej powierzchni jatki.

W południowo-wschodnim narożniku jatki zarejestrowano ułożoną skośnie względem osi ścian i poziomo bokiem deskę o dł. 51 cm, szer. 28 cm i szer. 3 cm, która opierała się na trzech żerdziach wbitych pionowo w podłoże, po stronie zewnętrznej. Były to pozostałości po progu wyjścia z jatki. Analogiczny próg zlokalizowany był po drugiej stronie przyciesi ściany działowej. Prawdopodobnie po pewnym czasie, być może w wyniku problemów ze stabilnością, próg został wzmocniony kamieniami i fragmentem cegły pod strony południowej. Na tak wyrównanej powierzchni zostały ułożone poziomo bokiem dwie nowe deski/belki o dł. 73 i 97 cm, szer. 13 i 16 cm i grub. 3 i 8 cm, z czego jedna z nich, dłuższa, swój południowo-zachodni koniec miała skośnie ścięty dla dopasowania do południowej ściany bocznej jatki.

Po wzniesieniu ścian wewnątrz kramu została usypana pierwsza, luźna, zielono-szara i żółto-pomarańczowa warstwa niwelacyjna piasku, żwiru i drobnych kamieni z inkluzjami średnich kamieni, o miąższości 1–18 cm (0,97–1,05 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się pierwsza luźna, ciemnobrązowa i czarna warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, ścinków drewna, węgla drzewnych i gruzu, o miąższości 1–18 cm (1,02–1,19 m n.p.m.). Po pewnym czasie w tej jatce została usypana druga, zwarta, brązowo-zielona warstwa ni-

welacyjna piasku z inkluzjami gruzu i drobnych kamieni, o miąższości 1–21 (1,05–1,35 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się druga, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami ścinków drewna, drobnych kamieni, o miąższości 1–25 cm (1,29–1,46 m n.p.m.). Ponadto z tej warstwy pozyskano także ponad 500 g nieobrobionego bursztynu (bryłki o średnicy ok. 1–5 cm), którego największa ilość zalegała przy południowej ścianie, a więc w bezpośrednim sąsiedztwie beczki z jatki 18, w której także stwierdzono kawałki surowego bursztynu (por. opis wyżej). O podobnym pochodzeniu bursztynu świadczy także ten sam czas wkopania beczki z jatki 18 i akumulacji warstwy użytkowej w jatce 19. Po pewnym czasie została tutaj usypana kolejna, trzecia już, luźna, żółta warstwa niwelacyjna drobnego piasku, o miąższości 6–15 cm (1,39–1,52 m n.p.m.), która stanowiła podsypkę pod ułożony na niej bruk, wykonany z otoczaków w tylnej strefie jatki. Na tym poziomie użytkowym w północno-wschodnim narożniku stwierdzono także duże kamienie – pozostałość po umocnieniu podłoża pod kloc do dzielenia mięsa (por. opis wyżej). Ponadto zarejestrowano nie umocnione i nie obudowane palenisko, funkcjonujące prawdopodobnie okresowo, którego pozostałości odnotowano w postaci zwartej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1 cm (1,63–1,64 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 38–48 cm. Powyżej odnotowano czwartą, luźną, żółtą warstwę niwelacyjną piasku z inkluzjami żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 30–35 cm (1,74–1,93 m n.p.m.), której strop stanowił prawdopodobnie kolejny poziom użytkowy. Stwierdzono na niej jednak tylko warstwę niwelacyjną z wyższego, IV już poziomu osadniczego.

Jatka nr 20. Po ścianie północnej, prawdopodobnie oddzielającej jatkę 20 i nie zachowaną 21, przetrwała jedynie belka przyciesiowa z pazą w górnej powierzchni, która w około połowie długości belki rozszerza się na odcinku ok. 44 cm do jej południowej krawędzi. W tej rozszerzonej części pazy stwierdzono dwa okrągłe otwory o średnicy 4 cm, w których tkwiły resztki drewnianych kołków. Na zachodnim końcu przyciesi zachował się dolny fragment słupa o kwadratowym przekroju (20 cm) i dł. zachowanej

37 cm. Słup został połączony z przyciesiami (ściany bocznej i tylnej) za pomocą czopa własnego i gniazda w belce podwalinowej ściany bocznej.

W niemal centralnej części jatki, na trzecim poziomie użytkowym zarejestrowano palenisko pierwsze (por. opis niżej). Kolejne, drugie palenisko, odnotowano także w centralnej części, ale na czwartym poziomie użytkowym (opis także niżej).

Frontowa strefa jatki została wydzielona za pomocą ułożonej poziomo bokiem, dłuższej na 2,21 m deski o szer. 18 i grub. 4 cm, która została oparta na kilkunastu żerdziach wbitych pionowo w podłóżę po wschodniej i zachodniej stronie. Być może była to pozostałość po dolnej części konstrukcji, na której opierał się blat/lada jatki.

Wewnątrz jatki, po wzniesieniu jej ścian, została usypana pierwsza, luźna, zielono-szara i żółto-pomarańczowa warstwa niwelacyjna piasku, żwiru i drobnych kamieni z inkluzjami średnich kamieni, o miąższości 5–15 cm (0,88–1,04 m n.p.m.). Na jej stropie stwierdzono drugą, luźną, ciemnobrązową warstwę niwelacyjną/izolacyjną ścinków drewna i piasku, o miąższości 2–23 cm (0,94–1,14 m n.p.m.). Strop tej warstwy stanowił prawdopodobnie pierwszy poziom użytkowy tej jatki, na którym akumulowała się pierwsza luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, ścinków drewna, węgla drzewnych i gruzu, o miąższości 1–20 cm (1,1–1,26 m n.p.m.). Na stropie warstwy wiórów i piasku zostały także ułożone w północno-wschodnim narożniku duże kamienie, stanowiące pozostałość umocnienia podłoża pod kłoc do dzielenia mięsa. Po pewnym czasie wewnątrz tej jatki została usypana trzecia, zwarta, brązowo-zielona warstwa niwelacyjna piasku i gliny z inkluzjami gruzu i drobnych kamieni, o miąższości 2–21 cm (1,17–1,39 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się druga, luźna, czarna warstwa użytkowa piasku i żwiru z inkluzjami drobnych fragmentów drewna, o miąższości 1–21 cm (1,34–1,5 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie niemal w centralnej części jatki funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane pierwsze palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci zwartej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla

drzewnych, o miąższości 1–3 cm (1,31–1,35 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 49–68 cm. Po pewnym czasie na drugiej warstwie użytkowej została usypana czwarta, luźna, brązowo-żółta warstwa niwelacyjna piasku, żwiru, drobnych kamieni i ścinków drewna z inkluzjami gruzu, o miąższości 1–22 cm (1,39–1,57 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się trzecia, luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, ścinków drewna i rozdrobnionych kości z inkluzjami żwiru, drobnych kamieni i węgla drzewnych, o miąższości 9–20 cm (1,54–1,63 m n.p.m.). W tym samym czasie niemal w centralnej części jatki funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane drugie palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci zwartej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–3 cm (1,54–1,56 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 55 cm. Po pewnym czasie wewnątrz jatki została usypana piąta, zwarta, ciemnoczerwona warstwa niwelacyjna drobnego gruzu i piasku z inkluzjami drobnych fragmentów drewna, o miąższości 2–17 cm (1,54–1,71 m n.p.m.), na stropie której nie stwierdzono kolejnej warstwy użytkowej, a jedynie warstwę niwelacyjną z IV poziomu osadniczego.

Jatka nr 20. Po ścianie północnej, prawdopodobnie oddzielającej jatki 20 i nie zachowaną 21, przetrwała jedynie belka przyciesiowa z pazą w górnej powierzchni, która w około połowie długości belki rozszerza się na odcinku ok. 44 cm do jej południowej krawędzi. W tej rozszerzonej części pazy stwierdzono dwa okrągłe otwory o średnicy 4 cm, w których tkwiły resztki drewnianych kołków. Na zachodnim końcu przyciesi zachował się dolny fragment słupa o kwadratowym przekroju (20 cm) i dł. zachowanej 37 cm. Słup został połączony z przyciesiami (ściany bocznej i tylnej) za pomocą czopa własnego i gniazda w belce podwalinowej ściany bocznej.

W niemal centralnej części jatki, na trzecim poziomie użytkowym zarejestrowano palenisko pierwsze (por. opis niżej). Kolejne, drugie palenisko, odnotowano także w centralnej części, ale na czwartym poziomie użytkowym (opis także niżej).

Frontowa strefa jatki została wydzielona za pomocą ułożonej poziomo bokiem, długiej na 2,21 m deski o szer. 18 i grub. 4 cm, która została oparta na kilkunastu żerdziach wbitych pionowo w podłoże po wschodniej i zachodniej stronie. Być może była to pozostałość po dolnej części konstrukcji, na której opierał się blat/lada jatki.

Wewnątrz jatki, po wzniesieniu jej ścian, została usypana pierwsza, luźna, zielono-szara i żółto-pomarańczowa warstwa niwelacyjna piasku, żwiru i drobnych kamieni z inkluzjami średnich kamieni, o miąższości 5–15 cm (0,88–1,04 m n.p.m.). Na jej stropie stwierdzono drugą, luźną, ciemnobrązową warstwę niwelacyjną/izolacyjną ścinków drewna i piasku, o miąższości 2–23 cm (0,94–1,14 m n.p.m.). Strop tej warstwy stanowił prawdopodobnie pierwszy poziom użytkowy tej jatki, na którym akumulowała się pierwsza luźna, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku z inkluzjami drobnych kamieni, żwiru, ścinków drewna, węgla drzewnych i gruzu, o miąższości 1–20 cm (1,1–1,26 m n.p.m.). Na stropie warstwy wiórów i piasku zostały także ułożone w północno-wschodnim narożniku duże kamienie, stanowiące pozostałość umocnienia podłoża pod kloc do dzielenia mięsa. Po pewnym czasie wewnątrz tej jatki została usypana trzecia, zwarta, brązowo-zielona warstwa niwelacyjna piasku i gliny z inkluzjami gruzu i drobnych kamieni, o miąższości 2–21 cm (1,17–1,39 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się druga, luźna, czarna warstwa użytkowa piasku i żwiru z inkluzjami drobnych fragmentów drewna, o miąższości 1–21 cm (1,34–1,5 m n.p.m.). Prawdopodobnie w tym samym czasie niemal w centralnej części jatki funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane pierwsze palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci zwartej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–3 cm (1,31–1,35 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 49–68 cm. Po pewnym czasie na drugiej warstwie użytkowej została usypana czwarta, luźna, brązowo-żółta warstwa niwelacyjna piasku, żwiru, drobnych kamieni i ścinków drewna z inkluzjami gruzu, o miąższości 1–22 cm (1,39–1,57 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się trzecia, luźna, ciemnobrązowa war-

stwa użytkowa piasku, ścinków drewna i rozdrobnionych kości z inkluzjami żwiru, drobnych kamieni i węgla drzewnych, o miąższości 9–20 cm (1,54–1,63 m n.p.m.). W tym samym czasie niemal w centralnej części jatki funkcjonowało (prawdopodobnie okresowo) nie umocnione i nie obudowane drugie palenisko, którego pozostałości odnotowano w postaci zwartej, siwej i czarnej warstwy popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 1–3 cm (1,54–1,56 m n.p.m.) i o owalnym zarysie planu o średnicy 55 cm. Po pewnym czasie wewnątrz jatki została usypana piąta, zwarta, ciemnoczerwona warstwa niwelacyjna drobnego gruzu i piasku z inkluzjami drobnych fragmentów drewna, o miąższości 2–17 cm (1,54–1,71 m n.p.m.), na stropie której nie stwierdzono kolejnej warstwy użytkowej, a jedynie warstwę niwelacyjną z IV poziomu osadniczego.

Przejście zachodnie – na zachód od jatki nr 9 i 10, w miejscu, gdzie zarejestrowano niewielki fragment przejścia umożliwiającego komunikację i dostęp do jatek (ryc. 100). W okresie funkcjonowania kramów w III poziomie osadniczym, w odsłoniętym fragmencie przejścia zarejestrowano pierwszą, luźną, zieloną i brązową warstwę niwelacyjną żwiru, drobnych kamieni, gliny, piasku z inkluzjami ścinków drewna i średnich kamieni, o miąższości 25–35 cm (1,23–1,42 m n.p.m.). Na jej stropie akumulowała się pierwsza, zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa: piasek z inkluzjami fragmentów drewna i rozdrobnionych kości, o miąższości 3–25 cm (1,43–1,63 m n.p.m.). Po pewnym czasie została tutaj usypana druga, sypka, zielono-żółta warstwa niwelacyjna grubego żwiru z inkluzjami drobnych kamieni o miąższości 5–20 cm (1,64–1,77 m n.p.m.), która jednocześnie stanowiła podsypkę pod bruk wykonany z otoczków o średnicy 5–30 cm (1,72–1,77 m n.p.m.). W jego odsłoniętej na długości ok. 3,8 m wschodniej krawędzi stwierdzono uformowane wzdłużne zagłębienie, stanowiące pozostałość rynsztoka (ryc. 108).

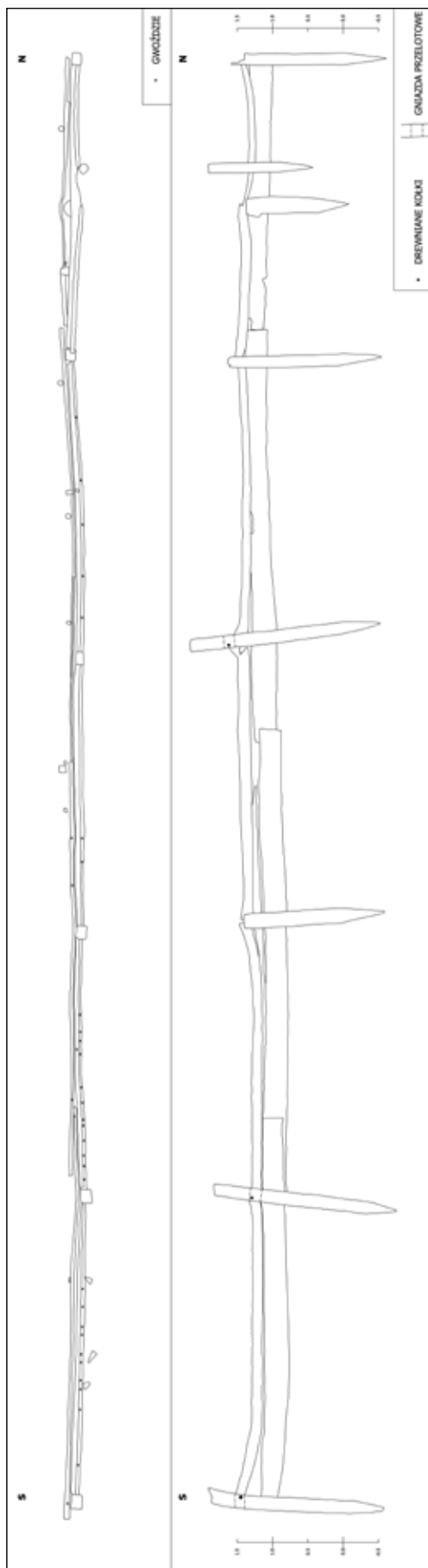
Na bruku przejścia akumulowała się druga, miękka, czarna warstwa użytkowa piasku, gliny i ścinków drewna z inkluzjami drobnego gruzu, o miąższości 20–26 cm (1,9–2,01 m n.p.m.).

Ryc. 108. Bruk z zachodniego przejścia w III poziomie osadniczym. Widok od północy. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 108. Cobblestones in the western passage, occupation level III. View from the north. Photo by R. Janczukowicz

Przejście wschodnie powstało we wschodnim pasie dawnej parceli B, na której funkcjonował m.in. dom III. Po rozbiórce zabudowy tej działki, została nawieziona zielona warstwa gliny. Powstanie przejścia w tej nowo zagospodarowanej przestrzeni oraz funkcjonowanie na sąsiedniej parceli (C) zabudowy mieszkalno-gospodarczej oraz infrastruktury z nią związanej, spowodowało powstanie niewygodnego połączenia między nimi, tj. między przejściem jatek, a zapleczem działki. Przestrzeń te zostały prawdopodobnie jednocześnie lub prawie jednocześnie ze wzniesieniem drugiego szeregu jatek oddzielone od siebie za pomocą solidnego płotu o dł. ok. 21 m, który – z racji użytego materiału i sposobu konstrukcji – można wręcz nazwać ścianą (ryc. 100, 109–111). Na linii między narożnikami: południowo-zachodnim domu V a północno-zachodnim budynku D (na osi północ-południe) zostało wbitych, co 3,6–4,19 m, sześć zaciosanych u dołu pali o prostokątnym przekroju, dł. zachowanej 2,01–2,62 m,

Ryc. 109. Plan i profil płotu oddzielającego wschodnie przejście jatek rzeźniczych od parceli C z domem V w III poziomie osadniczym. Rys. M. Korszański i P. Makuła

Fig. 109. Plan and profile of the fence separating meat stall eastern passage from plot C with house V, occupation level III. Drawing by M. Korszański and P. Makuła

Ryc. 110. Dolna część zachowanej konstrukcji płotu oddzielającego wschodnie przejście jatek rzeźniczych od parceli C z domem V w III poziomie osadniczym. Widok od północnego wschodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 110. Preserved lower part of the fence separating meat stall eastern passage from plot C with house V, occupation level III. View from the northeast. Photo by R. Krzywdziński

szer. 16–20 cm i grub. 12–16 cm. Pale 30–40 cm powyżej poziomu użytkowego przejścia miały w swoich bocznych ścianach prostokątne gniazda przelotowe (na osi północ-południe) o szer. 7 cm i wys. 14–15 cm, w których były umieszczone czopy z obu końców pięciu poziomych belek o dł. 3,78–4,25 m, szer. 10–12 cm i grub. 12–17 cm. Wszystkie belki od strony przejścia (zachodniej) miały wzdłużne wcięcia, wykonane w taki sposób, że zachodnia krawędź tej belki została obniżona. Prawdopodobnie we wcięciu tym były pierwotnie umieszczone dolne krawędzie nie zachowanych poziomych desek. Zarówno we wcięciu, jak i w najwyższej krawędzi belek, zarejestrowano wiele wbitych gwoździ.

Połączenia czopów belek wsuniętych z dwóch stron w przelotowe gniazda pali zostały wzmocnione drewnianymi kołkami, umieszczonymi prostopadle do osi ściany. Poziome belki z powodu swej znacznej długości uległy odkształceniu w środkowych odcinkach. Odkształcenia pierwszej od północy belki musiały sprawiać pewne problemy już w trakcie użytkowania płotu, ponieważ w środkowym odcinku została ona podparta okrągłym w przekroju palem o dł. 1,45 m i średnicy 26 cm, zaciosanym u dołu i wbitym w podłoże (ryc. 109). Od strony przejścia jatek (tj. zachodniej), w dolnej części płotu zachowały się czte-

Ryc. 111. Dolna część zachowanej konstrukcji płotu oddzielającego wschodnie przejście jatek rzeźniczych od parceli C z domem V w III poziomie osadniczym. Na pierwszym planie pozostałości północnej ściany budynku D. Widok od południowego wschodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 111. Preserved lower part of the fence separating meat stall eastern passage from plot C with house V, occupation level III. In the foreground the remnants of building D northern wall. View from the southeast. Photo by R. Krzywdziński

ry solidne deski, o dł. 3,88–6,25 m, szer. 22–36 cm i grub. 3–6 cm, które zostały przybite do pali gwoździami, a między sobą połączone na zakładkę, tworząc jeden (najniższy) poziom wypełnienia tej ściany/płotu. W późniejszym okresie konstrukcja ta zapewne podlegała wielu naprawom, co przejawiało się zarówno wzmocnianiem/usztywnianiem konstrukcji belek, jak i uzupełnianiem powstających w wyniku wysychania drewna szpar i ewentualnych ubytków w wypełnieniu płaszczyzny płotu. Przejawem tych napraw było wiele pali i żerdzi zaciosanych u dołu i wbitych po jednej i drugiej stronie płotu oraz wiele dostawionych i przybitych do niego pionowo i poziomo desek o różnej wielkości, szczególnie na wyższym poziomie (te elementy nie są widoczne na rycinach). Długość płotu i szereg napraw spowodowało w późniejszym okresie wizualnie duży chaos konstrukcyjny.

Powstanie na tym odcinku płotu spowodowało całkowite oddzielenie przejścia od całej przestrzeni sąsiedniej parceli C. Po stronie północnej kontynuacją płotu była zachodnia ściana domu V, dochodząca od ul. Św. Ducha, natomiast od południa dopełniała go zachodnia ściana budynku D, która za-

Ryc. 112. Nawierzchnia wschodniego przejścia jatek rzeźniczych w III poziomie osadniczym wykonana z drobnych i średnich kamieni. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 112. Paving of meat stall eastern passage made of small and medium-size stones, occupation level III. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

pewne dochodziła do północnej pierzei ul. Mariackiej. W ten sposób pozostałości tych trzech elementów wyraźnie manifestują granicę między podstawowymi miejskimi jednostkami osadniczymi – parcelami. Warto tutaj także zwrócić uwagę, że przynajmniej część (północna) tego płotu powstała dokładnie na linii wcześniej funkcjonującego tutaj innego płotu, oddzielającego parcelę B i C (por. opis wyżej).

Po wzniesieniu drugiego szeregu nowych jatek oraz postawieniu solidnego płotu oddzielającego przejście wschodnie od sąsiedniej działki, cały kompleks był intensywnie użytkowany, czego pozostałością w ciągu komunikacyjnym była pierwsza, akumulacyjna, miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, gliny, ścinków drewna z inkluzjami żwiru i drobnych kamieni, o miąższości 5–47 cm (0,94–1,4 m n.p.m.). Po pewnym czasie w przejściu została usypana nowa, bardzo twarda, szaro-brązowa warstwa drobnych i średnich kamieni oraz żwiru z inkluzjami większych kamieni oraz fragmentów cegieł, o miąższości 1–20 cm (1,09–1,43 m n.p.m.), która pełniła funkcję nowej nawierzchni. Zapewne jej twarda struktura jest przede wszystkim wynikiem ubicia w trakcie użytkowania (ryc. 112).

W południowej części przejścia zarejestrowano pozostałość krótkiego odcinka pochyłej i bruko-

wanej nawierzchni (ryc. 113–115). Została ona wykonana w następujący sposób: na odcinku ok. 3,6 m (na osi północ-południe) została usypana pierwsza, sypka, jasnożółta warstwa niwelacyjna drobnego piasku i iłu z inkluzjami żwiru, o zróżnicowanej miąższości: w części północnej 2–16 cm (1,15–1,39 m n.p.m.), a w części południowej, przy północnej pierzei ulicy Mariackiej – 33–49 cm (1,63–1,68 m n.p.m.). Na jej stopie została ułożona warstwa bruku z otoczków o średnicy 2–36 cm. Wzdłuż wschodniej krawędzi został uformowany rynsztok, natomiast po stronie zachodniej odnotowano gwałtowny spadek w kierunku przyciesi ścian frontowych drugiego szeregu jatek. Północna linia zakończenia bruku została wykonana z większych kamieni, ułożonymi swoimi prostszymi krawędziami na zewnątrz.

Prawdopodobnie przyczyną zastosowania i jednocześnie utrwalenia tego spadku była wymiana nawierzchni ulicy Mariackiej. Zapewne stało się to wkrótce po powstaniu nawierzchni ze wschodniego przejścia jatek rzeźniczych, o czym może świadczyć brak warstwy użytkowej między nawierzchnią przejścia a podsypką pod bruk. W wyniku remontu nawierzchni ulicy Mariackiej jej poziom został podwyższony (prawdopodobnie o ok. 50 cm), a jej nawierzchnię tworzył taki właśnie bruk, jaki został za-

Ryc. 113. Bruk z południowego końca wschodniego przejścia jatek rzeźniczych w III poziomie osadniczym. Po lewej stronie bruku widoczny rynsztok. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 113. Cobblestones in the southern end of meat stall eastern passage, occupation level III. On the left a gutter. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

rejestrowany w południowej części przejścia. Można więc z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczać, że brukowany, pochyły w kierunku północnym, południowy odcinek został wykonany w celu zniwelowania dysproporcji w poziomach ulicy i przejścia jatek.

Na nawierzchni przejścia oraz bruku z jego południowego odcinka akumulowała się druga, zwarta, ciemnobrązowa warstwa użytkowa piasku, ścinków drewna, gliny z inkluzjami żwiru i piasku, o miąższości 1–30 cm (1,13–1,53 m n.p.m.) (ryc. 115).

Po pewnym czasie na jej stropie została usypana druga, zwarta, zielono-szara i brązowa warstwa niwelacyjna gliny, żwiru i drobnych kamieni z inkluzjami ścinków drewna i gruzu (wśród którego były także fragmenty cegieł kształtek i cegieł fazowanych – ryc. 116), o miąższości 10–42 cm (1,21–1,79 m n.p.m.).

Na jej stropie akumulowała się trzecia, miękka, ciemnobrązowa warstwa użytkowa mierzwy z inkluzjami drobnych kamieni i gruzu (w tym fragmenty cegieł o wymiarach 80–90 x 140–155 x (?) mm oraz kształtki, zob. ryc. 117) o miąższości 17–67 cm (1,41–1,87 m n.p.m.). Badania botaniczne dwóch próbek pobranych z tej warstwy dały wyjątkowe wyniki [Badura, Latałowa w tym tomie, próbki nr 14 i 16]. W ich składzie poza szczątkami różnych gatunków chwastów polnych i ruderalnych, roślin łąkowych,

Ryc. 114. Bruk z południowego końca wschodniego przejścia jatek rzeźniczych oraz widok na pozostałości zabudowy z III poziomu osadniczego. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 114. Cobblestones in the southern end of meat stall eastern passage and development relics, occupation level III. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

roślin użytkowych (m.in. lnu, borówki, czereśni/wiśni, poziomki, gruszy, jabłka, kopru, gorczycy, maku lekarskiego, gryki i figi), a także rybich łusek i szczątków owadów (zwłaszcza kokonów much) odnotowano m.in. dużą ilość owoców chmielu (*Humulus lupulus*). Te ostatnie to prawdopodobnie pozostałością odpadów piwowarskich, które dodawano do paszy dla zwierząt.

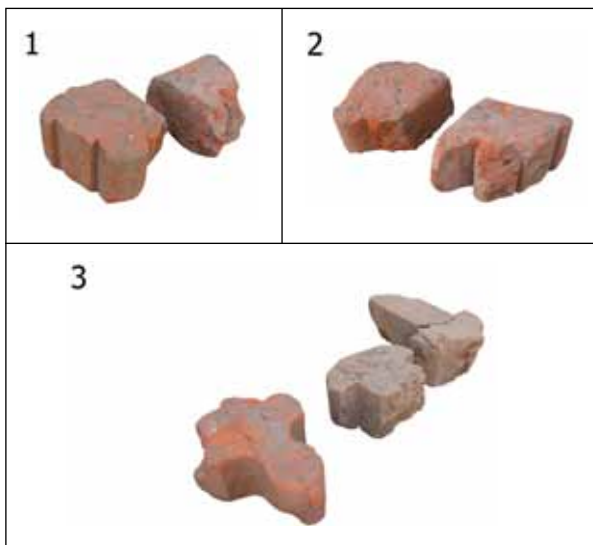
Ryc. 115. Druga warstwa użytkowa, która zalegała na bruku (i pozostałej nawierzchni) wschodniego przejścia jatek rzeźniczych z III poziomu osadniczego. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 115. A secondary use layer deposited on cobblestones (and the rest of paving) of the meat stall eastern passage, occupation level III. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 116. Cegły kształtki i cegła fazowana z drugiej warstwy niwelacyjnej wschodniego przejścia jatek rzeźniczych z III poziomu osadniczego. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 116. Special shape and chamfered bricks from the second levelling layer of the meat stall eastern passage, occupation level III. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 117. Cegły kształtki z trzeciej warstwy użytkowej wschodniego przejścia jatek rzeźniczych w III poziomie osadniczym. 1–2 – dwa ujęcia tych samych cegieł. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 117. Special shape bricks from the third use layer of the meat stall eastern passage, occupation level III. 1–2 – two shots of the same bricks. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 118. Cegła kształtki z trzeciej warstwy niwelacyjnej wschodniego przejścia jatek rzeźniczych w III poziomie osadniczym. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 118. A special shape brick from the third levelling layer of the meat stall eastern passage, occupation level III. Photo by R. Krzywdziński

Po pewnym czasie w przejściu została usypana trzecia, syпка, żółta i szarozielona warstwa niwelacyjna żwiru, drobnych kamieni, piasku i iltu, z inkluzjami gliny i gruzu (w tym fragment cegły kształtki, por. ryc. 118), o miąższości 15–28 cm (1,6–1,9 m n.p.m.).

Na jej stropie akumulowała się czwarta, luźna, czarna warstwa użytkowa piasku, gliny z inkluzjami gruzu, żwiru i ścinków drewna, o miąższości 5–24 cm (1,68–2,02 m n.p.m.).

Analiza rozplanowania, konstrukcji oraz detali jatek rzeźniczych z III poziomu osadniczego pozwala na sformułowanie kilku ważnych wniosków:

1. W III poziomie osadniczym doszło do bardzo istotnych zmian w rozplanowaniu terenu objętego badaniami. Od wschodu do działki handlowej dołączona została parcela B. Na pozyskanym przez cech rzeźników obszarze wzniesiono II szereg nowych jatek, frontem skierowanych na wschód, przylegających swoimi tylnymi ścia-

nami do starych kramów. Pas terenu we wschodniej części dołączonej działki został przeznaczony na przejście, które stanowiło jednocześnie ciąg komunikacyjny łączący ulicę Mariacką i Św. Ducha. Podobne przejście nadal funkcjonuje po stronie zachodniej pierwszego, starego szeregu jatek. Choć odsłonięte w niewielkim fragmencie, to udało się zarejestrować jedną z jego nawierzchni w postaci bruku (z rynsztokiem przy wschodniej jego krawędzi). Podobnie jak w starszych poziomach osadniczych, źródła archeologiczne – głównie z powodu ograniczonego od zachodu zasięgu badań – nadal nie są w stanie rozstrzygnąć kwestii zasięgu działki handlowej. Możliwe nadal są tutaj dwa warianty: a) w III poziomie osadniczym cech rzeźników użytkuje podwójną parcelę, na której funkcjonują, przyległe do siebie tylnymi ścianami, dwa szeregi jatek rzeźniczych, a po obu ich stronach (od wschodu i zachodu), wzdłuż frontowych ścian umiejscowione zostały dwa przejścia o szerokości ok. 3,5 m, łączące ul. Mariacką i Św. Ducha; b) w drugim wariancie cech rzeźników mógł użytkować trzy połączone działki, na których funkcjonował – oprócz wspomnianych wyżej dwóch szeregów jatek z dwoma przejściami – jeszcze jeden szereg jatek, z tylnymi ścianami ustawionymi na/przy linii, na której dzisiaj przebiegają ściany wschodnie Plebanii kościoła NMP i Kaplicy Królewskiej. Fronty tego szeregu jatek skierowane mogły być na wschód, do przejścia o szerokości ok. 6 m. Choć nie ma na to żadnych dowodów, to można przypuszczać, że najpóźniej w tym okresie (jeżeli nie wcześniej) obie połączone parcele zostały zabudowane jatkami na całej swojej długości, od ulicy Mariackiej po Św. Ducha. Pośrednio może na to wskazywać potrzeba dołączenia do działki cechu rzeźników sąsiedniej parceli mieszkalnej, co było zapewne wynikiem problemów z pomieszczeniem powstających kolejnych kramów. Potrzeba powstawania nowych jatek rzeźniczych była najpewniej konsekwencją wzrastającego popytu na mięso w mieście.

2. Dwa warianty zagospodarowania przestrzeni parceli handlowej mają przełożenie w ustaleniu ilości jatek rzeźniczych w III poziomie osadniczym. W wyniku przeprowadzonych badań odsłonięto pozostałości 20 jatek rzeźniczych. Jednak zakładając, że jatki tych samych wymiarów istniały także w części północnej, zniszczonej podczas wznoszenia kamienicy XIX-wiecznej, to można przyjąć, że w dwóch szeregach było ich 40. Biorąc pod uwagę drugi wariant własności cechu rzeźników, w której mogli oni posiadać w tym czasie trzy połączone działki z trzema szeregami jatek, możemy określić ich ilość na 60.
3. Konstrukcje jatek w III poziomie osadniczym nie zmieniły się jeżeli chodzi o pierwszy szereg. Część ścian została wymieniona, jednak nadal były wykorzystywane elementy pochodzące z rozbiórki budynków szkieletowych, a technika budowy ścian była taka sama, jak we wcześniejszym, II poziomie osadniczym. Nieco inaczej było z jatkami z drugiego, nowego szeregu. Co do sposobu konstrukcji nie ma tutaj wątpliwości: była to konstrukcja szkieletowa z wypełnieniem ścian pionowymi deskami. Każda ze ścian stanowiła jedno pole obramowane przyciesią, dwoma słupami i ryglem, który pełnił jednocześnie rolę oczepu. Powyżej była umieszczona konstrukcja zadaszania, o której niestety nie można nic powiedzieć. Konstrukcje starych i nowych jatek miały elementy wspólne. Były to: a) tak samo rozwiązany sposób lokalizacji wyjść, tj. każda para jatek miała skośne wyjścia we wspólnym narożniku; b) podobne, powtarzające się pozostałości konstrukcji, które wydzielały frontową część kramu, przy czym interpretacja tych reliktyw nie jest pewna (oparcie blatów/lad); c) pozostałości głównie nie umocnionych, funkcjonujących zapewne okresowo palenisk, lokalizowanych przeważnie w centralnej części jatek; d) wykonywane na różne sposoby umocnienia podłoża pod kloc do dzielenia mięsa (przeważnie kamienie, ewentualnie cegły, rzadziej deski). Poza tym tylne ściany starych jatek zostały najprawdopodobniej rozebrane, a ich funkcję w tym okresie pełniły tylne ściany jatek z II szeregu.

4. Zarejestrowane relikty pozwalają na niemal pewne stwierdzenie, że jatki z drugiego szeregu zostały wzniesione w jednym czasie i w wyniku jednej koncepcji budowlanej, opracowanej zapewne na zlecenie władz cechu rzeźników. Poświadcza to przede wszystkim sposób montażu dwóch długich przyciesi pod ściany frontowe i tylne oraz jednakowa forma (i sposób montażu) przyciesi ścian bocznych. Oczywiście, podobnie jak we wcześniejszych poziomach, istotnym argumentem są także znormalizowane wielkości jatek, wspólne boczne ściany oraz kierunek, w który odbywała się sprzedaż mięsa.
5. Wśród pozostałości konstrukcji jatek udało się zarejestrować relikty progów wejść. W pierwszym szeregu było ich trzy pary, w drugim natomiast dwie. Ich konstrukcje były podobne do tych z II poziomu osadniczego (por. opis wyżej). Część z nich została (w późniejszym czasie) wzmocniona kamieniami i fragmentami cegieł.
6. W dziewięciu jatkach (trzy w pierwszym szeregu i sześć w drugim, w tym jedna podwójna) odnotowano, podobnie jak w niższym poziomie osadniczym, pozostałości konstrukcji wydzielających frontową część kramów, które z ostrożnością są interpretowane jako dolne części podstaw blatów/lad. Zarówno pod względem konstrukcyjnym, jak i wymiarów były one analogiczne do tych ze starszych poziomów.
7. W siedmiu, może ośmiu jatkach (dwie, może trzy z pierwszego szeregu i pięć z drugiego) odnotowano pozostałości kamiennych i ceglanych, rzadziej drewnianych umocnień podłoża pod kloc do dzielenia mięsa.
8. W dziesięciu jatkach (dwie w pierwszym szeregu i osiem w drugim) odnotowano pozostałości głównie nie umocnionych i funkcjonujących okresowo palenisk o owalnym kształcie. Wyjatkami były połączone jatki 11 i 12, w których stwierdzono palenisko wykonane z cegieł.

Parcela C

W III poziomie osadniczym na parceli C nie dochodzi do większych zmian. Nadal we frontowej części funkcjonuje dom V i przyległy do jego tylnej ścia-

ny budynek F. Na zapleczu działki wciąż funkcjonują dwie latryny i w głębi budynek D. Prawdopodobnie w tym okresie zostaje zlikwidowana studnia 2. Poza tym zarówno wewnątrz zabudowań, jak i na zapleczu parceli w dalszym ciągu akumuluje się opisana wyżej warstwa użytkowa.

Dom V

Wnętrze domu V w III poziomie osadniczym nie uległo żadnym zmianom (por. ryc. 71 i 76 z ryc. 100 i 121). W sieni, prawdopodobnie z powodu podwyższenia poziomu użytkowego, co wynikało z intensywnej akumulacji warstwy użytkowej, zostało zainstalowane nowe palenisko (ryc. 120), wykonane z fragmentów i całych cegieł o wymiarach: 80 x 145 x 305–310 mm oraz otoczków o średnicy 4–18 cm, ułożonych na planie prostokąta o wymiarach 0,96 x 1,1 m w. (1,25–1,33 m n.p.m.). Na powierzchni cegieł i otoczków stwierdzono luźną, czarną i szarą warstwę węgla drzewnych i popiołu z inkluzjami piasku, o miąższości 1–3 cm.

W pozostałej części działki, oprócz dalszej akumulacji warstwy użytkowej, nie dochodzi do żadnych zmian. Na stropie warstwy użytkowej, która się nadal tutaj akumuluje, zarejestrowano kilkadziesiąt belek o dł. średnio 2–2,5 m, średnicy 20–25 cm, bez śladów obróbki, które zalegały bez wyraźnego konstrukcyjnego układu (por. ryc. 119). Brak śladów obróbki wskazuje na to, że nie pochodzą one z rozbiórki. Trudno więc wskazać, jaki był powód umieszczenia (wyrzucenia?) ich tutaj.

Na zapleczu działki nadal akumuluje się ta sama warstwa użytkowa co w fazie B II poziomu osadniczego. Jedynymi zmianami, do których tutaj dochodzi, to likwidacja studni 2 oraz wymiana lub naprawa ściany zachodniej budynku D na głębokim zapleczu tej parceli. Jeżeli chodzi o likwidację studni, to trudno stwierdzić, skąd mieszkańcy pozyskują w tym okresie wodę. Natomiast ściana zachodnia budynku D została wymieniona lub (co chyba jest równie prawdopodobne) naprawiona poprzez wbicie po wewnętrznej stronie, co 1,75–2,08 m trzech (czwartą, z północno-zachodniego narożnika funkcjonował tutaj już wcześniej) jednostronnie zaciosanych u dołu pali o okrągłym i czworokątnym przekroju,

Ryc. 119. Ogólny widok pozostałości zagospodarowania terenu w III poziomie osadniczym. Widok od południowego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 119. General view of development relics, occupation level III. View from the southwest. Photo by R. Krzywdziński

dł. zachowanej 1,38–2,01 m, szer./średnicy 14–17 cm i grub. 13 cm. Od strony zewnętrznej (zachodniej) do pali noszących ślady wtórnego wykorzystania zostały dostawione (?) poziomo bokiem dwie deski o dł. 1,7 i 4,58 m, szer. 37 cm i grub. 3–4 cm. Od strony północnej nadal funkcjonuje ściana wykonana z żerdzi oblepionych gliną.

Chronologia III poziomu osadniczego

Czas trwania tego poziomu został określony na około dwadzieścia lat: 1346–1347 do 1367. Podstawą tych ustaleń były wyniki badań dendrochronologicznych i numizmatycznych, a także źródła pisane.

Ryc. 120. Palenisko 2 z sieni domu V w III poziomie osadniczym. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 120. Fireplace 2 in the hall of house V, occupation level III. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

Do badań dendrochronologicznych zostało przekazanych 12 próbek⁷², z czego z dwóch nie udało się uzyskać pozytywnego wyniku (lokalizacja pobranych prób na ryc. 100). Z elementów pochodzących z konstrukcji jatek rzeźniczych uzyskano następujące daty: 1333^{+x}/₆ r., 1342/1343 r., 1343^{+x}/₆ r., 1344/1345 r. (2 x), 1347⁺⁸/₆ r. Do tej samej grupy należy zaliczyć także daty ustalone na podstawie badań próbek pozyskanych z elementów konstrukcyjnych płotu oddzielającego wschodnie przejście jatek rzeźniczych od podwórka parceli C. Uzyskano dodatkowo trzy daty: ok. 1342 r., 1346 r. i 1346⁺⁸/₆ r. Powyższe wyniki pozwalają na stwierdzenie, że nowy, II szereg jatek rzeźniczych oraz płot wschodniego przejścia zostały wykonane po 1346 r. Biorąc jednak pod uwagę źródła pisane, w których odnotowano wzmiankę z 1347 r. o nowych jatkach (z czego można wnioskować, że były także stare jatki), można domyślać się, że chodzi tutaj właśnie o II szereg jatek. Te dwie grupy przesłanek: wyniki badań dendrochronologicznych elementów konstrukcji II szeregu jatek oraz wzmianka źródłowa stanowią podstawę ustalenia dolnej cezurę chronologii II poziomu osadniczego na lata 1346–1347.

⁷² Liczba ta nie obejmuje prób z elementów, które funkcjonowały zarówno w II, jak i w III poziomie osadniczym. Zostały one omówione wyżej w rozdziale *Chronologia II poziomu osadniczego*.

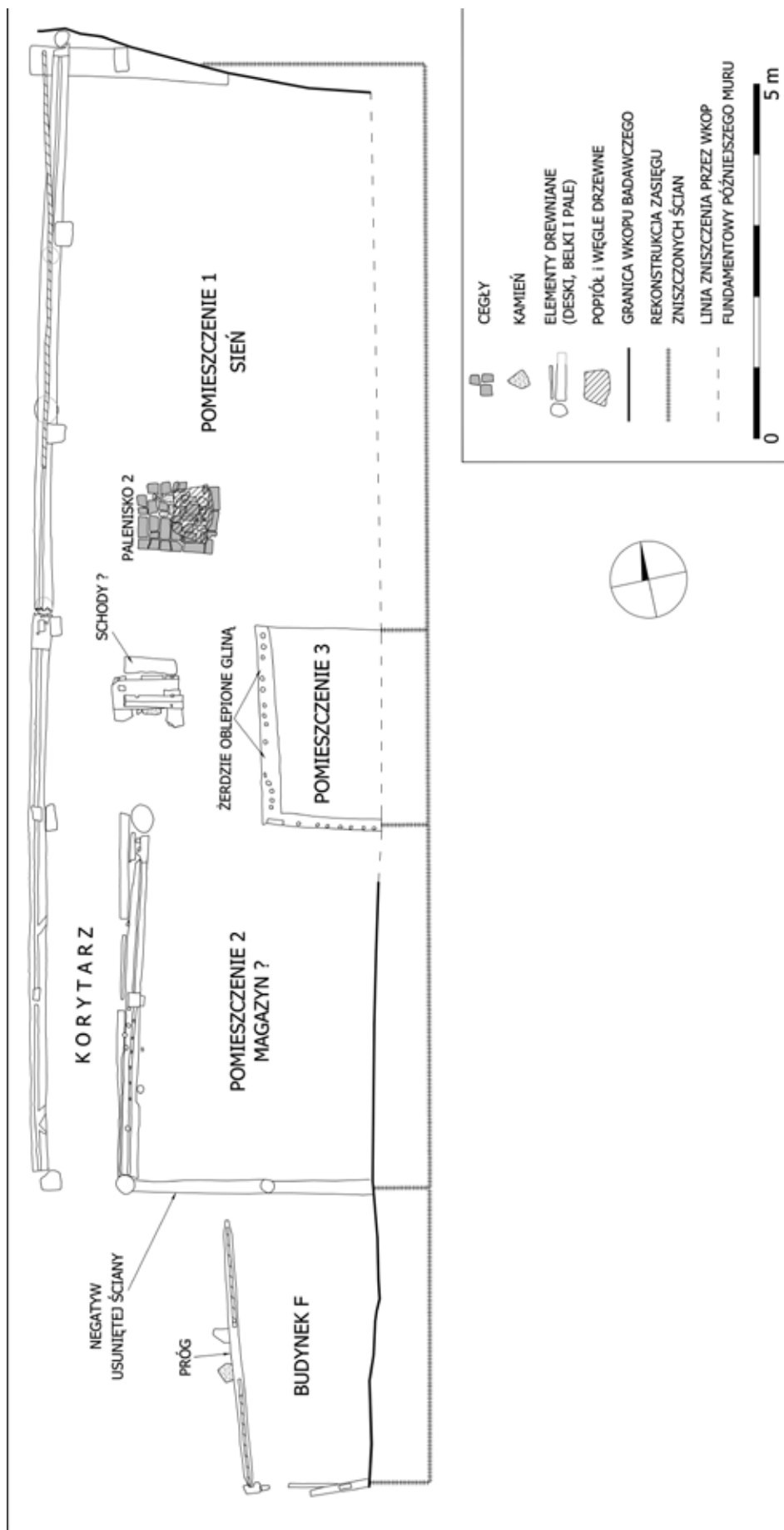
Ponadto z jednego elementu przebudowanego w tym okresie budynku D, z głębokiego zaplecza parceli C, uzyskano jedną dendrodatę: lata 1333–1334, co sugeruje, że był to element wykorzystany wtórnie w tej konstrukcji.

W dużym stopniu ustaloną chronologię potwierdzają wyniki badań numizmatycznych [Paszkievicz w tym tomie]. Z warstw związanych z III poziomem osadniczym pozyskano 35 monet, z tym że dwie z nich, ze względu na zły stan zachowania, nie zostały dokładnie rozpoznane (nr kat. 160, 164). Były to pruskie fenigi brakteatowe (26 monet) datowane na następujące okresy: od ok. 1307/1308 r. do ok. 1317/1318 r. (siedem monet, nr kat. 34, 38, 39, 43, 44, 48, 50), od ok. 1317/1318 r. do ok. 1327/1328 r. (cztery – nr kat. 52, 54, 55, 57), od ok. 1327/1328 r. do 1337/1338 r. (pięć – nr kat. 61, 63, 64, 65, 66), od ok. 1347/1348 r. do ok. 1360 r. (siedem – nr kat. 92, 97, 99, 102, 105, 106, 107), lata ok. 1360–1363 (dwie – nr kat. 110, 111), od ok. 1364 r. do ok. 1379 r. (jedna moneta, nr kat. 116). Ponadto pozyskano również bity w Szczecinie jeden denar *Vinkenaugen*, datowany na trzecią ćwierć (?) XIV w. (nr kat. 31), dwa pruskie fircheny Winrycha von Kniprode, datowane na okres od ok. 1364 r. do ok. 1379 r. (lub 1416 r.) (nr kat. 117, 118), bity w Toruniu jeden półskojec Winrycha von Kniprode, datowany na okres od ok. 1364 r. do ok. 1379 r. (lub 1416) (nr kat. 129), bity w Księstwie Dobrzyńskim (Bobrowniki?), jeden brakteat, datowany na połowę lub trzecią ćwierć XIV w. (nr kat. 15), bity na Mazowszu (?) (Płock?) jeden denar brakteatowy Kazimierza III Wielkiego (?), datowany na XIV w. (nr kat. 21), bity w Inowrocławiu jeden brakteat Władysława Białego lub Władysława Garbatego, datowany na połowę lub trzecią ćwierć XIV w. (nr kat. 17).

Czas trwania tego etapu rozwoju zagospodarowania przestrzeni zamykają dendrodaty uzyskane z badań próbek pobranych z elementów konstrukcyjnych jatek z IV poziomu osadniczego.

Podsumowanie wyników badań III poziomu osadniczego

W III poziomie osadniczym jedną z najistotniejszych zmian było przyłączenie do parceli handlowej A sąsiedniej działki mieszkalnej B. Nowy obszar został

Ryc. 121. Plan domu V i budynku F w III poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska, M. Korszański i P. Makuła

Fig. 121. Plan of house V and building F, occupation level III. Drawing by A. Grabska, M. Korszański, P. Makuła

Ryc. 122. Brukarze przy pracy. Il. z *Les Chroniques de Hainaut*, 1447–1448 [Kelders 2000: 177–178, 260; Labrot 2001: 35]

Fig. 122. Working pavers. An illustration from *Les Chroniques de Hainaut*, 1447–1448 [Kelders 2000: 177–178, 260; Labrot 2001: 35]

pozyskany w celu zwiększenia ilości punktów sprzedaży, a więc w tym czasie została zintensyfikowana sprzedaż detaliczna mięsa na obszarze Prawego Miasta. Liczba punktów sprzedaży zwiększyła się o ok. 100% w pierwszym wariantcie zagospodarowania obszaru (z 20 jatek w I–II poziomie osadniczym do 40 w III poziomie osadniczym) lub o ok. 50% w drugim wariantcie (z 40 jatek w I–II poziomie osadniczym do 60 w III poziomie).

Na powiększony obszar parceli handlowej została najpierw nawieziona warstwa gliny o dużej miąższości, która miała prawdopodobnie nie tylko podnieść poziom użytkowy nowej zabudowy, ale także odizolować go od wybijającej na niższym poziomie wody (dokładniejsze rozważania na ten temat zob. rozdział *Uwagi końcowe*). Zapewne nowy poziom użytkowy tej części działki był o kilkadziesiąt centymetrów niższy niż poziom wewnątrz starych jatek. Czy i w jakim stopniu wpłynęło to na decyzję o rozbiorze tylko tylnych ścian starych jatek – nie można jednoznacznie ustalić. Po usunięciu tylnych ścian na podwyższonym poziomie zostały wzniesione konstrukcje nowych 20 jatek (odkryto tylko 10). Boczne ściany nowych kramów były wspólne, natomiast tylne ich ściany były wykorzystywane od tego momentu przez stare jatki. Podobnie jak we wcześniejszych poziomach, nie udało się ustalić wyglądu wyższych

partii ścian frontowych z tego okresu. Nie ma pewności, czy błaty/lady rzeczywiście umieszczone były wewnątrz, czy może na zewnątrz jatek.

Ściany nowych jatek zostały wykonane w konstrukcji szkieletowej, przy czym długie przyciesie ściany frontowej i tylnej (wykonane z czterech dębowych belek każda) od spodu były stabilizowane wbitymi palami. Podział na poszczególne jatki nastąpił w wyniku zainstalowania poprzecznych przyciesi. Ich końce, połączone z przyciesiami ścian frontowej i tylnej na nakładkę prostą, miały gniazda przełotowe dla połączenia za pomocą czopów ze słupami narożnymi, z których zachowało się tylko pięć. Z kolei na słupach (o nie ustalonej wysokości) były oparte rygle, czy raczej oczepy zamykające od góry pola ścian, a jednocześnie stanowiące oparcie dla konstrukcji zadaszenia. Pola ścian były wypełniane pionowymi deskami wsuwanymi w pazy, które zostały wykonane zarówno w górnych powierzchniach przyciesi, jak i oczepów od spodu.

Jedyną wyraźną analogią dla konstrukcji ścian nowych jatek z II szeregu mogą być pozostałości kramów odsłoniętych na rynku w Demminie (Mecklemburgia). Mimo ograniczonych informacji można przypuszczać, że kramy z Demmina zostały wykonane na podobnej zasadzie, tj. na dwóch długich i równoległych do siebie przyciesiach były ułożo-

ne poprzeczne belki, stanowiące dolną część ramy ścian działowych straganów ustawionych w szeregu [Wieczorek 2005: 192, Abb. 3; por. też: Rębkowski 2001: 111]⁷³.

Wejścia do jatek zlokalizowane były w jednym z frontowych narożników (ryc. 101 i 103). Miały formę skośnie przebiegających względem ścian ościeży, ścinających narożnik jatki. Za wyjątkiem połączonych jatek (tutaj np. jatka 16 i 17) i prawdopodobnie pierwszej/ostatniej jatki w szeregu, wszystkie kramy miały wejścia zlokalizowane w jednym ze wspólnych narożników w taki sposób, że tworzyły pary.

Po obu stronach połączonych tylnymi ścianami dwóch szeregów jatek rzeźniczych zarejestrowano pozostałości przejść. Przejście zachodnie, podobnie jak na niższych poziomach, odsłonięto tylko w niewielkim zakresie, ale za to udało się znaleźć tutaj, na jednym z poziomów użytkowych, wschodnią krawędź brukowania wraz z uformowanym rynsztokiem. Jeden z poziomów użytkowych przejścia wschodniego miał nawierzchnię wykonaną z drobnych kamieni i grubego żwiru, który w wyniku użytkowania został mocno ubity. Na jego powierzchni, w południowym końcu, stwierdzono brukowany odcinek, pochyły w kierunku północnym. Najprawdopodobniej został on wykonany w niedługim czasie od momentu powstania nawierzchni przejścia. Przyczynę zastosowania na ograniczonym fragmencie (długości 3,6 m) brukowania w formie pochyłej powierzchni należy upatrywać w wymianie nawierzchni ulicy Mariackiej, połączonej z podniesieniem o ok. 50 cm jej poziomu. Prawdopodobnie prawie cały odsłonięty odcinek bruku stanowił efekt niwelacji dysproporcji tych poziomów. Na podstawie tego odcinka możemy domniemywać więc, że ulica Mariacka w tym okresie (czas trwania III poziomu osadniczego) miała brukowaną nawierzchnię, być może z jednym lub, co chyba bardziej prawdopodobne, dwoma rynsztokami wzdłuż obu krawędzi drogi.

Istotnym elementem wschodniego przejścia był solidny płot wykonany z ułożonych jedna nad drugą, poziomo bokiem, desek przybitych gwoździami

do szkieletu wykonanego z wbitych w odpowiednich odległościach pali, usztywnionych zachowanym jednym poziomem belek (prawdopodobnie pierwotnie był jeszcze co najmniej jeden poziom takich belek). Parkan powstał dokładnie na granicy połączonych działek A i B (parcela handlowa) i C (parcela mieszkalna). Niewątpliwie miał on oddzielać przestrzeń przejścia jatek od podwórka działki mieszkalnej. Od północy parkan dopełniała zachodnia ściana domu V, natomiast od południa – zachodnia ściana budynku D.

Ostatnie, najwyższe poziomy użytkowe obu szeregów jatek rzeźniczych oraz przejść, były o ok. 50 cm wyższe niż na sąsiedniej parceli C. Prawdopodobnie było to wynikiem intensywniejszych zmian na obszarze działki należącej do cechu rzeźników.

IV POZIOM OSADNICZY od roku 1367 do ok. 1516

FAZA A

W IV poziomie osadniczym ponownie mają miejsce niezwykle istotne zmiany przestrzenno-własnościowe. Cech rzeźników (lub Rada Miasta, por. przypis 66) dokonuje przejęcia, prawdopodobnie w drodze zakupu, kolejnej sąsiadującej parceli mieszkalnej – C. Tym razem jednak rozbiórce zostają poddane zabudowania nie tylko działki mieszczańskiej, ale także konstrukcje jatek rzeźniczych obu szeregów, poza niewielką ilością elementów, które wykorzystano w strukturze nowych kramów. Prawdopodobnie ta ogólna rozbiórka dotyczyła także obszaru nie objętego badaniami, a zlokalizowanego w pasie między zachodnią krawędzią wykopu i wschodnimi ścianami Plebanii kościoła NMP i późniejszej Kaplicy Królewskiej. Wydaje się, że jeżeli nie nastąpiło to wcześniej, to najpóźniej w tym właśnie okresie ten teren został włączony do działki będącej własnością rzeźników. Zapewne powszechna rozbiórka zabudowy połączonych parcel A, B i C objęła także wspomniany wyżej pas zachodni, bez względu na to, czy funkcjonowały tam zabudowania mieszkalne, czy też jatki rzeźnicze ze starszego okresu.

Na powstałym po rozbiórce placu zastosowano sprawdzoną już wcześniej metodę postępowania.

⁷³ Rozważania na temat analogii konstrukcji ścian jatek rzeźniczych z I rzędu por. wyżej, w rozdziale *Podsumowanie wyników badań II poziomu osadniczego*.

Na obszar dawnej parceli C oraz przejścia wschodniego jatek została nawieziona warstwa gliny dużej miąższości (por. opis niżej), która oprócz wyrównania poziomów miała na także charakter izolacji.

Następnie przystąpiono do montażu pali narożnych nowych kramów, stanowiących główny element konstrukcyjny jatek rzeźniczych z IV poziomu osadniczego. Na nich oparto konstrukcje ścian i prawdopodobnie także zadaszenia.

Nowo wzniesione jatki powtarzały wcześniejsze rozwiązania w sposobie rozplanowania i wielkości. W zachodniej części stanowiska powstały zatem zwrócone do siebie tylnymi ścianami dwa szeregi jatek, prawdopodobnie po dwadzieścia w szeregu (odsłonięto tylko po 10 w szeregu). Po obu ich stronach wyznaczono dwa szerokie na ok. 5,5 m pasy na przejścia (zachodni odkryty w niewielkim fragmencie), umożliwiające dostęp do witryn jatek i jednocześnie stanowiące także ciągi komunikacyjne łączące ul. Mariacką i Św. Ducha. Po zewnętrznych stronach obu przejść były jeszcze pojedyncze szeregi jatek (po dwadzieścia w szeregu) [por.: Massalski, Stankiewicz 1969: 208, il. 89].

Połączone parcele A, B i C – jatki rzeźnicze

Podwójna działka handlowa (parcela A i B) zostaje w tym poziomie osadniczym powiększona o parcelę C. Na pozyskanym obszarze zostaje wzniesiony nowy, trzeci szereg jatek⁷⁴, wraz z którym zostają wymienione także konstrukcje dwóch istniejących już wcześniej szeregów. Przejście wschodnie zostaje poszerzone (ryc. 123).

Poza obszarem dawnej parceli C oraz przejścia wschodniego jatek nie stwierdzono warstwy niwelacyjnej, która zostałaby usypana dla podwyższenia poziomu po rozbiórce starych i przed wzniesieniem ścian nowych jatek. Na obszarze dawnej parceli C i przejścia, przed przystąpieniem do prac budowlanych została nawieziona zwarta/twarda, zielono-szara i brązowa warstwa gliny, a także w mniejszej ilości żwiru, z inkluzjami drobnych kamieni, ścinków drewna i gruzu, o miąższości 7–80 cm (1,16–1,82 m n.p.m.).

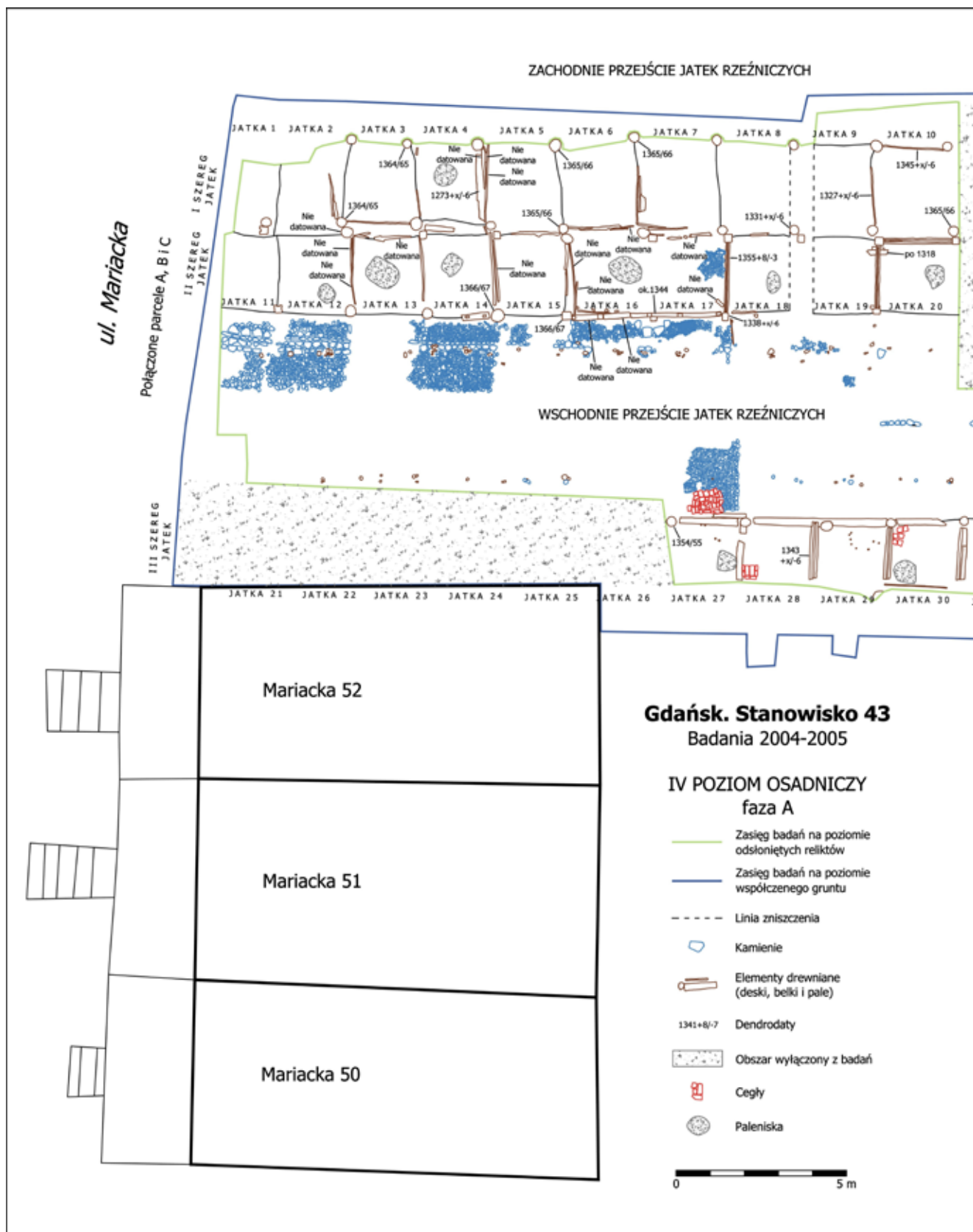
⁷⁴ Począwszy od tego poziomu osadniczego jatki rzeźnicze ze względu na ich rozplanowanie będą omawiane z podziałem na trzy grupy: I, II i III rząd jatek rzeźniczych.

W zachodniej części odsłoniętego fragmentu powiększonej działki handlowej ograniczono się jedynie do rozebrania i usunięcia większości elementów konstrukcji ścian obu szeregów jatek rzeźniczych. Część tych elementów (pale) została jednak wykorzystane w strukturze nowych jatek.

Na tak przygotowanym, powiększonym placu przystąpiono do prac budowlanych związanych ze wznoszeniem nowych jatek. W pierwszej kolejności w narożnikach przyszłych kramów zostały zamontowane pale. Łącznie na obszarze, który mieścił się w zakresie badań, odnotowano pozostałości 58 pali, z których część zlokalizowana była w swojej bezpośredniej bliskości, tworząc pary. Można się domyślać, że jeden z nich był elementem naprawy lub wzmocnienia narożników jatek i został zainstalowany w późniejszym czasie. Na podstawie zarejestrowanych pozostałości pali ustalono trzy sposoby ich montażu: a) wbijanie na dnie wkopu/rowu – dotyczy I szeregu jatek (ryc. 123 i 124); b) ustawianie na dnie wykopu/rowu – dotyczy II szeregu jatek (ryc. 123 i 124); oraz c) wbijanie na podwyższonym poziomie nawierzchni – dotyczy III szeregu jatek (ryc. 123 i 125).

W pierwszym wariantcie zostały wykonane dwa równoległe do siebie rowy przebiegające na osi północ-południe, przy czym rów wschodni był poszerzony, ponieważ był wspólny także dla ciągu pali z II szeregu kramów. Jego szerokość wynosiła ok. 1 m; wkop zachodni miał szerokość ok. 50 cm. Głębokość wszystkich wkopów (łącznie z rowem pod linią frontowych ścian II szeregu jatek) wynosiła ok. 50 cm. W rowie zachodnim oraz w zachodniej części poszerzonego, wschodniego rowu zostały wbite prawdopodobnie 42 dębowe pale, z których odkryto tylko 19. Miały one długość zachowaną 3,4–3,78 m i okrągły przekrój o średnicy 26–33 cm. W dolnej części posiadały po cztery długie zaciosy, ułatwiające wbicie.

W drugim wariantcie, zarejestrowanym w II szeregu jatek, rów swoją głębokością dochodził do poziomu przyciesi rozebranych ścian jatek rzeźniczych z III poziomu osadniczego. Na jego dnie, na starych przyciesiach zostały ustawione płasko ścięte od dołu słupy, o długości zachowanej 0,65–1,21 m i przekroju okrągłym (średnica 27–35 cm) lub czworokątnym

Ryc. 123. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między działką Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w fazie A IV poziomu osadniczego. Rys. A. Grabska, K. Mazur, E. Nakonieczna, M. Korszański i P. Makula

Fig. 123. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, phase A, occupation level IV. Drawing by A. Grabska, K. Mazur, E. Nakonieczna, M. Korszański, P. Makula

Ul. Św. Duchy

Ryc. 124. Pale narożne I i II szeregu jatek rzeźniczych z fazy A i B IV poziomu osadniczego po eksploracji nawarstwień z nim związanych (na poziomie III okresu osadniczego). Widok od północy. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 124. Corner piles of meat stalls in rows I and II, phases A and B, occupation level IV, after the exploration of its accumulation strata (on occupation level III). View from the north. Photo by R. Janczukowicz

(19–22 x 20–24 cm). W części narożników jatek wykorzystano pięć słupów, które funkcjonowały w III poziomie osadniczym (północny odcinek ciągu pali z tylnych ścian II szeregu jatek, por. ryc. 101 i 120). W obu rowach II szeregu na starych przyciesiach zostały ustawione prawdopodobnie 42 dębowe słupy, z których zachowało się tylko 18.

W trzecim wariantcie, który dotyczy III szeregu jatek, pale zostały wbite w przygotowane wcześniej, podwyższone podłoże, bez zastosowania wkopów. Zarejestrowano tylko jeden rząd 19 dębowych pali, stanowiących elementy konstrukcji frontowych ścian jatek z III szeregu. Tylne ściany jatek stanowiły prawdopodobnie boczne ściany zabudowy mieszkalnej i gospodarczej z sąsiednich działek: Św. Ducha 44 i Mariacka 52. Na wbitych w podłoże palach opierały się więc ściany frontowe i boczne jatek z III szere-

Ryc. 125. Pale narożne III szeregu jatek rzeźniczych z fazy A i B IV poziomu osadniczego. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 125. Corner piles of row III meat stalls, phases A and B, occupation level IV. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

gu. Pale tego szeregu jatek miały długość zachowaną 2,9–3,91 m i okrągły przekrój 26–35 cm. U dołu odnotowano długie zaciosy.

Prawdopodobnie pale jatek z I i III szeregu były wbijane za pomocą potężnego kafara – przemawia za tym nie tylko długość, ale także średnica pali. Pale podczas wbijania najprawdopodobniej zostały zagłębione na ok. 3 m (por. ryc. 126).

Odslonięte pozostałości konstrukcji ścian rozpiętych między palami zostały na tyle uszkodzone, a przede wszystkim przebudowane w trakcie ich funkcjonowania, że trudno jednoznacznie stwierdzić, które z elementów są pozostałościami po pierwotnej konstrukcji. Co do części nie ma wątpliwości, że są pozostałościami przekształceń mniej czy bardziej ingerujących w strukturę konstrukcji, ale co do pozostałych nie ma pewności, czy są elementami pierwotnymi. Ponadto w wyniku wpływu warunków środowiska, w którym zostały zdeponowane, relikty ścian ja-

Ryc. 126. Jeden z pali narożnych III szeregu jatek rzeźniczych z fazy A i B IV poziomu osadniczego po demontażu (na poziomie calca!) oraz jego przekrój. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 126. One of corner piles of row III meat stalls (on the bedrock level!!) after disassembly and its cross-section, phases A and B, occupation level IV. Photo by R. Krzywdziński

tek z tego poziomu zachowały się w bardzo złym stanie, o wiele gorszym niż na niższych poziomach. W większości przypadków nie było po nich nawet śladu, lub były to często przemieszczone elementy mocno spróchniałe i prawdopodobnie zalegające na złożu wtórnym. Niemniej można stwierdzić, że wielkość i lokalizacja jatek nie zmieniła się (oczywiście dotyczy to dwóch zachodnich szeregów), świadczą o tym zasięgi warstw, których stropy po dokładnym odczyszczeniu miały czworokątne, często pochyle w różnych kierunkach płaszczyzny. Mimo braku jakichkolwiek reliktyw ścian można było bez trudu określić kształt i zarys planu każdej jatki (ryc. 127).

Z powodu słabego zachowania się reliktyw ścian, a także pozostałych konstrukcji, poszczególne elementy zostaną poniżej przedstawione zbiorczo.

Rozplanowanie i wielkość jatek

W fazie A IV poziomu osadniczego odnotowano jedną jatkę podwójną (nr 16 i 17). Istniejąca ewentualnie wcześniej oddzielająca je ściana została w późniejszym okresie rozebrana. Wymianie zostały poddane także ich ściany frontowe. Powstała tutaj jedna ściana wspólna.

Ryc. 127. Pozostałości I i II szeregu jatek rzeźniczych z IV poziomu osadniczego, zachowane w formie czworokątnej, często pochylej płaszczyzn stropów kolejnych warstw. Fot. A. Firynowicz

Fig. 127. Remains of row I and II meat stalls from occupation level IV, kept in form of quadrangular, often sloping floor surfaces of subsequent layers. Photo by A. Firynowicz

Ryc. 128. Pozostałości ściany oddzielającej jatkę 19 i 20 oraz fragmenty ścian tylnych tych jatek w fazie A IV poziomu osadniczego. Widok od południowego wschodu. Fot. A. Firynowicz

Fig. 128. Remnants of the wall separating meat stalls 19 and 20 and fragments of back walls of these stalls, phase A, occupation level IV. View from the southeast. Photo by A. Firynowicz

Nie można wykluczyć, że podwójnych jatek w tym okresie było więcej, o czym częściowo mogą świadczyć źródła pisane [por.: Maciakowska w tym tomie].

Wielkość jatek z tego poziomu osadniczego nie uległa znaczącym zmianom w stosunku do jatek ze starszych okresów. Nadal mamy do czynienia z założeniami na planie zbliżonym do kwadratu o długości boku 2–2,5 m.

Połączone między sobą bocznymi ścianami jatki były zgrupowane w cztery szeregi (odsłonięto pozostałości trzech) [por. tekst wyżej, a także Massalski, Stankiewicz 1969: 208, il. 89]. Każda para szeregów jatek frontami była skierowana ku sobie, a rozdzielały je dwa równoległe do siebie przejścia, łączące ul. Mariacką i Św. Ducha.

Konstrukcje ścian

W jatkach 2–10, 12–18 jedynymi pozostałościami niektórych ścian były mocno spróchniałe, ułożone poziomo bokiem deski, prawdopodobnie przybite do każdej z pary pali narożnych. W układzie jedna nad drugą tworzyły płaszczyznę ścian. Takie elementy zarejestrowano w ścianach bocznych tylnych, a także jednej z frontowych.

Po ścianie frontowej podwójnej jatki nr 16 i 17 (z II szeregu) zachowała się prostokątna w przekroju przycieś o dł. 4,4 m, szer. 17–20 cm i grub. 10–13 cm, która rytmicznie, co ok. 0,76–1,29 m miała prostokątne wcięcia o dł. 12–15 cm i szerokości równej szerokości belki przyciesiowej. W tych wcięciach prawdopodobnie pierwotnie były umieszczone słupy stanowiące element konstrukcji szkieletowej tej ściany. Zapewne powyżej zamontowane były rygle oraz oczep. Oba końce przyciesi stykają się z narożnymi słupami wkopanymi w ziemię. Można więc stwierdzić, że konstrukcja tej ściany stanowiła kompilację techniki szkieletowej i słupowej z ryglami przyciesiowymi, gdzie przycieś miałyby jednocześnie funkcję rygla przyciesiowego. Oścież wejścia do tej podwójnej jatki zlokalizowana była prawdopodobnie w południowym końcu.

Ściany oddzielające połączone jatki 16 i 17 od 18, 19 od 20, a także ściana tylna jatki 20 zostały wykonane w inny sposób. W bocznych ścianach słupów narożnych wycięto prostokątne gniazda, w których były osadzone czopy belek przyciesiowych, ułożonych dodatkowo na poprzecznych krótkich podkładach z belek lub kamieniach. Przyciesie miały w górnych powierzchniach wzdłużne pazy, w któ-

rych tkwiły dolne części wsuniętych desek stanowiących wypełnienie pól ścian (ryc. 128).

Podobnie zostały wykonane ściany oddzielające jatkę 28 od 29, 29 od 30, 30 od 31, 32 od 33, 33 od 34⁷⁵, z tym, że przyciesie tych ścian zachowały się w dużo gorszym stanie, a deski z wypełnienia pól ścian zostały usunięte podczas rozbiórki lub uległy całkowitej degradacji. Konstrukcję tych ścian należałoby uznać na słupową z ryglami przyciesiowymi.

Po frontowych ścianach jatek nr 27–30, 38–40 zachowały się (w bardzo złym stanie) belki przyciesiowe, w większości przypadków wspólne dla nawet trzech jatek. Nie stwierdzono tutaj paz, co może być spowodowane złym stanem zachowania lub nie zastosowaniem ich tutaj. W tym drugim przypadku wypełnienie pól ścian mogło zostać wykonane poprzez odeskowanie od strony zewnętrznej.

Zastosowanie w konstrukcji jatek tego poziomu osadniczego solidnych, dębowych i wbitych kafarami pali narożnych zdeterminowało rodzaj konstrukcji zastosowanej do wznoszenia ścian. Była to przede wszystkim technika słupowa z ryglami przyciesiowymi; w niektórych przypadkach, i to zapewne związanymi z późniejszymi przebudowami (wymianami ścian), była to kompilacja techniki szkieletowej ze słupową z ryglami przyciesiowymi. W części jatek (dotyczy I i II szeregu) stwierdzono pozostałości podwójnych ścian tylnych, tj. każda z sąsiadujących ze sobą tyłem jatek miała swoją ścianę (jatkę nr 3 i 13, 4 i 14, 7 i 17). Prawdopodobnie jednak podwójne tylne ściany funkcjonowały we wszystkich parach jatek z I i II szeregu, na co wskazuje przed wszystkim zastosowanie dwóch szeregów pali, stanowiących podstawę konstrukcji tylnych ścian kramów. Jest to więc odmienny sposób rozwiązania tego elementu kon-

strukcji niż w jatkach z III poziomu osadniczego, gdzie tylne ściany były wspólne. Nie można tutaj oczywiście wykluczyć, że są to pozostałości pojedynczych ścian, których elementy uległy przemieszczeniu, np. podczas rozbiórki.

Prawdopodobnie większość jatek z III szeregu nie posiadała tylnych ścian, stanowiły je bowiem boczne ściany (mury?) domów mieszkalnych i budynków gospodarczych z parcel Św. Ducha 44 i Mariacka 52 (por. informacje zawarte w źródłach archiwalnych [Maciakowska, w tym tomie]). Tylne ściany kramów mogły funkcjonować w środkowym odcinku III szeregu, gdzie zlokalizowane mogły być niezabudowane zaplecza tych dwóch działek. Ewentualne ich pozostałości zostały zniszczone podczas prac ziemnych, związanych ze wznoszeniem ścian zachodnich późniejszych kamienic i budynków z zaplecza tych parcel.

Podłogi

W jatkach 12, 14 (dwa poziomy) i 15 zarejestrowano ślady drewnianej podłogi. Jednak ze względu na bardzo zły stan zachowania trudno stwierdzić, jak dokładnie wyglądała jej konstrukcja. Możemy się tylko domyślać, że deski być może ułożone były na legarach.

Wejścia

Po wejściach do jatek zachowały się nikłe i niejednoznaczne ślady. Wydaje się, że przynajmniej w części z nich forma była odmienna od tej z niższych poziomów osadniczych. W jacie 16, w północnym końcu pozostałości po frontowej (wschodniej) ścianie, stwierdzono prostokątną w przekroju belkę o dł. 83 cm, szer. 25 cm i grub. 13 cm, która zorientowana była zgodnie z osią ściany frontowej. Na obu jej końcach w górnej powierzchni zostały wykonane dwa prostokątne gniazda o dł. 10 cm, szer. 8 cm i gł. 6 i 7 cm. Być może w nich tkwiły dolne końce elementów ościeżnicy lub ich czopy. Odległość między gniazdamy wynosiła 37 cm, a więc porównywalnie z szerokością ościeży kramów ze starszych poziomów osadniczych.

Z podobną formą możemy mieć do czynienia w przypadku połączonych jatek 16 i 17. Próg wyj-

⁷⁵ Z powodów przedstawionych we wstępie tego opracowania, z badań został wyłączony pas ziemi w południowo-wschodnim narożniku omawianego obszaru, wzdłuż zachodniej ściany kamienicy przy ul. Mariackiej 52. Eksploracja na tym pasie była prowadzona tylko do poziomu, który pozwolił na zarejestrowanie reliktów jatek z fazy B IV poziomu osadniczego. W numeracji jatek III rzędu, w fazie A IV poziomu osadniczego uwzględniono więc te, które nie zostały już odsłonięte na tym poziomie. Stąd pierwsza jatkę z fazy A IV poziomu osadniczego ma nr 27 (do 40). W fazie B tego poziomu pierwszą oznaczono już numerem 21, co stanowi kontynuację numeracji jatek z I i II rzędu (por. ryc. 123).

ścia mógł być zlokalizowany w południowym końcu przyciesi ściany frontowej, między dwoma wcięciami, w których tkwiły dolne części słupów ściany szkieletowej (por. opis wyżej). W tym przypadku mogłyby one pełnić także rolę części ościeżnicy. Odległość między wcięciami, a więc długość progu, wynosiła 65,5 cm, co – zważywszy na podwójną jatkę – znajduje swoje uzasadnienie, jeżeli chodzi o tak znaczną szerokość. Dodatkowo pewnym potwierdzeniem funkcjonowania progu w tej części przyciesi może być znalezisko jego – zapewne – wzmocnienia od strony wewnętrznej, w postaci ułożonej poziomo bokiem deski opartej na wbitych liniowo od strony zachodniej czterech żerdziach. Ten sposób montażu progu, czy może jego wzmocnienia, przypomina podobne elementy ze starszych poziomów osadniczych. Lokalizację wejścia do tej jatkki w północnym odcinku ściany frontowej można wykluczyć, ze względu na znaczną odległość między wcięciami na słupy (1 m), podobnie jak w środkowym jej odcinku, gdzie było zapewne miejsce na (poszerzoną) witrynę.

O podobnej formie wejścia możemy mówić także w jatkce 27, gdzie co prawda nie zarejestrowano śladów progu, ale w północnym odcinku, po zewnętrznej stronie przyciesi ściany frontowej odnotowano prostokątną w przekroju belkę o dł. 1,03 m, szer. 13–15 cm i grub. 6 cm, która mogła stanowić pozostałość stopnia ułatwiającego przejście nad progiem. Niewykluczone jednak, że może to być pozostałość po starszej, częściowo usuniętej przyciesi ściany frontowej (choć oba warianty nie wykluczają się nawzajem).

Paleniska

W piętnastu jatkach fazy A IV poziomu osadniczego odnotowano pozostałości palenisk. W większości (12 jatek) były to owalne plamy popiołu i węgla drzewnych, lub – rzadziej – paleniska umocnione cegłami (3 jatkki) o wymiarach: 75–85 x 145–150 x 305–310 mm w jatkach 28 i 33 oraz 70 x 135–140 x 290–305 mm w jatkce 35. Na powierzchni cegieł stwierdzono ślady przepalenia oraz nikłe pozostałości popiołu i węgla drzewnych. Większość palenisk była zlokalizowana w środkowej części (jatkki 4, 12–14, 16/17, 18, 20, 35), rzadziej w jednym z narożników (jatkki 27–28, 30–32) lub przy środkowym odcinku jednej

ze ścian (bocznych lub tylnej) (jatkki 33 i 40). Interpretację trzech fragmentów cegieł jako umocnionych cegłami pieca z jatkki 33 należy traktować z ostrożnością i ostatecznie tylko jako jego zdemontowaną częściowo pozostałość.

Umocnienia podłoża pod kloc rzeźniczy

Ewentualne pozostałości umocnienia podłoża pod kloc do dzielenia mięsa odnotowano w jatkach nr 16/17, 30 i 38. W tej pierwszej, podwójnej jatkce były to ułożone w północno-zachodnim narożniku kamienie. Nieregularny kształt zarysu planu ich warstwy może także świadczyć o tym, że są one pozostałością brukowania całej jatkki (jatek). Jednak z powodu braku jednoznacznych przesłanek, pierwsza interpretacja wydaje się chyba w tej sytuacji bardziej właściwa. W jatkce 30, w południowo-zachodnim narożniku stwierdzono fragmenty cegieł (przeważnie ok. ½ cegły) o wymiarach 90–100 x 140–145 x (?) mm. W jatkce 38, w południowo-zachodnim narożniku zarejestrowano skupisko fragmentów cegieł o wymiarach 85 x 140 x (?) mm.

Beczka

Przy środkowym odcinku frontowej ściany jatkki 40 zarejestrowano pozostałości dolnej części, prawdopodobnie wkopanej, ewentualnie częściowo zagłębionej w podłodze, beczki lub dużego naczynia klepkowego o średnicy ok. 55 cm i zachowanej głęb. 15–20 cm. Drewniane klepki oraz dno wykonane z trzech desek zachowały się w bardzo złym stanie. Interpretacja funkcji tej beczki lub naczynia jest trudna do jednoznacznego określenia. Być może służyła do przechowywania części towaru lub innych przedmiotów.

Warstwy

W obrębie jatek z fazy A IV poziomu osadniczego odnotowano od jednego do czterech poziomów użytkowych, na które składały się warstwy niwelacyjne, izolacyjne i użytkowe oraz pozostałości palenisk.

Przejście zachodnie

W obrębie odsłoniętego w niewielkim fragmencie przejścia zachodniego w fazie A IV poziomu osadniczego zarejestrowano dwa poziomy użytkowe, na któ-

re składały się trzy warstwy niwelacyjne oraz jedna warstwa użytkowa i pozostałości drewnianej podłogi.

Przejście wschodnie

Z podobną sekwencją mamy do czynienia w przejściu wschodnim. Były tutaj więc dwa poziomy użytkowe składające się z dwóch warstw niwelacyjnych, jednej warstwy użytkowej, brukowanej nawierzchni oraz prawdopodobnie pozostałości po drewnianej podłodze w formie negatywów legarów ułożonych poprzecznie do osi przejścia.

Brukowana nawierzchnia (1,73–2,24 m n.p.m.), stanowiąca pozostałość po pierwszym poziomie użytkowym, zachowała się jedynie w kilku niewielkich fragmentach (szacunkowo ok. 10% pierwotnej powierzchni, por. ryc. 123 i 129). Wykonana z otoczków (a także przed jatką 27 częściowo z cegieł całych i fragmentów o wymiarach 80–95 x 140–150 x (?) mm oraz mniejszych, 80 x 85 x 200–205 mm) nawierzchnia miała rynsztok uformowany wzdłuż zachodniej krawędzi przejścia. Po stronie wschodniej pozostałości rynsztoku nie odnotowano. Wzdłuż linii rynsztoka, a także przy wschodniej linii granicy przejścia zostały zarejestrowane dolne fragmenty pojedynczych lub zgrupowań do siedmiu żerdzi, prawdopodobnie pierwotnie co 0,5–1,5 m (w części odcinków rytm odległości był zakłócony, co prawdopodobnie jest wynikiem usunięcia podczas rozbiórek). Żerdzie zostały u dołu zaciosane i wbite między otoczaki bruku. Występowanie ich w większej ilości można wytłumaczyć tym, że wypaczone lub uszkodzone elementy były zastępowane lub wzmacniane nowymi.

Odsłonięte fragmenty brukowanej nawierzchni z rynsztokiem stanowią pozostałość pierwszego, najstarszego brukowania prawdopodobnie całej nawierzchni wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. W starszym okresie wybrukowane zostało tylko zejście z podwyższonej ul. Mariackiej do przejścia wschodniego. Także w trzecim poziomie osadniczym, na niewielkim fragmencie, odnotowano brukowanie przejścia zachodniego. Można zatem zauważyć pewne różnice w sposobie wykonania nawierzchni obu przejść w poszczególnych okresach. W trzecim poziomie osadniczym brukowane było tylko przejście

Ryc. 129. Pozostałości południowo-zachodniej części brukowanej nawierzchni wschodniego przejścia w fazie A IV poziomu osadniczego, z widocznym brukiem oraz dolnymi fragmentami wbitych liniowo żerdzi. Po prawej fragment wodociągu z późniejszego okresu. Widok od południa. Fot. A. Firynowicz

Fig. 129. Remnants of the southwestern part of paved surface of the eastern passage with cobblestones and lower parts of poles driven in a line, phase A, occupation level IV. On the right a fragment of a water pipe constructed later. View from the south. Photo by A. Firynowicz

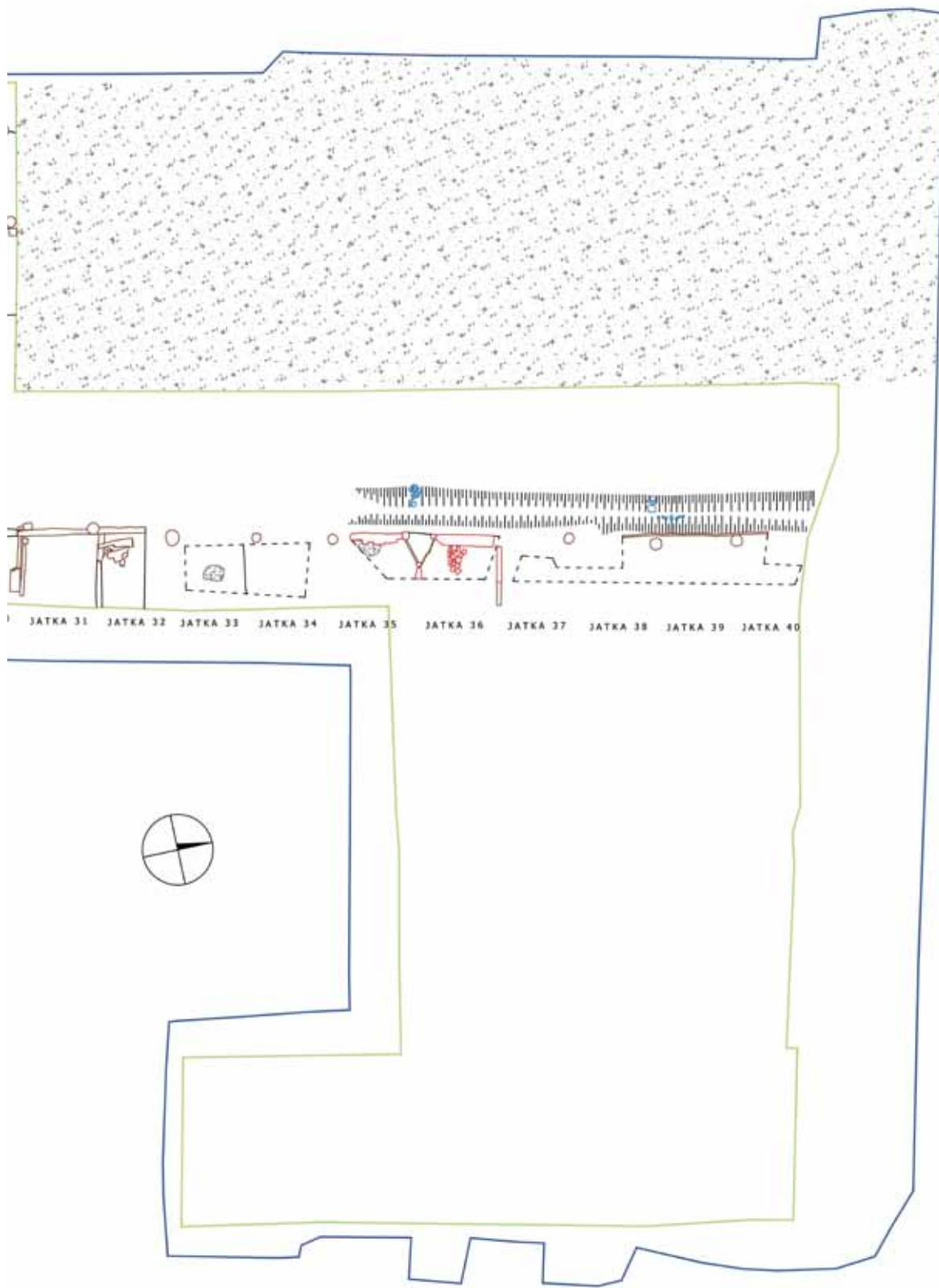
zachodnie, podczas gdy we wschodnim zastosowano nawierzchnię z wysypanych (i utwardzonych?) drobnych kamieni. W fazie A IV poziomu osadniczego brukowanie stwierdzono jedynie w przejściu wschodnim, chociaż ze względu na ograniczoną powierzchnię odkrytego fragmentu przejścia zachodniego nie można wykluczyć, że tutaj także występował bruk.

Trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, co stało się z niezachowanymi fragmentami powierzchni bruku? Być może po tym, jak poziom użytkowy obu przejść podniósł się (w wyniku akumulowania się warstw użytkowych), został on

Ryc. 130. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w fazie B IV poziomu osadniczego. Rys. A. Grabska, K. Mazur, E. Nakonieczna, M. Korszański i P. Makuła

Fig. 130. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, phase B, occupation level IV. Drawing by A. Grabska, K. Mazur, E. Nakonieczna, M. Korszański, P. Makuła

ul. Św. Duchy

w większych fragmentach odsłonięty i zdemontowany do powtórnego wykorzystania (w przejściach jatek lub poza nimi). Pozostałe fragmenty bruku były usunięte podczas wkopywania instalacji wodociągowej oraz prac budowlanych związanych ze wznoszeniem kamienicy w końcu XIX w.

Trudności nastręcza również interpretacja pozostałości żerdzi wbitych liniowo wzdłuż obu krańców przejścia. Oś tej linii przebiegała w odległości ok. 1 m od frontowych ścian jatek. Wydaje się, że ich funkcję można wytłumaczyć na dwa sposoby. W pierwszym wariantcie mogły one podpierać otwierające się na zewnątrz okiennice, które po uchyleniu pełniły funkcję blatów ułatwiających sprzedaż towarów. Podobne rozwiązanie (ale bez podpórek z żerdzi) rekonstruuje Otto Kloepfel [1937: 276, Abb. 197, 198: 277, Abb. 199; por. też: Massalski, Stankiewicz 1969: 206] z tym, że dotyczy ono jatek rzeźniczych z gdańskiego Starego Przedmieścia (Vorstadt) przy Vorstädtischer Graben (dzisiaj Podwale Przedmiejskie) 35⁷⁶. Wydaje się jednak, że przy zastosowaniu takiego blatu kwestię jego oparcia można było rozwiązać inaczej, np. za pomocą łańcuchów lub lin. Blaty mogły być też oparte na żerdziach na stałe.

Drugim, i jak się wydaje bardziej prawdopodobnym wariantem interpretacji funkcji tych żerdzi, jest zastosowanie ich jako elementów podpierających zadaszenie wystające przed frontowe ściany jatek, które w okresie letnim dawało dodatkowy cień wewnątrz jatk, a w czasie deszczu dawało schronienie kupującym. Takie zadaszenie w jatkach na Podwalu Przedmiejskim podaje także O. Kloepfel [1937: 276, Abb. 197, 198: 277, Abb. 199]. Tam jednak było ono podparte skośnymi elementami osadzonymi w słupach konstrukcji szkieletowych ścian jatek. Pewną nieścisłością może być tutaj w niektórych przypadkach niewielka odległość między poszczególnymi zgrupowaniami żerdzi. Wydaje się także, że stosowniejsze byłoby zainstalowanie podpórek na przedłużeniu linii ścian bocznych.

Ostatnią pozostałością poziomu użytkowego wschodniego i zachodniego przejścia była zacho-

wana w bardzo złym stanie drewniana podłoga. Jej ślady w postaci mocno spróchniałych desek zarejestrowano na fragmencie przejścia zachodniego oraz w postaci poprzecznych do osi przejścia negatywów legarów, o długości zbliżonej do szerokości przejścia wschodniego. Te ostatnie, zachowane tylko w środkowym odcinku przejścia, miały formę pięciu prostokątów o szer. 27–50 cm i głęb. 5–10 cm, powtarzających się co 1,6–1,92 m, wypełnionych luźną, brązową warstwą piasku, gliny z inkluzjami drobnego gruzu i ścinków drewna.

FAZA B

Podstawą wydzielenia fazy B w IV poziomie osadniczym było długotrwałe użytkowanie jatek rzeźniczych (w stosunku od starszych poziomów osadniczych). W tej fazie nie dochodzi do istotnych zmian przestrzenno-własnościowych. Wymieniane były natomiast ściany jatek, podobnie jak sposób zagospodarowania ich wnętrza. Ponadto długotrwałe użytkowanie w IV poziomie osadniczym (obie fazy) jatek znalazło wykładnię w miąższości nawarstwień, które osiągnęły łącznie ok. 1 m. W obrębie jatek z fazy B IV poziomu osadniczego odnotowano od jednego do trzech poziomów użytkowych, na które składały się warstwy niwelacyjne, izolacyjne i użytkowe oraz pozostałości palenisk i umocnień podłoża.

Połączone parcele A, B i C – jatki rzeźnicze

Rozplanowanie i wielkość jatek

Rozplanowanie i wielkość jatek w fazie B także nie uległa znaczącym zmianom. Jatki 16 i 17 prawdopodobnie nadal były połączone, chociaż zarejestrowano tutaj dwa oddzielne paleniska (por. opis niżej), które mogą wskazywać, że w późniejszym okresie mogły one zostać rozdzielone ścianą, po której nie zachował się jednak żaden ślad. Drugą grupą połączonych kramów mogły być cztery jatki 37–40, chociaż ze względu na ograniczony wgląd w ich pozostałości, spowodowany zniszczeniami, do których doszło podczas wznoszenia kamienicy w końcu XIX w., należy to przypuszczenie traktować z ostrożnością. Podstawą tej hipotezy jest oczywiście brak pozostałości po ścianach działowych, ale także zaleganie na ich obszarze jednej warstwy. Wydaje się jed-

⁷⁶ Porównaj także rozważania na ten temat zawarte wyżej, przy okazji omawiania pozostałości jatek rzeźniczych z fazy A II poziomu osadniczego.

nak mało prawdopodobne, aby cztery jatki zostały ze sobą połączone. Nie można natomiast wykluczyć, że dotyczyło to części z nich.

Zmianom nie ulega także wielkość i kształt jatek. Nadal miały one zbliżony do kwadratu zarys planu, o długości boku 2–2,5 m.

Konstrukcje ścian jatek rzeźniczych

W fazie B IV poziomu osadniczego, mimo wymiany (zapewne w różnym czasie) ścian niemal we wszystkich jatkach, nadal podstawą konstrukcji pozostawały wbite w narożnikach kramów dębowe pale. Wciąż zatem w większości z nich stosowana była konstrukcja słupowa z ryglami przyciesiowymi. W niektórych przypadkach, zapewne po rozbiórce starej ściany, nowa powstawała poprzez przybicie obu końców poziomych desek do pali narożnych – nie były to zatem solidne ściany.

Przy trzech palach narożnych zarejestrowano dostawione do nich kolejne słupy (na styku narożników jatek 15 i 16, 17 i 18 oraz 30 i 31). Wszystkie trzy były u dołu płasko ścięte i zostały wkopane. W przekroju prostokątne, miały dł. zachowaną 45–82 cm, szer. 18–27 cm i grub. 16–24 cm. Z powodu zniszczeń dokonanych przede wszystkim podczas rozbiórki jatek, trudno stwierdzić, czy w omawianym okresie funkcjonowały w tych narożnikach pary słupów, czy może stare zostały usunięte, a w ich miejscu zamontowano nowe. Być może oba te warianty były tutaj realizowane w różnych kramach. Za pierwszym z nich może pośrednio przemawiać wzmocnienie (ustabilizowanie) nieco poluzowanego pała ze wspólnych, frontowych narożników jatek 13/14, wykonane z trzech dużych kamieni (średnica 23–37 cm) ułożonych z trzech stron. Natomiast drugi wariant, także pośrednio, może potwierdzać usunięcie nadziemnych fragmentów pali ze styków narożników jatek 34 i 35, 35 i 36, 36 i 37 i prawdopodobnie także 30 i 31.

Po ścianach części jatek nie zachował się żaden ślad. Wyznacznikiem ich granic, podobnie jak w fazie A, były granice zasięgu warstw kulturowych. W części przypadków (jotka 21/22, 27, 28, 30, 31/32) zachowały się negatywy po usuniętych przyciesiach. Prawdopodobnie ściany wraz z przyciesiami zostały zdemontowane podczas rozbiórki konstrukcji, lub

uległy całkowitej degradacji. Z kolei drewniane elementy ścian (właściwie w większości jatek, w których takie zarejestrowano), zachowały się w bardzo złym stanie. Były to zazwyczaj mocno spróchniałe belki lub deski o nieczytelnych śladach obróbki. Lepiej zachowały się tylko pozostałości działowych ścian jatek 28/29 i 30/31. W obu przypadkach zarejestrowano belki przyciesiowe o prostokątnym przekroju, z pazą w górnej powierzchni, w której tkwiły deski. W wypadku przyciesi jatki 30/31 zachował się fragment ułożonej poziomo bokiem deski.

Ściany dwóch jatek nr 35 i 36 miały jednak konstrukcję odmienną od pozostałych. Najprawdopodobniej po pewnym czasie drewniane ściany tych kramów zostały rozebrane, a pale narożne ścięte na poziomie gruntu. W ich miejscu wzniesione zostały nowe ściany z cegieł (ryc. 131 i 132). Z powodu zniszczeń dokonanych podczas wznoszenia kamienicy z końca XIX w., zachowały się tylko ściany frontowe i dwie boczne – między jatkami 35 i 36 oraz 36 i 37. Mury ścian frontowych zachowały się na długości 1,44 (jotka 35) i 1,76 m (jotka 36) i wysokości 8,5 cm (jedna warstwa cegieł) (jotka 35) oraz do 48 cm (pięć warstw cegieł) (jotka 36). Grubość obu ścian frontowych była równa jednej długości cegieł, czyli 31–32 cm. Obie ściany boczne/działowe zachowały się na długości 30 (jotka 35/36) i 97 cm (jotka 36/37) i wysokości 8,5 cm (jedna warstwa cegieł) (jotka 35/36) oraz do 31 cm (trzy warstwy cegieł) (jotka 36/37). Grubość obu ścian działowych była równa jednej szerokości cegły, czyli ok. 9 cm⁷⁷.

Prawdopodobnie obie jatki zostały wykonane w jednym czasie i przez jedną ekipę budowlaną (ewentualnie jednego murarza). Świadczy o tym zarówno poziom zalegania obu konstrukcji, jak i materiał oraz sposób wykonania. Wszystkie mury, w tym także mury ścian działowych zostały posadowione na prostokątnych w przekroju (mocno spróchniałych) belkach podwalinowych, z tym, że ściany frontowe miały

⁷⁷ Ściana działowa jatek 36/37 zachowała się tuż pod spągiem fundamentu jednego z murów kamienicy, powstałej tutaj w końcu XIX w. Stąd na planie z ryc. 130 jej pozostałości pokrywają się z zasięgiem zniszczeń dokonanych podczas wznoszenia kamienicy, a na ryc. 131 nie widać jej wcale. W przeciwieństwie do tej jednej ściany pozostałe elementy konstrukcji jatki 35 i 36 uległy całkowitemu zniszczeniu.

Ryc. 131. Pozostałości dwóch murowanych ścian frontowych, a także jednej działowej jatek 35 i 36 w fazie B IV poziomu osadniczego, z widocznymi relikdami wejść o osi skośnej do linii murów. Widok od zachodu. Fot. A. Firynowicz

Fig. 131. Remnants of two brick front walls and one partition wall of meat stalls 35 and 36 with relics of entrances with axes askew to the wall line, phase B, occupation level IV. View from the west. Photo by A. Firynowicz

Ryc. 132. Lico zachodnie pozostałości muru ściany frontowej jatki 36 w fazie B IV poziomu osadniczego. Widok od południowego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 132. Western face of meat stall 36 front wall remnants, phase B, occupation level IV. View from the southwest. Photo by R. Krzywdziński.

jedną wspólną belkę. Pierwsza warstwa cegieł w murach obu ścian frontowych została ułożona główkowo. W wypadku ściany frontowej jatkki 36, na pierwszej warstwie cegieł została ułożona druga warstwa cegieł, tym razem wozówkowo. Dopiero powyżej stwierdzono zróżnicowanie w układzie cegieł, gdzie prawdopodobnie dominował układ dwuwozówkowy⁷⁸.

Mury wszystkich zachowanych ścian zostały wykonane z ręcznie formowanych, czerwonych i ciemnopomarańczowych cegieł o wymiarach 85 x 140–145 x 300–310 mm.

W południowym końcu muru frontowej ściany jatkki 36, po wewnętrznej stronie, stwierdzono skośne ścięcie jego narożnika. Taki kształt tego końca muru został osiągnięty nie przez zastosowanie cegły fazowanej, ale poprzez odłamanie odpowiednich fragmentów pojedynczych cegieł lub skucie ich już po wymurowaniu.

Jest to pierwsza odkryta murowana konstrukcja ścian jatek rzeźniczych, zastosowanych w tym miejscu. Ściany obu jatek współistniały z drewnianymi konstrukcjami sąsiednich kramów. Najprawdopodobniej powstały one w jednym czasie i w wyniku porozumienia między dwoma właścicielami kramów, co zapewne zmniejszało koszty realizacji. Mimo wyraźnych śladów rozdzielności jatek (ściana działowa), nie można także wykluczyć, że mogły one należeć do jednego właściciela, który świadomie ich nie połączył – chcąc czerpać zyski z dwóch punktów sprzedaży.

Podobnie jak w fazie A, na styku jatek z I i II szeregu funkcjonowały głównie podwójne ściany tylne, tj. każdy z kramów miał własną ścianę. Nie można jednak wykluczyć, że część z nich została zlikwidowana i w fazie B tego poziomu osadniczego funkcjonowały tutaj pojedyncze ściany.

Bruk

W jatkce 6 wzdłuż bocznej (południowej) i tylnej ściany zarejestrowano pozostałości bruku wykonanego z otoczków o średnicy 5–25 cm. Prawdopodobnie

pierwotnie bruk był wykonany na całej, lub prawie całej powierzchni jatkki.

Wejścia

Pozostałości wejść odsłonięto właściwie tylko w obrębie jednej pary jatek nr 35 i 36, z murowanymi ścianami. Oścież ta miała formę niemal identyczną jak te znane z kramów II i III poziomu osadniczego. Zlokalizowane były więc w przylegających do siebie narożnikach, we frontowej części jatek; powstały poprzez „ścięcie” tych narożników w taki sposób, że osie ościeży były skośne względem linii ścian. Prawdopodobnie po wymurowaniu ścian zostały osadzone ramy złożone z trzech bardzo źle zachowanych słupów, przy czym jeden z nich, na zachodnim końcu ściany działowej, był wspólny. Między tymi słupami zalegały pozostałości progów wykonanych z ułożonych poziomo bokiem desek (jedna z nich zachowana w dwóch fragmentach). Szerokość wejść wynosiła: 71 cm w jatkce 35 i 75 cm w jatkce 36.

Paleniska

W dziewięciu jatkach fazy B tego poziomu osadniczego odnotowano pozostałości palenisk. W ośmiu z nich były to owalne plamy popiołu i węgla drzewnych. W jatkce 18 (II szereg) zarejestrowano pozostałości prostokątnego paleniska, wykonanego z fragmentów cegieł o wymiarach 85–90 x 145–150 x (?) mm (ryc. 133). Zniszczone częściowo przez wkop fundamentowy kamienicy z XIX w. palenisko miało prawdopodobnie prostokątny lub kwadratowy zarys planu, o nieco ukośnej osi w stosunku do linii ścian jatkki. Na powierzchni cegieł stwierdzono warstwę popiołu i węgla drzewnych, o miąższości 2–4 cm.

Większość palenisk zlokalizowana była w środkowej części jatek (3–5, 17, 33), rzadziej przy jednej z bocznych ścian (jatkki 16, 18, 21) lub przy ścianie frontowej (jatkka 35). W tym ostatnim przypadku lokalizację paleniska można wytłumaczyć tym, że ściana frontowa była murowana, co stwarzało mniejsze zagrożenie pożarowe.

Umocnienia podłoża pod kloc rzeźniczy

Pozostałości umocnień podłoża pod kloce do dzielenia mięsa odnotowano w pięciu jatkach (2, 8, 9, 32

⁷⁸ Stwierdzenie to należy traktować z ostrożnością, ponieważ zachowała się zbyt mała powierzchnia muru ściany frontowej jatkki 36, aby można było jednoznacznie określić jego watek.

Ryc. 133. Ceglane palenisko z jatki 18 w fazie B IV poziomu osadniczego, częściowo zniszczone przez wkop fundamentowy kamienicy z XIX w. Widok od wschodu. Fot. K. Golinau

Fig. 133. Brick fireplace in meat stall 18, phase B, occupation level IV, partly destroyed by a foundation cut of a 19th century house. View from the east. Photo by K. Golinau

i 36). W tym okresie miały one jednak bardziej zróżnicowaną formę. W jatkach nr 2, 8 i 9 były to owalne „placki” (średnica 0,5–1,06 m) zwartej, kremowej i białej warstwy wapna (zaprawy?), drobnego gruzu i żwiru, o miąższości 2–15 cm. W jacie 32 odnotowano fragmenty ułożonych płasko desek, natomiast w kramie 36 było to zgrupowanie fragmentów cegieł. Niemal wszystkie pozostałości umocnień podłoża zlokalizowane były w jednym z frontowych narożników lub pośrodku między nimi. Jedynym wyjątkiem jest jatka 2, gdzie umocnienie zlokalizowane było w jej środkowej części.

Przejście zachodnie

W obrębie odsłoniętego w niewielkim fragmencie przejścia zachodniego w fazie B IV poziomu osadniczego zarejestrowano jeden poziom użytkowy, na które składała się tylko jedna warstwa niwelacyj-

na. Ewentualne wyżej zalegające pozostałości związane z fragmentem tego przejścia zostały zniszczone podczas wznoszenia kamienicy z końca XIX w.

Przejście wschodnie

Odnotowano trzy poziomy użytkowe. Dwa z nich, najniższy i najwyższy, stanowiły bruki kamienne zachowane na bardzo niewielkich powierzchniach⁷⁹. W brukowanych nawierzchniach (niższa na 2,18–2,49 m n.p.m., wyższa na 2,4–2,94 m n.p.m.), mimo fragmentarycznego zachowania, stwierdzono dwa równoległe rynsztoki wykonane wzdłuż obu krawędzi przejścia. Poza tym zarejestrowano dwie warstwy niwelacyjne i trzy warstwy użytkowe.

Opisany wyżej okres funkcjonowania jatek rzeźniczych kończy się prawdopodobnie pożarem, na co może wskazywać luźna, czarna warstwa węgla drzewnych, popiołu i przepalonego piasku, o miąższości 2–10 cm (2,43–3,05 m n.p.m.). Zalegała ona tylko na obszarze I i II szeregu jatek, nie można więc wykluczyć, że zasięg pożaru był ograniczony i objął tylko część tych zabudowań. Ślady pożaru nosiły także górne fragmenty niektórych pali.

Analiza wszystkich pozostałości jatek z obu faz IV poziomu osadniczego pozwala na sformułowanie kilku ważnych wniosków:

1. W IV poziomie osadniczym dochodzi do kolejnych istotnych zmian przestrzenno-własnościowych, które w zasadzie można uznać za kontynuację działań o podobnym charakterze, podjętych przez władze cechowe rzeźników głównomiejskich we wcześniejszym okresie (III poziom osadniczy). Działka C, sąsiadująca od wschodu z połączonymi wcześniej działkami A i B, zostaje do nich dołączona prawdopodobnie w drodze transakcji finansowej. Na połączonym obszarze cała zabudowa (dom mieszkalny, budynki gospodarcze i infrastruktura) została rozebrana i usunięta, podobnie jak jatki na pozostałym obszarze, wcześniej należącym do rzeźników. Na oczyszczonym placu powstały nowe jatki w formie trzech, a właściwie (biorąc pod uwagę obszar poza zasięgiem badań między

⁷⁹ Na ryc. 130 jest widoczny tylko najstarszy bruk z tej fazy.

zachodnią granicą wykopu i linią wschodnich ścian Plebanii kościoła NMP i Kaplicy Królewskiej, por. ryc. 2) czterech szeregów jatek. Zostały one zgrupowane w trzy ciągi: w środku dwa szeregi jatek przylegających do siebie tylnymi ścianami, po obu ich stronach – dwa przejścia o powiększonej do ok. 5,5 m szerokości, które od wschodu i zachodu były zamknięte trzecim i czwartym szeregiem jatek. Powstały w ten sposób dwa ciągi komunikacyjno-handlowe z przejściami, wzdłuż których ciągnęły się po dwa szeregi jatek skierowanych do siebie frontami [por.: Massalski, Stankiewicz 1969: 208, il. 89]. Mimo tych ogólnych zmian w zakresie zajmowanego przez rzeźników placu handlowego, to kształt i wielkość samych jatek nie zmieniła się. Dotyczy to także koncepcji ich rozlokowania, czyli zgrupowania ich w szeregi z przejściami.

2. Najprawdopodobniej w tym okresie mamy już do czynienia z czterema szeregami jatek (jeden z nich poza zasięgiem badań). Mając na uwadze odległość między ulicami Mariacką i Św. Ducha oraz wielkość pojedynczej jatki można stwierdzić, że w każdym szeregu było po 20 jatek, co łącznie daje 80 jatek w czterech szeregach. Prawdopodobnie liczba ta nie była stabilna, zarówno w tym, jak i we wcześniejszych i późniejszych okresach. Powodem tego jest łączenie części z nich, co właściwie zmieniało jedynie kwestię własności i konstrukcji, ponieważ połączone jatki miały podwojoną (lub więcej) wielkość. Przyczyną odmiennej ilości jatek rejestrowanej w źródłach pisanych może być nie tylko łączenie ich przez jednego właściciela, ale także skupianie w jednych rękach kramów nie stykających się ze sobą, zlokalizowanych w różnych miejscach na działce handlowej. Prawdopodobnie jednak liczba 80 jatek nie była nigdy przekraczana.
3. W IV poziomie osadniczym zmianom uległy konstrukcje jatek. Dotyczy to wszystkich szeregów kramów, które zostały wykonane w podobny sposób. Podstawą ich konstrukcji były wbijane lub wkopywane, albo wkopywane i wbijane pale w narożnikach każdej ze ścian jatek. Przestrzenie między nimi były wypełniane pionowymi

lub poziomymi deskami, umieszczanymi – jeżeli nie we wszystkich przypadkach to przynajmniej w większej ich części – w pazie rygli przyciesiowych, których końce połączone były z narożnymi palami stykowo, lub były ukształtowane w czopty wsunięte w gniazda w bocznych ścianach słupów. Domyślać się tylko możemy, że na górnych końcach nie zachowanych pali umieszczony był oczep, stanowiący oparcie dla konstrukcji zadania jatek. Na podstawie odsłoniętych pozostałości trzech szeregów jatek można stwierdzić, że zostały one wzniesione w konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi. Do pewnych zmian w konstrukcji dochodzi w fazie B tego poziomu osadniczego. Wiele ścian jatek zostaje rozebranych, a w ich miejscu powstają nowe konstrukcje, być może bez zastosowania przyciesi. Płaszczyzny ścian mogły być np. utworzone poprzez przybicie poziomych desek do pali. Niestety, dużo gorszy stan zachowania ich pozostałości nie pozwala na jednoznaczne ustalenie tej kwestii. W części jatek doszło do znacznie dalej idących zmian. Ściany i pale (ich górne części) m.in. jatek 35 i 36 zostały usunięte, a w ich miejscu wzniesiono ściany murowane.

4. Mimo pewnych różnic w szczegółach (różny sposób montażu pali narożnych), na podstawie konstrukcji jatek można stwierdzić, że zostały one wzniesione w jednym czasie i według jednej koncepcji budowlanej, opracowanej zapewne na zlecenie władz cechu rzeźników. Pewnym potwierdzeniem tego może być również ich układ przestrzenny, w którym jatki zostały zgrupowane w cztery szeregi (odsłonięte tylko trzy) z dwoma przejściami. Ponadto wyraźnie widać, że układ przestrzenny jatek w IV okresie osadniczym jest kontynuacją – rozwinięciem układu z wcześniejszych okresów, począwszy od I poziomu osadniczego.
5. W IV poziomie osadniczym przynajmniej w części jatek można zauważyć zmiany w sposobie ukształtowania wyjść. W jatkach 14, 16/17, 27(?) z fazy A tego poziomu miały prawdopodobnie wyjścia wykonane w jednym z końców ścian frontowych, a więc odmiennie do tych

ze starszych poziomów osadniczych. Nie we wszystkich jednak jatkach wejścia miały taki kształt. W fazie B, we wspólnym narożniku murowanych jatek 35 i 36 zarejestrowane zostały pozostałości pary wyjść wykonanych analogicznie do tych ze starszych okresów.

6. Wśród reliktyw jatek rzeźniczych z tego okresu nie stwierdzono pozostałości konstrukcji wydzielających frontową ich część, które z ostrożnością są interpretowane jako dolne części oparcia dla blatów/lad jatek. Można zatem domniemywać, że począwszy od IV poziomu osadniczego sposób konstruowania blatów/lad był inny. Jaki, tego niestety nie udało się ustalić na podstawie źródeł archeologicznych.
7. Pozostałości umocnienia podłoża pod kłoc do dzielenia mięsa w fazie A zarejestrowano tylko w trzech jatkach, natomiast w fazie B takich umocnień było już pięć. Najczęściej (trzy jatki) miały one formę owalnych „placków” wapna (zaprawy?), ale odnotowano także umocnienia z cegieł (dwie jatki) oraz desek (jedna jatka).
8. W jatkach fazy A i B IV poziomu osadniczego zarejestrowano pozostałości 24 palenisk. Najczęściej były one nie umocnione, choć w czterech przypadkach były wyłożone cegłami i ich fragmentami.
9. W przejściach między szeregami jatek na całej ich długości, najpóźniej w tym okresie, rozpoczęto stosować nawierzchnie brukowane. Wzdłuż jednej z krawędzi lub – później – wzdłuż obu były uformowane rynsztoki. Można zatem na tej podstawie wnosić, że przejścia nie były zadaszone.

Chronologia IV poziomu osadniczego

Czas trwania IV poziomu osadniczego został określony na blisko 150 lat, od 1367 r. do ok. 1516 r. Podstawą tych ustaleń były przede wszystkim wyniki badań dendrochronologicznych i numizmatycznych, a także źródła pisane. Nie zdecydowano się jednak na rozgraniczenie chronologiczne obu faz tego poziomu, co było spowodowane przede wszystkim nikłą ilością przesłanek mogących stanowić podstawę ustalenia tej cezur.

Do badań dendrochronologicznych zostały przekazane 44 próbki, z czego z 16 nie dało się uzyskać po-

zytywnego wyniku (lokalizacja elementów, z których pobrano próbki na ryc. 123 i 130). Z elementów pochodzących z konstrukcji jatek rzeźniczych uzyskano następujące daty: po 1200 r., $1273^{+x}/_{-6}$ r., po 1318 r., $1327^{+x}/_{-6}$ r., $1331^{+x}/_{-6}$ r., $1338^{+x}/_{-6}$ r., $1343^{+x}/_{-6}$ r., ok. 1344 r., $1345^{+8}/_{-6}$ r., $1345^{+x}/_{-6}$ r., $1346^{+8}/_{-6}$ r., $1346^{+x}/_{-6}$ r., 1349 ± 1 r., 1354 r., 1354/1355 r. (3 x), $1355^{+8}/_{-3}$ r., po 1357 r., 1365/1366 r. (4 x), 1364/1365 r. (2 x), 1366/1367 r. (2 x), ok. lub po 1583 r. Do uściślenia chronologii tego okresu mogą być brane pod uwagę tylko daty podkreślone, pozostałe bowiem są obarczone zbyt dużym błędem. Analizując je można stwierdzić, że najmłodsze drzewa (dęby), z których zostały wykonane elementy konstrukcyjne jatek zostały ścięte zimą 1366/1367 r. Można zatem przypuszczać, że jatki powstały w 1367 r., ewentualnie niedługo później.

Na uwagę zasługują dendrodaty uzyskane z pali III szeregu jatek. Z tej grupy siedmiu próbek (tylko z pali) uzyskano następujące daty: $1346^{+8}/_{-6}$ r., $1346^{+x}/_{-6}$ r., 1349 ± 1 r., 1354 r. oraz 1354/1355 r. (3 x). Rozpatrując je osobno można postawić tezę, że III szereg został wykonany o ok. 10 lat wcześniej niż szeregi I i II (po 1355 r.). Takiego wariantu wydarzeń nie można oczywiście wykluczyć. Podejmując w tym wypadku próbę rekonstrukcji zagospodarowania przestrzeni tego obszaru można by powiedzieć, że podczas gdy na dołączonej działce (parcela C) powstał nowy szereg jatek oraz poszerzono wschodnie przejście, to w zachodniej części jeszcze funkcjonowały oba szeregi starych jatek. Czy tak właśnie było, czy może jest to przypadek lub wynik procesu technologicznego, w którym pale III szeregu jatek pochodziły z innej partii drewna, tego już dzisiaj chyba nie można rozstrzygnąć.

Od pozostałych wyników badań dendrochronologicznych znacznie odbiega ostatnia data – ok. lub po 1583 r. – z elementu konstrukcji ściany oddzielającej jatki 14 i 15 z fazy B. Nie udało się niestety wyjaśnić, czym jest to spowodowane.

W dużym stopniu ustaloną chronologię potwierdzają wyniki badań numizmatycznych [Paszkiewicz w tym tomie]. Z warstw związanych z IV poziomem osadniczym pozyskano 40 monet, z tym że dwie z nich nie zostały dokładnie rozpoznane ze względu na zły stan zachowania (nr kat. 159 – brak-

teat, prawdopodobnie pruski z pierwszej połowy XIV w., 165 – koniec XIV lub pierwsza połowa XV w.). Były to pruskie fenigi brakteatowe (14 monet) datowane na następujące okresy: od ok. 1307/1308 r. do ok. 1317/1318 r. (jedna moneta, nr kat. 42), od ok. 1317/1318 r. do ok. 1327/8 r. (2 – nr kat. 51, 59), od ok. 1327/1328 r. do 1337/1338 r. (trzy – nr kat. 70, 74, 75), od ok. 1337/1338 r. do ok. 1347/1348 r. (dwie – nr kat. 85, 88), od ok. 1347/1348 r. do ok. 1360 r. (trzy – nr kat. 89, 103, 104), pierwsza połowa XIV w. (jedna – nr kat. 115), lata 1410–1415 (dwie monety, nr kat. 135, 136). Ponadto pozyskano również siedem pruskich firchenów Winrycha von Kniprode, datowanych na okres od ok. 1364 r. do ok. 1379 r. (lub 1416 r.) (nr kat. 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127), bity w Krakowie jeden półgrosz Jana Olbrachta, datowany na 1492–1498 (nr kat. 27), bity prawdopodobnie na Pomorzu jeden denar *Vinkenaugen*, datowany na XIV w. (nr kat. 32), bity prawdopodobnie na Pomorzu jeden denar *Vinkenaugen*, datowany od drugiej do czwartej ćwierci XIV w. (nr kat. 33), bity we Wrocławiu jeden halierz Karola I (IV), datowany na lata 1362(?)–1378 (nr kat. 156), bity w Inowrocławiu jeden brakteat Władysława Białego lub Władysława Garbatego, datowany na połowę lub trzecią ćwierć XIV w. (nr kat. 16), bity w Toruniu jeden szeląg Zygmunta I, datowany prawdopodobnie na lata 1528–1530 (nr kat. 140), bity w Szczecinie denar *Vinkenaugen* datowany od drugiej do czwartej ćwierci XIV w. (nr kat. 30), jeden bity w Söderköping (Szwecja) penning brakteatowy Magnusa II Ericssona, datowany na lata 1354–1363 (nr kat. 155), bity w Krzemnicy (Węgry) denar Rudolfa, datowany na 1592 r. (nr kat. 158), bity w Kołobrzegu denar *Vinkenaugen* Biskupstwa Kamieńskiego, datowany na drugą połowę XIV w. (nr kat. 28), bity na Gotlandii jeden gote (örtug), datowany na lata 1340–1361 (?) (nr kat. 14), bity w Pyrzycach jeden denar *Vinkenaugen*, datowany na czwartą ćwierć XIV w. (nr kat. 29), bity w Toruniu jeden szeląg Winrycha von Kniprode, datowany na lata 1380–1382 (nr kat. 131), bity w Meklemburgii jeden fenig brakteatowy, datowany od drugiej do trzeciej ćwierci XIV w. (nr kat. 23), bity w Toruniu półskojec Winrycha von Kniprode, datowany od ok. 1364 r. do ok. 1379 r. (lub

1416) (nr kat. 130), bity w Rydze jeden szeląg Gustawa II Adolfa, datowany na 1631 r. (nr kat. 153), bity w Elblągu jeden szeląg Gustawa II Adolfa, datowany prawdopodobnie na lata 1629–1634 (być może 1632 r.) (nr kat. 8).

Datowanie dwóch ostatnich monet znacząco odbiega od górnej cezury chronologii tego poziomu. Trudno jednoznacznie wyjaśnić, czym jest to spowodowane. Prawdopodobnie jest to wynik ingerencji wkopów z wyższych poziomów.

Górna cezura trwania tego poziomu osadniczego została ustalona przede wszystkim na podstawie informacji zawartej w źródłach pisanych (por. rozdz. *Chronologia V poziomu osadniczego*).

Podsumowanie wyników badań IV poziomu osadniczego

Podobnie jak we wcześniejszych okresach, w IV poziomie osadniczym, przede wszystkim w fazie A, jatki pod względem konstrukcyjnym i rozplanowania były w dużym stopniu jednorodne i najprawdopodobniej zostały wykonane w jednym czasie. Do pewnego zróżnicowania, szczególnie w zakresie konstrukcji, dochodzi w fazie B tego okresu. Wtedy powstają dwie jatki murowane, a ściany większości pozostałych zostają wymienione – także na drewniane, ale wykonane w innej technice.

Dla konstrukcji jatek z tego okresu, określonej jako słupowa z ryglami przyciesiowymi, trudno znaleźć analogie⁸⁰. Lepsza sytuacja jest z jatkami murowanymi. Ogólne analogie można przestawić bez większego trudu. Przede wszystkim będą to Stare i Nowe Jatki z Wrocławia [Czerner 1960: 65; Eysymontt 2000]. Poza tym zarejestrowano także murowane kramy, w których sprzedawano inne towary we Wrocławiu [Czerner, Lasota 2000: 332–337; Czerner 2002: 109; 114], Świdnicy [Chorowska, Lasota 2000: 363; Czerner 2002: 111–112, 114–115, 117], Głogowie [Czerner 2002: 115], Lubaniu [Czerner 2002: 115–116], Brzegu [Czerner 2002: 116–117] [por. też: Czerner 2002: 119–127]⁸¹.

⁸⁰ Por. rozważania na ten temat wyżej.

⁸¹ Rozważania na temat ikonografii jatek o ścianach murowanych i szkieletowych zob. w rozdz. *Uwagi końcowe*.

V POZIOM OSADNICZY od ok. 1516 r. do ok. 1630 r.

Sposób zagospodarowania, a także funkcja omawianego obszaru w V poziomie osadniczym nie uległa znaczącym zmianom, w przeciwieństwie do konstrukcji jatek rzeźniczych (ryc. 134).

Jednak przed przystąpieniem do opisu reliktyw zagospodarowania tego terenu w V poziomie osadniczym należy zauważyć, że poczynając od tego okresu, pozostałości zabudowy zachowały się w dużo gorszym stanie niż wcześniejsze. Zachowane źródła nie pozwalają już na ustalenie tak wielu szczegółów, dotyczących przede wszystkim konstrukcji, rozplanowania i wyglądu jatek. Uwaga ta dotyczy także zachowanych nawarstwień. Ich przyrost nie jest już tak intensywny, jak w okresach wcześniejszych. W przeciągu niecałych 200 lat, czyli w pierwszych czterech okresach osadniczych, poziom użytkowy w tym miejscu podniósł się o ok. 3 m⁸². W kolejnych czterech wydzielonych okresach, trwających ponad 450 lat, przyrost ten ma znacznie mniejszą wartość – ok. 1,5 m, z czego dużą jego część stanowiły wypełniska wkopów instalacyjnych pod wodociągi, kanalizacje, przewody elektryczne i inne⁸³. Możemy jedynie się domyślać, że w tym okresie warstwy użytkowe nie akumulowały się już tak intensywnie, a zapewne w wielu miejscach materiał, który je później tworzył, był na bieżąco usuwany (sprzątny), natomiast zużyte elementy i konstrukcje zabudowy były całkowicie lub prawie całkowicie wymieniane na nowe. Stąd należy wyraźnie zaznaczyć, że zgrupowane w osiem poziomów osadniczych elementy zagospodarowania tego obszaru nie muszą odzwierciedlać wszystkich etapów zabudowy. Bardzo możliwe, że (szczególnie w tym późniejszym okresie) funkcjo-

⁸² Należy tutaj jednak pamiętać, że poziom użytkowy po IV poziomie osadniczym mógł być wyższy nawet o 0,5–1 m niż pierwotnie. Odsłonięty podczas badań niższy poziom stropów warstw z końca IV i początku V okresu osadniczego może być efektem sprasowywania i zapadania się ich pod naciskiem nie tylko nowych warstw, ale także funkcjonujących tutaj konstrukcji, które później w całości lub większym fragmencie zostały rozebrane i usunięte (szerzej na ten temat niżej, w *Uwagi końcowe*).

⁸³ Nie licząc oczywiście wkopów budowlanych związanych ze wznoszeniem konstrukcji ścian późniejszych jatek rzeźniczych, a przede wszystkim kamienicy z końca XIX w.

nowała zabudowa, po której nie zachował się żaden ślad poza niewiele mówiącymi warstwami, głównie niwelacyjnymi, zachowanymi fragmentarycznie ze względu na późniejsze zniszczenia przez wkopy instalacyjne i inne.

Prawdopodobnie w wyniku usunięcia zabudowy i być może także części nawarstwień, w celu przygotowania terenu pod nowe konstrukcje jatek z VI poziomu osadniczego, większość elementów kramów z V okresu nie zachowała się. Poza najbardziej jednoznacznymi elementami konstrukcyjnymi ciągów jatek z V poziomu osadniczego w postaci potężnych kamieni, zachowały się relikty zagospodarowania wewnątrz tylko czterech jatek (4–6 i 18 – por. ryc. 134). Pozostałości reszty kramów zostały usunięte albo podczas zmian, które nastąpiły w kolejnych, bezpośrednio następujących okresach, lub później, podczas wykonywania wkopów instalacyjnych.

Ponadto wyżej położone części piwnicy kamienicy z końca XIX w. objęły swym zasięgiem północną część III szeregu jatek i fragment przejścia wschodniego (por. opis VIII poziomu osadniczego). To samo dotyczy czterech jatek (9, 10, 19 i 20) z północnych końców I i II szeregu. Zakres rejestracji ewentualnych pozostałości jatek zmniejszył się na tym poziomie eksploracji o ok. 40%.

Prawdopodobnie w wyniku pożaru przynajmniej części zabudowy działki handlowej (I i II szereg jatek), resztki konstrukcji kramów zostały rozebrane. Zachowane jeszcze konstrukcyjne pale narożne zostały ścięte (odrabane) na ówczesnym poziomie użytkowym. Wszystkie zbędne elementy, nie nadające się do powtórnego wykorzystania, zostały usunięte. Na tak przygotowanym terenie zostały umieszczone głazy, w miarę możliwości płaskimi powierzchniami do góry (3,17–3,37 m n.p.m.). Kamienie o średnicy 0,4–1,15 m zostały ułożone w narożnikach prawdopodobnie wszystkich kramów. Największą ich ilość zarejestrowano w linii frontowych ścian II i III szeregu jatek. Brakuje ich w linii tylnych ścian III szeregu jatek, co można wytłumaczyć tym, że jatki były „dostawione” do bocznych ścian budynków z parcel Św. Ducha 44 i Mariacka 52 (por. informacje źródłowe, o których wspomina Z. Maciakowska [w tym tomie]). Tylko kilka kamieni zarejestrowano

w linii tylnych ścian I i II szeregu jatek. Prawdopodobnie zostały tutaj zastosowane w ograniczonym zakresie lub wręcz w ogóle ich tutaj nie było, a stwierdzone kamienie są pozostałościami, na przykład, późniejszych napraw. W linii frontowych ścian I szeregu jatek kamieni było także mniej i były mniejsze (bardziej płaskie, w kilku przypadkach ułożone jeden na drugim po dwa lub trzy). Niewykluczone jednak, że część z nich zlokalizowana była poza zasięgiem badań wykopaliskowych.

Kamienie te niewątpliwie miały funkcję konstrukcyjną, prawdopodobnie podobną do tej, jaką wcześniej pełniły solidne słupy z narożników jatek. To ostatnie przypuszczenie może potwierdzać fakt, że w kilku przypadkach, szczególnie I i rzadziej II szeregu jatek, kamienie zostały ułożone bezpośrednio na ściętych palach (ryc. 135).

Domyślać się tylko możemy, że na płaskich powierzchniach kamieni ustawiane były drewniane słupy, które w wyższych partiach były połączone między sobą poziomymi belkami i oczepem. Najprawdopodobniej nie zastosowano tutaj przyciesi, która musiałaby leżeć na kamieniach. Nie tylko nie zachował się po niej żaden ślad, ale także wątpliwe jest, aby takie rozwiązanie wymagało ułożenia kamieni dokładnie w każdym z narożników jatek. Ponadto między głazami z linii frontowych ścian II szeregu jatek odnotowano negatywy zdemontowanych ścian, wypełnionych gruzem (szer. negatywów 14–42 cm) (3,14–3,22 m n.p.m.) (ryc. 136). Spągi tych negatywów znajdowały się niżej od poziomu górnych powierzchni kamieni. Można więc przypuszczać, że negatywy te są pozostałościami po zdemontowanym ceglany wypełnieniu pół konstrukcji szkieletu ścian jatek.

Podjmując próbę rekonstrukcji wyglądu ciągu frontowych ścian (także bocznych i części tylnych) można stwierdzić, że konstrukcja nośna została wykonana prawdopodobnie z drewnianych słupów, ustawionych na płaskich powierzchniach głazów w narożnikach każdej z jatek. W wyższych partiach ściany słupy były zapewne połączone ze sobą poziomymi belkami (ryglami) i powyżej oczepami, na których opierała się konstrukcja zadaszania. Przestrzenie (pola) między słupami i belkami były prawdopodobnie wypełnione cegłami. Można zatem stwierdzić,

że była to konstrukcja o cechach konstrukcji szkieletowej i tak zapewne wyglądająca powyżej powierzchni ziemi, ale istotną różnicą był tutaj brak przyciesi. Przy założeniu, że cegły wypełnienia dolnej partii ścian były układane bezpośrednio na ziemi, należy także wykluczyć określenie tej konstrukcji mianem słupowej z ryglami przyciesiowymi, ponieważ tego ostatniego elementu także brakowało. Ponadto właściwości dolnych partii tak rekonstruowanych ścian miałyby prawdopodobnie pewne wady konstrukcyjne, tj. ceglane wypełnienie dolnych partii ścian bez stabilizacji od spodu zapadałoby się, czego dowodem może być dolna część negatywów wypełnionych gruzem, zalegająca niżej od górnych powierzchni kamieni. Potwierdzeniem tego dziwnego rozwiązania konstrukcji ścian jatek może być jedyny zachowany fragment takiego muru ceglano, zachowanego w południowym profilu wykopu (ryc. 137). Na południowej krawędzi wysuniętego najdalej na południe kamienia z linii tylnych ścian jatek I i II szeregu zachowało się sześć warstw cegieł muru (wypełnienia pola konstrukcji szkieletu ściany) o szerokości równej szerokości cegły. Fakt zachowania się pozostałości dolnej partii ściany tylko w tym miejscu można wytłumaczyć tym, że był to fragment zlokalizowany poza zasięgiem późniejszych, destrukcyjnie wpływających działań budowlanych, związanych ze wznoszeniem muru frontowej (południowej) ściany ciągów jatek rzeźniczych w VII poziomie osadniczym (lub VI i VII)⁸⁴. Domyślać się także możemy (choć może być to zbieg okoliczności), że mur zalegał tylko na południowej części głazu, dlatego że w jego centralnej części stał pierwotnie drewniany słup, który został, podobnie jak pozostałe, zdemontowany podczas rozbiórki konstrukcji. Potwierdzeniem funkcjonowania tutaj pierwotnie drewnianego słupa może być stan zachowania północnej krawędzi tego muru, która nie była zerwana, a cegły w większości miały swoje końce (mimo że część z nich, szczególnie w dolnej partii, była popękana).

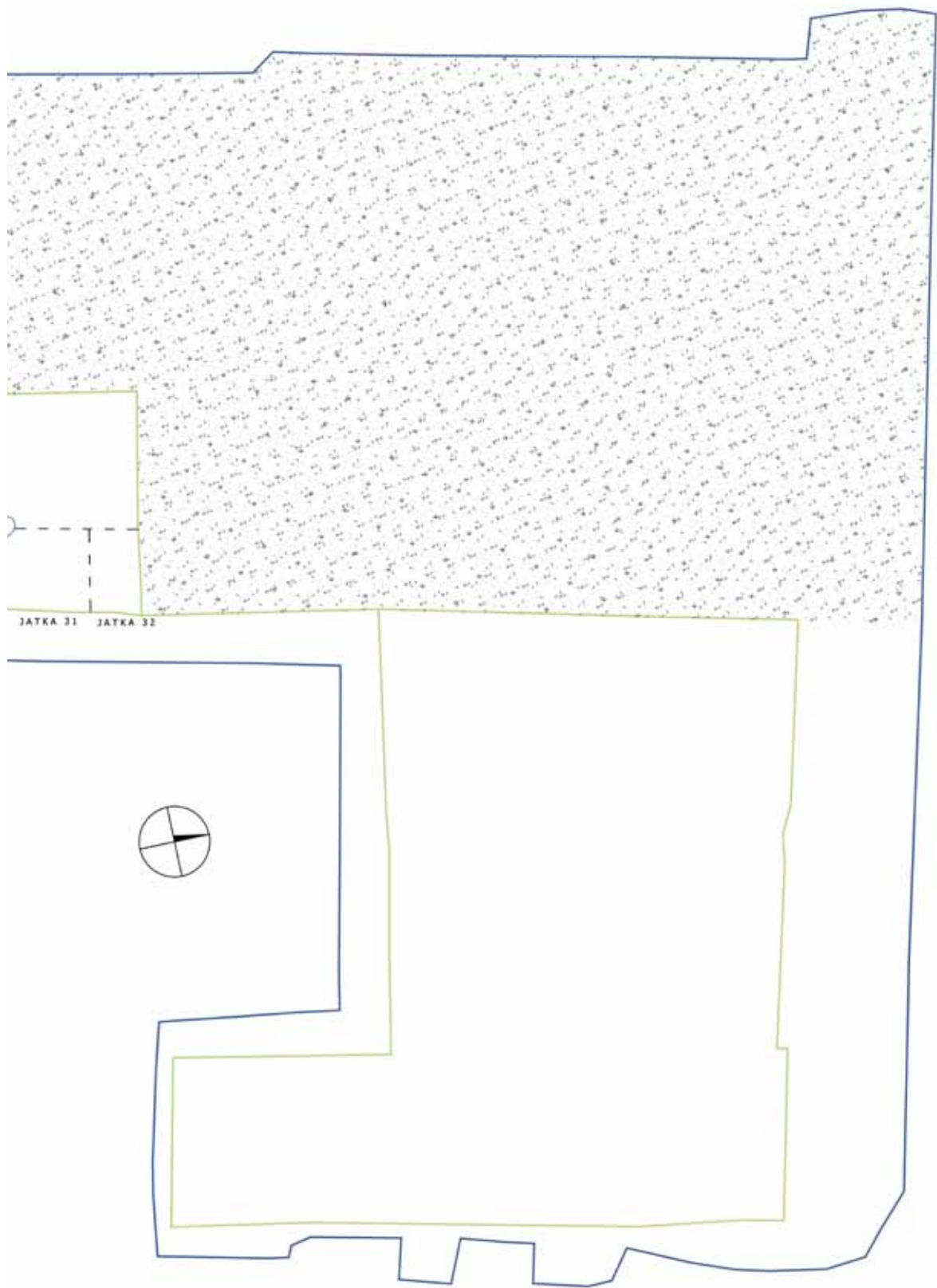
W V poziomie osadniczym udało się zarejestrować pozostałości zagospodarowania wnętrza tylko

⁸⁴ Jest to związane prawdopodobnie ze skróceniem długości rzędów jatek w VII lub nawet VI okresie osadniczym, o czym będzie mowa dokładniej niżej (przy omawianiu pozostałości VII poziomu osadniczego).

Ryc. 134. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w V poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska, M. Korszański i P. Makuła

Fig. 134. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, occupation level V. Drawing by A. Grabska, M. Korszański, P. Makuła

ul. Św. Duchy

Ryc. 135. Kamień konstrukcyjny z południowo-wschodniego narożnika jatki 12, posadowiony na ściętym palu z IV poziomu osadniczego. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 135. Construction stone from meat stall 12 southeastern corner, founded on a cut pile from occupation level IV. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

czterech jatek (4–6 i 18). W jacie 4 były to bardzo źle zachowane cztery deski ułożone płasko, równoległe do siebie, na osi północ-południe, o dł. zachowanej 1,14–1,66 m, szer. 23–30 cm i grub. 1–3 cm, które stanowią pozostałość po drewnianej podłodze kramu (3,09–3,18 m n.p.m.).

W jacie 5 również stwierdzono pozostałości podłogi w postaci bardzo źle zachowanych pięciu desek, położonych płasko (3,00–3,12 m n.p.m.) na osi wschód-zachód, o dł. zachowanej ok. 1,4 m, szer. 20–30 cm i grub. 2–4 cm. W centralnej części jatki, niemal bezpośrednio na deskach, stwierdzono pozostałości owalnego i nie umocnionego paleniska (3,03–3,11 m n.p.m.). We frontowej części jatki zalegały prawdopodobnie pozostałości umocnień pod dwa kłocce do dzielenia mięsa. W południowo-zachodnim narożniku było to owalne zgrupowanie otoczaków

Ryc. 136. Kamienie konstrukcyjne z linii frontowych (wschodnich) ścian II szeregu jatek w V poziomie osadniczym. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 136. Construction stones from front (eastern) walls of row II meat stalls, occupation level V. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

i rzadziej fragmentów cegieł (3,14–3,26 m n.p.m.), natomiast w narożniku północno-zachodnim odnotowano owalny „placek” zwartej warstwy gruzu z zaprawą wapienną i żwirem (3,1–3,11 m n.p.m.) o miąższości 2–5 cm, który był otoczony kamieniami o średnicy 6–57 cm. Można mieć pewne wątpliwości czy oba umocnienia, zalegające na podobnym poziomie, funkcjonowały w jednym czasie. Być może ich chronologia jest jednak zróżnicowana. Innym przypuszczeniem, jakie można zaproponować, jest inna funkcja kamieni z południowo-zachodniego narożnika jatki, trudno jednak stwierdzić, jaka.

W jacie 6 zarejestrowano przede wszystkim pozostałości posadzki (3,04–3,25 m n.p.m.) wykonanej z całych cegieł i ich fragmentów o wymiarach 70–80 x 140–145 x 315 mm. Ponadto w północno-zachodnim narożniku odnotowano pozostałości umocnienia podłoża pod kłoc do dzielenia mięsa w postaci owalnego „placka” (średnica 0,73–1 m) twardej, kremowo-szarej warstwy zaprawy wapiennej i gruzu z inkluzjami kamieni, o miąższości 4–10 cm (3,09–3,13 m n.p.m.).

Ryc. 137. Dwa kamienie z południowego profilu wykopu, stanowiące podstawę dla słupów narożnych ścian II szeregu jatek w V poziomie osadniczym. Na kamieniu po prawej stronie widoczne jedyne zachowane pozostałości nie rozebranego, ceglanego wypełnienia ścian jatek. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 137. Two stones from the southern trench profile that constitute the base for posts in corner walls of row II meat stalls, occupation level V. On the stone on the right the only preserved remnants of not destroyed brick filling of meat stall walls. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

W północnej części jatki 18 odnotowano zgrupowanie otoczaków, które być może należałoby interpretować jako pozostałość bruku (2,81–2,87 m n.p.m.).

Chronologia V poziomu osadniczego

Czas trwania V poziomu osadniczego został ustalony na ponad stuletni okres, od ok. 1516 r. do ok. 1630 r. Podstawą tych ustaleń jest wzmianka źródłowa, mówiąca o budowie w 1516 r. nowych jatek rzeźniczych [Maciakowska w tym tomie; zob. też: Friedrich 1997: 209; Stankiewicz 2006: 344–345].

Pozostałe przesłanki umożliwiające uściślenie datowania nie są już tak jednoznaczne. Po pierwsze, z pozostałości konstrukcji jatek (z powodu złego stanu zachowania) nie udało się pozyskać elementów drewnianych nadających się do badań dendrochronologicznych. Po drugie – chronologia odnalezionych monet jest dużo szersza niż w pozostałych, starszych poziomach osadniczych [Paszkiwicz w tym tomie]. Z warstw związanych z V poziomem osadniczym pozyskano 26 monet. Były to pruskie fenigi brakteatowe (16 monet), datowane na następujące okresy: od ok. 1307/1308 r. do ok. 1317/1318 r. (dwie – nr kat. 35, 47), od ok. 1327/1328 r.

do 1337/1338 r. (jedna – nr kat. 73), od ok. 1337/1338 r. do ok. 1347/1348 r. (cztery – nr kat. 78, 82, 83, 84), od ok. 1347/1348 r. do ok. 1360 r. (dwie – nr kat. 90, 100), pierwsza połowa XIV w. (jedna – nr kat. 114), lata ok. 1360–1363 (dwie – nr kat. 108, 113), lata 1391–1393/4139 (?) r. (jedna – nr kat. 132), lata 1391–1406? r. (jedna – nr kat. 134), lata 1410–1413(?) r. (jedna – nr kat. 137), druga ćwierć XV w. (jedna – nr kat. 138). Ponadto pozyskano również trzy pruskie firchony Winrycha von Kniprode, datowane na okres od ok. 1364 r. do ok. 1379 r. (lub 1416 r.) (nr kat. 119, 125, 128), fragment nieokreślonego, nieczytelnego brakteatu guziczkowego, datowanego na XIV–XV w. (nr kat. 163), bity prawdopodobnie w Płocku jeden denar brakteatowy być może Siemowita IV, datowany na początek XV w. (nr kat. 22), bite w Gdańsku 6 groszy Augusta III, datowane na 1763 r. (nr kat. 12), bity w Królewcu jeden trojak (*Düttchen*) Fryderyka II, datowany na 1782 r. (nr kat. 148), bity w Berlinie jeden trojak (*Düttchen*) Fryderyka II, datowany na 1782 r. (nr kat. 2), bity w Gdańsku jeden grosz I Wolnego Miasta, datowany na 1809 r. (nr kat. 13) oraz jeden pruski fenig Fryderyka Wilhelma III, datowany na 1821(?) r. (nr kat. 150).

Analizując zestaw monet można zauważyć, że tylko część z nich potwierdza datowanie V poziomu osadniczego. Stwierdzono tutaj także monety wybite znacznie wcześniej, jak i znacznie później. Pochodzenie i tych wcześniejszych, i późniejszych można wytłumaczyć ingerencją młodszych wkopów instalacyjnych i budowlanych w warstwy tego poziomu osadniczego.

Podsumowanie wyników badań V poziomu osadniczego

Z powodu zniszczeń, które swym zasięgiem objęły północne odcinki trzech szeregów kramów i przejścia między nimi, ilość jatek odsłoniętych na poziomie V okresu osadniczego zmniejszyła się z 40 do 28. Jednak można przypuszczać, że w tym okresie funkcjonowało nadal 80 jatek o zarysie planu zbliżonym do kwadratu o długości boku ok. 2 m, skupionych w czterech szeregach z dwoma przejściami między nimi⁸⁵ [por.: Massalski, Stankiewicz 1969: 208, il. 89].

W wyniku przeprowadzonych zmian na obszarze działki handlowej, wymianie zostały poddane jedynie konstrukcje ścian jatek. Ich rozplanowanie najprawdopodobniej nie zostało zmienione. Wskazują na to zarejestrowane pozostałości zagospodarowania wnętrza czterech jatek. Rozplanowanie pozostałych zostało zrekonstruowane na podstawie linii zasięgu poszczególnych jatek z IV poziomu osadniczego (linia przerywana na ryc. 134).

Podobnie jak we wcześniejszych okresach, w tym także zarejestrowane źródła archeologiczne dają podstawę do stwierdzenia, że ciągi jatek rzeźniczych zostały wzniesione w jednym czasie i według jednej koncepcji budowlanej. Świadczy o tym nie tylko sposób ich rozplanowania, podobny zarys planu i wielkości każdej z jatek, ale przede wszystkim pozostałości konstrukcji ścian, tj. duże kamienie ułożone prawdopodobnie w każdym z narożników kramów, może z wyjątkiem ścian tylnych (szczególnie dotyczy to III szeregu jatek, którym za tylne ściany

służyły boczne mury budynków z parcel przy ul. Mariackiej i Św. Ducha 44).

Trudności z jednoznacznym określeniem konstrukcji jatek rzeźniczych z V poziomu osadniczego w konsekwencji utrudniają możliwość podania analogii. Przy założeniu, że mamy do czynienia z konstrukcją szkieletową z wypełnieniem ścian cegłą, za przykłady można podać jedynie jatki odsłonięte podczas badań w 1960 r. na terenie tzw. Nowych Jatek w bezpośrednim sąsiedztwie Nowego Targu we Wrocławiu [Czerner 1960: 65–67]. Z pewnością jednak duża część konstrukcji ścian jatek w różnych okresach była szkieletowa i tylko z powodu stanu badań oraz zniszczeń dokonanych podczas budowy nowych, murowanych obiektów nie zachował się po nich żaden ślad. Z podobną sytuacją mamy do czynienia, jeżeli chodzi o przykłady o charakterze bardziej ogólnym, tj. uwzględniających kramy, w których sprzedawano inne produkty niż mięso. Można podać jako analogię tylko jeden kram z rynku wrocławskiego [Buśko 2000a: 237; por. też: Czerner 2002: 117–118].

VI POZIOM OSADNICZY od ok. 1630 r. do XVIII/XIX w.

Skala zniszczeń dokonanych przez młodsze obiekty w jeszcze większym stopniu dotknęła pozostałości jatek z VI poziomu osadniczego. Nie tylko nie zachowały się podziały pojedynczych jatek, ale brakuje także dużej części elementów konstrukcyjnych, które zostały prawdopodobnie zagłębione w ziemi (przynajmniej częściowo). Oprócz wymienionych wyżej przyczyn zniszczeń (przy okazji omawiania zniszczeń pozostałości jatek z V poziomu osadniczego), najważniejszą w tym okresie były wkopy pod ciągi łą fundamentowych ścian frontowych i tylnych (na osi północ-południe) jatek rzeźniczych z VII poziomu osadniczego. Właściwie dzięki trudnej do wytłumaczenia decyzji o wykorzystaniu w strukturze nowych fundamentów (z VII poziomu osadniczego) sześciu ceglanych podstaw (baz?) słupów zachowały się jakiegokolwiek pozostałości po konstrukcji jatek z VI okresu osadniczego (ryc. 138).

W północnym odcinku zachowanego III szeregu jatek rzeźniczych, na linii ich frontowych ścian (jat-

⁸⁵ Z pewnością część jatek była połączona ze sobą, a ponadto niektórzy rzeźnicy posiadali jatki w różnych miejscach tych czterech rzędów, co z pewnością ma swoje odzwierciedlenie w zapisach źródłowych [por.: Maciakowska w tym tomie].

ki 26–30), w narożnikach odnotowano ceglane fundamenty punktowe, które prawdopodobnie należałyby uznać za podstawy (bazy?) nie zachowanych drewnianych słupów, stanowiących elementy konstrukcyjne ścian ciągów jatek rzeźniczych. Odsłonięte punktowe mury pod względem rozplanowania powtarzają lokalizację potężnych kamieni konstrukcyjnych ścian jatek z V poziomu osadniczego (por. ryc. 134). Mury punktowe zostały zbudowane na planie prostokątów, których dłuższe boki przebiegają na osi ścian frontowych jatek i miały długości 54–78 cm, szer. 38–49 cm i zachowanej wysokości 30–63 cm (do dziewięciu warstw cegieł) (ryc. 139). Górne, zachowane powierzchnie murów były na wysokości 3,85–4,07 m n.p.m., natomiast poziom ich posadowienia to ok. 3,5 m n.p.m. Jako materiału użyto żółtej i jasnopomarańczowej cegły, tzw. holenderki, o wymiarach 50 x 112–115 x 240–245 mm łączonej zaprawą wapienną z dużą ilością piasku. Niektóre boki obwodu murów posiadają jedną lub dwie odsadzki, często o nieregularnych kształtach, szer. ok. 6 cm. Z powodu m.in. nie zachowania się górnych powierzchni tych murów trudno stwierdzić, jak wyglądały wyższe partie ścian jatek. Domyślać się jedynie możemy, że zastosowano tutaj podobne rozwiązania jak w okresie wcześniejszym, tyle że głązy zostały zastąpione punktowymi murami, na których być może były ustawione drewniane słupy, połączone w wyższych partiach poziomymi belkami (ryglami?), a wyżej oczepami. Wolne przestrzenie między elementami szkieletu były prawdopodobnie wypełnione cegłą. Być może tutaj także nie zastosowano przyciesi, choć jej funkcjonowania nie można wykluczyć.

Między trzema murami w południowej części zachowanego ciągu stwierdzono dwa zgrupowania kamieni o średnicy 5–33 cm (ryc. 138) o szerokości nie przekraczającej szerokości murów punktowych. Niestety, nie tylko nie udało się ustalić ich funkcji, ale także nie ma pewności, czy współlistniały one z murami punktowymi. Nie można wykluczyć, że należą do starszego, V poziomu osadniczego, co jednak i tak nie przybliży nas do wyjaśnienia ich funkcji.

Na podstawie odsłoniętych sześciu murów punktowych można przypuszczać, że podobne elementy zostały zastosowane we wszystkich jatkach,

a przynajmniej w ich ścianach frontowych (ryc. 138). Jako tylne ściany III szeregu jatek, podobnie jak we wcześniejszym okresie, wykorzystywano mury boczne budynków z parcel Mariacka 52 i Św. Ducha 44. Podobna sytuacja mogła być po przeciwległej stronie, wzdłuż ścian budynku Plebanii kościoła NMP oraz kamienic i Kaplicy Królewskiej, która stała w ich miejscu. Nie można wykluczyć, że tylne ściany połączonych ze sobą jatek I i II szeregu również opierały się na podobnych murach (por. ryc. 139).

Wraz z zakończeniem użytkowania jatek rzeźniczych z tego okresu, konstrukcje ich ścian zostały rozebrane. Zachowano jedynie sześć murów (ryc. 138 i 139), które zostały wykorzystane w strukturze murowanej ławy fundamentowej ciągów ścian jatek rzeźniczych z VII poziomu osadniczego.

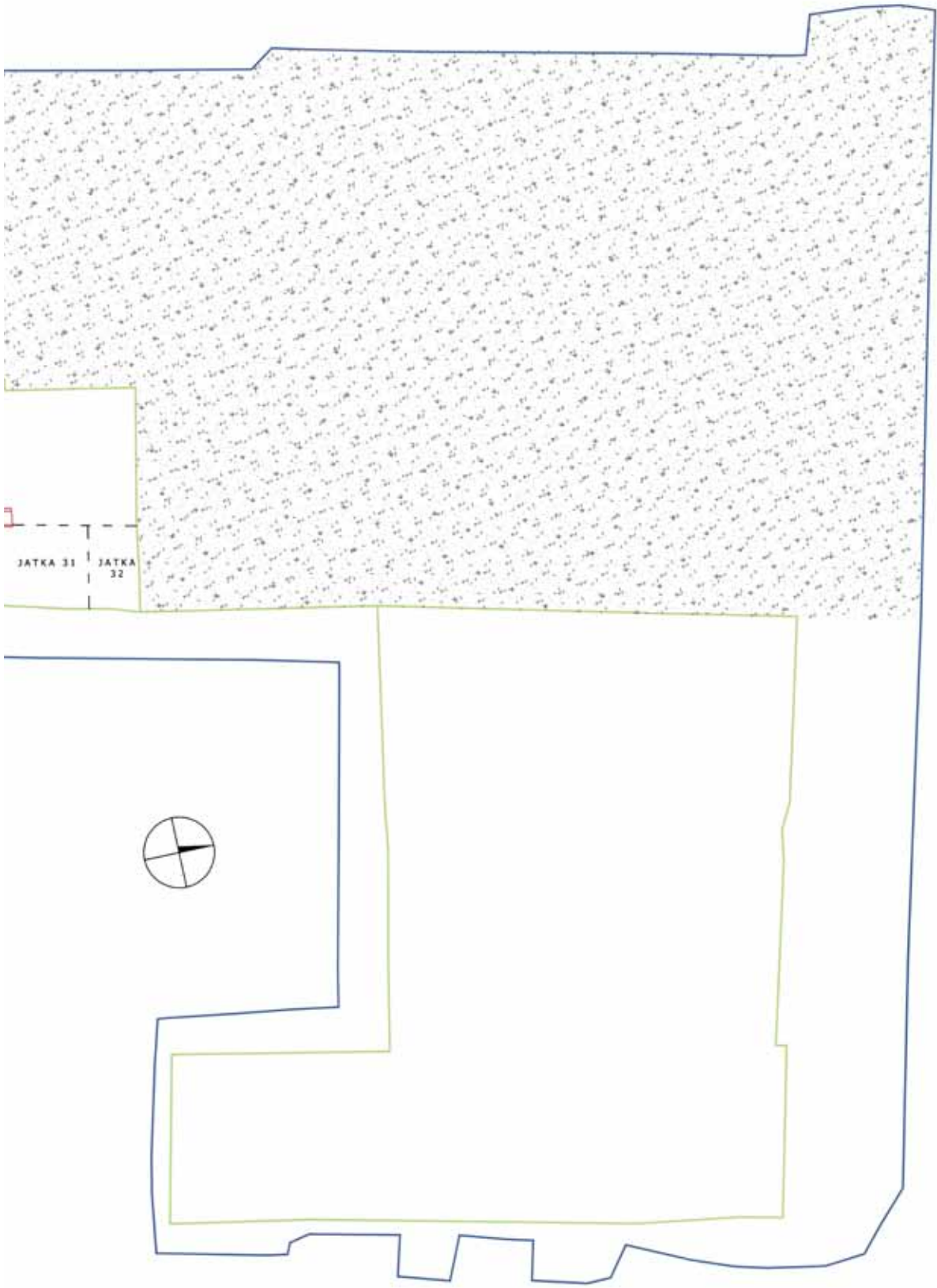
Chronologia VI poziomu osadniczego

Czas trwania tego poziomu został ustalony na okres ok. 170 lat, od ok. 1630 r. do przełomu XVIII/XIX w. Podstawą tych ustaleń jest przede wszystkim analiza źródeł pisanych, z których wynika, że prawdopodobnie ok. 1630 r. została założona nowa księga ze spisem jatek rzeźniczych [Maciakowska w tym tomie]. Oczywiście daty tej nie można traktować jednoznacznie. Powiązanie jej ze wzniesieniem kolejnego zespołu jatek rzeźniczych jest tylko nie potwierdzonym przypuszczeniem. Poza tą datą nie ma właściwie innych przesłanek dających możliwość potwierdzenia chronologii. Podobnie jak w V poziomie osadniczym, nie udało się pozyskać drewnianych elementów nadających się do badań dendrochronologicznych, a z numizmatów pozyskano tylko jeden pruski fenig brakteatowy, datowany na lata 1450. (nr kat. 139), bity w Elblągu jeden fenig brakteatowy Kazimierza IV Jagiellończyka, datowany na czwartą ćwierć XV w. (nr kat. 7), bity w Toruniu jeden szeląg Kazimierza IV, datowany od 1457 r. do ok. 1520 r. (nr kat. 157), bity w Elblągu jeden fenig brakteatowy Kazimierza IV, datowany na lata 1460 lub 1470 (nr kat. 6), bity w Gdańsku jeden szeląg Zygmunta I, datowany na 152? (1525?) r. (nr kat. 10), jeden pruski Dreiling (trzeciak) Jerzego Fryderyka, datowany na 1593 r. (nr kat. 143), bity w Rydze jeden szeląg Zygmunta III, datowany na 1610 r. (nr kat. 152) oraz bite w Ber-

Ryc. 138. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w VI poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska i P. Makuła

Fig. 138. General relics development plan of area between property located at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, occupation level VI. Drawing by A. Grabska, P. Makuła.

ul. Św. Duchy

Ryc. 139. Fundamentowe mury punktowe ścian frontowych III szeregu jatek rzeźniczych w VI poziomie osadniczym. Widok od północnego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 139. Brick pier footing of row III meat stall front walls, occupation level VI. View from the northwest. Photo by R. Krzywdziński

linie 5 fenigów Wilhelma I, datowane na 1875 r. (nr kat. 25) [Paszkiwicz w tym tomie].

Z podobną sytuacją mamy do czynienia, jeżeli chodzi o górną cezurę trwania tego poziomu osadniczego. Została ona ustalona właściwie tylko na podstawie stratygrafii.

Podsumowanie wyników badań VI poziomu osadniczego

Rozplanowanie i prawdopodobnie ilość jatek w tym okresie nie uległa zmianie, mimo że od V poziomu osadniczego zmniejszył się zakres możliwej do przebadania powierzchni.

Mimo ograniczonej ilości pozostałości jatek z VI poziomu osadniczego można przypuszczać, że konstrukcja ich ścian uległa zmianie prawdopodobnie tylko w zakresie materiału, z którego zostały one wykonane. Zamiast kamieni, jako podstawy konstrukcji użyto murów punktowych z cegły holenderki. Być może wyższe partie ścian miały analogiczną budowę, jak we wcześniejszym okresie.

Ponadto szkieletową konstrukcję ścian jatek rzeźniczych z tego okresu poświadczają źródła pisane. Informacja ta pochodzi ze wstępu do lustracji muru ogniowego z parceli Św. Ducha 44, przeprowadzonej w 1734 r. [Maciakowska w tym tomie].

Najpóźniej od VI poziomu osadniczego mamy do czynienia z potwierdzonymi źródłowo nazwami własnymi każdego z czterech szeregów jatek rzeźniczych. Najstarsza informacja o nazwach szeregów jatek pochodzi z lat trzydziestych XVII w. Licząc od zachodu, czyli od Plebanii kościoła NMP, były to ciągi: Plebański (Pfarrseite), Żebraczy (Elende Seyte), Dominikański (Dominice Seyte) i Wodny (Waßerseite) (ryc. 138) [por.: Maciakowska w tym tomie, a także Stankiewicz 2006: 344; Kloss 1954: 201; Bogucka 1962: 209 przyp. 14; Bogdanowicz 1992: 35]. Nazwy własne miały także jatki rzeźnicze ze Starego Miasta: Zamkowy, Pański, Budniczy i Gottschalki [Kloss 1954: 201].

VII POZIOM OSADNICZY od XVIII/XIX w. do 1897 r.

Pozostałości zagospodarowania terenu z tego okresu zachowały się w nieco lepszym stanie niż te z dwóch wcześniejszych poziomów osadniczych. Ponadto przetrwały także źródła ikonograficzne i inne, o których będzie jeszcze mowa niżej.

Główną grupą obiektów poświadczających sposób zagospodarowania tego okresu jest pięć ciągów murów fundamentowych, z czego cztery przebiegają na osi północ-południe i jeden prostopadłe, wzdłuż ich południowej krawędzi (ryc. 140 i 141). Zarówno pod względem materiału, jak i struktury cztery pierwsze mury są do siebie bardzo podobne. Pod tymi względami odbiega od nich nieco mur, który przebiegał wzdłuż północnej pierzei ul. Mariackiej (ryc. 140 i 144). Miał on dł. odkrytą 13,6 m, grub. 7–79 cm (dwie długości cegły) i zachowaną wys. do 1,43 m. W jego dolnej części stwierdzono fundament o głębokości do 91 cm, wykonany z kamieni o średnicy 20–70 cm, układanych w warstwy przekładane gruzem z piaskiem i żwirem. Na opisanym fundamencie, na warstwie wyrównawczej z gruzu zarejestrowano maksymalnie do siedmiu warstw cegieł muru (wys. do 52 cm). Do wykonania muru użyto w większej części cegły rozbiórkowej, tj. dużych rozmiarów, ręcznie wykonanych i tzw. holenderek. Pierwsza miała wymiary: 70–80 x 140 x 300–310 mm, natomiast druga 40–45 x 90–105 x 200 mm. Do budowy zostały wykorzystane także fragmenty cegieł.

Mur ten został posadowiony na poziomie 2,93–3,3 m n.p.m., natomiast jego zachowane górne powierzchnie zarejestrowano na wysokości 4,1–4,35 m n.p.m.

Około 4,34 m od wschodniego końca muru zlokalizowana była przerwa o dł. 1,5 m, którą można interpretować jako oścież wejścia do wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Niestety, nie odnotowano tutaj żadnych elementów, które można interpretować jako pozostałości ościeżnicy, zawiasów, czy innych temu podobnych elementów.

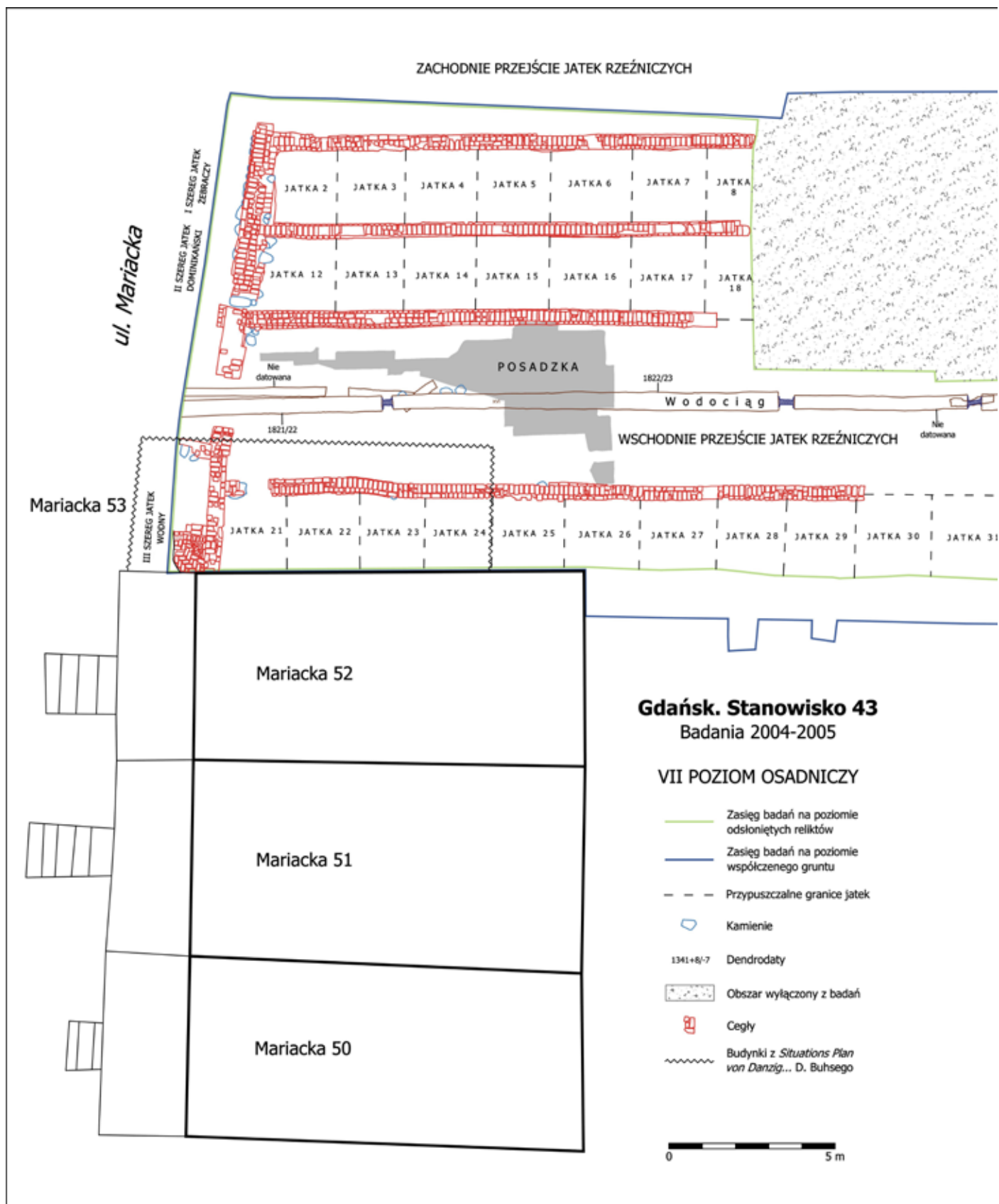
Od strony północnej do tego muru zostały dostawione cztery prostopadłe ściany o dł. 14,2–19,2 m, grub. ok. 30 cm (równiej jednej długości cegły)

(u dołu z odsadzką – 45 cm) i zachowanej wysokości do 80 cm. Stopę fundamentową odnotowano na 3,35–4,07 m n.p.m., natomiast górne zachowane powierzchnie na 4,73 m n.p.m. Odległości między murami, licząc od wschodu, są następujące: ok. 4,8 m; 2,3–2,4 m i 2,3–2,4 m. Pierwsza stanowiła szerokość wschodniego przejścia jatek; dwie kolejne były równe głębokości jatek rzeźniczych z I i II szeregu. Wszystkie cztery mury zostały wykonane z dwóch rodzajów cegieł. Do pierwszego należały duże, ręcznie wykonane cegły o wymiarach: 60–70 x 140–145 x 285–300 mm. Drugi typ to cegła, która podczas modelowania w formie była dociskana szeroką deską, co powodowało powstawanie charakterystycznie zawiniętej krawędzi jednej z podstaw cegły (ryc. 142). Jej wymiary wynosiły: 60–65 x 130–140 x 280 mm.

Zarówno mur z północnej pierzei ul. Mariackiej, jak i cztery mury prostopadłe do niego, zostały umieszczone we wkopach o nieco większej szerokości niż grubość samych murów. Stropy tych wkopów, wypełnione gruzem, gliną żwirem z inkluzjami drobnych kamieni, zarejestrowano na wysokości ok. 4,2 m n.p.m. (współczesny poziom użytkowy na ok. 4,5–5 m n.p.m.).

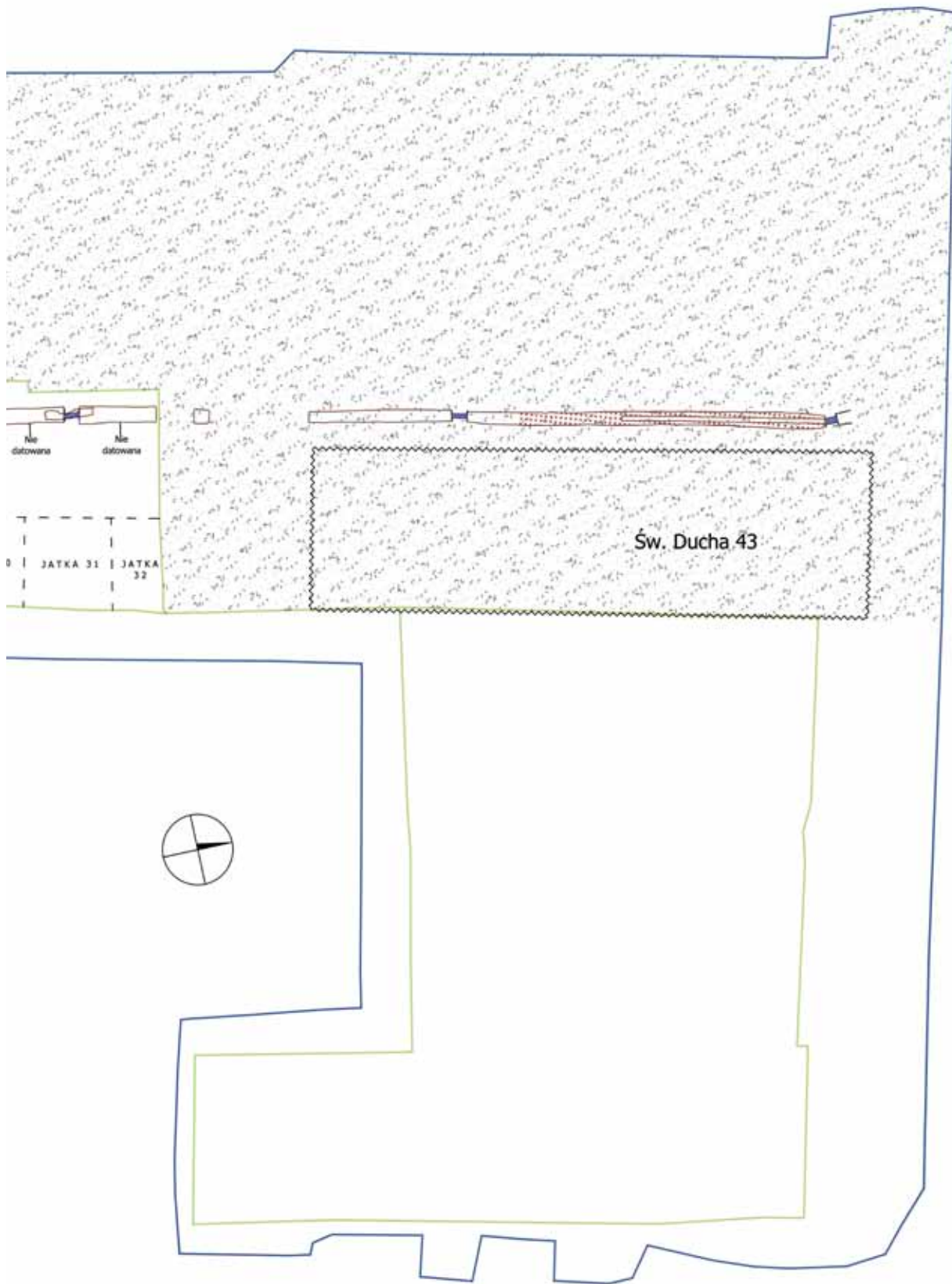
Mur przebiegający w linii północnej pierzei ul. Mariackiej należałoby interpretować jako pozostałość ściany frontowej kompleksu jatek rzeźniczych, fasady uwidocznionej na zdjęciu sprzed II wojny światowej (por. ryc. 5 w oprac. Z. Maciakowskiej [w tym tomie] oraz ryc. 143). Natomiast mury prostopadłe do niej to pozostałości ścian frontowych i tylnych I, II i III szeregu jatek rzeźniczych. Jak już wcześniej wspomniano, mury te zostały dostawione do fasady kompleksu jatek od strony ul. Mariackiej, co świadczy o tym, że są od niej młodsze. Potwierdzać to może (choć nie musi) także głębsze posadowienie muru fasady o 40–80 cm oraz inna struktura fundamentu, tj. zastosowanie kamieni przekładanych warstwami gruzu z piaskiem i żwirem. Fundamenty ścian ciągów jatek rzeźniczych wykonane zostały w formie całkowicie murowanych ław ustawionych bezpośrednio na dnie wkopu fundamentowego.

Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, czy te odmienności murów są wynikiem zróżnicowania chronologicznego, a jeżeli tak, to jak długi czas

Ryc. 140. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w VII poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska i P. Makuła

Fig. 140. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, occupation level VII. Drawing by A. Grabska and P. Makuła

Ryc. 141. Pozostałości murów południowej części kompleksu jatek rzeźniczych w VII poziomie osadniczym. Widok od północnego wschodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 141. Remnants of walls from southern part of meat stalls, occupation level VII. View from the northeast. Photo by R. Krzywdziński

dzielił moment ich powstania czy też przystosowania technologii konstrukcji do funkcji. W pierwszym wariantcie ściany frontowych i tylnych ciągów ścian jatek mogły zostać wymienione na nowe konstrukcje.

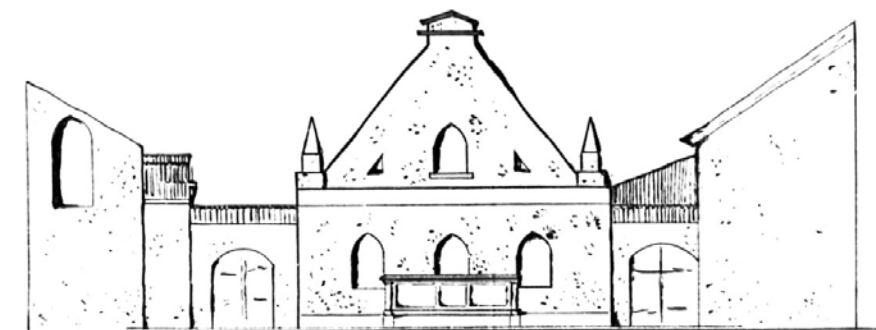
W tym przypadku fasada przez pewien okres mogła funkcjonować wraz ze ścianami, których pozostałości zarejestrowano w formie murów punktowych wykonanych z cegły holenderki w VI poziomie osadniczym. W wariantcie drugim można przypuszczać, że fasada, mając większe gabaryty w stosunku do murów prostopadłych, wymagała solidniejszego i głębszego posadowienia. Brak przewiązania jej z murami frontowych i tylnych ścian jatek jest jednak elementem, który trudniej jest wytłumaczyć.

Zachowane zdjęcia i rysunek (ryc. 143, [Maciakowska w tym tomie, ryc. 5, 6], a także inne zdjęcia z zasobów Bildarchiv w Marburgu) pozwalają w ograniczonym zakresie na przeprowadzenie analizy stylistyczno-architektonicznej południowej fasady kompleksu jatek rzeźniczych. Ograniczenia możliwości analizy wystroju architektonicznego fasady są spowodowane z jednej strony mało charakterystycznymi detalami, z drugiej – część tych elementów została tutaj zamontowana wtórnie. Ostrołuczne okna wskazywać mogą na gotycki charakter budowl, co oczywiście kłóci się chociażby z płytkim poziomem posadowienia tego muru. Ponadto na

Ryc. 142. Cegły z charakterystycznie zawiniętą jedną z krawędzi podstawy w murze frontowych ścian jatek z III szeregu w VII poziomie osadniczym. Widok od północnego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 142. Bricks with characteristically wrapped edge of the base in the masonry of the front walls of meat stalls in row III in the VII occupation level. View from the northwest. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 143. Szkic fasady kompleksu jatek rzeźniczych od strony ul. Mariackiej. Lata 1900–1940 [z zasobów Bildarchiv w Marburgu]

Fig. 143. A sketch of meat stalls' façade facing Mariacka street. 1900–1940 [Marburg Bildarchiv resources]

jego szczycie znajdowała się umieszczona poziomo płyta piaskowcowa. Stanowiła ona element ochrony przed zaciekananiem wodą korony muru. Można się liczyć z jej pochodzeniem z okresu od końca XVIII do połowy XIX w., co równie dobrze może świadczyć o wtórnym użyciu jej tutaj. Jeszcze wyraźniej widoczne jest to w przypadku umieszczonych na dole spływów szczytu dwóch – czworokątnych w poziomym przekroju – obelisków, które pochodziły raczej z drugiej połowy XIX, albo początku XX w. Były one rażąco nieproporcjonalne wobec miejsca ich usytuowania. Chyba najbardziej istotnym detalem fasady były trzy płyty z płaskorzeźbami i cztery słupki z ornamentem, umieszczone pośrodku części przyziemnej. Mimo niemal całkowitego zniszczenia ścian kompleksu jatek rzeźniczych w 1945 r., właśnie te płyty i słupki zostały odzyskane i po wojnie umieszczone w bezpośrednim sąsiedztwie, w balustradzie przedproża odbudowanej kamienicy przy ul. Mariackiej 52, gdzie znajdują się do dnia dzisiejszego (ryc. 145).

Zostały one wykonane z piaskowca gotlandzkiego (poza miejscami rekonstrukcji). Dwie płyty, przedstawiające byki w ujęciu bocznym są schematyczne, słabe w proporcjach zwierząt, drzew i dekoracji roślinnych⁸⁶. Kompozycja ma raczej na celu wypełnienie ram niż artystyczne przedstawienie tema-

tu. Lepiej wykonana jest płyta z łbem barana umieszczonym na tle kartusza, którego górne woluty i dolne fragmenty wieńców roślin są o wiele lepiej wkomponowane w obramienie. Sam łeb też jest lepiej opracowany od figur byków na pozostałych płycinach (ryc.

Ryc. 144. Pozostałości wschodniego odcinka fasady kompleksu jatek rzeźniczych od strony ul. Mariackiej. Widok od wschodu. Fot. R. Krzywdziński

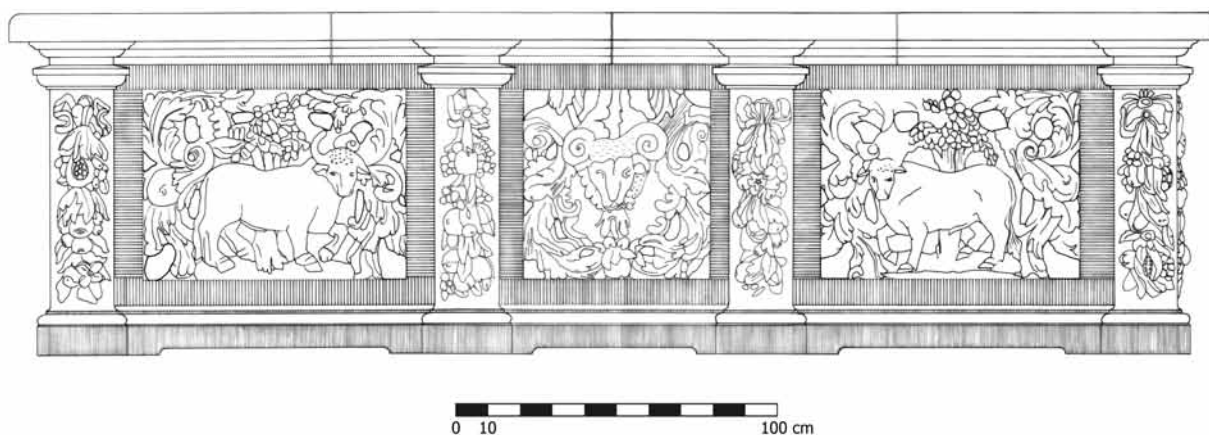
Fig. 144. Remnants of the eastern part of meat stalls' façade facing Mariacka street. View from the east. Photo by R. Krzywdziński

⁸⁶ Analiza detali architektonicznych fasady jatek rzeźniczych oraz płaskorzeźb z bykami i głową barana została wykonana przez Janusza Pałubickiego, któremu serdecznie dziękuję za okazaną pomoc [por. też informacje zawarte w tekście J. Stankiewicz, 2006: 344–345].

Ryc. 145. Płaskorzeźby z bykami i głową barana, wcześniej w południowej fasadzie kompleksu jatek rzeźniczych, obecnie w balustradzie przedproża kamienicy przy ul. Mariackiej 52 w Gdańsku. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 145. Bas-relief sculptures with bulls and a ram's head, earlier decorating the southern façade of the meat stall complex, now in the railing of the stoops in front of the house at 52 Mariacka Street in Gdańsk. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 146. Płaskorzeźby z bykami i głową barana, wcześniej w południowej fasadzie kompleksu jatek rzeźniczych, obecnie w balustradzie przedproża kamienicy przy ul. Mariackiej 52 w Gdańsku. Rys. E. Nakonieczna

Fig. 146. Bas-relief sculptures with bulls and a ram's head, earlier decorating the southern façade of the meat stall complex, now in the railing of the stoops in front of the house at 52 Mariacka Street in Gdańsk. Drawing by E. Nakonieczna

146). Słupki z ornamentem roślinnym mogą, ale nie muszą pochodzić z tego zestawu. Płyty z jatek rzeźniczych są dziełem marnego artysty i pochodzą prawdopodobnie z lat 1680–1720. Jedynym podobnym obiektem zachowanym do dzisiaj w Gdańsku jest płyta przedprożowa z Muzeum Narodowego w Gdańsku, przedstawiająca walkę św. Jerzego ze smokiem. Nie jest dziełem tego samego artysty, lecz ma podobnie słabą kompozycję i zatłoczenie przestrzeni nieproporcjonalnymi elementami przedstawienia.

Płaskorzeźby i słupki zostały umieszczone w fasadzie kompleksu jatek rzeźniczych prawdopodobnie wtórnie; być może pochodzą z dawnego przedproża jakiejś kamienicy w Gdańsku. Na lokalizację wtórną wskazuje przede wszystkim przezroczone opracowanie płaskorzeźb, co byłoby niewskazane, gdyby od początku za nimi miała znajdować się pełna ściana. Brak byłoby wtedy efektu prześwietlenia płyty światłem z wydrążonych otworów, za to utrudnieniem w eksploatacji i pogorszeniem efektu artystycznego stałyby

się miejsca, w których widać byłoby cegły lub tynk. Jeżeli słupki z ornamentem roślinnym pochodzą od początku z tego zespołu, to opracowanie dwóch z nich nie tylko na frontowych, ale także po jednej z bocznych płaszczyzn, wskazuje na pochodzenie z miejsca przejścia przez płaszczyznę przedproża.

Tego typu zestawienie słupków i płyt przezroczowych związane bywa z balustradami balkonowymi, tarasowymi i przedprożami. W nowożytnym Gdańsku rzadkie były balustrady umieszczone wysoko na budowlach. Znajdowały się na kilku kamienicach (m.in. na Długiej i Długim Targu) oraz na kilku budowlach publicznych (Ratusz Głównego Miasta, Dwór Artusa, Kaplica Królewska). Zwykle były dodatkowym efektem fundacyjnym przy kosztownych budynkach, w związku z tym wszystkie były skutkiem zlecenia takiej pracy dobrym artystom. Mało prawdopodobne jest zatem pochodzenie tych płyt z górnych balustrad budynków. Podobne w typie były balustrady przed ołtarzami w kościołach, jednak tam zwykle głównym elementem były tralki, czasem przedzielone rzeźbionymi słupkami. Balustrady te były jednak wyraźnie niższe, a ich elementy gładko opracowane, inaczej niż w przypadku piaskowcowych płyt przeznaczonych na zewnątrz. Najbardziej prawdopodobne jest więc pochodzenie tych płyt i słupków z jakiegoś gdańskiego przedproża.

Wewnętrzna część kompleksu jatek rzeźniczych została podzielona, podobnie jak we wcześniejszych okresach, na cztery szeregi kramów, z czego odsłonięto południowe fragmenty trzech ciągów z jednym przejściem (wschodnim). Niestety, z powodu zniszczeń dokonanych podczas wykonywania różnych wkopów, nie udało się zarejestrować pozostałości ścian oddzielających poszczególne jatki, co utrudnia jednoznaczne ustalenie ich liczby. Zakładać jednak można, że ich wielkości i kształt nie zmieniły się, co pośrednio potwierdzają szerokości ciągów jatek niemal identyczne do tych z wcześniejszych poziomów osadniczych (wyrazem tego założenia są linie przerywane z ryc. 140, będące powtórzeniem granic jatek z wcześniejszych okresów).

W południowym końcu trzech odkrytych szeregów jatek rzeźniczych doszło jednak do pewnych istotnych zmian. Na podstawie analizy źródeł arche-

Ryc. 147. Posadzka z chodnikowych płytek lastryko w południowej części wschodniego przejścia jatek rzeźniczych, z widocznym bezpośrednio poniżej brukiem w VII poziomie osadniczym. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 147. Terrazzo tile floor in the southern part of the meat stall eastern passage, with visible cobblestones underneath in occupation level VII. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

ologicznych można stwierdzić, że najpóźniej w tym poziomie osadniczym ciągi jatek zostały skrócone o jeden kram od strony ul. Mariackiej. Ewidentnie wskazuje na to analiza rozplanowania jatek tego i wcześniejszych okresów (por. numeracją jatek na ryc. 140 z numeracją i zasięgiem ich na planach starszych poziomów osadniczych, ryc. 123, 134). Można zatem przyjąć, że najpóźniej w tym okresie nastąpiła zmiana ilości jatek rzeźniczych z 80 na 76. Przypuszczalnie cofnięcie zasięgu jatek od ul. Mariackiej było efektem jakichś korekt, poszerzenia ulicy w tej części, lub innych, trudnych w tej chwili do ustalenia. Do podobnych zmian mogło więc dojść po drugiej stronie kompleksu jatek, od ul. Św. Ducha. Pewne problemy sprawia ustalenie chronologii tej zmiany. Ze względu na fragmentaryczność zachowania pozostałości konstrukcji ścian kompleksu jatek z VI poziomu osadniczego, nie można wykluczyć, że do tych zmian doszło już wtedy.

We wschodnim przejściu odsłonięto dwa poziomy nawierzchni. Pierwsza z nich, wykonana w formie bruku z otoczków o średnicy 5–30 cm, zalegającego na 4,24–4,35 m n.p.m., zachowała się we fragmencie, w południowej części przejścia. Niemal bezpośrednio na niej, na cienkiej podsypce z piasku i żwiru, zare-

Ryc. 148. Pozostałości wodociągu spod nawierzchni wschodniego przejścia jatek rzeźniczych z VII poziomu osadniczego (po lewej stronie widoczny drugi odcinek wodociągu, stanowiący pozostałość po podłączeniu do parceli przy ul. Św. Ducha 44). Widok od północy. Fot. K. Golinau

Fig. 148. Remnants of the water supply pipeline under the pavement of the meat stall eastern passage, occupation level VII (on the left another part of this pipeline – remains of the connection with the property at 44 Św. Ducha Street). View from the north. Photo by K. Golinau

jestrowano drugą nawierzchnię, wykonaną z kwadratowych płytek lastryko (niezbyt dobrej jakości, łamliwych) o dł. boku 25 cm i grub. 5 cm, która zalegała na 4,29–4,39 m n.p.m. (ryc. 147). Miały one taką samą formę jak przedwojenne (także i dzisiaj montowane) płytki chodnikowe. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy obie te nawierzchnie zostały zainstalowane w VII, czy też VIII poziomie osadniczym (ewentualnie starszy bruk w VII, a młodsza nawierzchnia z płytek w VIII poziomie). Wydaje się jednak, że mimo płytkowego poziomu zalegania zostały one wykonane w VII poziomie. Przemawia za tym fakt utraty swej pierwotnej funkcji zabudowy jatek rzeźniczych w VIII poziomie osadniczym (o czym niżej).

Ważnym elementem infrastruktury miasta, który udało się we fragmencie zarejestrować podczas tych wykopalisk, był odcinek przewodów głównych wodociągu odsłoniętego pod powierzchnią, na całej długości wschodniego przejścia jatek rzeźniczych (ryc. 140 i 148–150). Wodociąg zachował się w dużej części. Fragmenty ze środkowego odcinka uległy zniszczeniu podczas prac budowlanych związanych ze wznoszeniem w końcu XIX w. kamienicy przy ul.

Św. Ducha 43. Ponadto pierwszy przewód od północy (a także częściowo drugi) był mocno spróchniały. Długość całego odcinka wodociągu, wliczając w to także zniszczone fragmenty, wynosiła 43,37 m, a jego przewody zalegały na poziomie 2,21–2,64 m n.p.m. (górne powierzchnie rur). Różnica w wysokości zalegania przewodów jest związana z ich bardzo niewielkim spadkiem w kierunku północnym (prawie 1 mm na metr bieżący). Wkop instalacyjny miał głębokość 2–2,2 m, a jego strop zarejestrowano niewiele poniżej pierwszej, brukowej nawierzchni wschodniego przejścia jatek.

Po zainstalowaniu przewodów wkop został wypełniony miękką, jasnobrązową warstwą piasku z inkluzjami drobnych kamieni, okruchów cegieł i zaprawy. Na odsłoniętym odcinku wodociągu stwierdzono pięć okrągłych w przekroju, całych lub zachowanych fragmentarycznie, sosnowych rur o dł. 5,2–11,58 m i średnicy 29–62 cm, w których zostały wzdłużnie wydrążone (wywiercone) okrągłe w przekroju kanały o średnicy 9–18,5 cm (ryc. 149). Drewniane przewody zostały połączone ołowianymi złączami, które miały formę krótkich rur o dł. 31–45 cm i średnicy 11–16 cm,

Ryc. 149. Pozostałości wodociągu pod nawierzchni wschodniego przejścia jatek rzeźniczych z VII poziomu osadniczego podczas pobierania prób do badań dendrochronologicznych. Widok od północnego wschodu. Fot. A. Firynowicz

Fig. 149. Zoom on the water supply pipeline from occupation level VII, during the collection of samples for dendrochronological tests. View from the northeast. Photo by A. Firynowicz

z okrągłymi kołnierzami (średnica 30–34 cm) na obu końcach (ryc. 150). Dookoła brzegów kołnierzy zostały wykonane otwory, niemal jeden przy drugim, dzięki którym złącze można było przybić do czoła rury. Złącze trzeciego i czwartego przewodu zostało zabezpieczone deską ułożoną na krawędzi obu rur.

Na powierzchni drugiej z kolei rury (licząc od południowego końca) zarejestrowano niezbyt wyraźny znak wykonany półokrągłym dłutem, który można interpretować jako liczbę „XVI” (por. ryc. 140). Być może należy wiązać go z formą numeracji przewodów, która ułatwiała montaż.

Pod końcami niektórych przewodów zarejestrowano ułożone wzdłużnie, poprzecznie i skośnie deski i belki oraz kamienie, które służyły do wypoziomowania końców rur, tak aby było możliwe zastosowanie złącza (ryc. 140).

Po zachodniej stronie pierwszego przewodu (licząc od południa) zarejestrowany został fragment prawdopodobnie starszej rury. Miała ona dł. odkrytą 2,55 m, średnicę ok. 45 cm i zachowała się w fragmencie, tj. została wzdłużnie rozszczepiona. Prawdopodobnie jest to pozostałość po starszym, zdemontowanym i usuniętym wodociągu, który funkcjonował dokładnie w tym samym miejscu. O tym, że pod wschodnim przejściem jatek rzeźniczych były już wcześniej ułożone przewody wodociągowe, jedno-

Ryc. 150. Jedno ze złączy wodociągu pod nawierzchni wschodniego przejścia jatek rzeźniczych z VII poziomu osadniczego. Widok od północnego zachodu. Fot. K. Golinau

Fig. 150. One of the joints of the water supply pipeline under the pavement of the meat stall eastern passage, occupation level VII. View from the northwest. Photo by K. Golinau

znacznie świadczy *Plan der Rechten Stadt Dantzig...* autorstwa Michaela Wittwercka z 1717 r., na którym została przedstawiona część wodociągów Głównego Miasta. Jeżeli chodzi o interpretację funkcji tego wodociągu, to można stwierdzić (przede wszystkim dzięki wspomnianemu *Plan der Rechten Stadt Dantzig...*), że wodociąg pod wschodniego przejścia jatek był odcinkiem łączącym przewody główne między nitką spod ul. Św. Ducha i ul. Mariackiej.

W trakcie badań archeologicznych na obszarze jatek rzeźniczych nie stwierdzono śladów punktu odbioru wody dostarczanej wodociągiem. Nie ma go także na wspomnianym wyżej planie. Wnosić na tej podstawie można, że rzeźnicy wodę pobierali ze zlokalizowanych w pobliżu kompleksu jatek punktów odbioru na ul. Mariackiej i Św. Ducha (poza zasięgiem badań).

Ostatnim elementem stanowiącym pozostałość zagospodarowania tego obszaru w VII poziomie osadniczym są dwa mury, prostopadle dochodzące od południa do muru fasady kompleksu jatek rzeźniczych, które nie są z nim przewiązane. Mury te zlokalizowane były przy wschodnim końcu fasady (ryc. 140 i 144) i zostały odsłonięte na niewielkiej powierzchni i także niewielkiej głębokości (ze względu na umiejscowienie poza planowanym wykopem). Jeden z tych murów przebiega wzdłuż linii muru bocznego przedproża kamienicy przy ul. Mariackiej 52.

Drugi jest usytuowany równolegle do niego, w odległości ok. 2,2 m (odległość między wewnętrznymi krawędziami murów). Oba mury zostały odsłonięte na długości ok. 1 m. Mur wschodni miał grubość 1,2 m, natomiast zachodni 0,46 m. W przypadku tego pierwszego nie można wykluczyć, że został zarejestrowany tutaj także fragment posadzki. Górne, zachowane powierzchnie murów znajdowały się na poziomie 4,02–4,23 m n.p.m., natomiast stopy fundamentowej, ze względu na ograniczoną głębokość wykopu, nie zarejestrowano. Jednak ze względu na gabaryty, a także niską jakość wykonania można przypuszczać, że były one płytko posadowione. Do ich wzniesienia posłużyły cegły pochodzące prawdopodobnie z rozbiórki innych budynków i miały wymiary: 70–80 x 140–150 x 300–315 mm i 50 x 105–110 x 210–225 mm (holenderka). Można przypuszczać, że oba mury są pozostałością nie podpiwniczonego budynku, który powstał w miejscu południowej części trzeciego szeregu jatek rzeźniczych. Niestety, poza tymi dwoma murami jego istnienie w tym miejscu nie zostało poświadczane przez inne źródła archeologiczne. Jednak informację o tym, że funkcjonował tutaj taki budynek, można znaleźć na *Situations Plan von Danzig...* Daniela Buhsego z lat 1866–1869 [Maciakowska w tym tomie]. Budynek ten był nieco szerszy od głębokości jatek rzeźniczych z III szeregu; miał także swój adres: Mariacka 53 i na *Situations Plan von Danzig...* widać, że linia jego frontowej ściany była kontynuacją linii przedproża sąsiedniej kamienicy (Mariacka 52), a więc nie pokrywała się z linią fasady kompleksu jatek rzeźniczych. Własny adres i do pewnego stopnia rozplanowanie budynku sugerują, że mógł mieć on charakter mieszkalny. Czy tak rzeczywiście było, mogłyby wykazać jedynie dokładniejsze badania źródeł pisanych. Z powodu złego zachowania się pozostałości budynku przy ul. Mariackiej 53 trudno jednoznacznie stwierdzić, kiedy on powstał (przed 1866 r.). Natomiast kres jego istnienia jest jeszcze trudniejszy do ustalenia i nie do końca jasny. Na zdjęciu z okresu po 1934 r. [Maciakowska w tym tomie, ryc. 5, 6] przedstawiającym wschodnią część fasady kompleksu jatek rzeźniczych, tego budynku już prawdopodobnie nie ma, ponieważ linia głównej części fasady (frag-

ment na wysokości połączonych tyłem I i II szeregu jatek) pokrywa się z linią południowego zakończenia III szeregu jatek. Można więc na tej podstawie wnioskować, że między momentem powstania *Situations Plan von Danzig...* w latach 1866–1869, a wykonaniem zdjęcia po 1934 r., budynek przy ul. Mariackiej 53 został rozebrany, a w jego miejscu ponownie powstały jatki lub, co najmniej, zamknięcie przebiegające na linii fasady kompleksu jatek rzeźniczych. Pośrednio może o tym świadczyć brak dokładnej symetrii całej południowej fasady jatek, widocznej na szkicu z lat 1900–1940 (ryc. 143). Kwestia tego budynku z pewnością wymaga jeszcze badań.

Analogiczna sytuacja miała miejsce po przeciwnej stronie jatek, od ul. Św. Ducha. W północnym końcu III szeregu jatek na *Situations Plan von Danzig...* widoczny jest budynek pod adresem Św. Ducha 43, który także jest nieco szerszy od głębokości III szeregu jatek. Domyślać się można, że – podobnie jak budynek od ul. Mariackiej – nie był podpiwniczony i pełnił funkcje mieszkalne (por. opis niżej, VIII poziom osadniczy). Domyślać się także można, że być może oba budynki powstały w konstrukcji szkieletowej. Co do budynku przy ul. Św. Ducha 43, to kres jego funkcjonowania można wiązać z powstaniem ok. 1897 r. (w miejscu północnej części kompleksu jatek rzeźniczych) eklektycznej kamienicy, która przejęła numer adresowy tego budynku.

Chronologia VII poziomu osadniczego

Czas trwania VII poziomu osadniczego został ustalony na okres ok. 100 lat, od XVIII/XIX w. do 1897 r. Podstawą tych ustaleń jest przede wszystkim analiza stratygraficzna źródeł archeologicznych. Najistotniejsze przy tym są tutaj zarówno relacje stratyfikacyjne fundamentów i dolnych części murów jatek rzeźniczych, jak i poziom bezwzględny ich posadowienia, które wykluczają ich wczesnonowożytną, czy nawet średniowieczną proveniencję.

Podobnie jak w dwóch wcześniejszych poziomach osadniczych, nie udało się pozyskać drewnianych elementów, z których próbki nadawałyby się do badań dendrochronologicznych. Dendrodaty udało się uzyskać z przewodów wodociągowych zainstalowanych pod wschodnim przejściem jatek. Z dwóch

pierwszych (licząc od południa) przewodów dały następujące wyniki: zima 1821/1822 i zima 1822/1823. Koniec ich funkcjonowania można wiązać z oddaniem w 1871 r. pierwszych odcinków nowoczesnego systemu wodociągowego i kanalizacyjnego [Krzywdziński 2006: 239, tam dalsza lit.].

Analiza numizmatyczna tylko w niewielkim zakresie może być tutaj traktowana jako wyznacznik chronologii tego etapu rozwoju przestrzennego, ponieważ monety zostały pozyskane z warstw wypełni-skowych wkopu pod wodociąg przebiegający pod nawierzchnią wschodniego przejścia jatek rzeźniczych oraz wkopu pod zachodnią ścianę kamienicy przy ul. Mariackiej 52. Było to sześć monet: bity w Elblągu jeden półtorak Gustawa II Adolfa, datowany na 1632 r. (nr kat. 141), bity prawdopodobnie w Suczawie (Mołdawia) przez Eustachego Dabija jeden fałszywy szeląg ryski Karola XI, datowany na lata 1662–1664 (nr kat. 24), bity w Królewcu jeden szeląg Fryderyka Wilhelma I, datowany na 1724 r. (nr kat. 145), bity w Królewcu jeden szeląg Fryderyka Wilhelma I, datowany na 1733 r. (nr kat. 146), bity w Gdańsku jeden szeląg Augusta III, datowany prawdopodobnie na lata 1753–1763 (nr kat. 11) oraz bity w Berlinie 1/3 talara Fryderyka Wilhelma III, datowany 1802 r. (nr kat. 149).

Podstawy ustalenia górnej cezurę chronologii tego poziomu osadniczego są bardziej przejrzyste. Ich omówienie zostało umieszczone niżej, w rozdziale *Chronologia VIII poziomu osadniczego*.

Podsumowanie wyników badań VII poziomu osadniczego

Rozplanowanie jatek w VII poziomie osadniczym prawdopodobnie się nie zmieniło. Nadal miały one zarys planu zbliżonego do kwadratu o dł. boku nieco ponad 2 m. Po ścianach oddzielających poszczególne jatki nie zachowały się żadne ślady. Przy-puszczać jednak możemy, że miały one lekką konstrukcję, być może szkieletową, bez fundamentowania pod powierzchnią ziemi. Nie można także wykluczyć, że ściany ciągów ścian frontowych i tylnych jatek rzeźniczych także były wykonane w konstrukcji szkieletowej, dla której fundamentem były odsłonięte podczas badań ławy fundamentowe. Pewność możemy mieć jedynie co do fasady ja-

tek rzeźniczych, od strony ul. Mariackiej, która była murowana.

Do pewnych zmian doszło natomiast w zakresie ilości jatek. Od strony południowej linia zabudowy (własności?) została zredukowana o cztery (z pewnością trzy) jatki i cofnięta w kierunku północnym. Być może do podobnych zmian doszło w północnym końcu, od strony ul. Św. Ducha. W wariancie pierwszym, gdzie do cofnięcia linii zabudowy doszło tylko od strony ul. Mariackiej, w VII poziomie osadniczym funkcjonowało nie 80, a 76 jatek. Natomiast w wariancie drugim, przy założeniu, że do podobnych zmian doszło także od strony ul. Św. Ducha, zamiast 80 byłyby tylko 72 jatki.

W strukturze zachowanych murów, stanowiących pozostałość ciągów ścian jatek, stwierdzono pewne różnice (między fasadą kompleksu jatek, a ciągami ich frontowych i tylnych ścian). Może to wynikać ze zróżnicowania chronologicznego tych obiektów, przy czym można tutaj zasugerować dwa warianty relacji między nimi. W pierwszym fasada została wykonana jeszcze w VI poziomie osadniczym, a ławy fundamentowe ścian frontowych i tylnych ciągów jatek zostały wykonane później, w VII okresie. W drugim wariancie natomiast fasada mogła powstać w początku VII poziomu osadniczego, a ławy fundamentowe ciągów jatek w jego drugiej (końcowej) części, co można by wiązać z rozbiórką budynku przy ul. Mariackiej 53. Nie można jednak wykluczyć, że obie grupy murów są jednoczesowe (por. rozważania wyżej), lub że sekwencja działań, a także ich charakter był jeszcze inny, dzisiaj niestety niemożliwy do zrekonstruowania.

Przy założeniu, że konstrukcje ścian jatek (przynajmniej fasady kompleksu i ciągu ścian frontowych i tylnych) były murowane, to podanie tutaj analogii jest nieco łatwiejsze. Jatki z Wrocławia, zarówno Stare (przy Rynku) [Eysymontt 2000; Goliński 1997: 75–76], jak i Nowe (przy Nowym Targu) [Goliński 1997: 135; Czerner 1960: 65–67] oraz innych miast Śląska [Czerner 2002], a także z Poznania [Maisel 2003: 46–47; Wawrzyniak 2003: 10–11, 18–19, ryc. 2 i 9] miały podobną konstrukcję ścian. Poza tym jako analogie, do pewnego stopnia, mogą posłużyć ławy, w których handlowano innymi produktami. Są to

przede wszystkim sukienice oraz inne kramy funkcjonujące szczególnie w miastach południowej Polski: we Wrocławiu [Czerner 2002: 24, 29–43, 109–111, 114, 116; Czerner, Lasota 2000: 333–337; 2002: 118], Krakowie [Dębowski 1981: 451–458, Krupiński 1981: 459–462; Świszczowski 1948: 285–309], Świdnicy [Chorowska, Lasota 2000: 353, 363; Czerner 2002: 27–28, 29–43, 111, 114–115, 117], Głogowie [Czerner 2002: 23–24, 27, 29–43, 115], Brzegu [Czerner 2002: 24–27, 29–43, 116–117], Głubczycach [Czerner 2002: 24–27, 29–43], Legnicy [Czerner 2002: 112] i Lubaniu [Czerner 2002: 115–116].

VIII POZIOM OSADNICZY od 1897 r. do 1945 r.

W ostatnim okresie osadniczym doszło do kolejnych ważnych zmian – nie tylko w zakresie zagospodarowania przestrzennego przebadanego obszaru, ale także w jego funkcji.

Prawdopodobnie z powodu rozwoju urbanistycznego, gospodarczego i przemysłowego stare jatki tracą swoje znaczenie. Być może wtedy powstała koncepcja zmiany ich funkcji (do pewnego stopnia) i przede wszystkim lokalizacji, w połączeniu ze zmianą otoczenia. Prawdopodobnie około 1897 r. jatki zostają przeniesione do nowo wybudowanej Hali Targowej u zbiegu ulic Pańskiej i Podwala Staromiejskiego, powstałej w miejscu zniszczonego i rozebranego klasztoru dominikańskiego. Zostaje rozebrana północna część kompleksu jatek rzeźniczych, a także budynek z północno-wschodniego narożnika jatek, noszący adres Św. Ducha 43. W ich miejscu powstaje potężna kamienica (która przejęła adres), zajmująca całą szerokość parceli handlowej i ponad połowę jej głębokości. Pozostałe zachowane od strony ul. Mariackiej jatki istniały jeszcze do 1945 r., z tym, że nie pełniły już swojej pierwotnej funkcji (ryc. 151). Zabudowa ta niszczała z roku na rok, a jej powierzchnię przeznaczono na magazyn drewna. Jak podaje Jerzy Stankiewicz [2006: 344–345], w 1934 r. pod nadzorem Ernesta Witta odrestaurowano zachowaną od ul. Mariackiej fasadę, eksponując m.in. gotyckie blendy i świetliki oraz usuwając niektóre nowsze konstrukcje i bezstylowe elementy.

Kamienica z działki Św. Ducha 43

W pierwszej fazie prac archeologicznych, w północno-zachodniej części wykopu odsłonięto pozostałości murów piwnicy kamienicy przy Św. Ducha 43. Na podstawie wyników zarówno badań archeologicznych, jak i archiwalnych ustalono, że kamienica powstała na terenie zespołu kramów mięsnych między budynkiem ze Św. Ducha 44 na wschodzie i Kaplicą Królewską na zachodzie. Kamienica ustawiona frontem na północ, tj. do ul. Św. Ducha, miała całkowitą szerokość ok. 21,8 m (ryc. 151–153). Niestety, wyznaczony zakres badań ratowniczych nie objął swym zasięgiem całego jej planu. Pas wzdłuż Kaplicy Królewskiej o szerokości 6,5–7,5 m znalazł się poza zasięgiem badań.

Prace ziemne i przygotowawcze związane z budową tej kamienicy stały się bezpośrednią przyczyną rozbiórki części istniejących jeszcze pod koniec XIX w. kramów, a także zniszczenia relikwów starszych jatek. W sumie budynek zajął ok. 60% terenu dawnego zespołu jatek rzeźniczych.

Niestety, nie zachowało się wiele źródeł archiwalnych dotyczących tej kamienicy; brakuje m.in. rysunków projektowych czy innych informacji architektonicznych. Datę wzniesienia kamienicy można określić jedynie na podstawie pośrednich przesłanek zawartych w książkach adresowych z końca XIX i początku XX w. i niektórych planów. Brakuje także fotografii ukazujących w pełni bryłę całego budynku. Zachowane zdjęcia ukazują budynek albo pod ostrym kątem, albo fragmentarycznie.

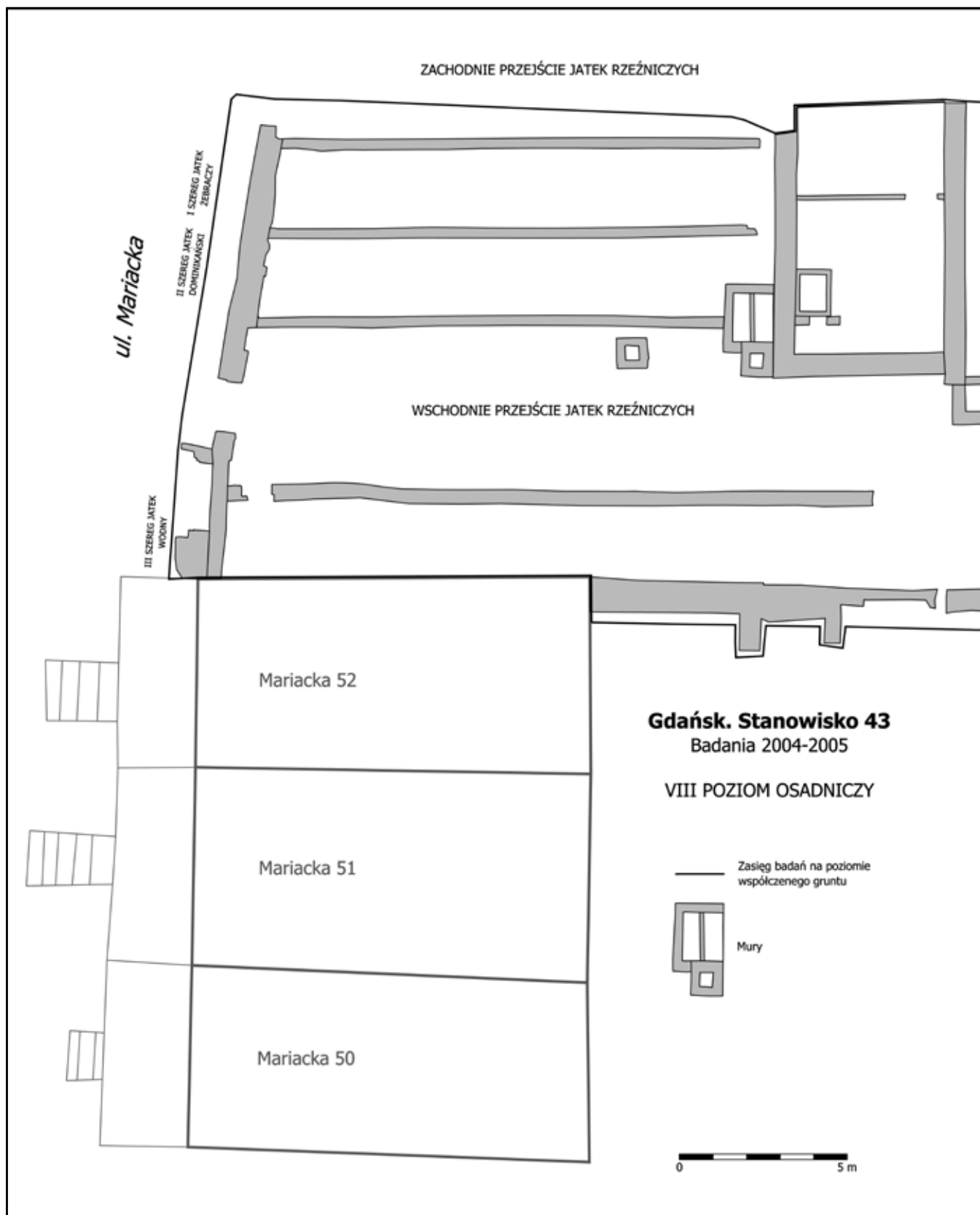
Opis murów

Odsłonięte relikty murów stanowią pozostałość tylko fragmentu tej kamienicy. Pozostała część, ok. 1/3 całości, znajduje się poza zachodnią granicą wykopu, między Kaplicą Królewską i terenem badań. Spośród zarejestrowanych murów można wydzielić trzy grupy (ryc. 152):

1. Mury zewnętrzne – szczytowe i boczne kamienicy (ryc. 152). Na pięć odcinków składają się: mur 1 frontowy kamienicy – przebiegał na osi wschód-zachód, długość odsłonięta 16,65 m, 0,78 m grubości (3 x dł. cegły) we wschod-

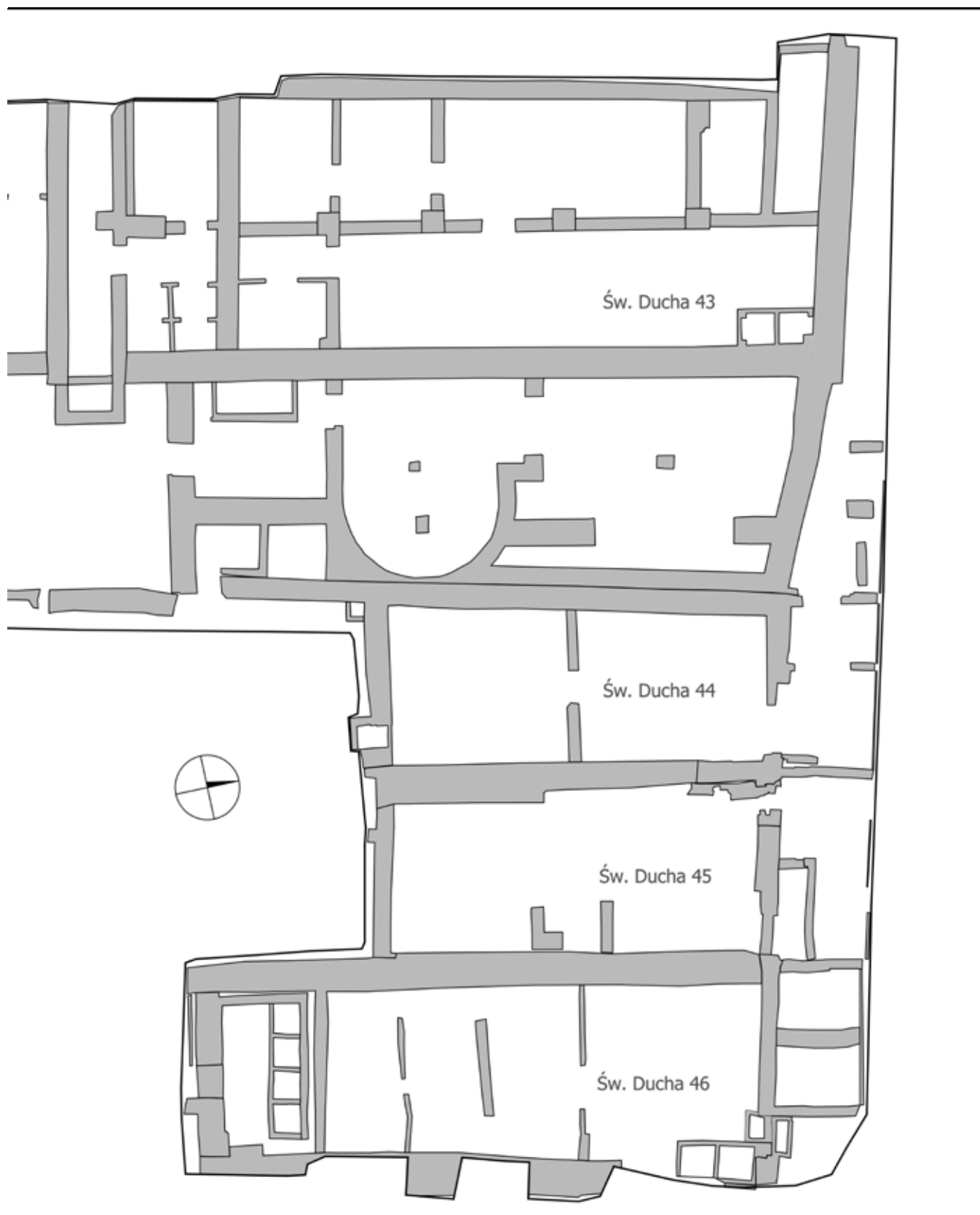

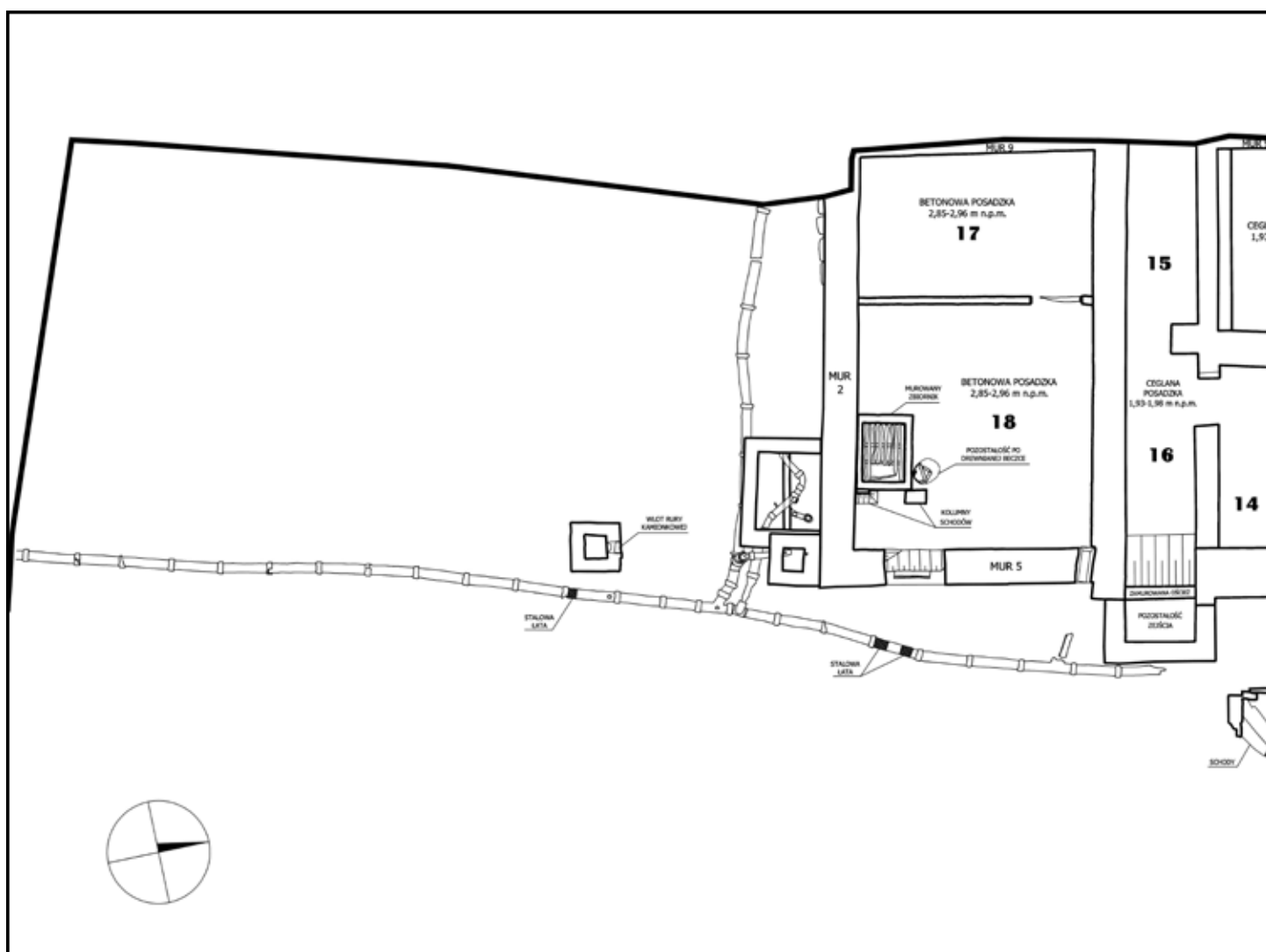
Ryc. 152. Trzy grupy murów kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska, E. Nakonieczna i P. Makuła
 Fig. 152. Three groups of walls of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. Drawing by A. Grabska, E. Nakonieczna, P. Makuła

Ryc. 151. Ogólny plan pozostałości zagospodarowania obszaru między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską w VIII poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska, E. Nakonieczna i P. Makuła

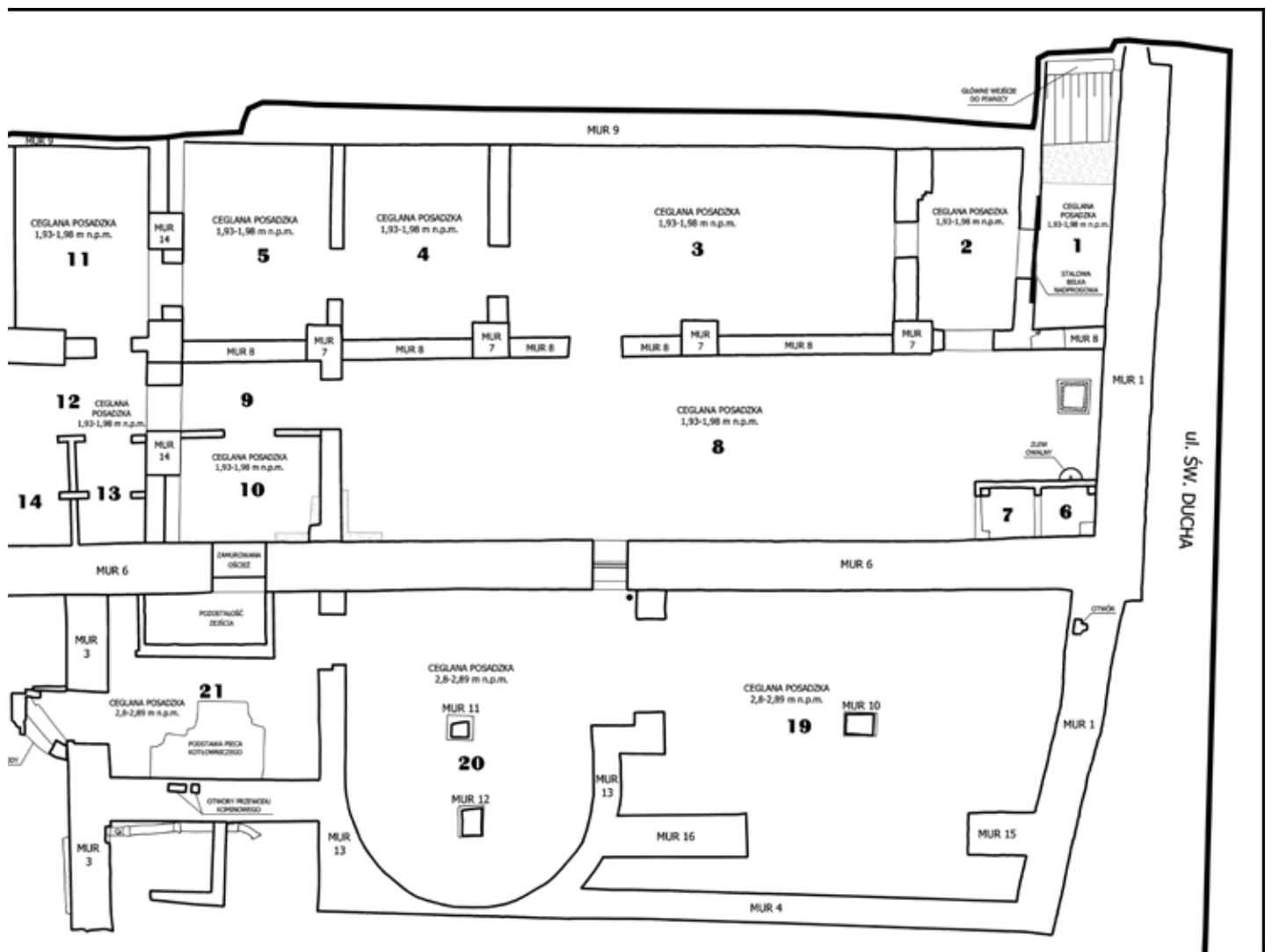
Fig. 151. General plan of development relics, area between the property at 44 Św. Ducha Street and the King's Chapel, occupation level VIII. Drawing by A. Grabska, E. Nakonieczna, P. Makuła

Ryc. 153. Plan odsłoniętych murów kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Rys. A. Grabska, E. Nakonieczna i P. Makuła

Fig. 153. Plan of uncovered walls of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. Drawing by A. Grabska, E. Nakonieczna, P. Makuła

1-21 NUMERACJA POMIESZCZEŃ

— RURA KAMIONKOWA

— RURA METALOWA

— DREWNO

— BETON

— ZASIĘG WYKOPU

Ryc. 154. Pozostałości zejścia (schodów) w murze 5 z podwórka do piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Widok od północnego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 154. Remnants of the stairs in wall 5 from the yard to the basement of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. View from the northwest. Photo by R. Krzywdziński

nim odcinku oraz 0,96 m (3 x dł. + 1 x szer. cegły) w odcinku zachodnim (ryc. 153). Zachowany poziom korony tego muru zawierał się w przedziale 3,2–4,56 m n.p.m., natomiast poziom posadowienia wynosił 2,00–2,35 m n.p.m. – wschodni odcinek między murem 4 i 6 oraz 0,0 m n.p.m. – odcinek na zachód od muru 6. Linia, po której przebiegał odsłonięty mur, jest łamana, toteż front kamienicy był lekko wypukły (ryc. 153). Ponadto do tej grupy zaliczone zostały także dwa odcinki murów tylnych, przebiegających na osi wschód-zachód przez dwie różne, ale równoległe do siebie linie. Różnica ta wynika z niejednorodnego zakończenia tylnej części budynku. Ich wymiary były następujące: odcinek muru 2 – długość odsłonięta 8,2 m, grubość całkowita 0,65 m (2 x dł. + 1 x szer. cegły), zachowany poziom korony muru 3,23–4,32 m n.p.m., poziom posadowienia 2,13–2,7 m n.p.m. (był to najbardziej oddalony na południe mur kamienicy) oraz odcinek muru 3 – długość całkowita 6,24 m, grubość całkowita 0,8 m (3 x dł. cegły), zachowany poziom korony muru 3,51–4,28 m n.p.m., poziom posadowienia 2,01 m n.p.m. – mur oddalony o ok. 8 m na północ od muru 2. Ponadto w strukturze muru 3 odnotowano

Ryc. 155. Pozostałości zamurowanego zejścia (schodów) z podwórka do piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 155. Remnants of bricked up stairs from the yard to the basement of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

oścież szerokości 0,8 m, z zachowanym z jednej strony węgiem oraz pozostałościami żelaznych zawiasów. Po zewnętrznej stronie ościeży zachowały się relikty dwóch ceglanych stopni schodów zabiegowych, stanowiących zejście z zaplecza (dawnych jatek rzeźniczych) do piwnicy. Schody biegły wzdłuż południowej krawędzi tego muru.

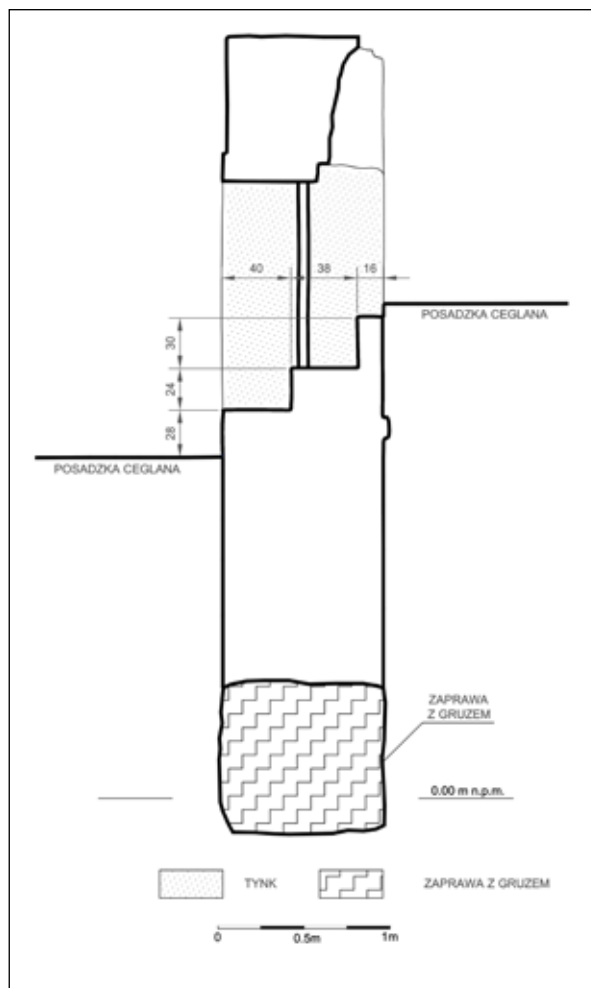
Zewnętrzne boczne mury kamienicy to przede wszystkim wschodnia ściana 4, która przylegała bezpośrednio do zachodniego muru kamienicy przy ul. Św. Ducha 44. Jej długość całkowita wynosiła 8,21 m⁸⁷, grubość 0,55 m (2 x dł. cegły), zachowany poziom korony muru 3,21–4,13 m n.p.m., poziom posadowienia 2,03 m n.p.m. Drugi zewnętrzny mur boczny, nr 5, łączył dwa odcinki murów tylnych i – podobnie jak wschodni mur boczny – przebiegał na osi północ-południe. Nie był on jednak jednolity. W około połowie odległości między murami 2 i 3 mur 5 łączył się stykowo z murem 6, który w swej większej części był zlokalizowany wewnątrz budynku. Jego północny koniec był przewiązany z murem 1. Długość całkowita połu-

⁸⁷ Mur ten stanowi tylko część (ok. połowy) długości ściany bocznej kamienicy. Pozostała południowa część tej ściany to zewnętrzna strona półokrągłego muru klatki schodowej oraz zachodni mur kamienicy z parceli Św. Ducha 44, wykorzystany w końcowym odcinku ściany budynku.

dniowego odcinka muru 5 wynosiła 5,74 m, grubość całkowita 0,65 m (2 x dł. + 1 x szer. cegły), zachowany poziom korony muru 3,97–4,34 m n.p.m., poziom posadowienia 2,32–2,55 m n.p.m. Natomiast odcinek północny muru 6 posiadał większe gabaryty – długość 20,5 m, grubość 0,92 m (3 x dł. + 1 x szer. cegły), zachowany poziom korony muru 3,22–4,57 m n.p.m., posadowienie na wysokości poziomu morza – wynikające z funkcji, jaką pełnił w całej konstrukcji budynku. Jego masywność, solidność wykonania oraz fakt, że przebiega on przez niemal całą długość kamienicy świadczy, że spoczywała na nim część ciężaru stropów, dachu, ścian działowych oraz obciążeń użytkowych. Ponadto w południowej części muru 5 zarejestrowano ukośne ścięcie muru (prostopadłe do osi muru), szerokości 1,12 m, będące pozostałością po schodach zabiegowych prowadzących z zaplecza (dawnych jatek) do piwnicy kamienicy. Poświadczą to również relikty drewnianego progu w koronie muru oraz ślady w wewnętrznym, zachodnim licu (ryc. 153 i 154).

Między murami 5 i 6 zarejestrowano relikty zejścia z poziomu podwórka do piwnicy, zamurowanego później okresie (ryc. 153 i 155). Zachowało się ono w formie ościeży szerokości 1,33 m, a także skośnie uformowanego muru po wewnętrznej stronie ściany, będącego pozostałością po oparciu schodów, oraz murowanej komory wykonanej na planie prostokąta o wymiarach 1,2 x 2 m, przyległej do muru od zewnętrznej strony – prawdopodobnie relikty obudowy drewnianych (?), nie zachowanych schodów.

2. Mury wewnętrzne konstrukcyjne, na które była przenoszona część obciążenia stropów, dachu, ścian działowych oraz obciążeń użytkowych (ryc. 152). Były to przede wszystkim: wspomniany już mur 6 wzniesiony na osi północ-południe, zlokalizowany w okolicach środkowej osi odsłoniętej części budynku. Ponadto mur ten oddzielał dwa ciągi pomieszczeń piwnicznych, których posadzki były na różnych poziomach (ryc. 153): pomieszczenia po wschodniej stronie na wyższym – 2,8–2,89 m n.p.m., natomiast po stronie zachodniej na niższym – 1,93–1,98 m n.p.m., a więc o blisko 1 metr niżej. W okolicach środkowej części tego muru wykonana była oścież niewielkiego przejścia łączącego

Ryc. 156. Przekrój zamurowanej ościeży w murze 6, łączącej dwa trakty piwnicy na różnych poziomach w kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Rys. E. Nakoneczna

Fig. 156. Cross-section of a bricked up reveal in wall 6 connecting two bays of the basement located on various levels, the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. Drawing by E. Nakoneczna

oba trakty piwnicy. Jego szerokość wynosi 0,65 m, wysokość 1,2–1,33 m. Ze względu na różne poziomy pomieszczeń, prześwit ościeży był skośny (ryc. 156). Natomiast z powodu jego charakteru i przeznaczenia zostało zamurowane ceglami ułożonymi poziomo, bokiem⁸⁸.

Wszystkie omawiane dotąd mury posadowione zostały głównie na ceglanych (także gruz z zaprawą) lub kamiennych ławach fundamentowych. Wyjątkiem był mur konstrukcyjny 7, wykonany w formie

⁸⁸ Interpretacja przejścia wraz przeznaczeniem pomieszczeń piwnicznych zostanie podana w dalszej części opracowania.

Ryc. 157. Półokrągły mur z zachodniego traktu piwnicy kamienicy przy Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Widok od północnego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 157. Half-round wall of the basement western bay in the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. View from the northwest. Photo by R. Krzywdziński

cegłanych punktów/kolumn, na których opierały się nasady łąków podtrzymujących stropy piwnicy (ryc. 153). Tworzyły one ciąg czterech kolumn wzniesionych w linii północ-południe, przebiegających środkiem zachodniego traktu piwnicy (z posadzką położoną niżej) i oddalonych od siebie o 2,45–3,27 m. Kolumny w rzucie poziomym miały kształt kwadratu o długości boku 0,66 m (trzy kolumny) i prostokąta o wymiarach 0,6 x 0,72 m (pierwsza kolumna od północy), zachowany poziom korony muru 3,15–3,47 m n.p.m., poziomu posadowienia nie ustalono. Przestrzeń między kolumnami i ścianami na końcach ciągu wypełniał mur działowy 8. Wzdłuż zachodniej granicy wykopu zarejestrowany został kolejny mur konstrukcyjny 9, równoległy do linii kolumn (ryc. 153). W kilku krótkich odcinkach udało się odsłonić pełną grubość tego muru, która wynosi 0,9 m (3 x dł. cegły), długość całkowita to 18,87 m, zachowany poziom korony muru 2,96–4,61 m n.p.m., posadowienie na wysokości poziomu morza. Na północnym końcu tego muru odsłonięto relikty zejścia do piwnicy z poziomu parteru, o szerokości 1,25 m (ryc. 153 i 175). Były to relikty ukośnie uformowanego muru, na którym opierały się schody. Prawdopodobnie wejście na schody znajdowało się wewnątrz budynku. We wschodnim ciągu pomieszczeń piwnicy, którego posadzka znajduje się na wyższym po-

Ryc. 158. Napis na ceglach muru kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 158. An inscription on the bricks from a wall of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. Photo by R. Krzywdziński

ziomie, stwierdzono pozostałości po trzech kolumnach (mur 10, 11 i 12), które prawdopodobnie podtrzymywały strop piwnicy i konstrukcję klatki schodowej (ryc. 153, 157 i 170). Kolumny w rzucie poziomym miały kształt zbliżony do kwadratu o długości boków 0,4 m oraz prostokąta o wymiarach 0,3–0,4 x 0,38–0,53 m, zachowany poziom koron murów to 2,72–2,91 m n.p.m., poziom posadowienia 2,45–2,6 m n.p.m. Wszystkie zlokalizowane były w okolicach środkowej części pomieszczeń. Także we wschodniej części piwnicy odsłonięty został mur 13 o półkolistym kształcie planu (ryc. 153 i 157). Jego średnica wynosi 4,63 m (pomiar między wewnętrznymi licami), grubość 0,48–0,52 m (2 x dł. cegły), chociaż na styku z zewnętrznym murem kamienicy jest to wartość większa (do 1,4 m); zachowany poziom korony muru 3,36–3,98 m n.p.m., poziom posadowienia 1,83–1,85 m n.p.m.

3. Mury działowe: 24 odcinki w obrębie odsłoniętej części piwnicy przebiegają na osi wschód-zachód lub na osi północ-południe (ryc. 152). Mury działowe również nie były jednolite pod względem grubości. Odnotowano tutaj zarówno cienkie ściany – 0,13 lub 0,26 lub 0,39 m (odpowiednio: 1 x szer. lub 1 x dł. lub 1 x dł. + 1 x szer. cegły), jak i grubsze – 0,52 lub 0,68 m (odpowiednio: 2 x dł. lub 2 x dł. + 1 szer. cegły). Długość murów działowych była także zróżnicowana, od 1,35 do 7,5

Ryc. 159. Największa ze studzienek przylegająca do tylnej ściany kamienicy przy Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 159. The largest sewer manhole adjoining the back wall of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 160. Trzecia studzienka zlokalizowana na południe od kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 w VIII poziomie osadniczym. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 160. The third sewer manhole located at the southern side of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

m, podobnie jak zachowany poziom koron 1,99–4,35 m n.p.m. i poziom posadowienia 0–3,23 m n.p.m. W odsłoniętych murach działowych zarejestrowano 18 ościeży drzwiowych o szerokości 0,68–1,03 m i różnym stopniu zachowania (m.in. pozostałości drewnianych i metalowych ościeżnic, progi, zawiasy, drzwi).

We wszystkich murach kamienicy dominował wątek naprzemiennych warstw cegieł w układzie krzyżkowym, ale zaobserwowano także wątek główkowy i wozórkowy w murach o grubości 1 x szerokość lub 1 x długość cegły.

Na prawie całej powierzchni piwnic zastosowano ceglana posadzkę (z wyjątkiem zniszczonych fragmentów we wschodniej części), z tym, że w zachodnim ciągu pomieszczeń, gdzie wykonana została na niższym poziomie, pod płasko ułożonymi i połączonymi wapienną zaprawą ceglami była betonowa

wylewka grubości 0,1–0,13 m, pod którą stwierdzono jeszcze jedną ceglana posadzkę.

Przy wznoszeniu murów i układaniu posadzki kamienicy przy Św. Ducha 43 użyto cegły wykonanej maszynowo, o wymiarach 65 x 120 x 245 mm. Na główkach niektórych cegieł widoczny był odcisnięty napis KOLIEBKEN, z odwróconą na końcu literą „N” (ryc. 158).

W bezpośrednim sąsiedztwie oraz w pobliżu południowej ściany zarejestrowano mury stanowiące pozostałości po systemie kanalizacyjnym kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 (ryc. 153 i 159–160). Były to trzy studzienki, z czego dwie bezpośrednio przylegały do południowego lica najbardziej wysuniętego na południe muru 2, natomiast trzecia była wolno stojąca, oddalona od tegoż muru o 3,7 m na południe. Grubość całkowita murów wszystkich studzienek wynosi 0,26 m (1 x dł. cegły). Pierwsza, największa studzienka,

Ryc. 161. Południowy odcinek systemu kamionkowych rur kanalizacyjnych na zapleczu kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 161. The southern part of earthenware sewer pipe system at the back of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

przylegała do tylnej ściany kamienicy i została zbudowana na planie prostokąta o wymiarach 1,42 x 2 m, zachowany poziom koron murów 3,79–4,34 m n.p.m. i poziom posadowienia 2,96–2,99 m n.p.m. (ryc. 159). Na jej dnie stwierdzono ceglana posadzkę oraz żeliwne rury kanalizacyjne, a także fragment ołowianej rury wodociągowej. Ponadto była ona podzielona na osi wschód zachód murem długości 1,44 m, grubości 0,12 m (1 x szerokość cegły).

Druga studzienka przylegała do tylnej ściany kamienicy. Stykała się także ze wschodnią ścianą pierwszej i była od niej mniejsza. Została zbudowana na planie kwadratu o długości boku 0,95 m, zachowany poziom koron murów 4,06–4,34 m n.p.m., poziom posadowienia 2,96–2,99 m n.p.m. Wewnątrz zarejestrowany został fragment kanalizacyjnej rury żeliwnej. W koronie północnego muru zachował się

jeden z zawiasów prawdopodobnie od wjazdu zabezpieczającego jej wnętrze.

Trzecia studzienka nie stykała się z żadnym z murów i również została zbudowana na planie kwadratu o długości boku 0,95 m, zachowany poziom koron murów 4,32 m n.p.m., poziom posadowienia 3,27 m n.p.m. (ryc. 160). W północnym murze stwierdzono ślady po podłączeniu rur kanalizacyjnych.

Po południowej i wschodniej stronie budynku odnotowano także system kanalizacyjnych rur kamionkowych, stanowiących z pewnością pozostałość po sanitarnym podłączeniu kamienicy do magistrali (ryc. 153 i 161).

Opis i interpretacja pomieszczeń piwnicznych kamienicy przy ul. Św. Ducha 43

W odsłoniętej, wschodniej części piwnicy kamienicy zarejestrowano 21 pomieszczeń (ryc. 153). Na podstawie odsłoniętych relikwów można się przynajmniej domyślać, jaką funkcję pełniła część z nich.

W planie murów tej kamienicy zauważalny jest podział na dwa trakty. Trakt wschodni posiadał następujące wymiary⁸⁹: dł. całkowita 18 m, szer. całkowita 6 m. Trakt zachodni jest dłuższy i szerszy, jego wymiary to: dł. całkowita 27,3 m, szer. całkowita 7,5 m. Każdy z ciągów został podzielony, najczęściej dostawionymi murami, na pomieszczenia o różnej funkcji.

Trakt zachodni – pomieszczenia 1 do 18

Na uwagę zasługuje pomieszczenie 1 z północno-zachodniego narożnika piwnicy⁹⁰. Jest to niewielkie wnętrze o zarysie planu zbliżonym do prostokąta o wymiarach 1,35 x 4,75 m (ryc. 153). Całą zachodnią ścianę zajmowała oścież głównego wejścia, a właściwie zejścia do wszystkich pomieszczeń zachodniego ciągu. Pozostałością po zejściu są: skośnie uformowany mur – oparcie schodów, a także dwie cegły ułożone po bokach, na posadzce (pozostałość spocznika) oraz ślady ukośnie namalowanego pasa pobiału. Najprawdopodobniej jest to relikw zejścia do piwnicy zlokalizowanej w klatce schodowej w pobliżu głów-

⁸⁹ Wartości dotyczą odległości między wewnętrznymi krawędziami murów. Uwaga ta dotyczy także wszystkich poniżej podanych wymiarów pomieszczeń.

⁹⁰ Rozpatrując jednak plan całego budynku, w tym także nie odsłoniętej części, był to środek północnej części piwnicy.

Ryc. 162. Drzwi z południowej ściany pomieszczenia 2 w piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 162. The door in the southern wall of room 2 in the basement of the house at 43 Św. Ducha Street, occupation level VIII. Photo by R. Krzywdziński

nego wejścia do kamienicy (?). Pozostałości po ościeży były również widoczne w południowej ścianie. Jej szer. całkowita wynosiła 0,92 m, natomiast wys. całkowita – 1,9 m. W północnej krawędzi ościeży stwierdzono metalową ościeżnicę wykonaną z płaskowników. We wschodniej części ościeżnicy, na dwóch metalowych zawiasach, umieszczone były drzwi zachowane w postaci fragmentu metalowej ramy, z pozostałościami wypełnienia ze słomianej maty obrzuconej zaprawą wapienną. Ponadto oścież miała ceglany próg, 6 cm powyżej poziomu posadzki. Natomiast 12 cm powyżej górnej krawędzi ościeży wmurowano długą na 2 m metalową belkę nadprożową, mającą w przekroju poprzecznym kształt dwuteownika, której zadaniem było wzmocnienie muru.

Pomieszczenie to, o charakterze przedsionka, połączone było w systemie amfiladowym z kolejnymi pomieszczeniami 2, 3, 4, i 5 na osi północ-południe.

Ryc. 163. Widok ogólny na pomieszczenie 8 piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 163. General view of room 8 in the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

Metalowa ościeżnica i drzwi zostały zarejestrowane także w południowej ścianie pomieszczenia 2 (ryc. 162). Wykonana z płaskowników, tworzyła prostokątną ramę o szer. 0,81 m i wys. 1,93 m, w zachodnim boku miała dwa zawiasy, na których umieszczone były drzwi zachowane w większym fragmencie. Skrzydło tych drzwi zostało wykonane z metalowej ramy wypełnionej słomianą matą obrzuconą zaprawą wapienną, którą następnie zagładzono. Na wysokości 1,58 m powyżej dolnego boku drzwi zainstalowano metalową klamkę. Niemal na tej samej wysokości (1,55 m powyżej dolnej krawędzi skrzydła), w środkowej części, był metalowy wizjer o średnicy otworu 4 cm. Ponadto w ościeży odnotowano także ceglany próg umieszczony 10 cm powyżej poziomu posadzki.

Kolejnymi wartymi uwagi są pomieszczenia oznaczone numerami 6 do 10. Wyjątkowo duże po-

Ryc. 164. Północno-wschodni narożnik pomieszczenia 8 ze zlewem w piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od południowego zachodu Fot. R. Krzywdziński

Fig. 164. Northwestern corner of room 8 with a sink in the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. View from the southwest. Photo by R. Krzywdziński

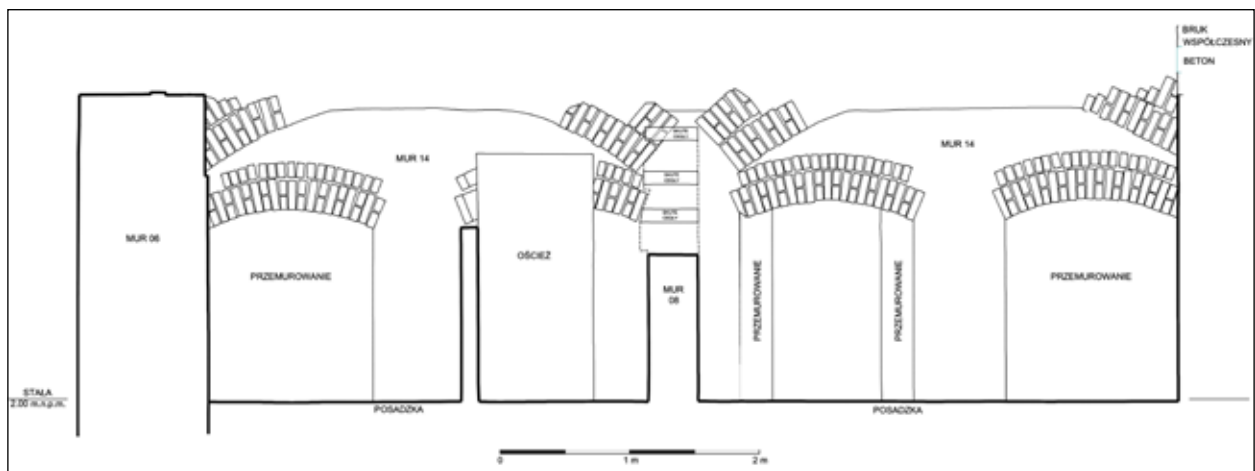
Ryc. 165. Zachodnie lico muru 6 z pozostałościami łęków podtrzymujących sklepienie piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od północnego wschodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 165. Western face of wall 6 with remnants of arches supporting the basement vault, the house at 43 Św. Ducha Street. View from the northeast. Photo by R. Krzywdziński

mieszczenie 8, o wielkości 46,25 m² (ryc. 153 i 163), a także wydzielone z niego 6, 7 oraz 9 i 10, zlokalizowane były we wschodniej części tego traktu (ryc. 153).

W północnej części pomieszczenia 8 zarejestrowano wybetonowane zagłębienie w posadzce o wy-

miarach 0,57–0,62 x 0,63 m, które być może było odstożnikiem wody (ryc. 153 i 164). Prawdopodobnie część północna tego pomieszczenia oraz być może pomieszczenia 6 i 7 miały charakter sanitarny (pralnia?). Świadczyłyby o tym także instalacja wodocią-

Ryc. 166. Lico północne muru 14, oddzielającego pomieszczenia 5, 9 i 10 od 11, 12 i 13, z widocznymi dwoma dużymi łękami i czterema mniejszymi poniżej w piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Rys. P. Makuła

Fig. 166. Northern face of wall 14 separating rooms 5, 9 and 10 from rooms 11, 12 and 13, with two big and four smaller arches, the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. Drawing by P. Makuła

Ryc. 167. Oścież łącząca pomieszczenie 8 z 20 w piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od zachodu (od strony pomieszczenia 8). Fot. R. Krzywdziński

Fig. 167. A reveal connecting rooms 8 and 20 in the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. View from the west (from room 8). Photo by R. Krzywdziński

Ryc. 168. Południowa część zachodniego traktu piwnicy (pomieszczenia 17 i 18) kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od północnego zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 168. The southern part of the western bay (rooms 17 and 18), the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. View from the northwest. Photo by R. Krzywdziński

gowo-kanalizacyjna w północno-wschodnim narożniku tego pomieszczenia oraz żeliwny zlew zawieszony na zachodniej ścianie (oddzielającej pomieszczenie 8 od 6 i 7).

We wschodniej, konstrukcyjnej ścianie 6 tego pomieszczenia, na wysokości 1,77 m powyżej posadzki (3,82 m n.p.m.) zarejestrowano pozostałości trzech nasad łęków, których zachodnie końce opierały się na filarach punktowego muru 7, oddzielającego

pomieszczenia 2, 3, 4 i 5 od 8 (ryc. 165). Na podstawie zachowanych pozostałości można określić szerokość łęków – 0,67 m (2 x dł. + 1 x szer. cegły), grubość – ok. 0,53 m (2 x dł. cegły). Odległość między zachodnią ścianą 6 pomieszczenia 8 i filarami punktowego muru 7 wynosiła 3,45 m. Odległość między poszczególnymi łękami wynosiła 2,37–3,22 m.

W strukturze muru 14, prostopadłego do ściany 6, zachowały się fragmenty dwóch łęków, któ-

Ryc. 169. Pozostałości murowanego zbiornika w południowej części zachodniego traktu piwnicy (pomieszczenie 18) kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 169. Remnants of bricked up cistern in the southern part of the western bay (room 18), the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

re są kontynuacją ciągu łuków z północnej części tego fragmentu piwnicy (ryc. 153 i 166). Pod każdym z łuków na wysokości 1,34 m powyżej poziomu posadzki (3,31 m n.p.m.)⁹¹ znajdują się jeszcze po dwa mniejsze. Ich rozpiętość wynosi 1,27–1,33 m (między wewnętrznymi nasadami łuków), natomiast wysokość 0,36 m (1x dł. + 1 x szer. cegły). Pod skrajnymi, mniejszymi łękami znajdowały się zamurwane prześwitki o niewielkiej wysokości (maksymalna wysokość 1,5–1,56 m, czyli 3,48–3,54 m n.p.m.). Pod drugim (licząc od zachodu), mniejszym łękiem stwierdzono prześwit z węgarami⁹². Trzeci łęk był w swej środkowej części wtórnie skutą dla umieszczenia ościeży łączącej pomieszczenia 9 i 12. Jej wysokość wynosi 1,89 m, szerokość 0,89 m; powyżej była betonowa belka nadprózowa.

W murze 6, w około połowie jego długości, zarejestrowano niewielkich rozmiarów oścież (ryc. 156 i 167), umożliwiającą komunikację między pomieszczeniem 8 i znajdującym się o blisko 1 m wyżej pomieszczeniem 18. Jej szerokość wynosiła 0,65 m, wys. 1,33 m⁹³ i była częściowo zamurowana ceglami uło-

⁹¹ Wymiar dotyczy nasady łuku.

⁹² Ściana południowa pomieszczenia 5.

⁹³ W licu wschodnim tego muru, czyli od strony pomieszczenia 18, wys. ościeży wynosiła 1,2 m.

Ryc. 170. Wschodni trakt piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 170. The eastern bay of the basement, the house at 43 Św. Ducha Street. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

żonymi poziomo bokiem. Dla łatwiejszej komunikacji między pomieszczeniami, których poziom posadzki znajduje się na różnych wysokościach, zastosowano trzy stopnie o wys. 24–30 cm. Dookoła ościeży został namalowany pas pobiału szerokości 10 cm, który w swej górnej części łączył się z poziomym pasem tej ściany. Nie stwierdzono pozostałości po ościeżnicy, zawiasach czy drzwiach.

Korony murów pomieszczeń tego traktu zachowały się do wysokości 0,04–2,65 m (1,99–4,63 m n.p.m.) powyżej poziomu posadzki (1,93–1,99 m n.p.m.). Większość ścian tego ciągu została pokryta cementowym tynkiem koloru szarego do poziomu 1,8–1,85 m (3,82–3,85 m n.p.m.) ponad posadzką. W najwyższej zachowanej części tynku widoczny był fragment pasa pobiału o szerokości 0,3 m, którego dolna krawędź znajdowała się 1,3 m powyżej poziomu posadzki (3,27–3,3 m n.p.m.) (ryc. 165, 167 i 175).

W większości murów między pierwszą i drugą warstwą cegieł na wysokości 4–11 cm powyżej po-

Ryc. 171. Południowa część wschodniego traktu piwnicy (pomieszczenie 21) kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Pozostałości murowanego pieca grzewczego z wylotem przewodów kominowych. Widok od zachodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 171. The southern part of the eastern bay (room 21), the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. Remnants of a bricked up heating stove with chimney flue outlet. View from the west. Photo by R. Krzywdziński

sadzki (1,93–2,07 m n.p.m.), na całej jego długości, widoczna była warstwa papy, która spełniała rolę izolacji wyższych partii muru od fundamentu narażonego na absorpcję wody.

Pomieszczenia 17 i 18 z południowej części zachodniego traktu piwnicy miały inny charakter od pozostałych (ryc. 153 i 168). Po pierwsze powstały one w wyniku dostawienia ścian do południowego muru głównego budynku. Po drugie ich posadzka zalegała na wyższym poziomie (2,87–2,94 m n.p.m.), ponadto nie stwierdzono ościeży łączącej te pomieszczenia z pozostałymi z zachodniego ciągu. Dostęp do nich był możliwy z zewnątrz, przez oścież w murze 5, umieszczonej 1,3 m powyżej posadzki, oraz poprzez schody ułatwiające zejście do piwnicy. Jedynymi pozostałościami po schodach są fragmenty wsporników wymurowanych na posadzce oraz ukośnie uformowana zachodnia część muru 5 (ryc. 168).

Przy południowej ścianie (mur 2) pomieszczenia 18 zarejestrowano pozostałości murowanego zbiornika (ryc. 153 i 168–169) o wymiarach: dł. 1,4 m, szer. 0,52 m i wys. 1,03 m. Wewnątrz na dnie stwierdzono pozostałości drewnianego rusztu ułożonego na warstwie żwiru i drobnych kamieni, a poniżej betonową wylewkę dna. W dolnej części zachodniej

Ryc. 172. Pozostałości ceglanych schodów zabiegowych prowadzących na zaplecze domu przy południowej części wschodniego traktu piwnicy (pomieszczenie 21) kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od północy. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 172. Remnants of brick winding stairs leading to the back of the house near the southern part of the eastern bay (room 21), the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. View from the north. Photo by R. Krzywdziński

ściany zbiornika był otwór w postaci metalowej rurki o średnicy 1 cm, wmurowanej między cegły. Interpretacja funkcji tego obiektu sprawia pewne problemy. Przypuszczać jednak można, że jego przeznaczenie ma związek z wytwarzaniem lub przechowywaniem kielbasy.

Trakt wschodni – pomieszczenia o numerach od 19 do 21

Trzy duże pomieszczenia wschodniego ciągu, o wyższym poziomie posadzki, połączone były między sobą w systemie amfiladowym (ryc. 153 i 170).

Dwa z nich można uznać za nietypowe. Pierwsze – pomieszczenie 19, w którego wschodniej części zarejestrowano dwa odcinki muru (15 i 16) o trudnej do ustalenia funkcji. Ponadto w jego środkowej części zachował się najniższy fragment ceglano-filaru (mur 10), na którym prawdopodobnie wsparty był strop piwnicy (ryc. 153 i 170). Pomieszczenie to posiadało tylko jedną oścież, która umożliwiała do niego dostęp z sąsiedniego pomieszczenia 20. Nie stwierdzono tutaj innego wariantu wyjścia na poziom parteru lub do zachodniego ciągu pomieszczeń. Drugie z nietypowych pomieszczeń, oznaczone numerem 20, miało półokrągłą wschodnią ścianę (mur

Ryc. 173. Pozostałości obmurowanego zagłębienia – zejścia w południowej części wschodniego traktu (pomieszczenie 21) na niższy poziom pomieszczenia 10 z traktu zachodniego piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widok od południa. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 173. Remnants of a pitch encased in brick – a descent in the southern part of the eastern bay (room 21) to the lower room 10 in the western bay of the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. View from the south. Photo by R. Krzywdziński

13) oraz resztki dwóch ceglanych filarów w środkowej części (mur 11 i 12) (ryc. 153, 157 i 170) – być może są to pozostałości klatki schodowej⁹⁴. Ponadto w południowej ścianie tego pomieszczenia stwierdzono oścież umożliwiającą dostęp do pomieszczenia 21 (ryc. 153) oraz, opisaną wyżej, niewielkich rozmiarów oścież łączącą nie tylko pomieszczenie 20, ale cały wschodni trakt piwnicy z zachodnim (ryc. 156 i 167). Ostatnie, 21 pomieszczenie, znajdujące się na południowym krańcu traktu, zawiera pozostałości ceglanej konstrukcji, którą można uznać za relikty pieca grzewczego (ryc. 153 i 171). Przylegał on bezpośrednio do wschodniej ściany, w której odnoto-

Ryc. 174. Pozostałości obmurowanego zagłębienia – zejścia w południowej części wschodniego traktu (pomieszczenie 21) na niższy poziom pomieszczenia 10 z traktu zachodniego piwnicy kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Widoczna zamurowana oścież. Widok od wschodu. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 174. Remnants of a pitch encased in brick – a descent in the southern part of the eastern bay (room 21) to the lower room 10 in the western bay of the basement of the house at 43 Św. Ducha Street. A bricked up reveal visible. View from the east. Photo by R. Krzywdziński

wano wyloty dwóch pionowych szybów (15 x 15 cm), stanowiących pozostałość przewodów kominowych.

W południowej ścianie (mur 3) tego pomieszczenia odnotowano oścież wyjścia na zaplecze kamienicy (dawne jatki) (ryc. 153 i 172). Po zewnętrznej stronie, w południowym krańcu tego muru, zarejestrowano relikty dwóch stopni schodów wykonanych z cegieł łączonych zaprawą wapienną, których oś jest ukośna względem muru 3. Prawdopodobnie są to pozostałości schodów zabiegowych, biegnących wzdłuż południowego lica muru 3 po wschodniej stronie ościeży i zmieniających w najniższej partii kierunek o 90°.

W zachodniej części pomieszczenia 21, przy i w murze 6 zarejestrowano relikty kolejnego przej-

⁹⁴ Informacja ustna dr. M. Gawlickiego.

ścia między zachodnim i wschodnim, wyżej położonym traktem piwnicy (ryc. 153, 173 i 174). Była to obmurowana prostokątna przestrzeń, zagłębiona w podłodze pomieszczenia 21, i zamurowana oścież. Niezachowanie schody wykonane były prawdopodobnie z drewna i zostały całkowicie rozebrane jeszcze przed 1945 r., a obmurowane zagłębienie zostało zasypane żółtym piaskiem i żwirem.

Korony murów pomieszczeń tego traktu zachowały się do wysokości 0,1–1,8 m powyżej poziomu posadzki, tj. 2,83–4,53 m n.p.m. Natomiast ceglana posadzka znajduje się na poziomie 2,8–2,87 m n.p.m.

Ściany pomieszczeń tej części piwnicy nie były otynkowane i nie stwierdzono w ich strukturze izolacji z papy.

Infrastruktura kamienicy

W kilku miejscach, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz odsłoniętej piwnicy odnotowano relikty armatury i instalacji wodociągowo-kanalizacyjnej oraz grzewczej.

Wodociągi, kanalizacja

Najlepiej zachowanym elementem infrastruktury kamienicy przy ul. Św. Ducha 43 były przewody kanalizacyjne, umożliwiające usuwanie nieczystości bezpośrednio z budynku do kolektora. Były to kamionkowe rury ułożone na osi północ-południe między kamienicą i ul. Mariacką, odgałęzienia do studzienek i pomieszczeń oraz żeliwne rury wewnątrz studzienek (ryc. 153, 159–161 i 164) i w wykutych wnękach ścian pomieszczenia 21 (niewidoczne na planach). Ogólnie można stwierdzić, że po zewnętrznej stronie budynku zainstalowano rury kamionkowe, natomiast wewnątrz – żeliwne.

Na podstawie zarejestrowanych reliktyw instalacji można z pewną ostrożnością wskazać miejsca pionów kanalizacyjnych kamienicy. Pierwszy z nich znajdował się prawdopodobnie nad pomieszczeniem 18, natomiast drugi po wschodniej stronie pomieszczenia 21. Oba piony były więc zlokalizowane w tylnej części budynku i przez kamionkowe rury podłączone były do kolektora pod ul. Mariacką. W północno-wschodnim narożniku pomieszczenia 8 odnotowano żeliwny zlew z odpływem (ryc. 153 i 164).

Wyraźnie widać, że odsłonięte żeliwne rury stanowią nie tylko odpływ zlewu, ale są częścią trzeciego pionu, zlokalizowanego po wewnętrznej stronie frontowej ściany budynku, nad pomieszczeniem 6.

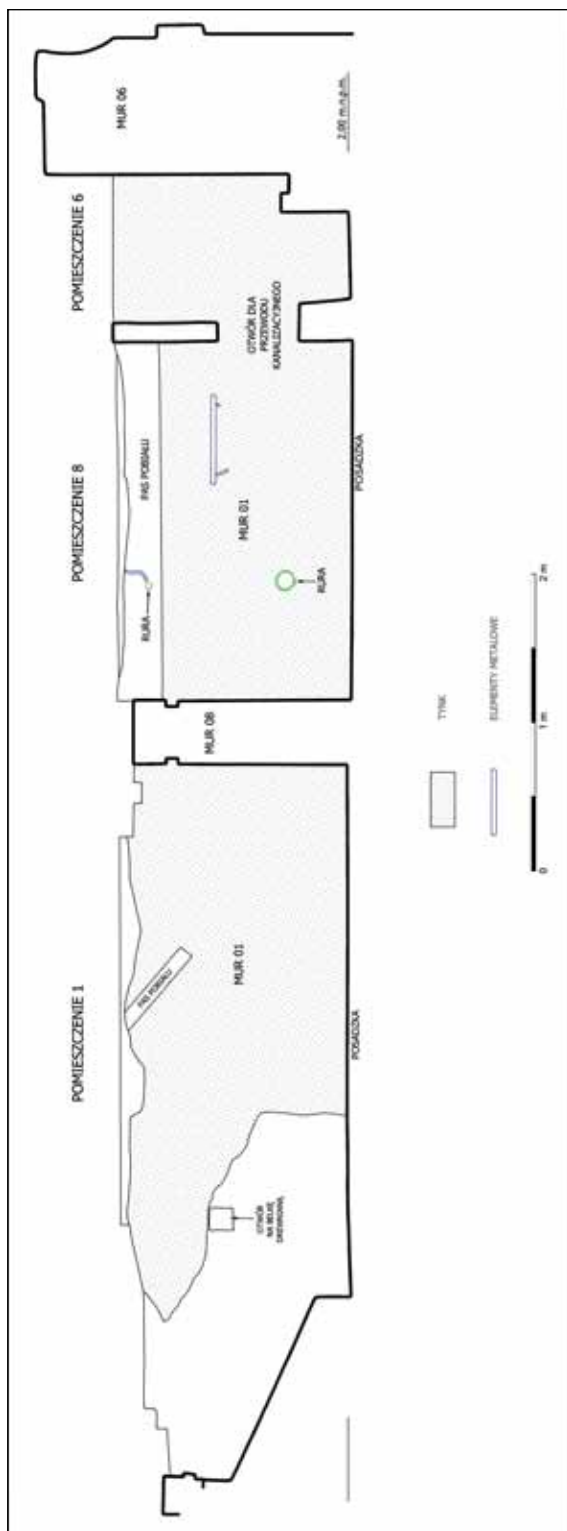
Instalacja wodociągowa zachowała się w dużo gorszym stanie. Jediną jej pozostałością, jaką udało się zarejestrować, była ołowiana rura, której fragmenty zarejestrowano wzdłuż wschodniego lica muru 6 i w studzience przylegającej do muru 2 (ryc. 153 i 159) oraz wspomniany już wyżej żeliwny zlew zainstalowany na zachodnim licy ściany oddzielającej pomieszczenia 6 od 8. Na podstawie odsłoniętych pozostałości systemu wodociągowego nie udało się ustalić, w jakim punkcie znajdowało się podłączenie do magistralnego czy głównego ciągu przewodów. Być może zlokalizowane było ono w zachodniej części kamienicy, znajdującej się poza zasięgiem badań.

System grzewczy

W obrębie pomieszczenia 21, w jego wschodniej części, zarejestrowano pozostałości pieca – prawdopodobnie ciepłowniczego, z którego zachowała się ceglana podstawa i przewody kominowe (ryc. 153 i 171). Zapewne ogrzewał on zimą wszystkie mieszkania tego budynku za pomocą systemu nie zachowanych rur z wodą i kaloryferów w pomieszczeniach. Ponadto we wschodniej części pomieszczenia 20 (ryc. 153 i 157) na ceglanej posadzce zarejestrowano 2–10-centymetrową warstwę drobnych fragmentów węgla kamiennego. Warto także zwrócić uwagę, że do pomieszczenia 21 prowadziło osobne wejście z zewnątrz, od tyłu budynku (ryc. 153 i 172). Stanowiące kotłownię pomieszczenia 20 i 21 zlokalizowane zostały więc we wschodniej, tylnej części piwnicy kamienicy.

Schron

Blisko 1-metrowa różnica między poziomem posadzki wschodniego i zachodniego traktu piwnicy oraz pas pobiału w zachodnim trakcie (pomieszczenia 1–10) (ryc. 165, 167 i 175), który w okolicy wyjścia w pomieszczeniu 1 przybiera postać węższego – 10 cm – ukośnego paska (ryc. 167) może świadczyć, że mamy do czynienia w tej części piwnicy ze schronem funkcjonującym zapewne w okresie II wojny światowej.

Ryc. 175. Południowe lico frontowego muru z ukośnym paskiem pobiału przy zejściu do piwnicy z parteru kamienicy przy ul. Św. Ducha 43. Rys. A. Grabska, E. Nakonieczna, R. Janczukowicz i P. Makuła

Fig. 175. The southern face of the front wall with an oblique strip of whitewash at the descent to the basement from the ground floor of the house at 43 Św. Ducha Street. Drawing by A. Grabska, E. Nakonieczna, R. Janczukowicz, P. Makuła

Pas pobiału wskazywał drogę do wyjść z poszczególnych pomieszczeń i ułatwiał poruszanie się w razie przerw w dostawie prądu⁹⁵. Poza solidnymi ścianami i głęboko pod powierzchnią ziemi zbudowaną piwnicą, za interpretacją jej jako schron przemawia także niewielkich rozmiarów oścież łącząca pomieszczenia 8 i znajdujące się o 1 m wyżej 20 (por. przekrój z ryc. 156). Przejście zostało zamurowane ceglami ułożonymi bokiem, które zapewne miały oddzielać od siebie pomieszczenia, a jednocześnie umożliwić łatwe ich usunięcie w razie zablokowania pozostałych wyjść. Była to więc droga ewakuacji, która dodatkowo została oznakowana ramą z 10-centymetrowego pasa pobiału (ryc. 167). Ponadto pewnym argumentem potwierdzającym wojenną funkcję tych pomieszczeń jest także dostęp do bieżącej wody w północno-wschodnim narożniku pomieszczenia 8 (ryc. 164).

Inne urządzenia

Spśród innych pozostałości należy wymienić zbiornik przy południowej ścianie pomieszczenia 18 (opisany wyżej, por. też: zdjęcia z ryc. 168 i 169), którego przeznaczenie prawdopodobnie ma związek z wytwarzaniem lub przechowywaniem kielbasy (?). W bezpośrednim sąsiedztwie, po północnej stronie zbiornika, odnotowano relikty drewnianej beczki o średnicy ok. 46 cm oraz ślady na betonowej posadzce po innych pojemnikach.

Rozplanowanie

Wymiary planu odsłoniętego budynku wynoszą: maksymalna długość całkowita 28,8 m (dotyczy wschodniego traktu), szerokość odsłonięta 16,3 m. Jednak zakładając, że kamienica stykała się z Kaplicą Królewską, można stwierdzić, że całkowita szerokość kamienicy wynosiła ok. 21,8 m. Na podstawie odsłoniętych relikwów murów trudno jednoznacznie określić wysokość budynku. Pozostaje jeszcze możliwość wsparcia się materiałami archiwalnymi. Na zdjęciu opublikowanym w pracy O. Kloeppla [1937: 278, ryc. 200] widoczny jest fragment kamienicy ze Św. Ducha 43. Widać na nim, że kamienica ma oprócz parteru trzy piętra i poddasze, a swą wysokością niemal dorównuje kopule stojącej obok Kaplicy

⁹⁵ Informacja ustna W. Rasnowskiego.

Ryc. 176. Fragment Gelaende plan der Freien Stadt Danzig z 1927 r. z widoczną kamienicą przy ul. Św. Ducha 43. Północna orientacja planu. Ze zbiorów BG PAN

Fig. 176. A fragment of Gelaende plan der Freien Stadt Danzig of 1927 with the house at 43 Św. Ducha Street. The plan oriented to the north. From the collection of BG PAN

Królewskiej. Można więc powiedzieć, że swą wielkością przytłaczała sylwetkę Kaplicy Królewskiej. Wykończenie fasady i jej zdobienia charakterystyczne są dla architektury eklektycznej, co wskazuje na ogólną chronologię jej wykonania.

Innymi źródłami archiwalnymi są zachowane plany Gdańska, na których została zaznaczona kamienica Św. Ducha 43. Pierwszy z nich to *Gelaende plan der Freien Stadt Danzig* z 1927 r. (ryc. 176), na którym widać zbliżony do kwadratu zarys budynku z wąską i skręcającą pod kątem 90° na zachód przybudówką w tylnej części. Kamienica powstała w miejscu północnej części kompleksu jatek rzeźniczych i rozciągała się między wąską parcelą Św. Ducha 44, a Kaplicą Królewską.

Nieco zmieniony zarys kształtu rzutu tej kamienicy jest również widoczny na nie sygnowanym planie z 1947 r. (ryc. 177). Różnica w rozplanowaniu polega na tym, że między kamienicą ze Św. Ducha 43 a Kaplicą Królewską znajduje się wąska niezabudowana przestrzeń. Jest to jednak spowodowane prawdopodobnie zniszczeniami wojennymi.

Istotnym spostrzeżeniem dla tych rozważań, szczególnie w kontekście chronologii kamienicy jest fakt, że nie została ona uwzględniona na *Situations Plan von Danzig. Nach trigonometrischer Aufnahme im Auftrage des Magistrates gemessen in den Jahren 1866 bis 1869 D.* Buhsego, ani na późniejszych, litograficznych kopiach. W miejscu, gdzie powstała kamienica, zaznaczone są jeszcze jatki rzeźnicze. Wniosekować z tego można, że kamienica została wzniesiona po powstaniu *Situations Plan von Danzig*...

Na podstawie zachowanych pozostałości piwnic, zarejestrowanych w trakcie badań archeologicznych, oraz źródeł ikonograficznych i kartograficznych można stwierdzić, że plan omawianego budynku jest dość nietypowy, przede wszystkim ze względu na dużą szerokość i niewielką z kolei głębokość. Obie te cechy wynikają z okoliczności powstania. Budynek kamienicy przy Św. Ducha 43 został wzniesiony w miejscu północnej części jatek rzeźniczych i zajął całą ich szerokość od parceli Św. Ducha 44 do Kaplicy Królewskiej. Z trudnych do ustalenia bliżej przyczyn, pozostawiono południowy obszar kra-

Ryc. 177. Fragment nie sygnowanego planu z 1947 r. z widoczną kamienicą przy Św. Ducha 43. Północna orientacja planu. Ze zbiorów T. Celewicza

Fig. 177. A fragment of unsigned plan of 1947 with the house at 43 Św. Ducha Street. The plan oriented to the north. From the collection of T. Celewicz

mów mięsnych, które w tym czasie przestały pełnić swą pierwotną funkcję. Nowa kamienica zajęła teren ok. 60% starych kramów. Można jedynie przypuszczać, że docelowo planowano wzniesienie budynku także po południowej stronie dotychczasowych jatek.

Przybudówka znajdująca się po południowej stronie kamienicy, skracająca pod kątem ok. 90° na zachód, jest doskonale widoczna na *Gelaende plan der Freien Stadt Danzig* z 1927 r. (ryc. 176) i nie sygnowanym planie z 1947 r. (ryc. 177). Podczas badań terenowych zarejestrowano pozostałości fragmentu tej przybudówki (pomieszczenia 11–18) bez jej zachodniej części, która zlokalizowana była poza zasięgiem wykopu. Południowa część miała posadzkę na poziomie 2,87–2,94 m n.p.m. (pomieszczenia 17 i 18), a więc o ok. 1 m wyżej niż piwnica zaadaptowana na schron. Ponadto szerokość przybudówki pokrywa się z szerokością zachodniego traktu.

Odsłonięte w trakcie badań dwa trakty kamienicy są podobnej szerokości: trakt wschodni – 7,5 m, trakt zachodni – 6 m. Prawdopodobnie na wyłączonym z badań terenie, między zachodnią granicą wykopu i wschodnią ścianą Kaplicy Królewskiej znajdują się pozostałości jeszcze jednego traktu, o szerokości ok. 6 m.

Rozbudowana sieć murów i pomieszczeń zarejestrowanej części piwnicy posiadała 26 ościeży, w tym 5 zamurowanych (oraz 3 o niepewnej interpretacji). Wśród nich można wyróżnić otwory: 1) z ościeżnicami – metalowymi i drewnianymi, 2) bez ościeżnic, z wmurowanymi zawiasami drewnianymi, 3) bez ościeżnic i bez zawiasów oraz 4) nietypowe, np. awaryjne wyjście ze schronu. Ponadto można wymienić także podział ze względu na funkcję: 1) ościeże zewnętrzne – umożliwiające wejście do piwnicy z zewnątrz lub z parteru, 2) ościeże wewnętrzne – umożliwiające komunikację między poszczególnymi pomieszczeniami piwnicy.

Funkcja

Jak podaje W. Stephan [1911: 33], kamienica ta należała do cechu rzeźników. Podobne informacje można znaleźć w starych książkach adresowych [Adres-Buch... 1880, II Theil: 29; Adres-Buch... 1884, II Theil: 30; Adres-Buch... 1886, II Theil: 32; Adres-Buch... 1892, II Theil: 35; Adres-Buch... 1897, II Theil: 43; Adres-Buch... 1898, II Theil: 50; Neues Adresbuch... 1899, III Theil: 50–51; Neues Adresbuch... 1900, III Theil: 55]. Sądząc nie tylko po wpisach, budynek miał charakter mieszkalny; lokale w nim najprawdopodobniej były wynajmowane. Ponadto na parterze znajdowała się restauracja *Kaiserhof* [Adres-Buch... 1897, II Theil: 43; Neues Adresbuch... 1899, III Theil: 50–51; Neues Adresbuch... 1900, III Theil: 55].

Chronologia VIII poziomu osadniczego

Okres funkcjonowania kamienicy zawiera się więc na przestrzeni 47 lat. Mimo tak krótkiego czasu trwania tego bardzo solidnego i nowoczesnego budynku, zarejestrowane zostały pewne zmiany w strukturze murów, które świadczą o przynajmniej dwóch fazach jego egzystowania. Są to raczej drobne przebudowy/korekty niż generalne przekształcenia bryły kamienicy. Przede wszystkim to zamurowane/zaślepienie ościeże do piwnicy w ścianie 6, w jej części południowej (zejście z terenu starych jatek rzeźniczych do pomieszczenia 16), a także oścież w tym samym murze nieco na północ (zejście z kotłowni w pomieszczeniu 21 do pomieszczenia 10 z posadzką na poziomie niższym o ok. 1 m). Ponadto południowa ściana pomieszczenia 11 została zlicowana murem o grubości 0,26 m (1 x dł. cegły). Trudniej jest natomiast stwierdzić, w jakim okresie doszło do tych niewielkich zmian.

Określenie dokładnej daty powstania kamienicy sprawia pewne trudności. Nie zachowały się żadne źródła pisane lub ikonograficzne (rysunki projektowe, inwentaryzacja), które by wprost odnosiły się do niej. Niemniej, na podstawie odsłoniętych relikwów murów (formy, użytego materiału) oraz źródeł kartograficznych, można ustalić stosunkowo szerokie datowanie na czwartą ćwierć XIX – początek XX w. Istnieją także źródła, które można uznać za przesłanki pośrednio wskazujące na chronologię powsta-

nia kamienicy. Są to przede wszystkim wspomniane już książki adresowe z lat 1880–1900, w których znajdują się wpisy dotyczące osób zamieszkujących budynek przy Św. Ducha 43. W książce z 1880 r. pod adresem Heilige Geistgasse 43 wymienione są jedynie jatki rzeźnicze: *Eig. d. Fleischergew. (Neubau)* [Adres-Buch... 1880, II Theil: 29], natomiast w 1884 r. oprócz informacji o własności cechu rzeźników jest jeszcze sześć nazwisk [Adres-Buch... 1884, II Theil: 30]. W książkach adresowych z kolejnych lat: 1886, 1892, 1897 są podobne informacje – własność cechu rzeźników oraz 5 lub 6 nazwisk [Adres-Buch... 1886, II Theil: 32; Adres-Buch... 1892, II Theil: 35; Adres-Buch... 1897, II Theil: 43], natomiast od 1898 r. jest już pod tym adresem znacznie więcej nazwisk – 15 w 1898 r. [Adres-Buch... 1898, II Theil: 50], 13 i restauracja *Kaiserhof* w 1899 r. [Neues Adresbuch... 1899, III Theil: 50–51] oraz 15 i restauracja *Kaiserhof* w 1900 r. [Neues Adresbuch... 1900, III Theil: 55]. Z pewną ostrożnością można wyciągnąć wniosek, że do 1897 r. pod adresem Św. Ducha 43 znajdował się niewielki budynek z pięcioma lub sześcioma mieszkaniami, po którym nie zachowały się żadne ślady, ponieważ był on prawdopodobnie nie podpiwniczny i został całkowicie rozebrany przed wzniesieniem eklektycznej kamienicy między parcelą Św. Ducha 44 i Kaplicą Królewską. Istnienie tego budynku potwierdza także *Situations Plan von Danzig...* D. Buhsego z lat 1866–1869.

W 1898 r. została zbudowana kamienica widoczna na *Gelaende plan der Freien Stadt Danzig* z 1927 r. i nie sygnowanym planie z 1947 r., której pozostałości zostały zarejestrowane podczas badań. Wydaje się, że dodatkową informacją potwierdzającą chronologię jej powstania jest fakt oddania do użytku w 1896 r. Hali Targowej, w której z pewnością były stoiska z mięsem. Prawdopodobnie więc w tym okresie zostały zamknięte funkcjonujące do tej pory jatki, a ich właściciele przenieśli się do Hali. Eklektyczna kamienica, zbudowana w 1897/1898 r., powstała na miejscu południowej części jatek oraz starego rozebranego budynku, którego adres przejęła. Została zniszczona w 1945 r.

Z warstw związanych z VIII poziomem osadniczym pozyskano tylko dwie monety: bity w Elblągu

jeden szeląg Michała, datowany na lata 1671–1673 (nr kat. 9) oraz bity w Królewcu jeden szeląg Fryderyka Wilhelma I, datowany na 1735 r. (nr kat. 147).

UWAGI KOŃCOWE

W wyniku przeprowadzonych badań archeologicznych, wiadomości na temat funkcjonujących przez około 550 lat głównomiejskich jatek rzeźniczych znacząco się poszerzyły. Wiele dotychczasowych ustaleń dokonanych np. na podstawie źródeł pisanych, kartograficznych i ikonograficznych zostało zweryfikowanych. Sporządzona na podstawie źródeł archeologicznych rekonstrukcja etapów zagospodarowania tego terenu może być znaczącym krokiem w badaniach nad rozwojem urbanistycznym i gospodarczym Prawego Miasta. Wyraźnie należy zatem podkreślić, że dzięki zastosowanej archeologicznej metodzie badań, zakres informacji jest nieporównywalny z tym sprzed wykopalisk. Trzeba jednak zaznaczyć, że tak znaczące odkrycia są wynikiem stanu zachowania szczególnie tych najstarszych, XIV-wiecznych reliktyw zabudowy jatek, które przetrwały dzięki niezbyt intensywnej i nie ingerującej w głąb działalności budowlanej z młodszych okresów.

Pozostaje jednak do wyjaśnienia jeszcze kilka kwestii. Pierwszą z nich jest trudne do wykonania, dokładne ustalenie analogii, przede wszystkim dla konstrukcji jatek rzeźniczych. Jak już wyżej wspomniano, nigdy dotąd nie przeprowadzono w Polsce badań wykopaliskowych jatek w tak szerokim zakresie. Wydaje się, że najbardziej zaawansowany stan badań nad urządzeniami handlowymi średniowiecza i okresu nowożytnego jest we Wrocławiu. Powstałe wcześniej od gdańskich, bo w 1242 r., 42 Stare Jatki w kwartale rzeźników przyległym do północno-zachodniego narożnika Rynku oraz w 1266 r. 24 Nowe Jatki w południowo-zachodnim narożniku Nowego Targu [Goliński 1997: 75, 135, Eysymontt 2000: 4–5] uległy zupełnie innym przemianom⁹⁶. Stare Jatki, których od 1350 r. było 48 w dwóch szeregach (po 24) z drewnianych bud przekształciły się w murowane

⁹⁶ Ponadto na Ołbinie już w XII w. istniało 10 jatek mięsnych [Piekalski 1991: 140].

obiekty z nadbudowanymi mieszkaniami, o szerokości średnio ok. 2,8 m i głębokości ok. 10 m [Goliński 1997: 75]. Nowe Jatki z Nowego Targu miały szerokość 3,5 m [Goliński 1997: 135 za Cz. Lasotę i M. Małachowiczem]. Niestety, zbyt ogólne i niezbyt obszernie informacje na temat konstrukcji jatek wrocławskich nie pozwalają na dokonanie pełnego porównania ich z gdańskimi. Ogólnie można tylko stwierdzić, że kramy z Wrocławia – w przeciwieństwie do gdańskich – bardzo szybko straciły swą drewnianą konstrukcję na rzecz murowanych obiektów, które zostały nadbudowane kondygnacją mieszkalną.

Elementem porównawczym jest tutaj także lokalizacja. Stare Jatki wrocławskie, w przeciwieństwie do wielu innych urządzeń handlowych (w tym przede wszystkim różnego typu kramów) zostały umieszczone poza Rynkiem, ale w jego bezpośredniej bliskości (kwartał dotykający północno-zachodniego narożnika Rynku). Podobna sytuacja była z Nowymi Jatkami, zlokalizowanymi w kwartale stykającym się z południowo-zachodnim narożnikiem Nowego Targu. Podobnie było w Legnicy [Czerner 2002: 105, ryc. 32; Eysymontt 2000: 6], Świdnicy [Eysymontt 2000: 6], Toruniu [Mikulski 1999: 35, ryc. 1] i Elblągu [Czaja 1992: 20 oraz Plan 2]. Można powiedzieć, że w Gdańsku, na Głównym Mieście, sytuacja do pewnego stopnia była podobna. Jatki rzeźnicze zostały tu usytuowane w niewielkim oddaleniu od Długiego Targu. Prawdopodobnie przyczyną lokalizowania jatek poza rynkami w dużych miastach były uciążliwości sanitarne z nimi związane⁹⁷. Jak zauważył R. Czerner [2002: 138; por. też: Rabęcka-Brykczyńska 1984: 31], przenoszenie jatek poza obręb głównych placów miejskich dotyczyło w głównej mierze tylko dużych ośrodków.

Inną istotną cechą lokalizacji jatek rzeźniczych (choćby chyba nie tylko tego typu urządzeń handlowych) było często bliskie lub wręcz bezpośrednie położenie przy kościele. W wypadku Gdańska był to kościół NMP, we Wrocławiu kościół św. Elżbiety [Goliński

⁹⁷ Innego zdania jest R. Eysymontt [2000: 6], który uważa, że przyczyną przenoszenia jatek z bloku śródrzynekowego, przynajmniej we Wrocławiu, była chęć uzyskania większej ilości miejsca pod budowę, a także możliwość mocniejszego upomnienia się o przejęcie ich przez dzierżawców i przekształcanie w domy mieszkalne.

ski 1997: 75–76; Eysymontt 2000: 6], w Toruniu kościół Świętych Janów [Mikulski 1999: 35, ryc. 1].

Jeżeli chodzi o rozplanowanie samych jatek, ważną cechą nie tylko gdańskiego kompleksu było skupianie ich w zespoły, które zazwyczaj przybierały formę ciągów, szeregów kramów połączonych ścianami bocznymi. Taka forma pod względem organizacyjnym miała wiele zalet, wśród których można wymienić ułatwiony dostęp klientów do witryn poprzez ciągi komunikacyjne zlokalizowane między szeregami.

W źródłach archeologicznych tylko częściowo znajduje odzwierciedlenie zjawisko kumulowania pojedynczych jatek w rękach jednego rzeźnika [Bogucka 1962: 32, 252–254, 271; 1982b: 512; Trzaska 1993a: 126, 128]. W różnych okresach osadniczych zarejestrowano ślady świadczące o połączeniu sąsiadujących ze sobą jatek (przeważnie były to ślady po zdemontowanej ścianie działowej). Oczywiście świadczy to o tym, że właściciel jednej z nich dokupił sąsiednią. W tej sytuacji dwie połączone jatki mogły być traktowane jako jeden punkt sprzedaży. Jednak najczęściej, jak się wydaje, pojedynczy rzeźnicy skupiali w swoich rękach kilka jatek, które nie sąsiadowały bezpośrednio ze sobą. Z drugiej jednak strony źródła donoszą o tym, że każdy mistrz cechowy musiał posiadać przynajmniej jedną jatkę (XIV–XV w.) [Bogucka 1962: 311–312].

W zawartych wyżej omówieniach interpretacji pozostałości jatek rzeźniczych nie była uwzględniana ikonografia. Powodem tego były trudności z odnalezieniem odpowiednich przedstawień, uwzględniających zarówno chronologię, jak i konstrukcję gdańskich kramów. Zachowały się jednak przedstawienia, które zawierają tylko pewne elementy, które z ostrożnością mogą stanowić analogię detali konstrukcyjnych. Ponadto zaletą tego materiału jest doskonałe oddanie atmosfery handlu mięsem w późnym średniowieczu i początkach okresu nowożytnego. Najbardziej interesującymi przedstawieniami są ilustracje z różnych wersji rękopisów *Tacuinum Sanitatis* (lub *Theatrum Sanitatis*), czyli łacińskich przekładów arabskiego *Taqwin As-Sihha* z XI w., autorstwa Ububchasyma de Baldacha. W kilku kopiach z XIV i XV w., znajdujących się obecnie w różnych europejskich krajach (m.in. Paryż, Wiedeń, Rzym),

zostały zawarte iluminacje opatrzone komentarzem dotyczącym podstawowych porad medycznych itp. We włoskiej wersji, datowanej na XIV w., znajdującej się w zasobach Biblioteca Casanatense w Rzymie, umieszczony został widok jatki rzeźniczej z blatem podpartym od zewnątrz dwoma nogami, na którym sprzedawca waży mięso (ryc. 178).

Powyżej zawieszona jest okołkowana belka ze sztukami mięsa. Po lewej stronie przedstawiony został moment uboju prawdopodobnie owcy. Widoczna tutaj ściana frontowa była prawdopodobnie murowana i otynkowana. Szeroka witryna została od góry zamknięta łąkiem. Być może przedstawiona na tej ilustracji jatka ma pewne elementy wspólne z murowanymi jatkami 35 i 36 z fazy B IV oraz z jatkami z VII poziomu osadniczego. Natomiast dwie podpierające od zewnątrz nogi mogłyby być potwierdzeniem jednego z wariantów interpretacji funkcji (choć uznanej za mniej prawdopodobną) pozostałości żerdzi wbitych liniowo wzdłuż frontowych ścian jatek z fazy A IV poziomu osadniczego.

We francuskiej wersji tego rękopisu (*Tacuinum Sanitatis*) datowanej także na XIV w., a przechowywanej w Bibliothèqu Nationale de France w Paryżu, zawarte są dwa przedstawienia jatek rzeźniczych. Na pierwszym z nich widoczna jest murowana (i otynkowana?) jatka, o podobnej do poprzedniej, łukowato zamkniętej od góry witrynie z niewielkimi świetlikami po bokach (ryc. 179).

Blat/lada jest przymocowany tylko do ściany. W bocznej ścianie umieszczona została oścież drzwi, z otwartym do wewnątrz skrzydłem. Nad drzwiami widać kolejne niewielkie okno. Wewnątrz, w głębi, na okołkowanej belce wiszą sztuki mięsa.

Oba omówione powyżej przedstawienia mają prawdopodobnie jeszcze jedną wspólną cechę z gdańskimi jatkami. Chodzi o ich niewielką powierzchnię użytkową (kwadrat o boku nieco ponad 2 m).

W drugim z przedstawień zawartych w *Tacuinum Sanitatis* z Paryża widzimy jatkę rzeźniczą, która ma dużą, otwartą aż do samej podłogi witrynę (ryc. 180).

W miejscu, gdzie powinien być mur, na którym opierał się blat/lada, został umieszczony stół. Witryna, podobnie jak na wcześniejszych ilustracjach, zo-

Ryc. 178. Jatka rzeźnicza z rękopisu *Theatrum Sanitatis*. Ze zbiorów Biblioteca Casanatense w Rzymie [Pazzini, Pirani, Salmi, 1970–1971]

Fig. 178. A meat stall from *Theatrum Sanitatis* manuscript. From the collection of Biblioteca Casanatense in Rome [Pazzini, Pirani, Salmi, 1970–1971]

stała od góry zamknięta łukowato. Szerokość tej jatkki jest większa od pozostałych, co można ustalić chociażby na podstawie ułożonych po prawej stronie ościeży drzwi wejściowych. Po zewnętrznej stronie na górze ściany frontowej zawieszona została – pod wystającym przed nią zadaszeniem – okołkowana belka ze sztukami mięsa. Przed jatką trwa właśnie ubój, prawdopodobnie krowy.

Warto tutaj zaprezentować jeszcze jedną ilustrację z paryskiego rękopisu. Przedstawia ona murowany (otynkowany) kram z rybami (ryc. 181).

Podobnie jak wszystkie poprzednie, ma on łukowato zamkniętą od góry, szeroką witrynę z murem u dołu, na którym został zamocowany blat. Wejście do kramu umieszczone zostało we frontowej ścianie, z boku witryny. Istotną różnicą jest tutaj brak okołko-

wanej belki lub deski, która funkcjonowała w każdej z jatek. Ryby są przechowywane w koszach i beczkach.

Przedstawione etapy rozwoju zagospodarowania działki handlowej należącej do cechu rzeźników charakteryzuje dynamika przemian, szczególnie w pierwszych czterech okresach, od ok. 1335 r. do 1367 r. Przez te ok. 32 lata rzeźnicy rozszerzyli działkę z jatkami najpierw o jedną, a później o drugą z sąsiednich parcel, na których funkcjonowały dotąd zabudowania mieszkalno-gospodarcze wraz z infrastrukturą. W okresie późniejszym sytuacja własnościowa ustabilizowała się, a do przemian dochodzi jedynie w zakresie form budowlanych jatek. Dynamiczny charakter zmian w pierwszych ok. trzydziestu dwóch latach istnienia jatek świadczy o gwałtownym wzroście zapotrzebowania na mięso, co z kolei mogło być spowodowane szybko rosnącą liczbą

Ryc. 179. Jatka rzeźnicza z rękopisu *Tacuinum Sanitatis* [2007]. Ze zbiorów *Bibliothèque Nationale de France* w Paryżu
Fig. 179. A meat stall from *Tacuinum Sanitatis* manuscript [2007]. From the collection of *Bibliothèque Nationale de France* in Paris

mieszkańców miasta [por. Biskup 1978d: 537]. Powstanie w późniejszym okresie jatek rzeźniczych na Starym Mieście i Starym Przedmieściu było zapewne wynikiem tych samych czynników [por.: Gehrke 1895; Bogucka 1962: 23].

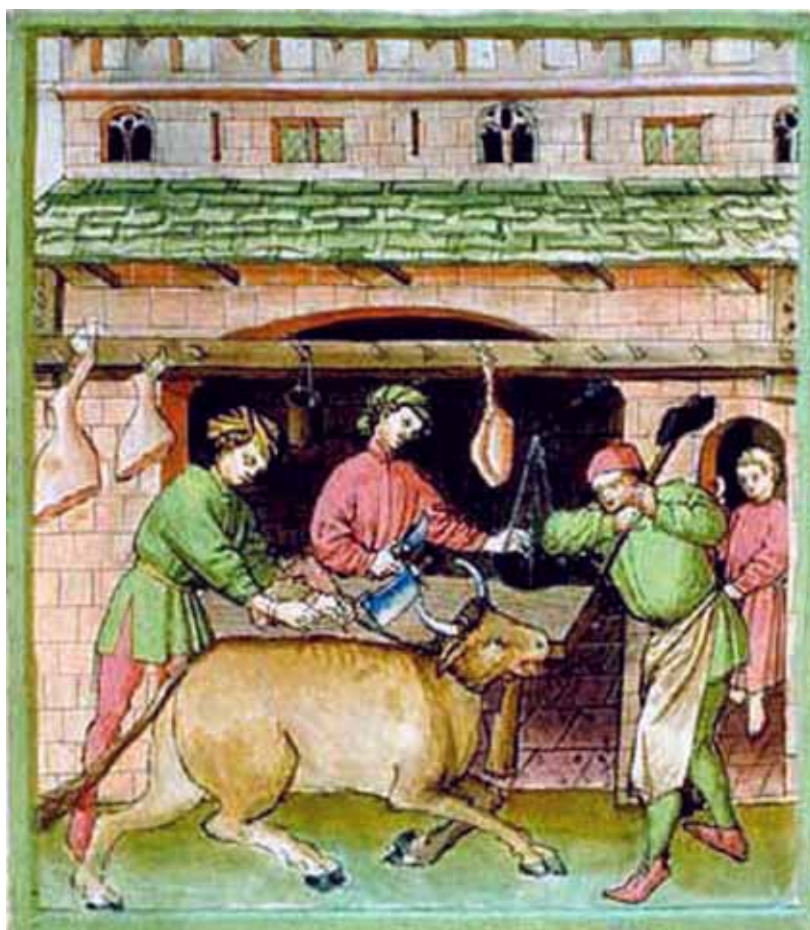
Istotnym zagadnieniem, które w źródłach archeologicznych mniej się manifestuje, a o którym nie można nie wspomnieć, jest sprawa własności jatek rzeźniczych. W Gdańsku, w przeciwieństwie do wielu innych miejscowości, jatki głównomiejskie od samego początku ich powstania były własnością miasta [Biskup 1978a: 357]⁹⁸. Nie mamy tutaj do czynienia z okresem przejściowym, kiedy jatki były własnością władcy (regale), później ewentualnie wójta i dopiero miasta, które dzierżawiło je rzeźnikom [Rabęcka-Brykczyń-

ska 1984: 22–28, 32, 50, 52–56; Gawlas 2005: 155–157]. Jak podaje M. Bogucka [1962: 210], rzeźnicy gdańscy byli prawnie jedynie użytkownikami jatek, z których płacili Radzie czynsz, choć w XVI i XVII w. stało się to tylko formalnością⁹⁹. Wydaje się, że przyczynę tego należy upatrywać przede wszystkim w późnym okresie powstania gdańskich jatek rzeźniczych i być może w organizacji państwa zakonnego.

Inną kwestią, do której należałoby nawiązać, jest organizacja pracy rzeźników i sprzedaży mięsa w jatkach Głównego Miasta w Gdańsku. Zwierzęta przeznaczone do uboju były pozyskiwane przede wszystkim z hodowli okolicznych wsi, choć zapewne nierogacizna i być może w części także bydło pochodziło z hodowli realizowanej w mieście, o czym częściowo

⁹⁸ Jednak rada miejska na przełomie XIV i XV w. płaciła Zakonowi zryczałtowaną, roczną opłatę z jatek i kramów w wysokości 170 grzywn [Biskup 1978g: 437–438].

⁹⁹ Jatki były dziedziczone, sprzedawane, zastawiane itp. Zapewne z czasem cech rzeźników stał się oficjalnym właścicielem terenu wraz z jatkami.

Ryc. 180. Jatka rzeźnicza z rękopisu *Tacuinum Sanitatis* [2007]. Ze zbiorów *Bibliothèque Nationale de France* w Paryżu
Fig. 180. A meat stall from *Tacuinum Sanitatis* manuscript [2007]. From the collection of *Bibliothèque Nationale de France* in Paris

mogą świadczyć źródła archeologiczne z tego stanowiska [por. też: Rabęcka-Brykczyńska 1984: 95, 109]¹⁰⁰. Nie można jednak wykluczyć, że np. w czasie kryzysów były organizowane dalekie wyprawy po bydło, na wschód i południe [Rabęcka-Brykczyńska 1984: 94]. Zakupu zwierząt do uboju dokonywano bezpośrednio od właścicieli, lub na targu miejskim w Gdańsku oraz targach i jarmarkach innych miast i wsi [Bogucka 1962: 169]. Ubój zakupionych zwierząt odbywał się w rzeźniach¹⁰¹. Pierwsza gdańska rzeźnia zlokalizowana była na prawym brzegu Motławy, na południowy wschód od centrum miasta (okolice Mostu Krowiego) [Biskup 1978b: 385; Maciakowska w tym tomie; Bogucka 1962: 16 przyp. 4]. Lokalizacja rzeźni

nad ciekim wodnym była zgodna z ówczesnymi wymaganiami sanitarnymi [Rabęcka-Brykczyńska 1984: 36; por. też: Wiesiołowski 1982: 269]. W późniejszym czasie została ona zlikwidowana, a ubój przeniesiono częściowo do prywatnych rzeźni, które większość rzeźników zbudowała przy swoich domach [Bogucka 1962; 1982b: 22, 512]. Zapewne dopiero rozebrane na części mięso było transportowane do jatek w celu sprzedaży detalicznej [por.: Główna 1985: 100]. Domyślać się można, że jego nadmiar był przechowywany w zabudowaniach na prywatnych działkach rzeźników i stopniowo, w miarę potrzeb, dostarczany każdego dnia do jatek. Trudno jednoznacznie ustalić, czy nie sprzedane danego dnia mięso pozostawało w jacie, czy było odtransportowywane do przeznaczonych do tego celu pomieszczeń w budynkach na działkach rzeźników [por.: Bogucka 1962: 31]. Większe części mięsa w poszczególnych jatkach były na bieżąco, już podczas sprzedaży, dzielone na mniejsze sztuki. Śła-

¹⁰⁰ Zwierzęta hodowlane były trzymane nie tylko na zapleczeniach działek, ale także wypasane na miejskich łąkach i lasach [Rabęcka-Brykczyńska 1984: 95; Bogucka 1962: 169–171].

¹⁰¹ Choć istnieją informacje źródłowe o uboju zwierząt w jatkach niektórych miast [Rabęcka-Brykczyńska 1984: 37].

Ryc. 181. Kram z rybami z rękopisu *Tacuinum Sanitatis* [2007]. Ze zbiorów *Bibliothèque Nationale de France* w Paryżu
Fig. 181. A fish stall from *Tacuinum Sanitatis* manuscript [2007]. From the collection of *Bibliothèque Nationale de France* in Paris

dem po tych zabiegach mogą być kłoc rzeźniczy z jatkami 3 w I poziomie osadniczym (ryc. 7) oraz umocnienia pod podobne kłoc w kolejnych poziomach użytkowych jatek. Sztuki mięsa były zapewne rozwieszane w głębi jatkki, a także w jej frontowej części (lub wręcz na frontowej ścianie) (por. ryc. 178–180). Do zawieszania służyły poziome belki lub deski z regularnie, liniowo wykonanymi otworami, w których umieszczone były drewniane kołki. W trakcie badań archeologicznych pozyskano dwa elementy, które można uznać za ich pozostałości. Oba zostały zdemontowane i użyte wtórnie. Pierwszy z nich jako element konstrukcji ściany budynku D (w późnym okresie jego użytkowania – koniec III poziomu osadniczego) – była to belka o prostokątnym przekroju, dł. 2,17 cm, szer. 10 cm i grub. 7,5 cm, która w jednej z bocznych ścian miała co 9–12 cm otwory o średnicy ok. 3 cm (ryc. 182).

Drugi element to deska ułożona w przejściu wschodnim jatek rzeźniczych w fazie A IV pozio-

mu osadniczego, gdzie wraz z innymi deskami miała zapewne ułatwiać przemieszczanie się w trakcie lub bezpośrednio po obfitych deszczach (?). Zachowała się we fragmencie o dł. 1,84 m, szer. 27 cm i grub. 2–2,5 cm. Pośrodku jej szerokości, liniowo, co 31 cm zostały wykonane przelotowe otwory o średnicy ok. 3 cm (ryc. 183).

Trudną do interpretacji grupą źródeł są paleniska zarejestrowane w jatkach II, III, IV i V poziomu osadniczego. Ich pozostałości, najczęściej nie umocnione (choć w młodszych okresach zdarzają się ceglane), zlokalizowane były przeważnie w centralnej części jatkki. Na podstawie badań archeozoologicznych, przeprowadzonych przez Daniela Makowieckiego [w tym tomie] można przypuszczać, że przynajmniej część z nich służyła obróbce termicznej mięsa. Jak wykazały badania, część kości nosiła ślady prażenia. Istnienie palenisk w jatkach o tak niewielkich rozmiarach może dziwić, jednak trzeba wziąć pod uwagę, że najpraw-

Ryc. 182. Belka z otworami, stanowiąca prawdopodobnie pozostałość po elemencie wyposażenia jatkki. Wraz z kołkami, które pierwotnie tkwiły w otworach, była przymocowana do jednej ze ścian i służyła do zawieszania sztuk mięsa. Zdemontowana – użyta wtórnie w konstrukcji zachodniej ściany budynku D w III poziomie osadniczym. Fot. R. Krzywdziński

Fig. 182. The plank with holes that is probably a remnant of an element of a meat stall equipment. Together with the pegs, which originally were in the holes, it was attached to one of the walls and served to hang pieces of meat. After some time, the plank was disassembled and re-used in the construction of the western wall of building D in the third settlement level. Photo R. Krzywdziński

dopodobniej nie był to wolny ogień, lecz żar oddający ciepło. Interpretacji tej sprzyjają nie tylko badania archeozoologiczne, ale także analiza formalno-funkcjonalna fragmentów naczyń glinianych, wśród których odnotowano klosze z otworem(-ami), które służyły do zabezpieczania żaru [Kościński w tym tomie]. O sprzedaży mięsa poddanego obróbce cieplnej donoszą źródła pisane [Bogucka 1962: 32; Rabęcka-Brykczyńska 1984: 70; por. też: Dembińska 1963: 97–99, 102–103]. Oczywiście nie można wykluczyć, że zarejestrowane paleniska zimą pełniły także dodatkowo funkcję grzewczą.

Wyniki badań archeozoologicznych dostarczyły także informacji na temat asortymentu stanowiącego przedmiot handlu w jatkach. Jak wynika z analizy, wśród mięsa przeważała wołowina, w mniejszej ilości wieprzowina i inne gatunki; pozyskano także kości i czaszkę morświna [Makowiec w tym tomie]. Sugerować to może, że w jatkach sprzedawano nie tylko mięso zwierząt hodowlanych, ale także owoce morza [por.: Bogucka 1982a: 334].

Jatki rzeźnicze Głównego i Starego Miasta oraz Starego Przedmieścia nie były jedynymi miejscami w Gdańsku, gdzie handlowano mięsem. Sprzedawano je także na cotygodniowych targach miejskich oraz wprost ze swoich domów (choć oficjalnie było to zakazane) [Bogucka 1962: 210–211; Rabęcka-Brykczyńska 1984: 91–92; Trzoska 1993b: 464]. Z handlem tym wiąże się jeszcze jedna sprawa, która w źródłach archeologicznych nie została uchwycona. Chodzi o formy kontroli nad jakością sprzedawanego mięsa. Informacje o takich zabiegach pochodzą nie tylko z Gdań-

ska [Bogucka 1962: 33 przyp. 124; Rabęcka-Brykczyńska 1984: 69; Główka 1985: 103]. Kontrole te były dokonywane cyklicznie (np. co tydzień) przez starszych cechu lub/i przedstawicieli władz miejskich.

Poza źródłami związanymi z jatkami, podczas badań pozyskano także liczne informacje na temat średniowiecznego osadnictwa i budownictwa. Do najistotniejszych należy tutaj zaliczyć – wyraźnie i jednoznacznie ustaloną przede wszystkim na podstawie badań dendrochronologicznych i numizmatycznych – chronologię najstarszego osadnictwa na obszarze poddanym badaniom. Jak zostało to wyżej omówione, najstarsze działania osadnicze należy wiązać z okresem ok. 1335 r., co wyklucza istnienie w tym miejscu (tj. w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła NMP) pierwszego miasta lokacyjnego na prawie lubeckim.

Znacznemu poszerzeniu uległy informacje na temat gdańskiego budownictwa drewnianego, i to nie tylko mieszkalnego i gospodarczego, ale także handlowego. Szczególnie drewniane budownictwo mieszkalne wykazuje pewne podobieństwa do zarejestrowanych w niewielkim tylko zakresie budynków szkieletowych z badań przeprowadzonych w piwnicy i przed Ratuszem Głównomiejskim [Zbierski 1975: 55–66; 1978a: 107–110] oraz na stanowisku 2, u zbiegu ulic Olejarnej i Podwale Staromiejskie [Kościński 1998: 94–118]. Tłem natomiast dla tych nowych wiadomości mogą być ustalenia poczynione dla budownictwa mieszkalnego i gospodarczego gdańskiego grodu i podgrodzia z wcześniejszego okresu, dokonane przez R. Barnycz-Gupieniec [1974], gdzie dominowała konstrukcja zrębowa.

Ryc. 183. Fragment deski z otworami, stanowiący prawdopodobnie pozostałość po elemencie wyposażenia jatki (zob. ryc. 182). Po zdemontowaniu użyta wtórnie w przejściu wschodnim jatek rzeźniczych w fazie A IV poziomu osadniczego. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 183. A fragment of a plank with holes – probably the remains of a meat stall fittings (see Fig. 182). After its disassembly reused in the meat stall eastern passage, phase A, occupation level IV. Photo by R. Janczukowicz

Wyniki badań archeologicznych na tym stanowisku w znacznym stopniu potwierdzają podejmowaną świadomie i wielokrotnie, szczególnie w średniowieczu, akcję podwyższania poziomu użytkowego, połączonego z odizolowywaniem od wybijającej wody. Było to najprawdopodobniej spowodowane podnoszeniem się poziomu wód gruntowych, czego przyczyną mogło być z kolei podnoszenie się poziomu Motławy w wyniku jej systematycznej regulacji. Podobne zjawiska zarejestrowano we Wrocławiu (poziom wody w Odrze podniósł się o ok. 2 m) [Traczyk 2005: 17] i w Pradze (poziom wody w Wełtawie podniósł się o ok. 3 m) [Hrdlička 1996: 14]. Jak wykazały badania archeologiczne, różnica między średniowiecznym poziomem użytkowym (ok. 1335 r.) a współczesnym sięga 4–4,5 m. Jednak należy pamiętać, że w wyniku różnych procesów (zwłaszcza podepozycyjnych), warstwy leżące poniżej uległy sprasowaniu, co – jak się wydaje – szczególnie dotyczy torfu stanowiącego pozostałość po istniejących tutaj pierwotnie bagnach. Analizując dokładniej te procesy można dojść do wniosku, że nie tylko stropy odsłanianych warstw kulturowych pierwotnie zalegały wyżej, ale także ich spągi.

W wyniku przeprowadzonych badań nie udało się, niestety, ustalić specjalizacji zawodowej mieszkańców odkrytych domów (I, II i III poziom użytkowy). Można jedynie domniemywać, że mogli to być kupcy, ewentualnie rzemieślnicy (bogaci?), których warsztaty pracy były zlokalizowane w innym miejscu. Problem braku identyfikacji profesji mieszkańców tego miejsca wpisuje się w postulat badawczy, jaki na-

leżałoby w tym miejscu wysunąć, a który dotyczy potrzeby opracowania socjotopografii średniowiecznego Gdańska. Tego typu opracowania zostały wykonane m.in. dla Wrocławia [Goliński 1997], Torunia [Mikulski 1999], Elbląga [Czaja 1995], Poznania [Wiesiołowski 1982] czy Sieradza [Sowina 1991]¹⁰².

Tylko częściowo z tym związana jest potrzeba analizy (przynajmniej na podstawie źródeł historycznych, ikonograficznych i kartograficznych) jatek rzeźniczych ze Starego Miasta i Starego Przedmieścia w Gdańsku, co oczywiście dałoby dużo pełniejszy obraz handlu mięsem w mieście, a jednocześnie mogłoby stanowić doskonałe tło porównawcze dla jatek głównomiejskich.

Także dalszych badań archeologicznych (i publikacji ich wyników) wymaga obszar zarówno Głównego, jak i Starego Miasta – w celu ostatecznego wyjaśnienia lokalizacji, zasięgu i organizacji przestrzennej pierwszego miasta lokacyjnego (na prawie lubeckim). Wszystkie dotychczasowe głosy w tej dyskusji pozostają w mniejszym czy większym stopniu spekulacjami, nie ma bowiem jednoznacznych dowodów na poczynienie tego typu ustaleń. Jak się wydaje, z braku możliwości rozszerzenia bazy źródeł pisanych, jedynie badania metodą wykopaliskową mogą ostatecznie rozstrzygnąć tę kwestię.

¹⁰² Część informacji o podobnym charakterze można znaleźć w tekście pracy M. Boguckiej [1962].

Bibliografia:

Źródła:

Buhse D.

1866–69 *Situations Plan von Danzig. Nach trigonometrischer Aufnahme im Auftrage des Magistrats gemessen in den Jahren 1866 bis 1869*, Danzig, w zbiorach Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej, sygn. C III 610.

Geländeplan...

1927 *Geländeplan der Freie Stadt Danzig*, Danzig 1927, w zbiorach Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej, sygn. B 552.

Nie sygnowany plan Gdańska...

1947 *Nie sygnowany plan Gdańska*, ze zbiorów T. Celewiczka.

Wittwerck M.

1717 *Plan der Rechten Stadt Dantzig, in welcher die Leitung der Brunnen Röhren nach den Haupt Brunnen, als auch diejenigen Erben, so dass Wasser von den Brunnen Röhren haben, samt den Schlus Krahen deutlich vorgestellt und aufgerissen nach den verjüngten Maasstabe Anno 1717 Von Michael Wittwarck*, w zbiorach Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej.

Literatura:

Adres-Buch...

1880 *Adres-Buch für die Provinzial-Hauptstadt Danzig und deren Vorstädte für 1880*, Danzig.

1884 *Adres-Buch für die Provinzial-Hauptstadt Danzig und deren Vorstädte für 1884*, Danzig.

1886 *Adres-Buch für die Provinzial-Hauptstadt Danzig und deren Vorstädte für 1886*, Danzig.

1892 *Adres-Buch für die Provinzial-Hauptstadt Danzig und deren Vorstädte für 1892*, Danzig.

1897 *Adresbuch und seine Dororte 1897*, Danzig.

1898 *Adresbuch und seine Dororte 1898*, Danzig.

Andrzejewska A.

2000 Rozplanowanie przestrzenne średniowiecznego i nowożytnego rynku bytomskiego w świetle najnowszych badań archeologicznych. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wratislavia Antiqua 2, 279–290.

Badura M., Latałowa M.

W tym tomie Przesłanki archeobotaniczne do rekonstrukcji warunków osadnictwa i użytkowania roślin w rejonie jatek rzeźniczych Głównego Miasta w Gdańsku (XIV–XVII w.). W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 565–588.

Barnycz-Gupieniec R.

1974 *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X–XIII wieku*, Gdańsk wczesnośredniowieczny 8, Gdańsk.

2000 *Studia nad drewnianym budownictwem w średniowiecznej Polsce na tle porównawczym*, Łowicz.

2002 Średniowieczne budownictwo drewniane z Chojnic na tle porównawczym. W: A. Abramowicz, J. Maik (red.), *Budownictwo i budowniczowie w przeszłości*, Łódź, 85–96.

Berger L.

1963 *Die Ausgrabungen am Petersberg in Basel. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Basels*, Basel.

Binding G.

1970 *Die Ausgrabungen 1964/65 Baudeschichtliche Auswertung*. W: G. Binding, W. Janssen, F. Jungklaass (red.), *Burg und Stift Eltmann, Niederrhein. Archäologische Untersuchungen der Jahre 1964/65*, Dusseldorf, 1–234.

2004 *Medieval building techniques*, Gloucestershire.

Binding G., Mainzer U., Wiedenau A.

1989 *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Fachwerkbau*, Darmstadt.

Biskup M.

1978a Kształtowanie się miejskiego zespołu osadniczego. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, I, Gdańsk, 339–363.

1978b Układ przestrzenny zespołu miejskiego. W: *tamże*, 364–381.

1978c Rozwój produkcji rzemieślniczej. W: *tamże*, 417–427.

1978d Przeobrażenia w handlu i rzemiośle. W: *tamże*, 507–540.

1978e Kultura. W: *tamże*, 446–474.

1978f Ludność. W: *tamże*, 382–396.

1978g Gdańsk a zakon krzyżacki na przełomie XIV–XV w. W: *tamże*, 437–445.

Bogdanowicz S.

1992 *Kaplica Królewska w Gdańsku*, Gdańsk.

Bogucka M.

1962 *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa.

1982a Życie codzienne w Gdańsku w XV–XVI w. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, II, Gdańsk, 330–351.

1982b Ośrodek produkcyjny. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, II, 508–542.

Bresch J., Lasota C., Piekalski J.

2002 Stratygrafia nawarstwień kulturowych. W: J. Piekalski (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*. Cz. II, Wratislavia Antiqua 5, 11–68.

Burszta J.

1957 Dawne budownictwo „na sochy” w Wielkopolsce i jego zanik, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* V (3/4), 519–550.

Buśko C.

1995 Stan badań nad parcelą mieszczańską w średniowiecznych miastach śląskich, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XLIII (3), 343–350.

1999 Rozplanowanie parceli i struktura zawodowa jej mieszkańców. W: C. Buśko, J. Piekalski (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średnio-*

- wiecznym mieście. *Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua I, Wrocław, 203–216.
- 2000 Rynek – centrum średniowiecznego Wrocławia. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wratislavia Antiqua 2, 235–244.
- Caune A.W.
1984 *Žilišča Rigi XII–XIV vv.: pod danym archeologičeskich raskopok*, Riga.
- Ceynowa B.
W tym tomie Zabytki skórzane. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 465–498.
- Chorowska M.
1994 *Średniowieczna kamienica mieszczkańska we Wrocławiu*, Wrocław.
- Chorowska M., Lasota C.
2000 Zabudowa rynku świdnickiego do połowy XVI wieku. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wratislavia Antiqua 2, 349–368.
- Cnotliwy E.
1996 Szczecin u schyłku wczesnego i w późnym średniowieczu w świetle najnowszych badań archeologicznych. W: E. Wilgocki, P. Krajewski, M. Dworaczek, D. Kozłowska (red.), *50 lat archeologii polskiej na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin, 153–170.
- Czaja R.
1992 *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń.
- Czaja R., Nawroński T.
1993 Tworzenie miejskiego zespołu osadniczego. W: S. Gierszewski, A. Groth (red.), *Historia Elbląga*, I, Elbląg, 71–130.
- Czerner O.
1960 Sprawozdanie z badań nad fragmentami architektonicznymi w wykopie archeologicznym w pobliżu Pl. Nowy Targ w 1960 roku. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* III, 65–67.
2002 *Zabudowy rynków. Średniowieczne bloki śródrynkowe wybranych dużych miast Śląska*, Wrocław.
- Czerner R., Lasota C.
1994 *Ratusz i urzędnicy handlowe na rynku w Głogowie*, Wrocław.
2000 Średniowieczne murowane obiekty handlowe na rynku wrocławskim. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wratislavia Antiqua 2, 331–348.
2002 Północna strona bloku śródrynkowego. O zabudowie strony północnej bloku śródrynkowego. W: J. Piekalski (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych* II, Wratislavia Antiqua 5, 109–120.
- Dąbal J.
W tym tomie Naczynia ceramiczne lokalnej produkcji oraz importowane, użytkowane od XVI do XIX wieku. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 301–334.
- Dębowski T.
1981 Badania archeologiczne Sukiennic krakowskich. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXIX (4), 451–458.
- Demińska M.
1963 *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Erdmann W., Willkomm H.
1985 Hochmittelalterliche Siedlungsgeschichte und Holzbauten unter dem Hause Grosse Petersgrube 27 in Lübeck (Grabung Grosse Petersgrube Vorbericht II). *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 11, 89–116.
- Eysymontt R.
2000 *Jatki przy ulicy Malarskiej we Wrocławiu*, Wrocław.
- Fenna D.
2004 *Jednostki miar. Leksykon*, Warszawa.
- Foltz M.
1912 *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig.
- Friedrich J.
1997 *Gdańskie zabytki architektury do końca XVIII w.*, Gdańsk.
- Gąsiorowski E.
1966 *Toruńska kamienica mieszczkańska*, Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne, 16: Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo I, 69–110.
- Gawlas S.
2005 Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich. W: Z. Kurantowska, T. Jurek (red.), *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, Poznań, 133–162.
- Gehrke P.
1895 *Das Danziger Fleischergewerk in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Danzig.
- Gloger Z.
1901 *Encyklopedia Staropolska Ilustrowana*, II, Warszawa.
- Główka D.
1985 O jatkach rzeźniczych w Polsce średniowiecznej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXXIII (1–2), 98–105.
- Goliński M.
1997 *Socjotopografia średniowiecznego Wrocławia*, Wrocław.
- Gupieniec R.
1992 Uwagi o przemianach budownictwa drewnianego na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza. *Acta Universitatis Lodzianae. Folia Archaeologica* 16, 221–239.

- 1997 Z dziejów miast średniowiecznych. Próba od-
tworzenia stanu zabudowy działek budowlanych
w miastach wczesno- i późnośredniowiecznych
w basenie Morza Bałtyckiego. *Mazowieckie Studia Humanistyczne* III (2), 5–36.
- Guzikowski K.
2005 W sprawie dokumentu lokacyjnego Kołobrzegu. W: L. Leciejewicz, M. Rębkowski (red.), *Civitas Cholbergensis. Transformacja kulturowa w strefie nadbałtyckiej w XIII w.*, Kołobrzeg, 41–46.
- Heurich J.
1877 *Przewodnik dla cieśli*, Warszawa.
- Hollstein E.
1968 Jahrringchronologische Untersuchung von Holzproben aus der Motte bei Haus Meer, Gemeinde Buderich. *Rheinische Ausgrabungen* 1, Beiträge zur Archäologie des Mittelalters, Köln–Graz, 2–96.
- Hołubowicz W., Kaźmierczyk J.
1960 Z badań w rejonie placu Nowy Targ we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* III, 55–65.
- Hrdlička L.
1996 O kształtowaniu się terenu Starego Miasta w Pradze. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* LXIV (1), 13–18.
- Hornbrodt A.
1955–56 Die Ausgrabungen auf der Motte “Hoverberg” bei Birgelen, Kreis Geilenkirchen-Heinsberg. *Bonner Jahrbuch* 155/156 (2), 343–354.
1958 Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters, Mit Beiträgen von Wolf Herre, Gertraud Siewing und Adelhard Zippelius, *Beihefte der Bonner Jahrbücher* 6, Köln–Graz.
- Janczewski P.
2002 Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni dawnej działki mieszczańskiej przy ul. św. Mikołaja 25–26 we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 44, Wrocław, 301–313.
- Kasprzak M.
W tym tomie A Analiza stratygraficzno-przestrzenna zabudowy przy ulicy Św. Ducha 44–46 na tle budownictwa Głównego Miasta w Gdańsku. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 235–288.
W tym tomie B Zabytki wykonane z drewna, kości, poroża i rogu bydłowego. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 445–464.
- Kąsinowski A.
1992 Ein Blick auf die mittelalterliche Raumdisposition von Elbing und ihre Realisierung: Stadt – Baukomplex – Bauparzelle. W: A. Czacharowski, T. Nawroński (red.), *Archaeologia Elbingensis* I, Gdańsk, 67–78.
- Kelders A.
2000 Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique (KBR, ms. 9242). W: P. Cockshaw, Ch. Bergen-Pantens (red.), *Les Chroniques de Hainaut ou les Ambitions d'un Prince Bourguignon, 177–178* oraz ilustracje na s. 255–288.
- Keyser E.
1972 *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln und Wien.
- Klápště J.
2004 Hausbau früher Lokationsstädte in Böhmen: Verlegenheiten eines archäologischen Thomas. W: R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecski (red.), *Archaeologia et Historia Urbana*, Elbląg, 81–88.
- Kloepfel O.
1937 *Das Stadtbild von Danzig in den drei Jahrhunderten seiner großen Geschichte*, Danzig.
- Kloss E.
1954 Gdańskie księgi gruntowe. *Archeion* 22, 196–212.
- König E.
2007 *Die Bedford Hours*, Stuttgart.
- Kopkowicz F.
1948 *Ciesiołka wiejska i małomiasteczkowa*, Warszawa.
- Korduba P.
2005 *Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych*, Warszawa.
- Kościński B.
1998 Wstępne wyniki badań na stanowisku 2. w Gdańsku w 1996 roku. W: H. Paner (red.), *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, Gdańsk, 94–118.
W tym tomie Asortyment naczyń ceramicznych ze średniowiecznych jatek rzeźniczych (ław mięsnych) w Gdańsku. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 287–300.
- Krassowski W.
1957 Ciesielskie znaki montażowe w XV i pierwszej połowie XVI w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 5 (3/4), 503–518.
- Krukowska O.
W tym tomie *Zbiór kafli piecowych*. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 499–514.
- Krupiński A. B.
1981 Hala Sukiennic krakowskich w świetle badań architektonicznych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXIX (4), 459–462.
- Krzywdziński R.
2006 Wodociągi i latryny klasztoru dominikańskiego w Gdańsku. *Archeologia Gdańska* I, 239–271.
2009 Stan badań nad budownictwem drewnianym Głównego Miasta Gdańska w XIV wieku. W: H. Paner, M. Fudziński, Z. Borcowski (red.), *Stan*

- badań archeologicznych miast w Polsce*, Gdańsk, 215–243.
- Labrot J.
2001 Les paveurs et l'entretien de la voirie au Moyen Age. *Moyen Age* 20, 34–39.
- Limisiewicz A., Piekalski J., Płonka T., Wiśniewski A., Wiśniewski Z.
2002 Północna strona bloku śródrinkowego. W: J. Piekalski (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych II*, Wratislavia Antiqua 5, 79–108.
- Linde S.B.
1951 *Słownik języka polskiego*, III, Warszawa.
- Łukacz M. M.
2004 Pierwsze przemiany przestrzenne krakowskiej kamienicy mieszczańskiej w świetle jej związków z kamienicą Europy Północnej. W: M.J. Sołtysik (red.), *Kamienica w krajach Europy Północnej*, Gdańsk, 96–113.
- Maciakowska Z.
2001 Ocena zasobów archiwalnych i stan badań dotyczących terenu Kępy Dominikańskiej oraz wstępna analiza układu przestrzennego terenu Nowego Miasta. W: A. Gołębniak (red.), *Badania archeologiczne terenu przyszłego Centrum Dominikańskiego w Gdańsku*, Warszawa, 9–36.
W tym tomie Analiza źródeł wraz z próbą odtworzenia zmian w układzie przestrzennym kwartału. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 655–674.
- Maciakowka Z., Szymański W.
2004 Akta Policji Budowlanej jako materiał do studiów nad gdańską kamienicą mieszczańską od średniowiecza do początku XIX wieku. W: B. Gediga (red.), *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, Wrocław, 249–276.
- Maisel W.
2003 Zabudowa wewnętrzna rynku poznańskiego w wieku XVI. W: *Kronika Miasta Poznania. W ciemni wieży ratuszowej*, Poznań, 2, 24–60.
- Makowiecka M., Makowiecki D.
W tym tomie Zwierzęce szczątki kostne z jatek rzeźniczych w Gdańsku na stanowisku 43. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 589–648.
- Marcinkowski M.
2003 Badania bloku: Stary Rynek – Rzeźnicka – Wigilijna – Przymurze w 2001 roku. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza 2. Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Gdańsk, 263–270.
2005 Zmiany rozplanowania przestrzennego działki w Elblągu na przykładzie parcel nr 22–24 przy ulicy Bednarskiej. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza 2. Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Gdańsk, 181–196.
- Massalski R., Stankiewicz J.
1969 Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska. W: *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, rozdział I–VII, Gdańsk, 129–236.
- Mierosławski M.
1988 Z problematyki badań budownictwa z XIII i XIV wieku o konstrukcji ramowo-szachulcowej z grodu w Pułtusk. W: *Badania archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków. Studia i materiały*, Warszawa, 157–163.
1995 Zabudowania drewniane i konstrukcje ciesielskie na grodzie pułtuskim w XIII i XIV wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej XLIII* (4), 433–447.
- Mikulski K.
1999 *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń.
- Możejko B., Kaczor D., Śliwiński B.
2006 Zarys dziejów klasztoru dominikańskiego w Gdańsku od średniowiecza do czasów nowożytnych (1226/1227–1835). *Archeologia Gdańska I*, 137–214.
- Mrongovius C. C.
1837 *Dokładny Niemiecko-Polski Słownik*, Königsberg.
- Müller-Wille M.
1968 Eine Niederungsburg bei Haus Meer, Gemeinde Büderich, Kreis Gravenbroich. *Rheinische Ausgrabungen* 1, Beiträge zur Archäologie des Mittelalters (=Beihefte der Bonner Jahrbücher 28), Köln–Graz.
- Muzyczuk A., Gancarski J.
2003 *Krosno. Prava Cracovia. Badania wykopaliskowe na Rynku*, Krosno.
- Nawrońska G.
2000 Centrum średniowiecznego Elbląga. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wratislavia Antiqua 2, 215–226.
2002 Uwagi o budownictwie elbląskim w XIII–XV wieku. W: A. Abramowicz, J. Maik (red.), *Budownictwo i budowniczowie w przeszłości*, Łódź, 287–296.
2005 Elbląg w XIII wieku w świetle źródeł archeologicznych. W: *Civitas Cholbergensis...*, 147–169.
- Nawrolski T.
1990 Gebäude und topographische Strukturen des 13. und 14. Jahrhunderts in Elbing. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 20, 157–172.
1992 Średniowieczny plac rynkowy Starego Miasta w Elblągu. Próba analizy przestrzenno-funkcyjnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej XL* (3), 356–376.
- Nawrolscy G. i T.
1985 Wstępne wyniki badań archeologicznych Starego Miasta w Elblągu w latach 1980–1982. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej XXXIII* (4), 383–411.

- 1986 Badania Starego Miasta Elbląga w latach 1983–1984. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXXIV (4), 609–648.
- Neues Adresbuch...
- 1899 *Neues Adresbuch für Danzig und die Städtischen Dororte* 1899, Danzig.
- 1900 *Neues Adresbuch für Danzig und die Städtischen Dororte* 1900, Danzig.
- Niegoda J.
- 2005 Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni w rejonie placu Nowy Targ w XII–XIV w. W: C. Buśko (red.), *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII–XIV wieku*, Wrocław, 69–96.
- Nowy słownik...
- 2002 *Nowy słownik języka polskiego PWN*, Warszawa.
- Odyniec W.
- 1990 Chełmiński system miar i chełmińska stopa mienicza w rozwoju historycznym. W: Z. Zdrójkowski (red.), *Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, 1, Toruń, 393–410.
- Oesterreicher-Mollwo M.
- 1992 *Leksykon symboli*, Warszawa.
- Orłowski B.
- 1959 Kopernik nie budował wodociągu we Fromborku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* nr 1–4, Olsztyn, 121–149.
- Ostrowski W.
- 2001 *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa.
- Paszkwicz B.
- W tym tomie Monety. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 389–424.
- Pazzini A., Pirani E., Salmi M.,
- 1970–1971 *Theatrum Sanitatis. Liber Magistri di Ububchasym de Baldach. Codice 4182 della Biblioteca Casanatense di Roma*, I–III, Parma.
- Peters H. G.
- 1971 Die Wittekindsburg bei Rulle, Kreis Osnabrück. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 1 (4), 227–230.
- Piekalski J.
- 1991 Przyczynek do kwestii spożycia i dystrybucji mięsa w średniowiecznym Wrocławiu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXXIX (2), 139–152.
- 1995a Budownictwo z drewna w późnośredniowiecznym Wrocławiu. *Archaeologia Historica Polona* I, 107–125.
- 1995b Wprowadzenie do badań północno-zachodniej strefy Starego Miasta we Wrocławiu. W: *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, Wrocław, 118–127.
- 1996 Początki budynków o konstrukcji szkieletowej na terenie Środkowej Europy. *Archaeologia Historica Polona* 3, 73–86.
- 2003 Rozwój mieszkalnej funkcji domu mieszczańskiego w Europie Środkowej XII–XIII wieku. *Archaeologia Historica Polona* 13, 167–184.
- 2004 *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*, Wrocław.
- 2005 Przemiany topografii miast Europy Środkowej w XII–XIII wieku. Aktualne problemy badawcze. W: *Civitas Cholbergensis...*, 73–82.
- Piepers W.
- 1960 Ausgrabungen auf der Burg Holtrop bei Bergheim. *Bonnier Jahrbuch* 160, 374–407.
- Płonka T., Wiśniewski A.
- 2000 Zachodnia i północna pierzeja bloku śródrynkowego rynku wrocławskiego w świetle badań w latach 1995–1996. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wratislavia Antiqua 2, 245–258.
- 2002 Badania przed zachodnią pierzeją bloku śródrynkowego. W: J. Piekalski (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*. II, Wratislavia Antiqua 5, 121–172.
- Polak Z.
- 1997 Budownictwo i architektura. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, 2, Kołobrzeg, 151–165.
- 1999 Zabudowa mieszkalna i gospodarcza. Typy konstrukcji, przemiany przestrzenne, datowanie. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, 4, Kołobrzeg, 181–206.
- 2005 Historia poszukiwań trzynastowiecznego Gdańska. W: *Civitas Cholbergensis...*, 161–171.
- Polak Z., Rębkowski M.
- 1996 Budownictwo i architektura. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, 1, Kołobrzeg, 209–220.
- Pudełko J.
- 1964a Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienia działki. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* IX (1), 3–28.
- 1964b Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* IX (2), 115–137.
- Puzyna S.
- 1948 *Ciesielskie połączenia konstrukcji drewnianych, Część I*, Gdańsk.
- Rabęcka-Brykczyńska I.
- 1984 Jatki rzeźnicze w Polsce w XIII–XIV wieku. W: I. Rabęcka-Brykczyńska, T. Sobczak (red.), *Z problematyki badań nad produkcją i konsumpcją żywności w Polsce*, Wrocław, 7–130.
- Rębkowski M.
- 2001 *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*, Kołobrzeg.

- Rębkowski M., Polak Z.
1996 Rozplanowanie przestrzenne. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, 1, Kołobrzeg, 195–208.
- Rutkowska-Płachcińska A.
1978 Mieszkanie, higiena. W: W. Hensel, J. Pazdur (red.), *Historia Kultury Materialnej Polski w zarysie, 2: Od XIII do XIV wieku*, Wrocław, 312–357.
- Samariter R.
2005 Der profane Holzbau – Praktische Gebäude in der Frühzeit der Städte. In: H. Jöns, F. i H. Schäfer (hrsg.), *Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg – Vorpommern*, Schwerin, 201–206.
- Samsonowicz H.
1970 *Zycie miasta średniowiecznego*, Warszawa.
- Schaff U.
2005 System ciesielskich znaków montażowych jako źródło wiedzy o warsztacie ciesielskim i autentycznej substancji zabytku na przykładzie kościoła Pokoju w Świdnicy. W: E. Okoń (red.), *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, Toruń, 113–134.
- Schäfer H.
1997 Interessante mittelalterliche Befunde aus Greiswald Zu den Gdabungen von 1993 bis 1995. W: D. Mührenberg (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektiven*, Lübeck, 245–252.
- Scheffel M.
1990 Mittelalterlicher Holzbau in den Städten des niederdeutschen Raumes und der angrenzenden Küstengebiete. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 20, 7–100.
- Schietzel K.
1969 Die archäologischen Befunde der Ausgrabung Haithabu 1963–1964. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 1, 10–57.
1981 Stand der siedlungsarchäologischen Forschungen in Haithabu – Ergebnisse und Probleme. *Berichte über Ausgrabungen in Haithabu* 16.
- Schneider J.
1986 Der Städtische Hausbau im südwestdeutscheschweizerischen Raum. W: H. Steuer (red.), *Zur Lebensweise in der Stadt um 1200. Ergebnisse der Mittelalter-Archäologie*, Köln, 17–38.
- Schneider J., Gutscher D., Etter H., Hauser J.
1982 *Der Münsterhof in Zürich. Berichte über die Stadtkernforschungen 1977/78*, 1–2, Olten-Freiburg im Br.
- Schroller H.
1935 Die sächsische Wallburg bei Heessel, Kreis Burgdorf. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 9, 27–46.
- Schwarz W.
1976 Bericht über die Ausgrabungen auf der Burg bei Bunde, Kreis leer, im Jahre 1973. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 45, 92–94.
- Sowina U.
1991 *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI wieku*, Warszawa–Sieradz.
1995 Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XLIII (3), 323–331.
2004 Średniowieczny dom mieszczkański. Niektóre problemy badawcze. W: B. Gediga (red.), *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, Wrocław, 9–32.
- Stamm E.
1935 *Miary długości w dawnej Polsce*, Warszawa.
1936 *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków.
- Stankiewicz J.
2006 Ulica Mariacka. W: B. Roll, I. Strzelecka (red.), *Miasto Gdańsk. Główne Miasto. Katalog Zabytków Sztuki*, 1, Warszawa, 344–345.
- Staszczak Z.
1961 Budownictwo. W: W. Kowalenko, D. Labudy i T. Lehra-Splawińskiego (red.), *Słownik Starożytności Słowiańskich*, I, Wrocław, 174–181.
- Stephan H.G.
1984 Gedanken und Befunde zur Problematik der archäologischen Stadtgründungen am Beispiel von Göttingen, Ein dendrochronologisches Datum zur Frühgeschichte von Göttingen. *Göttinger Jahrbuch* 32, 41–55.
- Stephan W.
1911 *Die Strassennamen Danzigs*, Danzig.
- Szewczyk J.
1968 *Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Warszawa.
- Szolginia W.
1991 *Ilustrowana Encyklopedia dla Wszystkich. Architektura i budownictwo*, Warszawa.
- Szymański J.
2004 *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa.
- Święciuchowski S.
1988 Ławy mięsne. *Spotkania z Zabytkami* 4, 56–57.
- Świszczowski S.
1948 Sukiennice na Rynku Krakowskim w epoce gotyku i renesansu. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* X (3/4), 285–309.
- Tacuinum Sanitatis...
2007 *Tacuinum Sanitatis Bibliothèque nationale de France Ms.Lat.9333*, Barcelona.
- Tajchman J.
2005 Propozycja systematyki i uporządkowania terminologii ciesielskich konstrukcji dachowych występujących na terenie Poleski od XIV do XX w. „Monument” *Studia i materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków*, 2, 7–36.

- Tłoczek I.
1980 *Polskie budownictwo drewniane*, Warszawa.
- Traczyk A.
2005 Geomorfologia Starego Miasta we Wrocławiu w rejonie placu Nowy Targ. W: C. Buśko (red.), *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII–XIV wieku. Badania na placu Nowy Targ*, Wrocław, 9–17.
- Trawicka E.
W tym tomie Zabytki metalowe. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 335–388.
- Troc M.A.
1802 *Nowy Dykcyonarz to jest mównik Polsko-Niemiecko-Francuski, z przydatkiem przysłów potocznych, przestróg gramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyjnych, żeglarskich, łowczych i innym naukom przyzwoitych wyrazów*, Lipsk.
- Trzoska J.
1993a Trudności wytwórczości cechowej. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, III 1, Gdańsk, 102–140.
1993b Kryzys systemu cechowego. Wzrost elementów kapitalistycznych. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, III 1, Gdańsk, 445–484.
- Urbanek A.
2000 *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych prowadzonych w trakcie prac ziemnych i konserwatorskich w kaplicy królewskiej. Nr SAZ 0255/43/01*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, Gdańsk.
- Wawrzyniak P.
2003 Najdawniejsze dzieje Starego Rynku. Próba podsumowania badań archeologicznych. W: *W cieniu wieży ratuszowej. Kronika Miasta Poznania*. Poznań, 2, 7–23.
- Wieczorek Ch.
2005 Handel in der Hansestadt – Der Demminer Marktplatz. W: H. Jöns, F. Lüth, H. Schäfer (red.), *Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg – Vorpommern*, Schwerin, 191–192.
- Wielki słownik...
2001 *Wielki słownik niemiecko-polski*, I z suplementem, Warszawa.
- Wiesiołowski J.
1982 *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa–Poznań.
- Zagrodzki T.
1962 *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, *Studia wczesnośredniowieczne*, 5 (1).
- Zarębska T.
2004 Akcje urbanistycznej modernizacji miast a ich mieszczańska zabudowa. W: M.J. Sołtysik (red.), *Kamienica w krajach Europy Północnej*, Gdańsk, 453–458.
- Zbierski A.
1968 Archeologiczne badania ratownicze przy ul. Chlebnickiej 48–50 w Gdańsku. *Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej* 124, *Architektura* IX, 195–198.
1975 Początki Głównego (Prawego) Miasta Gdańska. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 23 (1), 55–66.
1978a Rozwój przestrzenny Gdańska w IX–XIII w. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, I, Gdańsk, 71–125.
1978b Kultura mieszkańców. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, I, Gdańsk, 234–259.
- Zippelius A.
1985 Die Rekonstruktion und baugeschichtliche Stellung der Holzbauten auf dem Husterknupp. W: A. Herrnobrodt, *Der Husterknupp. Eine nieder-rheinische Burganlage des frühen Mittelalters*, Köln–Graz.
- Zoller D.
1969 Burg Elmendorf, Eine Dreihügelmotte im Kreis Ammerland. Vorbericht über die Grabungen der Jahre 1966–1968. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 4, 372–390.
1971a Ringwall und Motte auf der nordoldenburgischen Geest (Bokeler Burg und Burg Elmendorf). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 1 (4), 251–252.
1971b Burgen und Adelssitze im Ammerland. W: H. Ottenjann (red.), *Ringwall und Burg in der Archäologie West-Niedersachsens*, Cloppenburg, 40–80.
- Žulkus V.
2001 Der Hausbau in Klaipėda (Memel). *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III. Der Hausbau*, M. Gläser (red.), Lübeck, 529–550.

Strony www:

- www.bildindex.de/rx/apsisa.dll/init?sid={8f095ac1-49d1-4bd3-951b-bbe3f3f442d6}&cnt=377215
www.de.wikipedia.org/wiki/Kobern-Gondorfmierczyk_J

Robert Krzywdziński

The archaeological record of the meat stalls in Gdańsk's Main Town

The site of the former meat stalls lies in the central area of the Old Town, near the northeast corner of St Mary's Church, between Mariacka and Św. Ducha Streets.

The archaeological remains of the urban fabric recorded at this site were divided into eight occupation levels spanning from c. 1335 to 1945.

In occupation levels I and II (c. 1335 to 1346–47), the western end of the site was divided into three contiguous properties stretching from Mariacka Street to Św. Ducha Street. The first plot, which was recorded in part and provisionally denoted with the letter A, belonged to the butcher's guild, who raised a number of small stalls here (c. 2 x 2 m). Ten of these were excavated. Residential and utility buildings were recorded in the neighbouring plots (B and C), as were other features typical of medieval town properties.

Occupation level III (1346–47 to 1367) provided evidence of a change in property ownership, plot B being taken over by the butcher's guild and a new row of meat stalls being built there, with a passage being left for access. Twenty such stalls were recorded. Plot C was still occupied by a residential house and other associated features.

A similar situation was repeated in occupation level IV (1367 to c. 1516). The butchers took over the next plot (C), raising another row of meat stalls on it, the access passage being widened. Forty stalls were recorded.

In subsequent occupation levels the changes noted only affected the structure of the stalls. Their number, shape and layout remained the same.

In the final occupation level VIII (1897 to 1945) the meat stalls became obsolete, with meat trading being transferred to the newly built Market Hall. The northern half of the stalls complex was dismantled, being replaced by a large eclectic tenement house which was probably owned by the butchers' guild. The remaining stalls, which continued to be used as storage facilities, and the tenement were completely destroyed in 1945.

The meat stalls in Gdańsk's Main Town were primitive post-built timber structures, later being replaced by timber-framed constructions. In occupation level IV, long piles were driven into the ground at the corner of each stall, and these provided the base on which the walls and roof were supported. Stall entrances were coupled in twos, i.e. each pair of neighbouring stalls had an angled entrance located in their adjoining front corners. Evidence of this type of entrance was recorded in virtually every occupation level. In occupation level V (c. 1516 to c. 1630) the walls of each stall were raised atop a base consisting of large stones, which replaced the earlier corner piles. These stones probably supported posts (none survive) which were connected higher up with beams. The frame created in this manner was filled with brick panels. In level VI (c. 1630 to 18th/19th century) the stones were replaced by rectangular brick-built bases for the new posts. In occupation level VII (18th/19th century to 1897) masonry foundations were laid beneath the front and back walls of the rows of stalls.

Robert Krzywdziński – magister archeologii

DANTISCUM

Pracownia Badań Archeologicznych

ul. Łąkowa 60A/27

80-769 Gdańsk

e-mail: dantiscum@dantiscum.pl

MONIKA KASPRZAK
Gdańsk

Analiza stratygraficzno-przestrzenna zabudowy przy ul. Św. Ducha 44–46 na tle budownictwa Głównego Miasta w Gdańsku*

Wstęp

Obszar trzech parcel mieszczańskich, położonych przy ulicy św. Ducha 44–46, został przebadany w trakcie trzech sezonów badawczych. Największa część omawianego terenu została odkryta podczas sezonów 2004–2005, kiedy prace wykopaliskowe prowadziło Muzeum Gdańska. W sezonie 2009 uzupełniające prace badawcze części tylnych parcel przy ul. Św. Ducha 44 i 45 prowadziło Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. W sumie przebadano teren o łącznej powierzchni 348,5 m².

Pierwotnie badaniami archeologicznymi nie objęto obszaru przedproży, tak charakterystycznych dla gdańskiej kamienicy mieszczańskiej. Wynikało to faktu, że w tej strefie przebiegał wodociąg. Dopiero zmiana trasy instalacji podziemnych pozwoliła na podjęcie prac archeologicznych w tym miejscu. Jednak zakres wykopalisk, ze względów bezpieczeństwa, został ograniczony do poziomu około 3 m n.p.m. i związany był z zabudową XVIII–XIX-wieczną.

Przystępując do opracowania opisanego wyżej terenu warto przytoczyć uwagę Roberta Krzywdzińskiego [w tym tomie], który słusznie zauważył, że w myśl definicji zaproponowanych przez Cezarego Buśko [1995: 343] i Mariana Rębkowskiego [2001: 96], każda z posesji powinna być analizowana oddzielnie. W związku z tym w pierwszym etapie analizy stanowiska archeologicznego zastosowano odrębny opis dla każdej parceli [Kasprzak 2005]. W trakcie dalszego opracowania podjęto jednak porównanie uzyskanych wyników z danymi pozyskanymi z innych stanowisk z terenu Głównego Miasta, poszukano pewnych wspólnych cech, pozwalających na wy-

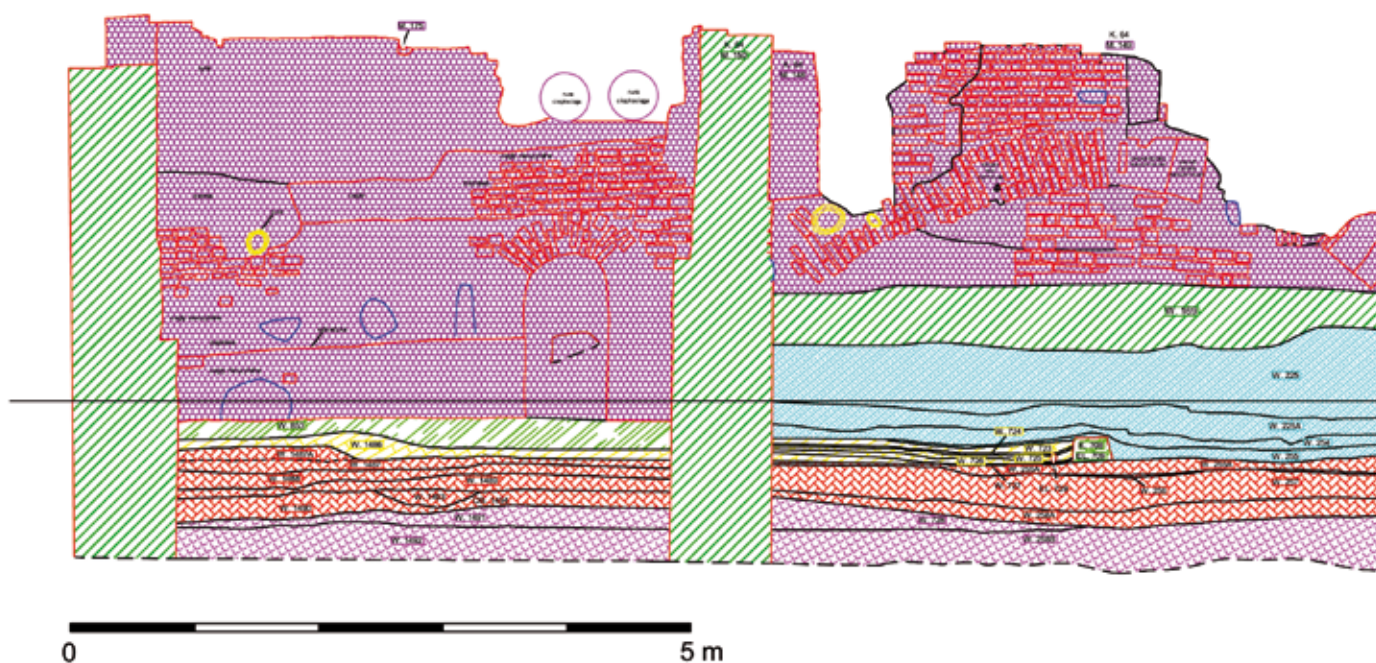
różnienie głównych etapów rozwoju przestrzennego badanego obszaru.

Próba zestawienia kolejnych faz rozwoju poszczególnych parcel przy św. Ducha 44–46 napotkała na poważne trudności, związane z indywidualnym przebiegiem przemian budownictwa na każdej z omawianych posesji. Jednakże po wnikliwej analizie otrzymanych wyników dotyczących przekształceń zachodzących na terenie posesji przy św. Ducha 44–46, wyodrębniono jedenaście faz. Fazy te wyróżniono w oparciu o najbardziej czytelne zmiany na danej parceli (ryc. 1–13). W tym miejscu należy nadmienić, że w obrębie danej fazy zmiany na jednej posesji mogły być wyraźne, na innej słabo czytelne, bądź w ogóle nie zaistniały.

Niniejsze opracowanie składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej opisano przemiany zagospodarowania poszczególnych parcel w oparciu o wyniki badań terenowych wydzielając dla każdej z nich kolejne fazy użytkowania. W drugiej omówiono charakter przemian budownictwa na omawianym obszarze na tle innych stanowisk gdańskich i pomorskich. W tej części uzyskane wyniki prac terenowych dodatkowo uzupełniono: danymi pochodzącymi z kwerendy archiwalnej tego terenu przygotowanej przez Zofię Maciakowską [2004], oraz wsparto się wynikami badań dendrochronologicznych elementów drewnianych wykonanymi przez Tomasza Ważnego.

W tekście oraz na rysunkach poszczególne konstrukcje zostały umownie nazwane domami i oznaczono je kolejnymi literami alfabetu. Oznaczeń literowych użyto dla odróżnienia od numeracji (cyfry

* Tekst oddany do druku w styczniu 2010 roku.

Ryc. 1. Przekrój A–A' przez parcele przy Św. Ducha 44–46
Fig. 1. A–A' cross-section through parcels at 44–46 Św. Ducha Street

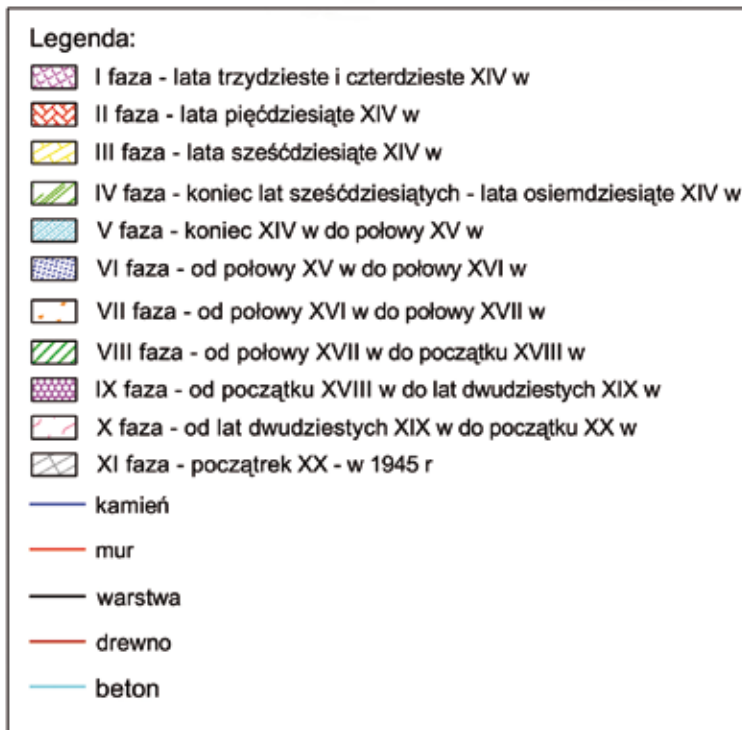
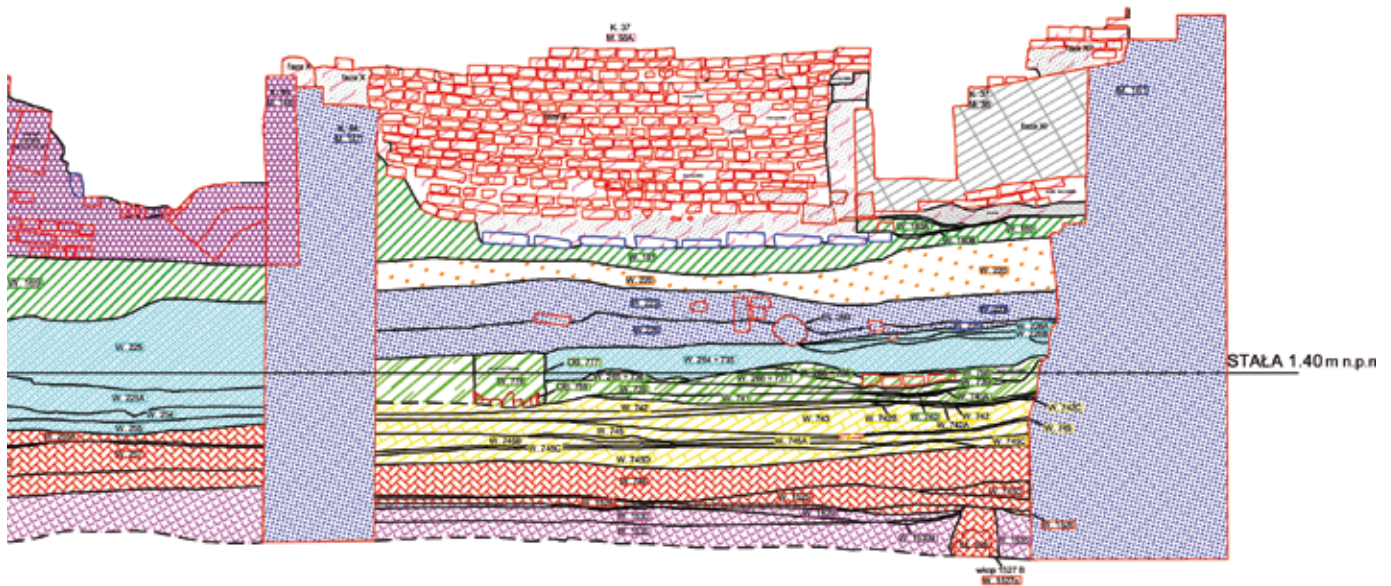
rzymskie) obiektów zarejestrowanych w obrębie parceli przy ulicy Św. Ducha 43 i jatek mięsnych [Krzywdziński w tym tomie]. Przedstawione na rysunkach relikty zabudowy, które funkcjonowały w dwóch lub więcej fazach, są zaznaczone z adnotacją czasu ich powstania (dotyczy to zwłaszcza gotyckich murów ogniowych). Z kolei późnośredniowieczne i nowożytny mury ogniowe (granice parcel) starszych faz zabudowy zostały przedstawione na rysunkach umownie za pomocą linii przerywanych (hipotetycznie wyznaczono je w połowie grubości murów ogniowych). Warto podkreślić, że szerokość parcel od połowy XV w., czyli powstania murowanych ścian ogniowych, nie ulegała zmianie.

Przystępując do omawiania poszczególnych horyzontów należy zwrócić uwagę na to, że dla pierwszych stu lat funkcjonowania zabudowy na tym terenie wyróżniono aż pięć horyzontów, a dla kolejnych czterystu lat tylko sześć. Świadczy to o intensywności przemian zabudowy w XIV w. i jego stabilizacji w następnym stuleciach.

1. Analiza stratygraficzna zabudowy na terenie parcel przy ul. Św. Ducha 44–46

1.1. HORYZONT I (koniec lat trzydziestych – lata czterdzieste XIV wieku)

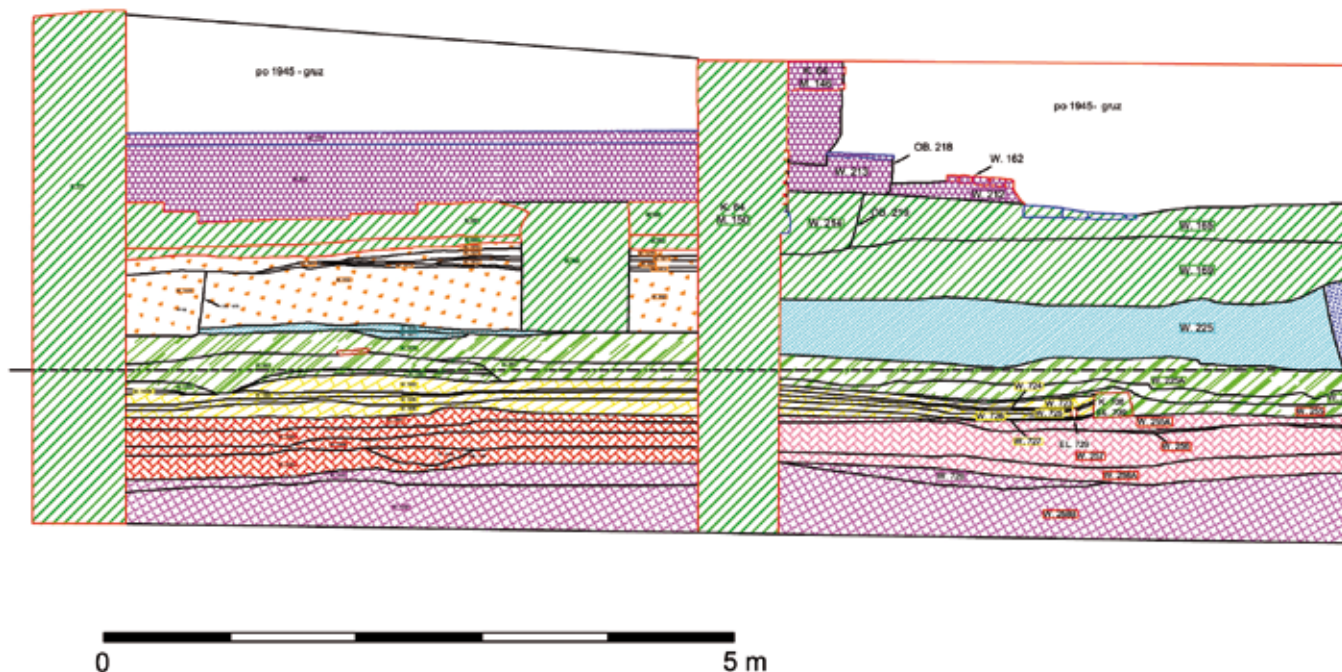
Podobnie jak na terenie jatek rzeźniczych, tak i w obrębie parcel przy ulicy Św. Ducha 44–46 całec składał się z brązowego torfu, z wtrętami w postaci ścinoków drewna i gałęzi. Poniżej torfu zalegał żwir z piaskiem. Strop calca znajdował się na poziomie około 0 m n.p.m. Najstarszym zarejestrowanym na omawianym terenie śladem działalności człowieka była jama gospodarcza w kształcie nieregularnego koła o średnicy około 3 m i głębokości 0,45 m. Strop obiektu znajdował się na wysokości 0 m n.p.m. W jamie znaleziono luźno rzucone kamienie i drewniane żerdzie, przykryte mierzwą z inkluzjami szarej gliny. Powyżej jamy zanotowano zbitą szarą glinę, która zalegała na całej powierzchni działki przy ulicy Św. Ducha 46. Położono ją w celu izolacji od pod-

mokłego podłoża. Tuż nad nią zarejestrowano warstwę humusu z inkluzjami żwiru. Warstwę tę można uznać za najstarszy poziom użytkowy w obrębie działki przy Św. Ducha 46. Poziom powstał w trakcie budowy pierwszego domu (oznaczonego literą A).

Z tego poziomu (zalegającego około 0 m n.p.m.) rozpoczęto wkopywanie podwalin najstarszej kon-

strukcji drewnianej zarejestrowanej na omawianym obszarze. Budynek (oznaczony literą A) ustawiony był dłuższym bokiem do ulicy Św. Ducha. Miał on długość 8 m i szerokość 4,8 m i zajmował całą szerokość parceli przy ulicy Św. Ducha 46 i połowę szerokości parceli przy Św. Ducha 45 (ryc. 3, 14). Konstrukcja zachowała się do wysokości około 0,08–0,56

Ryc. 2. Przekrój B–B' przez parcele przy Św. Ducha 44–46
Fig. 2. B–B' cross-section through parcels at 44–46 Św. Ducha Street

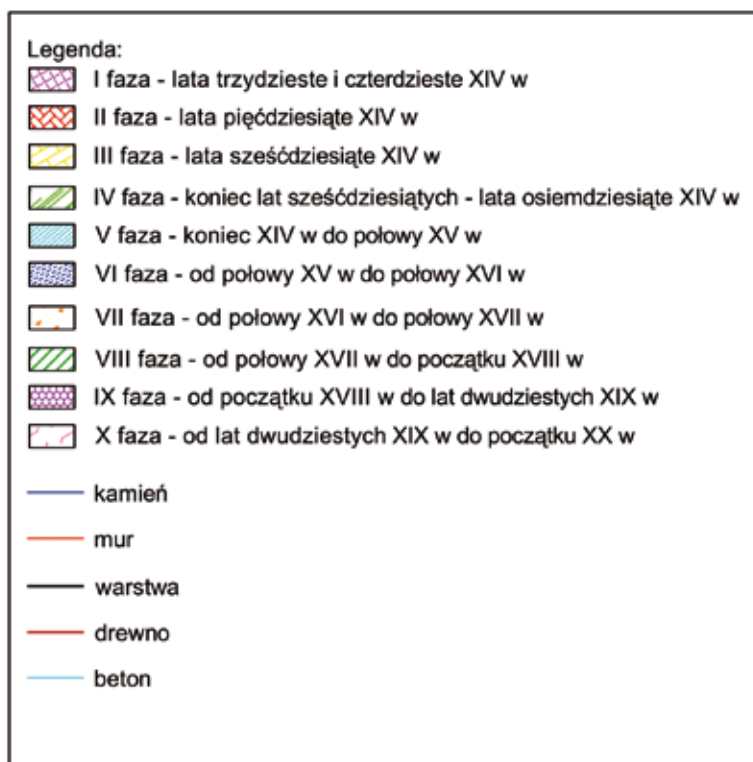
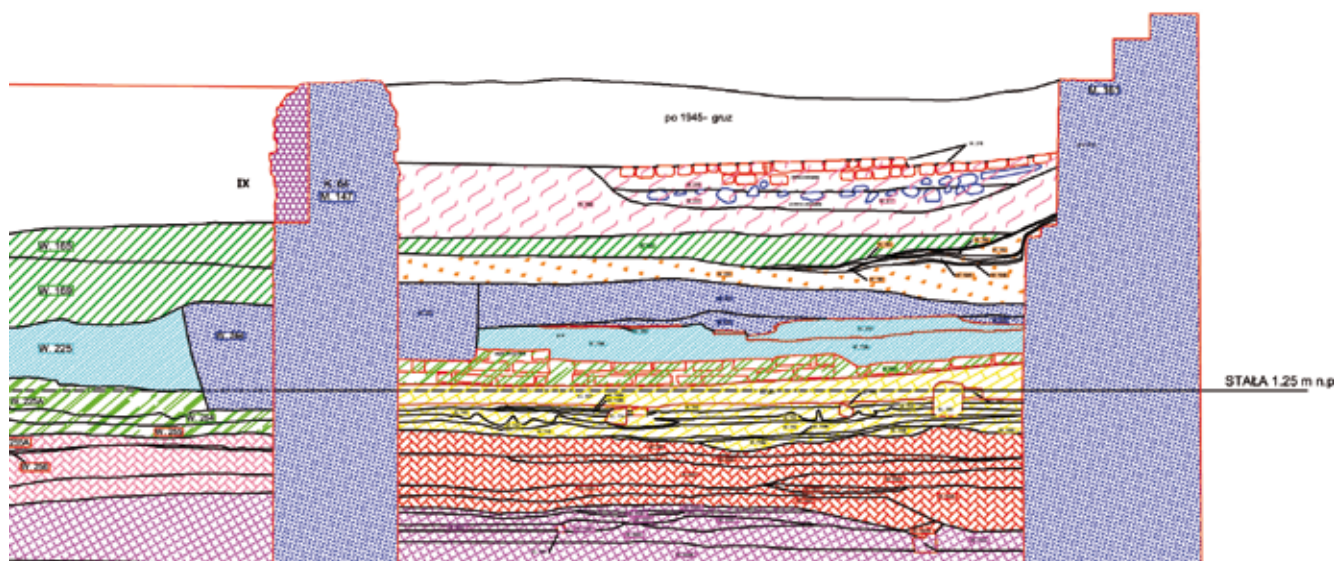
m n.p.m. Na pozostałości budynku składały się dwie przewiązane ze sobą przyciesie, tworzące południowo-wschodni narożnik obiektu. Pod belką południową zachowały się dwie podkładki drewniane. W obu przyciesiach na całych ich długościach wydrążono pazy, w których umieszczono oblepione gliną pionowe żerdzie (ryc. 3, 14). Nieliczne pozostałości tych żerdzi oraz przytrzymujących je ustawionych na sztorc desek znaleziono podczas eksploracji obiektu. W miejscu łączenia przyciesi znajdowało się gniazdo (ryc. 3, 14), w które wpuszczono nie zachowany słup, tworzący pionowy element ściany.

Śladem po wewnętrznych podziałach budynku była podwalina ustawiona równolegle do podwaliny południowej, zachowana jedynie w profilu poniżej gotyckiej ściany ogniowej. Podwalinę zarejestrowano na odcinku 0,4 m. Dom składał się z dwóch pomieszczeń. Podobne budynki znane są z badań prowadzonych na terenie Kołobrzegu [Polak 1998: 184–185].

Przy południowo-wschodnim narożniku budynku, na wysokości 0,3 m n.p.m., znajdowało się wejście do domu szerokości 1 m. W tym miejscu zachował się próg (ryc. 3, 14) zbudowany z deski z prostokątnymi wcięciami położonej bezpośrednio na belce podwalinowej i ustabilizowany za pomocą czterech palików. Podobny próg zanotowano w domu II [Krzywdziński w tym tomie]. Na uwagę zasługuje fakt, że próg został wykonany z drewna brzoźowego, co potwierdza przypuszczenie, iż zabudowa powstająca w tym miejscu miała charakter tymczasowy.

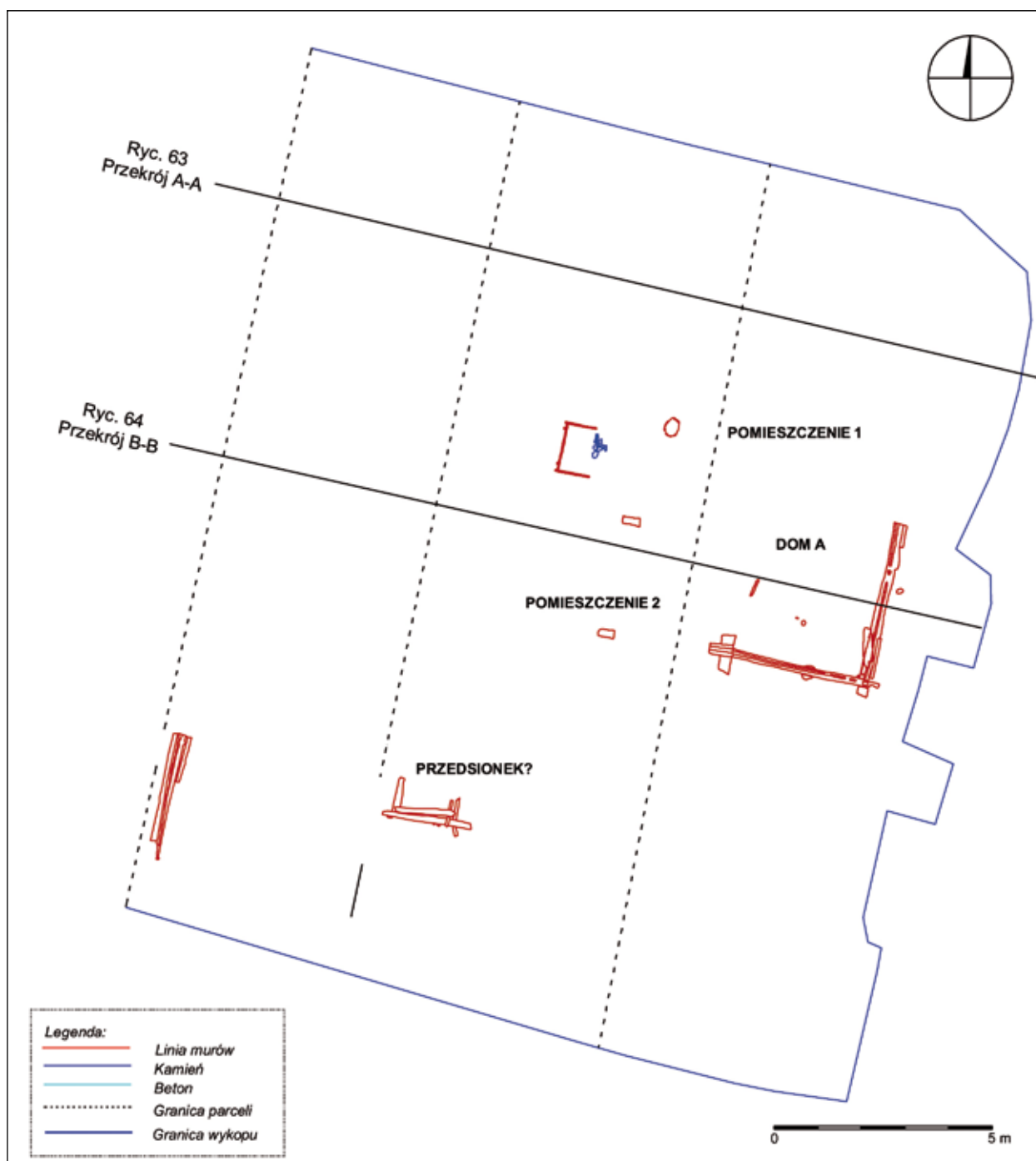
W warstwach rozbiórkowych zalegających bezpośrednio nad progiem znaleziono wyprofilowaną belkę, która mogła być górną częścią drzwi funkcjonujących razem z zachowanym progiem.

Wewnątrz domu zarejestrowano piaskową podsypkę oraz poziom użytkowy składający się z humusu i piasku. W północno-wschodniej części budynku zarejestrowano drewnianą ramę paleniska. Tworzyły ją cztery (zachowały się trzy) postawione na sztorc de-

ski o szerokości 0,08 m i grubości 0,02 m. Całą konstrukcję podtrzymują pionowo wbite paliki o średnicy 0,03 m i wysokości 0,15 m. Wokół paleniska zantowano drobny bruk o średnicy 2–5 cm. Poziomy użytkowy paleniska i warstwy z nim związanej znajdował się na wysokości około 0,3–0,40 m n.p.m. (ryc. 3).

Prawdopodobnie z okresem użytkowania tego domu można łączyć beczkę zachowaną na wysokości 0,68 m n.p.m. W części dolnej wypełniona była gliną, a w górnej – drobnym gruzem, miałem ceglany, zaprawą wapienną i piaskiem, pochodzącymi z budowy zachodniej ściany ogniowej przy Św. Du-

Ryc. 3. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont I

Fig. 3. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon I

cha 46. Beczka była wkopana około 10 cm poniżej podwalin domu (tj. na poziomie 0,2 m n.p.m.). Wydaje się, że beczka służyła do przechowywania produktów. Daty uzyskane z prób pobranych z klepek beczki pozwalają określić okres jej powstania na czas pomiędzy 1328 a 1345 rokiem.

Daty uzyskane z prób dendrochronologicznych pobranych z domu A pozwoliły określić czas powstania obiektu na koniec lat trzydziestych (?) i początek czterdziestych XIV w. Na tyłach domu A – w obrębie późniejszej parceli numer 45 – znaleziono konstrukcję składającą się z dwóch belek dłu-

gości 0,85 m, ułożonych na osi północ-południe, i dwóch belek długości 1,3 i 2 m, ustawionych prostopadle do nich. Dłuższe belki były stabilizowane za pomocą czterech palików. Podobną konstrukcję – określoną jako przedsionek – znaleziono w domu II na parceli przy ulicy Św. Ducha 43 [Krzywdziński 2009: 220]. Poniżej reliktów przedsionka zanotowano grubą warstwę mierzwy z dużą domieszką ścinzków drewna, z dodatkiem żwiru i kamieni. Na podstawie zachowanego fragmentu nie można odtworzyć rozmiarów, ani rozplanowania wewnętrznego obiektu.

W tym samym czasie na parceli przy ulicy Św. Ducha 44 nie istniała żadna zabudowa. Z okresem tym można wiązać jedynie dwie niwelacje o łącznej grubości 0,5 m (ryc. 3). Pierwsza składała się z drobnoziarnistego piasku z domieszką szczątków organicznych oraz – zalegającej poniżej – zbitej warstwy szczątków organicznych z niewielką domieszką piasku. W części tylnej parceli, na grubej warstwie mierzwy ze ścinkami drewna, zanotowano cztery belki długości około 3 m, połączone ze sobą stykowo i stabilizowane za pomocą kołków (ryc. 3).

Podsumowując – w obrębie działek przy ulicy Św. Ducha 44-46 zanotowano relikt jednego domu, który ustawiono dłuższym bokiem do ulicy. Jako jedyny z zarejestrowanych w trakcie wykopalisk domów, zajmował on dwie parcele (Św. Ducha 45 i 46). Obiekt ten istniał około 10 do 15 lat. Po jego rozbiórce wszystkie budynki stawiano krótszym bokiem do ulicy. Od tego czasu parcele były użytkowane rozdzielnie. Na tyłach parceli przy ulicy Św. Ducha 45 zanotowano relikt przedsionka (?) innego budynku, a na tyłach posesji przy Św. Ducha 44 – jedynie belki o nieokreślonej funkcji. Możliwe, że przy budynku A znajdowała się jeszcze luźna zabudowa. Na terenie sąsiadującym od zachodu z omawianym obszarem istniały w tym czasie dwie posesje mieszkalne (domy I-V) oraz dwa rzędy jatek rzeźniczych – horyzont I i II [Krzywdziński w tym tomie].

1.2. HORYZONT II

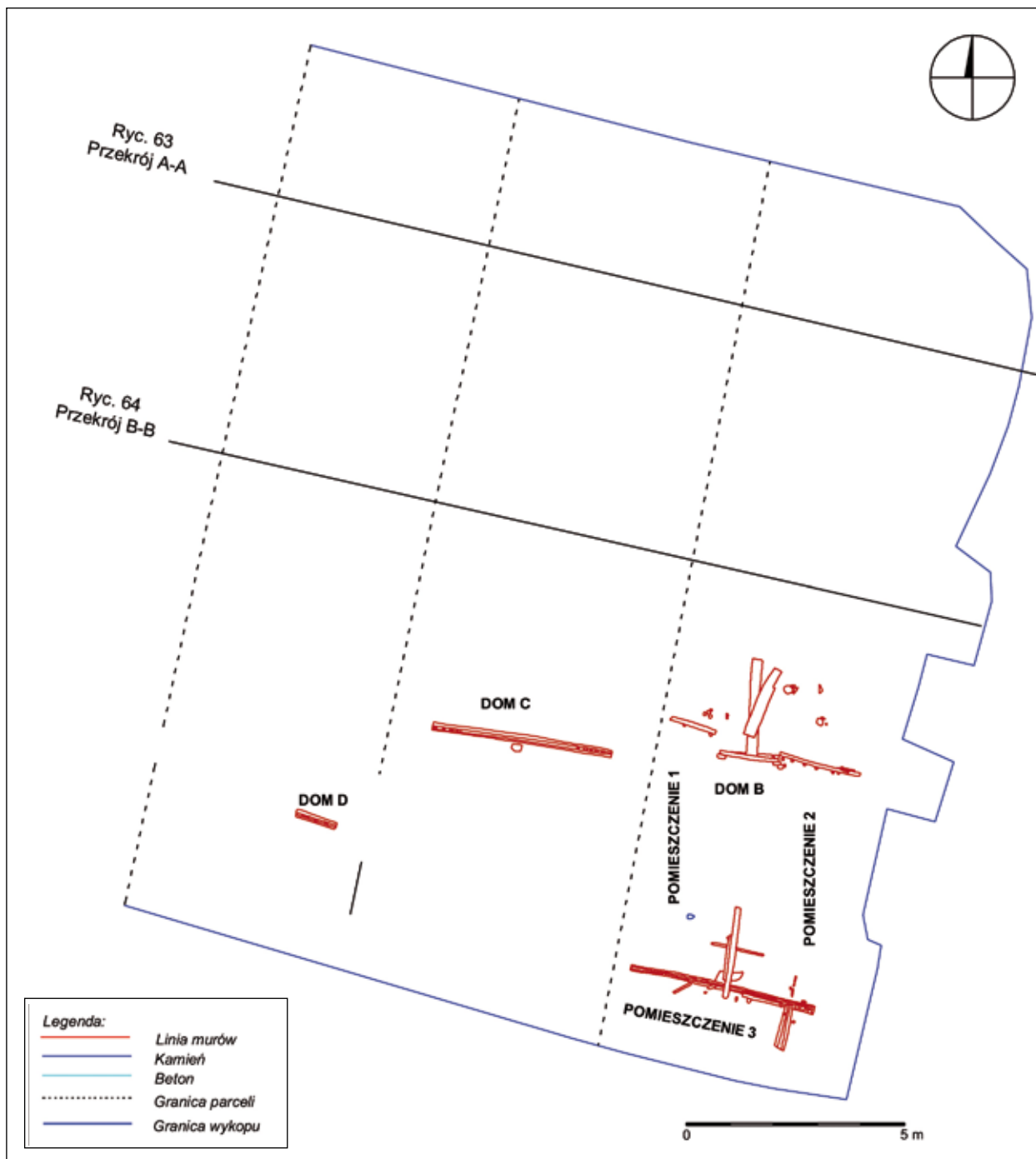
(lata pięćdziesiąte XIV wieku)

Po rozbiórce domu A, teren na obszarze całej działki przy ulicy Św. Ducha 46 został podniesiony o 60 cm – do wysokości około 0,90 m n.p.m.

W tylnej części działki postawiony został kolejny dom, oznaczony literą B (ryc. 4). Z budynku powstałego w części tylnej posesji zachowała się ściana północna, zbudowana z dwóch belek z pazami, w których umieszczono liczne żerdzie oblepione gliną (ryc. 4). Pomiędzy belkami umieszczony został próg. Tworzyła go belka długości jednego metra i czterdziestu centymetrów, umocowana w ziemi za pomocą zaciosanych na końcu pionowych kołków o prostokątnym przekroju i dwóch desek ustawionych na sztorc. Na nich stoją pozostałości odrzwi w postaci fragmentów dwóch słupów o prostokątnym przekroju.

Oprócz ściany północnej, znaleziono jeszcze cztery podwaliny – dwie biegnące przez całą szerokość działki i dwie poprzeczne do nich. Trzy z omawianych tutaj belek na całej swej długości mają wycięte pazy, z licznie zachowanymi pozostałościami pionowych żerdzi. Pod jedną zachowała się podkładka oraz ustawiona na sztorc deska i liczne paliki dodatkowo stabilizujące całą konstrukcję. Poszczególne elementy konstrukcji nie są przewiązane ze sobą, a jedynie położone jedna na drugiej (ryc. 4).

Ze względu na stopień zachowania konstrukcji nie można ustalić dokładnie jej rozmiarów. W przybliżeniu miała ona długość około 8 i szerokość 4,6-5 m. Układ elementów znalezionych w trakcie badań pozwala stwierdzić, że budynek był ustawiony szczytem do ulicy Św. Ducha, a jego południowy koniec wychodził poza granice działki przy Św. Ducha 46, w głąb posesji przy ulicy Krowiej. W obrębie zachowanych fragmentów domu można wyróżnić trzy pomieszczenia o bliżej nieokreślonych rozmiarach. Z fazą tą – obok pozostałości budynku o konstrukcji szkieletowej czy palisadowej – można wiązać siedem poziomów niwelacyjnych. Składały się one głównie z silnie zglinionego szarego piasku i gliny, pomiędzy którymi znalazły się warstwy ścinków drewna, powstałe w trakcie budowy obiektu. Wszystkie one zostały zarejestrowane w przedniej części działki, która w tym okresie pozostała nie zabudowana. Nie zna-

Ryc. 4. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont II

Fig. 4. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon II

leżono żadnych poziomów użytkowych związanych z tym budynkiem. Z kilku pobranych prób dendrochronologicznych dla domu B nie uzyskano żadnej daty.

W części frontowej parceli przy Św. Ducha 45 zanotowano dwa poziomy użytkowe składające się humusu z domieszką piasku, rozdzielone przez niwela-

cje piaskowe o łącznej miąższości około 0,5 m (ryc. 1, 2). Najprawdopodobniej z tymi poziomami należy wiązać belkę podwalinową pod tylną ścianę budynku szkieletowego (dom C), zachowaną na długości 4,05 m (ryc. 4). W belce znajdowała się paza szerokości 0,05 m, w której umieszczono pionowe żerdzie wysokości 0,5 m. W połowie długości belki wbi-

to prostokątny pal stabilizujący podwalinę (ryc. 4). Na tyłach posesji zanotowano warstwę mierzwy z dużą domieszką ścinków drewna.

Na działce przy Św. Ducha 44 z okresem tym można wiązać dwie warstwy użytkowe, składające się głównie ze szczątków organicznych z domieszką węgla drzewnego oraz rozdzielające je niwelacje z piasku drobnoziarnistego (ryc. 1, 2). Łączna miąższość nawarstwień wynosi około 0,5 m. Na tyłach tej parceli znajdowała się glina wymieszana z mierzwą oraz niewielki fragment podwaliny z pazą z umieszczonymi w niej pionowymi żerdziami (dom D). Podwalina zachowana na długości około 0,9 m była jedyną pozostałością budynku na tyłach tej posesji (ryc. 4). Znikomy stopień zachowania obiektu uniemożliwił określenie rozmiarów i funkcji budynku (dom D).

Ze względu na niewystarczające wyniki badań dendrochronologicznych nie można ustalić, czy domy B, C i D funkcjonowały równocześnie, czy w różnym czasie.

Dla II horyzontu, trwającego około 10 lat, na parcelach przy ulicy Św. Ducha 44–46 wyróżniono trzy budynki (po jednym na każdej działce). Wszystkie były zachowane bardzo słabo, co uniemożliwiło określenie ich rozmiarów i funkcji. Budynki przy Św. Ducha 44 i 46 znajdowały się w tylnych częściach działek, zaś konstrukcja przy Św. Ducha 45 – w przedniej. Wydaje się mało prawdopodobne, że przednie części parcel przy ulicy Św. Ducha 44 i 46 były nie zabudowane. Należy raczej sądzić, iż zabudowa tej części działek nie zachowała się do czasów współczesnych.

Na sąsiadującym z omawianym obszarem terenie jatek rzeźniczych w tym czasie najprawdopodobniej nadal istniał dom V oraz dwa rzędy jatek – horyzont III [Krzywdziński w tym tomie].

1.3. HORYZONT III

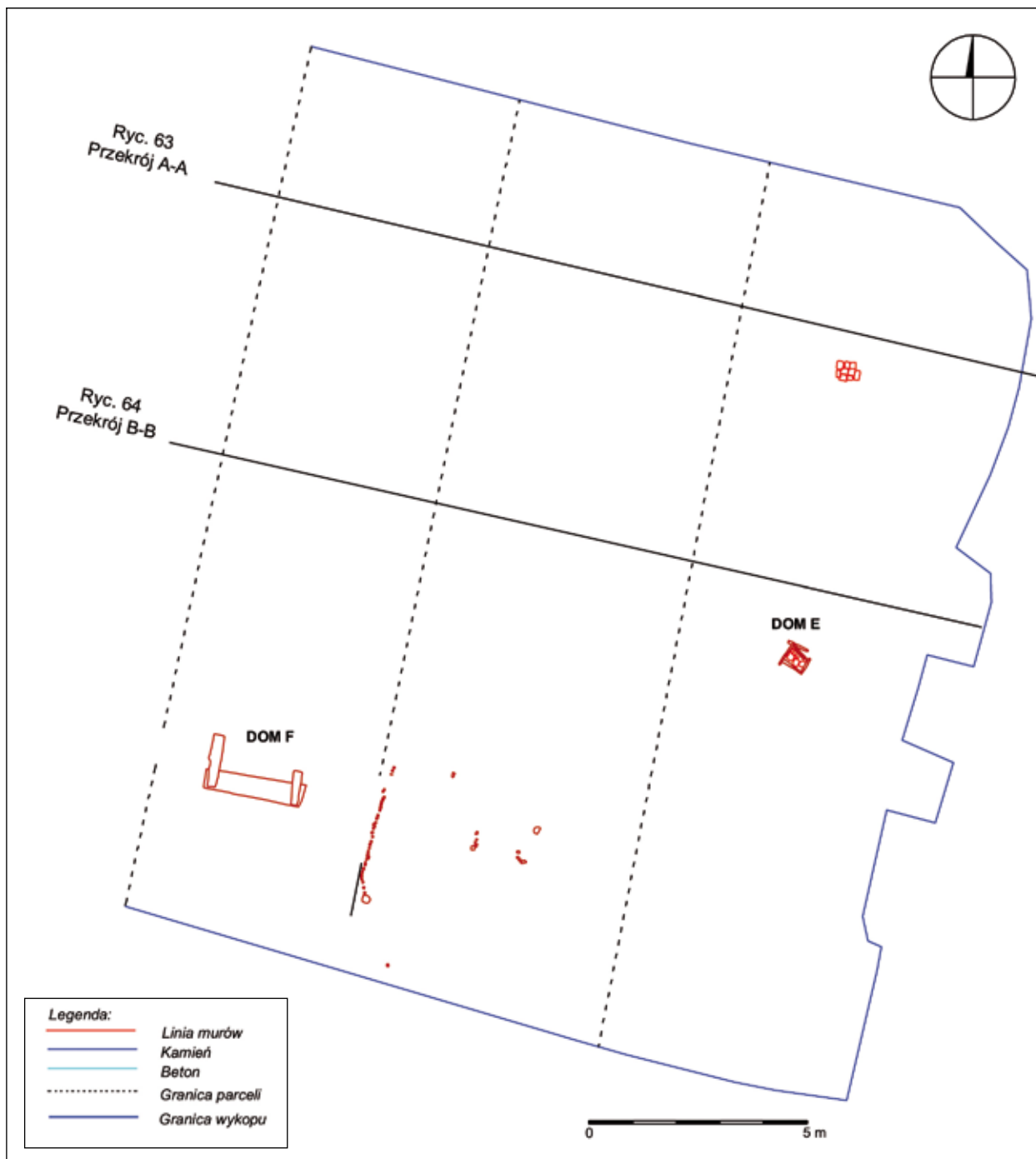
(lata pięćdziesiąte/sześćdziesiąte
XIV wieku)

Po rozebraniu domu B, w przedniej części parceli przy ulicy Św. Ducha 46 powstała kolejna zabudowa o nieustalonej konstrukcji, najprawdopodobniej także szkieletowej (dom E). W trakcie wykopalisk zanotowano pięć warstw użytkowych, pomiędzy któ-

rymi znajdowały się niwelacje gliniaste bądź piaskowe oraz podstawy pieców. Najstarszy poziom użytkowy zalegał na silnie zglinionym piasku, stanowiącym warstwę izolacyjną. W części centralnej parceli zanotowano bruk ułożony z drobnych kamieni oraz podstawę pieca zbudowanego z fragmentów cegieł (ryc. 15). W kierunku północnym bruk przechodził w cienką warstwę użytkową, składającą się głównie z piasku, humusu oraz spalenizny. Na skraju północnym domu, na tym samym poziomie, zanotowano podstawę drugiego paleniska – zbudowanego z drobnych fragmentów cegieł i kamieni połączonych zaprawą glinianą. (ryc. 5). Z paleniskami związane były jeszcze trzy warstwy użytkowe; pomiędzy nimi zanotowano cienkie podsypki piaskowe.

Po kolejnym podniesieniu terenu za pomocą piaskowej podsypki, na palenisku w środkowej części domu położono kolejną warstwę bruku i cegieł. Jego pozostałości tworzą cztery cegły o wymiarach 75–80 x 140 x 300 mm, położone na gliniastej zaprawie (ryc. 5, ryc. 15). Rozrzucone wokół niego drewniane elementy pozwalają przypuszczać, że było umieszczone w drewnianej ramie. Jednocześnie w części północnej domu podniesiono poziom pieca, układając na nim kolejną warstwę cegieł o przeciętnych wymiarach 75–80 x 140 x 300 mm (ryc. 5). Z okresem funkcjonowania tych palenisk należy wiązać jeszcze jedną podsypkę piaskową i warstwę użytkową składającą się z humusu z domieszką piasku i gliny. Nad nią zanotowano niwelację glinianą, na której zalegały legary podłogowe. Zachowały się dwa legary oraz negatywy po pozostałych. Powyżej legarów na podsypce piaskowej znajdowała się warstwa użytkowa, składająca się z humusu z domieszką piasku średnioziarnistego i spalenizny. W części centralnej zanotowano podstawę zachowanego w całości pieca, funkcjonującego w tym samym czasie co opisana wyżej warstwa użytkowa. Piec składał się z drewnianej ramy o wymiarach 0,7 x 0,7 m, zbudowanej z czterech ułożonych na sztorc desek oraz drobnych fragmentów cegieł wymieszanych z gliną (ryc. 5). Elementem stabilizującym całą konstrukcję w podłożu były pionowo wbite paliki.

Na podstawie zasięgu warstw ustalono, że omawiany budynek zajmował 2/3 długości działki. Sze-

Ryc. 5. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont III

Fig. 5. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon III

rokość budynku mieściła się zapewne w granicach wyznaczonych przez późniejsze mury ogniowe. Poziomy użytkowe zanotowane w obrębie parceli przy ulicy Św. Ducha 46 nie miały kontynuacji w sąsiedniej parceli.

W zachodniej części parceli przy Św. Ducha 45 zanotowano trzy warstwy użytkowe złożone z hu-

musu, piasku średnioziarnistego oraz szczątków organicznych, pomiędzy którymi znajdują się piaskowe niwelacje (ryc. 1, 2). Łączna miąższość tych warstw nie przekracza dwudziestu centymetrów. Na zapleczu parceli, w warstwie składającej się z mierzwy, gliny i ścinków drewna, zanotowano dwa pale średnicy około 0,2 m oraz liczne paliki średnicy kilku centy-

metrów – pozostałość po nieokreślonej lekkiej zabudowie. Na granicy parcel przy ulicy Św. Ducha 44 i 45 zachował się fragment płotu zbudowanego z palików o zaokrąglonych końcach. Obecność pali w tym miejscu potwierdza stałość granicy pomiędzy działkami od XIV w. do 1945 roku.

Na terenie działki przy ulicy Św. Ducha 44 zanotowano jedną niwelację złożoną z mierzwy, na której zalegał luźny szary piasek. Nad nim zanotowano warstwę użytkową składającą się z humusu z domieszką silnie zglinionego piasku (ryc. 1, 2). Powyżej zarejestrowano kolejną piaskową warstwę niwelacyjną i kolejny poziom użytkowy, a na nim pięć rzuconych luźno desek i palik. Na zapleczu posesji znaleziono belkę długości 2,25 m, ułożoną na osi wschód–zachód na podkładkach w postaci belki długości 1,15 m oraz belki o długości 0,84 m, z poprzecznym wcięciem – zrębem (wtórnie użyta belka z zabudowy zrębowej?). Belka była połączona stykowo z dwoma poprzecznymi belkami, zachowanymi na długości około 0,7 m (ryc. 5: dom F). Ze względu na słaby stan zachowania reliktyw zabudowy na parceli przy Św. Ducha 44, nie można ustalić charakteru, ani rozmiarów zabudowy na tym obszarze.

Dla omawianego okresu brak jest dat dendrochronologicznych i znalezisk monet pozwalających na dokładne datowanie horyzontu. W trakcie jego trwania, poziom użytkowy na całym omawianym terenie został podniesiony o około 30 cm do wysokości 1,2 m n.p.m.

Dla III horyzontu, trwającego około 10 lat, na parcelach przy ulicy Św. Ducha 44–46 wyróżniono relikty dwóch budynków na posesjach pod numerem 44 i 46. Na tyłach parceli przy Św. Ducha 45 zachowały się jedynie różnej grubości paliki, pochodzące najprawdopodobniej z lekkiej zabudowy dla zwierząt.

W tym czasie na posesjach sąsiadujących od zachodu z omawianym terenem znajdowała się jedna posesja mieszkalna: dom V oraz jatki rzeźnicze – horyzont III [Krzywdziński w tym tomie].

1.4. HORYZONT IV (koniec lat sześćdziesiątych do początku lat osiemdziesiątych XIV w.)

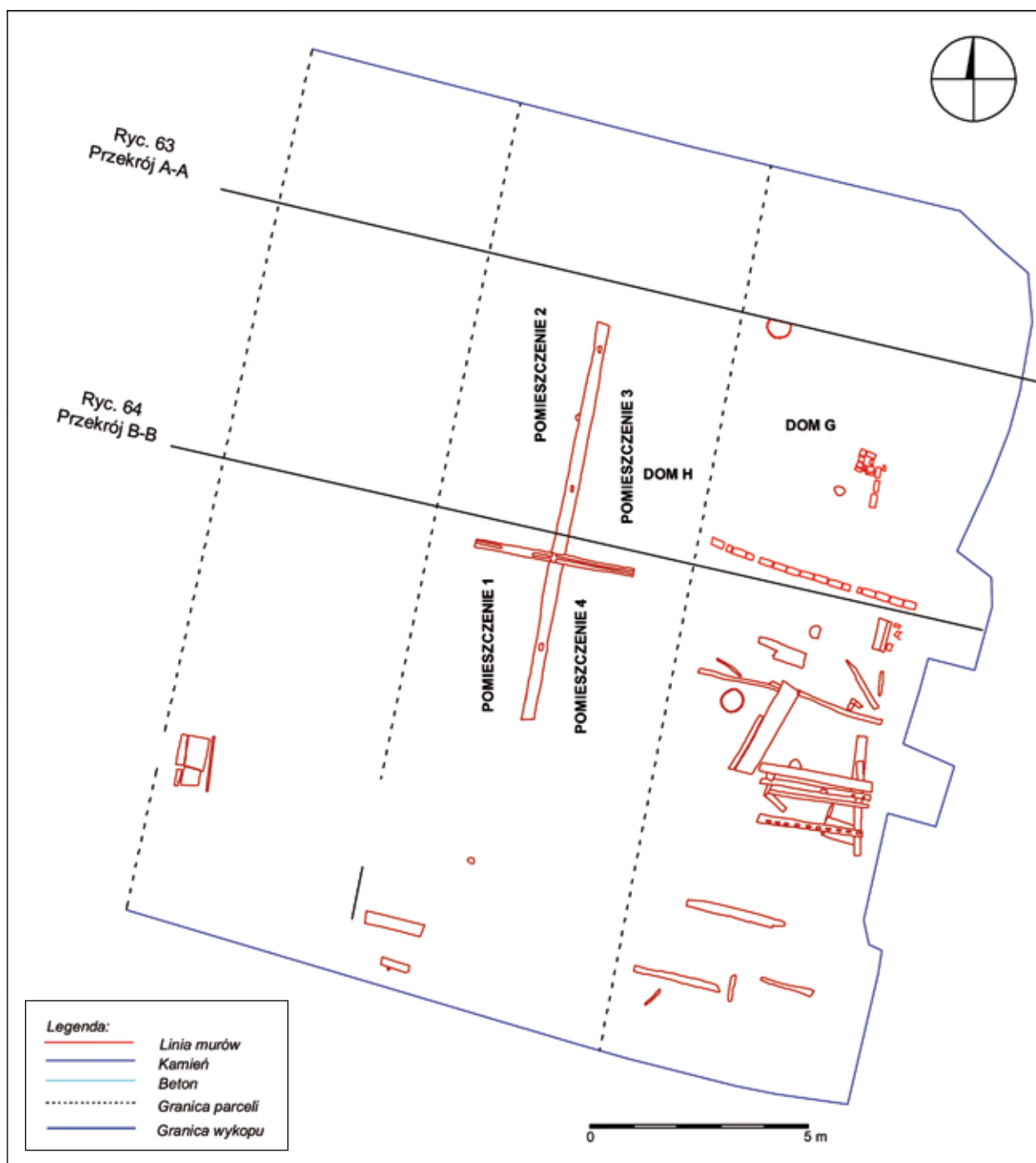
W obrębie parceli przy Św. Ducha 46 w miejsce spalonego domu E zbudowano dom szachulcowy (dom G). Do czasów współczesnych zachowała się tylna ściana budynku, podstawa paleniska (ryc. 6) oraz trzy poziomy użytkowe składające się z humusu z domieszką piasku gruboziarnistego i zbutwiałego drewna, przedzielone niwelacjami piaskowymi i żwirowymi. Z najmłodszym poziomem użytkowym można wiązać pozostałości paleniska ceglanego, zbudowanego z połączonych gliną cegieł o wymiarach 75–80 x 140–145 mm. Obiekt ten, o długości 0,5 m, szerokości 0,44 m i wysokości 0,1 m, znajdował się w przedniej części posesji. Wokół niego zalegała podłoga zbudowana z cegieł o wymiarach 80–85 x 128–145 x 307–315 mm (ryc. 6).

Brak pozostałych murów obwodowych pozwalała na odtworzenie jedynie długości kamienicy, która wynosiła niecałe 1/2 długości działki. Szerokość obiektu zapewne nie przekraczała szerokości działki wyznaczonej przez późniejsze mury ogniowe.

Wraz z budynkiem szachulcowym, na zapleczu parceli egzystowała lekka zabudowa drewniana, po której pozostałości w postaci elementów konstrukcyjnych zanotowano na poziomie około 1,3 m n.p.m. Z zabudową na zapleczu można wiązać beczkę zachowaną do wysokości 25 cm, wypełnioną piaskiem wymieszany z szczątkami organicznymi (ryc. 6). Na stropie beczki zanotowano niewielką ilość gruzu i spalenizny, pochodzących najprawdopodobniej z pożaru zabudowy na tej części działki. Beczka służyła najprawdopodobniej do przechowywania jakichś produktów.

W części północnej parceli zarejestrowano dolną część beczki, zniszczoną wkopem rabunkowym. Beczka zachowana do wysokości około 0,5 m (na wysokości 1,25 m n.p.m) używana była jako urządzenie drenażowe, odprowadzające wodę z fundamentów domu G. Na dnie beczki zanotowano oliwkową glinę.

Z pobranych próbek dendrochronologicznych uzyskano jedynie daty z klepek beczek. Pozwala to określić okres użytkowania domu i budynków na zapleczu na lata 60.–70. XIV w.

Ryc. 6. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont IV

Fig. 6. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon IV

W tym samym czasie na terenie posesji przy Św. Ducha 45 powstał dom H, o konstrukcji ramowej (ryc. 6; 16). Z budynku zachowały się trzy belki podwalinowe. Najdłuższa, o wymiarach 9,2 x 0,27 x 0,16 m, biegła przez środek parceli. Posadowiona była na trzech palach o średnicy około 0,2 m. W belce znajdowały się trzy otwory służące do montowa-

nia pionowych słupów, a przestrzenie między nimi wypełniały cegły bądź poziomo ustawione deski (ryc. 16).

W dwóch trzecich długości belki zamontowano dwie belki poprzeczne, o wymiarach 1,8 x 0,2 m, połączone z podwaliną główną za pomocą zaciosów. W belkach znajdują się pazy szerokości około sześciu

centymetrów. Nie zachowały się żadne pozostałości ścian obwodowych. Budynek miał najprawdopodobniej cztery pomieszczenia.

Z całą pewnością wschodnia i zachodnia ściana została zniszczona przez gotyckie mury ogniowe pomiędzy działkami przy ulicy Św. Ducha 45 i 46 i pomiędzy posesjami przy ulicy Św. Ducha 44 i 45. Nieznane są natomiast losy ścian frontowej i tylnej, które na pewno nie mogły być zniszczone w trakcie budowy XVIII-wiecznej kamienicy (posadowionej około 1,2 metra powyżej poziomu rozbiórki domu H). Podwaliny tych ścian mogły zostać rozebrane lub znajdować się poza obszarem objętym pracami archeologicznymi. W tym ostatnim przypadku mielibyśmy do czynienia z budynkiem większym od XVIII-wiecznej kamienicy. Najprawdopodobniej różnice te były jednak minimalne i można przyjąć, że dom H zajmował 2/3 długości działki. Na zapleczu parceli, w warstwie niwelacyjnej, zanotowano pojedynczy pal średnicy 16 cm oraz dwie ułożone równolegle belki długości 1,3 i 0,7 m. Krótsza była stabilizowana za pomocą jednego palika. Stan zachowania relikwów zabudowy nie pozwala określić rozmiarów i rodzajów zabudowy na zapleczu posesji.

Przednia część parceli przy Św. Ducha 44 z całą pewnością nie była zabudowana. Z okresem tym można łączyć warstwę izolacyjną zbudowaną z gliny wymieszanej z piaskiem oraz niwelacji składającej się z mierzwy przemieszanej z piaskiem. Łączna grubość obu warstw nie przekraczała 20 cm (ryc. 1, 2). Na tyłach działki zanotowano dwie warstwy użytkowe składające się z mierzwy z gliną i ścinkami drewna oraz gliny i piasku. W części zachodniej omawianego obszaru znaleziono fragment zbiornika – deskę długości 1,3 m ustawioną na sztorc. Deska ta połączona była stykowo z dwoma ułożonymi poziomo deskami o długości 0,40 i 0,8 m. Od strony wschodniej konstrukcję zamykała druga ustawiona na sztorc deska długości 1,25 m (ryc. 6).

Z IV horyzontem, trwającym około 20 lat, na parcelach przy ulicy Św. Ducha 45 i 46 można wiązać pozostałości dwóch domów szkieletowych. Na tyłach posesji przy Św. Ducha 44 zachowały się jedynie pozostałości zbiornika o nieokreślonej funkcji. W trakcie trwania tego horyzontu poziom użyt-

kowy w parcelach przy Św. Ducha 44–46 podniesiony został o około 30 cm do wysokości 1,5 m n.p.m.

W tym czasie na posesjach sąsiadujących od zachodu z omawianym terenem znajdowały się tylko jatki rzeźnicze. W miejscu domu V powstał kolejny rząd jatek – koniec horyzontu III i początek IV [Krzywdziński w tym tomie].

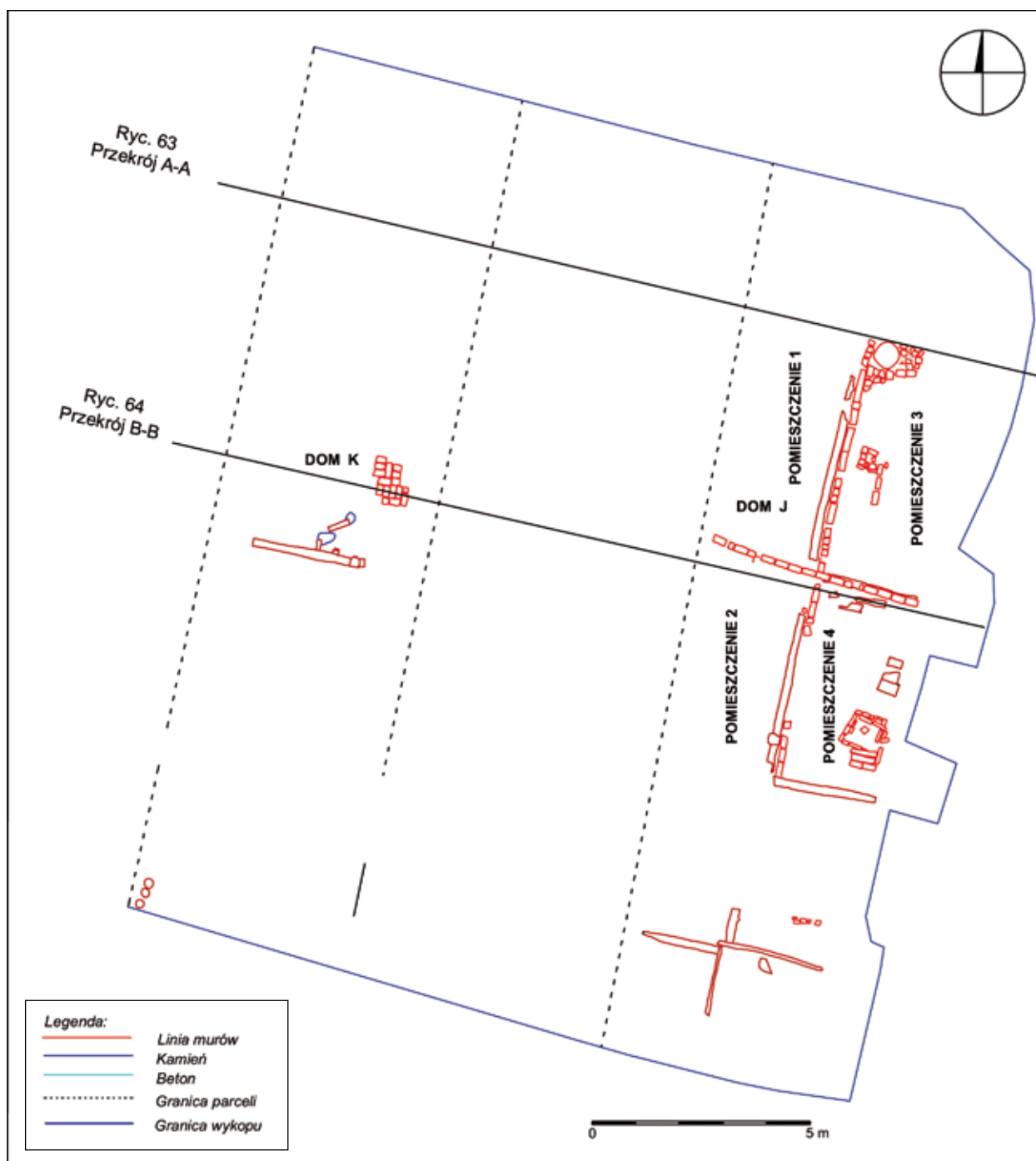
1.5. HORYZONT V (koniec XIV do połowy XV w.)

Po rozbiórce domu G, na terenie posesji przy ulicy Św. Ducha 46 rozpoczęto budowę kolejnego budynku (dom I). Z tej konstrukcji zachowały się trzy pale o średnicy około 25 cm. Najprawdopodobniej na palach miała być posadowiona belka podwalinowa. Z niewiadomych przyczyn nie dokończono budowy, bądź budynek wyszedł szybko z użycia, a jego elementy konstrukcyjne wykorzystano przy stawianiu następnego domu (ryc. 7: dom J).

Przed przystąpieniem do budowy domu J, za pomocą gliniastej i gruzowej niwelacji podniesiono teren o około 20 cm. Z konstrukcji budynku zachowały się relikty ścian wewnętrznych oraz belka podwalinowa ściany tylnej (ryc. 7). Ściany budynku szerokości 0,4 m wypełniono cegłami o wymiarach 75–80 x 130–150 x 230–305 mm, połączonymi białą, kruchą zaprawą wapienną. Długość budynku nie przekraczała 10,4 m, miał on najprawdopodobniej cztery pomieszczenia.

Oprócz pozostałości konstrukcji, zachowała się warstwa użytkowa powstała w trakcie budowy domu, składająca się z humusu z mierzwą i domieszką piasku, żwiru oraz miału ceglanego. Powyżej zanotowano niwelację piaskową, nad którą zalegały trzy deski – najprawdopodobniej jedyna pozostałość podłogi wewnątrz budynku. W południowo-wschodniej części domu zarejestrowano podstawę dwufazowego paleniska. Konstrukcja wypełniona była w środku gliną, a na zewnątrz obstawiona dwoma warstwami cegieł o wymiarach 70–90 x 150–170 x 300–320 mm połączonych zaprawą z gliny.

W pierwszej fazie użytkowania paleniska w tworzącą je gliniastą warstwę wkopano garnek. W naczyniu zanotowano pozostałości popiołu i węgla drzewnych. Z domem J można łączyć negatyw beczki dre-

Ryc. 7. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont V

Fig. 7. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon V

nażowej, wkopanej w północno-wschodnim narożniku kamienicy i obudowanej ceglami (ryc. 7). Beczka wypełniona była żwirem i piaskiem gruboziarnistym, co jednoznacznie określa jej funkcję.

Na zapleczu budynku znajdowała się lekka zabudowa drewniana, której ślady w postaci czterech podwalin oraz reliktywów ceglanej podstawy pieca za-

rejestrowano w południowej części działki (ryc. 7). Stan zachowania tych elementów nie pozwala na odтворzenie szczegółowo jego wyglądu.

Na terenie parceli przy Św. Ducha 45 zanotowano cztery niwelacje, podnoszące teren o około 90 cm średnio, do wysokości 1,8–2,0 m n.p.m. Niwelacje składały się z piasku i gliny z domieszką zbutwia-

łego drewna bądź szczątków organicznych (ryc. 1, 2). Na tyłach działki znaleziono jedynie warstwę niwelacyjno-izolacyjną, składającą się z gliny z dodatkiem gruzu, kamieni, piasku i żwiru.

W obrębie parceli przy Św. Ducha 44 zanotowano warstwę składającą się z mierzwy piasku i gliny oraz szary żwir – podsypkę pod poziom użytkowy zbudowany z humusu z piaskiem, z domieszką szczątków organicznych (ryc. 1, 2). Na tym poziomie znaleziono również pozostałości podłogi w postaci jednej deski, pod którą zachowały się fragmenty legara, oraz podstawę pieca zbudowanego z ułamków cegieł połączonych gliną (ryc. 7: dom K). Na tyłach posesji znaleziono trzy ustawione równoległe do siebie i połączone stykowo pale średnicy około 0,2 m. Pale te znajdowały się na granicy działek przy ulicy Św. Ducha 44 i 43 i są pozostałością ściany oddzielającej obie posesje. Nie jest wykluczone, że pełniły jednocześnie funkcję ściany budynku gospodarczego. Z palami można wiązać warstwę składającą się z gliny i ekskrementów zwierzęcych, przemieszanych ze ścinkami drewna i piaskiem. Obecność tej warstwy zdaje się potwierdzać istnienie w tym miejscu lekkiej zabudowy gospodarczej.

Dla domu J nie uzyskano dat dendrochronologicznych, pozwalających określić precyzyjnie powstanie budynku. Dla podwaliny z parceli przy ulicy Św. Ducha 44 uzyskano lata 1360–61 r.

Reasumując można stwierdzić, że z V horyzontem, trwającym około 50 lat, można łączyć pozostałości dwóch obiektów: budynku szkieletowego wypełnionego cegłą na posesji przy ulicy Św. Ducha 46 oraz pozostałości paleniska w przedniej części parceli przy Św. Ducha 44. Na działce przy Św. Ducha 45 nie zachowały się pozostałości żadnej zabudowy.

W tym czasie na terenie sąsiadującym od zachodu z omawianym obszarem znajdowały się jatki rzeźnicze – horyzont IV [Krzywdziński w tym tomie].

1.6. HORYZONT VI

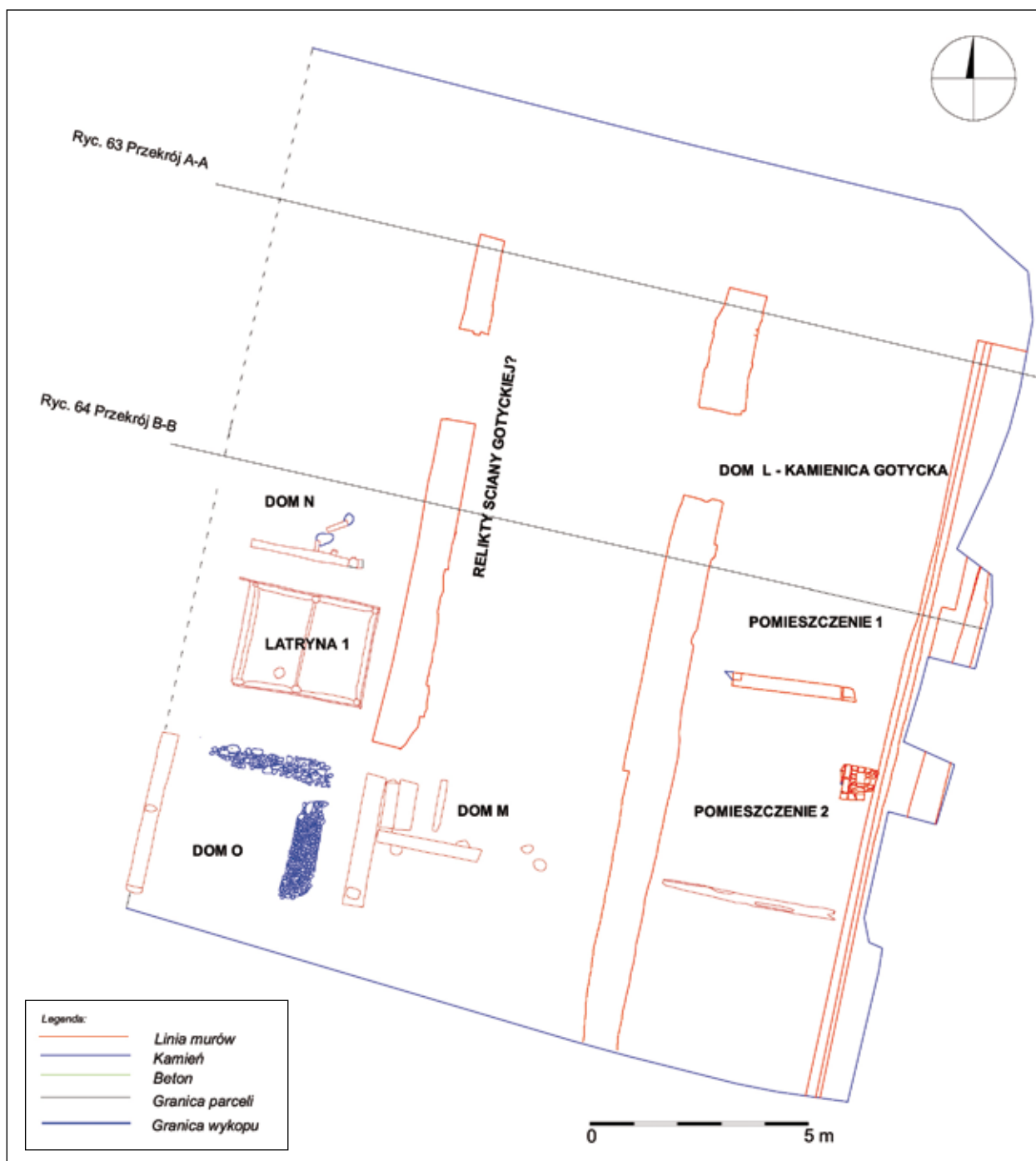
(od połowy XV do połowy XVI w.)

Po rozebraniu domu J, zniszczonego w wyniku pożaru, przystąpiono do stawiania murowanych ścian ogniowych (dom L). Pozostałościami po tej rozbiorce były dwie niwelacje: pożarowa i gruzowa, podnoszą-

ce teren o około 30 cm (ryc. 1, 2). Z pierwszą fazą gotyckich murów wiązały się pozostałości ściany działowej wewnątrz kamienicy: długości 3,15 m, szerokości 0,32 m i zachowanej wysokości 0,44 m. Mur zbudowany został z cegły gotyckiej o rozmiarach 75–80 x 145 x 310–320 mm połączonej mocną, kremową zaprawą wapienną z domieszką grubego żwiru (ryc. 8: dom L). W części zachodniej, na poziomie 2,54 m n.p.m., w mur wbudowana została wapienna płyta. Od strony wschodniej pozostałość progu tworzyła jedna cegła postawiona na wozówce, na poziomie 2,58 m n.p.m. Nieznana pozostaje długość zabudowy z tego okresu – nie zachowała się ściana tylna kamienicy. Możliwe, że wtórnie użyta belka podwalinowa, zanotowana w odległości 13 m od ściany frontowej, była pozostałością po ścianie tylnej (ryc. 8). Z tym horyzontem można też łączyć podstawę pieca, zbudowanego z ułamków cegieł połączonych gliną. Obiekt ten, o wymiarach 0,7 na 0,84 m, zanotowano w centralnej części parceli (ryc. 8). Nie zachowały się żadne poziomye użytkowe związane z tym okresem, zniszczone przez XVII-wieczną przebudowę budynku. Zachował się jedynie wkop pod zachodni mur ogniowy, zarejestrowany na poziomie 2,15 m n.p.m. (ryc. 2).

Przy omawianiu zabudowy murowanej na szczególną uwagę zasługuje sposób fundowania poszczególnych murów ogniowych. Wspólną cechą ich wszystkich było głębokie posadowienie stopy fundamentowej, sięgające poziomu około 0,1–0,3 m n.p.m., oraz stosowanie wkopów wąskoprzestrzennych. Dla ścian ogniowych postawionych w połowie XV wieku nie zachowały się żadne poziomye użytkowe, związane z budową murów. Stropy wkopów pod mury ogniowe zarejestrowano na poziomie 2–2,2 m n.p.m. Nie zachował się wkop pod mur zachodni w budynku przy Św. Ducha 45, zniszczony przez przebudowę muru w XVII w.

Mur wschodni parceli przy Św. Ducha 46 posadowiony został na głębokości 0,1 m n.p.m., na fundamencie z dużych otoczków połączonych w części górnej zaprawą wapienną. Ściana z cegieł o wymiarach 80 x 140 x 290 mm rozpięta została na wypełnionych ziemią lękach o szerokości 1,2 m. Szerokość muru wynosiła 0,7 m, a zachowana wysokość docho-

Ryc. 8. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont VI

Fig. 8. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon VI

dziła do 4,1–4,3 m n.p.m. Oryginalne gotyckie lico ściany od strony zachodniej zachowało się do wysokości 3,15 m n.p.m. Powyżej lico zostało przemurowane w XIX w. Od strony wschodniej do muru dostawiony był mur szerokości 0,4 m, odsłonięty na odcinku około 2 m i wysokości 0,3 m. Podobnie budowane ściany zanotowano w trakcie wykopaliisk przy

ulicy Kleszej 4–8, prowadzonych na przełomie 2008 i 2009 roku [Dyrda 2009: 3].

Mur tworzący zachodnią ścianą parceli przy Św. Ducha 46 i wschodnią przy Św. Ducha 45 posadowiony został na głębokości 0,3 m n.p.m., także na fundamencie z dużych otoczków połączonych w części górnej zaprawą wapienną. Ściana z cegieł o wymia-

rach 80–90 x 140–150 x 290–300 mm miała szerokość 0,95 m i zachowała się do wysokości 1,8 m n.p.m. (ryc. 17). W wielu miejscach zanotowano reliktory oryginalnego wykończenia spoin. Powyżej nadbudowano mur nowożytny do budowy którego użyto gotyckiej cegły rozbiórkowej. W trakcie badań prowadzonych w 2009 roku odsłonięto lico zachodnie muru w części tylnej działki. Tuż przy tylnej ścianie kamienicy frontowej natrafiono na sklepioną wnękę, charakterystyczną dla gotyckich murów ogniowych [Rębkowski 2001: 150; Rollenhagen 2008: 157]. Powyżej, w nadbudowanym w okresie nowożytnym murze, zanotowano trzy niewielkie wnęki biegnące w jednej linii (prawdopodobnie zakończenia przewodów kominowych 17).

Dla zabudowy parceli przy Św. Ducha 45 z tym okresem wiązać można jedynie wkop pod wschodni mur ogniowy, którego strop zanotowano na wysokości 2 m n.p.m. (ryc. 1, 2) Pozostałe nawarstwienia zostały zniszczone podczas XVII-wiecznej przebudowy budynku.

Na tyłach posesji, na warstwie izolacyjno-niwelacyjnej składającej się z gliny z domieszką żwiru, kamieni i piasku, znaleziono pozostałości południowo-zachodniego narożnika budynku szkieletowego (ryc. 8: dom M). Zachowały się fragmenty trzech przycieśsi połączonych stykowo. Najdłuższa z nich, długości 2,3 m, ułożona na osi wschód–zachód, zamykała konstrukcję od południa. Pod belką znajdowały się trzy pale średnicy około 0,3 m. W odległości około 1,5 m na wschód od belki znaleziono kolejne dwa pale, tworzące reliktory wschodniego narożnika budowli. Przycieś zachodnia, również ułożona na palach (odkryto jeden), zachowała się na długości 1,1 m. Obok niej znajdowała się belka, prawdopodobnie wzmacniająca tę część budynku. Kolejna przycieś – ustawiona równoległe do poprzedniej – miała długość 1,2 m i stanowiła podstawę ściany działowej budynku. W oparciu o znalezione reliktory można stwierdzić, że budynek ustawiony był krótszym bokiem do ulicy i składał się z co najmniej dwóch pomieszczeń. Nieznane są dokładne rozmiary domu (szerokość wynosiła około 4 m). Sposób budowy pozwala łączyć dom z konstrukcją typu słupowego z ryglami przyciesiowymi. Podobną konstrukcję zanotowano w domu II

na parceli przy Św. Ducha 43 [Krzywdziński 2009: 236; Krzywdziński w tym tomie].

W obrębie parceli przy ulicy Św. Ducha 44 nie zarejestrowano murowanej ściany ogniowej. Możliwe, że nie powstała ona ze względu na sąsiedztwo z jatkami rzeźniczymi. Budowa muru ogniowego wymagałaby rozebrania jatek, graniczących z tą posesją. Z całą pewnością na tym terenie istniała zabudowa mieszkalna (dom N). Reliktami zabudowy z tego okresu była belka podwalinowa ułożona na dwóch legarach, zalegająca na wysokości około 1,7 m n.p.m., oraz latryna oznaczona na rysunkach numerem 1 (ryc. 8).

Latryna 1., zarejestrowana na tyłach parceli przy ulicy Św. Ducha 44, miała wymiary 2,40 x 3,20 m i zachowana była do wysokości 1,8 m (ryc. 8, 20). Wybudowana została z sześciu pali z wyciętymi gniazdami, w których umieszczono belki rozporowe. Pale i belki tworzyły podstawową konstrukcję, przyjmującą napór ziemi na ściany boczne dołu kloacznego. Ściany latryny tworzyły deski połączone stykowo. Dno dołu wyłożone zostało gliną. Latrynę można zaliczyć do typu IV według typologii Roberta Krzywdzińskiego [2005: 284], charakterystycznego dla XIV i XV wieku (ryc. 8, 18). Daty uzyskane z prób pobranych z obiektu zamykają się pomiędzy 1375 a 1377 rokiem. Pozwala to określić czas powstania latryny na czwartą ćwierć XIV w. Materiał ruchomy zarejestrowany wewnątrz wypełniska pozwala zamknąć okres użytkowania obiektu na połowę XVI w. Podobne latryny zanotowano w trakcie wykopalisk przy ulicy Grząskiej w 2007 roku [Dyrda 2007: 3] i Kleszej [Dyrda 2009: 9].

Na tyłach posesji znaleziono pozostałości bruku ułożonego na glinie z domieszką piasku. Poziom ten w krótkim czasie wyszedł z użycia. Bruk został częściowo zniszczony przez wkop pod dwie ustawione równoległe podwaliny, zachowane na długości 3,7 m, na których postawiono trzy pale średnicy 0,15–0,23 m. Konstrukcja ta stanowi pozostałości budynku szkieletowego, prawdopodobnie mieszkalnego, o szerokości równej szerokości działki (ryc. 8: dom O).

Z horyzontem tym, trwającym około 100 lat, można wiązać pozostałości czterech domów wyko-

nanych w różnej technice. Na parceli przy Św. Ducha 46 zarejestrowano – częściowo przebudowane w następnych wiekach – pozostałości ścian ogniowych najstarszej murowanej zabudowy (kamienicy) na badanym terenie. Oprócz ścian ogniowych zachowały się relikty dwóch ścian poprzecznych oraz podstawa paleniska. Na posesji przy Św. Ducha 45 zanotowano słabo zachowane pozostałości zachodniej ściany ogniowej, a na tyłach tej działki – południowo-zachodni narożnik budynku szkieletowego. Na parceli przy Św. Ducha 44 zachowały się relikty dwóch budynków. W części centralnej działki zanotowano belkę podwalinową budynku szkieletowego i latrynę, a w części tylnej – pozostałości budynku szkieletowego, z którego zachowały się dwie belki podwalinowe.

W tym czasie na terenie sąsiadującym od zachodu z omawianym obszarem znajdowały się tylko jatki rzeźnicze – horyzont IV faza B i początek horyzontu V [Krzywdziński w tym tomie]. Możliwe, że pierwsze jatki murowane związane były z postawieniem najstarszych ścian ogniowych przy Św. Ducha 45 i 46.

1.7. HORYZONT VII

(od połowy XVI do połowy XVII w.)

Na terenie posesji przy ulicy Św. Ducha 46 z tym horyzontem można łączyć nadal istniejący dom L oraz pozostałości trzech poziomów użytkowych, składających się z humusu, spalenizny i piasku gruboziarnistego, rozdzielonych niwelacjami piaskowo-gliniastymi (ryc. 1, 2). W najstarszej warstwie użytkowej z tego okresu, na poziomie 2,4 m n.p.m., zanotowano także negatyw po spalonym legarze i dwóch deskach podłogowych. Z poziomami użytkowymi związana była podstawa paleniska o wymiarach 0,83 m na 0,77 m na północnym skraju posesji (ryc. 9). Palenisko zbudowano z fragmentów cegieł połączonych gliną. Powstanie poziomów użytkowych poprzedzone zostało podniesieniem terenu o około 20 cm za pomocą niwelacji z gliny wymieszanej ze zbutwiałym drewnem.

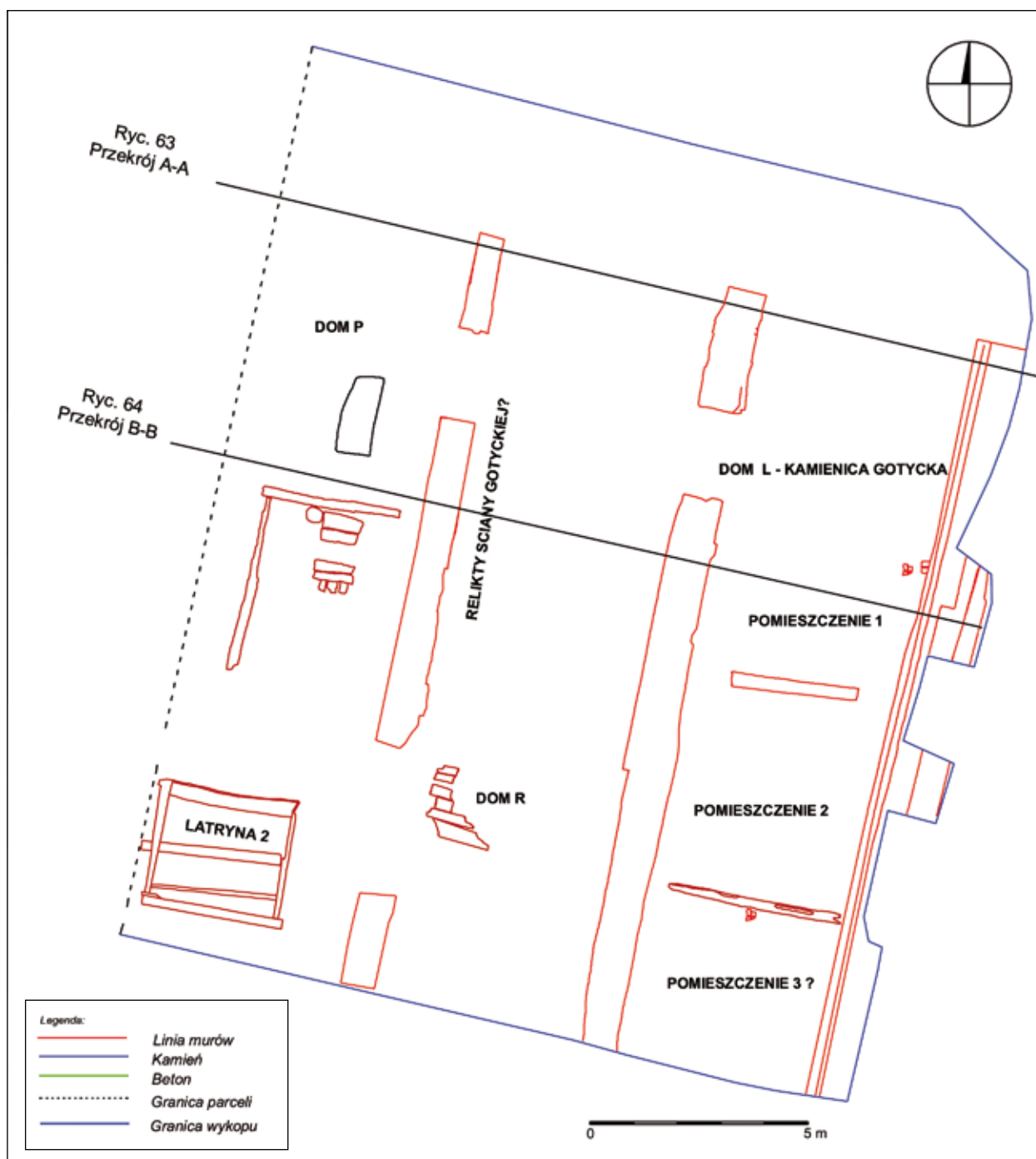
Możliwe, że w tym okresie nadal funkcjonowała ściana działowa i tylna powstała w poprzedniej fazie (ryc. 9). Dane ikonograficzne zawarte na planie aksonometrycznym z około 1600 roku pozwalają przypuszczać, że ściana tylna w tym czasie pełniła już

funkcję ściany działowej, ponieważ na planie działki przy Św. Ducha 46 pozostawała w całości zabudowana [Maciakowska w tym tomie].

We frontowej części parceli przy Św. Ducha 45 nie zachowały się żadne relikty zabudowy czy poziomów użytkowych związanych z tym horyzontem. Na tyłach posesji zanotowano warstwę destrukcyjną składającą się z popiołu, piasku i węgla drzewnych, powstałą w trakcie pożaru budynku szkieletowego. Powyżej znaleziono fragmenty trzech desek podłogowych ułożonych wewnątrz nie zachowanego budynku na zapleczu działki (ryc. 9: dom R). Na deskach zalegała cienka warstwa humusu przemieszanego z piaskiem i żwirem, z domieszką ściników drewna i gruzu ceglanoego.

W 2009 roku na tyłach posesji odkryto również fragment muru sąsiedzkiego szerokości 0,8 m, zachowanego na długości około 2 m i wysokości do ok. 3,54 m n.p.m. Mur posadowiono na fundamencie z kamieni polnych na wysokości 1,28 m n.p.m. Poniżej znajdowała się drewniana podwalina ułożona na palach. Mur zbudowano z cegły o wymiarach 80–90 x 150–170 x 300–310 mm, połączonej za pomocą białej, twardej zaprawy wapiennej. Mur był zlicowany od strony wschodniej i zachodniej. Ze względu na stan zachowania trudno ustalić wątek, jaki zastosowano do jego budowy, najprawdopodobniej był to jednak wątek gotycki. Na planie Daniela Bushego z 1866–69 roku mur ten jest wyraźnie widoczny. Zniszczono go w 1945 roku.

Na posesji przy Św. Ducha 44, po rozebraniu domu N, użytkowanego od połowy XV do połowy XVI w i zasypaniu latryny 1, podniesiono teren za pomocą niwelacji gruzowo-gliniastej o około 0,5 m do wysokości 2,0 m n.p.m. (ryc. 1, 2). Z omawianym okresem nie można wiązać żadnych pozostałości konstrukcji. Brak ścian ogniowych pozwala przypuszczać, że na parceli tej istniał dom zbudowany w konstrukcji szkieletowej, wypełnionej cegłą (ryc. 9: dom P). Dla tej fazy funkcjonowania posesji zachowały się jedynie pozostałości czterech poziomów użytkowych, w postaci cieniutkich warstw spalenizny wymieszanej z humusem, przedzielonych gliniastymi niwelacjami (ryc. 1, 2). Warstwy ciągnęły się na długości siedmiu metrów. Z poziomami użyt-

Ryc. 9. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont VII

Fig. 9. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon VII

kowymi można wiązać podstawy dwóch pieców, składających się z ułożonych na glinie cegieł o wymiarach 60–80 x 140 x 290–310 mm (ryc. 9).

Obok poziomów użytkowych i podstawy pieca zanotowano relikty lekkiej zabudowy drewnianej, dwóch legarów i desek podłogowych oraz negatywu po becze drenażowej (ryc. 9). Nieznana jest tak-

że szerokość budynku zniszczonego we wschodniej części przez wkop pod przewód wodociągowy.

Na tyłach parceli zalegała warstwa gliny z domieszką gruzu i drobnych kamieni, w którą wkopano latrynę 2 o wymiarach 2,9 na 3,2 m, zachowaną do wysokości 3,1 m. Latryna 2 – tak jak i poprzednia – zbudowana została z sześciu pali zaostzonych

na końcu, w których wycięto gniazda na deski rozporowe. Za pale wsunięto deski połączone stykowo. Latrynę, według typologii R. Krzywdzińskiego [2005: 284], można zaliczyć do typu IV, charakterystycznego dla XIV i XV wieku. Brak analiz dendrochronologicznych uniemożliwił dokładne określenie czasu powstania konstrukcji. Materiał ruchomy znaleziony w wypełniku obiektu pozwala określić górną granicę jego użytkowania na początek XIX w.

Z horyzontem VII, trwającym około 100 lat, można wiązać pozostałości trzech domów wykonanych w różnej technice. Na parceli przy Św. Ducha 46 nadal funkcjonowała kamienica powstała w poprzednim okresie. Na zapleczu posesji przy ulicy Św. Ducha 45 zanotowano słabo zachowane deski z podłogi nieokreślonej budowli. Na działce przy Św. Ducha 44 zachowały się relikty czterech poziomów użytkowych i podstawy dwóch pieców nieokreślonego budynku, wykonanego najprawdopodobniej w konstrukcji szkieletowej. Na tyłach tej posesji zanotowano latrynę 2 z tego samego okresu.

W tym czasie na terenie sąsiadującym od zachodu z omawianym obszarem znajdowały się tylko jatkі rzeźnicze – horyzont V i początek horyzontu VI [Krzywdziński w tym tomie].

1.8. HORYZONT VIII

(od połowy XVII do początku XVIII w.)

Na terenie posesji przy ulicy Św. Ducha 46 z tym horyzontem można łączyć niwelację rozbiórkową o miąższości około 0,2–0,25 m, powstałą w trakcie przebudowy zachodniej ściany kamienicy (dom U). Mur nowożytny wzniesiony został z cegły rozbiórkowej (głównie gotyckiej) o wymiarach 60–80 x 140 x 280–290 mm, połączonej kremową zaprawą wapienną grubości 2–3 cm (ryc. 1, 2, 10). Spoina pomiędzy cegłami nie została opracowana, a cegły ułożono w układzie: rząd główek, rząd wozówek. Mur zachował się do wysokości 3,8 m n.p.m. Nie zachowały się ściany szczytowe kamienicy z tego okresu, ale na podstawie wspomnianego wyżej rysunku z około 1600 roku wiadomo, że długość budynku była równa długości posesji. Najprawdopodobniej w tym okresie piwnica została sklepią – świadczą o tym pozostałości oparcia łęków zarejestrowane w połowie długości muru i na jego końcu.

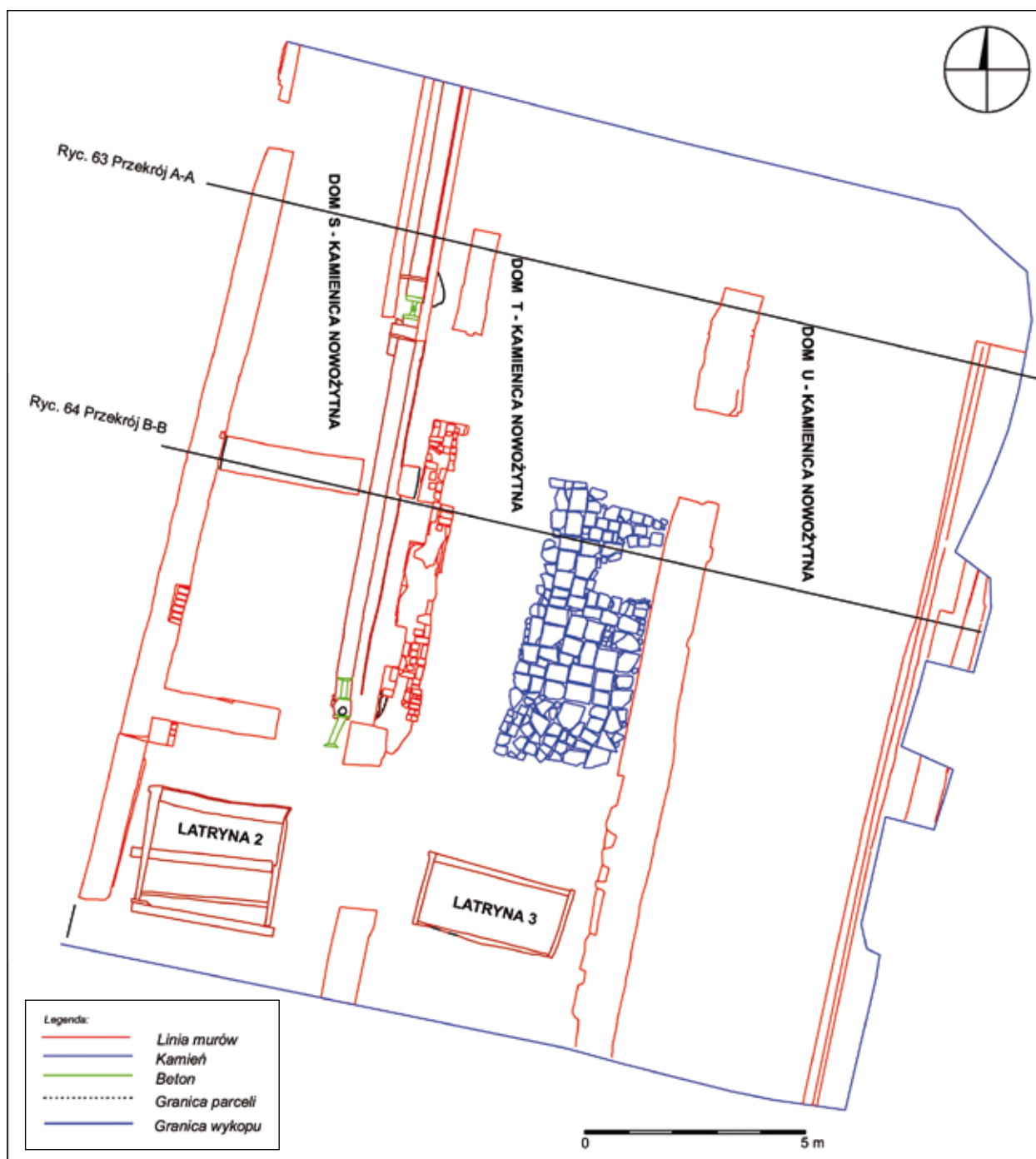
W obrębie części frontowej parceli przy Św. Ducha 45 (w miejscu przyszłego domu T; ryc. 10) zanotowano niwelację składającą się z piasku wymieszanego z gruzem ceglany (ryc. 1, 2). Na stropie tej warstwy znajdował się drenaż z dwóch połączonych w części centralnej kanałów, wykonanych z rur ceramicznych długości 0,3 m i średnicy 0,3 m. Drenaż powstał w celu odprowadzenia wód podskórnych z terenu przyszłego domu T.

Z tego poziomu, znajdującego się na wysokości 2,2 m n.p.m., rozpoczęto kolejną przebudowę gotyckich ścian ogniowych, polegającą na przelicowaniu ich za pomocą cegły rozbiórkowej i holenderki oraz wymianie ścian frontowej i tylnej (dom T). Po przebudowaniu ścian ogniowych, we wnętrzu piwnicy na wysokości około 2,5 m n.p.m. położono posadzkę z płyt granitowych i z piaskowca, pochodzące z rozbiórki innych budynków. W skład jej wchodzi m.in. płyta nagrobna i fragment płytki z okrągłym otworem (stanowiącej element hipokaustum).

Na zapleczu parceli w warstwę niwelacyjną, składającą się z piasku, żwiru, humusu z domieszką kamieni i ścinków drewna, wkopano latrynę 3. Obiekt – długości 3,2 m, szerokości 1,67 i zachowanej głębokości około 2 m – zbudowany został także z sześciu pali z gniazdami na belki rozporowe oraz ścian zbudowanych z desek połączonych stykowo (ryc. 10). Latrynę 3, tak jak i poprzednie można zaliczyć do typu IV według R. Krzywdzińskiego [2005: 284]. Niestety, brak jest dla obiektu dat uzyskanych na podstawie analiz dendrochronologicznych, co uniemożliwia określenie dolnej granicy jego funkcjonowania. Materiał ruchomy pozwolił zamknąć górny okres użytkowania konstrukcji na początek XIX wieku.

W drugiej połowie XVII wieku na terenie posesji przy Św. Ducha 44 powstała kamienica, która w prawie nie zmienionej formie dotrwała do końca drugiej wojny światowej (dom S).

Ściana wschodnia kamienicy przy Św. Ducha 44 posadowiona została na głębokości 0,07 m n.p.m. na belkach podwalinowych zalegających na palach. Na belkach położone zostały duże otoczaki, połączone w części górnej zaprawą wapienną. Ściana z cegieł w układzie rząd główek, rząd wozówek, o wy-

Ryc. 10. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont VIII

Fig. 10. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon VIII

miarach 70 x 130 x 270 mm, ma szerokość około 0,8 m i zachowała się do wysokości 4,3 m n.p.m. Cegły połączone były kremową, kruchą zaprawą wapienną z domieszką żwiru, spoina grubości 1–2,5 cm nie była formowana. Od strony wschodniej w części dolnej zachowało się pięć rzędów cegieł o wymiarach 70 x 140 x 300 mm ułożonych w wążku wendyj-

skim, pomiędzy którymi znajdowała się płaska, wykończona spoina. Powyżej gotyckich cegieł mur był jednorodny, z relikami dwóch wnęk ściennych sięgających do poziomu posadzki. Wnęki miały szerokość 0,76 m i głębokość 0,32 m. Z dwóch desek z szalunku wkopu pod mur wschodni uzyskano daty: 1422–1440 i 1556–1557.

Ściana zachodnia parceli przy Św. Ducha 44 posadowiona została na głębokości 0,3 m n.p.m., także na fundamencie z dużych otoczków połączonych w części górnej zaprawą wapienną, poniżej których znajdowały się podwaliny na palach. Ściana z cegieł o wymiarach 75–80 x 130 x 270–280 mm, połączonych kruchą, kremową zaprawą wapienną o grubości 1–3 cm z domieszką żwiru, miała szerokość 0,74 m i zachowała się do wysokości około 4,3 m n.p.m. Cegły ułożono w wątku: rząd główek, rząd wozówek, a spoina pozostawała nieformowana. W murze istniała wnęka szerokości 0,85 i głębokości 0,3, zachowana do wysokości 0,6 m. Najprawdopodobniej ją właśnie opisywano w lustracjach muru ogniowego, jakie miały miejsce 17.10.1679 i 19.10.1734 [Maciakowska w tym tomie]. Na podstawie lustracji z 1679 roku wiadomo, że w murze znajdował się niewielki przewód kominowy i nisza. W lustracji z 1779 wymieniono trzy okna usytuowane na wysokości I i II piętra; nad nimi były łęki odciążające. Budynek w tym okresie miał trzy kondygnacje. Do zachodniej ściany kamienicy dostawiona została w XVIII w. nowa ściana frontowa.

Tyłna ściana kamienicy, przewiązana ze ścianą zachodnią, zbudowana została z cegieł o wymiarach 75 x 130 x 280 mm, połączonych kruchą, kremową, wapienną zaprawą z domieszką żwiru (ryc. 10). Spoina grubości 1–3 cm nie była formowana, a cegły ułożone w układzie: rząd główek rząd wozówek. Fundament ściany posadowiono na wysokości około 1 m n.p.m. We wschodniej części ściany tylnej przebiegał przepust przewodu wodociągowego, pierwotnie przykryty łękiem odciążającym. Mur zachował się na odcinku 2,6 m do wysokości 4,3 m n.p.m. Wschodnia część ściany została rozebrana, a w jej miejsce w XVIII w. dostawiono ścianę zbudowaną z cegły holenderki.

W połowie długości ścian ogniowych zachowały się pozostałości ściany działowej (ryc. 10), posadowionej na fundamencie z nieobrobionych gładów o wymiarach 0,2–1 m, na których postawiono mur grubości 0,74–0,8 m, zbudowany z cegły o przeciętnych wymiarach 75–80 x 130 x 145 x 270–295 mm, łączonych żółtawą zaprawą wapienną. Mur ten zo-

stał „doklejony” do ścian ogniowych. Ściana zachowała się do wysokości 0,4 m, tj. do 2,6 m n.p.m.

Zachowane relikt kamienicy pozwalają ustalić rzeczywistą długość użytkowanego do XVIII w. budynku, który zajął 2/3 długości działki. W tym przypadku można określić także dokładny poziom, z którego rozpoczęła się budowa obiektu, bowiem na poziomie około 2,3 m n.p.m. znajdują się pozostałości wkopów budowlanych, przecinających starsze nawarstwienia.

Od południa z zachodnią ścianą kamienicy przewiązано mur oddzielający podwórko posesji przy Św. Ducha 44 od jatek mięsnych (ryc. 10). Mur posadowiony został na poziomie 0 m n.p.m., na podwalinie umieszczonej na krótkich, poprzecznych do niej belkach (króciakach). Ścianę szerokości 0,65 m zbudowano z cegły o rozmiarach 80 x 130 x 280–290 mm i połączono kremową, kruchą zaprawą wapienną grubości 2–3 cm z domieszką grubego żwiru. Cegły ułożone były w układzie: rząd główek, rząd wozówek, a spoina pomiędzy nimi była nieformowana. Mur zachował się do wysokości 4,3 m n.p.m. Na obu jego końcach widoczne były pozostałości łuku (sklepionego przejścia pomiędzy posesjami?). Fundament muru postawiono na podwalinie ustawionej na palach. Na tyłach posesji nie zanotowano żadnych zmian, nadal użytkowano latrynę 2.

Bardzo interesującym elementem omawianej kamienicy był drewniany wodociąg, doprowadzający wodę do budynku (ryc. 10, 19–21) wprost z ciągu magistralnego przebiegającego wzdłuż ulicy Św. Ducha. Z oryginalnego wodociągu do czasów współczesnych zachowały się dwie okrągłe rury średnicy 0,3 m, połączone za pomocą żelaznej złączki z okrągłymi kołnierzami. Wokół brzegów znajdowały się gwoździe przytwierdzające złączkę do czoła rury. Kołnierze wygięte zostały w sposób umożliwiający szczelne połączenie złączek z rurami i zaworem (ryc. 22). Rury ułożono na drewnianych podkładkach w wąskoprzestrzennym wykopie oszalowanym deskami. Z prób pobranych z obu rur uzyskano daty 1611–1620 i około 1615 r. Pozwala to łączyć powstanie wodociągu z budową kamienicy S na parceli przy Św. Ducha 44. Podobne rury wodociągowe zanotowano w trakcie wykopalisk w Elblągu [Nawrolscy G. T. 1996: 624].

Z horyzontem VIII, trwającym około 50 lat, można wiązać pozostałości trzech murowanych domów. Na parceli przy Św. Ducha 46 przebudowano kamienicę powstałą w połowie XV wieku (rozebrano ściany poprzeczne i przebudowano ścianę zachodnią ogniową). Na posesji przy Św. Ducha 45 poza nową ścianą ogniową zachowały się pozostałości drenażu oraz posadzki wewnątrz budynku. Na tyłach tej działki powstała latryna 3. Na terenie posesji przy Św. Ducha 44 powstała kamienica, która w niezmiennym formie dotrwała do końca II wojny światowej.

W tym samym czasie na zachód od posesji przy Św. Ducha 44 funkcjonowały jatki rzeźnicze – VI horyzont [Krzywdziński w tym tomie].

1.9. HORYZONT IX

(od początku XVIII w. do lat 20. XIX w.)

W obrębie parceli przy ulicy Św. Ducha 46 z horyzontem tym, oprócz domu U, można łączyć niwelację o grubości od 0,2 do 0,5 m, składającą się z piasku i gruzu ceglanego z domieszką zaprawy wapiennej (ryc. 1, 2), powstałą prawdopodobnie w trakcie przebudowy nie zachowanych ścian szczytowych. Z poziomu tej warstwy czytelny jest wkop pod latrynę 4 o rozmiarach 2,5 m x 2,5 m i zachowanej głębokości 2,5 m. Elementy konstrukcji połączone były ze sobą na jaskółczy ogon i zamek francuski. W pionie deski łączono stykowo. Latryna w przekroju miała kształt lejki z dwiema „odsadzkami”. Wkop pod nią był szalowany. Ten rodzaj szamba zaliczany jest do typu IX według typologii R. Krzywdzińskiego [2005: 286], charakterystycznego dla wieku XVIII (ryc. 11, 22). Materiał ruchomy zarejestrowany wewnątrz wypełniska pozwala zamknąć okres użytkowania obiektu od początku XVIII do lat dwudziestych XIX wieku [Dąbał w tym tomie].

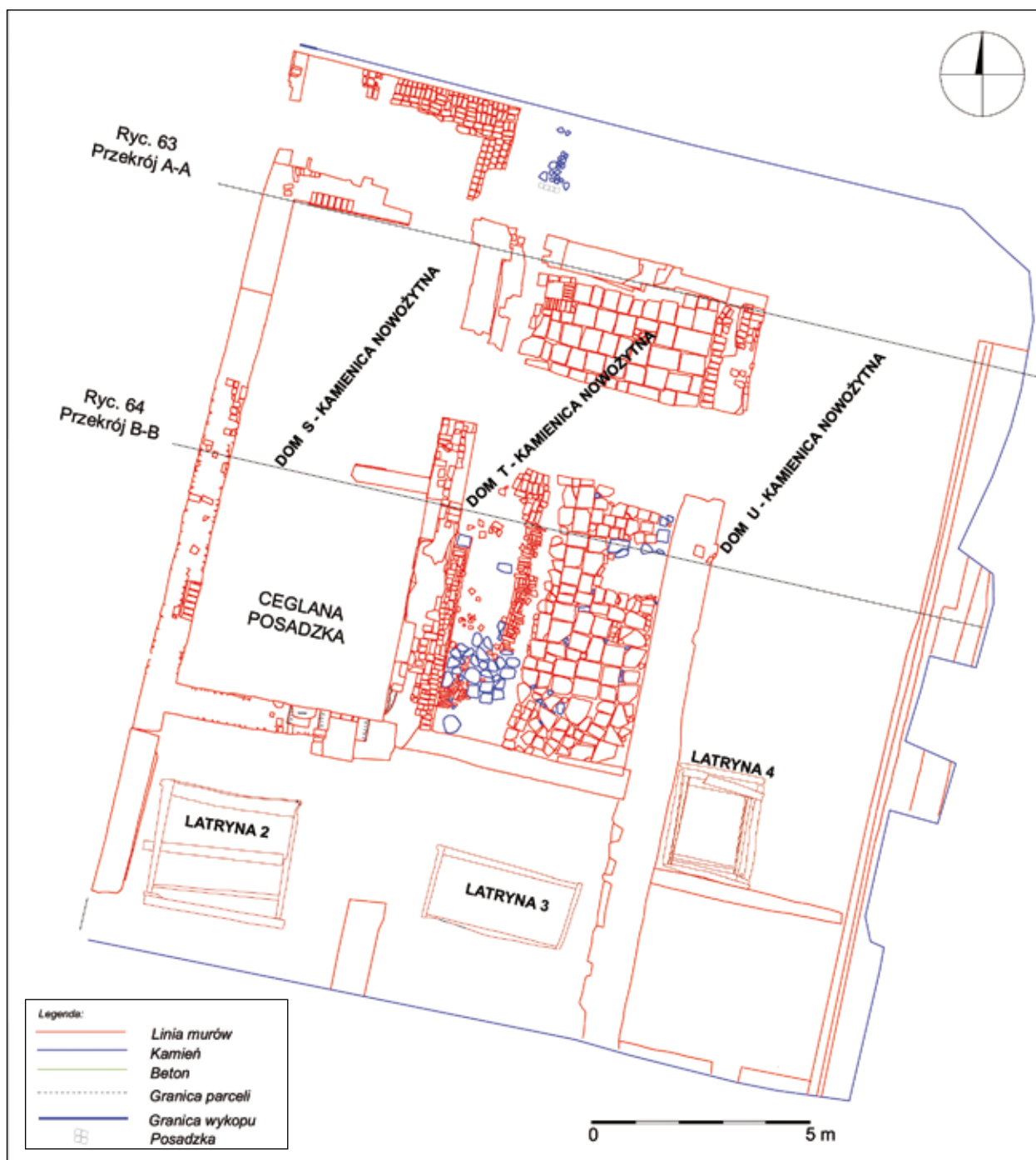
Z okresem tym można łączyć najprawdopodobniej pozostałości tylnej ściany parceli bądź kamienicy (nie wiadomo, czy w tym okresie kamienica zajmowała całą długość posesji, czy też była krótsza), zbudowanej w identyczny sposób jak barokowe ściany szczytowe kamienicy przy Św. Ducha 45. Z muru zachowały się jedynie cegły rozbiórkowe, połączone kruchą, żółtą zaprawą wapienną, stanowiące wypełnisko przestrzeni pod łękiem odciążającym. Łęk został przebudowany za pomocą cegły maszynowej w drugiej poło-

wie XIX w. Ściana działowa w tylnej części posesji istniała już w poprzedniej fazie.

Na terenie parceli przy ulicy Św. Ducha 45 przystąpiono w XVIII wieku do budowy murów obwodowych kamienicy (ryc. 11, 23: dom W). Przy ich konstruowaniu wykorzystano istniejące mury ogniowe, do których dokleiono nowe ściany przewiązane z powstałymi w tym samym czasie ścianami tylną i frontową.

Ściana tylna kamienicy zbudowana została z cegły holenderki o wymiarach 50 x 120 x 230 mm, połączonej beżową, kruchą zaprawą wapienno-piaskową grubości 1,8–2,2 cm. Mur posadowiono na wysokości 2,67 m n.p.m., z zastosowaniem łęku odciążającego o rozpiętości równej szerokości budynku (4,7 m). Przestrzeń pod łękiem wypełniono cegłą rozbiórkową. Ściana szerokości 0,65 m zachowała się do poziomu 3,88 m n.p.m. (ryc. 1, 2). Na odcinku 1,5 m do tylnej ściany budynku dokleiono mur grubości 0,13 m. Posadowiony został na tej samej wysokości co ściana tylna i zbudowany cegły holenderki połączonej beżową, kruchą zaprawą wapienną. Na obu murach zanotowano pozostałości chropowatego tynku grubości 0,4–0,5 mm. Ściana frontowa, szerokości 0,7 m, posadowiona została na wysokości 2,32 m n.p.m. i zbudowana w identyczny sposób, jak ściana tylna kamienicy: z użyciem cegły holenderki. Przestrzeń pod łękiem odciążającym częściowo wypełniona była piaskiem, a częściowo luźno ułożonymi cegłami rozbiórkowymi. Ściana frontowa zachowała się do wysokości 4,3 m n.p.m., a tylna do wysokości 3,9 m n.p.m. (ryc. 1, 2). Obie wybudowane zostały z cegieł w układzie: rząd główek i rząd wozówek, i przewiązane ze ścianą wschodnią i zachodnią kamienicy.

Ściana zachodnia, grubości 0,4 m, dostawiona do muru ogniowego wybudowanego w XVII w., zbudowana została w układzie: rząd główek, rząd wozówek, z cegły holenderki o przeciętnych wymiarach 50 x 113 x 52 mm, połączonej beżową, kruchą zaprawą wapienną grubości 1–2 cm, z domieszką piasku (ryc. 1, 2). W dolnej części mur wzniesiono z cegły rozbiórkowej i kamiennych elementów rzeźbiarskich, identycznych jak na posadzce w zachodniej części kamienicy oraz z fragmentu przedproża pochodzącego z rozbiórki nieznanego budynku. (Podobnie przebudowano kamienicę przy ulicy Kleszej 4–8, gdzie także użyto wtórnie, cegłę gotycką, holenderską, kamienie

Ryc. 11. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont IX

Fig. 11. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon IX

i kamienne detale architektoniczne [Dyrda 2009: 6]). Mur zachodni posadowiony był na wysokości 2,85 m n.p.m. i zachował się do poziomu 3,7–4,3 m n.p.m. Pochodząca z XVII wieku ściana wschodnia nie była przebudowywana.

Z tym okresem funkcjonowania kamienicy związane są pozostałości dwóch poziomów użytko-

wych. W części północnej i wschodniej zachowały się płyty posadzkowe ułożone w poprzednim okresie. W części zachodniej piwnicy zniszczono starszy poziom użytkowy. W jego miejscu, na piaskowej podsypce ułożono z ułamków cegły rozbiórkowej i holenderki nową posadzkę, zalegającą na wysokości 2,75 m n.p.m.

W obrębie parceli przy ulicy Św. Ducha 44 z tym horyzontem związana była przebudowa XVII-wiecznej kamienicy (ryc. 1, 2, 11: dom S). Przebudowa polegała na wymianie ściany frontowej oraz fragmentu ściany tylnej. Ściana frontowa kamienicy była przewiązana z murem środkowym przedproża – zachowanym na długości 0,3 m – i posadowiona na wysokości 1 m n.p.m. Ścianę zbudowano z cegły o wymiarach 50 x 210 x 225 mm, połączonej kruchą, kremową zaprawą wapienną grubości 1–3 cm, z domieszką żwiru. Cegły w układzie rząd główek, rząd wozówek ułożone były z zastosowaniem nieformowanej spoiny. Mur zachował się na długości 3,15 m do wysokości 4,20 m n.p.m. Na uwagę zasługuje sposób budowy ściany frontowej, dostosowanej do przebiegu wodociągu: znajdował się tu wlot sklepionego kanału biegnącego równoległe do muru ogniowego, w którym umieszczono drewniane rury. Kanał zbudowany został z dwóch ścian połączonych sklepieniem kolebkowym. W obrębie parceli miał on długość 2,38 m, w kierunku ulicy jego długość wynosiła 5 m. Kanał został wybudowany z cegły holenderki połączonej kruchą, kremową zaprawą wapienną grubości 1–3 cm, z domieszką żwiru. Na końcu murowanego kanału w drewnianej studzińce znajdował się zawór. Pozostałości studzienki tworzyły deski połączone stykowo.

Tylną ścianę kamienicy przebudowano na odcinku około 1 m, wprowadzając w miejsce XVII-wiecznej ściany mur z wlotem sklepionego kanału z rurą wodociągową. Mur ten zbudowano w podobny sposób, jak ścianę frontową. W tej części kamienicy kanał zachował się na odcinku 1,4 m. Na jego końcu znajdował się punkt odbioru wody w postaci pompy.

Po przebudowaniu ścian frontowej i tylnej, teren pod kamienicą podniesiono za pomocą gruzowo-piaskowej niwelacji o około osiemdziesiąt centymetrów. Bezpośrednio na niwelacji, na wysokości około 3 m n.p.m., znajdował się poziomy użytkowy – ceglana posadzka zachowana w stanie szczątkowym. Z tym okresem można wiązać także ścianę działową zbudowaną z cegły holenderki, połączonej kremową, kruchą zaprawą wapienną grubości 1–2 cm z domieszką żwiru, doklejoną do wschodniego muru ogniowego (ryc. 11). Z tego samego czasu pochodzi fragment ściany zachodniej przedproża, wykonany z cegły holenderki połączonej białą mocną zaprawą piaskowo-wapienną grubości 2 cm.

Wewnątrz pomieszczeń zachowały się pozostałości posadzki związanej z użytkowaniem barokowych przedproży (ryc. 11), wykonanej częściowo z cegły, a częściowo z płytek posadzkowych o wymiarach 14,5 na 14,5 cm. Ślady przebudowy przedproża zarejestrowano w obrębie środkowej ściany. Barokowa kamienica zajmowała 2/3 długości parceli. Z danych zawartych w XIX-wiecznych Aktach Policji Budowlanej wiadomo, że jej piwnica była sklepiena [Maciakowska w tym tomie].

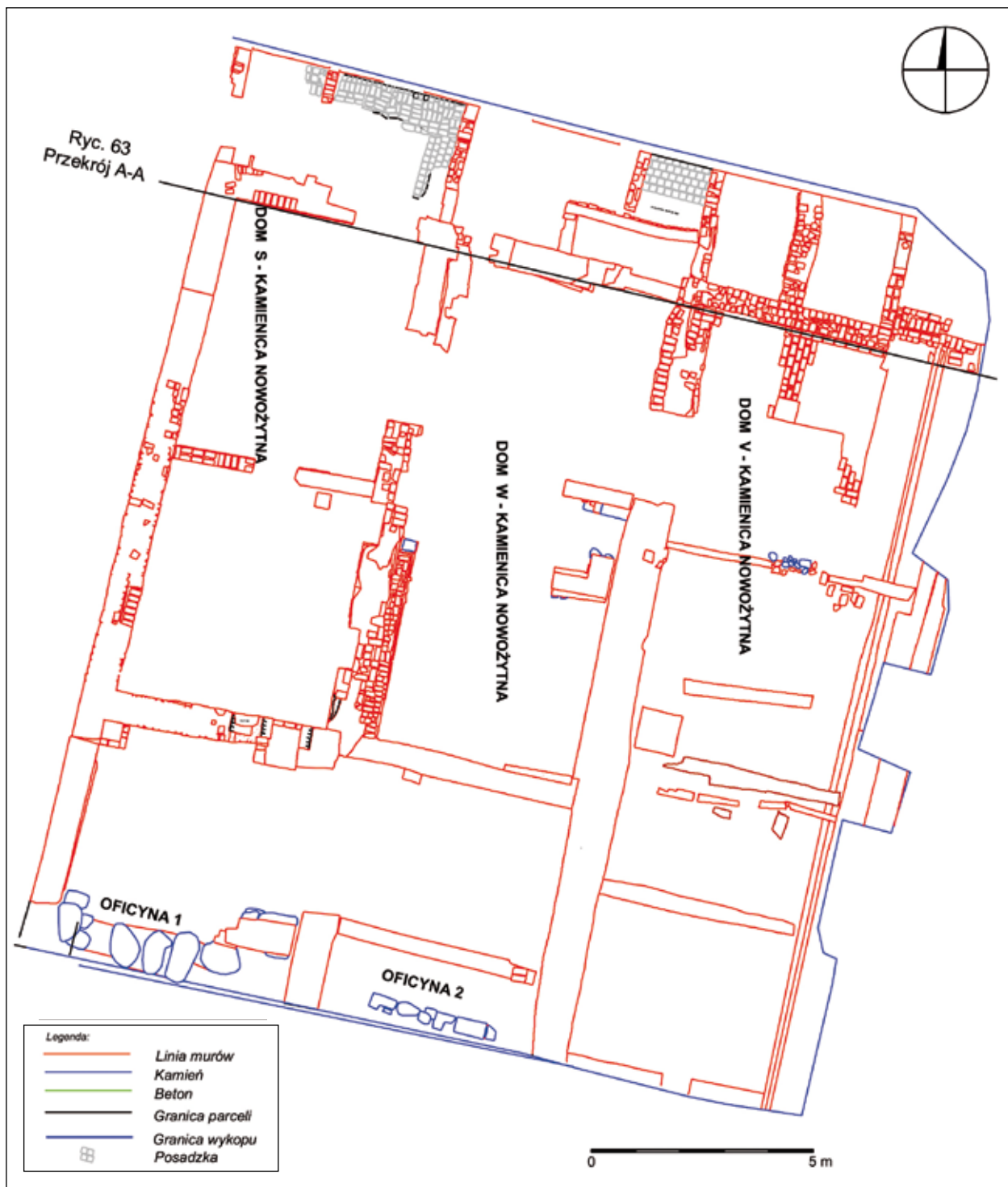
W tym trwającym około 120 lat horyzoncie wciąż funkcjonowały kamienice powstałe w poprzednim okresie, ale zostały one przebudowane. Na terenie parceli przy ulicy Św. Ducha 44 przebudowano ścianę frontową wraz z przedprożem i częściowo ścianą tylną, zlikwidowano również ścianę poprzeczną, dzielącą przyziemie na dwie części. Na tyłach posesji nadal użytkowano latrynę 2. W wybudowanej w okresie poprzednim kamienicy przy ulicy Św. Ducha 45 powstała nowa ściana tylna i frontowa oraz obwodowe, dostawione do murów ogniowych. Na zapleczu funkcjonowała nadal latryna 3. Przy ulicy Św. Ducha 46 do ścian ogniowych dostawiono nową ścianę tylną oraz zbudowano nową kłóskę (latrynę 4), dalej istniała ściana działowa powstała w VIII horyzoncie.

W tym samym czasie na zachód od posesji przy Św. Ducha 44 funkcjonowały jatki rzeźnicze – VI horyzont [Krzywdziński w tym tomie].

1.10. HORYZONT X

(od lat 20. XIX w. do początku XX w.)

W latach 20. XIX w. na terenie posesji przy Św. Ducha 46 zasypano latrynę 4 oraz przebudowano ścianę tylną (dom V) – podstawą datowania jest analiza materiału ceramicznego [Dąbal w tym tomie]. Wewnątrz budynku przelicowano ścianę wschodnią kamienicy i wybudowano nowy fronton (ryc. 12). Fasadę z cegły rozbiórkowej posadowiono na podwalinie zbudowanej z kamiennych płyt posadzkowych, położonych bezpośrednio na niwelacji na wysokości 2,5 m n.p.m. Cegły połączono za pomocą kruchej, żółtej zaprawy z dużą domieszką piasku i żwiru grubości 1–3 cm. We wschodnim narożniku ściany znajdowało się niewielkie okno. Według danych znajdujących się w aktach policji budowlanej

Ryc. 12. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont X
 Fig. 12. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon X

nej, w 1894 roku ówczesny właściciel posesji wystąpił z wnioskiem o jego powiększenie. Przebudowa doszła do skutku, o czym świadczą relikty dużego okna (szerokości 1,2 m) z parapetem wykonanym z cegły maszynowej.

Wewnątrz piwnicy, bezpośrednio na niwelacji, posadowiono trzy słabo zachowane ściany działowe. Wszystkie zbudowane zostały z cegły rozbiórkowej i połączone żółtą, kruchą zaprawą z dużą domieszką piasku i żwiru (ryc. 12).

Wraz z przebudową ściany frontowej, przebudowano przedproże, które w XIX w. zajmowało 2/3 szerokości kamienicy (ryc. 12, 24). Wschodnia i zachodnia ściana przedproża były przewiązane ze ścianą frontową. W obiekcie wyróżniono dwa pomieszczenia. Ściana działowa pomiędzy nimi była dostawiona do ściany frontowej. W ścianie zachodniej znajdowało się wejście, potem zamurowane. W tejże ścianie znajdowało się także okno, z którego zachował się dolny fragment ramy.

W części północnej kamienicy zanotowano pozostałości bruku i ceglanej posadzki, był to poziom użytkowy w pierwszej połowie wieku. Powyżej zanotowano kolejną posadzkę ceglana. Poziom ten zarejestrowano tylko w północnej części kamienicy. W centralnej części budynku znaleziono silnie destruowana deskę podłogową i zalegające pod nią dwa legary. Pod podłogą zanotowano warstwę izolacyjną z gliny. Poziom ten użytkowano w tym samym czasie, co pierwszą posadzkę. Z tego samego okresu pochodziła drewniana podłoga, której relikty odsłonięto w pomieszczeniu pod przedprożem kamienicy. W drugiej połowie XIX wieku nawarstwienia (pochodzące z XVII i XVIII wieku) zostały zniszczone przez wkop pod kamionkową rurę, odprowadzającą wodę z zachodniej ściany budynku. Na końcu rury znajdowała się drewniana skrzynia o wymiarach 1 x 1,07 m i wysokości 0,5 m. Rura wraz ze skrzynią była użytkowana jako kanalizacja burzowa. Na podstawie danych z Akt Policji Budowlanej wiadomo, że do początku XX wieku we frontowej części domu znajdował się drewniany strop [Maciakowska w tym tomie].

Najprawdopodobniej w latach dwudziestych lub trzydziestych XIX w. przy ulicy Św. Ducha 45 (ryc. 12: dom S) wybudowano nowe przedproże, które w 1894 roku już nie istniało (ryc. 12). Zachował się fragment jego ściany zachodniej, frontowej oraz ściany działowej. Mury postawiono z cegły rozbiórkowej, połączonej kruchą, żółtą zaprawą. Do budowy ściany frontowej użyto głównie cegły holenderki oraz elementów kamieniarki. W ścianie zachodniej znajdowało się wejście, które w okresie późniejszym zamurowano. Z tym okresem użytkowania przedproży można łączyć pozostałości posadzki z glazurowanych płytek o wymiarach 12 x 12 cm w pomieszcze-

niu wschodnim (w części północnej zachowała się jedynie wapienna wylewka pod płytki). W części zachodniej zachowały się pozostałości bruku, położonego na wapiennej wylewce pochodzącej prawdopodobnie jeszcze z XVIII wieku (ryc. 12).

Z danych zawartych w Aktach Policji Budowlanej wynika, że w 1863 r. właściciel kamienicy wystąpił z wnioskiem o wydanie zgody na przebudowę przyziemia w części frontowej domu [Maciakowska w tym tomie]. Sądząc po reliktach zabudowy piwnicy, zarejestrowanych w trakcie wykopalisk, do wspomnianej przebudowy nie doszło. Możliwe, że z tym okresem można łączyć dwie ściany działowe dostawione do wschodniego muru ogniowego. Obie zbudowano z cegły rozbiórkowej, połączonej kruchą, kremową zaprawą wapienną. Z całą pewnością doszło do zbudowania zejścia do piwnicy wprost z ulicy w 1894 roku. Na podstawie rysunków technicznych, zachowanych w Aktach Policji Budowlanej, można stwierdzić, że również w kamienicy przy Św. Ducha 45 w tym okresie nie istniało już przedproże [Maciakowska w tym tomie]. Pozostałościami po schodach prowadzących do piwnicy są dwie ściany zbudowane z cegły rozbiórkowej, połączonej słabą zaprawą piaskowo-wapienną. Ściana północna, przewiązana ze ścianą zachodnią, została dostawiona do ściany wschodniej nieistniejącego już przedproża. Mur zachodni dostawiono do ściany frontowej kamienicy. W ścianie frontowej przebito przejście do piwnicy. W piwnicy kamienicy nadal użytkowano posadzki z XVII i XVIII wieku, które dotrwały do 1945 roku.

Na zapleczu kamienicy zasypiano latrynę 3, a na jej miejscu wybudowano nową oficynę. Z budynku zachował się jedynie fragment bardzo płytko posadowionej ściany frontowej (długości 4,5 m i zachowanej wysokości około 0,5 m) oraz kamienny fundament ściany tylnej, zachowany na długości 2,9 m (ryc. 12). Ścianę frontową zbudowano z cegły o wymiarach 80 x 150 x 300–305 mm użytej wtórnie, połączonej zaprawą wapienną koloru kremowo-szarego z dużą domieszką piasku. W dolnej partii fundamentu znaleziono fragment kamiennego elementu przedproża. Na podstawie danych z Akt Policji Budowlanej wiadomo, że w 1858 r. ówczesny właściciel kamienicy wystąpił z wnioskiem o zezwolenie

na przebudowę oficyny [Maciakowska w tym tomie]. Z całą pewnością do przebudowy doszło, ponieważ na planie Bushego z lat 1866–69 widoczny jest projektowany budynek, nie ma zaś budynku, którego relikty zanotowano w trakcie prac archeologicznych w 2009 roku. Zapewne w tym czasie omawiana działka uległa skróceniu, co widać na wspomnianym wyżej planie.

W tym okresie przebudowano także przedproża kamienicy przy Św. Ducha 44 (ryc. 12: dom S). W miejscu barokowej ściany wschodniej powstał nowy mur, w którym pierwotnie znajdowało się wejście, zamurowane później przy użyciu cegły rozbiórkowej i elementów kamieniarki. We wschodnim pomieszczeniu zanotowano pozostałości posadzki z płytek glazurowanych o wymiarach 14,5 x 14,5 cm. Po jakimś czasie poziom użytkowy wewnątrz pomieszczenia nieznacznie podniesiono i na podsypce piaskowej ułożono posadzkę z cegły rozbiórkowej, połączonej silnie zglinionym piaskiem. W pomieszczeniu zachodnim zanotowano jedynie niewielki fragment posadzki z płytek ceramicznych, położonych w tym miejscu jeszcze w XVIII wieku.

Z tym horyzontem można łączyć również powstanie nowego poziomu użytkowego wewnątrz piwnicy. Bezpośrednio na pozostałościach ceglanej podłogi z XVIII wieku wylano cementową posadzkę, która znajdowała się na wysokości 3 m n.p.m. W południowej części piwnicy poziom ten nie uległ zmianie aż do 1945 roku. W tym czasie w piwnicy postawiono również ścianę działową z cegły maszynowej (ryc. 12). W 1877 roku przeniesiono schody prowadzące do wejścia do domu z osi centralnej na prawą stronę [Maciakowska w tym tomie]. Z załączonych do wniosku rysunków technicznych wynika, że w tym okresie nie istniało już przedproże. Z Akt Policji Budowlanej wiadomo, że w 1890 roku pomieszczenie w piwnicy miało 5,45 m długości, 4,27 m szerokości i 2 m wysokości. Pomieszczenie było przesklepione i pokryte słabym tynkiem. Całość ogrzewano żelaznym piecykiem. Część dolna okien znajdowała się na wysokości chodnika [Maciakowska w tym tomie]. W 1896 roku ówczesny właściciel posesji przedstawił Policji Budowlanej projekt przebudowy piwnicy oraz zabudowy na zapleczu kamie-

nicy [Maciakowska w tym tomie]. Do przebudowy domu jednak nie doszło do końca II wojny światowej, o czym świadczą pozostałości pomieszczeń w piwnicy, zarejestrowane podczas wykopalisk w 2004 roku.

W omawianym okresie na tyłach parceli zlikwidowano latrynę, a w jej miejscu postawiono tylną oficynę. W trakcie prac badawczych znaleziono płytko posadowiony kamienny fundament tylnej ściany, na którym zachował się fragment ceglanej ściany posadowionej na wysokości 2,57 m n.p.m., z zastosowaniem łuku odciążającego o rozpiętości równej szerokości budynku (4,7 m). Przestrzeń pod łukiem wypełniono cegłą rozbiórkową. Ściana o szerokości 0,65 m zachowała się do poziomu 3,55 m n.p.m. Postawiono ją z cegieł o wymiarach 300 x 140–160 x 70–80 mm, połączonych kruchą, białą zaprawą wapienną z domieszką piasku i żwiru. Mur posadowiony był na podwalinie, pod którą znajdowały się długie pale o niewielkiej średnicy. Na południe od nowej ściany znajdowała się kamienna ława fundamentowa szerokości około 1 m. Na planie miasta wykonanym w 1864 roku przez Bushego widać, że działka przy ulicy Mariackiej jest dłuższa, a więc fundament ten należał do budynku postawionego na tyłach posesji przy ulicy Mariackiej. Na obecnym etapie badań trudno jest stwierdzić, kiedy doszło do tych zmian parcelacyjnych. W tej formie zabudowa na tyłach kamienicy przy ulicy Św. Ducha 44 dotrwała do 1945 roku. Na planie Bushego obok omawianej oficyny zaznaczona była także dobudówka, ustawiona wzdłuż muru graniczącego z jatkami rzeźniczymi, po której nie zachował się żaden ślad w materiale archeologicznym.

W tym trwającym około 80 lat horyzoncie, przy Św. Ducha 44 wybudowano nowe przedproże i nową posadzkę w piwnicy, zlikwidowano latrynę, a w jej miejsce postawiono tylną oficynę (oficyna 1). Na tyłach działki przy Św. Ducha 45 również doszło do niewielkich zmian – powstała oficyna 2, w kamienicy frontowej zaś nowe przedproże i ściany działowe w piwnicy. Przy Św. Ducha 46 postawiono nową ścianę frontową z przedprożem i przebudowano ścianę tylną. Zasypano też latrynę, a piwnicę podzielono na mniejsze pomieszczenia, o czym świadczą pozostałości ścian działowych.

W tym samym czasie na zachód od posesji przy Św. Ducha 44 funkcjonowały jatki rzeźnicze – koniec VI horyzontu, horyzont VII i początek VIII horyzontu [Krzywdziński w tym tomie].

1.11. HORYZONT XI (od początku XX w. do 1945 roku)

Horyzont ten został wydzielony w obrębie kamienicy przy ulicy Św. Ducha 46 (ryc. 13: dom V) i związany był ze znaczną przebudową wnętrza piwnicy i przedproży na potrzeby założonej w tym miejscu fabryki kiełbas. Około 1903 roku mistrz rzeźniczy wystąpił do Policji Budowlanej z wnioskiem o przebudowę środkowej części domu na fabrykę kiełbas [Maciakowska w tym tomie]. (Ze względu na zniszczenie kamienicy w 1945 r., nie wiadomo, jak wyglądała ta przebudowa). W 1904 roku został zatwierdzony projekt przebudowy drewnianego stropu od frontu na ceramiczny [Maciakowska w tym tomie]. W 1911 roku wydano zgodę na podpiwniczenie części wytwórni [Maciakowska w tym tomie], co wskazuje na brak piwnicy w okresie wcześniejszym. Możliwe, że zostały one zasypane w trakcie przebudowy środkowej części domu. W przedniej części kamienicy zamurowano okna w przyziemiu ściany frontowej i wstawiono we wnękę okienną betonową wannę.

Wschodni mur ogniowy został częściowo skuty, w powstałej w tym miejscu wnęce umieszczono dwie kolejne betonowe wanny. Zamurowano również wejścia i najprawdopodobniej okno w ścianie wschodniej przedproża. Powstało w ten sposób pomieszczenie o powierzchni około 30 m² z ceglana posadzką. Od strony muru zachodniego w grubości ściany wykuto schody doń prowadzące. Część południowa pomieszczenia została zniszczona w latach siedemdziesiątych XX wieku w trakcie budowy ciepłociągu.

W tylnej części kamienicy we wschodnim murze ogniowym wykuto schody do nowej piwnicy wytwórni kiełbas. Piwnica zajmowała powierzchnię 10,5 m², w całości została wybudowana z betonu. W pomieszczeniu znajdowały się cztery betonowe wanny.

Z tą przebudową piwnicy związane są najprawdopodobniej relikty dwóch słupów wykonanych z cegły rozbiórkowej, umieszczonych w odległości 6,4 m od siebie w centralnej części piwnicy. Podobne filary

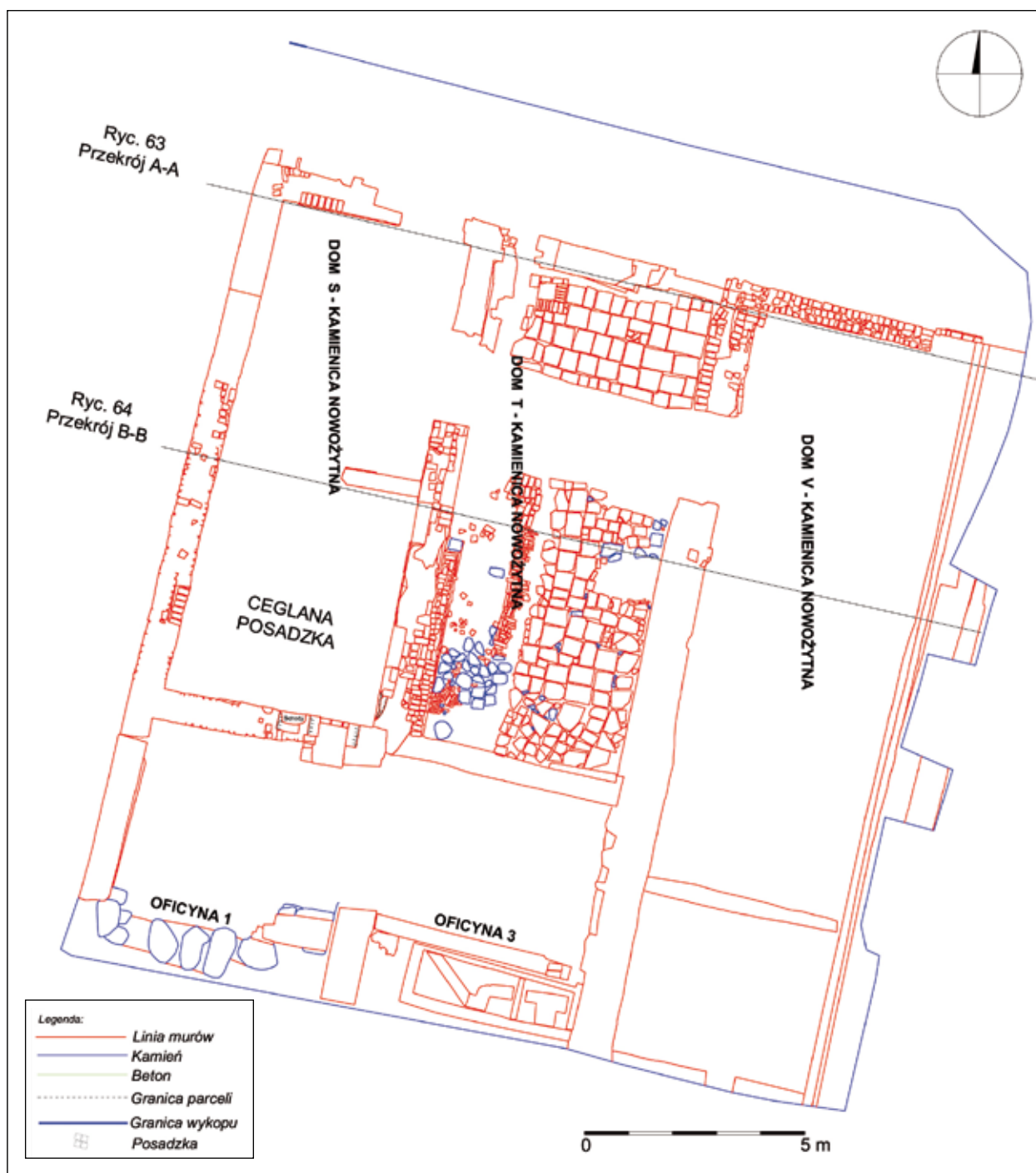
widoczne są na projekcie znajdującym się w Aktach Policji Budowlanej. W południowej – także przebudowanej – ścianie oddzielającej posesję przy Św. Ducha 46 od domu przy Krowiej 2 znajdowało się przejście, co może świadczyć o wykorzystaniu piwnicy na sąsiedniej parceli na potrzeby wytwórni kiełbas (ryc. 13).

W 1904 r. odebrano prace związane z przebudową zejścia do piwnicy w kamienicy przy Św. Ducha 44 [Maciakowska w tym tomie]. Z tą przebudową można łączyć jedynie fragment ściany z cegły maszynowej, postawionej na przedłużeniu wschodniej ściany ogniowej (ryc. 13), a także położenie w północnej części piwnicy posadzki lastrkowej na cementowej wylewce. Posadzka nosiła ślady zdobienia w biało-czarną szachownicę obwiedzioną czerwonym pasem. Najprawdopodobniej w tym czasie piwnica przestała pełnić funkcję mieszkalną.

W trakcie wykopalisk na zapleczu działki przy Św. Ducha 45 zanotowano konstrukcję długości 4,9 m i szerokości 2 m, zbudowaną z cegły maszynowej (ryc. 13). Konstrukcja o nieustalonej funkcji zachowała się do wysokości około 0,7 m. Wewnątrz prostokątnego obiektu z ceglana podłogą znajdowały się dwie ściany ustawione pod skosem do ścian obwodowych oraz ścianka działowa ustawiona prostopadle do dłuższego boku konstrukcji. Analiza planu miasta z 1864 roku pozwoliła stwierdzić, że już w tym okresie tylna część parceli przy Św. Ducha 45 należała do posesji przy ulicy Mariackiej. Omawianą konstrukcję należy więc łączyć z zabudową na tej działce.

W trwającym około 45 lat horyzoncie doszło do znacznej przebudowy piwnicy i ściany frontowej w budynku przy ulicy Św. Ducha 46 (w związku z powstaniem w tym miejscu wytwórni kiełbas). Na terenie posesji przy Św. Ducha 45 przebudowano jedynie wnętrze oficyny, a w obrębie parceli przy Św. Ducha 44 – wymieniono posadzkę w piwnicy oraz przebudowano zejście do niej. Horyzont zamyka zniszczenie zabudowy mieszkalnej na omawianym obszarze, jakie miało miejsce w marcu 1945 roku.

W tym samym czasie na zachód od posesji przy Św. Ducha 44 przestały funkcjonować jatki rzeźnicze, częściowo rozebrane pod budowę nowej kamienicy, przylegającej do posesji przy Św. Ducha 44, częściowo użytkowane jako magazyny – VIII horyzont [Krzywdziński w tym tomie].

Ryc. 13. Parcele przy Św. Ducha 44, 45, 46. Horyzont XI
 Fig. 13. Parcels at 44, 45, 46 Św. Ducha Street. Horizon XI

1.12. Podsumowanie

W trakcie trzech sezonów badawczych na terenie parcel przy ulicy Św. Ducha 44–46 zarejestrowano łącznie dwadzieścia pięć konstrukcji wykonanych w różnej technice i pełniących różne funkcje – umownie nazwanych domami – oraz cztery latryny. Podczas

wykopalisk zanotowano pięć poziomów zabudowy drewnianej, poprzedzającej powstanie zabudowy murywanej na działkach przy ulicy Św. Ducha 45 i 46, oraz siedem na posesji przy ulicy Św. Ducha 44. Podobną sytuację zanotowano w Elblągu, gdzie zarejestrowano od pięciu do sześciu poziomów zabudowy drewnianej [Nawrońska 1997: 25]. Dane uzyskane

w trakcie wykopalisk potwierdzają rozdzielne użytkowanie działek przez cały czas funkcjonowania zabudowy, z wyjątkiem – użytkowanego na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIV wieku (horyzont I) – budynku, który znajdował się na dwóch parcelach (dom A). Przejście od zabudowy drewnianej do murywanej następowało stopniowo. W pierwszym okresie stawiano budynki szkieletowe o ścianach wypełnionych gliną i żerdziami, następne obiekty budowano z cegły. W połowie XV wieku powstały najstarsze murywane ściany ogniowe. Ceglane ściany frontowe i tylne oraz mury graniczne między podwórkami pochodzą z okresu nowożytnego. Około 60–70% powierzchni działki zajmowała kamienica frontowa. Ze względu na niewielkie rozmiary podwórka, na badanych działkach wznoszono jedynie oficyny tylne.

Na parceli przy Św. Ducha 44 zanotowano pozostałości siedmiu budynków. Najstarsze relikty – w postaci belki z pazą z umieszczonymi w niej żerdziami (dom D) – pochodzą z drugiego horyzontu osadniczego, tj. lat 50. XIV wieku. Kolejne pozostałości zabudowy to fragmenty lekkiej konstrukcji – zanotowanej na tyłach posesji – z której zachowały się w trzy belki połączone stykowo (dom F). Datowane są one na przełom lat 50. i 60. XIV stulecia (horyzont III). Z horyzontem IV można łączyć jedynie pozostałości bliżej nieokreślonego zbiornika. Dom K, z którego zachowała się deska podłogowa, legar oraz ceglana podstawa pieca, związany był z V horyzontem zabudowy (koniec XIV do połowy XV wieku). Trzy pale na granicy posesji przy Św. Ducha 44 i 45 potwierdzają funkcjonowanie w tym miejscu granicy działek co najmniej od końca XIV wieku. Reliktami zabudowy z okresu pomiędzy połową XV a połową XVI wieku (horyzontu VI) były – znaleziona w środkowej części parceli – belka podwalinowa (dom N) ułożona na dwóch legarach oraz latryna 1 na tyłach posesji. Za latryną zanotowano dwie ustawione równolegle belki, na których postawiono trzy pale. Konstrukcja stanowi pozostałość budynku szkieletowego, prawdopodobnie mieszkalnego, o szerokości równej szerokości działki (dom O). Z VII horyzontem, datowanym na okres od połowy XVI do początku XVII wieku, można wiązać jedynie cztery poziomy użytkowe oraz ceglane podstawy dwóch pieców (dom P). W środkowej części parceli zanotowano także relik-

ty lekkiej zabudowy drewnianej w postaci dwóch legarów i desek podłogowych oraz negatywu po becce drenażowej. Na tyłach posesji powstała latryna 2. W drugiej połowie XVII wieku (horyzont VIII) powstała kamienica, która w prawie nie zmienionej formie dotrwała do końca II wojny światowej (dom S). W kolejnych wiekach przebudowano jedynie ścianę frontową z przedprozami, tylną i ściany działowe wewnątrz kamienicy. W okresie pomiędzy latami 20. XIX a początkiem XX w. (horyzont X) na tyłach posesji powstał budynek, z którego zachował się jedynie fragment fundamentu.

Na parceli przy ulicy Św. Ducha 45 zanotowano pozostałości siedmiu budynków. Najstarsze relikty – w postaci pozostałości paleniska i fragmentów dwóch belek podwalinowych – pochodzą z przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XIV wieku (dom A). Jako jedyny z zarejestrowanych w trakcie wykopalisk domów zajmował on dwie parcele (Św. Ducha 45 i 46) i ustawiony był dłuższym bokiem do ulicy. Po jego rozbiorce budynki stawiano krótszym bokiem do ulicy, a parcele były użytkowane rozdzielnie. Na tyłach posesji ulicy Św. Ducha 45 zanotowano także relikty przedsiönka (?) innego budynku. W trakcie trwania horyzontu II (lata 50. XIV wieku) na tyłach parceli umieszczono dom, z którego zachował się jedynie fragment podwaliny z pazą, z umieszczonymi w niej pionowo żerdziami (dom C). Z przełomem lat 50. i 60. XIV wieku (horyzont III) można wiązać dwa pale oraz liczne paliki średnicy kilku centymetrów, będące pozostałością po nieokreślonej lekkiej zabudowie na zapleczu działki. Na granicy posesji przy Św. Ducha 44 i 45 zachował się fragment płotu zbudowanego z palików. Obecność płotu w tym miejscu potwierdza stałość granicy pomiędzy działkami od XIV wieku do 1945 roku. W czasie trwania horyzontu IV – pomiędzy końcem lat 60. a latami 80. XIV wieku – w przedniej części parceli powstał dom o konstrukcji ramowej (dom H). Z budynku zachowały się trzy belki podwalinowe; najdłuższa posadowiona była na trzech palach. W belce znajdowały się otwory służące do montowania pionowych słupów, a przestrzenie pomiędzy nimi wypełniano cegłą bądź poziomo ustawionymi deskami. Kolejna zabudowa na działce przy ulicy Św. Ducha 45

związana była z horyzontem VI, datowanym na okres pomiędzy połową XV a połową XVI wieku. Na tyłach posesji znaleziono pozostałości południowo-zachodniego narożnika budynku szkieletowego (dom M). Zachowały się fragmenty trzech przyciesi ustawionych na palach i połączonych stykowo oraz fragment ściany działowej. W oparciu o odnalezione relikty można stwierdzić, że budynek ustawiony był krótszym bokiem do ulicy i składał się co najmniej z dwóch pomieszczeń. Nieznane są dokładne rozmiary domu. Z horyzontem VII – trwającym od połowy XVI do początku XVII wieku – można wiązać jedynie fragmenty trzech desek podłogowych, ułożonych wewnątrz nie zachowanego budynku na zapleczu działki (dom R). W okresie pomiędzy połową XVII wieku a początkiem następnego stulecia (horyzont VIII) na posesji powstała nowożytna kamienica (dom T), z której zachowała się zachodnia ściana ogniowa oraz pozostałości drenażu i posadzki kamienicy. Na tyłach tej działki powstała latryna 3. Obiekt ten wraz z nową posadzką istniał przez cały następny horyzont.

W czasie trwania horyzontu X (od lat dwudziestych XIX wieku do początku XX wieku) na terenie omawianej posesji wybudowano kolejną kamienicę (dom W). Przy jej konstruowaniu wykorzystano istniejące już mury ogniowe, do których dokleiono nowe ściany, przewiązane z powstałymi w tym samym czasie ścianami tylną i frontową wraz z przedprożem. Na zapleczu parceli zasypano latrynę, a jej miejsce zajęła tylna oficyna. W ostatniej fazie użytkowania posesji, w pierwszej połowie XX wieku (horyzont XI), nadal funkcjonował dom W, ale już bez przedproża. W obrębie tylnej oficyny powstała niezidentyfikowana murowana konstrukcja.

Na parceli przy ulicy Św. Ducha 46 zanotowano pozostałości ośmiu budynków. W większości relikty te były najlepiej zachowane pośród trzech badanych parcel. Najstarsze, w postaci belek podwalinowych południowo-wschodniego narożnika budynku szkieletowego (dom A), pochodzą z pierwszego horyzontu zabudowy, z przełomu lat 30. i 40. XIV w. Z horyzontem II (lata 50. XIV wieku) można wiązać dom B, ustawiony w głębi parceli, wykonany w technice szkieletowej. Z budynku zachowały się dwie podwaliny wypełnione żerdziami i dwie ściany

działowe. Z kolejnego okresu, datowanego na przełom lat 50. i 60. XIV wieku (horyzont III), we frontowej części działki zachowały się relikty zabudowy (dom E) w postaci pięciu warstw użytkowych i podstaw dwóch pieców. W trakcie trwania horyzontu IV – pomiędzy latami sześćdziesiątymi i osiemdziesiątymi XIV wieku – w obrębie parceli przy Św. Ducha 46 w miejscu domu E zbudowano budynek szachulcowy (dom G). Do czasów współczesnych zachowała się ściana tylna obiektu, podstawa paleniska oraz trzy poziomy użytkowe. Na zapleczu parceli egzystowała wtedy lekka zabudowa drewniana. Z okresem pomiędzy końcem XIV a połową XV wieku (horyzont V) można wiązać budowę kolejnego budynku (dom I), powstałego w miejscu domu G. Z tej konstrukcji zachowały się jedynie trzy pale. Z niewiadomych przyczyn nie dokończono budowy, bądź budynek wyszedł szybko z użycia, a jego elementy konstrukcyjne wykorzystano przy stawianiu następnego domu (dom J). Zachowały się pozostałości jego ścian wewnętrznych oraz belka podwalinowa ściany tylnej. Ściany budynku wypełniono cegłami. W południowo-wschodniej części domu zarejestrowano relikty dwufazowego paleniska. Na zapleczu budynku znajdowała się lekka zabudowa drewniana, której ślady w postaci czterech podwalin oraz pozostałości ceglanej podstawy pieca zanotowano w trakcie wykopalisk. W ciągu trwania horyzontu VI (od połowy XV do połowy XVI wieku) – po rozebraniu domu J – na parceli przy Św. Ducha 46 przystąpiono do budowania murów ogniowych średniowiecznej kamienicy (dom L). Oprócz nich zanotowano także pozostałości dwóch ścian poprzecznych (środkowej i tylnej) oraz ceglana podstawę pieca. W okresie pomiędzy połową XVI a połową XVII wieku (horyzont VII) nadal funkcjonował dom L. Z horyzontem VIII, trwającym od połowy XVII do początku XVIII wieku, można łączyć niwelację rozbiórkową w trakcie przebudowy zachodniej ściany kamienicy L i powstanie domu U. Nie zachowały się ściana frontowa i tylna budynku z tego okresu. W trakcie trwania horyzontu IX (pomiędzy początkiem XVIII wieku a latami 20. XIX wieku) nadal użytkowano dom U. Z okresem tym można łączyć również pozostałości tylnej ściany parceli bądź kamienicy (nie wiadomo, czy w tym okresie kamieni-

ca zajmowała całą długość posesji, czy też była krótsza), ścianę działową w tylnej części posesji oraz latrynę 4. Z horyzontem X (od lat 20. XIX do początku XX wieku) można łączyć zasypianie latryny oraz przebudowę ściany frontowej z przedprożem oraz tylnej kamienicy (dom V). Wewnątrz budynku przeniesiono ścianę wschodnią, a piwnicę przedzielono trze-

ma ścianami działowymi. Zachowały się także fragmenty ceglanej posadzki w części frontowej i drewnianej podłogi części piwnicy. Horyzont XI (pierwsza połowa XX wieku) został wydzielony jedynie w obrębie posesji przy ulicy Św. Ducha 46 i związany był ze znaczną przebudową piwnicy i przedproża na potrzeby założonej w tym miejscu fabryki kielbas.

Ryc. 14. Św. Ducha 46. Relikty południowej i wschodniej ściany domu A. Widok od E

Fig. 14. 46 Św. Ducha Street. The relics of the southern and the eastern wall of house A. View from E

Ryc. 15. Św. Ducha 46. Relikty drugiego paleniska w części południowej domu E. Widok od N

Fig. 15. 46 Św. Ducha Street. The relics of the second fireplace in the southern part of house E. View from N

Ryc. 16. Św. Ducha 45. Podwaliny domu H. Widok od S

Fig. 16. 45 Św. Ducha Street. The foundation of house H. View from S

Ryc. 18. Św. Ducha 44 latryna 1 – ściana północna konstrukcji. Widok od S

Fig. 18. 44 Św. Ducha Street. Latrine 1 – the northern wall. View from S

Ryc. 17. Św. Ducha 45/46. Lico W ściany sąsiedzkiej gotyckiej kamienicy – część centralna. Widoczna wnęka. Część górna przebudowana w XVII wieku. Widok od W

Fig. 17. 45/46 Św. Ducha Street. The western face of the party wall in a Gothic house – central part, with a niche. The upper part redeveloped in the 17th century. View from W

Ryc. 19. Św. Ducha 44. Widok na XVII-wieczną kamienicę i drewniany wodociąg doprowadzających wodę do budynku. Widok od N

Fig. 19. 44 Św. Ducha Street. The 17th century house and a wooden pipe transporting water to the building. View from N

Ryc. 21. Św. Ducha 44: widok na złączkę łączącą dwa odcinki drewnianych rur wodocięgowych doprowadzających wodę do XVII-wiecznej kamienicy. Widok od SW

Fig. 21. 44 Św. Ducha Street. A connector joining two parts of wooden pipes transporting water to the 17th century house. View from SW

Ryc. 20. Św. Ducha 44: widok na wnętrze ceglanego kanału doprowadzającego drewniany wodociąg do XVII-wiecznej kamienicy. Widok od S

Fig. 20. 44 Św. Ducha Street. The inside of the brick duct for a wooden pipe transporting water to the 17th century building. View from S

Ryc. 22. Św. Ducha 46. Widok ogólny na XVIII-wieczną latrynę (latryny 4). Widok od W

Fig. 22. 46 Św. Ducha Street. General view of the 18th century latrine (latrine 4). View from W

Ryc. 23. Św. Ducha 45. Widok ogólny na część południową wybudowanej w XVIII wieku kamienicy. Widoczna kamienna posadzka. Widok od NW

Fig. 23. 45 Św. Ducha Street. General view of the southern wall of the house erected in the 18th century. Stone floor visible. View from NW

Ryc. 24. Św. Ducha 45 i 46. Powstałe w XIX wieku przedproża (na pierwszym planie przedproże przy Św. Ducha 45). Widok od NW

Fig. 24. 45 and 46 Św. Ducha Street. Stoops built in the 19th century (in the front – the stoop at 45 Św. Ducha Street). View from NW

2. Analiza zabudowy mieszczańskiej na parcelach przy Św. Ducha 44–46 na tle innych znalezisk z rejonu Głównego Miasta w Gdańsku

2.1. Rys historyczny

Zdaniem niektórych historyków, już w XIII wieku na terenie gdańskiego Głównego Miasta istniała osada miejska na prawie lubeckim, założona przez książąt pomorskich w latach czterdziestych bądź sześćdziesiątych XIII w. [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 130; Zbierski 1978: 104]. Z tym okresem wiązane były relikty domu szkieletowego zarejestrowane przy ulicy Chlebnickiej 48/50 wzdłuż południowej ściany kościoła Mariackiego [Zbierski 1978: 106] oraz w piwnicy Domu Holenderskiego przy Długim Targu 29/30, gdzie zanotowano nieregularnie ułożone deski, okrągłaki i stabilizujące je paliki [Ruta 2002: 1]. Przeciwnikami tej hipotezy byli m.in. Kazimierz Jasiński, Józef Spors, którzy uważali, iż osadnictwo na tym terenie rozpoczęło się w XIV w. [Jasiński 1985: 55–77 i 69–89; Spors 1982: 41–43]. Główne Miasto zaczęło intensywnie rozwijać się w latach trzydziestych XIV wieku. Najwcześniej powstała tzw. dzielnica Mariacka, rozciągająca się pomiędzy ulicami Browarników (dzisiejszą Ogarną), Długim Targiem – Długą, Piekarzy (dzisiejszą Piwną i Chlebnicką) oraz Św. Ducha [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 131]. Przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim Główne Miasto otrzymało około 1343 roku [tamże: 133]. Najstarsze księgi gruntowe, w których zanotowano ulicę Św. Ducha, pochodzą z 1333 roku [Maciakowska w tym tomie].

Prowadzone w ostatnich latach ratownicze badania archeologiczne na terenie Głównego Miasta nie potwierdziły istnienia w XIII w. gminy miejskiej na prawie lubeckim [Polak 2008: 351–358], zaś ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa w obrębie Długiego Targu, zanotowane w niewielkich wykopach [Zbierski 1978: 90–91, Ruta 2002: 3–4], nie dają jednoznacznej odpowiedzi, co do jego charakteru i zasięgu.

Natomiast te same badania potwierdzają, że około 1360 roku większa część dzielnicy Mariac-

kiej była zabudowana [Zbierski 1978: 109; Ruta 2001: 2]. W r. 1382 na tym terenie znajdowało 895 posesji i 10 straganów [Biskup 1978: 367–368].

Zdaniem M. Maciakowskiej, proces formowania układu przestrzennego Głównego Miasta był zakończony przed założeniem księgi gruntowej z 1357 roku. Kolejne zmiany polegały na uporządkowaniu sieci ulic poprzecznych i wydzieleniu w ich obrębie odrębnych parcel, zagospodarowaniu terenów wokół Szpitala Św. Ducha i Targu Rybnego wzdłuż Motławy [Maciakowska 2004 A: 142].

2.2. Najstarsza zabudowa drewniana na ulicy Św. Ducha 44–46 na tle budownictwa z terenu Głównego Miasta w Gdańsku

Rozwój zabudowy drewnianej na terenie południowego wybrzeża Morza Bałtyckiego szczegółowo opisał Jerzy Piekalski i Marian Rębkowski. Pierwsze domy mieszczańskie zbudowane w konstrukcji słupowej pochodzą z Lubeki i datowane są na XI wiek. Ze względu na swoją konstrukcję, nie miały więcej niż jedną kondygnację. Palenisko usytuowane było w centrum; jednoprzestrzenny budynek miał czasami wydzielone dwa lub trzy pomieszczenia w tylnej części [Piekalski 2004: 96]. W Hamburgu ten rodzaj zabudowy zanotowano w nawarstwieniach z XII i XIII w. Najstarsze – XIII-wieczne – budynki słupowe na terenie Pomorza Wschodniego pochodzą z Elbląga i Kołobrzegu [Piekalski 2004: 98–99].

Konstrukcje szkieletowe wywodzące się z budynków słupowych w XIII i XIV wieku zdominowały budownictwo na Pomorzu Zachodnim [Rębkowski 2001: 127]. Nowy typ konstrukcji zapewniał większą stabilność, a izolowane od podłoża słupy nie ulegały szybkiemu gniciu, co zwiększało żywotność domów i pozwalało na wybudowanie drugiej kondygnacji [Piekalski 2004: 98–99]. Najstarsze domy szkieletowe pochodzą z Lubeki i są datowane na XII wiek [Rębkowski 2001: 128]. Na Śląsku budynki szkieletowe ze ścianami wypełnionymi gliną pojawiały się od połowy XII wieku [Chorowska 1994: 79]. W latach 30. i 40. XIII wieku pojawiły się one w Szczecinie [Rębkowski 2001: 128], a w latach 50. tego samego stulecia – w Kołobrzegu [Rębkowski 2001: 129]. W Elblągu budynki szkieletowe

o ścianach wypełnionych ceglami lub gliną budowano od połowy XIV wieku [Nawrońska 1997: 25]. Dalej na wschód, w Tallinie i Rydze, emigranci z Lubecki wprowadzili domy szkieletowe obok tradycyjnego budownictwa zrębowego.

Domy szkieletowe wyposażone były w ceglane paleniska umieszczone w centrum lub w rogu budynku [Piekalski 2004, s. 116]. Domy szkieletowe w Lubecie były jednoprzestrzenne, a w Greifswaldzie podzielone były na dwa pomieszczenia [Piekalski 2004: 114]. Niekiedy, podobnie jak domy słupowe, miały wydzielone niewielkie pomieszczenia w tylnej części [Piekalski 2004: 114]. Konstrukcja szkieletowa rozprzestrzeniła się z terenu dzisiejszych Niemiec na wschód w ciągu XII–XIV wieku, przyjmując lokalne warianty. Najbardziej czytelne było to we wprowadzeniu podziałów wewnętrznych domów, co ułatwiało ich ogrzanie – to niezmiernie istotne w surowszych warunkach klimatycznych [Piekalski 2004: 118].

Natomiast z terenu Gdańska dotychczasowy obraz najstarszych domów mieszczańskich znany był z opracowania Ryszarda Massalskiego i Jerzego Stankiewicza [1969: 162–166]. Zdaniem autorów wczesny dom gotycki budowany był w konstrukcji szkieletowej, na planie wydłużonego prostokąta ustawione go krótszym bokiem do ulicy. Między domami znajdował się niewielki odstęp spełniający funkcję przeciwpożarową i do odpływu wody deszczowej [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 162]. Na parterze w części frontowej budynku znajdował się prototyp sieni, w głębi wyodrębniona była kuchnia z ceglany paleniskiem, umieszczanym przy ścianie tylnej lub pośrodku. Dym odprowadzano bezpośrednio przez otwór nad paleniskiem. W tylnej części parteru wyodrębniano jeszcze jedno pomieszczenie (izba mieszkalna?), z którego prowadziło wyjście na podwórko. Na piętro lub strych można było dostać się za pomocą drabiny lub drewnianych schodów. Mogły być one umieszczone zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz budynku. Ściany wypełniano pierwotnie gliną, potem ceglą. Dachy domów były dwuspadowe, a niewielkie okna – szklone. Według Massalskiego i Stankiewicza dom szkieletowy pojawił się w Gdańsku wraz z przybyszami z zachodu w XIV lub

drugiej połowie XIII w. [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 162].

Po raz pierwszy relikty zabudowy szkieletowej na terenie Głównego Miasta zanotowano podczas wykopalisk prowadzonych w latach siedemdziesiątych XX wieku w podziemiach Ratusza Głównego Miasta [Zbierski 1978: 107–108]. Natrafiono tam na pozostałości trzech domów szkieletowych wypełnionych ceglą. Pierwszy z nich miał wydzielone dwa pomieszczenia, w jednym znajdowało się palenisko [Zbierski 1978: 107]. Ściana działowa zbudowana została z podwaliny z pazami, w którą wstawiono pionowo ustawione deski. Budynki zachowały się tylko do wysokości 1,1 m, ale możliwe, że były to domy dwukondygnacyjne [Zbierski 1978: 108]. W drugim z domów zachowała się także ceglana podstawa pieca, a w trzecim – fragmenty legarów i desek podłogowych [Zbierski 1978: 108]. Do jednego z budynków dostawiono przybudówkę w konstrukcji słupowej. Tylko w jednym przypadku odsłonięto cały budynek i udało się określić jego rozmiary: 18 x 9 m. Na tyłach jednego z domów znajdowała się zabudowa gospodarcza, wykonana w konstrukcji plecionkowej. Bardzo interesującym odkryciem było odnalezienie – od strony dzisiejszej ulicy Kramarskiej – fragmentów ulicy zbudowanej z dranic położonych na legarach. Autor badań określił czas powstania tych domów na XIII w. [Zbierski 1978: 108].

W trakcie wykopalisk u zbiegu ulic Kaletniczej i Piwnej, prowadzonych w latach 1997–1998, w sondażu natrafiono na relikty przyciesi ściany zachowanej na długości 5,5 m [Kochanowski 1999: 115–132]. W 2004 roku w trakcie prac ziemnych przy wschodniej ścianie Ratusza Głównego Miasta zanotowano narożnik budynku wykonanego w konstrukcji szkieletowej [Pudło 2014].

Bardzo interesujące wyniki przyniosły także niepublikowane badania prowadzone w podziemiach Domu Holenderskiego przy ulicy Długi Targ 29–30, prowadzone przez A. Rutę w 1999 roku. W jednym z wykopów na poziomie około 0 m n.p.m. natrafiono na narożnik budynku szkieletowego wypełnionego deskami, bądź żerdziami oblepionymi gliną. Do budynku przylegała dobudówka, z której zachowała się jedna belka [Ruta 2002: 5]. Pozosta-

łość kolejnego budynku, zanotowanego na wysokości około 0,3 m n.p.m. – najprawdopodobniej szkieletowego – tworzyły trzy pale i niewielki fragment podwaliny. Relikty zabudowy z Domu Holenderskiego datowane są na XIV i XV w. [Ruta 2002: 6]. Kolejnym etapem zabudowy tego terenu było podniesienie poziomu użytkowego o około 1 m (do wysokości około 1,3 m n.p.m.) i postawienie murowanego budynku, który w części podziemnej zachował się do dziś [Ruta 2002: 6].

W trakcie badań prowadzonych w rejonie ul. Grząskiej, w 2007 roku na poziomie około 0 m n.p.m. zanotowano relikty czterech konstrukcji o charakterze gospodarczym i jedną mieszkalną, zachowane w postaci legarów i desek podłogowych oraz pali i belek ścian, datowanych na początek XIV w. [Dyrda 2007: 3].

Na terenie posesji przy ulicy Kleszej, biegnącej równoległe do ulicy Grząskiej, zanotowano relikty zabudowy szkieletowej wypełnionej gliną i ramowej, pochodzącej z XIV i XV w. [Dyrda 2009: 13]. Zanotowano także pozostałości drewnianych podłóg oraz pieców grzewczych [Dyrda 2009: 13]. Budynki miały najprawdopodobniej dwie kondygnacje [Dyrda 2009: 13]. Podziały wewnętrzne nie pokrywały się z podziałami wewnętrznymi charakterystycznych dla gdańskich kamienic z przełomu późnego średniowiecza i nowożytności [Dyrda 2009: 13].

W ostatnich latach w rejonie Długiego Targu na Głównym Mieście w Gdańsku w dwóch miejscach przeprowadzono ratownicze badania archeologiczne, które przyniosły nowe dane na temat zabudowy działek mieszkalnych w późnym średniowieczu. Wyniki badań przy ulicy Powroźniczej i Długim Targu 19–23 potwierdziły istnienie w tym miejscu od lat 30. XIV w. zabudowy mieszkalnej o konstrukcji słupowej bądź szkieletowej, o ścianach wypełnionych szalunkiem z dranic ustawionych pionowo [Polak 2008: 354–355].

W trakcie wykopalisk przy Powroźniczej zarejestrowano relikty jednego budynku postawionego w konstrukcji zrębowej. Większość obiektów zachowała się w stanie szczątkowym. Na podstawie zachowanych relikwów stwierdzono, że budynki w zasadzie były budowane w konstrukcji ramowo-słupo-

wej bądź szkieletowej, najpierw wypełnianych pionowymi deskami, a od ostatniej ćwierci XIV w. wypełnianych cegłą [Polak 2008: 354–355]. Stan zachowania relikwów nie pozwala odtworzyć rozmiarów budynków i podziałów wewnętrznych. W trakcie badań przy ulicy Powroźniczej i Długim Targu 19–23 nie zanotowano murowanej zabudowy zatylniej, która poprzedzałaby powstanie murowanych ścian ogniowych [Polak 2008: 355].

Na wszystkich omawianych stanowiskach pierwsza akcja budowlana poprzedzona została podniesieniem poziomu użytkowego za pomocą izolacji wykonanej z mierzwy i faszyny. Miąższość niwelacji w rejonie posesji przy Św. Ducha 44–46 nie przekroczyła 0,3 m; podobną miały niwelacje przy ulicy Grząskiej [Dyrda 2007: 2]. Przy ulicy Powroźniczej w bezpośrednim sąsiedztwie Motławy dochodziła do 0,7 m.

Wydaje się, że ze względu na zróżnicowanie materiału użytego do wykonania izolacji, wykonana była ona już po sprzedaży działek przez miasto indywidualnym właścicielom, a nie wynikiem akcji zorganizowanej przez władze miasta przed wydzieleniem działek. Calec zanotowano na wysokości 0,3–1,7 m p.p.m. przy Długim Targu 19–23 i Powroźniczej, przy Grząskiej znajdował się on na wysokości 0,81–0,97 m p.p.m. [Dyrda 2007: 2]. Najstarsza zabudowa mieszkalna zanotowana na stanowisku przy Św. Ducha 44–46 pochodzi z przełomu lat 30. i 40. XIV w. (dom A). W jednym przypadku dom ustawiony został w głębi działki przy Św. Ducha 46, zaś frontowa część parceli – tak jak w przypadku domu I i II [Krzywdziński w tym tomie] – pozostawała w tym czasie nie zabudowana (dom B). Domy stawiane w głębi działki znane są z badań w Elblągu [Nawrońska 2002: 292] i Szczecinie [Rębkowski 2001: 64].

Ze względu na słaby stan zachowania, nie we wszystkich przypadkach udało się ustalić sposób wypełnienia przestrzeni pomiędzy słupami. Domy A–D miały ściany wypełnione żerdziami, dom I – ceglami. Ten ostatni rodzaj wypełniania ścian na terenie Pomorza pojawił się w XIII w., a upowszechnił w stuleciu następnym. Jak wykazały badania archeologiczne, pierwsze domy o ścianach wypełnionych

cegłami pojawiły się w Gdańsku w ostatniej ćwierci XIV w. [Polak 2008: 355; Ruta 2002: 2].

Rozmiary domów budowanych w technice szkieletowej różniły się znacznie pod względem powierzchni, która wahała się od kilkunastu do ponad 100 m² [Rębkowski 2001: 130]. W obrębie zabudowy szkieletowej zanotowanej w trakcie wykopalisk na terenie posesji przy Św. Ducha 46 i 45 – ze względu na brak ścian obwodowych lub zachowanie się ich w niewielkim stopniu – nie można jednoznacznie określić rozmiarów domów. Szacunkowo można stwierdzić, że ich powierzchnia wynosiła od 26 do 56 m².

Kolejnym typem domu szkieletowego – zarejestrowanym w Kołobrzegu i Szczecinie – był budynek na planie wydłużonego prostokąta, zwrócony szczytem do ulicy, z wydzielonymi kilkoma pomieszczeniami [Rębkowski 2001: 132, 134]. Do tego typu budynków można zaliczyć dom J przy Św. Ducha 46. W jego obrębie wydzielono osiem pomieszczeń.

Stan zachowania domów I–V, odkrytych na terenie późniejszych jatek rzeźniczych, pozwala określić rozmiary poszczególnych obiektów oraz odtworzyć rozplanowanie wewnętrzne domów [Krzywdziński 2009: 219–234; Krzywdziński w tym tomie]. Bardzo ciekawy sposób konstruowania budowli zanotowano w przypadku domu II – postawionego w konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi oraz domu IV – wybudowanego częściowo w konstrukcji słupowej z ryglami przyciesiowymi, a częściowo szkieletowej. Wszystkie były ustawione szczytem do ulicy i miały kształt wydłużonego prostokąta. Podziały wewnętrzne odkryte w obrębie domów I–V znalazły odbicie w podziałach znanych z gdańskich kamienic sieniowych [Krzywdziński 2009: 236; Krzywdziński w tym tomie].

Zabudowę odkrytą pod Ratuszem Głównego Miasta w Gdańsku, jak i w obrębie posesji przy Św. Ducha 44–46 oraz późniejszych jatek mięsnych można zaliczyć do budynków na planie wydłużonego prostokąta. W przypadku pozostałych stanowisk archeologicznych na terenie Głównego Miasta stan zachowania pozostałości najstarszej zabudowy mieszczącej nie pozwalał na określenie sposobu

podziałów wewnątrz domów, ani ich przybliżonego kształtu.

Wyniki badań prowadzonych przy ulicy Św. Ducha 44–46 oraz w obrębie jatek rzeźniczych [Krzywdziński w tym tomie] wykazały, że domy o ścianach wypełnionych żerdziami były użytkowane od kilku do kilkunastu lat. Ze względu na swoją lekką konstrukcję nie mogły mieć one więcej niż jedną kondygnację. Nieco dłużej istniały domy szkieletowe wypełnione cegłami, które mogły być dwu, a nawet trzykondygnacyjne.

Ze względu na słaby stan zachowania zabudowy szkieletowej zarejestrowanej na posesjach przy ulicy Św. Ducha 44–46 nie można odtworzyć dokładnie wyglądu, liczby i rozmiarów okien, otworów drzwiowych, ilości kondygnacji i rozmiarów większości domów. W dwóch przypadkach zanotowano progi o szerokości 0,9–1 m (dom A i B). Na złożu wtórnym znaleziono element o szerokości 1 m, będący najprawdopodobniej półokrągłym zakończeniem drzwi domu B. Niewiele więcej można powiedzieć o sposobie budowania podłóg. Pozostałości poziomów użytkowych tworzą warstwy piasku wymieszane z humusem, pochodzące prawdopodobnie z rozbiórki drewnianych podłóg. Pomiędzy poziomami użytkowymi zanotowano podsypki z piasku lub gliny. W jednym przypadku zachował się fragment podłogi (dom J) w postaci trzech desek silnie destruowanych, ułożonych w poprzek budynku. W obrębie trzech palenisk zanotowano bruk z drobnych kamieni polnych. We wszystkich wyróżnionych domach zanotowano podstawy pieców grzewczych, co jednoznacznie sugeruje charakter mieszkalny omawianych budynków. W przypadku domu E i G zanotowano na tych samych poziomach po dwa paleniska (obecność dwóch palenisk informuje także o minimalnej liczbie pomieszczeń w obrębie domu).

Cechą charakterystyczną zabudowy szkieletowej zanotowanej na terenie jatek rzeźniczych [Krzywdziński w tym tomie] i parcel przy Św. Ducha 44–46 był brak piwnic i płytkie posadowienie budynków, nie przekraczające 0,5 m. Podpiwniczenia nie zarejestrowano także w budynkach pod Ratuszem Głównego Miasta w Gdańsku [Zbiński 1978: 107–108] i przy Długim Targu 29 i 30 [Ruta 2002:

1–2]. W przy Św. Ducha 44–46 zanotowano wypełnienia z plecionki oblepionej gliną. Nie ma potwierdzenia dla wykorzystania desek do wypełniania ścian. Obie te formy wypełniania zanotowano w domach I–V [Krzywdziński w tym tomie].

W tym miejscu należy zauważyć, że zniszczenia w obrębie zabudowy szkieletowej były w dużej mierze wynikiem rozbiórek, jakich dokonywano w celu odzyskania budulca, a dopiero w dalszej części – powstaniem ścian ogniowych.

Kolejny etap przemian budownictwa mieszczańskiego to wymiana przednich domów szkieletowych z murowanymi bądź szkieletowymi aneksami na budynki ceglane, co miało miejsce pomiędzy XIV a XV w. [Piekalski 2004: 133].

Badania archeologiczne prowadzone na terenie Gdańska nie potwierdziły istnienia na tyłach posesji murowanej zabudowy, poprzedzającej powstanie murów ogniowych¹.

2.3. Zabudowa murowana przy ulicy

Św. Ducha 44–46 na tle porównawczym

Murowane domy gdańskie zaliczane są do typu kamienicy północnoeuropejskiej, charakteryzującej się ustawieniem budynku szczytem do ulicy, jednoprzestrzennym wnętrzem i wysokim poddaszem – składem [Chorowska 1994: 13]. Do tego typu domów zaliczane są kamienice powstałe w miastach północnej Polski takich jak Gdańsk, Elbląg, Toruń, a także kamienice Warszawy budowane od połowy XV wieku [Chorowska 1994: 13]. Podobną sytuację na przełomie XIII i XIV wieku zanotowano w Krakowie [Łukacz 2004: 112] i Wrocławiu [Chorowska 1994: 27]. W przeciwieństwie do kamienicy północnoeuropejskiej, kamienica środkowoeuropejska jest bardzo trudna do zdefiniowania. Generalnie można ją określić jako dom wieloprzestrzenny i wielopoziomowy z masywnym, często sklepionym parterem [Chorowska 1994: 15]

Przy budowie murów ogniowych w całej Europie stosowano podobne techniki: mur stawiano na ławie fundamentowej wykonanej z kamienia, lub fun-

damencie punktowym [Chorowska 1994: 50]. Inną cechą wspólną gotyckich domów było stosowanie stropów – najczęściej belkowych – w celu przekrycia wnętrza [Chorowska 1994: 50]. O ile jednak sklepienie na większą skalę pojawia się w południowej Polsce już w drugiej połowie XIV wieku [Chorowska 1994: 54], o tyle w Gdańsku dopiero w XVI wieku [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163].

Ze względu na zagrożenie pożarowe, władze miasta wydawały zarządzenia zmuszające mieszczan do wznoszenia domów murowanych. Najstarszy zachowany wilkierz regulujący te zagadnienia pochodzi z okresu po roku 1435, kolejny z 1455 [Maciakowska w tym tomie]. Według Massalskiego i Stankiewicza już w XV wieku Główne Miasto pokryte było w większości zabudową murowaną bądź o murowanych elewacjach frontowych [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 162]. Badania archeologiczne zdają się tylko częściowo potwierdzać to datowanie.

Najstarsze zachowane relikty zabudowy murowanej zarejestrowane w obrębie parcel przy ulicy Św. Ducha 44–46 pochodzą z połowy XV w. W trakcie wykopalisk prowadzonych w Kaplicy Królewskiej w Gdańsku (w najbliższym sąsiedztwie omawianych posesji) zarejestrowano relikty średniowiecznych kamienic, powstałych w XV w. [Kołosowska 1996: 2–3].

Podobnie datowane są mury ogniowe odkryte w trakcie wykopalisk prowadzonych przy ulicy Powroźniczej i Długim Targu 19–23 [Polak 2008: 355]. Relikty najstarszych murowanych kamienic zarejestrowanych podczas badań archeologicznych prowadzonych w rejonie ulic Świętojańskiej i Szklary w Gdańsku pochodzą najwcześniej z przełomu XIV i XV w. [Polak 2002: 355]. Murowane ściany ogniowe ze stanowiska przy ulicy Grząskiej datowane były na XVI i XVII w. [Dyrda 2007: 3]. Późno również były datowane murowane ściany zanotowane w Domu Holenderskim przy Długim Targu 29–30 [Ruta 2002: 6]. Z przełomu XV i XVI w. pochodzą ściany sąsiedzkie wybudowane na terenie posesji przy ulicy Klejszej 4–8, zanotowane w trakcie badań prowadzonych na przełomie 2008 i 2009 roku [Dyrda 2009: 4].

W Elblągu pierwsze budynki murowane powstały po pożarze w 1288 roku. Od tego czasu do lat trzydziestych XIII w. nastąpił gwałtowny rozwój tego

¹ Zabudowę taką odkryto podczas badań archeologicznych prowadzonych w 2014 roku na tyłach kamienicy przy ulicy Mariackiej 1 prowadzonych przez M. Marczewskiego.

typu zabudowy [Rębkowski 2001: 156]. W Szczecinie zabudowa ceglana datowana jest na drugą połowę XIV, a nawet początek XV w. [Rębkowski 2001: 154]. W Kołobrzegu pierwsze murowane kamienice powstały w wieku XIV [Rębkowski 2001: 145]. Badania kołobrzeszkie pozwoliły rozpoznać ponad sto średniowiecznych murów ceglanych kamienic. Najstarsze z nich zdaniem badaczy pochodzą z I połowy tego stulecia [Rębkowski 2001: 149]. W tym czasie pojawiły się w Kołobrzegu charakterystyczne mury ogniowe [Rębkowski 2001: 149]. W ich obrębie powstawały najpierw jednoprzestrzenne budynki o powierzchni 80–125 m², obejmujące szerokość działki, długości około 15 m [Rębkowski 2001: 151]. Ściany szczytowe tych budynków do czasów nowożytnych wykonywano w technice szkieletowej [Rębkowski 2001: 151]. Podziały wewnętrzne pozwalały zaliczyć je do typu kamienicy sieniowej [Rębkowski 2001: 152].

Głównym elementem gdańskiego domu gotyckiego były ogniowe ściany boczne – prostopadłe do ulicy, ustawiane na granicach parceli. Ich rozmiary ustalane były ściśle przez wilkierze. W gdańskim wilkierzu z 1435 roku długość ściany mogła wynosić do 60 stóp (17,16 m), wysokość do 7 stóp. W kolejnych wilkierzu z 1455 roku zmniejszono długość domu do 55 stóp, ale zwiększono dozwoloną wysokość budynków do 10 stóp. W obu wilkierzach przepisowa grubość ścian ogniowych wynosiła 1 stopę.

Zmiany wielkości domu opisane w wilkierzu z 1455 roku wynikają ze sposobu konstruowania domów w oparciu o ściany ogniowe, które pozwalały na budowanie domów wyższych o jedną kondygnację. Wilkierz z 1761 roku pozwalał już na wybudowanie trzech kondygnacji. Na podstawie danych zawartych w aktach Policji Budowlanej [Maciakowska w tym tomie] wiadomo, że budynki frontowe przy Św. Ducha 44–46 były trzypiętrowe.

Na Głównym Mieście przeważały parcele wąskie, szerokości 5–7 m, głębokości 30–40 m, powstałe na skutek podziałów pierwotnych parcel przelotowych. Badania archeologiczne prowadzone w latach 60. ubiegłego stulecia dowiodły, iż przeciętna długość budynku frontowego wynosiła 16–20 m [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. Prowadzone na początku XX w. przez Otto Rollenhagena

[2008: 140] badania architektoniczne pozwoliły wyróżnić na terenie Gdańska trzy rodzaje kamienic:

- A. kamienice szerokie z sięgającą w głąb ścianą środkową
- B. kamienice wąskie z pomieszczeniami usytuowanymi jedno za drugim
- C. budy o mniejszej szerokości i wysokości niż sąsiednie budynki, mające głębokość jednego pomieszczenia.

Posesje przy ulicy Św. Ducha 44–46 należały do grupy parcel wąskich o przeciętnej szerokości wynoszącej 20 stóp (5,72 m), powstałych na skutek podziałów długich wąskich parcel przelotowych. Kamienice powstałe w ich obrębie można zaliczyć do typu B wyróżnionego przez Rollenhagena [2008: 140].

Podmokły teren wymuszał określony sposób stawiania kamiennych fundamentów – na podwalinach zalegających na palach. Obok tego typu fundamentów stosowano fundament filarowo-łękowy, zarejestrowany we wschodniej ścianie parceli przy Św. Ducha 46. Relikty podobnego fundamentu zanotowano podczas wykopalsk przy ulicy Szklary w Gdańsku [Polak 2002: 92]. Mur na fundamencie filarowo-łękowym zanotowano w trakcie badań późnośredniowiecznego Wrocławia [Piekalski 1995: 116].

Nie zachowały się żadne pierwotne podziały wewnętrzne piwnic, ani relikty ścian szczytowych – zapewne szachulcowych – dlatego nie można odtworzyć pierwotnych rozmiarów kamienicy gotyckiej w obrębie parceli. Z całą pewnością mury ogniowe miały długość równą długości XV-wiecznej działki. Stopień zachowania gotyckiej ściany zachodniej w obrębie budynku przy Św. Ducha 45 nie pozwala na odtworzenie wyglądu średniowiecznej kamienicy na tej działce. W obrębie budynku przy Św. Ducha 44 nie zachowały się żadne relikty murowanej zabudowy gotyckiej. Nie można wykluczyć istnienia do czasów nowożytnych zabudowy szachulcowej.

Badania Otto Rollenhagena wykazały, iż gotyckie ściany ogniowe gdańskich kamienic miały dużą liczbę głębokich wnęk, sklepionych odcinkowo, o charakterze użytkowym [Rollenhagen 2008: 157]. Sytuowano je naprzemiennie po obu stronach muru

[Rollenhagen 2008: 157]. W trakcie wykopalisk prowadzonych na terenie Kołobrzegu zanotowano podobnie usytuowane wnęki. Obok nich odkryto także wnęki przykrajowe i nadwieszane odsadzki stropowe [Rębkowski 2001: 150]. Przy ulicy Św. Ducha 44–46 w Gdańsku przebudowa gotyckich ścian ogniowych w okresie nowożytnym uniemożliwiła odtworzenie ich pierwotnego wyglądu. Co ciekawe, na przemienne wnęki zanotowano także w licu wschodnim ściany pomiędzy Św. Ducha 44 i 45, powstałej już w okresie nowożytnym.

Mury kołobrzeskie wykazują znaczne podobieństwa warsztatowe, co pozwala łączyć je z jedną akcją budowlaną [Rębkowski 2001: 151]. Mury ogniowe zanotowane podczas wykopalisk przy ulicy Św. Ducha 44–46 wykazały znaczne różnice w sposobie budowania, jak też głębokości posadowienia. Mur wschodni postawiono na fundamencie filarowo-łękowym na głębokości 0,3 m n.p.m., pozostałe dwa postawiono na fundamencie z kamieni polnych na głębokości 0,1 m n.p.m. Ze względu na znaczne przebudowy ścian gotyckich, w żadnej z nich nie zachowały się odsadzki stropowe, nie można więc ustalić na jakiej wysokości się znajdowały.

Cegła użyta do budowy gdańskich kamienic z czasem zmniejszała się, a jej rozmiary zamykały się w granicach: 10–7 cm x 16–12 x 32–28 cm [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. Na badanym obszarze miały one przeciętne rozmiary 80–90 x 140–150 x 290–300; 70–80 x 130 x 270; 50 x 120 x 230 mm. W praktyce archeologicznej największe rozmiary cegieł występują rzadko i są raczej związane z najstarszą zabudową zamku krzyżackiego. Relikty gotyckich ścian przy Św. Ducha 46 były murowane bardzo starannie, z użyciem dobrej zaprawy wapiennej, z zastosowaniem wątku wedyjskiego, a potem gotyckiego. Wygładzenie spoin pomiędzy cegłami – widoczne również w murze zachodnim kamienicy przy Św. Ducha 46 – świadczyło o nietynkowaniu ścian [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. Mur ogniowy u podstawy miał około 1 m i stopniowo zwężał się uskokami, na których – po poszerzeniu o kilka cegieł – kładziono drewniane stropy [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163].

Ściany działowe mogły być zarówno murowane, jak i wykonane w konstrukcji szkieletowej z użyciem cegły [Rollenhagen 2008: 158]. W trakcie wykopalisk przy ulicy Św. Ducha 44–46 te ostatnie zarejestrowano w obrębie XIV-wiecznej zabudowy.

Konstrukcja dachowa gdańskich kamienic wsparta była na ścianach ogniowych [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. W grubości tych murów biegły też przewody kominowe, co osłabiało ich konstrukcję [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. W murze zachodnim kamienicy przy Św. Ducha 46 zanotowano trzy otwory kończące przewody kominowe biegnące w grubości ściany. System budowania w oparciu o ściany ogniowe, mimo wywołania parć bocznych, pozwalał na łatwą wymianę stropów lub ich podniesienie i odciążał ściany szczytowe, co pozwalało na umieszczanie w nich dużych okien doświetlających wnętrza [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163].

Typowy dom gdański gotycki był dwu- lub trzytraktowy, z reprezentacyjną, przykrytą drewnianym stropem, sienią dochodzącą do 6 m wysokości w części frontowej budynku. Według Massalskiego i Stankiewicza [1969: 163] wszystkie ściany działowe budowane były w konstrukcji szkieletowej lub drewnianej. W tylnej części sieni umieszczano schody i dwa niskie pomieszczenia wydzielone z wysokiej sieni, rozdzielone drewnianym stropem [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. Oba pomieszczenia służyły celom mieszkalnym. Wyższe kondygnacje, również niskie, zajęte były przez magazyny. Z czasem wyższe kondygnacje przejęły funkcje mieszkalne, a cały parter został przeznaczony do celów handlowych lub rzemieślniczych. Kuchnia umieszczana była w środkowej części budynku na wyższych kondygnacjach, bądź w piwnicy [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. Większość badaczy lokalizowała kuchnię w pobliżu przewodu kominowego domu frontowego. A. Carsten uznawał, że kuchnia znajdowała się w zagłębionym pomieszczeniu pod izbą tylną [Korduba 2005: 105]. Otto Rollenhagen [2008: 145] umiejscawiał kuchnię wokół paleniska w trakcie środkowym przyziemia, Czesława Betlejewska [1984: 44] uważała, że kuchnie znajdowały się w trakcie środkowym na drugiej kondygnacji, a w XVI i XVII w. zostały

przeniesione do piwnic i oficyn. W XVII w., zdaniem Piotra Korduby [2005: 106], mogły funkcjonować dwie kuchnie: letnia w podwórzu i zimowa wewnątrz domu frontowego. Przy ulicy Św. Ducha 46 w ścianie wschodniej kamienicy zanotowano odsadzki, na których zalegały podstawy dwóch pieców, funkcjonujących w tym miejscu co najmniej do XVII w.

Do XVIII w. wysoka sień pozostawała głównym elementem domu, potem funkcję tę przejął ulokowany na piętrze salon [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 165]. Sień zmniejszono o 1/3 szerokości, wydzielając w tym miejscu dwa pomieszczenia przedzielone stropem (antresola i kantorek). W początku XIX w. rozszerzono antresolę wspartą na słupach ustawionych przy schodach. Dwa pomieszczenia z tyłu budynku po rozebraniu stropu przejęły od sieni funkcję kantoru. Przy kantorze wydzielano korytarz prowadzący na podwórze. Trakt środkowy na parterze stopniowo zanikał (na rzecz sieni) jednak nadal był czytelny na wyższych kondygnacjach i mieścił klatkę schodową ze świetlikiem na dachu [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. W XVIII w. piętro stało się główną kondygnacją mieszkalną. Wyższe kondygnacje, nieco niższe od I piętra, zawierały sypialnie i pokoje gościnne. Niekiedy piwnice pogłębiano o kolejną kondygnację i przesklepiano [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 165]. To ostatnie zjawisko zaobserwowano przy ulicy Św. Ducha 44–46. Z 1890 roku pochodzi opis mieszkania znajdującego się w izbie piwnicznej przy Św. Ducha 44, o wysokości zaledwie 2 m i wymiarach 5,45 x 4,27 m. Izba była przesklepiona, a ściany pokryto słabym tynkiem (czytelnym na ścianach jeszcze w czasie wykopalisk). W ścianie zachodniej kamienicy przy Św. Ducha 46 zachowało się nierozpoznane oparcie łuku [Gawlicki 2005: 43]. Niestety stan zachowania nie pozwala określić czasu budowy. Można je jednak łączyć z nowożytną przebudową klatki schodowej.

Pierwotne podziały wewnętrzne budynków przy ulicy Św. Ducha 44–46 zniszczyły nowożytne przebudowy kamienic. Nie zachowały się także najstarsze poziomy użytkowe. Związane było to z utrzymaniem (przez cały czas funkcjonowania domów) podobnego poziomu użytkowego przyziemia.

Wymiana ścian szczytowych i znaczna przebudowa murów ogniowych w okresie nowożytnym całkowicie zniszczyły starsze nawarstwienia. Jak już wspomniano, w trakcie badań prowadzonych na terenie posesji przy ulicy Św. Ducha 44–46 zanotowano tylko dwie ściany ogniowe pochodzące z całą pewnością z okresu średniowiecznego. Obie znajdowały się w obrębie parceli przy Św. Ducha 46 i w okresie nowożytnym zostały mocno przebudowane. Zachodni mur z oryginalnym fugowaniem zachował się do wysokości 3,15 m n.p.m. Mur wschodni od wysokości 4,30 m n.p.m. ma ślady przenicowania wykonane w XIX w. W części północnej i południowej został skuty o około 0,3 m podczas przebudowy piwnicy na fabrykę kiełbas. Pozostałości średniowiecznej ściany ogniowej zanotowano w licu wschodnim muru ogniowego znajdującego się pomiędzy działkami przy Św. Ducha 44 i 45 (zarejestrowano pięć rzędów cegieł gotyckich ułożonych w wątku wedyjskim). Do czasów współczesnych nie dotrwały żadne relikty ścian szczytowych z tego okresu. Nie można powiedzieć nic o głębokości średniowiecznych kamienic przy ulicy Św. Ducha 44–46.

Na omawianym stanowisku najlepiej zachowane były relikty kamienicy powstałej w XVII wieku przy Św. Ducha 44, nieznacznie tylko przebudowanej w wieku następnym. W zachowanej części był on dwutraktowy, o czym świadczą relikty ściany działowej podtrzymującej „sien”. Wschodnia ściana budynku miała – podobnie jak jej gotycka poprzedniczka – naprzemiennie ustawione wnęki. Wzniesiona została na starszym fundamencie, zbudowanym z kamieni polnych położonych na drewnianej podwalinie ułożonej na palach. Ten sposób fundamentowania był popularny w Gdańsku od późnego średniowiecza do początku XIX w. Wykorzystywanie tego typu fundamentu wiązało się z podmokłym i niestabilnym podłożem, charakterystycznym dla tego miasta. Tylna ściana szczytowa XVII-wiecznej kamienicy została tylko nieznacznie przebudowana w części wschodniej, a przednią ścianę szczytową w znacznej części rozebrano i przebudowano w XVIII wieku. W obrębie kamienicy przy Św. Ducha 44 zachował się także fragment ściany dzielącej część przyziemną kamienicy na dwa pomieszczenia.

W XVIII wieku została rozebrana, a poziom użytkowy wewnątrz piwnicy został podniesiony o około 0,5 m. Pod koniec XIX wieku do Akt Policji Budowlanej dostarczono projekt przebudowy budynku frontowego z oficyną. Według projektu zamierzano wyburzyć oficynę, w jej miejsce miało powstać dwukondygnacyjne skrzydło boczne. W projekcie zamierzano pogłębić piwnicę i przykryć ją stropem belkowym zamiast dawnego sklepienia, a także usunąć antresolę w wysokiej sieni i wprowadzić w całym budynku dodatkowy strop [Maciakowska w tym tomie]. Do przebudowy jednak nie doszło [Maciakowska w tym tomie] i budynek w swojej XVIII-wiecznej formie dotrwał do 1945 roku. W trakcie wykopalisk odsłonięto także ścianę ogniową oddzielającą tylną część działki przy Św. Ducha 44 od jatek mięsnych. Mur ten nie był przewiązany ze ścianą ogniową kamienicy frontowej, tylko do niej dostawiony (doklejony). Obie ściany powstały w tym samym czasie, ale mur w tylnej części posesji posadowiony był na podwalinie położonej na krótkich poprzecznych belkach, a nie na palowaniu.

Relikty XVIII-wiecznego budynku przy Św. Ducha 45, który bez większych zmian dotrwał do 1945 roku, tworzyły dwie ceglane ściany szczytowe zbudowane na łąkach i dostawione do ścian ogniowych z XVII wieku. Równocześnie z przebudową ścian przeprowadzono odwodnienie w postaci ceglanych drenaży i położono posadzkę w piwnicy.

Na podstawie informacji zawartej w opisie kontroli przeciwpożarowej kamienicy przy Św. Ducha 45, przeprowadzonej w roku 1845, wiadomo że w sieni domu po lewej stronie znajdował się piec. Na podstawie tych informacji można stwierdzić, że budynek postawiony w tym miejscu w XVIII w. zbudowano według typowych dla Gdańska podziałów wewnętrznych.

W 1863 r. projektowano przebudowę frontowej części przyziemia i nadbudowę skrzydła bocznego, jednak tylko przebudowano skrzydło boczne. Na podstawie rysunku projektowego można stwierdzić, że z sieni z piecem projektowano wyodrębnić kuchnię, a schody prowadzące na wyższe kondygnacje także oddzielić od głównego pomieszczenia fron-

towego dawnej sieni. Na rysunku widać także, iż zabudowa podwórka była szkieletowa.

W porównaniu ze ścianami postawionymi na posesji przy Św. Ducha 44 w XVII w., ściany budynku przy Św. Ducha 45 wykonano bardzo niechlujnie przy użyciu zaprawy wapiennej z dużą domieszką piasku. Do zachodniego muru ogniowego doklejono mur o grubości 0,3 m wykonany z cegły rozbiórkowej. Wydaje się, że sposób wykonania tego budynku stanowi odbicie kryzysu rzemiosła murarskiego w XVIII-wiecznym Gdańsku i stanowi odbicie stanu gospodarki miasta. Ten stan trwał do lat siedemdziesiątych następnego stulecia. Widoczne jest to w sposobie stawiania jedynej zachowanej frontowej ściany szczytowej w kamienicy przy Św. Ducha 46, płytce posadowionej, wykonanej z cegieł łączonych słabą zaprawą piaskowo-wapienną. Równie niechlujnie wykonane zostały XIX-wieczne przedproża kamienic przy Św. Ducha 44, 45 i 46. O kiepskim stanie kamienic na omawianym stanowisku świadczą dane zawarte w Aktach Policji Budowlanej [Maciakowska w tym tomie]. Próby przebudowy budynków podjęto w końcu XIX i na początku XX wieku. Jak wykazały badania archeologiczne, wykonano je częściowo, głównie w trakcie budowy fabryki kielbas w posesji przy Św. Ducha 46 [Maciakowska w tym tomie].

Zdaniem Rollenhagen [2008: 150] jednocześnie z domem frontowym powstawały tylne zabudowania posesji. Jak wykazały badania prowadzone w obrębie posesji przy Św. Ducha 46, pierwotnie były one drewniane bądź szkieletowe. Na planie Gdańska z około 1600 roku – znanym jako plan sztokholmski – oficyny i budynki tylne miały dwie kondygnacje. Z czasem większość z nich podwyższono do wysokości domu frontowego; miało to miejsce najprawdopodobniej w połowie XVIII wieku [Korduba 2005: 112]. Zabudowa na zapleczach domów gdańskich stopniowo powiększała się. Z czasem do budynku frontowego dołączano wąską dobudówkę przylegającą do jednej z granic bocznych parceli. Bardzo często tylną oficynę łączono z budynkiem głównym za pomocą dobudówki [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 166], w niej mieściły się pomieszczenia gospodarcze, np. kuchnia, pokoje służby, a także pomieszczenia do wynajęcia co było bardzo popularne w prze-

Ryc. 25. Fragment planu Gdańska autorstwa D. Bushego z lat 1866–69, na którym widoczne są badane parcele

Fig. 25. A fragment of Gdańsk plan by D. Bush of 1866–1869 on which the studied parcels can be seen

pełnionym Gdańsku [Korduba 2005: 113]. Na planie sztokholmskim brak jest zabudowy na tyłach posesji na omawianym obszarze. Jest ona widoczna dopiero na planie Daniela Buhsego z lat 1866–69 (ryc. 25): zaznaczone są budynki drewniane bądź szkieletowe, niższe od budynku frontowego. Na podstawie Akt Policji Budowlanej można stwierdzić, że na parcelach przy ulicy Św. Ducha 44 i 45 (mimo projektowania znacznych zmian) pod koniec XIX wieku doszło do przebudowy oficyny bocznej na działce przy Św. Ducha 45 [Maciakowska w tym tomie]. Relikty zabudowy pochodzącej sprzed XIX w. na zapleczach badanych kamienic zachowały się w znikomym stopniu.

Posesja przy Św. Ducha 46 w okresie międzywojennym miała wejście od ulicy Krowiej. Wjazd od ulicy bocznej był często stosowany w przypadku posesji narożnych [Korduba 2005: 112]. Z końca XVIII wieku zachowały się adnotacje z księgi gruntowej założonej w r. 1633, że z posesją przy Św. Ducha 46 powiązane były parcele przy ulicy Krowiej 1 i 2, które

znajdowały się pod jednym dachem i określane były jako budy [Maciakowska w tym tomie]. Badania archeologiczne wykazały, że ta sytuacja trwała do 1945 roku (w XX-wiecznej piwnicy kamienicy przy ulicy Św. Ducha 46 znajdowało się przejście do posesji przy Krowiej 2).

Ze względu na narożny charakter działki przy Św. Ducha 46, z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, iż cała była zabudowana i nie posiadała podwórka. W XVIII wieku świadczy o tym umieszczenie latryny wewnątrz budynku (na 2/3 głębokości działki). Taki sposób sytuowania kloaki najczęściej był spotykany na całkowicie zabudowanych działkach narożnych bądź w obrębie bud [Rollenhagen 2008: 164]. Zazwyczaj latrynę lokowano w tylnych częściach działek lub w oficynach [Krzywdziński 2005: 287].

Ze względu na podmokły teren, piwnice nie były zbyt głębokie. Schodzono do nich wprost z ulicy po kilku stopniach przykrytych daszkiem. Na poziom parteru wchodziło się po kilku stopniach do góry.

Z czasem oba elementy połączono w całość i dodano do niej rozbudowaną oprawę architektoniczną, tworząc charakterystyczne gdańskie przedproża [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 163]. Pierwotnie drewniane (czasami zdobione kamiennymi płytami), ostatecznie ukształtowały się w XVII w., nie zmieniając swojego układu przez cały okres funkcjonowania [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 166]. Jak podaje Rollenhagen [2008: 153], jeszcze w 1580 roku zakazywano budowy przedproży. Zakaz ten został zniesiony w czwartym wilkierzu z 1587 r. Od tej pory masowo zaczęto budować – zamiast drewnianych – przedproża z cegły i kamienia, o rozbudowanym programie artystycznym [Koperkiewicz 2008: 1–2]. Badania piwnic pod przedprożami wskazują, że były one dobudowywane do ścian szczytowych [Koperkiewicz 2008: 1–2]. Jedyne podpiwniczenie gotyckie powstałe wraz ze ścianą szczytową znane jest z ulicy Mariackiej 26 [Rollenhagen 2008: 154]. W kamienicach budowanych w okresie nowożytnym przedproże przewidywano ze ścianą frontową. Relikty barokowego przedproża, przewidzianego pierwotnie ze ścianą frontową z tego samego okresu, zanotowano przy ulicy Św. Ducha 44.

Kolejny raz Rada Miejska rozpoczęła walkę z przedprożami w 1761 roku, a w latach 1812 i 1834 wydano zakaz ich użytkowania [Korduba 2005: 107; Rollenhagen 2008: 154]. Mimo to nadal budowano przedproża, co widoczne było na przykładzie domu przy ulicy Św. Ducha 46, gdzie wraz z XIX-wieczną ścianą frontową zbudowano przedproże (jego ściany były przewiązane z fasadą). Przedproża przebudowywano częściej niż ściany frontowe, o czym świadczą pozostałości przedproży przy ulicy Św. Ducha 44–46. Wszystkie zarejestrowane podczas wykopalisk datowane zostały na pierwszą połowę XIX w. Ich mury charakteryzują się przypadkowymi wątkami, z wtórnym użyciem różnych rodzajów cegieł połączonych słabymi zaprawami wapiennymi, a w przypadku użycia cegły maszynowej – z użyciem cementu [Gawlicki 2005: 13]. Przedproża charakteryzują się wieloma otworami, często przebitymi wtórnie i zamurowanymi otworami okiennymi lub drzwiowymi wykonanymi wcześniej. Pod koniec swojego istnienia pełniły jedynie funkcje tarasu przez likwidację

schodów prowadzących do piwnicy bezpośrednio z ulicy [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 166]. Przedproża ostatecznie zniknęły z krajobrazu Gdańska w połowie XIX wieku. Pod koniec tego stulecia rozebrano przedproża przy ulicy Św. Ducha 44–46. Ze względu na zniszczenia dokonane podczas budowy ciepłociągu w latach 70. XX w., na podstawie zachowanych relikwów przedproży nie można ustalić dokładnie czasu ich rozebrania. Z całą pewnością nie ma ich już na planie Bushego z lat 1866–69. Co ciekawe, po drugiej stronie ulicy Św. Ducha przedproża istniały nadal i pozostały nie rozebrane do 1945 roku [Tusk, Duda, Fortuna 2006: 329].

Na podstawie planu Bushego można stwierdzić, iż pomiędzy parcelami przy Św. Ducha 44 i 45 znajdował się również mur ogniowy. W trakcie wykopalisk teren zaplecza tych działek nie został objęty badaniami, więc nie wiadomo, czy mur ten pochodził z okresu gotyckiego, czy też nowożytnego. Zabudowa na zapleczach obu wspomnianych posesji w połowie XIX wieku była nadal szachulcowa i nie przekraczała dwóch pięter (ryc. 14).

Przez cały okres funkcjonowania gdańskiej kamienicy mieszczańskiej nie wprowadzono większych zmian konstrukcyjnych. W okresie nowożytnym częściej stosowano sklepienia w piwnicy, co było widoczne w kamienicach przy Św. Ducha 44–46, oraz niektórych pomieszczeniach traktu środkowego i budowaniu niekiedy murowanych schodów opartych na przesklepionych kolebkach. Ustawienie jednej ze ścian traktu środkowego na stropie sieni wymagało zastosowania łąków odciążających na poszczególnych kondygnacjach [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 166]. Średniowieczna kamienica miała licowaną cegłą ścianę, płaski belkowy strop i posadzkę z glazurowanych płytek. Dekoracją architektoniczną sieni były jedynie płytkie wnęki zamknięte gzymsem, lub kilkoma łąkami wspartymi na ceglanych konsolach [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 169]. Zmianom podlegały – zdobione zgodnie z modą – ściany frontowe (głównie szczyt i portal) i przedproża oraz główne pomieszczenia wnętrza [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 166]. Rozplanowanie przestrzenne wewnątrz gdańskiej kamienicy funkcjonowało przez 500 lat, z nie-

wielkimi zmianami [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 164]. Radykalne zmiany wprowadzono dopiero w XIX wieku wraz z rozwojem kamienicy czynszowej. Jak wykazały badania prowadzone w latach 40. i 50. ubiegłego wieku w trakcie odbudowy miasta [Kowalski, Massalski, Stankiewicz 1969: 164], gotyckie mury ogniowe dotrwały do 1945 roku. Niekiedy, tak jak w kamienicy przy ulicy Św. Ducha 44, w XVII wieku mury uległy rozbiórce bądź częściowej rozbiórce, jak w przypadku zachodniej ściany parceli przy Św. Ducha 46. Zasadniczy rzut budynków również nie ulegał zmianie do końca II wojny światowej.

Podsumowanie

W badaniach prowadzonych na terenie posesji przy ulicy Św. Ducha 44–46 nie zanotowano żadnych pozostałości osadnictwa z okresu przed 1330 rokiem. Pierwsze budynki szkieletowe na tym obszarze zostały datowane dendrochronologicznie na koniec lat trzydziestych i początek czterdziestych XIV w. Wykopaliska z lat 2004, 2005 i 2009 przyniosły wiele interesujących danych o rozwoju zabudowy mieszczańskiej w Gdańsku (zwłaszcza najstarszych faz osadnictwa, dla których nie zachowały się źródła historyczne). Rozwój ten odbiega od ewolucji zabudowy innych miast Pomorza [Rębkowski 2001: 154–155]. Związane było to zapewne z dość późnym w porównaniu z Elblągiem czy Kołobrzegiem lokowaniem Głównego Miasta w Gdańsku [Maciakowska w tym tomie]. Na omawianym obszarze nie zarejestrowano zrębowej zabudowy drewnianej, charakterystycznej dla wczesnośredniowiecznego osadnictwa. Pośród innych stanowisk badanych na terenie Głównego Miasta, jedynie przy ulicy Powroźniczej zanotowano ścianę wykonaną w tej technice [Polak 2008: 355]. W materiałach archeologicznych datowanych na XIV w. czytelne są zarówno budowle słupowe, jak i szkieletowe występujące obok siebie. Budownictwo z tego okresu charakteryzuje się dużą różnorodnością i krótkotrwałym użytkowaniem (średnia nie przekraczała 10 lat). Zachowane relikty zabudowy szkieletowej nie są różnokonstrukcyjne, jak w przypadku domów I–V [Krzywdziński w tym tomie], ale wykonane w jednej technologii. Najstar-

sza zabudowa szkieletowa (dom A–D) o ścianach wypełnionych żerdziami została w ciągu kilkunastu lat wyparta przez budowle o ścianach wypełnionych cegłą (dom J).

Jak wykazały dotychczasowe badania archeologiczne, na terenie Głównego Miasta w Gdańsku pod koniec XIV wieku dominowała zabudowa szkieletowa z ceglami w roli wypełnienia. Najstarsze zarejestrowane kamienice na tym obszarze datowane są na pierwszą połowę XV w. Z tego okresu pochodzą także najstarsze zachowane wilkierze, w których nakazywano stawianie murowanych ścian sąsiedzkich i określano ich rozmiary.

W trakcie badań prowadzonych przy ulicy Św. Ducha 44–46 nie zaobserwowano stopniowego przechodzenia od zabudowy drewnianej do murowanej przez budowanie domu ceglanego w głębi działki, jak to miało miejsce w Kołobrzegu i Elblągu. Zdaniem M. Rębkowskiego [2001: 156], budynki ceglane pierwotnie pełniły funkcję budynku magazynowego. Pierwsze kamienice sieniowe pojawiły się w końcu XIII w., a w połowie XIV w. były powszechne w Szczecinie, Kołobrzegu.

Jak do tej pory, na terenie Głównego Miasta w Gdańsku najstarsze murowane budynki pochodzą z XV w. Z tym okresem można wiązać powstanie najstarszych kamienic sieniowych w Gdańsku. Ze względu na słaby stan zachowania reliktyw zabudowy szkieletowej trudno odtworzyć podziały wewnętrzne budynków. W obrębie zabudowy szachulcowej, zarejestrowanej przy Św. Ducha 46, nie zanotowano budynku o podziałach wewnętrznych podobnych do późniejszych kamienic sieniowych.

Stan zachowania gotyckich ścian ogniowych przy ulicy Św. Ducha 45 i 46 nie pozwala na odtworzenie pełnego wyglądu tych budynków. Relikty murów wykazują pewne cechy charakterystyczne dla gotyku, jak staranne fugowanie ścian czy umieszczanie przewodów kominowych i wnęk w grubości murów.

Zabudowa przy ulicy Św. Ducha 44–46 przechodziła w okresie nowożytnym liczne przebudowy nie tylko ścian szczytowych, ale także murów sąsiedzkich. Jak wykazały badania na innych stanowiskach, sytuacja ta miała miejsce bardzo często na te-

renie Głównego [Polak 2008: 356] i Starego Miasta [Polak 2002: 90]. W przypadku kamienicy przy Św. Ducha 44 w XVII wieku wymianie poddano wszystkie ściany obwodowe. Podobną sytuację zarejestrowano w trakcie wykopalisk przy ulicy Grząskiej [Dyrda 2007: 3–4]. Ze względu na utrzymywanie w obrębie każdej z badanych posesji podobnego poziomu użytkowego przez cały okres nowożytny, starsze nawarstwienia za każdym razem ulegały niszczeniu.

Badania archeologiczne wykazały, że kamienice powstałe w XVII, jak i XVIII wieku, budowane były według podziałów wewnętrznych wypracowanych w średniowieczu.

Nieodłącznym elementem gdańskiej kamienicy mieszczańskiej były jej przedproża; przebudowywano je wraz ze ścianami szczytowymi. W trakcie wykopalisk zanotowano pozostałości najmłodszych przedproży, powstałych w początku XIX wieku, oraz relikty przedproża z XVIII wieku. Niestety, relikty te – tak jak i piwnice kamienic – zostały w znacznym stopniu zniszczone przez wkop pod ciepłącieg przeprowadzony przez ten teren już po II wojnie światowej (najprawdopodobniej w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku). W trakcie tych prac nie prowadzono nadzorów archeologicznych, co doprowadziło do utraty wielu cennych danych związanych z rozwojem przestrzennym kamienic – nie tylko przy ulicy Św. Ducha 44–46.

Jak wykazały dane zawarte w aktach Policji Budowlanej oraz wyniki badań archeologicznych, budynek frontowy przy Św. Ducha 44 i 45 zachowały typowe rozplanowanie przestrzeni wewnątrz kamienicy sieniowej do końca II wojny światowej. Znacznym przemianom uległ jedynie dom przy Św. Ducha 46, którego piwnice w początku XX w. zostały adaptowane na wytwórnię kielbas. Na tyłach omawianych posesji ostatnie przebudowy miały miejsce w drugiej połowie XIX wieku.

Mimo ograniczeń wynikających ze stanu zachowania poszczególnych elementów zabudowy w obrębie posesji przy ulicy Św. Ducha 44–46, wykopaliska przyniosły wiele interesujących danych.

Bibliografia:

- Betlejewska C.
1984 *Gdańskie wnętrza mieszczańskie. Dokumentacja historyczna*, t. I–VII, maszynopis w Regionalnym Ośrodku Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Gdańsku [obecnie: Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy w Gdańsku – dalej: NID Gdańsk], Gdańsk.
- Biskup M.
1978 Pod panowaniem krzyżackim – od 1308 do 1454 r. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, 1, Gdańsk: 338–396.
- Buśko C.
1995 Stan badań nad parcelą mieszczańską w średniowiecznych miastach śląskich. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 43, 3: 343–350.
- Chorowska M.
1994 *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław.
- Dąbal J.
w tym tomie Naczynia ceramiczne lokalnej produkcji oraz importowane, użytkowane od XVI do XIX wieku. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX wieku*. Gdańsk, 301–334.
- Dyrda K.
2007 *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy ul. Grząskiej w Gdańsku (SAZ 0255/129/02) prowadzonych w 2007 r.*, maszynopis w archiwum PKWZ w Gdańsku.
2009 *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przy ul. Kleszej w Gdańsku w 2008/2009 roku*, maszynopis w archiwum PKWZ w Gdańsku.
- Gawlicki M.
2005 *Sprawozdanie z badań architektonicznych. Gdańsk, ul. Mariacka 50, Św. Ducha 42–46*, maszynopis w Muzeum Gdańska, Gdańsk.
- Jasiński K.
1985 Chronologia kościołów gdańskich XII i XIII w. *Zapiski historyczne* 50, I:1, 55–57; II:2, 69–89.
- Kasprzak M.
2005 *Wstępne sprawozdanie z badań prowadzonych przy ul. Św. Ducha 44–46 prowadzonych w 2004 roku*, maszynopis w archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
- Kochanowski M.
1999 Ze studiów nad osadnictwem średniowiecznym w obrębie Głównego Miasta w Gdańsku. *Głos archeologa*. W: B. Śliwiński (red.), *Książęta, urzędnicy, złoczyńcy*, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 6, Gdańsk, 115–132.

- Kołosowska E.
1996 *Kaplica Królewska, sprawozdanie z badań wykop nr 4*, maszynopis w archiwum MAG, Gdańsk.
- Koperkiewicz A.
2008 *Wstępne sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w Gdańsku, przy ul. Mariackiej 1*, maszynopis w archiwum PKWZ w Gdańsku.
- Korduba P.
2005 *Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych*, Warszawa.
- Kościński B.
w tym tomie Asortyment naczyń ceramicznych ze średniowiecznych jatek rzeźniczych (ław mięsnych) w Gdańsku. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX wieku*. Gdańsk, 287–300.
- Krzywdziński R.
2005 Ścieki i latryny średniowiecznego i nowożytnego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 53 (3), 279–291.
2009 Stan badań nad budownictwem drewnianym Głównego Miasta w Gdańsku w XIV w. W: H. Paner, M. Fudziński, Z. Borcowski (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*, Gdańsk, 215–244.
- Kowalski J., Massalski R., Stankiewicz J.
1969 *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska*. W: *Gdańsk – jego dzieje i kultura*, Gdańsk, 129–268.
- Łukacz M. M.
2004 Pierwsze przemiany przestrzenne krakowskiej kamienicy mieszczańskiej w świetle jej związków z kamienicą Europy Północnej. W: M.J. Sołtysik (red.), *Kamienica w krajach Europy Północnej*, Gdańsk, 98–136.
- Maciakowska Z.
2004 Zasiadlenie Głównego Miasta w Gdańsku około 1360 roku. *Zapiski historyczne* 69 (1), 120–140.
w tym tomie. Analiza źródeł wraz z próbą odtworzenia zmian w układzie przestrzennym kwartału obejmującego jatki rzeźnicze. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX wieku*. Gdańsk, 655–674.
- Nawrońska G.
1997 Stan badań archeologicznych Starego Miasta w Elblągu. *Archaeologia Elbingensis* 2, 21–34.
2002 Uwagi o budownictwie elbląskim w XIII–XV wieku. W: A. Abramowicz i J. Maik (red.), *Budownictwo i budowniczowie w przeszłości*, Łódź, 287–296.
- Nawrołscy G. i T.
1986 Badania Starego Miasta Elbląga w latach 1983–1984, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34 (4), 609–648.
- Piekalski J.
1995 Budownictwo z drewna w późnośredniowiecznym Wrocławiu. *Archaeologia Historica Polona* 1, 107–125.
2004 *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*, Wrocław.
- Polak Z.
1998 Zabudowa mieszkalna i gospodarcza. Typy konstrukcji, przemiany przestrzenne, datowanie. W: *Archaeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 3, 181–204.
2000 Architektura i urbanistyka średniowiecznego Płocka. W: A. Gołębniak (red.), *Historia Płocka w ziemi zapisana*, Płock, 63–68.
2002 Wyniki wstępnej analizy reliktyw zabudowy zachodniej pierzei ulicy Szklary. W: A. Gołębniak (red.), *Dominikańskie Centrum św. Jacka w Gdańsku. Badania archeologiczne* 2, Warszawa, 19–99.
2008 Badania archeologiczne prowadzone w latach 2002–2004 na stanowisku „Hotel Rezydent” w Gdańsku. W: G. Nawrońska (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza*, Elbląg 2007, 351–358.
- Pudło A.
2014 Działalność Działu Archeologii Muzeum Historycznego Miasta Gdańska. W: M. Fudziński, H. Paner (red.) *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, 269–284.
- Rębkowski M.
2001 *Pierwsze lokacje miast w Księstwie Zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*, Kołobrzeg.
- Rollenhagen O.
2008 *Analiza i opis gdańskich kamienic mieszczańskich ze szczególnym uwzględnieniem budowli z czasów od gotyku do późnego renesansu*, Marburg-Gdańsk.
- Ruta A.
2002 *Opracowanie wyników badań wykopaliskowych na stanowisku przy Długim Targu 32, 33 – „Dom Holenderski”*, maszynopis w archiwum MAG, Gdańsk.
- Spors J.
1982 Lokalizacja miasta lokacyjnego na prawie lubeckim w drugiej połowie XIII i na początku XIV w. *Rocznik Gdański* 42 (1), 17–77.
- Tusk D., Duda W., Fortuna G.
2006 *Był sobie Gdańsk*, Gdańsk.
- Zbierski A.
1978 *Rozwój przestrzenny Gdańska w IX–XIII w.* W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska*, 1, Gdańsk, 71–125.

Monika Kasprzak

Stratigraphic-spatial analysis of the buildings at 44–46 Św. Ducha Street against Main Town developments in Gdańsk

During three seasons (2004, 2005, and 2009) of research works conducted by the Gdańsk Museum and the Archaeological Museum in Gdańsk three burgher parcels located at 44–46 Św. Ducha Street of the total area of 348.5 m² were studied. Altogether 11 horizons representing successive development phases (from the 1330s to 1945, when the city was destroyed) were registered. The parcels at 44–46 Św. Ducha Street were narrow strips of land (20 feet [5.72 m] wide on average) established during the process of dividing long and narrow through parcels.

No signs of settlement before 1330 have been found at 44–46 Św. Ducha Street. Dendrochronological tests have shown that the first frame construction buildings were erected in this area in the late 1330s and the early 1340s. Wooden log houses characteristic of early medieval settlement have not been found there.

Till the mid 15th century altogether nine frame construction buildings were erected and used in various periods on the parcels at 44–46 Św. Ducha Street. Most of them occupied the front parts of the lots, although some were built in the back. At the beginning house walls were filled with wooden poles, then, at the end of the 14th century, with bricks. Signs of light structures at the back of the studied premises, also erected in the 14th century, have also been found.

The archaeological studies performed so far in the Main Town in Gdańsk show that at the end of the 14th century frame structures with brick fillings prevailed. The oldest brick houses found in this area are dated at the first half of the 15th century. The first preserved City Council regulations of those times imposed an obligation to make party walls of bricks and specified the walls sizes. The firewalls found at 45 and 46 Św. Ducha Street were built in the mid 15th century. The remnants of walls found close to the houses at 44–46 Św. Ducha Street, near the King's Chapel, in Powroźnicza Street, and at 19–23 Długa Street have been dated at the same period.

Because of the poor state of the Gothic firewalls at 45 and 46 Św. Ducha Street, it is not possible to fully recreate how the buildings looked like. The Gothic wall relics show some qualities characteristic of those times, such as carefully applied grout or chimney ducts and niches placed in the wall width.

In the early modern period the buildings at 44–46 Św. Ducha Street underwent numerous redevelopments with regard to front walls and party walls. In the 17th century all boundary walls of the house at 44 Św. Ducha Street were changed. As use intensity was similar in all studied premises in the whole early modern period, older layers were damaged each time the redevelopment works were conducted.

Not much can be said about back structures erected at 44 and 45 Św. Ducha Street. Remnants of light wooden structures and latrines have been found on small backyards. Probably only at the turn of the 19th century frame or brick outbuildings were constructed at the back of the premises. The parcel at 46 Św. Ducha Street was fully built-up since the mid 15th century. Stoops – i.e. ground-floor terraces projecting from the building façade, often with a basement underneath – were an inseparable element of Gdańsk burgher houses. They were redeveloped together with front walls. The excavation works have shown the remnants of the youngest stoops erected at the beginning of the 19th century and the relics of those from the 18th century. Unfortunately, both these relics and the basements of burgher houses were significantly damaged during earthworks conducted in the 1970s.

Despite the limitations arising from the current condition of the elements of historical buildings at 44–46 Św. Ducha Street, the excavation works have brought a lot of interesting material.

Monika Kasprzak – mgr archeologii, badacz niezależny. Zainteresowania badawcze dotyczą przede wszystkim gdańskich nowożytnych fortyfikacji obronnych oraz przemiany zabudowy mieszczańskiej. W kręgu zainteresowań znajdują się także przedmioty codziennego użytku wykonane z drewna, rogu i kości, pozyskane w trakcie badań archeologicznych prowadzonych na terenie Gdańska. E-mail: siekmon@poczta.onet.pl.

Asortyment naczyń ceramicznych ze średniowiecznych jatek rzeźniczych (ław mięsnych) w Gdańsku*

Badania archeologiczne prowadzone w latach 2004–2005 na stanowisku nr 43 w kwartale ulic Mariackiej – Św. Ducha oraz Krowiej w Gdańsku objęły swoim zasięgiem obszar dawnych ław mięsnych (*Fleischbänke*) oraz działki nie istniejących obecnie kamienic o numerach 44–46 przy ul. Św. Ducha. Jak wynika z połowego inwentarza zabytków, z wyróżnionych na stanowisku ośmiu (I–VIII) poziomów osadniczych, obejmujących okres od lat 30. XIV wieku po rok 1945 [Krzywdziński w tym tomie], pozyskano łącznie 6295 fragmentów ceramiki naczyniowej. Po uwzględnieniu materiałów nie ujętych w inwentarzu liczbę tę można szacować na 6453 fragmenty (tab. 1).

Ogólna charakterystyka i datowanie materiału

Pozyskany materiał reprezentował wszystkie główne grupy technologiczne (gatunki) ceramiki naczyniowej występujące w nawarstwieniach średniowiecznego i nowożytnego Gdańska, wyszczególnio-

ne w ramach Kolekcji Referencyjnej Ceramiki Gdańskiej, opracowanej w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku [Kościński 2000: 180–181]. W oparciu o zestawienie występowania grup technologicznych ceramiki w poszczególnych poziomach osadniczych (tab. 2) można z dużą pewnością dokonać zasadniczego podziału materiału na pochodzący z warsztatów o tradycji średniowiecznej oraz materiał z pracowni nowożytnych. Z punktu widzenia technologicznego jako cechy charakterystyczne średniowiecznej wytwórczości garncarskiej przyjmuje się wykonywanie naczyń silnie formująco obtaczanych, budowanych techniką taśmowo-ślizgową, w Polsce północnej wypalanych niemal wyłącznie w atmosferze redukcyjnej na kolor czarniawy, szary lub siwy [Kruppe 1981: 83–119; Kajzer 1994: 10–11]. W okresie schyłku garncarstwa średniowiecznego i początków nowożytnego następuje „powszechne zastosowanie toczenia oraz polewania naczyń przy zaniechaniu wypalania w atmosferze redukcyjnej” [Gajewska 1993: 162]. W związku z dość szerokim rozumieniem terminu „powszechno-

Tab. 1. Zestawienie ilościowe fragmentów naczyń ceramicznych z poszczególnych parceli w ramach kolejnych poziomów osadniczych

Parcela	ul. Św. Ducha 43 (Ławy Mięsne)	ul. Św. Ducha 44	ul. Św. Ducha 45	ul. Św. Ducha 46	Razem
Poziom osadniczy	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]
I	203	0	0	0	203
II	661	0	0	92	753
III	1518	0	0	0	1518
IV	1473	0	102	127	1702
V	430	312	0	148	890
VI	65	43	43	235	386
VII	87	6	0	614	707
VIII	227	0	0	67	294
Razem	4664	361	145	1283	6453

* Tekst oddany do druku w 2014 roku.

ści” czy „zaniechania” pewnych cech, zaproponowane w literaturze podziały na etapy rozwoju garncarstwa średniowiecznego i nowożytnego częściowo nakładają się na siebie. Schyłek tego pierwszego (III etap garncarstwa średniowiecznego) przypada na „okres od sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych lat XV w. po zaawansowany początek XVI w. lub jego połowę” [Kruppe 1981: 49], zaś początek drugiego (I okres garncarstwa nowożytnego) na „przełom XV/XVI w. – co najmniej do połowy XVI w.” [Gajewska 1993: 166]. Pomimo różnej nomenklatury obie wymienione fazy dotyczą tego samego momentu przejściowego w garncarstwie polskim, w którym kluczową rolę odgrywa schyłek dominacji ceramiki późnośredniowiecznej (tu: stalowszarej – siwej), zastępowanej równie masowo występującą grupą ceramiki nowożytnej¹. W przypadku Gdańska rolę taką pełni pojawiająca się około połowy XV w. i dominująca ilościowo już w 1. połowie XVI w. ceramika ceglasta, wewnętrznie szkliwiona [por. Starski 2009: 207].

W badanym materiale z ław mięsnych w Gdańsku ceramika o cechach późnośredniowiecznych występuje niepodzielnie w poziomach osadniczych I–IV (tab. 2). Ceramika z poziomu V wykazuje cechy przejściowe: zarówno późnośredniowieczne, jak również wczesnonowożytne. Materiał naczyniowy z młodszych poziomów VI–VIII wykracza poza zakres opracowania ceramiki późnośredniowiecznej. W znacznych, nieprzypadkowych ilościach, występują tam naczynia z grup technologicznych typowo nowożytnych, takich jak ceramika cienkościenna szkliwiona (grupa 7) i nieszkliwiona (grupa 5) oraz wyroby fajansowe (grupa 10) oraz późnonowożytna ceramika szkliwiona (grupa 14). Występująca w najmłodszym

¹ Ze względów porządkowych być może należałoby się zastanowić nad ujednoczeniem systemu periodyzacji ceramiki nowożytnej i średniowiecznej, w tym także wczesnośredniowiecznej. Z „nachodzeniem” na siebie różnych systemów chronologicznych mamy także do czynienia w przypadku początków garncarstwa późnośredniowiecznego – I etap wg J. Kruppe [1981: 48–49] pokrywa się z ostatnim etapem rozwoju garncarstwa wczesnośredniowiecznego – faza F wg W. Dzieduszyckiego [1982: 109]. Równie istotne zmiany zachodzące w fazie D garncarstwa wczesnośredniowiecznego, dotyczące wyparcia w okresie od drugiej połowy X do pierwszej połowy XI w. ceramiki częściowo obtaczanej przez diametralnie różną ceramikę całkowicie obtaczaną, nie stanowiły dla badaczy podstawy do ustanowienia odrębnego systemu periodyzacji.

VIII poziomie wyjątkowo liczna grupa ceramiki średniowiecznej wypalanej redukcyjnie (grupa 2) oraz średniowiecznej kamionki (grupa 9Śr) ma charakter wtórny i pochodzi z współczesnych wkopów instalacyjnych i budowlanych, ingerujących w starsze nawarstwienia kulturowe [Krzywdziński w tym tomie].

Średniowieczne poziomy osadnicze I–IV są zdecydowanie zdominowane przez wypaloną redukcyjnie ceramikę stalowszara występującą w ilości 70–86% wszystkich pozyskanych fragmentów naczyń (ryc. 4: a–d, g, i–j; 5: a–h). Znaczące jest, że tak wysoki udział ceramiki stalowszarej występuje już w najstarszym z poziomów, datowanym dendrochronologicznie na lata 1335–1340. Stanowi to potwierdzenie faktu lokacji omawianej części Głównego Miasta na obszarze nie objętym wcześniej zwartym osadnictwem słowiańskim. Nie zmienia tego fakt współwystępowania w najstarszym poziomie osadniczym dość znacznej ilości (18,7%) ceramiki tradycyjnej, całkowicie obtaczanej, typowej dla gdańskiego grodu (stan. 1) i osady rzemieślniczej (stan. 2) [por. Lepówna 1968, Kościński 1998: 99, tab. 1]. Pojawia się ona niemal wyłącznie w obrębie pełniących funkcje handlowe jatek mięsnych, w żadnej z warstw nie stanowiąc grupy dominującej. Brak starszych – XIII-wiecznych zespołów ceramiki, podobnie jak i stwierdzony w artykule Roberta Krzywdzińskiego [w nin. publikacji], brak na omawianym stanowisku śladów starszych niż XIV-wieczne konstrukcje drewnianych, zdają się potwierdzać tezę o błędnym lokowaniu przez niektórych badaczy gdańskiego miasta na prawie lubeckim w obrębie późniejszego Głównego Miasta. Występowanie ceramiki tradycyjnej jako rezultat nie tylko kontaktów sąsiadujących z sobą grup ludności napływowej i miejscowej, lecz także ewentualnego zamieszkiwania ludności słowiańskiej w obrębie nowo lokowanego Głównego Miasta jest obecnie niemożliwe do wykazania i wymagać będzie dalszego rozpoznania archeologicznego tej części miasta [por. Rębkowski 1995: 77–85].

Wracając do ogólnej charakterystyki gatunków ceramiki pozyskanych z nawarstwień późnośredniowiecznych, warto zwrócić uwagę na stosunkowo liczne (6,4%–10,9%) występowanie importowanych wyrobów kamionkowych. Oprócz znajdowanej od naj-

Tab. 2. Zestawienie ilościowe fragmentów naczyń ceramicznych z poszczególnych grup technologicznych w ramach kolejnych poziomów osadniczych stanowiska

Grupa ceramicznych	1	1/2	2	3	4	5	6	7	8	9Śr	9Nż	10	11	12	13	14	Razem
Poziom osadniczy	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]
I	38	10	142	0	0	0	0	0	0	13	0	0	0	0	0	0	203
II	21	3	635	0	9	1	1	1	0	82	0	0	0	0	0	0	753
III	5	2	1310	2	12	4	7	3	0	159	1	13	0	0	0	0	1518
IV	11	3	1441	16	17	7	60	6	2	131	4	4	0	0	0	0	1702
V	2	0	567	4	0	105	73	45	4	81	2	1	2	0	0	4	890
VI	1	0	86	2	0	60	71	64	6	11	11	28	0	0	1	45	386
VII	0	0	197	2	0	12	40	180	18	20	15	204	13	5	0	1	707
VIII	3	0	212	2	0	0	17	2	0	14	34	2	1	2	0	5	294
Razem	81	18	4590	28	38	189	269	301	30	511	67	252	16	7	1	55	6453

Grupa ceramicznych	1	1/2	2	3	4	5	6	7	8	9Śr	9Nż	10	11	12	13	14	Razem
Poziom osadniczy	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]
I	18,7	4,9	70,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
II	2,8	0,4	84,3	0,0	1,2	0,1	0,1	0,1	0,0	10,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
III	0,3	0,1	86,3	0,1	0,8	0,3	0,5	0,2	0,0	10,5	0,1	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
IV	0,6	0,2	84,7	0,9	1,0	0,4	3,5	0,4	0,1	7,7	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
V	0,2	0,0	63,7	0,4	0,0	11,8	8,2	5,1	0,4	9,1	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0	0,4	100,0
VI	0,3	0,0	22,3	0,5	0,0	15,5	18,4	16,6	1,6	2,8	2,8	7,3	0,0	0,0	0,3	11,7	100,0
VII	0,0	0,0	27,9	0,3	0,0	1,7	5,7	25,5	2,5	2,8	2,1	28,9	1,8	0,7	0,0	0,1	100,0
VIII	1,0	0,0	72,1	0,7	0,0	0,0	5,8	0,7	0,0	4,8	11,6	0,7	0,3	0,7	0,0	1,7	100,0
Średnio	1,3	0,3	71,1	0,4	0,6	2,9	4,2	4,7	0,5	7,9	1,0	3,9	0,2	0,1	0,02	0,9	100,0

Grupy technologiczne ceramiki naczyńowej (zgodnie z Kolekcją Referencyjną Ceramiki Gdańskiej):

1 – ceramika całkowicie obtaczana o tradycji wczesnośredniowiecznej, 2 – ceramika średniowieczna wypalona redukcyjnie (stalowszara), 3 – średniowieczna i wczesnonowożytna ceramika wypalona utleniająco (ceglasta grubościenna), 4 – wczesna ceramika szkliona, 5 – wczesnonowożytna i nowożytna ceramika cienkościenna, nie szkliona, 6 – średniowieczna i wczesnonowożytna grubościenna ceramika szkliona, 7 – nowożytna, cienkościenna ceramika szkliona, 8 – ceramika zdobiona malowaniem, szkliona, 9Śr – kamionka średniowieczna (Siegburg, Langerwehe i in.), 9Nż – kamionka nowożytna (Raeren, Westerwald i in.), 10 – fajans kobaltowy, fajans delikatny, fajans pomorski, 11 – porcelana, 12 – kamionka delikatna, 13 – późnonowożytna, grubościenna ceramika nieszkliwiona, 14 – późnonowożytna ceramika szkliona

starszego poziomu osadniczego właściwej kamionki siegburskiej (ryc. 4: h, k) z w pełni spetryfikowanym czerepem, pojawiły się tu także wyroby identyfikowane jako dolnosaksońskie, w tym angobowane.

W ostatnim poziomie osadniczym (poziom V) z dominującą ilościowo średniowieczną ceramiką wypaloną w atmosferze redukcyjnej (grupa 2 – 63,7%), pojawiają się w zauważalnych ilościach wyroby, których produkcja znajduje rozwinięcie w warsztatach nowożytnych. Należą do nich cienkościenne naczynia nie szkliwione (grupa 5 – 11,8%) zwykle o czerepach jasnosiwych, białawych lub kremowych oraz naczynia ceglaste, polewane wewnętrznym szkliwem ołowiowym barwy miodowej (grupa 6 – 8,2%) (ryc. 4: e-f). Wydaje się, że występujące tu fragmenty cienkościennych naczyń szkliwionych – białych i kremowych (grupa 7 – 5,1%) mają prawdopodobnie charakter wtrętów z młodszych poziomów, podobnie jak i pojedyncze fragmenty naczyń fajansowych, porcelanowych czy późnonowożytnych szkliwionych (grupy 10–14) (tab. 2).

Wymowa zestawienia grup technologicznych ceramiki z poszczególnych poziomów osadniczych ma swoje implikacje chronologiczne. O ile datowanie trzech najstarszych poziomów osadniczych [Krzywdziński w tym tomie], pewnie oparte na przesłankach dendrochronologicznych i numizmatycznych, nie budzi żadnych wątpliwości, to – w odniesieniu do dwóch ostatnich poziomów z nie przemieszanyymi zespołami ceramiki średniowiecznej, tj. poziomów IV i V – datowanie w oparciu o materiał ceramiczny dość zdecydowanie różni się od zaproponowanego przez prowadzącego badania R. Krzywdzińskiego. Zasadniczym wyznacznikiem chronologicznym obu poziomów osadniczych jest obecność fragmentów wczesnonowożytnych naczyń ceglanych, szkliwionych wewnątrz, występujących w ilościach 3,5% (poziom IV) i 8,2% (poziom V) i towarzyszących przeważającym ilościom późnośredniowiecznej ceramiki wypalanej redukcyjnie (84,7–63,7%). Niewielka ilość ceramiki szkliwionej w omawianych poziomach wskazuje na początkowy etap upowszechniania tego typu wyrobów. Według J. Kruppe [1981: 43] pojawianie się szkliwienia naczyń w Polsce ma miejsce od drugiej połowy XV do początków XVI w. W materiałach z zamku w Pucku w la-

tach 40. XV wieku miało już występować 18,6% ceramiki szkliwionej, a na przełomie XV i XVI w. – 29,2% [Starski 2009: 207, tab. 2]. Istotnych danych dostarczają wyniki badań w centrum Głównego Miasta Gdańska. Na stanowisku przy ul. Powroźnicza 1–7 / Długi Targ 20–23 udział ceramiki szkliwionej wzrasta od 1,8% w pierwszej połowie XV w., przez 12% w drugiej połowie XV w. po 30,4% na przełomie XV i XVI w. [Starski 2003, tab. 2]. Na terenie przyszłego Centrum Dominikańskiego przy ul. Szklary 5 ilość naczyń ceglanych szkliwionych oszacowano na 8,3% w wieku XV i 27,4% w wieku XVI [Trzeciecka, Trzeciecki 2002, tab. 35]. Podobnie datowane są wczesnonowożytne naczynia szkliwione w Niemczech. W Niemczech wschodnich ich pojawienie się mogło nastąpić około roku 1500 [Stoll 1980: 250], a w Niemczech północnych ceramika szkliwiona wypiera naczynia stalowszarsze pod koniec wieku XV [Stephan 1983: 87]. W świetle przytoczonych danych występowanie naczyń szkliwionych w ilości 3,5% może odpowiadać najpóźniej okresowi około pierwszej ćwierci XV w., natomiast w ilości 8,2% – okresowi około trzeciej ćwierci XV w. Powoduje to, że – w oparciu o datowanie materiałem ceramicznym – warstwy i obiekty kulturowe z IV poziomu osadniczego powinny powstawać między rokiem 1365 a około 1425, zamiast dotychczasowego datowania 1367 – ok. 1516. Poziom osadniczy V mógł więc funkcjonować między rokiem ok. 1425 a ok. 1475 – czyli znacznie wcześniej niż proponowany okres od ok. 1516 do ok. 1630. Węższe ramy chronologiczne nawarstwień zaliczanych do poziomów osadniczych IV i V zdaje się potwierdzać datowanie pochodzących z nich monet [por.: Krzywdziński w tym tomie]. Pomijając pojedyncze monety XVIII-wieczne, będące późniejszymi wtrętami, emisje monet z poziomu IV nie wykraczają zasadniczo poza drugą połowę XIV w., zaś z poziomu V – poza drugą ćwierć XV wieku. Przyczyną takich rozbieżności mogły być trudności z powiązaniem niszczonej późniejszymi wkopami nawarstwień ziemnych z wyróżnionymi etapami powstawania konstrukcji jatek rzeźniczych. O znacznej skali ingerencji w stratyografię stanowiska świadczy ewidentny brak nawarstwień z ceramiką wczesnonowożytną z końca XV w. do pierwszej połowy XVI w. Skład technologiczny ceramiki naczyniowej z nawar-

Tab. 3. Zestawienie szacunkowych ilości (EVE) rodzajów średniowiecznych naczyń ceramicznych z parceli handlowej (ławy mięsne) i mieszkalnej

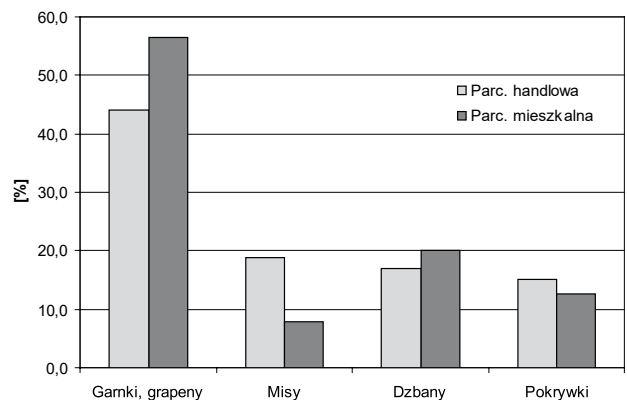
Rodzaj naczyń	Garnki, grapeny	Misy	Dzbany	Pokrywki	Miniaturki	Czarki	Kanki	Pucharki	Rynienki	Klosze	Amforki, butle	Inne	Razem
	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]
Parcela handlowa	32,84	14,08	12,64	11,24	0,17	0,49	0,87	0,56	0,11	0,40	1,00	0,09	74,48
Parcela mieszkalna	14,12	1,99	5,03	3,17	0,00	0,24	0,40	0,00	0,00	0,07	0,00	0,00	25,02
Razem	46,96	16,08	17,67	14,41	0,17	0,73	1,27	0,56	0,11	0,47	1,00	0,09	99,50

Rodzaj naczyń	Garnki, grapeny	Misy	Dzbany	Pokrywki	Miniaturki	Czarki	Kanki	Pucharki	Rynienki	Klosze	Amforki, butle	Inne	Razem
	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]
Parcela handlowa	44,1	18,9	17,0	15,1	0,2	0,7	1,2	0,7	0,1	0,5	1,3	0,1	100,0
Parcela mieszkalna	56,4	8,0	20,1	12,7	0,0	1,0	1,6	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	100,0
Średnio	47,2	16,2	17,8	14,5	0,2	0,7	1,3	0,6	0,1	0,5	1,0	0,1	100,0

stwień VI poziomu osadniczego (tab. 2) wykazuje wiele podobieństw do materiałów z warstw związanych z budową Zielonej Bramy w Gdańsku, co pozwala datować go najwcześniej na drugą połowę XVI w. [por. Kościński 2003: 366, tab. 1 – faza 2].

Charakterystyka asortymentu naczyń średniowiecznych

Jednym z tematów badawczych dotyczących ceramiki późnośredniowiecznej z ław mięsnych w Gdańsku była kwestia ewentualnej specyfiki asortymentu naczyń znajdujących w obrębie tego unikatowego w skali archeologii miejskiej obiektu o jednoznacznie handlowym charakterze. Dla zobrazowania wykorzystywania poszczególnych rodzajów naczyń, materiał ceramiczny potraktowano całościowo, niezależnie od wydzielonych grup technologicznych. W ce-

Ryc. 1. Stanowisko nr 43 w Gdańsku. Zestawienie szacunkowych ilości głównych rodzajów średniowiecznych naczyń ceramicznych z parceli handlowej (ławy mięsne) i mieszkalnej. Oprac. Autor

Fig. 1. Estimated numbers of main forms of medieval ceramic vessels at commercial (meat stalls) and housing premises. Prepared by the author

lach porównawczych materiał z ław mięsnych zestawiono z materiałem z działek mieszkalnych funkcjonujących w bezpośrednim sąsiedztwie, w obrębie tej samej parceli z ul. Św. Ducha 43. W celu zobiektywizowania wyników i wyeliminowania niejednakowych możliwości identyfikacji różnych rodzajów naczyń², w analizie wykorzystano tylko i wyłącznie fragmenty wylewów naczyń. W trakcie badania dokonano pomiarów wielkości kątovej poszczególnych fragmentów, co pozwoliło na uniknięcie ew. wpływu grubości ścianek naczyń na ich fragmentację oraz umożliwiło obliczenie współczynnika szacunkowej ilości naczyń EVE³ [Orton, Tyers, Vince 1992: 172].

Badanie oparto na zespole 803 fragmentów wylewów (626 fragmentów z parceli handlowej i 177 fragmentów z parceli mieszkalnej⁴), należących do minimum 100 naczyń. Reprezentowały one zestaw naczyń typowy dla wytwórczości garncarskiej okresu późnego średniowiecza (tab. 3). Wartości średnie pozwalają stwierdzić dominującą rolę garnków i trójnóżków-grapenów⁵ – 47,2% (ryc. 4: a–f) oraz zbliżone do siebie, mniejsze ilości mis – 16,2% (ryc. 5: a–d), dzbanów – 17,8% (ryc. 4: g–k) i pokrywek – 14,5% (ryc. 5: e–f). Pozostałe rodzaje naczyń, takie jak stołowe czarki, pucharki (ryc. 5: h), naczynka miniaturowe, kuchenne rynienki do pieczenia (ryc. 5: g), klosze do zakrywania żaru w paleniskach, patelnie oraz butle, amfory i skarbonki ceramiczne stanowiły łącznie 4,4% wszystkich stwierdzonych naczyń.

Zestawienie rodzajów naczyń z dwóch odmiennych funkcjonalnie obszarów – parceli handlo-

wej i mieszkalnej – jedynie w ograniczonym zakresie zmienia przedstawiony powyżej obraz (tab. 3, ryc. 1). Jako najistotniejszą różnicę można uznać wyraźnie większą liczbę mis stwierdzonych w jatkach rzeźniczych (18,9%) niż na działkach z zabudową mieszkalną (8%). Może to być tłumaczone wykorzystywaniem mis, zwłaszcza dużych rozmiarów, do wystawiania na sprzedaż mniejszych porcji mięsa. Wobec stosunkowo małej liczby mis można przypuszczać, że towar zasadniczo wywieszano na stwierdzonych w materiale ruchomym drewnianych kołkach-hakach mocowanych do deski oraz przechowywano w naczyniach klepkowych. Większy udział mis ceramicznych na straganach został skompensowany mniejszą liczbą garnków i trójnóżków (44,1%). Obecność tych ostatnich, w ilościach niewiele tylko mniejszych niż wśród zabudowy mieszkalnej (56,4%), każe się zastanowić nad możliwością przetwarzania termicznego żywności w jatkach – bądź to na użytek własny handlarzy, bądź to na sprzedaż. Niewykluczone więc, że stwierdzone w większości jatek paleniska [por. Krzywdziński w tym tomie] mogły pełnić nie tylko funkcję grzewczą. Służący do ogrzewania żar zabezpieczano w obrębie palenisk przy pomocy specjalnych kloszy ceramicznych, w formie odwróconych stożkowatych mis z otworami w ściankach i taśmowatym uchwytem u góry. Pozostałości tego typu urządzeń występowały jednak rzadko (0,3–0,5%) i to zarówno w jatkach rzeźniczych, jak też w obrębie zabudowań mieszkalnych. Warto także zwrócić uwagę na zbliżone ilościowo występowanie na obu zróżnicowanych funkcjonalnie parcelach naczyń stołowych, takich jak dzbany (17–20,1%) oraz naczynia do picia: pucharki, czarki i kanki (0,64–1,91%). Nieznacznie wyższa ilość tych naczyń w zabudowie mieszkalnej nie wydaje się istotna ilościowo. Stwierdzenie występowania naczyń do przechowywania płynów (w tym dzbanów) w jatkach rzeźniczych wydaje się logiczne choćby ze względów sanitarnych, jednak temat ten wymagać będzie dalszych badań.

Zestawienie występowania zróżnicowanych zestawów naczyń ceramicznych na dziesięciu stanowiskach typu zamkowego, klasztornego i miejskiego, wykonane przez M. Starskiego na użytek opracowania średniowiecznych naczyń z Pucka [Starski 2009:

² Określanie naczyń na podstawie szczególnie charakterystycznego wykończenia powierzchni (np. polerowanie powierzchni zewnętrznej dzbanów, powierzchni wewnętrznej makutr) czy szczególnych elementów formy (np. nóżki grapenów, uchwyty pokryw) powoduje, że ustalenie proporcji występowania poszczególnych rodzajów naczyń może być zafałszowane nierównymi możliwościami ich identyfikacji.

³ EVE (*estimated vessel-equivalent*) wyznacza się dzieląc uzyskaną z pomiarów wielkość kątową wylewów przez wartość 360 stopni, właściwą dla obwodu wylewu pojedynczego naczynia.

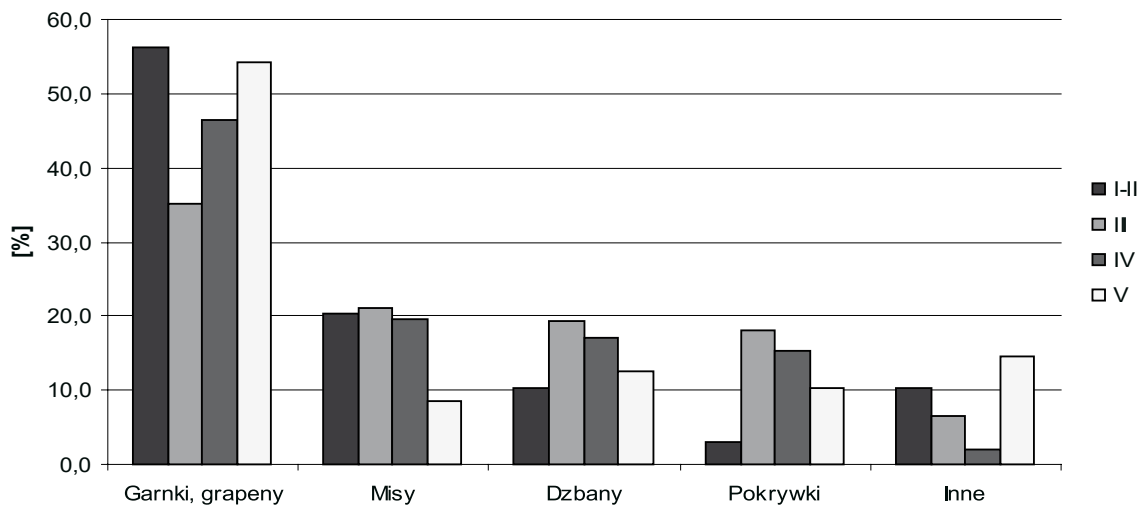
⁴ Różnica ilości fragmentów wylewów z parceli handlowej i mieszkalnej nie powinna mylić, gdyż wynika z większego obszaru zajętego przez ławy mięsne niż parcele mieszkalne.

⁵ Ze względu na podobieństwa formalne wylewów obu rodzajów naczyń, na użytek niniejszego opracowania garnki i trójnóżki-grapeny zdecydowano się zaliczyć do jednej grupy.

Tab. 4. Zestawienie szacunkowych ilości (EVE) rodzajów średniowiecznych naczyń ceramicznych z parceli handlowej (ławy mięsne) w poszczególnych poziomach osadniczych

Rodzaj naczyń	Garnki, grapeny	Misy	Dzbany	Pokrywki	Inne	Razem	Ilość fr. wylewów
Poziom (datowanie)	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]
I-II (1335-1347)	1,8	0,7	0,3	0,1	0,3	3,3	32
III (1347-1367)	8,2	4,9	4,5	4,2	1,5	23,3	210
IV (1367-1425)	18,9	7,9	6,9	6,2	0,8	40,7	321
V (1425-1475)	4,0	0,6	0,9	0,7	1,1	7,3	63
Razem	32,8	14,1	12,6	11,2	3,7	74,5	626

Rodzaj naczyń	Garnki, grapeny	Misy	Dzbany	Pokrywki	Inne	Razem
Poziom (datowanie)	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]
I-II (1335-1347)	56,3	20,4	10,2	3,0	10,2	100,0
III (1347-1367)	35,1	21,0	19,3	18,1	6,5	100,0
IV (1367-1425)	46,4	19,5	17,0	15,2	1,9	100,0
V (1425-1475)	54,2	8,6	12,6	10,2	14,5	100,0
Średnio	44,1	18,9	17,0	15,1	4,9	100,0

Ryc. 2. Ławy mięsne w Gdańsku. Zestawienie szacunkowych ilości (EVE) rodzajów średniowiecznych naczyń ceramicznych z parceli handlowej (ławy mięsne) w poszczególnych poziomach osadniczych. Oprac. Autor

Fig. 2. Estimated numbers (EVE) of various forms of medieval ceramic vessels at commercial premises (meat stalls) in individual settlement layers. Prepared by the author

234, tab. 6], dostarcza analogii do wyników uzyskanych dla prezentowanych materiałów. Proporcje występowania poszczególnych rodzajów naczyń na par-

celi mieszkalnej badanego stanowiska wykazują największe podobieństwo do materiałów z innego stanowiska gdańskiego, położonego przy ul. Powroź-

nicznej, a także zamków w Ostródzie i Skarszewach. W cytowanych przypadkach ze zdecydowanie dominującą ilością garnków koreluje mała ilość mis i średnia ilość dzbanów. Jediną różnicę stanowi niższa ilość pokrywek, charakterystyczna dla ul. Powroźnicznej, Ostródy i Skarszew. Taki asortyment naczyń może więc okazać się charakterystyczny dla gdańskiego ośrodka miejskiego w XIV–XV w.

Na żadnym z zestawionych przez M. Starskiego dziesięciu stanowisk nie znajdujemy bezpośrednich podobieństw do badanych materiałów z kramów rzeźniczych (parcela handlowa). Nigdzie nie znajdujemy ilości mis sięgającej niemal 20%, przy tylko nieco mniejszej ilości dzbanów i pokrywek oraz braku kubków. Wysoki udział mis sięgający 32% występuje jedynie w pozostałościach pracowni garncarskiej na stanowisku nr 98 w Gdańsku [Kościński 1998a, tab. 2], które ze względu na stwierdzony produkcyjny charakter nie może stanowić ścisłej analogii.

Interesujących danych na temat asortymentu naczyń ceramicznych w obrębie parceli handlowej i mieszkalnej w obrębie średniowiecznych jatek rzeźniczych dostarcza analiza zmian naczyń w poszczególnych poziomach osadniczych. Ze względu na niewielkie ilości materiału oraz stosunkowo krótki czas trwania (łącznie około 12 lat), pierwsze dwa poziomy osadnicze (I–II) potraktowano łącznie. Pewne ograniczenia przy dokonaniu porównań wymusza specyfika przemian rozplanowania stanowiska. Parcele mieszkalne mogą być analizowane jedynie w trzech najstarszych poziomach osadniczych (I–III). Począwszy od czwartego poziomu osadniczego działki mieszkalne zostają zajęte przez rozbudowywane w kierunku wschodnim jatki rzeźnicze. W celu zrekompensowania niedoboru materiału z najmłodszych poziomów średniowiecznych (IV–V), wyjątkowo do analizy włączono fragmenty naczyń z leżących niewielkim oddaleniu parceli mieszkalnych zlokalizowanych przy ul. Św. Ducha 44–46.

Dane dotyczące asortymentu naczyń ceramicznych w kolejnych poziomach osadniczych konstrukcji jatek rzeźniczych wykazują dwojakie tendencje do zmian w czasie (tab. 4, ryc. 2). W początkowym okresie funkcjonowania jatek (poziomy I–II) zestaw używanych naczyń w głównej mierze składa

się z garnków i grapenów (56,3%) oraz mis (20,4%). W mniejszych ilościach występują dzbany (10,2%) i pokrywki (3%). W łącznej ilości 10,2% („Inne”) pojawiają się naczynia miniaturowe (5,1%) oraz pucharki (5,1%). W III poziomie osadniczym notujemy znaczne urozmaicenie asortymentu przez pojawienie się większych ilości dzbanków (19,3%) i pokrywek (18,1%) oraz szerokiej gamy mniej licznych wyrobów (czarek, pucharków, kanek, rynienek i kloszy – łącznie 6,5% wszystkich naczyń). Odbywa się to kosztem silnego spadku udziału garnków i grapenów (35,1%). Ilość mis utrzymuje się nadal na wysokim poziomie 21%. Uchwycona tendencja zmian zostaje jednak zahamowana a nawet zawrócona w młodszych poziomach osadniczych. W poziomach IV i V asortyment ponownie ulega uproszczeniu – ilość garnków i grapenów ponownie wzrasta (46,4–54,2%), a udział wszystkich liczących się rodzajów naczyń – dzbanków, pokrywek oraz mis – wyraźnie spada.

Odwrócenie początkowej tendencji zmian jest dość zaskakujące. Jak wykazały badania średniowiecznej ceramiki z Pucka, stopniowe ograniczanie znaczenia garnków kuchennych oraz urozmaicenie typów używanych naczyń ceramicznych ma charakter stały przez cały wiek XV i początek wieku XVI [Starski 2009: 233]. Jest też przyjmowane jako typowa tendencja schyłku garncarstwa średniowiecznego i początku nowożytnego [Kajzer 1994: 12].

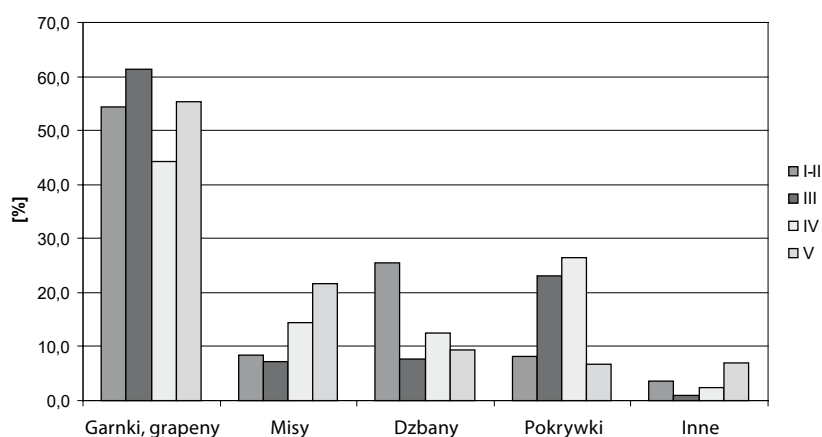
Nieco odmiennie zachodziły zmiany naczyń wykorzystywanych w trzech najstarszych poziomach osadniczych działek sąsiadujących ze straganami mięsnymi i objętymi zabudową mieszkalną (tab. 5, ryc. 3). Tu już od poziomu III następuje wzrost ilości garnków i grapenów (z 54,4% do 61,3%) i wyraźny spadek (z 25,5% do 7,6%) użytkowania, licznych początkowo, dzbanków oraz i tak tylko pojedynczo występujących czarek i kanek (tab. 5: naczynia „Inne”). Przez cały rejestrowany okres ilość użytkowanych mis pozostaje niewielka (8,3–7,1%). Jedinym znacznym wzrostem (z 8,2% do 23,1%) w poziomie III odnotowuje liczbę pokrywek garnków. Obserwowane zmiany można określić jako uproszczenie zestawu używanych rodzajów naczyń.

Po uwzględnieniu materiałów z parceli mieszkalnych odkrytych przy ul. Św. Ducha 44–46, łączonych z IV i V poziomem osadniczym stanowi-

Tab. 5. Zestawienie szacunkowych ilości (EVE) rodzajów średniowiecznych naczyń ceramicznych z parceli mieszkalnych (wykop ul. Św. Ducha 43: poziomy I–III, wykop ul. Św. Ducha 44–46: poziomy IV–V) w poszczególnych poziomach osadniczych

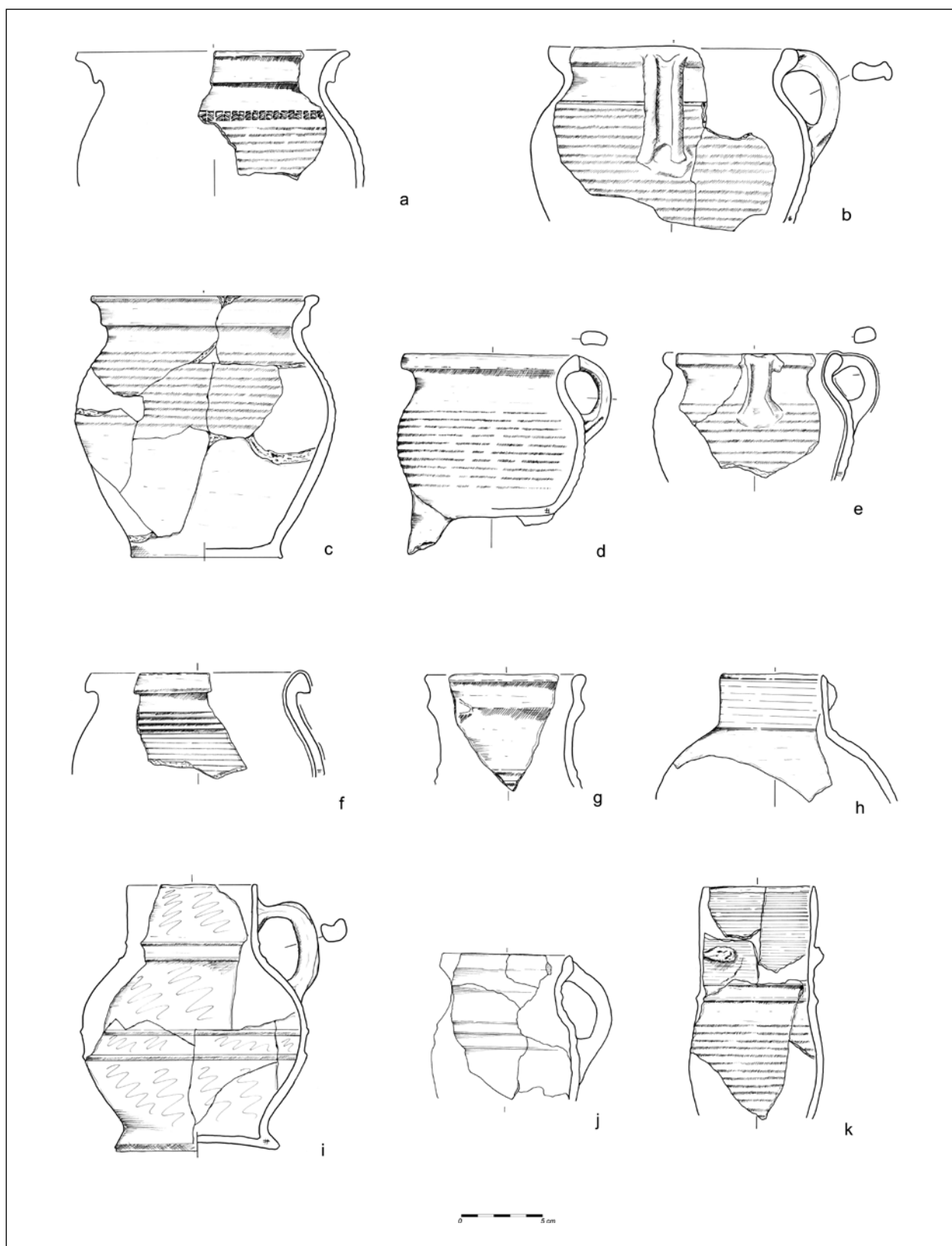
Rodzaj naczyń	Garnki, grapeny	Misy	Dzbany	Pokrywki	Inne	Razem	Ilość fr. wylewów
Poziom (datowanie)	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]	[n]
I–II (1335–1347)	9,5	1,5	4,5	1,4	0,6	17,5	125
III (1347–1367)	4,6	0,5	0,6	1,7	0,1	7,5	52
IV (1367–1425)	3,8	1,2	1,1	2,3	0,2	8,5	62
V (1425–1475)	12,9	5,1	2,2	1,6	1,7	23,4	128
Razem	30,8	8,3	8,3	7,0	2,6	56,9	367

Rodzaj naczyń	Garnki, grapeny	Misy	Dzbany	Pokrywki	Inne	Razem
Poziom (datowanie)	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]
I–II (1335–1347)	54,4	8,3	25,5	8,2	3,7	100,0
III (1347–1367)	61,3	7,1	7,6	23,1	0,9	100,0
IV (1367–1425)	44,2	14,3	12,6	26,6	2,3	100,0
V (1425–1475)	55,3	21,7	9,3	6,7	7,1	100,0
Średnio	54,1	14,5	14,5	12,3	4,5	100,0

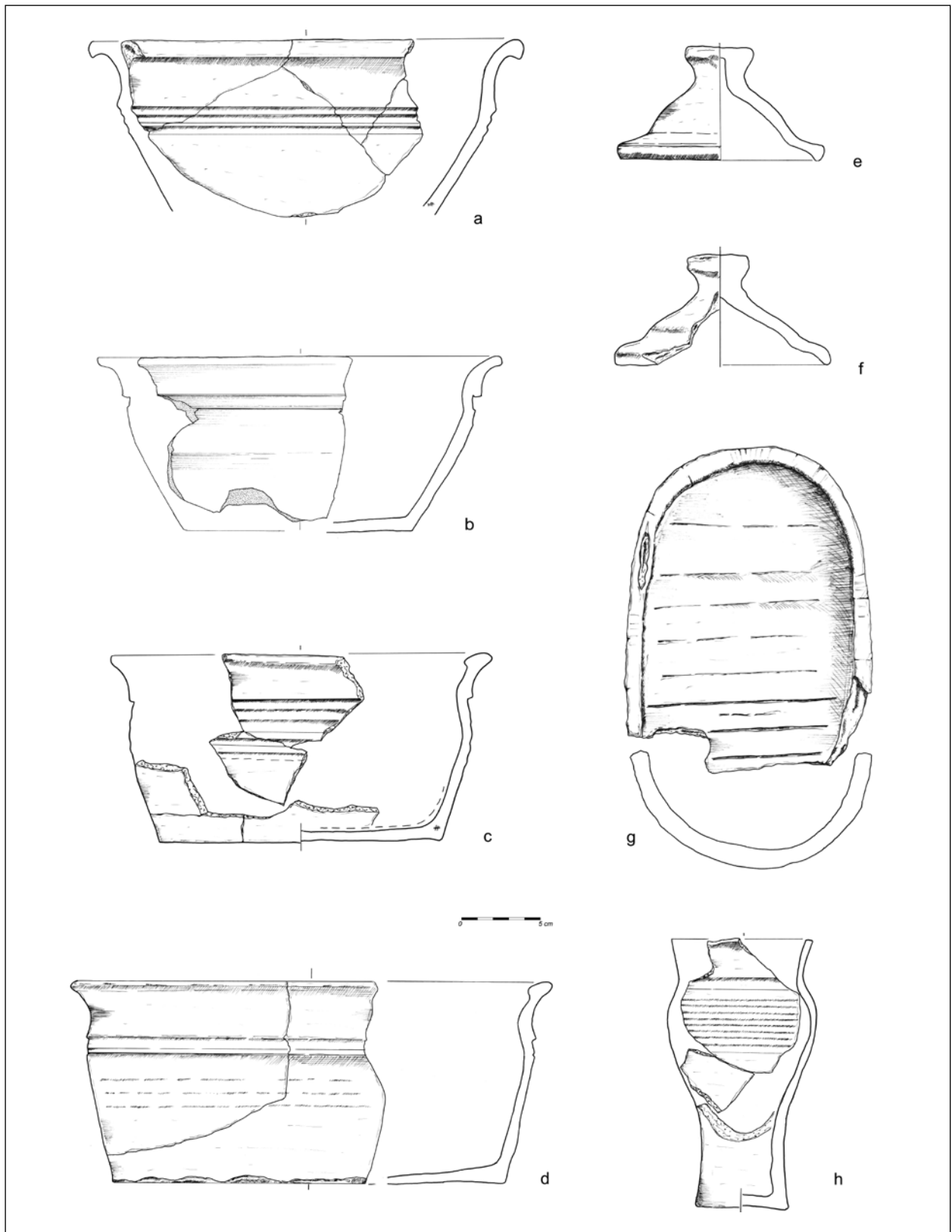
Ryc. 3. Zestawienie szacunkowych ilości (EVE) rodzajów średniowiecznych naczyń ceramicznych z parceli mieszkalnych (wykop ul. Św. Ducha 43: poziomy I–III, wykop ul. Św. Ducha 44–46: poziomy IV–V) w poszczególnych poziomach osadniczych. Oprac. Autor

Fig. 3. Estimated numbers (EVE) of various forms of medieval ceramic vessels at housing premises (trench at 43 Św. Ducha Street: layers I–III, trench at 44–46 Św. Ducha Street: layers IV–V) in individual settlement layers. Prepared by the author

Ryc. 4. Wybór średniowiecznych naczyń ceramicznych: garnki i grapeny – a–f; dzbany – h–i, k; kanka – j. Ceramika stalowoszara – a–d, g, i, j; ceramika ceglasta szkliwiona – e–f; kamionka z Siegburga – h, k

Fig. 4. An assortment of medieval ceramic ware: pots and pipkins – a–f; jugs – h–i, k; a churn – j; greywares – a–d, g, i, j; lead-glazed redwares – e–f; stoneware from Siegburg – h, k

Ryc. 5. Wybór średniowiecznych naczyń ceramicznych: misy – a–d, pokrywki – e–f; rynienka – g; pucharek – h. Ceramika stalowoszarska – a–h

Fig. 5. An assortment of medieval ceramic ware: bowls – a–d, lids – e–f; a dripping pan – g; a goblet – h; greywares – a–h

ska, trendy zmian asortymentu naczyń wyraźnie się komplikują. Udział garnków-grapenów ulega fluktuacjom w zakresie 44,2–55,3% nie wykazując przy tym jednolitej tendencji, ilość pokryw w IV poziomie nadal wzrasta do 26,6%, by następnie spaść do 6,7%. Pewną kontynuację wykazują zmiany ilości mis, których ilość w IV i V poziomie systematycznie wzrasta do 21,7%, udział dzbanów pozostaje od poziomu III na niskim pułapie 12,6–9,3%.

Porównanie tendencji zmian rodzajów naczyń w obrębie parceli handlowej i mieszkalnych nie wykazuje żadnych zbieżności. Trudno też o jednoznaczną interpretację zmian zachodzących w obrębie każdego z tych odrębnych funkcjonalnie obszarów. Być może w uzyskanych wynikach znajdują odbicie różne co do kierunków trendy zmian, cechujące jedno-

czasową wytwórczość naczyń należących do odrębnych kategorii technologicznych. Nie można wykluczyć, lub wręcz należałoby się spodziewać odmiennych tendencji w wytwórczości ceramiki stalowoszarzej, ceglastej szklawionej czy zróżnicowanego napływu importowanych wyrobów kamionkowych. Choć niewątpliwie najistotniejszym motorem zmian asortymentu używanych naczyń było zapotrzebowanie na wyroby o określonej funkcji, należałoby podjąć próbę wyjaśnienia, jaki był wpływ zmian w obrębie każdego z wyróżnionych gatunków (grup technologicznych) naczyń na całościowy obraz popytu na wyroby ceramiczne w obrębie badanego stanowiska. Cel ten powinno spełnić będące w trakcie realizacji całościowe opracowanie prezentowanego tu zaledwie fragmentarycznie materiału.

Bibliografia:

Dzieduszycki W.

1982 *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X w. do połowy XIV w.* Wrocław.

Gajewska M.

1993 Garncarstwo nowożytnie w Polsce. Stan i potrzeby badań. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna* 36. 1989–1990, 159–169.

Kajzer L.

1994 „Główne momenty” raz jeszcze. Uwagi o przemianach garncarstwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w Polsce. W: A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*. Rzeszów, 9–13.

Kościński B.

1998 Wstępne wyniki badań na stanowisku 2 w Gdańsku w 1996 roku. W: H. Paner (red.), *Gdańsk średniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych*. Gdańsk, 94–118.

1998a *Materiał ceramiczny z domniemanego pieca garncarskiego (piec 1 – warstwa 3054) ze stanowiska „Monopol” w Gdańsku (Nr SAZ 255/98/01)*, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

2000 Kolekcja Referencyjna Ceramiki Gdańskiej (KRCG). W: W. Brzeziński (red.), *Metody badań wykopaliskowych*. Warszawa, 179–187.

2003 Badania w obrębie średniowiecznego portu gdańskiego (stan. 103 – Zielona Brama w Gdańsku). W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza* 2. Gdańsk, 357–384.

Kruppe J.

1981 Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce. *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* 53. Wrocław.

R. Krzywdziński

w tym tomie *Jatki rzeźnicze Głównego Miasta w Gdańsku w świetle źródeł archeologicznych*. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. *Studia i materiały Muzeum Gdańska* XVI, Gdańsk, 13–234.

Lepówna B.

1968 Garncarstwo gdańskie w X–XIII wieku, W: J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny* VII. Gdańsk.

Orton C, Tyers P., Vince A.

1992 *Pottery in Archaeology*. Cambridge.

Rębkowski M.

1995 *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego Kołobrzegu*. Kołobrzeg.

Starski M.

2003 Późnośredniowieczne naczynia ceramiczne. W: *Hotel Rezydent. Badania archeologiczne. Wstępne opracowanie zabytków ruchomych*, maszynopis w Archiwum PWKZ w Gdańsku, 20–44.

2009 Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku. *Studia i Materiały Archeologiczne* 14, 195–284.

Stephan H.-G.

1983 Die mittelalterliche Keramik in Norddeutschland (1200– bis 1500). *Aus dem Alltag der mittelalterli-*

chen Stadt. Hefte des Focke Museums 62, 65–122, Bremen.

Stoll H.-J.

1980 Zur Keramik mit Bleiglasur der Stadtkerngrabung Magdeburg. *Zeitschrift für Archäologie* 14, 240–270. Berlin.

Trzeciecka A., Trzeciecki M.

2002 Późnośredniowieczne naczynia gliniane z badań na terenie centrum Dominikańskiego w Gdańsku – działki Szklary 1 – Szklary 5. W: A. Gołębnik (red.), *Dominikańskie Centrum Św. Jacka w Gdańsku. Badania archeologiczne 2* [Światowit, Suppl., vol. IX]. Warszawa, 135–205.

Bogdan Kościński

The assortment of ceramic ware from medieval butchers' stalls (meat stalls) in Gdańsk

During the archaeological research conducted in 2004 at site no. 43 in Gdańsk, in the area of butchers' stalls, the oldest five settlement layers (I–V) have been recognized that contain undisturbed groups of ceramics characteristic of late Middle Ages and – in small part – of the post-medieval period. The studied material consisted of 5066 fragments (Table 1) of minimum 137 vessels (the number determined with the help of EVE – estimated vessel equivalent method). The oldest three settlement layers (I–III), dated with the dendrochronological method at 1335–1367, included almost exclusively vessels fired in reducing atmosphere (70–86.3%) (Fig. 4: a–d, g, i–j; Fig. 5: a–h), as well as stoneware imported from Siegburg (Fig. 4: h, k) and Lower Saxony (6.4–10.9%) (Table 2). Only the oldest layer included a bigger number (18.7%) of traditional ceramic ware typical of early medieval pottery from the Pomerania region – it is probably an effect of the contacts of migrant settlers coming to the newly established Main Town with local Slavic people from the Old Town. Younger settlement layers (IV–V) included in their initial strata small quantities of thin-walled, unglazed, light grey or cream-coloured sherds of ceramic ware from the early modern period (11.8%), as well as lead-glazed redwares from the post-medieval period (3.5–8.2%) (Fig. 4: e–f). A small number of lead-glazed redwares found in the last strata of layer V made it possible to narrow its dating to the 3rd quarter of the 15th century.

The analysis of the medieval ceramics assortment regardless of technology categories (Table 3) has shown the biggest number of cooking vessels, flat-bottom pots and pipkins, (47.2%) (Fig. 4: a–f), and a slightly smaller number of bowls (16.02%) (Fig. 5: a–d), jugs (17.08%) (Fig. 4: g–k), and lids (14.5%) (Fig. 5: e–f). Moreover, the analysis has also shown a small number of miniature vessels, drinking cups and goblets (Fig. 5: h), dripping pans (Fig. 5: g), and fire covers – each of them in the amount of ca 1% of the total number of items found. The comparison of the assortment of vessels used in the area where commercial premises, medieval meat stalls, were located with those used in housing premises of the same time shows that bowls were used significantly more often in commercial premises – probably to display small meat portions for sale. Almost 20% share of bowls in the studied assortment cannot be found in any of the published material on research conducted in medieval cities, castles or monasteries.

Data on changes in the assortment of ceramic ware in succeeding settlement layers of meat stall structures (Table 4) show a gradual tendency to simplify the set of forms used: a decreasing number of jugs, lids and other rarely used vessels and an increase in the number of cooking pots. According to comparison studies, this tendency seems to conflict with the tendencies present in old medieval and early modern pottery industry, i.e. a tendency to gradually diversify the assortment of goods. The analysis of similar changes within housing premises shows the absence of noticeable constant trends in time (Table 5). Maybe the results obtained in the study reflect trends in changes that go in opposite directions and characterize simultaneous production of ceramics in separate technology categories. This hypothesis surely needs further verification.

Bogdan Kościński — mgr archeologii, kierownik Działu Zbiorów Gdańskich w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku. Zainteresowania badawcze: ceramika wczesno- i późnośredniowieczna z obszaru Pomorza Wschodniego.

E-mail: b.koscinski@archeologia.pl

Naczynia ceramiczne lokalnej produkcji oraz importowane, użytkowane od XVI do XIX wieku

Wstęp

W efekcie badań archeologicznych, prowadzonych na stanowisku nr 43 w Gdańsku, pozyskano łącznie 6295 fragmentów naczyń ceramicznych. Niniejsza analiza dotyczy naczyń z nowożytnych poziomów osadniczych (1078 ułamków) i stanowi kontynuację badań przeprowadzonych dla horyzontów średniowiecznych [Kościński w tym tomie]. Ze względu na stosunkowo niewielką liczbę wyrobów nowożytnych, mało reprezentatywną w ogólnej skali znalezisk z Gdańska, wnioski ujęto w formę ogólnych uwag na temat ceramiki użytkowej z tego okresu.

Celem artykułu jest zaprezentowanie nowożytnych naczyń ceramicznych oraz próba interpretacji ówczesnej wytwórczości w kontekście wyników badań ze stanowiska.

Studia nad dziejami garncarstwa dużych ośrodków miejskich są – pomimo rosnącej liczby publikacji na ten temat – wciąż niewystarczające. Wynika to z dużej liczby źródeł ruchomych, pozyskiwanych często w dziesiątkach tysięcy na miejskich stanowiskach archeologicznych, jednak faktem jest, że wciąż nie w pełni wykorzystujemy potencjał poznawczy tej kategorii materiałów.

Istotnym problemem badawczym dotyczącym wyrobów ceramicznych pozyskanych w wyniku eksploracji warstw na obszarze miast jest skomplikowana i często naruszona stratygrafia, która utrudnia wyodrębnienie koherentnych zespołów. Podczas badania źródeł ruchomych istotne dane zawierają zbiory z wypełnisk konstrukcji, w tym latryn. Próbę analizy tej kategorii zespołów podjęto w artykule.

Stan badań nad nowożytnymi naczyniami ceramicznymi w Gdańsku

Pomimo rosnącej liczby źródeł ruchomych, stan badań nad nowożytnymi naczyniami ceramicznymi z obszaru Gdańska wciąż nie jest dostateczny. Szczególnie zaniedbanym obszarem badawczym wydaje się lokalne garncarstwo. Pierwsze publikacje dotyczące ceramiki pomorskiej powstały w wyniku zainteresowań niemieckich badaczy krótko przed pierwszą wojną światową. Największą uwagę poświęcono w nich wyrobom artystycznym [Secker 1915; 1917]. Dalsze prezentacje materiałów, już po II wojnie światowej, podjęli polscy badacze Jan Chranicki i Maria Przeździecka [Przeździecka 1954; Chranicki 1969]. Kolekcję ceramiki pomorskiej wzbogaciła Elżbieta Kilarska, licznie prezentując i omawiając materiały pochodzące ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku [Kilarska 1976; 1997; 2003; 2007]. Od końca lat pięćdziesiątych XX w. trwają badania nad wyrobami ceramicznymi ze stanowisk archeologicznych w Gdańsku. Stanowią one wciąż jeszcze niedostateczny zbiór analiz, w odniesieniu do liczby i różnorodności pozyskiwanych materiałów [Kościński 1998; 2003; Oniszcuk-Rakowska 2002; 2005; 2007].

Ze względu na obecność wyrobów importowanych wśród naczyń ceramicznych pozyskiwanych w efekcie prac wykopaliskowych w Gdańsku, pomocne podczas analiz porównawczych są publikacje wyników badań nad tą kategorią źródeł w krajach Europy Zachodniej. Literatura na temat wyrobów z ośrodków produkcji naczyń oraz dystrybuujących je ośrodków jest bardzo bogata [przykładowa literatura: Poll 1967; Stephan 1981; Baart, Krok, Lagerweij 1986; Barker 1990; 2003; Gaimster

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

1997; 2002; 2006; 2007; Bartels 1999; 2005; Först 2006: 39–81; Back, Bergold 2009; Gawronsky 2012]. W zakresie polskich opracowań, dotyczących importów naczyń ceramicznych odkrywanych na obszarze Pomorza Wschodniego, literatura wciąż jeszcze jest skromna [przykładowo: Nawroński 1997; Oniszczuk-Rakowska 2002; 2005; 2007; Starski 2005; 2008; 2009; 2010; Dąbał 2009; 2012; 2013; Nawrońska 2009].

Metody analizy

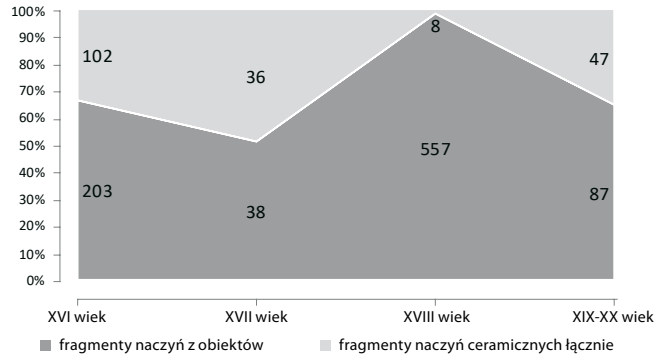
Analizie poddano fragmenty naczyń ceramicznych z 23 jednostek stratygraficznych, których chronologię określono szeroko na nowożytność. Wśród nich wyróżniono pięć obiektów z wypełnisk, z których pozyskano materiał:

- konstrukcja 895 – latryna (XVI wiek)
- wkop 802 – wkop rozbiórkowy latryny (XVII wiek)
- wkop 484 – wkop pod wodociąg (XVIII wiek)
- konstrukcja 206 – latryna (XVIII wiek)
- wkop 15 – wkop pod drewniany przewód wodociągowy, łączący kolektor z ulicy Mariackiej i Św. Ducha (XIX wiek)¹.

W efekcie przeprowadzonych badań, ze wszystkich wyróżnionych jednostek pozyskano łącznie 1078 fragmentów naczyń ceramicznych (202 wylewy, 753 brzuśce, 123 dna). Podstawowy problem badawczy podczas formułowania spostrzeżeń dotyczących naczyń z poszczególnych sekwencji chronologicznych stanowiły nierówne proporcje w liczbie pozyskanych źródeł z poszczególnych, wydzielonych jednostek stratygraficznych (ryc. 1).

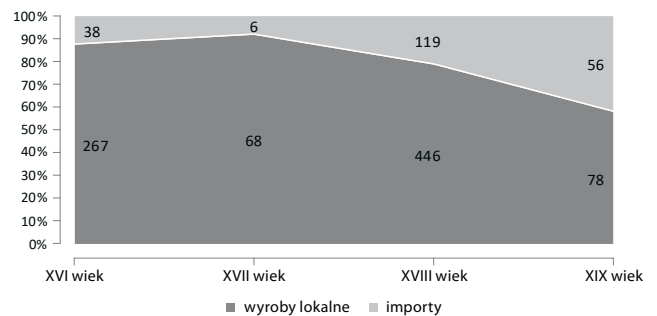
W oparciu o przeprowadzone statystyki, materiały pochodzące z poziomów osadniczych, których chronologię określono na XVII i XIX wiek są pod względem liczebności niereprezentatywne. Podobne spostrzeżenia odnoszą się do wyrobów ceramicznych pozyskanych bezpośrednio z wypełnisk obiektów. W całym analizowanym zbiorze, najbardziej

¹ Konsultacje podczas opracowania analizy stratygrafii por.: M. Kasprzak, *Analiza stratygraficzno-przestrzenna zabudowy...*, R. Krzywdziński, *Jatki rzeźnicze Głównego Miasta...* – w nin. tomie.

Ryc. 1. Struktura zbioru ułamków naczyń ceramicznych pozyskanych w efekcie eksploracji warstw i wypełnisk obiektów z poziomów osadniczych od XVI do XX wieku – udział ilościowy i procentowy

Fig. 1. Specification of ceramic sherds recovered during the exploration of strata and object fills from settlement layers of the 16th–19th centuries – numbers and percentages

Ryc. 2. Struktura zbioru ułamków naczyń ceramicznych z uwzględnieniem proveniencji wyrobów oraz ich chronologii – udział ilościowy i procentowy

Fig. 2. Specification of ceramic sherds with regard to their origin and chronology – numbers and percentages

charakterystyczne ze względu na liczebność są zbiory z wypełnisk XVIII-wiecznych latryn. Z tego względu poczynione w podsumowaniu uwagi w największym stopniu poświęcono temu okresowi.

Analizowane naczynia ceramiczne ujęto w dwie podstawowe grupy: wyroby lokalne (w tym z obszaru Polski) oraz wyroby importowane z innych krajów (ryc. 2).

Podstawą analizy wyrobów ceramicznych był przyjęty w polskiej literaturze podział na grupy technologiczne. Ze względu na mniej zaawansowany stan badań nad lokalnym garncarstwem, wyroby tej kategorii zaprezentowano z bardziej szczegółowym opisem technologicznym.

Na obszarze Pomorza prace wykopaliskowe poświadczyły jedynie dwa nowożytnie warsztaty garncarskie: w Skarszewach² i Bydgoszczy [Sulkowska-Tuszyńska 2008]. Interesującym poznawczo głosem w dyskusji na temat wyrobów ceramicznych i organizacji cechów (korporacji) z terenu Kaszub jest praca Anny Kwaśniewskiej [2006]. Jednak w odniesieniu do gdańskich warsztatów wciąż brak tej kategorii danych³. Z tego powodu opis technologiczny wyrobów wyróżnionych jako lokalne wydał się uzasadniony. Zakres tego pojęcia został wyznaczony bardzo szeroko. Odnosi się do całego historycznego obszaru Pomorza. Wynika to przede wszystkim ze stanu badań⁴ nad lokalnymi warsztatami, jak również z dostępnych źródeł historycznych. W świetle tych danych, nowożytny rynek wyrobów ceramicznych wytworzonych w Gdańsku, licznie uzupełniały te dostarczane z innych ośrodków pomorskich, takich jak: Tolkmicko, Frombork, Tczew, Gniew, Starogard, Malbork, Elbląg, a także Bydgoszcz oraz – jak wynika z nowszych ustaleń – Skarszewy [Przeździecka 1954: 216–217; Chranicki 1969: 415; Kwaśniewska 2006].

Ułamki naczyń poddano obserwacjom makroskopowym. Na ich podstawie skonstruowano charakterystykę technologiczną tego zespołu. Podczas analizy rejestrowano kompozycje masy garncarskiej, sposób formowania naczyń, atmosferę wypalania, rodzaje polew i zdobienie, a także ślady użytkowania. Podobnie formułowane charakterystyki stosowane są szeroko w literaturze dotyczącej wyrobów nowożytnych [Kruppe 1967: 48–61; Mikołajczyk 1977; Rye 1994].

Do oddzielnej grupy wyrobów zakwalifikowano naczynia z Polski południowej, prawdopodobnie z obszaru kielecczyzny oraz Miechocina. Ze względu na dużą odległość od Gdańska, nie mieszczą się one w definicji wyrobów lokalnych (choć w tej kategorii zostały umieszczone). Z drugiej strony, handel tymi

² Badania archeologiczne prowadzone w 2008 roku przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

³ Pozostałości późnośredniowiecznego pieca garncarskiego odkryto na stanowisku „Monopol” w Gdańsku. Badania w latach 1996–1997 SAZ 0255/098/01.

⁴ Ze względu na niewielką liczbę znanych warsztatów garncarskich, nie sposób jest odróżnić wyroby z Gdańska od wytwarzanych w pobliskich miejscowościach.

produktami wynikał z zasad i uwarunkowań rynku wewnętrznego, dlatego nie można ich również zaliczyć do wyrobów importowanych – sprowadzanych do Gdańska w efekcie szeroko rozumianego handlu zagranicznego.

Kolejną grupę – naczynia importowane⁵ – scharakteryzowano w oparciu o wyniki badań przeprowadzone w rodzimych zagranicznych ośrodkach produkcyjnych. Tego typu analizy dostarczają wszystkich informacji niezbędnych do poprawnej identyfikacji chronologii i określenia proveniencji naczyń.

Na podstawie znanych analogii oraz cech technologicznych wyrobów, w zbiorze wydzielono naczynia, które na gdański rynek sprowadzono w efekcie wymiany handlowej z europejskimi ośrodkami. Wśród naczyń importowanych do Gdańska wyróżniono wyroby z ośrodków niemieckich, niderlandzkich i angielskich. Nielicznie zarejestrowano chińską porcelanę oraz szwedzkie fajanse.

Chronologię wszystkich naczyń określono na podstawie cech technologicznych oraz znanych analogii. Następnie ustalenia ponownie zestawiono z danymi dotyczącymi kontekstu ich pozyskania – w celu zarejestrowania konkretnych zjawisk wynikających z faktu zdeponowania materiału w poszczególnych jednostkach stratygraficznych.

W badaniach szczególną uwagę zwrócono na proveniencję wyrobów, ich jakość oraz walory estetyczne. W oparciu o te informacje sformułowano uwagi końcowe.

W świetle dzisiejszego stanu badań problematyczne wydaje się przyporządkowywanie lokalnym ośrodkom naczyń o czerepie ceglonym, szklawionym i dekorowanym techniką malowania. W tym wypadku ostrożnie, jako lokalne określono jedynie te wyroby, których występowanie stwierdzono w większej liczbie ośrodków na Pomorzu. Nie jest to metoda wolna od błędów, jednak w wypadku analizowanych wyrobów w łącznej liczbie – 7 fragmentów, skala błędów dla badanego zespołu jest niewielka.

⁵ Termin „wyroby importowane” odnosi się do naczyń sprowadzonych z zagranicy w celu wykorzystania ich na rynku wewnętrznym.

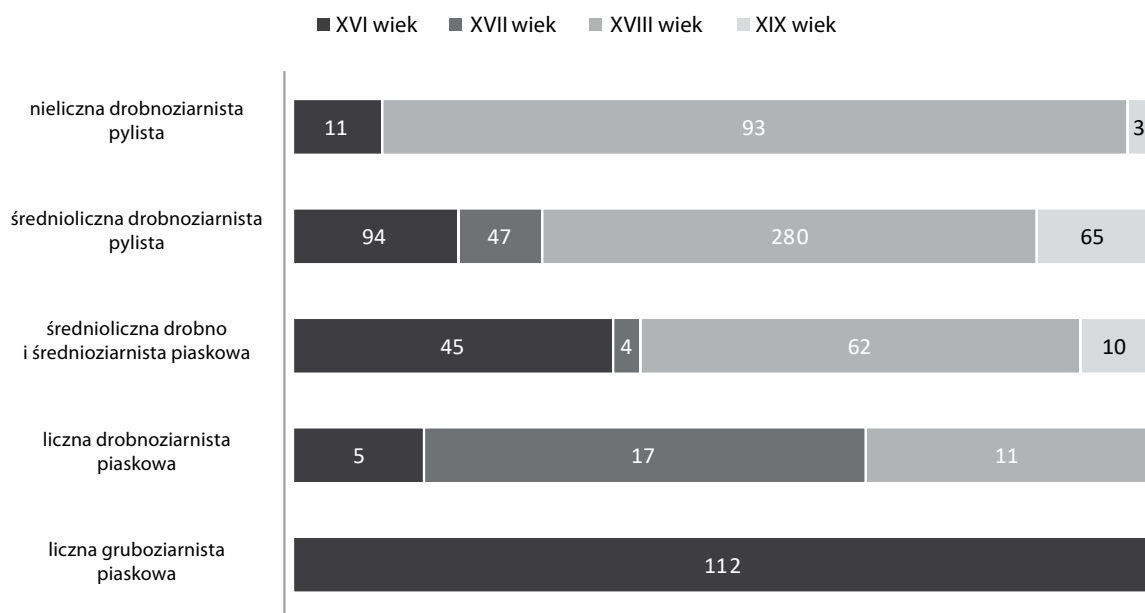
1. Wyroby lokalne

W zbiorze wyróżniono łącznie 859 fragmentów naczyń lokalnej produkcji (112 wylewów, 655 brzuśców, 92 dna) – w tym 25 z Polski południowej. Różnice w stanie zachowania źródeł były bardzo znaczące. W wyniku eksploracji oraz w efekcie przeprowadzonej konserwacji wydzielono 25 całych lub prawie kompletnych naczyń. Pozostała część zbioru była bardzo rozdrobniona. W przypadku drobnych ułamków, na podstawie charakterystycznych partii naczyń, zweryfikowanych ich zmierzonymi wartościami kątowymi, określono 107 form naczyń. Podczas procesu określania form posłużono się również cechami technologicznymi wyrobów. W ten sposób określono formy mniej charakterystycznych partii naczyń nie posiadających odpowiedników w wylewach lub dnach. Stan zachowania całości zbioru nie pozwolił na satysfakcjonujące zastosowanie metody minimalnej liczby naczyń, dlatego wszystkie sporządzone wykresy prezentują udział liczbowy ułamków naczyń. Rozdrobnienie materiału oraz dysproporcje w liczbie fragmentów pozyskanych z poszczególnych horyzontów w znacznym stopniu utrudniły sporządzenie dokładnej charakterystyki morfologicznej asortymentu naczyń ze stanowiska.

Masa garncarska

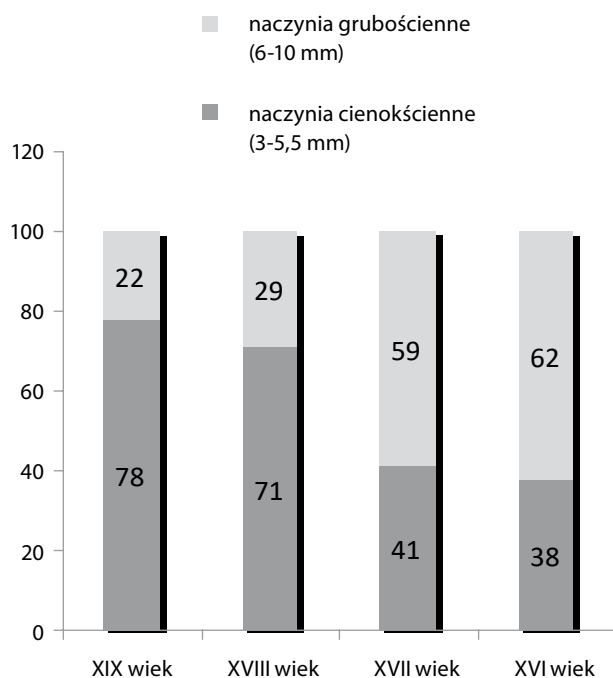
Masa garncarska naczyń lokalnej produkcji skomponowana jest z glin marglistych lub żelazistych, schudzonych domieszką piaskową w różnych proporcjach. Na podstawie obserwacji makroskopowych w badanym zespole naczyń wyróżniono pięć wariantów kompozycji domieszki w zależności od ich granulacji i zastosowanych proporcji: domieszka liczna (do 30%) gruboziarnista piaskowa (ziarna o średnicy od 1 mm), domieszka liczna (do 30%) drobnoziarnista piaskowa (ziarna o średnicy do 0,5 mm), domieszka średnioliczna (od 10 do 20%) drobno i średnioziarnista piaskowa (ziarna o średnicy od 0,5–1 mm), domieszka średnioliczna drobnoziarnista piaskowa, domieszka nieliczna (do 10%) drobnoziarnista pylista (ziarna o średnicy do 0,25 mm).

Określone podczas analizy domieszki mogą być zarówno frakcjami naturalnymi, jak i intencjonalnie dodanymi składnikami [Rye 1994: 31]. Wyróżnione sposoby schudzania glin przeznaczonych do wyrobu naczyń ceramicznych stosowane były z różnym natężeniem we wszystkich omawianych okresach. Niemniej jednak, w oparciu o przeprowadzone analizy, można wskazać ogólne tendencje, charakterystyczne dla poszczególnych okresów (ryc. 3).

Ryc. 3. Struktura zbioru ułamków naczyń ceramicznych z uwzględnieniem rodzaju zastosowanej domieszki schudzającej oraz chronologii – udział ilościowy i procentowy

Fig. 3. Specification of ceramic sherds with regard to types of weakening agents used and chronology – numbers and percentages

Ryc. 4. Struktura zbioru ułamków naczyń ceramicznych lokalnych, udział ilościowy i procentowy z uwzględnieniem grubości ścianek wyrobów oraz ich chronologii

Fig. 4. Specification of sherds of ceramics produced locally – numbers and percentages with regard to vessel wall thickness and chronology

W XVI wieku wśród wariantów dodawanych proporcji domieszek przeważają te zastosowane w ilości do 20% masy (42% zbioru) i powyżej (44% zbioru). Stosunkowo rzadko dodawano domieszki nieliczne (4%). Takie zjawisko zaobserwowano jedynie wśród naczyń stalowoszarych. W omawianym okresie chronologicznym najczęściej stosowano domieszki piaskowe o granulacji powyżej 0,5 mm. Mniej chętnie wykorzystywano piasek drobnoziarnisty. Wśród wyróżnionych w zbiorze naczyń siedemnastowiecznych, odmiennie – zastosowano prawie wyłącznie domieszkę drobnoziarnistego piasku (94%). Ziarna o granulacji do 0,5 mm dodawano najczęściej w ilości od 10 do 20%. Podobne proporcje stosowali garncarze osiemnastowieczni (77%). W tym okresie dodawanie nielicznej domieszki pylistej upowszechniło się, wraz z częściej stosowaną technologią wyrobu naczyń pokrytych polewą cynowo-olowiową (14%). Analogiczne receptury stosowano w XIX wieku.

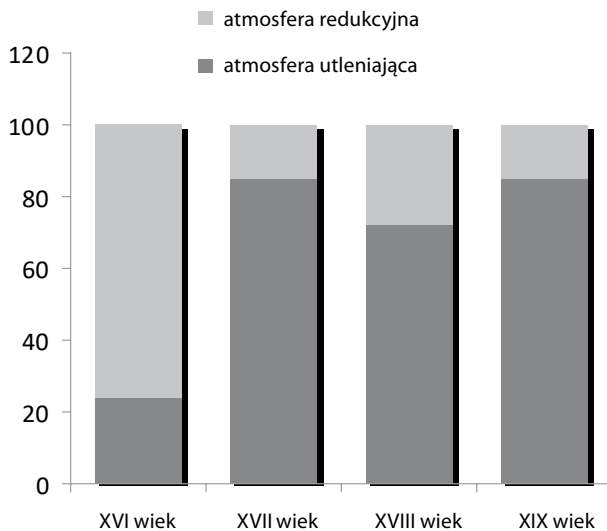
Zmiany receptury masy garncarskiej wynikają przede wszystkim z udoskonalenia procesu ich wytwórczości⁶. Z drugiej jednak strony, elementem stałym są właściwości fizyczne, jakie domieszki nadają naczyniom. Do tej pory zaobserwowano, że frakcje ziaren zastosowane w ilości około 20% i więcej nadają naczyniom odporność termiczną [Kruppe 1967: 70–71]. W przypadku słabych jakościowo glin, większe ilości domieszki stosowano do wyrobu drobnych elementów naczyń, takich jak ucha. Drobnoziarnista domieszka piaskowa lub pylista nadaje z kolei naczyniom nieprzepuszczalność, dlatego stosowana jest najczęściej podczas wytwarzania dzbanów oraz innych pojemników do przechowywania płynów. W odniesieniu do zespołów naczyń pochodzących ze stanowiska, stosowane domieszki miały na celu przede wszystkim nadanie słabym jakościowo glinom plastyczności, aby ułatwić formowanie i usprawnić proces ich wypalania. Kolejnym elementem decydującym o zastosowanych proporcjach i składzie masy garncarskiej były względy odporności termicznej i mechanicznej naczyń.

Sposób formowania naczyń

Wszystkie zarejestrowane w zbiorze naczynia wykonano na kole garncarskim. Stan badań nad dziejami garncarstwa gdańskiego nie jest obecnie zaawansowany wystarczająco, by wskazać typy kół, na których pracowali lokalni rzemieślnicy. W oparciu o źródła ikonograficzne odnoszące się do Pomorza, za stosowane na tym obszarze można wskazać koła sponowe, z dolną tarczą szerszą i prawdopodobnie nieruchomą ośką, oraz koła bezsponowe, z dolną tarczką szerszą i prawdopodobnie ruchomą ośką [Ameisenowa 1961: 37; Turnau 1968: 100; Lepówna 1974]. Pierwsze opisane koło garncarskie było niewygodne do pracy i uniemożliwiało wykonywanie cienkościennych skomplikowanych form naczyń [Lepówna 1974: 154]. Natomiast drugi typ koła, stosowany do dzisiaj, nie stwarzał żadnych ograniczeń podczas formowania [Lepówna 1974: 156].

Uwzględniając cechy morfologiczne wyrobów ze stanowiska, wyróżniono dwie grupy: grubościenne –

⁶ Przykładowo mogą to być zmiany typu koła garncarskiego lub temperatury wypalania naczyń.

Ryc. 5. Struktura zbioru ułamków naczyń ceramicznych, udział ilościowy i procentowy uwzględniający atmosferę wypalania w odniesieniu do chronologii wyrobów

Fig. 5. Specification of ceramics sherds – numbers and percentages with regard to firing atmosphere and chronology

o ściankach mierzących od 6 do 11 mm oraz cienkościennie – o ściankach od 3 do 5,5 mm. Na podstawie przeprowadzonej analizy zaobserwowano, że udział procentowy wyrobów grubościennych maleje liniowo w poszczególnych sekwencjach chronologicznych (ryc. 4), proporcjonalnie zaś rośnie udział naczyń cienkościennych. Zaobserwowane zjawisko może wynikać ze zmiany rodzaju stosowanych kół. Szczególnie wyraźne zmniejszenie występowania wyrobów grubościennych zaobserwowano pod koniec XVII wieku. Można przypuszczać, że jest to czas upowszechnienia się kół garncarskich o ruchomych osiach. Podobne wnioski wynikają z analizy przedstawień na pieczęciach cechów garncarskich Pomorza Zachodniego [Lepówna 1974: 159]. Autorka, w efekcie przeprowadzonych badań, wykazała pojawienie się tego typu kół w XVIII wieku. Nie poczyniono do tej pory podobnych obserwacji w odniesieniu do cechów gdańskich. Statystyki wynikające z analiz zespołów naczyń ceramicznych pochodzących z badań archeologicznych wskazują, że w Gdańsku nowe techniki mogły pojawić się wcześniej.

Wypalanie naczyń

Naczynia ceramiczne wypalano w piecach zbudowanych z komory i paleniska. W zależności od miejsca umieszczenia paleniska w relacji do komory, w której umieszczano naczynia, możemy otrzymać różną cyrkulację gazów pochodzących z opału. Najprostsze i zarazem najekonomiczniejsze do skonstruowania są piece z paleniskiem umieszczonym bezpośrednio pod komorą na naczynia⁷. W tego typu piecach można uzyskać temperaturę do około 1100° C i jednorazowo wypalić około 200 naczyń [Rye 1994: 98–100; Nawrońska 2009: 88]. Drugim typem konstrukcji jest piec z paleniskiem umieszczonym powyżej komory na naczynia⁸. W takim piecu można uzyskać temperaturę do około 1300° C, przy czym stabilna cyrkulacja gazów opałowych zmniejsza liczbę niedopieczonych wyrobów [Rye 1994: 98–100]. Brak publikacji wyników odkryć pieców garncarskich sprawia⁹, że można jedynie wysunąć tezę o częstszym stosowaniu pieców pierwszego typu. Wynika to z taniości rozwiązania, a także – co jest szczególnie istotne w odniesieniu do przestrzeni miejskiej – mniejszego zanieczyszczenia atmosfery dymem¹⁰.

Pośrednio o stosowaniu pieców pierwszego typu świadczą ślady zaobserwowane na powierzchniach badanych naczyń, gdy rejestrowane są przebarwienia w części dna. Tego typu zjawisk nie stwierdzono wśród wyrobów z XVII wieku. Prawdopodobnie od tego okresu na terenie Pomorza, w pewnym oddaleniu od głównej zabudowy, zaczęły powstawać garncarnie z dużymi piecami typu drugiego. Powyższe wnioski potwierdza również obecność nowych grup technologicznych. Piece drugiego typu pozwalały na bardziej kontrolowany proces wypalania w atmosferze utleniającej. Naczynia szkliwione o jednoli-

⁷ Piec z poziomym ciągiem ogniowym.

⁸ Piec z pionowym ciągiem ogniowym.

⁹ Wyniki badań archeologicznych na obszarze warsztatu w Skarszewach są sporządzane przez pracowników Uniwersytetu Warszawskiego. Z badań archeologicznych w Bydgoszczy pojawiły się wstępne informacje o źródłach ruchomych [Sulkowska-Tuszyńska 2008], natomiast warsztat garncarski podlega dalszym analizom.

¹⁰ Przede wszystkim dotyczy to zadymiania sąsiadujących parcel, a nie względów ekologicznych.

tych, jednobarwnych przełamach zarejestrowano od XVIII wieku (94 fragmenty).

Określając proces wypalania naczyń należy również wziąć pod uwagę atmosferę, w jakiej przebiegał (z dostępem powietrza lub bez) (ryc. 5). W badanym zbiorze zaobserwowano, że naczynia stalowoszare występują do połowy XVI wieku. Jak wynika z przeprowadzonej analizy, w sytuacji zmniejszenia liczby naczyń stalowoszarych, reprezentowanych najczęściej przez wyroby kuchenne, pojawiają się wyroby białe tego samego asortymentu. Powrót do stosowania wypalania redukcyjnego ma miejsce w drugiej połowie XVII wieku, jednak wyroby z tego okresu są zdecydowanie gorszej jakości. Najwięcej naczyń wypalanych w atmosferze redukcyjnej w badanym zbiorze pochodzi z drugiej połowy XVII wieku. Zaobserwowane zjawisko znajduje potwierdzenie w ogólnych uwagach dotyczących garncarstwa nowożytnego [Fryś-Pietraszkowa 1994: 16].

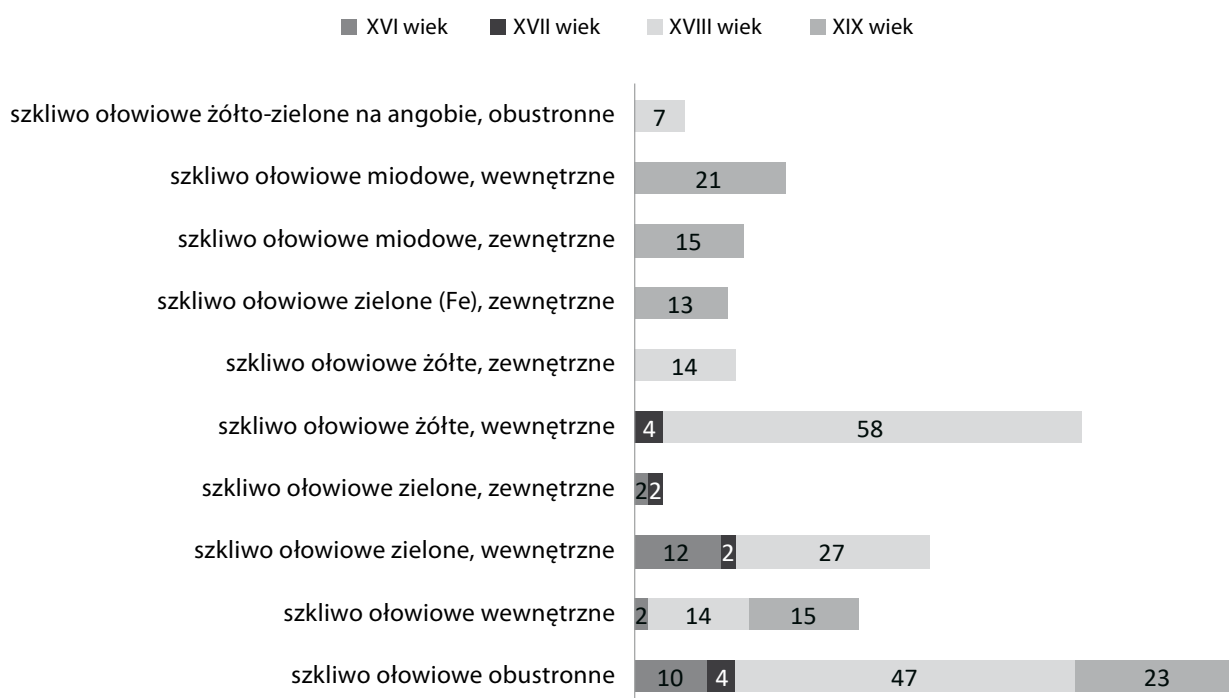
Kolejnym istotnym czynnikiem wynikającym z przebiegu procesu wypalania naczyń jest jakość wyrobów. Można ją określić na podstawie obserwacji świeżych przełamów. W badanym materiale niepoprawny przebieg przeprowadzenia procesu zaobserwowano na około 17% wyrobów lokalnej produkcji, posiadających przełam wielobarwny lub dwubarwny. Niepoprawne wypalanie w atmosferze utleniającej odnotowano przede wszystkim wśród naczyń o powierzchniach szklwionych. W świeżych przełamach widoczne są – charakterystyczne dla jednorazowego wypalania – zaciemnienia występujące pod polewą. Obserwacje dotyczą głównie naczyń reprezentujących asortyment naczyń kuchennych. Wszystkie zaobserwowane egzemplarze pochodzą z poziomów osadniczych, których chronologię określono na wiek XVI i pierwszą połowę XVII. Z wstępnych obserwacji wynika, że w tym okresie zanikają również naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej. Słaba jakość wyrobów uzyskiwanych podczas procesu wypalania z dostępem powietrza mogła być powodowana niedostatecznym doświadczeniem garncarzy.

Polewanie naczyń

Polewanie nadaje naczyniom właściwości izolacyjne oraz wpływa na ich szczelność [Rye 1994: 46]. Najpowszechniej stosowaną, ze względu na łatwość otrzymania, jest polewa ołowiowa. Dodatkową zaletą glazury ołowiowej jest jej niska temperatura topnienia i dość szybka reakcja z gliną [Rye 1994: 46]. Stosowanie polewy ołowiowej nie jest wyznacznikiem chronologicznym dla naczyń nowożytnych. W analizowanym zbiorze tego typu rozwiązanie technologiczne zaobserwowano na wyrobach ze wszystkich horyzontów – łącznie na 386 fragmentach. Natomiast wyznacznikiem chronologicznym może być zastosowanie barwnika, dokładniej zaś intensywność występowania konkretnego sposobu zabarwiania polewy [Gajewska 1993: 165–167]. W badanym zbiorze ułamków naczyń zarejestrowano trzy rodzaje zastosowanych barwników: tlenku żelaza, tlenku miedzi i tlenku cyny. Wszystkie barwniki reagują w zależności od atmosfery wypalania, nadając polewie zabarwienie brązowe, miodowe, żółte, zielone lub białe (tabela 1, ryc. 7).

Na powierzchniach badanych fragmentów odnotowano także szkliwo ołowiowe i cynowo-ołowiowe (94 fragmenty). We wszystkich sekwencjach chronologicznych występują naczynia szklwione obustronnie polewą ołowiową nie zabarwioną. Szkliwo ołowiowe zabarwione tlenkiem miedzi na zielono cechuje fragmenty naczyń XVI- i XVII-wiecznych. Zabarwienie powierzchni naczyń na kolor ciemnobrązowy lub ciemnoczerwony również jest typowe dla XVI wieku. W XVII wieku upowszechnia się technika zabarwiania polew tlenkiem żelaza na kolor od jasnobrązowego do miodowego. Wśród materiałów XVII-wiecznych w analizowanym zbiorze występują również naczynia szklwione na żółto. Kolejnym etapem rozwoju technik szklwienia jest pojawienie się polewy cynowo-ołowiowej. Takie wykończenie powierzchni zarejestrowano wśród naczyń XVIII-wiecznych.

W zależności od wybranego przez garncarzy sposobu pokrycia powierzchni naczyń, wyróżniono: formy obustronnie szklwione, szklwione jednostronnie wewnątrz oraz pokryte szkliwem na zewnątrz (ryc. 6). Najczęściej stosowane było polewanie powierzchni wewnętrznej. Wśród badanych frag-

Ryc. 6. Udział ilościowy struktury zbioru ułamków naczyń ceramicznych lokalnych z uwzględnieniem zastosowanych barwników polewy ołowiowej w poszczególnych sekwencjach chronologicznych

Fig. 6. Numbers of sherds of ceramics produced locally with regard to lead glazing colorants in individual chronological sequences

mentów takie rozwiązanie zaobserwowano na 66% zbioru. Polewanie naczyń wewnątrz ma na celu ułatwienie ich czyszczenia, a także nadania dodatkowych walorów estetycznych (w przypadku luster, talerzy, czy mis stołowych).

Zastosowane do naczyń lokalnej produkcji barwniki pól ołowiowych są najłatwiej dostępnymi i możliwymi do zrobienia. Świadczy to o konstruowaniu asortymentu naczyń w oparciu o aspekty ekonomiczne. Barwnik zielony można uzyskać przykładowo ze złomu miedzianego, kolor brązowy – z tzw. zyndry kowalskiej. Droższym rozwiązaniem jest stosowanie szklów cynowo-ołowiowych. Ponieważ tego typu wyroby w badanym zbiorze zarejestrowano od XVIII wieku, można przypuszczać, że w wyniku zaistniałych uwarunkowań społecznych i prawdopodobnego popytu na naczynia lepszej jakości, zmieniono technologię produkcji i asortyment naczyń wytwarzanych w lokalnych warsztatach garncarskich.

Zdobienie naczyń

W badanym zbiorze wyróżniono 242 ułamki naczyń posiadające zdobienie. Ze względu na zastosowane narzędzia do wykonania zdobienia, wyróżniono 4 techniki wykonania: odciskania, zdobienia wykonanego radełkiem, zdobienia wykonanego za pomocą szablonu, malowania (ryc. 8).

Metoda odciskania, inaczej określana jako wyciskanie dołków palcem lub patykiem, rejestrowana jest w zbiorze naczyń z XVI i początku XVII wieku. Wśród nich 29% posiada taki ornament, umieszczony w największej wydętości brzuśca lub w partii nad dnem. W poziomach XVIII-wiecznych nie odnotowano takiego sposobu wykończenia naczyń. Podobne obserwacje zarejestrował dla zbiorów datowanych skarbnami monet Andrzej Mikołajczyk [1977: 73]. Zdobienie naczyń w postaci pionowych kresek wykonanych radełkiem zarejestrowano w materiale XVI-wiecznym i na dwóch egzemplarzach naczyń

z XVII wieku. Na podstawie przeprowadzonych obserwacji można założyć, że metoda ta nie była praktykowana już na początku XVII wieku. Zbliżone spostrzeżenia sformułowane zostały w odniesieniu do zbioru naczyń datowanych skarbami monet. Autor taką technikę przyporządkowuje w szczególności wyrobom z Polski centralnej i Wielkopolski [Mikołajczyk 1977: 74].

W świetle przeprowadzonych badań widać, iż często stosowano zdobienie liniami falistymi lub kompilacji linii falistych i poziomych, wykonanych za pomocą radełka lub szablonu. Technika ta jest praktykowana do drugiej połowy XVII wieku. W obrębie poszczególnych okresów zmienia się segment naczynia, na którym wykonywano dekorację. Mniej więcej od połowy XVII wieku częściej rejestrowane w zbiorze są naczynia zdobione ponad największą wypukłością brzuśca.

Kolejną techniką zastosowaną do dekorowania naczyń jest malowanie. Wśród analizowanych wyrobów najprostszą formą ornamentu malowanego jest dookolne szerokie pasmo wykonane roztworem z wody i gliny, barwione na czerwono lub ciemnobrązowo. Tego typu zdobienie zarejestrowano na garnkach, których chronologię określono na koniec XVI wieku. Analogiczne naczynia wykonywano także w garncarniach bydgoskich [Sulkowska-Tuszyńska 2008: 17].

Bardziej złożone żółto-zielone motywy wykonane różkiem odnotowano na kołnierzach i lustrach talerzy (łącznie 9 fragmentów). Dekoracje najczęściej stanowiły kompilacje motywów geometrycznych lub stylizowanych wici roślinnych. Analogiczne źródła pochodzą z wczesnonowożytnego zasypiska fosy w Pucku (XVI wiek) oraz z późniejszej fazy zagospodarowania tego terenu (XVIII wiek) [Starcki 2009: 133–135, 143, 148]. W zbiorze ze stanowiska 43 w Gdańsku naczynia malowane zarejestrowano dopiero w horyzontach XVII-wiecznych. Wśród nielicznie odnotowanych w zbiorze wyrobów malowanych o czerepie ceglasmym wyróżniono jeden fragment posiadający zdobienie naśladujące wyroby niemieckie typu Wezer. Nie jest to jednak – pod względem technologicznym – naczynie niemieckie, ani też holenderska imitacja [Bartels 1999: 174–178]. Zastosowane na naczyniu wzory w kolorach: ciemnobrązowym, zielonym oraz czerwonym, podkreślone białym

konturem, przypominają dekoracje często stosowane przez lokalnych wytwórców [Kwaśniewska 2006].

Kolejna grupa dekoracji odnosi się do naczyń pod względem estetycznym imitujących fajanse. W tradycji literatury dotyczącej tej kategorii wyrobów badacze używają określenia „fajans pomorski” [Secker 1915: 251; Przeździecka 1954: 215; Chranicki 1969: 404–405; Kilarska 1997: 105; Marcinkowski 2011].

Ze względu na rodzaj zastosowanego motywu, wśród analizowanych egzemplarzy wydzielono następujące wzory:

- lustro zdobione centralnie umieszczoną stylizowaną rozetą,
- lustro zdobione stylizowanymi motywami roślinnymi,
- lustro zdobione bukietem kwiatów,
- lustro zdobione tzw. drobnym rzutem kwiatowym lub kaszmirowym.

W badanym zbiorze wymienione sposoby zdobienia odpowiadają wydzielonym przez Hansa F. Seckera [1915: 253–262] okresom zdobniczym – drugiemu i trzeciemu. Określony przez badacza podział stylów uznany został przez autora zajmującego się problematyką fajansów pomorskich za aktualny [Marcinkowski 2009: 99–100]. Ustalenia chronologii motywów odpowiadają również obserwacjom materiału z badanego stanowiska. Wśród gdańskich egzemplarzy, pozyskanych z poziomów osadniczych drugiej połowy XVIII wieku, wyróżniono w obrębie sekwencji chronologicznej motywy starsze i młodsze konkretnego wzoru. Starsze naczynia we wszystkich badanych sytuacjach malowano monochromatycz-

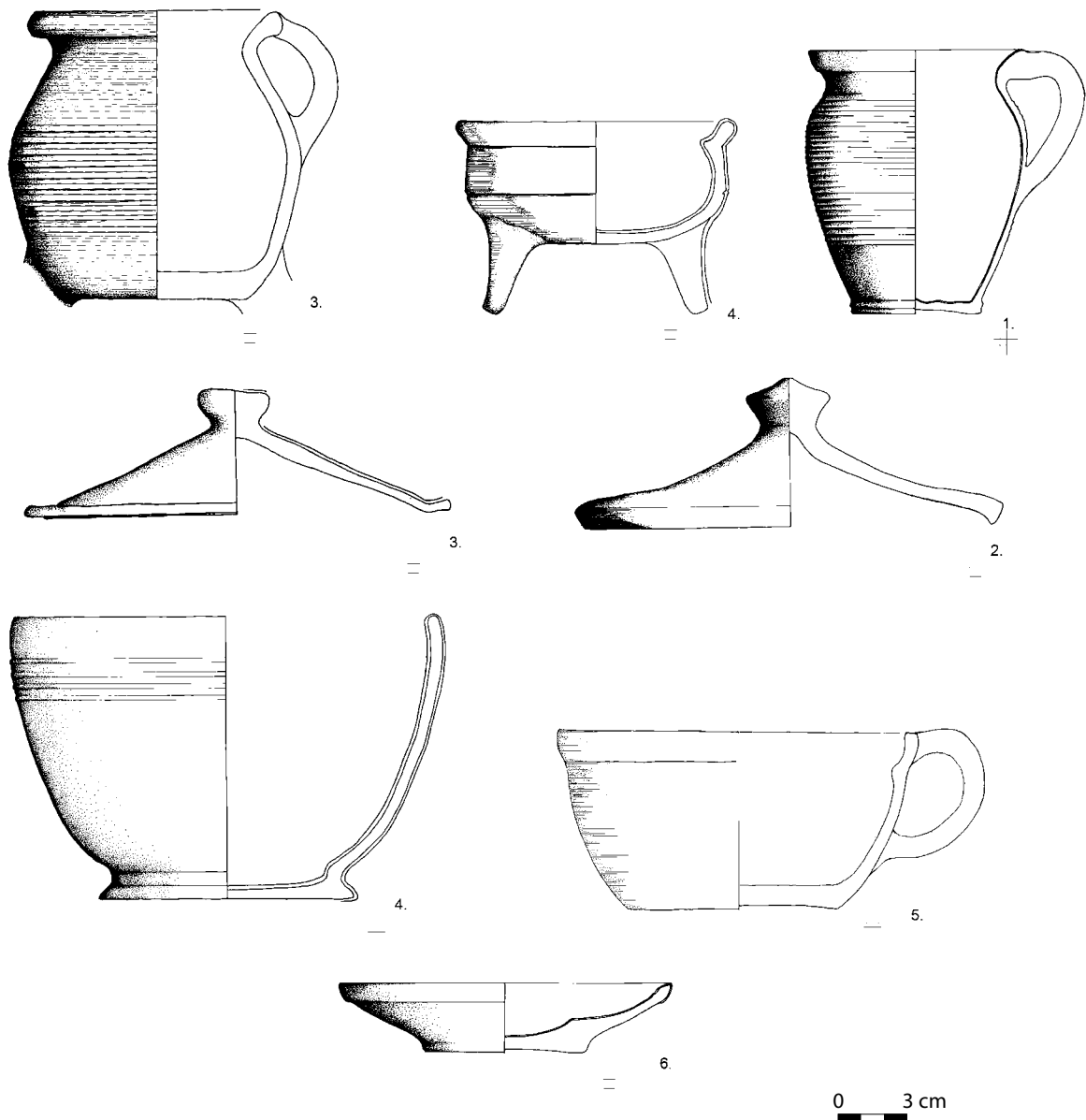
Tabela. 1. Zestawienie barwników stosowanych do pól ołowiowych oraz ich kolory uzyskiwane w zależności od atmosfery wypalania

BARWNIK	ATMOSFERA UTLENIAJĄCA	ATMOSFERA REDUKCYJNA
tlenek żelaza	ceglasty, żółty, brązowy, czarny	szary, niebieski, zielony
tlenek miedzi	zielony, turkusowy	fioletowy, czerwony
tlenek cyny	biały	srebrny
tlenek manganu	fioletowy, czarny	niejednolity
tlenek kobaltu	niebieski	niebieski

technika odciskania		radelko		radelko/szablon		szablon	
malowanie							
sposoby zdobienia fajansów pomorskich							
wariant wcześniejszy				wariant młodszy			
lustro		kołnierz		lustro		kołnierz	

Ryc. 7. Sposoby dekorowania lokalnych wyrobów ceramicznych. Rys. J. Bastek, A. Dmitruczuk

Fig. 7. Ways of decorating locally produced ceramic ware. Drawing by J. Bastek, A. Dmitruczuk

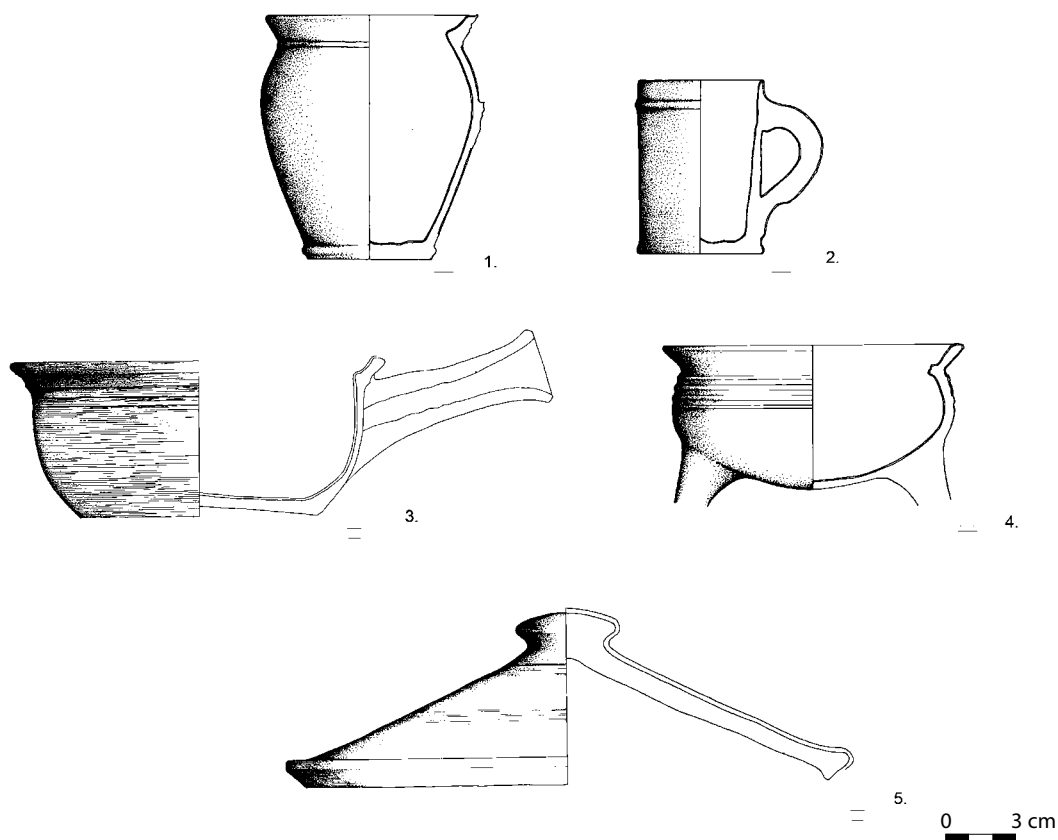

Ryc. 8. Wybór lokalnych wyrobów, XVI–XVII wiek. Rys. J. Bastek, A. Dmitruczuk

Fig. 8. An assortment of local products, the 16th–17th centuries. Drawing by J. Bastek, A. Dmitruczuk

nie odcieniem błękitu kobaltowego. Najstarszym egzemplarzem wyróżnionym w zbiorze jest miska, której lustro zdobi centralnie umieszczona stylizowana rozeta. Tego typu motywy zdobnicze na fajansach holenderskich występują w latach 1701–1745 [Bartels 1999: 815]; wśród lokalnych wyrobów nie znaleziono bezpośrednich analogii. Motyw ten kontynuowany był w drugiej połowie XVIII wieku [Marcinkowski 2009: 103]. Naczynia zdobione bukietem kwiatów występują w badanym zbiorze w stylistyce późniejszej. Analogiczne wyroby o centralnie umiesz-

czonych uproszczonych formach bukietów kwiatów występują na fajansach holenderskich w latach 1750–1775. Dużo młodszym i jeszcze bardziej uproszczonym wariantem tego motywu jest przedstawienie trójbarwne (malowane fioletem manganowym, żółcią antymonową i zielenią miedziową). Należy zwrócić uwagę, że podobne przemiany stylistyczne dotyczą nie tylko pomorskich czy holenderskich wyrobów. Delikatniejsze wzory, ale analogicznie rozplanowane, można zarejestrować również na wyrobach z Luksemburga z lat 1760–1778 [Bartels 1999: 895].

Ryc. 9. Wybór lokalnych wyrobów kuchennych, koniec XVII–XVIII wiek. Rys. J. Bastek, A. Dmitruczuk

Fig. 9. An assortment of local kitchenware, the end of the 17th century – the 18th century. Drawing by J. Bastek, A. Dmitruczuk

Ostatnim wyróżnionym w zbiorze sposobem dekorowania naczyń jest tzw. drobny rzut kwiatowy. Tego typu motywy występują wśród badanych naczyń w czterech wariantach, wszystkie malowane są podszkliwnie błękitem kobaltowym. Analogiczny gęsty drobny rzut kwiatowy występuje na naczyniach holenderskich od końca XVII wieku. Jednak zbliżone do wcześniejszych wariantów pomorskich są fajanse holenderskie, których chronologię wyznaczono na lata 1701–1745 [Bartels 1999: 815]. Wariant późniejszy tego typu zdobienia znany jest z Elbląga. Chronologię naczyń zdobionych motywem będącym już reminiscencją drobnego rzutu kwiatowego określono na lata 1750–1760 [Marcinkowski 2009: 101, 103].

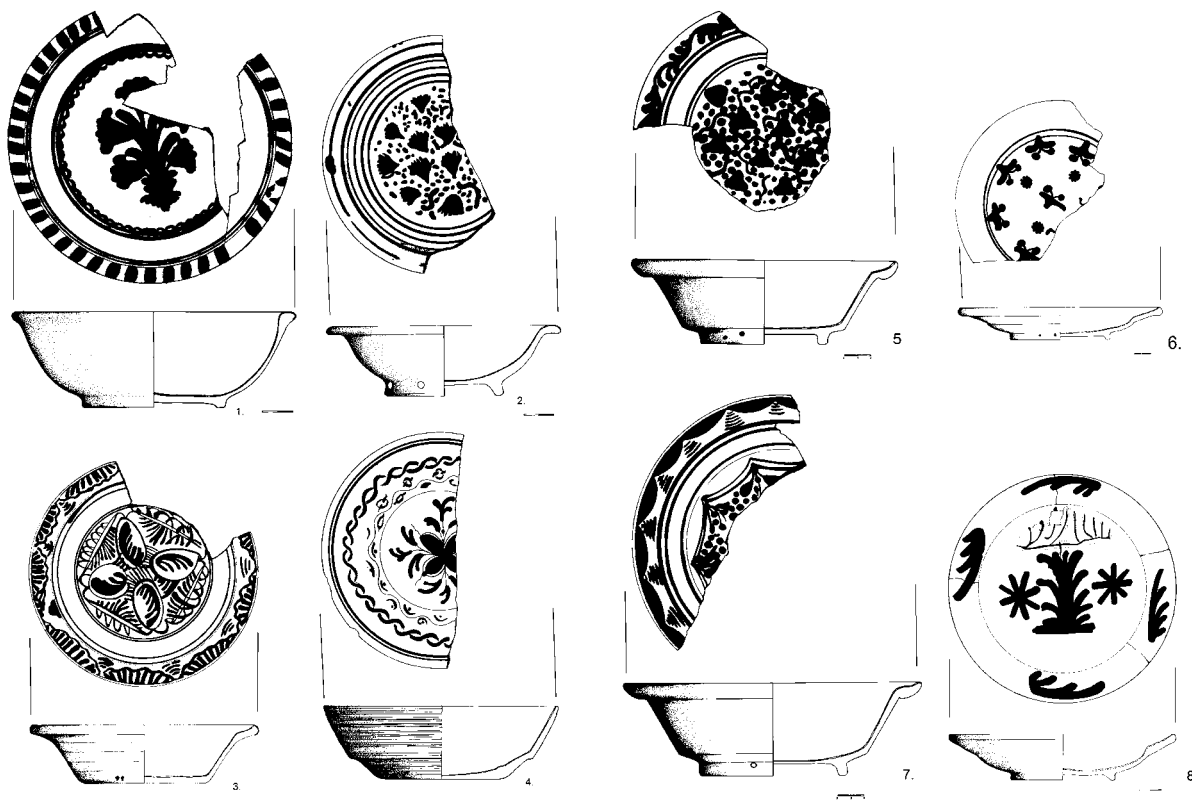
Studia dotyczące stylistyki zdobienia wyrobów pomorskich wciąż wymagają poszerzenia i dalszych porównań. Niewiele informacji poświęcono również badaniom sposobów kształtowania naczyń. Można przypuszczać, że w XVIII wieku zmianom podlegały dekoracje i forma. Stan taki mógł wynikać

z mody, ogólnych upodobań nabywców lub specyfiki poszczególnych warsztatów. Nie prześledzono również zmian stylistycznych jakim podlegały wyroby z innych niż Holandia krajów Europy. Mieszkańcy Gdańska, międzynarodowego portu, prawdopodobnie szybko absorbowali nowe europejskie style.

Asortyment naczyń

Z powodu dużego rozdrobnienia materiału, charakterystykę form wyrobów lokalnych ograniczono do ogólnych uwag wynikających z przeprowadzonych obserwacji.

Asortyment naczyń z końca XVI i początku XVII wieku reprezentują garnki, trójnóżki, pokrywki i miski (ryc. 8). Można więc wysunąć tezę, że lokalne garncarstwo w tych okresach zdominowane było wytwórczością naczyń kuchennych. Dla wyrobów szesnastowiecznych charakterystyczne są lekko pogrubione krawędzie wylewów, odchyłone na zewnątrz. Pod koniec XVI i na początku XVII wie-

Ryc. 10. Fajanse pomorskie. Rys. J. Bastek, A. Dmitruczuk

Fig. 10. Pomerania faience. Drawing by J. Bastek, A. Dmitruczuk

ku charakterystyczne stają się naczynia z wywiniętą na zewnątrz krawędzią, lekko spłaszczone. Wśród mis z badanego okresu występują egzemplarze o krawędziach prostych lub lekko zawiniętych do wewnątrz.

Różnorodność form naczyń zwiększa się pod koniec XVII i w XVIII wieku. W tym okresie wciąż przeważają naczynia kuchenne, reprezentowane w zbiorze przez trójnóżki, patelnie, pokrywki i garnki (ryc. 8–9). Garnki z tego okresu posiadają wylewy rozchylone, z wyraźnie zaznaczonym wrębem, misy zaś – pogrubioną krawędź, podobnie jak w przypadku garnków odchyloną na zewnątrz. Dna naczyń z tego okresu często posiadają krawędź podkreśloną dodatkowym pierścieniem.

Nową formą wyrobów w tym okresie są misy i talerze naśladujące fajanse (ryc. 10). Wśród tzw. fajansów pomorskich pojedynczo odnotowano misę przeznaczoną do podawania piwa lub wódki zaprawionej korzeniami [Kilarska 2003: 132–133] (ryc. 11).

Dla naczyń dziewiętnastowiecznych nie udało się ustalić prawidłowości w sposobie ukształtowania krawędzi wylewów. Jedyną charakterystyczną część naczyń, jaka zachowała się wśród fragmentów zakwalifikowanych do wyrobów lokalnych, to wylew miski o pogrubionym, rozchylonym zewnętrznie wylewie i wywiniętej krawędzi.

Zagadnienie dotyczące form reprezentujących poszczególne grupy użytkowe naczyń w nowożytności wymaga dalszych badań. Nieliczny zespół analizowanych wyrobów nie pozwolił na sformułowanie satysfakcjonujących wniosków.

Ślady użytkowania naczyń

Wśród badanych fragmentów naczyń na zewnętrznych powierzchniach zarejestrowano ślady użytkowania nad ogniem w postaci okopceń (łącznie 67) (ryc. 12) – świadczą one o bezpośrednim kontakcie z ogniem. Interesujące badawczo, jednak ze względu na mało reprezentatywną próbę wymagające dal-

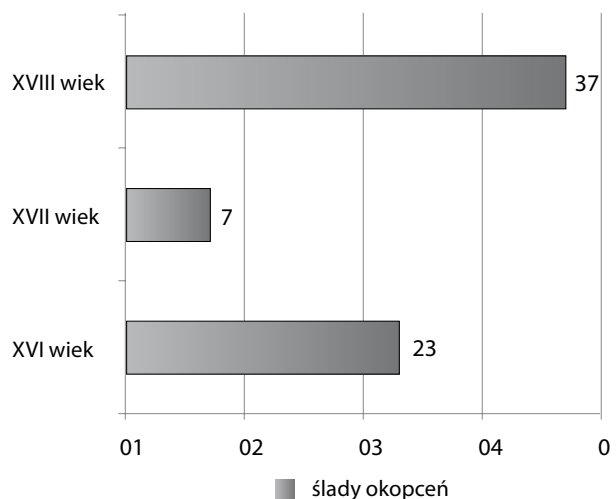

Ryc. 11. Fajans pomorski: misa z sitkiem. Fot. archiwum MG

Ryc. 11. Pomerania faience: a bowl with a strainer. Photo: MG archives

szych obserwacji, jest umiejscowienie zarejestrowanych okopceń. Wśród egzemplarzy XVI-wiecznych okopcenia na większych płaszczyznach zarejestrowano tylko z jednej strony naczyń. Liczba naczyń XVII-wiecznych nie była wystarczająca dla takich obserwacji. Jednak na naczyniach XVIII-wiecznych okopcenia rozkładają się równomiernie na dnach i w dolnych partiach czerepów. Być może świadczy to o zmianach umiejscowienia paleniska w kuchni.

Drugą obserwacją, pośrednio świadczącą o sposobie użytkowania naczyń, jest obecność otworów umożliwiających mocowanie naczyń. Łącznie zarejestrowano 10 naczyń posiadających po dwa otwory wykonane w krawędzi dna przed wypaleniem. Otwory mają średnicę od 1,5 do 2 mm i rozstawione są nieregularnie w odległości od 1,5 do 2,2 cm. Otwory do mocowania, we wszystkich analizowanych przypadkach, odnotowano na ozdobnych misach naśladowujących fajans, zarówno tych o płaskim dnie, jak i posadowionych na pierścieniu. Może to świadczyć albo o bardzo praktycznym mocowaniu ich w górnych partiach pomieszczeń lub na ścianach, albo o ekspozycyjnych walorach wyrobów. Zagadnienie rozmieszczania czy przechowywania naczyń w pomieszczeniach gdańskich średniozamożnych kamienic nie był do tej w literaturze poruszany. Uwagi

Ryc. 12. Ilości naczyń lokalnej produkcji, na których zaobserwowano ślady użytkowania z uwzględnieniem chronologii wyrobów

Fig. 12. Numbers of locally produced ceramic ware with signs of usage with regard to chronology

na temat obecności takich uchwytów do mocowań poczynili nieliczni badacze [Kilarska 1997: 106; Marcinkowski 2009: 100]. Wśród XVII- i XVIII-wiecznych przedstawień gdańskich pomieszczeń nie odnaleziono wieszanych naczyń, najczęściej ozdobne wyroby stawiane były na meblach. Odmienne sposoby ekspozowania fajansów odnaleziono natomiast w holenderskiej ikonografii [przykładowo: Franits 2008: 131, 153] (ryc. 13–14). Naczynia są ekspozowa-

Ryc. 13. Quiringh van Brekelenkam, *Stara kobieta przy stole*, 1654, olej [wg Franits 2008: 131]

Fig. 13. Quiringh van Brekelenkam, *Old Woman with a Spinning Wheel Eating Porridge*, 1654, oil painting [Franits 2008: 131]

ne tam dwojako: na obrazie Quiringha van Brekelenkam z 1654 roku wyroby fajansowe są podwieszane nad kominkiem w izbie mieszkalnej. Natomiast na obrazie autorstwa Nicolasa Maesa z 1655 roku, fajansowe talerze są oparte lub – bardziej prawdopodobne ze względu na stabilność – podwieszane nad półką w kuchni. Trudno rozstrzygnąć, jaką formę ekspozycji stosowali mieszkańcy Gdańska. Formuła technologiczna: jednostronne szklwienie i malowanie tej kategorii naczyń może wskazywać na estetyczne, a nie użytkowe ich przeznaczenie. Na oryginalnych fajansach holenderskich, pozyskiwanych podczas badań archeologicznych na obszarze Gdańska, nie zarejestrowano na przykład podobnych mocowań.

Uwagi na temat naczyń lokalnej produkcji jako wyznacznika chronologicznego

Na podstawie przeprowadzonej analizy określono podstawowe grupy naczyń, które pojawiają się w poszczególnych poziomach osadniczych. Problem określania chronologii jednostek stratygraficznych jest jednak bardzo złożony. Podstawową zasadą odnoszącą się do przeprowadzenia ustaleń jest badanie natężenia występowania poszczególnych form i grup technologicznych naczyń (ryc. 16). W oparciu

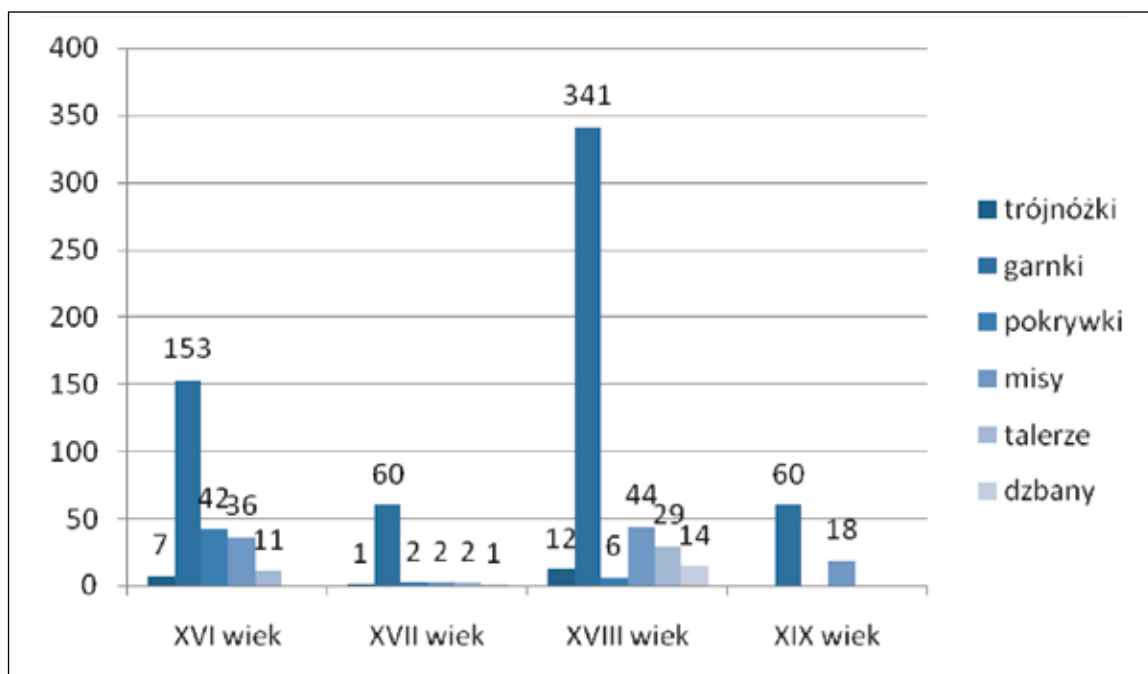
Ryc. 14. Nicolaes Maes, *Idle servant*, 1655, olej [wg Franits 2008: 153]

Fig. 14. Nicolaes Maes, *Idle servant*, 1655, oil painting [Franits 2008: 153]

o obecność lub brak występowania zestawów cech technologicznych wyrobów lokalnych oraz liczebności w jednostce stratygraficznej, możemy określić jej przybliżoną chronologię. Wyroby lokalne, reprezentujące głównie asortyment naczyń kuchennych, ulegają częstym destrukcjom podczas użytkowania, a także ze względu na łatwą dostępność są traktowane z mniejszą ostrożnością. Na tej podstawie można założyć, że grupy najmłodszych naczyń¹¹ w warstwach nawet wtórnie zdeponowane mogą wskazać chronologię.

W efekcie poczynionych obserwacji wyróżniono najbardziej charakterystyczne w badanym zbiorze cechy grup naczyń, pozwalające na wskazanie horyzontów chronologicznych. Naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej występują w poziomach z pierwszej połowy XVI wieku. Pod koniec wieku XVII pojawiają się wyroby o siwym czerepie, szklwio-

¹¹ Oczywiście należy również wziąć pod uwagę liczebność.

Ryc. 15. Struktura asortymentu wyrobów lokalnych od XVI do XIX wieku

Fig. 15. Specification of locally produced ceramic ware from the 16th to the 19th century

ne, dużo gorsze jakościowo. Bardzo charakterystyczne są dla drugiej połowy XVI wieku wyroby bydgoskie¹². Od drugiej połowy wieku XVII sporadycznie, natomiast najliczniej w XVIII wieku, wśród asortymentu naczyń kuchennych występują garnki bez uch oraz patelnie na płaskim dnie. Patelnie stopniowo zastępują wyroby na trzech nóżkach, prawdopodobnie ze względu na zmiany zachodzące w sprzętach kuchennych i sposobie podgrzewania posiłków. Ostatnią grupą wyrobów lokalnych, umożliwiającą datowanie, są fajanse pomorskie, czułe chronologicznie ze względu na stylistykę i sposób ukształtowania.

Powyższe obserwacje mają jedynie wskazać podstawowe zjawiska przemian lokalnych wyrobów. Badany zbiór naczyń nie jest jednak dostatecznie reprezentatywny dla poczynienia bardziej szczegółowych ustaleń.

2. Naczynia z obszaru Polski

Naczynia białe

W świetle źródeł historycznych, do Gdańska sprowadzano wyroby z rejonu kieleckiego, z Iłży i Denkowa [Chranicki 1969: 415]. W zbiorze naczyń ze stanowiska 43 w Gdańsku odnotowano 16 fragmentów naczyń tzw. ceramiki białej (w tym dwa całe naczynia) (ryc. 16). Na podstawie cech technologicznych wyrobów i znanych analogii, chronologię naczyń określono na koniec XVII i początek XVIII wieku [Hadamik 2005: 50, 72; Trzeciński 2005: 81]. Dobre jakościowo naczynia kieleckie prawdopodobnie stanowiły dużą konkurencję dla wyrobów lokalnych. Naczynia białe odnotowane zostały bowiem również w zbiorach z badań archeologicznych przeprowadzonych na obszarze przyszłego Centrum Dominikańskiego oraz hotelu „Rezydent” w Gdańsku [Oniszczyk-Rakowska 2007: 411, 413].

Naczynia malowane

Wśród analizowanych materiałów wyróżniono dwa fragmenty naczyń wykonanych w warsztatach miechocińskich, oba pochodzą z czerepu jednego

¹² Prawdopodobnie z ośrodka w Bydgoszczy. Nie przeprowadzono technologicznych analiz porównawczych.

Ryc. 16. Naczynie białe. Fot. archiwum MG

Fig. 16. A white vessel. Photo: MG archives

Ryc. 17. Naczynie o powierzchni marmurkowej, Miechocin. Fot. archiwum MG

Fig. 17. Miechocin type vessel with marble surface. Photo: MG archives

naczynia: talerza o charakterystycznym dla ośrodka sposobie zdobienia. Wewnętrzna powierzchnia naczyń pokryta jest białą angobą, na której umieszczono zdobienie w postaci schematycznie przedstawionych wici roślinnych w kolorach czerwonym, zielonym i ciemnobrązowym. Tego typu dekoracje wyróżnione zostały przez badaczkę ośrodka, a ich chronologia wskazana na XVII wiek [Szetela-Zauchowa 1994: 62–63]. Naczynia z południa Polski zarejestrowano również (w niewielkiej liczbie) na stanowisku archeologicznym zlokalizowanym na terenie Głównego Miasta w Gdańsku oraz na obszarze Starego Miasta w Elblągu [Oniszczyk-Rakowska 2007: 413; Marcinkowski 2009b].

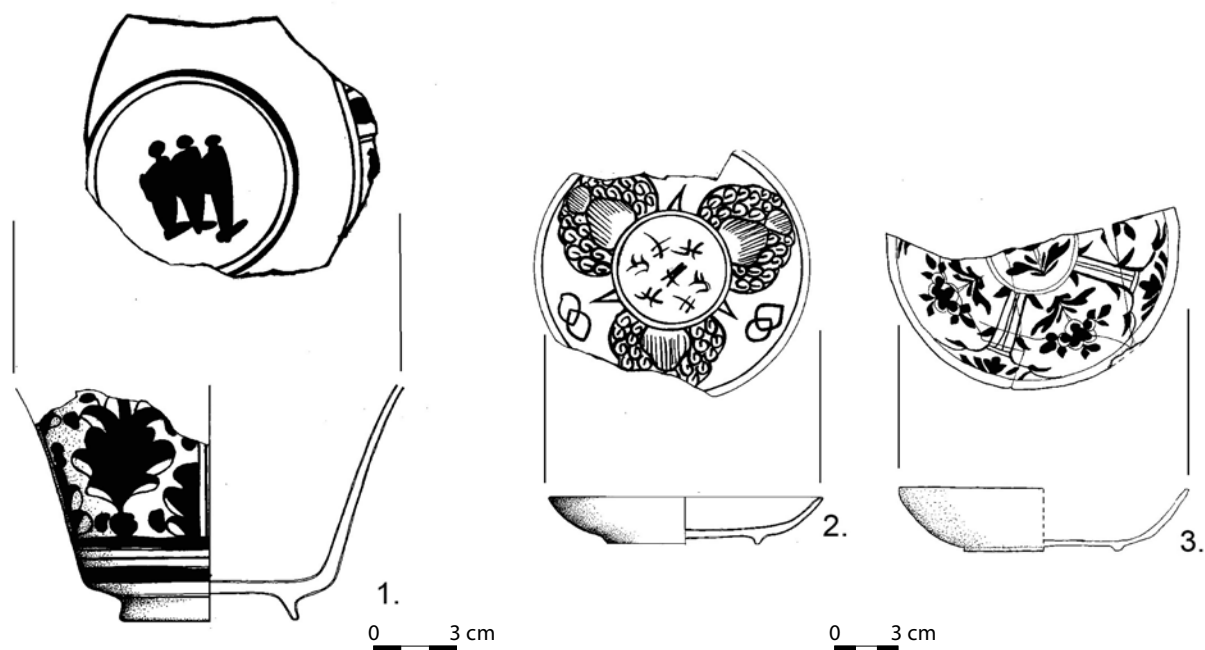
Naczynia o powierzchni marmoryzowanej

W zbiorze ze stanowiska wyróżniono 7 fragmentów naczyń o powierzchni marmurkowej (w tym jedno całe). Wykonanie zdobienia tych naczyń polega na pokrywaniu powierzchni angobą i pokryciu polewą w innym kolorze. Następnie delikatnie kołysze się lub potrząsa naczyniem, co sprawia, że kolorowa angoba się rozlewa [Hamilton 1974: 110]. Odnotowane w badanym zbiorze to w większości ułamki talerzy (5) i jeden dzban, których powierzchnie

utrzymane są w kolorystyce biało-zielono-brązowej (ryc. 17). Bez specjalistycznych analiz nie można jednoznacznie określić ośrodka produkcji naczyń. W okresie od XVII do początków XVIII wieku produkowane były w trzech głównych rejonach: w południowych Niemczech, Bawarii i Miechocinie [Szetela-Zauchowa 1994: 48; Oniszczyk-Rakowska 2007: 413]. W oparciu o kolorystykę, badane egzemplarze zaliczono do wykonanych w warsztatach miechocińskich.

3. Naczynia importowane

W całym zbiorze naczyń nowożytnych wyróżniono 219 ułamków wyrobów importowanych (67 wylewów, 60 brzuśców, 92 dna). W wyniku zabiegów konserwatorskich odtworzono w całości 41 naczyń. Podczas analizy pewnie określono wszystkie formy wyrobów, zaś na podstawie cech technologicznych oraz sposobów ukształtowania wyróżniono ich 158. Ze względu na różny stan zachowania, w celu porównywania zbiorów naczyń lokalnej produkcji z importowanymi podczas sporządzania statystyk obie kolekcje odnoszono do liczby fragmentów.

Ryc. 18. Wybór naczyń z Północnych Niderlandów. Rys. J. Bastek, A. Dmitruczuk

Fig. 18. An assortment of ceramic ware from the Northern Netherlands. Drawing by J. Bastek, A. Dmitruczuk

Naczynia importowane z krajów Europy Zachodniej i Północnej

Północne Niderlandy

W badanym zbiorze wyróżniono 17 naczyń fajansowych o proveniencji niderlandzkiej (ryc. 18). Asortyment naczyń stołowych w tym zespole reprezentują spodki, czarki, talerze oraz miski. Ich jasnokremowy czerep pokryty jest obustronnie polewą cynowo-olwiową. Naczynia zdobione są podszkliwnym malowaniem błękitem kobaltowym.

Interesującym egzemplarzem jest spodek dekorowany – stylizowaną na chińską – inskrypcją ujętą w pierścień i otoczoną trzema symetrycznie rozmieszczonymi splotami roślinnymi o tzw. podpalanych brzegach. Inspiracją dla takiej dekoracji była chińska porcelana okresu Qianlong z lat 1740–1790 [Bartels 1999: 860]. Tak więc w oparciu o zdobienia chronologię naczynia należy wskazać na około drugą połowę XVIII wieku [Bartels 1999: 815; Kilarska 2003: 102–103].

Pojedynczo w badanym zbiorze odnotowano fajansowy spodek dekorowany umieszczonym w centrum kwiatem ujętym medalionem. Medalion oto-

czony jest szeroką bordiurą, podzieloną na cztery sektory wydzielone stylizowanymi pasmami roślinnymi. W polach umieszczone są pojedyncze kwiaty. Analogiczne malowane wielobarwnie naczynie znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku [Kilarska 2003: 102]. Chronologię spodka, w oparciu o analogiczne egzemplarze, należy wskazać na lata 1701–1778 [Bartels 1999: 815].

Ostatnie pojedynczo odnotowane w badanym zbiorze naczynie to fajansowa miska, dekorowana zewnętrznie motywami roślinnymi, malowanymi błękitem kobaltowym. Wewnątrz naczynia znajdują się centralnie umieszczone trzy stylizowane postaci otoczone pierścieniem. Analogiczne wyroby z lat 1625–1700 pochodzą z Amsterdamu, a na miejsce ich wykonania wskazuje się warsztaty w Delft [Gawronski 2012: 249].

W pozostałej grupie wyrobów fajansowych można wydzielić dwie kategorie form dekoracji: drobne rzuty kwiatowe oraz centralnie umieszczony motyw roślinny ujęty w pierścień. Oba rodzaje zdobień współwystępują ze sobą chronologicznie, a modyfikowane stylistycznie wytwarzane były na ob-

Tabela. 2. Stanowisko 43 w Gdańsku, zestawienie form naczyń kamionkowych z poszczególnych ośrodków niemieckich

FORMA NACZYNIĄ/ OŚRODEK PRODUKCJI	SIEGBURG	RAEREN	FRECHEN	RAEREN/ WESTERWALD	DUINGEN/ COPPENGRAVE
dzbany	41	3	4	14	6
nocnik	-	-	-	1	-
garnek/słów	-	-	-	-	9
naczynia aptekarskie	-	-	-	-	2

szarze Północnych Niderlandów do trzeciej ćwierci XVIII wieku [Bartels 1999: 812–813].

Niemcy

Naczynia z ośrodków niemieckich reprezentowane są przez trzy grupy technologiczne: naczynia ceglaste, wyroby kamionkowe oraz porcelanę.

Wyroby ceglaste zachowały się jedynie w postaci dwóch niewielkich ułamków talerzy z widocznymi, charakterystycznymi dla naczyń typu Wezer, motywami geometrycznych zdobień. Chronologię wyrobów na podstawie analogii określono – ze względu na ich zły stan zachowania – szeroko, na lata 1580–1630 [Stephan 2000: 300].

Wśród wyrobów kamionkowych wyróżniono naczynia wytwarzane w pięciu głównych ośrodkach: Siegburgu, Raeren/Westerwald, Frechen (1 fragment) oraz rejonie Duingen/Coppengrave (tabela 2).

Z warsztatów siegburskich wśród analizowanych naczyń wyróżniono jedynie dzbany. Zły stan zachowania naczyń (głównie drobne fragmenty brzuśców) nie pozwolił na sporządzenie dokładnego opisu form. Jednak na podstawie sposobu ukształtowania nielicznych zachowanych den, wyróżniono dwa rodzaje dzbanów. Pierwszy typ o falistej stopce należy do form, których chronologię można zakreślić szeroko na około drugą połowę XV wieku [Bartels 1999: 55; Gaimser 2002: 199]. Drugą formą są dzbany o odciętej stopce. Chronologię analogicznie ukształtowanych naczyń na podstawie zachowanych fragmentów określono szeroko na XVI wiek [Lutz 1992: 69].

W oparciu o cechy technologiczne, trzy wyróżnione w zespole formy można przyporządkować warsztatom w Raeren. Wszystkie nawiązują do wy-

robów z wczesnej wytwórczości ośrodka. Ich chronologię określono na XVI wiek [Poll 1967: 41–42].

Kolejny rejon produkcji naczyń kamionkowych nie jest jednoznaczny ze względu na historię warsztatów i chronologię wyrobów. Dlatego proveniencję wyrobów wskazano jako Raeren/Westerwald [Dąbal 2012: 156–157].

Wśród badanych form naczyń wyróżniono kamionkowy dzban z plastyczną dekoracją w postaci maskarona, umieszczoną pod dzióbkiem (ryc. 19), oraz nocnik dekorowany przedstawieniami lwów ujętych w kobaltowy nieregularny kontur. Analogiczny do opisanego dzbana ze stanowiska 43 odnotowano w Elblągu [Nawroński 1997: 173]. Wśród elbląskich znalezisk tę formę naczyń odnotowano wyłącznie wśród wyrobów z Raeren [Nawroński 1997: 177–178]. Podobne naczynie wyróżnione zostało

Ryc. 19. Dzban z maskaronem, Raeren. Fot. archiwum MG
Fig. 19. Raeren jug with a face. Photo: MG archives

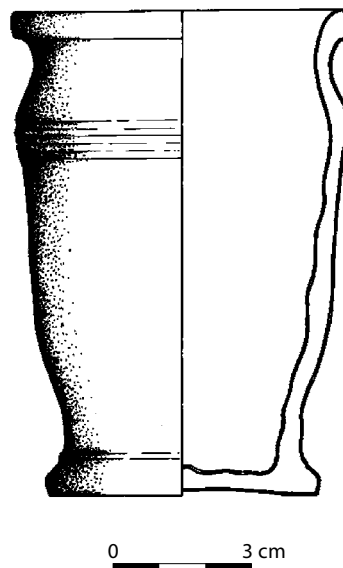
Ryc. 20. Nocnik dekorowany plastyczną aplikacją i kobaltowym malowaniem, Westerwald. Fot. archiwum MG

Fig. 20. Westerwald stoneware chamber pot with applied lions and medallion. Photo: MG archives

w zbiorze naczyń z Muzeum Narodowego w Gdańsku [Kilarska 1991, obiekt 21]. Jego chronologia, potwierdzona również na obrazie Jana van Kessela z 1662 roku, została wyznaczona na drugą połowę XVII wieku [Kilarska 1991, obiekt 21].

Drugie naczynie – nocnik – należy wiązać zdecydowanie z wytwórczością ośrodka w Westerwaldzie (ryc. 20). Pod uchem nocnika znajduje się sygnatura w postaci liczby 3. Tego typu formy wytwarzane były w okresie od końca XVII do lat 50. XVIII wieku [Bartels 1999: 81, 603].

Ostatnim wyróżnionym rejonem wytwórczości, którego wyroby odnotowano w badanym zbiorze, jest rejon Duingen i Coppengrave. Oba ośrodki są rzadko identyfikowane wśród wyrobów importowanych pozyskiwanych w efekcie badań archeologicznych na terenie Polski, w Gdańsku zaś są liczną kategorią wyrobów [Dąbał 2005: 41]. W kolekcji ze stanowiska 43 reprezentują jedynie 17 naczyń. Naczynia z Dolnej Saksonii zaczęto w większej ilości eksportować w XVI wieku [Kilarska 1991: 41; Stephan 1981: 15; Adler 2005: 166]. W odróżnieniu od ośrodków nadreńskich, asortyment wyrobów z Duingen i Coppengrave był znacznie szerszy, jednak pod względem dekoracji – uboższy. Potwierdzeniem tego zjawiska są formy uzyskane w efekcie badań na stanowisku 43. W badanym zbiorze wyróżniono oprócz dzbanów garnki (słoje) oraz naczynia aptekarskie (ryc. 21). Wszystkie te formy mają swoje analogie wśród wyrobów osiemnastowiecznych [Gangelen, Lenting 1993: 325–326].

Ryc. 21. Słój kamionkowy, Duingen/Coppengrave. Rys. J. Bastek, A. Dmitruczuk

Fig. 21. Duingen/Coppengrave stoneware jar. Drawing by J. Bastek, A. Dmitruczuk

Ostatnią wyróżnioną w zbiorze naczyń niemieckich grupą technologiczną jest porcelana. Pozyskano jedynie dwa porcelanowe spodki, będące prawdopodobnie imitacjami wyrobów wytwórni Limbach z ostatniej ćwierci XVIII wieku¹³ [Cushion, Honey 1956: 210]. Analogiczne wyroby z południowo-wschodnich wytwórni niemieckich, charakterystycznie dekorowane motywem suchych kwiatów, zidentyfikowała w zbiorze ceramiki szlacheckiej Agnieszka Oniszczyk-Rakowska [2005: 533–535].

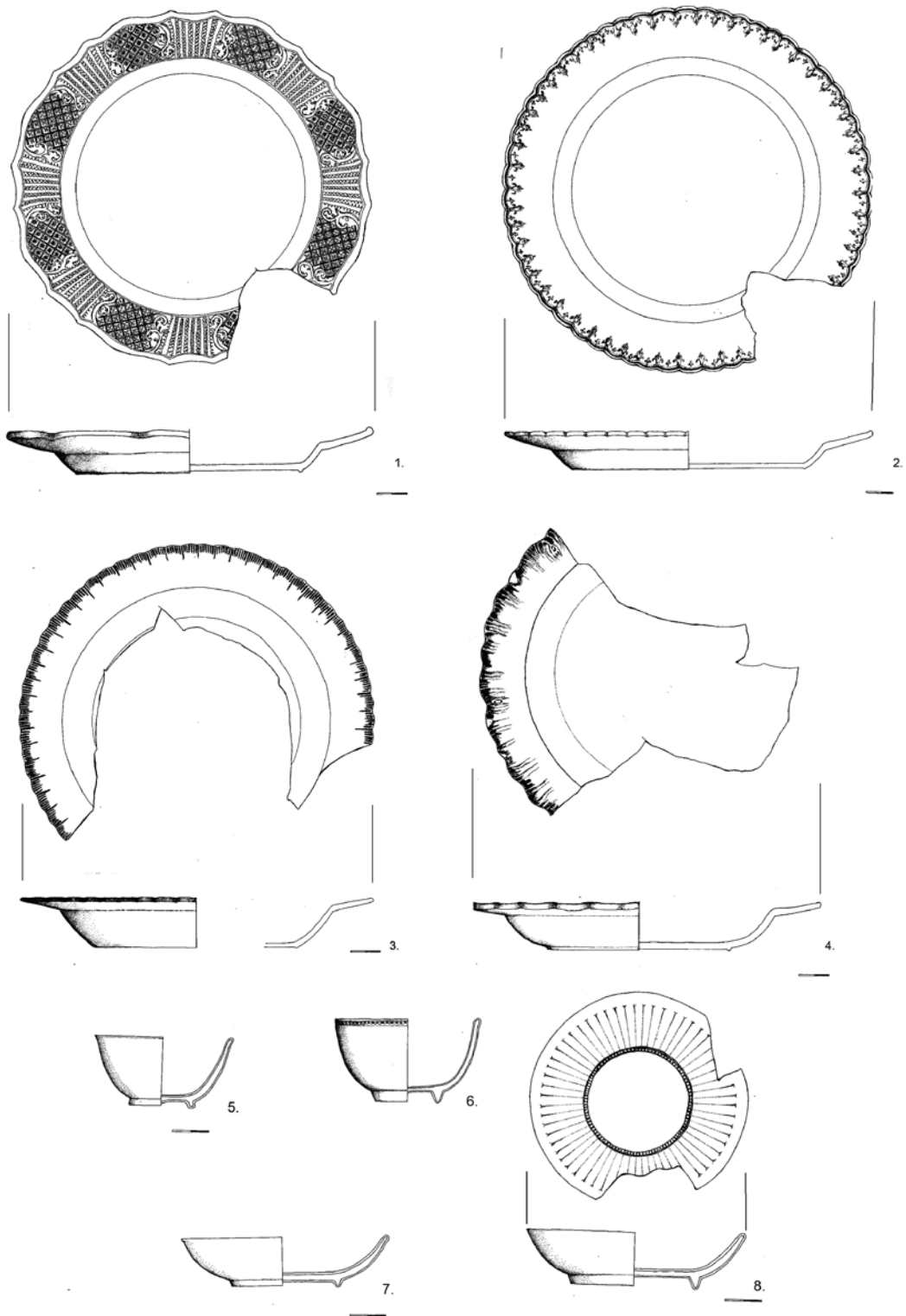
Anglia

W zbiorze naczyń importowanych wyróżniono 47 wyrobów angielskich. Reprezentują one formy stanowiące elementy zastawy stołowej (ryc. 22) oraz naczynia aptekarskie i nocnik.

Wśród części zastawy stołowej wyróżniono czarki do picia herbaty oraz spodki, a także głębokie talerze i czajnik. Technologicznie wyroby te zaliczono do trzech grup: fajansów delikatnych (*creamware*, *pearlware*), kamionki białej i tzw. ceramiki czarnej (*blackware*). Fajans delikatny¹⁴ wynalezio-

¹³ Prawdopodobnie jest to wyrób wytwórni Wallendorf.

¹⁴ Występuje w dwóch technologicznych odmianach, nie mających w polskiej terminologii właściwych odpowiedni-

Ryc. 22. Wybór naczyń stołowych, Anglia. Rys. J. Bastek, A. Dmitruczuk

Ryc. 22. An assortment of English tableware. Drawing by J. Bastek, A. Dmitruczuk

Ryc. 23. Stanowisko 43 w Gdańsku, fajans angielski drukowany, Wedgwood Etruria. Fot. archiwum MG

Fig. 23. Site no. 43 in Gdańsk: transfer printed English ware, Wedgwood Etruria. Photo: MG archives

no w Anglii około roku 1720, a głównym ośrodkiem produkcji były warsztaty w Staffordshire [Dąbał 2008: 228]. Wyróżnione w kolekcji czarki i spodki w większości nie są zdobione. Nielicznie odnotowano wyroby dekorowane mechanicznie na tokarce. Analogiczne naczynia pozyskano w trakcie prac archeologicznych w Amsterdamie, ich chronologię określono na trzecią ćwierć XVIII wieku.

Wyróżniono trzy rodzaje dekoracji talerzy stołowych. Talerze, których kołnierze wykończono odciskając tzw. chińską krawędź; ich chronologię, na podstawie znalezisk w ośrodku produkcji, określa się na lata 1770–1782 [Barker 1990: 178]. Drugi typ talerzy wykonanych z białej kamionki posiada krawędź faliście profilowaną w stylu barokowym. Na kołnierzu odcisnięto gęsty wzór geometryczny. Tak ukształtowane formy krawędzi są charakterystyczne dla wyrobów z ostatniej ćwierci XVIII wieku. Naczynia o analogicznych profilach pozyskano na wraku statku „General Carleton”, który zatonął w 1785 roku w pobliżu Gdańska [Dąbał 2008: 228–229]. Ostatni sposób ukształtowania krawędzi

ków: *creamware* i *pearlware*. W zbiorze ze stanowiska wyróżniono jedynie wyroby typu *creamware*.

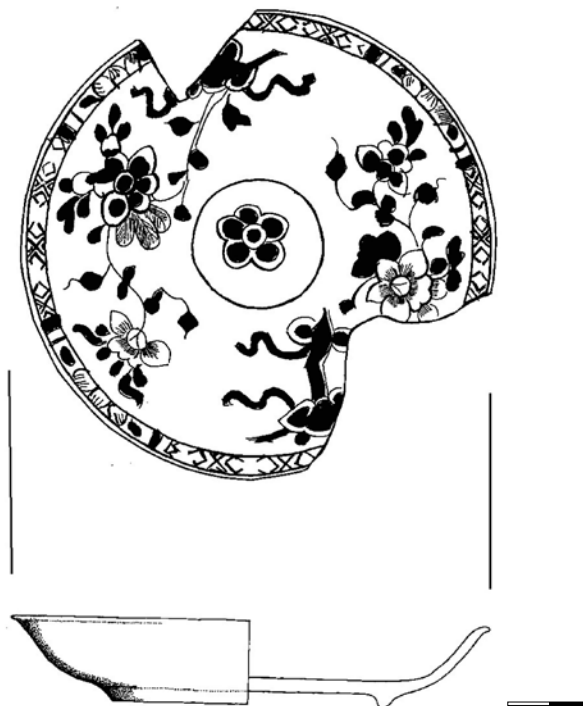
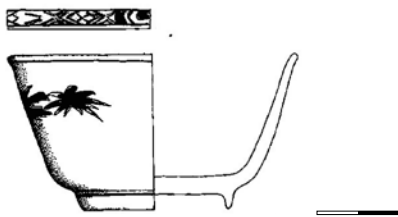
talerzy naczyń to wykończenie tzw. krawędzią muszelkową, podkreśloną delikatnym kobaltowym malowaniem. To wyroby o późniejszej metryce, których chronologię można określić na lata 1806–1846 [Hume 2001: 228].

W zespole wyrobów angielskich wyróżniono talerz z dekoracją przedstawiającą kuter gaflowy na tle panoramy miasta. Fajans zdobiony techniką druku w odcieniu błękitnym pochodzi z wytwórni Wedgwood Etruria (ryc. 23).

Technika druku wynaleziona została przez Josiaha Wedgwooda w 1756 roku. Malowana sygnatura wytwórni Wedgwood Etruria stosowana była w pierwszej połowie XIX wieku (lata 1805–1815), po śmierci twórcy wytwórni [Chaffers 1952: 280]. Talerze z przedstawieniami scen portowych lub żaglowców są wyrobami charakterystycznymi dla ośrodków handlowych stref nadmorskich. Naczynia tak dekorowane wykonywano dla upamiętnienia wydarzeń związanych z morzem, w celu prywatnej reklamy kompanii handlowych lub dla podkreślenia rangi miasta na arenie zdobyczy morskich i atlantyckich [Prentice 1994: 1–6]. Analogiczne talerze mogły być sygnowane indywidualnymi nazwami lub nazwiskami. W dużych miastach portowych pełniły również rolę pamiątek [Prentice 1994: 17–19]. Wyroby takie znajdują się w kolekcji Muzeum Narodowego w Gdańsku; choć nieliczne, stanowią specyficzny asortyment ośrodków nadmorskich, będący reminiscencją świetności i szerokiej wymiany handlowej [Kilarska Litwin 1985: 89–91].

Szwecja

W całym analizowanym zbiorze wyróżniono jeden fragment szwedzkiego fajansowego talerza. Naczynie o jednolitym przełamie barwy kremowej zachowało się w ułamku nie pozwalającym odtworzyć pełną formę. Fajanse szwedzkie produkowano od roku 1727 w Sztokholmie i Rörstrand [Bartels 1999]. W Gdańsku wyroby te są bardzo rzadko identyfikowane, dlatego nie można określić skali ich występowania. Naczynie ze stanowiska 43 to przypuszczalnie egzemplarz XIX-wieczny. Analogiczne technologicznie naczynie z sygnaturą wytwórni w Sztokholmie pochodzi z badań archeologicznych na stanowisku 100 w Gdańsku [Dąbał 2008].

Ryc. 24. Chińska porcelana. Rys. J. Bastek, A. Dmitruczuk

Fig. 24. Chinese porcelain. Drawing by J. Bastek, A. Dmitruczuk

Naczynia importowane z Azji

Początki handlu wyrobami azjatyckimi należy wiązać z oceanicznymi podbojami Hiszpanii i Portugalii XVI i na początku XVII wieku [Carswell 2000: 184]. Handel Europy z Azją największą intensywność osiągnął jednak dzięki Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej (VOC) [Carswell 2000: 185]. Od XVII wieku niderlandzkie kompanie stopniowo dominowały rynek azjatycki. W miastach portowych Niderlandów licznie odkrywano chińskie wyroby porcelanowe z tych okresów [Baart, Krook, Lagerweij 1986: 95–102; Gawronski 2012: 292–293].

W analizowanym zbiorze naczyń wyróżniono 3 naczynia porcelanowe importowane z Azji: dwa spodki do oraz jedną czarkę do picia herbaty (ryc. 24). Spodki mają powierzchnię o barwie czekoladowej. Na lustrach obu naczyń znajduje się dekoracja w postaci centralnie umieszczonego motywu kwiatowego, ujętego w medalion. Wokół występują symetrycznie rozmieszczone dwie grupy motywów roślinnych. Wewnętrzna krawędź naczynia podkreślona jest cienkim pasmem chińskich motywów. Czarka posiada na zewnątrz jedynie częściowo zachowaną dekorację ro-

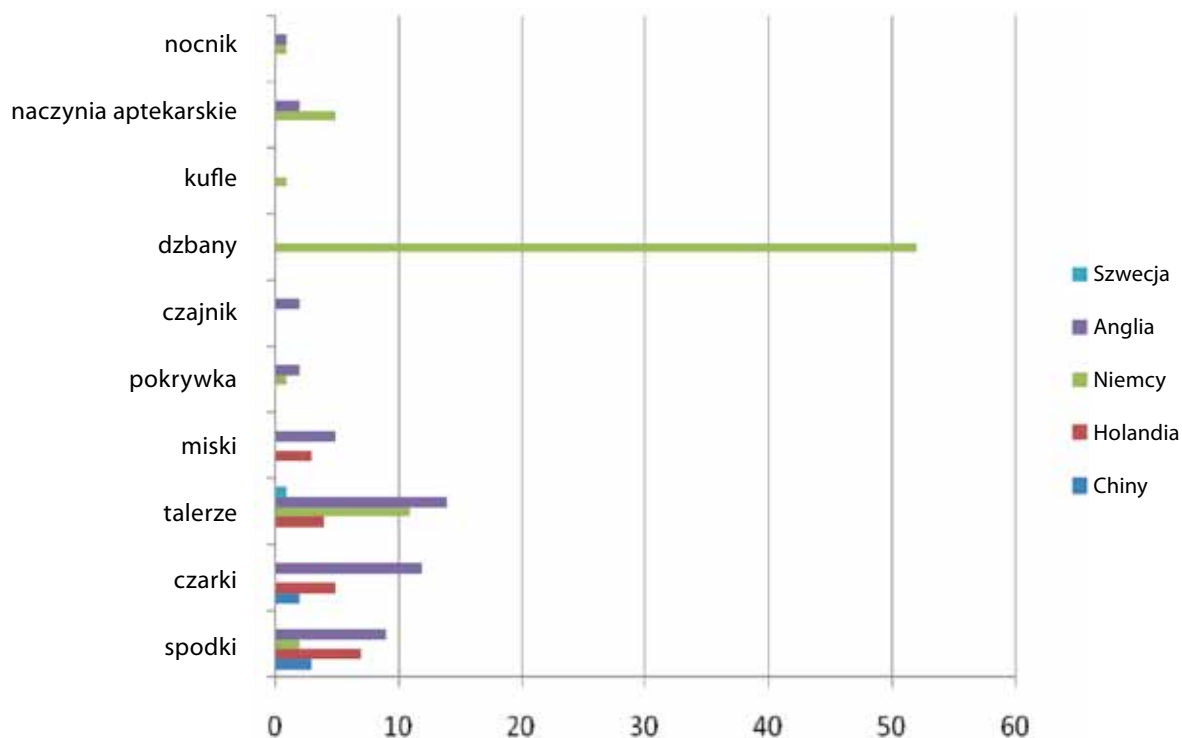
ślinną w postaci stylizowanego drzewa bambusowego. Wewnątrz krawędź naczynia podkreśla – analogiczne do umieszczonych na spodkach – pasmo chińskich motywów. Chronologię form na podstawie znanych analogii określono na drugą ćwierć XVIII wieku. Analogiczne egzemplarze z lat 1723–1735 odkryto na wraku „Ca Mau” [Madsen, White 2010: 72–73].

Z badań archeologicznych na obszarze Gdańska chronologię najstarszych azjatyckich naczyń określono na koniec XVII wieku [Dąbał 2008b: 4]. Egzemplarze pozyskane na ul. Św. Ducha są również wczesnymi egzemplarzami, prawdopodobnie cenionymi przez ówczesnych użytkowników.

Asortyment naczyń

Na podstawie przeprowadzonej analizy wyróżniono dziesięć form naczyń importowanych. Ogólnie można podzielić je na naczynia do przechowywania płynów i naczynia stołowe¹⁵. Pojedynczo odnotowano naczynia aptekarskie oraz wyroby związane z higieną osobistą (ryc. 25).

¹⁵ Tutaj podział został przyjęty za: Gaimster 2006, uwagi o metodyce.

Ryc. 25. Struktura asortymentu wyrobów importowanych z uwzględnieniem proveniencji

Ryc. 25. Specification of imported ceramic ware with regard to origin

Naczynia do przechowywania płynów: dzbany oraz kufle dostarczane były do Gdańska z warsztatów niemieckich. W analizowanych segmentach chronologicznych zmieniają się poszczególni dostawcy oraz jakość wyrobów. Naczynia typowo użytkowe, niezdobione, początkowo dostarczane były z Siegburga i Raeren¹⁶. Podobne formy typowo użytkowe, najczęściej niedekorowane, pochodzą z ośrodków Duingen i Coppengrave. Jakość wykonania tych wyrobów jest znacznie gorsza od staranniejszych naczyń z Kolonii i Frechen czy Westerwaldu. Naczynia pozyskane na stanowisku, przeznaczone do przechowywania płynów, nie posiadają zdobień, które wskazywałyby ich wyższą wartość artystyczną, z wyjątkiem dzbana z maszkaronem.

Naczynia stołowe to przede wszystkim ozdobne miski, talerze, spodki i czarki. Należy jednak zwrócić uwagę, że wszystkie wymienione wyroby często występują wśród naczyń importowanych odkrywanych

na stanowiskach miejskich. Dekoracje naczyń są często powtarzalne, co może świadczyć o tworzeniu serii przeznaczonych na eksport w rodzimych ośrodkach. Naczynia stołowe dostarczane były na gdański rynek od końca XVI wieku przez wytwórnie holenderskie. Eksport ten słabnie w drugiej połowie XVIII wieku. Powodem takiego zjawiska jest stopniowe przejmowanie nabywców przez producentów angielskich. Anglia od momentu wynalezienia taniego w produkcji, ale pozwalającego nadać naczyń estetyczne kształty fajansu delikatnego, stopniowo przejęła rynki europejskie. Taki stan wynika także z wprowadzenia mechanizacji produkcji.

Naczynia aptekarskie lub do przechowywania przypraw sprowadzane były do Gdańska (w świetle przeprowadzonych analiz) głównie z rejonu Dolnej Saksonii i Anglii.

Wśród naczyń przeznaczonych do higieny osobistej wyróżniono dwa nocniki. Niewiele uwagi poświęcono do tej pory w literaturze polskiej tej kategorii wyrobów. Występują one na obszarach miejskich i pośrednio wskazują zamożność posiadaczy. Najstarsze wzmianki w źródłach historycznych, do-

¹⁶ Sformułowanie dotyczy wyrobów pochodzących ze stanowiska 43, uwagi nie dotyczą wszystkich wyrobów z Siegburga i Raeren ponieważ w Gdańsku w efekcie badań archeologicznych pozyskiwane są także formy bardziej wyszukane i bogacie zdobione.

tyczące tej kategorii wyrobów, pochodzą z początków XV wieku. Wykorzystywanie nocników mogło się upowszechnić w miastach ze względu na zmiany zachodzące w budownictwie i zagospodarowaniu przestrzeni. Wraz z rozbudową piętér kamienic, wychodzenie na zewnątrz do oddalonej latryny było zwyczajnym dyskomfortem, szczególnie nocą oraz w okresie zimowym. Z drugiej strony korzystanie z tego typu naczyń mogło wiązać się z kulturowymi czy też kulturalnymi barierami zamożniejszych grup społecznych, związanymi z naruszaniem intymności. Funkcja i użytkowanie tej kategorii wyrobów wciąż wymaga studiów. Wyróżnione w zbiorze nocniki wytworzono w Niemczech i Anglii. Oba egzemplarze pochodzą z XVIII wieku.

Uwagi na temat naczyń importowanych jako wyznacznika chronologicznego

Naczynia importowane są najczęściej doskonale i precyzyjnie datowane w rodzimych ośrodkach, w efekcie analiz źródeł ruchomych potwierdzonych informacjami historycznymi o wytwórniach. W literaturze europejskiej na podstawie analiz dobrze datowanych kontekstów archeologicznych wykorzystano ten potencjał, określając sekwencje chronologiczne czasu użytkowania i najczęstszych okresów deponowania poszczególnych form [Gaimster 2006; Bartels 1999].

Dzisiejszy stan badań, szczególnie dotyczący naczyń ceramicznych odkrywanych w Gdańsku, nie pozwala w pełni wykorzystać tych możliwości. Na podstawie przeprowadzonych obserwacji naczyń importowanych pochodzących ze stanowiska 43, wyróżniono najczęstsze sekwencje chronologiczne pojawiania się wyrobów w poziomach osadniczych poszczególnych horyzontów. Obserwacje te dotyczą głównie momentu pojawienia się grupy technologicznej¹⁷, momentu zaprzestania produkcji oraz zmian w proporcjach ilościowych w trakcie występowania poszczególnych wyrobów. Problemem badawczym jest czas, po którym naczynia mogły przestać być używane. Kryteria dla naczyń z poszczególnych ośrodków są bardzo złożone. Przede wszystkim można wyróżnić grupę naczyń o szczególnej wytrzymałości, jakimi są wyroby kamionko-

we. Dlatego ich występowanie w dużo młodszych horyzontach często może wiązać się z trwałością. Nie dotyczy to jednak przypadków zmian technologii, przykładowo zastosowania odmiennego szkliwa czy wyższej temperatury wypalania. Drugim czynnikiem mogącym wpłynąć na określanie chronologii warstw i obiektów jest sposób zdobienia naczyń. Tutaj możemy wyróżnić dwie grupy: naczynia gorszej jakości¹⁸ oraz naczynia posiadające indywidualne bądź osobliwe dekoracje, mające charakter wyrobów artystycznych. Naczynia zdobione, gorszej jakości podlegają ciągłym zmianom stylistycznym, w odpowiedzi na upodobania i mody panujące w mieście. Nie pełniły funkcji reprezentacyjnej dla właścicieli, dlatego podlegały częstszym wymianom¹⁹, mogą więc być lepszymi wskaźnikami chronologicznymi. Druga grupa naczyń zdobionych, posiadająca walory jakościowe i artystyczne, nie może służyć jako wyznacznik chronologiczny, ponieważ posiadanie takich naczyń często wiąże się zarówno z utrwalaniem przeżyć estetycznych, jak też ze zwiększaniem wartości ekonomicznej poprzez przekazywanie z pokolenia na pokolenie.

Na podstawie przeprowadzonych obserwacji można przypuszczać, że naczynia, których produkcja i eksport trwa najdłużej, podlegały najczęstszym zmianom form lub dekoracji oraz rozbudowywaniem asortymentu. Wśród wyróżnionych grup naczyń jedynie wyroby z Reaeren, Kolonii i typu Wezer²⁰ pojawiły się w krótkich sekwencjach. Dlatego jako depozyty obiektów będą one słabymi wyznacznikami chronologii. Pozostałe wyroby, ze względu na częste zmiany stylistyczne i mniejszą odporność na zniszczenie, powinny wskazywać zbliżone do momentu zdeponowania datowanie.

Kontekst pozyskania źródeł

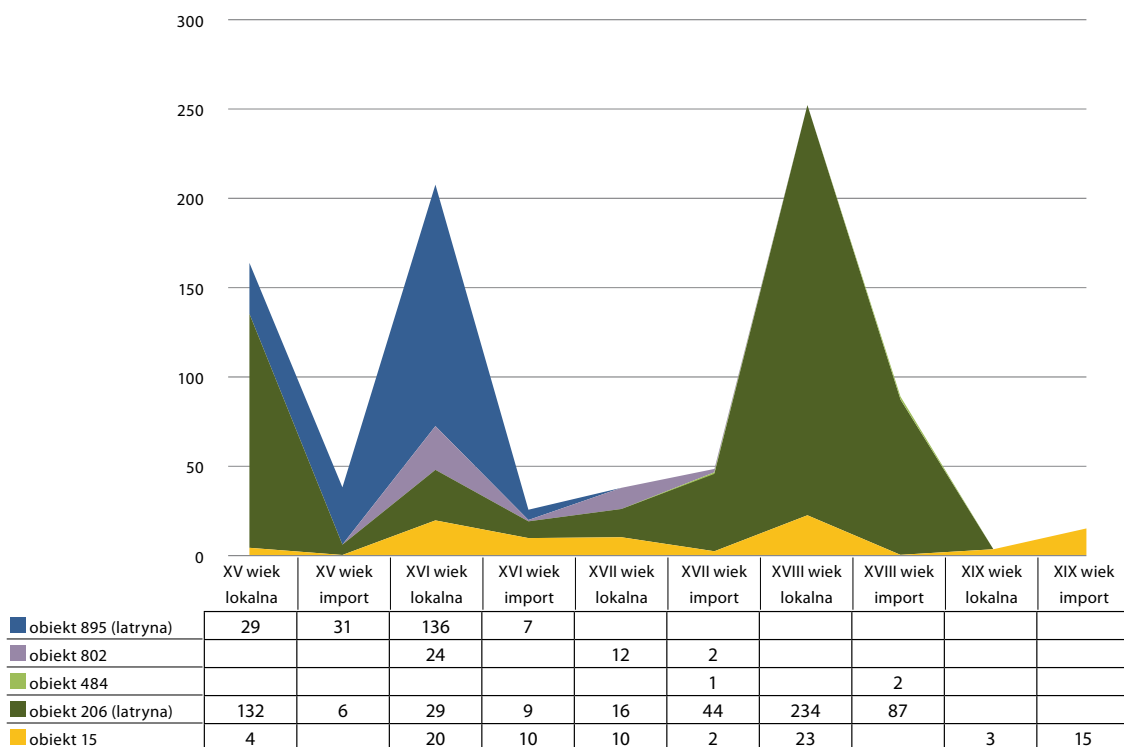
Analiza źródeł ruchomych pozyskiwanych w efekcie badań archeologicznych na obszarach miejskich

¹⁸ Gorszej jakości w ramach grupy technologicznej.

¹⁹ Nie uwzględniono tutaj wartości sentymentalnej poszczególnych wyrobów.

²⁰ Również Siegburg, ale sekwencja ukazana na wykresie jest kontynuacją wyrobów średniowiecznych.

¹⁷ Tu: w rozumieniu konkretnych ośrodków i ich wyrobów.

Ryc. 26. Struktura zbioru wyrobów lokalnych i importowanych zdeponowanych w poszczególnych obiektach, od XVI do XIX wieku
Ryc. 26. Specification of local and imported ceramic ware with regard to the place of recovery, the 16th–19th centuries

może wskazać charakter zabudowy, sposób użytkowania obszaru lub status ekonomiczny mieszkańców. Dla badań materiałów nowożytnych interpretacje ogólnych zjawisk mogą być szczególnie bogate ze względu na liczne informacje historyczne. Ze względu jednak na słabo jeszcze zaawansowany proces identyfikacji źródeł ruchomych, wciąż w sferze niezrealizowanych celów jest zindywidualizowanie historii konkretnych przedmiotów. Rzadko również można uzyskać niemal pełną opowieść dotyczącą aspektów życia poszczególnych osób czy rodzin zamieszkujących kamienice²¹, ale też załogi żaglowca²² [Bartels 2005: 15; Dąbał 2008].

W przypadku materiałów ze stanowiska 43 nieco pełniejszych obserwacji dokonać można w oparciu o naczynia pozyskane z wypełnisk obiektów, szczególnie latryn (ryc. 26). Jedna z nich, starsza, znajduje się w obrębie parceli przy ul. Św. Ducha 44 (k897), druga znajduje się na działce nr 46 (k206). Oprócz latryn wydzielono zespoły źródeł ruchomych z trzech

obiektów: wkopu rozbiórkowego latryny w obrębie parceli 44 (w. 802), wkopu pod wodociąg w obrębie parceli 46 (w. 485) oraz wkopu pod wodociąg na obszarze jatek mięsnych²³.

Parcela Św. Ducha 44

Na obszarze badanej parceli w okresie funkcjonowania latryny znajdował się budynek mieszkalny o konstrukcji szkieletowej (konstrukcja 895). Analiza ułamków naczyń ceramicznych z wypełniska latryny pozwoliła wyróżnić dwie grupy: wyroby o cechach późnośredniowiecznych (34% zbioru) oraz wyroby nowożytne. Sposób ukształtowania form oraz ich liczba i cechy technologiczne pozwoliły określić chronologię wypełniska na pierwszą połowę XVI wieku.

W wypełnisku drugiego wyróżnionego na obszarze parceli wkopu rozbiórkowego (w. 802) znajdowała się niewielka liczba ułamków naczyń. Frag-

²¹ Historia żydowskiej rodziny van Lidth.

²² Historie oficerów i załogi „Generala Carltona”.

²³ Opracowanie stratygrafii: Robert Krzywdziński i Monika Kasprzak.

menty o cechach technologicznych XVII-wiecznych stanowiły 37% całości zbioru. Na podstawie grup będących wyróżnikami poszczególnych horyzontów (w tym wypadku były to wyroby białe), chronologię obiektu ustalono na pierwszą połowę XVII wieku.

Parcela Św. Ducha 46

Na obszarze parceli odsłonięto latrynę (k. 206) oraz wkop pod wodociąg (w. 485). Źródła pozyskane z wypełniska wkopu nie odpowiadają cechom obiektu²⁴, a także ze względu na ich liczebność nie stanowią dostatecznego wskaźnika chronologicznego. Można tylko sformułować uwagę, iż pozyskane naczynia są wyrobami importowanymi nie starszymi niż druga połowa XVIII wieku.

Z wypełniska latryny pozyskano źródła ze wszystkich horyzontów chronologicznych od XV do pierwszej ćwierci XIX wieku i wyróżniono – najliczniej reprezentowane – wyroby lokalne i importowane z XVIII wieku. Występowanie takich grup technologicznych, jak angielski fajans delikatny, naczynia kamionkowe Duingen i Coppengrave oraz fajanse pomorskie, pozwoliły określić horyzont najintensywniejszego użytkowania latryny na drugą połowę XVIII i początki XIX wieku. Cały okres użytkowania mógł trwać, jak wynika z ustalonych proporcji, około jednego wieku. Duży procent naczyń o cechach późnośredniowiecznych może być wynikiem przemieszania warstw podczas wkopywania konstrukcji.

Jatki Mięsne

Na obszarze jatek odkryto jeden wkop, w którego wypełnisku zidentyfikowano ułamki naczyń o cechach nowożytnych (ob. 15). Pozyskane źródła chronologicznie pochodzą ze wszystkich sekwencji nowożytnych. Wynika to z dużej ingerencji wkopu we wcześniejsze nawarstwienia i przemieszania mate-

²⁴ Odnotowano sytuację nietypową dla wypełnisk wkopów, ponieważ z wypełniska wyeksplorowano prawie kompletne naczynie: nocnik. Być może wyrób znalazł się w wypełnisku przypadkowo, umieszczony tam podczas naprawy lub przebudowy wodociągu.

riału. Najmłodsze zarejestrowane wyroby określają chronologię na drugą połowę XIX wieku.

Uwagi dotyczące statusu ekonomicznego mieszkańców zamieszkujących parcele przy ul. Św. Ducha 44 i 46

Określanie statusu ekonomicznego mieszkańców na podstawie naczyń ceramicznych wiąże się z bardzo złożonymi zagadnieniami dotyczącymi jakości i ceny naczyń oraz kontekstu społeczno-polityczno-gospodarczego poszczególnych horyzontów [Gaimster 2006: 47]. Wyznacznikami zamożności nie jest sama obecność wyrobów importowanych, ale przede wszystkim ich jakość i walory estetyczne. Na podstawie przeprowadzonych badań wśród wyróżnionych grup importów można wskazać jedynie niewielką liczbę wyrobów o takich cechach.

Na podstawie kompleksowych wyników badań stanowiska wiemy, że budynki mieszkalne znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie jatek mięsnych. Już taka informacja stanowi element wskazujący na niewielką atrakcyjność, z punktu widzenia lokalizacji nieruchomości. Jatki były miejscem ruchliwym, głośnym i produkowano tam wiele zanieczyszczeń, w tym związanych z ogrzewaniem oraz siecią wodociągowo-ściekową [Maciakowska 2004]. Na podstawie przeprowadzonej kwerendy archiwalnej wiemy również, że budynek na parceli 44 był w bardzo złym stanie technicznym w roku 1732, gdyż w dokumentach umieszczono notkę o przeznaczeniu go do rozbiórki [Maciakowska 2004: 17]. Podczas badań archiwalnych nie udało się ustalić wszystkich właścicieli parcel. Z interesujących nas badawczo okresów jedna może dotyczyć użytkownika latryny znajdującej się na obszarze działki 46. Właścicielem parceli w latach 1708–1788 był Michael Adam Karsch [Maciakowska 2004: 20]. Prawdopodobnie do dokumentacji archiwalnej wkradła się nieścisłość²⁵, wynikająca być może z braku danych personalnych w urzędzie, dotyczących spadkobierców Karscha. W świetle tych dokumentów wskazany mieszkaniec musiałby żyć ponad dziewięćdziesiąt lat, by realnie być wła-

²⁵ Którą z drugiej strony wyjaśnia adnotacja przy dacie śmierci: 15.02.1788 – „pod jednym dachem” i po średniku: 96.

ścicielem lokalu w tym okresie. Możemy jednak założyć, że przynajmniej przez część tego okresu użytkował kamienicę.

Na podstawie przeprowadzonej analizy naczyń ceramicznych można wskazać główne cechy wyrobów zdeponowanych w wypełniskach latryn. W starszej latrynie (k. 895) występowały naczynia głównie lokalnej produkcji, reprezentujące asortyment wyrobów kuchennych. Importy, które zarejestrowano w tej konstrukcji, to fragmenty niezdobionych dzbanów siegburskich. Wyroby te były prawdopodobnie powszechnie używane przez mieszkańców Gdańska. W oparciu o wcześniejsze ustalenia dotyczące jakości naczyń, taka struktura zbioru naczyń z latryny może świadczyć o tym, że w XVI wieku mieszkańcy budynku zlokalizowanego na parceli 44 byli ludźmi średniozamożnymi.

W drugiej analizowanej latrynie wyróżniono następujące grupy naczyń importowanych: fajanse holenderskie, fajanse delikatne, porcelanę chińską oraz (nielicznie) naczynia kamionkowe z Duingen i Coppingrave. Wśród wyrobów zdobionych wystąpił²⁶ dzban z maszkaronem oraz nocnik z aplikacjami lwów. Najtrudniejszą do identyfikacji zamożności grupą importów są wyroby z Delft. Na podstawie analiz inwentarzy wiemy, że z jednej strony są to naczynia odnotowywane wśród ruchomości, z drugiej jednak nielicznie posiadane również przez mniej zamożnych mieszkańców Gdańska [Oniszczyk-Rakowska 2007]. Również sytuacje zarejestrowanych w archiwach, zawartych w inwentarzach wycen tej grupy wyrobów, są nieliczne. Te, które występują wskazują, że nie były to wyroby drogie [Kaczor 2003: 179–180]. Na tej podstawie, a także w oparciu o ustalenia chronologiczne dotyczące badanych egzemplarzy (głównie XVIII-wiecznych, a zatem współczesnych funkcjonowaniu obiektu) możemy przypuszczać, że pozyskane naczynia nie miały dużej wartości materialnej. Odnosząc się do charakterystyki upodobań mieszkańców Gdańska do pewnych kategorii wyrobów można powiedzieć, że nabywanie ich oraz niekiedy dłuższe użytkowanie miało szczególną wartość sentymentalną i stanowiło spuściznę kultury i gustów gdańskich wcześniejszych epok [Bukal

2004: 74]. Fajanse holenderskie np. stanowiły element Złotego Wieku Gdańska i przypominały mieszkańcom o jego świetności i szerokich kontaktach handlowych. Dużo łatwiej określić pozostałe kategorie wyrobów importowanych. Wśród angielskich fajansów delikatnych pojawiają się zestawy do picia herbaty. Jeszcze w XVII wieku picie herbaty stanowiło luksusową formę delektowania się smakiem, jednak już w XVIII wieku rynek europejski załapały transporty używki sprowadzanej przez kampanie handlowe [Malaguzzi 2009: 307]. Kwestia dostępności towaru ma w tym wypadku znaczenie dla wzrostu popytu na wyroby przeznaczone do konsumpcji. Wśród angielskich naczyń herbacianych w wypełnisku obiektu zarejestrowano 3 dwuosobowe zestawy (spodki i czarki). Może to wskazywać, że kamienicę zamieszkiwały przynajmniej dwie osoby. Podobna kwestia dotyczy występowania talerzy z fajansu delikatnego oraz fajansu pomorskiego. Chronologię wymienionych zastaw określono na ostatnią ćwierć XVIII i początek XIX wieku. Kolejną kategorią naczyń importowanych są typowo użytkowe, słabe jakościowo wyroby dolnosaksońskie. Fajanse pomorskie z kolei już przez samą ideę tej grupy technologicznej, naśladującej fajanse właściwe, nie mogą być wskaźnikiem zamożności. Nieco inaczej przedstawia się kwestia naczyń z porcelany chińskiej. Można założyć, że z racji właściwości technologicznych, jak i odległości, naczynia te były nieco droższe od pozostałych. Jednak pod względem jakościowym w grupie naczyń z chińskiej porcelany analogiczne egzemplarze są najczęściej i najliczniej odkrywanymi podczas badań.

Na podstawie przeprowadzonej analizy możemy stwierdzić, że mieszkańcy badanych parcel zarówno w XVI, jak i XVIII wieku należeli do ludzi średniozamożnych. Są to wstępne ustalenia, dokonane w oparciu o przeprowadzone badania. Kwestie statusu ekonomicznego mieszkańców Gdańska wciąż jeszcze wymagają wnikliwszych studiów.

²⁶ Obok fajansów dekorowanych.

Uwagi końcowe

Jednym z problemów badawczych podczas analizy zespołów naczyń ceramicznych pozyskiwanych w efekcie wykopalisk na obszarach miejskich jest wyodrębnienie właściwych wskaźników chronologicznych i ustalenie proporcji ilościowych, odpowiadających szerszym zjawiskom²⁷. Wciąż jeszcze liczba precyzyjnie datowanych zespołów naczyń mogących posłużyć do takich analiz jest niedostateczna.

Przeprowadzone obserwacje cech naczyń pozyskanych ze stanowiska 43, w połączeniu z informacjami dotyczącymi stratygrafii, a także z kwerendą archiwalną wykazały, że wyroby tej kategorii posiadają potencjalny zestaw informacji potrzebny do analiz ogólnych zjawisk związanych z życiem codziennym mieszkańców Gdańska. Jednak liczba wyrobów poddanych analizie wymaga znacznego poszerzenia. Dalszych badań wymagają również analizy naczyń importowanych jako wskaźników chronologicznych.

Drugi postawiony w założeniach pracy cel, to przeprowadzenie rozpoznania rynku wyrobów ceramicznych. W efekcie badań sformułowano wstępne uwagi dotyczące wyrobów lokalnych. Garncarze gdańscy najprawdopodobniej specjalizowali się w wytwarzaniu naczyń kuchennych, w mniejszym stopniu wykonywano tu naczynia stołowe. Jest to sytuacja charakterystyczna dla wszystkich większych miast portowych strefy bałtyckiej [Gaimster 2007: 23–24]. Odnotowane zjawisko wynika z profilu gospodarczego tej kategorii ośrodków, nastawionych na handel i usługi, a nie rzemiosło. Lokalny rynek naczyń ceramicznych uzupełniały wyroby sprowadzane z krajów Europy Zachodniej, a także z innych warsztatów ceramicznych Polski. Naczynia importowano do Gdańska drogą morską lub Wisłą, świadczą o tym dane odnotowane w komorach pałowych. Z ośrodków euro-

pejskich najliczniej (jak wskazują statystyki obrotu handlowego w porcie) sprowadzono naczynia z Bremy i Amsterdamu. Wyroby lokalne i być może południowoniemieckie przybywały także jako transporty rzeczne. Tak uformowane kontakty handlowe w korelacji z przeprowadzonymi analizami materiałów ze stanowiska pozwalają określić ogólne cechy w odniesieniu do rynku ceramiki.

Najwięcej naczyń sprowadzano z obszaru Niemiec, z powodu niewielkiej odległości oraz być może z powodu struktury etnicznej i kupieckiej mieszkańców miasta. Rodzaj, jak również liczba sprowadzanej ceramiki ulegały frekwencyjnym zmianom. Wyroby niemieckie zaspokajały gdański rynek pod względem naczyń do przechowywania i spożywania płynów. W mniejszym stopniu dostarczano naczynia stołowe. Cechą wynikającą z utrzymywanych kontaktów handlowych i kulturowych było upodobanie gdańszczan do wyrobów z obszaru Północnych Niderlandów. Niebiesko-białe naczynia są również reminiscencją mody wynikającej z fascynacji orientem, panującej w całej Europie. Początki doby rewolucji przemysłowej na rynku wyrobami ceramicznymi przyniosły angielskie fajanse delikatne, znajdujące zastosowanie w procesie upowszechniania się mody spożywania kawy i herbaty.

Wymienione zjawiska, posiadające odzwierciedlenie w wyrobach ceramicznych, umieszczają mieszkańców Gdańska w tej samej kategorii konsumentów, w której znajdowali się mieszkańcy miast takich jak Londyn, Amsterdam czy Hamburg. Wciąż jednak zagadnienia związane z problematyką statusu ekonomicznego gdańszczan oraz zespołu cech wyrobów ceramicznych, pozwalających na jego definiowanie, wymagają dalszych studiów. Przeprowadzone badania naczyń ze stanowiska 43 w Gdańsku stanowią przyczynek do podjętego zagadnienia.

²⁷ Uwaga odnosi się szczególnie do naczyń lokalnej produkcji, które powinny być analizowane z uwzględnieniem kryteriów proporcji ilościowych.

Bibliografia:

- Adler B.
2005 *Early stoneware steins from the Les Paul Collection: a survey of all German stoneware centers from 1500 to 1850*, Dillingen.
- Ameisenowa Z.
1961 *Kodeks Baltazara Behema*, Warszawa.
- BaartJ.M., Krook W., Lagerweij A.C.
1986 *Opgravingenaan de Oostenburger-Middenstraat*. W: J. B. Kist (red.), *Van VOC tot Wrekspoor*, Oostenburg, 83–142.
- Back M., Bergold H.
2009 *Faience In east and West- about social and regional variation*, M. Holappa, SKAS 1, 3–14.
- Barker D.
1990 *William Greatbatch a Staffordshire Potter*, London.
- Bartels M.
1999a *Steden in Scherven 1*, Zwolle.
1999b *Steden in Scherven 2. Catalogus*, Zwolle.
2005 *The Van Lidth de Jeude Family and Waste from Their Privy: Material Culture of Wealthy Family in 18th-Century Tiel, the Netherlands, Special Issue From Netherlands to New Netherland: The Archaeology oft he Dutch in the Old and New Words. Northeast Historical Archeology 34*, 15–60.
- Błaszczuk S.
1960 *Garncarstwo*, Kultura Ludowa Wielkopolski 1, J. Hurszta (red.), Poznań, 437–464.
- Bukal G.
2004 *Gust gdański?*. W: B. Dejna, J. Szczepański (red.), *Gust gdański*, 74–81.
- Carswell J.
2000 *Blue & White. Chinese porcelan around the Word*, The British Museum Press London.
- Chaffers W.
1952 *Collector's Hand Book of Marks and Monograms on Pottery and Porcelain. Of the Renaissance and Modern Periods*, London.
- Chranicki J.
1969 *Gdańska ceramika artystyczna*. W: A. Czeszunist (red.), *Gdańsk. Jego dzieje i kultura*, 404–418.
- Cusion J. P., Honey W.B.
1956 *Handbook of Pottery and Porcelain Marks*, London.
- Dąbal J.
2005 *Naczynia kamionkowe oraz hiszpańskie lustry ze stanowiska przy ul. Lastadia 33/35 w Gdańsku (SAZ 0255/133/03)*, maszynopis w archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
2008 *Naczynia ceramiczne ze stanowiska przy ul. Szarfarnia w Gdańsku (AZP 12-44). Katalog naczyń ceramicznych*, maszynopis w archiwum Konserwatora Miejskiego w Gdańsku.
2008b *Asortyment naczyń ceramicznych*. W: W. Ossowski (red.), *Wrak statku General Carleton, 1785*, Badania Archeologiczne Centralnego Muzeum Morskiego w Gdańsku, I, 223–234.
- 2009 *Nowe znaleziska naczyń kamionkowych grupy Falkego z Gdańska*. *Acta Archaeologica Pomoronica III*, A. Janowski (red.), XVI Sesja Pomorzoznawcza 22–24.11.2007 r., Szczecin, 223–228.
- 2012 *Naczynia kamionkowe na stołach [mieszkańskich] w XVI i XVII wieku. Wybór źródeł pozyskanych w efekcie badań archeologicznych*. W: B. Możejko (red.), *Historia naturalna jedzenia. Między antykiem a XIX wiekiem*, Gdańsk, 146–163.
- 2013 *Hiszpańsko-mauretańskie naczynia ceramiczne, a status ekonomiczny ich posiadaczy i użytkowników. Nowe źródła z badań archeologicznych w Gdańsku*. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, II, 429–446.
- Dziubińska G. (red.)
1997 *Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVIII wieku*. Katalog, Gdańsk.
- Franits W.
2008 *Dutch seventeenth-century genre painting*, Singapore.
- Fryś-Pietraszkowa E.
1993 *Rozkwiti zmierzch ceramiki siwej*. W: A. Gruszyńska, A. Taragońska (red.), *Garncarstwo i kalfarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji Rzeszów 1993*, 15–19.
- Först E.
2006 *Zerbrochen und weggeworfen*. W: R. M. Weiss (red.), *Der Hamburger Hafen – Das Tor zur Welt im Spiegel archäologischer Funde*, 39–76.
- Gaimster D.
1997 *German stoneware 1200–1900. Archaeology and Cultural History*, London.
2002 *Production, Distribution and Use of Ceramics in Lower Rhine c. 1400–1800*. W: Clevis Thijsen, *Assembled Articles 1. Symposium on Medieval and Post-medieval Pottery, Nijmegen 2 and 3 September 1993*, 191–208.
2006 *The Historical Archaeology of Pottery Supply and Demand in the Lower Rhineland AD 1400–1800*. An archeological study of ceramic production, distribution and use in the city of Duisburg and its hinterland, BAR International Series 1518.
2007 *Redware Vessels and Tile Stoves: Signatures of the Hanseatic Lifestyle in the Baltic*. W: K. Majantie (red.), *Pots and Princes. Ceramic vessels and stove tiles from 1400-1700*, 22–25.
- Gajewska M.
1993 *Garncarstwo nowożytnie w Polsce. Stan i potrzeby badań*. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna 36*, Andrzej Mikołajczyk (red.), 159–169.
- van GangelenH., Lenting J.J.
1993 *Steengoed*. W: J. Lenting, H. Gangelen, H. Westing (red.), *Schans op de grens*, Bourtange, 309–333.

- Gawronski J. (red.)
2012 *Amsterdam Ceramics: A City's History and an Archaeological Ceramics Catalogue (1175–2011)*, Amsterdam.
- Gierszewski S.
1963 *Statystyka żeglugi Gdańska w latach 1670–1815*, Warszawa.
- Hadamik Cz.
2005 Ekspansja ceramiki białej na przykładzie Chęcín. W: L. Kajzer A. Buko (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej I środkowej. Wstęp do problematyki badawczej. Materiały z konferencji zorganizowanej w Łagowie*, 41–72.
- Hamilton D.
1974 *The Thames and Hudson. Manual of Pottery and ceramics*, London.
- Hume I.N.
2001 *If These Pots Could Talk. Collecting 2 000 Years of British Household Pottery*, Hannover–London.
- Kaczor D.
2003 Delfty w gdańskich inwentarzach mieszczańskich XVII–XVIII wiek. W: E. Kilarska (red.), *Fajanse z Delft w dawnym Gdańsku*, 178–188.
- Kilarska E.
1976 Z badań nad proveniencją wyrobów ceramicznych z herbem Gdańska z 1. połowy XVII wieku. *Gdańskie Studia Muzealne* 1, 87–97.
1991 *Kamionka. Katalog zbioru Muzeum Narodowego w Gdańsku*, Gdańsk.
1997 Fajanse. W: J. Borzyszkowski (red.), *Dziedzictwo kulturowe Pomorza nad Wisłą*, Pomorze Gdańskie, 20, 104–110.
2003 *Fajanse z Delft w dawnym Gdańsku*, Gdańsk.
2007 Naczynia. W: C. Betlejewska (red.), *Klejnot w Koronie Rzeczypospolitej. Sztuka zdobnicza Prus Królewskich. Katalog*, 496–506.
- Kilarska E. Litwin J.
1985 Portrety statków gdańskich na fajansowych talerzach holenderskich, *Gdańskie Studia Muzealne* 4, 89–102.
- Kościński B.
1998 Wstępne wyniki badań na stanowisku 2. w Gdańsku w 1996 roku. W: *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, 94–118.
2003 Badania w obrębie średniowiecznego portu gdańskiego (stan. 103 – Zielona Brama w Gdańsku), *XIII Sesja Pomorzoznawcza* 2, 347–384.
- Kruppe J.
1967 *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kwaśniewska A.
2006 *Rzemiosło garncarskie na terenie Kaszub od końca XVIII wieku do 1939 r.*, Gdańsk.
- Lepówna B.
1974 Koła garncarskie na pieczęciach cechów zachodniopomorskich, *Prace Archeologiczne* 5, 151–164.
- Lutz H.
1992 *Vor dem grossen band*, Wurttemberg.
- Maciakowska Z.
2004 *Kwerenda archiwalna dotycząca wschodniego fragmentu kwartału położonego pomiędzy ulicami: Podkramarską, Mariacką, Krowią i Św. Ducha w Gdańsku*, Gdańsk, Archiwum MG, sygn. 21/A/ŁM.
- Madsen A.D., White C.L.
2010 *Chinese export porcelains*, Walnut Creek.
- Malaguzzi S.
2009 *Wokół stołu*, Warszawa.
- Marcinkowski M.
2009 Próba charakterystyki naczyń z fajansu pomorskiego odkrywanych na Starym Mieście w Elblągu. *Acta Archaeologica Pomoranica* III, A. Janowski (red.), XVI Sesja Pomorzoznawcza 22–24.11.2007, Szczecin, cz. 2: od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych, 99–110.
2009b Naczynia angobowane z Miechocina odkryte na Starym Mieście w Elblągu. *Elbląskie Studia Muzealne* 1, 141–158.
2011 *Fajans pomorski ze Starego Miasta w Elblągu*. Bydgoszcz.
- Mierosławski M.
1979 Pseudomajolika XVI–XVII w. z Zamku Królewskiego w Warszawie. *Rocznik Warszawski* XV, 139–153.
- Mikołajczyk A.
1977 *Naczynia datowane skarbami monet XIV–XVIII w. na ziemiach polskich*, Biblioteka Archeologiczna 24, M. Konopko (red.).
- Morysiński T.
2004 Z problematyki badań nad późnośredniowieczną ceramiką z Wilanowa. *Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków*, J. Gąsowski (red.), 161–174.
- Nawrońska G.
2009 Uwagi o średniowiecznym rzemiośle elbląskim, *Elbląskie Studia Muzealne* 1, 87–106.
- Nawroński T.
1997 Przyczynek do znajomości nowożytnych naczyń kamionkowych na podstawie wybranego zbioru z Elbląga. *Archeologia Elbingensis* II: *Stare miasto w Elblągu – wyzwanie historii. Materiały z konferencji naukowej poświęconej pamięci Tadeusza Nawrońskiego*, G. Nawrońska, J. Tandecki (red.), 171–188.
- Oniszczuk-Rakowska A.
2002 Ceramika nowożytna z latryny posesji przy ulicy Szklary 2–5 w Gdańsku. W: A. Gołębnik (red.), *Dominikańskie Centrum św. Jacka w Gdańsku. Badania archeologiczne* 2, 207–272.
2005 Uwagi o stanie badań nad nowożytną ceramiką szlachetną w Polsce, wraz z katalogiem naczyń pewnie datowanych, pochodzących z badań prowadzonych na terenie przyszłego Centrum Dominikańskiego w Gdańsku. *Monument. Studia*

- i materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków* 2, T. Morysiński (red.), 525–540.
- 2007 Ceramika naczyniowa w Gdańsku w XVII i XVIII w. Materiały z wykopalisk na terenie przyszłego Centrum Dominikańskiego i hotelu „Rezydent” a inwentarze pośmiertne. W: G. Nawrońska (red.), *XV Sesja Pomoroznawcza*, Elbląg, 401–416.
- Poll B.
1967 *Raerener Steinzeug*, Akken.
- Prentice R.
1994 *A celebration of the Sea*, Greenwich.
- Przeździecka M.
1954 Ceramika pomorska. *Polska Sztuka Ludowa* 4, 214–232.
- Rye O.
1994 *Pottery technology Principles and reconstruction*, Washington, Australia, wyd. II.
- Secker H. F.
1915 Die alte Töpferkunst Und seiner Nachbarstädte. *Der Cicerone* 7 (13–14), 241–258.
1917 Die alte Töpferkunst Und seiner Nachbarstädte. *Der Cicerone* 7, 13–14, 281–298.
- Starski M.
2005 Badania archeologiczne na terenie dziewiętnastowiecznego cmentarza katolickiego w Pucku w sezonie 2004. *Zapiski Puckie* 4, 36–42.
2008 Wyniki badań archeologicznych na rynku puckim w sezonie 2007. *Zapiski Puckie* 7, 17–25.
2009 Średniowieczne i nowożytne umocnienia Pucka w świetle wyników dotychczasowych badań archeologicznych. W: H. Paner, M. Fudziński, Z. Borcowski (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*, 129–150.
- 2010 Archeolog w piwnicach czyli o wykopaliskach w dawnej Oberży Pod Złotym Lwem. *Zapiski Puckie* 9, 24–30.
- Stephan H. G.
1981 *Coppengrave*, Hildesheim.
2000 Zur Verbreitung von Werra- und Weserware der Renaissance In Europa und der Neuen Welt. Überlegungen zur Interpretation archäologischer Fundkarten und zum Nachweis von Handel sowie anderen Formen der Mobilität von Gebrauchsgut. W: *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum*, Rostock, 297–309.
- Sulkowska-Tuszyńska K.
2008 Bydgoski warsztat garncarski z około XVI wieku (część I – naczynia). W: D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka (red.), *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, 13, 11–22.
- Szetela-Zauchowa T.
1994 Miechocin. Nowożytny ośrodek garncarski. W: A. Gruszczyńska i A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 45–72.
- Trzeciński M.
2005 Ceramika biała w średniowiecznym i nowożytnym Płocku. W: L. Kajzer, A. Buko (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej I środkowej. Wstęp do problematyki badawczej. Materiały z konferencji zorganizowanej w Łagowie*, 73–82.
- Turnau I.
1968 *Kultura materialna w rycinach Daniela Chodowickiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Versluys W.
1907 *Delftsch aardewerk In het Rijksmuseum te Amsterdam*.

JOANNA DĄBAL

Remarks on local and imported pottery used in Gdańsk in the 16th–19th centuries

A study was carried out on post-medieval ceramic vessels recovered from archaeological excavations at 43–46 Św. Ducha Street. The principal aim of this article is to show the variety of vessel forms represented and to identify which production centres they came from. The small size of this assemblage (1071 sherds) means that it can only serve as a catalyst for further studies into the qualitative assessment of ceramic assemblages found in Gdańsk. The author's intention is to suggest how this material may be interpreted in relation to social and economic phenomena of the 16th–19th centuries.

The assemblage was classified into several main groups of vessel forms, either locally made or imported. Analysis revealed that local pottery was represented primarily by kitchenware, and to a lesser extent by tableware consisting mostly of bowls and plates. Imports are represented chiefly by drinking vessels and tableware.

Germany, Holland and England are among the main production centres identified from the imported vessels. Isolated examples of vessels from Sweden and China were also noted.

The occurrence of imported ceramics together with locally produced pottery recorded in specific stratigraphic contexts enabled the sequence of vessel forms to be divided into narrower chronological ranges. The aim of grouping these vessels was to date them more precisely.

A qualitative assessment of vessels recovered from coherent archaeological contexts (cesspits) was used in attempting to determine the economic status of residents who lived at the property at 46 Św. Ducha Street. This is a very difficult task given the small number of comparative studies which have been published regarding the sites in Gdańsk. Based on this assessment and on historic records, it appears that the residents of 46 Św. Ducha Street were moderately wealthy.

Attention is drawn in this report to various aspects of classifying pottery vessels as luxury goods depending on the nature of the site being examined and on the prevailing socioeconomic conditions of the time. The observations made herein may perhaps provide the impetus for further research into this subject.

Joanna Dąbal – doktor nauk humanistycznych w zakresie archeologii, Instytut Archeologii i Etnologii, Uniwersytet Gdański; główne zainteresowania badawcze autorki skierowane są na archeologię miejską, okres nowożytny i współczesność. E-mail: joanna.dabal@ug.edu.pl

Zabytki metalowe*

Wstęp

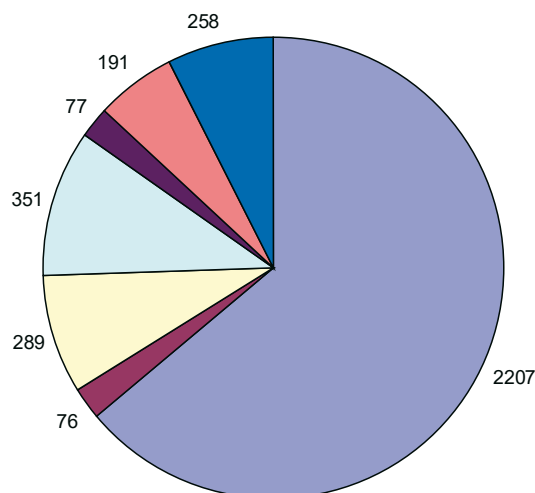
Przedmiotem opracowania jest zbiór 3449 zabytków metalowych, pozyskanych w trakcie badań ratowniczych na stanowisku przy ulicy Św. Ducha 43–46 i Ław Mięsnych w Gdańsku, w sezonie 2004–2005. Z analizy wyłączone zostały numizmaty, plomby tekstylne i towarowe oraz plakietki pielgrzymie, które stanowią podstawę odrębnych opracowań innych autorów.

Już pobieżna analiza pozwala na stwierdzenie, że jest to zbiór dość spójny chronologicznie, obejmujący głównie XIV–XV w., a jednocześnie bardzo zróżnicowany funkcjonalnie, obejmujący przeszło 110 różnych kategorii zabytków. W celu przeprowadzenia analizy statystycznej i uporządkowania całego zespołu w ramach niniejszego opracowania, zdecydowano się na wydzielenie siedmiu szerszych, umownych grup funkcjonalnych, które omawiane będą w następującej kolejności: szeroko rozumiany osprzęt budowlany (1.), narzędzia i osprzęt rybacki (2.), przedmioty związane z życiem codziennym mieszkańców miasta (3.), ozdoby i części stroju (4.), broń i oporządzenie jeździeckie (5.), surowce, półfabrykaty i odpady poprodukcyjne (6.), kończąc na grupie przedmiotów, których ze względu na stan zachowania nie udało się w żaden sposób sklasyfikować. Ilościowy udział przedmiotów poszczególnych kategorii w całym zbiorze obrazuje ryc. 1.

Przystępując do opracowania całego zespołu w pierwszej kolejności starano się określić rodzaj surowca, z którego wykonany został zabytek. Dla określenia rodzaju metalu kolorowego lub stopu posłużono się głównie obserwacją koloru i stopnia twardości surowca, przyjmując dla brązów kolor brązowy, dla sto-

pów cyny – srebrny i srebrno-szary, a dla ołowiu – szary. Twardy metal w kolorze złotym lub żółtym, będący stopem miedzi z cynkiem, określono za innymi publikacjami archeologicznymi [por. np.: Kóčka-Krenz 1993: 17] mianem mosiądzu, choć w świetle współczesnej definicji mosiądz jest stopem miedzi z 30% lub 40% metalicznego cynku, który nauczono się wytapiać w Europie dopiero w połowie XVIII w. [Lehmann 1991: 373]. Stop z mniejszą zawartością cynku uzyskiwano z rud galmanu. Metal ten, doskonale imitujący złoto, nosił w średniowieczu nazwę „złotej miedzi”, czyli *aurichalkum* [tamże].

Podobnych trudności następuje definicja żelaza. We współczesnym metaloznawstwie przyjmuje się

- osprzęt budowlany
- narzędzia i osprzęt rybacki
- przedmioty codziennego użytku
- ozdoby i części stroju
- broń i oporządzenie jeździeckie
- surowce i odpady poprodukcyjne
- przedmioty nieokreślone

Ryc. 1. Ilościowy udział przedmiotów poszczególnych kategorii w całym zbiorze

Fig. 1. Quantitative share of objects representing individual categories

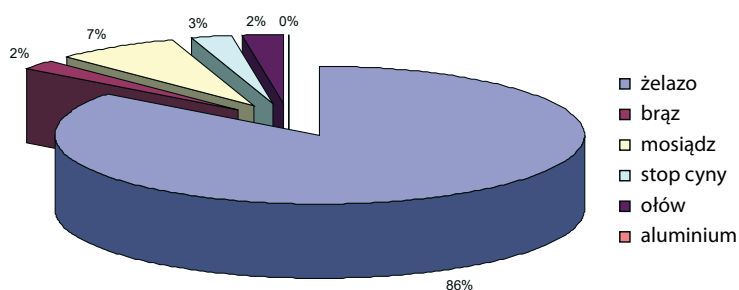
* Tekst oddany do druku w 2013 roku.

jako kryterium wynik analizy chemicznej, nazywając żelazem metal zawierający poniżej 0,006% węgla, a stalą – stop o wyższej jego zawartości [Piaskowski 1960: 22, przyp. 41]. „Zastosowanie tego typu kryterium przy opracowaniu zabytków archeologicznych (pomijając zasadnicze trudności w jego korzystaniu, wymagające zastosowania specjalistycznych analiz metaloznawczych) praktycznie eliminuje pojęcie żelaza, które odnosiłoby się jedynie do stopów o wysokiej czystości, uzyskanych na drodze laboratoryjnej” [Piaskowski 1960: 22, przyp. 41]. Dlatego przy analizie przedmiotów z ław mięsnych zastosowano w większości przypadków określenie „żelazo”, ograniczając pojęcie „stal” jedynie do części pracujących narzędzi, wyraźnie odróżniających się fakturą, z widoczną linią zgrzewu.

Stosując powyższe kryteria ustalono, że 86% wszystkich zabytków to przedmioty żelazne, a 14% wykonane metali kolorowych. W przypadkach, kiedy zabytki zbudowane były z łączonych elementów wykonanych z różnych metali, za rodzaj surowca przyjęto metal tworzący zasadniczą część przedmiotu (na przykład sprzączka mosiężna z kolcem żelaznym – mosiądz). Udział procentowy poszczególnych rodzajów metali obrazuje ryc. 2.

W kilku przypadkach zabytki zbudowane były w pewnej części również z innych surowców niż metal (dotyczy to głównie drewnianych trzonek noży i uchwytów narzędzi), co każdorazowo zaznaczone zostało w szczegółowym opisie.

Większość odkrytych przedmiotów ma ścisłe analogie w zabytkach pozyskanych z wcześniejszych badań archeologicznych w obrębie historycznej części Gdańska, przede wszystkim ze stanowiska 20.,

Ryc. 2. Udział procentowy poszczególnych rodzajów metali
Fig. 2. Percentage share of individual types of metals

zlokalizowanego na Wyspie Spichrzów [por.: Trawicka 2001, 2002, 2007, 2010b]. Datowanie tych zabytków nastęrczało jednak zawsze pewnych trudności, przede wszystkim z powodu braku wystarczającej ilości materiału porównawczego z innych miast północnej Polski, ale również specyfiki stratygraficznej Wyspy Spichrzów, gdzie większość nawarstwień ma charakter niwelacyjny i zawiera materiał przemieszany chronologicznie. Próbuując odnaleźć dobrze datowaną analogię, niejednokrotnie trzeba było odwoływać się do znalezisk z tak odległych regionów jak Niderlandy czy Anglia. Tym cenniejszy dla przyszłych badaczy kultury materialnej późnośredniowiecznego Gdańska jest zbiór zabytków metalowych z ław mięsnych, w którym przeszło 90% to przedmioty pochodzące z warstw tworzących osiem precyzyjnie datowanych poziomów osadniczych.

1. Osprzęt budowlany

Jak wspomniano na wstępie, jest to najliczniej reprezentowana kategoria wśród znalezisk zabytków metalowych ze stanowiska ławy mięsne. Wśród 2207 przedmiotów najwięcej jest **gwoździ**, których pozyskano 1693 sztuki. W zbiorze przeważają egzemplarze o płaskich, okrągłych, czworokątnych lub niekształtnych główkach, wydzielonych z wszystkich stron, wykutych na gwoździownicach. Są to najbardziej rozpowszechnione, optymalnie funkcjonalne formy gwoździ, znajdujące szerokie zastosowanie w pracach ciesielskich, wykształcone co najmniej od wczesnego średniowiecza, trwające w niezmienniej postaci niemalże po czasy współczesne. Analogie odnajdujemy praktycznie na wszystkich stanowiskach średniowiecznych i nowożytnych [por. np.: Chudziakowa, Kola 1974: 62, tabl. XXIX: 8,23; Romanow 1978: 182, ryc. 5-m datowane na drugą połowę XIII w.]. Bogusław Gierlach omawiany typ gwoździ charakteryzuje jako „uniwersalne, służące praktycznie do wszystkich celów” [1972: 127].

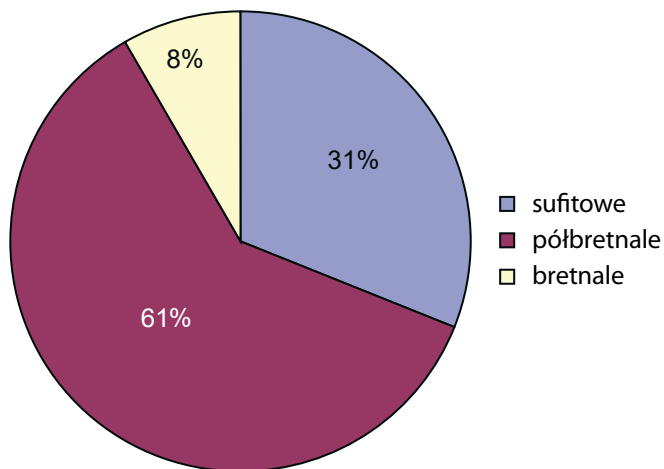
W kilkudziesięciu wypadkach zaobserwowano celowe niewykształcenie główki, co miało zapewne „przyśpieszać produkcję i zmniejszać koszty” [Polak 1996: 231]. Gwoździe takie, okre-

ślane niekiedy w literaturze mianem sztabek gwoździowatych, interpretowane są również jako półfabrykaty do wyrobu szydeł, igieł, gwoździ, a nawet sprzączek, kluczy, ogniwek wędzideł, grotów strzał łuku, skobli i noży [Romanow 1978: 186]. Analogię do tego typu gwoździ znajdujemy na większości stanowisk datowanych na średniowiecze i okres nowożytny [por. np.: Chudziakowa, Kola 1974: 66; Chmielewska 1985: 181–182, tab. V: 4, 12, 14; Kóćka-Krenz 1985:103, ryc. 4–2 i inne].

Gwoździe zachowane w całości (około 50% całego zbioru) poddano analizie metrycznej, określającej długość, co pozwoliło na przyporządkowanie ich do konkretnego typu gwoździ używanych w pracach ciesielskich. Informacje odnośnie parametrów, nazewnictwa i zastosowania zaczerpnięto z XIX-wiecznego podręcznika dla cieśli [Heurich 1877: 106], powstałego w czasach, kiedy gwoździe kowalskiej roboty dominowały jeszcze nad egzemplarzami wytwarzanymi maszynowo. I tak okazy powyżej 150 mm odpowiadają szpernalom wykorzystywanym przy stawianiu masywnych konstrukcji z bali. Egzemplarze mieszczące się w granicach 100–150 mm odpowiadają bretnalom używanym do okuwania drzwi, a gwoździe o długości 50–100 mm – półbretnalom o uniwersalnym zastosowaniu. Gwoździe mniejsze – 25–50 mm, określane mianem sufitowych, służyły do robót wykończeniowych. Na stanowisku w ogóle nie zarejestrowano gwoździ największych. Przeważały natomiast egzemplarze mieszczące się w granicach 5–10 cm (61%) i mniejsze, do 5 cm (31%). Bretnali było tylko 8%.

Większość gwoździ odkryto w warstwach związanych ze wznoszeniem i użytkowaniem jatek rzeźniczych, co niewątpliwie odzwierciedla intensywność kolejnych przebudów i napraw konstrukcji kramów.

Drugą pod względem ilości (86 sztuk) kategorią zabytków w grupie osprzętu są **klamerki skutnicze**, odkryte w pierwszych trzech poziomach osadniczych, wykorzystywane do mocowania listew dociskających uszczelnienie między klepkami poszycia kadłuba. Tego typu rozwiązanie stosowano zarówno w przypadku klepek łączonych na styk, jak i na zakładkę, a także do połączeń pasów poszycia ze stwą lub stępką [Ossowski 2010: 44]. Choć najczęściej

Ryc. 3. Procentowy udział poszczególnych typów gwoździ

Fig. 3. Percentage share of individual nail types

stosowanym terminem jest „klamra” lub „klamerka skutnicza”, to w dotychczasowej literaturze przedmioty te określano również jako skoble, skobelki lub żabki [Litwin 1995: 85, 91, 164–165]. Klamry sporządzano przez rozkuwanie pręta lub blachy, której obydwie skrajne końce zaginano pod kątem prostym, tworząc w ten sposób dwa ramiona oraz grzbiet. Ramiona służyły jako element mocujący klamerkę do klepek poszycia, a grzbiet poprzez listwę dociskał uszczelkę [Ossowski 2010: 45]. Wszystkie egzemplarze klamerki skutniczych, odkrytych na stanowisku Ławy Mięsne, zaliczyć można do typów D i E wg typologii opracowanej przez holenderskiego historyka sztuki Karella Vliermana, datowanych od połowy XIII w. (typ D) do połowy wieku XV (typ E) [Ossowski 2010: 45]. Można przypuszczać, że wszystkie znaleziska klamerki na ławach mięsnych związane są z wtórnym użyciem desek poszycia jednostek, które wyszły z użycia. Fakt, że okucia te znajdowane są luźno, tłumaczyć można tym, że uzdatniając materiał do wtórnego użycia oczyszczano go na miejscu z wszystkich zbędnych elementów. W ten sam sposób tłumaczyć można obecność na stanowisku charakterystycznych **nitów skutniczych** (15 sztuk), które wiąże się z konstrukcją kadłuba, gdzie klepki poszycia łączone są na zakładkę.

Niejasne jest natomiast przeznaczenie czterech niewielkich **okuć**, uformowanych z taśmy żelaznej w ten sposób, że oba końce zostały sklepane w szpic,

a całość wygięta w prostokąt o niepełnym obwodzie. Podobne zabytki, odkryte na reliktach gródka stożkowatego w Plemiętach, określane są jako „obejmki” [Kola 1985a: 77, Tabl. IV: 14–19, 22], Barbara Czerska z kolei interpretuje je jako skoble [1972, ryc. 2: 1].

Ze szkleniem ram okiennych związane są trzy fragmenty odlewanych **ramek ołowianych** o dwuteowym przekroju, które wiązać można z późniejszą zabudową murowaną na tym terenie.

Haki, na których osadzano zawiasy drzwi i okien, reprezentowane są przez 32 egzemplarze, wszystkie odkryte w warstwach związanych z użytkowaniem jatek rzeźniczych. Z wyjątkiem dwóch wszystkie składają się z masywnego, poziomego bolca o prostokątnym, zwężającym się przekroju, zakończonym szpicem – który wbijano w drewnianą ościeżnicę otworu lub mocowano w murze w trakcie budowy – i połączonego z nim pod kątem prostym bolca o przekroju zbliżonym do okrągłego (średnica maksymalna 19 mm), na którym osadzony był ruchomo zawias drzwi lub okna (ryc. 4: kat. 2390). Jest to typowy element ściśle związany z budownictwem szkieletowym, bardzo często znajdowany na stanowiskach średniowiecznych i nowożytnych [por.: Gierlach 1966: 150, tab. CXV: 7–8; Kajzer 1990, il. 99:1–3; Niesiołowska, Perzyńska, Żak 1960: 153, ryc. 78: 6; Trawicka 2001: 19, ryc. 33]. Jeden egzemplarz zbudowany jest z kolca służącego do wbicia w mur i wydłużonej płytki z otworami na gwoździe, którymi przybijano go do ościeżnicy.

Wyraźnie wyodrębniającą się kategorią zabytków związanych z konstrukcją drzwi i okien są **okucia** (29 szt.), wykonane z prostokątnego w przekroju płaskownika żelaznego, z czego siedem stanowią okucia zawiasów (jeden koniec zwinięty jest w tuleję stanowiącą gniazdo dla haka, a drugi, zaopatrzone w otwory na gwoździe, służył do zamocowania skrzydła drzwiowego lub okiennicy). Podobnie jak haki do osadzania zawiasów, okucia te związane są w większości z nawarstwieniami powstałymi w obrębie konstrukcji jatek.

Dość liczną grupę tworzą przedmioty związane z zabezpieczaniem mienia, a więc proste elementy zamknięć i dużo bardziej skomplikowane wyroby rzemiosła ślusarskiego.

Na stanowisku odkryto osiem **skobli** (ryc. 4: kat. 2374) wykutych z czworokątnego w przekroju pręta żelaznego, z czego cztery w obrębie konstrukcji kramów. Jeden połączony był z pojedynczym ogniwnem łańcucha, stanowiącego niewątpliwie fragment większej całości. Poza tym znaleziono sześć fragmentów łańcuchów o ogniwach owalnych lub ósemkowatych, które również mogły służyć do zabezpieczania kramów. Analogiczne łańcuchy znalezione na reliktach średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach określane są jako wrzeciędzie ogniwkowe, pełniące role zamknięć, używane powszechnie jeszcze w czasach nowożytnych do zamykania pomieszczeń gospodarczych [Kola 1985a: 70, 72, tab. II: 1–3, 5, 10]. Znaleziskiem jednostkowym jest **wrzeciędz** jednoogniwkowy (ryc. 6: kat. 2464), wykuty z czworokątnego w przekroju pręta żelaznego, przewężony pośrodku, lekko łukowato wygięty, z taśmowatym uszkiem na jednym końcu. Mocowany na dwóch skoblach (jednym na stałe), unieruchamiany był kłódką lub przetyczką. Analogiczne zabytki, datowane na XIV w., pochodzą z badań w Kołobrzegu [Polak 1998: tab. 103: 5; 1999: 226, tab. 63: 5]. Podobne zapięcia znajdowały się w użyciu od okresu wpływów rzymskich po czasy współczesne i służyły do zabezpieczania drzwi, okiennic, bram i tym podobnych [Ottaway, Rogers 2002: 2839–2840; Egan 1998: 57]. Mniejsze okazy wykorzystywane były jako zamknięcia meblowe.

O ile omówione dotychczas zabytki związane z zabezpieczaniem mienia uznać można za wytwory kowali, o tyle następna grupa znalezisk wykonana musiała być w wyspecjalizowanych warsztatach ślusarskich. Dotyczy to zwłaszcza **kłódek**, których odkryto ogółem osiem sztuk (w tym dwie zachowane fragmentarycznie).

Najciekawsza jest kłódka o formie niespotykanej dotychczas w wykopaliskowych materiałach gdańskich, a prawdopodobnie również w całej Polsce (ryc. 4: kat. 2459). Konstrukcyjnie nawiązuje do popularnych we wczesnym średniowieczu kłódek walcowatych z oddzielnym kabłąkiem, połączonym z taśmowatymi sprężynami zatrasku, lecz mechanizm otwierany był tu za pomocą klucza z piórem

bocznym i pustym wewnątrz trzonem, którym przesuwano się, a nie zaciskało sprężyny zatrzasku. Jedyną analogię, określoną jako kłódka do szkatułki/kasetki, datowaną na początek XIV w., udało się znaleźć wśród zabytków z Yorku [Ottaway, Rogers 2002: 2866–2867, fig. 1448: 14289].

Sześć egzemplarzy prezentuje popularny na terenie Gdańska przez okres całego późnego średniowiecza typ czworokątny, zbudowany z cylindrycznego korpusu oraz dwóch prostopadłych do niego występów (ryc. 4: kat. 2456, 2457). Opis działania tego typu kłódek zamieszczono w opracowaniu zabytków metalowych ze stanowiska Hala Targowa w Gdańsku [Trawicka 2007: 69]. Z czterech egzemplarzy zachowanych w całości, trzy są zdobione ukośnymi nacięciami (w jednym przypadku tworzącymi ukośną kratkę), umieszczonymi na bocznych listwach wzmacniających konstrukcję korpusu. Obecność zdobień oraz pary charakterystycznych uszek, umiejscowionych na końcu dolnej listwy wzmacniającej, pozwalają datować kłódki z ław mięsnych na XIV w. Okazy późniejsze, XV–XVI-wieczne, znane z badań na innych stanowiskach gdańskich [por.: Trawicka 2003: 385–366, ryc. 1:a–b; 2007: 69–70, ryc. 2:1816; 2010b: 96–97, ryc. 1: 1803] pozbawione są tych elementów. Najbliższą analogię do odkrytych egzemplarzy stanowi kłódka pozyskana na stanowisku Zielona Brama w Gdańsku, datowana na drugą połowę XIV w. [Trawicka 2003: 386, ryc. 1: c]. Podobne okazy znane są też z Płocka (gdzie ostatecznie wyjaśniło się też przeznaczenie dolnych uszek – jedna z kłódek miała przewiązany przez uszko rzemień, co zapewne chronić ją miało przed upuszczeniem w trakcie otwierania [Trzeciński 2000: 107, XLIV]), Poznania [Hensel, Niesiołowska, Żak 1959: 18–19, tab. I:17] i Opolu [Haisig 1962: 108–109, tab. II:1].

Ostatnia kłódka prezentuje typ, który w nieco tylko zmodyfikowanej formie przetrwał w użyciu do dzisiaj. Jego cechą charakterystyczną jest obecność ruchomego kabłąka zakończonego haczykiem, zamocowanego na stałe w górnej płaszczyźnie korpusu. Kłódka znaleziona na ławach mięsnych ma kształt graniastosłupa o podstawie prostokątnej. W górną płaszczyznę wbudowane są dwie pionowe,

równoległe do siebie blaszki, między którymi przytworzony był nitem kabłąk (obecnie odłamany). Otwór na klucz osadzony jest w niskiej cylindrycznej wypustce pośrodku przedniej ścianki kłódki.

Podobne egzemplarze, datowane na drugą połowę XVI w., odkryto w Gdańsku na stanowisku Zielona Brama [Trawicka 2003: 387, ryc. 1: e]. Inny znany przykład kłódki tego typu odkryty w Polsce, datowany ogólnie na średniowiecze, pochodzi z podwodnych badań archeologicznych w Jeziorze Klasztornym, gdzie spoczywał w rumowisku drewnianej skrzyni do przechowywania ryb [Niegowski 1997: 223, ryc. 3: h]. Analogii dostarczają również znaleziska holenderskie, z Amsterdamu – datowane na czwartą ćwierć XV – pierwszą połowę XVI wieku [Baart, Krook i in. 1977: 369, afb. 692] i Bourtange [Meindersma 1993: 91, Afb. 20], datowane na drugą połowę XVI do XVIII w.

Jeszcze liczniej niż kłódki wystąpiły na ławach mięsnych klucze, których odkryto aż 18 sztuk. Dziesięć udało się zidentyfikować jako klucze do kłódek, pozostałe służyły do otwierania różnego typu zamków.

Pięć egzemplarzy to charakterystyczne klucze do otwierania kłódek czworokątnych, omówionych wyżej (ryc. 5: kat. 2445, 2446). Wszystkie zbudowane są podobnie – okrągły w przekroju trzon zakończony jest z jednej strony płaskim, pierścieniowatym uszkiem, z drugiej – tarczką tworzącą podstawę pióra. Pióra tworzą cienkie blaszki połączone w jedną całość wzdłuż osi pionowej na kształt szyn. Podobne egzemplarze znane są z innych stanowisk gdańskich [por.: Trawicka 2003: 387–388, ryc. 2:a–b; 2007: 70; 2010b: 97], a datować należy je podobnie, jak pasujące do nich kłódki.

Kolejnych pięć egzemplarzy to klucze do zaciskania taśmowatych sprężyn rygła kłódek walcowatych (ryc. 5: kat. 2441, 2442, 2443, 2444). W przeciwieństwie do opisanych wyżej, których poszczególne części wykonane osobno scalane były lutem miedzianym w jedną całość, te wykute zostały z jednego kawałka płaskownika żelaznego. Ich cechą charakterystyczną jest uformowanie niewielkiego pióra prostopadle do trzonu. Dwa klucze w tej grupie reprezentują podstawowy typ „W” Kolčina [1959: 82,

Rys. 67: 4] (ryc. 5: kat. 2442), datowany przez autora od połowy XII do początków XV w. Analogiczne okazy odkryte zostały w Kołobrzegu [Polak 1998: 211, tab. 36:10], we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim i w Opolu [Haisig 1956: 175, tab. XL: 3, 5, 1962: 108, tab. 1: 4].

Pojedynczy egzemplarz zaliczyć można do podobnie datowanego pierwszego wariantu tego samego typu, charakteryzującego się obecnością kolankowego przegięcia między trzonem i piórem [Kolčín 1959: 82, ryc. 67: 5–6] (ryc. 5: kat. 2441). Dwa klucze o analogicznej budowie pochodzą z badań w Kołobrzegu, pierwszy z nawarstwień datowanych na pierwszą połowę XIV w. [Polak 1996: 233, tab. 44: 5], drugi z nawarstwień datowanych na czwartą ćwierć XIII w. [Polak 1996: 233, tab. 89: 4].

Dwa ostatnie klucze do klódek zaliczyć można do typu „G” Kolčina (ryc. 5: kat. 2443, 2444), datowanego od końca XII do około połowy XV w., charakteryzującego się obecnością symetrycznie wydzielonego z wszystkich stron trzonu pióra zbudowanego z czterech haczyków [Kolčín 1959: 82, ryc. 68: 5]. Analogiczny okaz pochodzi z badań w Opolu [Haisig 1956: 175, tab. XLI: 1].

Co ciekawe, wszystkie pięć odkrytych egzemplarzy kluczy do klódek walcowatych miało zdobienia w postaci nacięć wykonanych pilnikiem.

Pozostałe osiem kluczy służyło do otwierania zamków. W grupie tej najliczniej wystąpiły egzemplarze płaskie (sześć sztuk), wykute z jednego kawałka płaskownika żelaznego, z płytowym piórem o skomplikowanych wcięciach, będącym przedłużeniem trzonu (ryc. 5: kat. 2438, 2439, 2440). Klucze o podobnej budowie, datowane na XV w., znane są z wcześniejszych badań gdańskich [por.: Trawicka 2003: 389, ryc. 2:d]. Pojedynczy okaz z przełamanym na dwie części piórem pochodzi z wykopalisk w Opolu i jest interpretowany jako klucz do skrzynki/kasetki [Haisig 1956: 176, tab. XLII: 3]. Takie samo przeznaczenie przypisane jest datowanemu na XIV w. egzemplarzowi o podobnej budowie, odkrytemu w Anglii [Mills 1999: 75–75, NM. 210]. Badacze angielscy precyzują, że klucze tego typu, popularne w XIV–XV w., przeznaczone były do otwierania zamków zatraskowych z rygłem

blokowanym sprężyną, o mechanizmie podobnym do tego, jaki znamy z klódek walcowatych [Ottaway, Rogers 2002: 2879, fig. 1459; Egan 1998: 102, fig. 75: 296–272].

Dwa ostatnie klucze mają formę typową, z pierścieniowatym uchwytem, długim trzonem i bocznym piórem, wypracowaną co najmniej od wczesnego średniowiecza. Egzemplarze odkryte na ławach mięsnych, z uwagi na niewielkie rozmiary, służyły raczej do zamykania kasetek niż zamków drzwiowych (przyjmuje się, że okazy o trzonie długości poniżej 40 mm przeznaczone były do otwierania i zamykania zamków meblowych [Egan 1998: 111]. Pierwszy (ryc. 6: kat. 2449) jest nieco większy, a jego pióro charakteryzuje obecność skomplikowanych nacięć – zarówno dolnych, górnych, jak i bocznych. Podobne klucze odkryto w Kołobrzegu w nawarstwieńiach datowanych na koniec XIII w. [Polak 1996: 233, tab. 36: 12; 1999: 226, tab. 59: 4]. Na XIV w. datowany jest egzemplarz znaleziony w Londynie [Egan 1998: 113, fig. 87: 310]. Cechą charakterystyczną drugiego klucza, oprócz niewielkich rozmiarów (długość nie przekracza 4 cm), jest ozdobne ukształtowanie uchwytu w formę rozety (ryc. 6: kat. 2450). Niestety, nie udało się dla niego znaleźć analogii w materiałach z innych stanowisk.

Wszystkie odkryte klucze pochodzą z trzech pierwszych faz zabudowy na stanowisku, datowanych na XIV w.

Do kategorii znalezisk związanych z zabezpieczaniem mienia dodać można na koniec części zamków. Na ławach mięsnych odkryto dwa takie zabytki – tarcze okucia otworu na klucz. Większa wycięta została z blachy żelaznej. Ma kształt zbliżony do trójkąta, a w środkowej części znajduje się otwór na klucz z prostokątnym piórem bocznym. Z uwagi na stan zachowania (silna korozja), nie udało się ustalić miejsc, w których umieszczone były otwory na gwoździe mocujące. Jest to jedyny zabytek potwierdzający zastosowanie zamka drzwiowego w ławach. Podobne okucie, datowane na początek XV w., pochodzi z wykopalisk na gródku stożkowym w Plemiętach [Kola 1985a: 68, tab. I: 12].

Drugie okucie jest znacznie mniejsze; wycięto je z grubej blachy mosiężnej. Ma kształt prostokątny.

Pośrodku znajduje się otwór na klucz z krótkim piórem bocznym, a w narożnikach – otwory na nity mocujące (ryc. 8: kat. 2463). Z uwagi na niewielkie rozmiary (rąbek 21 x 30 mm), z całą pewnością wiązać można omawiane okucie z zamkiem niewielkiej kasetki. Analogicznie interpretowane jest przeznaczenie podobnego okucia znalezione w Londynie, datowanego na XIV w. [Egan 1998: 120, fig. 92: 333].

Duża ilość znajdowanych w ławach mięsnych przedmiotów przeznaczonych do zabezpieczania mienia pośrednio wskazuje, że w kramach musiano pozostawiać na noc niesprzedaną część towaru i wyposażenie niezbędne do prowadzenia handlu. Wejścia do ław zabezpieczane były wrzeciądzami blokowanymi za pomocą kłódek, a być może również bardziej skomplikowanymi zamkami uruchamianymi kluczem. Utarg umieszczano być może w kasetkach, po których pozostałością są charakterystyczne klucze, fragment zamka i prawdopodobnie dwie rozety/okucia wycięte z blachy żelaznej o średnicach odpowiednio 20 i 45 mm.

Trudno natomiast ustalić funkcję charakterystycznych, szerokich na 12–13 mm taśm wyciętych z cienkiej blachy mosiężnej, zdobionych na całej długości ornamentem geometrycznym odcisniętym matrycą. Zabytków tego typu odkryto w sumie trzy fragmenty, z których najdłuższy miał długość 316 mm. Co ciekawe, na żadnym z nich nie było otworów, które mogłyby służyć do mocowania, zaobserwowano natomiast miejscami obecność cienkiej warstwy cyny na spodzie i wzdłuż dłuższych krawędzi, co może sugerować, że taśmy były do czegoś mocowane za pomocą lutu. Podobne zabytki, pierwotnie efektownie błyszczące, wykonane z analogicznych materiałów, przez badaczy angielskich określane jako „folie”, służyć miały ozdabianiu mebli, ścian i sufitów [Egan 1998: 84].

Do kategorii osprzętu zaliczono również przedmioty związane z oświetleniem. Dość licznie (siedem sztuk) wystąpiły tu charakterystyczne, wykute z jednego kawałka pręta żelaznego, cylindryczne obsadki świec albo łuczyw osadzone na pionowym lub hakowatym trzpieniu, z pomocą którego mocowano źródło światła na specjalnie do tego celu przystoso-

wanej tarczy drewnianej, zawieszanej na ścianie lub po prostu wkładanej w otwór w murze (ryc. 6: kat. 2715, 2716). Pięć zabytków tego typu, błędnie zinterpretowanych jako haki i obejmki, odkryto na cytowanym już grodzisku stożkowym w Plemiętach [Kola 1985a: 76, 78, tab. II: 7–9, 12, 29]. Zbigniew Polak określa przeznaczenie podobnych znalezisk z Kołobrzegu jako „zagadkowe” i – z uwagi na niewielkie średnice tulei – skłania się raczej do uznania ich za mocowania łuczywa [1996: 234]. Badacze angielscy jednoznacznie interpretują analogiczne zabytki jako świeczniki, użytkowane przez całe późne średniowiecze, a specyficzne formy z pionowym trzpieniem – nawet do XVIII w. [Egan 1998: 142–143; Ottaway, Rogers 2002: 2855–56]. Znaleziska gdańskie nie rozstrzygają niestety tej kwestii – na żadnym z odkrytych zabytków nie zanotowano śladów wosku lub pozostałości drewna. Większość obsadek znaleziona została w obrębie konstrukcji kramów, co może wskazywać, że handel odbywał się do godzin popołudniowych, wymagających – zwłaszcza zimą – użycia sztucznego oświetlenia.

Dwa ostatnie zabytki związane z oświetleniem to fragmenty świeczników odlanych z mosiądzu (ryc. 6: kat. 426). Są to długie na 24 i 37 mm tulejki, o średnicach odpowiednio 21 i 24 mm, osadzone na pierścieniowatym ramieniu. Świeczniki z obsadkami świec tego typu popularne były w ciągu XV w. na obszarze całej Europy Środkowej [Lovag 1999: 70–73].

Pozostałe zabytki w kategorii osprzętu to przede wszystkim 33 fragmenty okuć wyciętych z blachy żelaznej, z trudnym do ustalenia przeznaczeniem z uwagi na szczątkowy stan zachowania, 14 fragmentów okuć wyciętych z blach mosiężnych i brązowych oraz osiem nitów uformowanych z blachy brązowej. Poza tym odkryto siedem obręczy uformowanych z blachy żelaznej, pełniących zapewne rolę okuć dyszli. Funkcję uchwytów pełniły być może trzy niewielkie okrągłe ogniwa żelazne. Z warstw gruzowych pochodzi kilka interesujących zabytków XX-wiecznych – ozdobna, kuta klamka, fragment kutego ogrodzenia zdobionego motywem delfinów, odlany z brązu zawór instalacji wodnej i prostokątna tabliczka znamionowa.

2. Narzędzia i osprzęt rybacki

Narzędzi znaleziono stosunkowo niewiele – tylko 28 sztuk, za to przedmiotów związanych z rybactwem aż 45. Najliczniej wystąpiły haczyki, których pozyskano ogółem 35 sztuk. Większość wykonana została z drutu żelaznego o średnicy 1–2 mm. Z wyjątkiem dwóch egzemplarzy, haczyki prezentują formę popularną do dziś; jedyna różnica przejawiała się w wielkości, wynoszącej między 30 a 61 mm, co miało zapewne związek z gatunkami ryb, do połowu których były przeznaczone. Pojedynczy egzemplarz wykuty został z drutu o średnicy 7 mm, wyróżnia go też długość wynosząca aż 70 mm (ryc. 7: kat. 2474). Dwa haczyki, o długościach odpowiednio 22 i 24 mm, miały kształt omegi, a ich końce, choć skute w szpic, pozbawione były zadziarów (ryc. 7: kat. 2499). Znaleziono również jeden półfabrykat haczyka – 81-milimetrowy fragment drutu z wyciętym zadziorem na jednym końcu.

Do kategorii osprzętu rybackiego zaliczono też sześć ciężarków ołowianych. Pięć, wykonanych dość niestarannie, ma kształt ściętego stożka i wysokość 8–12 mm (ryc. 7: kat. 2466, 2467, 2468). Ostatni ciężarek różni się zasadniczo kształtem i wielkością od pozostałych. Ma formę sześciokątnego w przekroju pręcika o długości 32 mm i przekroju 3 x 5 mm, z przewierconym otworem przy górnej krawędzi. Być może pełnił funkcję sondy, a nie – jak pozostałe – obciążnika. Ciężarki wykonywane z kamienia, gliny lub ołowiu miały duże znaczenie zwłaszcza przy uzbrajaniu sieci spławnych lub dryfujących [Rulewicz 1994: 184]. W zależności od wagi ciężarków, liczby, a także właściwego ospławiania sprzętu, stosowane przez rybaków sieci oraz inne narzędzia połowu mogły się utrzymać na pożądanej głębokości [tamże].

Pozostałe zabytki w grupie osprzętu rybackiego to bosak (ryc. 7: kat. 2465), rak do chodzenia po lodzie (ryc. 7: kat. 2906) i fragment nieokreślonego narzędzia do połowów z trójkątnym zadziorem – być może małego harpuna (ryc. 7: kat. 2477).

Na obecnym etapie badań bez odpowiedzi musi pozostać pytanie o obecność tak dużej liczby zabytków związanych z rybołówstwem w nawarstwie-

niach związanych z funkcjonowaniem kramów. Być może okazjonalnie sprzedawano tu również ryby poławiane na mniejszą skalę za pomocą wędek.

Kolejną, liczącą 10 sztuk kategorię, tworzą narzędzia ciesielskie wykorzystywane zapewne przy wznoszeniu i naprawach konstrukcji kramów (ryc. 8: kat. 2521, 2515). W grupie tej znalazły się trzy świdry – dwa łyżkowe (tzw. łopienie, ryc. 8: kat. 2516, 2517) i jeden ślimakowy. Egzemplarze łyżkowe mają pióra w kształcie pół-walcowej rynny z ostrymi brzegami, zwężającymi się ku dołowi świdra, z końcami opatrzonymi w skośne ostrza, które zdzierały z dna otworu grube wióry [Heurich 1877: 65]. Trzonki zakończone są zwężającym się ku górze spłaszczeniem, na którym osadzany był uchwyt w kształcie litery T [Kolčín 1959: 39], umożliwiający wykonywanie narzędziem ruchów obrotowych. Świdler ślimakowy z piórem jednoskrętnym ma trzon ośmiokątny w przekroju, a w górnej płaszczyźnie – pętlę dla osadzenia poprzecznego trzonka. Próba ustalenia chronologii narzędzi ciesielskich i przytaczanie analogii z innych stanowisk nie ma większego sensu, ponieważ ich optymalne formy, wypracowane przynajmniej od wczesnego średniowiecza, nie uległy większym zmianom praktycznie do dzisiaj.

3. Przedmioty codziennego użytku

Kategoria ta obejmuje wszystkie przedmioty związane z życiem codziennym mieszkańców miasta, z przygotowywaniem i spożywaniem posiłków i z różnorakimi pracami domowymi.

Najliczniejszą grupę stanowią przedmioty służące do przyrządzania i spożywania posiłków. Na pierwszy plan pod względem ilościowym wysuwają się tu zdecydowanie **noże** (ryc. 9–12), których w różnym stanie zachowania odkryto łącznie 152 sztuki. Z uwagi na specyfikę stanowiska nie powinien dziwić fakt, że znaleziska te są tak liczne. Trudno natomiast ustalić funkcję poszczególnych egzemplarzy i jednoznacznie wskazać, które mogły być wykorzystywane przy obróbce mięsa w kramach. Przez okres całego średniowiecza nóż pełnił rolę uniwersalnego narzędzia, które należało mieć zawsze przy sobie – umieszczone w pochewce lub luzem zasu-

nięte za pas. Istniały oczywiście specjalne narzędzia „nożoksztaltne”, wykorzystywane przez rzemieślników różnych specjalności – zwłaszcza zajmujące się obróbką skóry i drewna, ale w przypadku noży przeznaczonych do oprawiania mięsa przyjąć trzeba, że nie różniły się kształtem od egzemplarzy używanych na co dzień, których głównym zadaniem była właśnie pomoc w przyrządzaniu jedzenia, a więc również mięsa. Pewną wskazówką mogą być proporcje noża – przyjmuje się, że okazy o krótszych rękojeściach używane były w pozycji pionowej, a częścią pracującą był tu właściwie tylko sztych, natomiast noże z dłuższą rękojeścią używane były w pozycji poziomej, a częścią pracującą było całe ostrze – na przykład przy krojeniu większych kawałków mięsa [Cowgill, Neergaard, Griffiths 1987: 51]. Nie ma również możliwości wydzielenia z kolekcji egzemplarzy, które uznać można za noże stołowe. Specjalizacja w tym zakresie pojawia się dopiero pod koniec XV w., kiedy to powstają specjalne noże przeznaczone wyłącznie na stół [Cowgill, Neergaard, Griffiths 1987: 51]. Pewną wskazówkę mogłyby dać badania metaloznawcze, określające surowiec z jakiego wykonano ostrze – do krojenia żywności poddanej obróbce termicznej niepotrzebne są noże o twardych, stalowych ostrzach.

Kolekcję noży odkrytych na ławach mięsnych podzielić można wstępnie na dwie grupy: pierwszą, liczącą 55 sztuk, stanowią egzemplarze z trzonkiem w kształcie podłużnego, zwężającego się trzpieńca, na który nakładano drewniany lub kościany uchwyt. Drugą, liczącą 46 sztuk, tworzą okazy z rękojeścią w kształcie podłużnej, jednostronnie wklęsłej sztabki z poprzecznymi otworami, przez które przechodziły nity mocujące z dwóch stron płytki okładzin (zachowane fragmentarycznie w ośmiu przypadkach). Pozostałe 58 noży ma odłamaną całą część rękojeści. W przypadku noży z głownią zachowaną w całości lub prawie kompletnych (w sumie 88 sztuk), najpopularniejszy (30 sztuk) jest wariant z symetrycznie ukośnymi tylcem i ostrzem. Rzadziej występują okazy z poziomym tyłcem i ukośnym ostrzem (17 sztuk, w tym pięć z uskokiem na linii tyłca) oraz równoległymi ostrzem i tyłcem (13 sztuk). Pozostałe warianty: tylec poziomy ostrze łukowa-

te, tylec łukowaty ostrze poziome, tylec łukowaty ostrze ukośne, tylec ukośny ostrze łukowate oraz tylec i ostrze łukowate nie przekraczają ilościowo siedmiu sztuk. W przypadku egzemplarzy zachowanych w całości, długość waha się między 85 a 433 mm, przy czym najwięcej jest noży o długości mieszczącej się w przedziale 100–200 mm. Długość głowni nie przekracza na ogół 100 mm, choć okazy największe dochodzą do blisko 310 mm (być może są to właśnie noże rzeźnicze). W jedenastu przypadkach udało się zarejestrować znaki wytwórców, wybite każdorazowo na lewym płazie głowni. Można przypuszczać, że liczba ta jest znacząco zaniżona – z uwagi na stan zachowania odkrytych noży. Być może w procesie konserwacji uda się odsłonić znaki obecnie niewidoczne z powodu korozji.

Wątpliwości co do przeznaczenia nie budzą natomiast tasaki, których na ławach mięsnych odkryto pięć sztuk (ryc. 12: kat. 2525). Wszystkie mają podobną budowę: szeroką głownię zbliżoną kształtem do czworokąta i wyodrębniony dwustronnie trzpień do zamocowania trzonka (w jednym przypadku zachowanego prawie w całości). Na tyłcu jednego z tasaków zaobserwowano ślady po pobijaniu ciężkim narzędziem, co potwierdza, że służyły one głównie do rozłupywania twardych kości.

Z nożami wiążą się okucia pochewek. Trzy z sześciu znalezionych zabytków tego typu to charakterystyczne okucia tylnego szwu pochewki, zbudowane z dwóch żelaznych, cienkich, równoległych pręcików połączonych u dołu taśmowatym trzewikiem lub nitami, zaopatrzonych w uszka służące do zamocowania (ryc. 12: kat. 2640, 2639). Okucia tego typu wydają się być najbardziej popularną formą na całym obszarze obecnej Polski zachodniej i centralnej od drugiej połowy XIII w. przez cały XIV do początków XV w. [por.: Polak 1996: 235–236; 1997: 175, tab. 57: 9, 71: 7; 1998: 214–215, tab. 53:9, 16: 7; 1999: 222; Niesiołowska, Perzyńska, Żak 1960: 209, tab. XI: 42; Romanow 1978: 182, ryc. 6: g–h; Kochanowski 1985: 182, tabl. XXXIV: 5–7]. Na ostatnią ćwierć XIII wieku datowana jest skórzana pochewka z okuciem tego typu, odkryta w Amsterdamie [Baart, Krook i in. 1977: 94–95,afb. 25].

Kolejne dwa okucia to stożkowate trzewiki wzmacniające dół pochewki i chroniące ją przed przebicciem przez ostry sztych noża. Oba zostały wycięte z blachy – jedno mosiężnej, drugie żelaznej cynowanej. W obu egzemplarzach zachowała się poprzeczna pętla z paska blachy, opinająca rurkowaną końcówkę. Znaleźiska podobnych okuć nie są w Gdańsku rzadkością. Największa kolekcja, licząca obecnie kilkanaście sztuk, pochodzi z badań na Wyspie Spichrzów [Trawicka 2010b: 101, ryc. 4: 1863]. Jedyną analogię spoza Gdańska, datowaną na połowę XIV w., znaleziono wśród zabytków z badań na grodzisku w Zbrojewsku [Gedl 2002: 77, ryc. 5:4].

Kolejny zabytek zinterpretowany jako okucie pochewki zbudowany jest z pojedynczego, okrągłego w przekroju, pręcika z wyodrębnionymi u dołu i góry niewielkimi uszkami mocującymi. Końcówka zwinięta została w niewielką pętlę, przez którą przełożone jest pojedyncze ogniwo wygięte z drutu żelaznego.

W grupie przedmiotów związanych z przygotowywaniem i spożywaniem posiłków znalazły się cztery łyżki. Dwa egzemplarze to łyżki stołowe odlane z cyny. Z uwagi na charakterystyczny głęboki, owalny kształt czerpaka, datowane mogą być najwcześniej na XVIII w. [por.: Tuchołka-Włodarska 1992, kat. 89, 91, 93]. Dwie kolejne to żelazne, kute łyżki kuchenne o długich trzonkach (ryc. 13: kat. 2641, 2642). Koliste czerpaki nie są odchylone do tyłu – znajdują się na jednej linii z trzonkiem.

Najbardziej spektakularnym znaleziskiem w grupie naczyń jest kompletny kociołek wykuty z blachy miedzianej (ryc. 13: kat. 2647). Okrągłe dno zamocowane jest na zakładkę nitami, a boki uformowane z dwóch pasów blachy, również połączonych nitami. Przy krawędzi przynitowano naprzeciwległe uchwyty żelazne, na których mocowano pałakowaty uchwyt wykuty z pręta żelaznego. Całość nosi liczne ślady napraw w postaci łatek z blachy. Ze stanu zachowania można wywnioskować, że w momencie depozycji kociołek był już nieszczelny. Być może używano go do przechowywania mięsa. Oprócz kociołka odkryto jeszcze siedem fragmentów naczyń kutych z blach brązowych, mosiężnych i żelaznej, w pięciu przypadkach zidentyfikowane jako części mis, w dwóch jako czerpaki cedzaków. Pięć zabyt-

ków (trzy trójkątne w przekroju nóżki, fragment wylewu i fragment brzuśca) wiązać można z pozostałościami charakterystycznych kociołków odlewanych z brązu, o półkolistych dnach, określanych w literaturze niemieckiej mianem *grapen* [Polak 1997: 177]. Naczynia tego typu, popularne w XIII–XVI w., służyły do gotowania i duszenia potraw [Wahlöo 1985: 105]. Ich uchwyty miały charakterystyczny kształt – zaczynały się na poziomie krawędzi wylewu i ostro załamywały ku górnej części brzuśca. Tak uformowane uszka stanowiły doskonały zaczep dla ruchomego pałaka, na którym zawieszano kociołki nad ogniem [Wahlöo 1985, fot. 5].

W grupie naczyń znalazła się też kopulasta, lekko spłaszczona pokrywa dzbana odlana z cyny (ryc. 13: kat. 2649), zwieńczona profilowaną gałką uchwyty ozdobioną plastycznym motywem rozety – niestety, zbyt mało charakterystyczna, by podjąć próbę datowania.

Ostatnim zabytkiem, który uznać można za część naczynia, jest cylindryczna, gwintowana wewnątrz nakrętka butli, odlana z cyny (ryc. 14: kat. 422). Wewnątrz umieszczony został znak wytwórcy. Tego typu zamknięcia cieszyły się szczególną popularnością w okresie od końca XVII do połowy XVIII w. [Hasselt, Lenting, van Westing 1993: 441, fot. 167]. Pojedyncze znalezisko pochodzi z badań fosy miejskiej we Wrocławiu [Konczewska, Konczewski 2004: 98, ryc. 52: a]; dwie ołowiane, gwintowane szyjki butelek znaleziono podczas badań na stanowisku 5. w Gdańsku, w warstwie datowanej na XVII–XVIII w. [Trawicka 2007: 77, ryc. 7: 1890].

Znaleziskiem jednostkowym, niestety, pozbawionym kontekstu stratygraficznego, jest kompletny szpunt beczki z zaworem o uchwycie w kształcie kogucika (ryc. 14: kat. 424). Poza Gdańskiem [por.: Trawicka 2001: 46, ryc. 94; 2007: 77, ryc. 7: 1887] brak danych na temat podobnych znalezisk z terenu obecnej Polski. Najbliższe analogie, datowane na XVI–XVII w., pochodzą z północnych Niemiec [Ansorge 2009: 35, Abb. 29, 15-17, Cherry 1980: 175–177, Tab. 54: 7, 8; 55: 1, 2; 56: 1; Falk 1989, III, 14.92: 288] i Holandii [Baart, Krook i in. 1977: 352–353, afb. 664].

Kolejne dwa zabytki udało się rozpoznać jako – znane już z wcześniejszych badań gdańskich [Tra-

wicka 2010b: 102] – kolce do ozdabiania pieczonego (ryc. 14: kat. 2650). Uformowane z blachy mosiężnej, mają kształt stożkowej rurki zakończonej ostrym szpicem i wlot ponacinany w ozdobne „piórka”. Ostry koniec wbijało się w pieczeń (głównie małe prosięta i ptaki), a w rurkę wkładało naturalne lub sztuczne kwiaty, piórka i inne ozdoby [Baart, Krook i in. 1977: 291]. Datowanie podobnych akcesoriów następuje pewnych trudności. Holenderskie znaleziska kolców do pieczenia datowane są od początku XVI w. po pierwszą połowę XVII w. [Baart, Krook i in. 1977: 291]. Podobne stożki ze zbiorów szwedzkich, składające się na komplet umieszczony w specjalnym drewnianym pojemniku, datowane są na XVIII w. [Bringéus 1985: 40–41, ryc. 12]. Z kolei analogiczne znalezisko kołobrzesckie, nierozpoznane przez autorów opracowania, pochodzi z nawarstwień datowanych na trzecią ćwierć XIV w. [Polak 1998, Tab. 102: 10].

Z przygotowywaniem posiłków związane są również trzy fragmenty rusztów ramowych do pieczenia mięsa. Wszystkie prezentują typ zbudowany z dwóch równoległych sztabek, połączonych prostopadłymi, rombowymi w przekroju prętami, których rozklepane końce były skute ze sztabkami ramy. Zagięte pod kątem prostym końcówki bocznych sztabek tworzyły krótkie nóżki. Analogiczne zabytki, datowane na drugą połowę XIV w., pochodzą z badań w Kołobrzegu [Polak 1998: 211, Tab. 69: 6, 92: 8]. Ruszty znane z ikonografii opatrzone są dodatkowo w podłużny uchwyt, umożliwiający zdjęcie rusztu z ognia [Rutkowska-Płachcińska 1978: 268, ryc. 191]. Taką formę ma też ruszt datowany na pierwszą połowę XVI w., odkryty w Amsterdamie [Baart, Krook i in. 1977: 291,afb. 566].

Kategorię sprzętów kuchennych zamykają dwa krzesiwa (ryc.14: kat. 2652, 2653). Oba prezentują typ określany w literaturze mianem krzesiw jednoogniowych. Pierwsze ma kształt wydłużonego owalu z lekko spłaszczonymi bokami. Forma ta, najbardziej popularna, datowana jest przez Kolčina od początku XII po XVI wiek [1959: 101, rys. 85]. Drugie krzesiwo wyróżnia się bardziej soczewkowatym kształtem i obecnością dwóch otworów przebitych po bokach wewnętrznego prześwietu. Forma nawią-

zuje wyraźnie do krzesiw odkrytych w Nowogrodzie, w nawarstwieniach datowanych od początku XII do trzeciej ćwierci XIII w. [Kolčin 1959:100, rys. 85].

Kolejną grupą zabytków w kategorii przedmiotów codziennego użytku są przybory do szycia. Z warstw związanych z funkcjonowaniem kramów pochodzą cztery pary nożyc. Trzy to popularne przez okres całego średniowiecza jednodzielne nożyce sprężynowe z taśmowatym kabłąkiem (ryc. 15: kat. 2655, 2656, 2657). Czwarty egzemplarz to używany do dziś typ zbudowany z dwóch połączonych nitem części. Podobny egzemplarz dwudzielnych nożyczek, o nieco odmiennie uformowanych uchwytach, pochodzi z Kołobrzegu [Polak 1998: 214, tab. 54:11], gdzie odkryty został w warstwie datowanej na XIV w.

Pojawienie się nożyc dwudzielnych w Europie w VI–VII wieku było odpowiedzią na kłopoty, jakich następczo używanie nożyc sprężynowych: wielokrotne naciskanie na taśmę kabłąka powodowało po jakimś czasie jego nieuchronne pęknięcie. Łatwiejsze było operowanie narzędziem z uchwytami, w które można było wsunąć palce, dzięki czemu również cięcia były precyzyjniejsze. Jednak dopiero około XV w. ta doskonalsza forma zaczęła wypierać z użycia nożyce taśmowate [Cowgill, Neergaard, Griffiths 1987: 60]. Do tego czasu ich głównymi użytkownikami pozostawali wyspecjalizowani rzemieślnicy – kapelusznicy, rękawicznicy, krawcy i fryzjerzy, podczas gdy prostsze nożyce sprężynowe pozostały narzędziem domowym [Cowgill, Neergaard, Griffiths 1987: 60; Baart, Krook i in. 1977: 140].

Pod względem liczebności w omawianej grupie zabytków na pierwszy plan zdecydowanie wysuwają się igły (ryc. 15: kat. 2662, 2666), których pozyskano 56 sztuk, w tym 34 całe. Wszystkie wykute zostały z żelaza. Większość pochodzi z warstwy użytkowej końcowej fazy funkcjonowania zabudowań posesji domu 2156 i nawarstwień związanych z funkcjonowaniem kramów, z czego siedem znaleziono bezpośrednio w obrębie konstrukcji. Zasadniczym kryterium różnicującym poszczególne egzemplarze jest długość, wahająca się w okazach zachowanych w całości między 39 a 90 mm. Najwięcej igieł mieści się jednak w przedziale między 40 a 60 mm.

Do kategorii zabytków związanych z szyciem zalicza się też dziewięć szpilek o różnych rozmiarach (ryc. 15: kat. 375). We wszystkich przypadkach kolec wykuto z różnej średnicy drutu mosiężnego, formując na jego końcu ostry szpikulec. Zasadnicze różnice przejawiają się w sposobie wykonania i uformowania główki. Najprymitywniejszą technikę zastosowano w przypadku dwóch szpilek, których główki uformowano z bryłek lutu cynowego, nadając im kształt nieregularnych, wydłużonych w jedną stronę kulek. Najczęściej stosowaną techniką formowania główki, zaobserwowaną w sześciu egzemplarzach, było owinięcie końcówki kolca niewielkim, półokrągłym w przekroju, szerokim maksymalnie na milimetr skrawkiem taśmy mosiężnej, zwiniętej trzykrotnie, tworzącej prawie doskonałą w kształcie kulę. Główkę taką nakładano następnie na pokrytą lutem górną płaszczyznę kloca. W jednym przypadku główka została odlana w całości z mosiądzu i miała kształt dysku.

Co ciekawe, szpilki z główkami wykonanymi ze zwijanej spiralnie taśmy pochodzą z nawarstwień datowanych od drugiej połowy XIV po wiek XVII. Egzemplarze starsze są jednak wyraźnie dłuższe: 44–50 mm, przy 26–27 mm w przypadku okazów młodszych. Najstarsze szpile holenderskie, których główki wykonano tą samą techniką, pochodzą dopiero z przełomu XV i XVI w. [Baart, Krook i in. 1977,afb. 117].

W zależności od wielkości, szpile mosiężne miały różne zastosowanie. Mniejszych egzemplarzy używano w pracowniach krawieckich i do doraźnych napraw ubrań; większymi upinano dekoracyjnie niektóre elementy stroju [Baart, Krook i in. 1977: 133]. Licznych przykładów tego ostatniego wykorzystania dostarcza malarstwo renesansowe, zwłaszcza portretowe. Na obrazie Rogiera van der Weydena z drugiej połowy XV w. młoda kobieta ma na stożkowym czepcu welon, misternie upięty dwoma szpilami. Taka sama szpila spina jej pod szyją tiulową narzutkę [Trzeciak 1992: 302–303].

Dwa ostatnie zabytki tej grupy to naparstki (ryc. 15: kat. 429), niestety odkryte na łańdzie. Oba zostały odlane z mosiądzu i mają kształt kopulasty. Wgłębienia rozmieszczone na całej powierzchni wykonano metodą pobijania lub nawiercania. Zastosowa-

nie techniki odlewu i brak zdobień sugerują, że naparstki z łań mięsnych mogą pochodzić z późnego średniowiecza, choć niewykluczone, że są młodsze.

Tak duża ilość znalezisk zabytków związanych z szyciem, zwłaszcza igieł, w obrębie nawarstwień związanych z funkcjonowaniem kramów musi rodzić pytanie o ich zastosowanie. Być może sprzedawane mięso pakowane było w kawałki płótna, którego krawędzie zszywano naprędce dla zaoszczędzenia materiału na zakładki? Niestety, na obecnym etapie badań musi to pozostać w sferze hipotez.

Dwa następne przedmioty związane są z higieną. Pierwszy to wycięty z blachy mosiężnej grzebień trójwarstwowy (ryc. 15: kat. 2718), dwustronny, o czworokątnym przekroju okładziny, kształtem nawiązujący do kościanych. Jest to znalezisko jednostkowe, dla którego nie udało się znaleźć analogii na innych stanowiskach.

Drugi przedmiot to czyścik do uszu i prawdopodobnie paznokci, skręcony z podwójnego drutu mosiężnego. Jeden koniec sklepany jest w niekowatą miseczkę (czyszczenie uszu), drugi, pierwotnie skuty w płaskie ostrze – obecnie odłamany – służył być może do czyszczenia paznokci. Podobny przedmiot, odkryty podczas eksploracji zasypiska wnętrza fosy miejskiej we Wrocławiu, zinterpretowany został przez autora opracowania raz jako czyścik do nosa (mało praktyczne i chyba nawet niebezpieczne) [Wiśniewski 1993, podpis pod ryc. 4:j], raz jako czyścik do ucha [1993: 335]. Badacze angielscy z kolei dla ostrej końcówki (odłamanej w zabytku gdańskim) widzą zastosowanie do czyszczenia zębów [Egan, Pritchard 2002: 379; Ottaway, Rogers 2002: 2932], co z uwagi na twardość surowca, z którego wykonany jest przyrząd, wydaje się jednak mało prawdopodobne. Niewykluczone, że niewielkie łyżeczki tego typu znajdować mogły również zastosowanie w medycynie, na przykład do wyjmowania niewielkich porcji cennych maści ze słoiczków czy oczyszczania ran [Schäfer 2009: 233]. Analogiczne zabytki, datowane na XV–pierwszą połowę XVI w., pochodzą z badań w Zielonej Bramie i na Wyspie Spichrzów w Gdańsku [Trawicka 2001: 52–53, ryc. 108; 2002: 27, tab. 25].

Kolejną grupę tworzą przedmioty związane z wymianą i handlem. W opracowaniu, jak już wspomniano na wstępie, nie uwzględniono numizmatów, do których zaliczono również ołowiane plomby tekstylne, ponieważ są one podstawą fachowych opracowań innych autorów [Kocińska w tym tomie].

Z nawarstwień związanych z funkcjonowaniem kramów pochodzi uchwyt wagi, wycięty z blachy brązowej. Jedno ramię jest odłamane w całości, drugie ma odłamaną końcówkę na linii przewierconego otworu. Górna płaszczyzna, z której wychodzą oba ramiona, zdobiona jest słabo czytelnymi kręgami wybitymi puncą. Odkryty w Londynie analogiczny zabytek datowany jest na drugą połowę XIV w. [Egan 1998: 326, fig. 244: 1058].

Oprócz uchwytu wagi znaleziono też dwa odważniki. Pierwszy, pozbawiony kontekstu stratygraficznego, ma kształt dwustożkowy z dwoma płaskimi biegunami. Na brązowym płaszczu nie zaobserwowano żadnych oznaczeń.

Drugi to odważnik cylindryczny, odlany z brązu. Pośrodku górnego bieguna znajduje się gałka uchwytu (ryc 15: kat. 397). Pod uchwytem wybito liczbę 100, poniżej małą literę g, z boku znak – banderolę z monogramem DR, powyżej cyfrę 1, poniżej 10. Analogiczny znak odcisnięty jest na spodzie odważnika. Zgodnie z oznaczeniem waga zabytku wynosi blisko 100 g – dokładnie 99,736 g, czyli 1/10 kilograma.

O ile pierwszy odważnik wiązać można z okresem, kiedy na badanym stanowisku funkcjonowały kramy mięsne, o tyle drugi ma ewidentnie nowożytną proveniencję.

Znaleziskiem jednostkowym jest drumla (ryc. 15: kat. 2719), czyli prymitywny metalowy instrument muzyczny. Zabytek z ław mięsnych ma kształt spłaszczonego kabłąka o długości 29 mm, z którego odchodzą w dół dwa zwężające się ramiona. Całość wykuto z jednego pręta żelaznego w ten sposób, że wąsy są w przekroju romboidalne (maksymalnie 3 x 3 mm), a kabłąk prostokątny (maksymalnie 1,5 x 3 mm). Pośrodku kabłąka znajduje się płytkie, szerokie na 4 mm wgłębienie, w którym pierwotnie tkwił podłużny, elastyczny pręcik z wystającą poza wąsy końcówką, zagiętą pod kątem prostym, pełniący rolę sprężyny.

Drumlę przytrzymywało się jedną ręką między zębami, wciągało powietrze i jednocześnie poruszało palcem drugiej ręki sprężynkę. W zależności od tego, czy usta były mocniej czy słabiej zaciśnięte, zmieniał się rezonans. W ten sposób wydobywało się z instrumentu charakterystyczny dźwięk [Kolčín 1959: 116; Egan 1998: 284]. Na temat pochodzenia drumli panują różne poglądy. Jeden z nich głosi, że jest to instrument wywodzący się z południowo-wschodniej Azji [Egan 1998: 284; Słownik Języka Polskiego 1988: 460], inny, że jest to wynalazek Słowian, a pierwsze okazy znane są już z X wieku z terenu Mołdawii [Kolčín 1959: 116]. Pewne jest, że w Europie instrument ten rozpowszechnił się na przełomie XII i XIII wieku [Baart, Krook i in. 1977: 476; Martensson, Wahlöö 1970: 82; Egan 1998: 284], w okresie wypraw krzyżowych.

Europejskie znaleziska drumli świadczą, że przy identycznych założeniach konstrukcyjnych i podobnej wielkości, poszczególne egzemplarze różniły się głównie kształtem kabłąka, który przypominać mógł owal, półkole lub koło. Niestety, cecha ta nie jest żadnym wyznacznikiem chronologicznym, bo w tym samym czasie występowały drumle o wszystkich wymienionych kształtach. Analogiczne do zabytku z ław mięsnych okazy drumli pochodzą ze stanowiska w Zielonej Bramie i na Wyspie Spichrzów w Gdańsku, gdzie odkryte zostały w nawarstwieniach datowanych wstępnie na drugą połowę XV w. [Trawicka 2002: 27, tab. 26]. Drumle podobne do gdańskich egzemplarzy odkryto też w Amsterdamie – datowane na ostatnią ćwierć XVI w. [Baart, Krook i in. 1977: 476], Londynie [Egan 1998: 284, fig. 217: 935] i Lund [Martensson, Wahlöö 1970: 82].

Pozostałe zabytki w kategorii przedmiotów codziennego użytku to pochodzące z warstw gruzowych: zegarek kieszonkowy, platerowany widelec, odlany z brązu uchwyt sztucca i fragment nieokreślonej figurki (róg) brązowej.

4. Ozdoby i części stroju

Przedmioty związane z ubiorem są drugą pod względem liczebności grupą zabytków odkrytych na ławach mięsnych. W większości pochodzą z nawarstwień związanych z funkcjonowaniem kramów

i stanowią doskonały przyczynek do badań nad modą gdańszczyzn w pełnym średniowieczu. Asortyment pozyskanych przedmiotów obejmuje w większości elementy pasa (sprzączki, zakończenia, aplikacje) i obuwia (sprzączki i okucia), ale odkryto również ciekawą kolekcję zapinek i ozdób dłoni. Już pobieżna analiza wyraźnie pokazuje tendencję do naśladowania wyrobów luksusowych wykonywanych ze złota i srebra, poprzez zastosowanie mosiądzu i miękkiego stopu cyny, które z powodzeniem imitowały szlachetne kruszce. W niewielkim stopniu wykorzystywano inne surowce, jak brąz czy żelazo. Formy odkrywanych ozdób nawiązują stylistycznie do okazów luksusowych, znanych dziś choćby z ikonografii czy zbiorów muzealnych.

Zabytki omawiane będą począwszy od przedmiotów pełniących wyłącznie funkcję ozdoby, przez dekoracyjne części stroju, kończąc na różnorodnych okuciach pozbawionych walorów ozdobnych, pełniących jedynie funkcję praktyczną.

Znaleziskiem jednostkowym, odkrytym niestety na wtórnym złożu, jest kabłączek skroniowy wykuty z okrągłego w przekroju drutu brązowego (ryc. 16: kat. 300). Z uwagi na obecność esowato wygiętego uszka zaliczyć go można, w oparciu o typologię Krystyny Musianowicz, do typu III [1948/49: 132–140]. Mimo zgniecenia łatwo zauważyć, że średnica wewnętrzna ozdoby przekraczała pierwotnie 50 mm, co pozwala na przyporządkowanie jej do grupy C – odmiany kabłączków esowatych o największych rozmiarach [Hołowińska 1959: 68; Kóčka-Krenz 1971: 102–103].

Kabłączki esowate odmiany C znane są dotychczas z trzech stanowisk gdańskich: grodu (stanowisko 1), podgrodzia (stanowisko 2) i cmentarzyska odkrytego pod Halą Targową (stanowisko 5). Pojawiły się w horyzontach datowanych od początku XIII i trwały w użyciu do około połowy XIV w. [Hołowińska 1959: 68–69; Karasiewicz 2001: 310–311; Trawicka 2007: 83–84, 2010: 57–58].

Zdecydowanie liczniejszą kolekcję tworzą ozdoby dłoni. Z badań na ławach mięsnych pochodzi dziewięć wykonanych z mosiądzu pierścionków i sześć obrączek. Osiem zabytków to okazy z oczkami. Taśmy mają tu postać wąskiego paska wycięte-

go z blachy. Na końcach zamocowane zostały carki, w czterech przypadkach cylindryczne (ryc. 16: kat. 2732, 2733), w dwóch w kształcie ściętego stożka i w dwóch w formie rozety (ryc. 16: kat. 2734, 2735) cztero- i sześciopłatkowej. Oczka wykonano ze szkła, którego kolor w trzech przypadkach udało ustalić się jako granatowy (mniejsze oczka w pierścionkach z carką w kształcie ściętego stożka i rozety były zbyt skorodowane, by jednoznacznie ustalić ich kolor). Brak charakterystycznych haczyków chroniących oczko przed wypadnięciem z osady wskazuje, że były one mocowane lepiszczem. Średnice wszystkich ośmiu egzemplarzy mieszczą się w granicach 17–22 mm. Pierścionek z osadą w kształcie czteropłatkowej rozety, wykonany podobną techniką, odkryto w nawarstwieniach datowanych na pierwszą połowę XV w. na gdańskiej Wyspie Spichrzów [Trawicka 2002: 44–45, Tab. 84]. Podobne okazy znalezione w Anglii datowane są ogólnie na XIV w. [Mills 1999: 47, MN. 108a, 108b]. Pierścionki z oczkiem osadzonym w pierścieniowatej oprawie pojawiają się na ziemiach polskich w XII w. i trwają w użytkowaniu po czasy nowożytnie [Kóčka-Krenz 1993: 124]. Ostatni pierścionek wygięty został z dwóch skręconych drucików, których końce przełożone są przez kolistą tarczkę wyciętą z blachy (podstawa osady oczka?).

Obrączki również w większości wykonane zostały z mosiądzu. Cztery mają taśmy profilowane (zdobione dookołnymi wgłębieniami; ryc. 16: kat. 2730, 2731), jedna półokrągłą w przekroju (ryc. 16: kat. 303). Tylko pojedynczy egzemplarz odlano ze stopu cyny z ołowiem. Czworokątną w przekroju taśmę zdobi plastyczna pseudoinskrypcja wykonana gotycką majuskułą. Znaleziska podobnych ozdób nie są na terenie Gdańska rzadkością. Szczególnie bogata kolekcja pochodzi z badań na Wyspie Spichrzów [por.: Trawicka 2002: 45, tab. 83–84; 2010b: 110, ryc. 13: 1949]. Podobny zabytek, datowany na pierwszą połowę XVI w., z inskrypcją – być może o charakterze wyłącznie dekoracyjnym – złożoną z minuskułowych, gotyckich liter *m*, *n*, *u*, pochodzi też z badań w Zielonej Bramie [Trawicka 2001: 58, ryc. 118].

Jedną z ciekawszych grup zabytków w kategorii ozdób stanowią zapinki – czyli charakterystyczne brosze służące do spinania pod szyją rozcięć szat

lub łączenia brzegów płaszcza. W literaturze polskiej spotkać się można również z zaczerpniętym ze staropolszczyzny określeniem *zapony* [Frankowska-Mała 2004: 317; Gradowski 1984: 137]. Noszone pojedynczo lub w komplecie po dwie, zarówno przez mężczyzn, jak i kobiety, pełniły – obok praktycznej – funkcję dekoracyjną, a nawet nośnika pewnych treści ideowych. W okresie późnego średniowiecza zapięcia tego typu występowały w dwóch wariantach konstrukcyjnych – kolistej broszy z przetyczką do zamocowania na tkaninie, lub dwóch plakietek o różnych kształtach – jednej z haczykiem, drugiej z uszkiem, które najpierw przyszywało się do ubrania, a później łączyło w jedną całość na konstrukcję haczyk-oczko. O ile pierwszy wariant zapinek przetrwał w użyciu praktycznie do połowy XVI w., o tyle druga forma funkcjonowała w krótkim okresie kilkudziesięciu lat XIV wieku.

Jak już wspomniano, klasyczna zapinka zbudowana była z dwóch części – ramy mogącej przybierać kształt pierścienia, rozety, gwiazdy lub wielokąta i połączonej z nią ruchomo przetyczki – czyli ostrego kolca, na który nasuwano tkaninę ubioru. Właśnie sposób mocowania przetyczki stał się jednym z podstawowych kryteriów odróżniających najprostsze, nie zdobione formy zapinek od okrągłych sprzączek pasa – przyjmuje się, że zapinki muszą posiadać przewężenie lub specjalny otwór w ramie, tak by kolce nie mógł przesunąć się na boki [Egan, Pritchard 2002: 247].

Z badań na Ławach Mięśnych pochodzą 43 zachowane w całości lub fragmentarycznie zabytki tego typu (ryc. 17–19). 22 ma kształt okręgu, cztery rozety, pięć sześciokąta. Do ich wykonania użyto mosiądzu (14 sztuk – dwie odlane, jedna wytłoczona z cienkiej blaszki, 11 wyciętych z grubej blachy), stopu cyny z ołowiem (17 sztuk – wszystkie wykonane techniką odlewu) i żelaza (dwie sztuki – jedna wycięta z blachy i jedna wygięta z drutu). Omawianie tej grupy ozdób zacząć należy od form najprostszych, o kształcie płaskiego pierścienia (ryc. 17: kat. 2739). Najprymitywniejszym okazem, zapewne lokalnej produkcji, jest zapinka wycięta z blachy żelaznej, z drucianym kolcem zamocowanym w otworze przebitym pośrodku szerokości ramy. Pozba-

wiona zdobień właściwie nie ma analogii w znaleziskach z innych stanowisk. Egzemplarze wycięte z blachy mosiężnej (ryc. 17: kat. 301, 302, 2738, 2737, 2236) (osiem sztuk) zdobione są jednostronnie ornamentem rytym i/lub wzorami wybitymi kształtownikami z zagłębionym reliefem. Najczęściej występujące motywy to małe kółeczka/kropki układające się w linie, lub budujące schematyczne kwiatki oraz rozetki wmontowane w kółko, z tłem często wypełnianym kontrastującą kolorem cyną. Motywy ryte to w większości przypadków poprzeczne gałązki, linie proste lub zygzakowate. Szerokość ramek mieści się w granicach od 4 do 11 mm, grubość: 1,5–2 mm, a średnica: 22–50 mm. Zapinki tego typu pojawiły się w końcu XII w., a w ciągu XIII i XIV stulecia były rozpowszechnione w całej Europie północnej i środkowej [Polak 1998: 219]. Badacze estońscy obszar ich występowania wiążą z terenem oddziaływania kulturowego i ekonomicznego Hanzy, w której upatrują głównego „sprawcę” unifikacji mody w basenie Morza Bałtyckiego w okresie pełnego średniowiecza [Valk 1999: 85]. Rzeczywiście egzemplarze odkryte w Gdańsku (również na innych stanowiskach, jak Wyspa Spichrzów [por.: Trawicka 2002: 43, tab. 80; 2010: 111–112, ryc. 14: 1951.1953]) posiadają ścisłe analogie w znaleziskach z obszaru Niemiec [Heindel 1990, Tafel 1: 28, 30], Nowogrodu [Sedova 1959, Rys. 6: 2,14] czy Estonii [Valk 1999, fig. 1: 7–10, fig. 2: 1–6]. W Polsce znane są m.in. ze znalezisk na cmentarzysku pruskim w Równinie Dolnej [Odoj 1958, tab. XIV: 7, tab. XVII: 10] i z cmentarzyska w Cedyni [Malinowska-Łazarczyk 1982, tab. XIX: 2].

Oddzielną grupę tworzą koliste zapinki zdobione inskrypcjami. Do kategorii tej zaliczyć można dwa egzemplarze odlane z mosiądzu (ryc. 17: kat. 2740, 2741) i dwa ze stopu cyny z ołowiem (ryc. 17: kat. 2744). Zapinki tego typu określane są w literaturze mianem Ave-Maria-Schnallen [Heindel 1986: 65], od najczęściej występującej na nich inskrypcji. Różnorodność napisów mogła być w rzeczywistości dużo bogatsza, obejmująca – obok pozdrowienia anielskiego – również cytaty i inwokacje biblijne, cytaty nie związane z kultem, trudne do odczytania skróty i powtarzające się grupy 2–3 liter [Heindel 1986: 68–70]. Wydaje się, że przynajmniej niektó-

re prezentują pseudonapisy, zestawienia liter o czysto ornamentalnym charakterze [Polak 1998: 219]. W przypadku zabytków gdańskich w trzech egzemplarzach mamy do czynienia rzeczywiście z tego rodzaju pseudonapisami, a tylko na jednej z zapinek udało się odczytać wykonany gotycką majuskułą napis *AVE MARIA*.

Ozdoby tego typu, noszone zarówno przez duchownych, jak i mieszczan oraz szlachtę, datuje się na XIII w., najpóźniej na 2 poł. XIV w. [Heindel 1986: 74]. Obszar ich występowania obejmuje basen Morza Bałtyckiego [Heindel 1986: 73, Abb. 6]. Stan badań nad zapinkami *Ave Maria* odkrytymi na obszarze Polski do roku 1993, przedstawił w obszernym artykule Ingo Heindel [1993]. Ustalenia autora uzupełnić można o pojedyncze, datowane na XV w. znalezisko z Płocka [Trzeciński 2000: 113, tab. L] i Kołobrzegu [Polak 1998: 219, tab. 109:9, ryc. VI–2].

Z tradycji zapinek typu *Ave Maria* wywodzą się zapinki zaręczynowe (tzw. Hanttruwebratzen [Heindel 1986: 67]), na których mogły, ale nie musiały znajdować się inskrypcje. Ich cechą charakterystyczną jest natomiast, przedstawiony w sposób mniej lub bardziej realistyczny, motyw złączonych w uścisku dłoni. Z badań na ławach mięsnych pochodzą cztery zabytki tego typu (ryc. 18: kat. 2762–2765). Trzy mają kształt kolisty, jedna, zachowana niestety we fragmencie, miała prawdopodobnie kształt zbliżony do serca (w ciągu całego XIV i XV w. serce było podstawowym symbolem miłości, a różnorakie emblematy z jego przedstawieniem cieszyły się w Europie dużą popularnością [Spencer 1998: 321]). Na trzech znajdują się pseudoinskrpcje wykonane gotycką majuskułą. Wszystkie odlane zostały ze stopu cyny z ołowiem.

Ozdoby tego typu interpretuje się w literaturze jako przedmioty wymieniane przez narzeczo-nych w trakcie rytuału zaręczyn, a religijne inskrypcje towarzyszące często wyobrażeniom dłoni miały na celu „wezwanie świętych na świadków obrzędu, zjednanie sobie ich opieki i w pewnym sensie usankcjonowanie zaręczyn” [Rębkowski 1988: 524].

Zasięg terytorialny występowania zapinek zaręczynowych w zasadzie pokrywa się z obszarem, na którym znajdowane są zapinki typu *Ave-Maria*

[Heindel 1986: 74], choć ich obecności nie udało się odnotować na przykład na obszarze Estonii [Valk 1999: 96–97], natomiast pojedynczy egzemplarz znaleziono w Anglii [Mills 1999: 58, NM.148]. Pełny przegląd znalezisk europejskich przedstawił Marian Rębkowski [1988] przy okazji omawiania zapinki z Kołobrzegu, więc nie ma sensu powielać tych informacji w tym miejscu. Czas występowania obejmuje cały XIV w., a źródła pisane datują je na jeszcze wcześniejszy okres [Heindel 1986: 74]. Dotychczasowe znaleziska z obecnego terenu Polski ograniczają się w zasadzie do trzech miast – Szczecina, gdzie pojedynczy, srebrny okaz zapinki zaręczynowej wchodził w skład większego skarbu, zdeponowanego w okresie między 1420 a 1430 r. [Frankowska-Makała 2004: 317, ryc. 1], Kołobrzegu, gdzie cynowo-ołowianą zapinkę odkryto w nawarstwieniach datowanych na 1. poł. XIV w. [Rębkowski 1988] i Gdańska, gdzie w warstwach niwelacyjnych na Wyspie Spichrzów odkryto pięć egzemplarzy Hanttruwebratzen, w tym ciekawy okaz miejscowego naśladownictwa, wycięty z blachy miedzianej [Trawicka 2002: 41–42, Tab. 82].

Ostatnią grupę tworzą zapinki o rozbudowanych ramkach. Najprostsze są dwa okazy kolisty odlane ze stopu cyny z ołowiem, o profilowanych, cienkich ramkach, zdobionych od strony zewnętrznej pseudogranulacją (ryc. 18: kat. 2745). Przetyczki wykuto z kawałka drutu żelaznego, którego jeden koniec owinięto wokół kabłąka zapinki. Oba egzemplarze nie posiadające specjalnego mocowania kolca nawiązują kształtem do okrągłych sprzączek pasa i tylko z uwagi na ich delikatną konstrukcję i, mimo wszystko, ozdobny charakter zdecydowano się zaliczyć je do kategorii zapinek.

Kolejny zabytek to jednostkowy okaz kolistej zapinki cynowo-ołowianej z ramą zdobioną kulistymi guzami w dwóch rozmiarach, przy czym guzy większe zdobione są plastyczną ukośną kratką (ryc. 18: kat. 2747). Przestrzeń między nimi pokryta jest ukośnymi żeberkami imitującymi tordowanie. Zapinka gdańska nawiązuje stylistycznie do datowanych na 2. poł. XIV w. ozdób znalezionych w Londynie [Egan, Pritchard 2002: 253–254, fig. 163: 1330, 1333].

Dość zwartą stylistycznie grupę tworzy pięć zapinek z sześciokątną ramą (ryc. 19: kat. 2756, 2758,

2759) – dwie wycięte z blachy mosiężnej, pozostałe odlane ze stopu cyny z ołowiem. W trzech przypadkach zewnętrzne krawędzie są lekko wklęsnięte, a mocowanie przetyczki ma tutaj każdorazowo formę niewielkiego otworu przebitego pośrodku szerokości ramy. Zabytki mosiężne zdobione są motywami wybitymi puncą (znane z zapinek kolistych kółeczka i listki), a cynowo-ołowiane motywami plastycznymi – w dwóch przypadkach ukośną kratką, raz stylizowanymi liśćmi/skrzydłami. Trzy ozdoby – jedna mosiężna i dwie cynowo-ołowiane – ozdobione są dodatkowo sterczynkami w kształcie trójliścia, umieszczonymi przy każdym rogu ramy. Zapinka o analogicznym kształcie widoczna jest na XIII-wiecznej rzeźbie kobiety – personifikacji synagogi z Katedry w Bambergu. Wydaje się jednak, że zabytki gdańskie, szczególnie wykonane z miękkiego stopu cyny, są młodsze – okazy o zbliżonym kształcie, wykonane analogiczną techniką, odkryte w Dordrechcie i Reimesswal datowane są od połowy XIV do początku XV w. [Beuningen, Koldewej, Kicken 2001: 471, fot. 2165–2166]. W tych samych ramach chronologicznych mieści się sześciokątna zapinka cynowa odkryta w Londynie [Egan, Pritchard 2002: 257–258, fig. 166: 1346].

Kolejna grupa zapinek to pięć egzemplarzy z ramą w kształcie rozety (ryc. 19: kat. 2751, 2755, 2757). Najciekawszą ozdobą jest tu zapinka wykonana z cienkiej blachy mosiężnej zdobiona motywami roślinnymi (rozetki), wykonanymi techniką wytłaczania na modelu pomocniczym. Aby wzmocnić konstrukcję zapinki, pozostawiono na jej stronie wewnętrznej warstwę ołowiu.

Pozostałe cztery ozdoby odlane zostały z miękkiej cyny. Dwie (w tym jedna zachowana fragmentarycznie) są płaskie, zbudowane z cienkiego pierścienia, od którego odchodzą na przemian motywy serc i trójkątów. Dwie pozostałe mają rozbudowane, profilowane ramy ozdobione ułożonymi naprzemiennie motywami rombu i trójliścia. Cała grupa cynowo-ołowianych zapinek „rozetowatych” nawiązuje stylistycznie do popularnych w późnym średnio-wieczu plaketek pielgrzymich i często omawiana jest w opracowaniach monograficznych poświęco-

nych plaketkom [por.: Beuningen, Koldewej 1993: 294–297; Spencer 1998: 125–128].

Oddzielnego omówienia wymaga zapinka różniąca się znacznie od wszystkich opisanych powyżej. Wycięta z grubej blachy mosiężnej, zbudowana jest z ośmiu ułożonych na przemian okręgów i większych tarcz gotyckich (ryc. 19: kat. 2761). Na każdej z tarcz i każdym okręgu umieszczono analogiczne motywy zdobnicze: na tarczach – rozety z tłem wypełnionym cyną, na okręgach – dwie równoległe linie i po trzy rzędy wybitych kółeczek po bokach. Z uwagi na surowiec i technikę zdobienia, zapinka nawiązuje do omówionych na początku zapinek kolistych i zapewne może być podobnie datowana. Niestety, nie udało się znaleźć dla niej analogii z innych stanowisk.

Ostatnią grupę zapinek tworzą egzemplarze dwuczęściowe (ryc. 20: kat. 384, 2966, 3968, 2970, 2971), o których wspomniano na wstępie. Z badań na ławach mięsnych pochodzi osiem sztuk ozdób tego typu, wszystkie niekompletne, tzn. zachowane w postaci pojedynczej plaketki z haczykiem spinającym (pięć sztuk) lub uszkiem (trzy sztuki). W siedmiu przypadkach plaketka ma kształt ażurowej rozetki trzy, cztero lub sześciopłatkowej, odlanej ze stopu cyny z ołowiem (sześć sztuk) lub wytłoczonej z cienkiej blachy mosiężnej (jedna sztuka). Tylko jeden egzemplarz reprezentuje niezwykle popularną dla tego typu ozdób formę heraldyczną – orła o rozpostartych skrzydłach, odlaną – jak większość zapinek rozetkowatych – z miękkiego stopu cyny.

Dotychczas zarejestrowano w Europie kilkadziesiąt stanowisk ze skarbami zawierającymi ozdoby tego typu [por.: Krabath 2001: 205, k. 54]. Najbardziej znane to Pritzwalk w Brandenburgii, któremu poświęcono obszerną monografię [Krabath, Lambacher 2006], Slagelsee w Danii [Lindahl, Jensen 1983: 123–183], a ze znalezisk z terenu obecnej Polski – wspomniany już skarb ze Szczecina [Frankowska-Makała 2004: 317, ryc. 1, 3–4]. Z badań archeologicznych w Gdańsku znane są cztery fragmenty zapinek podwójnych, zdobionych heraldycznym motywem lwa [Ceynowa, Trawicka 2008: 88–89, ryc. 1–4]. Poza pojedynczym egzemplarzem odkrytym w małym skupisku (z dużą, bogato dekorowaną zapinką

tarczową i mniejszą połową zapinki rozetowej), które uznać można za niewielki skarb, pozostałe odkryte zostały luźno w warstwach użytkowych na stanowiskach przy ul. Grząskiej i na Wyspie Spichrzów. Co ciekawe, o ile większość znanych ze znalezisk europejskich ozdób tego typu wykonano ze srebra, to zabytki gdańskie w większości przypadków wykonane są z metali nieszlachetnych. Wszystkie osiem egzemplarzy odkrytych na ławach mięsnych pochodzi z trzech pierwszych poziomów osadniczych, datowanych od 1335 do 1367 roku, co koreluje z datowaniem tego typu ozdób na innych stanowiskach z północnej Europy.

Kolejną, najliczniejszą grupą zabytków w kategorii ozdób, są elementy okuć pasa. Pas, niezwykle popularna część stroju zarówno kobiecego, jak i męskiego w okresie późnego średniowiecza, nie doznał się jak dotąd monograficznego opracowania w polskiej literaturze bazującej na źródłach archeologicznych. Pewne próby podjął Krzysztof Wachowski, poświęcając kilka artykułów okuciom pasa znalezionym na Śląsku [1984; 1995; 1995a; 1997; 1999; 2002]. Elementy pasa z okresu wczesnego i pełnego średniowiecza pochodzące z badań archeologicznych w Środkowej i Wschodniej Europie (w tym terenów obecnej Polski) opracował Ingo Heindel [1990]. Analizując pojedyncze znaleziska, badacze polscy powołują się też na obszerną monografię poświęconą zagadnieniu pasa w pełnym i późnym średniowieczu autorstwa I. Fingerlin [1971], której głównym mankamentem jest jednak oparcie się na materiałach przechowywanych w muzeach historycznych, a w niewielkim tylko stopniu na źródłach archeologicznych. Taki stan badań nie powinien jednak dziwić wobec niewielkiej ilości materiałów źródłowych, zwłaszcza znalezisk całych pasów. Dodatkowym problemem okazuje się często brak możliwości różnicowania okuć pasa od okuć uprzęży czy rzędu końskiego. O ile w przypadku sprzączek można zastosować pewne kryteria, wypracowane m.in. przez badaczy angielskich na podstawie znalezisk oryginalnych części uprzęży (użycie żelaza, szerokość ramy powyżej 50 mm, brak zdobień [Egan 2004b: 55]), to w przypadku aplikacji kwestie te pozostają zazwyczaj nierozwiązane.

Omawianie znalezisk z ław mięsnych wypada rozpocząć od części zasadniczej, bez której pas nie mógłby pełnić swojej roli, a więc od sprzączki. Pozyskano ogółem 95 sprzączek i ich części, z czego 72 rozpoznano jako części pasa. Pozostałe egzemplarze, które wiązać można z butami (10 sztuk), innymi częściami ubioru (dwie sztuki), ostrogami (pięć sztuk) i rzędem końskim (sześć sztuk), omówione zostaną w innych częściach opracowania.

Najprostszą formą jest sprzączka kolista (20 sztuk). Większość egzemplarzy (15 sztuk) wykuta została z czworokątnego lub okrągłego w przekroju pręta żelaznego. Na żadnej nie zauważono śladów zdobienia. Średnice wahają się między 27 a 50 mm, przy czym większość ma wymiary mieszczące się w granicach 32–37 mm (dziewięć sztuk).

Pozostałe pięć egzemplarzy (w tym jeden zachowany fragmentarycznie) odlanych zostało z mosiądzu. Średnia wielkość jest tu większa niż w przypadku sprzączek żelaznych i oscyluje między 40 a 43 mm.

Sprzączki koliste są formą uniwersalną, spotykaną przez okres całego średniowiecza. Wachowski zalicza je do typu I „charakteryzującego się tym, że cała sprzączka (pominąwszy kolec) wykonana była z jednego kawałka metalu” [1984: 19], a ich pojawienie się w grodzie na Ostrówku w Opolu datuje począwszy od XII w. Co ciekawe, taka forma sprzączki dominowała na średniowiecznym cmentarzysku pruskim w Równinie Dolnej [por.: Odoj 1956, 1958].

Kolejne dwie sprzączki, żelazna i odlana ze stopu cyny z ołowiem, mają kabłąki owalne.

W typie I Krzysztofa Wachowskiego mieści się też siedem sprzączek w kształcie litery D. Pięć wykutych zostało z żelaza, na żadnej nie stwierdzono obecności zdobień. Wielkości wahają się tu między 31 a 50 mm (większe egzemplarze o analogicznym kształcie zaliczono do elementów okuć rzędu końskiego). Jest to niezwykle popularna forma sprzączki, znajdowana praktycznie na wszystkich stanowiskach począwszy od wczesnego średniowiecza [por. np.: Kochanowski 1985: 165, tabl. XXV; Gajewska, Kruppe 1960: 100, tab. IX: 9; Kamińska 1968, tab. III: 3; Romanow 1978: 179, ryc. 4: j, i in.].

Pozostałe dwie sprzączki z ramą w kształcie litery D odlane zostały z mosiądzu i mają stanowczo

bardziej ozdobny charakter. Pierwsza ma wyraźnie wyodrębnioną oś i można przypuszczać, że pierwotnie połączona była z taśmowatą skuwką. W miejscu największej wypukłości kabłąka znajduje się trójkątne rozszerzenie z wgłębieniem na końcówkę kolca. Analogiczne egzemplarze, datowane na XIV–XV w., określane jako typ ze spiczastą wypustką, prezentowane są w monografii Ilse Fingerlin [1971: 108–110, ryc. 159, 161, 168]. Druga ma budowę dwudzielną – z dwoma osiami drucianymi, zamocowanymi w otworach przewierconych po bokach ramy (ryc. 20: kat. 2797). Na oś wewnętrzną nasunięty jest odlewany pręt z wypustkowym kolcem; na oś zewnętrzną nasuwana musiała być pierwotnie skuwka. Niestety dla omawianej sprzączki nie udało się znaleźć analogii z innych stanowisk.

Kolejną grupę tworzą sprzączki o czworokątnych ramach – sześć wykutych z pręta żelaznego i jedna odlana ze stopu cyny z ołowiem.

O ile wszystkie z opisanych wyżej typów sprzączek wiązać można z szerokimi pasami, noszonymi raczej przez mężczyzn (zwłaszcza egzemplarze żelazne [Wachowski 1984: 18]), to kolejna grupa, na którą składa się 18 zabytków, związana jest z pasem wąskim, wiązanym raczej z modą kobiecą (ryc. 21: kat. 326, 2800, 2802). Cechą charakterystyczną omawianego typu sprzączek jest wykorzystanie do ich wykonania wyłącznie mosiądzu i obecność taśmowatych, zdobionych geometrycznym ornamentem rytym, skuwek o długościach od 30 do 80 mm. Kabłąki w kształcie zbliżonym do owalu wygięte są z wąskiego paska blachy, którego końce połączono drucianą osią. Na oś nałożona jest skuwka uformowana ze zgiętego na pół, prostokątnego paska blachy, pośrodku której znajduje się otwór do zamocowania kolca. W jednym przypadku skuwka składała się z dwóch części połączonych zawiasowo. Sprzączki zachowane w całości to jedynie cztery sztuki. W czterech przypadkach zachował się kabłąk bez skuwki, a w dziesięciu sama skuwka. Analogiczne egzemplarze pochodzą z badań na gdańskich stanowiskach przy ul. Podwale Staromiejskie, gdzie spoczywały w nawarstwie niach datowanych wstępnie na XIII w. [Karasiewicz 2001: 335, tab. XI: 4–5] i Wyspa Spichrzów [Trawicka 2010b: 113, ryc. 16: 2032], oraz Płocka, gdzie odkry-

to je w warstwach XV-wiecznych [Trzeciecki 2000: 111, LII, LIV]. Omawiane sprzączki wiązać można z typem pasa tzw. „naddługiego”, który pojawił się w środowiskach dworskich w XIII w., a następnie upowszechnił wśród mieszczan [Trzeciecki 2000: 111]. Jego cechą charakterystyczną było mocno wydłużone zakończenie, swobodnie zwisające ku dołowi, i sprzączka z bardzo długą skuwką [Wachowski 1995: 227]. Co ciekawe, między blaszkami skuwki jednej ze sprzączek zachowała się pozostałość paska wykonanego z tkaniny.

Do omawianego typu sprzączek stylistycznie nawiązują trzy trapezowate egzemplarze blokowane nie za pomocą kolca (ryc. 21: kat. 327, 2805), lecz ruchomej blaszki zamocowanej na krawędzi ramy, naprzeciwko osi. Tu również integralną częścią sprzączki jest długa taśmowata skuwka zdobiona rytym ornamentem geometrycznym, a surowcem służącym do wykonania blacha mosiężna. Okazy o podobnej konstrukcji są praktycznie nieznane w materiałach wykopaliskowych z terenu obecnej Polski. Jedyną analogię, datowaną nie wcześniej niż na pierwszą poł. XV w., znaleziono na Ostrówku w Opolu [Wachowski 1984: 26, ryc. 12: e]. Okazy o podobnych rozwiązaniach konstrukcyjnych, datowane od końca XIII do początku XV w., spotykane są za to masowo w Anglii [por.: Egan, Pritchard 2002: 116–120, fig. 77–78; Ottaway, Rogers 2002: 2898, fig. 1474: 14353; Whitehead 1996: 40–41], choć tamtejsi badacze nie są do końca pewni, na czym polegała zasada działania takich sprzączek.

Oddzielnego omówienia wymagają dwie sprzączki, które z uwagi na charakterystyczny rodzaj zdobień zaliczyć można do typu sprzączek profilowanych, wydzielonego przez I. Fingerlin [1971: 58–83] (na niedoskonałości stworzonej przez nią klasyfikacji zwrócił uwagę Wachowski, proponując własną typologię, uwzględniającą kryteria pominięte przez autorkę [Wachowski 1995: 247–250]). Pierwsza, odlana z mosiądzu, ma kształt litery D, a przednia część kabłąka zdobiona jest tu trzema rozmieszczonymi symetrycznie guzami, między którymi wykonano po trzy głębokie, dookolne rowki (ryc. 21: kat. 2795). Z uwagi na obecność guzków, sprzączkę z ław mięsnych zaliczyć można do odmiany czar-

tej typu sprzączek profilowanych, datowanej głównie na XIII w. [Fingerlin 1971: 65–70]. Zachowane w całości okazy znane z muzealnych kolekcji europejskich, na których bazowała autorka monografii, zapatrzone były w większości w taśmowatą skuwkę. Z uwagi na obecność wyraźnego przewężenia tworzącego oś w sprzączce gdańskiej przypuszczać można, że pierwotnie również połączona była z niezachowaną skuwką.

Druga sprzączka, wykuta z żelaza, ma kształt prostokątny, a cała przednia część kabłąka zdobiona jest rozmieszczonymi w regularnych odstępach dookólnymi rowkami (typ III, odmiana 1 c w klasyfikacji K. Wachowskiego [1995a: 247–249]) (ryc. 21: kat. 2792).

Znaleziska sprzączek profilowanych z terenu Polski omówione zostały w cytowanej już monografii Ingo Heindla [1990: 23–25], potwierdzającej datowanie tego typu ozdób na XIII, ewentualnie 1. poł. XIV w.

Drugim elementem pasa są okucia zakończenia. Spełniały one głównie rolę ozdobną, ale ułatwiały również przetykanie paska przez sprzączkę i chroniły jego koniec przed zużyciem. Na ławach mięsnych odkryto 35 zabytków tego typu. 28 wykonanych jest z blachy mosiężnej, cztery z blachy żelaznej, pozostałe odlane ze stopu cyny z ołowiem. W większości są to egzemplarze taśmowate, zwężające się od nasady ku końcowi, ze zdobioną wierzchnią płaszczyzną. W grupie okuc wyciętych z blachy mosiężnej przeważają okazy (dziesięć sztuk), których wierzchnia i spodnia część połączone są jednym z dłuższych boków (ryc. 22: kat. 571, 2820, 2822, 2829, 2819). Po uzyskaniu pożądanego kształtu okucie zginano wzdłuż wspólnej krawędzi i dodatkowo skuwano. Pasek był tu mocowany za pomocą pojedynczego drucianego nitu, przechodzącego przez otwory przebite pośrodku górnej krawędzi. Wierzch jest tu każdorazowo zdobiony ornamentem rytym o nieskomplikowanych motywach geometrycznych. Funkcję ozdobnika pełniły też zakończenia ukształtowane w strzałkę lub schematyczną lilię. Mniej licznie (siedem sztuk) wystąpiły okucia zbudowane z dwóch integralnych części wyciętych z blachy mosiężnej, połączonych za pomocą dwóch lub więcej nitów rozmieszco-

nych na całej długości ozdoby (ryc. 22: kat. 337, 2824). Na szczególną uwagę w tej grupie zasługuje okucie zdobione wycięciem w kształcie maswerku, pośrodku którego przymocowano esowato wygięty pręcik zakończony żółdziowatą wypustką – motywem niezwykle popularnym w sztuce XIV-wiecznej (ryc. 22: kat. 2826). Okazy zdobione w analogiczny sposób, datowane na drugą połowę XIV – początek XV w., znane są z kolekcji zachodnioeuropejskich [Fingerlin 1971: 100, fig. 145–147; Egan, Pritchard 2002: 148–149, fig. 97]. Ilse Fingerlin dopatruje się w nich naśladownictwa luksusowych okuc wytwarzanych w pracowniach północnej Francji.

Pewnym rozbudowanym wariantem tej grupy jest pojedyncze, taśmowate okucie zbudowane z trzech, a nie dwóch połączonych nitami blaszek. Wierzch zdobiony jest tu liniami zygzakowatymi wykonanymi chwiejakiem, a zakończenie wycięte w strzałkę (ryc. 23: kat. 2827).

Kolejną grupę tworzą cztery okucia, których wierzchnią i spodnią część łączy cienka warstwa lutu cynowego (ryc. 23: kat. 339, 2825). Ozdoby tej grupy nawiązują zarówno kształtem, jak i ornamentyką do egzemplarzy poprzednich typów – jedyną różnicą jest pojawienie się nowego motywu zdobniczego, znanego zresztą z mosiężnych zapinek kolistych: lili i wybitych punca, z tłem inkrustowanym cyną.

Ostatnia grupa, reprezentowana przez dwa egzemplarze (w tym jeden zachowany fragmentarycznie), to okucia kasetowe, w których dłuższe krawędzie wierzchniej blaszki zagięte są pod kątem prostym i spojone ze spodnią, płaską częścią za pomocą cienkiej warstwy lutu (ryc. 23: kat. 2830). W powstałą między dwiema połówkami wnękę wsuwano pasek, który mocowało kilka nitów drucianych. Okucie zachowane w całości zdobione jest ornamentem rytym o dość schematycznych motywach roślinnych. Dodatkowym ozdobnikiem jest profilowana, odlana z mosiądzu gałka zamocowana na końcówce – być może mająca imitować zakończenie żółdziowate.

Pozostałe cztery okucia mosiężne zachowane są w zbyt małych fragmentach, by można było ustalić, który z omawianych wyżej wariantów konstrukcyjnych reprezentują. Niemniej wszystkie noszą ślady

rytego ornamentu geometrycznego i mocowań w postaci nitów drucianych.

Okucia żelazne nawiązują kształtem do zabytków mosiężnych, lecz zasadniczo różnią się rodzajem zdobień. Jako że faktura materiału praktycznie wykluczyła zastosowanie ornamentu rytego (byłby słabo widoczny), zastosowano zdobienie w postaci ażurowych wycięć maswerkowych (dwa okucia) lub zrezygnowano ze zdobienia w ogóle (dwa pozostałe).

Okucia cynowo-olowiane, wykonane techniką odlewu, w dwóch przypadkach prezentują typ taśmowaty z wydzieloną kasetką do zamocowania paska u nasady. Egzemplarz lepiej zachowany nosił ślady ornamentu plastycznego – ukośnej kratki i pseudogranulacji. Ostatnie okucie, pozbawione zdobień, ma kształt kolisty z głęboką wnęką do zamocowania paska (ryc. 23: kat. 2834).

Większość okuć końca pasa odkrytych na ławach mięsnych wiązać można z wspomnianym wyżej typem pasa naddługiego. Znaleźiska tego typu zabytków należą na terenie Polski do rzadkości. Największa kolekcja pochodzi z gdańskich badań na Wyspie Spichrzów [Trawicka 2010b: 116–120]. Analogię dla mosiężnych egzemplarzy stanowią cztery okucia odkryte w Nysie [Romiński 1979: 120, tab. XXVII: e–f; Wachowski 1997: 188–189, ryc. 3: b, d, i, j], datowane na 1. poł. XIV w., pojedynczy egzemplarz – z badań fosy miejskiej we Wrocławiu [Wachowski 1995: 227, ryc. 16], datowany również na XIV w., dwa – z badań przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu [Wachowski 1999: 67, ryc. 14] i po jednym z Łagowa, Środy Śląskiej i Gniewoszowa [Wachowski 1997: 188–190, ryc. 3: e, f, h]. Pokażną kolekcję przyniosły też badania w Płocku [Trzeciecki 2000: 111–112, LII, LIII], w tym znaleźisko całego pasa z okuciem końca i sprzączką z taśmowatą skuwką. Pojedynczy egzemplarz pochodzi też z badań w Ostródzie [Michalski 1998: 48, ryc. 21: 6], jednak nie został przez autora opracowania właściwie zinterpretowany.

Ostatnim elementem pasa są ozdobne okucia/aplikacje, pełniące w zasadzie wyłącznie funkcję ozdobną. Razem ze sprzączką i okuciem zakończenia tworzyły spójny stylistycznie garnitur, nadający pasowi określony charakter. Regułą było wykonywanie wszystkich metalowych części pasa z tego same-

go materiału, można więc przyjąć, że aplikacje mosiężne towarzyszyły sprzączkom mosiężnym, żelazne żelaznym itd. Z badań na ławach mięsnych pochodzi 138 zabytków tego typu. Najwięcej, bo aż 90, wykonanych jest z mosiądzu, 35 ze stopu cyny z ołowiem, 8 z żelaza i 6 z brązu. W celu uporządkowania tak licznej grupy, posłużono się kryteriami zastosowanymi przez badaczy angielskich dla omówienia podobnych znalezisk z badań w Londynie [Egan, Pritchard 2002: 162–165]. I tak podstawą podziału jest kształt, później surowiec, sposób mocowania i na końcu rodzaj zdobienia.

Najwięcej, bo aż 63 aplikacje mają kształt okrągły, z tego 42 wykonane są z blachy mosiężnej (w tym 8 wypukłych, reszta płaska), dwie z brązu, jedna z blachy żelaznej i 19 odlanych ze stopu cyny z ołowiem. 31 ozdób mosiężnych, jedna brązowa i jedna żelazna mocowanych jest za pomocą pojedynczego nitu drucianego umieszczonego w otworze przebitym pośrodku (ryc. 23: kat. 2892), pięć za pomocą dwóch nitów rozmieszczonych przy krawędzi, dwa za pomocą trzech i jeden za pomocą pięciu nitów. W 16 aplikacjach mosiężnych płaski, okrągły spód połączony był centralnym, mocującym nitem z mniejszą, czworokątną płytką z krawędziami powycinanymi w ząbki, zdobioną ukośnymi, krzyżującymi się liniami rytymi (ryc. 24: kat. 361, 2920, 2921). Trzy aplikacje zdobione były odciśniętym na modelu pomocniczym motywem rozety (ryc. 23: kat. 343, 2905), jedna słabo czytelnym ornamentem rytym.

Wszystkie aplikacje odlane ze stopu cyny z ołowiem i jedna odlana z brązu mocowane były za pomocą integralnych nitów, odlanych w całości z główką, umieszczonych – z jednym wyjątkiem, w którym na mocowanie składały się dwa trzpienie – pośrodku spodu ozdoby. Na zdobienie składał się tu przede wszystkim plastyczny motyw pseudogranulacji okalający całą główkę (siedem sztuk) i plastyczny motyw rozety zaobserwowany w dwóch przypadkach (ryc. 24: kat. 351, 353, 354, 356, 363, 2908, 2932).

Znacznie mniej liczną grupę tworzą aplikacje owalne. Na ławach mięsnych znaleziono tylko trzy zabytki tego typu, wszystkie wycięte z blachy mosiężnej. Na mocowania każdorazowo składała się para drucianych nitów, rozmieszczona przy dwóch przeciwle-

głych krawędziach. Pojedyncze okucie zdobione jest dwoma liniami zygzakowatymi wykonanymi chwiejakiem, pozostałe zdobią centralnie odcisnięte motywy rozety.

Aplikacje w kształcie rozety są drugą pod względem liczebności grupą okuć, liczącą 27 sztuk (ryc. 25: kat. 2902, 2935). Najwięcej, bo aż 13, to rozety sześciopłatkowe. Mniej liczne są okucia czteropłatkowe – osiem sztuk i pięciopłatkowe – dwie sztuki, ośmiopłatkowe – jedna sztuka. W trzech przypadkach ustalenie ilości płatków nie powiodło się z uwagi na stan zachowania zabytków. W grupie aplikacji rozetkowych przeważają egzemplarze odlane ze stopu cyny z ołowiem (13 sztuk) z pojedynczym mocowaniem w postaci centralnego trzpienia, odlanego w całości z ozdobną główką. Mniej liczne (10 sztuk) są aplikacje mosiężne. Pięć ozdób w tej grupie zostało wyciętych z blachy. Na mocowanie składają się tu druciane nity, w dwóch przypadkach pojedyncze główki, umieszczone w centralnie przebitym otworze, w trzech przypadkach trzy rozmieszczone symetrycznie przy krawędzi ozdoby. Cztery aplikacje mają kształt bardziej plastyczny dzięki wykorzystaniu przy ich wytwarzaniu stempli – wzorników. Tylko w jednym przypadku zastosowano technikę odlewu. Cztery egzemplarze czteropłatkowe wycięto z blachy żelaznej. Mocowanie tworzą tu każdorazowo dwie boczne wypustki, skute w zagięte do spodu haczyki.

Osiem aplikacji ma kształt czworokątny – siedem wyciętych z blachy mosiężnej, mocowanych nitami drucianymi i jedna odlana ze stopu cyny z ołowiem, zdobiona wzdłuż krawędzi pseudogranulacją.

Spójną stylistycznie grupę tworzy 29 aplikacji w kształcie wypukłego czworokąta o ściętych narożnikach (ryc. 25: kat. 352). Wszystkie wykonane zostały z cienkiej blachy mosiężnej. Mocowanie tworzą tu zazwyczaj pojedyncze nity druciane umieszczone w centralnie przebitym otworze, rzadziej dwa nity rozmieszczone przy krawędziach. Wszystkie aplikacje tego typu pochodzą z nawarstwień datowanych na XIV w.

Ostatnie sześć zabytków zaliczonych do kategorii aplikacji to pojedyncze egzemplarze o formach nie odpowiadających żadnej z opisanych wy-

żej grup (w kształcie zajęcia, z centralnym motywem orła z rozpostartymi skrzydłami (ryc. 25: kat. 2947), z antropomorficznym przedstawieniem głowy męskiej, w kształcie korony, trójkąta o zaokrąglonych rogach i tarczy gotyckiej (ryc. 25: kat. 2962). Dla żadnego z nich nie udało się znaleźć analogii w zabytkach z innych stanowisk. Znaleziskiem jednostkowym jest również zachowany w dwóch fragmentach pasek skórzany, okuty słabo zachowanymi aplikacjami wyciętymi z blachy żelaznej.

Podsumowując – wszystkie zabytki związane z garniturem okuć pasów pochodzą z warstw użytkowych i niwelacyjnych datowanych na XIV i XV w., co znajduje swoje potwierdzenie również w analogiach z innych stanowisk. Szersze pasy męskie zaopatrzone były na ogół jedynie w sprzączkę o prostej formie koła, czworokąta lub litery D, wykonaną zazwyczaj z żelaza, rzadziej z mosiądzu. Z pasami tymi wiązać można część aplikacji żelaznych oraz egzemplarze aplikacji o większych rozmiarach. Brak natomiast okuć zakończenia odpowiadających szerokością długości osi większych sprzączek, dlatego należy domniemywać, że pasy tego typu nie były okuwane na końcach. Węższe pasy kobiece miały zdecydowanie ozdobniejszy charakter, zaopatrywano je bowiem w cały garnitur okuć wykonany z jednego surowca – najczęściej mosiądzu, rzadziej stopu cyny z ołowiem. Sprzączki, często opatrzone w ozdobne, taśmowate skuwki, miały mniejsze rozmiary niż masywne sprzączki od pasów szerokich. Ich luźno zwisające za linię kolan końce wzmacniano taśmowatymi okuciami, zdobionymi najczęściej motywami geometrycznymi. Rzemień pasa zdobiono aplikacjami o kształcie kolistym, czworokątnym lub rozetkowatym, wykonanym z surowca analogicznego jak sprzączka i okucie końca. Znaleziska okucia końca pasa, dwóch aplikacji oraz skuwki sprzączki z zachowanymi fragmentami tkanin pozwala przypuszczać, że przynajmniej część pasków kobiecych wykonywano z tego właśnie surowca.

Trzy sprzączki oraz dziewięć charakterystycznych, taśmowatych okuć żelaznych wiązać można typem obuwia ochronnego, tzw. patynkami. Sprzączki o ósemkowatym kształcie odlane zostały z mosiądzu (dwie sztuki) (ryc. 21: kat. 316, 317) i miękkiego stopu cyny z ołowiem (ryc. 21: kat. 318).

Analogiczne egzemplarze znane są z badań gdańskich jako zapięcia skórzanych, dwuczęściowych przyszw patynek drewnianych, chroniących stopę przed wilgocią i błotem podczas chodzenia po ulicy [Ceynowa 2009: 97], wkładanych na buty właściwe. Okucia (ryc. 26: kat. 2984), odkryte w nawarstwieńiach IV i V poziomu osadniczego, związane są natomiast z rzadkimi okazami drewnianych patynek wzmocnionych od spodu rodzajem podkówki, w materiale gdańskim rozpoznane dotychczas jedynie na omawianym stanowisku na ławach mięsnych [por.: Ceynowa w tym tomie; Ceynowa 2009: 98, ryc. 7]. Analogiczne zabytki znane z badań na terenie Niderlandów i Anglii [Bart, Krook i in. 1977: 89, abf. 19; Goubitz, van Driel-Murray, Groeman 2001: 252] datowane są na koniec XIV–XV w.

Zapięcia stroju – czyli guziki i guzy – reprezentowane są przez szesnaście egzemplarzy. Guziki (dziewięć sztuk) są mało charakterystyczne (ryc. 26: kat. 373, 365, 366, 367, 370, 2967) i, poza pojedynczym egzemplarzem, pozbawione zdobień. Wszystkie pochodzą z nawarstwień nowożytnych. Ciekawiej przedstawia się grupa pięciu guzów (staropol. pągwica [Gradowski 1984: 135]) o kulistych główkach zwieńczonych małym guzkiem, odlanych ze stopu cyny z ołowiem (cztery sztuki) oraz z brązu (ryc. 26: kat. 372). Wszystkie pochodzą z nawarstwień datowanych na XIV w. i są przykładami najstarszego zastosowania guzików do spinania ubrań w Gdańsku (kat. 2123–2126). W Europie Zachodniej guziki pojawiły się już w XIII w., co miało związek ze zmianą mody na bardziej dopasowaną [Egan, Pritchard 2002: 273]. Rozkwit popularności przypada jednak na wiek XIV, kiedy guziki stają się elementem stroju codziennego osób z różnych warstw społecznych.

Dwa ostatnie zabytki w kategorii części stroju związane są z osiemnastowieczną modą męską. Pierwszy to dwudzielna sprzączka, z owalną ramą, na której osadzona jest charakterystyczna skuwka z dwoma haczykami do mocowania oraz rząd trzech kolców (ryc. 20: kat. 330). Egzemplarze takie służyły do utrzymywania krótkich spodni męskich w miejscu poniżej lub powyżej kolana i jednocześnie podtrzymywania pończochy [Whitehead 1996:

111]. Drugi z zabytków to sprzączka o podobnej budowie z tą różnicą, że kolce są cztery, a rama o czworokątnym kształcie jest łukowato wygięta (ryc. 20: kat. 331). Analogiczne egzemplarze określane przez angielskich badaczy jako „stock buckles” wykorzystywane były do mocowania na szyi pasa materiału [Whitehead 1996: 112].

5. Uzbrojenie i oporządzenie jeździeckie

W kategorii tej znalazło się 13 elementów uzbrojenia zaczepnego – trzy puginały, cztery elementy rękojeści puginałów, dwa groty strzał, trzy kuliste pociski ołowiane i odłamek granatu moździerzowego, sześć elementów uzbrojenia ochronnego w postaci fragmentów kolczug. Na 58 elementów oporządzenia jeździeckiego składają się: cztery ostrogi o różnym stopniu zachowania, 10 elementów zapięć pasów od ostróg, fragment strzemięcia, zgrzebło, pięć fragmentów wędzideł, trzy okucia rzędu końskiego i dwadzieścia osiem podków.

Najliczniej wystąpiły podkowy, które mogły oczywiście podkuwać również konie pociągowe, a nie wyłącznie pod wierzch. Odkryto ich ogółem 4 całe i 24 fragmenty. Z wyjątkiem dwóch sztuk, wszystkie odkryte podkowy pochodzą z nawarstwień trzech pierwszych poziomów osadniczych, datowanych na wiek XIV. Wszystkie mają podobny kształt i wielkość – wymodelowaną ramę, opływowy kształt brzegu ramion, prześwit okrągły lub owalny, ramiona zakończone zaczepem z piętka (tj. łukowato przechodzącej ku górze płaszczyźnie ramion, przeważnie znacznie wystającej poza zasięg zaczepu – [Kazimierczyk 1978: 95]), brak bruzdy ochraniającej główki hufnali przed zużyciem, długość w granicach 104–126 mm oraz szerokość około 100 mm. Cechy te odpowiadają typowi IV, odmianie 2 w typologii Józefa Kazimierczyka, stworzonej dla średniowiecznych podków z terenu Śląska [Kazimierczyk 1978: 95–97], datowanej przez autora na 2 poł. XIII–XIV w.

Zgniecione zgrzebło, odkryte w warstwie użytkowej jednego z domów, datowanej na XIV w., zbudowane jest ze złożonego na pół, prostokątnego kawałka blachy z dłuższymi krawędziami powycinanymi w proste, tępe ząbki. Na zgięciu widoczne są dwa

okrągłe otwory służące do zamocowania uchwytu. Pierwotnie część pracująca wygięta była na kształt rynienki. Analogiczne okazy zgrzebeł, datowane na XIII–XIV w., pochodzą z badań w Nowogrodzie [Miedwiedjew 1959: 190, Rys. 21: 2], Góry Trębaczy w Trzebnicy [Gierlach 1975, tab. II:4, III: 34] i gródka w Zbrojewsku [Gedl 2002: 77, ryc. 3: 7, 4: 6]. Pojedynczy egzemplarz odkryto też podczas badań na Wyspie Spichrzów w Gdańsku [Trawicka 2010b].

Cztery fragmenty wędzideł, reprezentujące popularny typ rozpowszechniony w całej Europie Środkowej już od wczesnego średniowiecza, to proste okazy zbudowane z dwuczęściowego międzyzębia, łączonego poprzez haczykowane zagięcia. Sposób ten, konstrukcyjnie najprostszy, stosowany jest także dla umocowania kółka [Nowakowski 1985: 131].

Ozdobnym okuciem kółka wędzidla jest być może trzywarstwowa rozeta wycięta z blachy żelaznej, ze spodnią warstwą poszerzoną na boki w taśmę, pochodząca z warstwy użytkowej jatki 8, datowanej na lata 1340–1344. Całość spięta jest centralnie ozdobnym nitem. Podobne okucie bocznych kółek wędzideł, datowane na XIV w., odkryto na grodzisku w Plemiętach [Nowakowski 1985: 132, Tabl. XIV: 2–3, Fot. 28]. Cztery zabytki tego typu, datowane na koniec XIV–XV w., znane są też z badań w Londynie [Egan 2004a: 53–54, ryc. 40].

Pozbawione stopki strzemię żelazne ma kształt gruszkowaty, z szerokim, poziomym zakończeniem górnej krawędzi. Poniżej dodana jest, wysunięta nieco do przodu, poprzeczka z paska blachy, łącząca ramiona kabłąków. Okaz ten, odkryty w warstwie użytkowej wschodniego przejścia jatek rzeźniczych z lat 1346–1367, odpowiada typowi V odmiany B wg typologii Witolda Świętosławskiego [1990: 57–58], datowanemu na XIV–XV w. Analogii dostarcza zwłaszcza egzemplarz z Plemięt, datowany na początek XV w., oraz pojedyncze znalezisko z Wyspy Spichrzów w Gdańsku [Trawicka 2002: 53].

Dwie z odkrytych ostróg (obie pochodzące z tej samej warstwy niwelacyjnej datowanej na 2. poł. XIV w.), najlepiej zachowane, o delikatnej budowie – z kabłąkami silnie wyprofilowanymi w kształcie litery V, z poziomą piętą i krótkim, rozwidlonym bodźcem, z poprzeczką do zamocowania gwieździstego kolca –

zaliczyć można do typu F w typologii Stanisława Kołodziejskiego [1985: 167, fig. 6: 2], datowanego przez autora na okres od połowy XIV do połowy XV w. Jeden z egzemplarzy nosi na powierzchni ślady zdobienia w postaci ukośnych linii rytych. Pojedynczym znaleziskiem jest sześcioramienny gwieździsty kolec ostrogi o średnicy 34 mm.

Pojedynczy egzemplarz to odlany z brązu bodziec ostrogi z kolcem w kształcie ostrosłupa, osadzonym na wyodrębnionej, okrągłej w przekroju szyjce. Prawdopodobnie jest to fragment ostrogi typu II odmiany V w klasyfikacji Zofii Hilcerówny [1956: 57–58], datowanym od połowy XIII do przełomu XIII i XIV w., a przez Wachowskiego od przełomu XII i XIII w. [1984: 55], choć z uwagi na fragmentaryczność zachowania kabłąka nie można stwierdzić tego jednoznacznie.

Pozostałe zabytki w grupie ostróg to pięć sprzączek do zapinania pasków ostróg o ramach w kształcie owalu (jedna sztuka) i ósemki (trzy sztuki), z charakterystycznymi skuwkami zakończonymi haczykowatym mocowaniem, oraz pięć haczyków do mocowania pasków ostróg, wykutych z żelaza, zbudowanych z owalnej tarczki z trapezową wypustką z jednej strony i wywiniętym do przodu haczykiem z drugiej – wszystkie pochodzące z nawarstwień datowanych na XIV w.

Do spinania pasków uprząży służyło natomiast sześć sprzączek w kształcie litery D, wykutych z prętów żelaznych, wszystkie o szerokości ramy przekraczającej 50 mm, co, jak wspomiano wyżej, jest wyznacznikiem klasyfikującym sprzączki tego typu jako zapięcia rzędu końskiego.

Z uzbrojeniem ochronnym wiązać można trzy fragmenty i trzy pojedyncze kółka kolczug, zbudowanych z ogniwek o dwóch sklepanych, połączonych nitem końcach. Średnice kółek wahają się od siedmiu do 16 mm; wszystkie pochodzą z nawarstwień datowanych na XIV w.

Do uzbrojenia zaczepnego zaliczyć można jeden kompletny oraz dwa uszkodzone puginały. Egzemplarz zachowany w całości posiada relatywnie wąską (max. 30 mm), symetryczną głownię, od 1/3 długości dwusieczną, zakończoną kończystym sztychem. Na sztabce rękojeści zachowały się pozostałości okła-

dzin drewnianych. Z uwagi na nietypowe ukształtowanie głowni, u nasady rękojeści, na prawym płazie, zamocowany jest „paluch” – owalna, osadzona na trzpieniu płytka, służąca do klinowania kciuka prawej dłoni w celu lepszego operowania bronią. Egzemplarz broni białej z ław trudno jednoznacznie zinterpretować. Zważywszy, że większa część głowni jest dwusieczna, nie można go zaliczyć do kategorii noży bojowych, które w okresie późnego średniowiecza były bronią typowo plebejską, charakterystycznym niejako uzupełnieniem stroju codziennego ludzi spoza stanu rycerskiego [Lewandowski 1986: 103]. Jednocześnie prosta budowa rękojeści, przypominająca trzonek zwykłego noża i jednosieczny odciniek górnej części głowni nie pozwalają uznać go za sztylet, rodzaj pugiinału, którym w późnym średniowieczu posługiwali się rycerze.

Pozostałe dwa pugiinały zachowały się w postaci trudnej do zrekonstruowania pierwotnego wyglądu. Pierwszy z wydzieloną jednostronnie sztabką rękojeści ma masywną głownię z odłamaną częścią sztychową i sporych rozmiarów wcięciem w zachowanej partii ostrza. U nasady rękojeści, podobnie jak w egzemplarzu opisanym powyżej, zamocowany jest „paluch”. Co ciekawe, zabytek użyty został wtórnie jako zapadka (zamknięcie) kramu. Niewątpliwie jednak, mamy tu do czynienia z nożem bojowym.

Drugi ma odłamaną praktycznie całą głownię. Do sztabki rękojeści zamocowane są z dwóch stron okładziny drewniane, a u nasady przynitowany ozdobny, wachlarzowaty, profilowany „paluch”. Na końcu trzonka znajduje się masywny, owalny obuch.

Ostatnie cztery zabytki w tej kategorii to znalezione luźno, w nawarstwieniach datowanych na XIV w. „paluchy”, czyli wspomniane wyżej płytki służące do klinowania kciuka prawej dłoni w celu lepszego operowania bronią.

6. Półfabrykaty, surowiec i odpady poprodukcyjne

191 przedmiotów zaliczono do kategorii półfabrykatów, surowców i odpadów poprodukcyjnych. W większości są to trudne do sklasyfikowania fragmenty blaszek (38 sztuk, w tym jeden fragment bla-

chy cynowej ze śladami wycinania kółek), bryłki surowca (12 szt.), fragmenty drutów (20 sztuk, w tym jeden większy zwój drutu brązowego) oraz pręty i płaskowniki żelazne (odpowiednio 29 i 57 sztuk). Na uwagę zasługuje znalezisko 35 kółek odlanych z łożowiu, o średnicach 9–10 mm, pochodzące z datowanej na połowę XIV w. warstwy użytkowej jednego z domów.

7. Przedmioty nieokreślone

Z uwagi na stan zachowania, 258 zabytków nie udało się przypisać do żadnej z opisywanych wyżej kategorii. Są to w przeważającej ilości amorficzne bryłki żelaza, ale również elementy odłamane od większej całości, zachowane w zbyt małym fragmencie, aby możliwa była ich jednoznaczna interpretacja.

Podsumowanie

Zaprezentowany powyżej przegląd odkrytych w sezonie 2004 na ławach mięsnych zabytków metalowych należy traktować jako wstęp do dalszych szczegółowych badań nad kulturą materialną późnośredniowiecznego Gdańska. Duża ilość materiału zabytkowego w połączeniu z różnorodnością kategorii nie pozwala – na etapie wstępnej prezentacji – na szczegółowe omówienie wszystkich aspektów związanych z pochodzeniem, datowaniem czy technologią omawianych przedmiotów. Problemem jest także niewielka liczba dostępnych opracowań dotyczących zabytków metalowych z okresu późnego średniowiecza z badań w Polsce, stąd w większości przypadków konieczne stało się poszukiwanie analogii w publikacjach zachodnioeuropejskich.

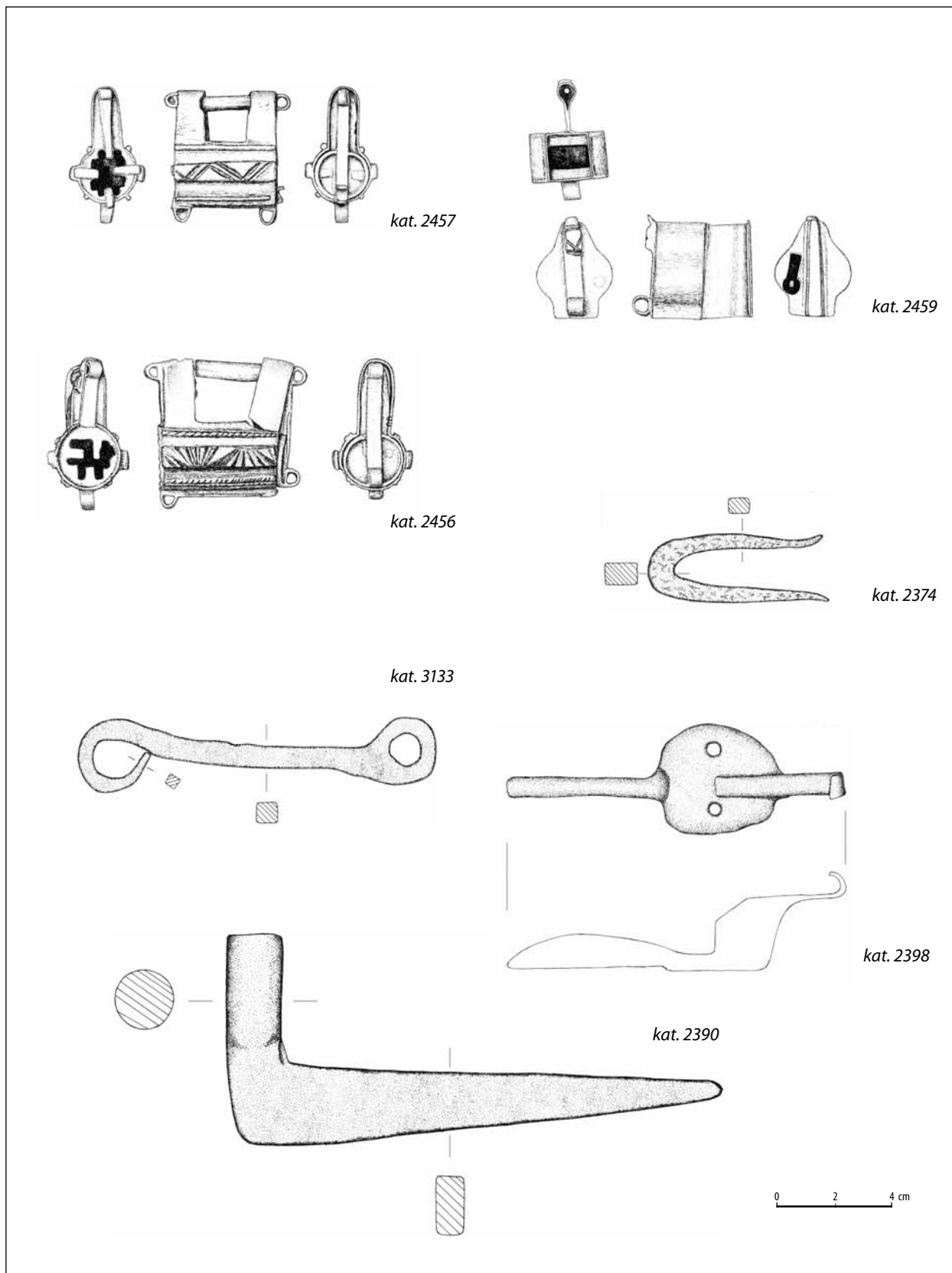
W niektórych przypadkach zaprezentowana powyżej analiza niewątpliwie przyczyniła się do uzupełnienia wiedzy o charakterze badanego stanowiska. Obecność dużej ilości gwoździ o uniwersalnym kształcie oraz kolekcji narzędzi ciesielskich w nawarstwieniach związanych z funkcjonowaniem jatek świadczyć może o częstych przebudowach i naprawach konstrukcji drewnianych użytkowanych na stanowisku. Część okuć żelaznych może

stać się przyczynkiem do próby rekonstrukcji kształtu samych kramów i sposobu ich zabezpieczania przed kradzieżą. Rozczarowuje natomiast niewielki asortyment zabytków bezpośrednio związanych ze sprzedażą mięsa. Zastanawiający jest zwłaszcza brak haków, na których musiano zawieszać tusze, i jakichkolwiek akcesoriów przeznaczonych do wżenia cięższych towarów (pojedyncze znalezisko ramienia wagi i dwustożkowego odważnika wiązać należy raczej z określaniem wagi monet lub kruszców). Duża ilość haczyków do wędek nasuwa przypuszczenie, że na omawianym stanowisku handlowano nie tylko mięsem, ale również rybami.

Na obecnym etapie badań bez odpowiedzi pozostaje pytanie, dlaczego w nawarstwieniach związanych z funkcjonowaniem jatek odkryto tak wiele ozdób i części stroju. Być może wiązać to należy z ciasnotą, jaka panować musiała w wąskich przejściach między kramami, kiedy zakupy robiło więcej osób. W tłoku łatwo było zerwać z płaszczem zapinkę, czy nie zauważyć zsuniętego z palca pierścionka.

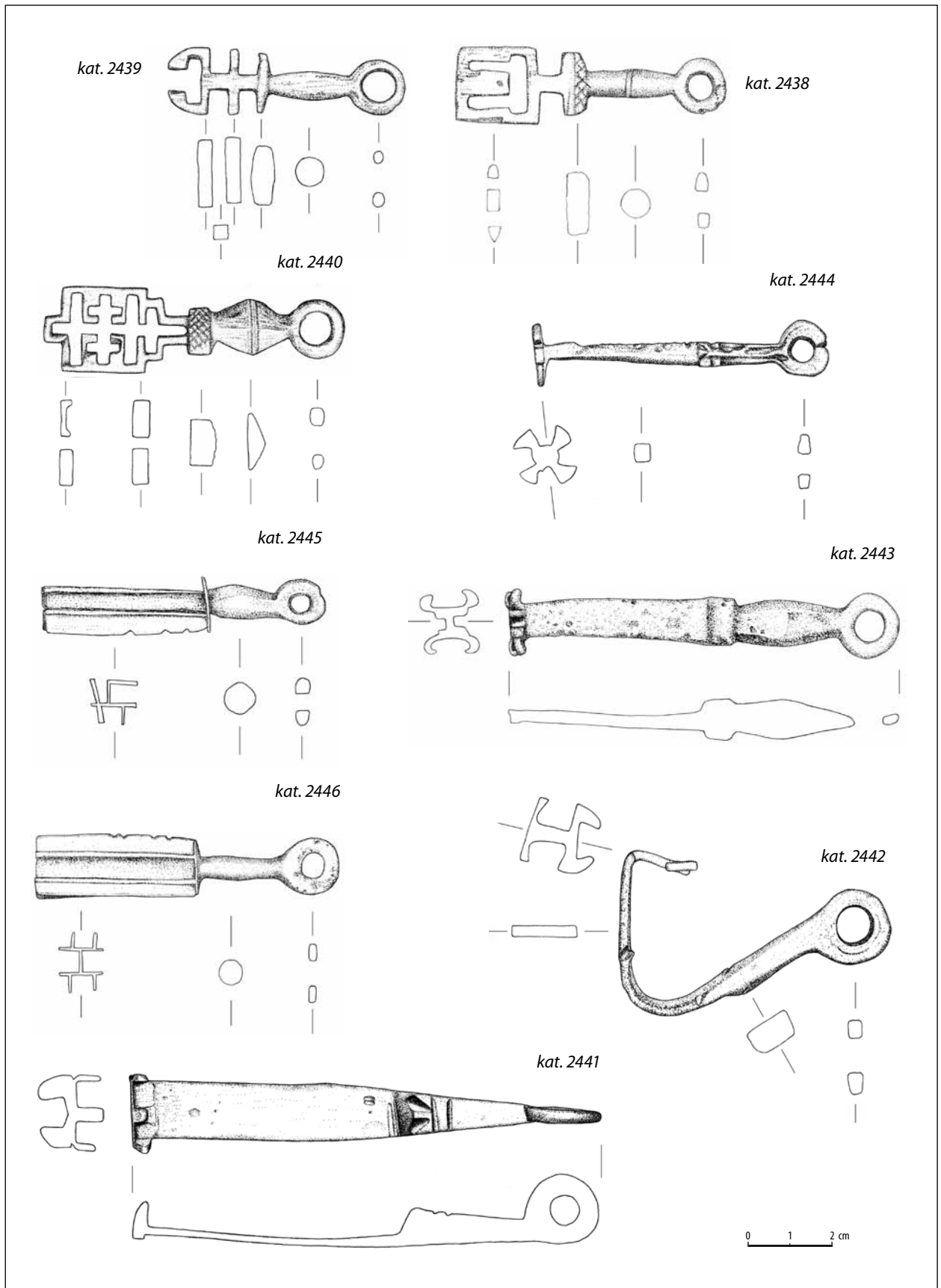
Powiększająca się z każdym sezonem badań w Gdańsku baza zabytków ruchomych powinna w przyszłości zaowocować powstaniem opracowań

monograficznych, które – uzupełnione o specjalistyczne badania surowców i kwerendę historyczną dotyczącą rzemiosł gdańskich – pozwolą być może na rozstrzygnięcie kwestii pochodzenia znalezisk i wytyczenie głównych szlaków napływu różnych wytworów z innych regionów Polski i Europy. Odkryta na ławach mięsnych kolekcja zabytków metalowych, dzięki ściśłemu powiązaniu z dobrze datowanymi warstwami, stać się może podstawą do takich opracowań. Obecnie stwierdzić można jedynie, że odkryty asortyment przedmiotów metalowych nie odbiega zasadniczo od podobnych zespołów pochodzących z badań w znaczących ośrodkach miejskich zachodniej Europy: Londynu, Amsterdamu czy Lubeki. Jednocześnie wyraźnie rzuca się w oczy większe bogactwo pod względem ilości i jakości odkrywanych zabytków w stosunku do innych ośrodków polskich. Trudno rozstrzygnąć, czy wynika to z udziału Gdańska w szeroko zakrojonej wymianie handlowej stymulowanej przez unifikujące modę organizacje w typie Hanzy, czy jest raczej związane z ciągłym napływem rzemieślników różnych profesji, przenoszących na grunt gdański wzornictwo wypracowane w innych regionach Europy.

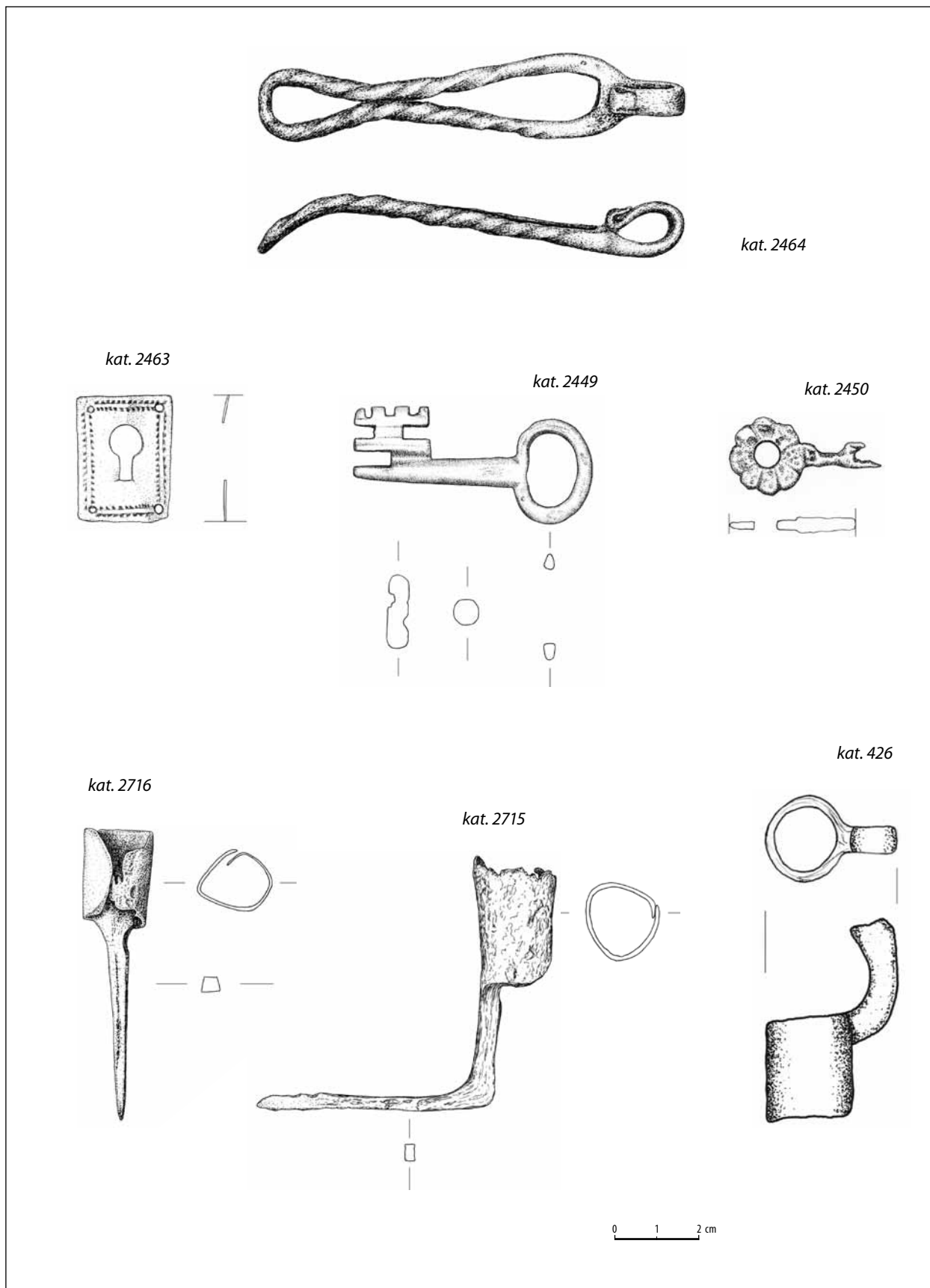
Ryc. 4. Kat.: 2390, 2398, 2374, 3133, 2456, 2457, 2459. Rys. P. Małucha, E. Nowicka

Fig. 4. Cat.: 2390, 2398, 2374, 3133, 2456, 2457, 2459. Drawing by P. Małucha, E. Nowicka

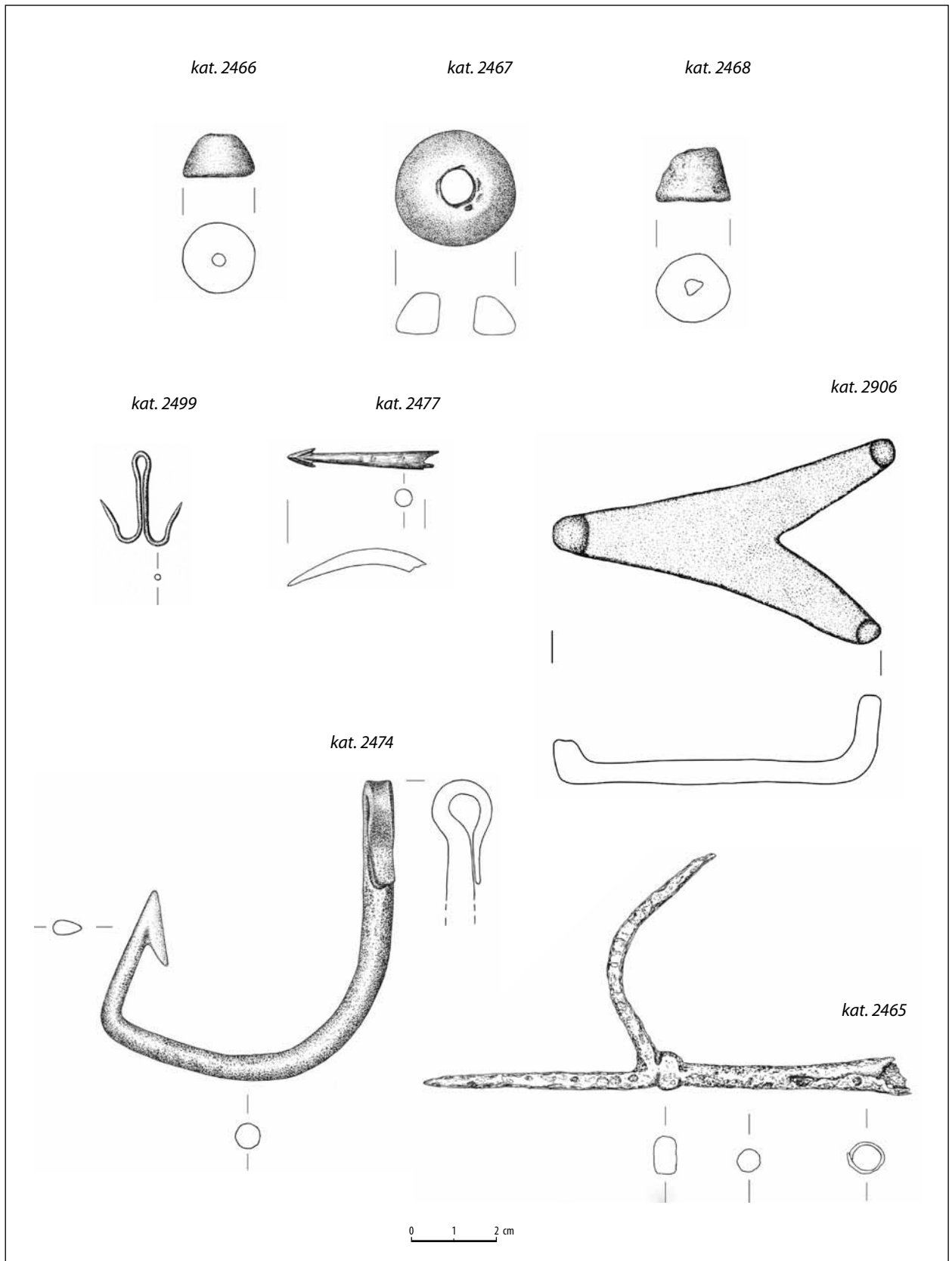
Ryc. 5. Kat.: 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446. Rys. E. Nowicka

Fig. 5. Cat.: 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446. Drawing by E. Nowicka

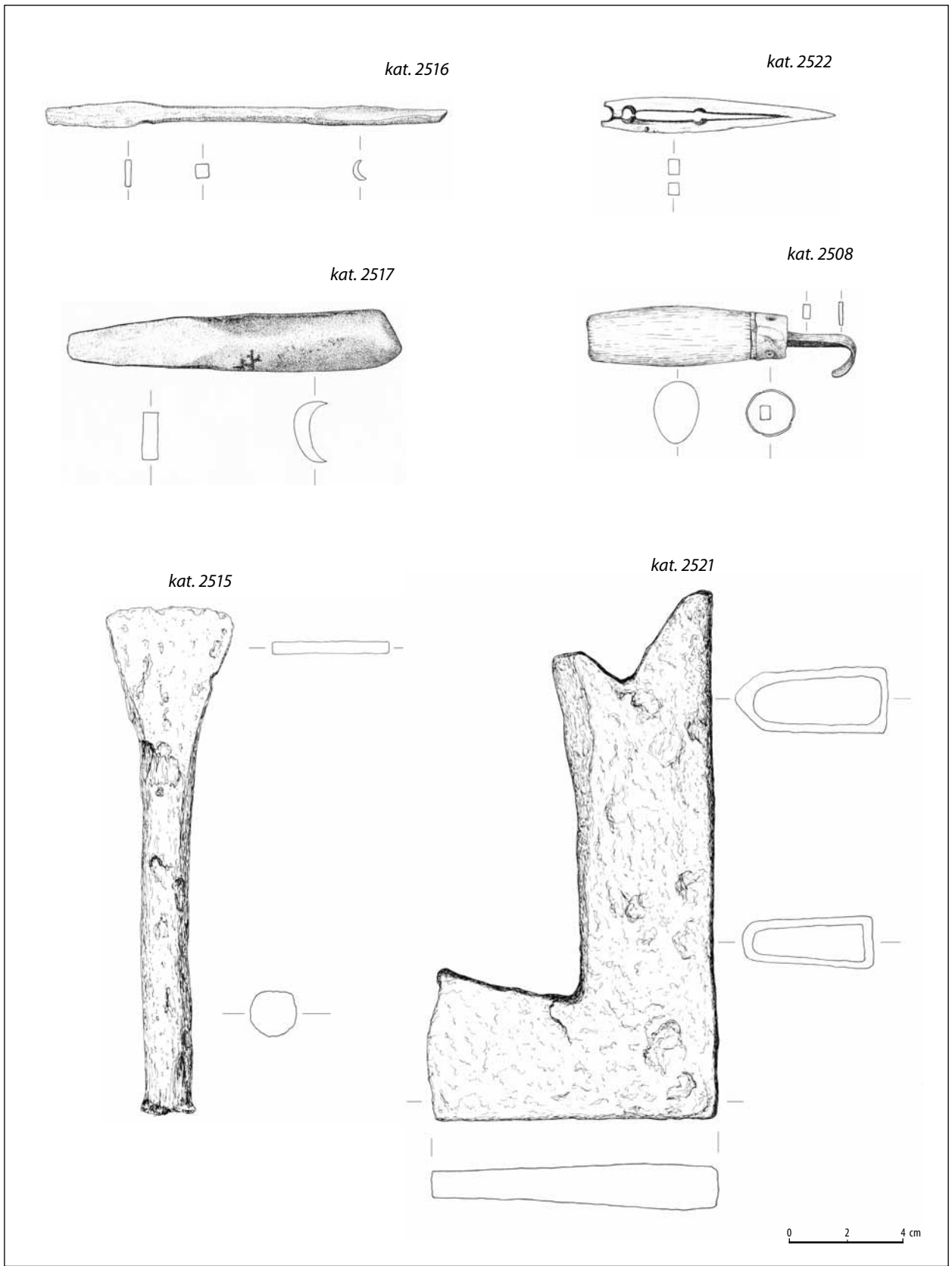
Ryc. 6. Kat.: 2449, 2450, 2463, 2464, 426, 2715, 2716. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 6. Cat.: 2449, 2450, 2463, 2464, 426, 2715, 2716. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

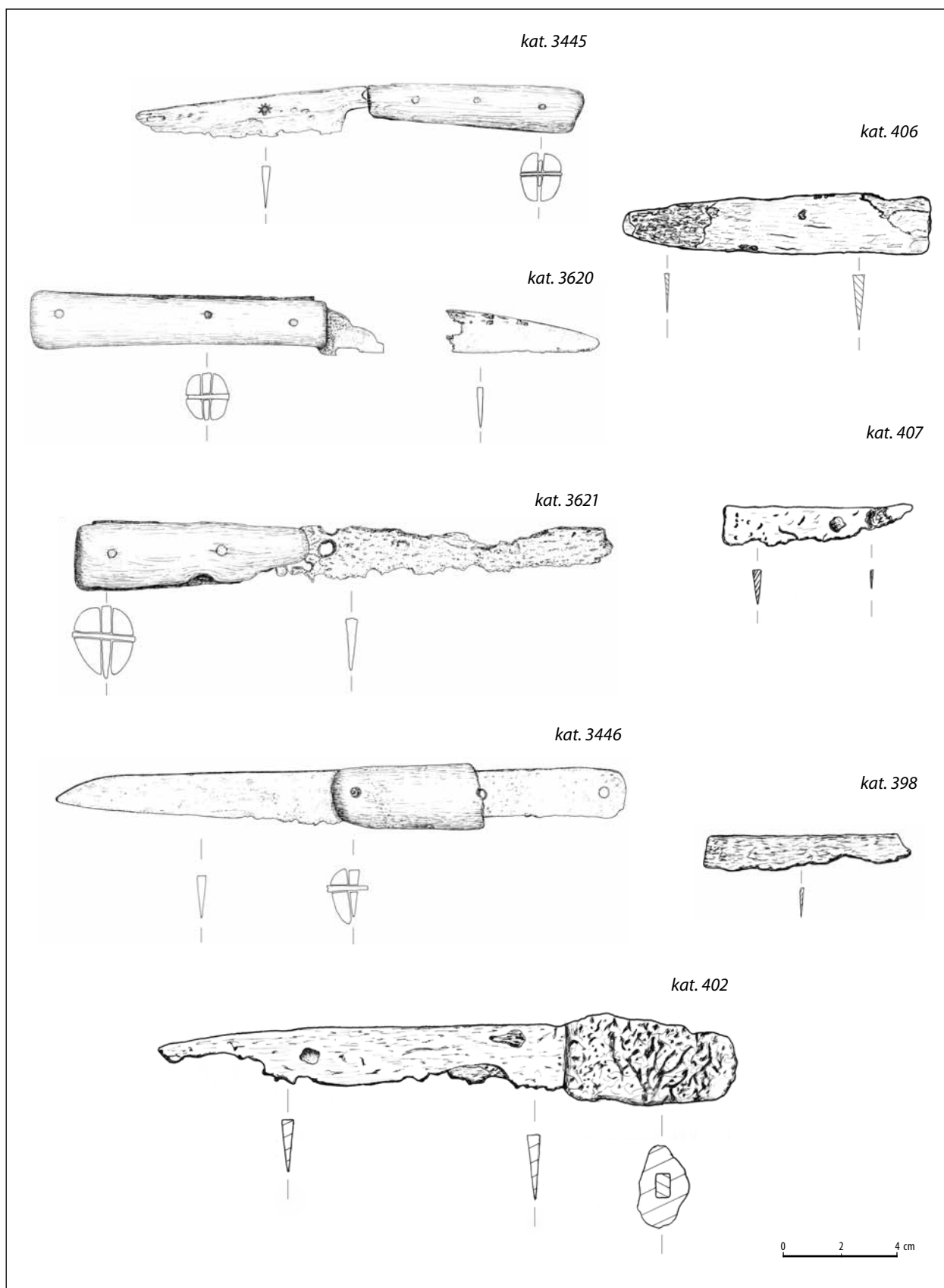
Ryc. 7. Kat.: 2474, 2477, 2499, 2405, 2466, 2467, 2468, 2465, 2906. Rys. P. Małucha, E. Nowicka

Fig. 7. Cat.: 2474, 2477, 2499, 2405, 2466, 2467, 2468, 2465, 2906. Drawing by P. Małucha, E. Nowicka

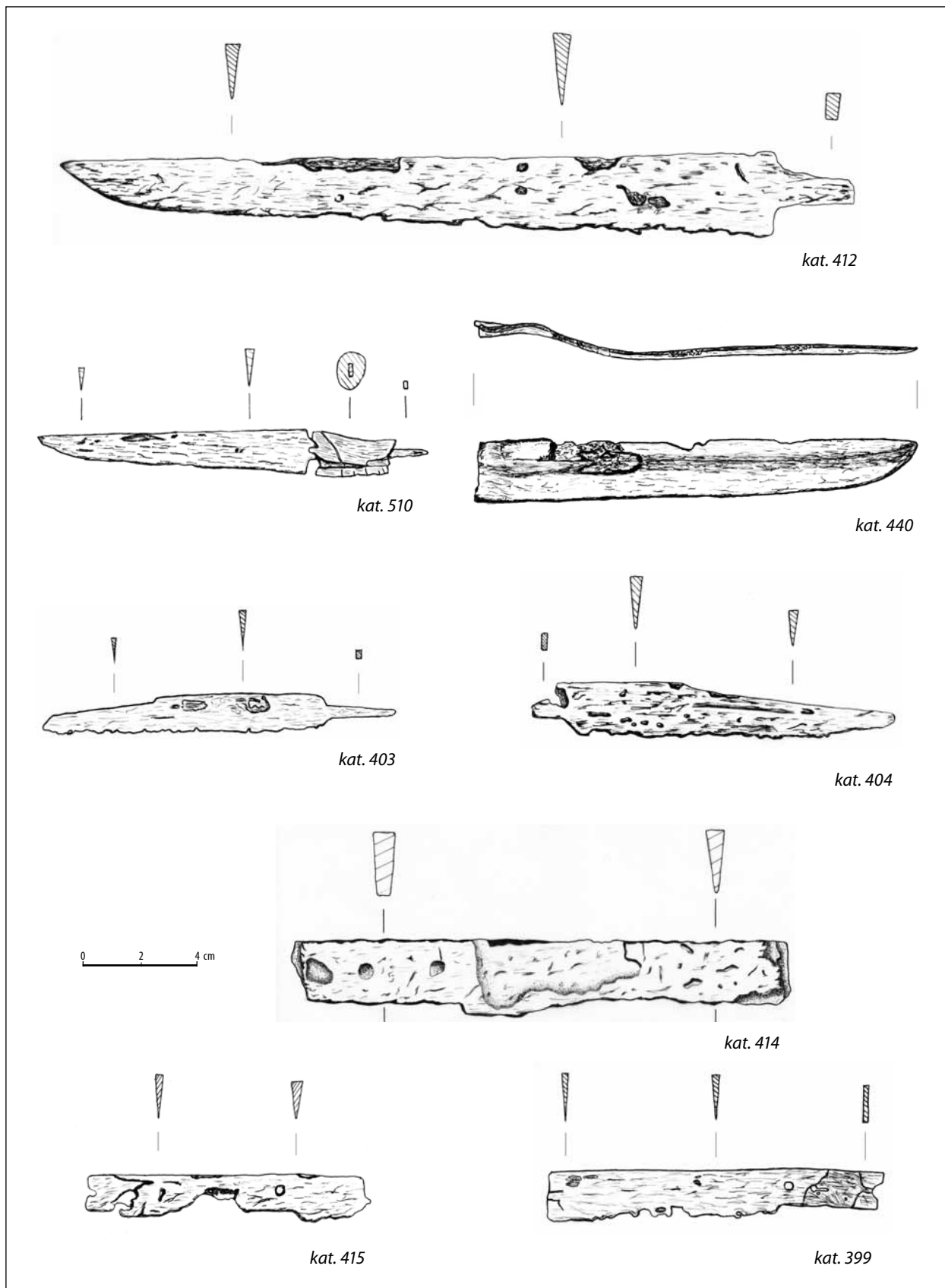
Ryc. 8. Kat.: 2508, 2522, 441, 2516, 2517, 2521, 2515. Rys. E. Nowicka

Fig. 8. Cat.: 2508, 2522, 441, 2516, 2517, 2521, 2515. Drawing by E. Nowicka

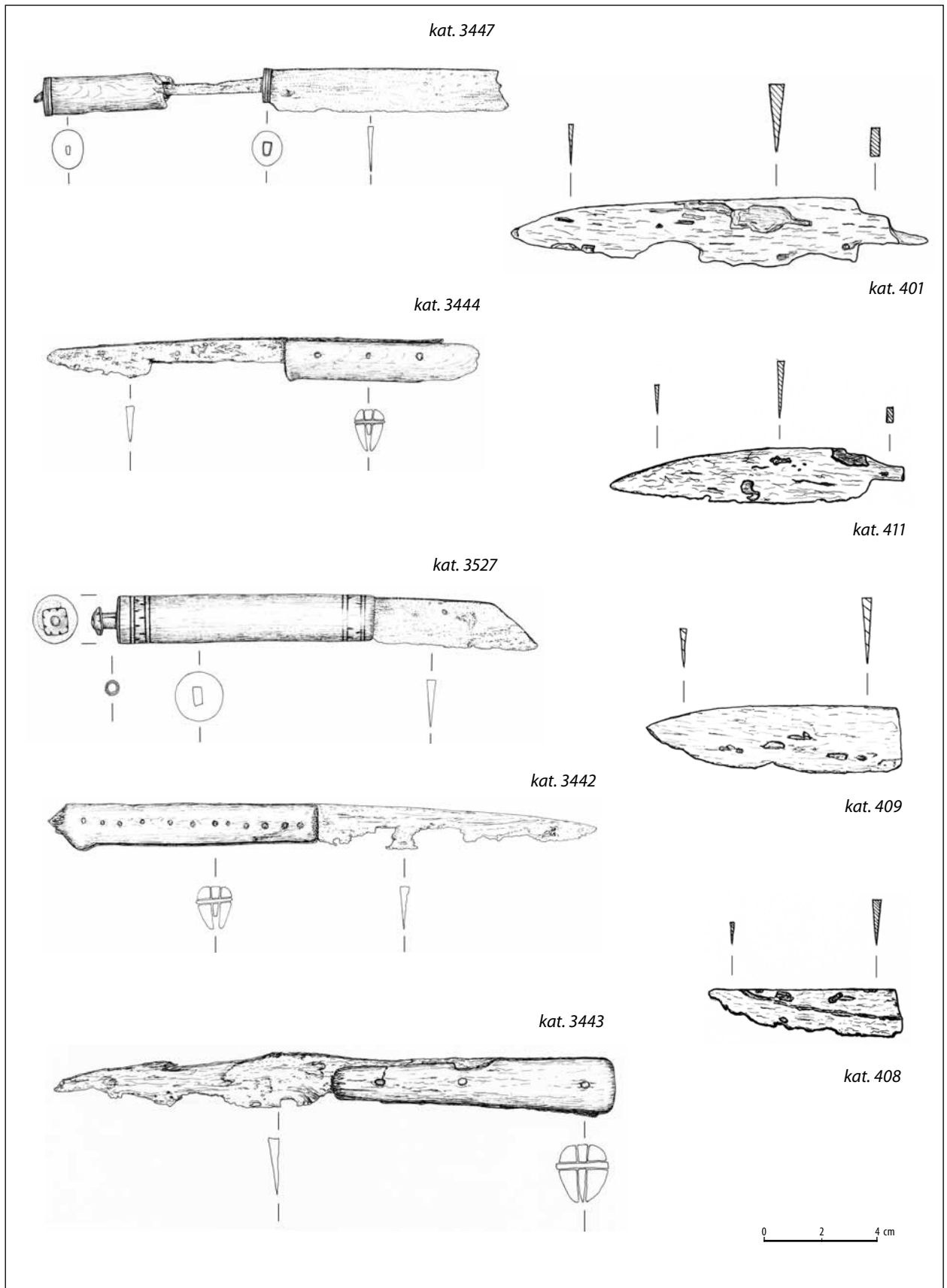
Ryc. 9. Kat.: 3445, 3446, 3620, 3621, 398, 402, 406, 407. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 9. Cat.: 3445, 3446, 3620, 3621, 398, 402, 406, 407. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

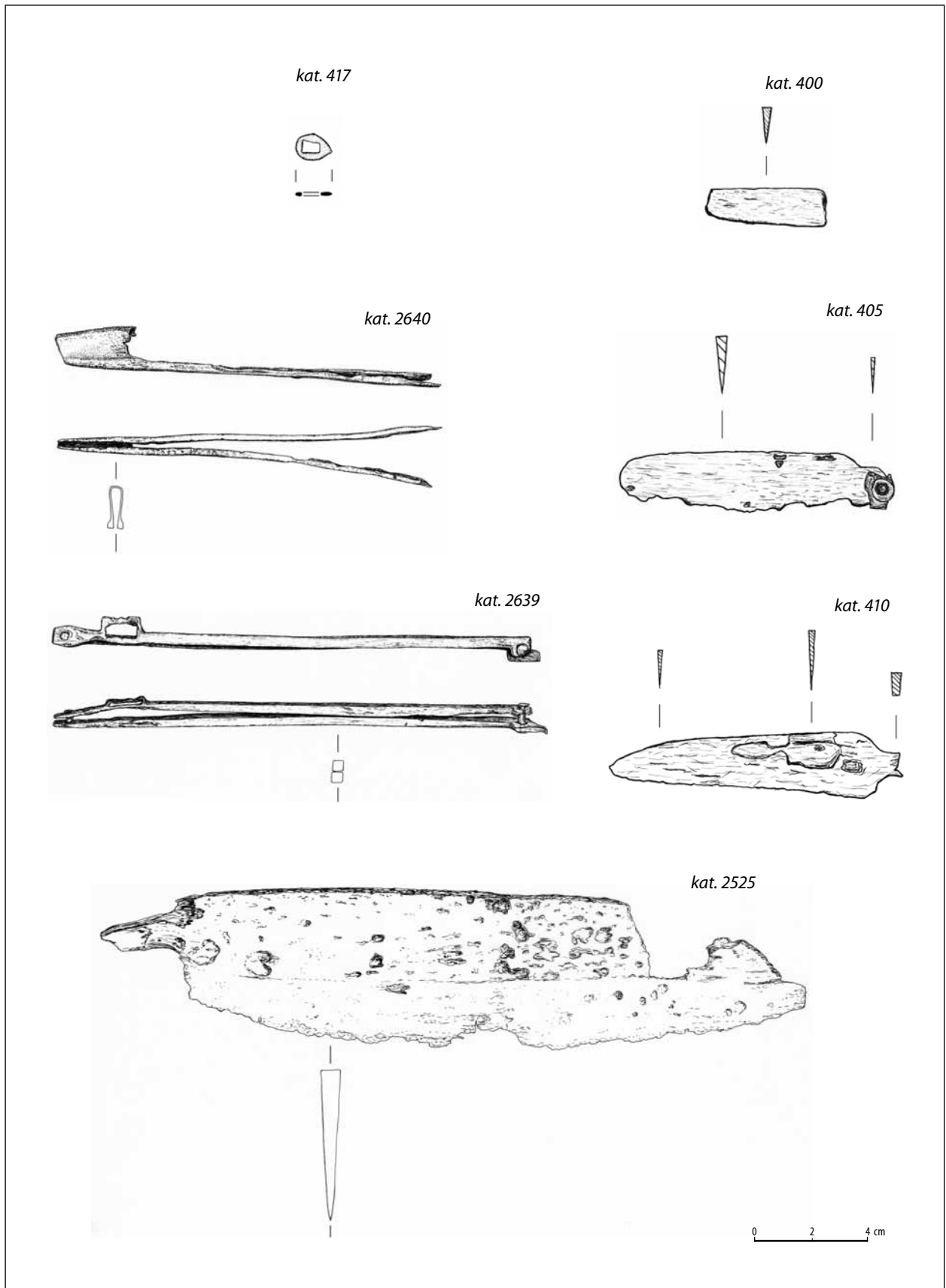
Ryc. 10. Kat.: 412, 415, 440, 510, 403, 404, 399, 414. Rys. P. Makuła

Fig. 10. Cat.: 412, 415, 440, 510, 403, 404, 399, 414. Drawing by P. Makuła

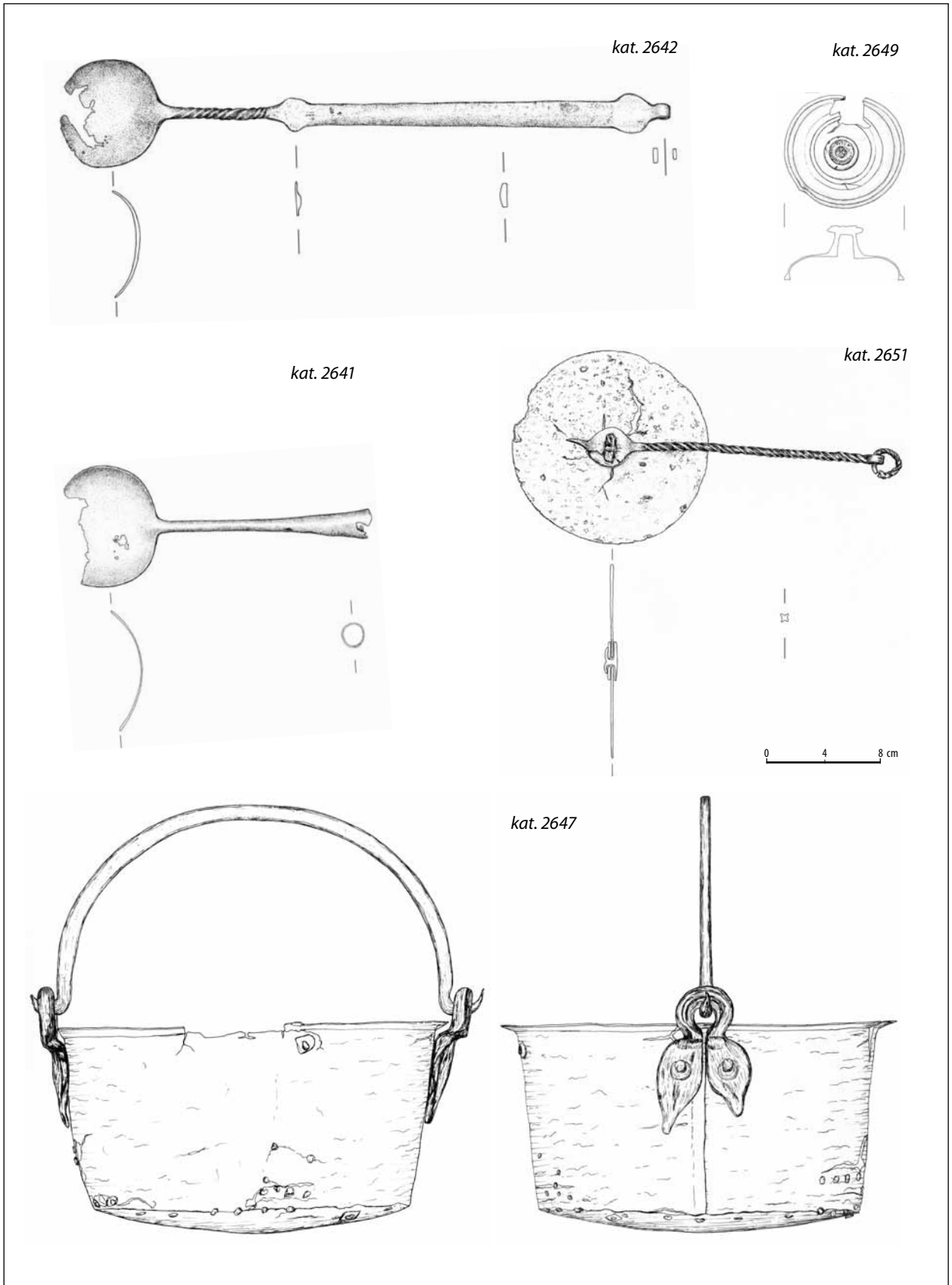
Ryc. 11. Kat.: 2527, 3447, 401, 408, 409, 411, 3444, 3442, 3443. Rys. P. Małucha, E. Nowicka

Fig. 11. Cat.: 2527, 3447, 401, 408, 409, 411, 3444, 3442, 3443. Drawing by P. Małucha, E. Nowicka

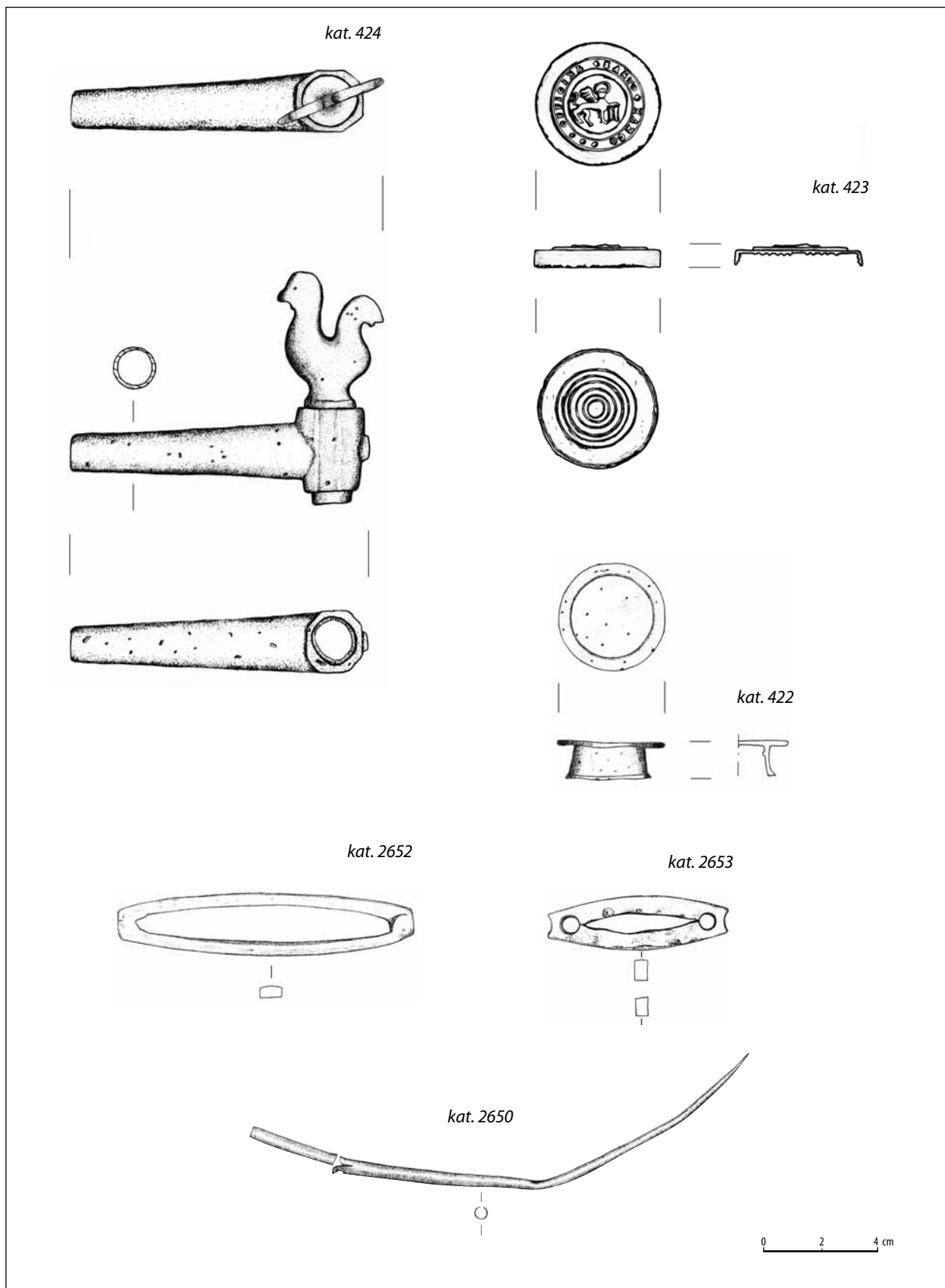
Ryc. 12. Kat.: 405, 410, 400, 417, 2639, 2640, 2525. Rys. P. Małucha, E. Nowicka

Fig. 12. Cat.: 405, 410, 400, 417, 2639, 2640, 2525. Drawing by P. Małucha, E. Nowicka

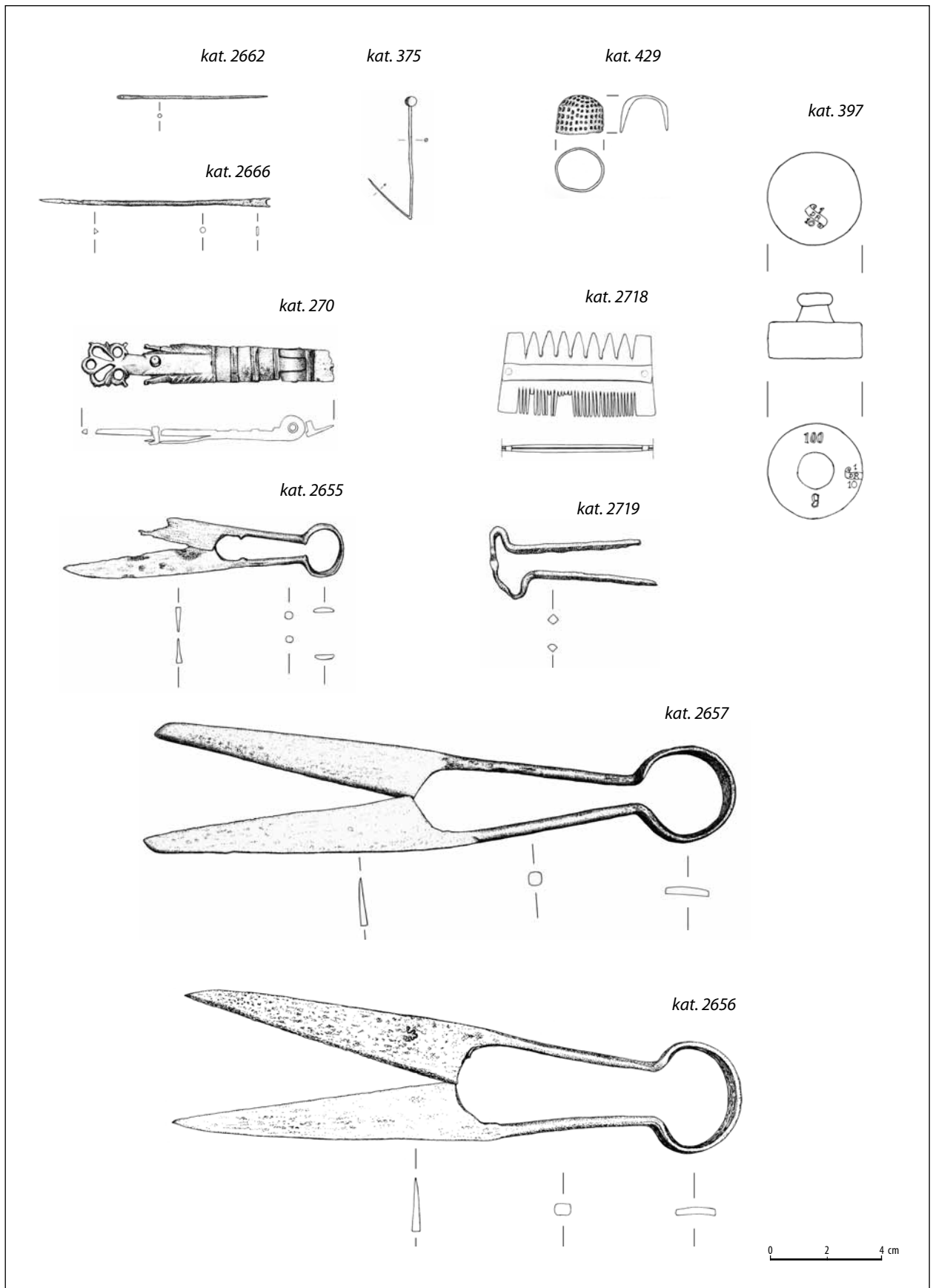
Ryc. 13. Kat.: 2641, 2642, 2647, 2649, 2651. Rys. E. Nowicka

Fig. 13. Cat.: 2641, 2642, 2647, 2649, 2651. Drawing by E. Nowicka

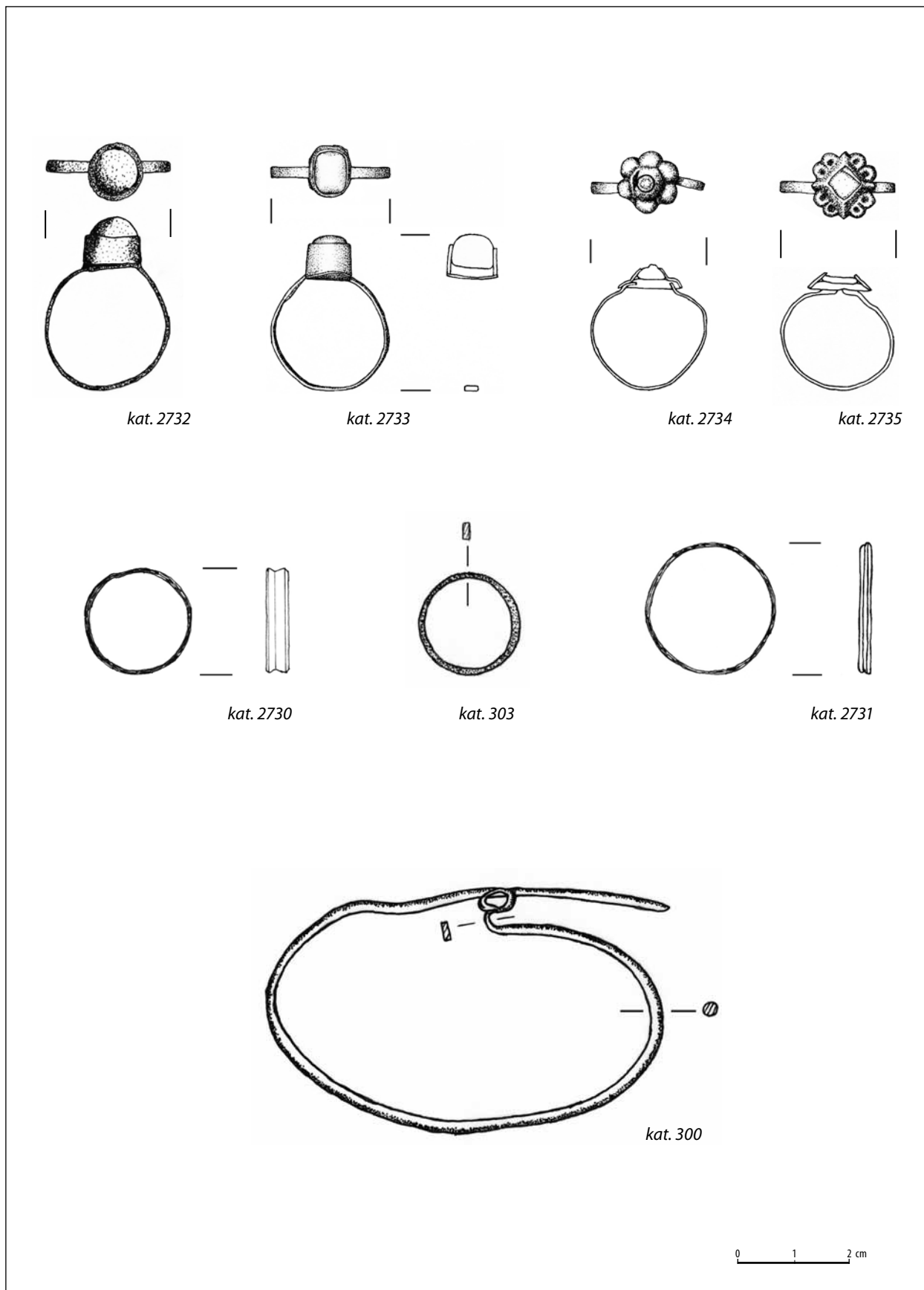
Ryc. 14. Kat.: 422, 423, 424, 2650, 2652, 2653. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 14. Cat.: 422, 423, 424, 2650, 2652, 2653. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

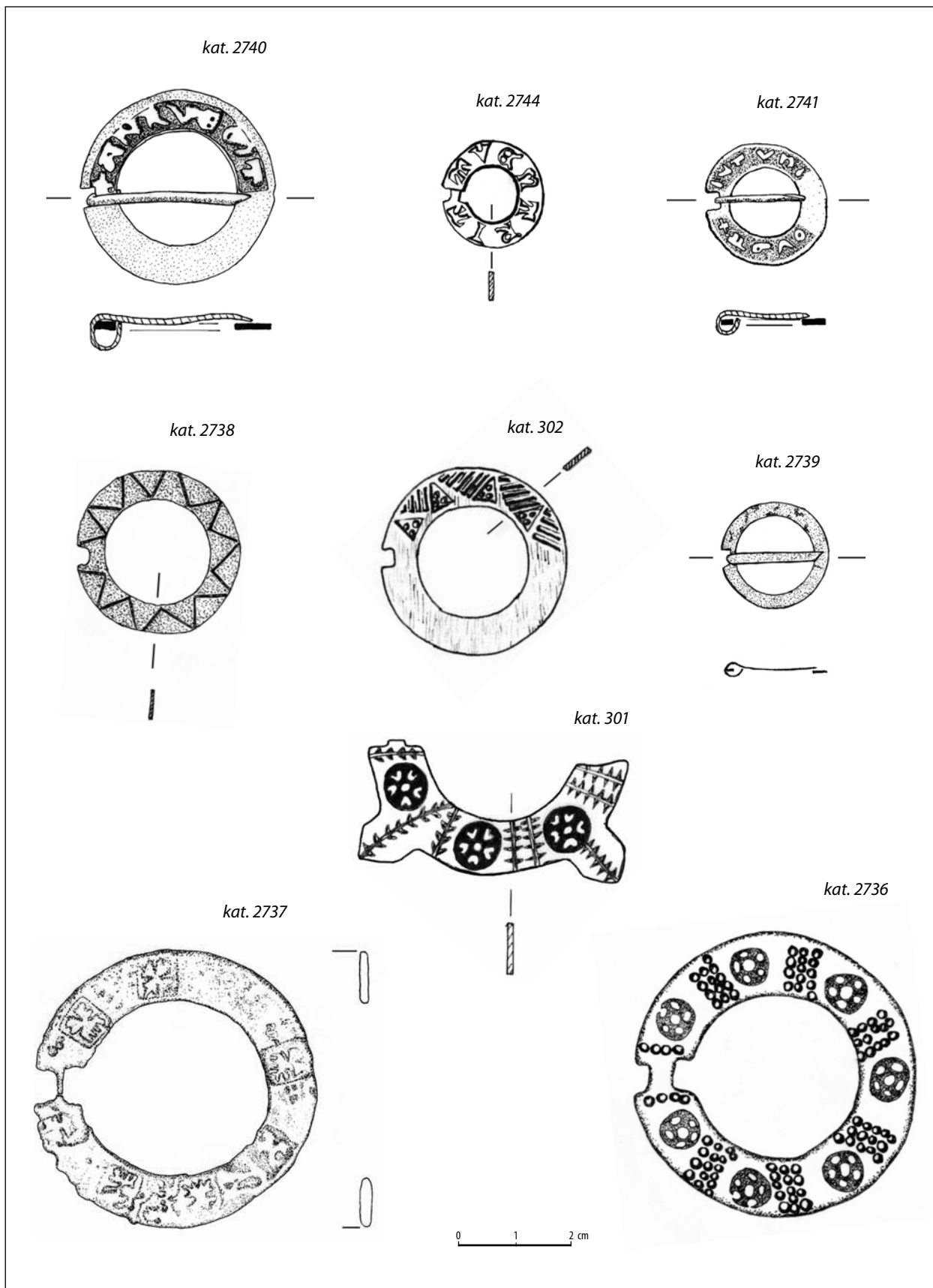
Ryc. 15. Kat.: 2655, 2656, 2657, 2662, 2666, 375, 429, 397, 2720, 2719, 2718. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 15. Cat.: 2655, 2656, 2657, 2662, 2666, 375, 429, 397, 2720, 2719, 2718. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

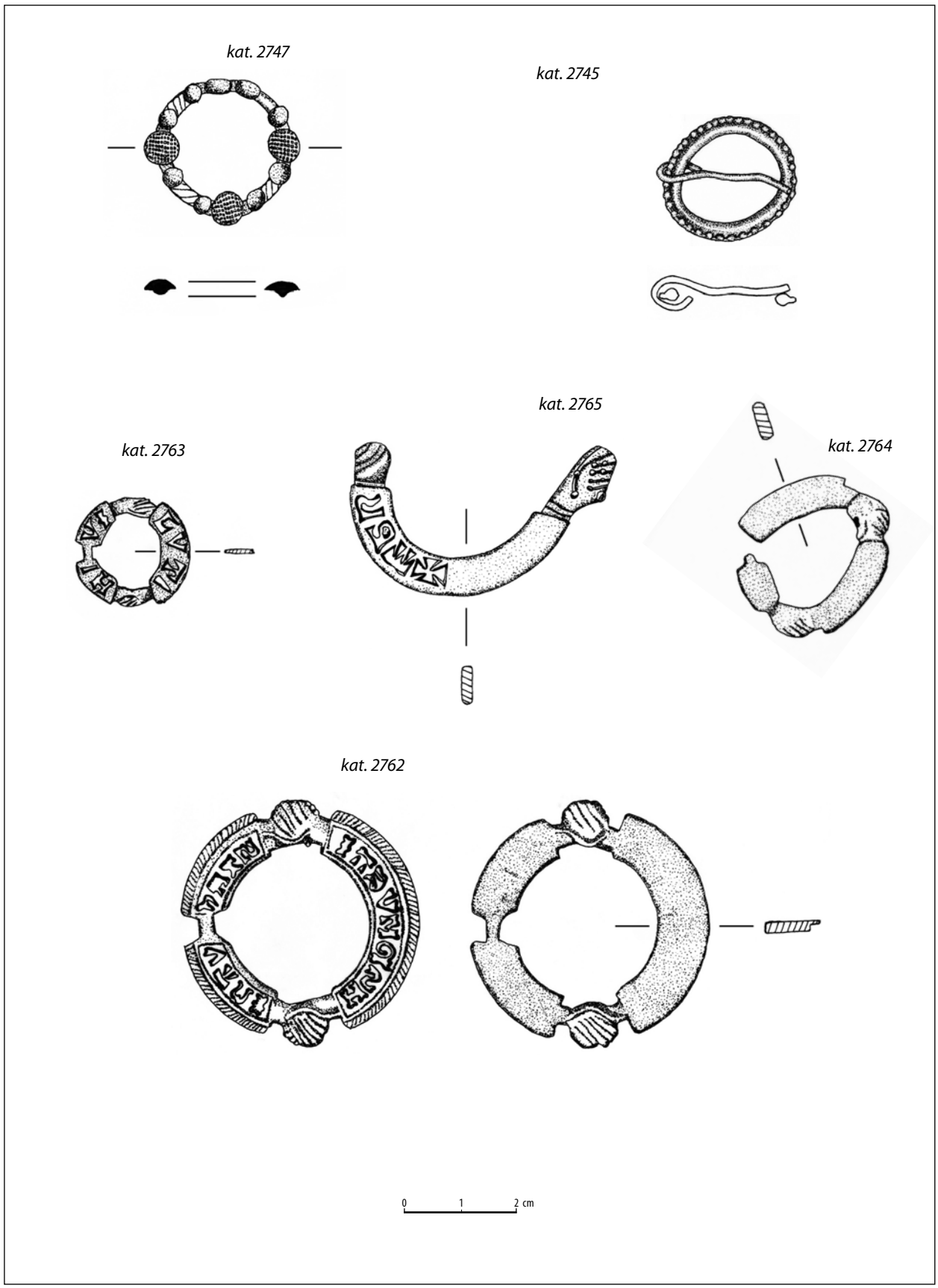
Ryc. 16. Kat.: 300, 2732, 2733, 2734, 2735. 303, 2730, 2731. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 16. Cat.: 300, 2732, 2733, 2734, 2735. 303, 2730, 2731. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

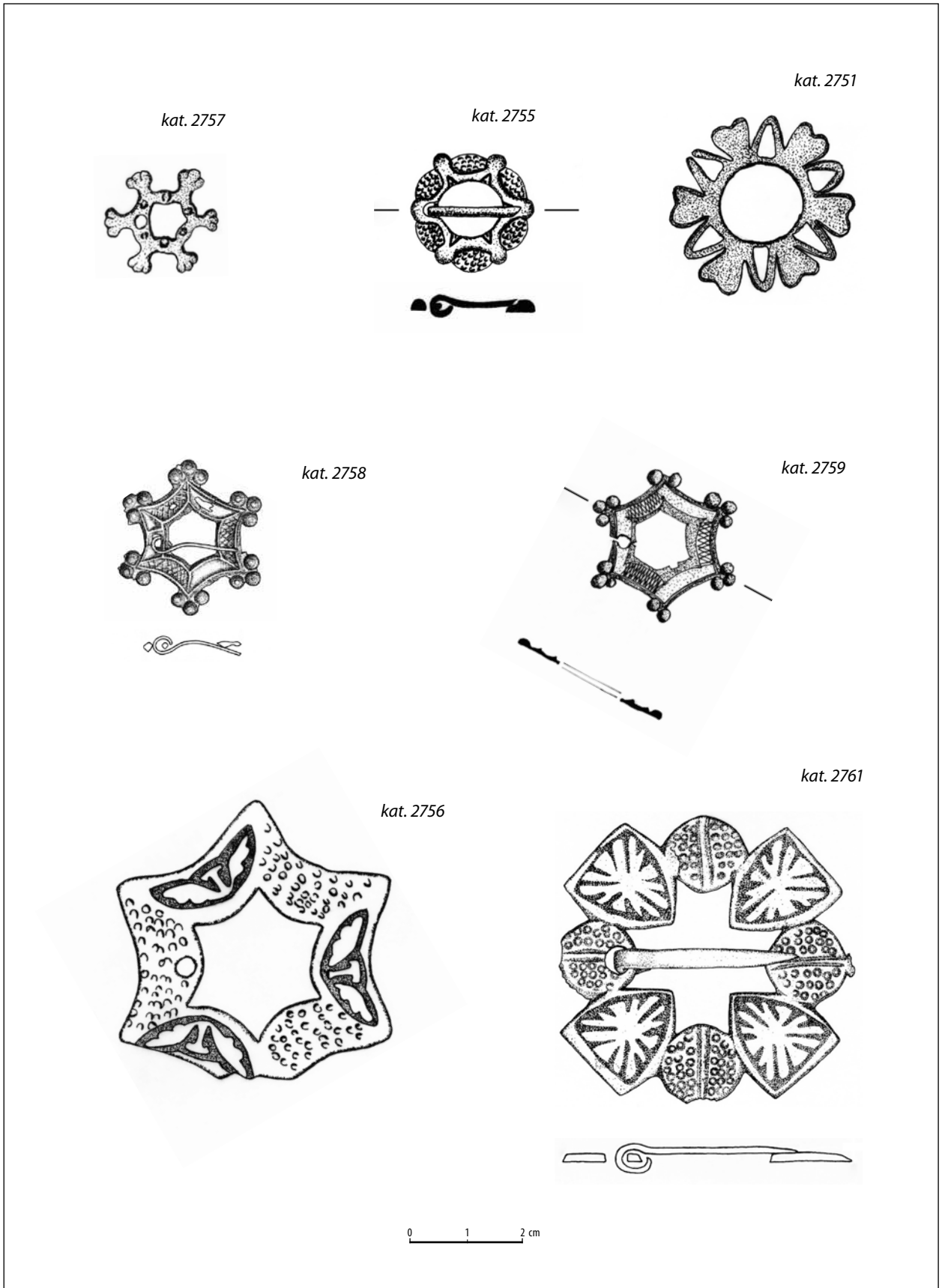
Ryc. 17. Kat.: 301, 302, 2736, 2737, 2738, 2739, 2740, 2741, 2744. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 17. Cat.: 301, 302, 2736, 2737, 2738, 2739, 2740, 2741, 2744. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

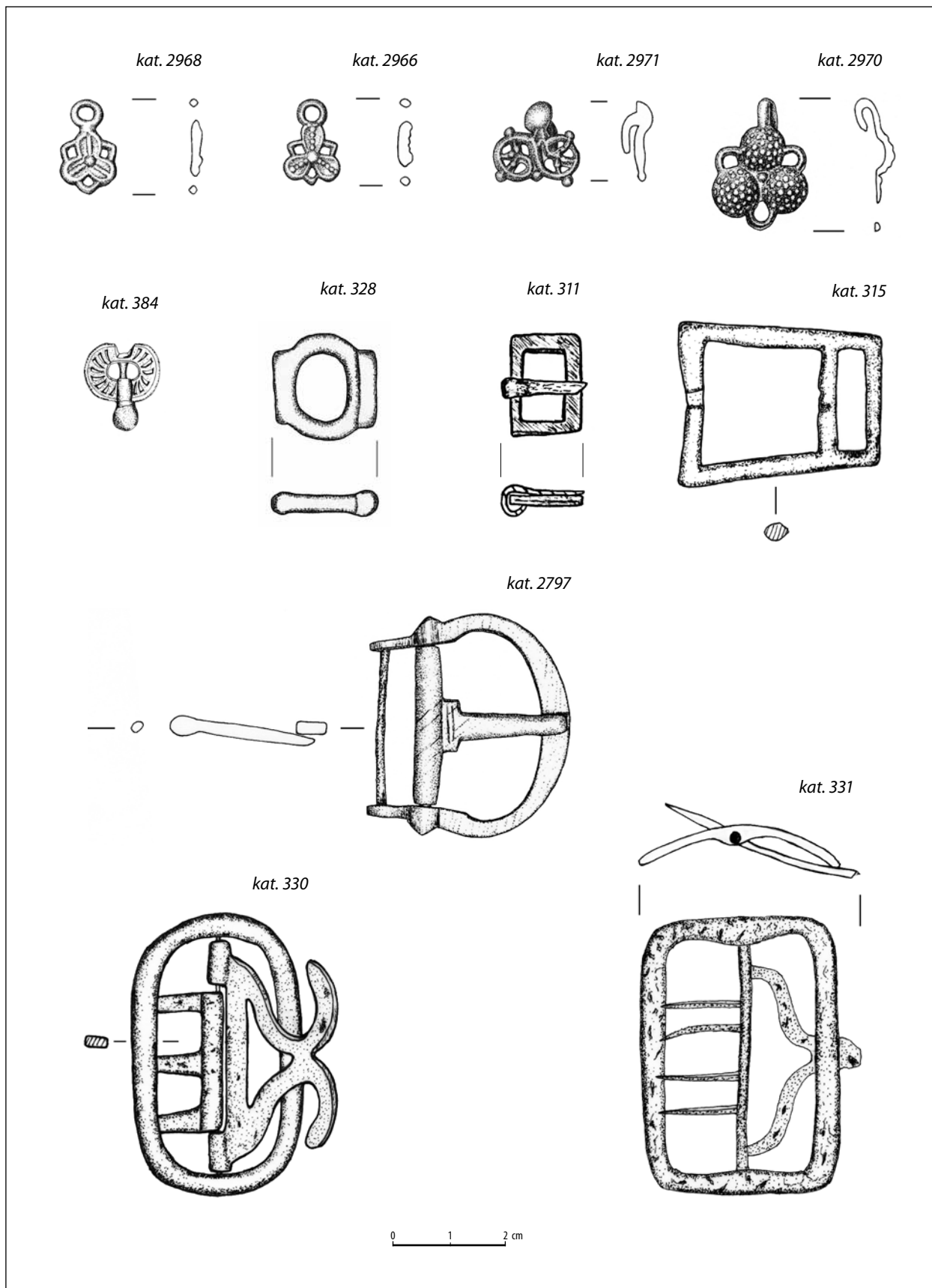
Ryc. 18. Kat.: 2742, 2743, 2744, 2745, 2747. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 18. Cat.: 2742, 2743, 2744, 2745, 2747. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

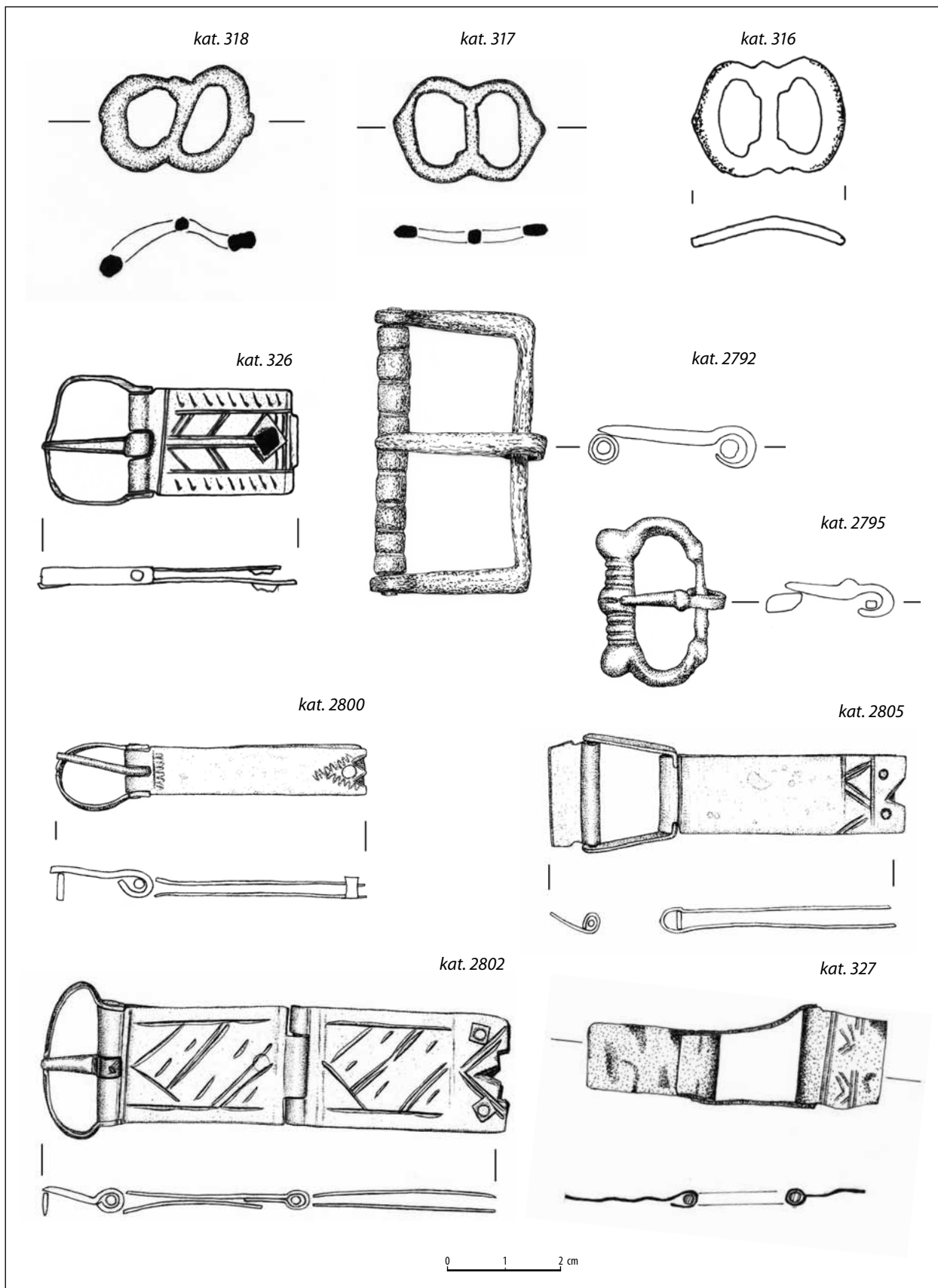
Ryc. 19. Kat.: 2757, 2758, 2759, 2770, 2755, 2751, 2756, 2761. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 19. Cat.: 2757, 2758, 2759, 2770, 2755, 2751, 2756, 2761. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

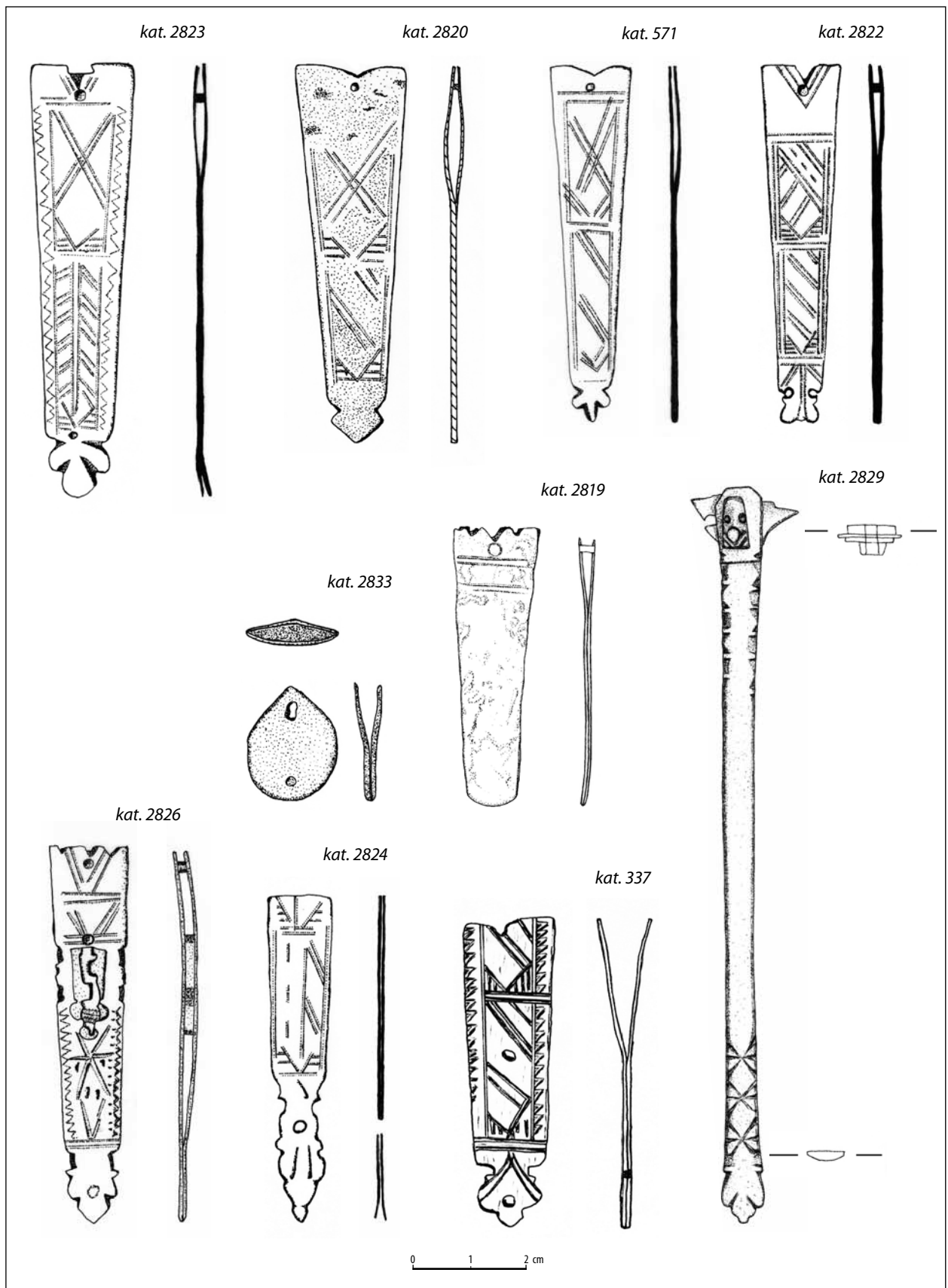
Ryc. 20. Kat.: 2966, 2968, 2970, 2971, 328, 330, 331, 384, 2797, 311, 315. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 20. Cat.: 2966, 2968, 2970, 2971, 328, 330, 331, 384, 2797, 311, 315. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

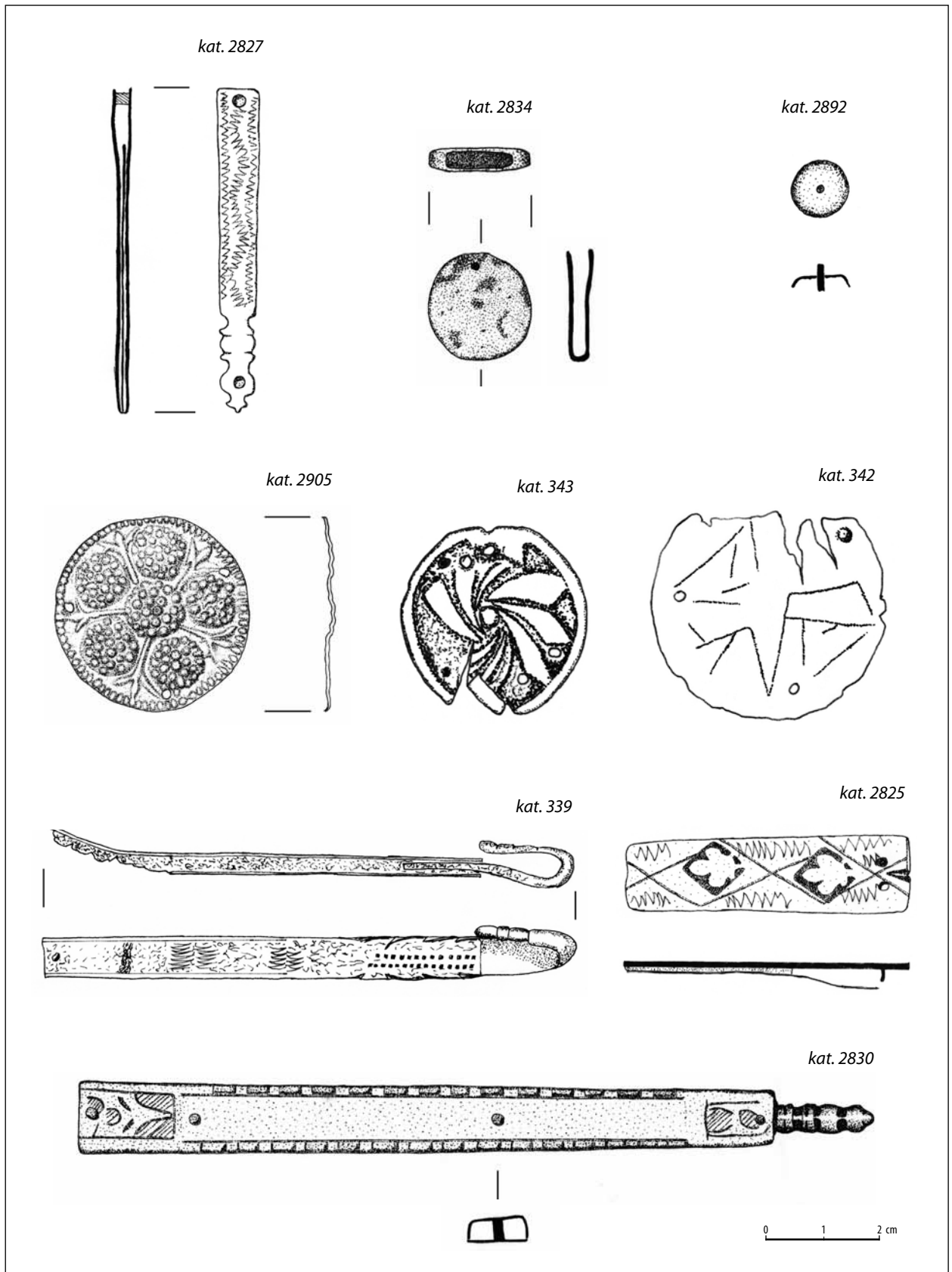
Ryc. 21. Kat.: 2792, 2795, 326, 2800, 2802, 327, 2805, 316, 317, 318. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 21. Cat.: 2792, 2795, 326, 2800, 2802, 327, 2805, 316, 317, 318. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

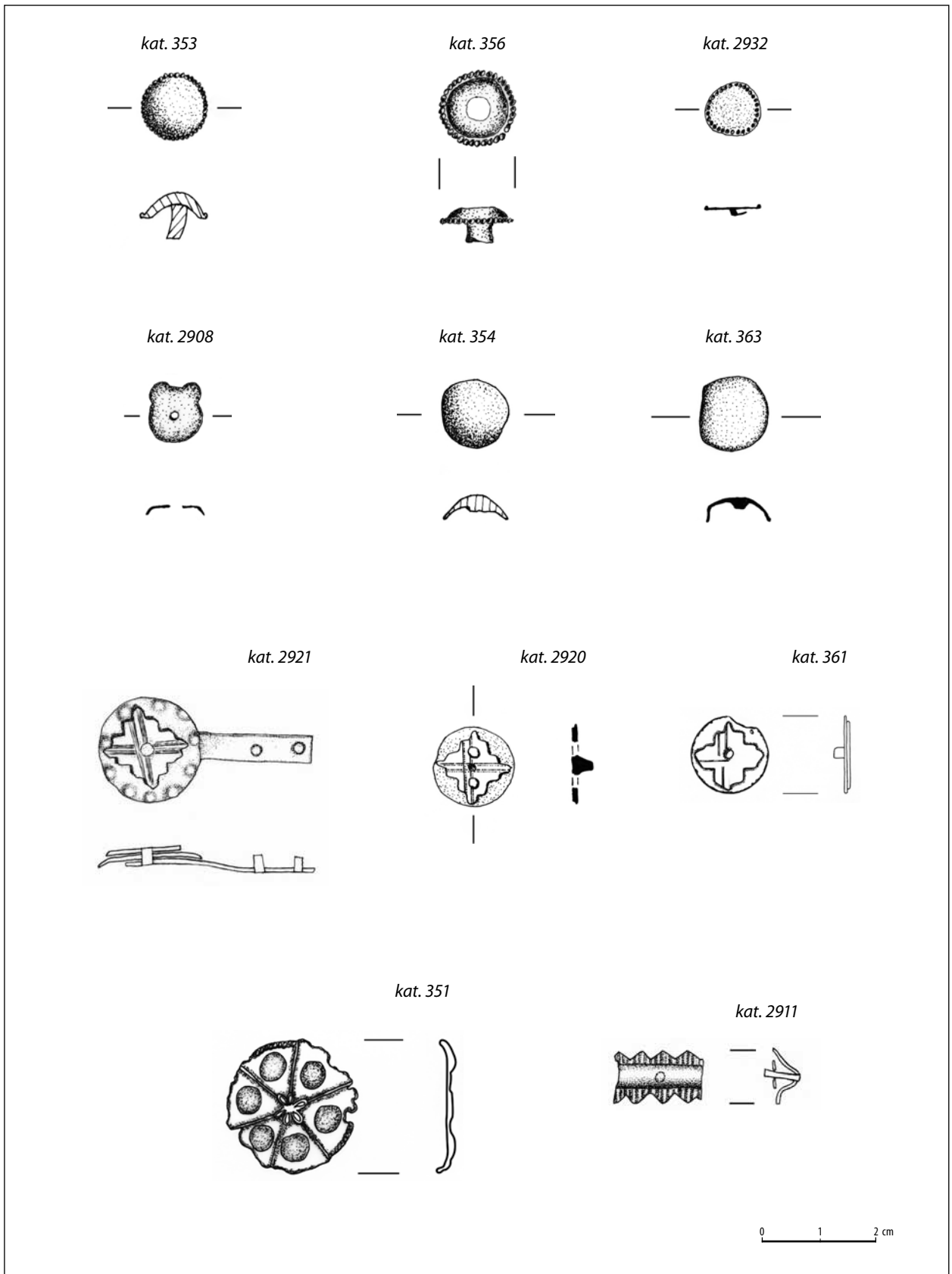
Ryc. 22. Kat.: 2819, 2820, 571, 2822, 2823, 2824, 337, 2826, 2829, 2833. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 22. Cat.: 2819, 2820, 571, 2822, 2823, 2824, 337, 2826, 2829, 2833. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

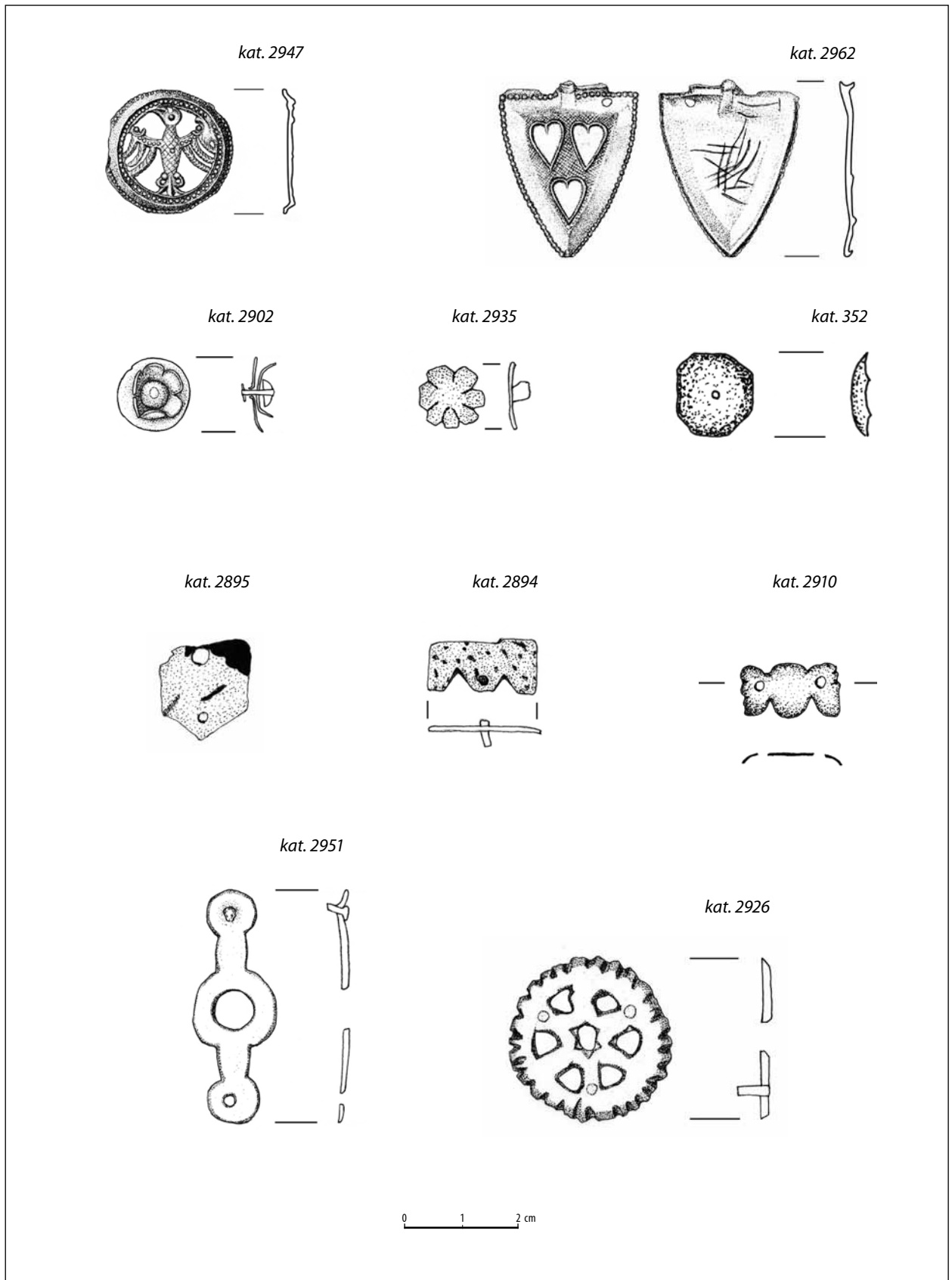
Ryc. 23. Kat.: 339, 2825, 2830, 2827, 2834, 342, 343, 2892, 2905. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 23. Cat.: 339, 2825, 2830, 2827, 2834, 342, 343, 2892, 2905. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

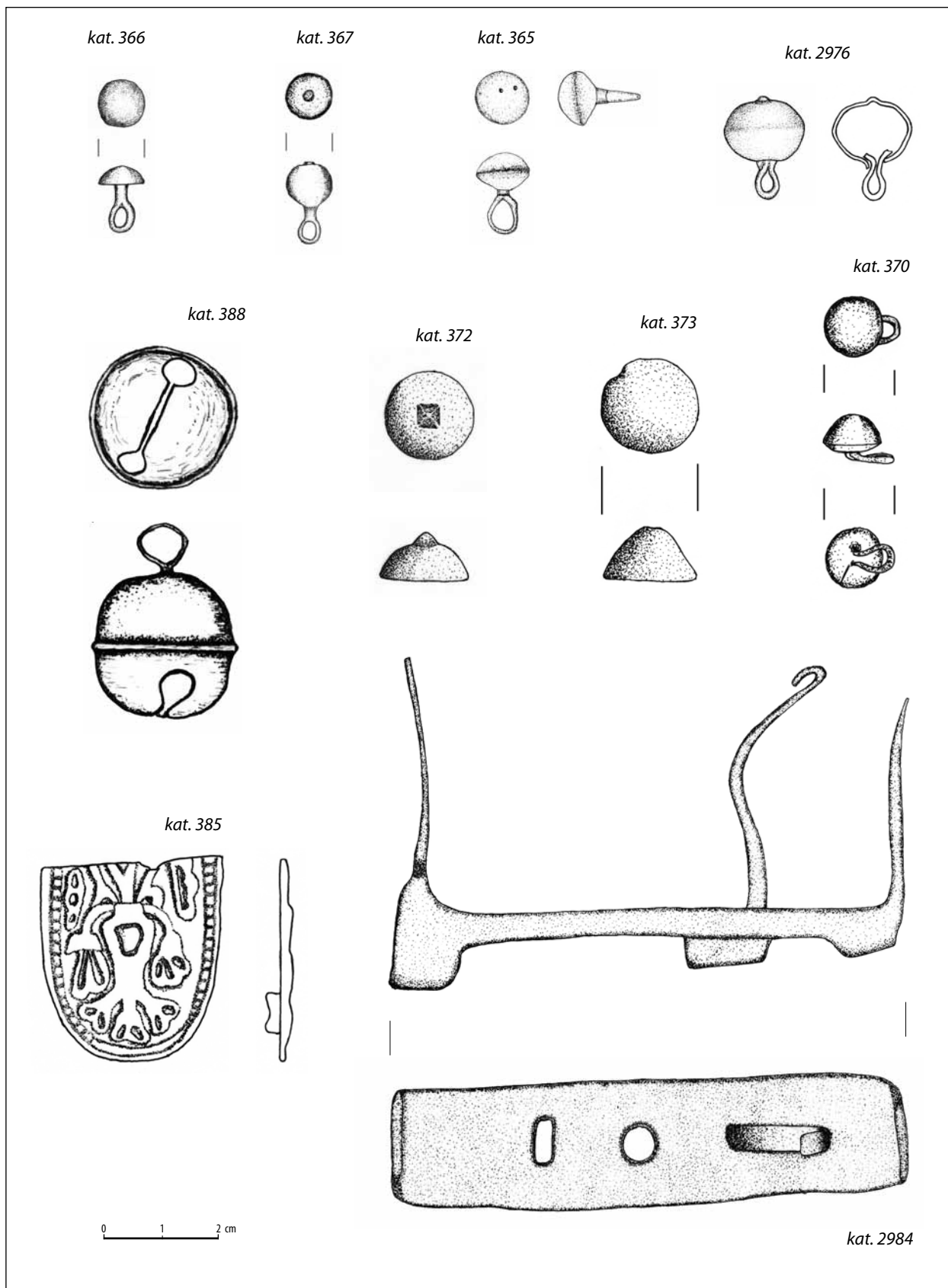
Ryc. 24. Kat.: 2908, 2920, 2921, 363, 351, 353, 354, 356, 361, 2932, 2911. Rys. P. Małucha, E. Nowicka

Fig. 24. Cat.: 2908, 2920, 2921, 363, 351, 353, 354, 356, 361, 2932, 2911. Drawing by P. Małucha, E. Nowicka

Ryc. 25. Kat.: 2902, 2926, 2935, 2896, 352, 2895, 2894, 2947, 2951, 2962, 2910. Rys. P. Makuła, E. Nowicka

Fig. 25. Cat.: 2902, 2926, 2935, 2896, 352, 2895, 2894, 2947, 2951, 2962, 2910. Drawing by P. Makuła, E. Nowicka

Ryc. 26. Kat.: 365, 366, 367, 370, 372, 373, 2976, 385, 2984, 388. Rys. P. Małucha, E. Nowicka

Fig. 26. Cat.: 365, 366, 367, 370, 372, 373, 2976, 385, 2984, 388. Drawing by P. Małucha, E. Nowicka

Bibliografia:

- Ansorge J.
2009 Die Ausgrabungen für das Stralsunder OZEANEUM: Einblicke in den Hafen einer Hansestadt. *Meer und Museum* 22 [Ein Museum setzt Segel: das Ozeaneum in Stralsund], 37–62.
- Baart J., Krook W. i in.
1977 *Opgravingen in Amsterdam*, Amsterdam.
- Beuningen H.J.E. van, Koldewey A.M.
1993 Heilig en Profaan. 1000 laatmiddeleeuwse insignes uit de collective H.J.E. van Beuningen. *Rotterdam Papers VIII: A contribution to medieval archeology*.
- Beuningen H.J.E. van, Koldewey A.M., Kicken D.
2001 Heilig en Profaan 2, 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties, *Rotterdam Papers 12: A contribution to medieval archaeology*.
- Bringéus N.
1985 Coquinaria eller om kokkonsten. *Kulturen*, 22–43.
- Ceynowa B.
2009 Obuwie ochronne znalezione w Gdańsku – problematyka i metody badawcze. W: A. B. Kowalska (red.), *Studia nad średniowiecznym skórnictwem*, Szczecin, 95–112.
w tym tomie Zabytki skórzane. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. *Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI*, Gdańsk, 465–498.
- Ceynowa B., Trawicka E.
2008 Symbolika lwów na średniowiecznych artefaktach archeologicznych ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. W: *Lwy w heraldyce i sztuce europejskiej*, Gdańsk, 87–93.
- Cherry J.
1980 Medieval Metal Finds in Lübeck. *Lübecker Schrift-en zu Archäologie und Kulturgeschichte* 3, 175–178.
- Chmielowska A.
1985 Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna*, nr 29, 159–199.
- Chudziakowa J., Kola A.
1974 Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu (badania 1958–1966). *Tow. Naukowe w Toruniu, Prace Archeologiczne* 6, Warszawa–Poznań.
- Cowgill J., Neergaard M. de, Griffiths N.
1987 Knives and Scabbards. *Medieval Finds From Excavations in London*: 1.
- Czerska B.
1972 Żelazne klucze, kłódki i części zamków z grodu wczesnośredniowiecznego na Ostrówku w Opolu. *Wiadomości Archeologiczne* 37 (1), 55–71.
- Egan G.
1998 The Medieval Household Daily Living c. 1150–c. 1450. *Medieval Finds From Excavations in London*: 6, London.
2004a Bridle bosses. W: J. Clark, *The medieval horse and its equipment*, *Medieval Finds from Excavation in London*: 5, 53–55.
2004b Buckles, hasps and strap hooks. W: J. Clark, *The medieval horse...*, 55–61.
- Egan G., Pritchard F.
2002 Dress Accessories c. 1150–c. 1450. *Medieval Finds From Excavations in London*: 3, London.
- Falk A.
1989 *Haus, Wohnen und Hausrat – Pött un Pann: Der Hausrat*. W: *Die Hanse – Lebenswirklichkeit und Mythos* [Katalog der Ausstellung des Museums für Hamburgische Geschichte in Hamburg 24. August–24. November 1989], Bd. 1, Hamburg 1989, 400.
- Fingerlin I.
1971 *Gürtel des hohen und späten Mittelalter*, Kunstwissenschaftliche Studien 46, München.
- Frankowska-Makała M.
2004 Srebrne ozdoby ze skarbu z Podzamcza w Szczecinie. W: *Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza*, z. 2, Zielona Góra–Świdnica, 317–331.
- Gajewska M., Kruppe J.
1960 Badania archeologiczne w 1958 roku na Wzgórzu Katedralnym we Fromborku. *Rocznik Olsztyński* III, 81–104.
- Gedl M.
2002 Pozostałości drewnianej budowli w średniowiecznym gródku w Zbrojewsku. *Archaeologia Historica Polona* 12, 73–80.
- Gierlach B.
1966 Zabytki metalowe. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1, 141–150.
1972 *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.* Ciechanów.
- Gierlach O.
1975 Góra Trębaczy w Trzebnicy w świetle badań archeologicznych w 1964 r. *Wiadomości Archeologiczne* 40 (2), 217–225.
- Goubitz O., van Driel-Murray C., Groenman W.
2001 *Stepping through the Time: Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*, Zwolle.
- Gradowski M.
1984 *Dawne złotnictwo, technika i terminologia*, Warszawa.
- Haisig M.
1956 Wytwory ślusarskie odkryte w Opolu na Śląsku. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 4, 171–178.
1962 *Rzemiosła kowalsko-ślusarskie na Śląsku do połowy XVIII wieku*, Wrocław–Opole.

- Hasselt H., Lenting J.J., Westing H. van
1993 *Metalen Gebruiksvoorwerpen. W: Schans op de Grens. Bourtangenen bodemvondsten 1580-1850*, Sellingen, 403-462.
- Heindel I.
1986 *Ave-Maria-Schnallen und Hanttruwebratzen mit Inschriften. Zeitschrift für Archäologie* 20, 65-79.
1990 *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*, Berlin.
1993 *Mittelalterliche Gewandschnallen und antropomorphe Haken aus Polen, Slavia Antiqua* 34, 215-240.
- Hensel W., Niesiołowska A., Żak J.
1959 *Badania na placu katedralnym w 1938 roku. W: W. Hensel (red.), Poznań we wczesnym średniowieczu I*, Wrocław, 13-57.
- Heurich J.
1877 *Przewodnik dla cieśli*, Warszawa.
- Hilczerówna Z.
1956 *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, Poznań.
- Hołowińska Z.
1959 *Wczesnośredniowieczne rzemiosło złotnicze w Gdańsku. Gdańsk Wczesnośredniowieczny* 1, 55-102.
- Kajzer L.
1990 *Zamek w Raciążku*, Łódź.
- Kamińska J.
1968 *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna, nr 15*, 15-88.
- Karasiewicz K.
2001 *Średniowieczne wyroby złotnicze z podgrodzia gdańskiego. Stanowisko 2. Pomorania Antiqua XVIII*, 307-387.
- Kazimierczyk J.
1978 *Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Kochanowski M.
1985 *Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach. W: A. Nadolski (red.), Plemięta średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej*, Toruń, 165-183.
- Kocińska M.K.
w tym tomie *Plomby tekstylne i towarowe. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), Jutki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. *Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI*, Gdańsk, 435-444.
- Kóčka-Krenz H.
1971 *Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej. Fontes Archaeologici Posenienses* 22, 97-143.
1985 *Średniowieczny zespół osadniczy w Górze gm. Pobiedziska, woj. poznańskie. Archaeologia Historica Polona* 1, 99-125.
- 1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Kola A.
1985a *Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jej wyposażenia. W: Plemięta średniowieczny gródek...*, 63-83.
- Kolčín B.A.
1959 *Żeljezoobrabatywajuszczjeje rjemjesło Nowgoroda Wjelikawo. In: Trudy Nowgorodskoj Archeologičeskoj Ekspedycii, II: Materiały i Issledowania Po Archjeologii SSSR*, 65, 7-119.
- Kołodziejcki S.
1985 *Les eperons a molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Age. W: A. Kokowski (red.), Mémoires archéologiques*, Lublin.
- Konczewska M., Konczewski P.
2004 *Zabytki metalowe z fosy miejskiej we Wrocławiu. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego, Wratislavia Antiqua* 6, 89-207.
- Krabath S.
2001 *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen. Eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*, Rahden/Westfalen.
- Krabath S., Lambacher L.
2006 *Der Pritzwalker Silberfund. Schmuck des späten Mittelalters*, Pritzwalk.
- Lehmann J.
1991 *Misy wydobyte z Jeziora Lednickiego, Studia Lednickie II*, 371-372.
- Lewandowski M.
1986 *Puginały średniowieczne z ziem polskich. W: A. Nadolski (red.), Mediaevalia Archaeologica, Acta Archaeologica Lodziensia, Nr 31*, 101-119.
- Lindahl F., Jensen J. S.
1983 *Skattefundet fra Slagelse 1883. W: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og historie, København*, 123-183.
- Litwin J.
1995 *Polskie szkutnictwo ludowe XX w.*, Prace Centralnego Muzeum Morskiego X, Gdańsk.
- Lovag
1999 *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums, Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Seria archaeologica* 3, Budapeszt.
- Malinowska-Łazarczyk H.
1982 *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni I, II*, Szczecin.
- Martensson A.W., Wahlöö C.
1970 *Lundafynd: en bilderbok*, Lund.
- Meindersma K.T.
1993 *Hang- en sluitwerk. In: Schans op de Grens. Bourtangenen bodemvondsten 1580-1850*, Sellingen, 81-97.

- Michalski J.
1998 Wyniki badań Starego Miasta w Ostródzie i ich wpływ na proces rewaloryzacji. W: J. Wysocki, J. Michalski (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, Milanówek, 45–53.
- Miedwiedjew A. F.
1959 Orużie Nowgoroda Wielikowo. In: *Trudy Nowgorodskoj Archeologiczeskoj Ekspjedyicii*, II: Materiały i Issledowania Po Archjeologii SSSR, 65, 121–191.
- Mills N.
1999 *Medieval Artefacts*, Witham.
- Musianowicz K.
1948/49 Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii. *Światowit* 20, 115–232.
- Niegowski J.
1997 Sprawozdanie z badań podwodnych przeprowadzonych w ramach programu Adalbertus. W: W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek)*, Adalbertus 2, 219–229, Toruń.
- Niesiołowska A., Perzyńska M., Żak J.
1960 Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950–1953. W: W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, II, 67–219.
- Nowakowski A.
1985 Militaria z grodziska w Plemiętach. Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego. W: *Plemięta średniowieczny gródek...*, 129–138.
- Odoj R.
1956 Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w miejscowości Równina Dolna, pow. Kętrzyn. *Wiadomości Archeologiczne* XXIII (2), 177–196.
1958 Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w Równinie Dolnej, pow. Kętrzyn, w 1956 i 1957 r. *Rocznik Olsztyński* 1.
- Ossowski W.
2010 *Przemiany w skutnictwie rzeczonym w Polsce*, Prace Centralnego Muzeum Morskiego, Seria B I, Gdańsk.
- Ottaway P., Rogers N.
2002 Craft, Industry and Everyday Life: Finds From Medieval York. *The Archaeology of York The Small Finds* 17/15, York.
- Piaskowski J.
1960 *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X–XIV w.*, Gdańsk Wczesnośredniowieczny II, Gdańsk.
- Polak Z.
1996 Zabytki metalowe. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, Kołobrzeg, I, 231–241.
1997 Zabytki metalowe. W: *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, II, 173–181.
1998 Zabytki metalowe. W: *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, III, 209–221.
- Rębkowski M.
1988 Kołobrzeska zapinka zdobiona motywem złączonych dłoni, na tle podobnych znalezisk z północno-zachodniej Europy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXXVI (3), 515–526.
- Romanow K.
1978 Wyniki badań na Starym Mieście we Wrocławiu (wykop I), cz. 1. *Silesia Antiqua* 20, Wrocław, 169–216.
- Romiński W.
1979 Badania archeologiczne na terenie Nysy w 1977 r. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* XX, 119–122.
- Rulewicz M.
1994 *Rybolówstwo Gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII w.*, Gdańsk Wczesnośredniowieczny X, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rutkowska-Płachcińska A.
1978 Pożywienie, napoje. W: W. Hensel, J. Pazdur (red.), *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. II: Od XIII do XV wieku, Wrocław, 247–279.
- Sedova M.V.
1959 *Juvelirnye izdelija drevnego Novgoroda (X–XV vv.) (Schmuckartikel des alten Novgorod, 10.–15. Jh.)*, Materiały i issledowanija po archeologii SSSR 65, 223–261.
- Schäfer M.
2009 (All)tägliche Toilette: Vom Kamm bis zum Zahntocher–Körperpflege im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. *Concilium medii aevi. Zeitschrift für Geschichte, Kunst und Kultur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, 12, 225–249.
- Słownik Języka Polskiego
1988 t. 1, hasło *drumla*, 460.
- Spencer B.
1998 *Pilgrim souvenirs and secular badges*, Salisbury Museum Medieval Catalogue, Part 2.
- Świętosławski W.
1990 *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź.
- Trawicka E.
2001 *Zabytki metalowe ze stanowiska 103 w Zielonej Bramie. Opracowanie*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
2002 *Zabytki metalowe ze stanowiska na Wyspie Spichrzów w Gdańsku (SAZ 0255/020/039) z badań w sezonie 2001–2002*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
2003 Wyroby rzemiosła ślusarskiego ze stanowiska w Zielonej Bramie. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, 2, 385–391.
2007 Zabytki metalowe ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa. *Archeologia Gdańska* III, 57–127.
2010a Ozdoby wczesnośredniowieczne z cmentarzyśka na Placu Dominikańskim w Gdańsku (badania z 2002 i 2003 roku). *Archeologia Gdańska* III, 57–65.
2010b Zabytki metalowe z Wyspy Spichrzów w Gdańsku (badania z 2004 roku), *Archeologia Gdańska* III, 93–150.

- Trzeciak P.
1992 Malarstwo niderlandzkie. W: *Sztuka Świata*, Warszawa, t. 5.
- Trzeciecki M.
2000 Kultura materialna średniowiecznego Płocka. W: A. Gołembnik (red.), *Historia Płocka w ziemi zapisana*, Płock, 87–133.
- Tuchołka-Włodarska B.
1992 *Cyna od XV do XIX wieku. Katalog stałej wystawy ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku*, Gdańsk.
- Valk H.
1999 A subgroup of the “Hanseatic brooches”. In: *Estonia. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology. Proceedings of the first & second seminar, Tartu, Estonia, 6th – 7th June 1997 and 26th – 27th June 1998*, Tartu, 85–100.
- Wachowski K.
1984 Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu. W: B. Gediga (red.), *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu*, Wrocław, 11–112.
1995 Późnośredniowieczne okucia pasa z Fosi Miejskiej we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 34, 227–230.
- 1995a Sprzączki profilowane z terenu Śląska. *Studia Archeologiczne* 26, Wrocław, 247–251.
- 1997 Problematyka tzw. pasa naddługiego w pełnym średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona* 5, 187–191.
- 1999 Elementy stroju. Pas. *Wratislavia Antiqua* I, 66–69.
- 2002 Późnośredniowieczny pas rycerski na Śląsku w świetle źródeł archeologicznych. *Archaeologia Silesiae* 1, Wrocław, 239–264
- Wahlöö C.
1985 Om grytor. *Kulturen*, 103–114.
- Wiśniewski Z.
1993 Inwentarz zabytków ruchomych pozyskanych podczas eksploracji zasypiska wewnętrznej fosy miejskiej w obrębie wschodniej części Placu Dominikańskiego. *Silesia Antiqua* XXXV, 331–346.
- Whitehead R.
1996 *Buckles 1250–1800*, London.

Ewa Trawicka

Metal Relics

During archaeological research conducted in two seasons (2004–2005) at the site located at 43–46 Św. Ducha Street and Meat Stalls in Gdańsk 3449 metal artefacts were discovered. Iron objects constituted 86% of the collection, non-ferrous objects – 14%. The analysis has shown that the whole collection is quite coherent chronologically (most objects come from the 14th–15th centuries) and at the same time very diversified with regard to object functions. It includes over 110 various categories of artefacts that have been studied in seven different topic blocks, such as broadly understood construction equipment, fishing tools and equipment, objects connected with everyday life of city residents, ornaments and elements of garments, arms and horse-riding equipment, raw materials, intermediate products and post-production waste, as well as objects that could not be classified due to the poor state of their preservation.

The presence of big numbers of nails of universal shapes and numerous carpentry tools in the strata connected with meat stall operation may be the evidence of frequent redevelopments and repairs of wooden structures located there in the past. Big numbers of objects used to secure property indirectly indicate that stall owners probably left there at night unsold goods and equipment needed to conduct trade. Stall entrances were secured with hasps blocked with padlocks, or even more complicated locks opened with keys. Daily takings were probably placed in money boxes – keys characteristic of such objects have been found at the site.

Objects used to prepare and eat meals, including 152 knives, constitute quite a big group among the artefacts. Some of the knives were probably used to cut meat at the stalls. A very small assortment of relics directly connected with meat sale is rather disappointing. It is surprising that no hooks for suspending carcasses or accessories used to weigh heavier goods have been found. A big number of fishing hooks suggests that not only meat, but also fish were sold at the studied site.

At present it is not possible to guess why so many ornaments and garment elements have been found in the strata connected with meat stall operation. Maybe it results from the fact that aisles between the stalls were narrow and when many people were doing the shopping there it was easy to lose a coat buckle or a ring.

The assortment of metal objects discovered at the studied site is generally similar to the assortments from research projects carried out in big urban centres in Western Europe, such as London, Amsterdam or Lübeck. At the same time it is significantly richer in terms of quantity and quality of artefacts than the assortments discovered in other Polish cities. It is hard to say whether it results from the fact that Gdańsk took part in extensive trade exchange stimulated by organisations like Hanza that unified fashion trends, or rather from a constant inflow of craftsmen representing various professions who brought to Gdańsk designs developed in other regions of Europe.

Ewa Trawicka – mgr, archeolog, muzealnik, dyrektor Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Zainteresowania badawcze: kultura materialna średniowiecza i czasów nowożytnych, archeologia średniowiecza, archeologia miast, archeologia podwodna, rzemiosło użytkowe. E-mail: e.trawicka@archeologia.pl.

Monety*

Monety można bez wątpienia zaliczyć do szczególnie interesujących materiałów ze stanowiska Jatki Rzeźnicze, bardziej jeszcze pod względem jakości niż niemałej liczby. Badania przyniosły 165 monet od II do XIX wieku – liczbę wprawdzie znaczną, jak na stanowisko niekościelne, ale od funkcjonującego kilka wieków targu wielkiego miasta można by oczekiwać więcej. Oczekiwania te jednak spełni rozpatrzenie znalezisk w aspekcie chronologicznym. Jeśli podzielimy je bowiem wedle periodyzacji obiegu pieniężnego, okaże się, że mamy:

- jedną monetę z I–II wieku,
- 103 monety z lat 1308–1363 (od objęcia Gdańska obiegiem monety krzyżackiej po reformę monetarną Winrycha von Kniprode),
- 26 monet z okresu 1364–1416 (do reformy monetarnej Michała Kűchmeistra),
- trzy monety datowane ogólnie na XIV–XV wiek,
- dwie monety z lat 1416–1457 (do rozpoczęcia masowej emisji zdawkowych monet Prus Królewskich),
- pięć monet z lat 1457–1527 (do unii monetarnej Prus i Korony Polskiej),
- cztery monety z lat 1528–1627 (do wstrzymania emisji drobnej monety w Rzeczypospolitej),
- siedem monet z lat 1628–1700 (tu już poprzedzamy na cesurach mechanicznych),
- osiem monet z wieku XVIII,
- sześć monet z wieku XIX.

O ile więc liczba monet z okresu po roku 1416 jest rzeczywiście niezbyt imponująca, o tyle dla okresu 1308–1416 mamy aż 131 egzemplarzy, co jest – wedle mej wiedzy (ograniczonej przede wszystkim

przez nieopublikowanie monet znalezionych na wielu ważnych stanowiskach) – największym zestawem kumulatywnym monet z tego czasu w Polsce, w pełni adekwatnym do roli badanego miejsca¹.

Domniemana moneta rzymska

Zacznijmy jednak od monety najstarszej, o całkowicie zniszczonej powierzchni, ale dzięki ogólnemu przekrojowi krążka, całkowicie odmiennemu od monet średniowiecznych i nowożytnych, możliwej do hipotetycznego określenia jako denar rzymski. Ponieważ monetę podjęto z hałdy, trudno ocenić, czy trafiła na badane miejsce jeszcze w starożytności; jest to jednak zupełnie możliwe, skoro w Gdańsku i najbliższej okolicy notowane jest wyraźne skupienie znalezisk monet rzymskich, zarówno z wczesnego, jak i późnego Cesarstwa [Ciołek 2001, nr 65–82²]. Nic więc dziwnego, że występują one (przypuszczalnie wraz z ziemią ze zniszczonych stanowisk) na wtórnym złożu także na stanowiskach średniowiecznych, a nawet nowożytnych. W toku nowych badań zarejestrowano już trzy takie przypadki w obrębie historycznego centrum Gdańska³, a ten jest czwarty. Byłoby ogromnie pożyteczne stwierdzić, czy na stanowisku Jatki Rzeźnicze zauważono choćby niewielką liczbę materiałów z okresu rzymskiego bądź wczesnych Wędrówek Ludów. Stanowiłyby one kontekst dla domniemane-

¹ W 2009 roku Muzeum Archeologiczne w Gdańsku przeprowadziło badania rozszerzonego obszaru Jatek oraz sąsiadujących parcel przy ul. Św. Ducha 43–45. Pozyskano tam dalsze, liczne zabytki numizmatyczne, które jednakże – ze względów organizacyjnych – muszą być opublikowane osobno.

² Z administracyjnego obszaru Gdańska, zob. też jednak znaczną liczbę z sąsiednich miejscowości na mapie 1.

³ Brama Bożego Ciała (stanowisko Monopol) [Paszkiewicz 2006b]; Lastadia, Łągiewniki [Paszkiewicz 2013: 212].

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

go denara; jeśli zaś takich materiałów nie ma, sądzić raczej należy, że moneta rzymska została w średniowieczu znaleziona i przywrócona do obiegu monetarnego. Co prawda, znamy tylko jeden przypadek wystąpienia monety rzymskiej w skarbie późnośredniowiecznym w Polsce [Kubiak 1998, nr 675]⁴. Badaczka przeżytkowego występowania monet rzymskich dostrzega wtórną ich depozycję tylko w okresie wczesnośredniowiecznym, by później, pominiawszy późne średniowiecze, uwzględnić dopiero znaleziska nowożytnie, związane z kolekcjonerstwem starożytności [Zapolska 2007]. Wobec obserwowanej obfitości znalezisk monet rzymskich w Polsce, zwłaszcza denarów z II wieku, trudno byłoby jednak wykluczyć ewentualność, że znajdowano je również w XIV wieku i próbowano używać w wymianie handlowej.

Od podboju krzyżackiego do reformy Winrycha von Kniprode (1308–1363)

Na stanowisku nie ma monet średniowiecznych wybitych przed zajęciem Gdańska przez Krzyżaków. Na następujące bezpośrednio potem lata 1308–1363, czyli do reformy monetarnej wielkiego mistrza Winrycha von Kniprode, datowane jest natomiast niemal 2/3 materiału numizmatycznego, ogółem 103 monety. Dominującą pozycję zajmują w tej grupie – co żadną miarą nie może zaskakiwać – pruskie fenigi brakteatowe wybijane przez Zakon Krzyżacki, których jest 82. Monety te są przedmiotem monografii [Paszkievicz 2009a⁵], a znaleziska z Jatek Rzeźniczych posłużyły do osiągnięcia następującej sekwencji typów brakteatów:

- *Tarcza z krzyżem I* (TK1), ok. 1307/8–ok. 1317/18 – 17 sztuk,
- *Krzyż łaciński* (KŁ), ok. 1317/8–ok. 1327/8 – 10 sztuk,
- *Brama II* (Br2), ok. 1327/8–1337/8 – 17 sztuk,
- *Korona II* (Kr2), ok. 1337/8–ok. 1345 – 11 sztuk,

- *Prostokąt-D* (PrD), ok. 1345–ok. 1353 – 14 sztuk,
- *Tarcza z gwiazdą II* (TG2), ok. 1353–ok. 1360 – 5 sztuk,
- *Brama ze skosem* (BrS), ok. 1360–1363 – 4 sztuki,
- *Zmodyfikowana brama* (BrZ), ok. 1360–1363 – 2 sztuki,
- typ nierozpoznany – 2 egzemplarze.

Typy *Tarcza z gwiazdą II* i *Prostokąt-D* pochodzą z odrębnych emisji, których kolejność nie była dotychczas znana, natomiast *Brama ze skosem* i *Zmodyfikowana brama* to dwa elementy jednej, następnej emisji – *Brama III*, poprzedzającej reformę monetarną wielkiego mistrza Winrycha.

Założywszy, że ustanowiony jeszcze w Przywileju Chełmińskim w 1233 roku ustrój monetarny państwa krzyżackiego, z wymianą monety co 10 lat, funkcjonował bez istotnych zakłóceń od 1247/8 roku do trzeciej ćwierci XIV wieku, początek emisji typu *Tarcza z krzyżem I* lokujemy ok. 1307/8 roku. To jednak sprawia, że reszta sekwencji nie mieści się w przedziale czasowym do reformy (przeprowadzonej najpóźniej w 1364 roku) – emisja *Brama III* przypadłaby na lata po 1367/8 roku, gdy z pewnością została zakończona kilka lat wcześniej. Wynika z tego, że dziesięcioletni rytm wymiany uległ skróceniu, w momencie nieuchwytnym w źródłach pisanych. Można przypuszczać, że owe krótsze interwały czasowe mieściły przede wszystkim emisje najmniej liczne, wyraźnie słabiej od poprzednich reprezentowane w znaleziskach – a to przede wszystkim typy z końca naszego szeregu.

Poszczególne emisje wyraźnie różnią się obfitością – zarówno w znaleziskach pojedynczych, jak w skarbach, przy czym proporcje w materiale z Jatek nie zawsze zgodne są z tym, co obserwujemy w Gdańsku i poza nim. Relacje liczbowe między poszczególnymi typami są tu faktem źródłowym dużej wagi. Udział poszczególnych typów w ułożonych w kolejności chronologicznej skarbach (przy potraktowaniu wyliczonych ośmiu typów jako 100%) przedstawiono w tabeli 1⁶.

⁴ Skarb z miejscowości Sady pod Poznaniem, 1. ćwierć XIV w.

⁵ Niniejsze studium opracowano przed ukończeniem pracy *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*; dlatego brakteaty pruskie są w nim klasyfikowane według starszej systematyki Waschinskiego [1934], choć już z nowym datowaniem.

⁶ Dane liczbowe dotyczące skarbów pochodzą z: [Paszkievicz 2009a]. Skarb z Zielonej Bramy w Gdańsku w: [Paszkievicz 2009b].

Tab.1. Udział poszczególnych typów brakteatów

ZNALEZISKO	SZT.	TK ₁	KŁ	BR ₂	KR ₂	PRD	TG ₂	BR _S	BR _Z
Kwidzyn	235	35	18	22	14	9	2	0	0
Płowce	322	34	25	10	20	6	4	0	0
Toruń Kaszownik	1787	50	19	9	11	6	4	0	0
Mikanowo	7179	30	19	12	22	10	6	1	1
Zielona Brama	86	24	19	19	13	10	7	1	7
Jatki Rzeźnicze	80	17	10	17	11	14	5	4	2

Jak widać, są typy, których udział w skarbach jest stabilny (zwłaszcza *Krzyż łaciński*), gdy inne są labilne (jak *Tarcza z krzyżem I* i *Brama II*). Stale najliczniejszy jest typ *Tarcza z krzyżem I*. W materiale z Jatek Rzeźniczych jego udział jest niższy niż w którymkolwiek z wymienionych skarbów i wyrównuje się z udziałem typu *Brama II*. Rzecz w tym jednak, że w innych znaleziskach pojedynczych z Gdańska monety tego typu nie wystąpiły wcale. Następny typ, *Krzyż łaciński*, znany jest tylko z jednej monety znalezionej w Gdańsku pojedynczo [Dutkowski 1987: 221] – w Jatkach jego reprezentacja jest tylko nieco poniżej przeciętnego poziomu. Również kolejny typ, *Brama II*, w znaleziskach pojedynczych w Gdańsku był rzadki (dwa egzemplarze, w tym żaden na Wyspie Spichrzów). Typu *Korona II* znaleziono dotychczas w Gdańsku pojedynczo dziesięć sztuk, różnica ze starszymi typami jest więc wyraźna, zwłaszcza w świetle przedstawionej wyżej proporcji w skarbach. Z kolei udział późnych typów, jak *Prostokąt D* i *Brama ze skosem*, jest w Jatkach Rzeźniczych większy niż gdziekolwiek.

Jakie są przyczyny tych nieregularności? Najprawdopodobniej leżą one w chronologii stanowiska i renowacji monety. Renowacja w państwie krzyżackim, jak staram się wykazać w innym miejscu [Paszewicz 2009a], miała przebieg stosunkowo łagodny, w szczególności nie wykluczała używania monet poprzednich emisji w obrocie prywatnym. Jednakże zarówno fizyczna nietrwałość brakteatu w drobnym obiegu, jak i powtarzane renowacje w końcu prowadziły do usuwania z obiegu starych typów monet. Dlatego nie ma w Gdańsku przypadku znalezie-

nia pojedynczo brakteatu typu *Prostokąt I*, którego emisja wypada na czas bezpośrednio poprzedzający krzyżacką konkwistę, a następne typy, *Tarcza z krzyżem I* i *Krzyż łaciński*, wydane przed nową organizacją miasta w latach czterdziestych, dopiero w Jatkach są możliwe do zaobserwowania.

Inaczej jednak wyglądały przechowywane w monecie większe kwoty pieniężne, których relikty obserwujemy w postaci skarbów. W skarbach z Zielonej Bramy w Gdańsku (najwcześniej z połowy lat sześćdziesiątych XIV w.) i z Mikanowa (z lat siedemdziesiątych) wciąż – jak widzimy – typ *Tarcza z krzyżem I* jest obecny, w Mikanowie nawet mocniej niż gdziekolwiek (może monety te uważano za lepsze od późniejszych i chętniej gromadzono w depozytach?). W jednym z grobów (nr 68) w Równinie Dolnej (gm. Korsze, pow. kętrzyński) [Gupieniec 1958] wystąpiły razem brakteaty *Tarcza z krzyżem I* (3), *Krzyż łaciński* (1), *Brama II* (1), *Prostokąt-D* (1) i *Krzyż grecki II* (1) – ten ostatni datuje pochówek po 1364 roku! Przymuszczalnie dobór monet do pochówków rządził się jakimiś szczególnymi kryteriami, w każdym razie można przypuszczać, że nie były to po prostu przypadkowe brakteaty wyciągnięte z sakiewki. Bo oto ten sam typ *Tarcza z krzyżem I* i dwa kolejne, *Krzyż łaciński* i *Brama II*, nie wystąpiły na Wyspie Spichrzów, której intensywne użytkowanie poza samym wybrzeżem Motławy rozpoczęto chyba ok. 1340 roku (o czym świadczy prawna regulacja tego terenu dokonana przez wielkiego mistrza Ludolfa Königa w roku 1342) [Paner 1993: 165].

Wynika z tego, że początek gromadzenia się monet na terenie Jatek Rzeźniczych nastąpił wyraźnie

przed 1340 rokiem, ale po zakończeniu emisji typu *Tarcza z krzyżem I* i *Krzyż łaciński*, skoro reprezentacje tych typów są podprzeciętne. Jeśli przyjęty przez nas moduł dziesięcioletni datowania emisji jest trafny, początek ten umieścić należy ok. 1330 roku, a niewykluczone, że nieco później. Z kolei sama stratygrafia Jatek również wnosi nowe dane o datowaniu monet. W zasadzie wszystko tu odpowiada naszemu modelowi chronologicznemu, z jednym wszakże ważnym wyjątkiem typu *Prostokąt-D*. Typ ten czterokrotnie wystąpił w warstwach zamkniętych w 1346/7 roku, a więc przed teoretycznie wyliczoną datą początku jego możliwej emisji (ok. 1347/8). Z pewnością stratygrafia ta świadczy, że *Prostokąt-D* jest starszy od *Tarczy z gwiazdą II*, rozstrzygając problem nie rozwiązany we wcześniej znanych źródłach. Ale to nie wystarczy: musimy przyjąć, że wprowadzono ten typ wcześniej niżby to wynikało z odliczania dekad od 1247/8 roku, a zatem, że sugerowane powyżej skrócenie czasu obiegu kolejnych emisji brakteatów pruskich nastąpiło co najmniej podczas bicia typu *Korona II*. Nie wydaje się jednak możliwe umieszczenie początku emisji *Prostokąta-D*, jak by to sugerowało datowanie warstw, przed rokiem 1340, zarówno wobec chronologii względnej brakteatów krzyżackich, jak i bezwzględnej datowania innych stanowisk archeologicznych, gdzie odnotowano ten typ.

Wniosek o początku gromadzenia monet w roku 1330 lub następnych potwierdzają monety niekrzyżackie, które nigdzie nie sugerują wcześniejszej daty. Pozornym wyjątkiem jest angielski pens wybity w latach ok. 1311–1312. Wystąpił on jednak w warstwie nr 2142 (warstwie użytkowej zaplecza domu V, należącej do fazy B II poziomu osadniczego oraz do III poziomu), z monetami z trzeciej ćwierci XIV stulecia, a w dodatku jego oberżnięty krążek świadczy, że wypadł z angielskiego obiegu po redukcji wagi pensa w 1351 roku⁷. Żywe i bezpośrednie kontakty Gdań-

⁷ Warta przytoczenia *in extenso* jest instruktywna wypowiedź dra Martina Allena z Fitzwilliam Museum w Cambridge: „If this coin had been found in an English context I would suggest that it was deposited in the second half of the fourteenth century or the first half of the fifteenth. It has been clipped, which may have occurred after the reduction of the standard weight of the English penny from 1.30 g to 1.17 g in 1351. The weight of this coin (1.03 g) is almost as low as the standard of 1412–64 (0.97 g), and it could have been removed from cir-

ska z Anglią (mimo wielkiej rzadkości monet angielskich w mieście) upoważniają do przypuszczenia, że moneta ta nie potrzebowała długiego czasu na przebycie tego dystansu [Postan 1973: 196, 215].

Wśród monet z pierwszego okresu funkcjonowania Jatek są dwa penningi (denary) duńskie. Starszy z nich to moneta króla Eryka VI Menveda (1286–1319), wybita w Lundzie w ostatniej dekadzie jego władzy (1310–19). Młodszy to penning króla Krzysztofa II, wybity w Roskilde lub w północnej Jutlandii w następnej dekadzie. Monety duńskie późniejsze niż wczesne średniowiecze, a pochodzące jeszcze sprzed reformy groszowej, do niedawna nie były notowane na południowym brzegu Bałtyku, i w ogóle poza macierzystym krajem występowały zupełnie wyjątkowo. Główną przyczyną była prawdopodobnie niska jakość srebra w nich zawartego (lub wręcz miedź, jak w przypadku monet Krzysztofa II), która eliminowała je z rynku międzynarodowego. Niewykluczone jednak, że drugim powodem braku zarejestrowanych znalezisk było nierozpoznawanie przez numizmatyków tych beznapisowych, trudno czytelnych monet. Z niedawnych badań znamy już dwa takie okazy: penning Krzysztofa II (1320–33) znaleziony na zamku Rogowiec/Hornschoß pod Wałbrzychem i penning Eryka VI Menveda (1286–1319), tego samego typu co w Jatkach Rzeźniczych (choć opisany jako miedziany), znaleziony w Kołobrzegu [Kubiak 1998, nr 348 (s.v. *Grzmiąca*), 413]. Najnowsze badania Gdańska przyniosły też – ze spichlerza Mały Zegar – monetę króla Waldemara III, wybitą w Roskilde ok. lat 1328–1330 [Paszkievicz 2013: 66–67].

Jak widać, wszystkie znalezione na ziemiach polskich monety duńskie z tego przedziału są bliskie sobie w czasie, a mimo mnogości typów wybijanych w duńskich mennicach, dwie monety pochodzą z tej samej emisji. Skoro też aż trzy z pięciu monet zarejestrowano w Gdańsku, sugeruje to dominującą rolę tego miasta w przepływie monet z Danii na południowy brzeg Bałtyku. Wniosek taki byłby jednak pochopny: po pierwsze, Kołobrzeg był również portem i jest bardziej prawdopodobne, że tamtejsza mo-

ulation in England after 1412. Coins of 1279–1351 supplied about 20–30 per cent of the English penny currency as late as 1420” [Zob. też: Allen 2005: 52–53].

neta trafiła doń bezpośrednio z Danii, a nie za pośrednictwem Gdańska. Po drugie, wspomniana słaba jakość monet duńskich winna raczej powodować, że nie wychodziły one z portów do interioru. Znaleźisko z dolnośląskiego zamku jest wyjątkiem potwierdzającym tę regułę: monety z zamków wykazują ogólnie słabszą zależność od handlowych przepływów pieniądza i zdają się być raczej związane z mobilnością zaciężnych żołnierzy, stanowiących ich załogi [w sprawie Rogowca zob.: Suchodolski, Jensen 1992, nr 8, 147; szerzej w: Paszkiewicz 2003b: 92–95].

Zwartość chronologiczna tych monet pozwalałaby przypuszczać, że wypłynęły one z macierzystego kraju w zbliżonym czasie. W rzeczywistości jednak jej powodem jest wyraźny wzrost emisji monety duńskiej ok. 1310 roku, choć, co ciekawe, w Skanii był on mniej radykalny niż w reszcie królestwa [Grinder-Hansen 2000: 213, 242], a to w skańskim Lundzie właśnie wybito oba penningi króla Eryka Menveda znalezione w Polsce. Znane jest pojedyncze znaleźisko takiej monety z Karlslunde sogn (Tune herred, Københavns amt)⁸; inwentarz znaleźisk późnośredniowiecznych ze Skanii, gdzie głównie obiegały, nie jest, niestety, dostępny.

Inflacyjne denary duńskie na obszarze Królestwa Duńskiego tworzyły liczne skarby, czasem bardzo duże. Spotkany w Jatkach Rzeźniczych wczesny typ penninga Krzysztofa II jest bardzo pospolity i wystąpił w licznych skarbach na terenie Danii, ukrytych w latach ok. 1320–ok. 1330 [Jensen, Bendixen, Liebgott, Lindahl 1992]⁹. Odzwierciedla to ogromną skalę mennictwa tego władcy, a także nieefektywność wymiany monety za jego panowania, która sprawiła, że monety pozostawały w obiegu stosunkowo długo [Grinder-Hansen 2000: 241–2]. Rozpad królestwa Danii w następnej dekadzie i brak mennictwa sprawił, że monety te nie były w kolejnych dziesięcioleciach zastępowane przez nowe. Istnieje więc

⁸ Fund og Fortidsminder nr 020504-21 (<http://www.dkconline.dk/wincgi/dkc.exe?Function=GetLokalitet&Systemnr=97424>).

⁹ Nr nr: 136, Næstved (I), ok. 1320 r.; 140, Tisselholt Hovedgård, 1320–25; 141, Vejstrup, 1325–30; 146, Lovby, 1320–ok. 1325; 149, Valby (II), ok. 1325; 153, Midskov, ok. 1325; 156, Langesø Skov, ok. 1325; 157, Egebjerg, ok. 1325; 159, Fiskbæk, ok. 1325–30; 160, Hansted, ok. 1325; 167, Systofte, ok. 1330; 168, Bregninge, ok. 1330 r.

możliwość znacznego opóźnienia monet Krzysztofa II w znaleźiskach polskich: mogły tu chyba trafić jeszcze w latach czterdziestych. Pewnym zaskoczeniem jest natomiast tak późne wystąpienie monety Eryka Menveda, gdyż w skarbach duńskich zdają się one zanikać w latach trzydziestych [Jensen, Bendixen, Liebgott, Lindahl 1992: 108–116]. Być może jednak zaburzenia monetarne w Danii w latach czterdziestych powodowały, że skarby z dawnymi monetami duńskimi ukrywane były oddzielnie od depozytów monet obcych napływających do królestwa i ich wczesne datowanie jest pozorne. Świadczyłby o tym skarb z Åkirkeby na Bornholmie, zawierający m.in. penningi Eryka Menveda z Lundu (innych typów), a datowany (bardzo z grubszą) na połowę XIV wieku [Jensen, Bendixen, Liebgott, Lindahl 1992: 132, nr 188].

Podobny do monet duńskich charakter ma też inflacyjny brakteat szwedzki króla Magnusa Eriksona (1319–1363). Moneta ta została wybita nie wcześniej niż w roku 1354 i nie później niż w 1363, jest zatem młodsza od tamtych. Monety tej emisji (obok okazów z literą S z mennicy w Söderköping, należały do niej monety z E, L i koroną, bite odpowiednio w Kalmarze, Lödöse i Sztokholmie, a być może także z A bite w Västerås) zostały w 1364 roku unieważnione. Wystąpiły w Gdańsku jako liczny składnik skarbu ze spichlerza Księżyc i Gwiazdy, przypuszczalnie porzuconego po unieważnieniu tych monet [zob.: Paszkiewicz 1998, tam dalsza literatura]. Nieco szwedzkich monet króla Magnusa Eriksona znaleziono na Pomorzu Zachodnim [Kubiak 1998, s.v. Magnus II]¹⁰, a pojedynczą w Lęborku¹¹; były to jednak dwustronne penningi, znacznie lepszej jakości. Podobną monetą inflacyjną odkryto tylko, o ile mi wiadomo, w Królewcu [Ivanauskas 1997: 69 – bez wskazania typu]. Niewykluczone, że napływ tych monet do posługujących się brakteatami Prus mógł się wiązać z próbami domieszania ich do tutejszych fenigów. Próby takie miały chyba niewielkie szanse powodze-

¹⁰ Trzeba jednak odrzucić błędnie rozpoznany brakteat ze skarbu z Sępólna Krajeńskiego (nr 683/II:121). Wrócimy do niego poniżej.

¹¹ Informacja Muzeum w Lęborku.

nia z uwagi na wyraźne promieniste otoki tych monet, w Prusach nie stosowane.

Napłynięcie z handlem bałtyckim możemy też przypisać monecie gotlandzkiej, wybitej między 1340 a 1361 rokiem. I choć szcążkowy stan jej zachowania nie wyklucza późniejszego pochodzenia, to nie ma żadnej wątpliwości, że monety tego rodzaju nie były bite wcześniej niż w 1340 roku. Gotlandzkie *gote* są sporadycznie spotykane w Gdańsku, choć na ogół pochodzą z późniejszego okresu. Na Wyspie Spichrzów znaleziono okaz datowany hipotetycznie na okres ok. 1420–50, kolejny – ze spichlerza Duża Jerozolima – wybity w okresie ok. 1340–1361 (lub nieco później), i wreszcie, z lat ok. 1420–1440/50, ze stanowiska Łągiewniki [Paszkievicz 2013: 243].

Znacznie gorzej datowane są monety pomorskie i meklembskie. Monet pomorskich w jatkach rzeźniczych znaleziono sześć, a wszystkie należą do grupy drobnych denarów, zwanych *Vinkenaugen*, wybijanych w miastach pomorskich od drugiej ćwierci XIV wieku aż do pierwszych dekad następnego stulecia. Podobne monety wybijano współcześnie również w Meklemburgii i Brandenburgii. Z owych sześciu monet z Jatek dwie są rozpoznane tylko z grubszą (niewykluczone, że nie pochodzą z Pomorza, lecz z któregoś z pozostałych wymienionych krajów), jedna zaś jest nieco późniejsza niż omawiany obecnie odcinek czasu. Księstwo Pomorskie miało w XIV–XV wieku własny system monetarny (a w zasadzie nawet dwa), zupełnie odmienny od systemu pruskiego¹², toteż wzajemne przenikanie monet obu krajów było bardzo ograniczone. Mimo to w Gdańsku dwie takie monety, niemożliwe do dokładnego określenia (mogły być także meklembskie lub brandenburskie), znaleziono w spichlerzu Młeczarka [Paszkievicz 2006b: 503, 526], a podobny, z grubszą tylko określony okaz, znaleziono w badaniach Wyspy Spichrzów w 2004 roku [Paszkievicz 2013: 248–249]. Aż trzy denary *Vinkenaugen* (dwa pomorskie i jeden

brandenburski) znaleziono w kościele w Rumi [Paszkievicz, mpis1].

Wystąpienie feniga meklembskiego tej samej odmiany, co w Jatkach Rzeźniczych, w duńskim skarbie z Kirial pozwala sądzić, że moneta ta pochodzi sprzed ok. roku 1365, kiedy skarb ten ukryto. Wątpliwe byłoby, gdyby wyprzedzała tę datę bardziej niż o pół wieku. Jørgen Steen Jensen zwrócił uwagę na obecność na monetach tej odmiany literę V, którą wobec częstej obecności takich brakteatów w Danii można próbować wiązać ze wznowieniem mennictwa duńskiego przez Waldemara IV Atterdaga w latach 1355–1356. Po namyśle jednak, ze względu na występowanie tych monet także w Niemczech, uznał za bardziej prawdopodobne przypisanie ich do Wismaru po 1359 roku [Jensen 1970: 117, 149–150].

W grupie monet z najintensywniej reprezentowanego okresu spotykamy też zupełnie niezwykły zestaw brakteatów, które od stu pięćdziesięciu lat budzą kontrowersje badaczy. Jest to sześć monet z oznaczeniami literowymi, wiązanych zazwyczaj z mennictwem krzyżackim, lecz nie tłumaczących się w jego obrębie. Mennictwo krzyżackie było scentralizowane i podporządkowane regularnej wymianie monety na kolejne typy, dobrze reprezentowane w skarbach i znaleziskach luźnych. Są jednak spotykane wraz z nimi monety o podobnej formie, ale o innych wyobrażeniach, wyróżniające się przede wszystkim bardzo niewielką reprezentacją w znaleziskach. Serię literową (monety z literami B, D i V) sugerowałem niedawno przypisać graniczącym z Prusami Kujowom i Ziemi Dobrzyńskiej [Paszkievicz 2003 a: 10–14]. „B” początkowo chciałem przyznać Bydgoszczy, która w 1346 roku otrzymała przywilej na założenie mennicy, z której dochód przypaść miał królowi – monety te mogły być wybijane aż do lat sześćdziesiątych. „D” mogłoby oznaczać Ziemię Dobrzyńską (nie sam Dobrzyń, bo stolicą były już w owym czasie Bobrowniki), pod władzę królewską od 1351/1352 roku [Guldon, Powierski 1974: 216–217; Jasiński 2001: 175–176]. Litera V daje więcej możliwości rozwiązania. Może dotyczyć księcia dobrzyńskiego Władysława w latach 1343–1351/2, lub księcia gniewkowskiego o tym samym imieniu w latach

¹² Nie dysponujemy, jak dotąd, nowoczesnym opracowaniem średniowiecznego mennictwa pomorskiego, i za główny punkt wykazu literatury służyć muszą prace H. Dannenberga [1893, 1896]. Nieco aktualizacji i nowszą literaturę znaleźć można w polskiej reedycji tablic tego dzieła [Dannenberg 1967; zob. też: Piniński 1976; Horoszko (red.) 2004].

1347/50–1363/4, 1373–1374, 1375–1375/6 (przy czym jako czas emisji wchodziłby w grę pierwszy z przedziałów). Pierwszego Władysława odróżniał przydomek „Garbacz”, a drugiego „Biały” [zob.: K. Jasiński 2001: 173–177, 185–189]. Wchodzić też może w grę noszące to samo imię miasto *Vladislavia*, dzisiejszy Inowrocław, stolica księstwa pozostającego w rękach królewskich w latach 1343–1359 i 1361–1373. Tymczasowy status polityczny tych ziem, powstały w wyniku rokowań w 1337 roku, a następnie ich powrót spod władzy krzyżackiej pod polską ok. 1343 roku, szczególnie sprzyjałyby lokalnym emisjom monet o formie krzyżackiej, lecz odrębnym stemplu. Hipotezie tej brakuje jednakże oparcia w znaleziskach na tamtych obszarach, toteż trudno byłoby traktować ją jako mocną atrybucję. W takim duchu wypowiedział się Witold Garbaczewski [2005: 13–14]. Tymczasem zostały odkryte monety księstwa gniewkowskiego, wybite już pod władzą królewską po 1363 roku [Paszkievicz 2005: 155–171]. Są to denary dwustronne, co nie oznacza, że taką formę musiały mieć również monety wcześniejsze; poświadczają one natomiast całkowicie nieznaną dokumentom lokalną emisję monety w księstwach kujawskich. Przed kilkoma laty informacje o brakteatach z literami zebrał J. Dutkowski [2007: 3–4], podając także nowe znaleziska, z których wszelako część wydaje się mistyfikacjami jego informatorów, spreparowanymi dla wprowadzenia na rynek kolekcjonerski nowoczesnych fałszyfikatów.

Brakteaty z literą B znane są w dwóch odmianach, różniących się znakiem dodatkowym z lewej strony litery: grupą trzech kulek (odmiana 211 według Emila Waschinskiego), lub krzyżem (odmiana 212). Obie odmiany wystąpiły w Jatkach Rzeźniczych: pierwsza w dwóch, druga w jednym egzemplarzu. Odmiana 211 wystąpiła ponadto w skarbach z Gromic pod Płockiem (1 egzemplarz) [Kubiak 1998, nr 334] i Zielonej Bramy w Gdańsku (3) [Paszkievicz 2009b], a pojedynczo w Rumi (1)¹³ i Królewcu (1) [Ivanauskas 1997]¹⁴. Odmiana 212 przypuszczal-

nie była również obecna w Gromicach, a poza tym jest znana z kościoła Dominikanów w Toruniu (1)¹⁵.

Brakteaty z literą D wszystkie mają znak dodatkowy w postaci trzech kulek (możliwy jest także odczyt C, ale badacze dość zgodnie sądzą, że znak dodatkowy położony jest tak, jak na poprzednim typie: z lewej strony litery, a nie z prawej). Znane są także w dwóch odmianach, które różni grubość trzonka litery: okazy z grubym trzonkiem określane są jako odmiana 213 Waschinskiego, te zaś z trzonkiem cienkim – odmiana 214. Tylko ta druga, w pojedynczym egzemplarzu, wystąpiła w Ławach Mięsnych. Znamy ją ponadto ze skarbu z Zielonej Bramy, również z pojedynczego egzemplarza [Paszkievicz 2009b], oraz znalezioną luzem w Królewcu i Rumi [Dutkowski 2007: 4, nr 33 i 34]. Odmiana 213 natomiast wystąpiła pierwszy raz w znalezisku dopiero ostatnio, pojedynczo, w Choczewie pod Lęborkiem¹⁶.

Brakteaty z literą V dzielą się na trzy odmiany. Mogą przedstawiać literę V: wygiętą, bez znaków dodatkowych (odmiana 215 według Waschinskiego) lub z gwiazdką u góry (odmiana 216), bądź też prostą, z kulką w środku (odmiana 217). Brakteaty z V to najrzadszy typ z omawianej teraz grupy, mimo to jednak w Jatkach Rzeźniczych mamy dwa egzemplarze odmiany 215. Poza tym jeden okaz tej odmiany wystąpił w tak zwanym skarbie z Żurawca [Kubiak 1998, nr 879], który najprawdopodobniej stanowił fikcję antykwaryczną. Odmiana 217 była reprezentowana przez jeden egzemplarz w późnym depozycie, prawdopodobnie grobowym, z Dąbrówki Królewskiej pod Grudziądzem (ukrytym po 1414 roku) [Kubiak 1998, nr 274], a jeden okaz niewiadomej odmiany wystąpił w Hörsne na Gotlandii [Rasmusson 1939: 201; informacja ilustrowana zdjęciem – niestety, nieczytelny].

¹³ Opracowanie A.M. Kuźmina złożone w „Pomorania Antiqua”.

¹⁴ J. Dutkowski [2007] podaje dwa dalsze egzemplarze z Królewca w zbiorze w Bartoszycach; egzemplarze te wydają się na fotografii autentyczne.

¹⁵ Identyfikację tę potwierdził p. Adam Musiałowski 4 V 2001 r.

¹⁶ Informacja z rynku kolekcjonerskiego. Istnieje niebezpieczeństwo, że zarówno ten, jak i drugi, bardzo podobny egzemplarz, znaleziony jakoby w Gdańsku, a ujawniony przez J. Dutkowskiego [2007: 4, nr 28] to nowoczesne fałszerstwa. Moneta z domniemanym D w skarbie z Radzanowa, 0,075 g, 12,5 mm [Jędrysek-Migdalska 1976, poz. 157] wygląda zupełnie inaczej: nie przedstawia litery D i nie należy do tego typu (informacja p. Elżbiety Jędrysek-Migdalskiej z 28 III 2001).

Jak widzimy, nowe znaleziska – włącznie z materiałem z jatek rzeźniczych – nie zmieniły zasadniczego problemu: monety, które zdają się dobrze pasować do naszych wyobrażeń o bardzo słabo rozpoznanym mennictwie kujawsko-mazowieckim w połowie XIV wieku, pojawiają się jako drobna domieszka do brakteatów obiegających w państwie krzyżackim w Prusach, zarówno w ośrodkach miejskich (Gdańsk, Toruń, Królewiec), jak i we wsiach (Rumia, Dąbrówka Królewska), ale wciąż nie widzimy ich tam, gdzie domyślamy się ich powstania: na Kujawach i Mazowszu, poza jednym tylko skarbem z Gromic.

Ale to nie znaczy, by znaleziska z jatek rzeźniczych niczego nie wniosły do rozpatrywanej problematyki. Przeciwnie, Jatki okazały się największym dotąd znanym skupieniem monet tej grupy. Można powiedzieć, że uwiarygodniły skarb z Zielonej Bramy, gdzie znaleziono trzy okazy z B i jeden z D, które sprawiały wrażenie jakiejś wyjątkowej domieszki. Widzimy teraz, że nie był to wyjątek, że monety takie zdarzały się w obiegu państwa zakonnego. W sposób zawodny wprawdzie, ale jednak wyraźny, znaleziska z Jatek Rzeźniczych wskazują też na pochodzenie tych monet: oto widzimy tu, obok monet miejscowych, krzyżacko-pruskich, niewielkie ilości monet sąsiadów z zachodu (Pomorze, Meklemburgia) i zza morza (Gotlandia, Szwecja, Dania, Anglia). Monet ze wschodu próżno oczekiwać, gdyż w tym czasie ani na Litwie, ani na Rusi ich nie bito. Wydaje się natomiast oczywiste, że na tej samej zasadzie powinniśmy tu spotykać monety polskie, przynajmniej z najbliższych, nad Wisłą położonych ziem. Jeśli nie są nimi brakteaty z literami, to cóż nimi jest? Z tej chociażby konieczności podtrzymujemy sformułowaną wcześniej hipotezę. Jednak wczesna chronologia warstw zawierających większość z tych monet Jatkach, zwłaszcza warstwy określonej jako poziom osadniczy IIa, datowanej przez badacza tego stanowiska, Roberta Krzywdzińskiego, na lata ok. 1340 – ok. 1344 (czyli przed przywilejem Kazimierza Wielkiego dla Bydgoszczy), podnosi wagę skarbu z Gromic, który również wskazuje na wcześniejsze niż 1346 rok powstanie tej grupy. W takim razie litera B oznaczałaby raczej Brześć Kujawski niż Bydgoszcz, a brakteaty z tym znakiem mogły powstać

już w roku 1337. Podkreślić należy, że wciąż mamy do czynienia z atrybucją hipotetyczną, oczekującą na potwierdzenie w znaleziskach kujawskich.

Na koniec jeszcze jeden brakteat niepewnego pochodzenia: moneta z krzyżem greckim z kulkami w kątach. Znana jest ze skarbów z Zielonej Bramy w Gdańsku (1 egzemplarz) i z Kryszkowic na Kujawach (nieznana liczba) [Kubiak 1998, nr 444], oraz ze znalezisk pojedynczych w Fjære w Norwegii (2 egzemplarze) [Svarstad 1955: 108], spichlerza Kobziarz w Gdańsku (1 egzemplarz) [Paszkiwicz 2006b: 479 i n., nr XIV:3], Królewca (1 niepewny) i Lęborka (1 egzemplarz)¹⁷. Moneta ta jest uwzględniana w opracowaniach brakteatów krzyżackich jako odmiana 170b Waschinskiego, bo bardzo przypomina krzyżacki typ *Krzyż łaciński*. Jej znaleziska luźne – poza niezbyt pewną informacją o Fjære – skupiają się na terenie państwa zakonnego. Jeden z dwóch skarbów jest z Kujaw, ale monety krzyżackie na Kujawach tworzą liczne znaleziska gromadne. Oba skarby, w których wystąpił taki brakteat, zawierały także regularny typ *Krzyż łaciński*. To jest jednak pospolity typ, więc jego wystąpienie nie daje mocnego argumentu za przynależnością do tej emisji monety znalezionej w Jatkach. Może to być oboczność typu *Krzyż łaciński*, ale może też być moneta spoza Prus. Sugestię taką daje wyraźna domieszka monet polskich w skarbie z Zielonej Bramy oraz fakt, że na terenie Wyspy Spichrzów typ *Krzyż łaciński* nie wystąpił (jak sądzę, z powodów chronologicznych), a omawiana teraz odmiana – tak. Nie ma na razie danych do rozstrzygnięcia tej kwestii.

Reasumując pierwszy okres depozycji monet w Jatkach Rzeźniczych stwierdzamy, że rozpoczyna się ona faktycznie ok. 1330 roku i trwa z niemalejącą intensywnością. Do ziemi trafiają przede wszystkim monety krzyżackie, ale także dobrze widoczne są monety z zasięgu bezpośrednich kontaktów handlowych Gdańska, zarówno morskich, jak rzecznych. Ich obecność pozwala zakwestionować powtarzany w literaturze pogląd o hermetyczności krzyżackiego rynku monetarnego.

¹⁷ Znalezisko dotychczas niepublikowane, informacja prywatna.

Od reformy Winrycha von Kniprode do reformy Michała Kūchmeistera (1364–1416)

Następny wydzielony okres, choć dłuższy, reprezentowany jest już przez znacznie mniej monet, bo 26. Wśród nich jest aż 12 krzyżackich firchenów (monet czterofenigowych), a tylko siedem pojedynczych fenigów; do tego dwa półskojce (odpowiedniki 16 fenigów) i szeląg (12 fenigów). Ta zmiana wielkości monet niekoniecznie musi poświadczać zmiany w kwotach pieniężnych, jakimi operowano w jatkach. We wcześniejszym okresie po prostu miejscowych monet większych od feniga nie było, a jedynie bardzo nieliczne monety obce [Enno van Gelder 1994: 25]. Rzecz jest jednak bardziej złożona, bo mamy tu wprawdzie 15 większych monet krzyżackich, ale wybitych najpóźniej do 1382 roku – z późniejszego okresu mamy znów tylko fenigi. Jakaś zmiana nastąpiła więc, ale w połowie lat osiemdziesiątych XIV wieku. Być może jednak była to ta właśnie zmiana, która sprawiła, że w ogóle liczba monet deponowanych na tym stanowisku znacznie zmalała: do tego czasu mamy do czynienia z obfitością monet porównywalną z wcześniejszym okresem. Ponieważ funkcja miejsca, o ile wiadomo, nie uległa zmianie, ceny mięsa też nie spadły radykalnie, przyczyn należy upatrywać w technice (rodzaj nawierzchni i jej utrzymywania) bądź w organizacji działalności handlowej. Zwraca jednak uwagę fakt, że podobna przemiana w zbliżonym czasie nastąpiła na Wyspie Spichrzów, choć tam materiał numizmatyczny o parę dekad później przybrał podobną formę co w jatkach. Notabene, różnica w początku sekwencji typów między Jatkami a Wyspą przemawia przeciwko ewentualnej interpretacji fenigów sprzed reformy jako obiegujących bez różnicy po reformie i gubionych również po 1364 roku (a taka interpretacja byłaby prostym wytłumaczeniem niedostatku fenigów wybitych po 1364 roku).

Wśród późnych fenigów zwraca uwagę okaz z orłem nieposiadający dotąd publikowanej analogii. Ów brak analogii wynika raczej z niedostatecznie uważnej inwentaryzacji odmian niektórych typów (typ brakteatu Waschinski 114 miał też inną, znacznie pospolitszą, a także nierejestrowaną w katalogach odmianę), ale moneta wymaga uwagi. Mimo

braku wyraźnych wskazówek chronologicznych, ma ona charakterystyczny kształt orła, spotykany tylko na szelągach wielkiego mistrza Henryka von Plauen (1410–13)¹⁸. Datowanie jej na ten okres pozostaje w pełnej zgodzie z ogólniejszymi ustaleniami dotyczącymi chronologii typów brakteatów krzyżackich.

W dalszym ciągu mamy w badanym okresie dostrzegalny napływ monet krajów sąsiednich, w proporcji podobnej jak poprzednio. Jest więc jeszcze jeden denar pomorski, z Pyrzyca, i jest śląski halerz wrocławski. Ten drugi budzi zainteresowanie z dwóch powodów: jest to moneta spotykana bardzo rzadko, raczej nie z powodu małej kwoty emisyjnej, ale z racji nieużywania drobnych monet na Śląsku do tezauryzacji. Dopiero uważne badania archeologiczne czternastowiecznych stanowisk zaczynają przynosić halerze wrocławskie Karola IV. Inny powód to fakt, że tym razem – chyba po raz pierwszy – nie mamy do czynienia z monetą obcą, która przybyła drogą wodną, lecz, najwyraźniej, drogą kontaktów lądowych. Zauważmy, że wciąż nie ma tu monet polskich bitych w Krakowie.

Zostały do omówienia jeszcze dwa brakteaty, które nie są zupełnie nieznane literaturze, ale nie mają dotąd określeń. Pierwszy z nich, wraz z omówioną poprzednio serią literową, należy do grupy monet podobnych do krzyżackich, lecz zbyt rzadkich i nieregularnie spotykanych. Jest to typ z tarczą z trzema kulkami. To bardzo rzadkie monety, a dzielą się na trzy odmiany: z jedną i dwiema kulkami nad tarczą lub bez żadnego znaku w tym miejscu (w tarczy zawsze kulki są trzy)¹⁹. Ze znalezisk znamy prawie wyłącznie okazy z pojedynczą kulką nad tarczą: ze skarbów z Dąbrówki Królewskiej (1), Sępólna Krajeńskiego III (1) [Mikołajczyk 1975: 561, 565, ryc. 23], Gdańska – Zielonej Bramy (1), z fałszywego skarbu z Żurawca (3?), a także z pojedynczego znale-

¹⁸ Por.: <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=354605&AucID=265&Lot=2410>; <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=247411&AucID=192&Lot=1779>.

¹⁹ Marian Gumowski [1938: 35] podaje także odmianę z trzema kulkami nad tarczą. Są to jednak monety z XIII wieku, które wystąpiły w skarbie z Brzegów nad Nidą i z Prusami nie mają nic wspólnego, toteż Emil Waschinski [1939: 14] słusznie odrzucił tę odmianę z interesującego nas zestawu monet.

ziska w Królewcu (1) [Dutkowski 2007: 17]. Odmiana bez kulki wystąpiła pojedynczo w Płocku (1) [Kubiak 1998, nr 605/V]. Typ ten przedstawia zagadnienie podobne do poprzednich: jest to moneta sprawiająca zewnętrzny pozór krzyżackiej, jednak w obrębie regularnego mennictwa krzyżackiego nie widać dla niej miejsca: jest zanadto nieliczna i zbyt rzadko występuje w skarbach monet krzyżackich. Widzimy przy tym, że choć przypomina typ krzyżacki *Tarcza z krzyżem I* (między innymi poprzez kulki nad tarczą), to jest od niego znacznie późniejsza, bo pojawia się dopiero w skarbach ukrywanych od ok. 1364 roku. Nie widać, by regularnie współwystępowała czy to z krzyżacką *Tarczą z krzyżem I*, czy to z *Tarczą z gwiazdą II*, co dałoby podstawy do domysłu, że to jakaś uboczna odmiana któregoś z tych typów. Najwyraźniej więc jest to moneta niekrzyżacka z lat sześćdziesiątych XIV wieku, choć mogła być wybijana i później.

Jednakże, w przeciwieństwie do serii literowej, brakteaty tego typu nie dają nam na stemplu zrozumiałej wskazówki dotyczącej miejsca ich pochodzenia. *Tarcza z trzema kulkami* nie występuje ani w heraldyce Zakonu Krzyżackiego, ani też w heraldyce ziem sąsiadujących. Najwyraźniej więc nie był to herb, ale pseudoheraldyczny znak wyróżniający tę właśnie emisję monety. Mamy tu natomiast wskazówkę innego rodzaju, której w serii literowej nam brakowało: znalezisko takiej monety w Płocku. Skoro to nie jest moneta krzyżacka, nie wystarczy nam powiedzieć, że znaleziska takie są na północnym Mazowszu częste. Znalezisko płockie pozwala na wysunięcie hipotezy, że jest to moneta mazowieckiego księstwa płockiego. Jeśli (zgodnie z chronologią skarbu z Zielonej Bramy) umieścimy jej emisję w latach sześćdziesiątych, to przypadnie ona na panowanie w Płocku króla polskiego Kazimierza Wielkiego (1355–1370) [szerzej zob.: Swieżawski 1970; przedruk: 1997].

Drugi zagadkowy brakteat oznaczony jest literą S, jego forma jednak nie jest tak wyraźnie krzyżacka i nie spotykamy monet tego typu w standardowych zestawieniach brakteatów krzyżackich. Analogiczna moneta wystąpiła w skarbie z Sępólna Krajeńskiego (wazyła 0,20 g) [Mikołajczyk 1975: 564, 565, ryc. 126]. Dwie kolejne zostały wystawione na aukcjach War-

szawskiego Centrum Numizmatycznego (z niewiadomego znaleziska, wazyła 0,14 g i miała około 11–12 mm średnicy)²⁰ oraz Poznańskiego Domu Aukcyjnego i Podlaskiego Gabinetu Numizmatycznego (znaleziona jakoby na południe od Inowrocławia, 0,112 g, 12,5 mm)²¹. Jeszcze jedną, niewiadomego pochodzenia (0,24 g), opublikował Jarosław Dutkowski [2007: 6], który w dodatku uznał bez dowodów ni wątpliwości, że jest to moneta księcia mazowieckiego Siemowita III (1348/50–1381)²². Argumentem miał być rzekomy denar tegoż Siemowita III z nieco podobną literą S.

Kwestia atrybucji brakteatu winna być jednak rozpatrzona porządnie, bez skrótów i z uwzględnieniem wszystkich – tak przecież nielicznych – danych. Skarb z Sępólna wskazuje, że jest to moneta z końca XIV lub początku XV w. To prawda, że skarb ten zawierał sporo wcześniejszych brakteatów krzyżackich, ale są one typowym składnikiem skarbów brakteatowych z tego regionu: widać, że brakteaty te długo utrzymały się w tezauryzacji (niekoniecznie zaś w obiegu). Jeśli brakteat z S nie pojawił się w skarbach wcześniej, nie może być datowany na wcześniejszy okres. Oba pewne znaleziska (Sępólno, Gdańsk) wzięte razem sugerują, że moneta pochodzi z rejonu północnej Wielkopolski lub wschodniego Pomorza. Gdyby znalezisko spod Inowrocławia było prawdziwe, poświadczaloby szerszy obieg tej monety i skłaniałoby do rozszerzenia obszaru poszukiwań.

Pierwsza analogia do naszej monety, jaka się nasuwa, to szwedzki obol brakteatowy typu Lagerqvist XXX:7. Lars Olaf Lagerqvist [1970] przypisał te monety królowi Magnusowi II Erikssonowi w końcu panowania, w latach sześćdziesiątych XIV w., jednak znaleziska szwedzkie świadczą o wcześniejszym ich powstaniu, gdzieś na początku XIV w. Przeciwnie zaliczeniu naszej monety do tej grupy świadczy nie tylko rozbieżność chronologiczna między znaleziskami szwedzkimi a skarbem z Sępólna, ukrytym po 1410 roku, ale także fakt, że monety szwedzkie wykonano

²⁰ Warszawskie Centrum Numizmatyczne, Aukcja 37 (1 grudnia 2007), nr 74.

²¹ Poznański Dom Aukcyjny, Podlaski Gabinet Numizmatyczny, Aukcja 10 (31 marca – 1 kwietnia 2007), nr 75. Metryka znaleziskowa nie jest tutaj pewna.

²² Autor ten podaje inne daty panowania Siemowita III – niewiem, skąd wzięte.

ze srebra próby powyżej 0,900, a litera S na nich jest nieznacznie szersza. Ta pierwsza okoliczność w przypadku żadnej ze znalezionych w Polsce monet z S nie zachodzi. I choć opracowując monety ze znalezisk do inwentarza Stanisławy Kubiakowej sam przywołałem – ze znakiem zapytania – analogię szwedzką, sądzę teraz, że było to pochapne.

Nie ma też żadnych danych do uznania, że jest to w Gdańsku moneta miejscowa, czyli krzyżacka. Bardziej prawdopodobne byłoby jej miejscowe pochodzenie w przypadku skarbu z Sępólna, który został ukryty na północno-wschodnim krańcu wielkopolskiego województwa kaliskiego, w Ziemi Nakielskiej, a zatem w obrębie Korony, ale na terenie nadanym w 1388/90 roku w lenno księżętom pomorskim: Wacisławowi VII, Bogusławowi VIII i Barnimowi V (stan ten trwał do 1395 roku) [Guldon, Powierski 1974: 222; Zientara 1969: 1–19]. Choć nie można wykluczyć, że zarówno Nakło, jak części Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej – będące w rękach Małgorzaty, wdowy po Kazimierzu Słupskim (1377–1379), Władysława II opolskiego (1378–1392) i Aleksandra Wigunta kiernowskiego (1390–1392) – miały odrębną monetę, to jednak nie da się chyba wyjaśnić na tym tle litery S. Próbę objaśnienia jej jako inicjał nazwy Słupska i odniesienia do wymienionych książąt słupskich z góry odrzucam jako mało wiarygodną. Najbliższym znanym nam lokalnym emitentem monety było dominium Łobzenica, dysponujące przywilejem Władysława Łokietka z 1314 roku, wykorzystanym ponownie w końcu XVI wieku [Paszkiwicz 1986: 14–17]. Ze względu na peryferyczne położenie Łobzenicy trudno być pewnym, że przywilej z 1314 roku nie był już wówczas wykorzystywany, natomiast kontakty Łobzenicy z Gdańskiem przytaczane są w ogólnych opracowaniach jako jedna z głównych linii rozwojowych tego miasteczka. Istnieje więc jakieś prawdopodobieństwo, że brakteat z S jest monetą łobżeńską. Nie udało się jednak ustalić właścicieli Łobzenicy na przełomie XIV/XV wieku, toteż trop ten nie może być – przynajmniej na razie – sprawdzony.

Litera S występuje – jak to zauważył Dutkowski – na denarze dwustronnym o nieczytelnych legendach, na którego drugiej stronie jest orzeł w koronie.

Już od dwudziestu lat wiadomo, że nie jest to moneta mazowiecka, choć spójnej propozycji atrybucji wciąż brak. Obecnie wiemy nawet, że napis na jednej z jej stron głosi *Regis Polonie*, co wyklucza Siemowita. Być może jest to królewska moneta dla księstwa sieradzkiego [Paszkiwicz 2006a: 23–34, tam wcześniejsza literatura]. Inna rzecz, że podobieństwo litery S na tym denarze i badanym brakteacie (choć oczywiście zachodzi) świadczy tylko, że taki kształt litery S był w drugiej połowie XIV i na początku XV wieku używany – a o tym można się przekonać z licznych inskrypcji²³. Analogia ta zatem nie przybliża nas do określenia pochodzenia naszej monety. Teoretycznie można by próbować przypisać brakteat z S do Sieradza, ale nic nie wskazuje na to, by czterdzieści lat po reformach Kazimierza Wielkiego wciąż w środku Polski wybijano lokalne brakteaty. Sąsiednia część Nowej Marchii i pomorskie Księstwo Słupskie (tu by się przynajmniej znalazło wyjaśnienie dla S) posługiwały się wtedy, na ile nam wiadomo, denarami dwustronnymi typu *Vinkenauge* [Szczurek 2007: 45–51].

W takiej sytuacji za najbardziej prawdopodobne można uznać przypisanie tej monety księciu mazowieckiemu, nie Siemowitowi III jednak, ale jego synowi o tym samym imieniu, który w latach 1374–81 władał pod zwierzchnictwem ojca w Czersku, Liwie i Rawie, a – w wyniku podziału Mazowsza z bratem Januszem I – w latach 1381–1426 pod jego władzą znalazł się Płock, Rawa, Sochaczew, Gostynin, Płońsk i Wiza [Samsonowicz 1994: 224]. To właśnie Siemowit IV w latach 1382–1383 pretendował do korony polskiej. W 1383 r. zajął Kujawy Brzeskie (południowe), a w następnym roku Ziemię Łęczycką; próbował też opanować zarówno Wielkopolskę, jak Kraków. W wyniku pokoju zawartego z królową Jadwigą w grudniu 1385 roku zatrzymał Kujawy Brzeskie jako zastaw za 10 000 kop groszy praskich, wykupiony przez polską parę królewską dopiero w 1397/8 roku. W 1388 roku Władysław Jagiełło nadał mu Księstwo Bełskie,

²³ Np. kielich z Kłobucka z 2. połowy XIV w. i kielich ze Stopnicy z 1362 r. [Trelńska 1991: 38, nr 30 i 36]. Rzecz ciekawa, że egzemplarz brakteatu z Warszawskiego Centrum Numizmatycznego, podobnie jak denar *Regis Polonie*, mają nieco odmienny szczegół: wyraźny węzeł w środku litery, który nie ma analogii wśród zestawionych przez Trelńską przykładów.

które – choć uszczuplone – utrzymali również jego następcy [Swieżawski 1981; 1997: 137–155; Guldon, Powierski 1974: 229].

Bełz z wielu względów nie wchodzi tu w grę, ale nie można odrzucić możliwości wybitcia brakteatu z inicjałem S przez Siemowita IV zarówno na Kujawach Brzeskich (wtedy siedziby mennicy upatrywać trzeba w Brześciu), jak i na Mazowszu Płockim, w jego stolicy. Za Kujawami przemawiałby rozkład geograficzny znalezisk (zwłaszcza, gdyby to spod Inowrocławia było prawdziwe), jednak za Mazowszem – chronologia skarbu z Sępólna, ukrytego po 1410 roku, kilkanaście lat po utracie Brześcia przez księcia. Dane pomiarowe znanych monet, niestety, nie przyniosą nam wskazówek, bo zarówno Kujawy, jak Mazowsze były w strefie monety toruńskiej. Należy jednak zaznaczyć, że także osoba Siemowita wciąż pozostaje hipotezą, przynajmniej do czasu stanowczego odrzucenia możliwości wybitcia tej monety w Łobżenicy.

Dalsze etapy (od 1416 do 1900 roku)

Mimo pewnych wahań liczby odkrywanych monet w kolejnych odcinkach czasowych, proces ich akumulacji w ciągu pięciu wieków jest jednostajny i nieznaczny. Z kolejnej fazy mennictwa, od reformy Michała Kuchmeistera aż do czasu przejścia emisji monety w zachodniej części Prus przez trzy wielkie miasta (1416–1457; jest to zarazem końcowy okres panowania krzyżackiego w Gdańsku, trwającego do 1454 roku), mamy zaledwie dwie monety. Obie są krzyżackimi brakteatowymi fenigami, toteż stwierdzić można, że kontynuują widoczną w poprzednim okresie tendencję spadkową, a zarazem wciąż poświadczają dominację w obiegu monety miejscowej. Monety te bowiem można bez większego ryzyka zinterpretować jako zguby dokonane podczas zakupów w Jatkach Rzeźniczych.

Fenigi krzyżackie z tego czasu prezentują mało charakterystyczny motyw krzyża greckiego, nie tylko trudny do odróżnienia od analogicznych motywów używanych na monetach innych panów mennicznych, ale i od wcześniejszych i późniejszych monet krzyżackich lub za krzyżackie uważanych. W dodat-

ku, mimo bardzo długotrwałej emisji (1416–1460), wśród monet tych trudno wskazać odmiany wcześniejsze i późniejsze, bo proporcje poszczególnych elementów rozszerzanego ku końcom krzyża wydają się dość labilne.

Wśród pięciu monet z siedemdziesięciolecia autonomicznego mennictwa Prus Królewskich (1457–1527) mamy dwa fenigi elbląskie, jeden szeląg gdański i jeden toruński. Mimo dość wyraźnych zmian formy głównego motywu, tarczy herbowej, fenigi elbląskie nie mają mocnej chronologii bezwzględnej – a wiemy, że bito je przez niemal cały ten okres [Biskup 1997: 61–64]. Znalezione tu monety wyglądają jednak raczej na wcześniejsze odmiany. Podobny jest problem z szelągami toruńskimi: choć noszą imię króla Kazimierza Jagiellończyka, zmarłego w 1492 roku, wiadomo, że były wybijane jeszcze w pierwszych dekadach XVI stulecia²⁴. Niestety, nie mamy podstawy do zawężenia chronologii okazu znalezionej na badanym stanowisku.

W jatkach rzeźniczych w Gdańsku nie znaleziono ani jednego szeląga gdańskiego z lat 1457–1523, mimo że są to najczęściej spotykane monety wśród szelągów miast pruskich. Zamiast tego znaleziono szeląg już z samego końca badanego okresu (1525?), z emisji znacznie mniej licznej i bardzo rzadkiej w znaleziskach i kolekcjach (podobny zaobserwowano w Gdańsku tylko na stanowisku Lastadia [Paszkievicz 2013: 56]). Nieobecność lub bardzo niewielką reprezentację szelągów gdańskich Kazimierza Jagiellończyka obserwujemy i w innych znaleziskach z terenu Gdańska [Paszkievicz 2006c: 421], toteż możemy uogólnić, że szelągi te występują w mieście znacznie rzadziej niż można oczekiwać choćby na podstawie ich frekwencji w luźnych znaleziskach na przykład na Mazowszu. Świadczyć to może o jakichś ograniczeniach w wewnętrznej emisji gdańskich szelągów, monet – dodajmy – niezbyt dobrej jakości.

Szóstą monetą z omawianego teraz okresu jest półgrosz Jana Olbrachta, jedyna moneta Korony Pol-

²⁴ Na tak długą emisję szelągów miejskich z imieniem Kazimierza wskazuje forma szelągów gdańskich, bardzo podobnych monetom wybijanym z imieniem Zygmunta I i datą 1524, a także wzmianki w dyskusjach stanów pruskich nad kwestiami monetarnymi [zob. np.: O. Volckart 1996: 231].

skiej w badanym materiale. W jakiejś mierze można uznać, że odzwierciedla on ten sam niezbyt obfity strumień napływu monet z południa, jaki był odbijany w zagadkowych brakteatach, omówionych powyżej w materiale z pierwszego stulecia Jatek. Napływ królewskich półgroszy na teren Prus nie był mile widziany przez władze wielkich miast, ale nie mogły one jawnie przeciwstawić się królowi i na wszelkie zarzuty o dyskryminację monety polskiej niezmiennie zapewniały, że cieszy się ona w Prusach pełnym uznaniem [Kubiak 1986: 117–122; zob. też np.: Musiałowski 2001: 13]. W rezultacie spotykane są w materiale gdańskim dość często, choć w niedużej liczbie.

Z kolejnego stulecia mamy ledwie cztery monety: szeląg Prus Królewskich Zygmunta I, dreiling Prus Książęcych Jerzego Fryderyka, szeląg ryski Zygmunta III i denar węgierski Rudolfa. Choć tak nieliczne, są reprezentatywne i dokumentują miejscowy rynek pieniężny i jego przemiany, jakie można było zaobserwować na innych stanowiskach gdańskich. Monety Prus Królewskich przez ostatnie trzy ćwierci XVI wieku są dobrze widoczne na gdańskim rynku, a w ostatniej dekadzie stulecia i w następnym ćwierćwieczu dominują tutaj monety mennic Rzeczypospolitej (koronne, litewskie, ryskie oraz Prus Książęcych) [Paszkiwicz 2006c: 424]. Również denar węgierski nie jest osobiwością: takie monety były stale rejestrowane jako element obiegu monetarnego Polski i Litwy tej epoki, również w Gdańsku²⁵.

Po załamaniu się polskiej emisji bilonu w 1627 roku, na rynek Rzeczypospolitej wchodzi obfitą falą drobne monety wybijane w mennicach szwedzkich Inflant i książęcych Prus – a także zajętego przez Szwedów pruskiego Elbląga. Później, w latach sześćdziesiątych, gdy unia monetarna Prus Królewskich z Polską i Litwą zostaje zerwana, codzienny obieg obsługują pruskie szelągi miejskie i książęce. I tak w Jatkach Rzeźniczych, wśród siedmiu monet z tego okresu – do końca XVII wieku – mamy dwa szelągi elbląskie (królów Gustawa II Adolfa szwedzkiego i Michała polskiego), szeląg ryski (Gustawa II Adol-

fa), szeląg Prus Książęcych i dwa półtoraki Gustawa II Adolfa, bite w Elblągu jako królewska moneta szwedzka. Do tego znaleziono jeszcze fałszywy szeląg ryski z imieniem Karola XI (1660–97), bity prawdopodobnie w Suczawie. Od 1662 roku rynek Rzeczypospolitej zalały fałszywe szelągi, wybite w nowocześnie wyposażonej mennicy, lecz w czystej miedzi, miast w niskopróbnym srebrze. Dotarły one również, choć niezbyt licznie, do Gdańska [Paszkiwicz 2006c; 2013: 273]. Obecnie w numizmatyce polskiej (i nie tylko) panuje pogląd, że wszystkie monety o takich cechach wybito w mennicy gospodarskiej w Suczawie, dawnej stolicy Mołdawii, a emisja ta trwała najprawdopodobniej do roku 1664 [Mikołajczyk 1980: 197–224; Szłapinski 1997: 113–136]. Przeoczono bowiem odnotowany przez literaturę rumuńską fakt, że szelągi imitujące monety ryskie Gustawa II Adolfa bito również w zbliżonym czasie w miejscowości Snagov na Wołoszczyźnie [Rosetti 1935–1942: 150–152]. Sądząc jednak z imienia władcy, nie jest to przypadek monety odkrytej w jatkach rzeźniczych.

Nie ma w Jatkach żadnych monet gdańskich z tego okresu, gdy tymczasem szelągi miejscowe od lat sześćdziesiątych XVII wieku pojawiają się na innych stanowiskach w mieście. Ten brak w Jatkach może być wynikiem szczupłości materiału.

Wiek XVIII reprezentowany jest przez osiem monet. Trzy szelągi pruskie Fryderyka Wilhelma I, moneta brandenburska Fryderyka II (dobry grosz), trojaki: śląski i pruski tego władcy, dwie monety gdańskie Augusta III (szeląg i szóstak) – składają się i tym razem na dość typową pozostałość obiegu monetarnego, wykazującą znaczące zbieżności z materiałem z kościoła św. Jana. Niemal całkowicie odpowiadają one zaobserwowanej tam prawidłowości, że w pierwszej połowie stulecia bezwzględnie dominują szelągi Królestwa Pruskiego, w drugiej zaś – a dokładnie po 1752 roku, kiedy obniżono standard tych monet – w ich miejsce wchodzi szelągi miast pruskich i większe monety monarchii Hohenzollernów. Różnicą jest tylko grosz brandenburski (1/24 talara), moneta nadzwyczaj pospolita, a jednak nie znaleziona w kościele św. Jana, co by sugerowało, że nie funkcjonowała ona w codziennym obrocie Gdańska [Paszkiwicz 2006c: 428].

²⁵ Jeden okaz z kościoła św. Jana [Paszkiwicz 2006c: 422–423]. Później znaleziono następny na ul. Gnilnej, fałszywy okaz w Theatrum Gedanense [Paszkiwicz 2013: 34]. Pięć egzemplarzy znaleziono w Kanale Raduni [Dutkowski 1987: 224].

Monety z pierwszych lat XIX wieku, pruska i gdańska, podlegają tendencji widocznej w poprzednim stuleciu. O ile jednak moneta gdańska to szeląg I Wolnego Miasta, typowy i często znajduwany, o tyle moneta pruska wyróżnia się wielkością – jest to 1/3 talara, a więc moneta dość okazała. Nie zmienia to oczywiście interpretacji tych monet jako zgub z obiegu, ale pokazuje, że obieg ten nie był ograniczony do monet najdrobniejszych. Także następne monety dziewiętnastowieczne – wyłącznie należące do grupy urzędowo obowiązujących we wcielonym do Prus Gdańsku – to nie tylko najdrobniejszy fenig, ale także ½ grosza srebrnego oraz pięcio- i dziesięciofenigówka. Kończą one sekwencję monet odnalezionych w gdańskich Jatkach Rzeźniczych.

Podsumowanie

Z kilkudziesięciu stanowisk przebadanych w ostatnich dwóch dekadach w obrębie historycznego centrum Gdańska znamy mniej lub bardziej obszerne inwentarze numizmatyczne (zob. Paszkiewicz 2013). Jak widzieliśmy, we wczesnej fazie do porównań służył przede wszystkim materiał z Wyspy Spichrzów, a w późniejszych okresach najbliższą analogią był zestaw monet z kościoła św. Jana. W obu przypadkach oznacza to, że w Jatkach Rzeźniczych gubiono przede wszystkim najdrobniejsze monety z codziennego obiegu – te, którymi płacono podczas dokonywanych tutaj zakupów. Zwraca jednak uwagę ów zestaw wyjątkowych brakteatów z drugiej połowy XIV i początku XV wieku, dla których dopatrujemy się pochodzenia kujawskiego i mazowieckiego. Nie miały one analogii ani w jednym, ani w drugim miejscu, ale – przynajmniej w pewnym zakresie – w skarbie z Zielonej Bramy. Można więc stwierdzić, że monety, których używano do zakupów w jatkach rzeźniczych, nieco się różniły od tych, którymi płacono na Wyspie Spichrzów.

Materiał z jatek w ogóle nie zawiera liczmanów, które były dobrze widoczne na Wyspie Spichrzów, a nieliczne egzemplarze spotkaliśmy także w kościele św. Jana – są zresztą typowym dla Gdańska znaleziskiem. Nie było tu też żetonów żebraczych, spo-

radycznie rejestrowanych na innych stanowiskach. I to potwierdza ścisły związek tutejszych numizmatów z obiegiem pieniężnym, jednocześnie pozwala twierdzić, że liczmany – wbrew sugestiom niektórych badaczy – nie przyjmowały w Gdańsku roli drobnej monety w funkcji pieniężnej (mogły ją przyjmować w innych funkcjach, na przykład magicznej, ale to nie należy do naszego tematu).

Monety z jatek rzeźniczych nie tylko przyniosły nowe informacje o ustroju monetarnym Prus krzyżackich i pozwoliły nam zajrzeć do sakiewki czternastowiecznego gdańszczanina, dokonującego zakupów na targu (a także, w mniejszej mierze, jego późnych wnuków), ale zidentyfikowały kierunki napływu monet obcych do miasta. Nieoczekiwane a bardzo interesujące okazały się zwłaszcza informacje dotyczące mennictwa polskich sąsiadów krzyżackich Prus w drugiej połowie XIV i na początku XV wieku. Monety pozwoliły też na dostrzeżenie, że w latach osiemdziesiątych XIV wieku nastąpiła jakaś zmiana w funkcjonowaniu jatek, której charakteru na podstawie samych monet orzec nie sposób, powodująca znaczny spadek liczby deponowanych tu numizmatów.

Po sporządzeniu niniejszego opracowania i zbiorczej publikacji znalezisk kumulatywnych z obszaru Gdańska [Paszkiewicz 2013] ukazały się opracowania kolejnych bogatych w monety stanowisk. Na ulicy Chmielnej 73-74 odkryto m.in. duński penning Eryka Glippinga, dwa pomorskie denary *Vinke-naugen* z XIV wieku i aż trzy egzemplarze złych szelągów króla Zygmunta Starego z 1525 roku [J. Dutkowski, *Monety z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73-74 w Gdańsku*, W: Dantiscum, t. I, red. R. Krzywdziński, Gdańsk 2016: 103-137]. Materiał z Twierdzy Wisłoujście, zasadniczo nowożytny, zawierał m.in. denar węgierski z XVI wieku [P. Milejski, *Numizmaty*, W: Gdańsk, Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013-2014, red. J. Dąbal, K. Krawczyk, T. Widerski, Gdańsk 2015: 373-388]. Wskazane analogie, pochodzące z obszarów zasadniczo różnych pod względem funkcjonalnym, potwierdzają udział tych gatunków monety w gdańskim obiegu pieniężnym, co może być najciekawsze w odniesieniu do duńskiego pennin-

ga. Na Wyspie Spichrzów był on z pewnością jeszcze bardziej przestarzały niż w jatkach.

Chronologia pruskich brakteatów Zakonu Krzyżackiego została sprecyzowana głównie dzięki materiałowi z jatek. Rozwiązanie tego problemu [Paszkievicz 2009a] okazało się jednak nieostatecz-

ne w świetle bardzo wyraziście datowanych znalezisk z Barczewka, z badań Arkadiusza Koperkiewicza. Zmuszają one do przemyślenia drobnych przesunięć w chronologii i atrybucji niektórych typów brakteatów z połowy XIV wieku.

Katalog monet

1. **Anglia**, Edward II, pens (szterling), ok. 1311 – ok. 1312¹, Londyn. Av. +EDWARANGLDNSHYB, głowa króla na wprost, w koronie z uszkodzonym lewym mniejszym fleuronem, draperia z dwóch klinów. Rv. CIVI-TAS-LON-DON, długi krzyż, w kątach grupy 3 kulek. North 1060/2 (class 11a2). Srebro, obcięty, 1,03 g, 18,4 mm. *Przejsicie, warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D). Warstwa ta powstała podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.*² Nr inw. pol. 799.
2. **Brandenburgia**, Fryderyk II, dobry grosz (1/24 talara), r. ? (1781-86), Berlin. Av. monogram FR, z boków data \7-\|. Rv. 24 / \\\EN / \\\ER / A, gałązki palmy. Bilon, skorodowany, 1,81 g, 19,0 mm. *Halda*. Nr inw. pol. 89.
3. Fryderyk Wilhelm III, 1/3 talara 1802, Berlin. Av. FRIEDR.WILHELM III KCENIG VON PREUSSEN, popiersie króla w mundurze i peruce w lewo. Rv. DREI EINEN R . THALER, ukoronowana tarcza francuska z Orłem pruskim z regalami, flankowana datą 18 - 02, u dołu dwie gałązki lauru przewiązane wstęgą, pod przewiązką A. Obrzeże ozdobne, 14 nacięć (testujących?).

¹ North datuje za starszą literaturą na okres ok. 1310-ok. 1314, nowe datowanie zawdzięczam opinii pana dra Martina Allena z Cambridge.
² Wszystkie opisy i interpretacje stratygrafii (wyróżnione kursywą) według p. Roberta Krzywdzińskiego, któremu serdecznie dziękuję za te dane.
- Henckel 2089. Srebro, 7,93 g, 28,8 mm. *Wkop pod kamienicę przy ul. Mariackiej*. Nr inw. pol. 31.
4. **Dania**, Eryk VI Menved, penning, 1310–1319, Lund. Av. litera A z poprzeczką górną i środkową łamaną, na zewnątrz kulki. Rv. krzyż równoramienny o przekrzyżowanych ramionach, na zewnątrz kulki. Mansfeld-Büllner 285. Bilon, znaczne ubytki pokorozyjne, 0,16 g, 16,4 mm. *Św. Ducha 43, warstwa użytkowa z wnętrza domu IV z parceli C. Poziom osadniczy IIa, ok. 1340 r. – ok. 1344 r.* Nr inw. pol. 1273.
5. Krzysztof II, penning, 1320-26, Roskilde lub Jutlandia Północna. Av. gwiazda pięcio- lub sześciopromienna. Rv. krzyż o masywnych ramionach. Mansfeld-Büllner 546 lub podobny. Bilon lub miedź, 0,56 g, 14,1 mm. *Warstwa niwelacyjna jatki 10. Poziom osadniczy IIb, od ok. 1344 r. do 1346-1347 r.* Nr inw. pol. 1070. Atrybucja przypuszczalna ze względu na znaczny stopień zniszczenia monety.
6. **Elbląg**, Kazimierz IV Jagiellończyk, fenig brakteatowy, lata 1460. lub 1470. Tarcza o owalnej podstawie dzielona w pas, w górnym polu krzyż wklęsły, w dolnym wypukły. Waschinski Elbing 1c. *Warstwa rozbiórkowa związana z destrukcją szkieletowych konstrukcji ścian jatek rzeźniczych II i III rzędu. Poziom osadniczy VI, ok. 1630 r. – XVIII/XIX w.* Nr inw. pol. 36.
7. Kazimierz IV, fenig brakteatowy, 4. ćwierć XV w. Tarcza dzielona w pas, w górnym polu krzyż wklęsły, w dolnym wypukły. Waschinski Elbing

- 2b. Bilon, pokruszony, niekompletny. *Warstwa rozbiórkowa związana z destrukcją szkieletowych konstrukcji ścian jatek rzeźniczych II i III rzędu. Poziom osadniczy VI, ok. 1630 r. – XVIII/XIX w.* Nr inw. pol. 26.
8. Gustaw II Adolf, szeląg r.? (1629-34, prawdopodobnie 1632). Av. GV\AD\GR, pod koroną monogram GA w enklawie, niżej tarczka ze Snopkiem. Rv. OLIDVSCV... 2 (?), słabo widoczny herb Elbląga na kartuszu. KS 9592. Bilon, 0,25 g, 15,1 mm. *Pierwsza warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 234.
9. Michał, szeląg b.d. (1671-73). Av. MR w ligaturze pod koroną, u dołu kulka. Rv. [SO]LID[VS] / CIV[IT]AT[IS] / [E]L[B]ING[E]N, u góry rozeta, u dołu tarczka z herbem Elbląga. KS 7140. Bilon, skorodowany, 0,36 g, 15,0 mm. *Warstwa niwelacyjna wschodniego przejścia jatek rzeźniczych w VIII poziomie osadniczym, 1897 r. – 1945 r.* Nr inw. pol. 182.
10. **Gdańsk**, Zygmunt I, szeląg 152? (1525?). Av. *SIGMVND°D°G°R°POL, **Orzeł na tarczy ostrołukowej nakrytej koroną.** Rv. +CIVITAS°DANSC°15Z, herb Gdańska na tarczy ostrołukowej. KS 7262-4; Voßberg Städte 343(?). Bilon, 1,06 g, 18,5 mm. *Warstwa rozbiórkowa związana z destrukcją szkieletowych konstrukcji ścian jatek rzeźniczych II i III rzędu. Poziom osadniczy VI, ok. 1630 r. – XVIII/XIX w.* Nr inw. pol. 19.
11. August III, szeląg r.? (1753-63). Fragment monogramu A3. Rv. ...DAN..., niżej godło herbu Gdańska. Resztkę skorodowanej monety. Bilon, 0,06 g. *Wypełnisko wkopu pod drewniany przewód wodociągowy łączący kolektor z ulicy Mariackiej i Św. Ducha i przebiegający pod przejściem wschodnim jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy VII, XVIII/XIX w. – 1897 r.* Nr inw. pol. 87.
12. August III, 6 groszy 1763. Av. D\G-AVGVST-III-R-POL\M-D-L-R-P-D-S-&EL, popiersie króla w koronie i płaszczu w prawo. Rv. MON-ARGENT · CIVIT-GEDAN, dwa lwy trzymają owalną tarczę z herbem Gdańska, pod nią R E CE / 1763. KS 7758. Bilon, 1,89 g, 23,1 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 18.
13. I Wolne Miasto, grosz 1809. Av. herb podtrzymywany przez dwa lwy, w odcinku 1809. Rv. legenda otokowa nieczytelna, EIN / GROSCHEN, dwa liście palmowe przewiązane wstęgą, niżej M. Pląge II:48. Miedź, skorodowany, 2,39 g, 20,1 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 22b.
14. **Gotlandia**, gote (örtug), Visby, 1340-1361 (?). Av. ...ITAS... (**majuskuła gotycka**), lilia wieńcząca Drzewo Życia i fragmenty innych ornamentów (krzyżyków?). Rv. legenda niewidoczna, dolna partia Baranka Bożego z proporczykiem. Ułamana, ok. 1/5 monety. Srebro, zgięty i złamany, 0,27 g. *Warstwa niwelacyjna wschodniego przejścia jatek rzeźniczych; poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 221. Z powodu fragmentaryczności monety chronologia bezwzględna niepewna (może być późniejsza).
15. **Księstwo Dobrzyńskie (?)**, denar brakteatowy, po 1337 r., Bobrowniki (?). Litera D, z lewej trzy kulki. Waschinski 214. Srebro, skorodowany i pokruszony. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 504.
16. **Kujawy**, Inowrocław (*Vladislavia*) albo Władysław Biały lub Władysław Garbaty, denar brakteatowy, po 1337 r. Litera V. Waschinski 215. Srebro, 0,14 g, 13,2 mm. *Warstwa niwelacyjna jatk 3, 4, 5, 6 i 7. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 101.
17. jw. Srebro, ubytki korozyjne, 0,09 g, 13,5 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 617.
18. Kazimierz Wielki (?), denar brakteatowy, Brześć Kujawski (?), po 1337 r. Litera B i fragment grupy trzech kulek z lewej. Waschinski 211. Srebro, znaczne ubytki korozyjne, 0,13 g, ok. 14 mm. *Przejście, warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D). Warstwa ta utworzyła się podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 756.
19. jw. Srebro, znaczne ubytki korozyjne, 0,09 g, 13,5 mm. Św. Ducha 43, *warstwa użytkowa w wnętrza domu IV z parceli C. Poziom osadniczy IIa, ok. 1340 r. – ok. 1344 r.* Nr inw. pol. 1349.
20. Kazimierz Wielki (?), denar brakteatowy, Brześć Kujawski (?), po 1337 r. Waschinski 212. Litera B i krzyż z lewej. Srebro, obłamany, 0,08 g, 13,6 mm. Św. Ducha 43, *przejście ław. Warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D), uformowana podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 1000.
21. **Mazowsze (?)**, Kazimierz Wielki (?), denar brakteatowy, lata sześćdziesiąte XIV w., Płock (?). Tarcza ostrołukowa, na niej przypuszczalnie trzy

- kulki, nad nią kulka. Waschinski 103. Srebro, obłamany, 0,09 g, 14,2 mm. *I rząd ław, jatka 28, warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych, poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 595.
22. **Mazowsze lub Kujawy (?)**, Siemowit IV (?), denar brakteatowy, Płock lub Brześć (?), koniec XIV – początek XV w. Litera S. Sępólno 126. Srebro, uszczerbiony, 0,13 g, 13,9 mm. *Trzecia warstwa użytkowa jatki 4. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 40.
23. **Meklemburgia**, fenig brakteatowy, 2.-3. ćwierć XIV w. (1359-64, Wismar?). Łeb tura na wprost, między rogami V, pod mordą 4 punkty, 23 promienie na wale. Oertzen 151, Kirial 1300. Srebro, 0,27 g, 16,3 mm. *Warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 461.
24. **Mołdawia**, Eustachy Dabija, fałszywy szeląg ryński Karola XI, data „12” (1662-4), Suczawa(?). Av. CAROLVSDGREXS-, monogram CR pod koroną bez dolnej obręczy. Rv. SOLIDVSCIVIRIC·1·2-, mały herb Rygi na kartuszu zwieńczonym akantem. Miedź, nieco zgięty, skorodowany, 0,39 g, 15,0 mm. *Wypełnisko wkopu pod drewniany przewód wodociągowy łączący kolektor z ulicy Mariackiej i Św. Ducha i przebiegający pod przejściem wschodnim jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy VII, XVIII/XIX w. – 1897 r.* Nr inw. pol. 93.
25. **Niemcy**, Wilhelm I, 5 fenigów 1875, Berlin. Av. Orzeł Rzeszy Niemieckiej, u dołu przy krawędzi A - A. Rv. DEUTSCHES REICH 1875 / · PFENNIG -, w polu 5. Miedzionikiel, 2,05 g, 18,0 mm. *Warstwa rozbiórkowa związana z destrukcją szkieletowych konstrukcji ścian jatek rzeźniczych II i III rzędu. Poziom osadniczy VI, ok. 1630 r. – XVIII/XIX w.* Nr inw. pol. 29.
26. Wilhelm II, 10 fenigów 1900, Karlsruhe. Av. Orzeł Rzeszy Niemieckiej, u dołu przy krawędzi G - G. Rv. DEUTSCHES REICH 1900 / · PFENNIG -, w polu 10. Miedzionikiel, 3,43 g, 21,1 mm. *Św. Ducha 45, odgruzowanie.* Nr inw. pol. 6.
27. **Polska**, Jan Olbracht, półgrosz, 1492-8, Kraków. Av. \OДЄTЯxЯLBERTI, Orzeł w koronie w prawo (herald.). Rv. +REGISx-POŁODIE, korona, nad nią trójliść, pod nią Róża. KS 387. Srebro, 0,60 g, 18,1 mm. *Warstwa stanowiąca pozostałość po rozbiórcze frontowych ścian jatek rzeźniczych z III rzędu. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 13.
28. **Pomorze**, Biskupstwo Kamieńskie, denar *Vinkenaugē*, men. Kołobrzeg, 2. lub 3. ćwierć XIV w.³
- Av. mitra biskupia na wprost, zdobiona dużymi perłami. Rv. dwa skrzyżowane pastorały, u dołu między nimi półksiężyc barkiem w dół (!). Srebro, ubytki, 0,13 g, 12,2 mm. DbgP 185 var. *Warstwa stanowiąca pozostałość po pożarze jatki 12, 13, 14, 15, 16/17 (jatka podwójna) i 18. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 156. Literatura nie zna dotychczas odmiany z księżycem odwróconym barkiem w dół.
29. Pyrzyce, denar *Vinkenaugē*, ok. 1360 – ok. 1390 (?). Av. rozeta z rozszereżonymi płatkami, w środku pierścien. Rv. brak stempla, częściowy negatyw Av. DbgP 223a. Srebro, 0,15 g, 11,3 mm. *Warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 229.
30. Szczecin, denar *Vinkenaugē*, 2.-4. ćwierć XIV w. Av. trójwieżowa brama z hełmem w prześwicie. Rv. brak stempla, częściowy negatyw Av. DbgP 246-8. Srebro, ubytki, 0,11 g, 11,3 mm. *Z podczyszczania między murami 5 i kamienicy.* Nr inw. pol. 129.
31. Szczecin, denar *Vinkenaugē*, ok. 1355-1408. Av. trójwieżowa brama z hełmem w prześwicie. Rv. niewyraźny gryf kroczący w lewo (heraldycznie w prawo). DbgP 248. Srebro, ułamany, 0,17 g, 11,6 mm. *Czwarta warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 466.
32. Pomorze (?), denar *Vinkenaugē*, XIV w. Av. stojący władca dzierży w prawicy miecz sztychem w górę, reszta nieczytelna. Rv. nieczytelny. Bilon, klejony, 0,09 g, 11,4 mm. *Warstwa niwelacyjna I rzędu jatek rzeźniczych z IV poziomu osadniczego.* Nr inw. pol. 38.
33. Pomorze (?), denar *Vinkenaugē*, 2.-4. ćwierć XIV w. (?). Brak czytelnych śladów stempla, który jednakże był; jedynie forma krążka wskazuje na pochodzenie monety. Srebro, klejony, ubytki, 0,11 g, 12,2 mm. *Warstwa niwelacyjna jatki 2. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 114.
34. **Prusy**, fenig brakteatowy *Tarcza z krzyżem I*, ok. 1307/8-ok. 1317/18. *Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią sześciopromienna gwiazda. Waschinski 53.* Srebro, znaczne ubytki korozyjne, 0,10 g, 14,7 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 657. Niezwykle rzadka odmiana, być może niekrzyżackie naśladownictwo.
35. jw. *Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki. Waschinski 80b.* Srebro, ubytki, klejony, 0,07 g, 15,1 mm. *Pierwsza warstwa użytkowa jat-*

³ W sprawie podstaw datowania zob. Paszkiewicz 2011.

- ki 4. *Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 58.
36. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki. Waschinski 80b. Srebro, ubytki korozyjne, złuszczenia, ułamany, 0,21 g, 14,4 mm. *Jatka 7, warstwa niwelacyjna. Poziom osadniczy I, ok. 1335 r. – ok. 1340 r.* Nr inw. pol. 1206.
37. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki. Waschinski 80b var. Srebro, szczerba, 0,18 g, 14,5 mm. *Jatka 7, warstwa niwelacyjna. Poziom osadniczy I, ok. 1335 r. – ok. 1340 r.* Nr inw. pol. 1203.
38. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki, z których górna wchodzi na wał otokowy, rogi tarczy stykają się z wałem otokowym. Waschinski 80c. Srebro, znaczne ubytki korozyjne, 14,5 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 503.
39. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki, z których górna wchodzi na wał otokowy, górne rogi tarczy przedłużone do wału otokowego. Waschinski 80c. Srebro, ubytki korozyjne, 0,09 g. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 625.
40. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki. Waschinski 80d. Srebro, obłamany, 0,16 g, 13,6 mm. *Przejście, warstwa niwelacyjno-izolacyjna nawieszona po rozbiórce domu III i jego zaplecza, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 1129.
41. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, z wyciągniętymi bocznymi krawędziami, nad nią trzy kulki. Waschinski 80 g. Srebro, obłamany, 0,11 g, 14,2 mm. *Św. Ducha 44, warstwa 1328.* Nr inw. pol. 309.
42. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy duże kulki, z których górna wchodzi na wał otokowy, górne rogi tarczy ostre, dolny oparty na wale otokowym. Waschinski 80 odm. Srebro, obłamany, 0,14 g, 15,0 mm. *Św. Ducha 43, I rząd kramów od wschodu, jatka 19, warstwa niwelacyjna. Poziom IVa/b, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 293.
43. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy duże kulki, z których górna wchodzi na wał otokowy, górne rogi tarczy ostre, dolny oparty na kulce na wale otokowym. Waschinski 80 odm. Srebro, ubytki, ułamany, 0,13 g, 13,8 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 549.
44. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki, z których górna wchodzi na wał otokowy, dwa rogi tarczy ostre, dolny oparty na wale otokowym. Waschinski 80 odm. Srebro, ubytki korozyjne, 0,16 g, 14,6 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 660.
45. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki, z których górna wchodzi na wał otokowy, rogi tarczy ostre, z prawej prawdopodobnie ślad wgniecenia od rewersu. Waschinski 81. Srebro, ubytki, zgnieciony, 0,15 g, 15,0 mm. *Przejście, warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D). Warstwa utworzona podczas fazy B II poziomemu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 755.
46. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki. Waschinski 81. Srebro, szczerby, spłaszczony, 0,13 g, 15,1 mm. *Jatka 7, warstwa niwelacyjna. Poziom osadniczy I, ok. 1335 r. – ok. 1340 r.* Nr inw. pol. 1205.
47. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, nad nią trzy kulki. Waschinski 81 (?). Srebro, połamany, ok. 2/3 monety, klejony, 0,12 g. *Pierwsza warstwa użytkowa jatki 4. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 56.
48. jw. Fragment tarczy ostrołukowej, nad nim widoczne dwie z trzech kulek, z których górna wchodzi na wał otokowy. Waschinski 80-84. Srebro, ubytki korozyjne, 0,09 g, 14,1 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 622.
49. jw. Tarcza trójkątna z krzyżem, na rogach kulki, u góry kulka. Waschinski 87 odm. (tam tarcza ostrołukowa). Srebro, obłamany, 0,16 g, 13,6 mm. *Przejście, warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D). Warstwa uformowana podczas fazy B II poziomemu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Mimo trójkątnego kształtu tarczy, fenig ten nie należy do grupy monet z tarczą trójkątną i podniesionym polem (Waschinski 57-60, 76-79). Nr inw. pol. 822.
50. jw. Tarcza ostrołukowa z krzyżem, elementy zewnętrzne niewidoczne. Waschinski ?. Srebro, silnie skorodowany, ubytki korozyjne. *Druga warstwa użytkowa z wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 631.
51. Fenig brakteatowy *Krzyż łaciński*, ok. 1317/8-ok. 1327/8. Krzyż łaciński flankowany dwoma prostymi krzyżykami. Waschinski 151a. Srebro, ułamany, pogięty, 0,10 g. *Warstwa użytkowa wschod-*

- niego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r. Nr inw. pol. 432.
52. jw. Krzyż łaciński, mocno rozszerzany na końcach, flankowany dwoma krzyżykami. Waschinski 151a. Srebro, ubytki pokorozyjne, 0,13 g, 15,1 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 517.
53. jw. Krzyż łaciński flankowany dwoma prostymi krzyżykami. Waschinski 151a. Srebro, pogięty, 0,12 g, 13,9 mm. *Warstwa użytkowa z wnętrza domu V, utworzona podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 958.
54. jw. Krzyż łaciński, dolna część niezachowana. Waschinski 151 (?). Srebro, ubytki korozyjne, połamany, klejony, 0,05 g. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 619.
55. jw. Krzyż łaciński flankowany dwoma prostymi krzyżykami. Waschinski 152. Srebro, ubytki korozyjne, 0,16 g, 14,3 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 644.
56. jw. Krzyż łaciński flankowany dwoma prostymi krzyżykami. Waschinski 152. Srebro, ułamany, ok. 4/5 monety, klejony, 0,08 g, 15,0 mm. *Jatka 7, warstwa niwelacyjna. Poziom osadniczy I, ok. 1335 r. – ok. 1340 r.* Nr inw. pol. 1204.
57. jw. Krzyż łaciński flankowany dwoma krzyżykami. Waschinski 152 (?). Srebro, ubytki korozyjne, 0,10 g, 14,5 mm. *I rząd ław, jatka 28, warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych, poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 578.
58. jw. Krzyż łaciński flankowany dwoma skośnymi krzyżykami. Waschinski 158a. Srebro, ubytki pokorozyjne, 0,09 g, 13,9 mm. *Przejście, izolacja/klepisko wewnątrz budynku D na zapleczu posesji C. Poziom osadniczy IIa, ok. 1340 r. – ok. 1344 r.* Nr inw. pol. 1254.
59. jw. Krzyż łaciński flankowany dwoma skośnymi krzyżykami. Waschinski 158b. Srebro, uszczerbiony, ok. 3/4 monety, 0,11 g, 14,7 mm. *Wypełnisko negatywu rozebranej ściany jatki 6 i 7. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 116.
60. Fenig brakteatowy *Krzyż łaciński* (?), ok. 1317/8-ok. 1327/8 (?). Krzyż łaciński flankowany nieczytelnymi znakami. Waschinski 151-164. Srebro, ubytki korozyjne, ok. 1/2 monety, 0,07 g, 13,5 mm. *Jatka 11, warstwa użytkowa z pomieszczenia 1, 2 i 3 domu III. Poziom osadniczy IIb, od ok. 1344 r. do 1346-1347 r.* Nr inw. pol. 1041.
61. Fenig brakteatowy *Brama II*, ok. 1327/8-1337/8. Brama o łukowatym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami zwieńczonymi trójliściami. W bramie krzyż kawalerski. Waschinski 116a. Srebro, uszczerbiony, ok. 4/5 monety, 0,14 g, 14,6 mm. *Pierwsza warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 960.
62. jw. Brama o łukowatym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami zwieńczonymi trójliściami. W bramie krzyż kawalerski. Waschinski 116a (?). Srebro, 2 spatynowane fragmenty. *Przejście, warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynków F i D), utworzona w ciągu fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 757.
63. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami, na każdym trójliść. W bramie krzyż tzw. kawalerski. Waschinski 116b. Srebro, 0,12 g, 13,8 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 520.
64. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami zwieńczonymi trójliściami, w bramie krzyż o rozszerzanych końcach. Waschinski 117a. Srebro, skorodowany, 0,13 g, 13,6 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 474.
65. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami o niewyraźnych zwieńczeniach. W bramie krzyż lub trójliść. Waschinski 116-117, 121-3 (odbicie stempla niewyraźne). Srebro, 0,21 g, 13,4 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 643.
66. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami, boczne zwieńczone kulkami, środkowy krzyżem lub trójliściem. Waschinski 121-2. Srebro, skorodowany, ułamany, ok. 3/5 monety, 0,09 g. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 624.
67. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami, na bocznych kulkach, na środkowym krzyż lub czwórliść, reszta niewidoczna. Waschinski 121-122 (?). Srebro, ubytki korozyjne, zachowana ok. 1/4 monety. *Św. Ducha 44, warstwa 1491.* Nr inw. pol. 411.

68. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami zwieńczonymi kulami. W bramie duży, niewyraźny krzyż. Waschinski 123a. Srebro, spłaszczony, uszczerbiony, 0,14 g. *Warstwa pierwotna (calec) w miejscu, gdzie w I poziomie osadniczym powstał dom I*. Nr inw. pol. 1377.
69. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami zwieńczonymi kulami. W bramie duży, niewyraźny krzyż. Waschinski 123a. Srebro, uszczerbiony, 0,12 g, 14,2 mm. *Warstwa użytkowa jatki 5. Poziom osadniczy IIa, ok. 1340 r. – ok. 1344 r.* Bez nr inw. pol.
70. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami zwieńczonymi kulami. W bramie duży, niewyraźny krzyż. Waschinski 123. Srebro, uszczerbiony, ubytki korozyjne, ok. $\frac{3}{4}$ monety, 0,10 g, 14,0 mm. *Warstwa użytkowa jatki 6 i 7. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 112.
71. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami zwieńczonymi kulami. W bramie prawdopodobnie duży, niewyraźny krzyż. Waschinski 123 (?). Srebro, spłaszczony, uszczerbiony, 0,15 g. *Warstwa izolacyjna i niwelacyjna usypana na całej działce B przed wzniesieniem domu I i III, a także budynków gospodarczych A i B. Poziom osadniczy I, ok. 1335 r. – ok. 1340 r.* Nr inw. pol. 1275.
72. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami, każdy zwieńczony kulą. W bramie duża kula (?). Waschinski 126 (?). Srebro, 0,11 g, 14,1 mm. *Warstwa użytkowa jatki 4. Poziom osadniczy IIa, ok. 1340 r. – ok. 1344 r.* Nr inw. pol. 1046.
73. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami — środkowy w formie krzyża. W bramie 3 kule. Waschinski 128. Srebro, skorodowany, ułamany, klejony, ok. $\frac{3}{5}$ monety, 0,10 g, 14,4 mm (chyba nieco rozspłaszczony). *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 24.
74. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami — środkowy w formie krzyża. W bramie 3 kule. Waschinski 128. Srebro, skorodowany, ułamany, ok. $\frac{3}{5}$ monety, destrukcyjna. *Warstwa stanowiąca pozostałość po pożarze jatki 12, 13, 14, 15, 16/17 (jatka podwójna) i 18. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 150.
75. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami — środkowy w formie krzyża. W bramie 3 kule. Waschinski 128. Srebro, skorodowany, ułamany, ok. $\frac{3}{5}$ monety, 0,09 g, 13,9 mm. *Warstwa użytkowa jatki 20. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 194.
76. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami zwieńczonymi kulkami. W bramie 3 kule. Waschinski 128. Srebro, skorodowany, ułamany, spłaszczony, ok. $\frac{4}{5}$ monety, 0,18 g, 14,6 mm. *Św. Duchy 43, przejście ław. Warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D), utworzona podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 999.
77. jw. Brama o prostokątnym prześwicie, z trzema oknami i trzema słupami — środkowy w formie krzyża. W bramie 3 kule. Waschinski 128. Srebro, ubytki pokorozyjne, ok. $\frac{3}{5}$ monety, 0,16 g, 14,2 mm. *Przejście, warstwa niwelacyjno-izolacyjna nawieziona po rozbiórce domu III i jego zaplecza, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 1065.
78. Fenig brakteatowy *Korona II*, ok. 1337/8-1345. Korona o dwóch skrajnych fleuronach prostych, w środku krzyż. Waschinski 137a. Srebro, obłamany, ubytki korozyjne, klejony, 0,06 g. *Warstwa niwelacyjna I rzędu jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 48.
79. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach prostych, w środku krzyż. Waschinski 137a. Srebro, ubytki korozyjne, 0,11 g, 13,5 mm. *Przejście, warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D). Warstwa ta utworzyła się podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 825.
80. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach prostych, w środku krzyż. Waschinski 137a. Srebro, ubytki korozyjne, spłaszczony, 0,10 g, 14,3 mm. *Św. Duchy 43. Warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D), uformowana w ciągu fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 955.
81. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach prostych, w środku krzyż. Waschinski 137a. Srebro, obłamany, spłaszczony, 0,16 g, 14,2 mm. *Warstwa użytkowa z zaplecza posesji B, za domem III. Uformowała się przez długi okres (fazy A i B II poziomu osadniczego), także w budynkach gospodarczych A i B, od ok. 1340 r. do 1346-1347 r.* Nr inw. pol. 1169.
82. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach rozchylonych, w środku krzyż. Waschinski 137b. Srebro, obłamany, ubytki korozyjne, 0,11 g, 14,5

- mm. *Warstwa użytkowa jarki 5. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 49.
83. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach rozchylonych, w środku krzyż. Waschinski 137b. Srebro, obłamany, ubytki korozyjne, 0,10 g (+ drobne fragmenty), 13,7 mm. *Warstwa użytkowa jarki 5. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 53.
84. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach rozchylonych, w środku krzyż. Waschinski 137b. Srebro, obłamany, ubytki korozyjne, 0,05 g. *Pierwsza warstwa niwelacyjna jarki 4. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 95.
85. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach rozchylonych, w środku krzyż. Waschinski 137b. Srebro, pokruszony na liczne drobne fragmenty. *I rząd ław, warstwa użytkowa jarki 30. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 451.
86. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach rozchylonych (prawy niewidoczny), w środku krzyż. Waschinski 137b. Srebro, uszczerbiony, ubytki korozyjne, 0,10 g, 13,3 mm. *Św. Ducha 43, przejście ław. Warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D), uformowana w ciągu fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 995.
87. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach rozchylonych, w środku krzyż. Waschinski 137b. Srebro, uszczerbiony, ubytki korozyjne (ok. 2/3 monety), 0,12 g, 13,5 mm. *Warstwa niwelacyjno-izolacyjna nawieziona po rozbiórce domu III i jego zaplecza, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 1066.
88. jw. Korona o dwóch skrajnych fleuronach wygiętych, w środku krzyż. Waschinski 142b. Srebro, uszczerbiony, 0,09 g, 13,9 mm. *Warstwa niwelacyjna III rzędu jatek rzeźniczych z IV poziomu osadniczego.* Nr inw. pol. 131.
89. Fenig brakteatowy *Prostokąt-D*, ok. 1345-ok. 1353. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym słupie krzyż, z boku krzyż, u dołu gwiazdka(?). Waschinski 200b(?). Srebro, ubytki korozyjne, 0,10 g, 14,3 mm. *Warstwa stanowiąca pozostałość po pożarze jarki 2, 3, 4, 5, 6 i 7. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 126.
90. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym słupie krzyż, z boku krzyż, u dołu duża kulka. Waschinski 203a. Srebro, ubytki korozyjne, 0,08 g. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 127.
91. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym słupie krzyż, z boku krzyż, u dołu kulka. Waschinski 205a. Srebro, 0,17 g, 13,8 mm. *Św. Ducha 43, przejście ław. Warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D), uformowana podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 954.
92. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym słupie krzyż, z boku krzyż, u dołu kulka. Waschinski 203a (?). Srebro, pogięty lecz kompletny, 0,09 g, 12,4 mm. *Druga warstwa użytkowa z wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 640.
93. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, prawy niewidoczny, z boku krzyż, u dołu kulka. Waschinski 203a (?). Srebro, pokruszony. *Przejście, warstwa niwelacyjno-izolacyjna nawieziona po rozbiórce domu III i jego zaplecza, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 1128.
94. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym krzyż, z boku krzyż, u dołu kulka. Waschinski 203 (?). Srebro, spłaszczony i skorodowany, 0,14 g, 14,4 mm. *Przejście, warstwa użytkowa z zaplecza posesji B, za domem III. Warstwa ta tworzyła się przez długi okres (fazy A i B II poziomu osadniczego), także w budynkach gospodarczych A i B, od ok. 1340 r. do 1346-1347 r.* Nr inw. pol. 1170.
95. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym słupie krzyż, z boku krzyż, u dołu kulka. Waschinski 203 (?). Srebro, skorodowany, pokruszony. *Jatka 7, warstwa niwelacyjna. Poziom osadniczy I, ok. 1335 r. – ok. 1340 r.* Nr inw. pol. 1213.
96. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, lewy słup nieco pochyły, na prawym krzyż, z boku krzyż, u dołu nieczytelne. Waschinski 200-203. Srebro, ubytki korozyjne, 0,12 g, 14,6 mm. *Jatka 7, warstwa niwelacyjna. Poziom osadniczy I, ok. 1335 r. – ok. 1340 r.* Nr inw. pol. 1207.
97. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym słupie trójliść, z boku niewidoczny, u dołu kulka. Waschinski 204 (?). Srebro, ubytki korozyjne, 0,13 g, 14,8 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 511.
98. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym słupie trójliść, z boku trójliść. Waschinski 204 (?). Srebro, fragment, klejony, ok. 1/3 monety, 0,10 g. *Przejście, warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D). Warstwa ta uformowała się w ciągu fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 758.

99. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, widoczny tylko lewy, u dołu kulka (?). Waschinski 203-5. Srebro, ułamany, ok. 2/5 monety, 0,07 g. Św. Duchy 43, warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 693.
100. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, na prawym słupie trójliść, reszta niewidoczna. Waschinski 204-7. Srebro, okruchy monety. Pierwsza warstwa użytkowa jatk 4. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r. Nr inw. pol. 57.
101. jw. Prostokąt z zatkniętymi dwoma słupami, widoczny tylko lewy, u dołu kulka (?). Waschinski 203-5. Srebro, ubytki korozyjne, ok. 2/3 monety, 0,07 g, 14,9 mm. Jatka 11, warstwa użytkowa z pomieszczenia 1, 2 i 3 domu III. Poziom osadniczy IIb, od ok. 1344 r. do 1346-1347 r. Nr inw. pol. 1040.
102. jw. Widoczne dwa liściowate krzyże ustawione do siebie pod kątem prostym. Waschinski 204-7. Srebro, destrukcja. Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 1052.
103. Fenig brakteatowy Tarcza z gwiazdą II, ok. 1353- ok. 1360. Tarcza z gwiazdą sześciopromienną, nad nią i z dwóch boków kulki. Waschinski 104. Srebro, destrukcja. Warstwa niwelacyjna III rzędu jatek rzeźniczych z IV poziomu osadniczego. Nr inw. pol. 130.
104. jw. Tarcza z gwiazdą sześciopromienną, nad nią i z dwóch boków kulki. Waschinski 104. Srebro, pognieciony i obłamany, 0,04 g. Św. Duchy 43, warstwa niwelacyjna wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r. Nr inw. pol. 423.
105. jw. Tarcza z gwiazdą sześciopromienną, nad nią kulka. Waschinski 106. Srebro, 0,13 g, 13,3 mm. I rząd ław, jatka 27, warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych, poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 609.
106. jw. Tarcza z gwiazdą sześciopromienną, nad nią kulka. Waschinski 106. Srebro, silnie skorodowany, ubytki korozyjne. Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 626.
107. jw. Tarcza z gwiazdą sześciopromienną, nad nią kulka. Waschinski 106. Srebro, 0,17 g, 13,7 mm. Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 652.
108. Fenig brakteatowy Brama ze skosem, ok. 1360-63. Prostokąt (brama) zwieńczony trzema kulkami na słupach i przekreślony skosem. Waschinski 188 lub 199. Srebro, pokruszony, ubytki korozyjne. Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r. Nr inw. pol. 107.
109. jw. Prostokąt (brama) zwieńczony trzema kulkami na słupach i przekreślony skosem na kształt litery Z, w prześwicie krzyżyk. Waschinski 198. Srebro, ubytki korozyjne, 0,09 g, 13,2 mm. Św. Duchy 43, przejście ław. Warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynku F i D), utworzona podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 959.
110. jw. Prostokąt (brama) zwieńczony trzema kulkami na słupach i przekreślony skosem na kształt odwróconej litery Z, w prześwicie krzyżyk. Waschinski 199. Srebro, klejony, ok. 3/4 monety, 0,06 g, 13,4 mm. Pierwsza warstwa użytkowa jatk 5. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 1045.
111. jw. Prostokąt (brama) zwieńczony trzema kulkami na słupach i przekreślony skosem na kształt litery Z, w prześwicie krzyżyk. Waschinski 198 lub 199. Srebro, ubytki korozyjne. Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 663.
112. Fenig brakteatowy Zmodyfikowana brama, ok. 1360-63. Dwa słupy, między nimi w połowie wysokości dwie kule, a w górze i w dole dwie gwiazdy. Waschinski 208b. Srebro, ubytki korozyjne, 0,13 g, 13,6 mm. Św. Duchy 43, przejście ław. Warstwa użytkowa całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D), uformowana podczas fazy B II poziomu osadniczego i wraz z III poziomem osadniczym, od ok. 1344 r. do 1367 r. Nr inw. pol. 957.
113. jw. Dwa słupy, między nimi w połowie wysokości dwie kule, a w górze i w dole dwa krzyże. Waschinski 210. Srebro, obłamany, klejony, 0,10 g, 14,3 mm. Pierwsza warstwa niwelacyjna jatk 5. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r. Nr inw. pol. 96.
114. Fenig brakteatowy nieokreślonego typu, 1. połowa XIV w. Moneta silnie zniszczona, nieczytelna. Jedynie forma krążka wskazuje na pochodzenie. Srebro, destrukcja. Pierwsza warstwa niwelacyjna jatk 5. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r. Nr inw. pol. 97.
115. Fenig brakteatowy nieokreślonego typu, 1. połowa XIV w. Moneta silnie zniszczona, nieczytelna. Jedynie forma krążka wskazuje na pochodzenie. Srebro, destrukcja. Warstwa niwelacyjna jatk 2. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r. Nr inw. pol. 115.

116. Winrych von Kniprode, fenig brakteatowy *Krzyż grecki II*, ok. 1364-ok. 1379, Toruń. Krzyż wielkiego mistrza (szeroki krzyż grecki, na którym położony wąski krzyż o ramionach zakończonych poprzeczkami). Waschinski 180. Srebro, ułamany, ok. 2/3 monety, 0,04 g, 12,8 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 529.
117. Winrych von Kniprode, firchen, ok. 1364-ok. 1379 (lub 1416), Toruń. Av. +MAGISTERxGĒDERALIS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. +DOMID[ORVM]xPRVSSIE, krzyż. Voßberg 120. Srebro, 0,52 g, 17,7 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 547.
118. jw. Av. +[MAGIST]ERxGĒDERALIS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. +DOMIDORVMx[P]RVSSIE, krzyż. Voßberg 120. Srebro, 0,64 g, 17,5 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 470.
119. jw. Av. ...AGISTERxGĒDERAL..., tarcza wielkiego mistrza. Rv. +DOM... ...VMxPRVSSIE, krzyż. Voßberg 120. Srebro, ułamany, ok. 3/4 monety, 0,50 g, 17,7 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 42.
120. jw. Av. [+MAGI]STERxG[Ē]DERALIS], tarcza wielkiego mistrza. Rv. [+]DOMIDOR[VM]xPRV[SSIE], krzyż. Voßberg 120. Srebro, ubytki pokorozyjne, 0,43 g, 17,8 mm. *Warstwa użytkowa jatki 6. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 118.
121. jw. Av. ...GIS..., tarcza wielkiego mistrza. Rv. ...RV[MxP]RVS..., krzyż. Voßberg 120. Srebro, obłamany, 0,18 g, 14,3 mm. *Pierwsza warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 139.
122. jw. Av. +MA... ...IS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. ...PRVSS..., krzyż. Voßberg 120. Srebro, skorodowany, ubytek, klejony, 0,32 g, 16,6 mm. *Pierwsza warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 160.
123. jw. Av. +M..., tarcza wielkiego mistrza. Rv. nieczytelny fragment legendy, krzyż. Voßberg 120. Srebro, obłamany, 0,16 g, 13,4 mm. *Św. Ducha 43, warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 452.
124. jw. Av. +MAGISTERxGĒDERALIS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. +DOMIDORVMxPRVSSIE, krzyż. Voßberg 121. Srebro, 0,52 g, 17,4 mm. *Warstwa użytkowa jatki 12 i 13. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 203.
125. jw. Av. +MAGISTERxGĒDERALIS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. +DOMIDORVMxPRVS[SIE], krzyż. Voßberg 121. Srebro, 0,41 g, 16,1 mm. *Pierwsza warstwa użytkowa jatki 4. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 90.
126. jw. Av. +MAGIS[TER]xGĒDERALIS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. +DOMIDORVM[xP]RVS[SIE], krzyż. Voßberg 121. Srebro, 0,38 g, 17,5 mm. *Warstwa stanowiąca pozostałość po pożarze jatki 12, 13, 14, 15, 16/17 (jatka podwójna) i 18. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 154.
127. jw. Av. +MA\\TERx\\DERALIS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. \\OMIDORVMxPRVSSI\\, krzyż. Voßberg 121. Srebro, skorodowany, wyszczerbiony, 0,36 g, 15,8 mm. *Św. Ducha 43, warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 178.
128. jw. Av. +IIAGISTERxGĒDERALIS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. +DOMIDORVMxPRVSSIE, krzyż. Voßberg 121 odm. Srebro, ubytki korozyjne, 0,49 g, 17,5 mm. *Warstwa użytkowa jatki 5. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 54.
129. Winrych von Kniprode, półskojec, ok. 1364-ok. 1379 (lub 1416), Toruń. Av. +MOĀETA:DOMI\\VM↓PRVSSIE, tarcza wielkiego mistrza w sześcioliściu. Rv. \\\\R°MAGRI↑IVDICIVM:DILIGIT, krzyż liliowaty w czwórliściu (pionowo umieszczone pary pierścieni oznaczono tutaj znakiem „:”). Voßberg 115/114. Srebro, skorodowany, 1,68 g, 25,6 mm. *Pierwsza warstwa użytkowa jatki 6. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 1067.
130. jw. Av. +MOĀETA:DOMIDORVM↑PRVSSIE, tarcza wielkiego mistrza w sześcioliściu. Rv. hOĀOR[°]MA[GR]I[↓?]IVDICIVM:DILIGIT, krzyż liliowaty w czwórliściu (pionowo umieszczone pary pierścieni oznaczono tutaj znakiem „:”). Voßberg 116 (?). Srebro, skorodowany, 1,38 g, 26,0 mm. *Św. Ducha 43, I rząd kramów, pierwsza warstwa użytkowa jatki 38. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 525.
131. Winrych von Kniprode, szeląg, 1380-82, Toruń. Av. +MAGSTxWYDRICSxPRIMS, tarcza wielkiego mistrza. Rv. +MOĀETAxĀDORVMxPRVCI, tarcza z krzyżem. Voßberg 133. Srebro, 1,37 g, 20,6 mm. *Św. Ducha 43, warstwa niwelacyjna*

- wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r. Nr inw. pol. 422.
132. Fenig brakteatowy *Orzeł I*, 1391-1393/4 (?). Tarcza ostrołukowa z orłem, u góry i z boków potrójne ramiona krzyża. Waschinski 109. Bilon, pognieciony, ubytki, 0,09 g, 13,3 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 41.
133. Fenig brakteatowy *Orzeł I*, ok. 1404-1406, Malbork (?). Tarcza ostrołukowa z orłem, u góry widoczne podwójne ramię krzyża podłożonego pod tarczę. Waschinski 110b. Bilon, pognieciony, ubytki korozyjne, pokruszony. *Św. Ducha 46, warstwa 917.* Nr inw. pol. 273.
134. Fenig brakteatowy *Orzeł I*, 1391-1406?. Tarcza ostrołukowa z orłem, u góry i z boków pojedyncze ramiona krzyża. Waschinski 111. Bilon, ubytki, 0,14 g, 13,9 mm. *Pierwsza warstwa użytkowa jarki 4. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 55.
135. Fenig brakteatowy *Orzeł I*, 1410-15. Niewyraźny wizerunek orła wpisanego w niewidoczną tarczę trójkątną. Waschinski 114. Bilon, pokruszony, niekompletny. *Warstwa niwelacyjna I rzędu jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 11.
136. Fenig brakteatowy *Orzeł I*, 1410-15. Niewyraźny wizerunek orła wpisanego w niewidoczną tarczę trójkątną. Waschinski 114. Bilon, 0,14 g, 14,0 mm. *Warstwa niwelacyjna III rzędu jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 16.
137. Henryk von Plauen (?), fenig brakteatowy *Orzeł I*, 1410-13 (?). Orzeł wpisany w niewidoczną tarczę ostrołukową, u dołu i z boków pojedyncze ramiona krzyża. Waschinski 114 odm. Bilon, ubytki, 0,23 g, 12,8 mm. *Warstwa użytkowa przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 44. Odmiana dotychczas niezarejestrowana
138. Fenig brakteatowy *Krzyż grecki III*, 2. ćwierć XV w. Krzyż równoramienny o silnie rozszerzanych końcach. Waschinski 179b. Bilon, pęknięty, 0,24 g, 15,0 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 35.
139. Fenig brakteatowy *Krzyż grecki III*, lata 1450. Krzyż równoramienny o silnie rozszerzanych końcach, w jednym z kątów wypukły owal. Waschinski 222 odm. Bilon, obłamany, 0,11 g, 13,1 mm. *Warstwa rozbiórkowa związana z destrukcją szkieletowych konstrukcji ścian jatek rzeźniczych II i III rzędu. Poziom osadniczy VI, ok. 1630 r. – XVIII/XIX w.* Nr inw. pol. 34.
140. **Prusy Królewskie**, Zygmunt I, szeląg r.? (1528-30), Toruń. Av. ...REX[gwiazdka]POLO[gwiazdka]DO[gwiazdka]PRV..., inicjał S pod szeroką koroną. Rv. [róża] SOLIDVS[gwiazdka]PRVSI..., Orzeł ze zbrojnym ramieniem nad lewym (heraldycznie) skrzydłem. KS 3075-8. Bilon, połamany, klejony, ok. $\frac{3}{4}$ monety, 0,35 g, 18,8 mm. *Warstwa niwelacyjna I rzędu jatek rzeźniczych z IV poziomu osadniczego.* Nr inw. pol. 128.
141. **Prusy Szwedzkie**, Gustaw II Adolf, półtorak 1632, Elbląg. Av. GVS.ADO`-D`G`REX`S, pod koroną pięciopółowa tarcza szwedzka, niżej tarczka z cyfrą nominału 3. Rv. MON·NO---REG`SVE, jabłko panowania, w nim cyfry nominału 4, z boków data 3-2, u dołu w tarczce serce i dwie strzały. Ahlström-Almer-Jonsson 4a. Bilon, 0,79 g, 18,9 mm, zgięty. *Wkop pod mur kamienicy przy ul. Mariackiej.* Nr inw. pol. 27.
142. jw., 1633, Elbląg. Av. GVS.ADO---DG`REX`S, pod korona pięciopółowy herb Szwecji ze Snopkiem, u dołu tarczka z niewyraźną cyfrą 3. Rv. *MON·NO`-`REG`SVE`*, jabłko panowania, na nim nominał 24, z boków data 3-3, u dołu tarczka z sercem i dwoma prętami. KS 9613. Bilon, ubytek, 0,61 g, 19,9 mm. *Z odgruzowania parceli św. Ducha 44/45.* Nr inw. pol. 364.
143. **Prusy Książęce**, Jerzy Fryderyk, *Dreiling* (trzeciak) 1593, Królewiec. Av. GEORG`FRID:D:G`DVX`PRVSS [jabłko panowania] (zamiast dwukropków pary pierścieni), Orzeł z ukoronowanym S na piersi. Rv. inicjały GF w enklawie, flankowane datą 15-93, wyżej °III°, niżej tarczka z herbem Zollern między pierścieniami. BftM 1298. Bilon, ubytki, 0,52 g, 15,1 mm. *Prawdopodobnie warstwa rozbiórkowa kramów II rzędu jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy VI, ok. 1630 r. – XVIII/XIX w.* Nr inw. pol. 4.
144. Fryderyk Wilhelm Wielki Elektor, szeląg 1669, Królewiec. Av. FWC na tle berła, pod czapką elektorską. Rv. SOLID / PRUSSIÆ / DUCALIS / 1669, u góry rozetka. BftM 1651. Bilon, 0,54 g, 15,8 mm. *Halda.* Nr inw. pol. 152.
145. Fryderyk Wilhelm I, szeląg 1724, Królewiec. Av. pod koroną monogram FWR, niżej słabo widoczne C G. Rv. SOLID / REGNI / PRUSS / 1724. Henckel 3633. Bilon, 0,48 g, 15,5 mm. *Wypełnisko wkopu pod drewniany przewód wodociągowy łączący kolektor z ulicy Mariackiej i Św. Ducha i przebiegający pod przejściem wschodnim jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy VII, XVIII/XIX w. – 1897 r.* Nr inw. pol. 15.

146. jw., 1733, Królewiec. Av. pod koroną monogram FWR, pod nim C - . - S. Rv. SOLID / REGNI / PRUSS / 1733., u góry rozetka, ślady liniowania stempla. Henckel 3642 var. Bilon, 0,51 g, 16,2 mm. *Wypełnisko wkopu pod drewniany przewód wodociągowy łączący kolektor z ulicy Mariackiej i Św. Ducha, przebiegający pod przejściem wschodnim jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy VII, XVIII/XIX w. – 1897 r.* Nr inw. pol. 92.
147. jw., 1735, Królewiec. Av. pod koroną monogram FWR, pod nim C - rozetka - S. Rv. SOLID / REGNI / PRUSS / 1735*, u góry rozetka. Henckel 3644. Bilon, 0,49 g, 15,6 mm. *Św. Ducha 43, Podsyпка pod posadzkę w piwnicy kamienicy. Poziom osadniczy VIII, 1897 r. – 1945 r.* Nr inw. pol. 14.
148. Fryderyk II, trojak (*Düttchen*), 1782, Królewiec. Av. FRIDE\\\\ BORUSSORUM REX, głowa króla w wieńcu laurowym w prawo. Rv. MONETA-AR\\\\, wlatujący Orzeł z regaliaми, w dole 3 - gr: / 1 7 E 8 2. Bilon, 1,32 g, 18,7 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 17.
149. **Prusy (zjednoczone królestwo)**, Fryderyk Wilhelm III, fenig 1821 (?), mennica nieokreślona. Av. legenda nieczytelna, tarcza z herbem pod koroną królewską. Rv. legenda otokowa nieczytelna, 1 / PFENNIN\ / 1821, znak mennicy nieczytelny. Miedź, skorodowany, 0,85 g, 15,8 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 22a.
150. Fryderyk Wilhelm IV, ½ grosza srebrnego 1843, Berlin. Av. FRIEDR.WILH.IV KOENIG V.PREUSSEN, głowa króla w prawo. Rv. 60 EINEN THALER / · SCHEIDE MÜNZE ·, w polu ½ / SILBER / GROSCHEN / 1843 / A. Bilon, 0,96 g, 15,1 mm. *Św. Ducha 45, warstwa 169.* Nr inw. pol. 8.
151. **Ryga**, Zygmunt III, szeląg 1610. Av. S\\\\S-III-D.G-REX\\\\O), pod koroną inicjał S z tarczką ze Snopkiem. Rv. SO... ..610, kartusz z małym herbem Rygi, nad nim lis biegnący w lewo. Mrowiński 411 lub 412. Bilon, ubytki korozyjne, 0,45 g, 17,3 mm. *Warstwa rozbiórkowa związana z destrukcją szkieletowych konstrukcji ścian jatek rzeźniczych II i III rzędu. Poziom osadniczy VI, ok. 1630 r.- XVIII/XIX w.* Nr inw. pol. 20.
152. Gustaw II Adolf, szeląg 1631. Av. ...X-S, w polu fragment monogramu G. Rv. SOLI... ..S-3-1, fragment kartusza. Mrowiński 480. Bilon, ubytki korozyjne, lakier, 0,23 g, 15,9 mm. *Św. Ducha 43, warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy IVa, po 1367 r. – przed ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 233.
153. **Rzym(?)**, denar, I-II w. (?). Moneta o całkowicie zniszczonych powierzchniach. Określenie na podstawie wielkości, surowca i formy krążka. Srebro, skorodowany, ułamany, 1,45 g, 16,5 mm. *Halda.* Nr inw. pol. 163.
154. **Szwecja**, Magnus II Eriksson, penning brakteatowy, 1354-63, Söderköping. Litera S, na wale otokowym promienie. Lagerqvist XXVIII:3a, Gola-biewski V:1b. Bilon, pokruszony, niekompletny. *Warstwa użytkowa jatk 2, 3, 4. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 153.
155. **Śląsk**, Karol I (IV), halerz, Wrocław, 1362(?) - 1378. Av. +KROL°BOH°REX, Lew dwuogoniasty w prawo (heraldycznie). Rv. + MOДETЯ°WRЯT, Orzeł z przepaską, bez łap, w prawo (heraldycznie). Fbg 95. Srebro, 0,30 g, 13,1 mm. *Warstwa niwelacyjna jatk 3, 4, 5, 6 i 7. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 99.
156. Fryderyk II, trojak (*Düttchen*), 1782, Berlin. Av. FRIDERICUS BORUSSORUM REX, głowa króla w wieńcu laurowym w prawo. Rv. MONETA ARGENT, wlatujący Orzeł z regaliaми, w dole 3 / 17 - 82 / A. Henckel 4265. Bilon, skorodowany, 0,87 g, 17,8 mm. *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 23.
157. **Toruń**, Kazimierz IV, szeląg, 1457 – ok. 1520. Av. *MOДETARAS\\\\RO (S odwrotne), Orzeł z koroną na szyi i ręką z mieczem nad lewym skrzydłem. Rv. *RASI\\\\ROGRPOLO\ (S odwrotne, końcowy fragment dwukrotnie wybity). Voßberg Städte 155, KubPr I.2. Bilon, skorodowany, klejony, 0,53 g, 20,2 mm. *Warstwa rozbiórkowa związana z destrukcją szkieletowych konstrukcji ścian jatek rzeźniczych II i III rzędu. Poziom osadniczy VI, ok. 1630 r. – XVIII/XIX w.* Nr inw. pol. 32.
158. **Węgry**, Rudolf, denar 1592, Krzemnica. Av. RVD... ..S·AV·G·H·B·R·, pięciopółowy herb. Rv. PA... ..I59Z[rozetka]HVNG, Madonna z Dzieciątkiem flankowana literami K - B. Huszár 1059. Srebro, połamany, klejony, 0,27 g, 15,5 mm. *Warstwa stanowiąca pozostałość po pożarze jatk 12, 13, 14, 15, 16/17 (jotka podwójna) i 18. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 155.
159. **Nieokreślony** (Prusy?), brakteat, 1. połowa XIV w. Krzyż równoramienny, w każdym kącie pojedynca duża kulka. Waschinski 170b. Srebro, drobny ubytek, 0,13 g, 14,1 mm. *Warstwa użytkowa jatk 6. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 120. Być może, jest to odmiana krzyżackiego typu *Krzyż łaciński*, ale niewykluczona jest także emisja pozapraska bądź biskupia.

160. (Prusy?), nieczytelny fenig brakteatowy nieokreślonego typu, 2.-3. ćwierć XIV w. (?). Moneta silnie zniszczona, nieczytelna. Jedyne forma krążka wskazuje na pochodzenie. Srebro, destruk. *Pierwsza warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 1056.
161. (Prusy?), nieczytelny fenig brakteatowy nieokreślonego typu, 2.-3. ćwierć XIV w. (?). Dwa fragmenty monety z niezrozumiałym fragmentem figury. Jedyne forma krążka wskazuje na pochodzenie. Srebro, destruk. *Św. Ducha 43, warstwa użytkowa z wnętrza domu IV z parceli C. Poziom osadniczy IIa, ok. 1340 r. – ok. 1344 r.* Nr inw. pol. 1192.
162. (Prusy?), nieczytelny fenig brakteatowy nieokreślonego typu, 2.-3. ćwierć XIV w. (?). Wał monety z niemal zupełnie wykruszonym środkiem. Srebro, destruk, klejony, 0,15 g, 13,9 mm. *Przejście, warstwa niwelacyjna usypana w budynku D, na zapleczu posesji C. Poziom osadniczy IIa, ok. 1340 r. – ok. 1344 r.* Nr inw. pol. 1249.
163. Fragment nieokreślonego, nieczytelnego brakteatu guziczkowego, XIV-XV w. *Pierwsza warstwa niwelacyjna jatki 4. Poziom osadniczy V, ok. 1516 r. – ok. 1630 r.* Nr inw. pol. 94.
164. Skorodowana i pokruszona cienka moneta srebrna, niemożliwa do rozpoznania. XIV-XV w. (?). *Warstwa niwelacyjna przejścia wschodniego jatek rzeźniczych. Poziom osadniczy III, od 1346-1347 r. do 1367 r.* Nr inw. pol. 662.
165. Nieokreślona, nieczytelna moneta, koniec XIV lub I. połowa XV w. Av. fragment obwódki perłkowej i krawędź ostrołukowej tarczy. Rv. nieczytelny. Bilon lub miedź, skorodowany, rozwarstwiony (monetę wybito na krążku z niejednolitej, sklepanej blachy), 0,40 g, 12,9 mm. *Św. Ducha 43, I rząd kramów, warstwa użytkowa jatki 36. Poziom osadniczy IVb, po 1367 r. – ok. 1516 r.* Nr inw. pol. 227.

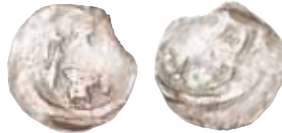
Wykaz skrótów

- Ahlström-Almer-Jonsson — B. Ahlström, Y. Almer, K. Jonsson, *Sveriges besittningsmynt*, Stockholm² 1980
- BftM — E. Bahrfeldt, *Die Münzen- und Medaillen-Sammlung in der Marienburg*, t. I-VII, Danzig-Königsberg 1901-1929
- DbgP — H. Dannenberg, *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin 1893, reed. Leipzig 1976
- Fbg — F. Friedensburg, *Die schlesischen Münzen des Mittelalters*, Breslau 1931
- Golabiewski — M. Golabiewski, *Studie av 1300-talsbrakteater i ett depåfynd från Närke*, „Numismatiska Meddelanden”, t. XXXIV, 1983, 105-122
- Henckel — A. Weyl, *Die Paul Henckelsche Sammlung Brandenburg-Preussischer Münzen und Medaillen*, Berlin 1876, reed. Berlin 1987
- Huszár — L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Budapest-München 1979
- KS — E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, Warszawa 1995
- KubPr — S. Kubiak, *Monety i stosunki monetarne w Prusach Królewskich w 2 połowie XV wieku*, Wrocław 1986
- Lagerqvist — L. O. Lagerqvist, *Svenska mynt under vikingatid och medeltid (ca 995-1521) samt gotländska mynt (ca 1140-1565)*, Stockholm 1970
- Mansfeld-Büllner — H. V. Mansfeld-Büllner, *Afbildninger af samtlige hidtil kjendte danske mønter fra Tidsrummet 1241-1377*, Kjøbenhavn 1964
- Mrowiński — E. Mrowiński, *Monety Rygi*, Warszawa 1986
- North — J.J. North, *English Hammered Coinage*, vol. 2, *Edward I to Charles II 1271-1662*, London³ 1991
- Oertzen — O. Oertzen, *Die mecklenburgischen Münzen des grossherzoglichen Münzkabinetts*, I. Teil, Schwerin 1900, II. Teil, Schwerin 1904
- Plage II — K. Plage, *Monety bite dla prowincyi polskich, przez Austryę i Prusy oraz monety Wolnego Miasta Gdańska, Księstwa Warszawskiego i w obłężeniu Zamościa*, Kraków 1906, reed. Warszawa 1970
- Sępólno — A. Mikołajczyk, *Skarb monet krzyżackich znalezione w Sępólnie Krajeńskim*, „Pomorania Antiqua”, t. VI, 1975, 559-74
- Voßberg — F.A. Voßberg, *Geschichte der Preussischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843, reed. Leipzig 1976
- Voßberg Städte — F.A. Voßberg, *Münzen und Siegel der preussischen Städte Danzig, Elbing, Thorn, so wie der Herzöge von Pomerellen im Mittelalter*, Berlin 1841, reed. Leipzig 1976
- Waschinski — E. Waschinski, *Brakteaten und Denare des Deutschen Ordens*, Frankfurt a. M. 1934; idem, *Brakteaten und Denare des Deutschen Ordens. Nachträge*, Deutsche Münzblätter, R. LVI, 1936, 82-86, 108-112

30.

31.

32.

34.

37.

41.

42.

43.

44.

49.

52.

53.

55.

58.

61.

63.

64.

68.

69.

72.

79.

82.

88.

90.

91.

92.

97.

104.

105.

107.

109.

111.

112.

113.

116.

117.

118.

124.

125.

128.

131.

129.

132.

134.

136.

137.

138.

139.

140.

141.

142.

143.

144.

145.

146.

147.

148.

153.

154.

155.

156.

157.

159.

Bibliografia:

- Allen M.
2005 The Interpretation of Single Finds in England. *British Numismatic Journal* 75, 50–62.
- Biskup M.
1997 Uwagi o późnośredniowiecznej monecie miast Prus Królewskich. W: J. Kawecki, J. Tazbir (red.), *Ludzie kontakty kultura XVI–XVIII w. Prace ofiarowane Profesor Marii Boguckiej*, Warszawa, 61–64.
- Ciołek R.
2001 *Katalog znalezisk monet rzymskich na Pomorzu*, Warszawa 2001.
- Dannenberg H.
1893 *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin (reedycja: Leipzig 1976).
1896 *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter. Nachtrag*, Berlin (reedycja: Leipzig 1976).
1967 *Monety pomorskie w średniowieczu*, oprac. R. Kiersnowski, Warszawa.
- Dutkowski J.
1987 Monety z Kanału Raduni. *Wiadomości Numizmatyczne* XXXI (4), 213–226.
2007 Tajemnicze XIV-wieczne brakteaty z literami. *Przegląd Numizmatyczny*, nr 3 (58), 3–7.
2007a Rzadkie lub nienotowane odmiany brakteatów w znaleziskach z obszaru dawnych Prus. *Przegląd Numizmatyczny* 4, 17.
- Enno van Gelder H.
1994 *Do Ziemi Świętej i Prus: kasa podróżna hrabiego Wilhelma IV*, Toruń.
- Garbaczewski W.
2005 „Mennica bydgoska” Mariana Gumowskiego — pół wieku później. W: M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, wyd. 2, Bydgoszcz, 5–20.
- Grinder-Hansen K.
2000 *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241–1340. Den pengebaserede økonomi og møntcirkulation i Danmark i perioden 1241-ca. 1340*, København.
- Guldon Z., Powierski J.
1974 *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań.
- Gumowski M.
1938 *Krzyżackie brakteaty*, Toruń.
- Gupieniec A.
1958 Monety znalezione na cmentarzysku średniowiecznym w miejscowości Równina Dolna, pow. Kętrzyn. *Rocznik Olsztyński* I, 1958, 157–170.
- Horoszko G. (red.)
2004 *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Szczecin.
- Ivanauskas E.
1997 Møntfund fra Kaliningrad 1894–1992. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 4, 60–70.
- Jasiński K.
2001 *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, Poznań–Wrocław.
- Jensen J.S.
1970 Møntfundet fra Kirial på Djursland. *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, 37–168.
- Jensen J.S., Bendixen K., Liebgott N.-K., Lindahl F.
1992 *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050-c. 1550*, København.
- Jędrysek-Migdalska E.
1976 Skarb brakteatów z Radzanowa nad Wkrą. *Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku* 8.
- Kubiak S.
1986 *Monety i stosunki monetarne w Prusach Królewskich w 2 połowie XV wieku*, Wrocław.
1998 *Znaleziska monet z lat 1146–1500 z terenu Polski. Inwentarz*, Poznań.
- Lagerqvist L.O.
1970 *Svenska mynt under vikingatid och medeltid (ca 995–1521) samt gotländska mynt (ca 1140–1565)*, Stockholm.
- Mikołajczyk A.
1975 Skarb monet krzyżackich znaleziony w Sępólnie Krajeńskim. *Pomorania Antiqua* VI, 559–574.
1980 Falszerska mennica w Suczawie. *Wiadomości Numizmatyczne* XXIV (4), 197–224.
- Musiałowski A.
2001 *Mennice i monety toruńskie 1233/1238–1765. Katalog wystawy*, Toruń.
- Paner H.
1993 Wyspa Spichrzów w Gdańsku. *Pomorania Antiqua* XV, 155–188.
- Paszkiwicz B.
1986 Mennictwo Władysława Łokietka. *Wiadomości Numizmatyczne* XXX, 1–2 [monograficzny].
1998 Skarb skandynawskich brakteatów z Wyspy Spichrzów w Gdańsku. *Pomorania Antiqua* XVII, 265–285.
2000 *Uwagi o monetach z kościoła w Rumi*, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
2003a Brakteaty z literami typu Waschinski 211–217. W: A. Kuźmin (red.), *Międzynarodowa sesja numizmatyczna w Gdańsku z okazji 65-lecia prof. Stanisława Suchodolskiego. Materiały*, Gdańsk, 10–14.
2003b Pojedyncze znaleziska monet – interpretacja. W: M. Gącarzewicz (red.), *Znaleziska monet i metody ich badań. XII Ogólnopolska Sesja Numizmatyczna w Nowej Soli*, Nowa Sól, 83–102.
2005 Denary gniewkowskie. *Wiadomości Numizmatyczne* XLIX, z. 1, 155–171.
2006a Jak Zygmunt Luksemburski nie został królem Polski: kilka uwag o domniemanym skarbie z Hrabuś. W: D. Grossmannová, J. Hásková, J.T. Štefan (red.), *Peníze v proměnách času. Money in Metamorphosis*

- of Time. Geld in Wandel der Zeit. Pieniądz na przestrzeni wieków*, t. V, Ostrava, 23–34.
- 2006b Monety z badań archeologicznych średniowiecznego i nowożytnego Gdańska (1993–1996). *Pomorania Antiqua* XXI, 2006 [2007], 479–542.
- 2006c Monety z kościoła świętego Jana Chrzyciela i świętego Jana Ewangelisty w Gdańsku. *Pomorania Antiqua* XXI, 419–477.
- 2009a *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*, Wrocław.
- 2009b Znaleziska monet a rynek pieniężny: Skarb, pojedyncze monety i liczmany z badań Zielonej Bramy w Gdańsku. W: H. Paner, M. Fudziński, Z. Borcowski (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*, Gdańsk, 59–81.
- 2011 Skarb z pogranicza brandenbursko-pomorskiego (rejon Barlinka i Choszczna) z drugiej połowy XIV wieku. *Numismatický sborník* 26, [2012], (2), 279–302.
- 2013 Moneta w dawnym Gdańsku. Badania archeologiczne w latach 1997–2009. *Archeologia Gdańska* VI, Gdańsk.
- Piniński J.
1976 *Dzieje pieniądza zachodniopomorskiego*, Szczecin.
- Postan M. M.
1973 *The Trade of Medieval Europe: the North*. W: M.M. Postan, *Medieval Trade and Finance*, Cambridge, 92–231.
- Rasmusson N.L.
1939 Kungl. Myntkabinettet [sic], Stockholm, År 1938. *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, 193–202.
- Rosetti D.V.
1935–1942 Bănăria dela Snagov. *Buletinul Societății Numismatice Române* XXIX–XXXVI 81–82, 150–152.
- Samsonowicz H.
1994 *Dzieje polityczne (połowa XIV-początek XVI w.)*. W: A. Gieysztor, H. Samsonowicz (red.), *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, Warszawa.
- Suchodolski S., Jensen J.S.
1992 Fund af en dansk ‘borgerkrigsmønt’ i Schlesien. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 8, 147.
- Svarstad C.
1955 Myntfunnet fra Fjære kirke. *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, 106–109.
- Swieżawski A.
1970 Polityka mazowiecka Kazimierza Wielkiego. *Rocznik Mazowiecki* III, 167–182.
1981 Nadanie ziemi bełskiej Siemowitowi IV. *Przegląd Historyczny* 72 (2), 269–287.
1997 *Mazowsze i Ruś Czerwona w średniowieczu. Wybór pism*, Częstochowa.
- Szczurek T.
2007 *Moneta w Gorzowie Wielkopolskim i okolicy na przestrzeni dziejów*, Gorzów Wielkopolski.
- Szłapinskij W.
1997 Falszywe szelągi wołoskie na rynku pieniężnym województwa ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. *Wiadomości Numizmatyczne* XLI (3–4), 113–136.
- Trelińska B.
1991 *Gotyckie pismo epigraficzne w Polsce*, Lublin.
- Volckart O.
1996 *Die Münzpolitik im Ordensland und Herzogtum Preußen von 1370 bis 1550*, Wiesbaden.
- Waschinski E.
1934 *Brakteaten und Denare des Deutschen Ordens*, Frankfurt a. M. 1934.
1939 Zweiter Nachtrag zu „Brakteaten und Denare des Deutschen Ordens“. *Deutsche Münzblätter* 59, 228–242, 260–261.
- Zapolska A.
2007 Denary rzymskie znajdowane w kontekstach wczesnośredniowiecznych na ziemiach polskich. *Wiadomości Numizmatyczne* LI (2), 149–178.
- Zientara B.
1969 Bydgoszcz, Nakło i hołd w Pyzdrach. Księstwo słupskie a Polska 1386–1411. *Zapiski Historyczne* XXXIV (1), 7–48.

Borys Paszkiewicz

The coins

Excavations yielded 165 coins: one of the 1st–2nd century, 103 dating from 1308 to c.1363 (from the moment of Gdańsk's adopting Teutonic currency up to the monetary reform of Winrich von Kniprode), 26 coins dating from the years c.1364–1416 (up to the monetary reform of Michael Kűchmeister), three broadly dated to the 14th–15th century, two coins dating from 1416–1457 (up to the beginning of Royal Prussian mass minor coinage), five dating from 1457–1527 (up to the monetary union of Prussia and Poland), four dating from 1528–1627 (up until the issue of small change was suspended in the Polish Commonwealth), seven from the period 1628–1700, eight 18th-century coins and six 19th-century coins. Thus, although there are few coins post-dating 1416, the period from 1308 to 1416 is represented by a total of 131 coins – the largest known cumulative coin find of this period in Poland, fully befitting the role of the excavated site.

The Roman coin may have come from an ancient site damaged in the historic past, or else may have been found during the medieval period and reintroduced into circulation. The frequent losing of coins was most probably delayed in relation to the time of issue of the earliest examples, and began in c. 1330 or somewhat later. The coins lost at the Meat Stalls were primarily the smallest ones in everyday circulation – those which would have been used when paying for purchases at the market. They are represented chiefly by Prussian bracteate pfennigs, of which there is a particularly large number dating from pre-1364. There are also a few coins from neighbouring western states (Pomerania and Mecklenburg) and from overseas (Gotland, Sweden, Denmark, England). Of particular note is a group of exceptional bracteates dating from the latter half of the 14th century and the early 15th century, which are attributed to neighbouring Polish lands – Kujawy and Mazowsze. These finds provide a significant contribution to existing knowledge of these very rarely encountered coins.

The next period, though longer (1364–1416), is represented by far fewer coins. They include 12 Teutonic *firchen* (four-pfennig pieces), and only seven single pfennigs; there are also two *halbschoter* (equivalent to 16 pfennigs) and one shilling (12 pfennigs). This change in coin size does not necessarily denote a change in the monetary sums being used for purchases at the meat stalls. During the earlier period there was simply no local coinage larger than a pfennig, and only a very few foreign coins. However, this issue is slightly more complex, because even though we have 15 large Teutonic coins, the latest one was struck no later than 1382, whilst the subsequent period is again represented solely by pfennigs. Hence, a change of some description occurred, but not until the mid-1380s. What the nature of this change was is impossible to determine from the coins themselves.

Coins of the remaining periods, up until the end of the 19th century, are relatively few in number. With several interesting exceptions, they mostly consist of small change which was in local circulation and has been noted at other sites in Gdańsk. Nonetheless, a comparison with finds from various other sites in the city reveals that the coins used in transactions at the meat stalls differed slightly from those used for making payments on Gdańsk's Granary Island (*Wyspa Spichrzów*) – there is a greater predominance of smaller denominations and a larger number of foreign coins. The coin assemblage from the meat stalls does not feature any jetons or beggar's tokens (commonly found in Gdańsk), thus confirming that these coins were strictly linked to the local currency, and also providing evidence of the fact that jetons (in contradiction to the opinions voiced by some scholars) did not take on a monetary role as small change in Gdańsk.

Borys Paszkiewicz – prof. dr hab., historyk, numizmatyk, pracownik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, zainteresowania badawcze: numizmatyka średniowieczna i nowożytna. E mail:borys.paszkiwicz@gmail.com

To nie mogło być w piątek! czyli ślady obecności pielgrzymów w materiałach z badań na stanowisku Ławy Mięsne w Gdańsku*

Do około połowy XIV wieku na mapie średniowiecznej Europy możemy zidentyfikować około 60 centrów pielgrzymkowych, które wytwarzały i sprzedawały własne plakietki pielgrzymie jako swoiste legitymacje. Nie tylko poświadczały one licznym pielgrzymom dotarcie do tego miejsca, ale także stanowiły rodzaj glejtu, zapewniającego w drodze bezpłatne noclegi w schroniskach i hospicjach, życzliwość tubylców, a nawet poszanowanie przez żołdaków. W wieku XV, kiedy znacząco wzrasta popularność pielgrzymek – nie tylko za sprawą rosnącej pobożności, ale także hojnie nadawanych odpustów i przymusowych pielgrzymek sądowych [Zaremska 1995: 147–156] – liczba sanktuariów produkujących plakietki pielgrzymie wzrasta do około 300. Jak dotąd, w wyniku kilkunastoletnich badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie Gdańska, znaleziono ponad 1200 średniowiecznych pamiątek pielgrzymich pochodzących z ponad czterdziestu europejskich sanktuariów. Wchodzą one obecnie w skład Gdańskiej Kolekcji Pamiątek Pielgrzymich, utworzonej przez autora niniejszego artykułu (GKPP) jako wydzielony zbiór w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.

Pośród fragmentów metalowych przedmiotów znalezionych na stanowisku Ławy Mięsne, przekazanych do opracowania przez dr Aleksandrę Pudło (kierownika Działu Archeologicznego Muzeum Gdańska), wyłoniono kilka pamiątek pielgrzymich, które są przedmiotem niniejszego artykułu. Wszystkie jak się wydaje wykonane są z cyny bądź z cyno-ołowiu – metodą odlewania. Jak i kiedy je zgubiono pośród kramów mięsnych? Na pewno nie w dzień postu...

Materiał

Poz. 1; SAZ 255/43/03; kat. 2994; ryc. 1

Chrystus na krzyżu, którego ramiona są zakończone podwójnymi oczkami, wys. 40 mm; szer. 33 mm. Krzyżyki o podobnej stylistyce pochodzą z Lukki w Toskanii i są związane z kultem Volto Santo (święte oblicze). Jednakże na krzyżach z Lukki, nawiązując do pierwowzoru datowanego na przełom XII i XIII w., Chrystus jest w tunice przepasanej pasem (*cingulum*), którego dwie końcówki spływają pośród fałd tuniki. Stylistyka przedstawienia na zabytku z Gdańska nawiązuje do późniejszych przedstawień Chrystusa. Krzyżyk o podobnej formie, także pochodzący z Lukki, datowany na lata 1300–1400 znany jest z Paryża [Bruna 1996: 64–65]. Podobne krzyżyki znane są z Eibeck oraz z Bremy, choć inne są na nich od-

Ryc. 1. Krzyżyk łaciński z binokularowymi zwieńczeniami ramion; SAZ 255/43/03; kat. 2994

Fig. 1. A Latin cross with binocular arm ends; SAZ 255/043/003; cat. 2994

* Tekst oddany do druku w 2014 roku.

wzorowania postaci Chrystusa [baza danych „Kunera” (www.kunera.nl) 08069, 12283]. Także krzyżyki pochodzące ze starszych wykopalisk gdańskich (z Lukki i Stromberga) różnią się wyraźnie od obecnie omawianego znaku z postacią Chrystusa [Paner, Paner 1998: 182, ryc. 10; Paner 2016: 340, 342].

Poz. 2; SAZ 255/43/03; kat. 2995; ryc. 2

Fragment plakietki o wymiarach: wys. 31 mm; szer. 42 mm.

Jest to zwieńczenie jednostronnej, ażurowej plakietki pielgrzymiej, przedstawiające architekturę sakralną w formie trzech kapliczek, przy czym dwie boczne są jednokondygnacyjne, a środkowa dwukondygnacyjna.

Ryc. 2. *Zwieńczenie plakietki ażurowej z Akwizgranu w formie detali architektonicznych. SAZ 255/43/03; kat. 2995*

Fig. 2. *The uppermost fragment of an open-work badge from Aachen, in form of architectural details. SAZ 255/043/003; cat. 2995*

Analogiczna plakietka, umieszczona w okrągłej ramce, została znaleziona w Zutphen (ryc. 3) i pochodzi z Akwizgranu [HP 2: 319, nr 1354; Poettgen 2009: 91, kat. 28]. Przedstawia ona Tronującą Marię z Dzieciątkiem, której towarzyszą – usytuowane po jej obu stronach – dwie postacie. Jedną ręką podtrzymują poprzeczkę, na której umieszczona została głowa Karola Wielkiego w koronie, a obok niej berło, zaś drugą ręką – suknię Najświętszej Marii Panny – jed-

Ryc. 3. *Plakietka ażurowa z Akwizgranu znaleziona w Zutphen (Holandia) z przedstawieniem postaci Karola Wielkiego*

Fig. 3. *An open-work badge from Aachen found in Zutphen (the Netherlands) showing Charles the Great*

ną z najważniejszych Wielkich Relikwii Akwizgrańskich. Plakietka jest datowana w literaturze na drugą połowę XIV wieku. Jej oryginalne wymiary wynoszą: szer. 5,5 cm; wys. 8,2 cm.

Poz. 3; SAZ 255/43/03; kat. 2996; ryc. 4

Dolna część ażurowej plakietki w tordowanej ramce (wys. 41; szer. 45 mm), z przedstawieniem korpusu postaci Marii siedzącej na tronie, która lewą ręką podtrzymuje stojące obok niej Dzieciątko. Zachowały się trzy (z czterech) uszki służące do mocowania tej plakietki. Brak analogii.

Ryc. 4. *Plakietka ażurowa z fragmentarycznie zachowanym przedstawieniem Marii z Dzieciątkiem, pochodząca z nieustalonego sanktuarium; SAZ 255/43/03; kat. 2996*

Fig. 4. *An open-work badge with partially preserved representation of Mary with Child, coming from an unrecognized sanctuary; SAZ 255/043/003; cat. 2996*

Poz. 4; SAZ 255/43/03; kat. 2998; ryc. 5

Głowa mężczyzny w nakryciu głowy, z lokami po obu stronach twarzy (wys. 14 mm; szer. 10 mm), zapewne fragment ażurowej plakietki. Podobne przedstawienie znajdujemy na plakietce znalezionej w Raversijde (Belgia), datowanej na lata 1350–1449 [Koldewej 2006: 128, rys. 7.167]. Nie ustalono jednakże, z jakim kultem lub sanktuarium można identyfikować ten zabytek.

Ryc. 5. Fragment ażurowej plakietki (głowa mężczyzny) z nieustalonego sanktuarium; SAZ 255/43/03; kat. 2998

Fig. 5. A fragment of an open-work badge (a man's head) coming from an unrecognized sanctuary; SAZ 255/043/003; cat. 2998

Poz. 5; SAZ 255/43/03; kat. 3002; ryc. 6

Fragment przedstawienia lwa (?) z otwartym pyskiem i wysuniętym jęzorem, widzianego z prawego profilu, z prawą łapą wysuniętą do przodu i bogato zdobionym korpusem (wys. 30 mm; szer. 32 mm). Brak ścisłych analogii. Jeśli jest to fragment ażurowej plakietki, to raczej była to brosza ozdobna lub znaczek heraldyczny, aniżeli plakietka typu sacrum.

Poz. 6; SAZ 255/43/03; kat. 3003; ryc. 7

Mało charakterystyczna, zapewne pierwotnie okrągła (?), obecnie zdeformowana oprawa szkaple-rzyka lub relikwiarzyka, zdobiona pseudo-granulacją, o wymiarach: wys. 52 mm, szer. 42 mm.

Ryc. 6. Fragment ażurowej (heraldycznej?) plakietki z przedstawieniem lwa; SAZ 255/43/03; kat. 3002

Fig. 6. A fragment of an open-work (heraldic?) badge showing a lion; SAZ 255/043/003; cat. 3002

Ryc. 7. Ramka relikwiarzyka; SAZ 255/43/03; kat. 3003

Fig. 7. A reliquary frame; SAZ 255/403/003; cat. 3003

Poz. 7; SAZ 255/43/03; kat. 3013; ryc. 8

Miniaturowa ampułka pielgrzymia o beczułkowatym kształcie, z dwoma półkolistymi uchwytami po bokach, wys. 19 mm; szer. 17 mm.

Ryc. 8. Miniaturowa ampulka pielgrzymia; SAZ 255/43/03; kat. 3013

Fig. 8. A miniature pilgrim ampoule; SAZ 255/043/003; cat. 3013

Poz. 8; SAZ 255/43/03; kat. 3016; ryc. 9

Mało charakterystyczny, nie zdobiony krzyżyk łaciński (wys. 43 mm; szer. 30 mm) wykonany z pręta o nieregularnym przekroju. Belka pionowa zwęża się ku szczytowi do ok. 5 mm szerokości i rozszerza w partii dolnej do 8 mm, przy grubości 4 mm. Powierzchnia krzyżyka zniszczona drobnymi ubytkami. W dolnej części belki pionowej prawie kwadratowy, nieregularny otwór do mocowania o wymiarach 4 x 4 mm.

Poz. 9; SAZ 255/43/05; kat. 351; ryc. 10

Znak z Rocamadour (GKPP 982)¹ o wymiarach 47 x 56 mm pozyskano w zachodnim przejściu kramów mięsnych, w warstwie nr 15. W warstwie tej zarejestrowano także następujące monety: grosz, Flandria (1322–46); szeląg, Gdańsk, 1808; szterling z lwem, Kliwia (1347–68); kwartnik mały, Kujawy lub Mazowsze Płockie, ok. 1360–70; fenig brakteatowy Krzyż łaciński Prusy, ok. 1317/8–1327/8; fenig brakteatowy Korona II, Prusy, ok. 1337/8–1345; fenig brakteatowy Prostokąt-D Prusy, ok. 1345–1353; firchen Prusy, Winrych von Kniprode, ok. 1364–ok.

¹ GKPP – Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich.

Ryc. 9. Krzyżyk łaciński z otworem do mocowania; SAZ 255/43/03; kat. 3016

Fig. 9. A Latin cross with a hole for a strap; SAZ 255/043/003; cat. 3016

1379; kopiejka fałszywa „1597”, Ruś Moskiewska (1584–98); 3 krajcary (grosz), Śląsk, Wrocław, 1781. Jeśli odrzucimy monety nowożytne jako przypadkowe wtręty do tej warstwy, to czas zdeponowania znaku możemy określić w przedziale od schyłku pierwszej połowy XIV w do lat 70.–80. tegoż stulecia [Paszkiwicz 2009]. Z całej Europy znanych jest około 60 tych znaków, głównie z Francji, Wielkiej Brytanii, Belgii, Holandii, Niemiec, Danii i Szwecji.

Poz. 10; SAZ 255/43/05; kat. 352, ryc. 11

Jest to jednostronna, czworokątna plakietka (GKPP 983) z trójkątnym szczytem, o zachowanych wymiarach: 36,4 x 41,2 mm. Maria Tronująca w koronie na głowie okrytej czepcem z falbankami, trzymająca na kolanach Dzieciątko – niemowlę w powijakach. Po obu stronach Madonny kłosa zbóż (?) lub drzewka z gałązkami zwisającymi nad jej głowę, nad górnymi uszkami dwie sterczynki w kształcie trójlistnych rozetek (odłamane); tył plakietki pokryty plastyczną, ukośną kratką. Wg mojej klasyfikacji jest to typ Gdańskich Pełnych Plakietek Maryjnych odmiana 5, wariant A [Paner, Paner 1998: 180, ryc. 9; Paner 2013; Paner, Trawicka 2009: 194, ryc. 4; Paszkiwicz 2009].

Ryc. 10. Znak pielgrzymi z sanktuarium w Rocamadour; SAZ 255/043/005; kat. 351

Fig. 10. A pilgrim badge from the sanctuary in Rocamadour; SAZ 255/43/05; cat. 351

Ryc. 11. Plakietka pełna z przedstawieniem Marii z Dzieciątkiem; SAZ 255/043/005; kat. 352

Fig. 11. A fully preserved badge showing Virgin Mary with Child; SAZ 255/43/05; cat. 352

Omówienie zabytków²

Znak typu GPPM, odmiana 5, wariant A (wg H. Paner) – poz. 10

Łącznie z Gdańska jest znanych sześć takich znaków. Pochodzą one ze stanowisk: Wyspa Spichrzów [Paner 1993 a i 1993 b; 1999; 2004] – 2 znaki (GKPP 64, 564), Ławy Mięsne (GKPP 983), a także Tandeta–Szeroka–Świętojańska – 3 znaki (GKPP 990, 998, 1003). Znaki z ul. Szerokiej 89, tj. (GKPP 990, GKPP 998) oraz z Szerokiej 95 (GKPP 1003) były znalezione w warstwach o różnej chronologii. Np. znaki GKPP 990 oraz GKPP 998 odkryto w średniowiecznej warstwie niwelacyjnej, wykonanej przy okazji instalowania beczki drenazowej (K1475) na podwórku, zaś znak GKPP 1003 w poziomie niwelacyjnym, o różnorodnej chronologicznie zawartości, utworzonym w trakcie prac mających za zadanie wyrównanie poziomu pomieszczenia wewnątrz kamienicy murowanej (znalazy się tu nawet zabytki datowane na okres od drugiej połowy XVII do nawet XX wieku). Znak z Ław Mięsnych został odkryty w zachodnim przejściu kramów, w warstwie nr 15, którą można datować monetami na okres od schyłku pierwszej poł. XIV wieku

² Pomijam w omówieniu zabytki z poz. 3, 4, 5, 6 i 8, które są mało charakterystyczne; poza ich wyglądem i wymiarami niewiele można o nich powiedzieć.

do lat 70.–80. tego stulecia. Plakietka ze Stągiewnej 3, znaleziona w spichlerzu „Kobziarz” (GKPP 64) w warstwie nr 8, także wystąpiła w kontekście średniowiecznym, choć bliżej niedoprecyzowanym. Wreszcie ostatni z omawianych znaków, GKPP 564, odkryty został przy ul. Ciesielskiej 4A, w warstwie użytkowej nr 53, z dużą ilością mierzwy, szczątków biologicznych i odpadów poprodukcyjnych.

Tak więc datowanie bezwzględne znaków typu GPPM, odmiana 5, wariant A nie jest dokładnie ustalone, choć wydaje się, iż początek ich występowania to połowa XIV wieku.

Ampułka – poz. 7

Nie znaleziono ścisłej analogii do omawianego tu zabytku (ryc. 8), niemniej ten typ pamiątki pielgrzymiej należał w średniowieczu do najbardziej popularnych – obok plakietek i dzwoneczków. Ampułka znaczyła dużo więcej niż plakietka pielgrzymia, dzięki świętej zawartości. Jak wiemy ze źródeł pisanych, mogła to być zarówno krew jakiegoś świętego rozpuszczana w nieskończoność, jak i woda o cudownych właściwościach czy oleje święte, które wypływały systematycznie z relikwii. Ampułki służyły też do przechowywania wody z cudownych miejsc i źródeł o niezwykłych i utrwalonych w legendach i podaniach właściwościach, wody święconej z ośrodków

pątnicznych o szczególnym znaczeniu, olejków, rzadziej do przenoszenia „prochów” z miejsc świętych, w formie ziemi zebranej z najsławniejszych cmentarzy, na których zgodnie z ówczesną wiedzą spoczywali święci lub męczennicy [Köster 1984: 219–220]. Noszono je często na szyi, lub przymocowane do ubrania w charakterze amuletu, a ich zawartość miała znaczenie praktyczne, służąc celom leczniczym.

Ampułki wytwarzano w wielu pielgrzymkowych centrach średniowiecznej Europy, aczkolwiek tylko w niektórych przypadkach, jak choćby Canterbury, Rzymu, Santiago de Compostela i kilku innych miejscowości, fakt ten jest potwierdzony źródłowo [London Museum 1967, tab. 68 i 73; Andersson 1989: 137; Spencer 1998: 37–72]. Znane są przy tym nie tylko ampułki metalowe; wytwarzano je także (bardzo licznie) ze szkła, w postaci różnych flakoników, oraz z ceramiki [Koldewej 2006: 165].

Znak z Rocamadour – poz. 9

To jedyny taki znak odkryty jak dotąd na terenie Gdańska. Jest to – uszkodzona w dolnej partii – pełna plakietka pielgrzymia o charakterystycznym migdałowatym kształcie. Wewnątrz, umieszczone centralnie, znajduje się przedstawienie Marii Tronującej z głową w kolistym nimbie, maforium i koronie z trzema sterczynami, z Dzieciątkiem także z głową w nimbie, siedzącym na jej lewym kolanie. Maria trzyma liliowe berło w prawej dłoni, ubrana jest w suto marszczoną szatę do stóp. Przy krawędzi znaku dookoły napis wykonany majuskułową, gotycką inskrypcją: SIGILLVM BEAT(.) (...)OCAMADOR. Przy krawędziach są zachowane uszka mocujące, z lewej (heraldycznie) dwa i fragment trzeciego, a z prawej strony dwa uszka, co oznacza, iż należy do starszej grupy znaków z Rocamadour, datowanych na drugą połowę XIII wieku [Köster 1983a: 59; Bruna 1996; Bruna 2007: 97 nr 102³].

Co ciekawe, zawarte na tych znakach wyobrażenia Madonny zupełnie nie były podobne do czczonej tam cudownej figury [Choińska-Bohdan 1988: 218]. Jest tych plakietek w różnych kolekcjach europejskich stosunkowo dużo, co nie tylko związane jest z długim, ponad 300-letnim okresem trwania

tego kultu, ale także świadczy o wielkiej popularności tego ośrodka wśród średniowiecznych pątników i jego znacznym zasięgu oddziaływania. Plakietki te znajdowane są nawet daleko na północy Europy: w Amsterdamie, Haarlem, Reimerwall, Nieuwlande, Brugii, Londynie, Meols, Cheshire, Friesland, Schleswigu, Tårnborg, Helsingborg i Bergen [HP 1: 227, nr 473; HP 2: 341, nr 1419 i 1420; HP 2: 342, nr 1423; Köster 1983a: 67, nr 16; Andersson 1989: 97, nr 1; 98, nr 6; Spencer 1968: 143]⁴. Malowniczo położone Rocamadour zawdzięcza swoją sławę pustelnikowi imieniem Amadour, który zbudował tu pierwszą kaplicę i – jak głosi legenda – wykonał też drewnianą figurę Czarnej Madonny (Notre Dame de Rocamadour), słynącą licznymi cudami. Grób pustelnika znaleziono w niszy skalnej w XII wieku i odtąd stał się on miejscem czci oddawanej mu przez licznie tu przybywających pielgrzymów zmierzających do Santiago de Compostela, a nawiedzenie Rocamadour traktowano na równi z nawiedzeniem Rzymu, czy nawet Ziemi Świętej. Wiadomo, iż podczas wojny stuletniej powracający ze świątyni Notre Dame w Rocamadour pielgrzymi angielscy nie byli nękanymi przez żołnierzy francuskich pod warunkiem, że posiadali właśnie plakietki otrzymane w kaplicy [Spencer 1968: 143].

Typologia tych znaków została opracowana przez Kurta Köstera, który – generalnie rzecz biorąc – podzielił je na dwie grupy: starsze z sześcioma uszkami do mocowania oraz młodsze, z czterema uszkami. Przez współczesnych te charakterystyczne znaki o kształcie kościelnej pieczęci nazywane były „sportelles”. Produkowano je od połowy XII wieku, a zamiast później stosowanego słowa SIGNUM pierwotnie widniało tam słowo SIGILLUM [Köster 1983a: 51–54].

Znak z wizerunkiem Karola Wielkiego – poz. 2

Obok plakietki z Rocamadour, jednym z bardziej interesujących zabytków w omawianym zbiorze jest fragment plakietki ażurowej (kat. 2995), który możemy zaliczyć do grupy znaków z wizerunkiem Karola Wielkiego, pochodzących z Akwizgranu. Kolek-

³ Por. plakietkę R 5 na s. 58, oraz R 5A na s. 59.

⁴ Wyczerpujące studium dotyczące tych znaków znajdziemy w pracy K. Köstera [1983a].

cja znaków pielgrzymich powiązanych z tym sanktuarium, pozyskana w trakcie badań na terenie Gdańska, liczy 44 zabytki⁵. Wyodrębniono w niej przynajmniej siedem plaketek o różnym stopniu zachowania, na których są, bądź z dużym prawdopodobieństwem były, przedstawienia postaci Karola Wielkiego (Charlemagne). Promotorem tego kultu w drugiej poł. XIV wieku był cesarz Karol IV, który przykładał ogromną wagę do politycznej przydatności pielęgnowania pamięci swojego wielkiego imiennika. Wykorzystywał on popularność postaci króla do celów propagandowych [Seibt 1999: 389–390]. W roku 1363, w podzięce za narodziny syna Waclawa, w starej świątyni Karola Wielkiego w Akwizgranie Karol IV Luksemburski ufundował ołtarz, przy którym miał służyć czeski (lub mówiący po czesku) kapłan i modlić się za wszystkich Luksemburgów. Karol Luksemburski był mistrzem wyszukiwania różnych podtekstów, pretekstów, symboli i innych ideologicznych uzasadnień. Celem politycznym kultu Karola Wielkiego było objęcie przez Luksemburczyka zwierzchnictwa nad całym chrześcijańskim światem, Rzeszą, książętami, papieżem, na wzór idei uniwersalnego cesarstwa Karolingów.

Znajdujący się na jednej z tras wiodących do Santiago de Compostela [Vielliard 1938] Akwizgran (Aachen) dopiero od ok. połowy XII wieku stał się znaczącym miejscem kultu Karola Wielkiego, kanonizowanego w roku 1165, choć już wcześniej, w wieku XI, był licznie odwiedzany przez pielgrzymów, widocznym punktem na pielgrzymkowych szlakach, miejscem kultu maryjnego. Niestety, nie znajdowało to przez wiele lat odbicia w znaleziskach znaków pielgrzymich. Do roku 1986 w literaturze był opublikowany tylko jeden znak z wizerunkiem Karola Wielkiego, a trzy następne zostały opublikowane w roku 1989 [Poettgen 2009: 69]. Początek produkcji plaketek pielgrzymich w Aachen jest datowany na rok 1215 [Haasis-Berner 2006; 2008: 144], tj. na rok ukończenia budowy relikwiarza skrzyniowego, w którym złożono szczątki władcy. Na ścianie frontowej tego dzieła widnieją wizerunki Karola Wielkiego oraz postacie papieża Leona III i arcy-

⁵ Są one zachowane w różnym stopniu, wiele jedynie w postaci niewielkich fragmentów.

Ryc. 12. Relikwiarz – złote popiersie Karola Wielkiego, ufundowane przez Karola IV Luksemburskiego. Muzeum Katedralne w Akwizgranie (fot. H. Paner)

Fig. 12. A reliquary – a golden bust of Charlemagne funded by Charles IV. Aachen Cathedral Treasury (Photo by H. Paner)

Ryc. 13. Tzw. Relikwiarz Karola datowany na połowę XIV wieku. Relikwiarz ten o wymiarach 75 x 125 cm w centralnej arkadzie zawiera postać Matki Boskiej z Dzieciątkiem na ręku. W lewej arkadzie jest Karol Wielki z modelem katedry, w prawej – Katarzyna z Aleksandrii z mieczem, kołem i relikwiarzem. Muzeum Katedralne w Akwizgranie (fot. H. Paner)

Fig. 13. So called Charlemagne Reliquary dated at the mid 14th century (size: 75 x 125 cm), with Virgin Mary and the Child in the central arcade, Charles the Great with the cathedral model in the left arcade, and Saint Catherine of Alexandria with a sword, a wheel and a reliquary in the right arcade. Aachen Cathedral Treasury (Photo by H. Paner).

biskupa Reims, Turpina. Na ścianach bocznych widoczne są postaci 16 królów i cesarzy niemieckich, a na płycinach pokryw relikwiarza – sceny zaczerpnięte z legendy Karola Wielkiego. W roku 1349 Karol IV udał się na pielgrzymkę do Aachen, gdzie w tamtejszej katedrze został koronowany na króla. Z tej też okazji ufundował popiersie Karola Wielkiego (ryc. 12), gdzie obecnie jest przechowywana czaszka tego władcy, oraz wspinały gotycki relikwiarz o wysokości ponad 1,25 m (ryc. 13). Na popiersie nałożono koronę pochodzącą ze skarbca Luksemburgów, z symbolami lilii i orlicy – symbolizujące związki Niemiec i Francji [Seibt 1999: 389–390]. Obydwa te zabytki są obecnie prezentowane w skarbcu katedralnym w Aachen. Zarówno relikwiarz skrzyniowy i przedstawione na nim sceny, jak i popiersie Karola, stały się inspiracją i niejednokrotnie wręcz wzorcem do projektowania przedstawień zachowanych na plakietkach pielgrzymich [Poettgen 2008: 70–73, ryc. 2].

Akwizgran stał się jednym z największych ośrodków pielgrzymkowych w Europie za sprawą Wielkich Relikwii Akwizgrańskich, przechowywanych w tutejszej katedrze i wystawianych dla wiernych co siedem lat⁶. Są to: suknia Najświętszej Marii Panny, perizonium (drapowana opaska), którym owinięto biodra ukrzyżowanego Jezusa, pieluszki Dzieciątka Jezus oraz chusta, którą owinięto ściegłą głowę Jana Chrzciciela. Spoczywają one w monumentalnym skrzyniowym relikwiarzu Najświętszej Marii Panny, ukończonym w roku 1238, zdobionym figurami Marii Panny i Karola Wielkiego oraz figurą Chrystusa w majestacie i papieża Leona III (†816). Towarzyszą im figury apostołów.

Jedna z najstarszych pamiątek pielgrzymich związana z ośrodkiem w Akwizgranie, ażurowa plakietka z wizerunkiem Marii Aquensis, została znaleziona przez Edwarda Adenaw [1898: 180–228] ponad 100 lat temu, bo w roku 1898. Jednak dopiero 60 lat później, dzięki studiom historyka i bibliotekarza Kurta Köstera, który opisał znaki pielgrzymie zachowane na dzwonach odlanych przez mistrza Tilmana von Hachenburga [Köster 1957, 1972, 1973, 1983b], w tym kilkanaście pochodzących

z Akwizgranu, nastąpiło szersze zainteresowanie tym typem zabytków [Poettgen 2008: 141; HP 1, HP 2; HP 3]. W ostatnich latach odkryto znaczną liczbę plakietek związanych z tym ośrodkiem, w postaci znalezisk luźnych, dokonywanych przy użyciu wykrywaczy metali, szczególnie na terenie Niemiec i Holandii. Szacuje się obecnie, iż w różnych miejscach rozsianych jest około 250–300 znaków pielgrzymich z Akwizgranu, toteż kolekcja gdańska, licząca 44 egzemplarze tych zabytków, stanowi jeden z bogatszych zbiorów w Europie. Ponieważ tylko niewielka liczba znaków z Akwizgranu została pozyskana drogą systematycznych badań wykopaliskowych, znacząco podnosi to wartość kolekcji gdańskiej – w całości pochodzącej z dobrze udokumentowanych wykopalisk.

Akwizgran na szlakach pielgrzymów z Prus i Pomorza

Relikwie akwizgrańskie niewątpliwie były nawiązane przez ludność z Prus i Pomorza. Co siedem lat tłumy wiernych przybywały, by je zobaczyć. Do Akwizgranu w roku 1384 i 1385 pielgrzymowali gdańszczanie: Dorota z Mątów i jej małżonek Adalbert [Kwiatkowski 1991]. W 1405 roku Kapituła Pomezkańska odnotowała, iż wielu mieszkańców Prus wybrało się tam z pielgrzymką. Także i w następnych latach ośrodek cieszył się niesłabnącą popularnością, o czym świadczą prośby o zezwolenie na pielgrzymkę do Akwizgranu i Wilsnack, jakie nieustannie napływały do władz Zakonu Krzyżackiego i rad miejskich.

Cennym źródłem do poznania dziejów średniowiecznych pielgrzymek są zapisy testamentowe [Kubicki 2006; 2010; Bettin, Volksdorf 2002]. Z pobliskiego Elbląga znany zapis zachowany w trzydziestu ze stu czterdziestu pięciu znanych testamentów, które wspominają odbycie pielgrzymki w intencji testatora. Łącznie źródła te wymieniają dziewięć celów pielgrzymek mieszczan elbląskich: Rzym, Wilsnack, Akwizgran, Santiago de Compostela, Sternberg, Vadstena, Rosenkoll, Einsiedeln oraz Górę Chełmską koło Koszalina (*Golme*). Trzy ostatnie sanktuaria, do których pielgrzymowano po jednym razie, i wymieniony dziewięciokrotnie Akwizgran związane były z kul-

⁶ Ostatnio relikwie te były wystawione w roku 2007.

tem Najświętszej Marii Panny. Charakterystyczny jest brak na tej liście lokalnych sanktuariów, położonych w tym czasie na terenach należących do zakonu krzyżackiego [Kwiatkowski 1991: 95–98].

W Akwizgranie, podobnie jak w Ratyźbonie, znaki dla pielgrzymów wytwarzano w manufakturach należących do złotników i producentów luster, a ci ostatni dostarczali je do kościoła pod wezwaniem Błogosławionej Marii, gdzie były sprzedawane w przykościelnym sklepiku. Produkcja tych pamiątek przynosić musiała niemałe zyski, szczególnie w przypadku najczęściej nawiedzanych sanktuariów czy Rzymu, gdzie w roku 1199 papież Innocenty III nadał kanonikom św. Piotra w Rzymie wyłączne prawo do odlewania i sprzedawania „gościom (...) ołowianych i ołowiano-cynowych znaków przedstawiających apostołów Piotra i Pawła (...) jako dowód ich znakomitej podróży” [Spencer 1968: 141; 1990]. Można się spodziewać, że wręcz kolosalne przychody osiągnano wówczas, gdy wystawiane były dla pielgrzymów najcenniejsze relikwie. W wielu ośrodkach praktyka taka miała miejsce co kilka lat, przy czym ze względów komunikacyjnych zawsze odbywało się to w sezonie wiosennym lub letnim. Wtedy też bite były rekordy frekwencji, a liczby, które podają źródła, są naprawdę imponujące. W Monachium na przykład liczono pątników zaraz przy wejściu do miasta: przybysze wrzucali do dzbana ziarnko grochu i dzięki temu było wiadomo, że w roku 1392, w ciągu jednego tylko dnia, było ich aż 40 tysięcy. Akwizgran w roku 1496 jednego dnia miało odwiedzić 142 tysiące wiernych.

O liczbie osób odwiedzających najpopularniejsze miejsca kultu świadczą też ilości sprzedanych pamiątek. W Einsiedeln w 1466 roku w ciągu 2 tygodni zakupiono 130 000 znaków [Köster 1972: 147].

Informacje o Gdańsku na trasach pielgrzymkowych Europy znajdziemy m.in. w *Itinerarium de Brugis* napisanym około 1500 roku, stanowiącym część Kodeksu, sporządzonego na zamówienie Raphaela de Marcatellis, nieślubnego syna Filipa III Dobrego. Wśród opisanych tutaj tras znajdujemy szlak Brugia – Lubeka – Królewiec – Wilno – Ryga – Moskwa. Odcinek pierwszy, opisany *De Lubeke usque Coninexberghe in Prucya*, prowadził przez Wismar, Rostock, Ribnitz, Straslund, Gripswald (Greifswald), **Wołogoszcz**, **Świnoujście**, Kołobrzeg, Koszalin, Sławno, Słupsk, Lębork, Gdańsk, Młynary, Braniewo i Świętą Siekierkę (Mamonowo) do Królewca. Przez tereny Pomorza Gdańskiego przechodziła też droga pielgrzymów wędrujących z Królewca przez Pragę do Wenecji, opisana jako *De Coninexberghe usque Venecias per Pragam*, która wylicza m.in. takie miejscowości, jak: Malbork, Starogard Gdański, Skarszewy, Chojnice, Drawsko Pomorskie, Zgorzelec, oraz dalej – Praga, Znojmo i Wiedeń. Co najbardziej istotne dla naszych rozważań, przytoczone tutaj *itinerarium*, którego najstarsze zapiski przyjmuje się na XIV wiek, jest niezbitym dowodem, iż Gdańsk był jednym z ważniejszych punktów na średniowiecznych trasach europejskich pielgrzymek, które niczym współczesne autostrady oplotły swoją siecią cały kontynent [Mruk 2008].

Bibliografia:

- Andersson L.
1989 Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 7, Lund.
- Adenaw E.
1898 Archäologische Funde in Aachen bis zum Jahre 1898. *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 20, 180–228.
- Bettin H., Volksdorf D.
2002 Pielgrzymki w testamentach mieszczan stralsundzkich jako zwierciadło mieszczańskiej religijności. W: R. Knapiński (red.), *Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2002, 211–233.
- Bruna D.
1996 *Enseignes de pèlerinage et enseignes profanes*, Paris.
2007 *Saints et diables au chapeau. Bijoux oubliés du Moyen Âge*, Paris.
- Choińska-Bohdan E.
1988 Znaleziska o charakterze kultowym z Gniewa. *Pomorania Antiqua* XIII. Gdańsk, 199–231.
- Haasis-Berner A.
2006 Pilgerzeichen zwischen Main und Alpen. In: H. Kühne, D. Dolezal (ed.), *Wallfahrten in der europäischen Kultur / Pilgrimage in European Culture*, Tagungsband Pribram 26–29. Mai 2004 = *Europäische Wallfahrtsstudien* 1, Frankfurt, 237–252.
2008 **Das Wallfahrtswesen im 14. Jahrhundert im Spiegel der Pilgerzeichen.** Eine These zur Geschichte des Wallfahrtswesens im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. In: H. Kühne, L. Lambacher, K. Vanja (ed.), *Das Zeichen am Hut im Mittelalter. Europäische Reisemarkierungen*, „Europäische Wallfahrtsstudien”, Bd. 4, Frankfurt am Main.
- Koldewey A.M.
2006 *Foi et bonne fortune. Parure et Dévotion en Flandre médiévale*, Musées de Bruges, Arnhem 2006.
- Köster K.
1957 Meister Tilman von Hachenburg. Studien zum Werk eines mittelrheinischen Glockengießers des fünfzehnten Jahrhunderts. Mit besonderer Berücksichtigung der als Glockenzier verwendeten mittelalterlichen Pilger- und Wallfahrtszeichen. *Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung*.
1972 Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien. In: A. Legner (ed.), *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400 (Ausstellungskatalog Köln 1972)*, Köln.
1973 Gutenberg in Straßburg. Das Aachenspiegel-Unternehmen und die unbekannte „afentur und kunst”. *Gutenberg-Gesellschaft* 93, Mainz, 56, ryc. 14.
1983a Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterlichen Santiagostraßen. Saint-Léonard, Ro-
- camadour, Saint-Gilles, Santiago de Compostela, Schleswiger Funde und Gesamtüberlieferung. *Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien* 2, V. Vogel (hrsg.), Neumünster.
1983b Gutenbergs Straßburger Aachenspiegel – Unternehmen von 1438/1440. *Gutenberg-Jahrbuch* 58, 24–44.
1984 Mittelalterliche Pilgerzeichen. In: *Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert-Stifter-Vereins*, L. Kriss-Rettenbeck, G. Möhler (hrsg.), München–Zürich, 203–224.
- Kubicki R.
2006 Testamenty elbląskie z XIV–początków XVI w. *Rocznik Elbląski* 20, 199–208.
2010 Pielgrzymki w testamentach mieszczan elbląskich w XV–początkach XVI w. W: W. Długokęcki (red.), *Z dziejów średniowiecza. Pamięci profesora Jana Powierskiego (1940–1999)*, Gdańsk 2010, 179–188.
- Kwiatkowski S.
1991 Klimat religijny w diecezji pomezjańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 84, Toruń.
- Le Guide
2006 *Le Guide du pèlerin Codex de Saint-Jacques-de-Compostelle attribué à Aymeri Picaud (XIIe siècle), traduction et présentation de Michel Record*, Editions Sud Quest.
- London Museum
1967 *London Museum Medieval Catalogue*, wyd. 2, London.
- Mruk W.
2008 Itinerarium de Brugis i opisane w nim szlaki przebiegające przez Polskę. W: A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz (red.), *Drogi świętego Jakuba w Polsce. Stan badań i organizacja*, Kraków 2008, 47–52.
- Paner H.
1993a Wyspa Spichrzów w Gdańsku. *Pomorania Antiqua* 15, Gdańsk, 155–183.
1993b *The Industrial Heritage of Granary Island, International seminar – European Workshop. Preservation of the Industrial Heritage – Gdańsk outlook*, Gdańsk 1993, 125–131.
1999 The Harbour topography of Gdańsk. In: *Maritime Topography and the Medieval Town*, Studies in Archaeology & History, Papers from the 5th International Conference on Waterfront Archaeology, Copenhagen, vol. 4, 45–54.
2004 The spatial development of Gdańsk to the beginning of the 14th century. The origins of the Old and Main Town. In: *Polish Lands at the turn of the first and the second Millennia*, Warszawa, 15–32.

- 2013 *Średniowieczne świadectwa kultu maryjnego. Pamiętki pielgrzymie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*, Gdańsk.
- 2016 *Gdańsk na pielgrzymkowych szlakach średniowiecznej Europy*. Gdańsk.
- Paner H., Paner A.
- 1998 Gdańszczanie na pielgrzymkowych szlakach XIV i XV wieku. W: H. Paner (red.), *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, Gdańsk, 167–183.
- Paner H., Trawicka E.
- 2009 Pilgrim badges depicting the Virgin Mary recovered from excavations in Gdańsk, Terra sanctae Mariae. *Mittelalterliche Bildwerke der Marienverehrung im Deutschordensland Preußen. Kunsthistorische Arbeiten der Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen* 7, G. Eimer, E. Gierlich, M. Müller, K. Pospieszny (hrsg.), Bonn, 191–195.
- Paszkiwicz B.
- 2009 *Monety i związane z monetami zabytki z badań Jatek Rzeźniczych oraz kamienic przy ul. Św. Ducha 43–45 w Gdańsku w 2009 (SAZ 255/43/05)*, Gdańsk, maszynopis w Archiwum MAG.
- Poettgen J.
- 2008 Der Beitrag der Glockenkunde zur Pilgerzeichenforschung von Kurt Köster bis heute. In: H. Kühne, L. Lambacher, K. Vanja (hrsg.), *Das Zeichen am Hut im Mittelalter. Europäische Reise-markierungen*, „Europäische Wallfahrtsstudien”, Bd. 4, Frankfurt am Main 2008, 31–46.
- 2009 Karl der Große auf Aachener Pilgerzeichen des Mittelalters. Mit einem Katalog der bisher bekannten Exemplare. *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 110, Aachen, 65–100.
- Seibt F.
- 1999 *Karel IV. Cisar v Evrope (1346–1347)*, Praha.
- Spencer B.
- 1968 Medieval Pilgrim Badges. Some general observations illustrated mainly from English sources. *Rotterdam Papers*. J.G.N. Renaud (ed.), A Contribution to Medieval Archaeology, Rotterdam.
- 1990 *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Salisbury and South Wiltshire Museum Medieval Catalogue*, Part 2, Salisbury 1990.
- 1998 *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges*, Medieval Finds from Excavations in London: 7, London.
- Zaremska H.
- 1995 Pielgrzymka jako kara za zabójstwo: Europa środkowa XIII–XV w. W: H. Manikowska, H. Zaremska (red.), *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa, 147–156.
- Van Beuningen H.J.E., Koldewey A.M.
- 1993 Heilig en Profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen. *Rotterdam Papers* 8, Cothen, 324–326.
- 2001 Heilig en Profaan 2. 1200 laat-middeleeuwse insignes uit openbare en particulier collecties. *Rotterdam Papers* 12, Cothen.
- Van Beuningen H.J.E., Koldewey A.M., Kicken D., Asperen H.
- 2012 Heilig en Profaan 3. 1300 laat-middeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties, *Rotterdam Papers* 13, Cothen.
- Vielliard J.
- 1938 *Le guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle*, Paris.

Henryk Paner

It could not happen on Friday! Traces of pilgrims' presence in materials from the research conducted at Meat Stalls in Gdańsk

Metal relics discovered at the Meat Stall site in Gdańsk include also several objects probably connected with medieval pilgrimages, namely two crosses, four partially preserved open-work pilgrim badges, two fully preserved pilgrim badges, a miniature ampoule, and a reliquary frame. From among open-work badges, one comes from Aachen and is dated at the second half of the 14th century (cat. 2995) – it is only the badge uppermost fragment with architectural elements (towers).

A similar badge is known to come from Zutphen (the Netherlands) – it shows a seated Mary with Child flanked by two figures holding in one hand the crossbar with the head of Charles the Great over it, and with the other hand Mary's tunica, one of the most important Aachen relics.

The other badge – with partially preserved representation of Mary with Child – comes from an unrecognized sanctuary (cat. 2996); the third one – probably a fragment of a bigger open-work badge – presents a man's head with headdress and locks of hair on both sides (cat. 2998); the fourth one shows a lion, maybe a fragment of a heraldic sign (cat. 3002).

Two fully preserved badges include one from Rocamadour (cat. 351), the first badge from this sanctuary found in Gdańsk in the stratum dated by coins at ca 1350–1380, and the other one showing Virgin Mary holding the Child in swaddling clothes (cat. 352), probably coming from one of the local sanctuaries in Pomerania.

No exact analogies to the crosses or the miniature ampoule have been found, and the reliquary frame does not have any characteristics that could make it possible to guess its place of origin.

Till the mid 14th century there were about 60 pilgrim centres in Europe that produced and sold their own badges and special certificates confirming the fact of reaching the place and constituting kind of safe-conducts that guaranteed pilgrims gratuitous accommodation in shelters and hostels, the hospitality of local people, and even the respect of soldiers.

In the 15th century the popularity of pilgrimages significantly increased – not only because of growing piety, but also liberally given indulgences and mandatory judicial pilgrimages. And thus, the number of sanctuaries issuing pilgrim badges increased to about 300. So far the excavation works conducted under archaeological projects in Gdańsk have brought over 1200 medieval pilgrim souvenirs from over 40 identified European sanctuaries. They have been included in the Gdańsk Collection of Pilgrim Souvenirs established by the article's author as a separate collection of the Archaeological Museum in Gdańsk.

The findings confirm an important role of Gdańsk and this part of Pomerania region in the pan-European pilgrimage movement in the 14th and the 15th centuries – due to both the existence of local sanctuaries and the offer of the Gdańsk port from which pilgrims could set off to even the farthest sanctuaries of medieval Europe, including Santiago de Compostela.

Henryk Paner – dr hab., archeolog, kierownik Oddziału Afrykanistycznego w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, zainteresowania badawcze: archeologia historyczna w szczególności archeologia miast Pomorza Gdańskiego, szlaki pielgrzymie średniowiecznej Europy, średniowieczne pamiątki pielgrzymie oraz archeologia starożytnej Nubii. E-mail: h.paner@archeologia.pl

Plomby tekstylne i towarowe*

W trakcie dwóch sezonów badań wydobyto 13 plomb ołowianych, stanowiących materiał jednorodny pod względem materiału i techniki wykonania: odlewu i odcisnięcia wzoru przy pomocy sztancy wykonanej z materiału twardszego niż ołów. Stan zachowania plomb ogrywa podstawową rolę dla badań nad tymi zabytkami. W przypadku znalezisk na stanowisku 43 mamy do czynienia z materiałem zachowanym częściowo. W zbiorze zachowały się jedynie cztery kompletne egzemplarze (ryc. 1).

Plomby tekstylne zakładane były na wyroby sukienne jako oznaczenie ich jakości i miejsca produkcji [Kocińska, Maik 2004: 13–16]. Władze miejskie ustanawiały stałą kontrolę produkcji aby utrzymać wysoką i stałą jakość wytwarzanych materiałów, co miało szczególne znaczenie dla handlu. Kontrolę rozpoczynano w momencie pojawienia się nowej dostawy w mieście, już przy rozdziale importowanej wełny, i kontynuowano przez cały proces wytwarzania tkanin. Kolejne etapy produkcji potwierdzano przymocowaniem plomby ołowianej, nadając kontrolom moc prawną [Krook 1993: 480].

Jedną z najistotniejszych cech tej kategorii zabytków jest różnorodność wyobrażeń ikonograficznych, jakie odciskano na tarczках; za istotny uznano także sposób mocowania plomby do końca tkaniny i wynikającą z niego konstrukcję plomby. W określaniu ośrodków europejskich zajmujących się wytwórstwem materiałów w czasach średniowiecznych i nowożytnych, z których pochodzą plomby, oprócz wyobrażeń ikonograficznych pomocne bywają występujące na nich inskrypcje. W przypadku analizowanego zbioru przeważnie brakuje czytelnych inskrypcji, które mogłyby przyczynić się do jednoznacznej identyfikacji pochodzenia zabytku.

Dwustronność plomb doprowadziła do przyjęcia nadrzędnej wartości poznawczej, jaką jest określenie pochodzenia plomby, które może z dużym prawdopodobieństwem być również miejscem pochodzenia tkaniny jaką sygnowała, lub śladem drogi produkcyjnej i wykańczania jaką przeszła.

W części katalogowej zaprezentowano zbiór 13 plomb towarowych, dodatkowo przedstawionych w formie tabelarycznej. Po przeprowadzeniu analizy wydzielono trzy zasadnicze grupy:

I. Plomby tekstylne zidentyfikowane – dla 3 plomb pochodzenie zostało ustalone na podstawie czytelnych wyobrażeń ikonograficznych: stwierdzono występowanie konkretnego wizerunku herbu miejskiego i przyporządkowano go do kraju, z którego pochodzi (zgodnie ze współczesnym podziałem terytorialnym).

II. Plomby tekstylne niezidentyfikowane – dla których na obecnym stanie badań nie udało się określić miejsca pochodzenia. Wydzielono następujące podgrupy:

— plomby czytelne – 5 egzemplarzy, których pochodzenie nie zostało ustalone, ale istniejące wyobrażenia dają nadzieję na dalsze rozpoznania;

— plomby nieczytelne – 3 egzemplarze o nieczytelnym wizerunku lub szczerbówym zachowaniu formy.

III. Plomby towarowe – 2 egzemplarze, którym przypisano przeznaczenie inne niż znakowanie tekstyliów (ze względu na rodzaj konstrukcji).

Szczegółowy opis plomb towarowych i tekstylnych opiera się na analizie charakterystycznych cech zabytku, wydzielonych w schemacie opisu plomby [Kocińska, Maik 2004: 33 z późn. zm.].

* Tekst oddany do druku w 2008 roku.

Tab. 1. Zestawienie plomb zgodne z kolejnością zaprezentowaną w części katalogowej

L.P.	NR KAT.	KRAJ	MIASTO	DATOWANIE
PLOMBY TEKSTYLNE ZIDENTYFIKOWANE				
1	2725	Polska	Głogów?	1335–ok. 1340 r.
2	2728	Francja	Didenheim	1335–ok. 1340 r.
3	2724	Belgia	Tournai	1346/7–1367 r.
PLOMBY TEKSTYLNE NIEZIDENTYFIKOWANE				
PLOMBY CZYTELNE				
4	2726	prawdopodobnie Niderlandy		1340–ok. 1344 r.
5	393	prawdopodobnie Niderlandy		po 1367–ok. 1516 r.
6	2727	prawdopodobnie Anglia		1335–ok. 1340 r.
7	2722	niezidentyfikowana		ok. 1344–do 1367 r.
8	390	niezidentyfikowana		po 1367–ok. 1516 r.
PLOMBY NIECZYTELNE				
9	2723	nieczytelna		nieokreślona
10	392	nieczytelna		nieokreślona
11	508	nieczytelna		nieokreślona
PLOMBY TOWAROWE				
12	391	niezidentyfikowana		nieokreślona
13	395	niezidentyfikowana		XX w.

W części katalogowej awers i rewers opisano od strony patrzącego, z zachowaniem terminologii ogólnie przyjętej w heraldyce. Powyżej opisu jednostkowych cech plomby zawarto komentarz odnoszący się do poszczególnych zabytków w kontekście miejsca odkrycia i ich pochodzenia.

Podsumowanie

Znakowanie tekstyliów służyło utrzymaniu jakości ich produkcji na poziomie określonym statutami miejskimi i gwarantowało ich przestrzeganie, a dla kupującego plomby były tego dowodem. Odnalezione w trakcie badań – świadczą o prowadzeniu wymiany towarowej sygnowanymi tekstyliami pomiędzy Gdańskiem a innymi ośrodkami miejskimi późnośredniowiecznej Europy. Obecność plomb pochodzących z Niderlandów, Francji i Anglii potwierdza ustalenia historyczne na temat handlu nadbałtyckiego. Tekstylia z tych ośrodków

przywożono do Gdańska drogą morską oraz lądową [Biskup 1978: 405–409]. Kupno sukna Częstsze odnajdywanie plomb w kontekście warstw niwelacyjnych (służących podnoszeniu terenu w trakcie zmiany organizacji przestrzeni użytkowej) niż w warstwach użytkowych – potwierdzają ich powszechność i niewielką wartość surowca ołowiowego. Zapewne plomby były wyrzucane z końcówką tkaniny sprzedawanego postawu i wywożone razem z innymi odpadami poza Główne Miasto, aby powrócić tam w formie depozytu w trakcie kolejnej akcji niwelacyjnej. Liczne zbiory plomb towarowych pozyskano z takich nawarstwień m.in. w trakcie badań przeprowadzonych w Gdańsku przy ulicy Szafarnia [Bobowski 2008, 2009], Bogusławskiego i Podwale Przedmiejskie [Kwiatkowska 2013], Szafarnia, Angielska Grobla, św. Barbary i Długie Ogrody [Urbański 2013] oraz Chmielna [Maćkowski 2016b].

Rzadziej plomby są odkrywane w warstwach użytkowych lub obiektach, jak np. pozyskane z latryny K3, K39 na stanowisku 89 przy ulicy Tokarskiej 21/25 w Gdańsku. W takim kontekście dobrze datowane plomby mogą posłużyć jako dodatkowy datownik funkcjonowania starszego obiektu.

flandryjskiego i angielskiego przez kupców wywodzących się z ośrodków meklemburskich i Pomorza przedodrzańskiego udokumentowane zostało już w XIII i XIV wieku. Tekstylna z Tournai pojawiają się w Wismarze w 1272 roku, a w Stralsundzie w 1304 roku [Majewski 2017: 118].

Odnalezione w trakcie badań plomby stanowią – w świetle dotychczasowych publikacji – jeden z najstarszych zbiorów tego typu zabytków w Polsce. Za najstarszą plombę ołowianą przeznaczoną do znakowania sukna jest uważany okaz z Lejdy, datowany na ostatnią ćwierć XIII wieku [Maćkowski 2016a: 369]. Z pierwszej połowy XIV wieku pochodzi plomba pozyskana w trakcie badań archeologicznych w Kołobrzegu, określona jako plomba toruńska [Polak 1997: 180]. Okaz ten należy jednak łączyć z ośrodkami produkcji sukna w Tours lub Tournai [Maćkowski 2016a: 368–369]. Z tego okresu pochodzi również największy publikowany dotychczas zbiór plomb późnośredniowiecznych, pozyskany w Stargardzie. W trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych na stargardzkim Rynku odkryto m.in. plomby pochodzące z Ypres, Gistel, Roeselare, Londynu, Aardenburg, Moguncji i Tournai [Majewski 2017: 118].

Przedstawiony w niniejszym artykule zbiór plomb, choć nieliczny, ze względu na unikatowość pozyskanych egzemplarzy stanowi przyczynek do badań archeologiczno-historycznych na temat handlu w czasach średniowiecznych w europejskich ośrodkach włókienniczych, a także podstawę do datowania analogicznych znalezisk pozyskiwanych w trakcie badań archeologicznych.

KATALOG

Schemat opisu plomby

1. Stan zachowania
 - 1.1. Cała
 - 1.2. Zachowane częściowo
 - 1.2.1. Awers zachowany w całości, rewers zachowany częściowo
 - 1.2.2. Awers zachowany częściowo, rewers zachowany w całości
 - 1.2.3. Awers i rewers zachowane częściowo
 - 1.3. Zachowana jednostronnie
 - 1.3.1. Awers zachowany w całości
 - 1.3.2. Rewers zachowany w całości
 - 1.4. Zachowana jednostronnie częściowo
 - 1.4.1. Awers zachowany częściowo
 - 1.4.2. Rewers zachowany częściowo
2. Wymiary; przybliżona średnica / wysokość plomby
3. Kształt
 - 3.1. Okrągła
 - 3.2. Nieregularnie okrągła
 - 3.3. Owalna
 - 3.4. Nieregularnie owalna
 - 3.5. Czworokątna
 - 3.6. Nieokreślony
4. Konstrukcja
 - 4.1. Standardowa – dwutarczkowa
 - 4.1.1. Z jednym bolcem
 - 4.1.1.1. Z jednym rozwidlonym bolcem
 - 4.1.1.2. Z jednym płaskim bolcem
 - 4.1.1.3. Z jednym nierozwidlonym bolcem
 - 4.1.1.4. Z jednym rozwidlonym bolcem z motylkiem
 - 4.1.2. Z dwoma bolcami
 - 4.1.2.1. Z dwoma rozwidlonymi bolcami
 - 4.1.2.2. Z dwoma płaskimi bolcami
 - 4.1.2.3. Z dwoma nierozwidlonymi bolcami
 - 4.1.2.4. Z dwoma nierozwidlonymi bolcami – po jednym na każdej z tarczek

- 4.2. Podwójna – czterotarczowa
 - 4.2.1. Z jednym rozwidlonym bolcem na mniejszej z tarczek
 - 4.2.2. Z jednym płaskim bolcem na jednej z tarczek
- 4.3. Zaciskane na sznurkach
- 4.4. Nieokreślone
- 5. Ikonografia
 - 5.1. Czytelna
 - 5.1.1. Awers
 - 5.1.2. Rewers
 - 5.2. Czytelna częściowo
 - 5.2.1. Awers
 - 5.2.2. Rewers
 - 5.3. Nieczytelna
 - 5.3.1. Awers
 - 5.3.2. Rewers
 - 5.4. Brak
 - 5.4.1. Awers
 - 5.4.2. Rewers
- 6. Chronologia

Plomby tekstylne zidentyfikowane

Polska

1. **Kat. 2725. Prawdopodobnie jest to zabytek pochodzący z Głogowa**, miasta rozwijającego się z grodu Dziadoszan, poprzez gród piastowski założony w XI w., siedzibę kasztelanii i ośrodek administracji kościelnej. W 1253 r. obok osady targowej na lewym brzegu Odry książę Konrad I Głogowski lokował „wolne i warowne miasto” na prawie magdeburskim – siedzibę książęcą z zamkiem i murami obronnymi (przed r. 1300).

Brak potwierdzenia produkcji sukna w Głogowie. Pewne wątpliwości budzi widoczny częściowo element klucza na stronie Rv. oraz stosunkowo późne dodanie do herbu złotej litery G, w związku z tym jednoznaczna interpretacja pochodzenia plomby pozostaje otwarta. Od strony wewnętrznej widoczny jest szew odlewniczy, świadczący o odlewaniu plomby w formie dwudzielnej. Znalezienie plom-

by w warstwie 2873=244, określonej przez badaczy jako calec – pierwotna w-wa geologiczna Ławy Mięsne, Św. Ducha 43, złożona z brązowego torfu – budzi refleksję nad możliwością przypadkowego znaleziska, spowodowaną np. wtórnym jego zdeponowaniem. Strop w-wy o grubości 0,3–1 m, moszczony gałęziami i ścinkami, świadczy o pierwotnej akcji zagospodarowania terenu odkrycia, czyli około 1335 r. Prawdopodobne pochodzenie plomby z Głogowa, jednego z największych miast Śląska, którego szczególny rozkwit przypada na wiek XV i XVI, sugerowałyby jednak podobne datowanie plomby. Niewykluczone jest też istnienie wcześniejszych kontaktów handlowych Głogowa i Gdańska.

- 1.3.1. Av. zachowany w całości
- 2. 15,5 mm średnica tarczki, 17 mm wysokość plomby
- 3.2. nieregularnie okrągła
- 4.1.1.3. z jednym nierozwidlonym bolcem
- 5.2.1. Av.: w częściowo widocznym otoku stylizowana litera G lub górna część pastorału zakręcona w lewo Rv.: na bolcu częściowo widoczny prawdopodobnie klucz
- 6. Chronologia – około 1335 r.

Francja

2. **Kat. 2728, prawdopodobnie miasto Didenheim.** Warstwa nr 3011=2994, w której zarejestrowano opisywaną plombę, jest warstwą niwelacyjną jatkki 6, konstr. 2001 I poziomu osadniczego, datowanego na 1335–ok. 1340 r. Pomimo częściowego zachowania plomby, zdecydowano o opisanie wizerunku ikonograficznego widocznego również po stronie rewersu, który daje pewne prawdopodobieństwo interpretacji pochodzenia plomby z miasta Didenheim we Francji, lub Antwerpii w Belgii [Hittinger 2007: 21–22, 125], na podstawie plomby znalezionej w Greifsaldzie.

- 1.4.1. Awers zachowany częściowo
- 2. 20 mm średnica tarczki, 20,5 mm wysokość plomby

- 3.6. nieokreślony
- 4.1.1.1. z jednym rozwidlonym bolcem
- 5.2.1. Av.: w owalnym odcisku częściowo widoczna korona w kształcie Omegi zwieńczona trzema krzyżami zakończonymi trójlistnymi listkami. U dołu skrót liter/cyfry rzymskie(?): DIX
- 5.2.2. Rv.: w polu widoczna twarz prawdopodobnie kobiety ukazana w profilu zwróconym w lewą stronę, z boku lilia
- 6. Chronologia – 1335–ok. 1340 r.

Belgia

3. Kat. 2724, miasto Tournai.

Plomba została odnaleziona w drugiej warstwie użytkowej wschodniego przejścia jatek rzeźniczych nr 2069 (konstr. 2001?) w III poziomie osadniczym, datowanym od 1346/7 do 1367 r. Warstwa składała się ze zwartej mierzwy z inkluzjami piasku i żwiru, o miąższości od 1 do 10 cm.

Największy rozwój przemysłu włókienniczego w Tournai przypada na wiek XV, w okresie wpływów angielskich, a od r. 1519 na powrót francuskich. Odnalezienie plomby z herbem Tournai w poziomie datowanym na 2. poł. XIV w., potwierdzone jest poprzez analogiczne znalezisko z miejscowości Zwolęń na Słowacji [Hunka 1999: 303, 305]. Analogiczne przykłady, np. kat. 1918, odnotowany na stanowisku 20/41 Wyspa Spichrzów 2004 r. [Kocińska 2004: 1], datowane były jednak na wiek XV/XVI.

- 1.1. cała
- 2. 13 mm szerokość plomby, 12 mm wysokość plomby
- 3.4. nieregularnie owalna
- 4.3. zaciskana na sznurkach
- 5.2.1. Av.: w otoku częściowo czytelny napis: (T) O – R (N) A –, w polu lilia
- 5.1.2. Rv.: w częściowo widocznym owalnym polu wieża zwieńczona czterema blankami i z otwartą bramą
- 6. od 1346/7 r. do 1367 r.

Plomby tekstylne niezidentyfikowane Plomby czytelne

prawdopodobnie Niderlandy

4. Kat. 2726. Warstwa 2566=2504 określona została jako w-wa użytkowa jatki 8 – zbity brązowo-czarny piasek średnioziarnisty i zlasowane drewno z inkluzjami węgla drzewnych, gr. 10 do 32 cm, należący do konstr. nr 2196, przyporządkowano do poziomu osadniczego II a, datowanego na ok. 1340 do ok. 1344 r.

- 1.1. cała
- 2. 21 mm szerokość tarczki, 29 mm wysokość plomby
- 3.1. okrągłe
- 4.1.1.2. Z jednym płaskim bolcem
- 5.2.1. Av.: w częściowo widocznym otoku perełkowym, na polu częściowo widoczne wyobrażenie ptaka (orła) z rozpostartymi skrzydłami, po bokach trójlistne rozetki
- 5.2.2. Rv.: w częściowo widocznym otoku perełkowym lew kroczący w lewo na dwóch łapach z zawiniętym ogonem; po bokach czterolistne rozetki
- 6. Chronologia – ok. 1340 do ok. 1344 r.

5. Kat. 393. Warstwa 527 – luźna brązowa glina, piasek, drobny gruz i węgle drzewne z inkluzjami rozdrobnionych kości, zinterpretowano jako w-wę niwelacyjną jatki 7, nr konstr. 481 w poziomie osadniczym IV b, datowanym na okres po 1367 r. do ok. 1516 r.

- 1.2.2. Awers zachowany częściowo, rewers zachowany w całości
- 2. 12 mm średnica tarczki, 19,5 mm wysokość plomby
- 3.4. nieregularnie owalna
- 4.1.1.3. z jednym nierozwidlonym bolcem
- 5.2.1. Av.: w polu częściowo widoczny lew kroczący na dwóch łapach w lewą stronę
- 5.2.2. Rv.: w polu częściowo widoczny lew kroczący na dwóch łapach w lewą stronę
- 6. Chronologia – po 1367 r. do ok. 1516 r.

Prawdopodobnie Anglia

6. Kat. 2727. Warstwa nr 3033=2940 niwelacyjna – jatki 8 i 9. Luźny żółto-zielony żwir i piasek z inkluzjami drobnych kamieni, gr. 30–60 cm. Nr konstr. 3040 z I poziomu osadniczego, datowanego na 1335 r. do ok. 1340 r.

Forma i konstrukcja plomby odbiega od opisanych wcześniej przykładów i wymagała poprzez swoją odmienność stworzenia kolejnego typu konstrukcyjnego, opisanego w schemacie opisu plomby jako 4.1.2.4. z dwoma nierozwidlonymi bolcami – po jednym na każdej z tarczek. Ze względu na słaby stan zachowania oraz czytelności ikonografii, nie ma na tym etapie badań możliwości jednoznacznego określenia pochodzenia, ale istnieje prawdopodobieństwo analogii [Egan 1985: 1]. Handel z ośrodkami angielskimi rozwijał się w ciągu wieku XIV, do pocz. XV, kiedy pod wpływem kupców hanzeatyckich wprowadzono przejściowy zakaz handlu z miastami angielskimi.

- 1.3.1. Awers zachowany w całości
2. 15 mm średnica tarczki, 19 mm wysokość plomby
- 3.3. owalna
- 4.1.2.4. Z dwoma nierozwidlonymi bolcami – po jednym na każdej z tarczek
- 5.2.2. Av.: w częściowo widocznym odcisku schematyczna twarz mężczyzny w koronie lub głowa geparda, po bokach prawdopodobnie motyw roślinny
6. XIV w.

7. Kat. 2722. Plomba odnaleziona w warstwie nr 2142 o funkcji użytkowej całego zaplecza domu V (w tym budynek F i D) konstr. 2156, odkładającej się w ciągu fazy b II poziomu osadniczego oraz przez III poziom osadniczy. Poziom datowany na od ok. 1344 r. do 1367 r. Wyobrażenie dwóch czółenek tkackich potwierdza fakt sygnowania znakami cechowymi – mistrzów sukieników. Prawdopodobnie na rewersie odnaleźlibyśmy gmerk jako indywidualny znak rozpoznawczy każdego z mistrzów.

- 1.3.1. Awers zachowany w całości
2. 18 mm średnica tarczki, 29 mm wysokość plomby

- 3.3. owalna
- 4.1.1.3. z jednym nierozwidlonym bolcem
- 5.2.1. Av.: w polu widoczne dwa czółenka tkackie
6. Chronologia – od ok. 1344 r. – 1367 r.

8. Kat. 390. Warstwę 571 zinterpretowano jako pozostałość po pożarze jatek: 12, 13, 14, 15, 16/17 (podwójna), 18, przynależną do konstr. 481 poziomu osadniczego, określonego jako poziom IV b, datowanego dosyć szeroko – po 1367 r. do 1516 r. Słabo czytelny odcisk utrudnia określenie pochodzenia plomby i bardziej precyzyjne datowanie obiektu i warstwy.

- 1.3.1. Av. zachowany w całości
2. 16 mm średnica tarczki, 19 mm wysokość plomby
- 3.4. nieregularnie owalna
- 4.1.1.2. z jednym płaskim bolcem
- 5.2.1. Av.: w otoku częściowo widoczny odcisk – prawdopodobnie lew kroczący w lewą stronę
6. Chronologia – brak

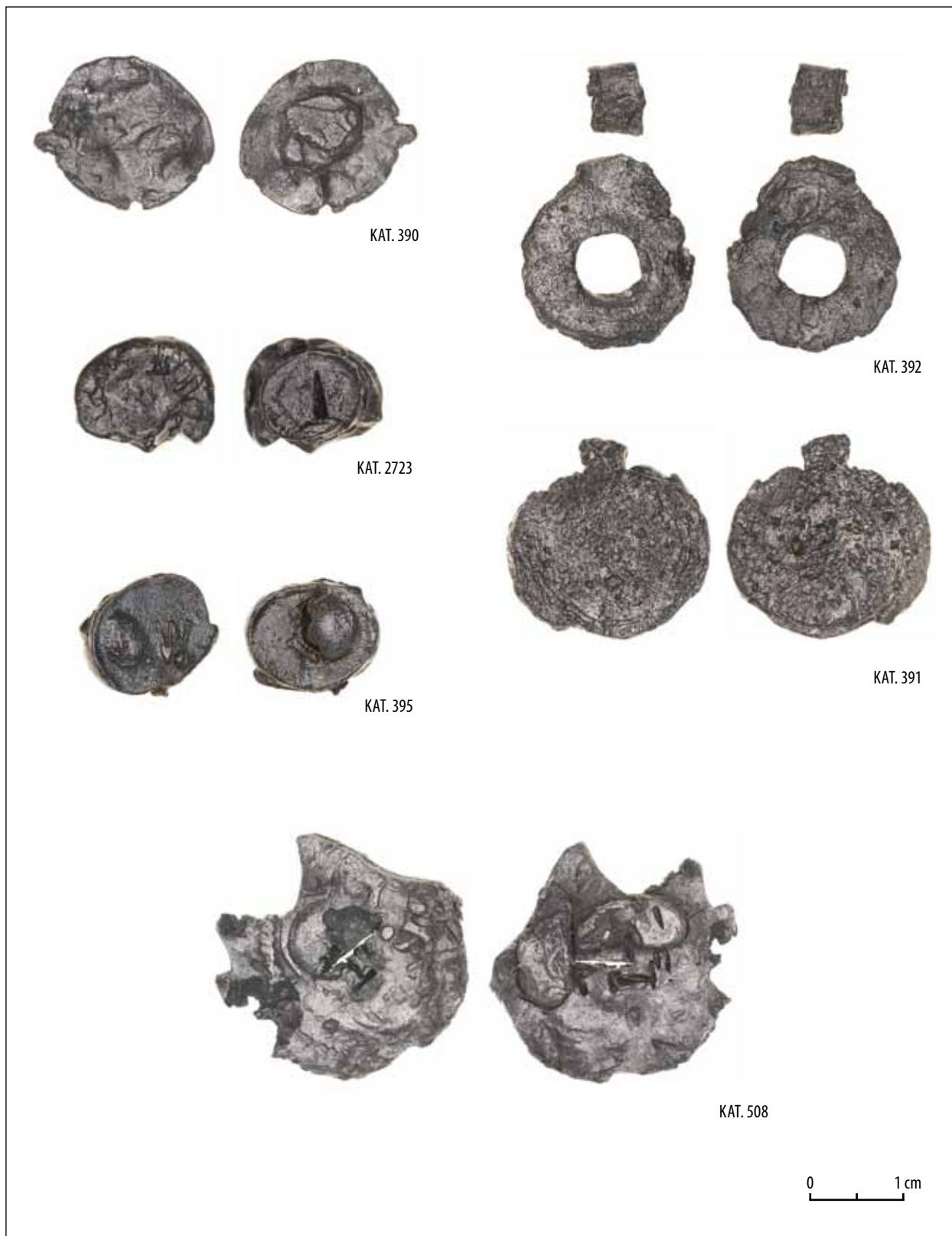
Plomby nieczytelne

9. Kat. 2723. Warstwy 2068 i 2068B to warstwy niwelacyjne przejścia wschodniego jatek rzeźniczych – twarda zielono-szara i brązowa glina, żwir i drobne kamienie z inkluzjami ścinków drewna, średnich kamieni i gruzu ceglanego; gr. 20–40 cm, konstr. 2001 została przyporządkowana do III poziomu osadniczego, datowanego od 1346/7 r. do 1367 r. Brak czytelnego odcisku oraz fragmentaryczne zachowanie zabytku uniemożliwia precyzyjne określenie pochodzenia.

- 1.4.1. Awers zachowany częściowo
2. 15 mm średnica tarczki, 12 mm wysokość plomby
- 3.4. nieregularnie owalna
- 4.1.1.2. z jednym płaskim bolcem
- 5.2.1. Av.: w częściowo widocznym odcisku prawdopodobnie tarcza na orle (?)
6. Chronologia – od 1346/7 do 1367 r.

Ryc. 1. Plomby tekstylne i towarowe. Fot. J. Szmit, E. Grela
Fig. 1. Cloth and commercial seals. Photo J. Szmit, E. Grela

Ryc. 1a. Plomby tekstylne i towarowe. Fot. J. Szmit
Fig. 1a. Cloth and commercial seals. Photo J. Szmit

10. Kat. 392. Parcela Św. Ducha 45, warstwa 169 nie została przyporządkowana do poziomu osadniczego. Nieczytelny odcisk uniemożliwia interpretację pochodzenia i chronologię zabytku

- 1.3.2. Rv. zachowany w całości
2. 18 mm średnica tarczki, 27 mm wysokość plomby
- 3.4. nieregularnie owalna
- 4.4. nieokreślona, prawdopodobnie 4.1.1.1.
- 5.3.2. Rv. nieczytelny
6. Chronologia – brak

11. Kat. 508. Plomba pochodząca z procesu odgruzowania stanowiska przed zasadniczymi pracami archeologicznymi. Częściowo czytelna ikonografia nie wyklucza w przyszłości właściwej interpretacji pochodzenia i datowania obiektu, w związku z możliwością pojawienia się w literaturze analogicznego znaleziska.

- 1.4.1. Av. zachowany częściowo
2. 27 mm średnica tarczki
- 3.6. nieokreślony
- 4.1.2.3. z dwoma nierozwidlonymi bolcami
- 5.2.1. Av.: w częściowo widocznym otoku sznurowym rozeta czteropłatkowa. W polu nieczytelne wyobrażenie oraz litera (R) – u dołu kropka. Prawdopodobnie z kontrasygnatą – literą T
6. Chronologia – brak

Plomby towarowe

12. Kat. 391. Ławy Mięśne Ob. 3, warstwa po zewnętrznej stronie muru szczytowego. Brak przyporządkowania znaleziska do kontekstu stratygraficznego, a tym samym poziomu osadniczego. Biorąc pod uwagę konstrukcję plomby jako główną charakterystyczną cechę, należy ją uznać za przedmiot nowożytny, prawdopodobnie nie związany z wytwórstwem i handlem tkaninami. Plombę definiuje się jako plombę towarową. Brak czytelnej ikonografii uniemożliwia określenie sposobu wykorzystania i bardziej precyzyjnego datowania plomby.

- 1.1. cała
2. 21 mm średnica tarczki, 20 mm wysokość plomby
- 3.4. nieregularnie owalna

- 4.3. zaciskana na sznurkach
- 5.2.1. Av. częściowo czytelny: podwójny otok liniowy
- 5.3.2. Rv. nieczytelny
6. Chronologia – brak

13. Kat. 395. Parcela Św. Ducha 46, warstwa 220. Brak przyporządkowania znaleziska do kontekstu stratygraficznego, a tym samym poziomu osadniczego. Plomba należy do kategorii plomb towarowych i datowana jest na XX w.

- 1.1. cała
2. 14 mm
- 3.4. nieregularnie owalna
- 4.3. zaciskana na sznurkach
- 5.2.1. Av.: w polu czytelne litery: E.W
Rv. nieczytelny
6. XX w.

Bibliografia:

- Biskup M.
1978 Handel. W: E. Cieślak (red.) *Historia Gdańska 1, do roku 1454*, 397–416.
- Bobowski B.
2008 Nowożytny plomby towarowe do znakowania zielonogórskich wyrobów tekstylnych od XVII do XX wieku (z wykopalisk w Gdańsku). W: P. Bartkowiak, D. Kotlarek (red.), *Kultura i społeczeństwo na Środkowym Nadodrzu w XIX i XX wieku*, Zielona Góra, 162–165.
- 2009 *Plomby tekstylne z wykopalisk na terenie Dolnego Miasta w Gdańsku*, Łódź.
- Egan G.
1985 Leaden Cloth Seals. In: *Finds Research Group 700–1700 Datasheet 3*, Coventry, 1–4.
- Hittinger D.
2007 *Tuchplomben. Warenzeichen des späten Mittelalters und der Neuzeit aus dem norddeutschen Küstengebiet*, Bamberg.
- Hunka J.
1999 Nálezy olovených plomb na zaistovanie prepravovaných tovarov (14.–17. stor.) zo Slovenska. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 33, 295–309.
- Kocińska M. K.
2004 *Plomby towarowe i tekstylne ze stanowiska Wyspa Spichrzów w Gdańsku, nr SAZ 255/020/041*, maszynopis w archiwum MAG.
- Kocińska M. K.
2005 *Plomby towarowe i tekstylne ze stanowiska przy ul. Lastadia w Gdańsku, nr SAZ 255/133/03*, maszynopis w archiwum MAG.

- Kocińska M.K., Maik J.
2004 Średniowieczne i nowożytnie plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku. *Acta Archaeologica Lodziensia* 50 (2).
- Krook W.
1993 Merkloden. In: J.J. Lenting, H. van Gangelen, H. van Westing (ed.), *Schans op de grens. Bourttanger bodemvondsten 1580–1850*, Sellinger, 489–494.
- Kwiatkowska A.
2013 Plomby ołowiane z badań w rejonie ulic Bogusławskiego, Podwale Przedmiejskie i Zbytki w Gdańsku – Teatr Szekspirowski. W: E. Fudzińska (red.), *XVIII Sesja Pomorzoznawcza, Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych II*: Malbork, 169–177.
- Maćkowski T.
2016a Sukiennicze pieczęcie ołowiane na XV-wiecznym Pomorzu – geneza i funkcje. W: T. Maćkowski (red.), *Florilegium historicum amicorum munera. Profesorowi Krzysztofowi Maciejowi Kowalskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin przyjaciele, koledzy, uczniowie*, Gdańsk, 365–382.
2016b Plomby towarowe z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73-74 w Gdańsku. W: R. Krzywdziński (red.), *Dantiscum* 1, Gdańsk, 171–217.
- Majewski M.
2017 Plomby ołowiane. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu. Badania na Rynku Staromiejskim III*, Stargard, 117–126.
- Polak Z.
1997 Zabytki metalowe. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 2, Kołobrzeg, 173–181.
- Urbański P.
2013 Plomby tekstylne z wykopalisk przeprowadzonych w południowo-zachodniej części kwartału ulic: Szafarnia, Angielska Grobla, św. Barbary i Długie Ogrody w Gdańsku w latach 2008 i 2009. W: H. Paner (red.), *Archeologia Gdańska* 5, Gdańsk, 379–412.

Źródła:

- Hartemink R,
1995 International Civic Arms – <http://www.ngw.nl/>
- Rentzmann W.
1876 Numismatisches Wappen-lexicon des Mittelalters und der Neuzeit, Halle.

Maria Karolina Kocińska Cloth and commercial seals

Thirteen lead seals were recorded during two seasons of excavation. Only four of these seals survive intact. One of the key characteristics of this category of finds is the diversity of images imprinted on the face of the seals. Another significant feature is the manner in which the seal was attached to the underlying textile and the type of seal construction which this necessitated. The provenance of three seals was identified based on the devices depicted on them: cat. no. 2725 – Głogów (Poland), cat. no. 2728 – Didenheim (France), cat. no. 2724 – Tournai (Belgium). Five seals with intelligible images remained unidentified, including cat. no. 2726 – probably from the Netherlands, cat. no. 393 – probably from the Netherlands, cat. no. 2727 – probably from England, cat. no. 2722 – unidentified origin, and cat. no. 390 – of unidentified origin. This collection also featured three illegible seals: cat. no. 2723, cat. no. 392, and cat. no. 508, as well as two seals defined as goods seals of unidentified provenance: cat. no. 391 and cat. no. 395. Cloth was marked with seals as a means of maintaining its production and quality at a standard dictated by municipal statutes. Seals guaranteed the observance of these standards and provided evidence of this fact for the purchaser. The seal assemblage recovered from this site demonstrates that great heed was paid to the quality control of textiles. It provides a contribution to archaeological and historical research into the subject of medieval and post-medieval trade at European textile production centres and can be used to date analogous finds recovered from archaeological excavations.

Maria Karolina Kocińska — mgr archeologii, konserwator zabytków archeologicznych, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska Maria Karolina Kocińska. Zainteresowania badawcze: archeologia miast ze szczególną uwagą na charakter dystrybucji plomb tekstylnych i towarowych. E-mail: k.kocinska@archeologia.pl

Zabytki wykonane z drewna, kości, poroża i rogu bydłęcego*

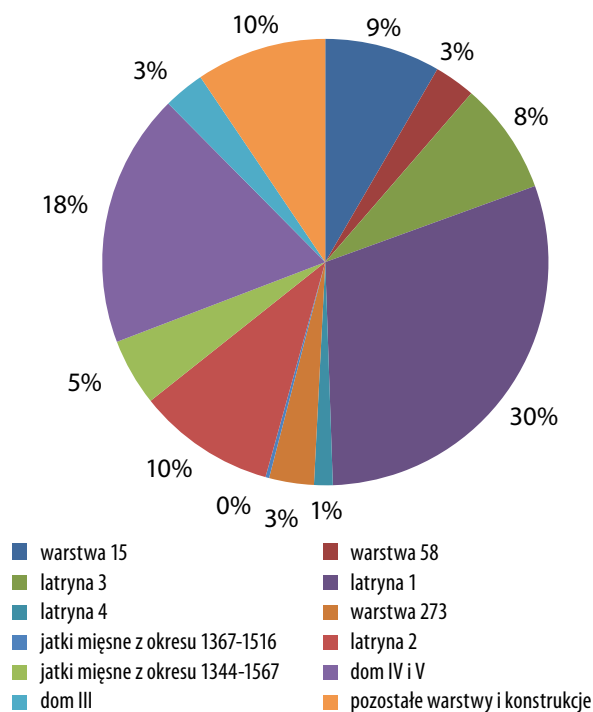
W trakcie trzech sezonów badań prowadzonych w latach 2004, 2005 i 2009, na stanowisku przy ulicy Św. Ducha 43–46 i Ław Mięsnych zarejestrowano trzysta siedemdziesiąt jeden zabytków drewnianych.

Wśród przedmiotów wykonanych z drewna znaleziono sto siedem naczyń toczonych, sto trzydzieści dziewięć naczyń klepkowych w tym, czterdzieści osiem beczek. Wśród pozostałych zabytków wykonanych z drewna zanotowano jedenaście grzebieni, siedemnaście łyżek, dwadzieścia zabytków nieokreślonych, dwanaście uchwytów i rękojeści, dziesięć kołków oraz pojedyncze narzędzia. W niniejszym artykule przedstawiono łącznie zabytki drewniane, kościane, rogowe i wykonane z poroża, ze względu na współwystępowanie przedmiotów o podobnej funkcji, np. grzebieni i rękojeści.

Większość przedmiotów znalezionych zostało w zwartych, dość dobrze datowanych zespołach związanych bądź z konstrukcjami kramów, domów, bądź latryn. Najwięcej zabytków drewnianych (111 przedmiotów) zanotowano w XV-wiecznej latrynie odkrytej na zapleczu kamienicy przy ulicy Św. Ducha 44 (latryna 1). Sześćdziesiąt osiem zabytków znaleziono w obrębie domów IV i V związanych z najstarszą zabudową mieszkalną powstałą na tym terenie. Z kolejnej, XVI-wiecznej latryny (latryna 2), pozyskano trzydzieści siedem zabytków. Następne trzydzieści znaleziono w latrynie z tego samego okresu na zapleczu posesji przy Św. Ducha 45 (latryna 3). W przejściu jatek mięsnych, badanym w 2009 roku, znaleziono łącznie czterdzieści jeden zabytków (warstwa 15 i 273). Z jatek mięsnych wybudowanych pomiędzy 1344–1367 pozyskano osiemnaście przedmiotów. W pierwszym rzędzie jatek, odsłoniętym w 2009 roku, znaleziono jedenaście przedmio-

tów (warstwa 58). W obrębie młodszych jatek, datowanych na okres od 1367 do 1516 roku, znaleziono jeden zabytek. W domu III zanotowano jedenaście przedmiotów, a w XVIII-wiecznej latrynie (latryna 4) pięć. W pozostałych warstwach i konstrukcjach znaleziono łącznie trzydzieści sześć artefaktów (ryc. 1).

Stan zachowania poszczególnych zabytków przedstawia się bardzo różnie. Najlepiej zachowane są zabytki pozyskane z latryn (nawet w 90%), najgorzej przedmioty znalezione w najstarszych nawarstwieniach jatek mięsnych (warstwa 15, 58, jatki z okresu 1344–1367).

Ryc. 1. Procentowe zestawienie przedmiotów zanotowanych w trakcie wykopalisk przy ulicy Św. Ducha 43–46 w poszczególnych konstrukcjach i obiektach

Fig. 1. Percentage share of artefacts found in individual structures and objects during archaeological works conducted at 43–46 Św. Ducha Street

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

Naczynia klepkowe

Pozostałości tej kategorii zabytków są stałym elementem znalezisk drewnianych na terenie Gdańska [Schubert-Sawrycka 2003: 5–7; Kasprzak 2007a: 3].

W trakcie trzech sezonów badań na omawianym terenie zarejestrowano czterdzieści dwa fragmenty den beczek wykonywanych z dębiny (kat. 250, 253, 264, 273, 279, 286, 290, 293–299, 302, 303, 306–308, 1027, 1030–1035; 1037–1043). Trzydzieści osiem z nich ma bardzo czytelny jednostronny zacios, wykonany w celu umieszczenia ich w wątórach klepek. Trzydzieści jeden den pochodzi z dwuelementowych egzemplarzy (trzy bez zaciosów, jeden z zaciosem dwustronnym), osiem z jednoczęściowych i pięć z wieloelementowych. W jednym przypadku zachowało się całe dwuelementowe dno połączone dyblami (kat. 1027), bez zaciosów na wątor. Podobnie wykonane dno znaleziono w Kołobrzegu [Polak 1998: 254] oraz podczas badań na gdańskiej Wyspie Spichrzów [Kasprzak 2010a: 152; 2010b: 172]. Na dwóch dnach znajdowały się znaki: jeden w kształcie litery „W” (kat. 295), drugi – krzyża z trójkątem obok (kat. 299). Zdaniem wielu badaczy były to znaki właściciela beczek [Polak 1998: 254], bądź – jak twierdzą niektórzy – służyły do identyfikacji rodzaju towaru znajdującego się w beczce [Szubert-Sawrycka 2003: 7]. Jak dotąd interpretacja funkcji tych znaków pozostaje w sferze domysłów.

Oprócz den, w trakcie prac wykopaliskowych znaleziono również trzy klepki beczek o długości 37,5 cm (kat. 297), 43 cm (kat. 1025) i 68,5 cm (kat. 1026). Jedynie ta ostatnia zachowana została w całości, o czym świadczy obecność dwóch watorów na przeciwległych końcach. Klepki o takiej długości i średnicy den powyżej 42 cm należały do beczek służących do transportowania towarów [Kolčín 1968: 25–26]. W materiałach pochodzących z badanego obszaru trzynaście den pochodzi z beczek o średnicy od 42 do 49,5 cm. Podobne okazy zarejestrowano także w Kołobrzegu [Polak 1998: 254].

Na badanym obszarze nie znaleziono żelaznych obręczy służących do opasywania beczek. Sytuacja taka znana jest z innych stanowisk gdańskich [Schubert-Sawrycka 2003: 7; Kasprzak 2005: 3] i kołobrze-

skich [Polak 1996: 332]. Wśród materiałów zarejestrowano natomiast trzy fragmenty obręczy drewnianych o grubości 2,5–2 cm. Obręcze te, tak jak i znalezione na Wyspie Spichrzów [Szubert-Sawrycka 2003: 7], mogły należeć zarówno do beczek, jak i naczyń klepkowych. Obręczy drewnianych używano przez cały okres funkcjonowania omawianej grupy artefaktów. Znane są także z XIX- i XX-wiecznych materiałów etnograficznych [Moszyński 1967: 365].

Beczki przez całe późne średniowiecze i okres nowożytny służyły nie tylko do przechowywania produktów żywnościowych, ale także dziegciu, smoły, a nawet gwoździ. Część z nich pełniła zapewne rolę zbiorników na wodę. Często używano ich jako urządzenia drenażowe, odprowadzające wody podskórne. Ten sposób wykorzystywania beczek był bardzo popularny w Gdańsku i w średniowieczu, i w okresie nowożytnym. Tę ostatnią pełniły z całą pewnością dwie beczki znalezione w obrębie parceli przy Św. Ducha 46, w części frontowej domu IX i w części frontowej domu XII [Kasprzak w tym tomie]. Pozostałości beczki na zapleczu domu IX oraz wewnątrz domu VI z całą pewnością służyły do przechowywania jakichś produktów, bądź wody. Podobną funkcję pełniła prawdopodobnie także beczka, której zbutwiałe dno zanotowano w obrębie parceli przy Św. Ducha 44 wewnątrz domu XV [tamże]. Średnica wszystkich opisanych wyżej beczek wynosiła 50–60 cm; zachowały się do wysokości 20–75 cm.

Na omawianym obszarze znaleziono łącznie pięćdziesiąt den różnego rodzaju naczyń klepkowych (ryc. 2; kat. 1058), w większości jednoczęściowych z jednostronnym zaciosem. Średnica den waha się pomiędzy 7,5 a 29,8 cm. Do grupy den zaliczono także owalny egzemplarz należący do niewielkiego pudełka, którego nie zachowane ścianki i pokrywka wykonane były z łyka. W trakcie wykopalisk zanotowano dwadzieścia cztery klepki o wysokości 10–26,5 cm, pochodzące z dużych mis i cebrzyków, pięć klepek małych miseczek (ryc. 2; kat. 1054, 1055) wysokości 6,5 do 8,5 cm oraz osiem naczyń zachowanych w całości lub dużym fragmencie, składających się z siedmiu do dziesięciu klepek. Wśród nich znalazły się trzy małe miseczki o klepkach silnie rozszerzających się do góry, ściętych do środka brzegach oraz

pojedynczych zaciosach na obręcz. Pozostałe naczynia miały proste lub lekko rozszerzające się klepki i proste brzegi – należały do różnej wielkości cebrzyków o średnicy od 16,9 do 20,1 cm. Jeden z nich nie miał zaciosów na obręcz, drugi posiadał dwa zaciosy. Do naczyń klepkowych zaliczono też pięć pokryw średnicy od 9,1 do 25,8 cm. Trzy miały uchwyty bądź otwory po nich pośrodku, dwie wcięcia po bokach. Jedna z pokryw miała stożkowy przekrój. Ostatnim zabytkiem zaliczanym do naczyń klepkowych był fragment obręczy szerokości 1,5 cm (ryc. 2; kat. 3516).

Znaczną ich liczbę – pięćdziesiąt – zanotowano w szambie zlokalizowanym na zapleczu kamienicy przy ulicy Św. Ducha 44 (latryna 1), wśród nich cztery cebrzyki i jedną miseczkę klepkową; piętnaście zabytków – w warstwie 15 i 273 w obrębie zachodniego przejścia jatek (w tym całą miseczkę klepkową). W obrębie domu IV i V, użytkowanych w okresie od 1340 do 1367 roku, znaleziono fragment cebrzyka, miseczkę klepkową, obręcz i owalną pokrywkę. W latrynie na terenie posesji przy ulicy Św. Ducha 44 (latryna 2), datowanej materiałem ceramicznym na XVI w., zanotowano cztery dna i dwie klepki pochodzące z niewielkich wiader lub cebrzyków. Cztery zabytki (pokrywkę, dwa dna i klepkę) znaleziono w latrynie na zapleczu parceli ulicy przy Św. Ducha 45 (latryna 3), pochodzącym również z tego okresu. W pozostałych warstwach i obiektach zanotowano pojedyncze elementy naczyń klepkowych.

W zbiorze wyrobów klepkowych pochodzących z badań prowadzonych na omawianym stanowisku nie zarejestrowano pozostałości dziegiu lub smoły, służących do uszczelniania naczyń [Świątek 1999: 107; Wysocka 2001: 148].

Wśród przedmiotów wykonanych z drewna naczynia klepkowe należą do najbardziej pospolitych znalezisk zarówno na terenie Gdańska [Barnycz-Gupieniec 1959: 54; Kasprzak 2007b: 7; 2005: 2–3; Szubert-Sawrycka 2002: 8–9; 2003: 2–3], jak i innych miast lokacyjnych [Polak 1998: 253; Wysocka 2001: 148–150; Świątek 1999: 105–109]. Przedmioty te były tanie i łatwe w produkcji, a dzięki swojej funkcjonalności chętnie używane przez ludzi różnych stanów [Woźnicka 1961: 40–41]. Proces produkcji wyrobów

bednarskich omówiony został przez Barnycz-Gupieniec [1961: 51–54] oraz Woźnicką [1961: 17–25]. O ogromnej popularności naczyń klepkowych w średniowieczu i w okresie nowożytnym świadczą także znaleziska z wielu stanowisk niemieckich [Buchholz 1994: 62–69; Neugebauer 1954: 174–190; Hirschberg 2005: 3]. Naczynia klepkowe były używane od XIV wieku. Jak wykazały badania prowadzone w Zespole Przedbramia, funkcjonowały w Gdańsku co najmniej do końca XVIII wieku [Kasprzak 2006]. Najprędzej z użycia wyszły misy klepkowe, zastąpione przez naczynia ceramiczne [Barnycz-Gupieniec 1961: 395] już w XV w.

Naczynia toczone

Zbiór naczyń toczonych pozyskanych w trakcie wykopalisk należy do jednych z większych, jakie pozyskano w ciągu ostatnich lat na terenie Gdańska. W tym miejscu należy jednak zauważyć, iż dominują tu egzemplarze silnie zniszczone, co ma zapewne wpływ na ocenę ich liczby. Ze stu siedmiu mis toczonych aż czterdzieści dziewięć zarejestrowano w obrębie domu IV i domu V.

Wśród mis toczonych wyróżniono pięć toczonych jednostronnie. W przypadku egzemplarzy toczonych dwustronnie, na uwagę zasługuje dziewięć fragmentów mis na nóżce.

Kolejnych dwanaście mis toczonych dwustronnie zanotowano w latrynie na zapleczu posesji przy Św. Ducha 44 (latryna 1), datowanej na XV w. Osiem z nich miało wyodrębniony kołnierz, w tym jedna wklęsłe dno. Do rzadko spotykanych naczyń toczonych można zaliczyć: fragment miski toczonej dwustronnie o pionowych ściankach z poziomym ornamentem rytym, cztery płaskie talerze bez kołnierza, o tektonice wyodrębnionej za pomocą dookołnych linii rytym oraz okrągłą pokrywkę pudełka zdobioną w ten sam sposób.

Kolejne pięć ułamków mis toczonych dwustronnie zanotowano na zapleczu domu III (ryc. 2; kat. 3506). Tyle samo znaleziono w obrębie jatek funkcjonujących w tym samym czasie, co domy III i V. W warstwach związanych z konstrukcjami młodszej fazy kramów mięsnych zanotowano jedną misę

toczoną jednostronnie i jedną toczoną dwustronnie na nóżce (ryc. 2; kat. 1021). Stan zachowania tych zabytków nie pozwala określić ich grupy.

W latrynie przy ulicy Św. Ducha 44, użytkowanej do końca XVI w., znaleziono fragmenty trzech talerzy toczonych dwustronnie (ryc. 2; kat. 1024, 1063), o średnicy wylewów wynoszącej 21–25 cm i wysokości około 2,5 cm, zaliczanych przez R. Barnycz-Gupieniec do typu talerzy małych [1959: 17]. Podobne okazy znane są z gdańskich badań pod Halą Targową [Kasprzak 2007b: 10], na Wyspie Spichrzów [Szubert-Sawrycka 2003: 8] i Zielonej Bramy [Szubert-Sawrycka 2002: 2] oraz materiałów wczesnośredniowiecznych [Barnycz-Gupieniec 1959: 12; 1961: 402]. Zbliżone zabytki znane są również z badań na terenie Międzyrzecza [Woźnicka 1961: 27] i Wrocławia [Świątek 1999: 109; Wysocka, 2001: 149]. Talerze toczone dwustronnie znaleziono także na wraku „Mary Rose” [Before The Mast 2005, fig. 115].

Obok talerzy, w latrynie odkryto dwie misy toczone dwustronnie (ryc. 2; kat. 1064), zaliczane do typu I wg Romany Barnycz-Gupieniec [1961: 393]. Obecność zaokrąglonych brzegów u obu okazów pozwala łączyć je z podgrupą A, wyróżnioną przez Eugeniusza Cnotliwego [Cnotliwy, Nawroński 1996: 318–320]. Misy toczone dwustronnie uważane są za charakterystyczne dla wczesnośredniowiecznych materiałów gdańskich, aczkolwiek produkowane były przez całe średniowiecze [Barnycz-Gupieniec 1961: 395]. Przyjmuje się, że ten rodzaj przedmiotów został wyparty przez naczynia cynowe i gliniane pod koniec XV w. [Barnycz-Gupieniec 1961: 395]. Ich udział w późnośredniowiecznych zespołach gdańskich [Kasprzak 2007a: 8; Szubert-Sawrycka 2003: 8; 2002: 2] czy kołobrzeskich [Polak 1997: 229] jest niewielki, ale stały. Dane uzyskane w trakcie wykopalisk prowadzonych w obrębie parceli przy ulicy Św. Ducha 44 nie tylko potwierdzają te ustalenia, ale pozwalają przesunąć górną granicę ich występowania w głąb XVI w. Podobnie datowane są misy znalezione na wraku „Mary Rose” [Before The Mast 2005, fig. 1155: 482, fig. 1157: 483, fig. 1158: 485, fig. 1159: 487, fig. 1160: 487].

Reszta okazów to pozostałości pięciu zachowanych w różnym stopniu mis toczonych jednostronnie, o średnicy wylewów wahającej się pomiędzy 15

a 22 cm i wysokości 3 do 6 cm (ryc. 2; kat. 1065, 1068). Zabytki tego typu stanowią stały element zespołów przedmiotów drewnianych pozyskanych z późnośredniowiecznych i nowożytnych wykopalisk gdańskich [Kasprzak 2002: 3; Szubert-Sawrycka 2003: 8; 2002: 2]. Według R. Barnycz-Gupieniec zaliczają się one do grupy II [1961: 393]; sposób ukształtowania brzegów pozwala zaklasyfikować je także do podgrupy A [Cnotliwy, Nawroński 1996: 318–320].

W latrynie na zapleczu domu przy ulicy Św. Ducha 45 (latryna 3) znaleziono dziewięć mis toczonych dwustronnie, z wyodrębnionym kołnierzem. Dwie z nich miały wyodrębnione nóżki.

Ostatnią misę toczoną jednostronnie, typu II i podgrupy A (ryc. 2; kat. 1020), pochodzącą z końca XVIII wieku, znaleziono w latrynie na zapleczu posesji przy ulicy Św. Ducha 46. Tak późne datowanie tego rodzaju zabytków miało miejsce po raz pierwszy. Użytkowanie takich naczyń w XVIII wieku potwierdzone zostało przez znaleziska w Zespole Przedbramia [Kasprzak 2006: 4]. Jedenaście fragmentów mis toczonych jednostronnie zanotowano w warstwach użytkowych i niwelacyjnych zachodniego przejścia jatek (warstwa 15 i 273), I rzędzie jatek (warstwa 580) i niwelacji na zapleczu ulicy Św. Ducha 45 (warstwa 411).

O popularności tego typu naczyń stołowych świadczą znaleziska z całej Europy. Podobne okazy, datowane na okres pomiędzy XIII a końcem XV wieku, znane są zarówno z niemieckich [Buchholz 1994: 62–69; Guhne 1991: 36; Neugebauer 1954: 174–190], jak i angielskich stanowisk [Egan, Pritchard 1998: 198–213]. Ten rodzaj mis był bardzo popularny także w późnośredniowiecznych Czechach [Fryda 1983: 292] i na Węgrzech [Holl 1966: 51]. Najmłodsze znane egzemplarze pochodzą z XVIII wieku, z materiałów elbląskich [Nawroński 1986: 645].

Pozostałe zabytki drewniane

Inne zabytki drewniane, zarejestrowane w trakcie badań na stanowisku 43, występują w niewielkich ilościach. Jest wśród nich siedemnaście łyżek, pośród których dziewięć znaleziono w latrynie na zapleczu posesji przy Św. Ducha 44 (latryna 2), datowanej

na XVII–XIX w. Pięć egzemplarzy miało owalne miseczki, jedna gruszkowatą, trzy okrągłe. Kolejne trzy egzemplarze znalezione zostały w obrębie domów IV i V. Dwie łyżki o krótkich rączkach i głębokich, opuszczonych względem trzonków miseczkach (ryc. 3; kat. 3473, 3507) interpretowane są w literaturze jako łyżki podróżne i datowane na XIV i XV wiek [Kolčín 1968: 77]. Omawiane łyżki znaleziono w warstwie użytkowej na zapleczu domu V, datowanej na lata 1344–1367, oraz wewnątrz domu V, datowanego na lata 1340–1344. Analogiczne zabytki zarejestrowano na Wyspie Spichrzów [Szubert-Sawrycka 2003:10], w Kołobrzegu [Polak 1998: 255], jak również podczas badań niemieckich [Hirschberg 2005: 5]. Znaleziska z wraku statku „Mary Rose” pozwalają przedłużyć ich użytkowanie co najmniej do połowy XVI wieku [Before The Mast 2005, fig. 1139: 449]. Trzecia łyżka, z miseczką o gruszkowatym kształcie, należy do egzemplarzy spotykanych w późnym średniowieczu, ale i w czasach nowożytnych. Zdaniem Zbigniewa Polaka [1997: 231], kształt ten był charakterystyczny dla późnego średniowiecza. W przeciwieństwie do materiałów wczesnośredniowiecznych z Gdańska, nie były one zdobione [Barnycz-Gupieniec 1959: 20, 23].

Łyżka znaleziona w XVI-wiecznej latrynie (latryna 2) miała owalną miseczkę szerokości 4,4 cm (ryc. 3; kat. 1071). Zarówno jej część zewnętrzna, jak i wewnętrzna, była zagładzana. Zachowany fragment trzonka miał owalny przekrój i rozszerzał się u nasady. Podobne egzemplarze znane są z badań na obszarze gdańskiej Wyspy Spichrzów [Szubert-Sawrycka 2003:9; Kasprzak 2005: 3], Płocka [Trzeciński 2000: 117] oraz Niemiec [Hirschberg 2005: 5] i datowane na XIV–XVI w.

Kolejną łyżkę o okrągłej miseczce i krótkiej rączce zanotowano w latrynie na zapleczu posesji przy Św. Ducha 45 (latryna 3) datowanym na XVII–XVIII wiek. W warstwach użytkowych z XIV wieku na zapleczu parceli przy ulicy Św. Ducha 45 znaleziono dwie łyżki: jedną z owalną miseczką i rączką zakończoną ozdobną kuleczką, drugą z krótkim uchwytem i okrągłą miseczką. Na terenie zachodniego przejścia jatek **mięsnych, w warstwie użytkowej z XIV–XV wieku**, zanotowano fragment łyżki z owalną miseczką i krótką rączką.

W materiałach gdańskich łyżki są popularnym znaleziskiem, spotykanym od wczesnego średniowiecza do początku XIX w. [Kasprzak 2005: 4]. Ze względu na swoją formę, umożliwiającą szybką masową produkcję, drewniane łyżki funkcjonowały przez całe średniowiecze i okres nowożytny, na dobre zostały wyparte przez metalowe dopiero w XVIII w. Na ogromną popularność tego typu przedmiotów wskazują drewniane łyżki nawiązujące swym kształtem do XVI- i XVII-wiecznych wyrobów metalowych, znane z wykopalisk holenderskich [Lenting i in. 1993: 549].

Na uwagę zasługuje pięć kul o średnicy od 2,4 do 9 cm. Przedmioty te służyły najprawdopodobniej do gry. Cztery z nich zanotowano w obrębie XIV-wiecznej zabudowy mieszkalnej, jedną w warstwie użytkowej na zapleczu domu III, trzy w warstwie użytkowej wewnątrz domu nr IV. Ostatnią kulę znaleziono w latrynie z przełomu XV i XVI wieku. Miejsca ich znalezienia pozwalają określić czas ich występowania na okres od XIV do co najmniej XVI wieku. Podobny okaz zarejestrowano w Kołobrzegu [Polak 1996: 332]. Zdaniem Mariana Rulewicza, kule te używane były do „zamontowania liny sieciowej w wodzie” [Rulewicz 1994: 180–194]. Zupełnie inaczej zostały zinterpretowane drewniane kule z Exeter i Yorku [Allan 1984: 309, rys. 177. 65]. Uznano je jako przedmioty służące do gry. Podobnie zinterpretowano znaleziska ze Śląska [Borkowski 1995: 99]. Zdaniem Polaka, zróżnicowanie rozmiarów może świadczyć o ich różnej funkcji [Polak 1996: 334].

Kolejne cztery zabytki to zachowane w różnym stopniu łopaty. Dwie z nich odkryto w warstwach niwelacyjnych, datowanych na koniec XIV do połowy XV wieku, w obrębie posesji przy ulicy Św. Ducha 45 (ryc. 4; kat. 3451). Kolejną łopatę znaleziono w warstwie użytkowej na zapleczu domu IV, datowanej na lata 1340–1344 (ryc. 4; kat. 3502), oraz izolacyjnej na zapleczu domu V, datowanej na lata 1346–1367 (ryc. 4; kat. 3494). Zabytki miały długość od 4,5 do 54 cm długości. Według Borisa A. Kolčina narzędzia tego typu można podzielić na cztery grupy w zależności od ich funkcji. Do pierwszej zaliczane są rydle do kopania w ziemi. Wykonywane z drewna dębowego, miały rękojeści o długości od 80–95 cm, z co

najmniej jedną prostą górną krawędzią i częścią dolną najczęściej z żelaznym okuciem. Druga grupa to prostokątne łopaty do nakładania ciał sypkich. Kolejna to łopaty do śniegu – nieco większe i lżejsze od poprzednich. Ostatnią grupę tworzą łopaty chlebowe owalne lub okrągłe, o standardowych wymiarach 27 x 35–37 cm [Kolčin 1968: 17 rys. 5].

Najciekawszy egzemplarz to rydel z żelaznym okuciem na końcu części pracującej; podobny egzemplarz znaleziono w Kołobrzegu [Polak 1996: 333]. Ten typ łopat użytkowano od XIV do początku XX w. [Moszyński, 1967: 160]. Pozostałych trzech łopat używano raczej do przerzucania sypkich substancji niż do kopania. Podobne znalezisko znane jest z gdańskiej Wyspy Spichrzów [Szubert-Sawrycka 2003: 10] i badań archeologicznych prowadzonych w Kołobrzegu [Polak 1996: 333].

W trakcie wykopalisk na omawianym terenie zanotowano dwie piasty kół. Miały one długość od 44 cm do 46 cm (ryc. 4; kat. 1070), w części środkowej ich średnica wahała się od 17 do 32 cm, przy końcach wynosiła od 9 do 11 cm, średnica otworów w piasku wynosiła 6,5 cm. W mniejszej piasku znajdowało się po dziesięć otworów na szprychy, o zachowanej długości dochodzącej do 5,5 cm, szerokości 4,5 cm i grubości 2,8 cm. W egzemplarzu większym zanotowano dwanaście otworów na szprychy o wymiarach 2,5 x 5 cm. Zachowała się także jedna szprycha długości 30 cm. Szprycha na końcu zamontowanym w piasku miała prostokątny przekrój. Drugi koniec, umieszczony w obręczy, był ścięty. W żadnym przypadku nie zachowały się obręcze kół. Podobną piastę zanotowano w trakcie badań w Kołobrzegu [Polak 1996: 335]: w 2008 r. w trakcie badań na stanowisku przy ulicy Tandeta znaleziono całe koło wraz z obręczami (zabytek w konserwacji).

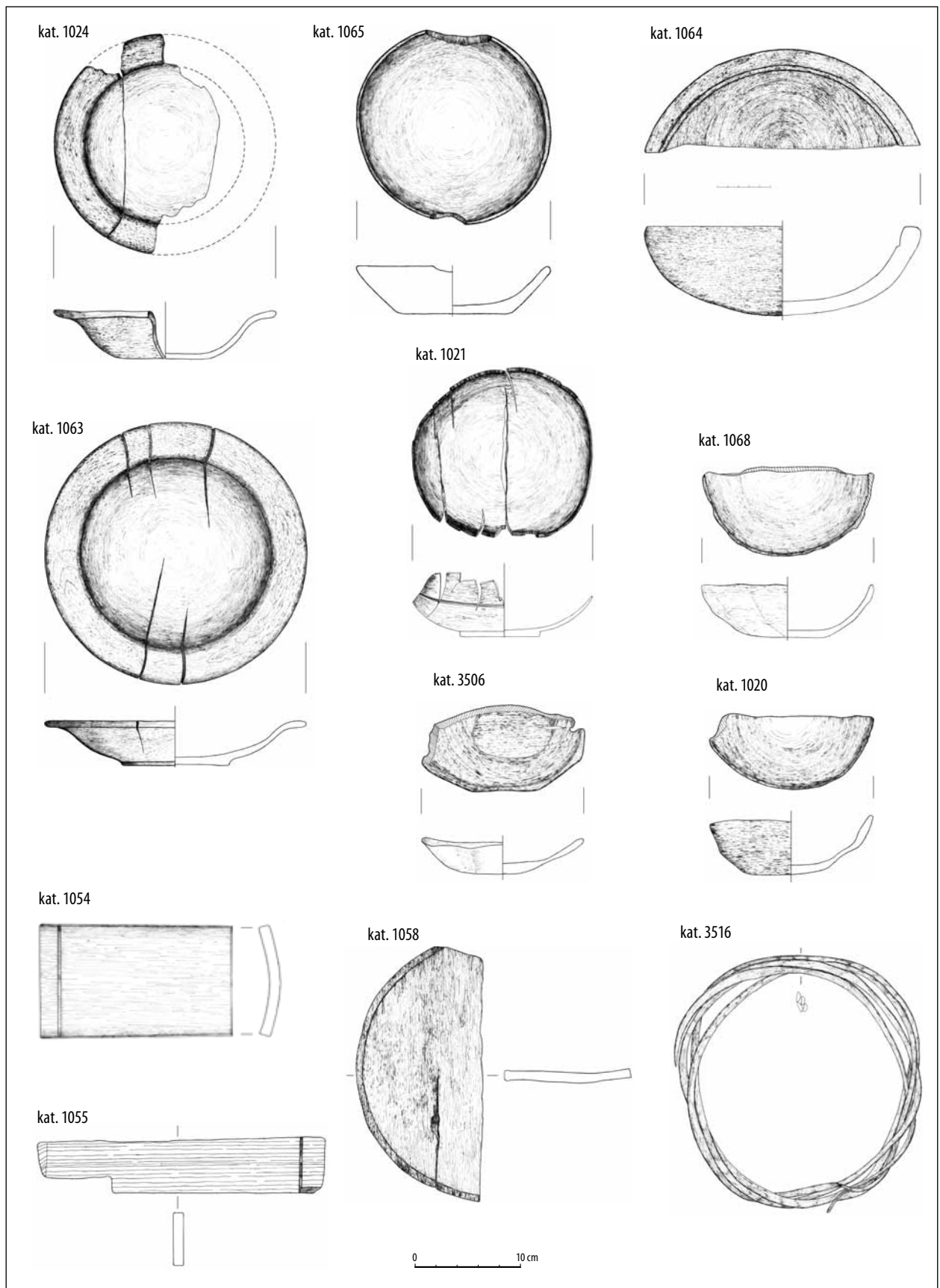
Bardzo pospolitym rodzajem artefaktu rejestrowanym w trakcie badań archeologicznych są drewniane trzonki narzędzi [Szubert-Sawrycka 2003:9]. W trakcie prac na stanowisku w Gdańsku znaleziono sześć egzemplarzy takich trzonek. Pierwszy o długości 15 cm i średnicy 3,5 cm (kat. 1018) zanotowano w warstwie niwelacyjnej, datowanej na lata sześćdziesiąte XIV w. Drugi długości 16 cm i średnicy 4 cm zanotowano w latrynie z XVI wieku. W przejściu wschodnim jatek mięsnych, datowanym na lata 1346–1367, znaleziono uchwyt łopaty. Kolejny zabytek, stylisko z zachowanymi w części górnej fragmen-

tami skórzaney okładziny i metalem, zarejestrowano w latrynie na zapleczu posesji przy Św. Ducha 45 (latryna 3). W tym samym obiekcie znaleziono także dwuczęściowy trzonek z otworem na wylot i dwoma wcięciami, zachowanym fragmentem metalu z jednej strony i drewna na drugim końcu, oraz trzonek zachowany fragmentarycznie, zakończony gałką.

Z XIV-wiecznej warstwy użytkowej zachodniego przejścia jatek pochodzi uchwyt ośnika (?) z zachowanym fragmentem metalowej części. Ostatni trzonek, zachowany fragmentarycznie, zakończony był gałką. Z warstwy użytkowej przejścia wschodniego pochodzą dwa uchwyty, zakończone na obu końcach metalowymi uszkami służącymi zapewne do zawieszania. Nieznana jest funkcja tych przedmiotów. Egzemplarze różnią się znacznie rozmiarami: większy ma długość 12 cm (ryc. 3; kat. 3468) i średnicę 2 cm, mniejszy zaledwie 1,5 cm długości, szerokość 1,5 cm i grubość 1,5–3 cm.

Kolejną grupą zabytków zanotowaną w obrębie parcel przy ulicy Św. Ducha 43–46 są rękojeści noży. W trakcie wykopalisk odkryto cztery egzemplarze, o zachowanej długości od 1,5 do 7 cm, średnicy 1,2–2 cm, oraz jedną rękojeść o długości 14,5 cm, szerokości 2,5–3,5 cm i grubości 1,4–1,9 cm, wyraźnie zwężającą się w części górnej i o prostokątnym przekroju (kat. 3497). Ta ostatnia zanotowana została w niwelacji po rozbiórce jatek 5–7 i datowanej na lata 1335–1340. We wszystkich znalezionych rękojeściach zachowały się fragmenty metalu. Egzemplarz o najmniejszej średnicy zakończony był metalową blaszką grubości 0,1 cm (ryc. 3; kat. 3493). Podobny sposób zabezpieczania trzpienia przed wypadnięciem notuje się w nożach datowanych na XV wiek; sporadycznie pojawia się on w już w XIV wieku [Trawicka w tym tomie]. Egzemplarz znaleziony w obrębie niwelacji wewnątrz domu V zaliczyć należy do tych ostatnich.

W niwelacji powstałej po rozbiórce domu III znaleziono rękojeść długości 6 cm. Następna – długości 10,5 cm – znaleziona została w warstwie użytkowej za domem III. Pozostałe uchwyty noży zanotowane na omawianym stanowisku pochodziły z jatek mięsnych, domu IV i warstwy użytkowej wewnątrz domu III. Wydaje się, że ten typ drewnianych ręko-

Ryc. 2. Naczynia toczone i klepkowe ze stanowiska przy ulicy Św. Ducha 43-46. Rys. M. Ptak; P. Makuła

Fig. 2. Turned and stave vessels from the site at 43-46 Św. Ducha Street. Drawings by M. Ptak, P. Makuła

jeści należy wiązać z okresem średniowiecza. Brak jest analogicznych znalezisk z czasów nowożytnych. W tym okresie rękojeści noży wykonywane są z kości bądź (rzadziej) poroża. Drewniane rękojeści noży znane są także ze średniowiecznego Kołobrzegu [Polak 1998: 257].

Z XIV-wiecznymi zabytkami można wiązać połowę okładziny noża o półokrągłym przekroju, długości 9,5 cm, szerokości 1,5–2 cm i grubości 0,5 cm (ryc. 3; kat. 3498). Egzemplarz ma trzy otwory na nity. Można go wiązać z warstwą użytkową wewnątrz jatki 8, datowanej na lata 1340–1344. Dwie okładziny noża o prostokątnym przekroju, rozszerzające się na końcu, z czterema żelaznymi nitami zanotowano w latrynie z zaplecza posesji przy ulicy Św. Ducha 45 (latryna 3). Typ okładzin zwężających się nieznacznie w części dolnej jest często spotykany na gdańskich stanowiskach [Kasprzak 2005: 5; Kasprzak 2007a: 9].

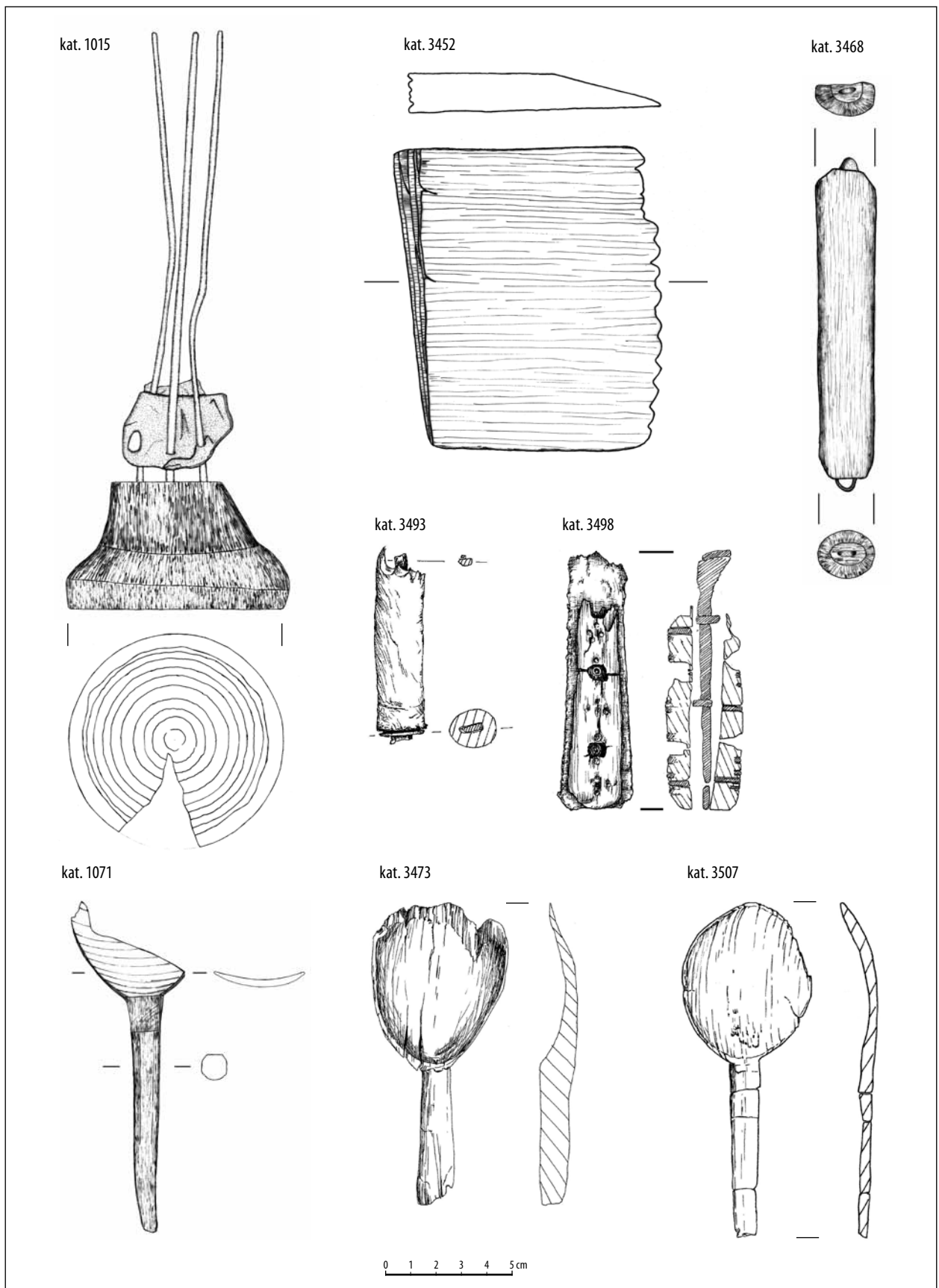
Warto podkreślić, że najciekawszym przedmiotem wykonanym z drewna była rękojeść puginału o nerkowatym jelcu z zachowaną fragmentarycznie jednosieczną głownią o poziomym tylcu i ukośnym ostrzu (ryc. 6). Zakończona mosiężną blaszką rękojeść miała owalny kształt z dwoma kulistymi wypustkami pełniącymi rolę jelca. Drewniana część puginału miała długość 125 mm, szerokość 34 mm i grubość 26 mm. Zachowany fragment głowni miał długość 135 mm, maksymalna szerokość płazu 26 mm, tyłca 8 mm. Zabytek znaleziono w przejściu ław mięsnych (warstwa 2142, kat. 3078), datowany był na XIV–XV wiek¹. Puginały służyły do zadawania pchnięć i zaliczane były do broni siecznej. Noszono je przeważnie u prawego boku. Niekiedy noszone były zamiast miecza. Puginały używane były przez wszystkie stany i grupy społeczne. Znaleziony na stanowisku egzemplarz należał do popularnych w XIV wieku, zwłaszcza we Flandrii, puginałów „nerkowych”, a w zasadzie fallicznych [Gradowski, Żygulski 2010: 32]. Podobne okazy znane są z badań na Targu Siennym, prowadzonych w latach 2013–2017 [Korszański 2016].

¹ Ze względu na zachowaną głownię i swój wyjątkowy charakter, zabytek ten (kat. 3078) został opisany przez Ewę Trawicką i będzie opublikowany w innym wydawnictwie.

W warstwie użytkowej przejścia wschodniego jatek mięsnych zanotowano także dwa podłużne pływaki; w przejściu zachodnim – owalny pływak z kwadratowym otworem pośrodku. Ten rodzaj przedmiotów spotykany jest często zarówno w Gdańsku [Szubert-Sawrycka 2003:13; Kasprzak 2007A: 8], jak i Kołobrzegu [Polak 1998: 256]. Do grupy pływaków zaliczyć można sześć krążków o średnicy 4,1 do 13,5 cm, wykonanych z kory, z otworami pośrodku. Dwa z nich znaleziono na terenie jatek mięsnych w nawarstwieniach z XV i XVI wieku, kolejne dwa – w latrynie na zapleczu posesji przy ulicy Św. Ducha 45 (latryna 3), jeden w szambie (latryna 2) na tyłach domu przy ulicy Św. Ducha 44. W obu latrynach znaleziono także dziesięć (łącznie) kołków o długości od 7,5 do 19,5 cm.

Z przedmiotami służącymi do higieny osobistej należy łączyć grzebień typu IIA/I [Cnotliwy 1973: 197], zanotowany w warstwie użytkowej na zapleczu domu V. W latrynie na tyłach domu przy ulicy Św. Ducha 44 znaleziono osiem fragmentów grzebieni typu IIA/I – dwustronnych, jednoczęściowych o prostokątnym przekroju, prostych o lekko zaokrąglonych brzegach, o zachowanej długości od 2,3 do 9,4 cm. Na jednym z grzebieni widoczny był ornament ryty wzdłuż dłuższego boku (kat. 311). W XIV-wiecznej warstwie izolacyjnej I rzędu jatek znaleziono połowę jednoczęściowego, dwustronnego grzebienia o łezkowatym przekroju, długości 4,5 cm. Grzebień tego typu znane są z badań na terenie Gdańska [Szubert-Sawrycka 2002: 7; Kasprzak 2005: 5]; podobny znany jest z badań kołobrzeskich [Polak 1996: 333]. Przez Kolčina datowane są one na X–XV wiek [Kolčin 1968: 83–84]. Grzebień drewniane były wyrabiane masowo przez całe średniowiecze ze względu na łatwość produkcji i funkcjonowały jeszcze w okresie nowożytnym, o czym świadczą znaleziska z wraku „Mary Rose” [Before The Mast 2005, plate 20, fig. 348: 159–160].

W warstwie użytkowej zachodniego przejścia jatek mięsnych zanotowano cztery z pięciu zatyczek, długości od 6,6 do 15 cm. Ostatnią zatyczkę o grzybkowatym kształcie, długości 5,4 cm, zarejestrowano w warstwie użytkowej wschodniego przejścia jatek mięsnych. Zatyczki służyły głównie do zamyka-

Ryc. 3. Zabytki drewniane różne. Rys. M. Ptak; P. Makuła

Fig. 3. Various wooden artefacts. Drawings by M. Ptak, P. Makuła

nia otworów w beczkach i antałkach. Podobne zabytki znane są z innych stanowisk gdańskich [Szubert-Sawrycka 2002: 4; 2003: 10, Kasprzak 2007a: 8; Kasprzak 2005: 6].

W latrynie na zapleczu posesji przy Św. Ducha 45 (latryna 3) znaleziono dwie szczotki prostokątne długości 8 cm i 17,5 cm. W latrynie (latryna 2) na tyłach sąsiedniego domu zanotowano szczotkę długości 23 cm na kiju. W tym samym obiekcie zanotowano dwa wrzeciona: długości 25 cm i długości 26 cm.

Z zachodniego przejścia jatek pochodzi mocno destruowana łopata długości 19 cm. Drugą, długości 37,2 cm, znaleziono w niwelacji utwardzającej I rząd jatek (kat. 280).

Pozostałe zabytki reprezentowane są przez pojedyncze egzemplarze. Do tej grupy należy fragment miotły długości około 26 cm (ryc. 4; kat. 1016), znalezionej w XVIII-wiecznej latrynie (latryna 4). Podobny okaz znany jest z wykopalisk elbląskich [Nawrońska 2004: 316] oraz badań na terenie Wyspy Spichrzów [Kasprzak 2010a: 159]. Z niwelacji z XV–XVI wieku pochodzi kijanka długości 21,5 cm.

Kolejne dwa przedmioty znaleziono w Gdańsku po raz pierwszy. Są to obuch lub drewniany tasak służący do głuszenia ryb (ryc. 4; kat. 3489), długości 37 cm, bez metalowej okładziny, znaleziony w niwelacji powstałej po rozbiórce domu III, oraz pobijak długości 60 cm, pełniący zapewne podobną funkcję, zanotowany w warstwie użytkowej na zapleczu domu V. W trakcie wykopalisk w niwelacji przejścia wschodniego jatek mięsnych znaleziono także jedną kopystkę długości 27 cm (ryc. 4; kat. 3466). Służyła ona prawdopodobnie do mieszania bądź też nakładania produktów spożywczych. Podobne zabytki znane są z gdańskiej Wyspy Spichrzów [Szubert-Sawrycka 2003: 10] i Lastadii [Kasprzak 2005: 5] oraz badań angielskich [Egan, Pritchard 1998: 154].

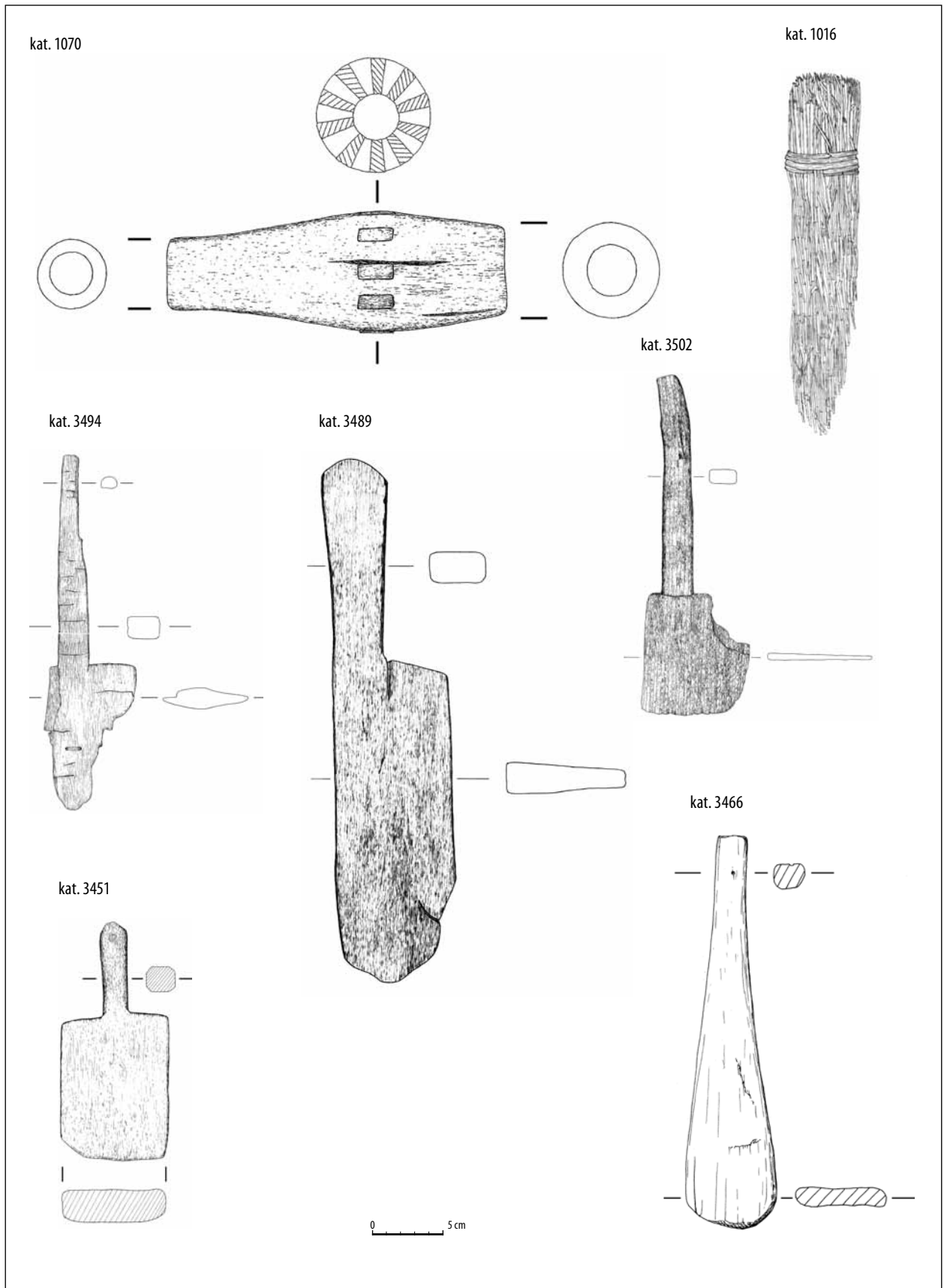
Z warsztatem tkackim wiąże się ciężarek tkacki o średnicy 11,5 cm. Możliwe, że należał do niego także ósemkowy przedmiot długości 19 cm, szerokości 2–5 cm, grubości 1,7 cm. Zabytek ma trzy otwory o średnicy 0,6–2,5 cm. W miejscu jego przewężenia znajduje się zagłębienie charakterystyczne dla śladów, jakie pozostawia lina. Oba przedmioty znaleziono w warstwie użytkowej na zapleczu domu V.

Kolejnym ciekawym artefaktem jest bloczek do łączenia dwóch lin, długości 12 cm, szerokości 3,3 cm, grubości 3 cm. Okaz zaopatrzonej jest w dwa otwory na wylot o wymiarach 1,5 x 1,5 cm i 1,6 x 1,6 cm. Na obu końcach przedmiotu znajdują się wgłębienia, w których umieszczano liny. Zanotowano go w warstwie użytkowej jarki 16, datowanej na okres od 1346–1347. Dla tego zabytku nie znaleziono analogii. Brak jest także analogii dla grzebienia garncarskiego długości 10 cm, szerokości 12 cm i grubości 1 cm (ryc. 3; kat. 3452). Przedmiot ten znaleziono w warstwie użytkowej na zapleczu domu V.

W XVIII-wiecznej latrynie (latryna 4) znaleziono niewielki młotek ciesielski wysokości 14,5 cm; podobny odkryto w trakcie badań na stanowisku przy Targu Rybnym 11 w Gdańsku [Kasprzak 2006a: 3].

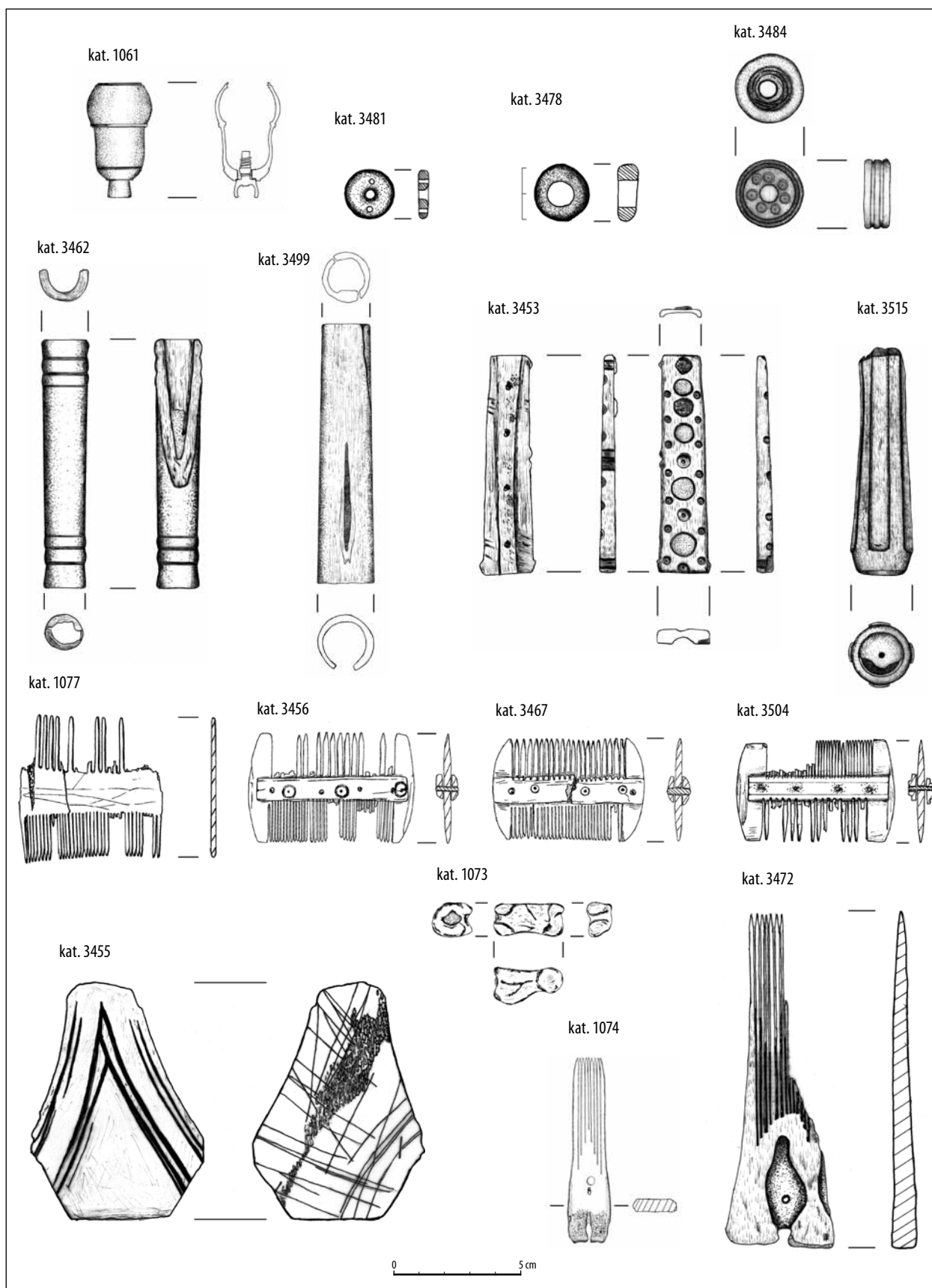
Do najciekawszych obiektów można zaliczyć łaskę zakończoną uchwytem w kształcie głowy lisa, o zachowanej długości 38 cm. Zabytek ten znaleziono w XIV–XV-wiecznej warstwie użytkowej na zapleczu posesji przy Św. Ducha 44.

Grupę zabytków drewnianych zamykają: drewniana podstawka wysokości 5 cm i średnicy 10 cm. Wystawały z niej metalowe pręty, na których umieszczono elementy ozdobne, najprawdopodobniej drewniane: zwieńczenie schodów lub mebla (ryc. 3; kat. 1015). Została zarejestrowana w latrynie z XVIII wieku (latryna 4). Nogę zydła, najpewniej użytkowanego w obrębie jatek, znaleziono w niwelacji rozbiórkowej z okresu 1346–1367, tam też były cztery niezidentyfikowane przedmioty drewniane. W XVI-wiecznym szambie znaleziono jedną patynkę długości 14 cm, szerokości śródstopia wynoszącej 6 cm i wysokości nie przekraczającej 1 cm. Ten rodzaj zabytków jest często spotykany na gdańskich stanowiskach. Nie ustalono funkcji dziewięciu desek o zaokrąglonych brzegach, długości od 38 do 62 cm, szerokości 15,5–30 cm, grubości 1–3,5 cm z wyraźnym przewężeniem w części środkowej, zanotowanych także w XVI-wiecznej latrynie. Podobne zabytki odkryto w 2007 roku w trakcie badań przy ulicy Grzaskiej [Kasprzak 2009: 2]. Ostatnim zabytkiem drewnianym jest deska z otworem pośrodku, znaleziona w XIV-wiecznych nawarstwieniach I rzędu jatek. Dwadzieścia przedmiotów nie zostało zidentyfiko-

Ryc. 4. Zabytki drewniane różne. Rys. M. Ptak; P. Makuła

Fig. 4. Various wooden artefacts. Drawings by M. Ptak, P. Makuła

Ryc. 5. Zabytki kościane i wykonane z poroża i rogu bydlęcego. Rys. M. Ptak; P. Makuła

Fig. 5. Artefacts made of bone, antlers and bovine horn. Drawings by M. Ptak, P. Makuła

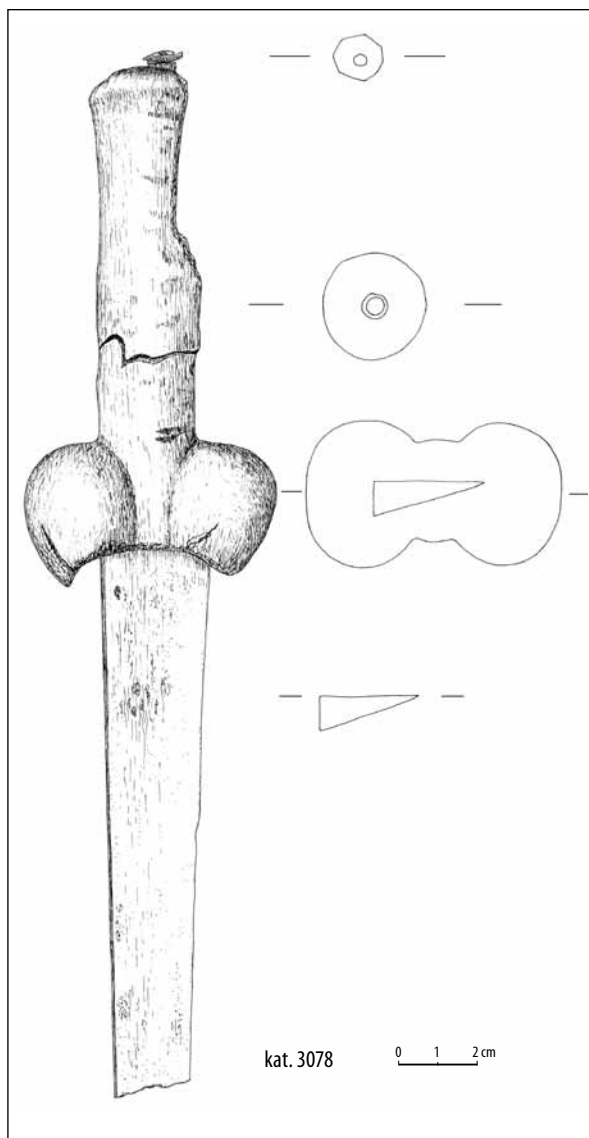
wanych ze względu na fragmentaryczność zachowania, należą do nich głównie listwy i deski o różnym kształcie.

Zabytki kościane z poroża i rogu

Wśród trzydziestu siedmiu zabytków z tej grupy są dwa grzebienie wykonane z rogu bydlęcego (ryc. 5; kat. 1077). Jeden, znaleziony w XVIII-wiecznej latrynie (latryna 4), zaliczany do typu 2A/II według Zofii Hilczerówny, miał długość 6 cm, szerokość 5,5 cm i grubość 0,2 cm. Drugi – jednostronny, jednoczęściowy z zębami gęstymi i rzadkimi, długości 14,4 cm – znaleziono w latrynie (latryna 3) na zapleczu posesji przy ulicy Św. Ducha 45. Wyroby z rogu bydlęcego są rzadko spotykane w Gdańsku [Kasprzak 2003: 4; Kasprzak 2009: 2]. Na obszarze Polski podobne zabytki zarejestrowano we Wrocławiu [Jaworski 1998: 146] oraz Elblągu [Marcinkowski 2004: 500] i datowano je na okres między XII a XIV wiekiem. W Niemczech, gdzie grzebienie wykonane z pochewek rogowych bydła są częściej spotykane, ich chronologia zamyka się pomiędzy XVI a połową XVIII wieku [Ottenbreit 2004: 93]. Zabytek ze stanowiska przy ulicy Św. Ducha 44–46 pochodził z XVIII-wiecznej latryny (latryna 4).

Kolejne pięć przedmiotów wykonano z poroża. Do tej grupy należy okładzina noża o prostokątnym przekroju, długości 8,5 cm, szerokości 1,4–1,7 cm, grubości 0,5 cm (ryc. 5; kat. 3453), pochodząca z niwelacji jatek z lat 1367–1516. Zabytek zdobiony jest ornamentem oczkowym oraz inkrustowany czterema połówkami paciorków z bursztynu. Nie znaleziono analogii dla tego zabytku, datowanego na połowę XIV wieku.

Do grupy obiektów wykonanych z poroża można zaliczyć trójkątną płytkę długości 9,2 cm, szerokości 2,8–6,5 cm i grubości 0,1 cm, zdobioną przy krawędziach ornamentem linii rytych (ryc. 5; kat. 3455). Zabytek zanotowano w warstwie użytkowej wewnątrz jatk 1, datowanej na okres od 1346–1367; nie znaleziono dla niego analogii.

Ryc. 6. Puginał z drewnianą rękojścią (kat.: 3078).
Rys. E. Nowicka

Fig. 6. Wood handle dagger (cat.: 3078).
Drawing by E. Nowicka

Z poroża wykonano także orzech – element układu spustowego kuszy – średnicy 3,3 cm, grubości 1,7 cm. O wykonaniu przedmiotu na tokarce świadczy ślad po kle tokarki w części środkowej orzecha. Zabytek znaleziono w warstwie użytkowej wewnątrz domu V, on również zarejestrowany został po raz pierwszy na terenie Gdańska.

Wykopano także zrobiony z poroża (?) paciorek średnicy 1,1 cm, wysokości 0,4 cm, z otworem średnicy 0,4 cm (ryc. 5; kat. 3478). Egzemplarz zanotowano w niwelacji jatek z lat 1346–1367. Ten rodzaj zabytków jest bardzo rzadko spotykany w późno-

średniowiecznych i nowożytnych materiałach gdańskich; podobne znane są z badań na terenie średniowiecznego Wrocławia [Jaworski 2005: 70]. W literaturze zabytki tego rodzaju określane są jako paciorki [Egan, Pritchard 2002: 311] albo guziki [Cnotliwy 1973: 238]. Niektórzy badacze skłonni są uznawać je za odpady produkcyjne pionów do gry [Antowska-Gorączniak 2003: 74, przypis do rys. 2].

Ostatnim zabytkiem wykonanym z poroża jest paciork średnicy 1,1 cm i wysokości 0,4 cm (ryc. 5; kat. 3484). Otwór pośrodku miał średnicę 0,5 cm. Zanotowano go w warstwie użytkowej na zapleczu domu V. Egzemplarz zdobiony był ornamentem linii rytych i oczkowym. Paciork ten był elementem różańca. W ostatnich latach w Gdańsku zanotowano tylko jeden podobny, wycięty z kości, zabytek [Kasprzak 2005: 1]. Podobne egzemplarze znane są z badań na wraku „Mary Rose” [Before The Mast 2005: 121] oraz licznych przedstawień ikonograficznych.

Pośród zabytków wykonanych z kości zwierzęcych cztery przedmioty to grzebienie typu IIB/II [Cnotliwy 1973: 197]; trzy z nich zaliczane są do odmiany 2 [Cnotliwy 1973: 197]. Znalezione egzemplarze miały długość od 6,1 do 7 cm, szerokość od 3,9 do 4,1 cm, grubość 0,7–0,8 cm. Jeden znaleziony został w warstwie użytkowej na zapleczu domu V (ryc. 5; kat. 3504), dwa kolejne (ryc. 5; kat. 3456 i 3467) – w niwelacji przejścia wschodniego jatek mięsnych. Grzebienie składały się z trzech płytek, połączonych z półokrągłą bądź prostokątną w przekroju okładziną za pomocą trzech lub czterech nitów. Wszystkie zdobione były ornamentem oczkowym. Ten rodzaj zabytków datowany jest na okres od XI do XIV wieku, ale najczęściej spotykano je w nawarstwieniach pochodzących z XIV wieku [Cnotliwy 1975: 198]. Podobne okazy znane są z Krakowa, Radomia [Cnotliwy 1975: 198] oraz Wrocławia [Jaworski 1999: 80; Jastrzębski 2004: 245].

Z ostatniego znalezionego grzebienia zachowały się jedynie dwie płytki z dwoma nitami żelaznymi oraz częściowo zęby gęste. Przedmiot ma długość 4,4 cm, szerokość 4,2 cm i grubość 1 cm. Nie można więc dokładnie zinterpretować typu, do jakiego należał. Znaleziony został w warstwie użytkowej jatek, datowanej na lata 1346–1367.

W obrębie XIV–XV-wiecznej warstwy użytkowej zachodniego przejścia jatek znaleziono pozost

stałości dwóch grzebieni typu IIB. Pierwszy to fragment grzebienia odmiany VI, z okładziną połączoną z trzema płytkami za pomocą trzech żelaznych nitów. Z drugiego zachował się fragment okładziny i płytki z zębami gęstymi.

Często spotykanym w trakcie wykopalisk zabytkiem są wypełnione ołowiem kości bydła (ryc. 5; kat. 1073). Trzy zanotowano w obrębie niwelacji i warstwy użytkowej jatek datowanych na 1367–1516, ostatnią, z nacięciami w warstwie użytkowej, na zapleczu domu przy ulicy Św. Ducha 45. Służyły one do szeroko rozpowszechnionej w okresie późnego średniowiecza i nowożytności gry. Podobne przedmioty znajdowano w Gdańsku [Kasprzak 2003: 6; 2005A: 5], Kołobrzegu [Rębkowski 1996: 339; 1997: 239] i Holandii [Lenting i in. 1993: 564; Baart i in. 1977: 452–453].

Zabytkiem znanym głównie z wczesnośredniowiecznych stanowisk są grzebienie zwane tkackimi, wykonane z kości bydłych, w których po przycięciu wystających kości i zagładzeniu powierzchni wycinano długie zęby [Cnotliwy 1973: 231]. Dwa egzemplarze znalezione na stanowisku miały długość 13 cm (ryc. 5; kat. 3472), 14,2 cm i 14,5 cm (ryc. 5; kat. 1074), szerokość 3–4 cm i grubość 0,4–0,6 cm. W literaturze określane są jako grzebienie tkackie do czesania wełny. Narzędzia te spotykane są zarówno w materiale z końca XIII wieku, jak i w warstwach datowanych na przełom XIV i XV wieku [Rębkowski 1996: 337]. Wg Cnotliwego ten typ zabytków jest rzadko spotykany na Pomorzu: ogółem piętnaście sztuk znaleziono m.in. w Kołobrzegu, Szczecinie i Wolinie [Cnotliwy 1973: 231]. Zdaniem Rębkowskiego, sytuacja ta jest wynikiem stanu badań i ich publikacji, a nie odbiciem rzeczywistych zależności [Rębkowski 1996: 337]. Opinię tę potwierdzają wyniki badań z ostatnich lat w Kołobrzegu, gdzie na trzech parcelach znaleziono dziewięć okazów artefaktów tego typu. Grzebień długości 13 cm znaleziono w warstwie użytkowej na zapleczu domu V, drugi, długości 14,5 cm – w obrębie jatek. W trakcie wykopalisk prowadzonych na różnych stanowiskach w Gdańsku w latach 2006–2008 zanotowano kolejne egzemplarze tego rodzaju zabytków [Kasprzak 2006b: 3].

W obrębie parceli przy ulicy Św. Ducha 46 (latryna 4) zanotowano toczoną i gwintowaną nakrętkę – najprawdopodobniej igielnika – w kształcie żółędzia (ryc. 5; kat. 1061). Egzemplarz miał średnicę 2,1

cm i długość 5 cm i znaleziony został w XVIII-wiecznej latrynie. Przedmiot ten należy do dosyć popularnej grupy znalezisk zarejestrowanych w ostatnich latach w Gdańsku, jakim były igielniki (przedmioty te pochodzą z niepublikowanych stanowisk). Kolejny zabytek – półokrągły guzik średnicy 1,8 cm z trzema dziurkami (ryc. 5; kat. 3481) – znaleziony został po raz pierwszy. Zarejestrowano go w warstwie użytkowej na zapleczu domu V, datowanej na lata 1344–1367.

Na stanowisku znaleziono trzy toczone rękojeści noży długości 8,5–10,5 cm, średnicy 1,5–1,8 cm. Dwie z nich zdobione były ornamentem linii rytych (ryc. 5; kat. 3462, 3515), trzeci egzemplarz był niedokończony (ryc. 5; kat. 3499). Znaleziony został w warstwie użytkowej na zapleczu domu III. Podobny egzemplarz, choć nieco prymitywniej wykonany, zanotowano we Wrocławiu [Jastrzębski 2004: 266]. Kościane rękojeści noży stanowią stały element znalezisk z terenu Gdańska [Kasprzak 2005: 1; Kasprzak 2010b: 182] i datowane są na okres od XV do końca XVIII wieku. Ornament linii rytych pojawia się na egzemplarzach wytwarzanych do końca XVI wieku [Trawicka w tym tomie]. Zabytki zanotowane na omawianym stanowisku pochodzą z warstw użytkowych wschodniego przejścia jatek. Dłuższą rękojeść (ryc. 5; kat. 3462) znaleziono w warstwie datowanej na lata 1346–1367, krótszą (ryc. 5; kat. 3515) na bruku z lat 1367–1516. Te dwa zabytki potwierdzają dotychczasowe datowanie.

W zbiorze zabytków kościanych na uwagę zasługują dwie okładziny noża o półokrągłym przekroju z trzema otworami na nit, z rozszerzonym końcem, zdobione ornamentem oczkowym, długości 7,5 i 8,3 cm. Obie okładziny znaleziono w latrynie (latryna 1) na tyłach domu przy ulicy Św. Ducha 44. W tym samym miejscu znaleziono również półprodukt okładziny, długości 7,5 cm. Ostatnią okładzinę znaleziono w latrynie na zapleczu posesji przy ulicy Św. Ducha 45 (latryna 3). Zabytek o półokrągłym przekroju z trzema otworami na nit i rozszerzonym końcem miał długość 8,7 cm. W latrynie (latryna 1) znaleziono trzy kości domina długości 3,8 cm, ozdobny element – najprawdopodobniej szkatułki – długości 3 cm, całą szczoteczkę do zębów o zaokrąglonych brzegach, długości 14,3 cm, uchwyt (najprawdopo-

dobniej także szczotki) długości 9,8 cm, zakończenie stylusa (?) o zachowanej długości 4,7 cm, tłok strzykawki długości 10,7 cm z otworem na końcu zakończonym kielichowatym uchwytem, oraz karbowaną śrubę dociskową długości 8,5 cm, zakończoną kulistym uchwytem z licznymi otworami.

Ostatnim przedmiotem kościanym zanotowanym na stanowisku jest wydrążona kość długości 9 cm, średnicy 2,5 cm, którą znaleziono w warstwie użytkowej jatek mięsnych, datowanej na lata 1367–1516.

Zagadnienia wytwórczości rzemieślniczej przedmiotów drewnianych i rogowniczych

Techniki wytwarzania przedmiotów drewnianych zostały już wielokrotnie omówione w literaturze [Wysocka 2001: 178, tam dalsza literatura]. W tym miejscu należy jedynie wspomnieć, że wyrabianie naczyń klepkowych i toczonych wymagało umiejętności i odpowiedniego zaplecza technicznego. Samo struganie i drążenie nie wymagało ani skomplikowanych narzędzi, ani też znacznych umiejętności (wyjątek stanowiła produkcja grzebieni). W przypadku przedmiotów struganych bądź drążonych nie można stwierdzić z całą pewnością, które wyprodukowano w pracowni rzemieślniczej, a które pochodzą z przydomowej wytwórczości. Dotychczas w Gdańsku nie odnaleziono pracowni tokarskich ani bednarskich. Nie jest znana ich lokalizacja ani liczba. I choć najnowsze badania prowadzone w rejonie ulicy Łągiewniki przyniosły znaczną liczbę półwytworów naczyń toczonych i klepkowych, niestety – cały materiał został zarejestrowany w nowożytnych warstwach niwelacyjnych. Na podstawie danych historycznych wiadomo, że pracownie łągiewników i bednarzy znajdowały się w rejonie ulicy Łągiewniki. Podobnie jak we Wrocławiu, usytuowanie warsztatów w tej części miasta świadczy o niskim statusie rzemieślników zajmujących się obróbką drewna [Wysocka 2001: 183].

Wraz ze wzrostem zapotrzebowania na różnorodne wyroby drewniane, rosła specjalizacja w tej gałęzi rzemiosła. We wczesnym średniowieczu naczyńnia klepkowe wytwarzał łągiewnik. W XVI w.

istniały osobne grupy rzemieślników zajmujących się produkcją beczek, wiader naczyń do wina, obręczy do beczek, a także naprawiacze beczek. Produkcja gdańska zaspokajała popyt nie tylko na rynku lokalnym, ale wyroby z Gdańska były eksportowane m.in. do Królewca i Hiszpanii. Skala produkcji, importu i eksportu wyrobów bednarskich i toczo-nych nie jest znana. Różnorodność przedmiotów wykonanych z drewna, jakie dostarczają wykopaliska w Gdańsku, świadczą, że pracownie rzemieślnicze dostarczały na miejscowy rynek bardzo zróżnicowany asortyment wyrobów począwszy od naczyń stołowych, a skończywszy na kołach wozów.

Na nieco mniejszą skalę odbywała się produkcja rzemieślnicza zajmująca się wyrobami z rogu, kości i poroża. Pomiędzy asortymentem późnośredniowiecznym a nowożytnym widoczne są znaczne różnice. Na przełomie XIII i XIV wieku w pracowniach rogowniczych wytwarzano głównie grzebienie, paciorki oraz okucia skórzanych pochewek noży [Kasprzak 2003a: 6]. W okresie nowożytnym produkowano najprostsze formy grzebieni, paciorki (aczkolwiek paciorki kościane mogły być także wytwarzane chałupniczo). W okresie nowożytnym produkcja skoncentrowana była na rękojeściach i okładzinach noży oraz igielnikach. Ze źródeł historycznych wiadomo, że rogownicy wytwarzali także oprawki okularów i szybek do lamp (te dwa ostatnie typy zabytków nie są znane z badań gdańskich). Relikty XII-wiecznych pracowni rogowniczych zanotowano przy ulicy Olejarnej i Podwale Staromiejskie w Gdańsku [Kasprzak 2003a: 20–27], nie znaleziono natomiast żadnych pozostałości pracowni nowożytnych.

Na przestrzeni wieków zmieniły się preferencje surowcowe. W XIII w. dominującym surowcem było poroże, w wiekach następnych wyparte przez kość zwierzęcą oraz róg bydlęcy [Cnotliwy 1973: 23]. Zjawisko to, znane z innych późnośredniowiecznych miast [Jastrzębski 2003: 254–255], związane jest ze znacznym ograniczeniem dostępu do poroża dzikich zwierząt. W gdańskiej wytwórczości rogowniczej na uwagę zasługuje niewielki – w porównaniu z innymi ośrodkami produkcji – udział rogów bydlęcych.

Chronologia zabytków drewnianych

Chronologia całego zbioru zabytków drewnianych pozyskanych w trakcie trzech sezonów badawczych zamyka się pomiędzy drugą ćwiercią XIV wieku a przełomem XVIII i XIX wieku. Najciekawszy, a zarazem największy zespół przedmiotów drewnianych zanotowano w obrębie domów IV i V, datowanych na okres od 1340 do 1367. Znaleziono tu największy zbiór mis toczonych dwustronnie, a także pięć egzemplarzy mis toczonych jednostronnie.

Wśród zabytków dominowały naczynia klepkowe i misy toczne. Uwagę zwraca brak wytwarzanych już we wczesnym średniowieczu talerzy toczonych: jedyne trzy egzemplarze na stanowisku znaleziono w XVI-wiecznej latrynie. Obok nich wystąpiły różnorakie przedmioty codziennego użytku. Przedmioty drewniane nie wykazały zmienności pomiędzy egzemplarzami późnośredniowiecznymi, a pochodzącymi z okresu nowożytnego. Jak wykazały wcześniejsze badania [Barnycz-Gupieniec 1961: 402–403], różnice w sposobie produkcji widoczne są pomiędzy wyrobami wczesnośredniowiecznymi a późnośredniowiecznymi. Wraz z wykształceniem wyspecjalizowanych pracowni rzemieślniczych i zwiększającej się konkurencyjności, na przełomie XIII i XIV wieku doszło do stopniowego zaniku zdobienia naczyń drewnianych. Misy i talerze toczne dwustronnie znane są ze stanowisk wczesnośredniowiecznych. Od XIII wieku stopniowo wypierane były przez (szybsze w produkcji) naczynia toczne jednostronnie. Jednak, wbrew dotychczasowemu sądom, toczenie dwustronne naczyń nie zanika w XV wieku, ale widoczne jest nadal w materiale ruchomym w XVI wieku. Poświadczają to zarówno znaleziska z wraku „Mary Rose” [Before The Mast 2005, fig. 1155: 482, fig. 1157: 483, fig. 1158: 485, fig. 1159: 487, fig. 1160: 487], jak i zawartość latryny przy ulicy Św. Ducha 44. Z całą pewnością w XIV bądź na początku XV wieku zanikają drewniane rękojeści noży – na rzecz rękojeści kościanych i okładzin drewnianych [Trawicka w tym tomie].

Znaleziska ze stanowiska w rejonie jatek rzeźniczych i parcel przy ulicy Św. Ducha 44–46 pozwalają przedłużyć okres funkcjonowania charakterystycznych krótkich łyżek podróżnych w głąb XVI wieku.

Datowanie to potwierdzają również znaleziska z wraku „Mary Rose” [Before The Mast 2005]. Możliwe, że zjawisko to należy łączyć z rozkwitem tokarstwa drzewnego w XVI i pierwszej połowie XVII wieku [Bogucka 1962: 91–95]. Pod względem morfologii, jak i sposobu wykonania, nie różnią się one od zabytków pochodzących z innych późnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych. Znalezione egzemplarze charakteryzują się brakiem zdobienia i małym zróżnicowaniem form. W zbiorze czytelne jest stopniowe wychodzenie z użycia naczyń drewnianych. Ponad połowa zabytków drewnianych pochodzi z konstrukcji XIV-wiecznych, kolejne 20 przedmiotów znaleziono w XVI-wiecznej latrynie. Z okresu XVIII i XVIII wieku pochodzi zaledwie kilka zabytków wykonanych z tego surowca. Dla wyrobów rogowniczych notuje się podobną prawidłowość.

Podsumowanie

Przedstawiony w powyższym artykule zespół zabytków drewnianych i kościanych zawiera najbardziej typowe grupy przedmiotów spotykanych na stanowiskach archeologicznych w mieście [Wysocka 2001:148–170; Kasprzak 2005: 1–7]. Na stanowisku nie zanotowano wytworów wykonanych z drewna ani innych surowców, które byłyby charakterystyczne jedynie dla Gdańska. Podobną sytuację zanotowano we Wrocławiu [Wysocka 2001: 184]. Świadczy to o znacznej unifikacji wyrobów drewnianych, jaka nastąpiła już w XIV w. Zjawisko to miało związek z wprowadzeniem masowej produkcji, ograniczającej do minimum zdobnictwo i indywidualne formy przedmiotów. Jeszcze mniej niż w przypadku warsztatów wrocławskich można powiedzieć o pracowniach bednarskich i tokarskich na terenie Gdańska. Na podstawie danych historycznych oraz znalezisk z 2006 roku można przypuszczać, iż pracownie takie znajdowały się w rejonie ulicy Łagiewniki. Możliwe, że grzebienie wykonane z poroża i kości typu IIA/II pochodzą z pracowników rogowniczych przy ulicy Olejarnej i Podwale Staromiejskie [Kasprzak 2003a: 10]. Dane uzyskane w trakcie badań na stanowisku pozwoliły przesunąć użytkowanie naczyń toczonych dwustron-

nie i tzw. łyżek podróżnych w głąb XVI wieku. Potwierdzono także dane uzyskane na innych stanowiskach, dotyczące użytkowania grzebieni z rogu bydłowego w XVIII wieku [Ottensbreit 2004: 93].

Na podstawie analizy zabytków drewnianych trudno jest ustalić specjalizacje zawodowe mieszkańców odkrytej zabudowy z początku osadnictwa na tym terenie (połowa XIV wieku – początek XV wieku). Duża ilość fragmentów naczyń toczonych, zanotowanych przy domu V, może wskazywać na funkcjonowanie w tym miejscu tokarstwa. Potwierdzałyby to też obecność toczonego orzecha do kuszy. Z drugiej strony brak odpadów produkcyjnych nie potwierdza tej hipotezy. Orzech mógł być pozostałością kuszy, której właścicielem był któryś z mieszkańców domu V. Grzebień garncarski może wskazywać na produkcję garncarską w tym miejscu, ale może naczynia wytwarzane były na potrzeby domowników. Pływaki i inne przedmioty znalezione w obrębie ław, jak obuch, wskazują na handel rybami w obrębie jatek. Zydel można wiązać z funkcjonowaniem jatek. Zabytki znalezione w obrębie XIV-wiecznych domów III i V wskazują na znaczną zamożność właścicieli.

Zabytki drewniane i kościane zanotowane w obrębie latryn z XVI–XVII wieku wskazują raczej na średniozamożnych mieszkańców. Zespół zabytków z latryny w obrębie parceli Św. Ducha 46 świadczy o małej zamożności mieszkańców posesji, charakterystycznej dla tej części Gdańska na przełomie XVIII i XIX wieku (to samo pokazuje materiał ceramiczny Joanny Dąbal [w tym tomie]).

Badania przyniosły ciekawy, dobrze datowany zbiór zabytków, choć w przypadku przedmiotów drewnianych – znacznie rozdrobniony. Materiał z badań na stanowisku przy ulicy Św. Ducha 43–46 stanowi ważne uzupełnienie wiedzy na temat dziejów tego rejonu Gdańska, jak też stanowi przyczynek do dalszych analiz.

Bibliografia:

- Allan J.P.
1984 *Medieval and post-medieval finds from Exeter 1971–1980*, Exeter Archaeological Reports 3.
- Antowska-Gorączniak O.
2003 O rozrywkach poznaniaków wieków średnich. W: *Kronika Miasta Poznania: W kręgu katedry*. Poznań, 72–86.
- Baart J., Krook W., Lagerweij A.
1977 *Opgravingen in Amsterdam*, Amsterdam.
- Barnycz-Gupieniec R.
1959 Naczynia drewniane z Gdańska w X–XIII wieku. *Acta Archaeologica Universitatis Lodzianensis* 8, 110.
1961 Tokarstwo i bednarstwo z XIII–XIV wieku w osadzie miejskiej w Gdańsku. *Materiały Zachodniopomorskie* 7, 391–434.
- Before The Mast
2005 *Before The Mast: life and Heath aboard the Mary Rose*, J. Gardiner, M.J. Allen (red.), Portsmouth.
- Bogucka M.
1962 *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa.
- Borkowski T.
1995 Gry i zabawy w średniowiecznym mieście na Śląsku. W: K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech*. Miasto I, Wrocław, 99–105.
- Buchholz R.
1994 Die Holzfundstücke aus einer Schwindgrube beim Wismarer Beguinenkonvent. W: *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 4, 62–89.
- Cnotliwy E.
1973 *Rzemiosło rogowicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław.
- Cnotliwy E., Nawroński T.
1996 Pырzyce – miasto lokacyjne. Wyniki badań ratowniczych w wykopach budowlanych w latach 1959–1975. *Materiały Zachodniopomorskie* 42, 273–389.
- Dąbal J.
w tym tomie *Naczynia ceramiczne lokalnej produkcji oraz importowane, użytkowane od XVI do XIX wieku*. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 301–333.
- Egan G., Pritchard F.
1991 *Dress accessories 1150–1450*, London.
1998 *The Medieval Household Daily Living c. 1150–c. 1450*, Medieval Finds From Excavations in London, 6.
- Fryda F.
1983 Należy stredovekeho dreva z Pzlné. *Archeologia Historica* 8, 287–298.
- Gradowski M., Żygulski Jun. Z.
2010 *Słownik uzbrojenia historycznego*. Warszawa.
- Guhne A.
1991 *Stadtarchäologie in Freiberg*, Berlin.
- Hilczarówna Z.
1961 *Rogownictwo gdańskie w X–XIV w.*, Gdańsk.
- Hirschberg R.M.
2005 Hochmittelalterliche Sachkultur: Alltagsgegenstände aus Holz. W: *Marca brandenburgensis AD 1260*, <http://www.brandenburg1260.de>.
- Holl I.
1966 Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. *Studia Archeologica* 4, Budapest.
- Jastrzębski A.
2004 Wybrane aspekty życia codziennego w średniowiecznym Wrocławiu na podstawie wyrobów kościanych i rogowych. W: J. Piekalski i K. Wachowski (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, Wrocław, 245–268.
- Jaworski K.
1995 Wytwórczość kościanych i rogowych przedmiotów w późnośredniowiecznym Wrocławiu. W: K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech*. Miasto, Wrocław, 145–154.
- Kasprzak M.
2003 *Opracowanie zabytków rogowych, kościanych oraz lin i sznurów ze stanowiska Wyspa Spichrzów (SAZ 0255/20/39) z roku 2002*, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (dalej: MAG), Gdańsk.
2003a *Wczesnośredniowieczne drogownictwo gdańskie w świetle wykopalisk z lat 1987–2002*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2005 *Zabytki drewniane ze stanowiska przy ulicy Lastadia 35 w 2004 r.*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2005a *Zabytki wykonane z poroża i kości ze stanowiska przy ulicy Lastadia 35 w 2004 roku*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2006 *Zabytki drewniane z Zespołu Przedbramia*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2006a *Zabytki drewniane ze stanowiska przy Targu Rybnym 11*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2006b *Przedmioty wykonane z drewna, kości i poroża ze stanowiska przy ulicy Sieroczej 4 SAZ 0255/105/02 z badań z 2006 r.*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2007a *Zabytki drewniane, wykonane z rogu, poroża i kości ze stanowiska przy ulicy Łagiewniki z 2006 roku*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2007b *Zabytki drewniane ze stanowiska nr 5 w Gdańsku*. *Archeologia Gdańska* III, 7–16.
2007c *Materiał kościany i rogowy ze stanowiska nr 5 w Gdańsku*. *Archeologia Gdańska* III, 17–24.
2009 *Zabytki drewniane i kościane ze stanowiska przy ulicy Grząskiej z badań prowadzonych w 2007 roku*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.

- 2010a Zabytki drewniane, rogowe i kościane z badań na Wyspie Spichrzów z 2004 roku. *Archeologia Gdańska* IV, 151–170.
- 2010b Zabytki drewniane, rogowe i kościane z badań na Wyspie Spichrzów z 2005 roku. W: H. Paner (red.), *Archeologia Gdańska* IV, 171–188, Gdańsk.
- w tym tomie Analiza stratygraficzno-przestrzenna zabudowy przy ul. Św. Ducha 44–46 na tle budownictwa Głównego Miasta w Gdańsku. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 237–286.
- Kolčín B. A.
1968 Novgorodskije drevnosti. Dereviannyje izdelija. W: *Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov*, E1–55, Moskva.
- Korszański M.
2016 Uzbrojenie. W: *Targ Sienny w Gdańsku – Przedmieście europejskiej metropolii w świetle badań archeologicznych*, katalog wystawy, 131–135.
- Lenting J. J., Gangelen van H., Westing van H.
1993 *Schans op de Grens. Bourttanger bodemvonden 1580–1850*, Sellingen.
- Marcinkowski M.
2004 Średniowieczne grzebień odkryte na Starym Mieście w Elblągu. W: *Archeologia et Historia Urbana*, Elbląg, 497–507.
- Moszyński K.
1967 Kultura ludowa Słowian. W: *Kultura Materialna* I, Warszawa.
- Nawrońska G.
2004 Remarks on infrastructure of the Old Town of Elbląg. W: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IV: Die Infrastruktur*, Lubeka, 303–322.
- Neugebauer W.
1954 Typen mittelalterlichen Holzgeschirrs aus Lübeck. W: *Frühe Burgen und Städte, Beiträge zur Burgen und Stadtkernforschung* 2, 174–190.
- Ottenbreit D.
1994 Die Kammfunde aus dem Wismarer Stadtkern. W: *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 4, 90–96.
- Rulewicz M.
1994 *Rybołówstwo Gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII w.*, Gdańsk wczesnośredniowieczny 10, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Polak Z.
1996 Przedmioty wykonane z drewna. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 1, 331–336.
1997 Zabytki wykonane z drewna. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 2, 229–233.
1998 Przedmioty drewniane. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 3, 252–258.
- 1999 Średniowieczne przedmioty wykonane z drewna. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 4, 253–259.
- Rębkowski M.
1996 Wyroby z rogu i kości, bursztynu, kamienia, szkła oraz gliny. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 1, 339–343.
1997 Zabytki wykonane z innych surowców. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu* 3, 277–289.
- Szubert-Sawrycka J.
2003 *Opracowanie przedmiotów drewnianych pozyskanych na stanowisku Wyspa Spichrzów w sezonie 2001–2002 (SAZ 0255/20/39)*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2002 *Opracowanie przedmiotów drewnianych pozyskanych na stanowisku Zielona Brama w sezonach 2000–2002 (SAZ 0255/103/01–03)*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
- Świątek K.
1999 Naczynia i drobne przedmioty drewniane. W: C. Buško i J. Poklewski (red.), *Wratislavia Antiqua* 1, 105–120.
- Trawicka E.
w tym tomie Zabytki metalowe. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 335–388.
- Trzeciński M.
1997 Kultura materialna średniowiecznego Płocka. W: A. Gołębniak (red.), *Historia Płocka w ziemi zapisana*. Płock 2000, 94–120.
- Woźnicka Z.
1961 *Wyroby bednarskie i tokarskie średniowiecznego Międzyrzecza*, Poznań, 47.
- Wysocka I.
2001 Wyroby drewniane produkcja i dystrybucja. W: C. Buško (red.), *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych* 1, Wrocław, 147–208.

Monika Kasprzak

Wooden, bone, antler and bovine horn artefacts from the site at 43–46 Św. Ducha street

During three seasons of archaeological studies conducted in 2004, 2005 and 2009 at the site located at 43–46 Św. Ducha Street and former meat stalls 367 artefacts made of wood, 32 made of animal bone, 5 made of antlers and 2 made of bovine horn were discovered.

The assortment of wooden and bone artefacts presented in this article includes the groups of items most often found at archaeological sites in Gdańsk, including Wyspa Spichrzów (Granary Island), 3 Lastadia Street, 35 Łagiewniki Street, such as spoons, bowls, stave vessels, and barrels.

It is the evidence of a significant unification of wooden and other products in the 14th century. This phenomenon resulted from the beginning of mass production that limited to the minimum the decorative art and individual forms of products. Not much is known about cooper and turner workshops in Gdańsk. On the basis of historical data and finds of 2006 we can presume that workshops were located in Łagiewniki Street area. Combs made of antlers and bones may have been manufactured in horner workshops in Olejarna and Podwale Staromiejskie streets. Data obtained during the research conducted at the archaeological site have made it possible to shift further into the 16th century the period double-turned vessels and so called travelling spoons were used. It has been also possible to confirm data obtained at other sites regarding the use of cattle horn combs in the 18th century.

It is hard to determine on the basis of wooden artefact analysis the occupation specialisation of those who lived in this area at the initial settlement phase (the mid 14th century – the beginning of the 15th century). A considerable amount of turned vessel fragments found near house no. V may indicate that turner workshops were located there. A turned crossbow nut found there may confirm this hypothesis. On the other hand, the absence of production waste somehow contradicts the hypothesis. A nut may have been an element of a crossbow owned by an inhabitant of house no. V. A pottery comb may indicate the presence of pottery production there, or maybe the production for the needs of the place inhabitants. Floats and other objects, like fish priests, found at the archaeological site suggest that fish were also sold at meat stalls. A stool can also be connected with operations conducted at meat stalls. Artefacts found in houses V and VIII suggest that house owners were quite wealthy.

Wooden and bone artefacts dated at the 16th–19th centuries that have been found in four latrines located at the premises at 44–46 Św. Ducha Street are typical of this period and belonged to moderately well-off people.

The research has delivered an interesting and well dated collection of artefacts, although significantly fragmented with regard to wooden objects. The material obtained at the site at 43–46 Św. Ducha Street is an important supplement to data on the history of this part of Gdańsk, as well as a contribution to further analyses.

Monika Kasprzak – mgr archeologii, badacz niezależny. Zainteresowania badawcze dotyczą przede wszystkim gdańskich nowożytnych fortyfikacji obronnych oraz przemiany zabudowy mieszczańskiej. W kręgu zainteresowań znajdują się także przedmioty codziennego użytku wykonane z drewna, rogu i kości, pozyskane w trakcie badań archeologicznych prowadzonych na terenie Gdańska. E-mail: siekmon@poczta.onet.pl.

Zabytki skórzane*

Wstęp

Przedmioty skórzane należą do najliczniejszej kategorii zabytków ruchomych, pozyskiwanych w trakcie badań archeologicznych na stanowiskach miejskich.

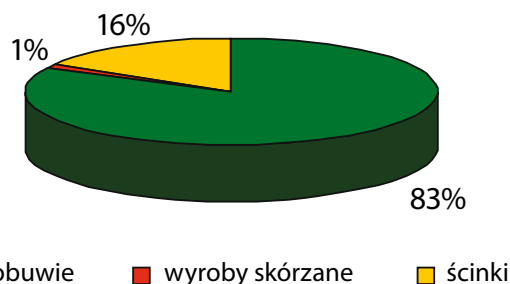
Również podczas badań działek przy ul. Św. Ducha 43–46 i kramach mięsnych w Gdańsku odkryto bogatą, składającą się z 2417 fragmentów, kolekcję znalezisk skórzanych¹. Są one datowane szeroko, na okres pomiędzy początkiem XIV, a drugą połową XVII wieku. Na kolekcję składają się fragmenty różnorodnych przedmiotów oraz ścinki powstałe w wyniku ich napraw. Katalog znalezisk skórzanych obejmuje przede wszystkim pozostałości obuwia, wśród którego wyróżnia się obuwie ochronne – patynki drewniane – w niniejszym opracowaniu osobno potraktowane (tab. 1). W nieporównywalnie mniejszej liczbie występują inne wyroby skórzane. Galanteria, w skład której wchodzi pochewki noży i mieczy, paski, rękawice, futerały i torby, reprezentowana jest zaledwie przez 20 zabytków. Wyroby pozagalanteryjne: fragmenty piłek i przedmioty nieokreślone to zespół 8 zabytków. Nie dużą grupę stanowią również ścinki naturalne i wtórne. Brak jest ścinków surowych.

Procentowy udział przedmiotów poszczególnych rodzajów w całym zbiorze obrazuje wykres (ryc. 1).

Przedmioty skórzane zachowały się na ogół w dobrym stanie, pozwalającym na określenie ich pierwotnego kształtu, sposobu wykonania, zdobienia oraz funkcji. Przetrwaniu skór sprzyjały doskonale warunki zalegania, głównie duża wilgotność przy braku powietrza oraz współwystępowanie ra-

Tab. 1. Udział liczbowy poszczególnych kategorii zabytków

KATEGORIE ZABYTEKÓW	ILOŚĆ
obuwie	1976
patynki drewniane	18
pochewka noża	1
pochwy mieczy	5
paski	7
piłki	3
rękawice	4
torby	3
nieokreślone	6
ścinki	394
RAZEM	2417

Ryc. 1. Udział procentowy zabytków skórzanych

Fig. 1. Percentage share of leather artefacts (footwear, accessories, scraps of leather)

zem z elementami drewnianymi i jego odpadami. W wielu przypadkach skóra jest jednak rozdwojona, odkształcona, przetarta, rozerwana, zniszczona zarówno podczas użytkowania, jak i w trakcie zalegania w ziemi. Duża kolekcja zabytków posiada ślady wtórnego użycia, tzw. ślady odcinania, powstałe podczas powtórnego wykorzystania surowca.

* Tekst oddany do druku w sierpniu 2009 roku.

¹ W zestawieniu zabytków skórzanych za jednostkę przyjęto każdy fragment skóry niezależnie od tego czy wystąpił on samodzielnie, czy był częścią większego elementu.

Wszystkie odkryte fragmenty wykonane zostały ze skór wyprawionych, pozbawianych włosów. W większości przypadków udało się określić przeznaczenie znalezionych fragmentów. Wykorzystanie kilku nadal jest niejasne.

Obuwie

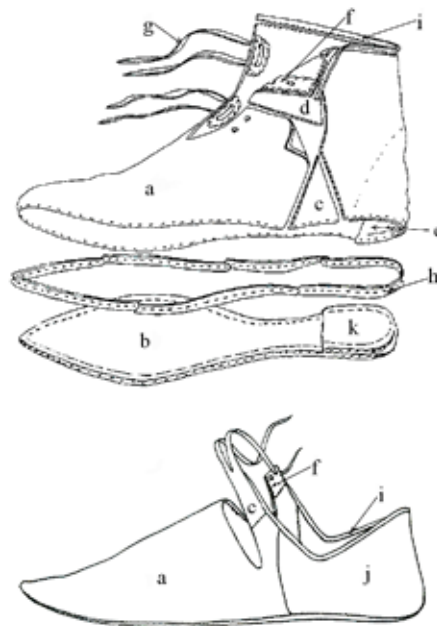
Najliczniejszą grupą wśród zabytków skórzanych są fragmenty obuwia (1976 pozostałości) – elementy wieloczęściowego obuwia średniowiecznego i nowożytnego (ryc. 2). W przeważającej większości występują jako znaleziska luźne, bowiem nici użyte do ich montażu uległy rozkładowi pod wpływem zawartych w glebie kwasów humusowych.

Najwięcej pozostałości obuwia pochodzi z warstw datowanych na XIV wiek, a należących do fazy I–III. Jest to aż 84% wszystkich odkrytych butów (1660 fragmentów).

Wśród badanego materiału udało się wyróżnić poszczególne fragmenty aż 15 prawie w całości zachowanych butów (kat. 111 – zob. ryc. 13; 91 – ryc. 14; 27 – ryc. 15; 149, 151, 112, 28, 31, 24, 30, 83, 114, 150, 89, 102). Na szczególną uwagę zasługuje para butów niskich z dodatkowymi paskami (kat. 150)²: odkrycie pary butów w trakcie badań archeologicznych jest unikatowe.

Wyróżnione fragmenty obuwia to części konstrukcyjne i wzmacniające butów oraz elementy ich zapięć. Na części konstrukcyjne składają się podeszwa i przyszwa wraz z łącznikiem oraz wstawką bądź obłożyną. Części wzmacniające zaś to wszelkiego rodzaju podkrążki, uszczelki, podpiętki, języki i lamówki. Jako elementy zapięć traktowane są rzemień, rozcięte rzemień i rzemykoguziki, sprzączki mocowane na paskach i związane z nimi zakładki [Baart, Krook i in. 1977: 72–87; Grew, de Neergaard 2001: 9–90; Wywrot 1995: 273; 1996: 245–267; Wywrot-Wyszkowska 2000].

² Parę butów odkryto w warstwie użytkowej przy ul. Św. Ducha 43, związanej z domem IV, w pobliżu schodów na drugą kondygnację lub poddasze (poziom osadniczy IIA); zob. ryc. 56 w artykule R. Krzywdzińskiego [w tym tomie].

Ryc. 2. Terminologia obuwia: a – przyszwa; b – podeszwa; c – wstawka; d – łącznik; e – zapiętek; f – podkrążek; g – rzemień; h – uszczelki/otoki; i – lamówka; j – obłożyna; k – podpiętek [wg: Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 70, Fig. 3–4]

Fig. 2. Parts of footwear: a – upper/vamp; b – sole; c – insert; d – switch; e – heel stiffener; f – eyelet tab; g – strap; h – rand; i – binding; j – backpart; k – heel lift [according to Goubitz, van Drie-Murray, Groenman-van Waateringe 2001, p. 70, Fig. 3–4]

Z badanego stanowiska pozyskano 439 całych lub zachowanych fragmentarycznie **podeszew**. Występują głównie podeszwy pojedyncze, wykonane z grubej i sztywnej skóry. Zarejestrowano także wysięćki w partii pięty, zwane podpiętkami. Umieszczano je na wewnętrznej części podeszwy by wzmacniały i lekko podnosiły tę, bardzo narażoną na zniszczenie, część pięty. Odkryto 19 takich podpiętków, zachowanych przeważnie razem z podeszwą.

Obok zabytków jednoczęściowych, wyróżniono dziewięć podeszew dwuczęściowych, ze szwem umiejscowionym w partii śródstopia (kat. 12, 16, 55, 73, 161, 153, 175, 177). Jeden z wyrobów (zachowany w całości) ma szew usytuowany nietypowo. Linia łącząca obie części przechodzi pionowo, od noska do przedstopia (kat. 130 – ryc. 11). Podobne dwuczęściowe podeszwy w materiale archeologicznym spotykane są niezwykle rzadko [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 85, Fig.

1314; Wywrot-Wyszkowska 2008: 28–29]. Wszystkie pochodzą z warstw datowanych na XIV wiek.

Na większości podszew widoczne są **otwory** rozmieszczone w części piętowej i na przedstopiu podszewy (w obuwiu dziecięcym) oraz na śródstopiu (w obuwiu dla dorosłych) [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 103–110; Wywrot-Wyszkowska 2008: 59]. Powstały one podczas produkcji, przez przybicie podszewy do kopyta szewskiego (m.in. kat. 91 – ryc. 14; 130, 179c – ryc. 11; 23, 90, 30, 114). Świadczą o ręcznej produkcji obuwia i szyciu na tzw. „wywrotkę”.

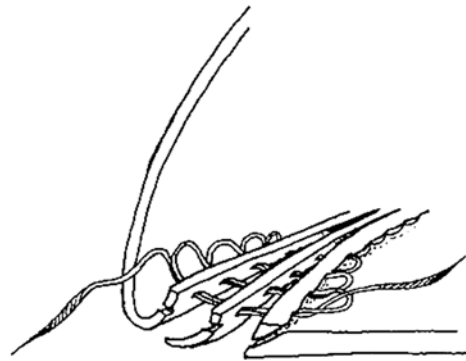
Przeważają podszewy o ostrych lub lekko zaokrąglonych noskach (kat. 130 i 142a – ryc. 11; 71, 179). Nie ma natomiast charakterystycznych dla XV wieku „gotyckich” podszew, z bardzo długim noskiem i przewężeniem w partii śródstopia. Mieszkańcy tego rejonu Gdańska nie przywiązywali widać uwagi do panującej mody, nosili obuwie wygodne i praktyczne.

Jednostkowym znaleziskiem jest podszewa buta o charakterystycznym, kwadratowym nosku. Z obuwiem takim, typowym dla drugiej połowy XVII wieku, związane jest określenie „kacze dzioby” (kat. 27 – ryc. 15).

Wśród materiału skórzanego znaleziono ponadto 28 całkowicie zachowanych podszew **dziecięcych**. Najmniejsze z zachowanych okazów mierzyły zaledwie 120 mm (kat. 68, 55). Podszewy dziecięce powielały wzory podszew używanych przez dorosłych.

Zanotowano jedną podszewę z poziomymi nacięciami, służącymi prawdopodobnie do zamocowania raków (kat. 175a – ryc. 11). Nacięcia umiejscowiono powyżej śródstopia³.

Powszechnie stosowaną praktyką w obuwiu stało się uszczelnianie paskami skóry łączenia między podszewą a wierzchem buta (ryc. 3). Również w omawianym zespole wyróżniono 208 uszczelek zwanych również **otokami**. Jest to stosunkowo nieliczna grupa, tym bardziej, że wykorzystywano kilka taśm obejmujących łącznie cały obwód podszewy.

Ryc. 3. Sposób wszycia uszczelek pomiędzy podszewą a przyszwę w butach średniowiecznych [wg: Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 87, Fig. 25]

Fig. 3. Sole construction of a medieval turnshoe, connecting the upper, rand and sole [according to Goubitz, van Drie-Murray, Groenman-van Waateringe 2001, p. 87, Fig. 25]

Były to paski grubej, jednostronnie ścinionej i podciętej skóry, z bardzo wyraźnymi śladami szwów [Kaźmierczyk 1970: 234; Turnau 1975: 72; Wywrot-Wyszkowska 1998: 234; 2008: 36–37]. W miejscu łączenia końcówki otoków były specjalnie ścinione i zachodziły na siebie, by ułatwić montaż i lepiej dopasować elementy.

Znaczną część zabytków związanych z obuwiem stanowią **przyszwy**. Pozyskane fragmenty wykrawane były zarówno w systemie jedno, jak i dwukrójki. W systemie jednokrójki przyszwę wycinano w całości z jednego płata skóry i uzupełniano – co najmniej jednym – łącznikiem oraz wstawką [Wywrot 1996: 256–260; Wywrot-Wyszkowska 2008: 37–38]. Cechą charakterystyczną w systemie jednokrójki było umiejscowienie szwu głównego, łączącego elementy wierzchu, na wewnętrznej stronie buta.

W dwukrójce przyszwę wycinano już z dwóch części: przodu i obłożyny (cholewy). Szwy główne łączące części wierzchu wykrojone w systemie dwukrójki były usytuowane po obu stronach buta, na wysokości podbicia lub kostki. W jednym zaledwie przypadku znaleziono obłożynę dwuczęściową, typową dla obiektów XVII-wiecznych, zszytą z ćwiartek na pięcie (kat. 27 – ryc. 15). Pozostałe odkryte cholewki wycięto z jednego płata skóry.

Z badanego terenu wyodrębniono 110 zabytków zachowanych w całości i 257 fragmentów wierzchów.

³ Z takimi nacięciami mógł być związany, odkryty na stanowisku jako znalezisko luźne, trójpalczasty rak do chodzenia po lodzie [Trawicka 2006a].

Wyróżniono ponadto 38 przodów i 54 obłożyny. Niestety, stan zachowania większości przyszw nie pozwolił na określenie sposobu ich wykroju.

Łączniki, wypełniające niedobór przyszwy pomiędzy partiami podbicia i pięty, wystąpiły w liczbie 55 egzemplarzy (m.in. kat. 83, 30). Wśród 68 **wstawek** dominują natomiast części uzupełniające górne i wewnętrzne krawędzie cholewek. Często spotykane są jednak inne ich rodzaje, m.in. wstawki stanowiące elementy zapięć wraz z paskami, czy rzemykoguzikami (m.in. kat. 11, 63, 102 – ryc. 13; 74a – ryc. 15; 112).

W toku produkcji szewcy stosowali różne **wzmocnienia**, zwiększające wytrzymałość tych partii wierzchów, które najbardziej narażone były na zniszczenie. Wprowadzano je do obuwia stopniowo już od końca XI wieku [Kaźmierczyk 1970: 245–246; Turnau 1992: 259; Wywrot-Wyszkowska 2008: 40–42]. Są świadectwem rozwiniętej produkcji szewskiej; wypracowane w średniowieczu formy wzmocnień używane są także w obuwiu współczesnym.

O występowaniu wzmocnień świadczą zarówno odkryte elementy, jak również ślady na przyszwach po ich zamontowaniu (m.in. kat. 63 – ryc. 13; 11).

Wszystkie przyszywano od wewnątrz ścięciem okrętkowym, nienaruszającym lica skóry. Warstwy skóry zawsze stykały się mizdrą, a lico wzmocnień skierowane było do wnętrza buta. Elementy te wykrawano z cienkiej i elastycznej skóry. Wzmocnienia pochodzące z badań kołobrzeskich wskazują, że najczęściej do tego celu używano skór kozich [Wywrot 1996: 259–260; 1997: 189].

Najpowszechniej wykorzystywanym elementem były **zapiętki** umieszczone na wewnętrznej stronie przyszwy, na wysokości pięty. Ze stanowiska w Gdańsku pochodzą 74 takie wyroby. Najczęściej wykorzystywano zapiętki trójkątne i trójkątne ze ściętym czubem (m.in. kat. 89 – ryc. 13; 17, 83, 112, 114, 141a). Na kilkunastu wierzchach butów niskich nie zaobserwowano jednak śladów występowania podobnego wzmocnienia (kat. 111 – ryc. 13; 84 – ryc. 14; 5, 16, 69a, 71a, 140d). Braki zapiętki wystąpiły niezależnie od sposobu wykroju (jedno- i dwukrójka), czy modelu.

Innymi częściami wierzchnimi narażonymi na zniszczenie były miejsca, gdzie znajdowały się otwory na rzemienie lub rzemykoguziki. Ściąganie obuwia za pomocą rzemienia czy sznurowadeł często powodowało przerywanie otworów. Stosowano więc w tych miejscach **podkrążki** w postaci pasków z otworami, lub przeciętymi otworami (kat. 102 – ryc. 13; 141a i 147b). Stwierdzono występowanie 15 takich elementów, głównie w obuwiu wysokim zapiętym na rzemykoguziki, lub wiązanym sznurowadłami na wysokości śródstopia. Podkrążki używane przy butach wiązanych na śródstopiu wyróżniają się kształtem, zbliżonym do litery U. Dopasowane były do V-kształtnego wycięcia, po którego obu stronach znajdowały się otwory na rzemień.

Niewielkie podkrążki wzmocniały także podwójne otwory butów wiązanych na podbiciu [typ 70 wg Goubitza: Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 195–200] (kat. 26, 74a – ryc. 15; 71a i 81a). Wydzielono również jeden podkrążek wykonany przez zagięcie krawędzi przyszwy do wnętrza buta (kat. 5).

W butach nowożytnych **wzmacniano i ocieplano nosek** buta i **boczne krawędzie** za pomocą dodatkowych, wewnętrznych wyłożeń [Wywrot-Wyszkowska 2008: 41]. Wśród odkrytych pozostałości buta z tego okresu zarejestrowano jedno wzmocnienie noska (kat. 27 – ryc. 15).

Języki to kolejny element butów, który wyróżniono w materiale z jatek mięsnych. Odkryto ich aż 33. Fragment ten miał zasadnicze znaczenie w użytkowaniu buta. Zabezpieczał rozcięcie przed rozdarcie oraz osłaniał tę część stopy przed zabrudzeniem i przemoknięciem. Kształt języka był dostosowany do danego typu obuwia. W materiale ze stanowiska 43 wyróżniono trzy typy języków.

Języki wszywano w rozcięcie w przyszwie, w miejscu zapięcia na rzemień lub rzemykoguziki. Język w kształcie trójkąta, ze szwem u podstawy, zamontowano w butach dziecięcych półwysokich, wiązanych rzemykoguzikami (kat. 69b, 112). W butach tego samego typu, przeznaczonych dla dorosłych, języki miały kształt strzały, zaś szew umiejscowiony był między mocno wydłużonymi ramionami (kat. 63, 89 – ryc. 13; 60, 140). Języki takie, związane z bu-

tami dla dorosłych, charakteryzowały się dużymi rozmiarami. Dwa języki w kształcie ćwierć koła łączyć należy z obuwiem niskim, wiązanym rzemieniem (kat. 61).

Z obuwiem związane są również **lamówki**, którymi obszywano górną krawędź buta, bądź krawędzie podbicia (kat. 91 – ryc. 14; 31, 71b). Stanowiły one nie tylko wykończenie obuwia, ale też chroniły cholewkę przed rozerwaniem [Kowalska 1999: 229; Wywrot-Wyszkowska 1998: 237; 2008: 42]. Był to pasek cienkiej skóry, o różnej szerokości, czasem zgięty na pół. Do obszycia krawędzi stosowano zazwyczaj jedną lamówkę o długości równej brzegowi cholewki. Osobną lamówką obszywano wycięcie na podbiciu. Wśród odkrytych pozostałości obuwia z omawianego stanowiska wydzielono 25 takich zabytków.

Bardzo licznie wystąpiły elementy łączące – **rzemienie** (43 egzemplarze), **rozcięte rzemienie** (3 pozostałości) i **rzemykoguziki** (282 zabytki). W przypadku rzemieni trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy związane były one pierwotnie z obuwiem, czy też innymi przedmiotami. Powszechnie używane były m.in. do zawieszania pochewek czy futerałów oraz do wiązania części odzieży.

Mniej wątpliwości dostarczają rzemykoguziki i rozcięte rzemienie, często odkrywane wraz z przyszwą czy wstawkami. Były to niewielkie guzy związane na rzemieniu, przekładane przez przecięty otwór i przyszyte. Tak wiszący „guzik” przekładano przez otwór na drugiej krawędzi. Przy jednym bucie mogło być zamontowane od kilku do kilkunastu rzemykoguzików, w zależności od wysokości buta. Zarejestrowano dwa buty wysokie, przy których pierwotnie zamocowano aż dwadzieścia rzemykoguzików (kat. 63 – ryc. 13; 11).

Rozcięte rzemienie to zwężające się paski skóry z przecięciem wzdłużnym niemal na całej długości (kat. 91 – ryc. 14; 17, 81a, 150). Unieruchamiano je przekładając przez dwa otwory, rozmieszczone blisko siebie. Rozcięte rzemienie nie wymagały dodatkowego przyszycia do przyszw.

W materiale skórzanym z badanego rejonu wyróżniono osiem typów obuwia. Obok butów niskich, spotykane są wyroby półwysokie sięgające kost-

ki oraz buty z wysoką cholewą. Odkryte pozostałości reprezentują typy butów najbardziej popularne w XIV i XV stuleciu.

Wydzielono trzy modele butów **obwiązywanych jednym, bądź dwoma rzemieniami** wokół nogi [typ 10 wg Goubitza: Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 135–146]. Przeciągano je przez specjalnie w tym celu przygotowane podwójne pionowe nacięcia, tworzące rodzaj szlufki. Rzemienie miały ściągać cholewkę, by mocniej przylegała do nogi. Poszczególne modele różnią się wysokością oraz miejscem i ilością przewleczonych rzemieni. Przyszwę wykrawano w całości, w systemie jednokrójki.

W butach niskich otwory na rzemień umieszczano poniżej krawędzi buta (kat. 55, 141 – ryc. 12; 16, 69a, 142c i 163). Stosowano jeden bądź dwa rzemienie, umiejscowione jeden pod drugim. Odkryte przyszwę na dwa rzemienie zachowały się we fragmentach uniemożliwiających szczegółowe poznanie budowy. W dwóch przypadkach na wysokości podbicia umieszczono duże wcięcie (kat. 16, 141).

Niezwykłe ciekawe są natomiast buty wysokie. Charakterystyczne dla nich było L-kształtne wycięcie na podbiciu, często zwane *passepoil*. Sugerowało, że przód cholewy nie był zszyty, a krawędzie jedynie zachodziły na siebie [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 135; Volken 2002: 476, 494–495, Abb. 2, 13–14]. Zaobserwowano, że rzemieńne szlufki do wiązania rzemienia rozmieszczano dwojako: na wysokości kostki (kat. 59 – ryc. 12; 60d, 78a, 129b, 175b), bądź poniżej kolana (kat. 78b – ryc. 12; 76, 125).

Buty zaszeregowane w tym typie występują głównie w nawarstwieniach XIII–XIV-wiecznych, a sporadycznie z wieku XV [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 135–146; Wywrot 1996: 265–266; Volken 2002: 497]. Podobne egzemplarze butów zarejestrowano w Kołobrzegu [Wywrot 1996: 263–264; Wywrot-Wyszkowska 2008: 46–48, 50–52] i Gdańsku [Wiklak 1960: 33–36].

Zarejestrowano grupę butów **niskich z dwoma paskami do wiązania na podbiciu** [typ 40 wg Goubitza: Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 63, Fig. 7a, b; 167–174]. Jeden z pa-

sków był zazwyczaj wykrawany razem z przyszwą, drugi stanowiła niewielka, doszywana wstawka.

Buty tego typu zawsze wykrawane były w systemie dwukrójki. Ciekawe są w nich cholewki, z reguły pozbawione zapiętka, dodatkowo profilowane po bokach na wysokości kostki – w miejscu, gdzie znajdowały się szwy łączące obie części przyszwy. Część z nich to zapewne egzemplarze butów typu *poulaine* (*cracoves*) [Goubitz, Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 321; Grew, de Neergaard 2001: 115–119, 124; Gutkowska-Rychlewska 1968: 872; Swann 2001: 65–69, Fig. 71–73; Turnau 1999: 39]. Buty nazwane we Francji *à la Poulaine*, czyli z Polski, w Anglii określane były jako pochodzące z Krakowa (*cracoves*), gdzie obuwie wykształciło się w drugiej połowie XIV wieku. Najbardziej popularne były w okresie od 1380 do 1410 oraz 1460 do 1480. *Poulaine* charakteryzowały się wydłużonym noskiem oraz fantazyjnie odwiniętym językiem zakrywającym podbicie.

Wydzielono 17 pozostałości takich butów (m.in. kat. 84, 101 – ryc. 14; 74a – ryc. 15; 5, 108, 60b). Tylko jedna z przyszw tego typu wycięta została nietypowo, w systemie jednokrójki (kat. 60b).

Dwie z zachowanych przyszw mają dekorację w postaci nacięć rozmieszczonych w przedniej partii przyszwy (kat. 101 – ryc. 14; 108). Ażurowe nacięcia wykonano za pomocą kilku punc o geometrycznych kształtach. Zróznicowanie wzoru następowało także przez odwrócenie puncy [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 44, Fig. 4–5]. Otwory umieszczono w dwóch lub trzech rzędach przy krawędzi, a także w postaci owalnej rozety (kat. 101 – ryc. 14). Ostatnia z przyszw ma dodatkowo nacinaną, ząbkowaną krawędź podbicia.

Niezwykle interesujący jest jeden but, z dodatkowym, trzecim paskiem umiejscowionym na podbiciu (kat. 84 – ryc. 14). Na końcach pasków widoczne są otwory służące do wiązania. Na przedzie przyszwy wycięto także owalny otwór z długim przecięciem, skierowanym w stronę palców. Jest to zapewne efekt dopasowania buta, wykonany przez samego właściciela, o czym świadczą ostre, nierówne krawędzie.

Odnotowano również cztery fragmenty przyszw butów niskich, **wiązanych sznurowadłem na wysokości śródstopia** [typ 50 wariant I wg Goubitza: Gou-

bitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 175–179; Grew, de Neergaard 2001: 66–67, Fig. 100–101; Volken 2002: 497, Abb. 16]. Na zewnętrznym boku zaopatrzone były w V-kształtne wycięcie, na którego krawędziach umieszczone były owalne otwory (kat. 74b, 173 – ryc. 14; 174, 169). Wcięcie wzmocniano od wewnątrz podkrążkiem, po którym pozostały bardzo wyraźne ślady. Przyszwy tego typu obuwia wykrawano zarówno w całości (kat. 74b – ryc. 14), jak i w systemie dwukrójki (kat. 173 – ryc. 14, 169).

Wraz z pozostałościami przyszw, nie zarejestrowano dotychczas w materiale gdańskim występowania rzemieni czy skórzanych pasów służących do wiązania⁴ [Ceynowa 2004b; 2005a; 2005b]. Tylko jedna z odkrytych przyszw posiada w miejscu łączenia resztki rzemienia (kat. 74b – ryc. 14), wydaje się jednak, że zamontowany był on w tym miejscu wtórnie. Przyszwa ta ma również bardzo wyraźne ślady przeróbki. Wykonano nacięcie na podbiciu i dwa otwory do wiązania.

Buty wiązane na wysokości śródstopia cieszyły się bardzo dużą popularnością przez ponad dwa stulecia. Różne jego warianty funkcjonowały od XIII do końca XV wieku. Jego pozostałości zarejestrowano wcześniej na innych stanowiskach gdańskich. Licznie wystąpiły m.in. na terenie gdańskiej Wyspy Spichrzów, czy Lastadii [Ceynowa 2005a, 2005b].

Często wśród badanego materiału występują egzemplarze **butów z rozcięciem z przodu i wiązaniem za pomocą rzemienia lub rozciętego rzemienia** (typ 70 wg Goubitza); zanotowano 92 fragmenty. Otwory na rzemień rozmieszczone są w bardzo charakterystycznych parach (kat. 31 – ryc. 14; 17, 23, 25, 30, 71a, 83, 90, 140a, 140d, 176). Buty tego typu wykrawane były zarówno w systemie jedno- (kat. 91 – ryc. 14; 17, 31, 81b, 160, 174b, 176), jak i dwukrójki (kat. 26, 81a, 71a).

Największą popularność osiągnęły od połowy XIV do lat 30. XVI wieku.

⁴ Rzemienie do butów wiązanych sznurowadłem na wysokości śródstopia licznie odkrywano są natomiast wśród znalezisk kołobrzeskich [Wywrot-Wyszowska 2008: 45, Tab. VIII.2–3, X.3].

Liczny zespół stanowią buty charakteryzujące się **zapięciem na rzemykoguziki** i wysokością maksymalną do kolan [typ 75 wg Goubitza: Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 201–204; Goubitz 1996–97: 442–444, Fig. 20–21]. Wykrawane w systemie jednokrójki, uzupełnione były łącznikiem i kilkoma wstawkami. W części przedniej, na wysokości podbicia, miały rozcięcie. Wyróżniono dwa modele: z podłużnym (kat. 69b, 81), lub poprzecznym nacięciem, z jednym dodatkowym rzemykoguzikiem na podbiciu (kat. 11, 63, 89, 102, 111 – ryc. 13; 32, 60c, 74, 79, 112). Cholewa zapinana była na kilka, lub nawet kilkanaście rzemykoguzików. Na kilku odkrytych wyrobach umieszczono nawet dwadzieścia takich zapięć (kat. 63 – ryc. 13; 11). Zachowały się one w większości wraz z przyszwą lub wstawkami. Mniej licznie występują rzemykoguziki jako znaleziska luźne (18 fragmentów).

Buty tego typu największą popularność osiągnęły w okresie od połowy XIV do końca XV wieku.

Ze względu na łatwość zapięcia, dopasowanie do stopy i wysokość dającą ciepło, obuwiu to często przeznaczone było dla dzieci [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 201; Wywrot 1996: 269–270; Wywrot-Wyszkowska 1998: 239–240; 2000]. Również w badanym materiale wyróżniono egzemplarze o niewielkich rozmiarach (kat. 111 – ryc. 13; 74a – ryc. 15; 60c, 69b, 112).

Obuwie z **wysoką cholewą** reprezentowane jest w badanym materiale przez trzy egzemplarze [typ 95 wg Goubitza: Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 229–236]. Wszystkie charakteryzują się wykrojem w systemie dwukrójki i wysoką, pełną cholewą (kat. 69, 178, 140c). Odkryte cholewy są zniszczone, noszą także ślady napraw i ostre krawędzie świadczące o odcięciu surowca.

Na jednym z wyrobów zachowały się ślady zapięcia za pomocą sprzączek (kat. 178). Dwa poziome otwory ze śladami doszycia paska świadczyć mogą o ściąganiu i unieruchamianiu górnej krawędzi cholewy. Buty z wysoką cholewą użytkowane były już od XIV wieku. Są one bardzo trudne do identyfikacji, bowiem ich budowa niewiele się zmieniła na przestrzeni wieków.

Analogiczne buty odkrywane są niemal na wszystkich gdańskich stanowiskach późnośredniowiecznych [Ceynowa 2005a, 2005b].

Po raz pierwszy zanotowano nieznaną dotychczas z terenu Gdańsk typ obuwia. Odkryto jedynie dwa fragmenty tego nowego typu: przyszwę i niewielką wstawkę (kat. 164b, 166 – ryc. 11). W obu przypadkach mamy do czynienia z obuwiem półwysokim, wiązanym na kilka rzemykoguzików. Nie ma tu jednak nacięć w cholewie do przewleknięcia rzemykoguzików, a zamontowane są do tego celu specjalne podłużne paski z przecięciem. Jedna z odkrytych przyszw przeznaczona była na stopę dziecka (kat. 166 – ryc. 11).

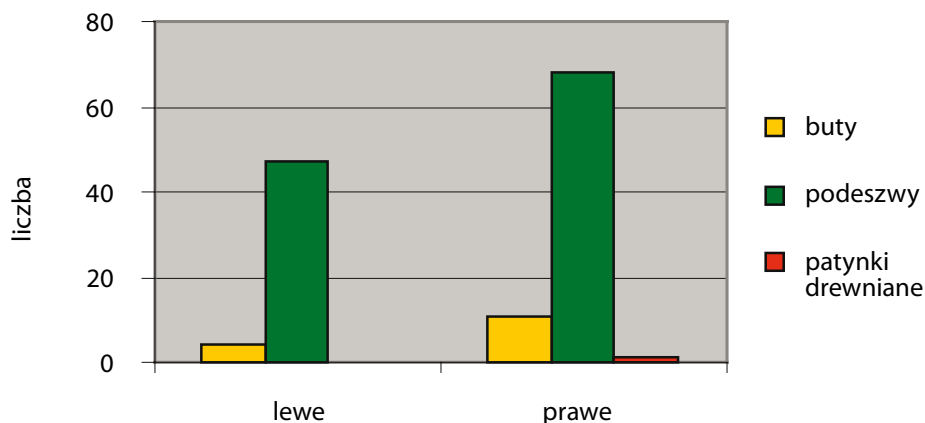
Model ten znany jest z badań holenderskich [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 240, Fig. 9]. Goubitz zaliczył takie obuwie do typu 100 [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 237–241]. Badacz datuje tę grupę zabytków na XIV–XV wiek i opisuje jako kombinację stylów. Nie jest to prawdziwy typ, a raczej duża grupa charakteryzująca się wielością form zapięcia. Jest to zapewne rezultat ciągłych poszukiwań nowych form obuwia, przy maksymalnym wykorzystaniu surowca.

Zanotowano ponadto jeden egzemplarz buta późnego, charakterystycznego dla drugiej połowy XVII wieku [typ 140 wg Goubitza; Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 297–298]. Reprezentuje on obuwie niskie, wykrawane w systemie dwukrójki, z **przedłużeniem górnych przodów ćwiartek**, które spinano na podbiciu sznurowadłem lub wiązano ozdobną szarfą (kat. 27 – ryc. 15). Typowy jest kwadratowy nosek oraz duży język, z dwoma parami otworów na sznurowadło. Od podobnego obuwia pochodzi odkryta uszczelka (kat. 115).

W analizowanym materiale w 141 przypadkach określono wielkość butów (tab. 2). Pod uwagę wzięto buty zachowane w całości, jak również skórzane i drewniane podeszwy. Długość zachowanych zabytków waha się w granicach od 120 do 290 milimetrów. Najbardziej popularne, przeznaczone dla młodzieży i kobiet, są buty średniego rozmiaru – od 215 do 275 milimetrów [Grew, de Neergaard 2001: 102–105;

Tabela 2. Udział liczbowy i procentowy poszczególnych wielkości obuwia

DŁUGOŚĆ	< 215 MM	215–275 MM	POWYŻEJ 275 MM
buty	4	12	2
podeszwy	26	89	7
patynki drewniane	–	1	–
RAZEM	30	102	9
UDZIAŁ PROCENTOWY	22%	67%	11%

Ryc. 4. Zestawienie liczbowe butów prawych i lewych

Fig. 4. Numbers of right and left shoes

Wywrot 1997: 195; Wywrot-Wyszkowska 1998: 242; 1999: 241–242; 2008: 123–131]. Grupa ta obejmuje 67% obiektów, które udało się pomierzyć. Mniej pod względem ilościowym jest zabytków o małych (do 215 mm – 22%) i dużych rozmiarach (powyżej 275 mm – 11%). Udział procentowy różnych rozmiarów obuwia nie odbiega od znanych z innych stanowisk miejskich. Analogiczna sytuacja znana jest m.in. w Kołobrzegu czy Gdańsku [Wywrot 1997: 195; Wywrot-Wyszkowska 1998: 242; 1999: 241–242]. Podobne proporcje utrzymują się w materiale z wcześniejszych badań na Wyspie Spichrzów [Ceynowa 2004b, 2005a, 2005b, 2006].

Udało się ponadto wyróżnić 79 butów prawych i 51 wyrobów przeznaczonych na lewą stopę (ryc. 4).

Buty z badań archeologicznych noszą na sobie wiele różnych śladów użytkowania, w postaci

przetarć, rozdarć, śladów deformacji i wyraźnych odkształceń. Przetarcia skóry doskonale widoczne są zarówno na podeszwach, jak i na przyszwach butów (kat. 142a – ryc. 11; 5, 23, 71a, 160). Świadczą o znoszeniu, ale i o deformacji i wadach stopy właściciela. Bardzo wyraźne są uszkodzenia spowodowane krzywym chodzeniem, w postaci ściętej pięty (kat. 63 – ryc. 13; 113 – ryc. 15; 130a). Także w miejscu styku z podłożem największym przetarciom ulegała przyszwa (kat. 69b). Widoczne jest to doskonale na obuwiu „gotyckim”, w którym stopa, szersza od wąskich podeszew, opierała się na przyszwie.

Na podobne zniszczenia butów zwrócili uwagę zarówno badacze angielscy, jak i holenderscy [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 77, Fig. 17; Grew, de Neergaard 2001: 102–111, Fig. 143–149; Mould, Carlisle, Cameron 2003: 3351–3353].

Ryc. 5. Wtórne dopasowanie buta (Albrecht Dürer, Irish Soldiers and Peasants, 1521, Kupferstichkabinett, Berlin)

Fig. 5. Shoe readjustment and reuse (Albrecht Dürer, Irish Soldiers and Peasants, 1521, Kupferstichkabinett, Berlin)

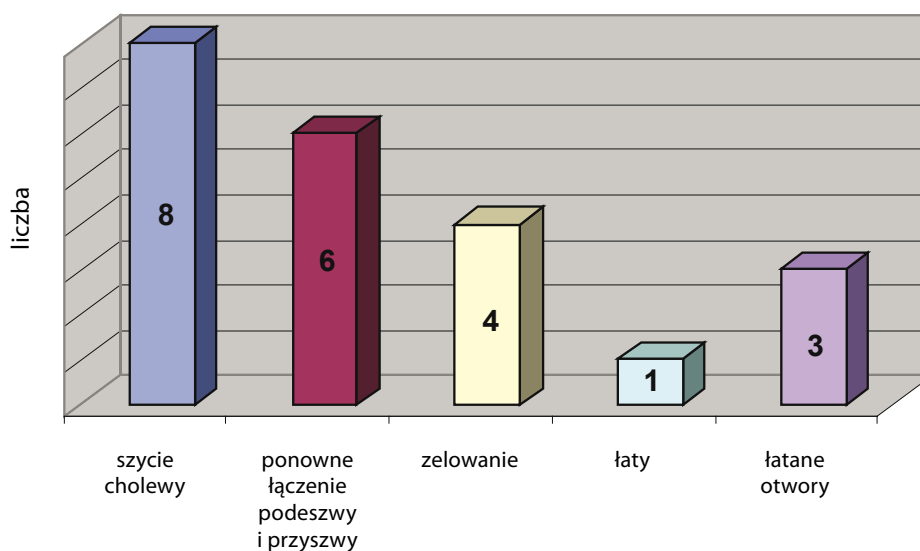
Zarejestrowano także bardzo dużą ilość butów ze śladami różnorodnych **napraw**, wszystkie wśród butów datowanych na XIV–XV wiek. Świadczyć to może o niskim statusie społecznym właścicieli. Nabywali oni zapewne obuwie z „drugiej ręki” lub buty tańsze, o niższej jakości.

Obuwie z „drugiej ręki” często było dopasowywane do nogi nowego właściciela. Charakterystyczne są nacięcia w przedniej części buta, pozwalające rozszerzyć tę partię buta (ryc. 5). Nacięcia takie są wykonane z reguły niestarannie, krawędzie są nierówne i poszarpane, a to może wskazywać na tzw. „domo-

wą robotę”. Właściciel wykonywał je zapewne sam, za pomocą noża czy nożyc.

Odkryto cztery przyszwę z długimi nacięciami, rozmieszczonymi wzdłuż (kat. 84 – ryc. 14), w poprzek (kat. 74a – ryc. 15), lub ukośnie (kat. 176, 108). Na dwóch kolejnych egzemplarzach przyszw zarejestrowano nacięcia nieregularne, rozchodzące się promieniście w różnych kierunkach (kat. 140d, 114).

Wydzielono również egzemplarze butów, na których bardzo wyraźne są ślady wycięcia szerszego otworu przy podbicciu. Odkryto cztery takie przyszwę, z dużymi owalnymi otworami (kat. 81a,

Ryc. 6. Zestawienie poszczególnych napraw obuwia

Fig. 6. Types of shoe repairs (upper repairs, upper and sole reconnection, soling, patches and patched holes)

Ryc. 7. Ślady napraw podeszwy (Albrecht Dürer, *Dancing Peasants* 1514, fragment; The Chester Beatty Library, Dublin)

Fig. 7. Traces of sole repairs (Albrecht Dürer, *Dancing Peasants*, a fragment, 1514; The Chester Beatty Library, Dublin)

83, 71a, 140a). Być może w ten prosty sposób nadawano butom nowy, modny wygląd.

Częste wśród obuwia są nieduże naprawy w partii przyszwy [Mould, Carlisle, Cameron 2003: 3346–3349; Wiklak 1960: 28–29; Wywrot 1995: 279–280]. Zaobserwowano 22 takie reperacje, stanowiące 1% wszystkich znalezisk obuwia z terenu jatek⁵ (ryc. 6).

Skóra uszkodzona w trakcie obróbki (garbowania) była przez szweców zszywana lub uzupełniana łatami. Szwy od strony zewnętrznej (lica) były praktycznie niewidoczne. Takie szwy musiały jednak obniżyć jakość obuwia, a tym samym – jego cenę.

Odkryto osiem przyszw ze śladami szycia niewielkich rozcięć (kat. 91 – ryc. 14; 102, 111 – ryc. 13; 16, 25, 60d, 142b, 178). Na trzech kolejnych przyszwach większe, owalne otwory, uzupełniono łatami. We wszystkich wypadkach umieszczano je w mniej reprezentacyjnych partiach butów. Łatę wstawiono w partii piętowej i dodatkowo zabezpieczono wszytym zapiętkiem (kat. 59 – ryc. 22), uzupełniono także otwór w szerokiej lamówce (kat. 71b). Rów-

⁵ Za jednostkę przyjęto każdy ślad napraw, również w przypadkach, gdy na jednym okazie wystąpiło ich kilka – nie wiemy bowiem, czy naprawy były wykonywane w tym samym czasie. Uwzględniono także jedną samodzielnie występującą łatę [Wywrot 1995: 279–280; 1996: 267–269].

nież w tylnej części cholewy buta wysokiego zaszyto otwór (kat. 140c).

Zanotowano także kilka drobnych, „domowych” napraw. Pozostałe po takich naprawach otwory przeważnie są nieregularne i rozmieszczone chaotycznie. Najbardziej powszechne było ponowne zszywanie wierzchu i spodu, widoczne w postaci drugiego rzędu otworów (kat. 55 – ryc. 22; 113 – ryc. 25; 25, 116, 129a, 129b, 142c, 163). Na dwóch fragmentach do napraw użyto skózanego rzemienia (kat. 113 – ryc. 15; 142c).

Zelowano także zużyte, dziurawe podeszwy, wszywając w to miejsce płyty skóry – łaty (ryc. 7). Wydzielono dwa fragmenty butów z podobnymi zelówkami (kat. 113 – ryc. 15; 129b) – w obu wypadkach skóra wykorzystana na łaty użyta jest wtórnie. Przy jednej z podeszew do szycia użyto skózanego rzemienia (kat. 113 – ryc. 15). Poza zelówkami na obu powyższych zabytkach zanotowano także inne ślady napraw.

Liczne są także ślady wtórnego wykorzystania surowca pochodzącego ze zniszczonego obuwia. Bardzo wyraźnie widoczne są na 65 egzemplarzach (m.in. kat. 178, 140c, 69, 60a, 32). Charakterystyczne ostre ślady cięć, wykonane nożem bądź nożycami, występują na najmniej zniszczonych partiach butów, głównie na przyszwach. Wycięte elementy służyły do naprawy drobnych przedmiotów lub do wykonania nowych, niewielkich wyrobów. Części takie sprawdzały się jako łaty, podkładowki czy uszczelki.

Patynki

W pozyskanym materiale wydzielono 17 pozostałości patynek. Poza jednym wyjątkiem, zachowały się tylko ich skórzane wierzchy. Wszystkie reprezentują patynki drewniane (ryc. 8). Nie zarejestrowano, znanych z innych stanowisk gdańskich, patynek skórzanych, czy butów typu mule [Ceynowa 2005b].

Najciekawsza jest patynka zachowana niemal w całości (kat. 23 – ryc. 16–17). Obiekt, choć uszkodzony w kilku miejscach, zachował się jednak w doskonałym stanie. Reprezentuje prosty typ: bez zaznaczonego śródstopia z niewysokimi podstawkami. Zachowana jednoczęściowa skórzana przyszwa jest

Ryc. 8. Przedstawienie patynek drewnianych i skórzanych (Mistrz Życia Marii, Ofiarowanie w świątyni, 1460–1475, National Gallery, Londyn)

Fig. 8. Wooden and leather pattens [*Master of the Life of the Virgin, Presentation of Jesus at the Temple, 1460–1475, National Gallery, London*].

bardzo szeroka, z dużym wcięciem od strony palców [typ 1B wg Ceynowa: Ceynowa 2004a: 142].

Patynka ta posiada liczne metalowe elementy, mające na celu jej wzmocnienie, a tym samym – przedłużenie żywotności. Wzmocnienia w postaci żelaznych podkówek zamontowano na obu podstawkach. Każda z nich zbudowana została z podłużnej ramy z piętka, powstałą przez zagięcie końcówki ramienia ku stronie przyziemnej. Rama zachodziła pionowo na boki, gdzie wbijała się w drewno [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 252]. Całość mocowana była za pomocą czterech długich gwoździ o masywnych główkach. Duża piętka miała chronić główki gwoździ przed starciem, na podobnej zasadzie, jaką obserwujemy na końskich podkowach. Przednia podkówka jest zgięta, a drewno podstawki nie zachowało się.

Obiekt dodatkowo wzmocniono dwoma żelaznymi taśmami, które otaczają całą krawędź podeszwy, spełniając częściowo rolę podkrążka. Miał on na celu wzmocnienie łączenia między podeszwą i przyszwą. W części palcowej patynka ma zamocowane żelazne okucie w postaci zgiętego haka, którego końce wchodziły w drewno. Hak miał zapewne osłaniać palce przed urazami mechanicznymi.

Po raz pierwszy zanotowano podobne metalowe okucia wśród patynek gdańskich, zarówno w partii podstawek, jak i podeszwy. Wśród licznych metalowych znalezisk z terenu Gdańska wystąpiły jedynie żelazne podkówki, odkrywane jako znaleziska luźne. Do tej pory, z braku zachowanego w całości zabytku, nie były jednak poprawnie zidentyfikowane. Ich obecność rejestrujemy w materiale z badań na stanowiskach Zielona Brama, czy Wyspa Spichrzów [Trawicka 2001; 2006a]. Również wśród zabytków metalowych ze stanowiska 43 odkryto dziewięć żelaznych podkówek od patynek, występujących samodzielnie [Trawicka 2006a].

Analogiczne patynki z metalowymi okuciami odkryto w trakcie badań na terenie Niderlandów i Anglii [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 250, 252, Fig. 8, 10, 28]. Według badaczy zachodnioeuropejskich, charakterystyczne były dla wieku XIII.

Nieznane jest przeznaczenie tego typu patynek. Można jednak przypuszczać, że noszone były w trakcie specjalnych prac, na przykład przez tragarzy, w określonych warunkach atmosferycznych – po lodzie czy błocie.

Obok przedstawionego powyżej zabytku wydzielono jedynie skórzane wierzchy patynek, występujące samodzielnie. Drewniane podeszwy zosta-

ły zapewne spalone, w materiale archeologicznym nie są więc częstymi znaleziskami. Skóra, oderwana lub odcięta, została natomiast zdeponowana w ziemi. Ślady oderwania lub odcięcia widoczne są niemal na wszystkich odkrytych zabytkach.

Wyróżniono przyszwę jedno, jak i dwuczęściowe. Egzemplarze jednoczęściowe reprezentują dwa zabytki, charakteryzujące się dużą szerokością i głębokim wcięciem od strony palców (kat. 97, 143 – ryc. 18). Jedna z odkrytych przyszw ma ciekawe wcięcie w postaci serca (kat. 97 – ryc. 18). Oba wyroby posiadają ślady szwów przy krawędziach, świadczące prawdopodobnie o obszyciu skórzaną lamówką [typ 1B wg Ceynowa: Ceynowa 2004a: 142]. Pełniła ona rolę nie tylko dekoracyjną, ale także wzmacniała przed rozerwaniem.

Przyszwę dwuczęściowe reprezentowane są liczniej. Dwa wyroby odkryto w całości (kat. 91 – ryc. 14; 21 – ryc. 18), dziewięć kolejnych zachowało się w połowie.

Odnotowano jedną przyszwę patynki łączoną za pomocą profilowanej, cynowo-ołowianej sprzączki, która zachowała się w połowie (kat. 21 – ryc. 18). Odkryta przyszwa zdobiona jest podwójnymi nacinanymi w licu liniami, rozmieszczonymi przy krawędzi i biegnącymi przez środek. Zabytkowi towarzyszy niewielkie, delikatnie zdobione okucie umieszczone na końcu paska. Okucie, również odlewane ze stopu cyny z ołowiem, ma tarczowaty kształt i dwa integralne trzpienie, które przekładano przez skórę i zaginano. Podobne okucia znajdowane są sporadycznie podczas badań na terenie Gdańska. Sporą ich kolekcję wydzielono na Wyspie Spichrzów [Ceynowa 2004a: 144; 2005a; Trawicka 2006b]. Na stanowisku 43 wśród zabytków metalowych odkryto również jedno okucie końca paska patynki, jako znalezisko luźne [Trawicka 2006a].

Do zapięcia drugiego zabytku wykorzystano doskonale zachowany drewniany kołeczek (kat. 95 – ryc. 18). Długi na 70 milimetrów kołek przetkano przez specjalnie przygotowany do tego celu otwór [typ 2B wg Ceynowa: Ceynowa 2004a: 143]. Przyszwa ma także ślady szwów przy krawędzi.

Wśród pozostałych z odkrytych przyszw przeważają egzemplarze z paskiem oraz otworami na kołek (kat. 94 – ryc. 19; 88, 93, 98, 106, 109, 145). Sześć

zabytków ma dookolne ślady szwów, a tylko jeden ozdobne, podłużne nacięcia w partii lica (kat. 88). Dwie połówki przyszw mają zaciosy do przeciągnięcia paska (kat. 34, 109 – ryc. 19). Ostatnia z nich ma też nacinane linie w partii lica.

Odkryto także trzy osłony palców patynek. Zabezpieczały one stopę przed przesuwaniem się do przodu, a tym samym – przed moczeniem jej. Dwa wyroby reprezentują typ o romboidalnym kształcie i mocowaniu na dwa ćwieki [typ II wg Ceynowa: Ceynowa 2004a: 145]. Obie osłony posiadają zdobienia w postaci nakłuc (kat. 85, 96 – ryc. 19). Jeden z zabytków ma bardziej rozwiniętą dekorację oraz przykrawędne ślady szwów, świadczące o obszyciu lamówką (kat. 96 – ryc. 19). Od strony noska osłona była dodatkowo zszyta.

Ostatnia z odkrytych osłon palców zaskakuje wielkością i „domowym” wykonaniem (kat. 104 – ryc. 19). Obiekt ma nieregularny kształt, z masywną wypustką od strony podbicia. Powierzchnię pokrywa dekoracja w postaci nacinanych w licu skóry, podłużnych linii zbiegających się od strony noska. Rozmieszczono je chaotycznie i wycięto bardzo niestarannie. Jest to pierwszy tego typu zabytek z terenu Gdańska. Nie odkryto podobnych wyrobów także wśród znalezisk zachodnioeuropejskich.

Pochwy mieczy

Odkryto pięć fragmentów pochew, które ze względu na rozmiary łączyć można z mieczami lub dużymi nożami, występującymi pod nazwą *messer* lub *cultellus* [Głosek 2004: 246; Lewandowski 1986: 104]. Wszystkie odkryte pochwy wykonano z podwójnie złożonego, zwężającego się ku sztychowi płata skóry (kat. 33, 87, 105, 137 i 138 – ryc. 10). Krawędzie pochewek zostały zszyte na jednej ze stron. W trzech przypadkach mamy do czynienia ze środkowymi partiami pochew, w jednym z częścią dolną, dodatkowo zszytą na czubie (kat. 137 – ryc. 10). Zachowane pozostałości mają długość od 55 do 405 mm, przy szerokości maksymalnej mieszczącej się w przedziale między 45 a 52 mm.

Bardzo wyraźne są ślady uszkodzeń w postaci licznych przetarć czy rozdarć. Widoczne są także śla-

dy odcięcia, wykonane za pomocą nożyc bądź noża (kat. 33 i 105 – ryc. 10).

Tylko jeden zabytek ma ślady dekoracji. Ornamentyka pochwy składa się z wytłaczanych linii prostych, biegnących wzdłuż krawędzi. Dekorowana jest jedynie przednia, reprezentacyjna część pochwy (kat. 105 – ryc. 10).

Wszystkie obiekty odkryto w warstwach pochodzących z XIV wieku (poziom III), głównie w obrębie jatkki 30.

Podobne pochwy mieczy odkryto w trakcie wcześniejszych badań gdańskich, zarówno na Wyspie Spichrzów [Ceynowa 2004b, 2005a], jak i w obrębie Starego Miasta [Ceynowa 2005b; Samsonowicz 1974: 641–642; 1982: 82].

Pochewki noży

Bardzo popularne w okresie średniowiecza było noszenie noży, zarówno przez mężczyzn, jak i kobiety. Bezpiecznym sposobem przechowywania było umieszczanie go w skórzanej pochewce. Całość mocowano u pasa za pomocą dodatkowych rzemieni przeciągniętych przez pionowe nacięcia, rozmieszczone w górnej partii pochewki, lub umieszczano między ramionami torby⁶. Część pochewek zaopatrzona była także w metalowe okucia, które miały wzmocnić konstrukcję, a tym samym wydłużyć ich żywotność. Zabezpieczana była przede wszystkim dolna część pochewki, która często niszczona była przez ostrze.

Zarejestrowano jedną zachowaną w całości pochewkę noża o długości 190 mm (kat. 86 – ryc. 10). Skórę złożono dwa razy w taki sposób, aby miejsce łączenia krawędzi dłuższych przypadało na jednym boku pochewki. Zabytek jest zszyty. W górnej partii, na stronie ze szwem, ma pionowe nacięcia. Przez otwory przewlekano zapewne rzemień i za jego pomocą zawieszano nóż w pochewce przy pasie lub torbie.

⁶ Najczęściej umieszczano między ramionami torby nóż z nerkowym jelicem.

Ryc. 9. Myśliwy w rękawicach jednopalczastych (Castello Buonconsiglio, Styczeń, 1405–1410, fresk)

Fig. 9. A hunter in 1-finger gloves [January, fresco, 1405–1410, Castello Buonconsiglio].

Strona reprezentacyjna pochewki pokryta została dekoracją wykonaną z wolnej ręki, za pomocą ostrza noża. Wzór roślinny rozmieszczono w dwóch strefach, oddzielonych od siebie pionowymi i poziomymi liniami.

Nie zarejestrowano śladów po zamontowaniu okucia. Sześć okuć pochewek – dwa trzewiki i cztery okucia tylnego szwu – wyróżniono natomiast wśród zabytków luźnych [Trawicka 2006a].

Rękawice

W badanym materiale wydzielono cztery fragmenty rękawic należące do trzech wyrobów (kat. 29, 92, 93, 99 – ryc. 22). Trzy fragmenty stanowią pozostałości rękawic jednopalczastych (roboczych) [Ceynowa 2004b; 2005a; 2005b; 2009; Eberle 1970: 260–264; Turska 1987: 148–149, 210–211]. Rękawice takie są bardzo często rejestrowane w materiale archeologicznym; dużą ich kolekcję pozyskano z gdańskiej Lastadii [Ceynowa 2005b]. Jeden fragment związany jest natomiast najprawdopodobniej z rękawicami

trójdzielnymi, nieznanymi dotychczas z ziem polskich. Nie wydzielono, znanych z innych badań archeologicznych, rękawic pięciopalczastych [Ceynowa 2004b].

Rękawice jednopalczaste stanowiły popularną ochronę rąk podczas pracy oraz jako zabezpieczenie przed zimnem (ryc. 9). Niezwykle trudna jest identyfikacja chronologiczna rękawic. Ich forma, wypracowana już we wczesnym średniowieczu, przetrwała bowiem do dnia dzisiejszego.

Rękawice jednopalczaste (robocze) wykrojono w obu przypadkach z jednego kawałka skóry, w formie dwóch owalnych, symetrycznych części (gryfów), złączonych ze sobą dłuższym bokiem [Eberle 1970: 260–264]. Szew rękawicy jednoczęściowej biegł od strony małego palca. W części mankietowej rękawice były lekko rozszerzone i mocno wydłużone poza nadgarstek.

Pierwszą z rękawic, przeznaczoną na prawą rękę, odkryto wraz ze skórą na kciuk (kat. 29 – ryc. 22). Jej budowa potwierdza istnienie anawiru (trójkątnego wycięcia, do którego pierwotnie doszywano oddzielnie skrojoną skórę na kciuk) z jęczyzkiem, który jednak nie zachował się. Na wewnętrznej, pracującej części rękawica ma liczne uszkodzenia i rozdarcia. Mankiet nosi także wyraźne ślady odcięcia skóry.

Druga z odkrytych rękawic, przeznaczona na lewą rękę, ma nieregularny anawir bez jęczyzka (kat. 92 – ryc. 22). Całość jest wąska, co wskazuje, że była wkładana na niewielką, być może kobiecą dłoń. Ten obiekt także ma liczne uszkodzenia, głównie w części pracującej.

Bardzo ciekawe są dwa niewielkie otwory usytuowane w części mankietowej, na linii szwu. Sugerują one, że rękawicę wzmocniono w tych punktach dodatkowymi, zapewne metalowymi nitami.

Rękawice trójdzielne popularne były od XIV aż do początków XVI wieku, głównie u sokolników i pasterzy we Francji i Niemczech [Gutkowska-Rychlewska 1968: 164, Il. 196–197]. Jak dotychczas, w materiale archeologicznym z ziem polskich nie zarejestrowano podobnych egzemplarzy rękawic. Ich przedstawienia ikonograficzne również nie są znane.

Wyróżniony w Gdańsku fragment można łączyć z rękawicą trójdzielną trzypalczą (kat. 93 – ryc.

22). Zachowana część to połowa gryfu, przeznaczona na dwa palce. Część mankietowa lekko rozszerza się i również sięga poza nadgarstek. Zachowany element nie pozwala jednak na dokładne odtworzenie budowy.

Torby

Wśród pozyskanego materiału wydzielono trzy worki skórzane, które można łączyć z niedużymi torbami, być może zawieszanymi na pasku (kat. 100, 131, 144 – ryc. 23).

Torby tego typu były niezwykle popularne w okresie całego średniowiecza, aż po początki wieku XVIII. Noszone były głównie przez mężczyzn. Zawieszano je u pasa na różnego rodzaju szlufkach (przewleczkach), bądź przywiązywano rzemieniami. Często między ramionami torby mocowano noże z nerkowym jalcem, tzw. nierendolchy⁷. W większości kaletki były bardzo efektownymi przedmiotami zbytku. Wyrabiano je z luksusowych gatunków skór i bogato dekorowano haftami, licznymi aplikacjami i ozdobnymi szwami [Goubitz 2007: 15–36; Turska 1987: 199–200]. Noszono w nich drobne przedmioty, a w licznie doszywanych mieszkach – także monety.

Pierwszy z odkrytych fragmentów toreb ma prostokątny kształt i zaokrąglone dolne rogi (kat. 100 – ryc. 23). Pośrodku znajduje się owalny, nieregularny otwór, powstały prawdopodobnie po zamocowaniu okucia. Na fragmencie nie zarejestrowano śladów szwów; przy krawędzi widoczne jest jedynie zszycie niewielkiego rozcięcia. Odkryty element jest prawdopodobnie częścią wzmacniającą klapę od wewnątrz. Brak szwów sugeruje, że mogła ona być podklejona do korpusu torby, bądź wtórnie odcięta wzdłuż szwów. Nie jest to na pewno odpad produkcyjny. O użytkowaniu świadczą liczne przetarcia powierzchni.

Zidentyfikowano jeden niewielki fragment stanowiący przewleczkę kaletki (kat. 131 – ryc. 23). W dolnej jego części bardzo wyraźne są duże otwo-

⁷ W materiale z Ław Mięsnych odkryto jeden, bardzo dobrze zachowany egzemplarz takiego nierendolcha [Trawicka 2006a].

ry po głównym szwie łączącym korpus torby. Był to szew dekoracyjny, szyty rzemieniem [Goubitz 2007: 21, Fig. 19].

Trzecia z odkrytych toreb to zapewne „domowy” wyrób właściciela (kat. 144 – ryc. 23). Torebkę wykonano z prostokątnego płata skóry, złożonego na pół. Skórę wykorzystano wtórnie, pozyskując ją zapewne z cholewy niezwykle starannie wykonanego buta wysokiego (świadczy o tym część szwów). Sama torebka wykonana jest niedbale. Boczne szwy są nieregularne, a górne krawędzie krzywo przycięte. W górnej części torebki, tuż przy krawędzi, bardzo wyraźny jest odcisk i otwory po mocowaniu owalnego, metalowego okucia.

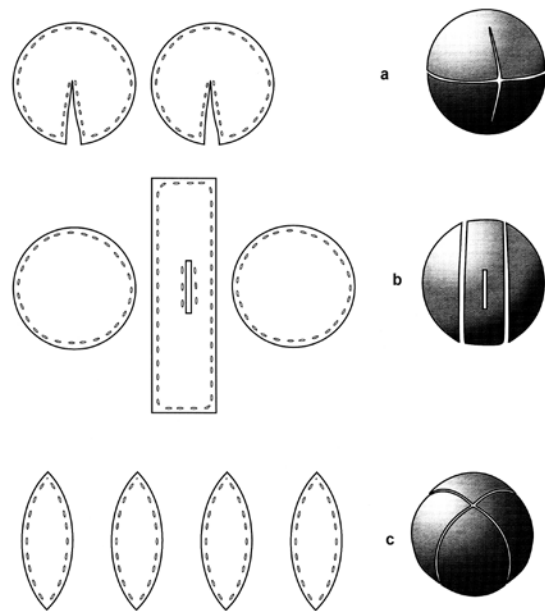
Podobne pod względem budowy części toreb odkryto w trakcie badań na gdańskim stanowisku Lastadia [Ceynowa 2005b]. Obok licznych fragmentów, wyróżniono na tym stanowisku dwie wieloczęściowe torby zachowane niemal w całości.

Piłki

Bardzo niecodziennym znaleziskiem okazały się owalne, wyprofilowane kawałki skóry, z dookólnymi śladami szwów. Specyficzny kształt nasuwa przypuszczenie, że są to pozostałości skórzanych piłek, co znajduje analogię zarówno wśród zabytków londyńskich [Egan 1998: 296, Fig. 224; Mould, Carlisle, Cameron 2003: 3406–3408, Fig. 1728c], jak i pochodzących z Nowogrodu Wielkiego [Izjumowa 1959: 216, Ris. 9], Freibergu [Niederfeilner 2004: 77, Abb. 31], Szlezwiuku [Schnack 1998: 83–84] czy z Lubeki [Mührenberg 1997: 40–45]. Podobną piłkę odkryto także w trakcie wcześniejszych badań archeologicznych na gdańskiej Wyspie Spichrzów [Ceynowa 2004b].

Zabawy piłką były szeroko znane w średnio-wiecznej Europie. Świadectwem jest m.in. znany fresk z Wielkiej Sali zamku Runkelstein (południowy Tyrol), gdzie ukazana jest grupa graczy. Przedstawienie datowane jest na około 1400 rok.

Odkryte na stanowisku 43 w Gdańsku elementy należały prawdopodobnie do wyrobów trzyczęściowych, w których do dwóch owalnych elementów doszyto szeroki pasek (ryc. 10). Z dwóch piłek zachowa-

Ryc. 10. Budowa piłek skórzanych: a – dwuczęściowa, b – trzyczęściowa, c – wieloczęściowa [wg: Mould, Carlisle, Cameron 2003: 3407, Fig. 1728]

Fig. 10. Leather balls: a – made of two pieces, b – made of three pieces, c – made of many pieces [according to: Mould, Carlisle, Cameron 2003, p. 3407, Fig. 1728].

ły się jedynie trzy elementy boczne (kat. 36, 103 – ryc. 21). Piłki były niewielkie. Średnice odkrytych części wynoszą kolejno 70 i 90 milimetrów.

Piłka z zachowanymi dwoma elementami posiada na jednej z części nacięcie ze śladami szwów (kat. 36 – ryc. 21). Przez rozcięcie wkładano wypełnienie, którym mogło być przypuszczalnie pierze, włosy, wełna, mech, albo nawet piasek.

Paski

Wyróżniono 7 fragmentów zaledwie trzech pasków o bardzo starannym wykończeniu. Paski są wąskie i noszą pozostałości metalowych okuć lub ślady po ich zamocowaniu (kat. 22 – ryc. 21; 107, 35).

Tak mała liczba znalezisk jest nietypowa dla stanowisk miejskich [por. Ceynowa 2004b, 2005a; 2005b; 2006; Wywrot-Wyszowska 2008: 84–86], były one bowiem bardzo popularne w okresie średniowiecza i wykorzystywano je w bardzo szerokim zakresie.

Dobrze zachowane są brązowe aplikacje na fragmentach jednego z pasków, osadzone na dwóch nitach (kat. 22 – ryc. 21). Okucia są prostokątne, niezdobione. Pasek jest bardzo wąski, mierzy zaledwie 9 mm, przy długości 70 mm, 37 mm i 22 mm zachowanych części.

Kolejny pasek ma dwa zniszczone okucia, osadzone na jednym trzpieniu (kat. 35). Bardzo dobrze zachowały się spodnie mosiężne podkładki o migdałowatym kształcie. Wierzchnie części aplikacji, bardzo skorodowane, właściwie nie zachowały się.

Niezwykle ciekawy jest ostatni pasek, zachowany w dwóch częściach, mierzących 300 i 480 mm, przy szerokości 13 mm (kat. 107). Bardzo wyraźnie zachowały się na jego powierzchni odtłoczenia i otwory powstałe po zamontowaniu prostokątnych, metalowych okuć. Interesujące są nacięcia wykonane przy dłuższych krawędziach każdej z aplikacji. Ułatwiały one i wzmacniały mocowanie okuć, które mogły bardziej przylegać do skóry.

Podobne paski odkrywano się często w trakcie badań archeologicznych. Znane są doskonale m.in. z badań londyńskich [Egan, Pritchard 2002, kat. 856: 174–175, fig. 112; kat. 1182A: 217, fig. 136; Mould, Carlisle, Cameron 2003: 3393–3395, Fig. 1714–1716] oraz odkryć na terenie Szlezewiku [Schnack 1998: 49–50] czy Wrocławia [Kaźmierczyk 1970: 250–251, ryc. 66e]. Spotykane były także w trakcie wcześniejszych badań na Wyspie Spichrzów [Ceynowa 2004b].

Egan zauważył, że przeznaczenie pasków zależało od surowca, z którego wykonane zostały okucia. Paski z ozdobnymi okuciami, wykonanymi z metali kolorowych (głównie z mosiądzu), noszone były przez kobiety. Analogiczne paski, ale z okuciami żelaznymi, badacz ten łączy z uprzężą końską [Egan 2004: 55].

Paski tego typu najbardziej popularne były w XIV–XV wieku [Mould, Carlisle, Cameron 2003: 3393–3395].

Inne

Interesującymi znaleziskami są dwa przedmioty wykonane z dość dużych płatów skóry, o kształ-

tach zbliżonych do pięcioboku (kat. 110, 124d – ryc. 24). Pośrodku, ukośnie względem siebie, wykonane są nacięcia z dookólnymi śladami szwów i niewielkimi, wąskimi języczkami z jednej strony. Krótsze boki oraz krawędź górna posiadają ślady szwów.

W obecnym stanie badań nie udało się określić przeznaczenia tych elementów, choć podobne fragmenty już kilkakrotnie rejestrowano wśród zabytków gdańskich. Niezwykle podobny zabytek wyróżniono w Kołobrzegu [Wywrot-Wyszkowska 2008: 67, Tab. XXXII.4]

Powtarzalność odkrywanych wyrobów może świadczyć, iż pochodzą one z popularnych, wykrawanych w seryjnej produkcji przedmiotów. Być może wiązać je należy z pozostałościami skórzanej odzieży, np. kaftanów.

Wydzielono jeden fragment przypominający kształtem połowę przyszwycy patynki (kat. 146). Obiekt jest bardzo szeroki i podwójnie przesyty przy krawędziach. Zabytek nie posiada jednak otworów na ćwieki, a wyraźne ślady szwu ukrytego. Użycie właśnie tego typu szwu oraz kształt, wskazujący raczej na wiek XIV, nie pozwoliły zaliczyć tego obiektu do patynek skórzanych⁸.

Stan zachowania trzech kolejnych przedmiotów nie pozwolił na określenie ich kształtu i funkcji (m.in. kat. 139 – ryc. 24, 82, 131).

Ścinki

Na badanych parcelach odkryto różnego rodzaju ścinki powstałe w toku napraw rozmaitych przedmiotów lub ich przeróbek [Wywrot 1996: 280–281; 1997: 202–203; Wywrot-Wyszkowska 1998: 248–250; 1999: 246–247]. Wystąpiły one w warstwach datowanych na XIV–XV wiek, a związanych z obuwiem i jego naprawami. Obecność ścinków nie potwierdza działalności pracowni szewskiej na badanym terenie. Zajmowano się tu jedynie przeróbką i naprawą wyrobów skórzanych.

⁸ Patynki skórzane pojawiły się dopiero pod koniec XIV wieku. Posiadały dwuwarstwową podeszwę wykonaną ze skóry i wypełnioną korkiem [Goubitz, van Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001: 249–266; Ceynowa 2009].

Odkryte ścinki stanowią zaledwie 16% wszystkich znalezisk. Analizowany zespół sklasyfikowano w dwóch kategoriach [Wywrot 1996: 280–281]. Wydzielono 136 niewielkich fragmentów skór, bez jakichkolwiek śladów obróbki. Należą one do kategorii ścinków surowych nieokreślonych. Druga kategoria ścinków to elementy wtórne – znaleziska zdefiniowane jako fragmenty wyrobów rzemieślniczych. Ze względu na fragmentaryczność nie zostały one jednak zidentyfikowane. Są to kawałki skór o różnych kształtach i zróżnicowanych wymiarach, na których widoczne są pozostałości szwów, czy też innej działalności intencjonalnej (np. zdobień, otworów, nacięć, odcisków szwów). Do tej kategorii zaliczono 258 fragmentów (m.in. kat. 179a).

Brak jest innych kategorii odpadów określonych jako ścinki z otworami lub surowce szewskie [Wywrot 1997: 280–281].

Podsumowanie

Odkryta na stanowisku 43 kolekcja wyrobów skórzanych jest typowa dla średniowiecznego stanowiska miejskiego. Występujące tu wyroby odzwierciedlają ogromną rolę skóry niemal w każdej dziedzinie życia.

Najwięcej wyrobów skórzanych pozyskano z poziomów osadniczych II i III, datowanych na wiek XIV (1795 fragmentów). Najmłodsze są wyroby z poziomu osadniczego VI (szambo), pochodzące z wieku XVIII, oraz z niwelacji po XX-wiecznej piwnicy (poziom VIII). Zabytki nowożytne reprezentowane są jedynie przez osiem fragmentów.

Obok najczęściej spotykanych typów obuwia (wyróżniono ich na stanowisku osiem), odkryto pozostałości buta półwysokiego z dodatkowymi pa-

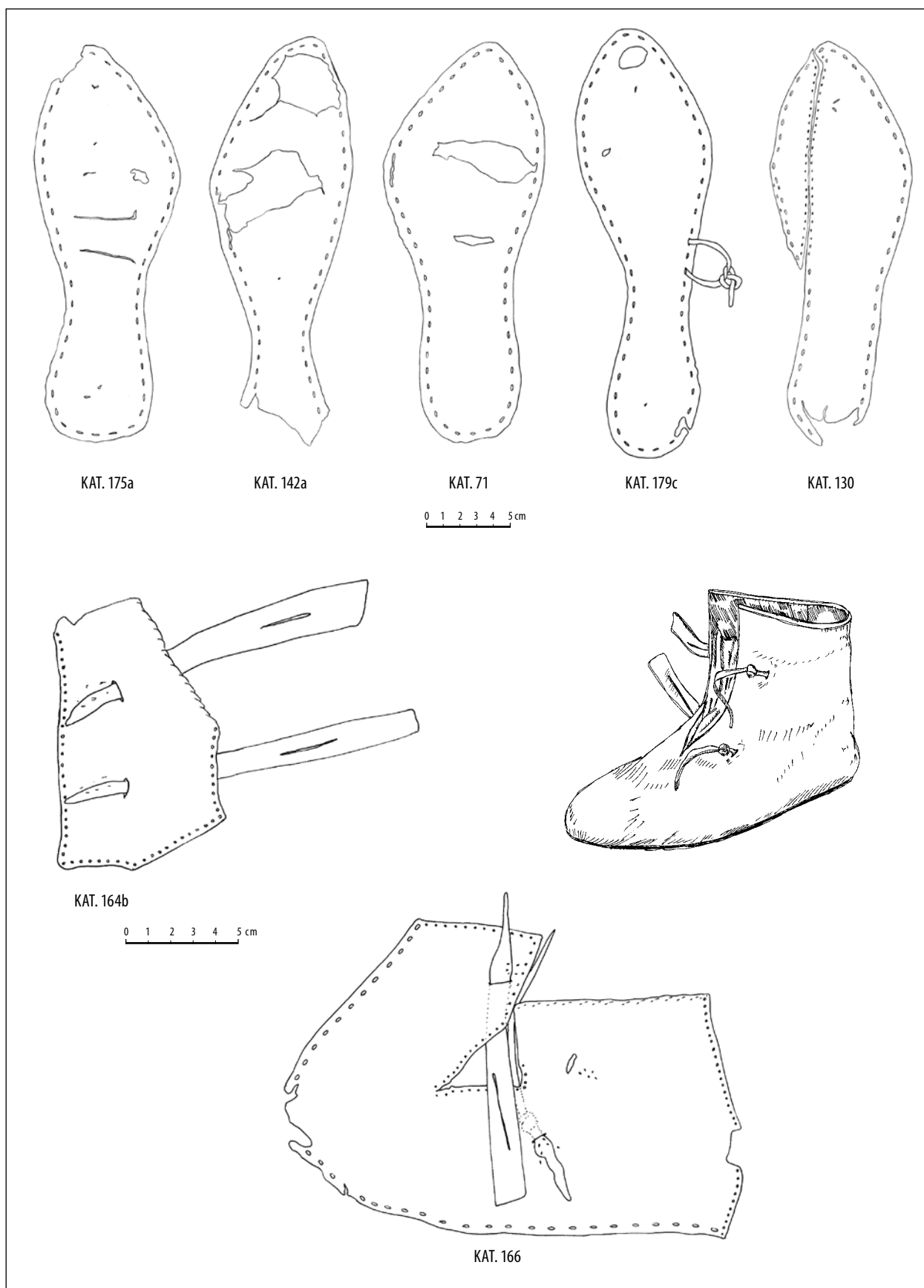
skami do przeciągnięcia rzemykoguzików, którego obecności nie odnotowano dotychczas w innych rejonach miasta (typ 100 wg Goubitza). Zaskakujące jest występowanie w materiale obuwia wysokiego wiązanego na rzemykoguziki, przeznaczonego jednak dla osób dorosłych. Buty takie odznaczały się doskonałą jakością i mistrzowskim wykonaniem, nieznanym w innych rejonach Gdańska.

Mieszkańcy parcel przy ulicy Św. Ducha i kramach mięsnych zaopatrywali się głównie w wyroby tanie, niezdobione, o niższej wartości, wykonane zapewne ze skór niepełnowartościowych. Właściciele odkrytych zabytków cenili skórę, wtórnie wykorzystywali ją do różnych celów, odcinając niezniszczone partie od już zużytych przedmiotów. Odrzucone wyroby pozbawiano cennych elementów metalowych, które można było wtórnie wykorzystać. Odkryto zaledwie jedną, ułamaną, sprzączkę na przyszwie patynki i kilka aplikacji na pasku. Drewniane podeszwy patynek, po oderwaniu skórzanych wierzchołów, zapewne palono.

Częste są naprawy oraz ślady świadczące o pozyskiwaniu obuwia z „drugiej ręki”. Napraw dokonywali zapewne sami właściciele, o czym świadczy nieregularność i nieudolność szwów.

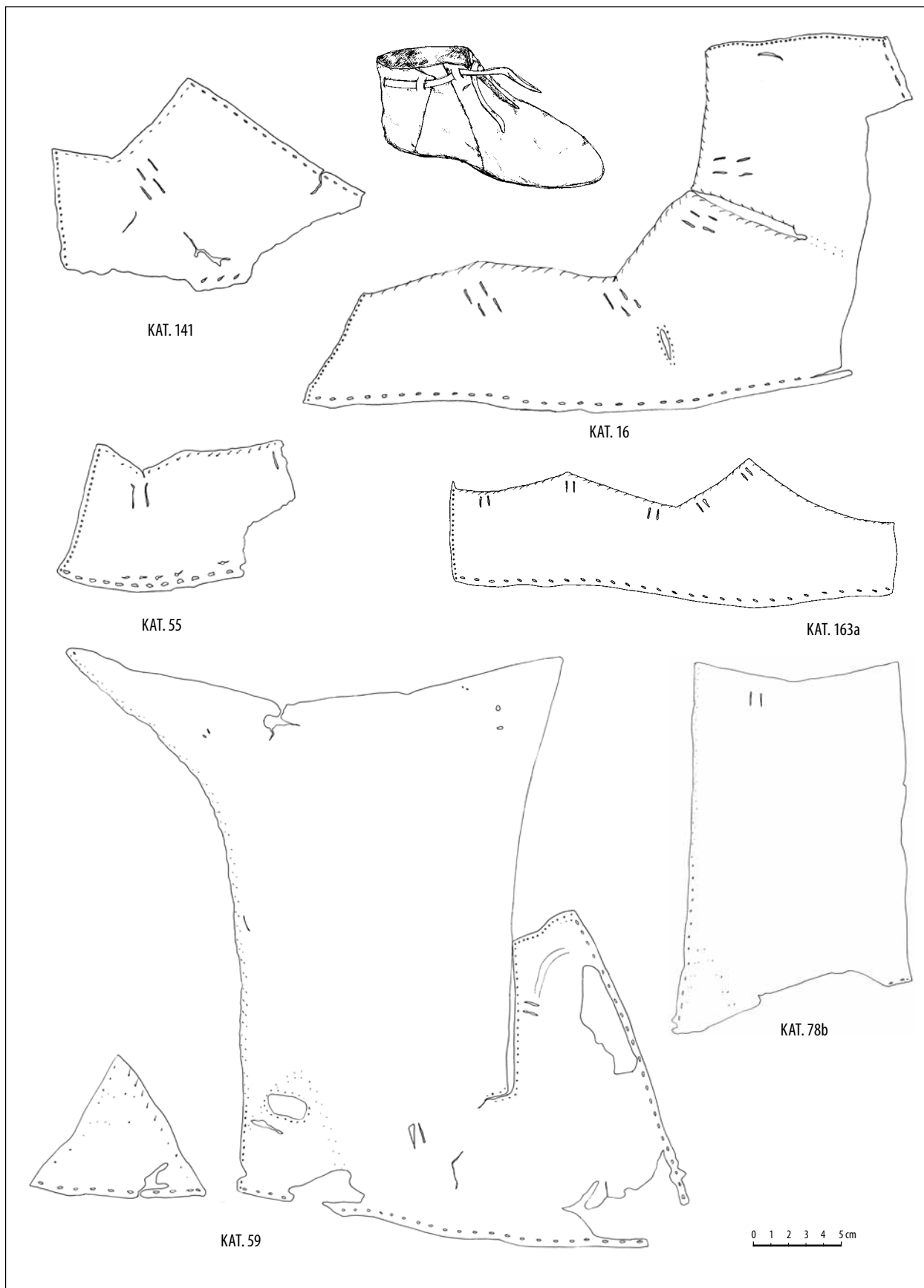
Prezentowany zbiór zabytków cechuje mała frekwencja zabytków zdobionych. Jest on znacznie mniejszy niż w zespołach pochodzących z innych rejonów Gdańska – z Wyspy Spichrzów [Ceynowa 2004b, 2005a], Lastadii [Ceynowa 2005b], czy Zielonej Bramy [Wywrot-Wyszowska 2000]. Nie odkryto także żadnych wyrobów, które można by nazwać luksusowymi.

Odkryta kolekcja poszerza naszą wiedzę o skórnictwie gdańskim, głównie jeśli chodzi o wyroby XIV–XV-wieczne.

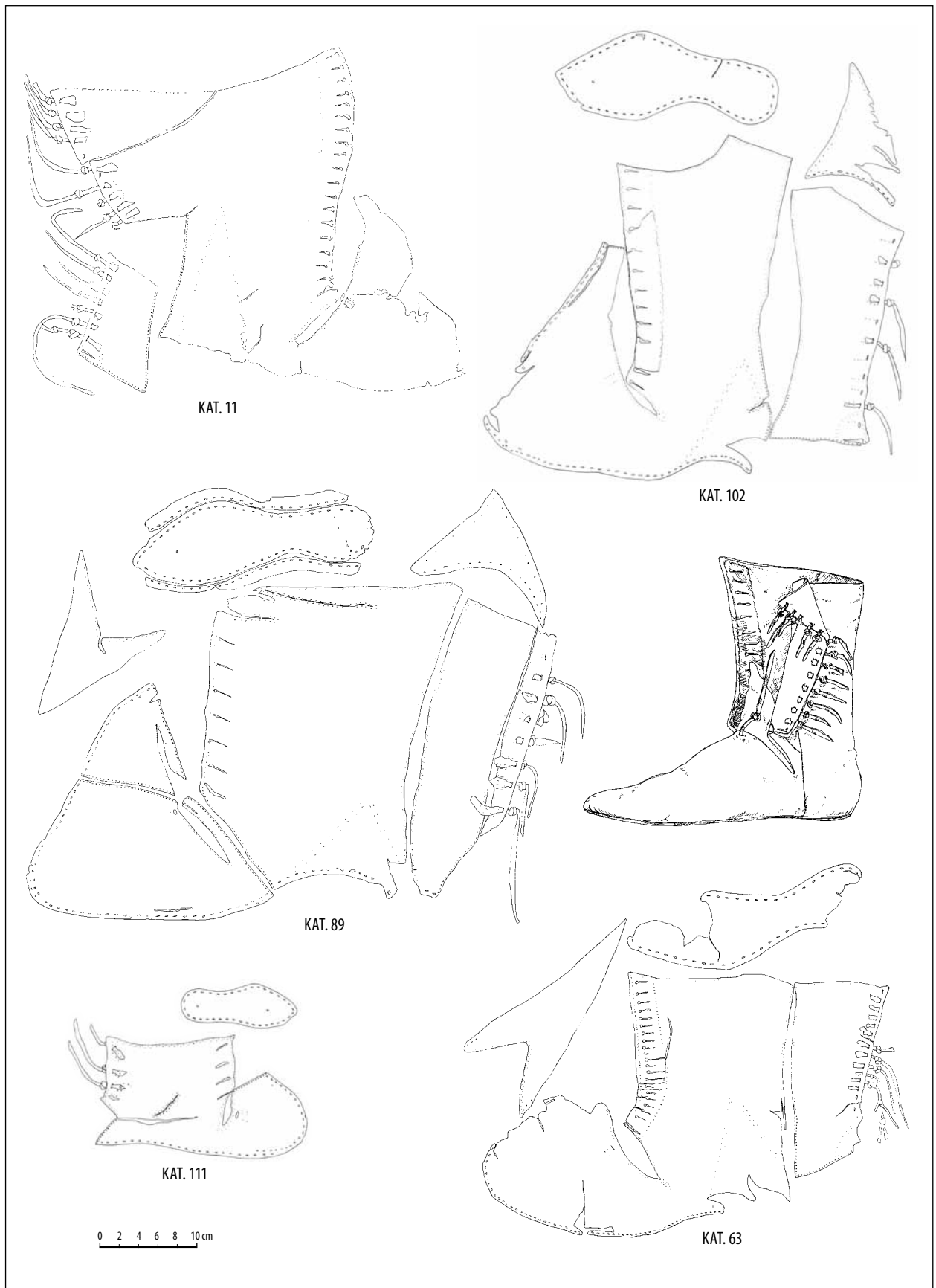
Ryc. 11. Obuwie i jego części (kat. 71, 130, 142a, 164b, 166, 175a, 179c). Rys. B. Ceynowa

Fig. 11. Footwear and their parts (cat. 71, 130, 142a, 164b, 166, 175a, 179c). Drawing by B. Ceynowa

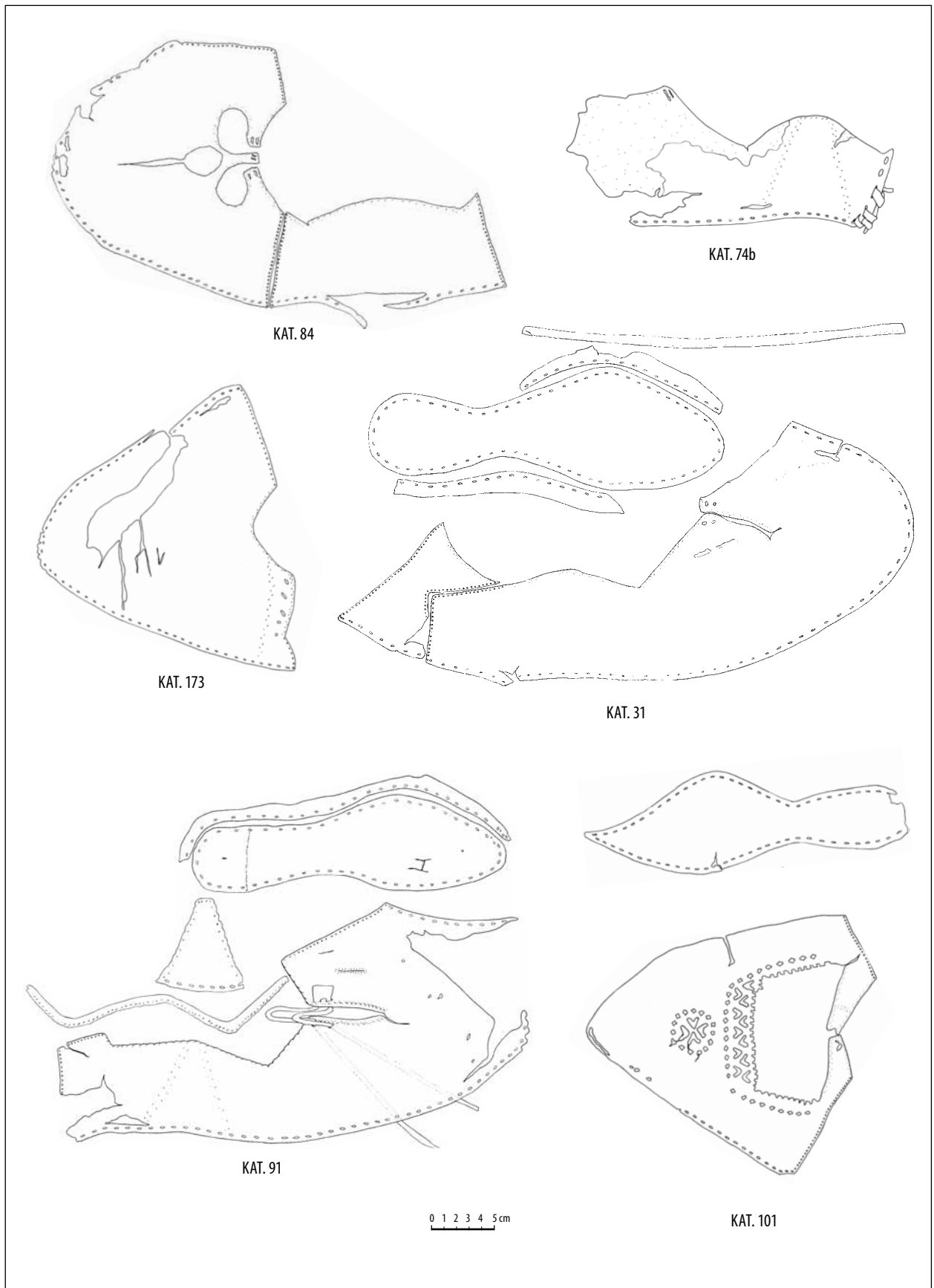
Ryc. 12. Obuwie wiązane rzemieniem (kat. 16, 55, 59, 78b, 141, 163a). Rys. B. Ceynowa

Fig. 12. Strap-fastened boots (cat. 16, 55, 59, 78b, 141, 163a). Drawing by B. Ceynowa

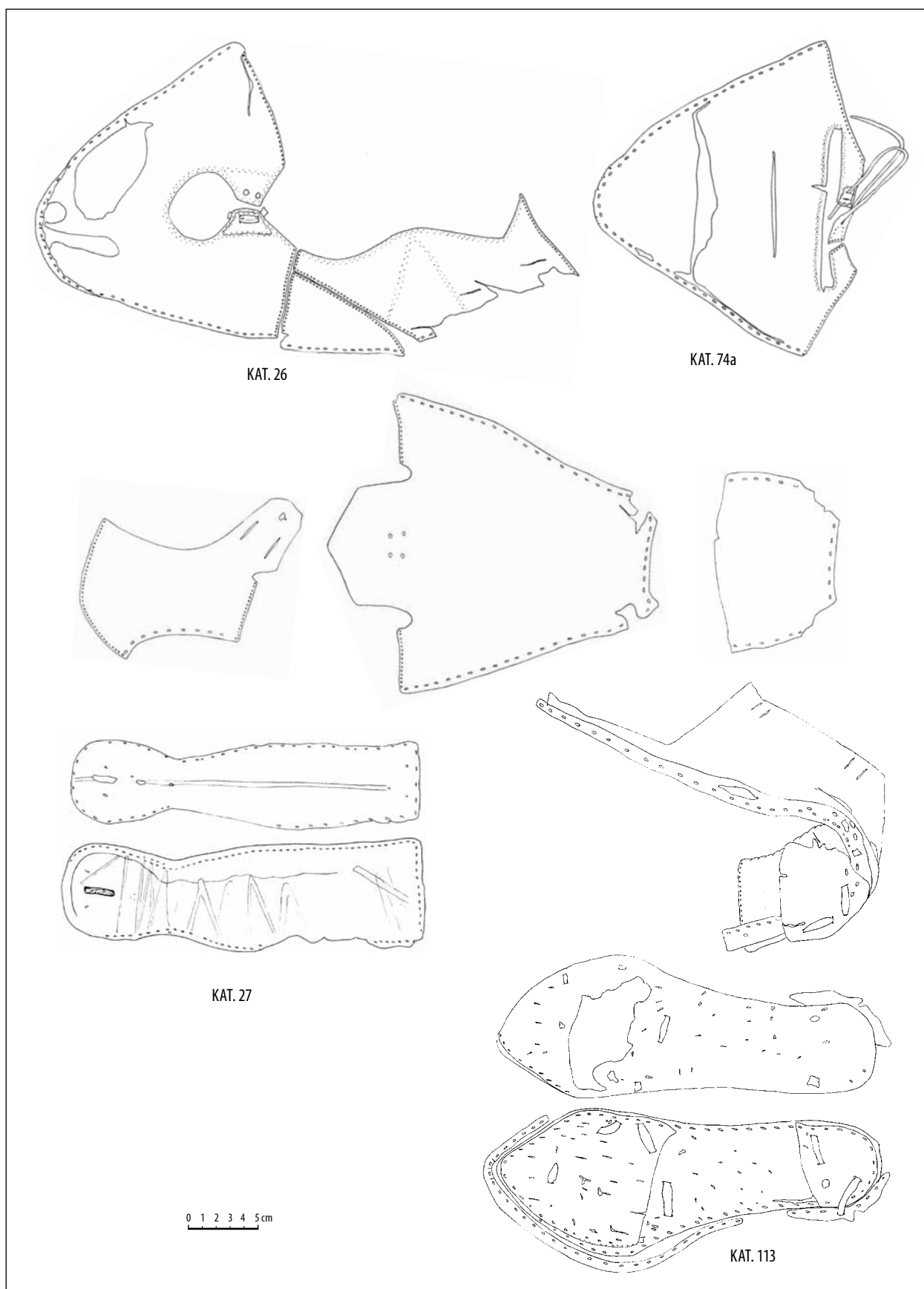
Ryc. 13. Obuwie wiązane na rzemykoguziki (kat. 11, 63, 89, 102, 111). Rys. B. Ceynowa

Fig. 13. Toggle-fastened boots (cat. 11, 63, 89, 102, 111). Drawing by B. Ceynowa

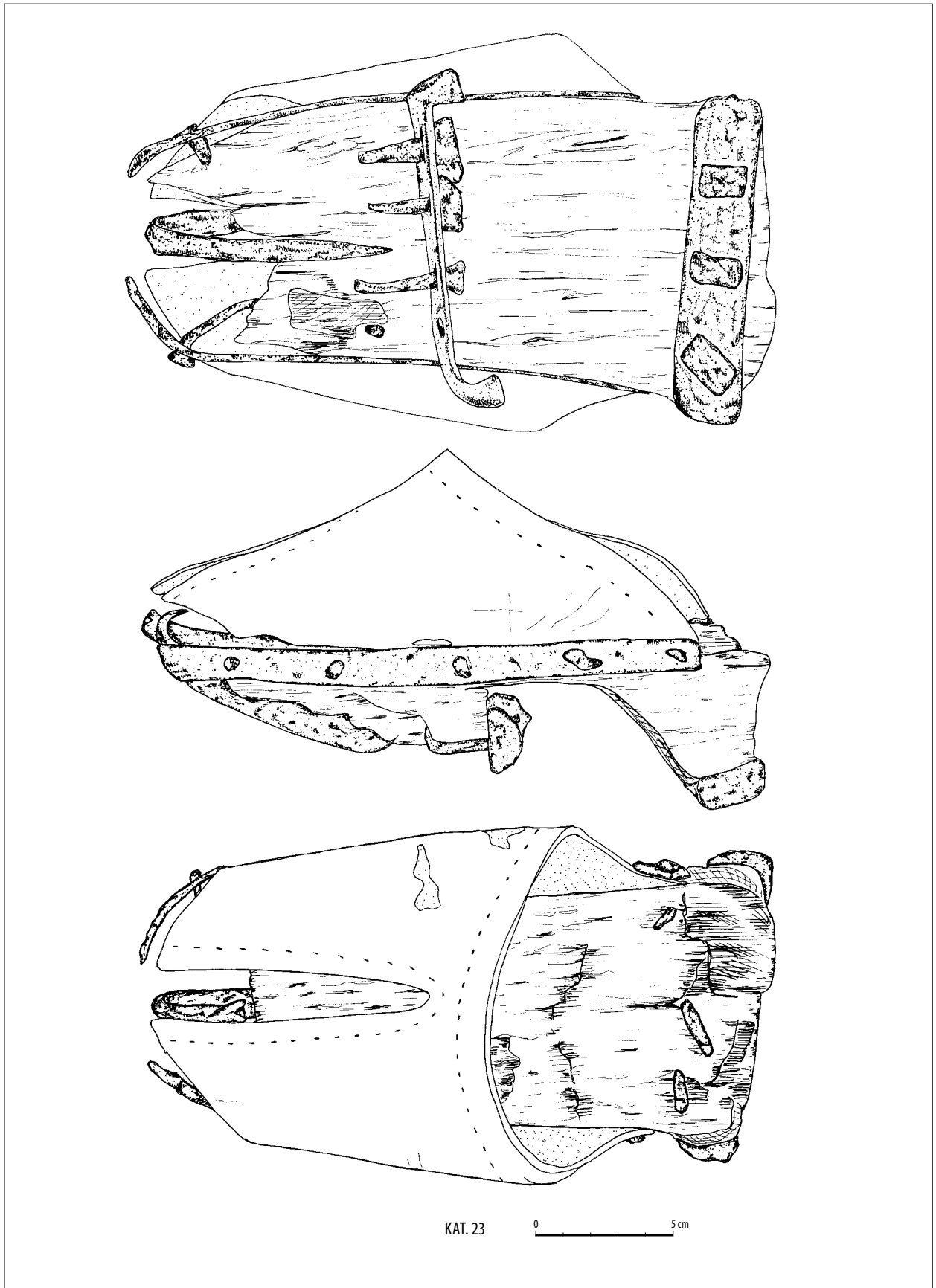
Ryc. 14. Obuwie – różne typy i modele (kat. 31, 74b, 84, 91, 101, 173). Rys. B. Ceynowa

Fig. 14. Footwear – various types and models (cat. 31, 74b, 84, 91, 101, 173). Drawing by B. Ceynowa

Ryc. 15. Obuwie – różne typy i modele (kat. 26, 27, 74a, 113). Rys. B. Ceynowa

Fig. 15. Footwear – various types and models (cat. 26, 27, 74a, 113). Drawing by B. Ceynowa

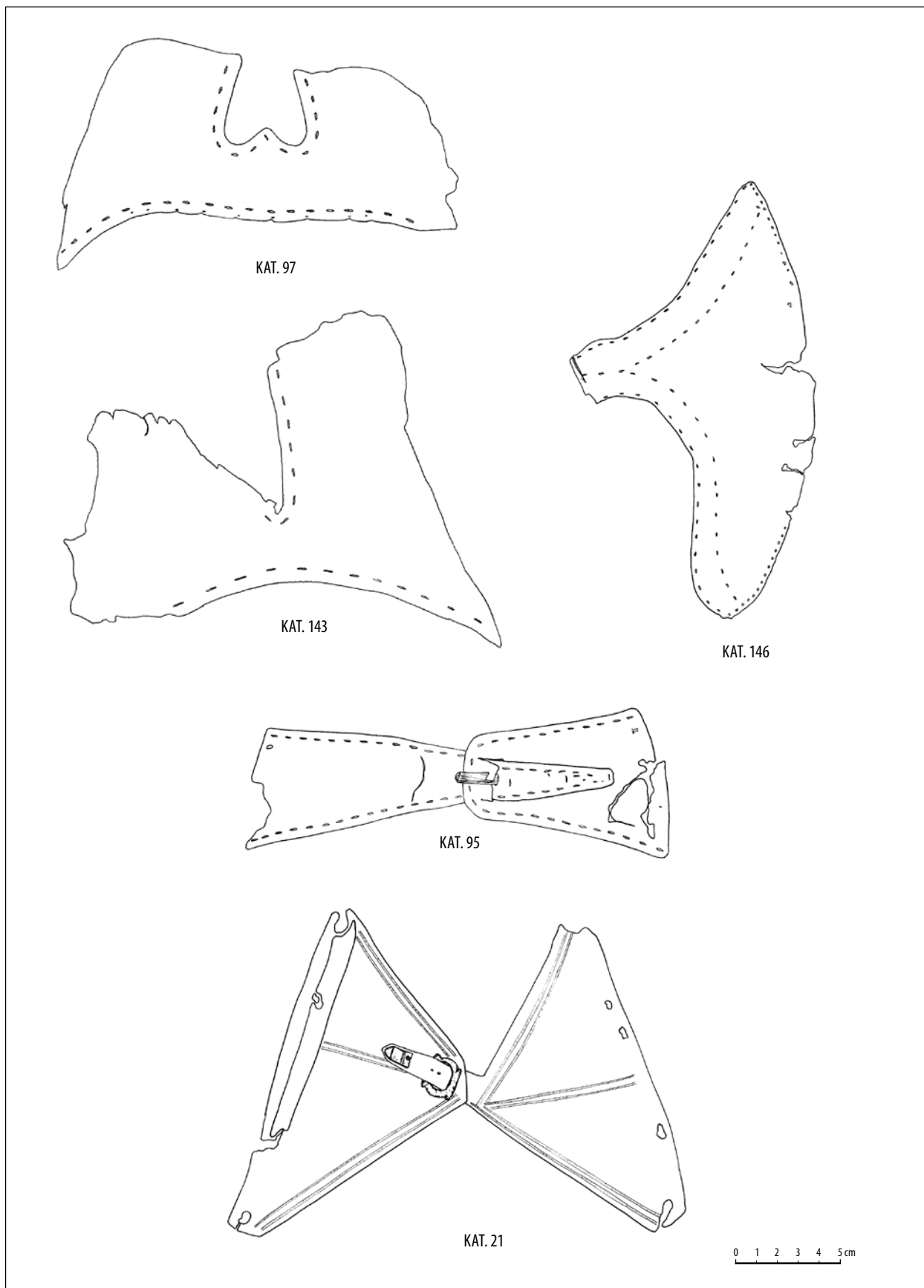
Ryc. 16. Patynka drewniana (kat. 23). Rys. B. Ceynowa

Fig. 16. A wooden patten (cat. 23). Drawing by B. Ceynowa

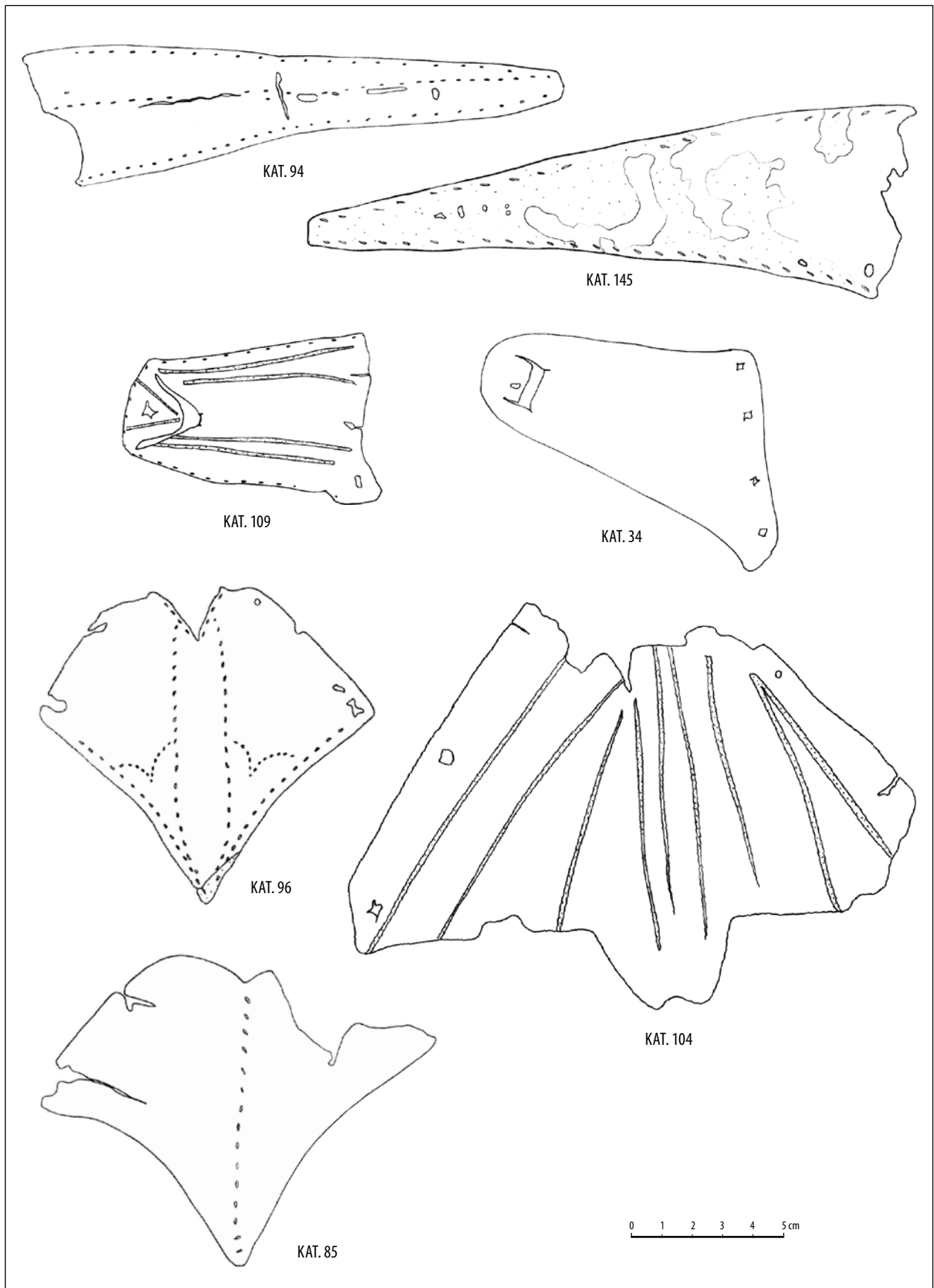
Ryc. 17. Patynka drewniana (kat. 23). Fot. R. Janczukowicz

Fig. 17. A wooden patten (cat. 23). Photo by R. Janczukowicz

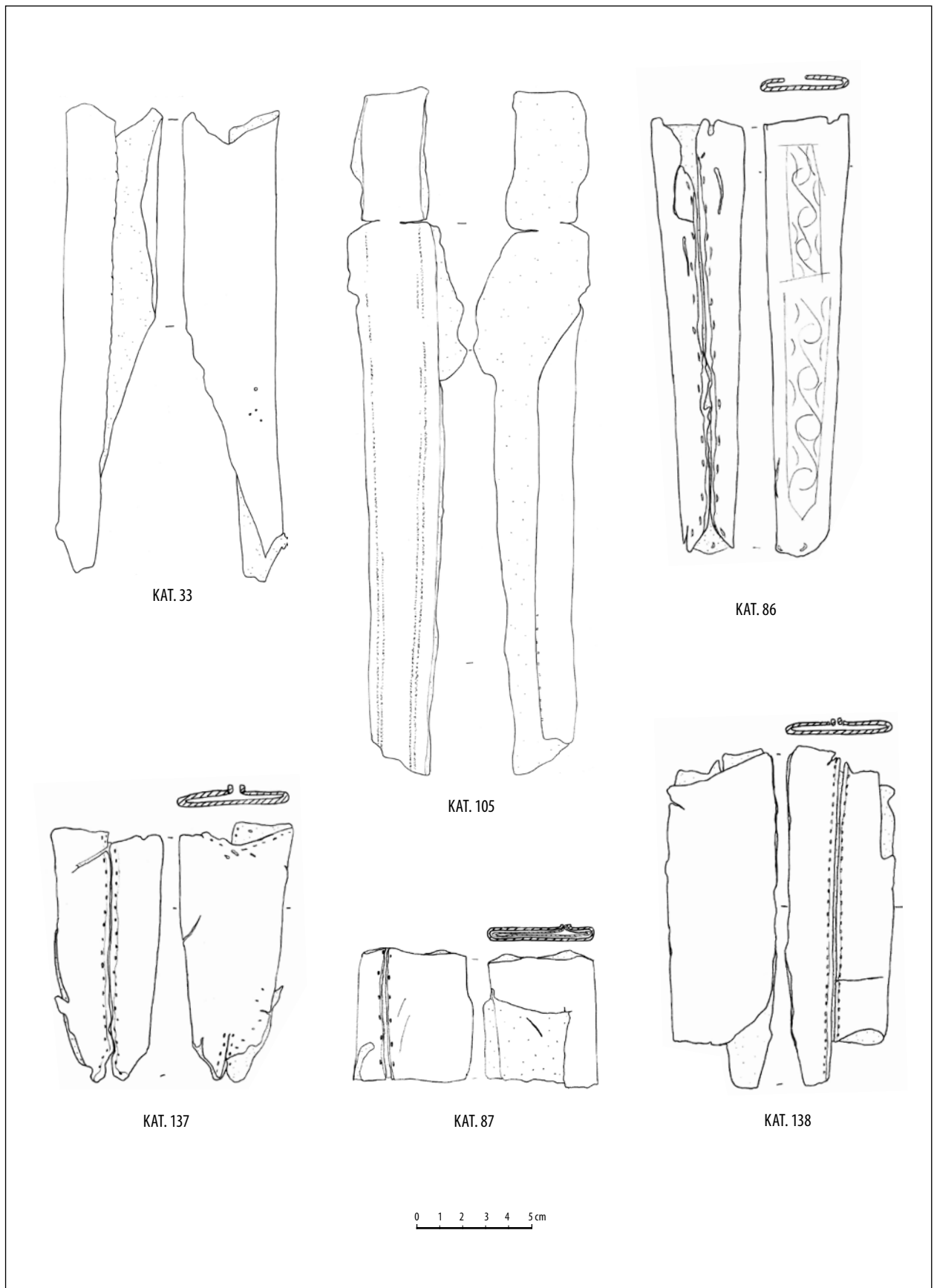
Ryc. 18. Przeszwy patynek jedno- i dwuczęściowe (kat. 21, 95, 97, 143, 146). Rys. B. Ceynowa

Fig. 18. One- and two-piece patten footstraps (cat. 21, 95, 97, 143, 146). Drawing by B. Ceynowa

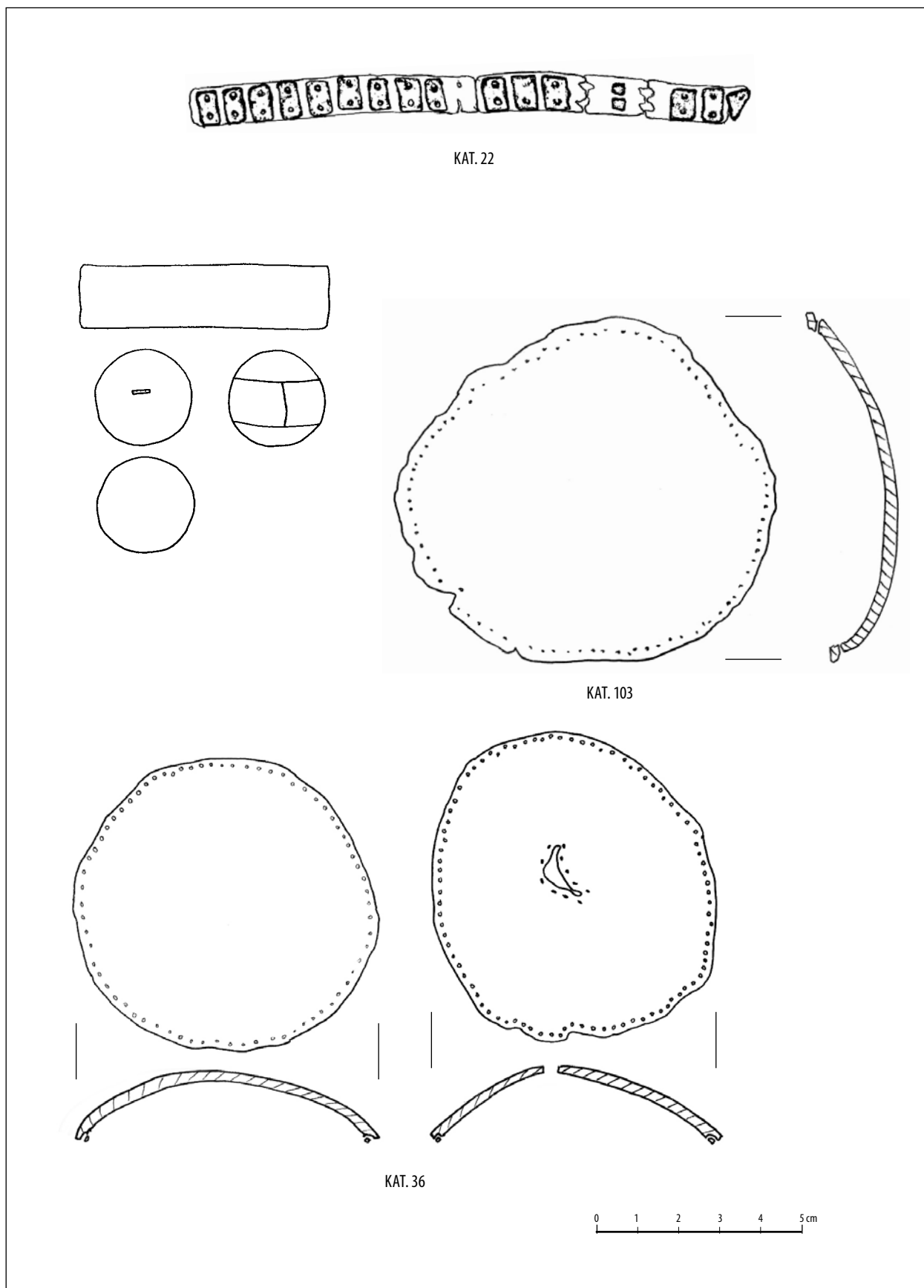
Ryc. 19. Przyszwy patynek dwuczęściowych i osłony palców (kat. 34, 85, 94, 96, 104, 109, 145). Rys. B. Ceynowa

Fig. 19. Two-piece patten footstraps and toecaps (cat. 34, 85, 94, 96, 104, 109, 145). Drawing by B. Ceynowa

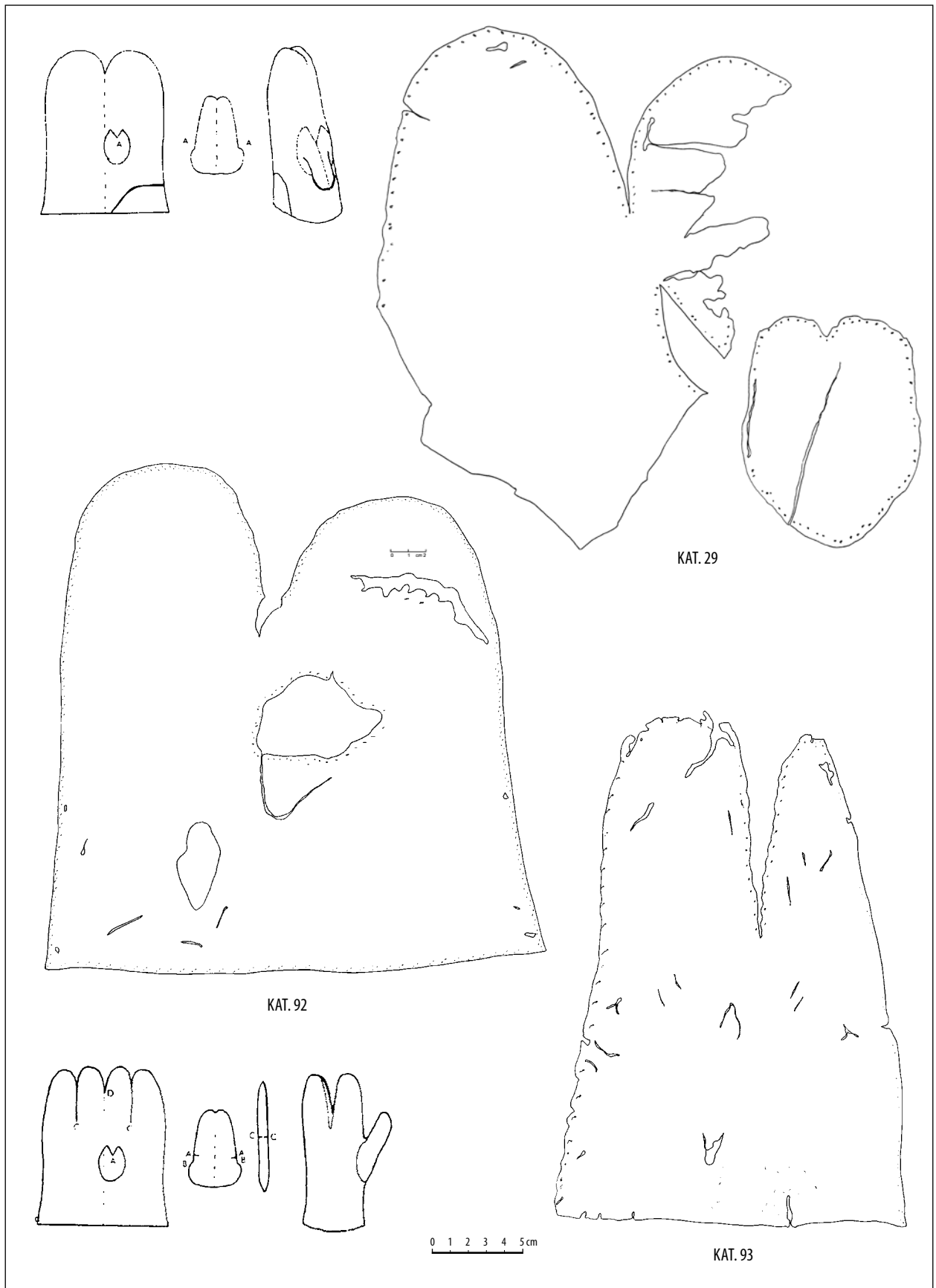
Ryc. 20. Pochwy mieczy i noży (kat. 33, 86, 87, 105, 137, 138). Rys. B. Ceynowa

Fig. 20. Sword and knife scabbards (cat. 33, 86, 87, 105, 137, 138). Drawing by B. Ceynowa

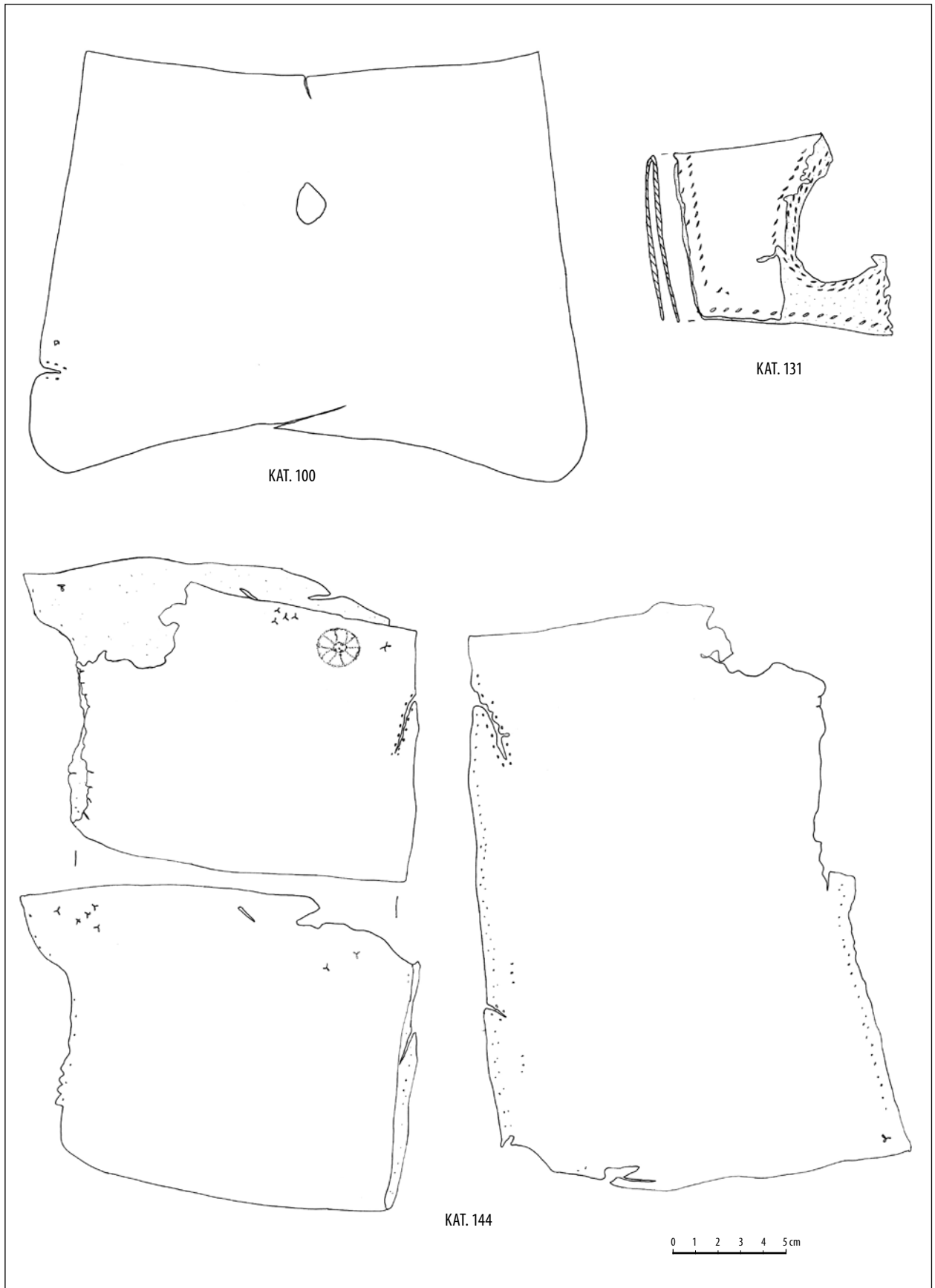
Ryc. 21. Pasek z aplikacjami i piłki skórzane (kat. 22, 36, 103). Rys. B. Ceynowa

Fig. 21. A strap with rectangular mounts and leather balls (cat. 22, 36, 103). Drawing by B. Ceynowa

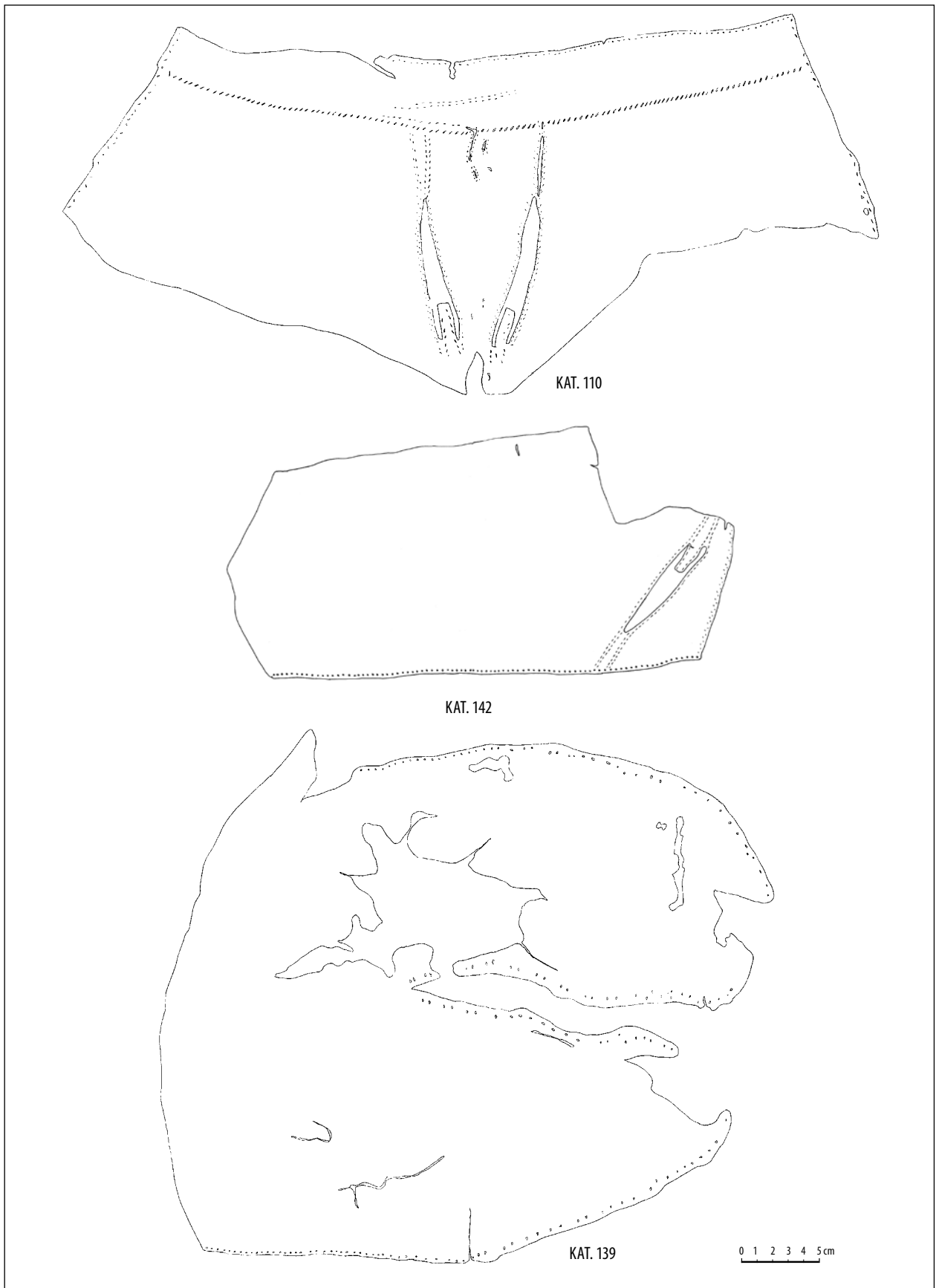
Ryc. 22. Rękawice jedno- i trójpalczaste (kat. 29, 92, 93). Rys. B. Ceynowa)

Fig. 22. 1- and 3-fingergloves (cat. 29, 92, 93). Drawing by B. Ceynowa

Ryc. 23. Torby (kat. 100, 131, 144). Rys. B. Ceynowa

Fig. 23. Bags (cat. 100, 131, 144). Drawing by B. Ceynowa

Ryc. 24. Elementy nieokreślone (kat. 110, 139, 142). Rys. B. Ceynowa

Fig. 24. Unspecified elements (cat. 110, 139, 142). Drawing by B. Ceynowa

Bibliografia:

- Baart J., Krook W., Lagerweij, A., Ockers, N., van Regteren Altena, H., Stam, T., & Stoepker, H.
1977 *Opgravingen in Amsterdam*, Amsterdam.
- Ceynowa B.
2004a Późnośredniowieczne patynki gdańskie z badań na Wyspie Spichrzów. *Pomerania Antiqua* XIX, 139–153.
2004b *Zabytki skórzane z Wyspy Spichrzów (SAZ 255/20/39)*, sprawozdanie w archiwum MAG.
2005a *Znaleziska skórzane z badań archeologicznych na stanowisku Wyspa Spichrzów w Gdańsku SAZ 0255/020/041*, sprawozdanie w archiwum MAG.
2005b *Wyroby skórzane. Lastadia SAZ 255/133/02-03*, sprawozdanie w archiwum MAG.
2006 *Opracowanie zabytków skórzanych z badań na Wyspie Spichrzów w Gdańsku w roku 2005 (SAZ 255/20/43)*, sprawozdanie w archiwum MAG.
2009 Rękawice skórzane z badań gdańskich w sezonach 2005–2007. *Acta Archaeologica Pomoranica* III, XVI Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 22–24 listopada 2007 r., 229–239.
- Eberle L.
1970 Rękawica średniowieczna. *Z Otchłani Wieków* XXXVI, 3, 260–264.
- Egan G.
1998 *The Medieval Household Daily Living c. 1150-c. 1450*, Medieval Finds from Excavations in London: 6, London.
2004 Buckles, hasps and strap hooks. In: John Clark (ed.), *The Medieval Horse and Its Equipment: C. 1150–1450*, Medieval Finds from Excavations in London: 5, London.
- Egan G., Pritchard F.
2002 *Dress Accessories 1150–1450*, Medieval Finds from Excavations in London: 3, London.
- Głosek M.
2004 Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle odkryć archeologicznych, źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach polskich. *Acta Universitatis Lodziensis*, Folia Archaeologica 24, 237–248.
- Goubitz O.
1996–97 *Eight Exceptional Medieval Shoes from the Netherlands*, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 42, 425–445.
2007 *Purses in Pieces: Archaeological Finds of Late Medieval and 16th-century Leather Purses, Pouches, Bags and Cases in the Netherlands*, Stichting Promotie Archeologie, Zwolle.
- Goubitz O., van Driel-Murray C., Groenman-van Waateringe W.
2001 *Stepping through Time: Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*, Zwolle.
- Grew F., de Neergaard M.
2001 *Shoes and Pattens*, Medieval Finds from Excavations in London: 2, London.
- Gutkowska-Rychlewska M.
1968 *Historia ubiorów*, Wrocław.
- Izjumowa S.A.
1959 *K istorii kożestwiennogo i sapożnego rjemjesło Nowgoroda Wjelikawo*, Trudy Nowgorodskoj Archeologiczeskoj Ekspjedyicii, II, Materiały i Issledowania Po Archjeologii SSSR, 65: 192–222.
- Kaźmierczyk J.
1970 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, 2, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kowalska A. B.
1999 Wczesnośredniowieczne obuwie skórzane z Wolina. *Materiały Zachodniopomorskie* XLV, 219–258.
- Krzywdziński R.
w tym tomie Jatki rzeźnicze Głównego Miasta w Gdańsku w świetle źródeł archeologicznych. W: A. Puđło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 13–234.
- Lewandowski M.
1986 Puginały średniowieczne z ziem polskich, Mediaevalia Archaeologica. *Acta Archaeologica Lodziensia* 31, 101–119.
- Mould Q., Carlisle I., Cameron E.
2003 *Craft, Industry and Everyday Life; Leather and Leatherworking in Anglo-Scandinavian and Medieval York*, The Archeology of York 17: The Small Finds.
- Mührenberg D.
1997 „so sie wurfen den bal“. In: *GeFUNDEn in Lübeck-Archäologie im Weltkulturerbe*, Hansestadt Lübeck, 40–45.
- Niederfeilner A.
2004 *Vom Dorf zur Metropole des Erzgebirges – die Stadtkerngrabung „Theaterquartier“ in Freiberg/Sachsen*, Universität Bamberg, Fakultät Geschichts- und Geowissenschaften (<http://elib.uni-bamberg.de/volltexte/2004/13/niederfeilner.pdf> z dn. 20.01.2007).
- Samsonowicz A.
1974 Z badań nad wytwórczością skórzaną w Polsce wczesnośredniowiecznej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXII, 4, 633–653.
1982 Wytwórczość skórzana w Polsce wczesnofeudalnej. *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* 54.
- Schnack Ch.
1998 Mittelalterliche Lederfunde aus Schleswig – Futterale, Riemen, Taschen und andere Objekte. Ausgrabung Schild 1971–1975. *Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien* 13, Neumünster.
- Swann J.
2001 *History of Footwear in Norway, Sweden, and Finland. Prehistory to 1950*, Stockholm.
- Trawicka E.
2001 *Zabytki metalowe ze stanowiska 103 w Zielonej Bramie*, sprawozdanie w archiwum MAG.

- 2006a *Zabytki metalowe z badań na stanowisku 43 w Gdańsku w sezonie 2004–2005*, sprawozdanie w archiwum MAG.
- 2006b *Zabytki metalowe z badań w sezonie 2005 na gdańskiej Wyspie Spichrzów*, sprawozdanie w archiwum MAG.
- Turnau I.
- 1975 *Skórnictwo odzieżowe w Polsce XVI–XVIII wieku*, Wrocław, 72.
- 1992 *Skórnictwo*. W: B. Orłowski (red.), *Z dziejów techniki w dawnej Polsce*, Warszawa, 247–278.
- 1999 *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa, hasło „cracoves”: 39.
- Turska K.
- 1987 *Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiellonów*, Wrocław.
- Volken M. i S.
- 2002 *Die Lederfunde der Ausgrabung Hundestrasse 95 in Lübeck. Lübecker Schriften zu Archäologie und Kulturgeschichte* 26, 473–502.
- Wiklak H.
- 1960 *Obuwie gdańskie w X–XIII w.* W: J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny* 3, 7–104.
- Wywrot B.
- 1995 *Problemy badań nad średniowiecznymi wyrobami skórzanymi ze Starego Miasta w Kołobrzegu. Materiały Zachodniopomorskie* 41, 269–301.
- 1996 *Wyroby skórzane*. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, 1: 243–282.
- 1997 *Zabytki skórzane*. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, 2: 183–205.
- Wywrot-Wyszkowska B.
- 1998 *Znaleziska skórzane*. W: *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, 3: 229–257.
- 1999 *Przedmioty skórzane*. W: *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, 4: 235–249.
- 2000 *Zabytki skórzane pochodzące z badań wykopaliskowych prowadzonych w rejonie Zielonej Bramy*, sprawozdanie w archiwum MAG.
- 2008 *Skórnictwo w lokacyjnym Kołobrzegu. XIII–XV wiek*, Szczecin.

Beata Ceynowa
Leather finds

This article reports on leather finds from archaeological excavations at 43–46 Św. Ducha Street and the site of the former meat stalls in Gdańsk. The recovered assemblage consists of 2438 items. The largest number of leather artefacts came from occupation levels dated at the 14th century. The most recent leatherwork is represented by 18th-century finds retrieved from the fill of a cesspit and by those recovered from levelling deposits in a 20th-century cellar.

Remnants of footwear, and most notably wooden pattens, were common in the catalogue of leather finds, as were accessories, including knife and sword scabbards, belts, gloves, covers and bags. Scraps of leather produced when carrying out repairs constituted a small group in this category of finds. The goods represented in this assemblage reflect the importance of leather in virtually all aspects of life.

Apart from the most commonly noted varieties of footwear (eight types were identified at this site), there were also the remains of an ankle boot featuring additional straps designed for fastening toggles. This type of boot had not previously been recorded at other sites in Gdańsk. A surprising feature of this assemblage were the toggle-fastened boots made for adults. These were notable for their excellent quality and very high standard of craftsmanship, not observed in other parts of Gdańsk.

Residents living at the properties in Św. Ducha Street mostly used cheap, undecorated products of low value, probably made of inferior quality leather. The assemblage presented herein is characterised by a very low frequency of decorated items.

Leather was a valued material at this site, as evidenced by pieces that had been cut away from discarded goods and reused for various purposes. Valuable metal components which could be reused were also removed from worn out items of leatherwork.

This assemblage includes numerous repairs and evidence of shoes having been acquired from second-hand sources. The makeshift nature and crude stitching of these repairs suggests that they were undertaken by the shoes' owners themselves.

Beata Ceynowa – mgr, archeolog, konserwator, kierownik Gabinetu Numizmatycznego w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku; zainteresowania badawcze: skóry archeologiczne ze szczególnym uwzględnieniem obuwia, numizmatyka, konserwacja zabytków archeologicznych. E mail: b.ceynowa@archeologia.pl.

Zespół zabytków ze szkła*

Podczas badań archeologicznych prowadzonych na stanowisku nr 43 w sezonie 2004/2005 pozyskano 42 fragmenty wyrobów szklanych. Materiał był znacznie rozdrobniony. Posługując się symbolami Kolekcji Referencyjnej Szkła, powstałej w Pracowni Gdańska Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, dokonano klasyfikacji tych zabytków [Hutkowska 2000: 189, 190]. Na podstawie analizy makroskopowej opisano materiał według następujących kryteriów:

I. Podział na grupy funkcjonalne:

- naczynia stołowe
- naczynia zasobowe
- szkło apteczne
- szkło okienne
- pozostałe przedmioty ze szkła.

II. Typ naczynia (jeśli umożliwia to stan zachowania przedmiotu).

III. Rodzaj masy szklanej użytej do produkcji (barwa).

IV. Technika wykonania (dmuchanie, kształtowanie w formie).

V. Technika zdobienia (barwienie masy szklanej, dekoracja plastyczna, optyczna).

Na skutek przebywania w niesprzyjających warunkach (m.in. wilgoć) przedmioty szklane uległy korozji, tracąc swoje pierwotne cechy. Przez analogię do zabytków z innych stanowisk oraz na podstawie ikonografii podjęto próbę sklasyfikowania tego specyficznego materiału zabytkowego.

Najliczniejszą grupę reprezentowały ułamki szkła stołowego (33,3%). Zaliczono do niej fragmenty naczyń cienkościennych, wykonanych często z dobrze odbarwionej, przezroczystej masy szklanej, o powierzchni zdobionej różnorodnymi technikami.

Drugą pod względem ilości (ponad 26%) grupę tworzyły ułamki naczyń zasobowych, materiału najliczniej występującego na stanowiskach miejskich. Drobne fragmenty szybek szklanych wystąpiły w jednym skupisku, stanowiąc ponad 23% całości zbioru. Elementy naczyń sklasyfikowanych jako apteczne bądź kosmetyczne to ponad 9% znalezisk szklanych.

Przedmioty nieokreślone to fragmenty szklane niewielkich rozmiarów, pozbawione cech, na podstawie których można by przyporządkować je do wydzielonych kategorii zabytków.

Tab. 1. Zestawienie ilościowe i procentowe poszczególnych grup wyrobów szklanych

GRUPA	IŁOŚĆ	%
Szkło stołowe (SZ-ST)	14	33,3
Szkło zasobowe (SZ-ZAS)	11	26,2
Szkło kosmetyczne/apteczne (SZ-APT/KOSM)	4	9,5
Szkło okienne (SZ-OK)	10	23,8
Inne przedmioty ze szkła (PRZEDM)	2	4,8
Przedmioty nieokreślone (NID)	1	2,4
IŁOŚĆ	42	100,0

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

Material

1. Szkło stołowe (SZ-ST) – 14 fragmentów

1.1. Szklanica fletowata lub maczugowata (SZKLN-FLET/MACZUG)

Ze stanowiska pochodzą fragmenty czterech stopek szklanicy z bladzielonego szkła (ryc. 1.a, kat. 1516). Na brzegach widnieją dookolne ślady po zagniataniu szczypcami; w jednym przypadku ukształtowano ją ze spiralnie zwiniętych nitek szklanych. Stopki wykonano z baniek, których dna spłaszczano, następnie przylepiakiem wypychano je ku górze. Brzegi ścianek przydennych zlepiano ze sobą na pewnej szerokości. W ten sposób powstawała szeroka masywna stopa [Markiewicz 1989: 21; Ciepiela 1991: 28]. Na podstawie analogii z innymi stanowisk gdańskich ustalono, że są to dolne części smukłych, cienkościennych szklanicy. Korpusy były zapewne maczugowate [Dumitrache 1990: 43; Abb. 22, 29–32]. Powierzchnię mogła pokrywać dekoracja plastyczna w postaci kropli szklanych oraz spiralnie zwiniętych wokół korpusu nitek, często wykonywanych z niebieskiego szkła [Schäfer 1995, 52, 53]. Ten sposób zdobienia był najbardziej charakterystyczny dla szklanicy z przełomu XIV i XV wieku, związanych ze środkowoeuropejską, głównie czesko-śląską tradycją szklarską, która z czasem poprzez centralne i zachodnie Niemcy rozpowszechniła się w innych krajach basenu Morza Bałtyckiego. Największą popularnością, wśród zamożnych mieszczan, te smukłe szklanice do piwa cieszyły się w połowie XV wieku. Najdłużej, bo do końca XVI w., występowały w Danii [Haggren 2000: 22, 31; Henkes 1994: 17; Schäfer, 1995: 41, 42].

Nie jest wykluczone, że rozpoznane dolne partie pochodziły od naczyń, których powierzchnię pokrywały ukośnie optyczne żeberka. Na taką odmianę szklanicy fletowatej natrafiono w Lubece [Dumitrache 1990: 43–45; Abb. 24–34], w Wismarze [Steppuhn 1995: 62], na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie [Cnotliwy 1981], w Toruniu [Nawracki 1999: 181]. Duża różnorodność omawianych naczyń wystąpiła na stanowiskach gdańskich [Hutkowska 2001]. Przed-

stawienie szklanicy fletowatej umieszczono na podstawie pieca zbudowanego z kafli płytowych w Dworze Artusa w Gdańsku (ryc. 1.c); barwne kafle datowane są na połowę XVI wieku. Omawiana forma szklanicy występowała na licznych stanowiskach z terenu Polski [por. m.in.: Ciepiela 1967, 1968; Markiewicz 1989; Nowosielska 2004; Biszkont 2005]. Fragmenty omawianych naczyń wystąpiły w warstwie 473, zinterpretowanej jako warstwa niwelacyjna jatki 22, datowanej na okres od 1367 r. do początków XVI w.

Flety – zmieniając swoje proporcje, sposób dekoracji korpusu – zachowały podstawowy kształt smukłej szklanicy wspartej na szerokiej stopie od przełomu XIV/XV wieku do końca wieku XVII [Sztuka świata: 133] (ryc. 1.b, d).

1.2. Flaszka optycznie żeberkowana (FLASZA-OPT ŻEBR)

Przedmiot (ryc. 2.a, kat. 1505) wykonano ze szkła leśnego o barwie bladzielonej. Powierzchnię pokrywały delikatne żeberka. Zachowała się górna część naczynia o wysokości 110 mm, średnica krawędzi wynosiła 40 mm. Prawdopodobnie była to górna część zwężającej się lejkowatej szyjki, która łagodnie rozszerzała się w owalny korpus. Grubość ścianek wynosiła 1,5 mm.

Flasze o bardziej lub mniej kulistym brzuścu, pokryte optycznymi żeberkami, kształtowano w formie. Czasem dodatkowym zabiegiem dekoracyjnym było modelowanie szyjki z cienkich rurek szklanych połączonych lub splecionych ze sobą.

Służyły do podawania wina na stół. Ich wizerunki często pojawiają się w iluminowanych średniowiecznych manuskryptach. Były naczyniami powszechnego użytku w wielu krajach europejskich na przestrzeni od XIV do XVII wieku. Trudno ustalić miejsce ich produkcji. Wiadomo jednak, że stanowiły naśladownictwo naczyń weneckich. Na ich fragmenty natrafiono w Lubece [Dumitrache 1990, Abb. 83], Awinionie, Paryżu, Southampton, Londynie [Willmot 2002: 202, 203; Tyson 2000: 45; 128, fig. 24, g 299, 308; 130] (tabl. II.B).

Optyczne żeberkowanie było powszechnym sposobem zdobienia zarówno naczyń służących do picia, jak i tych do podawania napojów na stół.

1.3. Szklanica optycznie żebrowana (SZKLN-OPT-ŻEBR)

W formie ukształtowano korpus prawdopodobnie cylindrycznej szklanicy, której część przydenną rozpoznano na omawianym stanowisku (kat. 1507). Wykonano ją z dobrze odbarwionej masy szklanej. W zależności od rodzaju zdobień, ornament nazywano deseniowym, koszykowym, waflowym lub kasetowym w formie prostopadłościaków pokrywających całą powierzchnię naczynia [Scheidemantel 2002: 60–62]. Dodatkowo w połowie wysokości umieszczano niekiedy aplikacje w postaci stylizowanych masek lwów, lub tzw. „języnek”. Szklanice te miały najczęściej rozchyloną krawędź [Gołębiewski 2005: 166, 167; ryc. 1 a]. Za drugą odmianę można uznać naczynie cylindryczne lub owoidalne, o prostej, nie podkreślonej krawędzi. Korpus pokrywały poziome pasma regularnych zgrubień, tworzących gęstą fakturę. Analogie tego typu szklanic pochodziły z Murano, gdzie datowane były na 2. połowę XVI w. [Gołębiewski 2005: 166]. Niekiedy wypukłe linie przecinały się ukośnie, tworząc optyczną siatkę pokrywającą korpus. Zabieg ten stosowano na naczyniach w okresie od 1. poł. XV w. do początków wieku XVIII [Kottman 1999: 940, 948]. Tego rodzaju zdobienia dawały wielobarwne świetlne efekty. Omawiany typ szklanic wyróżniono wśród materiału zabytkowego pochodzącego z terenów Anglii, Niemiec, Holandii, Belgii, pn.-zach. Czech, gdzie występował od połowy XVI do połowy XVII wieku [Willmott 2002: 40, 41; Gołębiewski 2005: 166, Mendera 2003, 251–253]. Początkowo wykonywano je z zielonkawej, źle odbarwionej masy szklanej. Z czasem, wraz ze wzrostem umiejętności szklarskich, tworzone naczynia prawie bezbarwne [Ciepiela 1968: 356]. Znaleźisko pochodzące z omawianego stanowiska, choć fragmentaryczne, pochodziło zapewne od naczynia o wysokim poziomie wykonania.

Używano ich w zamożnych domach do picia piwa „alé” podczas śniadania. Swoim kształtem i rozmiarami naśladowały często puchary srebrne. Stały się popularną formą naczyń stołowych na kontynencie oraz w Anglii w okresie od drugiej połowy XVI do połowy wieku XVII [Willmott 2002: 38, fig. 7]. Były częstym motywem pojawiającym się na obrazach siedemnastowiecznych malarzy holenderskich.

Asortyment używanych w XVI i XVII wieku naczyń szklanych w Europie był bardzo bogaty. Istniała wyraźna dominacja wpływów weneckich. Działalność włoskich hutników miała charakter wielopłaszczyznowy. Oprócz eksportu naczyń często przystosowanych do gustów konkretnych odbiorców, wytwórcy emigrowali do innych krajów, zakładając huty oparte na swojej technologii. Dlatego też tak wiele wyrobów z tego okresu nosi ślady stylu weneckiego, a tak trudno ustalić, gdzie zostały wykonane [Cerutti, Dorigano 1998: 34–47].

1.4. Kieliszki (KIEL)

Wśród materiału szklanego rozpoznano kilka form trzonów kieliszków. Najwcześniej datowanym zabytkiem okazał się fragment kielicha wykonanego ze szkła leśnego (ryc. 3.a, kat. 1511) o krótkim dwudziestomilimetrowym trzonie oraz lekko stożkowej stopce uformowanej ze spiralnie zwiniętej nici szklanej. Zachowała się także dolna partia prawdopodobnie stożkowej czaszy. Na podobną formę natrafiono na stanowisku przy ulicy Lastadia w Gdańsku [Krukowska 2005a], w krajach skandynawskich [Henkes 1994: 31–32] i na terenie północnych Niemiec. Datowano ją na pierwszą połowę XVI wieku [Ring 2003: 110–111].

Na uwagę zasługuje smukła nóżka kielicha o stożkowej czaszy. Wybrzuszenie tralki w górnej partii ozdobione zostało spiralnymi wypukłościami. Dodatkową dekoracją była wtopiona wewnątrz trzonu cienka, barwna nitka (kat. 1503, ryc. 3.b). Wysokość zachowanego fragmentu wynosiła 35 mm, średnica stopki obwiedzionej przykrawędnie nicią szklaną – 54 mm. Podobnie zdobiony trzon odkryto na gdańskim stanowisku przy ul. Lastadia, SAZ 255/133/03 [Krukowska 2005 a] oraz w Warszawie [Ciepiela 1977: 24–25], Elblągu [Gołębiewski 1992: 482, ryc. 56] i Szczecinie [Cnotliwy 1981: 346, 359, ryc. 13.2]. Naczynia o tak dekorowanych nóżkach, pochodzące z Holandii, datowano na XVII wiek [Kottman 1996: 1003, ryc. 218; 1015, ryc. 265; 1022, ryc. 289; Veeckman 2002: 89; Ring 2003: 130]. Kielichy o bardziej masywnych, spiralnie skręconych trzonach z początku XVIII wieku znane są z terenów Belgii, północnych Niemiec, Norwegii [Henkes 1994: 363, Afb. 31].

Zarówno omawiany egzemplarz, jak i kolejny trzon, w kształcie tralki o wysokości 55 mm (kat. 1506), nawiązywał do szkieł wykonywanych na sposób wenecki w warsztatach francuskich, niemieckich, holenderskich i angielskich [Drahotova 1984: 33–34; West 2000: 80, 81].

Następnym zabytkiem jest fragmentarycznie zachowany walcowaty trzon (kat. 1510) wykonany z dobrze odbarwionego szkła. W miejscu zetknięcia czaszy z trzonem umieszczono miseczkowatą tarczkę. Czasza mogła mieć kształt koniczny lub wybruszony. Kielichy tego typu pochodziły z Saksonii, hut czeskich, śląskich oraz mazowieckich. Wytwarzano je od połowy XVIII wieku [Ciepiela 1977: 25; Chrzanowska 1991: 95, fot. 190].

Fragmenty tej kategorii zabytków szklanych rozpoznano w warstwie 970a obiektu 206, interpretowanego jako latryna z VI poziomu osadniczego, datowanego od 1630 do przełomu XVIII i XIX wieku. Wyróżnione formy naczyń datowano od końca XV do XVIII w. Z przełomu XV i XVI wieku pochodziły zabytki z warstwy 806, będącej poziomem użytkowym budowli z XV, XVI wieku z V poziomu osadniczego, datowanego na lata 1516–1630. Ułamki przedmiotów szesnasto- i siedemnastowiecznych wystąpiły w warstwie 897 obiektu 895, zinterpretowanego jako latryna, datując je na okres od XIV do XVI w. (V poziom osadniczy).

Nieliczne ułamki szkła stołowego wystąpiły w warstwie 16. obiektu 15., interpretowanej jako wypełnisko wkopu z okresu od końca XVIII do końca XIX wieku, utożsamianego z VII poziomem osadniczym. Sporadycznie pojawiły się również w warstwie 473, będącej warstwą niwelacyjną jatkki 22 z poziomu osadniczego IV b, datowanego na lata 1367–1516.

2. Szkło zasobowe (SZ-ZAS) – 11 fragmentów

Do grupy tej zaklasyfikowano naczynia grubościennie używane do transportu i przechowywania produktów płynnych. Wykonano je z masy szklanej o niskiej jakości (zmętnienie, duża ilość pęcherzyków gazowych, zielonkawa barwa o różnym stopniu nasycenia – takie zabarwienie było spowodowane obecnością związków manganu i żelaza). Naczynia zasobowe

produkowano masowo od XVII wieku. Stanowią typowy materiał zabytkowy na miejskich stanowiskach archeologicznych.

Spośród grubościennych fragmentów szkła rozpoznano fragmenty den i czworokątnych korpusów (B-ŚCIAN). Butle tego typu miały krótkie szyjki osadzone na prostych ramionach. Pod brzegiem umieszczano szklaną taśmę, służącą zapewne do przymocowywania zatyczki do szyi naczynia. Korpusy modelowano w specjalnych formach. Dna były grube, lekko wklęsłe, z charakterystycznym śladem po przylepiaku. Części korpusów butli czworokątnych nie miały żadnych cech charakterystycznych. Butelki o wielokątnych korpusach były powszechnie używane od połowy XVI wieku, wytwarzane masowo w XVII i XVIII wieku w hutach działających w okolicach Gdańska [Ciepiela 1971: 211].

Wyróżniono także fragmenty butli cylindrycznych (B-CYLIN), wykonanych z zielonkawego i bezbarwnego szkła. Korpusy nie zachowały się w całości, dlatego bliższe określenie ich typów było niemożliwe. Średnice zachowanych den wahały się od 65 do 111 mm. Na niektórych stanowiskach miejskich, np. Stare Miasto w Warszawie, duża ilość omawianych naczyń pozwoliła na określenie zmian, jakim ulegał ich korpus [Rubnikowicz 1989: 80].

Ze względu na przekonanie, że płyny przetrzymywane w szkłe o ciemnej barwie dłużej zachowują swe walory, butelki o różnych kształtach były najpowszechniej używanymi naczyniami od XVII wieku. Przechowywano w nich zarówno trunki, jak i wody mineralne i leki [Ciepiela 1977: 105, 106]. Trudne do ustalenia pozostaje miejsce produkcji naczyń zasobowych. Wraz z trunkami przybywały one drogą morską z Włoch, Francji, Anglii, Niemiec [Kajzer 1981: 170]. Wiadomo również o istnieniu hut w pobliżu takich miast jak Gdańsk, Toruń, Malbork, Chełmno [Ciepiela 1971: 211]. W Gdańsku huty szkła zakładane były przez mieszczan, bogatszych szklarzy, kupców i patrycjuszy. Obok producentów szkła w XVI i XVII wieku pojawili się producenci butelek. Dużą ilość naczyń zasobowych kupowała szlachta polska oraz mieszkańcy miasta [Bogucka 1962: 155].

Fragmenty naczyń zasobowych pochodzących z XVII–XX wieku rozpoznano w warstwie

970a obiektu 206 – latryny z VI poziomu osadniczego z okresu 1630–XVIII/XIX oraz w warstwie 897 obiektu 895 – latryny z V poziomu osadniczego, datowanego na lata 1516–1630. Część butli o czworokątnym korpusie, datowanej na XVII wiek, pochodziła z warstwy 181, rozpoznanej jako niwelacja poziomu użytkowego wnętrza siedemnastowiecznej kamienicy z VI poziomu osadniczego, datowanego na okres od początku XVII do przełomu XVIII i XIX wieku.

Formy butli cylindrycznych, charakterystycznych od drugiej połowy XVIII wieku, pojawiły się w warstwie 16. obiektu 15. – wypełnisku wkopu z VII poziomu osadniczego.

W warstwie 475, będącej niwelacją pod posadzkę piwnicy kamienicy, a interpretowanej jako VIII poziom osadniczy, rozpoznano materiał XIX i XX-wieczny.

3. Naczynia kosmetyczne bądź apteczne (SZ-KOSM/APT) – 4 fragmenty

Specyficzną grupę przedmiotów szklanych tworzyły naczynia sklasyfikowane jako apteczne bądź kosmetyczne. Na określenie naczyń aptecznych stosowano – nierzadko bardzo dowolnie – różnorodne, mało precyzyjne nazwy. Do najczęściej używanych można zaliczyć: buteleczki, małe buteleczki, flakony, flakoniki, flaszeczki, miniaturowe naczynia, naczynia apteczne, słoiczki, słoiki, ampułki, fiołki. Mogły pełnić różnorodne funkcje. Wydaje się, że tylko znalezienie ich w jednoznacznym kontekście – to jest w miejscu funkcjonowania apteki – bądź też oznaczenie emblematami czy sygnaturami aptecznymi może jednoznacznie potwierdzić ich funkcję. Nieduże buteleczki mogły być pojemnikami na wodę kolońską, różnego rodzaju olejki aromatyczne, wodę święconą czy płynne relikwie. Tak więc zasadne wydaje się umowne stosowanie nazwy: szkła apteczne, kosmetyczne [Brzeżycka 1995: 74–75].

Na omawianym stanowisku rozpoznano fragmenty buteleczek cylindrycznych (B-CYLIN/APT) oraz górną partię zakonnicy (ZAKON) [Kozłowska, Nowakowski 1987: 132]. Wykonane ze szkła leśnego o różnej skali nasycenia barwy, z niezbyt dobrze oczyszczonej masy szklanej, były dostępne tylko dla

nielicznej grupy odbiorców – ludzi wykształconych: medyków, alchemików, aptekarzy. Najważniejszą cechą tych naczyń była ich praktyczność. Podstawowe formy cylindrycznych, kulistych buteleczek o wąskich szyjkach trwały od XIII wieku niezmiennie przez kilka stuleci.

W pracowniach dworskich, klasztornych sporządzano mikstury, barwniki, esencje, roztwory, ekstrakty ziołowe i medyczne z zawartością alkoholu. Wąskie szyjki ułatwiały przelewanie substancji. Pękate korpusy i okrągłe dna umożliwiały dokładne wymieszanie składników. Niektóre buteleczki miały silnie wywinięty na zewnątrz brzeg, który umożliwiał mocowanie sznurkiem kawałka tkaniny lub skóry. W okazach o płaskich dnach przechowywano ekstrakty używane w produkcji spożywczej.

Na zbiór małych cylindrycznych i kulistych butelek natrafiono na terenie siedemnastowiecznego browaru w Luneburgu w Dolnej Saksonii [Ring 2003: 170–171]. Depozyty składające się z kilkudziesięciu sztuk odkryto na terenie klasztorów i dworów na terenie Anglii. Największa ilość naczyń pochodziła z XV wieku i okresów późniejszych [Rogers 2002: 2818–2819].

Do grupy naczyń laboratoryjnych zaklasyfikowano fragment cienkościennej rurki (ryc. 4.a, kat. 1500) o długości 9 mm, o kształcie lekko stożkowym: średnicy 15–28 mm. Stanowiła zapewne część większego przedmiotu (naczynia?) gospodarczego lub aptecznego. Podobne znaleziska interpretowane są jako fragmenty naczyń laboratoryjnych, m.in. alembików. Było to górne naczynie w komplecie do destylacji. Znajdowano je na miejscu dawnej apteki, pracowni alchemicznej lub na obszarze parceli miejskich należących do kupców i rzemieślników. Naczynia te miały wiele wariantów. Pierwsze źródła ikonograficzne przedstawiające zestaw do przeprowadzania doświadczeń chemicznych pochodziły z końca XIV wieku z Anglii, choć znajomość procesu destylacji sięga starożytności [Tyson 2000: 168, Fig. 34; Rogers 2002: 2826]. Naczynia zinterpretowane jako laboratoryjne, używane do przeprowadzania doświadczeń alchemicznych, znane były z wielu kompleksów znalezisk. Jednym z najliczniejszych, składającym się z około 800 sztuk, jest odkrycie

w miejscowości Kirchberg w Austrii. W pomieszczeniu przylegającym do kaplicy zamkowej znajdowało się wyposażenie pracowni alchemiczno-metalurgicznej z 2. połowy XVI wieku [Martion-Torres 2003: 42] (ryc. 4.b). Praktykowanie alchemii mogło zapewnić wyższy status społeczny [Tyson 2000: 23-28].

Najwcześniejsze wzmianki o szklach aptecznych z terenów Polski znane są z końca XVI i początku XVII wieku. Sprowadzano je z Wenecji. Służyły do sporządzania, przechowywania i sprzedawania płynnych produktów kosmetycznych i aptecznych. Szklane naczynia laboratoryjne sporadycznie występowały w inwentarzach aptek. Do końca XVII wieku aptekarze posługiwali się naczyniami ceramicznymi; sytuacja uległa zmianie w wieku XVIII [Wyrobisz 1968: 156, 157]. Znaleźiska pochodzące z Polski datuje się na okres od XVI do XVIII wieku [Ciepiela 1967: 209, ryc. 12]. Zestaw omawianych form rozpoznano na stanowiskach miejskich w Warszawie [Ciepiela 1977: 111 i n.], Poznaniu [Brzeżycka 1995: 66-74], Toruniu [Rubnikowicz 1989: 80].

Pierwsze dokumenty o pokątnych prywatnych aptekach działających w Gdańsku pochodziły z końca XV wieku. Aptekarze, obok wytwarzania różnego rodzaju specyfików, zajmowali się także wyrobem produktów cukierniczych z dodatkiem korzeni. Nie natrafiono jednak na informacje o używanych przez nich przedmiotach, jak również rodzaju sporządzanych leków. Wiadomo, że apteki pokątne były prowadzone niedbale i wraz z przywilejem królewskim z początku XVI wieku, zezwalającym na otwarcie w Gdańsku apteki miejskiej, zlikwidowano je. Od tej pory Rada Miasta posiadała monopol na zaopatrywanie mieszkańców w leki. Apteka Rady Miejskiej mieściła się przy nieistniejącej ulicy Schnuffelmarkt. W połowie XVI wieku została zniszczona przez pożar. Jeszcze w XVIII wieku ulica obejmowała numery od 1-18 i od 43-45 obecnej ul. Chlebnickiej oraz 28-29, 40-45 ul. Piwnej [Drygas 1983: 10-18; 29, 30, Schildhauer 1995: 103, il. VIII] (ryc. 5).

Na znaleźiska szkieł aptecznych natrafiono w warstwie 970a obiektu 206 oraz warstwie 897 obiektu 895. Oba obiekty zinterpretowano jako latryny.

4. Szkło okienne (SZ-OK) – 10 fragmentów

Fragmenty płaskiego szkła o zielonkawej barwie i różnym stopniu przejrzystości, o grubości 1,2 mm do 2 mm, ze śladami cięcia lub wyrównywania szczypcami na krawędziach zinterpretowano jako pozostałości szybek okiennych. Przez analogię do innych stanowisk gdańskich ustalono, że szybkom nadawano kształty geometryczne [Krukowska 2004, 2005a]. Rozdrobnienie materiału uniemożliwiło określenie ich wymiarów.

Od XV wieku nieliczne okna w miastach były przeszklone, i to tylko w górnych kwaterach. Od następnego stulecia wypełniano okna na całej wysokości rombowymi, prostokątnymi i kolistymi szybkami, uzupełniając przestrzeń między nimi trójkątami „kącikami”. W górnych partiach okien umieszczano dekoracyjne kompozycje z barwnie malowanych szybek. Szklarze zakupywali w hutach gotowe szyby okienne. Oprawiali je w ołów i drewniane ramy, wstawiając następnie do okien [Wyrobisz 1968: 206, 207; Markiewicz 1991: 43-68] (ryc. 6).

5. Inne przedmioty ze szkła (PRZEDM) – 2 fragmenty

Z omawianego stanowiska pochodził paciorek wykonany z nieprzezroczystej, barwionej na zielono masy szklanej (kat. 1502). Jest to okaz o kształcie płasko-kulistym, o średnicy 4 mm, średnicy otworu 1 mm. Swoim kształtem i barwą nawiązywał do zażytków, które wystąpiły na cmentarzysku szkieletowym odsłoniętym podczas badań prowadzonych na stanowisku 5. w Gdańsku – Hala Targowa [Krukowska 2002, Krukowska 2007: 42]. Była to forma interregionalna, znana ze stanowisk środkowo- i wschodnioeuropejskich. Okres występowania mieści się w szerokich ramach chronologicznych od XI do XIII wieku [Chmielowska 1960: 117, tab. 1:11; Ciepiela 1971: 204, 205]. Paciorki szklane były elementem składowym ozdób głowy, szyi, rąk, ubioru. Były przedmiotami ogólnie dostępnymi, powszechnymi, chętnie noszonymi zarówno przez dorosłych, jak i dzieci [Krukowska 2005b: 91-102]. Znalaziono go w warstwie 46, w obiekcie 45, interpretowanym jako wypełnisko dolnej i bocznych części wkopów

pod kamienie, będące bazami słupów w konstrukcji ścian szkieletowych ciągów jatek rzeźniczych III rzędu. Obiekt datowano na okres od około 1516 do 1630 r., utożsamionym z V poziomem osadniczym. Duża rozpiętość chronologiczna między datowaniem zabytku a datowaniem warstwy sugerowałaby, że jest to jego wtórna lokalizacja.

Podsumowanie

Późnośredniowieczne naczynia szklane były droższe od wykonywanych z gliny czy drewna. Szczególnie wartościowe były przedmioty cienkościenne, wykonane z dobrze odbarwionej lub intencjonalnie barwionej masy szklanej. Średniowieczny bankiet był jednym z istotnych elementów ówczesnej kultury materialnej. Naczynia ceremonialne używane podczas uczt pełniły funkcje symboliczne (m.in. wilkom) [Ciepiela 1970: 150, 151; Dolczewski 2002: 93]. Zarówno ich kształt, jak i poszczególne gesty uczestników naśladowały liturgię w świątyniach. Niektóre formy miały większą wartość niż inne. Nie zostało ustalone, jak długo pojedyncze egzemplarze pozostawały w użyciu. Decydowała o tym ranga naczynia i jego wartość symboliczna [Rogers 2002: 2817–2818]. Renesans przyniósł istotne zmiany w sposobie użytkowania naczyń szklanych. Dzięki licznym hutom leśnym, działającym na terenie Europy, stały się one tańsze, a co za tym idzie – bardziej powszechne. Używano ich na co dzień. Obok dawnych form daje się zauważyć zmiany kształtu i dekoracji, szczególnie szkła stołowego. Związane to było z dużą różnorodnością pitych trunków. Coraz częściej biesiadnicy mieli jedno, a nawet kilka naczyń, których używali podczas uczy [Haggren 2000: 29, 34].

Materiał szklany pochodzący z wykopalisk archeologicznych jest specyficznym rodzajem znalezisk. Wiele rozpoznanych form przedmiotów ze szkła trwa niezmiennie na przestrzeni kilku stuleci, dlatego ten rodzaj zabytków nie może być precyzyjnym materiałem datującym. Większość zabytków ze szkła rozpoznanych na stanowisku 43 pochodziła z obiektów zinterpretowanych jako latryny (ob. 206, 895). Cienkościenne, zdobione formy szklanic

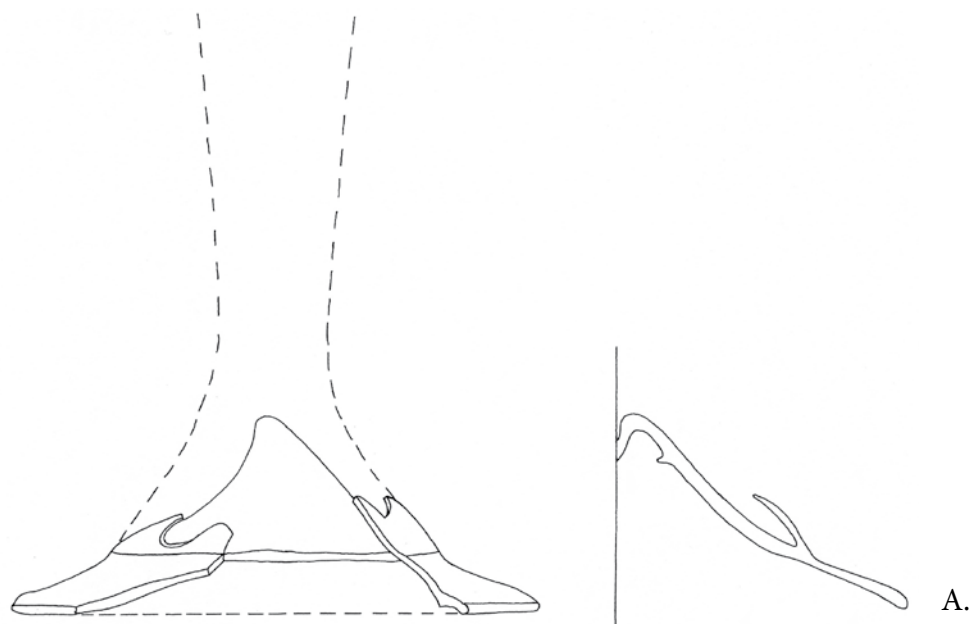
pojawiały się na stołach raczej zamożnych właścicieli. Ponadto w obu obiektach natrafiono na fragmenty naczyń kosmetycznych bądź laboratoryjnych, które mogłyby sugerować profesję właścicieli parcel. Niektóre przedmioty odkryto w warstwach zasypiskowych, jak najstarsze pojedyncze znalezisko – paciorek wykonany z barwnego szkła, datowany na okres od XI–XIII w. Wśród szkła stołowego rozpoznano formy smukłych szklanic, charakterystycznych dla wieku XV i XVI. Pochodziły z warstwy niwelacyjnej jatki 22, datowanej na okres od 2. połowy XIV do początku XVI w. Mimo, że zarówno paciorek szklany, jak i fragmenty szklanic fletowatych znaleziono w obiekcie zinterpretowanym jako jatka, nie można ich uznać za równoczesne. Okres występowania paciorków płasko-kulistych (XI–XIII w.) nie pokrywa się z chronologią warstwy 46, w którym został znaleziony. Tak więc należy przyjąć, że jest to jego wtórna lokalizacja. Jako powszechny element stroju zapewne został zgubiony przez ówczesnego właściciela.

Natomiast datowanie fragmentów szklanic fletowatych pokrywa się z chronologią warstwy 473, w której wystąpiły (połowa XIV–początek XVI w.). Smukłe szklanice były używane przez zamożniejszych mieszczan do picia piwa. Naczynia ze szkła wyznaczały status ich właścicieli.

Ułamki naczyń wykonanych w stylu weneckim z okresu od końca XVI do połowy wieku XVII oraz trzony kieliszków z końca XVII i XVIII wieku to najprawdopodobniej okazy rodzimej produkcji, naśladujące wzorce angielskie, czeskie i niemieckie.

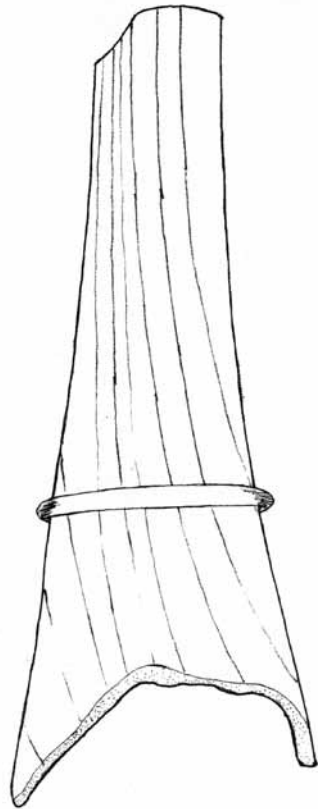
Grupa szkielecnych i kosmetycznych charakteryzowała się dużą różnorodnością. Obok butelek o różnych kształtach, w których przechowywano mikstury, barwniki, roztwory, ekstrakty ziołowe i medyczne z zawartością alkoholu, rozpoznano elementy przyrządów laboratoryjnych. Ich właścicielami byli ludzie wykształceni, związani z działalnością apteki lub kupcy sprowadzający cenne korzenie i esencje. Przyrządów do destylacji używali nie tylko alchemicy, lekarze, aptekarze, lecz również handlarze i rzemieślnicy.

Niezbyt liczny, lecz różnorodny zbiór zabytków szklanych pochodzący ze stanowiska Ławy Mięsne w Gdańsku reprezentuje dużą wartość poznawczą. Wraz z innymi kategoriami zabytków pozwoli na poznanie poziomu życia mieszkańców tej części miasta.

Ryc. 1. a) Próba rekonstrukcji szklaniczy fletowanej na podstawie fragmentów stopki (kat. 1516). Rys. P. Makuła; b) Naczynie typu fletowego w ręku pijanego sylena, XVI w. (wg Rademachera) [Ciepiela 1968: 199]; c) Wizerunek mnicha trzymającego szklanicę maczugowatą – podstawa Wielkiego Pieca w Dworze Artusa w Gdańsku. Fot. Archiwum MG; d) Martwa natura z przewróconym kielichem, W. Claesz Heda, 1637 [Sztuka świata: 133]

Fig. 1. a) Reconstruction of a fluted beaker (Stangenglas) based on fragments of its foot (cat. no. 1516); b) Flute glass held by a drunken Silenus, 16th century (after Rademacher) [in:] S. Ciepiela 1968: 199; c) Representation of a monk holding a club-shaped drinking glass (Keulenglas) – base of the Great Stove in the Artus Court, Gdańsk, photo Archives Museum of Gdansk; d) Still life with overturned glass, W. Claesz Heda, 1637, Sztuka świata: 133

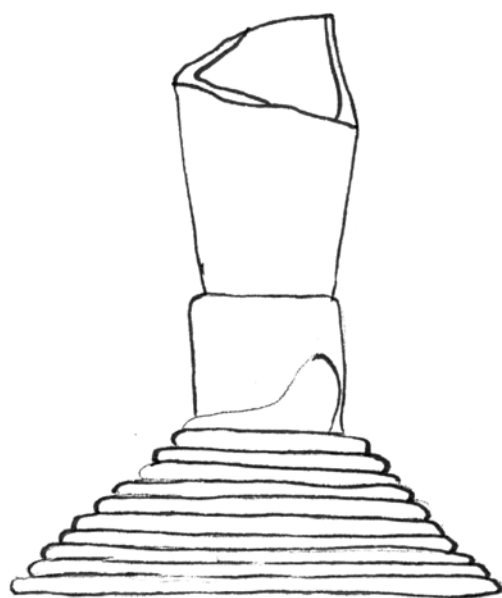
A.

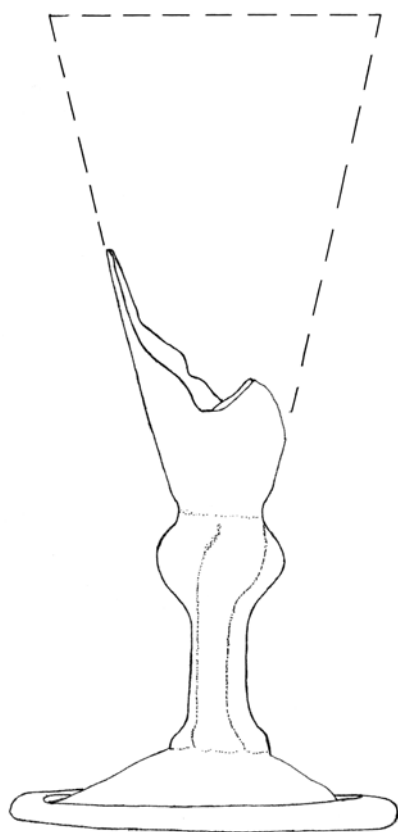
B.

Ryc. 2. a) Szyjka butli o powierzchni zdobionej optycznym żebrowaniem (kat. 1505). Rys. P. Makuła; b) Stara kobieta smażąca jajka, D. Velazquez, 1618 [Eckardt 1981: 19]

Fig. 2. a) Neck of a bottle decorated with optical ribbing (cat. no. 1505). Drawing by P. Makuła; b) Vieja friendo huevos, D. Velazquez, 1618 [in:] G. Eckardt, 1981: 19

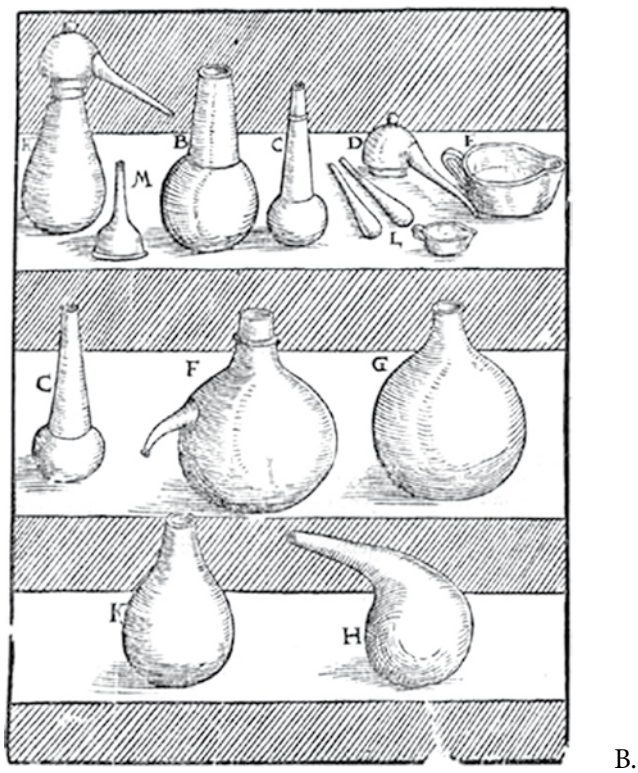
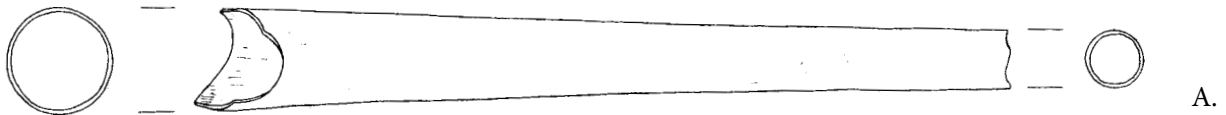
A.

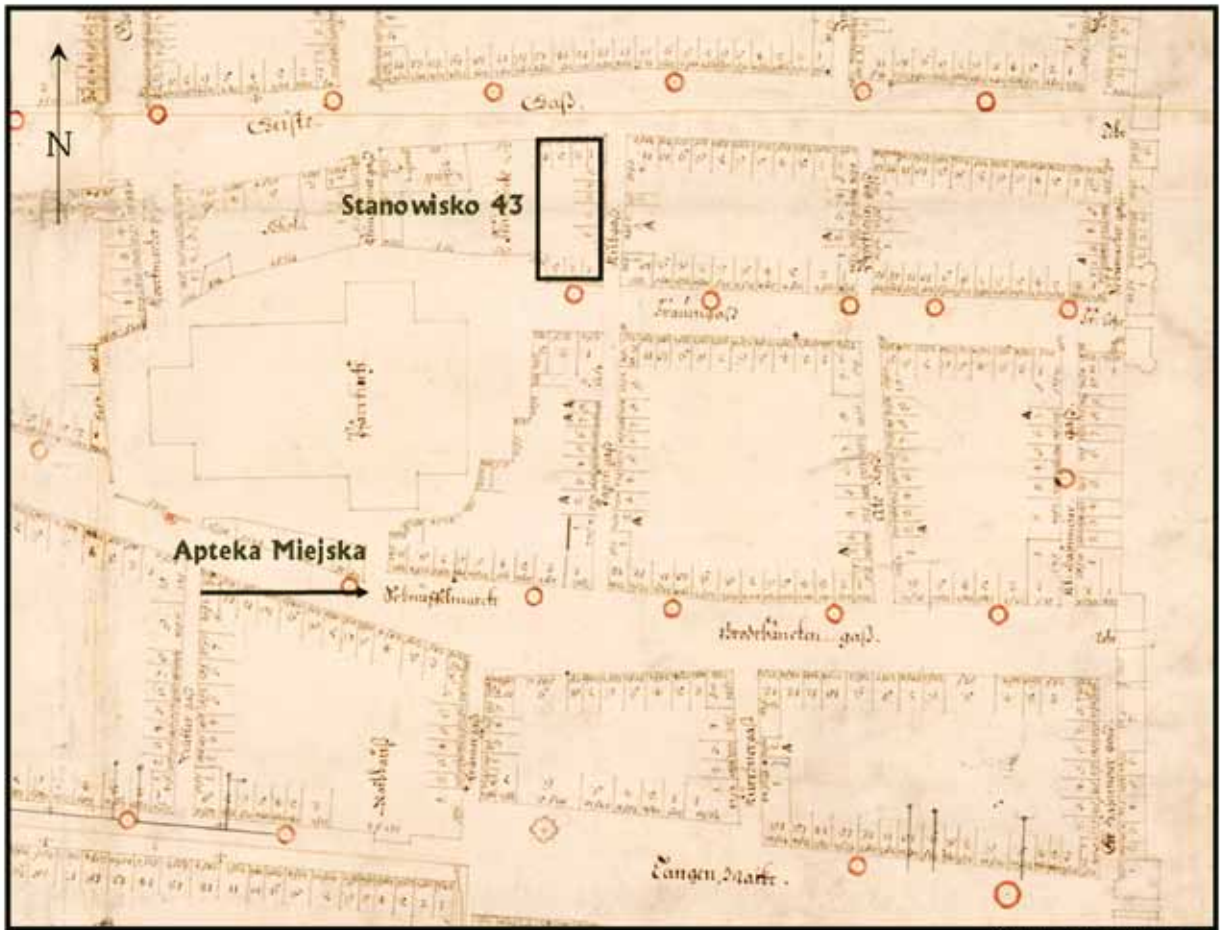
B.

Ryc. 3. a) Nóżka kielicha wykonanego ze szkła leśnego (kat. 1511); b) Próba rekonstrukcji kieliszka (kat. 1503). Rys. P. Makuła

Fig. 3. a) Stem of a goblet made of forest glass (cat. no. 1511); b) Reconstruction of goblet (cat. no. 1503). Drawing by P. Makuła

Ryc. 4. a) Fragment naczynia aptecznego (kat. 1500). Rys. P. Makuła; b) Zestaw naczyń laboratoryjnych [Martion-Torres 2003, fig. 2]
Fig. 4. a) Fragment of an apothecary vessel (cat. no. 1500), Drawing by P. Makuła; b) Set of laboratory vessels, after M. Martion-Torres 2003, fig. 2

Plan z ok. 1750 r. Autor nieznan.

Ryc. 5. Fragment planu Gdańska z ok. 1750 r. z hipotetyczną lokalizacją pierwszej Apteki Miejskiej. Archiwum MAG

Fig. 5. Detail from a map of Gdańsk, c. 1750, showing putative location of the first City Apothecary (Gdańsk Archaeological Museum Archives)

Ryc. 6. Żołnierz i śmiejąca się dziewczyna, Jan Vermeer, ok. 1658 [Schneider 2000: 32]

Fig. 6. Soldier and Laughing Girl, Vermeer, c. 1658, [in:] N. Schneider, 2000: 32

Bibliografia:

- Andrzejewska A.
1996 Szkło naczyniowe z klasztoru O.O. Dominikanów w Brześciu Kujawskim, województwo włocławskie. *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archeologica* 20, 123–153.
- Biszkont J.
2005 Późnośredniowieczne szklarstwo na Śląsku. *Wratislavia Antiqua. Studia z Dziejów Wrocławia* 7, Wrocław.
2006 Naczynia szklane w średniowiecznych miastach śląskich. *Archeologia Żywa* 2, 82–86.
- Bogucka M.
1962 *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa.
- Brzeżycka Ł.
1995 Późnośredniowieczne i nowożytnie szklane naczynia apteczne odkryte na Starym Mieście w Poznaniu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* XII, Toruń, 65–76.
- Cerutti C., Dorigato A.
1998 *Szkło XV–XX wieku*, przeł. A. Picazio, Warszawa.
- Chmielowska A.
1960 Wyroby szklarskie z X–XIII w. na stanowisku I w Gdańsku. W: J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny III*, Gdańsk, 105–158.
- Chrzanowska A.
1991 *Szkło nowożytnie XVI–XVIII wieku*, Wrocław.
- Ciepiela S.
1967 Wyroby szklane w Polsce w późnym średniowieczu. *Szkło i Ceramika* XVIII (7), 206–209.
1968 Szkła wiślickie. *Z Otchłani Wieków* 34 (3), 197–202.
1970 Zabytki szklane ze stanowiska archeologicznego przy kościele św. Anny w Warszawie. *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu* 9, 140–170.
1971 Ozdoby i naczynia szklane odkryte w Nakle nad Notecią. *Wiadomości Archeologiczne* XXXVI, 203–212.
1977 *Szkło osiemnastowieczne Starej Warszawy*, Warszawa.
1991 Szklanice fletowate ze Starego Miasta w Warszawie (XIV/XV–I ćwierci XVII wieku). *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* XIX, 25–45.
- Cnotliwy E.
1981 Szkło z XVI–XVIII wieku z Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie* 27, Szczecin, 331–381.
- Dolczewski Z.
2002 *Vitrea Splendida. Kolekcja szkieł dawnych. Katalog*, Muzeum Narodowe w Poznaniu.
- Drahotova O.
1984 *Szkło europejskie*, Warszawa.
- Drygas A.
1983 *Aptekarstwo gdańskie*, Gdańsk.
- Dumitrache M.
1990 Glasfunde des 13–18 Jahrhunderts aus der Lübecker Innenstadt. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 19, 7–163.
- Eckardt G.
1981 *Diego Velazquez*, Berlin.
- Gołębiowski A.
1992 Ornamentyka późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń szklanych z Elbląga i Torunia (analiza zabytków archeologicznych z Elbląga i Torunia). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XL (4), 469–491.
2005 Szkła w stylu weneckim w nowożytnym materiale archeologicznym ze Starego Miasta w Elblągu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* XXIX (370), 161–188.
- Haggren G.
2000 *Cheers! Fragments from middle ages*, Turku.
- Henkes H.
1994 *Glass without gloss, Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300–1800*, Rotterdam Papers 9.
- Hutkowska O.
2000 Kolekcja Referencyjna Szkła. W: W. Brzeziński (red.), *Metody badań wykopaliskowych*, Warszawa, 189–190.
2001 *Sprawozdanie z prac archeologicznych na stanowisku na ul. Rajskiej, SAZ 255/98/01 w roku 2001*, maszynopis w Archiwum MAG.
- Kajzer L.
1981 W sprawie importu piwa angielskiego do Polski w XVIII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXIX (2), 162–175.
- Katalog
2007 *Malarstwo flamandzkie doby Rubensa, Van Dycka i Jordaensa 1608–1678*, red. A. Ziemia, Warszawa.
- Kottman J.
1999 Glas. In: *Cities in Sherds 2. Catalogue*, ed. M. Bartels, Amersfoort.
- Kozłowska R., Nowakowski A.
1987 Szkło apteczne z badań archeologicznych Apteki Królewskiej w Warszawie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* XII (177), 123–141.
- Krukowska O.
2002 *Opracowanie zabytków szklanych ze stanowiska Hala Targowa w Gdańsku*, SAZ 255/05/04, maszynopis w Archiwum MAG.
2004 *Zabytki szklane pochodzące ze stanowiska SAZ 255/133/0*, maszynopis w Archiwum MAG.
2005a *Opracowanie zbioru zabytków szklanych pochodzących ze stanowiska przy ul. Lastadia w Gdańsku*, SAZ 255/133/03 (I i II sezon badań), maszynopis w Archiwum MAG.
2005b *Wczesnośredniowieczne paciorki szklane pochodzące ze stanowiska Hala Targowa w Gdańsku*.

- W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza* 2, Gdańsk.
- 2007 Zabytki szklane ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa. W: H. Paner (red.), *Archeologia Gdańska* III, Gdańsk, 35–46.
- Markiewicz M.
- 1989 Szklanice fletowate z XIV/XV–XVIII w. odkryte w Kole (woj. konińskie). *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* XIV, Toruń, 13–25.
- 1991 Późnośredniowieczne i nowożytne szkło okienne z zamku w Kole, województwo Konin. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* XIX (223), 43–68.
- Martion-Torres M.
- 2003 A 16-th century lab in 21-st century lab: archeometric study of the laboratory equipment from Oberstockstall (Kirchberg am Wagram, Austria). *Antiquity* 77, nr 298, fig. 2, York.
- Mendera M.
- 2002 Glass production in Tuscany 13th to 15th century: The archeological evidence. In: *Majolica and glass: from Italy to Antwerp and beyond; the transfer of technology in the 16th- early 17th century*, ed. J. Veeckman, Antwerpia, 263–294.
- Nawracki M.
- 1999 Późnośredniowieczne i nowożytne szkła z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* XXVII (333), 133–144.
- Nowosielska K.
- 2004 Średniowieczne i nowożytne wyroby szklane z badań na Starym Mieście we Wrocławiu. W: *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, Wratislavia Antiqua, Wrocław, 59–87.
- Ring E.
- 2003 *Glaskultur in Niedersachsen*, Lüneburg.
- Rogers N.
- 2002 Craft, Industry and Everyday Life: Finds from Medieval. *The Archeology of York* 17, The Small Finds, Fasc. 15, York.
- Rubnikowicz M.
- 1989 XVII-wieczne naczynia szklane odkryte na Starym Mieście w Toruniu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia* XIV, Toruń, 73–84.
- Schäfer H.
- 1995 Mittelalterliches Hohlglas aus Rostock. In: *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 5, Wismar, 35–42.
- 1995 Hohlgläser des 13. bis 16. Jahrhunderts aus dem östlichen Markt- quartier in Greifswald. In: *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 5, Wismar, 49–56.
- Scheidemantel D.
- 2002 *Frühneuzeitliche Hohlglasfunde aus Leipzig, Petersstrasse 28*, Landesamt für Archäologie, Drezno.
- Schildhauer J.
- 1995 *Dzieje i kultura Hanzy*, przeł. B. Tarnas, Warszawa.
- Schneider N.
- 2000 *Vermeer: The complete paintings*, Köln.
- Steppuhn P.
- 1995 Die Gläser aus dem Brunnen des Rathauskellers in Wismar. Mit besonderer Berücksichtigung der spätmittelalterlichen Rippen- und Kreuzrippenbecher. In: *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 5, 57–81.
- Sztuka świata
- 2003 *Sztuka świata* VII, Warszawa.
- Tyson R.
- 2000 *Medieval glass vessels found in England c AD 1200–1500*, CBA Research Report 121, York.
- Veeckman J.
- 2002 Production and consumption glass in 16th and early 17th century Antwerp: the archeological evidence. In: *Majolica and glass: from Italy to Antwerp and beyond; the transfer of technology in the 16th – early 17th century*, ed. J. Veeckman, Antwerpia, 79–93.
- West M.
- 2000 *Szkło. Poradnik kolekcjonera*, Warszawa.
- Willmott H.
- 2002 *Early post-medieval vessel glass in England, c. 1500–1670*, Research Report 132, York.
- Wyrobisz A.
- 1968 *Szkło w Polsce od XIV–XVII wieku*, Wrocław.

Olga Krukowska
Report on glass artefacts

Archaeological excavations conducted at the site of the historic meat stalls in Gdańsk produced an assemblage comprising 42 fragments of glass artefacts. These were classified using the coding system of the Glass Reference Collection devised by Gdańsk Archaeological Museum. The following categories of find were identified: glass tableware, storage vessels, apothecary vessels, window glass and other glass objects.

Most of the material was recovered from features deemed to be cesspits. Some glass artefacts, such as the earliest individual find – a medieval bead made of coloured glass – were discovered in backfill layers. Tableware was the most numerous and diverse category. The forms identified include slim drinking glasses decorated with subtle applied detail characteristic of the 15th and 16th centuries (small prunts and glass threads). A wide range of vessels was embellished with various types of optical decoration. Fragments of Venetian-style vessels of the late 16th to mid-17th century were probably imported from production centres beyond the Alps. Stems from glasses dated to the 17th/18th century most probably came from locally made imitations of English, Bohemian and German glassware. A particularly noteworthy find was the slender baluster stem of a goblet with a conical bowl. The upper portion of the baluster's knop is adorned with applied spiral decoration. A coloured thread also features inside the stem.

The apothecary and cosmetic vessels are very diverse, including variously shaped bottles and elements of laboratory equipment. The storage vessels and window glass fragments represent forms typically noted at urban sites.

The diverse, though none too numerous, glass assemblage recovered from this site represents a valuable research material.

Olga Krukowska – mgr archeologii, Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu, kustosz w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku. Współpracuje m.in. z Uniwersytetem La Sapienza w Rzymie, Uniwersytetem w Bergen, Instytutem Archeologii w Pradze. Specjalizuje się w analizie form naczyń szklanych oraz kafli piecowych, która jest wstępem do badań nad ich symboliką i statusem społecznym użytkowników. E-mail: o.krukowska@archeologia.pl

Opracowanie zbioru kafli piecowych*

Wstęp

Pośród materiału zabytkowego, pozyskanego podczas pierwszego i drugiego etapu badań archeologicznych na stanowisku nr 43 w Gdańsku, wyróżniono 331 fragmentów kafli piecowych. Był to zbiór niejednorodny pod względem stylistycznym i chronologicznym. Duże rozdrobnienie materiału w wielu wypadkach uniemożliwiało ustalenie wymiarów poszczególnych zabytków.

Kafle pochodzące ze stanowiska zostały zinwentaryzowane. Wykonano karty katalogowe oraz dokumentację fotograficzną zabytków wydzielonych. Materiał został sklasyfikowany według systemu Kolekcji Referencyjnej Kafli Gdańskich, stworzonej w Pracowni Archeologii Gdańska Muzeum Archeologicznego w Gdańsku [Kowalska 2000b]. Kafle podzielono na grupy technologiczne. W ramach grup rozróżniono poszczególne typy.

Materiał według typów

1. KAFLE NACZYNIOWE (KN) – 149 fragm.

Kafłami naczyniowymi nazywamy kafle toczone na kole garncarskim. Rozróżnia się dwa ich rodzaje: garnkowe i misowe [Dąbrowska 1987: 65]. Silne rozdrobnienie materiału, a co za tym idzie – brak danych metrycznych (wysokość kafla, szerokość otworu), które jako jedyne określają formę, często uniemożliwiało określenie kształtu kafli naczyniowych. Można jednak przypuszczać, że w większości przypadków mamy do czynienia z kafłami misowatymi.

Kafle naczyniowe stanowią liczny materiał na miejskich stanowiskach archeologicznych m.in. w Warszawie [Świechowska 1955: 164–165], Malborku [Pospieszna 1994: 283, 288], Gdańsku [Kilarska 1989]. Okres występowania trwał przez kilka stuleci (poł. XIV–XVIII w.). Urządzenia grzewcze, szczególnie piece, należały do tradycyjnych elementów wyposażenia wnętrz mieszkalnych. Konstruowanie pieców z kafli sięga XIV wieku.

1.1. Kafle naczyniowe ceglaste szklione (KNCESZK)

Grupa ta charakteryzuje się ceglastą barwą ceramiki pokrytej przezroczystym szklivem ołowiowym, brązowym lub zielonkawym. Pokrywanie powierzchni szklivem miało walory estetyczne. Elementem zdobniczym jest ornament plastyczny umieszczony na lustrze dna kafla. Rozpoznano motyw rozety i pierścieni. Wymienione elementy dekoracyjne były powszechnie pojawiającymi się motywami, przyjętymi w ówczesnej europejskiej wytwórczości rzemieślniczej [Jednaszewska 1985: 18; Mirkowska 1994: 252, ryc. 4:1, 253] i mogły ze sobą współwystępować.

Podobnie zdobione okazy wyróżniono na wielu gdańskich stanowiskach archeologicznych, m.in. na stanowisku „Monopol” (SAZ 255/98/01). Obecność tego typu dekoracji datuje się na połowę XVI wieku, kiedy to – wraz z rosnącą różnorodnością typów – pojawia się tendencja do nadawania kaflom bardziej ozdobnego wyglądu [Dąbrowska 1987: 79, 80, 124].

1.2. Kafle naczyniowe stalowoszare (KNSTSZ)

Charakteryzują się ciemno- bądź jasnoszarą barwą ceramiki. Zdarza się przełam wielobarwny (od-

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

cienie szarości). Kafle były złej jakości i zaobserwowano warstwowe kruszenie się brzegów, co spowodowane było zmienną atmosferą wypału. Kafli tych nie pokrywano szkliwem. Brak również elementów zdobniczych. Omawiany zbiór kafli naczyńowych nie różni się znacząco od zbiorów kafli z innych stanowisk gdańskich. Jest to materiał silnie rozdrobniony. Większość fragmentów ma na zewnętrznej stronie brzuśca żłobki, które ułatwiały mocowanie w ścianie pieca. W żadnym przypadku nie udało się ustalić pełnych wymiarów kafla.

Na stanowisku najliczniej wystąpiły ułamki kafli pokrytych brązowym szkliwem (KNCEP BR – 73 fragm., ponad 21%), szkliwionych, zdobionych pierścieniem (KNCEP – 39 fragm., ponad 11%) oraz naczyńowych stalowoszarych nie szkliwionych (KAFNSTSZ – 12 fragm., ponad 3%).

2. KAFLE PŁYTOWE (KP) – 98 fragm.

Kafle płytowe były istotnym elementem funkcjonalnym i zdobniczym pieca. Kafel taki zbudowany jest z dwóch elementów: lica lub płyty, często zdobionej, formowanej w matrycy i szkliwionej oraz z kołnierza przyklejonego do lica od jego strony wewnętrznej. Kołnierz tworzy komorę.

Na terenie Polski kafle tego typu pojawiły się w połowie XV wieku. W miarę upowszechniania się pieców kaflowych, wyrób kafli stawał się głównym działem produkcji garncarskiej. Formy kaflarskie wykonywane z drewna lub gliny należały do cenniejszych elementów wyposażenia warsztatu. Z czasem wytwarzanie ich wyodrębniło się z garncarstwa i stało się oddzielną gałęzią rzemiosła ceramicznego [Kwapieniowa 1966: 30–39]. Szczególny rozwój stylów ornamentacyjnych nastąpił jednak dopiero w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Kafle płytowe używane są do czasów współczesnych [Dąbrowska 1987: 80, 81].

Obserwując zabarwienie przełomów kafli płytowych można stwierdzić, czy wypał trwał wystarczająco długo, a tym samym określić jego jakość i umiejętności wytwórcy.

Kafle o przełomach jednobarwnych świadczą o odpowiednio długim i przeprowadzonym we właściwej temperaturze wypale [Łaszkiwicz 1997: 51]. Chcąc nadać kaflom dodatkowe walory estetyczne,

lica kafli pokrywano polewą. Czynność ta wymagała od rzemieślnika dużych umiejętności. Polewy nakładano na wyroby surowe lub wypalone. Istotna była gęstość szkliwa oraz położenie jak najcieńszej warstwy. Kafle pokryte polewą najczęściej wypalano dwukrotnie [Łaszkiwicz 1997: 58]. Stosowanie pobiały jako podkładu pod przezroczystą polewę podnosiło walory estetyczne wyrobu. Zdecydowana większość kafli pokrytych polewą z okresu od przełomu XVI i XVII do końca XVII wieku. Polewa granatowa, tworząca tło dla białego ornamentu, charakterystyczna jest dla 1. połowy wieku XVII. W drugiej połowie tego stulecia na kaflach pojawiło się tło białe z ornamentem zielonym i granatowym [Dąbrowska 1987: 135].

Pod względem formy KP można podzielić na licowe, gzymsowe, fryzowe, listwy, elementy zwieńczenia pieca. Na omawianym stanowisku wystąpiły kafle licowe, gzymsowe oraz elementy zwieńczenia pieca. Kafle płytowe podzielono na typy, głównie z uwagi na ich funkcje zdobnicze, ponieważ ornament umieszczany na licu odzwierciedlał przeobrażenia kulturowe i estetyczne [Dąbrowska 1987: 134–136]. Analiza motywów dekoracyjnych umożliwiła ustalenie wstępnej chronologii.

Wśród omawianego zbioru nie zaobserwowano występowania polew wielobarwnych.

Najlicniejszą grupę stanowiły kafle pokryte an gobą i zielonym szkliwem (KPZ) oraz ich odmiany – stanowiły około 22% całego zbioru. Są to okazy o formie kasetonowej, obwiedzione ramką, lub tzw. kontynuacyjne – pozbawione obramienia. Głównymi elementami dekoracyjnymi była maureska, ornament okuciowy, kwiatowy.

Te same motywy, jednak o zmiennej kolorystyce (biały ornament na granatowym licu), zaobserwowano na niewielu fragmentach kafli (ok. 9%) z omawianego zbioru.

Maureską określa się ornament płaszczyznowy, składający się z silnie stylizowanych splecionych wici roślinnych, rozmieszczonych symetrycznie, wypełniających ściśle pole dekoracji. Z centralnie umiesz-

czonej rozety wyprowadzano promieniście taśmy, które w narożach kafla tworzyły motywy sercowe. W zwojach taśm umieszczano również symetrycznie rozmieszczone motywy liści, a z czasem także elementy ornamentu okuciowego. Niekiedy w narożach kafli pojawiały się drobne figurki zwierząt i ptaków. Tę samą kompozycję stosowano na kaflach zielonych i niebieskich z białym reliefem. Gdańskie kafle maureskowe wyróżnia duża różnorodność i lekkość w tworzeniu kompozycji ze stylizowanych liści i taśm. Przykłady kafli maureskowych znane są z terenów Polski oraz Estonii, Rygi [Kilarska 1989: 13], a także z litewskiego Kowna [Bertasius, Zalnierius 1988: 18, rys. 13].

Ornament okuciowy składał się z motywów nasładowujących płaskie żelazne okucia wycięte w kształcie listew, ażurowych plomb (ryc. 1.a, kat. 1529). Ukształtował się w połowie XVI wieku w Niderlandach, rozpowszechniając się w Europie północnej i środkowej [Słownik 1997: 252, 286]. Kafle zaliczone do tych typów są charakterystyczne dla renesansu i wczesnego baroku. Występowały od połowy XVI do końca XVII wieku [Hunicz 1971: 337 i n.; Mirkowska 1994: 260]. Analogiczne znane są z rezydencji rodu Doliwów z południa Polski [Grygiel, Jurek 1996: 262, 263: ryc. 217, 219].

W wieku XVI znacząco zwiększa się ilość pieców stawianych z kafli płytowych. Szczególnie na drugą połowę XVI w. i początek XVII datuje się rozkwit stylów ornamentacyjnych. Nowa konstrukcja kafli otwierała większe możliwości w rozbudowie ornamentyki. Na licach stosowano różnorodne motywy zdobnicze, pokrywano ich powierzchnie jedno- lub wielobarwnymi polewami [Dąbrowska 1987: 80–81, Dąbrowska 2007: 143, 144]. Kaflarstwo gdańskie schyłku XVI i XVII wieku związane było z trendami panującymi w sztuce kaflarskiej ośrodków nadbałtyckich (Dania, Niemcy Pn., Pomorze Zachodnie, Prusy Książęce) [Kilarska 1989: 8, 9].

Na uwagę zasługuje typ kafla zinterpretowanego jako heraldyczny (KPH), pokrytego pobiałą oraz jasnobrązowym, zmatowionym szkliwem (ryc. 1.b, kat. 1848). Zachowała się jego część przedstawiająca korpus orła (?) z rozpostartymi skrzydłami. Drapieżny ptak, na co wskazywałyby silne nogi zaopatrzone w pazury, przysiadł na krawędzi kartusza.

Przedstawienia herbowe występowały już na kaflach gotyckich ze Śląska i Czech [Buśko 2007: 39]. Były to symbole państwowe, ziemskie, kościelne, rycerskie, wyrażające koneksje rodzinne, odzwierciedlające sympatie polityczne właściciela pieca. Istniejąca duża różnorodność w traktowaniu przedstawianych symboli utrudnia ich interpretację: czy chodzi o godło herbowe, czy wyobrażenie alegoryczne.

Z Gdańska znany jest kafel z herbem Prus Królewskich i drugi, z herbem Sforzów [Kowalska 2000a], odkryte podczas wykopalisk. Oba pokryte zielonym szkliwem. Ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku pochodzą tarcze herbowe z motywami dwugłowego orła o polewie biało-niebieskiej oraz zielonej. Podobne znaleziska pokryte zielonym szkliwem, a także białym, niebieskim i żółtym znane są z początku XVII wieku ze Starego Miasta w Kłajpedzie [Genys 1984: 50, ryc. 23]. Natomiast wizerunek herbu Warmii pokrywa brązowe szkliwo [Kilarska 1989: 11, fot. 9, 10]. Niekiedy na kaflach swoje herby umieszczały znaczniejsze rody mieszczańskie. Tarcze herbowe zdobyły naroża gzymsów międzykondygnacyjnych bogatszych pieców, stawianych w reprezentacyjnych salach gmachów publicznych, takich jak Dwór Artusa w Gdańsku, a także w sieniach mieszczańskich kamienic [Kilarska 1989: 12]. Na licu kafla pochodzącego z zamku w Skarszewach umieszczono w medalionie motyw stylizowany na heraldyczny [Milewska 1983, tab. 25. 6]. Z terenów Litwy pochodzi fragmentarycznie zachowana dolna część tarczy herbowej datowanej na XVI wiek [Kiel 1993: 122, rys. 111]. Ze Starego Miasta w Kownie znane są kafle herbowe datowane na okres od połowy XVI do połowy XVII wieku [Bertasius, Zalnierius 1988: 18, ryc. 13].

Następnym typem są kafle z przedstawieniami zwierząt i ludzi (KPZ 4) – ze względu na szerokie ramy chronologiczne nastręczają wiele trudności interpretacyjnych. Z obiektu 802 zinterpretowanego jako zasypisko szamba parceli Św. Ducha 44 pochodzi kilka fragmentów kafla z tym samym motywem biegnącego psa (charta?), umieszczonego w centralnej części prostokątnego lica. Relief nie jest zbyt głęboki. Największy okaz to zachowany w 2/3 zabytek (ryc. 2.a, kat. 1525, ob. 802, w. 803) o długości 200 mm i szerokości zachowanej części – 130 mm. Być

może stanowił element większej kompozycji; wskazywałby na to brak obramienia kafla. Zabytki pokrywa oliwkowe szkliwo. Odkryto je w zasypisku szamba pod budynkiem o konstrukcji szkieletowej parceli Św. Ducha 44. Datowano je na okres od drugiej połowy XVI wieku do końca wieku XVII.

Ze stanowisk gdańskich (m.in. stanowisko „Monopol”, SAZ 255/098/01; kat. 5788, 5789, 5787, 5792) pochodzą zabytki z umieszczonymi na nich scenami polowania i pościgu (myśliwi z psami goniący lub zabijający dzikie zwierzę). Datowane są na XVI, XVII wiek [Kowalska 1997: 6]. Z Gniezna znany jest kafel z wyobrażeniem psów gończych z XV wieku [Janiak 2003: 98, fot. 198].

Do grupy tej zaklasyfikowano również dwa fragmenty jednego kafla (ryc. 2.b, kat. 1854, 1875) pokrytego jasnobrązowym szkliwem. Widoczna jest kształtna głowa zwierzęcia z zaznaczonymi schematycznie oczami, pyskiem i sterczącymi niewielkimi uszami. Długa wygięta szyja łączy się z niekompletnie zachowanym korpusem.

Motywy figuralne prezentowano w różnorodny sposób. Obok ujęć statycznych, w piecach gotyckich występują zestawienia układów narracyjnych o dużej dynamice. Być może oddzielny wizerunek biegnącego psa na kaflu z omawianego stanowiska jest jednym z powtarzających się elementów, tworzących scenę o określonej treści. Nawet motywy z pozoru izolowane, ujęte w obramowania, w rzeczywistości są w ruchu, podążają w określonym kierunku. Korpus fantastycznego zwierzęcia z kafla gdańskiego został przedstawiony z profilu, pysk – *en face*. Kafle z przedstawieniem istot fantastycznych, mitologicznych, pochodziły z terenów Czech. Egzemplarze zbliżone do omawianego znaleziska datowano na drugą połowę XV wieku oraz przełom XV i XVI wieku [Buśko 2007: 39; Laskotova, Menovskova 2008: 48, ryc. 121].

Wyobrażenia zwierząt były charakterystyczne dla sztuki średniowiecznej, wyrażającej symboliczne widzenie i rozumienie otaczającego świata. Przypisywano im znaczenia pozytywne – związane ze świętością, życiem wiecznym, cnotami, lub negatywne – odpowiadające grzechowi, złu. Pojawiają się zwierzęta realne oraz istoty fantastyczne: hybrydy,

smoki, gryfy, syreny, jednorożce. Wydzwiku moralizatorskiego dopatrują się badacze analizujący sceny polowania, pogoni psów za uciekającym zwierzęciem. Charty miałyby symbolizować złe moce, niebezpieczeństwo pokus [Janiak 2003: 28–32]. Motywy zoomorficzne znane są z kafla pokrytych jasnobrązowym, ciemnobrązowym, ciemnozielonym szkliwem, datowanych na 2. połowę XV i początek XVI wieku, pochodzących z Jankowa Dolnego i Gniezna (przedstawienia jednorożca, dwóch jeleni w układzie antytetycznym, psów gończych) [Janiak 2003: 93, II. 177, 178, 179; 94, II 183, 184: 95, II. 185].

Symbolem KPKOM określono często występujące fragmenty kołnierzy kafla płytowych (13%). Ze względu na fragmentaryczność zachowania tych nie charakterystycznych części kafla, niemożliwa stała się ich dokładniejsza klasyfikacja. W niektórych fragmentach komór zaobserwowano po dwa owalne otwory, usytuowane w połowie wysokości kołnierza. Uważa się, że są to ślady po umieszczanych w tym miejscu drutach, które wbijano w celu przeniesienia kafla [Łaszkiwicz 1997: 50], bądź ślady po prętach stanowiących element żelaznej konstrukcji wspierającej bryłę pieca [Szablowski 1960: 350]. Najliczniej KPKOM wystąpiły w obiekcie 802, zinterpretowanym jako zasypisko szamba, datowanym na przełom XVI/XVII wieku.

Interesującym zabytkiem okazał się prostokątny kafel licowy o płytkim reliefie, pokryty brązowym szkliwem (KPMASB), (ryc. 3, kat. 1526), z zachowaną we fragmencie półkolistą komorą typu zamkniętego. Komory tego typu kształtowano w XV wieku.

Kafle miały komory różnie uformowane, w zależności od usytuowania w bryle pieca. Komory zamknięte o półokrągłych podstawach występowały w kaflach o prostokątnym licu, które były kaflami wypełniającymi środkowymi. Okazy tego typu pochodziły prawdopodobnie z pieca o dwóch skrzyniach z cylindryczną nadstawą [Dąbrowska 1987: 90]. Obramienie lica stanowiła cienka wić roślinna. W zachowanej części widoczne jest wyobrażenie elementu architektonicznego (okna?) zamkniętego w górnej części gotyckim łukiem, zawierającego motyw dekoracyjny w kształcie rybiego pęcherza, charakterystycznego dla ornamentyki pełnego i późne-

go gotyku [Trupinda 2004: 102, fot. 65: 105, fot. 68: 107, fot. 69, 70]. Być może stanowił tło dla postaci lub sceny znajdującej się na pierwszym planie, podobnie jak na jednym z kaflów wawelskich [Szablowski 1960: 304, 305, fot. 1, ryc. 2] lub kaflach z terenu Czech [Laskotova, Menovskova 2007: 31, ryc. 79, 80; 33, ryc. 87]. Niewykluczone, że na licu umieszczono sam motyw architektoniczny, jak w przypadku znalezisk z Wrocławia, Ostrowa Tumskiego oraz z benedyktyńskiego klasztoru i miejscowości Rožnov w Czechach, datowanych na XV wiek [Szablowski 1960: 349, ryc. 55; Holcik 1978: 21, 22, VII; Buško 2007: 38, ryc. 1, 2]. Podobny motyw znajdował się na kafle pochodzącym z Budapesztu, pokryto go jednak zielonym szkliwem. Pochodził z drugiej połowy XVI wieku [Voit, Holl 1963: 65, Abb. 15–17]. Pojedyncze egzemplarze znane są z zamku na Wawelu, z Ciechanowa, Warszawy, Inowłódza, Bolesławca nad Prosną, Sandomierza, Lipowca [Dąbrowska 1987, il. 19. 2–5]. Z Jankowa Dolnego i Gniezna pochodzą egzemplarze z wyobrażeniem maswerku okiennego, datowane na 2. ćwierć XV wieku [Janiak 2003: 102, fot. 210; 103, fot. 218: 107, fot. 135].

Na przełomie XV i XVI wieku elementy architektoniczne zdominowały wszystkie rodzaje rzeźmiost artystycznych [Chrzanowski 1993: 362]. Motywami najczęściej pojawiającymi się były maswerki (jak w kafle z ratusza wrocławskiego), laskowania, łuk ostry [Jednaszewska 1985: 18, Buško 2007: 37]. Może to stanowić podstawę do datowania omawianego kafla na ten właśnie okres. Z Gdańska znane są egzemplarze ze stanowiska SAZ 255/105/01 (ul. Sieroca) oraz SAZ 255/39/04 (ul. Rajska) [Kowalska 1999, 2000a]. Prawdopodobnym wydaje się, że omawiany zabytek powstał na przełomie XV i XVI wieku.

Na stanowisku 43 na fragmenty kafla KPMASB natrafiono w obiekcie zinterpretowanym jako zasypisko szamba (ob. 802, w. 803) związanego z budynkiem o konstrukcji szkieletowej z XVI/XVII wieku (parcela Św. Ducha 44). Na zasypisku tym powstała kamienica. Na podstawie analizy znalezisk archeologicznych, w tym także materiału kaflowego, można z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że zamieszkiwali ją ludzie o wysokim statusie społecznym. Podobnie można zinterpretować znaleziska pocho-

dzące z warstwy użytkowej (w. 806) budynku o nieustalonej funkcji, datowanego na okres XVI–XVII wieku (V poziom osadniczy, parcela Św. Ducha 44).

Ponadto rozpoznano fragmenty łukowato zakończonych zwieńczenia pieca (kat. 1871, kat. 1543), wykonanego z gliny o barwie kremowej. Na licu (kat. 1871) zachował się fragmentarycznie motyw ułożonych liniowo, rozkwitających pąków kwiatowych (róz? piwonii?). Na kolejnym zabytku (ryc. 4, kat. 1543) widoczny jest motyw stylizowanych liści akanthu. Relief jest głęboki. Na powierzchni kafla zachowała się miejscami biała angoba, natomiast nie zauważono śladów jakiegokolwiek polewy. Na wewnętrznej stronie płyty licowej (kat. 1871) widoczne były ślady odcisniętej tkaniny o gęstym splocie. Cechę tę przypisuje się głównie kafłom XVI-wiecznym, występującą też sporadycznie do końca wieku XVII. Nieliczne okazy pochodzą z dworu w Krajkowie w woj. poznańskim, z Lubinia, Kórnika. Odciski są dowodem na używanie tkanin podczas procesu wytwarzania kaflów. Pełniły funkcję ochronną przy wyciskaniu szczególnie bogatych i plastycznych ornamentów. Stanowiły także rodzaj usztywniacza przy wyjmowaniu płytki kafla z matrycy. Zapobiegały deformacjom i zniszczeniu świeżych, jeszcze nie wyschniętych płytek kaflów [Łaszkiwicz 1997: 46].

Pośród zbioru kaflów wyróżniono zaledwie kilka okazów kaflów płaskich, których lico pokrywało białe szkliwo, a elementy dekoracyjne malowano farbami.

W 2. połowie XVII wieku nastąpiła zmiana w kolorystyce pieców. Białego szkliwa cynowego zaczęto używać do pokrywania całego lica kafla – tzw. kafle fajansowe. Błękitem kobaltowym malowano jedynie dekorację reliefową, która na początku XVIII wieku ustąpiła miejsca scenom rodzajowym (pejzaż, pojedynczy element architektury lub krajobrazu – KPMALN); dekoracje malarskie umieszczano w plastycznych medalionach i kartuszach. W drugiej połowie XVIII wieku relief kartusza staje się delikatniejszy i stopniowo zanika. Obok scen malowanych fioletem manganowym pojawiają się egzemplarze malowane zielenią miedziową [Kilarska 1989: 15–17] – (KPMAL2). Kafle tego typu wyróżniono w warstwie niwelacyjnej (w. 181), wydzielonej we wnętrzu kamiennej piwnicy z poziomem użytko-

wym datowanym na XVII wiek, z VI poziomu osadniczego (1630–XVIII/XIX).

Za element pieca uznano fragment prawdopodobnie czopu piecowego. Mimo że podobne znaleziska wystąpiły na kilku stanowiskach gdańskich, nie udało się określić ich funkcji. Nie znaleziono również analogii z terenów Polski. Zabytki ze stanowiska „Monopol” (SAZ 255/098/01) o kształcie pokrywy, niekiedy z uchwytem, miały wysoki wpuszczany kołnierz. Fragmenty omawianej formy wyróżniono także na stanowisku przy ul. Sierociej (SAZ 255/105/1). W analizowanym zbiorze wystąpił zabytek, który zinterpretowano jako fragment pokrywy czopu – CZOP (kat. 1530).

Podsumowanie

Pozyskany materiał prezentuje szeroki zakres typologiczny i chronologiczny. Wydzielono 37 grup i podgrup. Podjęto próbę datowania omawianego zbioru. Najliczniejszą grupę stanowiły zabytki zaliczone do kafli naczyniowych o długiej metryce występowania (XIV–XVIII wiek). Kolejnym co do wielkości zbiorem okazał się zespół kafli płytowych pokrytych zielonym szkliwem, których okres występo-

wania przypadał na drugą połowę XVI do połowy XVII wieku. Materiał późniejszy (XVIII, XIX w.) pojawił się w niewielkich ilościach.

Najliczniejszy, a zarazem najbardziej różnorodny chronologicznie zbiór zabytków, pochodził z warstw niwelacyjnych, zasypiskowych (w. 803 ob. 802, w. 181), w których obok wczesnych form kafli naczyniowych wystąpiło wiele odmian kafli płytowych. Trudno ustalić, skąd pochodził materiał zabytkowy. Mógł być związany z obiektem 802, jak również powstała na tym miejscu kamienicą. Jednak wysoka jakość wykonania, jak i tematyka przedstawień (motyw architektoniczny wpisujący się w nurt dekoracyjny ornamentyki kafli, sceny polowania) sugerują, że pochodziły z pieca, który ze zwykłego urządzenia grzewczego przekształcił się w wytworny mebel zdobiący wnętrze domu. Niemożliwe do ustalenia pozostaje miejsce pochodzenia zabytków rozpoznanych w warstwie niwelacyjnej (w. 181).

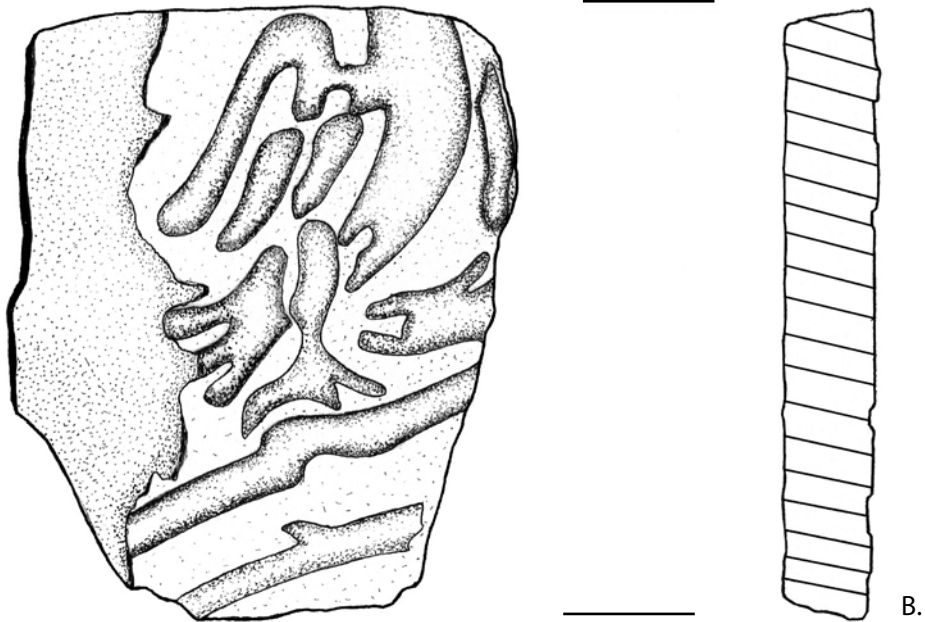
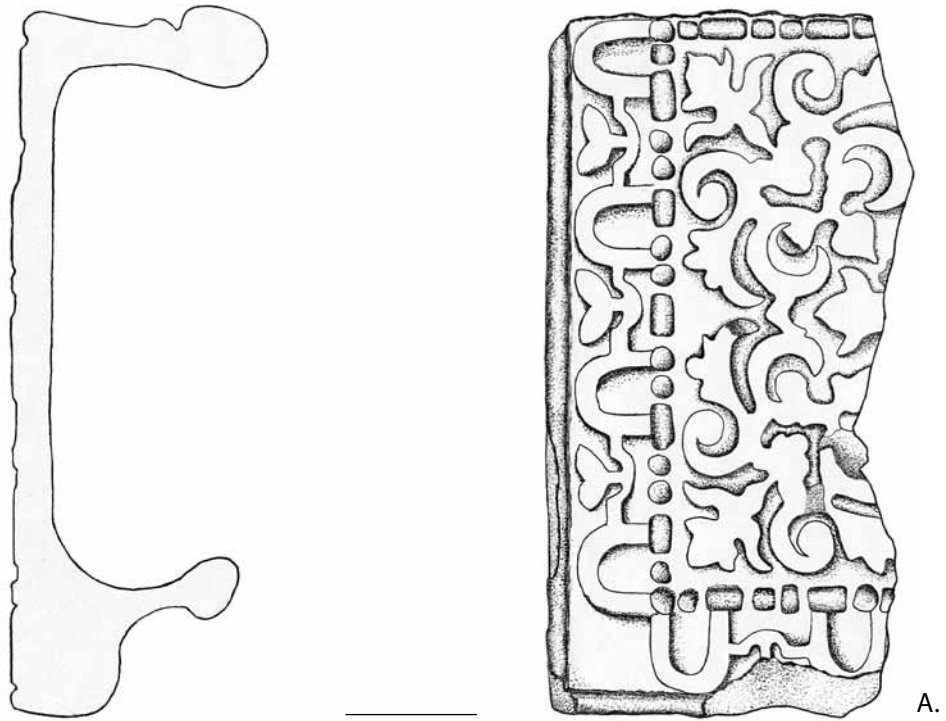
Kafle obu typów wystąpiły także w poziomie użytkowym budynku z przełomu XVII i XVIII wieku (w. 169), wchodzącym w skład VI poziomu osadniczego parceli Św. Ducha 45.

Analizowany zbiór kafli, różnorodny pod względem chronologicznym i stylistycznym, posiada dużą wartość poznawczą.

Tab. 1. Zestawienie typów kafli wyróżnionych na stanowisku

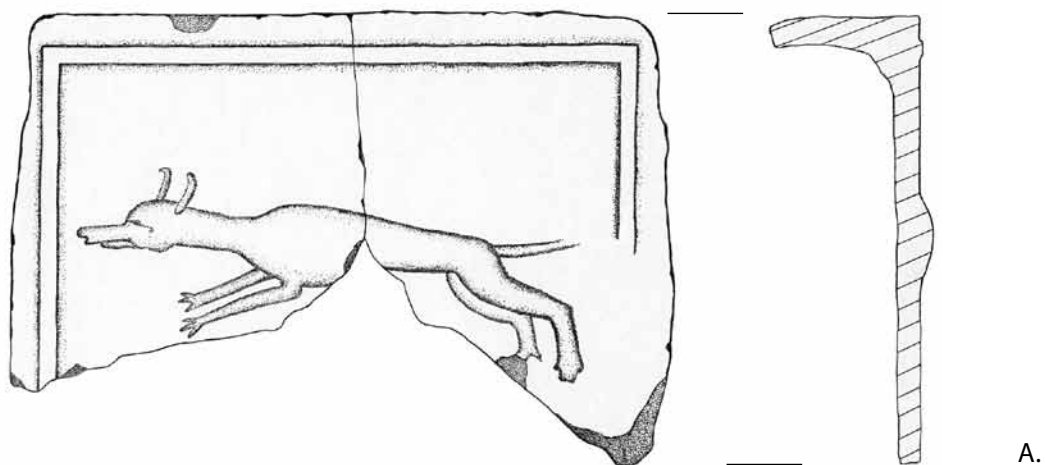
KOD ¹	OPIS	WIEK	IŁOŚĆ	%
KAFNCESZK	Naczyniowy, ceglasty, szkliony przezroczystym szklivem ołowiowym	XV/XVI	2	0,6
KNCEP ROZ	Naczyniowy z plastyczną rozetą	XV/XVII	5	1,5
KAFN STSZ	Naczyniowe stalowszare	XV/XVI	12	3,6
CZOP-ELEM. PIECA	Element pieca		1	0,3
KNCEK2	Naczyniowy, kremowy czerep świadczący o złym wypale		2	0,6
KNCEK1	Naczyniowy, kremowo-ceglasty		6	1,8
KNCEKP	Naczyniowy ceglasto-kremowy, ze szklivem przezroczystym		2	0,6
KNCEP	Naczyniowy, z pierścieniem w środku, szklivo	poł. XVI?	39	11,8
KNCEZi	Naczyniowe, zielonkawe szklivo	poł. XVI?	1	0,3
KNCEP Br	Naczyniowe, szklivo brązowe	poł. XVI?	73	21,9
KNCEŻ	Naczyniowe, żółte ołowiowe szklivo		7	2,1
KPKOM	Element architektury, krawędź komory kafli płytowych		44	13,2
KPMASB	Element architektury, relief maswerkowy, komora zamknięta, półcylindryczna	2 poł. XV-XVI	10	3,3
KPZ7	Płytowy, relief lub płaski, zielone szklivo, angoba, drobne fragm. trudne do interpretacji	XVI, XVII	15	4,5
KPZ4	Płytowy, relief niekiedy silnie plastyczny, angoba, szklivo zielonkawe, ornament zoomorficzny	2 poł. XVI, 1 poł. XVII	17	5,1
KP1	Płytowy, relief, szklivo przezroczyste, ornament roślinny	XX	1	0,3
KPZ2	Płytowy, angoba, szklivo zielone, lico prostokątne, wypukłe, gzyms	2 poł. XVI, XVII	6	1,8
KPZ6	Płytowy, relief, angoba, szklivo zielone, lico kwadratowe z centralnie umieszczonym wgłębieniem kolistym	2 poł. XVI, XVII	5	1,5
LISTWA	Listwa, relief, angoba, zielone szklivo, motyw roślinny	2 poł. XVI i XVII	4	1,2
KPMZ	Płytowy, relief, angoba, szklivo zielone, ornament roślinny, maureska	2 poł. XVI i XVII	9	2,7
KPZ1	Płytowy, angoba, szklivo zielone, lico kasetonowe, kwadratowe lub prostokątne, z kolistym wgłębieniem w środku lica	2 poł. XVI, 1 poł. XVII	12	3,6
KPH	Herbowy (heraldyczny), angobowany	XVI	1	0,3
KP ZD	Płytowy, element zwieńczenia pieca, szkliva, motyw roślinny	pocz. XVIII?	10	3,3
KPZ8	Gzymsowy, relief, angoba, szklivo zielone, ornament kimationu	2 poł. XVI	1	0,3
KPZ5	Płytowy, narożny, szklivo zielone, angoba, relief ornament niszy w kształcie muszli	XVII	1	0,3
KPZ9	Płytowy, relief, angoba, zielone szklivo, fragm. obramowań kafli kasetonowych	XVI i 1 poł. XVII	2	0,6
KPZ11	Płytowy, relief, angoba, szklivo zielone, motyw kartusza	1 poł. XVIII	1	0,3
KPB	Płaski, szklivo cynowe, białe	XVIII, XIX	8	2,4
KPONB	Płytowy, angoba, relief, szklivo w tle niebieskie, ornament biały, okuciowy	1 poł. XVII	6	1,8
KPNB4	Płytowy, angoba, szklivo niebieskie w tle, relief biały, zoomorficzne i antropomorficzne elementy	2 poł. XVI, 1 poł. XVII	8	2,4
KPKNB	Płytowy, relief, ornament roślinny biały, kontynuacyjny, angoba, niebieskie tło	pocz. XVII	3	0,9
KPTW	Płytowy, ornament taśmowy, rośliny, szkliva wielobarwne	2 poł. XVI	1	0,3
KPNB5	Płytowy, relief, angoba szklivo w tle niebieskie, ornament biały nieokreślony	2 poł. XVII?	8	2,4
KPNB2	Gzymsowy, relief, angoba, szklivo w tle niebieskie, ornament biały roślinny	2 poł. XVI, 1 poł. XVII	5	1,5
KP6	Płaski, szklivo przezroczyste brązowawe	XX?	1	0,3
KPMAL2	Płaski, szklivo cynowe, białe, ornament malowany zielenią miedziową	2 poł. XVIII	1	0,3
KPMALN	Płaski, szklivo cynowe, białe, malowany niebieskim kobaltem	1 poł. XVIII	1	0,3
	SUMA		331	100,0

¹ Kod według systemu Kolekcji Referencyjnej Kafli Gdańskich, stworzonej w Pracowni Archeologii Gdańska Muzeum Archeologicznego w Gdańsku [Kowalska 2000b].

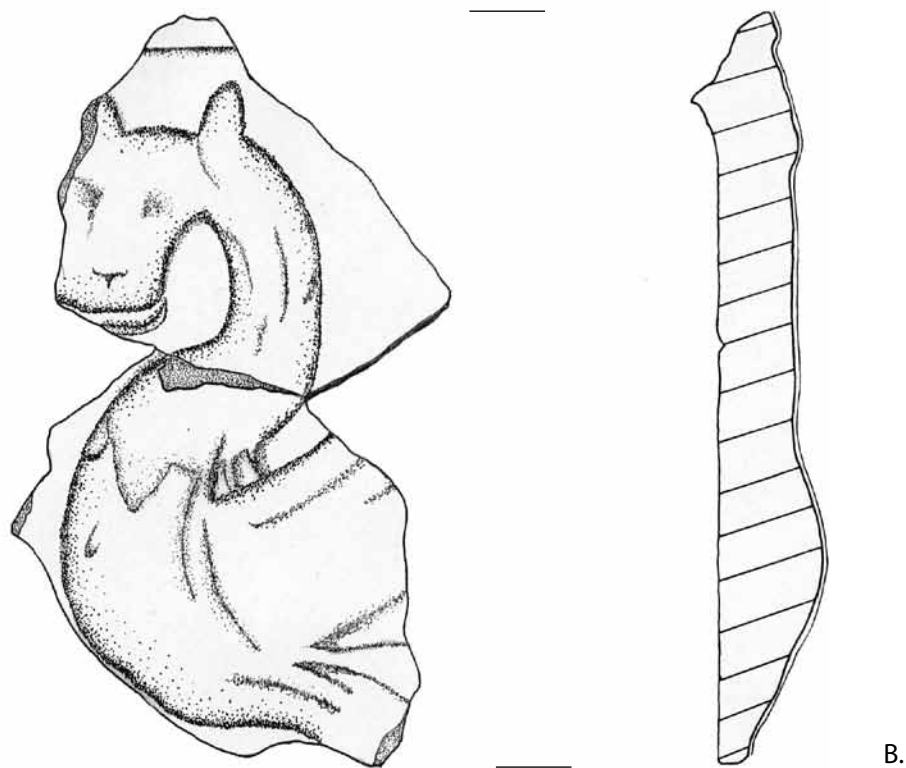

Ryc. 1. a) Fragment kafla płytowego z ornamentem okuciowym (kat. 1529), s. 2: 1, b) Fragment kafla płytowego ze stylizowanymi elementami heraldycznymi (kat. 1848). Rys. P. Makuła

Fig. 1. a) Fragment of tile with strapwork decoration (cat. no. 1529), b) Fragment of tile with stylised heraldic motifs (cat. no. 1848). Drawing by P. Makuła

A.

B.

Ryc. 2. a) Kafel płytowy z motywem zoomorficznym (kat. 1525), b) Częściowa rekonstrukcja kafla płytowego z wyobrażeniem zoomorficznym (zwierzę fantastyczne?) (kat. 1854, 1875). Rys. P. Makuła

Fig. 2. a) Tile with zoomorphic motif (cat. no. 1525), b) Partial reconstruction of tile featuring zoomorphic design (fantastical beast?), (cat. nos. 1854, 1875). Drawing by P. Makuła

Ryc. 3. Fragment kafla płytowego z motywem architektonicznym (kat. 1526). Rys. P. Makuła

Fig. 3. Fragment of tile with architectural motif, (cat. no. 1526). Drawing by P. Makuła

Ryc. 4. Zwieńczenie pieca (kat. 1543). Foto: Archiwum MG

Fig. 4. Stove finial (cat. no. 1543). Photo: Archives Museum of Gdansk

Bibliografia:

- Bertasius M., Zalnierius A.
1988 Kauno senamiescio 15-ojo kvartalo zvalgomieji archeologiniai tyrimai. *Architektūros paminklai XI*, Vilnius, 1–19.
- Buško C.
2007 Forma i ornamentyka średniowiecznych kaflí z terenu Śląska i Czech. W: M. Dąbrowska, H. Karwowska (red.), *Średniowieczne i nowożytnie kaflí. Regionalizmy – Podobieństwa – Różnice*, Białystok, 37–43.
- Genys J.
1984 Klaipedos kokliai ir ju gamyba XVI–XVII amžiuje. *Architektūros paminklai IX*, Vilnius, 43–54.
- Chrzanowski T.
1993 *Sztuka w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa.
- Dąbrowska M.
1987 *Kaflí i piece kaflowe w Polsce do końca XVII wieku*, Wrocław.
2007 O siedemnastowiecznych kaflach i piecach z terenu ziem polskich. W: *Średniowieczne i nowożytnie kaflí...*, 143–157.
- Grygiel R., Jurek T.
1996 *Doliwowa z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź.
- Holcik S.
1978 *Stredoveké kachliarstvo*, Bratislava.
- Janiak T.
2003 *Kaflí gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno.
- Jednaszewska T.
1985 *Kowalstwo artystyczne i odlewnictwo. Katalog*, Malbork.
- Kiel E.
1993 *Archäologische Schätze aus Litauen*, Regensburg.
- Kilarska E.
1989 *Kaflí gdańskie XV–XVIII ze zbioru Muzeum Narodowego w Gdańsku. Katalog wystawy*, Słupsk.
- Kowalska M.
1997 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1996–1997 w Gdańsku na stanowisku „Monopol” SAZ 255/098/01. Opracowanie zbioru kaflí*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
1999 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku ul Sieroca SAZ 255/105/1– sezon 1998. Opracowanie zbioru kaflí piecowych*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2000a *Sprawozdanie z badań terenowych na stanowisku Targ Węglowy 255/122/01 w Gdańsku. Opracowanie zbioru kaflí*, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
2000b *Kolekcja Referencyjna Kaflí piecowych*. W: W. Brzeziński (red.), *Metody badań wykopaliskowych*, Warszawa, 193–199.
- Kwapieniowa M.
1966 Przygotowanie garncarzy do zawodu w świetle polskich statutów cechowych. W: *Studia do dziejów rzemiosła i przemysłu*, VI, Wrocław–Warszawa–Kraków, 76–120.
- Laskotova I., Menovskova D.
2008 *Krasa, Ktera, Hreeje. Vyberovy katalog gotických a renesancnich kachlu Moravy a Slezka*, Brno.
- Łaskiewicz A.
1997 *Kaflí i piece kaflowe z Dworu na Kopcu w Krajkowie pod Mosiną, woj. poznańskie*, Poznań.
- Milewska M.
1983 *Skarszewy–Zamek. Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w latach 1978–1980*, Warszawa, maszynopis w Archiwum MAG, Gdańsk.
- Mirkowska I.
1994 Wybrane kaflí z zamku i miasta w Reszlu, woj. olsztyńskie. W: *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), Rzeszów, 251–262.
- Pospieszna B.
1994 *Zarys historii rzemiosła zduńsko-garncarskiego w Malborku od XIV do początku XIX w.* W: A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, Rzeszów, 277–290.
- Słownik
1997 *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa.
- Szablowski J. (red.)
1960 *Studia do dziejów Wawelu*, Kraków.
- Świechowska A.
1955 *Kaflí warszawskie*. W: *Szkice Staromiejskie*, Warszawa, 161–174.
- Trupinda J. (red.)
2004 *Malborski kapitularz. Dzieje – wyposażenie – konserwacja*, Malbork.
- Voit P., Holl I.
1963 *Alte ungerische ofenka cheln*, Budapest.

Olga Krukowska
Report on stove tile assemblage

Two seasons of archaeological rescue excavation yielded a collection of 333 tile fragments. This is a non-homogeneous assemblage in terms of both style and chronology (15th–19th century). Classification of these finds was undertaken using the Gdańsk Tile Reference Collection created at the Gdańsk Archaeological Museum. The types of tile represented in this assemblage include pot-shaped tiles made on a potter's wheel, tiles in the form of panels produced in moulds, and faience tiles. Frieze tiles, facing tiles and parts of stove finials were also noted. The main forms of decoration were arabesque designs exhibiting great compositional diversity, typical of tiles made in Gdańsk, incorporating stylised leaves, bands and floral motifs. A unique feature of this collection is the heraldic tile depicting a bird of prey with outstretched wings. Heraldic shields adorned the corners of friezes separating the tiers of tiled stoves which graced the reception halls of public buildings and burghers' townhouses. Other items of interest include tiles with zoomorphic representations of a running dog (possibly a greyhound) and a fantastical creature, its body depicted in profile and its head, en face. Typical medieval depictions of animals, both realistic and fanciful, conveyed moralising messages. Another unusual piece in this assemblage was a facing tile with part of its arch-topped niche intact. The niche contained a representation of an architectural feature (possibly a window) terminating in a Gothic arch and adorned with a decorative mouchette motif. A section of moulded stove finial was also identified among the tile remains, taking the form of a row of budding flowers. Another finial was embellished with a motif of stylised acanthus leaves.

Olga Krukowska – mgr archeologii, Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu, kustosz w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku. Współpracuje m.in. z Uniwersytetem La Sapienza w Rzymie, Uniwersytetem w Bergen, Instytutem Archeologii w Pradze. Specjalizuje się w analizie form naczyń szklanych oraz kafli piecowych, która jest wstępem do badań nad ich symboliką i statusem społecznym użytkowników. E-mail: o.krukowska@archeologia.pl.

MICHAŁ KORSZAŃSKI

Pruszcz Gdański

Fajki gliniane*

W trakcie ratowniczych prac archeologicznych na stanowisku 43 w Głównym Mieście odkryto sześć główek fajek (dwie z częściowo zachowanymi cybuchami) oraz 25 fragmentów cybuchów glinianych.

Fajki gliniane były w Polsce przedmiotem powszechnym, szczególnie od XVIII wieku. Były one głównie produkcji angielskiej i holenderskiej – handel Gdańska z tymi krajami spowodował, że stały się one popularne w mieście.

Wyrób fajek w Europie rozpoczęto w latach 70. XVI wieku w Anglii, natomiast w Holandii produkcję taką, na szerszą skalę, rozpoczęto ok. 1607 roku [Akerhagen 1988]. Jeszcze w XVII wieku ten wynalazek dotarł także do Polski.

Fragmenty glinianych fajek i cybuchów należą do zabytków powszechnie występujących w warstwach nowożytnych stanowisk archeologicznych. Stanowią także cenne źródło dla badaczy. Różnorodność bogactwa ich elementów zdobniczych i inskrypcji sprawia, że są one ważnym źródłem informacyjnym o innych zabytkach, o ich autorach i warsztatach, w których zostały wyprodukowane. To z kolei buduje nam istotną przesłankę badania kontaktów handlowych ośrodków miejskich (Gdańsk) na przestrzeni XVII, XVIII i XIX wieku.

Pomimo to wytwórczość fajczarska jest tematem słabo opracowanym przez polskich badaczy. Brak jest pracy monograficznej obejmującej, przynajmniej w sposób reprezentatywny, ogół zabytków fajek wyrobionych i użytkowanych na ziemiach polskich. W literaturze odnajdujemy jedynie prace ogólnie omawiające zabytki fajczarskie [Żurowski 1951; Zimmermann 1992; 1994], dotyczące znalezisk z pojedynczego stanowiska [Głosik 1974; Lisowa 1983; Witkowska 1989/90; Miłkaszewicz 1993] lub miasta [Miłkaszewicz 1995].

Lepiej stan badań nad rzemiosłem i wyrobami fajczarskimi przedstawia się w Europie Zachodniej, a szczególnie wśród badaczy holenderskich. Szczególnie dużo uwagi poświęcali oni holenderskiemu centrum produkcji fajczarskiej – ośrodkowi w Goudzie [Helbers, Goedewaagen 1942]. Zajmowano się także opracowaniem materiału zabytkowego z całego terenu Niderlandów [Duco 1987]. Opracowano klasyfikację fajek glinianych [Duco 1982] oraz wykazy sygnatur fajczanych [Geselschap 1972].

Material

W trakcie prac archeologicznych odkryto jedną prawie całą fajkę, trzy główki fajek, dwie główki z częściowo zachowanymi cybuchami oraz 25 fragmentów cybuchów (tab. 1). Cały materiał zabytkowy tworzą fajki jednorodne, tj. złożone tylko z glinki kaolinowej. Szczegółowo zajmę się omawianiem przedmiotów, których cechy umożliwiają nam datowanie bądź określenie miejsca ich pochodzenia. Przy ich omawianiu będę się posługiwał terminologią zaproponowaną przez Dorotę Miłkaszewicz [1993: 267, 268].

Tab. 1. Stan zachowania odkrytych fajek na stanowisku 43

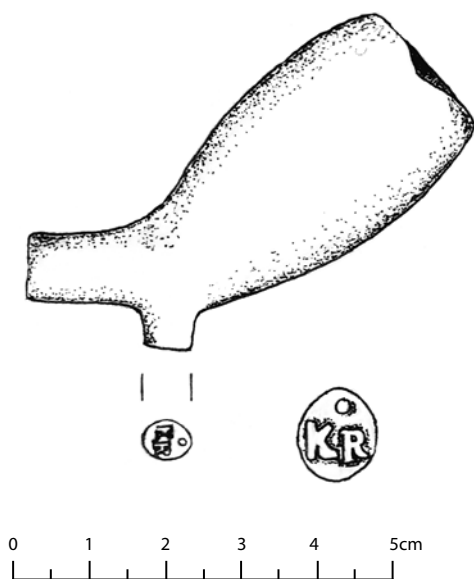
STAN ZACHOWANIA FAJEK	FRAGMENTY CHARAKTERYSTYCZNE (z cechami umożliwiającymi datowanie lub ustalenie pochodzenia)	POZOSTAŁE	RAZEM
Główki	4	2	6
Fragmenty cybuchów	2	23	25
RAZEM	6	25	31

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

1. Główki fajek

a. Główna fajki z zachowanym (1,2 cm) fragmentem cybucha (ryc. 1, nr kat. 1010). Znalaziona została w wypełnisku wkopu pod instalację rur drewnianych, pochodzi więc z warstwy przemieszanej. Fajka jest koloru białego, główka kształtu baniastego. Na jej powierzchni widoczne są smugi po wygładzaniu glinki. Długość główki wynosi 6,1 cm, szerokość napychu 1,7 cm. Krawędź jest zniszczona, ale widać na niej ślady ornamentu geometrycznego w postaci pasm trójkątów, kwadratów i kresek. Na ściankach napychu i wokół krawędzi główki widoczne są ślady okopcenia. Średnica zach. cybucha wynosi 0,8 cm, a występującego w nim otworu dymnego – 0,15 cm. Nosek zachowany w całości, w przekroju okrągły. Występuje na nim sygnatura literowa: KR. Na bocznej ściance noska kolejny znak – tarczka, jednak na tyle zatarta, że trudno w sposób wiarygodny określić zawarte na niej przedstawienie.

b. Główna fajki koloru białego (kremowego?), o kształcie asymetrycznym, w przekroju okrągłym (ryc. 2, nr kat. 1012). Brak cybucha. Na ściankach napychu i wokół krawędzi główki ślady okopcenia. Główna długości 4,3 cm i szerokości 2 cm, śred. napychu 1,6 cm. Nosek w przekroju okrągły o śred. 0,7 cm, z sygnaturą figuralną, słabo widoczną i źle zachowaną,

Ryc. 1. Kat. 1010. Rys. P. Makuła

Fig. 1. Cat. 1010. Drawing by P. Makuła

przedstawiającą koronę, a pod nią znak – niestety, niemożliwy do odczytania. Po zewnętrznej stronie wokół krawędzi główki fajki ornament geometryczny w postaci cienkich kresek i kwadracików.

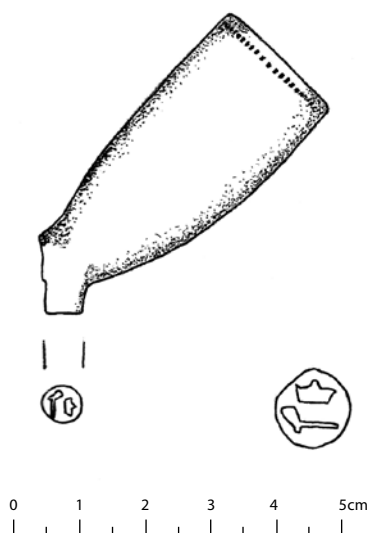
c. Główna fajki bez cybucha (ryc. 3, nr kat. 1013). Kształt główki owoidalny, powierzchnia koloru kremowego. Występują na niej spęknięcia. Okopcenia na ściankach napychu, wokół krawędzi główki i przy szyjce w miejscu rozpoczęcia się kanału dymnego cybucha. W części przykrawędziej dookoły ornament geometryczny. Długość główki 4,9 cm, szerokość 2,2 cm, śred. napychu 1,8 cm. Nosek wys. 0,4 cm, w przekroju owalny. Na jego końcu sygnatura geometryczna – fajka, a nad nią korona.

d. Główna fajki, zniszczona (brak ok. 50%), z zachowanym częściowo cybuchem (ryc. 4, nr kat. 1014). Główna umieszczona prostopadle względem cybucha. Długość 4,5 cm, szerokość 2,5 cm, szerokość napychu 2,1 cm. Ścianki napychu fajki oraz kanał dymny okopcone. Po zewnętrznej stronie, przy krawędzi, ornament geometryczny w postaci wyciskanych kreseczek. Na nosku (wysokość 0,3 cm) sygnatura, na tyle jednak zniszczona, że niemożliwe jest odczytanie znaku. Cybuch (dł. 8,9 cm, śred. 0,8 cm, śred. kanału dymnego 0,25 cm) lekko zwęża się w kierunku ustnika.

Ryc. 2. Kat. 1012. Rys. P. Makuła

Fig. 2. Cat. 1012. Drawing by P. Makuła

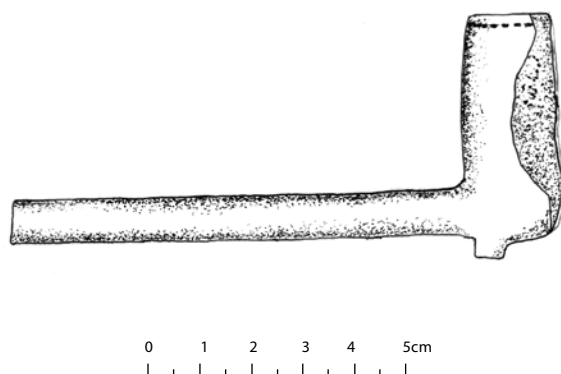

Ryc. 3. Kat. 1013. Rys. P. Makuła

Fig. 3. Cat. 1013. Drawing by P. Makuła

e. Fajka gliniana koloru białego (ryc. 5, nr kat. 1084). Główka duża baniasta, na niej widoczne są ślady po wygładzaniu glinki. W części przykrawędnej główki ornament geometryczny w postaci wyciskanych kwadratów i trójkątów. Długość główki 4,7 cm, szerokość 2,4 cm, średnica napychu 1,8 cm. Brak noska. Cybuch walcowaty, na końcu ułamany, o długości zachowanej 15,6 cm i średnicy 0,7 cm. Przy części cybucha bliższej ustnikowi dookoły ornament, ułożony prostopadłe do jego osi, w postaci szlaczka wyciskanego w miękkiej jeszcze glince.

f. Główka fajki (ryc. 6, nr kat. 1085) koloru białego. Długość główki 4,5 cm, szer. 2,2, śred. napychu 1,8 cm. Widoczne silne ślady okopcenia na ściankach napychu i w części przykrawędnej główki po zewnętrznej stronie. W części przykrawędnej po-

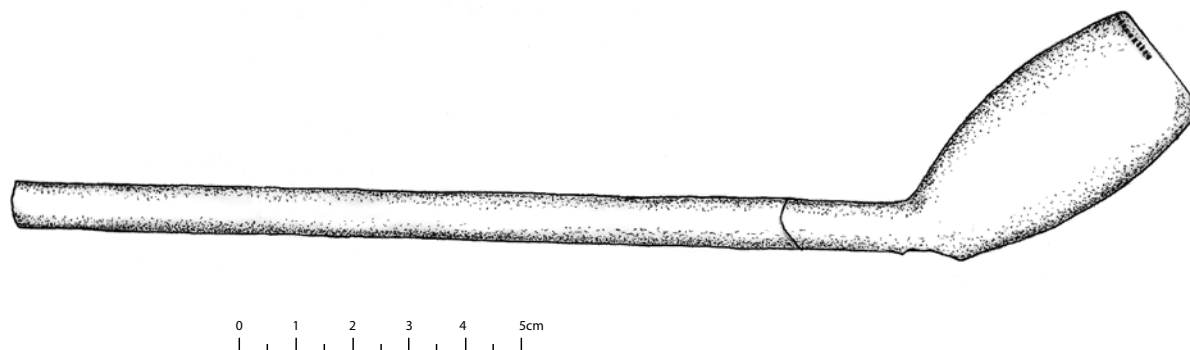
Ryc. 4. Kat. 1014. Rys. P. Makuła

Fig. 4. Cat. 1014. Drawing by P. Makuła

wszechnie zdobienia geometryczne – wyciskane paski trójkątów i kwadracików. W tej części znajduje się ubytek w główce o dł. 1 cm i szer. 0,5 cm w kształcie trójkąta. Na główce nad szyjką (ok. 0,8 cm) sygnatura literowa LF, nad nią korona. Nosek słabo wyodrębniony, o wysokości 0,2 cm, bez sygnatury.

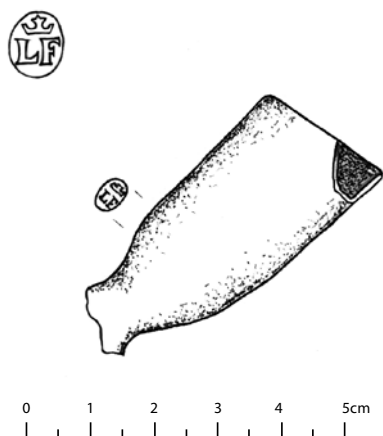
Typy główek

Główki (nr kat. 1010, 1012, 1013, 1084) ze stanowiska 43 typologicznie możemy określić jako egzemplarze późne. Posiadają one główkę kształtu owoidalnego o dużej szerokości i długości główki oraz średnicy napychu. Typ ten popularny był od około 1730 do 1815 r., a produkowany od 1710 roku [Zimmermann 1994: 26, tabl. XI, f–h]. Kolejne dwie fajki (nr

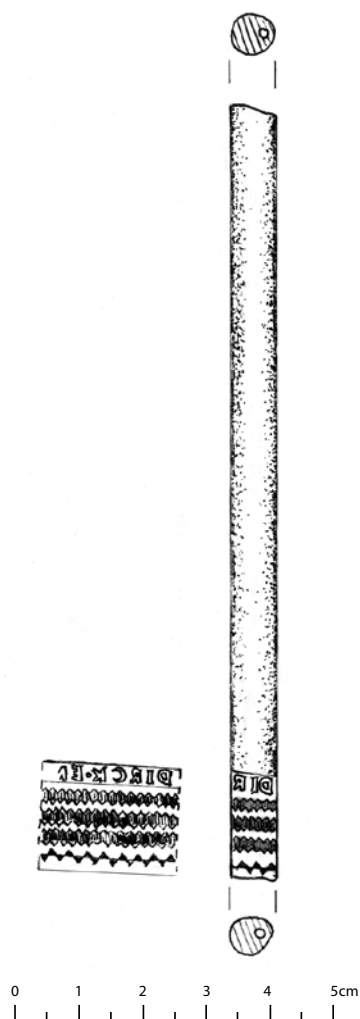
Ryc. 5. Kat. 1084. Rys. P. Makuła

Fig. 5. Cat. 1084. Drawing by P. Makuła

Ryc. 6. Kat. 1085. Rys. P. Makuła

Fig. 6. Cat. 1085. Drawing by P. Makuła

Ryc. 7. Kat. 1078. Rys. P. Makuła

Fig. 7. Cat. 1078. Drawing by P. Makuła

kat. 1014, 1085) nie zostały przez mnie zakwalifikowane typologicznie. Pierwsza z nich ma równoległe do siebie ułożone ścianki napychu w części przykrawędnej. W drugiej natomiast główka jest ułożona prostopadle w stosunku do cybucha.

2. Cybuchy

a. Fragment cybucha koloru białego (ryc. 7, nr kat. 1078). Ułamany z obu stron. Długość zachowana 11,7 cm, średnica 0,7 cm, średnica kanału dymnego 0,25 cm. Na jednym z końców cybucha zdobienie ornamentem geometrycznym, nad nim sygnatura literowa – prawdopodobnie znak wytwórcy: DIRCK•E... Kanał dymny niesymetrycznie wywiercony.

b. Fragment cybucha koloru białego (ryc. 8, nr kat. 1086). Ułamany z obu stron. Długość zachowana 12 cm, średnica 0,7 cm, średnica kanału dymnego 0,25 cm. Na jednym z końców zdobienie geometryczne i literowe. Poniżej ornamentu napis: IN•GOUD., nad nim inskrypcja wytwórcy – L VD SWA. Kanał dymny niesymetrycznie wywiercony.

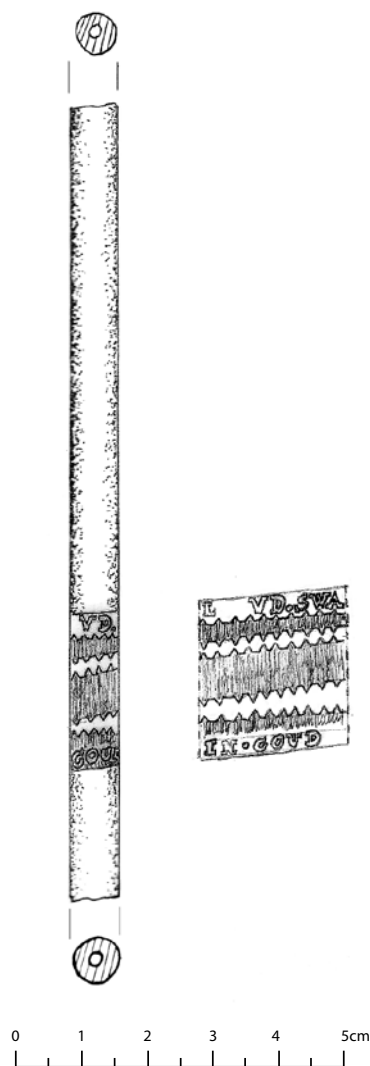
Sygnatury i zdobienia

Sygnatury i zdobienia mogą być pomocne przy datowaniu zabytków oraz przy określeniu miejsca produkcji tych przedmiotów.

1. Zdobienia

Fajki były zdobione ornamentem geometrycznym. Główne miejsca zdobień to przykrawędna część główki fajki oraz przy jednym z końców cybucha, prostopadle do jego osi. Spośród znalezisk ze stanowiska 43 w Głównym Mieście w Gdańsku ornamentowane są wszystkie sześć główek fajek. Ornament geometryczny w postaci różnorodnych pasm trójkątów, prostokątów, kwadratów i kresek wykonywano w miękkiej glince za pomocą radełka obrotowego [Mikłaszewicz 1995: 340]. Cybuchy natomiast miały dookólne zdobienia umiejscowione prostopadle do osi przedmiotu.

Motywy zdobnicze na wyrobach fajczanych są bardzo podobne do siebie. Prawdopodobnie miały na celu oprawę przedmiotu i zwiększały jego wartość estetyczną.

Ryc. 8. Kat. 1086. Rys. P. Makuła

Fig. 8. Cat. 1086. Drawing by P. Makuła

2. Sygnatury

Dużo ciekawsze są występujące na wyrobach fajczanych znaki różnego rodzaju. Były one umiejscowione na noskach fajek – na ich ostrodze oraz ściankach bocznych, a także na cybuchach w postaci dookólnych napisów. Znaki występujące na noskach określały miejsce produkcji bądź ośrodek produkcyjny wyrobów fajczanych, natomiast sygnatura na cybuchach określała bardzo często wytwórców tego przedmiotu.

W kolekcji znalezionej na stanowisku 43 cztery główki fajek (nr kat. 1010, 1012, 1013, 1085) oraz dwa cybuchy (nr kat. 1078, 1086) posiadają sygnatury możliwe do odczytania.

Fajka nr kat. 1010 na nosku ma sygnaturę literową KR. Sygnatura ta znana jest jako znak wytwórczości fajczarskiej z Goudy i występuje na fajkach w latach 1690/1724–1773/1776 [Duco 1982: 82]. W opisywanym przeze mnie egzemplarzu brak jednak, znajdującej się na fajkach holenderskich, korony nad sygnaturą. Możliwe, że fajka była produktem rodzimym, z sygnaturą wzorowaną na oryginalnych fajkach z Goudy. Tym bardziej to prawdopodobne, że główka fajki odznacza się stosunkowo dużymi rozmiarami. [Zimmermann 1994: 55]. Uniemożliwia to nam dokładną chronologię zabytku; możemy przyjąć, że fajka pochodzi z XVIII lub XIX wieku.

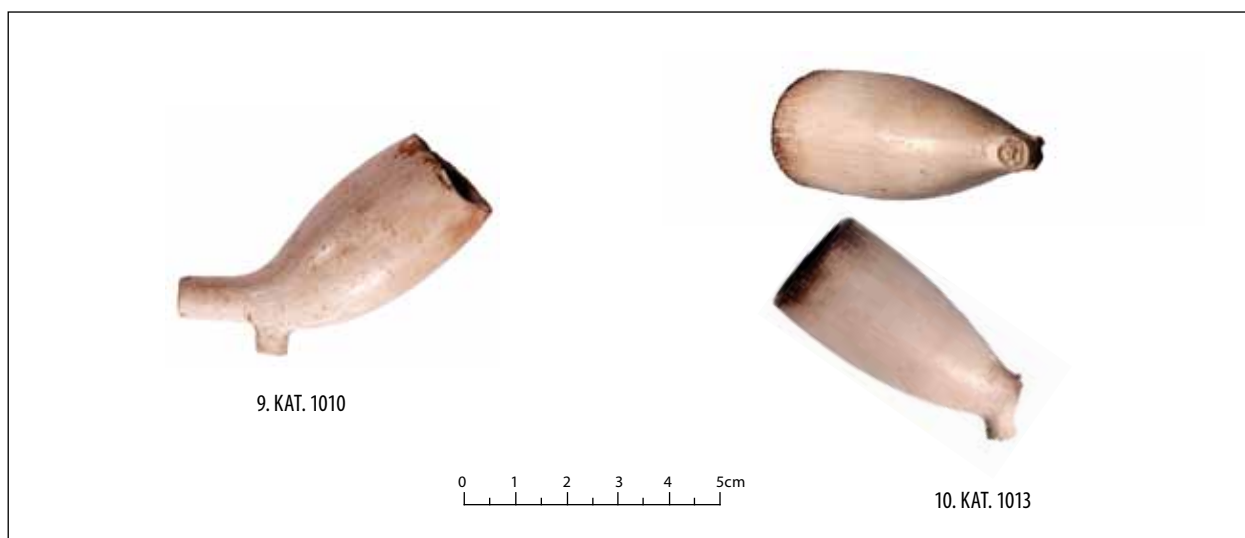
Fajka nr kat. 1013 ma sygnaturę figuralną w postaci fajki, a nad nią koronę. Tę z kolei sygnaturę datuje się na lata 1727–1792 [Duco 1982: 61; Zimmermann 1994, tabl. IV: 11].

Następna z główek, związaną prawdopodobnie z ośrodkiem wyrobu w Goudzie, jest zabytek z sygnaturą literową LF z koroną (nr kat. 1085). Co ciekawe, znak ten występuje na główce fajki, nad jej szyjką. Natomiast nosek jest słabo zaznaczony i nie nosi żadnej inskrypcji. Powyższa sygnatura występuje na znaleziskach z Goudy od 1700/1725 do 1730/1746 roku i w latach 1814–1816 [Zimmermann 1994, tabl. VII, 4].

Ostatnia z główek fajek z sygnaturą (nr kat. 1012) to okaz posiadający na nosku motyw korony, a pod nim, niestety nieczytelną, sygnaturę figuralną. Uniemożliwia nam to wydatowanie tego okazu. Główka ta jest asymetryczna, masywna. Wykonano ją z glinki o ciemniejszym odcieniu, powierzchnia główki jest spękana.

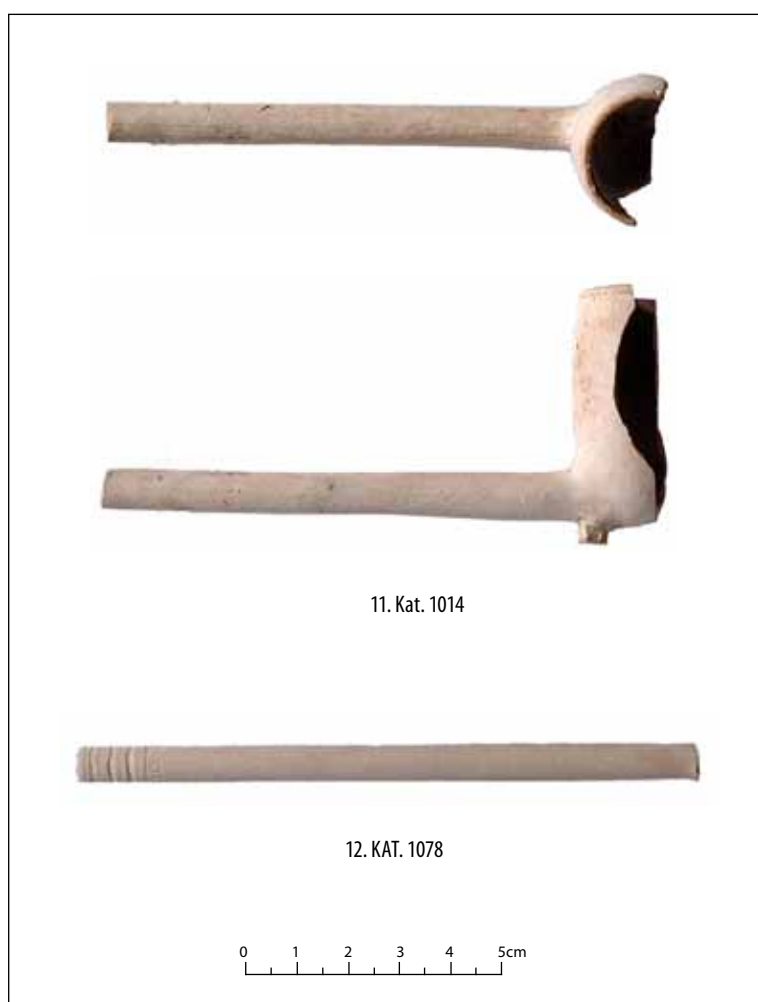
Sygnatura literowa występuje także na dwóch cybuchach kształtu walcowatego (nr kat. 1078, 1086). Pierwszy z nich posiada zatarty, ale dość czytelny napis: DIRCK•E... (dalej napis ten jest zatarty). Najbliższy jest on określeniu wytwórcy znanego jako Dirk Entvogel (Alphen), który sygnował wyroby inicjałami DIRCK•ENT•/VOGEL [Zimmermann 1994: 33]. Niestety, nie odnalazłem lat działalności tego wytwórcy.

Drugi z cybuchów nosi dwie inskrypcje. Pierwsza z nich, poniżej ornamentu geometrycznego, to napis w postaci IN•GOUD, określający miejsce wyrobu przedmiotu – holenderską Goudę. Inskrypcja taka często występuje na cybuchach fajek [Mikłaszewicz

Ryc. 9. Wybrane główki fajek ze stanowiska 43 w Gdańsku. Fot. M. Korszański

Fig. 9. Selected clay pipe bowls from site 43 in Gdańsk. Photo by M. Korszański

Ryc. 10. Wybrane cybuchy fajek ze stanowiska 43 w Gdańsku. Fot. M. Korszański

Fig. 10. Selected clay pipe stem fragments from site 43 in Gdańsk. Photo by M. Korszański

1993: 285, ryc. b–d; 1995: 346, ryc. 10 a–c; Zimmermann 1994: 32–36]. Druga z inskrypcji to sygnatura wytwórcy: L VD SWA, niestety, nie udało mi się rozszyfrować jego nazwiska.

Podsumowanie

Okazy wyrobów fajczanych ze stanowiska 43 w Gdańsku są przedmiotami licznie występującymi na nowożytnych stanowiskach archeologicznych.

Fajki takie stawały się coraz bardziej popularne na przestrzeni XVIII i XIX wieku ze względu na taniejący tytoń i spadającą cenę samych fajek. Wśród naszych znalezisk, z dużym prawdopodobieństwem, trzy spośród nich możemy zakwalifikować jako fajki holenderskie (1012, 1013, 1085). Również oba cybuchy możemy określić jako produkt holenderski (nr kat. 1078, 1086). Natomiast jedna z główek (kat. 1010) prawdopodobnie była produktem lokalnym. W pozostałych przypadkach z powodu zniszczeń sygnatur bądź ich braku nie możemy ustalić pochodzenia przedmiotu.

Znalezione fajki są wyrobami późnymi. Brak egzemplarzy wczesnych: siedemnastowiecznych. Główkę fajki o kat. 1013 określono na drugą do czwartej ćwierci XVIII wieku; na pierwszą połowę XVIII wieku bądź początek XIX wieku wydatowano fajkę o nr kat. 1085. Chronologię fajki o nr kat. 1010 możemy określić, na podstawie kształtu główki, jedynie w przybliżeniu: od połowy XVIII do końca wieku XIX.

Bibliografia:

- Akerhagen A.
1988 Fajki kredowe, Stockholm 1985. *Dawna Fajka Gliniana* 1, 25–28.
- Duco D.H.
1982 *Merken van Goudse pijpmerken 1660–1940*, Lochen.
- 1987 *De nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*, Leiden.
- Geselschap J.
1972 *Goudse Pijpmerken 1724–1881*.
- Głosik J.
1974 Fajki gliniane z miejscowości Kalinowo, pow. Ostrów Mazowiecki. *Wiadomości Archeologiczne*.
- Helbers G.C., Goedewaagen D.A.
1942 *Goudsche Pijpen*, Amsterdam.
- Lisowa E.
1983 Zbiór fajek odkrytych podczas badań ratowniczych na trasie W–Z we Wrocławiu. *Silesia Antiqua* 25, 125–138.
- Mikłaszewicz D.
1993 Fajki z wraków zalegających na dnie Zatoki Gdańskiej. *Pomerania Antiqua* XV, 265–299.
- 1995 Fajki z badań archeologicznych w Toruniu. *Pomerania Antiqua* XVI, 329–356.
- Witkowska T.
1989/1990 Manufaktura fajek glinianych z Rościna, gmina Myślibórz. *Materiały Zachodniopomorskie* XXXV/VI, 283–300.
- Zimmermann E.
1992 *Wybrane zagadnienia z dziejów fajki glinianej*, Gdańsk.
- 1994 *Fajki gliniane*, Gdańsk.
- Żurowski K.
1951 Fajki gliniane. *Ochrona Zabytków* 4 (1–2), 39–57.

Michał Korszański

Clay pipes

This is a report on the clay pipe assemblage recovered from site 43 in Gdańsk. Six clay pipe bowls (two with partially extant stems) and 25 clay pipe stem fragments were discovered in Gdańsk's Main Town. The introduction to this article presents a brief outline of current research into clay pipes. This is followed by a description of the clay pipe finds recovered from this site, giving details of their condition, form, shape, quantity, etc. Bowls and stem fragments are presented separately. These descriptions are accompanied by illustrations depicting the forms and types of maker's mark and decoration found on the artefacts under discussion.

Clay pipes were decorated with geometric motifs in the form of various bands of triangles, rectangles, squares and lines which were impressed in the soft clay using a roller stamp. In contrast, stems were circumscribed with decorative motifs.

Maker's marks featured on the heel of the pipe – on its spur and sides, and on the stem in the guise of running inscriptions. They stipulated the place or production centre where the pipe had been made, whilst a maker's marks on the stem often gave the name of the maker himself. Discussion of these marks is based on the typology of clay pipe maker's marks compiled by D. H. Duco. Using this typology it is clear that the clay pipes recovered from the meat stalls are late products. There are no early, 17th-century, examples. The clay pipe bowls date from between 1750–1800 to the end of the 19th century.

Michał Korszański – magister archeologii, badacz niezależny; zainteresowania badawcze: archeologia miast, konserwacja zabytków wykonanych ze skóry, a także analiza zabytków z bursztynu, kamienia oraz fajek. E mail: m.korszanski@gmail.com

Zabytki bursztynowe*

W trakcie ratowniczych badań na stanowisku 43 odnaleziono między innymi niewielką ilość przedmiotów bursztynowych. Są to dwa paciorki, dwa półprodukty oraz duży zbiór nieobrobionego bursztynu.

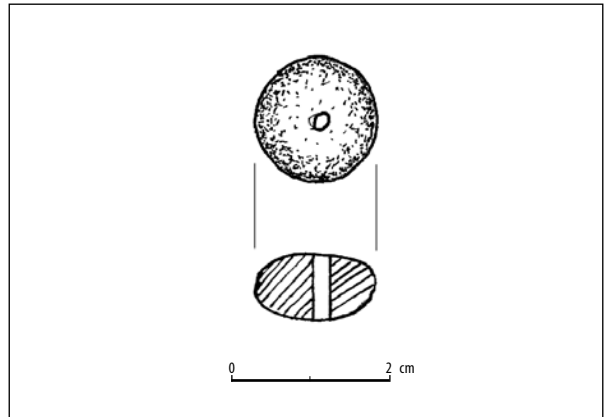
Problematykę bursztynu w literaturze podejmowano dosyć często. Omawiano jego rolę w epoce kamienia [Gula 1977; Mazurowski 1983], żelaza [Malinowski 1985; Bukowski 1993], czy we wczesnym średniowieczu [Wiatrolik 1957; Bukowska-Gedigowa 1984] oraz jego wykorzystanie w rzemiośle [Tabaczyńska 1959]. Tematykę tę podejmowano także w odniesieniu do Gdańska, skupiając się jednak na materiale wczesnośredniowiecznym [Wapińska 1967, 1993; Lepówna 1992; Gierłowski 1999].

Materiał bursztynowy ze stanowiska 43 w Gdańsku to najprawdopodobniej bursztyn bałtycki.

Paciorki

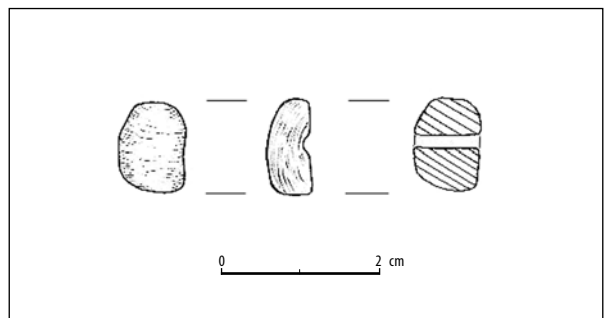
Pierwszy z dwu paciorków (nr kat. 1008, ryc. 1, ryc. 6/1), o grubości 9 mm i średnicy 16 mm, ma jeden przewiercony otwór o średnicy 2 mm; jego waga to 1,325 g. W płaszczyźnie górnej¹ przedmiotu są trzy płytkie zagłębienia powstałe w sposób naturalny, które w czasie obróbki nie zostały do końca wyszlifowane; natomiast powierzchnia dolna jest zniszczona – porysowana i chropowata. Stan zachowania zabytku można określić jako dobry.

Drugi egzemplarz, bardzo niewielkich rozmiarów (waga 0,057 g – kat. 1900, ryc. 2, ryc. 6/2), zachował się fragmentarycznie (w ok. 30%). Pierwotnie miał on przewiercony na wylot otwór o średnicy 0,1 cm. Zachowana długość paciorka wynosi

Ryc. 1. Paciorek. Kat. 1008. Rys. P. Makuła

Fig. 1. Bead. Cat. no. 1008. Drawing by P. Makuła

Ryc. 2. Paciorek. Kat. 1900. Rys. P. Makuła

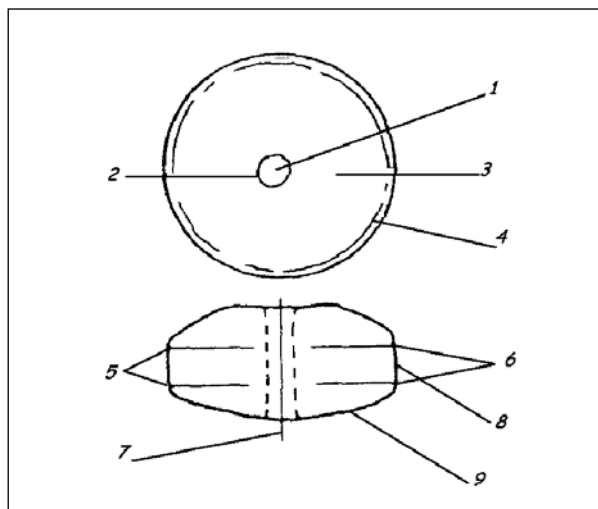
Fig. 2. Bead. Cat. no. 1900. Drawing by P. Makuła

0,6 cm, a szerokość 0,3 cm. Przełamanie występuje na osi otworu. Wydaje się, że uległ on zniszczeniu w czasie użytkowania, a nie obróbki, ponieważ jego powierzchnia zewnętrzna jest wyszlifowana, co znamionuje, że przedmiot ten był już gotowym wyrobem.

Paciorki zostały wykonane na tokarce. Taka technika obróbki na pewno znana była w Gdańsku już we wczesnym średniowieczu [Wapińska 1967].

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

¹ Terminologia została przedstawiona na ryc. 3.

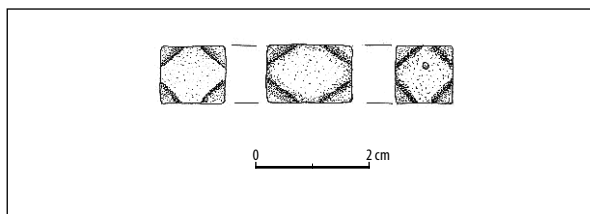
Ryc. 3. Schemat paciorka wzorcowego (wg Przemysława Wielowiejskiego): 1 – otwór; 2 – krawędź otworu; 3 – płaszczyzna górna; 4 – bruzda w płaszczyźnie górnej (dolnej); 5 – bruzdy dookólne w płaszczyźnie bocznej; 6 – krawędzie (górną, dolną); 7 – oś środkowa; 8 – płaszczyzna boczna; 9 – płaszczyzna dolna [za: Wapińska 1993]

Fig. 3. Diagram of a standard bead (after P. Wielowiejski). 1 – hole; 2 – hole margin; 3 – upper face; 4 – groove in upper (lower) face; 5 – circumscribing groove in lateral face; 6 – margins (upper, lower); 7 – central axis; 8 – lateral face; 9 – lower face

Prócz paciorków, odnaleziono także dwa półprodukty bursztynowe, z których – możemy to stwierdzić z dużą pewnością – miały powstać paciorki.

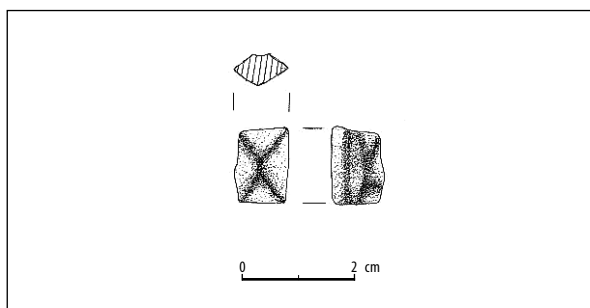
Pierwszy (kat. 1902, ryc. 4, ryc. 6/4) ma formę prostopadłościanu z regularnie ściętymi krawędziami na ok. 1/3 długości krawędzi po każdym z boków. Powoduje to, że przekrój poprzeczny na osi środkowej jest niemal kwadratowy, a przy bokach ośmiokątny. Długość zabytku wynosi 1,5 cm, szerokość 1–1,1 cm, a waga 1,625 g. Po jednej stronie na bocznej ścianie wywiercony został okrągły otwór o średnicy 0,2 cm.

Drugi półprodukt (kat. 1901, ryc. 5, ryc. 6/3), zachowany w ok. 50%, ma formę bursztynowego „oczka”. Po jednej stronie jest wyszlifowany w kształt stożka o wysokości 0,4 cm; po drugiej zachował się fragment otworu – przewierconego na wylot – o średnicy 0,25 cm. Zabytek przełamany jest wzdłuż osi otworu. Długość zachowana wynosi 1,3 cm, a szerokość 0,9 cm.

Ryc. 4. Półprodukt. Kat. 1902. Rys. P. Makuła

Fig. 4. Product blank. Cat. no. 1902. Drawing by P. Makuła

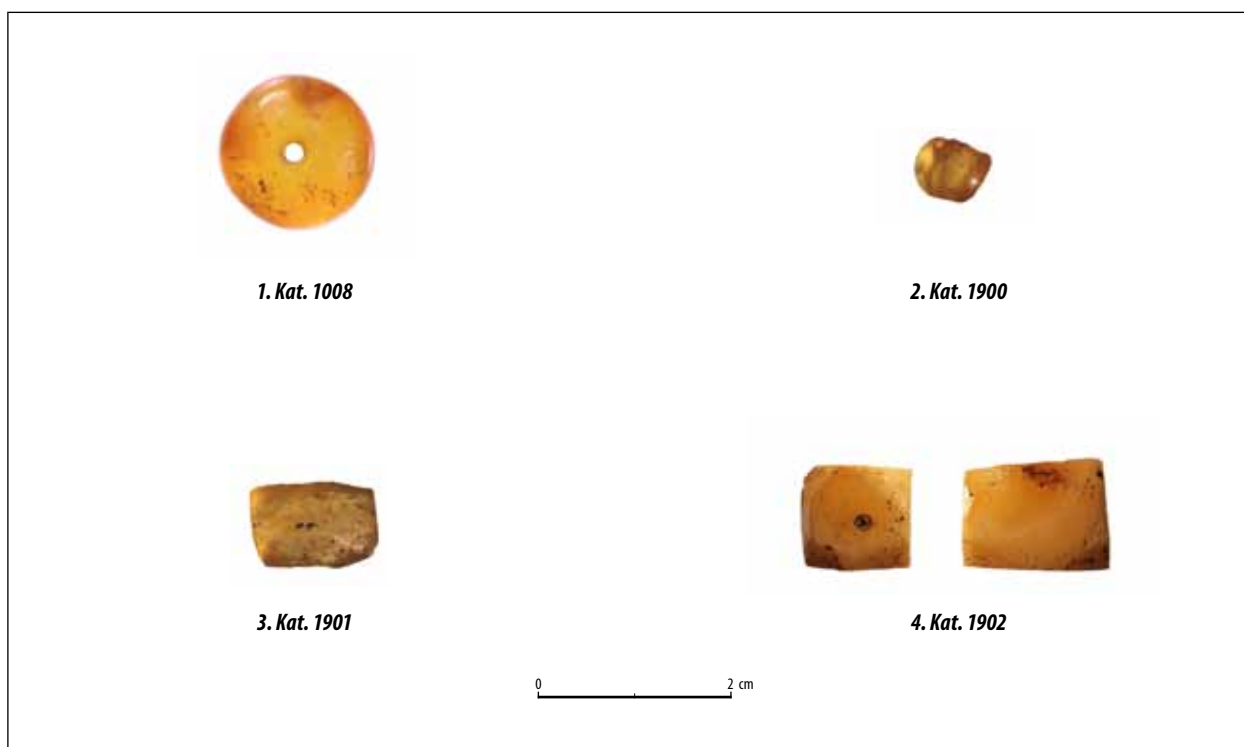
Ryc. 5. Półprodukt. Kat. 1901. Rys. P. Makuła

Fig. 5. Product blank. Cat. no. 1901. Drawing by P. Makuła

Oba półprodukty są zapewne materiałem, z którego miano wykonać bursztynowe paciorki. Element pierwszy (kat. 1902) nie został ukończony z niewiadomych przyczyn. Zarówno ścięcia krawędzi bocznych, jak i próba nawiercenia otworu przelotowego świadczą o tym, że był on wstępnie przygotowany do dalszej obróbki na tokarce. Zaniechano jednak wykończenia przedmiotu. Drugi (kat. 1901) natomiast ma wyszlifowaną i uformowaną powierzchnię zewnętrzną w formie stożka, jednak prawdopodobnie w czasie obróbki pękł wzdłuż osi otworu.

Półwytwory, jako materiał bursztynowy, który uległ zniszczeniu w czasie obróbki lub zaniechano jego dalszego obrobienia, są bardzo częstym znaleziskiem. Surowiec bursztynowy często stanowi znaczny odsetek ogółu materiału bursztynowego na stanowisku archeologicznym [Wapińska 1993: 59, 66, ryc. 2].

Prócz wytworów i półproduktów bursztynowych, w trakcie prac archeologicznych odkryto interesujący zespół bursztynów w jednym kramie jatek mięsnych (ryc. 7). Jest to niezwykle liczny zbiór nieobrobionych bursztynów o nieregularnych kształ-

Ryc. 6. Przedmioty bursztynowe ze stanowiska 43 w Gdańsku. 1, 2 – paciorki, 3, 4 – półwytwory. Fot. M. Korszański

Fig. 6. Amber artefacts from site 43, Gdańsk. 1, 2 – beads, 3, 4 – blanks. Photo: M. Korszański

tach i rozmiarach – od niewielkich, ok. jednomilimetrych opiłków, po egzemplarze o średnicy 5 cm. W trzech warstwach zalegało 498 bursztynów; wszystkie one należą do III poziomu osadniczego.

Zostały znalezione w narożniku oraz w beczce 18 jatki ław mięsnych. Nie stwierdzono jednak, że w kramie tym mogła być pracownia burszty-niarska lub prowadzony byłby handel przedmiotami bursztynowymi. Brak znalezisk w pobliżu (jak i w kramie) gotowych produktów bursztynowych, narzędzi do ich obróbki, jak i sam charakter jatek wyklucza występowanie w tym miejscu takiego rodzaju rzemiosła.

Chronologia

Jeden paciorek (nr kat. 1008) zalegał w przejściu między rzędami jatek, w warstwie przemieszanego żwiru i kamieni. Chronologię tego poziomu osadniczego i tej warstwy ustalono na lata od 1367 do ok. 1516 roku. Drugi paciorek (nr kat. 1900) był w wypełnisku wkopu pod ściany ciągu jatek I i II rzędu, rów-

nież datowanej na okres od 1367 do ok. 1516 roku. Pozostały zbiór bursztynów zalegał w starszych poziomach osadniczych. Zabytki o nr. kat. 1901 i 1902 występowały w warstwie użytkowej i akumulacyjnej zaplecza domu V. Warstwa ta narastała w ciągu fazy B II poziomu osadniczego oraz przez III poziom osadniczy, jej chronologia została określona na lata od około 1344 do 1367 roku.

Zespół nieobrobionych bursztynów występował w narożniku jatki 18, w warstwie użytkowej. Chronologia zbioru tych bursztynów została określona na lata od 1346–1347 do 1367 i przyporządkowana do III poziomu osadniczego.

Podsumowując, mamy do czynienia z niewielkim nagromadzeniem zabytków bursztynowych na stanowisku kramów mięsnych. Najciekawszym znaleziskiem wydaje się być zbiór nieobrobionego bursztynu w znacznej ilości, którego przeznaczenia nie udało mi się niestety ustalić. Jednak materiał ten może być dobrym punktem wyjściowym dla dalszego opracowania zabytków bursztynowych z obszaru średniowiecznego Gdańska.

Ryc. 7. Wybrane egzemplarze z zespołu bursztyków znalezionych w jacie 18. ciągu ław mięsnych. Fot. M. Korszański

Fig. 7. Selected artefacts from the amber assemblage recovered from meat stall no. 18. Photo: M. Korszański

Bibliografia:

- Bukowska-Gedigowa J.
1984 Wyroby bursztynów z Opola–Ostrówka. W: B. Gediga (red.), *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria – Wyroby bursztynowe*, Prace Komisji Archeologicznej 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 113–151.
- Bukowski Z.
1993 Tak zwany szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza w Międzyrzeczu Łaby i Wisły w świetle skarbów z importami i bursztynem. W: F. Rożnowski (red.), *Miscellanea Archaeologica Thodaeo Malinowski dedicata*, Słupsk–Poznań, 73–94.
- Gierłowski W.
1999 *Bursztyn i gdańscy bursztynnicy*, Gdańsk.
- Gula M.
1977 Bursztynowa plastyka figuralna epoki kamienia w Polsce. *Archeologia Polski* 22.
- Lepówna B.
1992 Pracownie bursztynnicze w południowo-wschodnim rejonie gdańskiego grodu na przełomie X–XI wieku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 16, 209–220.
- Malinowski T.
1985 Problem eksportu bursztynu bałtyckiego we wczesnej epoce żelaza. *Słupskie Prace Humanistyczne* 4.
- Mazurowski R.F.
1983 Bursztyn w epoce kamienia na ziemiach polskich. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 5, 5–134.
- Tabaczyńska E.
1959 Obróbka metali nieżelaznych, rogu i kości oraz bursztynu we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu. W: W. Łosiński, E. Tabaczyńska, *Z badań nad rzemiosłem we wczesnośredniowiecznym Kołobrzegu*, Poznań.
- Wapińska A.
1967 Materiały do wczesnośredniowiecznego bursztyniarstwa gdańskiego. W: *Gdańsk Wczesnośredniowieczny* VI, 83–100.
1993 Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym bursztyniarstwem gdańskim (X–XIII w.). *Pomerania Antiqua* XV, 57–73.
- Wiatrolik E.
1957 Wczesnośredniowieczne bursztyniarstwo na Pomorzu. *Z Otchłani Wieków* 23, 326–333.

Michał Korszański

Amber artefacts

This article discusses amber finds from site 43 in Gdańsk. Two beads, two product blanks and large amounts of unworked amber were discovered here. The beads had been made on a lathe, while the blanks probably represent pieces which were destined to be turned into beads. One of the blanks was left unfinished for no obvious reason. The bevelling of the edges and the attempt to drill a hole through this piece both indicate that it was being prepared for turning on a lathe. The other product blank has a polished outer surface was shaped into a conical form; however, it probably split lengthways whilst it was being worked.

In addition to the beads and blanks, an interesting amber assemblage was recovered in one of the meat stalls (Pl. II). It comprises an unusually large number of unworked pieces of irregular size and shape – from small chips of *c.* 1 mm to fragments of up to 5 cm in diameter. They were discovered inside a barrel in the corner of meat stall no. 18; however, no evidence was noted for the existence of an amber workshop at this stall, nor was there any sign of amber having been traded there. This amber assemblage has been dated to the period between 1344 and 1516 based on stratigraphic evidence. A bibliography is provided at the end of the article.

Michał Korszański – magister archeologii, badacz niezależny; zainteresowania badawcze: archeologia miast, konserwacja zabytków wykonanych ze skóry, a także analiza zabytków z bursztynu, kamienia oraz fajek. E mail: m.korszanski@gmail.com

MICHAŁ KORSZAŃSKI

Pruszcz Gdański

Wyroby kamienne*

W skład przedmiotów kamiennych odnalezionych w trakcie badań przeprowadzonych w obrębie miejskich parcel: Św. Ducha 43, 44, 45, 46 i dawnych jatek mięsnych wchodzi 26 osełek, 1 krążek z przewierconymi na wylot dwoma otworami oraz 1 płyta posadzkowa z otworem – wylotem kanału – na ciepłe powietrze od pieca typu *hypocaustum*. Wszystkie osełki oraz krążek kamienny pochodzą z obszaru występowania kramów jatek mięsnych, z warstw wstępnie określonych na XIV–XVI wiek. Płyta natomiast została odnaleziona w parceli Św. Ducha 45, jako – wykorzystany wtórnie – element posadzki w kamienicy datowanej na XVI wiek.

Płyta posadzkowa

Element ten został zidentyfikowany jako płyta posadzkowa z otworem grzewczym na wylot ciepłego powietrza od pieca typu *hypocaustum* (ryc. 8/1, nr kat. 1007).

Kamień, porowaty z obu stron, zachowany jest w niecałych 50%. Dł. ok. 36–37 cm, szer. zach. max. 22 cm, min. 16 cm, grub. max. 11 cm, min. 9,5 cm, śred. otworu grzewczego 10 cm, wręb na pokrywkę – szer. 1,5 cm, głęb. 0,5 cm. Nie udało się ustalić surowca, z którego była wykonana niezachowana pokrywka, jednak na podstawie analogii można się domyślać, że mogła być kamienna, metalowa lub ceramiczna [Augustyniak 1990].

Płyta odnaleziona na parceli Św. Ducha 45 została wtórnie wykorzystana jako element posadzki w kamienicy z XVI wieku. Pierwotnie była ona prawdopodobnie elementem pieca typu *hypocaustum*, którego zarówno budowa, jak i sposób działania zostały

omówione już w literaturze [m.in. Augustyniak 1990: 264; Lepik-Kopaczyńska 1955: 113; Tomala 1986: 282; Pospieszna 2002]. Przy założeniu, że hypokaustyczny system grzewczy zainstalowany był w domu mieszczkańskim, stwierdzić trzeba, że jest to stosunkowo rzadkie znalezisko, ponieważ tego typu urządzenia były stosowane zazwyczaj w klasztorach i zamkach [Dymek 1995: 63]. Jedynym znanym z ziem polskich piecem *hypocaustum* zarejestrowanym w kamienicy jest urządzenie z domu przy ulicy Więziennej 10 we Wrocławiu [Buśko 1999: 42].

Zabytki płyt posadzkowych z otworami grzewczymi nie należą do rzadkości. Egzemplarze takie znane m.in. z Wrocławia, Wlenia, Gniewoszowa [Buśko 1995: 158] czy Dobczyc [Kwaśniewska 2001: 116].

Na stanowisku nie odkryto natomiast śladów konstrukcji pieca typu *hypocaustum*.

Krążek

Fragment krążka kamiennego (nr kat. 1899, ryc. 1, ryc. 8/2), z przewierconymi na wylot dwoma otworami, znaleziono w warstwie niwelacyjnej jatek 11–17, datowanej na okres od 1346–1347 do 1367 roku. Przedmiot ten zachował się w ok. 30%; pierwotnie jego powierzchnia była zaokrąglona i mogła być kształtu owalnego. Zachował się w całości jeden z otworów krążka, drugi natomiast fragmentarycznie, przedmiot ułamany jest akurat na jego osi. Powierzchnia krążka porowata i silnie zniszczona. Długość zachowana zabytku wynosi 5,9 cm, a szerokość waha się od 2,8 do 3,6 cm. Średnica zachowanego otworu wynosi 0,8 cm (strona frontowa) do 0,95 cm

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

(strona wewnętrzna). Średnica otworu zachowanego fragmentarycznie wynosi 0,9 cm.

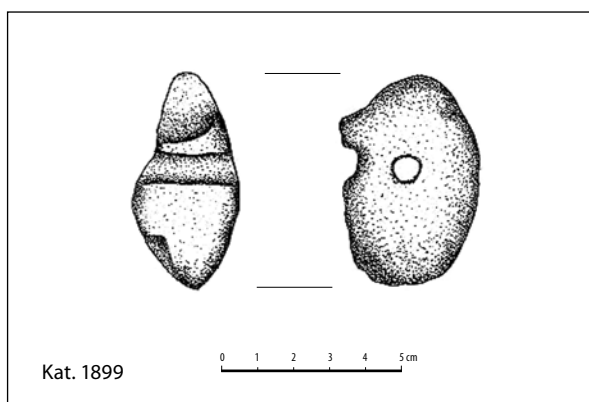
Dosyć trudne wydaje się określenie, do jakich celów mógł służyć ten przedmiot. Niestety, zachował się jedynie jego fragment, co jeszcze bardziej utrudnia analizę. Raczej nie jest to przęślik, gdyż były one mniejszych rozmiarów i miały jeden otwór przelotowy. Na przykład dla wczesnośredniowiecznych zabytków z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu największe przęśliki miały średnicę do 3,6 cm oraz wysokość do 1,9 cm [Kaźmierczyk 1990: 190]. Nie służył również zapewne jako przycisk – narzędzie do ubijania i wyciskania soków oraz do konserwacji warzyw, gdyż tu z kolei był za mały. Takie krążki miały średnicę większą: ok. 30–40 cm i średnicę otworu ok. 3–7 cm [Kaźmierczyk 1990: 194–195]. Być może krążek z jatek mięsnych był jednym z elementów warsztatu tkackiego lub służył jako ciężarek nieznaney nam konstrukcji.

Osełki

Literatura na temat średniowiecznych osełek jest niestety bardzo skromna. Omawiane są na marginesie innych znalezisk z kamienia [Kaźmierczyk 1990], jako pojedyncze odkrycia [Hilczerówna 1960; Kostrzewski 1947] lub kolekcje przedmiotów [Wiśniewski 1999]. Brak jest natomiast pracy monograficznej, omawiającej ten typ zabytków w sposób wyczerpujący.

Osełki to narzędzia kamienne, służące do ścierania lub szlifowania przedmiotów użytkowych, głównie metalowych. Wykorzystywane mogły być też do czyszczenia rdzy z metali, osadów z metali kolorowych, rogu i drewna, jak i czyszczenia ran i skóry ludzkiej [Kaźmierczyk 1990: 123]. Opisując zabytki wykorzystano metodę analityczno-porównawczą. Wzięto pod uwagę ślady określające sposób użytkowania przedmiotu, starano się też określić cechy formalne zabytków: przekrój poprzeczny, kształt przedmiotu, uformowanie powierzchni, sposób ukształtowania boków i końców zabytków.

Przedmiotem naszych badań jest 26 osełek o różnym stopniu zachowania i stanie użytkowania (tab. 1). Analizowane przedmioty charakteryzują się

Ryc. 1. Krążek kamienny. Rys. P. Makuła

Fig. 1. Stone ring. Drawing by P. Makuła

dobrym stanem zachowania. Nie uległy one zbyt silnym deformacjom czy zniszczeniom (prócz tych powstałych w wyniku użytkowania). W większości osełek nie zachowała się jednak cała ich długość. Niewielka liczba odkrytych zabytków utrudnia klasyfikację czy wydzielenie odmian. Jednakże wyodrębnienie jakichkolwiek typów miałoby na celu jedynie ułatwienie przyporządkowania danych egzemplarzy zabytków, wydaje się bowiem, że typologia osełek nie dałaby nam podstaw do rzetelnego określania chronologii.

Katalog – wg kształtów

1. Wielościenne o nieregularnych kształtach. Duże deformacje i pofałdowania ze wszystkich stron przedmiotu. Dł. zach. 20,5 cm, szer. 3,3 cm, grub. 2,8 cm. Nr kat. 1000.
2. Klepsydrowata. Z jednej ze stron ułamana. Silne przewężenie przy jednym z końców, spowodowane intensywnym ścieraniem. Boki zaokrąglone. Dł. zach. 14,1 cm, szer. max. 3,1 cm – min. 1,8 cm, grub. max. 2,5 cm – min. 1,6 cm, śred. przewężenia 1,3 cm. Nr kat. 1001.
3. Prostopadłościenna. Zachowana cała powierzchnia osełki, niewielkie ubytki w części przykrawędnej. Nierównomiernie starta, na jednej ze stron widoczne są rysy ułożone pod kątem 45 stopni. Dł. ogólna 9,9 cm, szer. 1,6 cm, grub. 1,2 cm. Nr kat. 1002.
4. Prostopadłościenna o przekroju trapezowym. Krawędzie i końce zaokrąglone. Stan zachowa-

nia dobry. Powierzchnia starta równomiernie na całej powierzchni. Przy jednym z boków niewielki ubytek. Po obu stronach narzędzia na jego powierzchni niewielkie, płytkie rowki: 1 – dł. 7 cm, szer. 0,7 cm; 2 – dł. 6,5 cm, szer. 0,6 cm. Dł. ogólna 8,8 cm, szer. 3,1 cm, grub. 2,8 cm. Nr kat. 1003.

5. Wielościenna o nieregularnych kształtach, o jednym z boków łukowatym, a drugim prostym. Osełka złamana przy jednym z końców, silnie starta z jednej strony. Posiada ubytek o dł. 3 cm i szer. 1,5 cm w części przykrawędnej. Powierzchnia użytkowa nierównomierna. Dł. zach. 12,9 cm, szer. 4,2 cm, grub. max. 2,2 cm – min. 0,8 cm. Nr kat. 1004.

6. Płytkowata. Zachowana cała powierzchnia oselki, są jednak przełamania w częściach przykrawędnych, jak i na obu końcach przedmiotu. Dł. ogólna 26 cm, szer. 5,5 cm, grub. 2,6 cm. Nr kat. 1005.

7. Płytkowata. Stan zachowania dobry, powierzchnie starte dosyć silnie, ale równomiernie. Dwa płytkie rowki po obu stronach płaszczyzn pracujących: 1 – dł. 6 cm, szer. 0,6 cm; 2 – dł. 8,5 cm, szer. 0,4 cm. Brak wyraźnych pofałdowań powierzchni. Dł. zach. 19,9 cm, szer. 3,8 cm, grub. 2,2 cm. Nr kat. 1006.

8. Płytkowata. Zachowany fragment ma kształt spłaszczonego prostopadłościanu, krawędzie boczne zaokrąglone, ostra krawędź w miejscu przełamania. Zagładzenia obu płaszczyzn części pracujących. Dł. zach. 7,7 cm, szer. 5,6 cm, grub. 0,7–1,0 cm. Kat. 1885.

9. Płytkowata. Z jednej strony ułamana, z drugiej o końcu zaokrąglonym. Krawędzie boczne starte, przez co przekrój poprzeczny owalny. Powierzchnia użytkowa równomiernie zużyta, część pracująca to cztery ściany oselki, mniejsze przy końcu przedmiotu (tam osełka grubsza i szersza). Dł. zach. 8,6 cm, szer. 2,8–3,9 cm, grub. 1,1–1,6 cm. Kat. 1884.

10. Płytkowata o niewielkiej grubości. Krawędzie boczne zaokrąglone. Boki po obu stronach w wyniku użytkowania starte na części swej długości (ok. $\frac{1}{2}$), łukowatego kształtu. Przekrój poprzeczny prostokątny. Dł. zach. 20,9 cm, szer. 2,8 cm, grub. 1,0–1,4 cm. Kat. 1883.

11. Płytkowata, o bocznych krawędziach równoległych. Cechuje się małą grubością przy stosunkowo dużej długości. Osełka ułamana w cieńszej części na-

rzędzia. Zakończenia – górne i dolne – zaokrąglone. Przekrój poprzeczny zdeformowany przez silne zagładzenie powierzchni, w części grubszej prostokątny, w cieńszej – soczewkowaty. Dł. zach. 22 cm, szer. 5,2–6,6 cm, grub. 0,6–2,2 cm. Kat. 1886.

12. Walcowata. Z jednej strony ułamana – tam koniec o ostrych krawędziach, drugi zaokrąglony. Powierzchnia pofałdowana, niezbyt silnie użytkowana, w przekroju okrągła. Średnica 2,6 do 3,2 cm. Kat. 1880.

13. Kształt prostopadłościanu, ułamana. Wszystkie cztery ściany były częściami pracującymi, ale jeden z boków był silniej użytkowany niż pozostałe. Krawędzie zaokrąglone. Przekrój poprzeczny oselki jest prostokątny. Niewielkie deformacje powierzchni. Dł. zach. 15,5 cm, szer. 6,0–7,5 cm, grub. 3,5 cm. Kat. 1882.

14. Prostopadłościenna. Przekrój poprzeczny po jednej stronie jest prostokątny, przechodzący w trójkątny w drugim końcu oselki. Spowodowane to jest nierównomiernym użytkowaniem powierzchni. Ułamana z obu stron – krawędzie przełomów ostre. Trzy części pracujące – obie płaszczyzny i jeden z boków. Dł. zach. 12 cm, szer. 3,0 cm, grub. 1 boku – 1,8 cm, 2 boku – 1,1 cm. Kat. 1881.

15. Płytkowata, o niewielkiej grubości. Mocno starta w części środkowej, użytkowane cztery boki przedmiotu, krawędzie dosyć ostro zarysowane, rozszerza się przy końcu. Przekrój poprzeczny prostokątny. Dł. zach. 15,5 cm, szer. od 2,5 cm (środek – przewężenie) do 4,0 cm, grub. 0,8–2,0 cm. Kat. 1887.

16. Płytkowata, o krawędziach bocznych zaokrąglonych. Przekrój poprzeczny prostokątny, przewężenie w środkowej części narzędzia spowodowane intensywniejszym w tym miejscu użytkowaniem. Dł. całkowita 21,6 cm, szer. od 3,0 (przewężenie) do 4,5 cm, grub. 1,5–1,9 cm. Kat. 1888.

17. Fragment oselki w przekroju prostokątny, ułamany z obu stron. Starte cztery ściany oselki, z tym, że jedna płaszczyzna silniej użytkowana. Porowata i pokryta bruzdami powierzchnia. Dł. zach. 9,9 cm, szer. 2,6–3,1 cm, grub. 1,3 cm. Kat. 1889.

18. Płytkowata, ułamana z obu końców. Przekrój prostokątny, krawędzie zaokrąglone, końce ostro zakończone w miejscu ułamania, cała powierzchnia

osełki równomiernie zużyta. Dł. zach. 11 cm, szer. 2,5 cm, grub. 1,0 cm. Kat. 1890.

19. Długa i wąska o kształcie płytki. W przekroju prostokątna, ułamana, krawędzie zaokrąglone, po jednej ze stron płaszczyzny niewielkie bruzdy. Dł. zach. 22 cm, szer. 3,2 cm, grub. 0,8–1,6 cm. Kat. 1891.

20. Prostopadłościenna. W przekroju prostokątna. Ułamana prawdopodobnie z obu końców, część pracująca to jedna płaszczyzna osełki. Dł. zach. 17 cm, szer. 3,5 cm, grub. 2,2 cm. Kat. 1898.

21. Niewielka osełka prostopadłościenna. Ułamana z jednej strony, o krawędziach ostro zarysowanych. W przekroju prostokątna, zagładzenia równomierne. Ok. 1 cm od jednego z końców, po obu stronach płaszczyzn, niewielkie, okrągłe zagłębienia: po jednej stronie o śred. 2 mm, po drugiej – 4 mm. Dł. zach. 7,8 cm, szer. 2,1 cm, grub. 1,4 cm. Kat. 1892.

22. Prostopadłościenna, w przekroju prostokątna, a nawet kwadratowa. Jeden z końców ułamany, tam przełom z ostrymi krawędziami, drugi zaokrąglony. Użytkowane cztery strony płaszczyzn, część środkowa

bardziej zużyta. Dł. zach. 8,4 cm, szer. 1,4–1,6 cm, grub. 1,1–1,6 cm. Kat. 1893.

23. Osełka prostopadłościenna o równoległych bokach. Z jednej strony ułamana, z drugiej zakończenie półokrągłe. Krawędzie ostre, przekrój poprzeczny prostokątny, niewielkie pofałdowania powierzchni. Dł. zach. 15 cm, szer. 2,1–2,3 cm, grub. 1,5–1,8 cm. Kat. 1894.

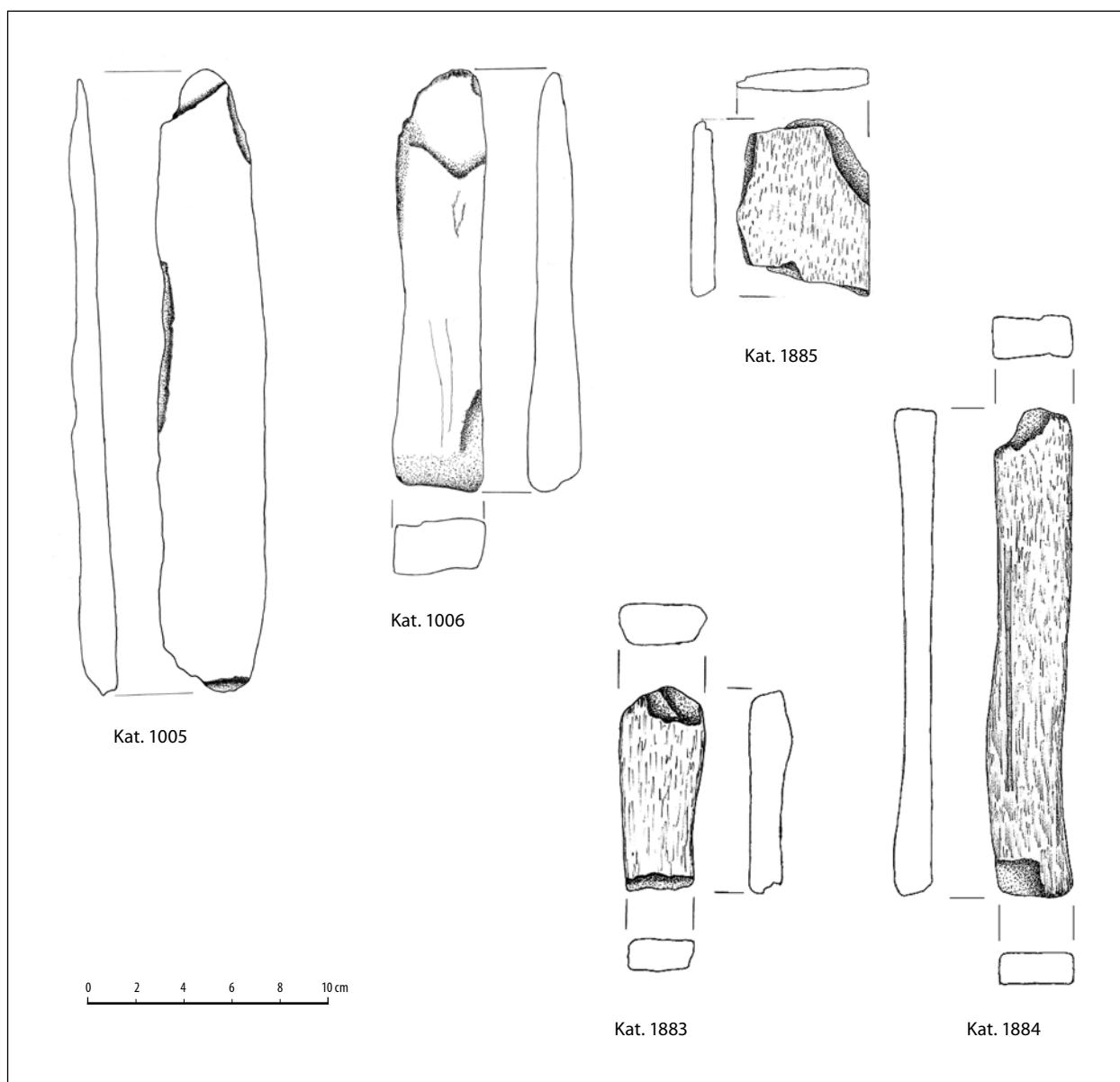
24. Prostopadłościenna, ułamana z obu stron. Krawędzie zaokrąglone, powierzchnie pracujące to jedna z płaszczyzn i jeden krótszy bok. Krawędzie równoległe, zakończenia prostopadłe do płaszczyzn, przekrój poprzeczny prostokątny. Dł. zach. 21,5 cm, szer. 4 cm, grub. 2,4–3,4 cm. Kat. 1895.

25. Opis osełki jw. Dł. zach. 21 cm, szer. 4,5 cm, grub. 1,9–2,7 cm. Kat. 1896.

26. Prostopadłościenna. W przekroju poprzecznym prostokątna, krawędzie boczne równoległe do siebie o ostro zaznaczonych bokach. Powierzchnia pokryta bruzdami, ułamana z obu stron. Dł. zach. 26,8 cm, szer. 2,8–3,9 cm, grub. 2,1–3,1 cm. Kat. 1897.

Tab. 1. Katalog wyrobów kamiennych

L.P.	NR KAT.	LOKALIZACJA	WARSTWA	SZER. (w cm)	GRUB. (w cm)	FORMA	CHRONOLOGIA
1.	1000	Ławy mięsne	571	3,3	2,8	Wielościenna	Po 1367 – do 1516 r.
2.	1001	Ławy mięsne	571	1,8–3,1	1,6–2,5	Klepsydrowata	Po 1367 – do 1516 r.
3.	1002	Ławy mięsne	571	1,6	1,2	Prostopadłościenna	Po 1367 – do 1516 r.
4.	1003	Ławy mięsne	591	3,1	2,8	Prostopadłościenna	Po 1367 – do 1516 r.
5.	1004	Ławy mięsne	1052	4,2	0,8–2,2	Wielościenna	Po 1367 – do 1516 r.
6.	1005	Ławy mięsne	1052	5,5	2,6	Płytkowata	Po 1367 – do 1516 r.
7.	1006	Św. Ducha 43	1101	3,8	2,2	Płytkowata	Po 1367 – do 1516 r.
8.	1880	Ławy mięsne	1673	śred. od. 2,6 do 3,2 cm		Walcowata	1346–1347 do 1367 r.
9.	1881	Ławy mięsne	2410	3,0	1,1–1,8	Wielościenna	brak danych
10.	1882	Ławy mięsne	2566	6,0–7,5	3,5	Wielościenna	1340–1344 r.
11.	1883	Ławy mięsne	2255	2,8	1,0–1,4	Płytkowata	1344–1367 r.
12.	1884	Ławy mięsne	1615	2,8–3,9	1,1–1,6	Płytkowata	Po 1367 – do 1516 r.
13.	1885	Ławy mięsne	2937	5,6	0,7–1,0	Płytkowata	1340–1344 r.
14.	1886	Ławy mięsne	2344	5,2–6,6	0,6–2,2	Płytkowata	1346–1347 do 1367 r.
15.	1887	Ławy mięsne	1675	2,5–4,0	0,8–2,0	Płytkowata	1346–1347 do 1367 r.
16.	1888	Św. Ducha 43	2068	3,0–4,5	1,5–1,9	Płytkowata	1346–1347 do 1367 r.
17.	1889	Ławy Mięsne	1790	2,6–3,1	1,3	Płytkowata	1346–1347 do 1367 r.
18.	1890	Ławy Mięsne	2547 (część N)	2,5	1,0	Płytkowata	1344–1367 r.
19.	1891	Św. Ducha 43	1821	3,2	0,8–1,6	Płytkowata	Po 1367 – do 1516 r.
20.	1892	Ławy Mięsne	1642	2,1	1,4	Prostopadłościenna	1346–1347 do 1367 r.
21.	1893	Ławy Mięsne	1616	1,4–1,6	1,1–1,6	Prostopadłościenna	1346–1347 do 1367 r.
22.	1894	Św. Ducha 43 przejście ław	2068	2,1–2,3	1,5–1,8	Prostopadłościenna	1346–1347 do 1367 r.
23.	1895	Ławy Mięsne	2344	4,0	2,4–3,4	Prostopadłościenna	1346–1347 do 1367 r.
24.	1896	Ławy Mięsne	2359	4,5	1,9–2,7	Prostopadłościenna	1346–1347 do 1367 r.
25.	1897	Ławy Mięsne	2940	2,8–3,9	2,1–3,1	Prostopadłościenna	1335–1340
26.	1898	Ławy mięsne	2410	3,5	2,2	Prostopadłościenna	brak danych

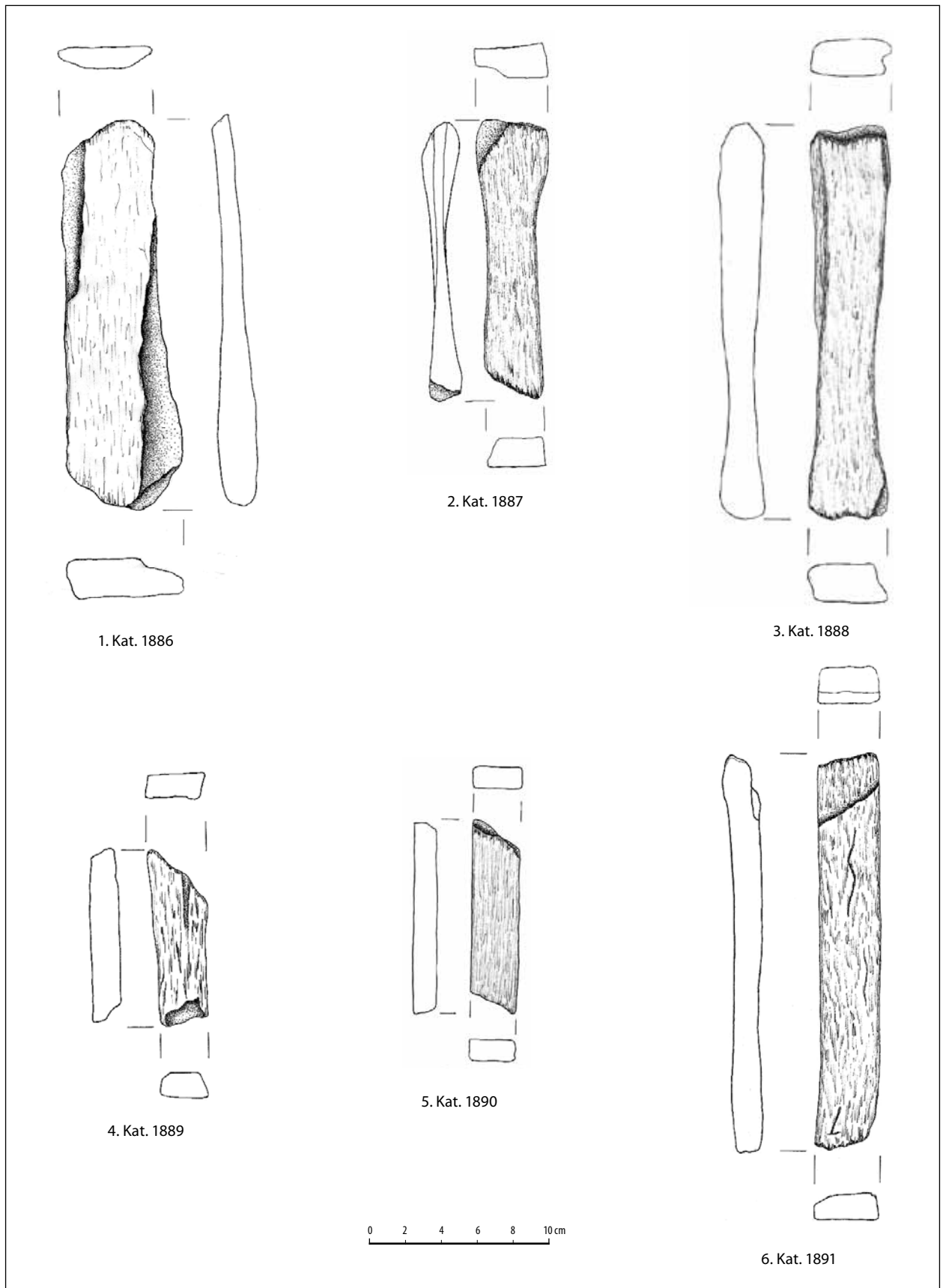
Ryc. 2. Wybór osełek tzw. płytkowatych ze stanowiska 43 w Gdańsku. Rys. P. Makuła

Fig. 2. Selection of slab whetstones from site 43, Gdańsk. Drawing by P. Makuła

W skład naszej kolekcji wchodzi 11 osełek tzw. płytkowatych (ryc. 2, 3; nr kat. 1005 – ryc. 10/2; 1006 – ryc. 10/1; 1883, 1884 – ryc. 11/1; 1885; 1886 – ryc. 10/3; 1887 – ryc. 11/3; 1888; 1889; 1890; 1891 – ryc. 11/2) – to zabytki zaliczone do odmiany I dla osełek z Wrocławia, opracowanych przez Andrzeja Wiśniewskiego [1999]. Mają one formę spłaszczonego prostopadłościanu o krawędziach bocznych ułożonych równolegle względem siebie. Zakończenia przyjmują formę owalną bądź prostokątną. Stosunek szerokości do grubości przedmiotu jest równy lub większy niż 2:1. W prze-

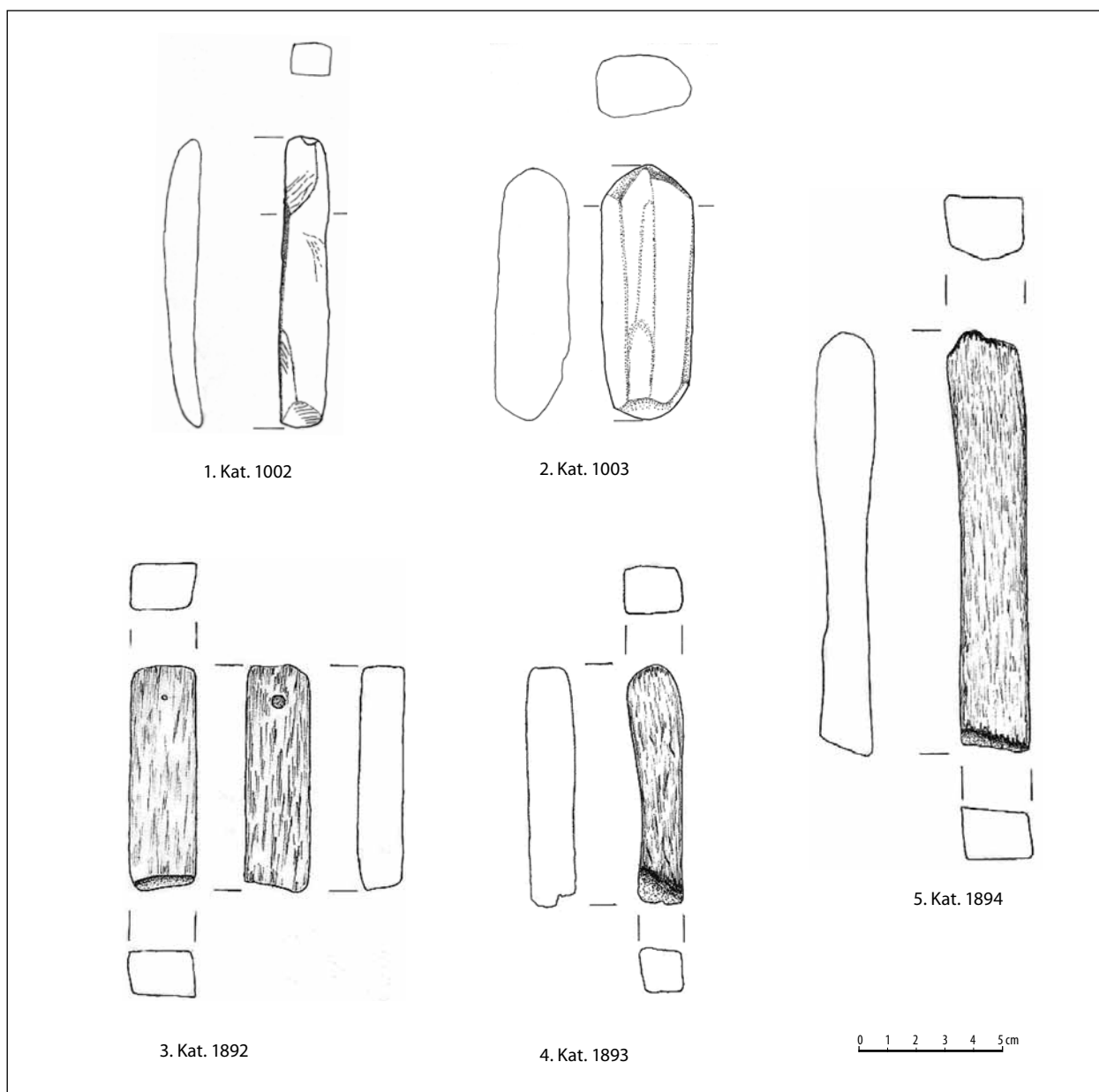
kroju osełki te przyjmują formę prostokątną. W czasie użytkowania tych narzędzi wykorzystywano całą płaszczyznę przedmiotu, przez co zagładzenia są raczej równomierne. Brak zdecydowanych stref pofałdowań, niewielkie jednak występują.

Kolejną grupę tworzą zabytki o formie zbliżonej do prostopadłościanu, w których stosunek szerokości do grubości jest mniejszy niż 2:1 (ryc. 4 i 5; nr kat. 1002 – ryc. 12/1; 1003 – ryc. 12/2; 1892 – ryc. 13/1; 1893 – ryc. 13/2; 1894 – ryc. 12/3; 1895; 1896 – ryc. 13/3; 1897; 1898).

Ryc. 3. Wybór osełek tzw. płytkowatych. Rys. P. Makuła

Fig. 3. Selection of slab whetstones. Drawing by P. Makuła

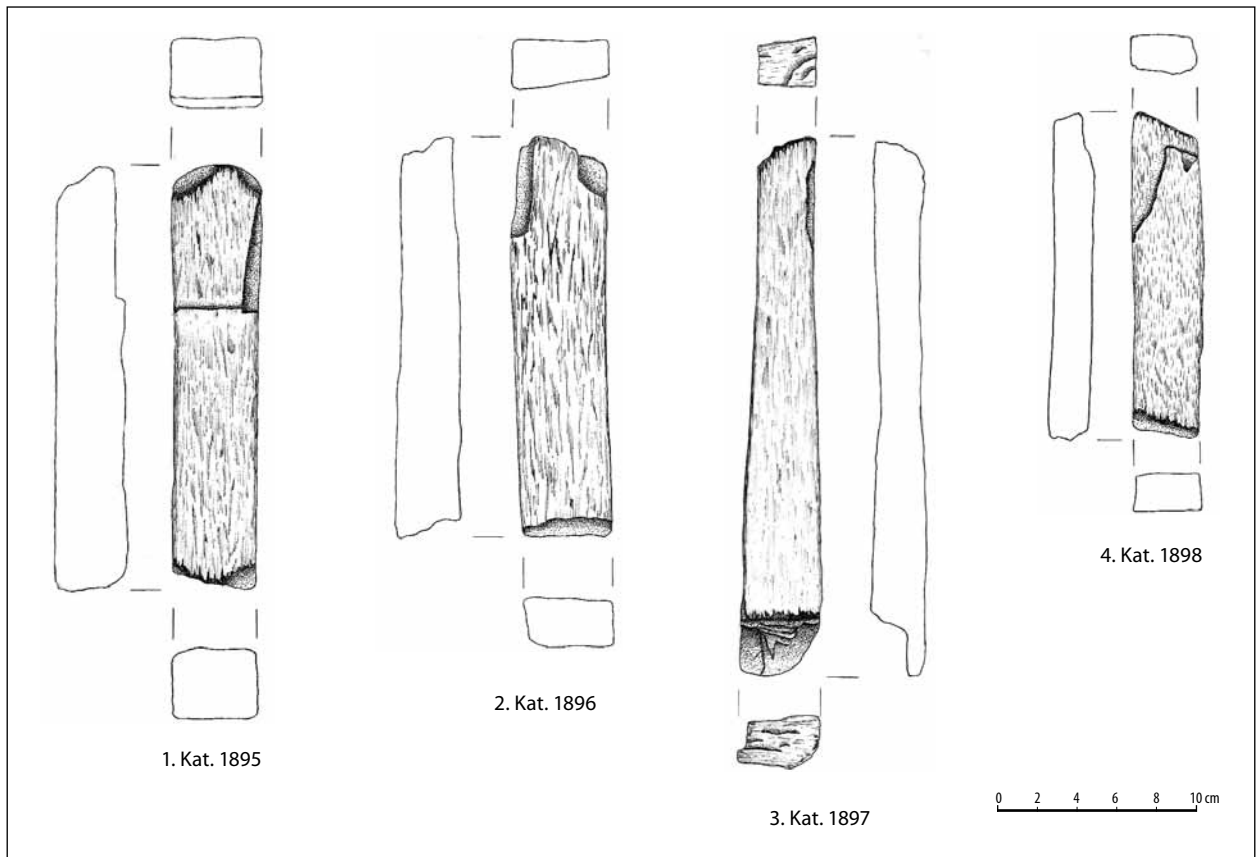
Ryc. 4. Osełki prostokątne. Rys. A. Grabska (1, 2), P. Makuła (3, 4, 5)

Fig. 4. Cuboid whetstones. Drawing by A. Grabska (1, 2) and P. Makuła (3, 4, 5)

Siedem egzemplarzy zabytków tej grupy (nr kat. 1002, 1892, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898) ma w przekroju formę prostokątną, jeden (nr kat. 1003) trapezowatą i jeden niemalże kwadratową (nr kat. 1893). Przedmioty te mają starte i zaokrąglone krawędzie boczne, spowodowane ich użytkowaniem; występują bruzdy i pofałdowania, jednak nie deformujące zabytków w sposób znaczny. Strefa użytkowa jest z reguły równomierna i rozkłada się na obie strony przedmiotu. Narzędzia tego typu różnią się dosyć znacznie rozmiarami: od przedmiotów małych (kat.

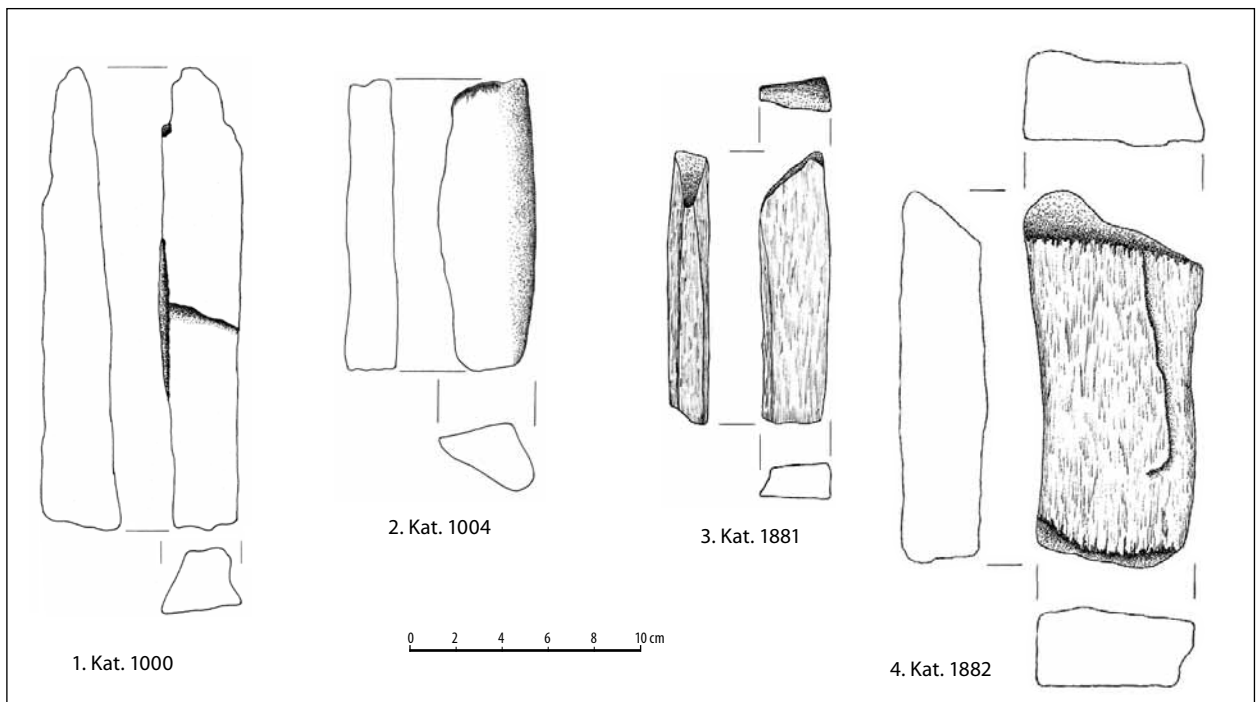
1892 – 7,5 cm długości zachowanej), po takie o dużych gabarytach (kat. 1898 – dł. zach. 26,8 cm).

Osełki wielościenne. Są to przedmioty o nieregularnych kształtach. W trakcie badań odkryto cztery takie egzemplarze (ryc. 6; ryc. 9. – kat. 1000 i 1004, 1881, 1882). W przekroju wyroby te przyjmują różną formę – romboidalną (kat. 1000), prostokątną (kat. 1882) lub trójkątną (kat. 1004). W jednym egzemplarzu widocznych może być również kilka przekrojów. Osełka nr kat. 1881 ma przy jednym końcu przedmiotu przekrój prostokątny, po drugiej natomiast –

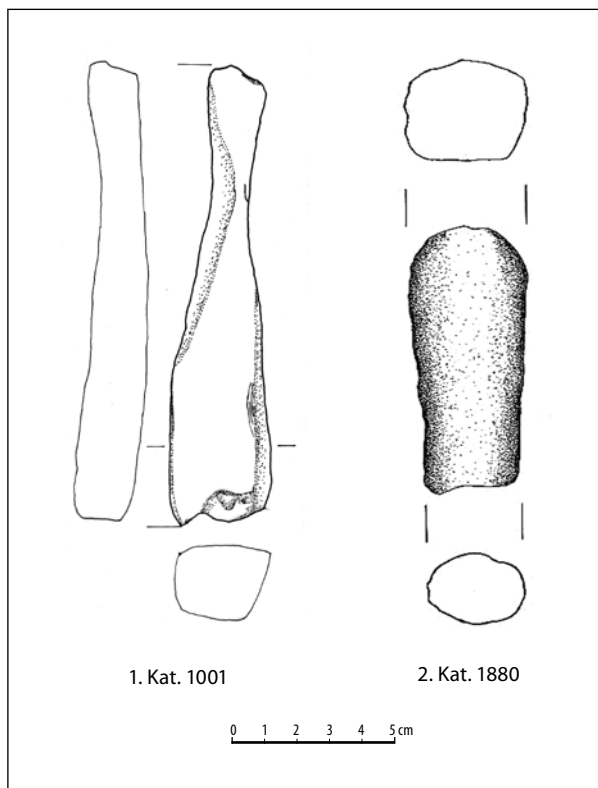
Ryc. 5. Oselki prostopadłościenne. Rys. P. Makuła

Fig. 5. Cuboid whetstones. Drawing by P. Makuła

Ryc. 6. Oselki wielościenne. Rys. P. Makuła

Fig. 6. Polyhedral whetstones. Drawing by P. Makuła

Ryc. 7. 1. Osełka „klepsydrowata”. Rys. A. Grabska; 2. Osełka „walcowata”. Rys. P. Makuła

Fig. 7. 1. Hourglass-shaped whetstone. Drawing by A. Grabska. 2. Cylindrical whetstone. Drawing by P. Makuła

trójkątny. W tych egzemplarzach widoczne są silne deformacje na powierzchni przedmiotu. Widoczne też są ślady przełupów (kat. 1000, 1882). Powierzchnie użytkowe nie są równomiernie ułożone, widoczne jest niejednorodne zużycie płaszczyzny narzędzi.

Kolejna z osełek ma formę zbliżoną kształtem do „klepsydry” (ryc. 7a; ryc. 14/1 – kat. 1001); jeden z jej końców jest ułamany. Przy jej drugim końcu występuje duże przewężenie, spowodowane częstym użytkowaniem tej części przedmiotu. Jest to efekt wykorzystywania dwóch przeciwległych płaszczyzn.

Ostatnią z osełek jest, niezakwalifikowane przeze mnie do żadnej z grup, nietypowe narzędzie w kształcie wydłużonego walca o średnicy od 2,6 do 3,2 cm (ryc. 7b; ryc. 14/2 – kat. 1880). Jeden z jej końców jest ułamany, drugi zaokrąglony. Przekrój poprzeczny zabytku jest okrągły, powierzchnia pracująca przedmiotu jest słabo użytkowana, występują na niej niewielkie pofałdowania.

Oprawa osełek

Na żadnym z odnalezionych zabytków nie stwierdzono śladów po formowaniu podstaw, świadczących o występowaniu opraw rękojeści. Ślady takie, znane np. z Wrocławia [Wiśniewski 1999: 125], występowały w postaci zagłębień poprzecznych do osi podłużnej narzędzia. W materiale z Wrocławia zagłębienia miały formę dookólnych rowków lub rytów o szerokości od 3 do 5 mm.

Innym sposobem przystosowania osełki było nawiercanie otworów w celu zamocowania zawieszki. Sposób ten był powszechny na terenie wczesnośredniowiecznego Śląska, gdzie osełki z tak uformowaną podstawą występują bardzo licznie. W materiale z Ostrowa Tumskiego, datowanym na X–XIII wiek, wśród czterech typów (I, III, V, VII) [Kaźmierczyk 1990: 48, 126, 144–146] wydzielono przedmioty z nawierconym otworem. Zabytków takich już nie znaleziono w późnośredniowiecznych warstwach Wrocławia, w wyniku czego autor stwierdza, że taki sposób formowania podstaw osełek mógł zaniknąć w XIV wieku [Wiśniewski 1999: 125].

Wśród materiałów ze stanowiska 43 w Gdańsku znajduje się jeden okaz zabytku z nawierconym zagłębieniem (nr kat. 1892, ryc. 3/3), datowany na podstawie stratygrafii na od 1346/1347 do 1367 roku. Nawiercenia te, w postaci dwóch okrągłych lejkwatych zagłębień, występowały ok. 1 cm od jednego z końców osełki, po obu stronach płaszczyzn. Jedno z zagłębień miało średnicę 2 mm, drugie 4 mm. Według Kaźmierczyka otwory takie robiono za pomocą noża o wąskim i długim sztychu lub dłutkiem z wąskim ostrzem [Kaźmierczyk 1990: 48, ryc. 27, i s. 49]. Wydaje się, że pierwotnie otwór w osełce z jatek mięsnych miał być przewiercony na wylot, analogicznie jak we wczesnośredniowiecznych osełkach z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu, nie wiadomo jednak, czemu tego nie ukończono. Co ciekawe, w materiale z Ostrowa Tumskiego znajdujemy również zabytek z zaczętym i nieukończonym otworem w postaci płytkiego, lejkwatego zagłębienia, ale wśród przęślików [Kaźmierczyk 1990: 49].

Nie jestem w stanie zrekonstruować ewentualnego wyglądu zawieszki bądź oprawy gdańskiej oseł-

ki. Stwierdzić jednak można, że formując otwory pod zawieszkę lub podstawę pod oprawę osełki, dawano tym wyraz przywiązania do tego typu elementu, czyniąc z niego ważny składnik bezpośredniego inwentarza podręcznego.

Chronologia i sposób użycia narzędzi

Ważnym zagadnieniem jest pozycja stratygraficzna osełek na stanowisku. Niewielka ilość zabytków uniemożliwia nakreślenie skupisk tego typu narzędzi. Osełki z reguły występowały pojedynczo, najczęściej w jatkach. Odnaleziono je w warstwach związanych z jatkami mięsnymi, przejściem jatek oraz z domem znajdującym się na obszarze późniejszych jatek mięsnych:

- trzy osełki (nr kat. 1000, 1001, 1002) zalegały w warstwie stanowiącej pozostałość jatek mięsnych 12, 13, 14, 15, 16/17, 18; jedna (nr kat. 1003) – na poziomie użytkowym jatki 2;

- dwie osełki (nr kat. 1004, 1005) odnaleziono w warstwie niwelacyjnej jatki 30;

- jedna (nr kat. 1006) zalegała w czarno-brunatnym piasku (warstwa niwelacyjna), na którym zbudowano rząd jatek. Na niej stały ścianki działowe kramów;

- w warstwach użytkowych kramów ław mięsnych występowały również zabytki: kat. 1891 (warstwa użytkowa jatki 39 i 40), 1887 (jotka 18 i 19), 1883 (jutki 1–10 oraz przejście zachodnie).

Większość osełek została odnaleziona w warstwach niwelacyjnych i podsypkach podnoszących poziom użytkowy kramów.

Datowanie zabytków określono na podstawie chronologii jednostek stratygraficznych i wydzielonych na ich podstawie jednostek osadniczych. Najmłodsze osełki (kat. 1000–1006, 1884, 1891) datowane są do pierwszej ćwierci XVI wieku (poziom osadniczy IVb), najstarsza natomiast (kat. 1897) na drugą ćwierć XIV wieku (I poziom osadniczy, warstwa niwelacyjna jatek 8, 9, 10).

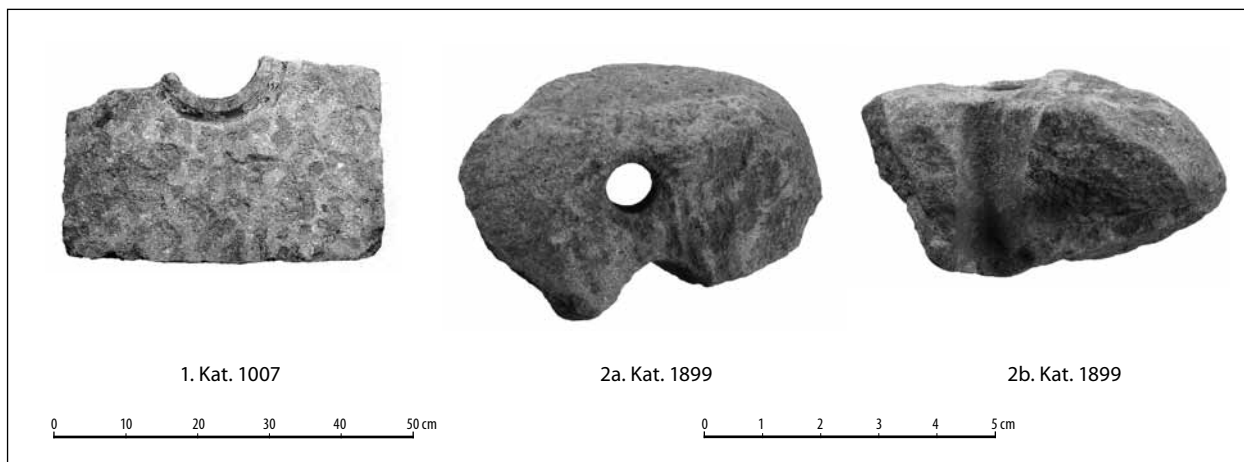
Występowanie osełek w warstwach zalegających na dawnych jatkach narzuca nam sposób ich wykorzystania. Mogły one służyć do ostrzenia przedmiotów metalowych – głównie noży i tasaków, niezbędnych przy obróbce mięsa w ławach mięsnych. W niektórych warstwach razem z egzemplarzem osełki występowały znaleziska żelaznych noży; miało to miejsce aż w siedmiu przypadkach. Prócz tego wraz z osełkami występowały inne przedmioty i narzędzia – zarówno w jatkach, jak i w przejściu – tj. fragment siekiery, przecinaki czy haki żelazne (prawdopodobnie do mięsa), przy których ostrzeniu czy gładzeniu osełki mogły pełnić ważną rolę.

Osełki odkryte w trakcie badań mogły być wykorzystywane jeszcze w jednym celu, tj. przy naprawie narzędzi budowlanych [por. Arszczyński 1970: 113]. Świadczy o tym osełka (nr kat. 1006) z warstwy, na której to stały ścianki działowe kramów. Ich budowa niewątpliwie wymagała użycia narzędzi i zarazem ich ostrzenia, naprawy i renowacji, przy czym osełki mogły pełnić ważną rolę.

Mówiąc o funkcji osełek można się także zastanowić nad tym, czy dany typ lub egzemplarz narzędzia mógł być wykorzystany do obróbki określonych grup narzędzi. Przesłankami do zadania tego pytania jest często nierównomierne wykorzystywanie płaszczyn użytkowych. Nie wiadomo jednak, co powodowało preferencje używania wybranych części bądź ścian narzędzia, a ograniczone użytkowanie innych. Być może w odpowiedzi na to pytanie pomogłyby analizy petrograficzne i doświadczalne zabytków.

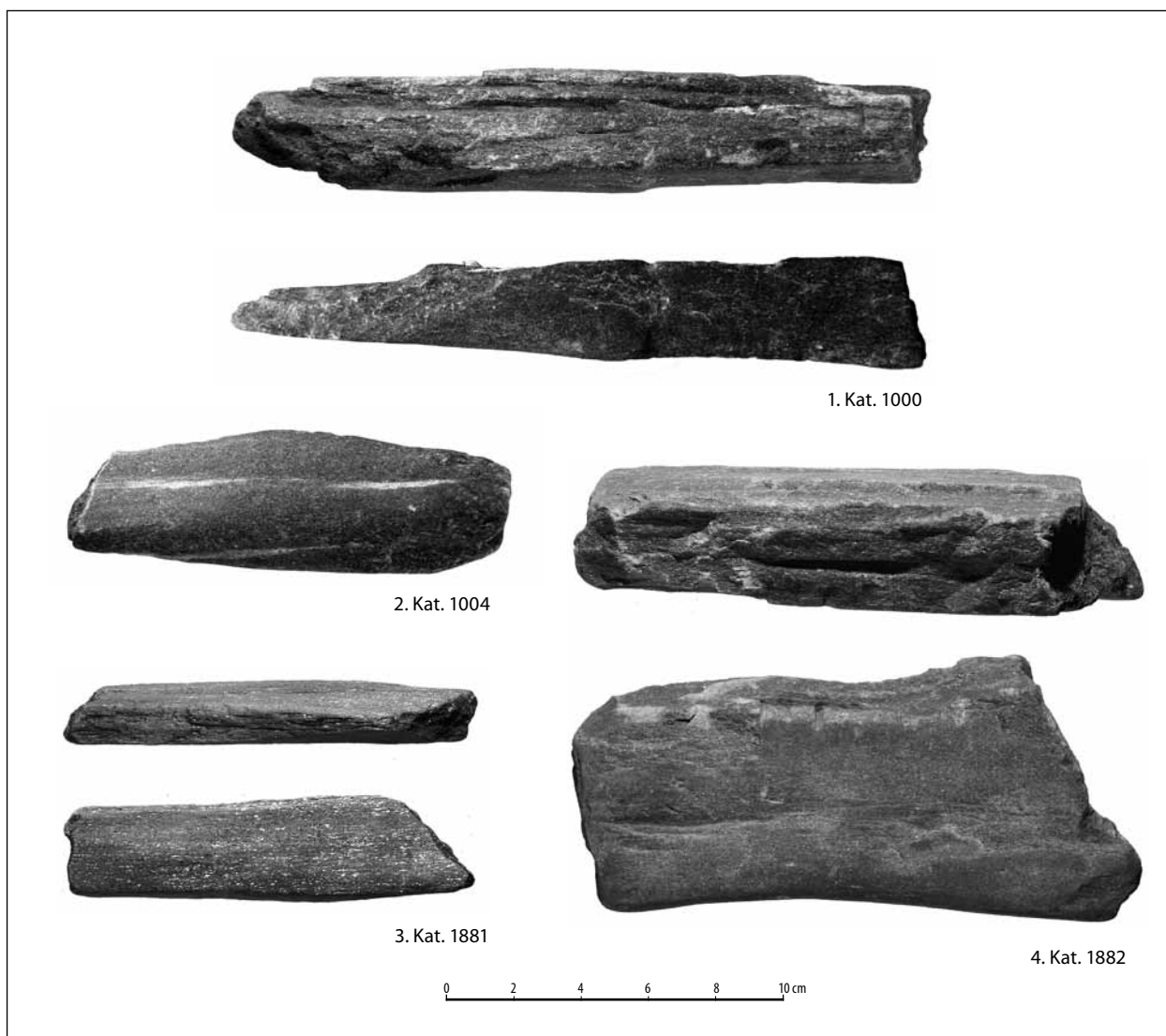
Podsumowanie

Materiał zabytków kamiennych występujący na stanowisku 43 w Gdańsku daje nam możliwość poznania niewielkiego elementu życia codziennego (a raczej przedmiotów życia codziennego) średniowiecznego Gdańska i choć w niewielkiej ilości – wzbogaca nasz stan badań, a także materiał zabytkowy tego okresu.

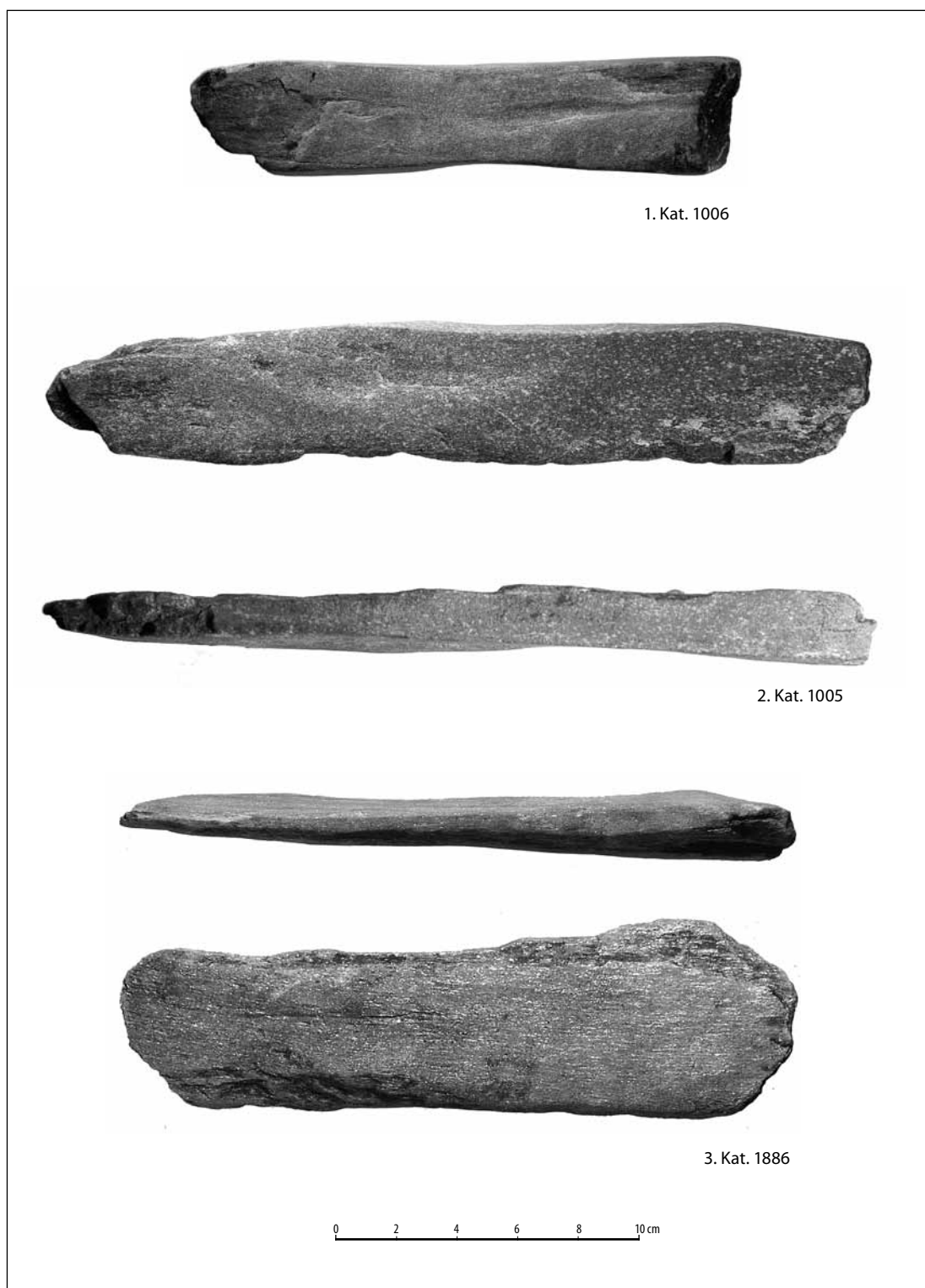
Ryc. 8. 1. Płyta posadzkowa z pieca typu hypocaustum. Fot. M. Korszański. 2. Krążek kamienny: a – widok z góry; b – widok z boku. Fot. R. Janczukowicz

Fig. 8. 1. Floor tile from hypocaust. Photo: M. Korszański. 2. Stone ring: a – upper view; b – lateral view. Photo: R. Janczukowicz

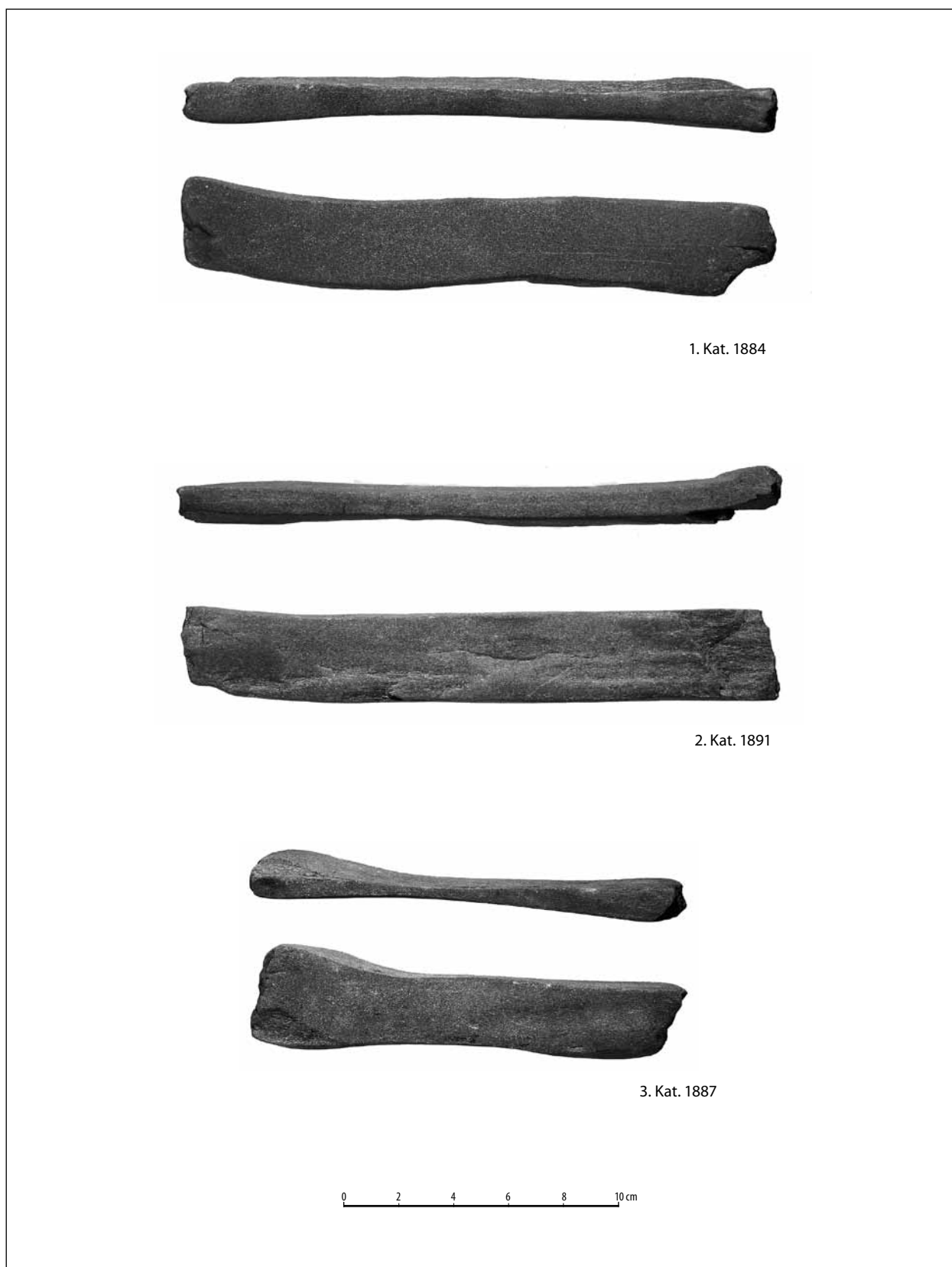
Ryc. 9. Oselki wielościenne ze stanowiska 43 w Gdańsku. Fot. M. Korszański

Fig. 9. Polyhedral whetstones from site 43, Gdańsk. Photo: M. Korszański

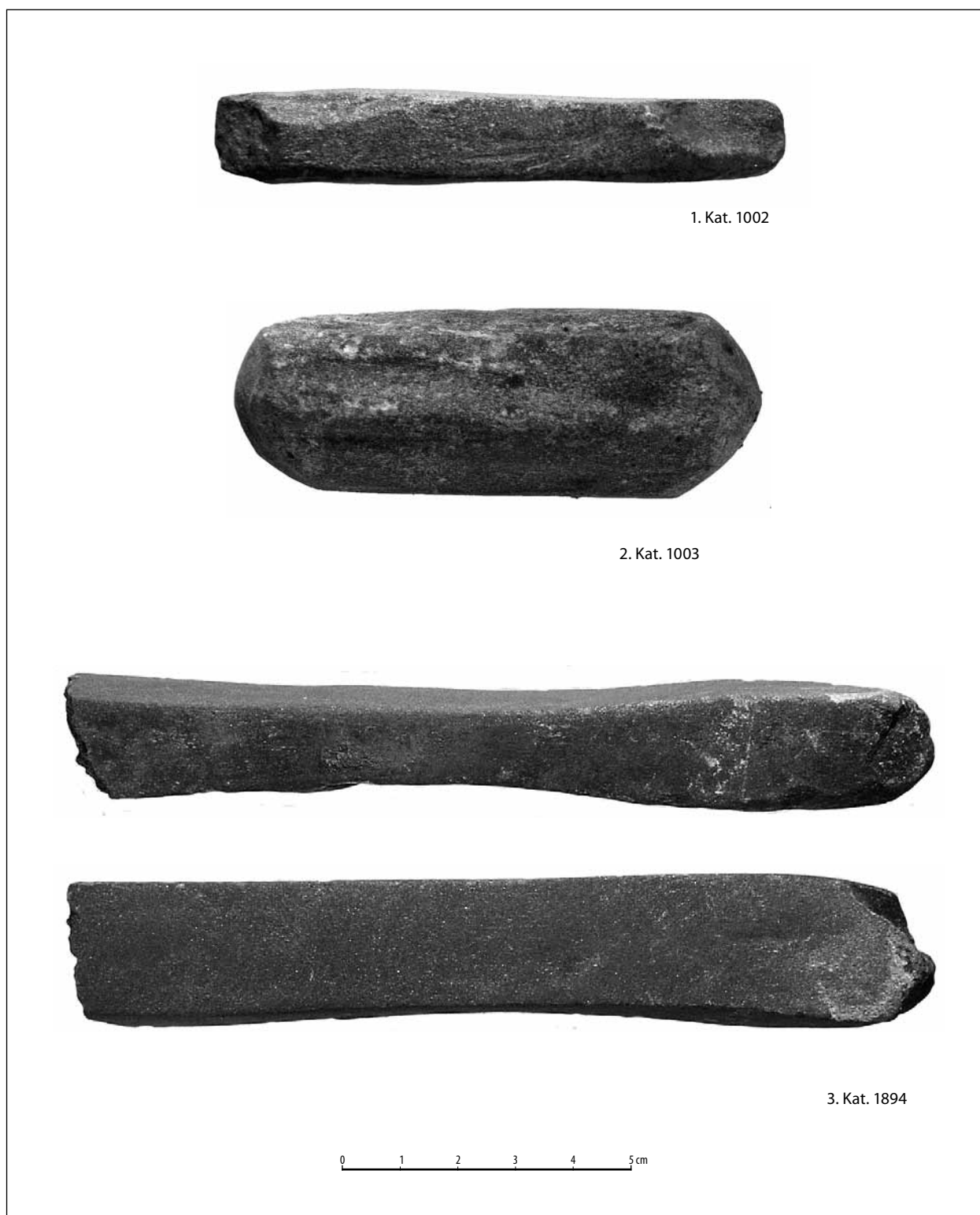
Ryc. 10. Wybór oselek kształtu płytkowatego. Fot. M. Korszański

Fig. 10. Selection of slab whetstones. Photo: M. Korszański

Ryc. 11. Wybór osełek kształtu płytkowatego. Fot. M. Korszański

Fig. 11. Selection of slab whetstones. Photo: M. Korszański

1. Kat. 1002

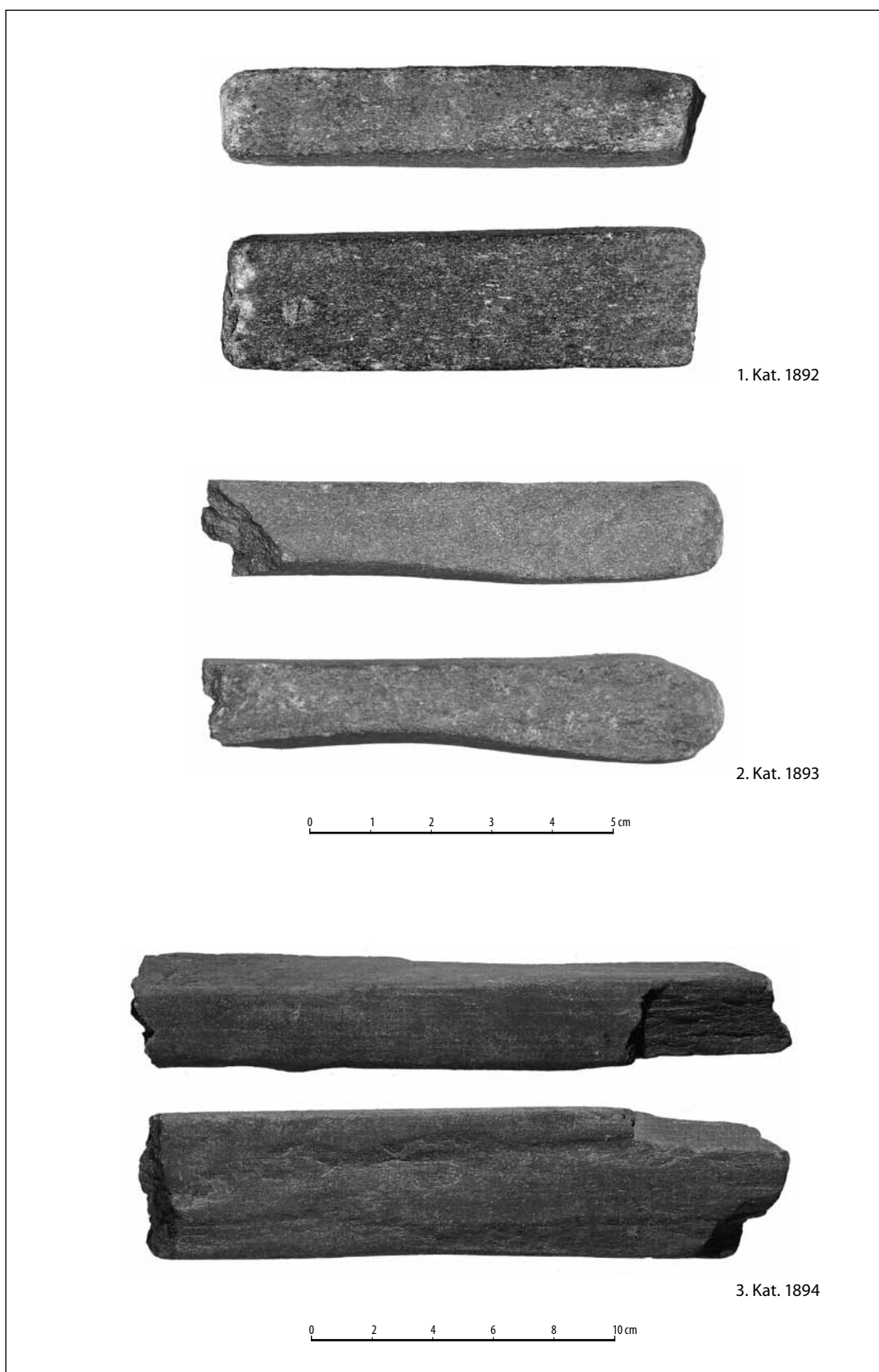
2. Kat. 1003

3. Kat. 1894

0 1 2 3 4 5 cm

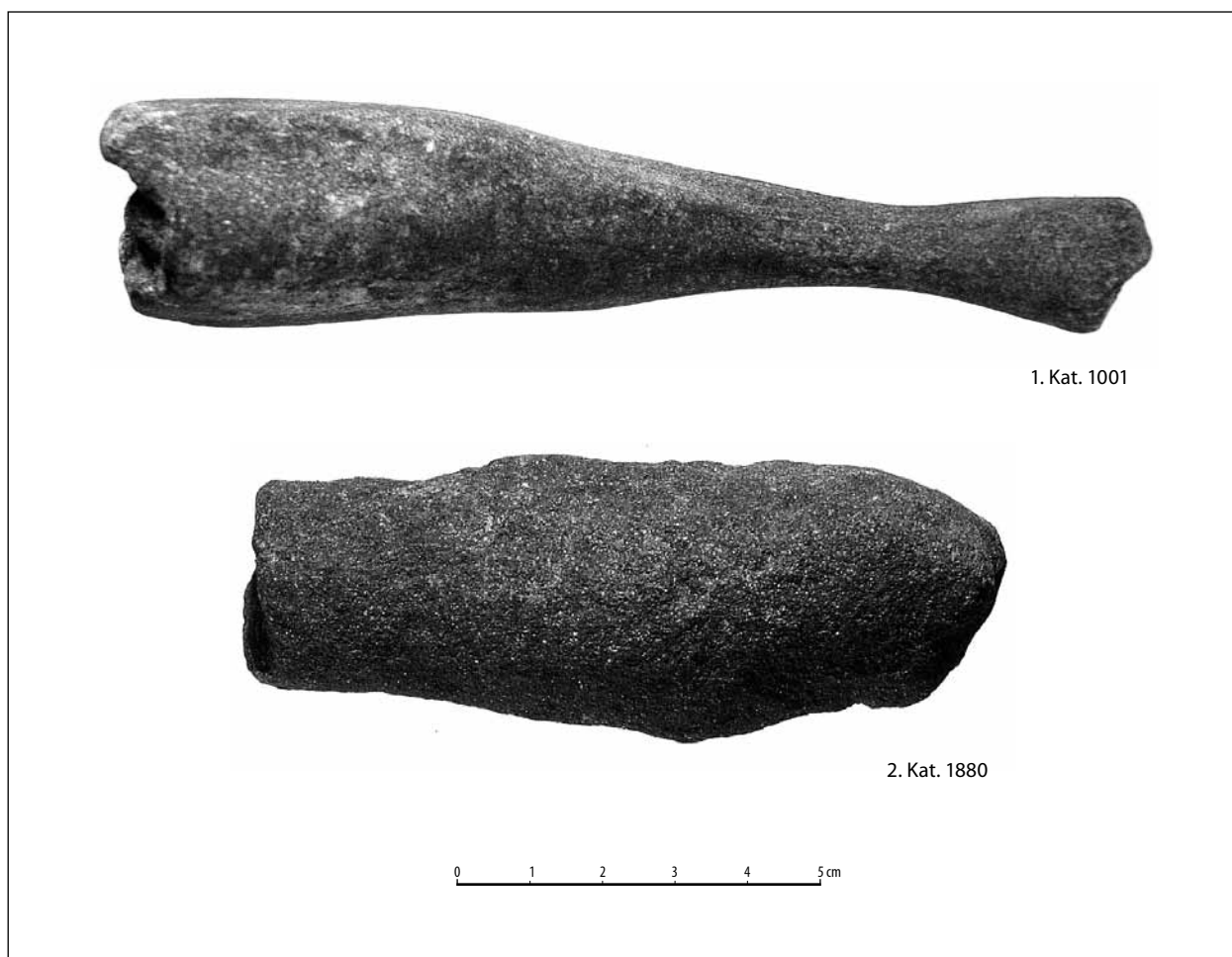
Ryc. 12. Wybrane oselki prostopadłościennie. Fot. M. Korszański

Fig. 12. Selection of cuboid whetstones. Photo: M. Korszański

Ryc. 13. Wybrane oselki prostokątne. Na zabytku nr kat. 1892 widoczne wgłębienie – formowanie podstawy na zawieszkę.
Fot. M. Korszański

Fig. 13. Selection of cuboid whetstones. Cat no. 1892 features a hollow – possibly for a mount. Photo: M. Korszański

Ryc. 14. 1. Osełka „klepsydrowata” kat. 1001; 2. Osełka w kształcie walca kat. 1880. Fot. M. Korszański

Fig. 14. 1. Figure-of-eight whetstone cat. 1001; 2. Cylindrical whetstone cat. 1880. Photo: M. Korszański

Bibliografia:

- Arszyński M.
1970 *Technika i organizacja budownictwa ceglano-
go w Prusach w końcu XIV i 1 połowie XV wieku*,
Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu, 9, Wro-
cław.
- Augustyniak J.
1990 *Piec grzewczy typu hypocaustum w klasztorze cy-
stersów w Sulejowie. Kwartalnik Historii Kultury
Materialnej* 38 (3–4).
- Buśko C.
1995 *Średniowieczne piece typu hypocaustum na Ślą-
sku. Archaeologia Historica Polona* 1, Toruń.
1999 *Ogrzewanie*. W: C. Buśko, J. Piekarski (red.),
*Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecz-
nym mieście*, Wratislavia Antiqua 1, Wrocław.
- Dymek K.
1995 *Ze studiów nad ogrzewaniem średniowiecznej
kamienicy mieszczańskiej na Śląsku*. W: K. Wa-
chowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska
i Czech. Miasto*, Wrocław.
- Hilczerówna Z.
1960 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Daleszynie
(st. 2) w pow. gostyńskim*, Prace Komisji Archeolo-
gicznej IV (2), Poznań.
- Kaźmierczyk J.
1990 *Kamień w kulturze Ostrowa Tumskiego we Wro-
cławiu w wiekach X–XIII*, Wrocław–Warszawa.
- Kostrzewski J.
1947 *Kultura prapolska*, Poznań.
- Kwaśniewska E.
2001 *Ogrzewanie hypocaustyczne na zamku w Do-
bczycach. Materiały Archeologiczne* 32, 103–109.
- Lepik-Kopaczyńska W.
1955 *Uwagi o genezie i ewolucji centralnego ogrzewa-
nia w starożytności. Archeologia* 7 (2).
- Pospieszna B.
2002 *Ogrzewanie w Zamku Malborskim w dawnych wie-
kach*, Malbork.
- Tomala J.
1986 *Nowe odkrycia zabytków średniowiecznych z te-
renu Mazowsza. Kwartalnik Historii Kultury Ma-
terialnej* 34 (2).
- Wiśniewski A.
1999 *Wyroby kamienne*. W: C. Buśko, J. Piekarski (red.),
*Ze studiów nad życiem codziennym w średnio-
wiecznym mieście*, Wratislavia Antiqua 1, Wro-
cław.

Michał Korszański

Stone finds

This article is about the stone finds recovered from site 43 in Gdańsk. They came to light during the rescue excavation of an area encompassing properties at 43, 44, 45 and 46 Św. Ducha Street and the grounds once occupied by meat stalls. The items in question here include 26 whetstones, one stone ring with two holes drilled through it and one floor tile featuring an opening – duct outlet – for diffusing warm air from a hypocaust. Different types of artefact are discussed separately – the whetstones, floor tile and the stone ring. They are presented, giving details of their state of preservation, form, shape, quantity, degree of wear, etc. Comparative analysis is also included in the description of these objects.

The whetstones were divided into five groups: slab whetstones, those of roughly cuboid form (with a width to thickness ratio of less than 2:1), polyhedral whetstones, hourglass-shaped whetstones and an unusual example in the shape of an elongated cylinder. The issue of whetstone mounts, noted at other sites, is discussed. The assemblage from site 43 includes one whetstone with a drilled-out hollow which may have been made to accommodate a suspension ring or mount. An attempt is made to date the whetstones (relying primarily on stratigraphy). Dating is based on the chronology of archaeological contexts and the settlement levels identified using this evidence. The youngest whetstones are dated to 1500–1525 (settlement level IVb), the earliest example being dated to 1325–1350 (settlement level I, levelling deposit of meat stalls 8–10). In terms of function, these tools may have been used for sharpening metal objects – mainly knives and cleavers used for butchery tasks at the meat stalls. Other items found together with the whetstones (both within the stalls and in the passages between them) include knives, an axe fragment, cutters and iron hooks (probably meat hooks). Whetstones may have played an important role in sharpening or smoothing these objects; they may also have been used for repairing building tools.

Part of a stone ring with two holes drilled through it was also recovered from site 43 in Gdańsk. It was found in the levelling deposit of meat stalls 11–17, dated to the period between 1346/47 and 1367. A brief description is given of this item followed by an attempt at determining its function.

The last of the stone finds is a floor tile featuring an opening for the diffusion of warm air. This tile was discovered within the bounds of the property at 45 Św. Ducha Street. It had been reused in the flooring of a townhouse cellar dated to the 16th century.

Michał Korszański – magister archeologii, badacz niezależny; zainteresowania badawcze: archeologia miast, konserwacja zabytków wykonanych ze skóry, a także analiza zabytków z bursztynu, kamienia oraz fajek. E mail: m.korszanski@gmail.com

Okiennice – zamknięcia średniowiecznych otworów okiennych*

Otwór okienny w budowlu służył i nadal służy doprowadzeniu światła dziennego oraz powietrza do wnętrza. Najstarszą i najprostszą formą przesłonięcia otworu okiennego była drewniana okiennica.

Małe romańskie otwory zasłaniano jedną okiennicą – zazwyczaj wewnętrzną, rzadziej zewnętrzną [Ostendorf 1901]. Początkowo nie było specjalnej metody zamykania, czy zawieszania okiennic w obokniu. Wstawiano je tylko w otwór i blokowano ukośnie ustawioną listwą lub poziomym drewnianym rygłem, wprowadzanym w przygotowany otwór w murze. Przy oknach znacznych rozmiarów stosowano dwie zamykane okiennice. Rygle mogły być również żelazne, przymocowane bezpośrednio do okiennicy, przewlekane przez otwór w słupku lub przez specjalne, dołożone do słupka żelazne uszko czy hak [tamże: 178].

Okiennica w całości przesłaniająca otwór okienny nie przepuszczała światła dziennego do wnętrza budynku. Aby choć niewielkie jego ilości mogły dotrzeć do pomieszczenia, stosowano kilka rozwiązań. Najprostszym było wycinanie w okiennicy otworów, czasami o dekoracyjnych formach. Mogły też występować okiennice z częściowym przeszkleniem [Gerner, Gärtner 1995: 65, 70; Tajchman 1990: 9, ryc. 6–7]. Innym sposobem było przeszklenie stałe w górnej części okna – nad ślemieniem i drewniane okiennice pod ślemieniem. Górna część zapewniała wówczas dostęp światła dziennego, a dolna służyła do wentylacji. System taki był w powszechnym użyciu od wczesnego średniowiecza do początku XVII wieku [Gerner, Gärtner 1995: 66]. Około połowy XV w. wyko-

nywano też okna w całości przeszklone, nie rezygnując jednak z okiennic stanowiących dodatkowe zabezpieczenie przed włamaniem, uszkodzeniem, hałasem czy utratą ciepła.

Konstrukcje stosowane do budowy okiennic były podobne jak w przypadku drzwi. Najprostszą była konstrukcja deskowa. Deski ułożone pionowo łączono ze sobą przy pomocy poziomych nabitych listew drewnianych. Deski mogły mieć dodatkowe wręby tworząc połączenie zakładkowe, zapobiegające powstawaniu pomiędzy nimi szczelin. Konstrukcje deskowe bywały też opierane drewnianą kratownicą o układzie prostokątnym.

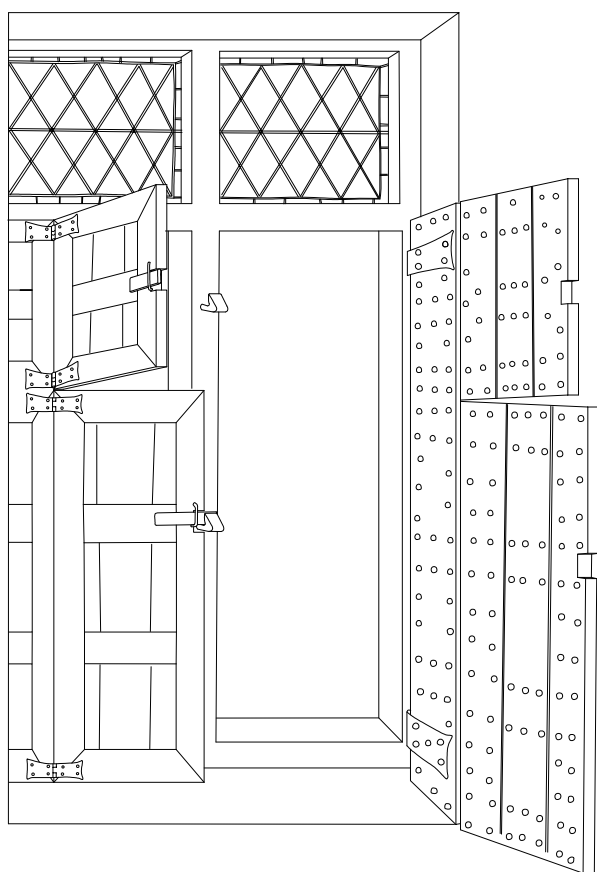
Źródłem informacji o średniowiecznych okiennicach może być ikonografia z XV w. [Schock-Werner 1995: 122–130]. Dobrze widoczne okno z okiennicami wielokrotnie malował Robert Campin¹. Najczęściej było to okno czterokwaterowe, z okiennicami w dolnych kwaterach (ryc. 1). Okiennice te miały konstrukcję deskową, opierzoną drewnianą kratownicą o układzie prostokątnym, zespoloną z deskami dużą liczbą gwoździ. Były one usytuowane od strony wnętrza pomieszczenia i posiadały dość skomplikowany system otwierania: tzw. łamano-otwieranie, aby mogły dopasować się do kształtu głębokiej wnęki okiennej i nie zajmować miejsca w pomieszczeniu. Dodatkowo, w swojej wysokości, dzielone były na mniejsze skrzydła.

Na temat okiennic w średniowiecznym Gdańsku wiadomo niewiele. Ciekawych danych może dostarczyć analiza malarstwa z tego czasu.

Niewielkie okno widoczne jest w tle obrazu ze sceną *Zwiastowania*, namalowaną przez nieznanego

* Tekst oddany do druku w 2010 roku. Materiał następnie został wykorzystany w książce: K. Darecka, *Okna w Gdańsku od średniowiecza do współczesności. Stolarka, oszklenie, okucia*, Gdańsk 2016: 25, 36, 37, 49–52.

¹ Robert Campin, *Zwiastowanie Marii*, malowane kilka razy w 2. ćwierci XV w.

Ryc. 1. Okno zamykane w dolnej części okiennicami. Rysunek wykonany na podstawie obrazów Roberta Campina z 2. ćw. XV w. Opr. K. Darecka

Fig. 1. Lower half of window closed by shutters. Illustration based on paintings by Robert Campin, 1425–50. Drawing: K. Darecka

gdańskiego malarza na zewnętrznej stronie skrzydeł zamykających ołtarz św. Marcina (ok. 1430) w Bazylice Mariackiej w Gdańsku (ryc. 2). Jest to okno czterokwaterowe z przeszkleniem w górnych kwaterach i okiennicami w dolnych. Okiennice zamontowano od zewnętrznej strony okna. Widoczne są zasuwki na każdej z nich; wchodziły prawdopodobnie w otwory w kamiennym słupku. Na powierzchni okiennic od strony wnętrza widać światłocieniowo zaznaczoną konstrukcję lub dekorację. Prawdopodobnie był to płaskorzeźbiony duży motyw pergaminowy na każdym skrzydle².

² Motyw taki był powszechnie stosowany w snycerze w okresie średniowiecza. Przykłady jego zastosowania znajdują się także w Bazylice Mariackiej: zaplecki stall, płyciny w stolarskim zamknięciu kaplicy Kosmy i Damiana.

Ryc. 2. Okno widoczne na obrazie Zwiastowanie z Ołtarza św. Marcina, ok. 1430, warsztat gdański, Bazylika Mariacka w Gdańsku. Fot. K. Darecka

Fig. 2. Window seen in a painting of the Annunciation in St Martin's Altar, c. 1430, Gdańsk School, St Mary's Church, Gdańsk. Photo: K. Darecka

Okno z widocznymi detalami przedstawione zostało także w scenie Zwiastowania na rewersie skrzydła małego ołtarza Ferberów (1485–90) z Bazyliki Mariackiej, wykonanego w Gdańsku przez malarza prawdopodobnie nadreńskiego (il. 3) [Katalog Zabytków Sztuki 2006: 91]. Jest ono zamknięte łąkiem odcińkowym, czterokwaterowe ze ślęmiem przesuniętym ku górze. Górne kwatery posiadają stałe przeszklenie, a dolne zamykane są okiennicami od strony zewnętrznej. Dolne kwatery są stosunkowo wysokie i okiennice podzielone zostały na dwie w każdej kwaterze. Najciekawsza w tych okiennicach jest dekoracja ich powierzchni. Prawdopodobnie uwarunkowana ona została zastosowaną konstrukcją deskową z nałożoną kratownicą. W ten sposób w kratownicy powstały wgłębne pola, których brzegi ozdobiono sfazowaniami ze spływami (ryc. 4). Na przedstawieniu wyraźnie widoczne są małe łebki gwoździ, którymi kratownica została przymocowana do konstrukcji z desek. Można także zauważyć, że skrzydło okiennicy zawieszono jest na dwóch zawiasach.

Ryc. 3. Fragment sceny Zwiastowanie na rewersie skrzydła małego ołtarza Ferberów (1485–90), wykonanego w Gdańsku przez malarza prawdopodobnie nadreńskiego, Bazylika Mariacka w Gdańsku. Fot. K. Darecka

Fig. 3. Detail of the Annunciation on the reverse of a wing of the small altarpiece of the Ferber family (1485–90), painted in Gdańsk by an artist probably from the Rhineland, St Mary's Church, Gdańsk. Photo: K. Darecka

Ryc. 4. Fragment okiennicy ze sceny Zwiastowanie na rewersie skrzydła małego ołtarza Ferberów. Fot. K. Darecka

Fig. 4. Part of a window shutter seen in the Annunciation on the reverse of a wing of the small altarpiece of the Ferber family. Photo: K. Darecka

W całości przeszklone okno, bez okiennic, namalowane zostało przez nieznanego gdańskiego malarza na obrazie *Ecce Homo* (ok. 1500 r.) z Kaplicy Ferberów w Bazylice Mariackiej (ryc. 5). Okno ma cztery równej wielkości ruchome skrzydła otwierane na zewnątrz. Słupek i ślemię były jednakowo profilowane, a ich połączenie w tzw. „krzyżu” występowało w jednej płaszczyźnie; takie przenikanie wywodzi się z profilowań obokni kamiennych [Tajchman 1990: 17]. Jednak w analizowanym oknie zarówno oboknie, jak i krzyż okienny, były drewniane. Świadczy o tym kolor tych detali: analogiczny jak ramy skrzydeł i odmienny od koloru kamienia. Poza tym wyraźnie zaznaczone zostało połączenie narożników w skrzydłach i krzyżu okiennym, wykonane na uciós. Skrzydła domykają się w specjalnie wyżłobionych wrębach w ramie, słupku i ślemieniu. Oszklenie stanowią błony z szybami romboidalnymi w kolorze

Ryc. 5. Fragment obrazu *Ecce Homo* z widocznym oknem (ok. 1500 r.), nieznanego gdańskiego malarza, wyposażenie Kaplicy Ferberów, Bazylika Mariacka w Gdańsku. Fot. K. Darecka

Fig. 5. Detail of *Ecce Homo* with window visible (c. 1500), unknown Gdańsk artist, furnishing of the Ferber Family Chapel, St Mary's Church, Gdańsk. Photo: K. Darecka

ugrowym, oprawionymi w szprosły ołowiane, zabezpieczone dwoma poziomymi wiatrownicami w każdej kwaterze.

Poza okiennicami otwieranymi na boki (z pionową osią obrotu), od XII w. stosowano także okiennice otwierane do dołu i do góry (z poziomą osią obrotu) [Gerner, Gärtner 1995: 69, 70; Schock-Werner 1995: 124, 125; Bahn 1926: 141–143]. Rozwiązania te mogły występować razem w jednym oknie lub oddzielnie. Otwarta na zewnątrz górna część osłaniała przed niesprzyjającymi warunkami pogodowymi (deszcz, słońce), natomiast dolna służyła jako lada sklepowa do wykładania towarów. Takie okiennice występowały również w budach kramarskich i mogły zamykać cały front kramu³.

³ Badacz przedmiotu dr Bahn w takim rozwiązaniu upatruje dalszy rozwój kramów, tzn. z górnych okiennic wykształciły się daszki nad kramami targowymi, a dolne z czasem stały się większe, miały podpory, aż stały się niezależnie stojącymi stołami.

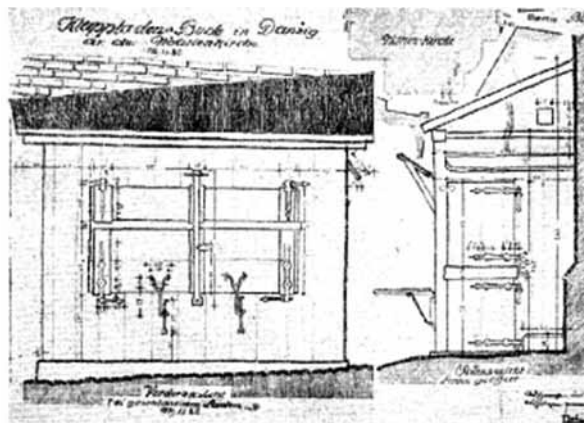

Abb. 1. Kappladenbude an der Marienkirche in Danzig (15. Jahrhundert) mit nichtverglaster Schauöffnung (1921 abgebrochen).

Ryc. 6. Okiennice zamykające w XV w. jatkę mięsne znajdujące się przy kościele Mariackim w Gdańsku. Rysunek publikowany w: Dr Ing. Bahn, *Die Schauöffnung im Mittelalter, die Vorgängerin des neuzeitigen Schaufensters*, "Zentralblatt der Bauverwaltung", 1926, Nr 12, s. 141–143

Fig. 6. Shutters used for closing the 15th-century meat stalls located next to St Mary's Church, Gdańsk. Drawing published in: Dr Ing. Bahn, *Die Schauöffnung im Mittelalter, die Vorgängerin des neuzeitigen Schaufensters*, "Zentralblatt der Bauverwaltung", 1926, No. 12, pp. 141–143

Okiennice z XV w. otwierane do dołu i do góry, znajdujące się w jatkach przy kościele Mariackim w Gdańsku, w swoim artykule opisał Hans Bahn [1926: 141]. Na dołączonym do tej publikacji rysunku okiennice miały konstrukcję deskową, wzmocnioną na brzegach od strony zewnętrznej poprzecznymi deskami (ryc. 6). Na deskach tych znajdowały się dekoracyjne zawiasy pasowe. W części środkowej występowała pionowa metalowa sztaba, służąca do zamykania obu części. Dolna okiennica – lada – była większa i miała dwa metalowe elementy, służące za podpory po jej otwarciu.

Okiennica odnaleziona w trakcie badań archeologicznych, prowadzonych pomiędzy ulicami Mariacką i Św. Ducha w Gdańsku⁴, pochodzi prawdopodobnie z drewnianego budynku z lat 40. XIV w. [Krzywdziński 2009]. Ma ona kształt prostokąta zamkniętego od góry łukiem (ryc. 7); wykonana jest

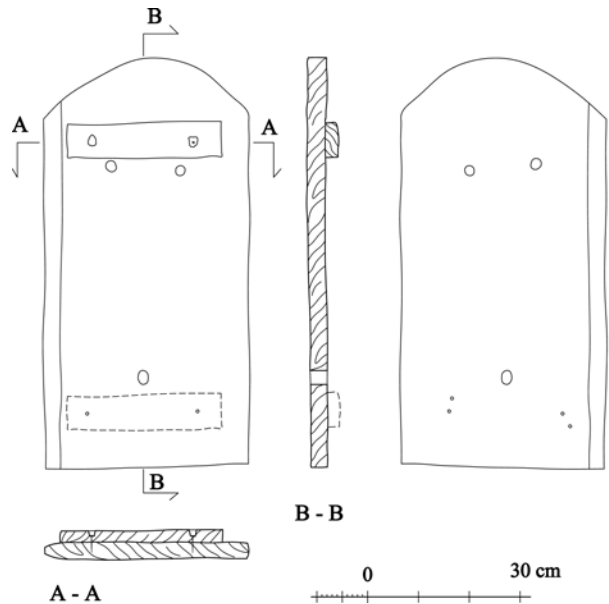
⁴ Okiennicę odnaleziono na II poziomie osadniczym, datowanym na lata 1340–47 na podstawie badań dendrochronologicznych próbek pobranych z różnych drewnianych elementów jatek.

Ryc. 7. Okiennica odnaleziona w trakcie badań archeologicznych, prowadzonych pomiędzy ulicami Św. Ducha i Mariacką w Gdańsku. Fot. K. Darecka

Fig. 7. Shutter recovered from excavation of area between Św. Ducha and Mariacka Streets, Gdańsk. Photo: K. Darecka

z jednej deski sosnowej (szer. 40 cm, wys. 80 cm, gr. 3,2 cm). W jej górnej części nabita jest deska pozioma – prawdopodobnie w celu wzmocnienia. Ślady po gwoździach (otwory oraz wgłębienia po ich zagięciu – zaklepaniu) wskazują, że w dolnej części okiennicy mogła znajdować się podobna deska (ryc. 8). Widoczne są także trzy większe otwory (dwa w górnej części i jeden w dolnej) nieznanego przeznaczenia lub pochodzenia. Brak jest śladów po jakichkolwiek okuciach. Łukowy wykrój tej okiennicy świadczy, że prawdopodobnie zamykała mały otwór okienny jako okiennica pojedyncza. Nie wiadomo nic o sposobie montowania jej w otworze, być może była tylko wstawiana i blokowana od środka listwą. Prosty, użytkowy charakter zabudowy parcel w tym miejscu mógłby wskazywać na takie rozwiązanie. Czy trzy okrągłe otwory mogły służyć do nieznacznego doświetlania wnętrza?

Ryc. 8. Rysunek odnalezionej okiennicy. Rys. K. Darecka

Fig. 8. Figure rediscovered the shutter. Drawing: K. Darecka

Ryc. 9. Ślad po zagięciu gwoździa, świadczący prawdopodobnie o pierwotnym mocowaniu w tym miejscu drugiej poprzecznej deski. Fot. K. Darecka

Fig. 9. Impression left by a bent nail suggesting that a second horizontal board had probably originally been fitted here. Photo: K. Darecka

trza? A może były przeznaczone do zamontowania jakiejś podpory? wówczas okiennica ta mogła być wykorzystywana jako rodzaj otwieranej do dołu wąskiej ludy⁵. Niestety, na ten temat można jedynie spekulować i ewentualnie opierać na innych przykładach oraz ikonografii z Europy Północnej.

⁵ O oknach wystawowych zamkniętych łukiem wspomina H. Bahn [1926: 142].

Bibliografia:

- Bahn H.
1926 Die Schauöffnung im Mittelalter, die Vorgängerin des neuzeitigen Schaufensters. *Zentralblatt der Bauverwaltung* 12, 141–143.
- Darecka K.
2016 *Okna w Gdańsku od średniowiecza do współczesności. Stolarka, oszklenie, okucia*, Gdańsk.
- Gerner M., Gärtner D.
1995 *Historische Fenster. Entwicklung, technik, Denkmalpflege*, Stuttgart.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Gdańsk, Głównie Miasto*, 2006, B. Roll, I. Strzelecka (red.), Warszawa.
- Krzywdziński R.
2009 Stan badań nad budownictwem drewnianym Głównego Miasta Gdańska w XIV w. W: H. Paner, M. Fudziński, Z. Borowski (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*, Gdańsk, 215–243.
- Ostendorf F.
1901 Ueber den Verschluss des Profanfensters im Mittelalter. *Zentralblatt der Bauverwaltung* 29, Berlin, 177–180.
- Reallexikon zur deutschen Kunst Geschichte*, München 1981, 1501.
- Schock-Werner B.
1995 **Bedeutung und Form mittelalterlicher Raumverschlüsse nach den Bildquellen**. In: *Fenster und Türen in historischen Wehr- und Wohnbauten*, Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereiniung e.V. Reihe B: Schriften, Stuttgart, 122–130.
- Tajchman J.
1990 *Stolarka okienna w dawnej Polsce. Rozwój i problematyka konserwatorska*, Warszawa.

Katarzyna Darecka

Medieval window shutters

Wooden shutters were the earliest and simplest means of closing a window opening. The principal source of information about medieval shutters comes from iconography and from a few extant examples of shutters themselves. Little is known of how window openings were covered in Gdańsk in the 14th–15th century. Several paintings of this period, housed in St Mary's Church, Gdańsk, feature depictions of window shutters. Their careful analysis reveals many interesting facts about the appearance of windows and shutters, their decoration, the types of glazing and fittings which were used, and about their structural details. Apart from shutters that opened sideways, ones that opened downwards (forming a shop counter) or upwards (creating a type of awning) were also noted in Gdańsk. The only surviving medieval shutter to be discovered in Gdańsk came to light during the course of excavations held at a site located between Mariacka and Św. Ducha Streets. It probably came from a 14th-century timber building.

Katarzyna Darecka – dr nauk technicznych w zakresie architektury i urbanistyki, konserwator zabytków – zabytkoznawca, Dział Konserwacji Zabytków Muzeum Gdańska. Zainteresowania: badania i projektowanie konserwatorskie detali architektonicznych – głównie stolarki, wystroju zabytkowych wnętrz i rzemiosła oraz problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego. E mail: k.darecka@muzeumgdansk.pl

Warunki osadnictwa i użytkowanie roślin w rejonie jatek rzeźniczych (XIV–XVII w.) – przesłanki archeobotaniczne*

Problematyka i cele badań

Stanowisko przy ulicy Św. Ducha w Gdańsku, gdzie w przeszłości były zlokalizowane tzw. jatki rzeźnicze oraz obiekty mieszkalne i gospodarcze [w tym tomie: Kasprzak; Krzywdziński], jest kolejnym miejscem na historycznej mapie tego miasta, w którym wykopaliskom archeologicznym towarzyszyły prace botaniczne. Celem podjętych badań było zdobycie nowych danych na temat pokarmów roślinnych spożywanych przez gdańszczan oraz przesłanek dotyczących lokalnych warunków środowiska w okresie poprzedzającym zabudowę tej części miasta i w trakcie jej rozwoju; podjęto także próbę bardziej precyzyjnego określenia pochodzenia niektórych warstw użytkowych.

Poza szczegółowymi informacjami odnoszącymi się do tego stanowiska i wynikającymi z charakteru pobranych materiałów, otrzymane wyniki stanowią cenne uzupełnienie dotychczasowych danych archeobotanicznych zbieranych w trakcie systematycznych badań na terenie Gdańska od 1998 roku [m.in. Latałowa i in. 2001, 2003b, 2007, 2009a, 2009b; Badura 2003, 2010a, 2010b, 2011; Badura i in. 2004, 2005, Święta-Musznicka i in. 2013].

Materiał i metody

Dwadzieścia trzy próbki datowane na okres od XIV do XVII (tab. 1) zostały pobrane i dostarczone do laboratorium przez archeologów. Sześć z nich pochodzi z latryn (ip. 11, 13, 24, 25, 26, 27), cztery z obiektów związanych bezpośrednio z kramami (ip. 2, 3), sześć reprezentuje warstwy użytkowe o bliżej nie-

sprecyzowanym charakterze (ip. 1, 6, 7, 9, 14, 16, 17, 18). Trzy próbki pobrano z calca (ip. 4, 8, 28), a pojedyncze stanowią materiał określony przez archeologów jako muł rzeczny (ip. 5), zawartość kociołka (ip. 20, 1110) oraz materiał z wnętrza rury wodociągowej (ip. 23).

Zgodnie z metodyką badań archeobotanicznych przyjętych w Pracowni Paleoekologii i Archeobotaniki Uniwersytetu Gdańskiego dla stanowisk miejskich [Latałowa i in. 2003a; 2007], z prób o wyjściowej objętości ponad 2 l, wydzielono podpróbki o objętości 300 cm³, które analizowano w całości po uprzedniej maceracji w roztworze KOH (24–48 godz.) i szlamowaniu na kolumnie sit o średnicy oczek 2,0, 0,5 i 0,2 mm. Pozostałą objętość próby (podpróbka uzupełniająca) płukano jedynie na sicie o wielkości oczek 2,0 mm w celu pozyskania dodatkowego materiału karpologicznego (duże nasiona i owoce). Poszczególne frakcje przebiegano pod mikroskopem stereoskopowym przy powiększeniu 16x, wybierając wszystkie oznaczalne szczątki roślinne i zwierzęce. Do momentu oznaczania makroszczątki przetrzymywano w mieszaninie konserwującej, w której skład wchodziły woda destylowana, alkohol i gliceryna (1:1:1) z dodatkiem tymolu. W kilku przypadkach, uzasadnionych charakterem materiału, w celu ograniczenia prac technicznych analizowano tylko 100 cm³ (ip. 14, 17, 18, 23), a do celów porównawczych uzyskane wyniki przeliczono na objętość 300 cm³. Próbkę ip. 2, 3, 20, 1110, 26 i 27 zbadano w całości ze względu na ich małą objętość wyjściową, ograniczoną wykształceniem warstwy (por.: tab. 1). W zestawieniu wyników (tab. 2–6) ujęto dane liczbowe dla podstawowych próbek. W przypadku, gdy takson stwierdzono tylko w podpróbce uzupełniają-

* Tekst oddany do druku w 2008 roku.

cej, dodawano jego wystąpienie, przyjmując najmniejszą wartość liczbową „1”.

Oznaczenia wykonywano pod mikroskopem stereoskopowym Nikon SMZ-1500 przy powiększeniach do 100x. Wyniki identyfikacji taksonomicznych konfrontowano z materiałem porównawczym, zgromadzonym w kolekcji karpologicznej Pracowni Paleoekologii i Archeobotaniki Uniwersytetu Gdańskiego. Nomenklaturę botaniczną przyjęto za *Flowering plants and Pteridophytes of Poland a checklist* [Mirek i in. 2002].

Wyniki zestawiono w tabelach 2–6, grupując próbki z obiektów lub warstw o podobnym charakterze. Taki zabieg był uzasadniony nie tylko większą przejrzystością prezentacji danych, lecz także możliwością zastosowania bardziej elastycznej klasyfikacji poszczególnych gatunków do wyróżnionych grup, w zależności od charakteru materiału. Przykładem jest pokrzywa zwyczajna *Urtica dioica*, która rośnie zarówno w naturalnych ekosystemach bagiennych, jak i na typowych siedliskach antropogenicznych jako pospolity chwast ruderalny i upraw ogrodowych. W tabeli 2, w której wyraźnie dominują gatunki bagienne, jest ona prawdopodobnie przedstawicielem tej grupy ekologicznej, natomiast w pozostałych przypadkach współwystępuje z gatunkami ruderalnymi.

Materiały są archiwizowane w Pracowni Paleoekologii i Archeobotaniki UG.

Skład gatunkowy i interpretacja materiału botanicznego

Oznaczono ponad 15 000 szczątków roślin. Lista taksonów obejmuje 177 pozycji, w tym 128 gatunków lub podgatunków oraz 49 taksonów wyższej rangi (tab. 2–6). Diaspory nieoznaczone stanowią zaledwie 0,4%. W próbce ip. 2 (jątka) nie stwierdzono oznaczalnego materiału roślinnego.

1. Próbkę z calca i namulów (?) – tab. 2

Strop calca, reprezentujący okres bezpośrednio poprzedzający zabudowę tej części miasta, jest na badanym stanowisku datowany na około 1335–1340 r. [Krzywdziński w tym tomie]. W dwóch próbkach (ip.

4 i 8) dominują szczątki gatunków typowych dla zabażonych, eutroficznych siedlisk (*Urtica dioica*, *Juncus* sp., *Ranunculus sceleratus*, *R. repens*, *Lythrum salicaria*, *Typha* sp., *Mentha aquatica*, *Eleocharis palustris/uniglumis*, *Polygonum hydropiper* i in.). Liczne są fragmenty gałązek olszy i brzozy, przy czym odnotowano także owocostany i owoce olszy czarnej (*Alnus glutinosa*). Przynajmniej okresowo wyższy stan wody dokumentuje obecność żabiańca babki wodnej (*Alisma plantago-aquatica*), słodkowodnych gąbek (w osadzie obecne są gemmule Spongiae) oraz mikroskopijnych skorupiaków (*Daphnia* sp.). Z wyjątkiem licznych szczątków komosy (*Chenopodium* sp.), w próbce ip. 8 zaledwie pojedynczo wystąpiły owoce i nasiona chwastów polnych – szczawiu polnego (*Rumex acetosella*), rdestówki powojowatej (*Fallopia convolvulus*), kąkolą (*Agrostemma githago*), psianki czarnej (*Solanum nigrum*) i gwiazdnicy pospolitej (*Stellaria media*), a także szczątki roślin użytkowych, w tym przypadku gatunków dziko rosnących: maliny (*Rubus idaeus*), poziomki (*Fragaria vesca*) i leszczyny (*Corylus avellana*). Wyraźną różnicę w składzie gatunkowym obu próbek stanowi bardzo duży udział owoców pokrzywy zwyczajnej (*Urtica dioica*) w próbce ip. 4 i jej brak w próbce ip. 8, jednak w tym przypadku gatunek ten doskonale się komponuje ze składem bagienno, okresowo zalewanego zbiorowiska, którego obecność obrazują obie próbki.

Próbka ip. 5 swoim położeniem w profilu oraz charakterem nawiązuje do próbek ip. 4 i 8, jednak w jej składzie znacznie wyższy udział mają organizmy wodne. Należą do nich zakorzenione rośliny wodne, takie jak rdestnica pływająca (*Potamogeton natans*), grążel żółty (*Nuphar lutea*), grzybień białe (*Nymphaea alba*), a także przedstawiciele fauny – gąbki i dafnie. Pojawiają się gatunki bagienne i szuwarowe (m.in. *Ranunculus sceleratus*, *Juncus* sp., *Schoenoplectus lacustris*, *Typha* sp.), natomiast praktycznie brak jest szczątków roślin z siedlisk antropogenicznych.

Również w próbce ip. 28 dominują szczątki roślin bagiennych (*Juncus* sp., *Ranunculus sceleratus*, *R. repens*, *Urtica dioica*, *Carex* spp., *Eleocharis palustris/uniglumis*) i występują liczne siopełka *Daphnia* sp., które wskazują na środowisko wodne; obecne są frag-

menty gałązek olszy i brzozy. Zasadniczą różnicą w stosunku do wyżej omówionych próbek jest wyraźnie wyższa reprezentacja gatunków typowych dla siedlisk antropogenicznych, w tym chwastów pól uprawnych – czerwca rocznego (*Scleranthus annuus*), włośnicy sonej (*Setaria pumila*), szczawiu polnego (*Rumex acetosella*), rumianu polnego (*Anthemis arvensis*) i innych. W materiale tym pojedynczo pojawiły się pestki owoców zbieranych z natury – poziomki (*Fragaria vesca*) i maliny (*Rubus idaeus*). Obecność chwastów polnych i roślin użytkowych pokazuje, że warstwa ta formowała się w rejonie gospodarczego oddziaływania człowieka.

Skład taksonomiczny omówionych próbek (tab. 2; ryc. 1) wskazuje, że w okresie poprzedzającym zasiedlenie obszar ten był zabagniony. Występowały tu zbiorowiska szuwarowe, a miejscami stagnowała płytko woda, w której rozwijały się makrofity.

2. Próbkę z jatek – tab. 3

Trzy próbki (ip. 2, 3, 6) pochodzą z terenu kramów funkcjonujących w okresie od 1367 do około 1516 r. (IV poziom osadniczy) [Krzywdziński w tym tomie]. Główny składnik stanowi w nich materiał mineralny (glina, piasek, żwir) z domieszką drobnych fragmentów drewna, węgielków, szczątków kostnych, łusek rybich, fragmentów ceramiki, a w próbce ip. 6 – także muszelek morskiego małża sercówki (*Cardium*). W próbkach ip. 3 i 6 wystąpiły zaledwie pojedyncze nasiona/owoce chwastów (*Chenopodium* sp., *Rumex acetosella*, *Polygonum lapathifolium*) i fragmenty orzechów laskowych (*Corylus avellana*), natomiast w ip. 2, oprócz pojedynczych węgielków, nie stwierdzono oznaczalnych szczątków roślin.

Według danych archeologicznych, próbki ip. 2 i 3 zostały pobrane z paleniska jatki 5. Nasze dane sugerują, że materiał ten pochodzi z warstw, które są rezultatem oczyszczania obiektu. Podobny charakter ma próbka ip. 6, pobrana z warstwy użytkowej jatki 16/17. Przypuszczalnie powstała ona w wyniku przesypania podłoża piaskiem (prace porządkowe na terenie kramów?), pozyskiwanym m.in. z plaż wzdłuż brzegu Bałtyku, o czym świadczy obecność muszelek sercówki (*Cardium*).

3. Mierzwa i warstwy użytkowe w rejonie kramów – tab. 3

Skład botaniczny próbek ip. 14 i 16, zebranych z przejścia wschodniego między kramami z III poziomu osadniczego (datowanego na okres od 1346–1347 do 1367 r.) a zapleczem posesji z zabudową mieszkalno-gospodarczą, jest bardzo podobny. Ich cechą wyróżniającą jest wysoka zawartość owoców chmielu (*Humulus lupulus*) (ryc. 4E), zwłaszcza w próbce ip. 16, w której zliczono ich niemal 1500 w objętości 300 cm³ materiału; w tej samej próbce na uwagę zasługuje również duża liczba silnie rozdrobnionych nasion rzepaku (*Brassica napus*) (ryc. 4D). W obu próbkach występuje po kilkadziesiąt gatunków reprezentujących bardzo różne siedliska. Są to przede wszystkim chwasty polne, które mogły trafić wraz ze słomą do ściółki lub paszy zwierzęcej (m.in. *Centaurea cyanus* – ryc. 4C, *Agrostemma githago*, *Setaria pumila*, *Fallopia convolvulus*, *Stellaria media*, *Spergula arvensis*, *Rumex acetosella*, *Thlaspi arvense*, *Galium spurium*, *Euphorbia helioscopia*, *Scleranthus annuus*) oraz bardzo liczne rośliny łąkowe, zwłaszcza z wilgotnych i świeżych siedlisk (*Juncus* sp., *Ranunculus acris*, *R. repens*, *R. flammula*, *Filipendula ulmaria*, *Lycopus europaeus*, *Lythrum salicaria*, *Prunella vulgaris*, *Trifolium pratense*, *Carex* spp., *Lychnis flos-cuculi*). Sporą grupę stanowią chwasty ruderalne (*Polygonum lapathifolium*, *P. aviculare*, *Urtica dioica*, *U. urens*, *Rumex crispus*, *Solanum nigrum*, *Plantago major* i wiele innych). W domieszce pojawiają się owoce i nasiona popularnych roślin użytkowych, które z wyjątkiem wymienionych wyżej chmielu i rzepaku, są reprezentowane przez pojedyncze szczątki. Są to m.in. len (*Linum usitatissimum*), borówka (*Vaccinium myrtillus*), wiśnia/czereśnia (*Cerasus vulgaris/avium*), poziomka (*Fragaria vesca*), grusza (*Pyrus* sp.), jabłko (*Malus* sp.), koper (*Anethum graveolens*), gorczyca (*Brassica nigra*), mak lekarski (*Papaver somniferum*), gryka (*Fagopyrum esculentum*) i figa (*Ficus carica*).

Skład botaniczny tych próbek sugeruje, że są one pozostałością mierzwy, a więc paszy, ściółki oraz odchodów zwierzęcych. Domieszkę stanowi piasek, drobne fragmenty drewna, węgielki, łuski ryb i szczątki owadów, zwłaszcza bardzo liczne ko-

kony much, które są pośrednim dowodem obecności nieczystości organicznych. Nasiona rzepaku i owoce chmielu prawdopodobnie są świadectwem dodawania do paszy dla zwierząt odpadów piwowarskich i wycłoczyn po produkcji oleju.

Trzy następne próbki z XIV w. – ip. 1, 7 i 9 – są znacznie uboższe pod względem liczby diaspory, lecz charakter flory kopalnej jest analogiczny, jak w próbkach scharakteryzowanych powyżej (ryc. 2). Różnicę stanowi znaczna liczba fragmentów drewna różnych gatunków drzew, w tym buka i grabu (wióry poprodukcyjne, trociny?). Liczne węgielki, fragmenty kości, szczątki ryb, kokony much, a także domieszka gliny, żwiru i piasku mówią, że mamy do czynienia z warstwami kulturowymi, które powstały w miejscu obecności zwierząt hodowlanych. Bardzo liczne szczątki sitów (*Juncus* spp.) i pałki (*Typha* sp.) są przypuszczalnie śladem wykorzystywania pędów i liści tych roślin jako ściółki dla zwierząt, lub – podobnie jak wióry/trociny – w celach izolacyjnych i porządkowych.

4. Próbkki z zaplecza domu V – tab. 3

Dwie próbki (ip. 18 i 17) pobrano z zaplecza domu V, z warstw reprezentujących poziomy osadnicze IIb i III datowane na okres od 1344 do 1367 r. Również one zawierają szczątki roślin z różnych siedlisk, z przewagą chwastów polnych i ruderalnych (ryc. 2). Szczególnie interesujący jest skład próbki ip. 17. Stwierdzono w niej 40 taksonów, a jej charakterystycznym składnikiem są żołądźcie dębu (*Quercus* sp.). Liczne są gatunki chwastów upraw zbożowych (*Agrostemma githago*, *Centaurea cyanus*, *Rumex acetosella*, *Thlaspi arvense*, *Stellaria media*), które dostały się na to stanowisko albo ze zbożem, albo ze ściółką dla zwierząt (słoma); brak ziarniaków zbóż sugeruje raczej tę drugą ewentualność. W próbce występują nieliczne nasiona i owoce roślin łąkowych (*Linum catharticum*, *Ranunculus acris*, *R. repens*, *Prunella vulgaris*) oraz pojedyncze szczątki roślin konsumpcyjnych – leszczyny (*Corylus avellana*) i borówki (*Vaccinium myrtillus*). Z listy taksonów stwierdzonych w tej próbce można wnioskować, że mamy do czynienia ze ściółką dla zwierząt, a w takim razie liczne szczątki żołądźci mogły być tutaj pozostałością karmy. Przypuszczalnie w tej części zaplecza trzymano świnie, ponieważ w przypadku zwierząt wypasanych na pastwi-

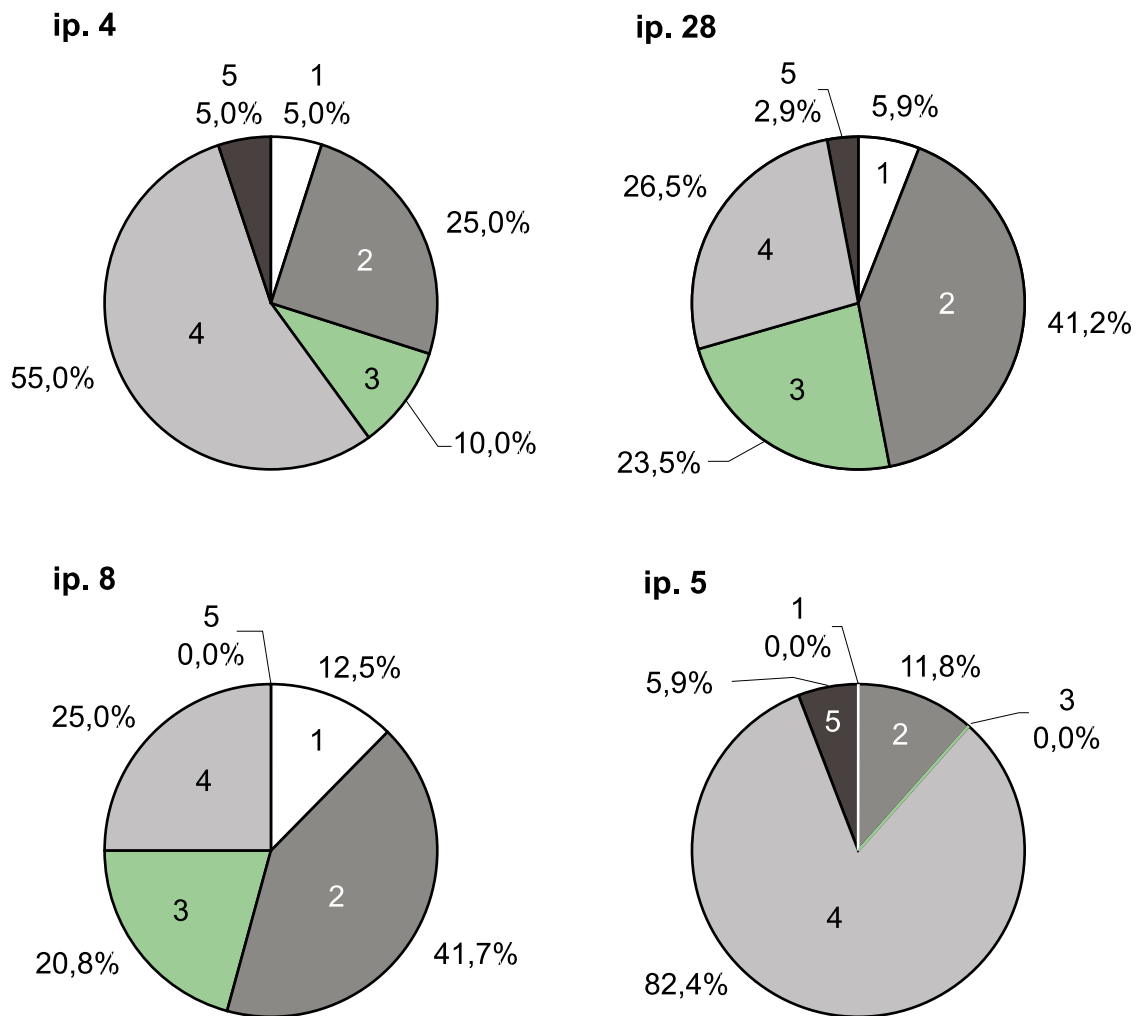
skach lub karmionych sianem wyższy udział stanowiłyby szczątki roślin łąkowych. Za pozostałość ściółki niemal z pewnością można uznać szczególnie liczne nasiona pałki (*Typha* sp.), która była używana używana w różnych celach gospodarczych. Dodatkowym argumentem, przemawiającym za tym, że badany materiał pochodzi z komórki, w której przetrzymywano zwierzęta, jest znaczna liczba kokonów much.

5. Latryny – tab. 4

Próbki ip. 24, 25, 26 i 27 pobrano z latryn nr 1 i 2, zlokalizowanych na zapleczu domu III w obrębie posesji 2156 (poziom osadniczy IIb, datowany na lata ok. 1344 do 1346–1347); skład próbek ip. 26 i 27 stanowią wyselekcjonowane pestki z niewielką domieszką materii organicznej.

W materiałach tych dominują szczątki roślin konsumpcyjnych, przede wszystkim owoców pestkowych i jagód oraz maku (*Papaver somniferum*). Spośród owoców, do szczególnie licznych należą szczątki jabłek (*Malus* sp.), figi (*Ficus carica*) – ryc. 4F, poziomki (*Fragaria vesca*), borówki (*Vaccinium myrtillus*), gruszek (*Pyrus* sp.), a także śliwy domowej (*Prunus domestica*). Nieliczne są szczątki wiśni (*Cerasus vulgaris*), tarniny (*Prunus spinosa*) i maliny (*Rubus idaeus*). Na uwagę zasługują liczne pestki porzeczki (*Ribes rubrum*), gatunku, który w środkowej i północnej Europie na ogół spotyka się w próbkach archeobotanicznych z warstw nowożytnych, rzadko w materiałach z późnego średniowiecza [Wiethold 1995]. Rozmaitość gatunków i liczebność szczątków roślin użytkowych innych kategorii jest niewielka. W próbce ip. 24 wystąpiły plewki owsa (*Avena* sp.) i nasiona gorczycy (*Brassica nigra*), a także pojedyncze nasiona rzepy (*Brassica rapa*), a w próbce ip. 25 także rzepaku (*Brassica napus*) i lnu (*Linum usitatissimum*). W składzie próbek ip. 24 i 25 istotnym składnikiem są szczątki chwastów polnych, zwłaszcza typowych dla zasiewów żyta, takich jak kąkol polny (*Agrostemma githago*), bławatek (*Centaurea cyanus*) i rdestówka powojowata (*Fallopia convolvulus*), które prawdopodobnie trafiły do latryny wraz ze słomą, której żdźbła stwierdzono w próbkach.

Próbki ip. 11 i 13 pobrane z latryny na posesji Św. Ducha 44, z warstw reprezentujących IV poziom osadniczy (1367–1516 r.), są nieco bogatsze

Ryc. 1. Udział procentowy grup taksonów w próbkach z calca i namułów. 1 – rośliny użytkowe, 2 – chwasty segetalne i rośliny ruderalne, 3 – rośliny łąk i pastwisk na siedliskach świeżych i wilgotnych, 4 – rośliny wodne i bagienne, 5 – rośliny leśne

Fig. 1. Proportions of taxonomic groups in samples from pre-occupation layers and silt deposits; 1 – useful plants, 2 – crop weeds and ruderal plants, 3 – meadow and pasture plants in fresh and moist habitats, 4 – aquatic and wetland plants, 5 – woodland plants

pod względem liczby gatunków konsumpcyjnych. Również tutaj dominują pestki owoców i jagód: jabłek (*Malus* sp.), gruszek (*Pyrus* sp.), czereśni (*Prunus avium*), wiśni (*P. vulgaris*), figi (*Ficus carica*), poziomki (*Fragaria vesca*) i borówki (*Vaccinium myrtillus*), śliwy domowej (*Prunus domestica*) i winogron (*Vitis vinifera*). Szczątki roślin mącznych (prosa – *Panicum miliaceum*, owsa – *Avena* sp., jęczmienia – *Hordeum vulgare* – ryc. 4A-B i gryki – *Fagopy-*

rum esculentum), podobnie jak warzyw i przypraw (kminku – *Carum carvi* – ryc. 4G i gorczycy – *Brassica nigra*) oraz roślin oleistych (rzepaku – *Brassica napus*, konopi – *Cannabis sativa*, lnu – *Linum usitatissimum* i maku lekarskiego – *Papaver somniferum*) wystąpiły w niewielkich ilościach. Domieszkę stanowią diaspory chwastów polnych i ruderalnych, które trafiły do latryny prawdopodobnie wraz ze śmieciami. Próbkę te nie zawierają kosztownych gatunków eg-

zotycznych, z wyjątkiem figi i winogron/rodzynek, które zwłaszcza w XV i XVI w. powszechnie występowały w składzie pokarmów na stołach gdańszczyzan [Latałowa i in. 2007; Badura 2011]. Do interesujących należą nasiona konopi, które w tym przypadku są śladem wykorzystywania tego gatunku do konsumpcji; tłoczono z nich olej, stosowano jako medykament, lecz także, zwłaszcza w Europie wschodniej, uzyskiwano „mleko” i gotowano polewki [Kluk 1805; Sillasoo, Hiie 2007]. Prawdopodobnie potrawy tego typu przygotowywano także w Gdańsku. W omawianych próbkach wystąpiły również szczątki kostne, łuski ryb i skorupki jaj.

Z porównania tych materiałów wynika (ryc. 3), że próbki z młodszego obiektu charakteryzują się większą różnorodnością taksonów roślin konsumpcyjnych, a także wyższą frekwencją szczątków przypraw. Skład tych pojedynczych próbek oczywiście nie daje podstaw do wnioskowania na temat zmian w składzie pożywienia ludności w poszczególnych okresach, jednak wzrost liczby gatunków użytkowych w próbkach z XV–XVI w. jest typowy także dla innych materiałów z historycznego Gdańska [Badura i in. 2005; Latałowa i in. 2007; Badura 2011].

6. Materiał z wnętrza kociołka – tab. 5

Materiał botaniczny pobrano również z miedzianego kociołka (obiekt 2647) [Trawicka w tym tomie] znalezione w warstwie niwelacyjnej po rozbiórce domu III z poziomu osadniczego IIB, datowanego na lata 1344–1367. Jedną próbkę pobrano bezpośrednio w trakcie prac wykopaliskowych (ip. 20), natomiast drugą (ip. 1110) stanowi materiał odzyskany w trakcie konserwacji naczynia. Do najważniejszych składników obu próbek należą obficie występujące plewki owsa (*Avena* sp.), które, mimo że ze względu na zły stan zachowania nie zostały oznaczone do gatunku, z dużym prawdopodobieństwem można uznać za szczątki owsa siewnego (*A. sativa*). Spory udział mają chwasty polne – przede wszystkim kąkol (*Agrostemma githago*), chaber bławatek (*Centaurea cyanus*), szczaw polny (*Rumex acetosella*) i sporek polny (*Spergula arvensis*). Stosunkowo niewielką domieszkę stanowią gatunki łąkowe (krwawnik – *Achillea millefolium*, głowienka – *Prunella vul-*

garis, mięta polna – *Mentha arvensis*, rogownica pospolita – *Cerastium holosteoides*). Skład tych próbek ma specyficzny charakter, który sugeruje, że zawartość kociołka jest oryginalna i że jest to pozostałość karmy dla zwierząt.

7. Materiał z wnętrza rury wodociągowej – tab. 6

Jedna z próbek (ip. 23) została pobrana z wnętrza rury wodociągowej, datowanej na XVII w. Skład botaniczny tej próbki jest bardzo ubogi: to pojedyncze diaspory przypadkowych gatunków chwastów (szczawiu polnego – *Rumex acetosella*, pokrzywy zwyczajnej – *Urtica dioica* i pięciornika gęsiego – *Potentilla anserina*) oraz borówki (*Vaccinium myrtillus*). W próbce tej oprócz żwiru i piasku znalazły się też fragmenty drewna, węgielki oraz pojedyncze skorupki organizmów wodnych, małżoraczków (*Ostracoda*).

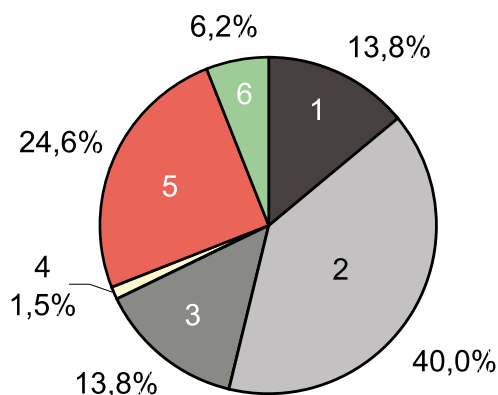
Podsumowanie i wnioski

Materiały archeobotaniczne ze stanowiska „Jatki Rzeźnicze Głównego Miasta” dotyczą różnych okresów historii tej części Gdańska oraz pochodzą z różnych obiektów i nawarstwień kulturowych o różnej genezie. Długa lista gatunków reprezentuje lokalną florę, rośliny wchodzące w skład karmy dla zwierząt oraz te, które stanowiły element diety mieszkańców posesji przy ulicy Św. Ducha w okresie XIV–XVI w. Skład botaniczny badanych materiałów dostarcza również przesłanek o warunkach środowiskowych w późnym średniowieczu.

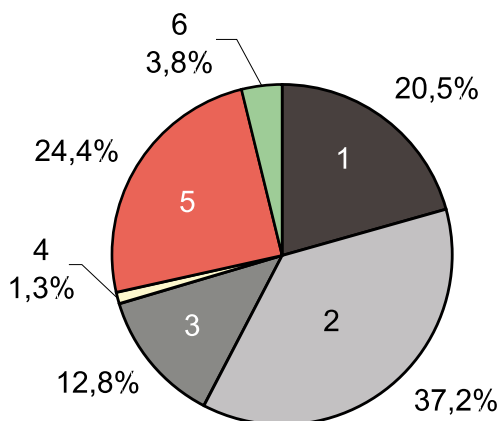
Zawartość próbek ze stropu calca jednoznacznie wskazuje na środowisko wodno-bagiennie w okresie przed wejściem na ten teren zabudowy. Potwierdza to datowanie archeologiczne [Krzywdziński w tym tomie]: aż do pierwszej połowy XIV w. obszar ten był prawdopodobnie okresowo zalewany wodami Motławy. W zagłębieniach terenu mogły się utrzymywać płytkie, eutroficzne zbiorniki wodne.

Skład próbek pobranych z warstw użytkowych, które się wykształciły na przejściu między kramami i posesją mieszkalną oraz na zapleczu gospodarczym domu z XIV w., sugeruje bezpośrednią obec-

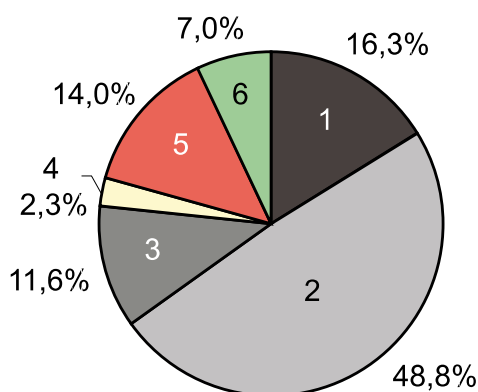
ip. 7/9

ip. 14/16

ip. 17/18

Ryc. 2. Udział procentowy taksonów w próbkach z warstw użytkowych; próby ip. 14 i 16, ip. 7 i 9, ip. 17 i 18 potraktowano łącznie. 1 – rośliny użytkowe, 2 – chwasty segetalne i rośliny ruderalne, 3 – rośliny łąk i pastwisk na siedliskach świeżych i wilgotnych, 4 – rośliny suchych pastwisk i muraw, 5 – rośliny wodne i bagienne, 6 – rośliny leśne

Fig. 2. Proportions of taxonomic groups in samples from occupation strata; samples ip. 14 and 16, ip. 7 and 9, ip. 17 and 18 are evaluated jointly; 1 – useful plants, 2 – crop weeds and ruderal plants, 3 – meadow and pasture plants in fresh and moist habitats, 4 – dry pasture and grassland plants, 5 – aquatic and wetland plants, 6 – woodland plants

ność zwierząt w tym rejonie; na zapleczu domu zapewne przetrzymywano świnie. W próbkach tych dominują gatunki, które mogły stanowić składniki paszy i ściółki. Do paszy prawdopodobnie dodawano resztki piwowarskie oraz wytłoczyny pozostałe po produkcji oleju, a także żołądź. Z kolei zawartość kociołka, która przede wszystkim zawierała szczątki owsa, mogła być karmą końską lub dla drobiu (?).

Teren kramów był oczyszczany. Podłoże wysypywano piaskiem lub wiórami; dokumentują to próbki zawierające piasek morski (muszle *Cardium*), znaczny udział drobnych fragmentów drewna i niewielką liczbę diaspor.

Interesujące są próbki z latryn. Dostarczają one nowych danych na temat historii użytkowania niektórych roślin na terenie Gdańska. Stwierdzo-

no m.in. wczesne (1 połowa XIV w.) występowanie czerwonej porzeczki (*Ribes rubrum*). Do tej pory najstarsze znaleziska tego gatunku w Gdańsku były datowane na XV w. [Latałowa i in. 2007; Badura 2011], natomiast w skali północnej Europy czerwona porzeczka wcześniej (przełom XIII/XIV w.) pojawiła się tylko w zachodnich Niemczech [Alsleben 2007]. Z kolei liczna obecność nasion figi (*Ficus carica*) zarówno w próbkach z XIV w., jak i z XV–XVI w., potwierdza powszechne wykorzystywanie tego gatunku w kuchni gdańszczyzn [por.: Badura i in. 2005; Latałowa i in. 2007; Badura 2011]. Skład próbek jest stosunkowo ubogi w przyprawę. Brakuje w nich zwłaszcza kosztowniejszych gatunków, które pojawiają się na innych gdańskich stanowiskach, co może świadczyć o umiarkowanej zamożności mieszkańców badanej posesji. Należy jednak podkreślić, że omawiane materiały nie są wystarczająco reprezentatywne dla tego typu porównań.

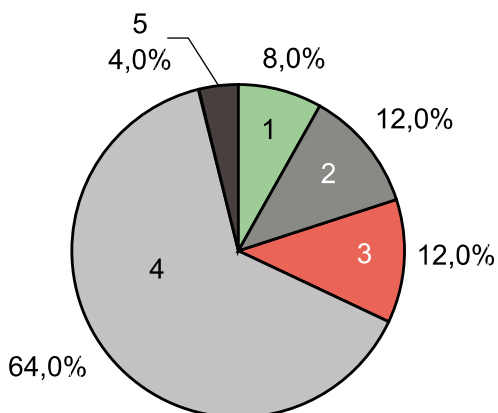
Badania archeobotaniczne na tym stanowisku wpisują się w nurt studiów przyrodniczych, które w Europie [m.in. Krzywinski, Kaland 1984; Behre 1991; Vuorela, Lempiäinen 1993; Wiethold 1995; Giorgi 1997] i coraz częściej w Polsce [m.in. Wasy-

likowa 1978; Badura 2000; Koszałka 2005; Bieniek i in. 2006; Mueller-Bieniek 2012] towarzyszą wykopaliskom na terenach dawnych miast. Ta specyficzna gałąź archeologii środowiskowej ma szczególne znaczenie ze względu na możliwość konfrontacji danych uzyskiwanych na podstawie analiz materiału kopalnego z informacjami zawartymi w źródłach historycznych [por.: Greig 1996; Zemanek, Wasylińska 1996; Silasoo 2001]. Innym cennym aspektem tych badań jest możliwość bezpośredniego powiązania informacji przyrodniczej z konkretnym terenem i obiektem. W niniejszej pracy uzyskano szereg informacji wzbogacających obraz lokalnych warunków i sposobu zagospodarowania badanej części miasta.

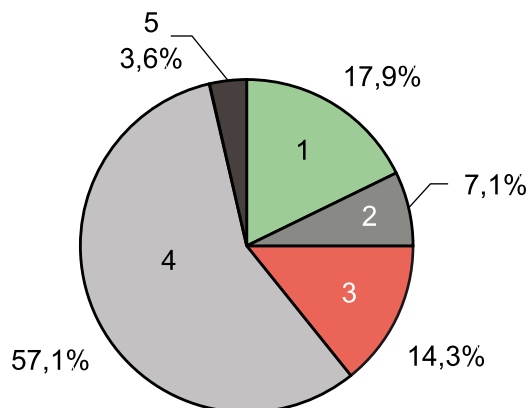
Podziękowanie

Autorki dziękują Paniom dr A. Pudło i M. Kasprzak oraz Panu mgr R. Krzywdzińskiemu za współpracę oraz konsultacje archeologiczne. Prace techniczne zostały sfinansowane w 2005 r. przez Muzeum Gdańskie, natomiast w roku 2008 opracowanie dofinansowano z grantu MNiSW N303 097 31/3181.

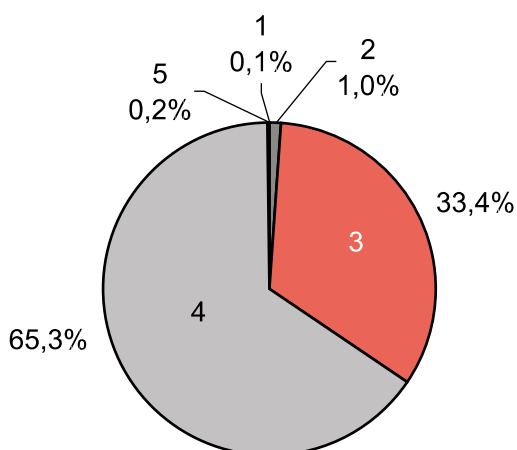
ip. 24-27
A

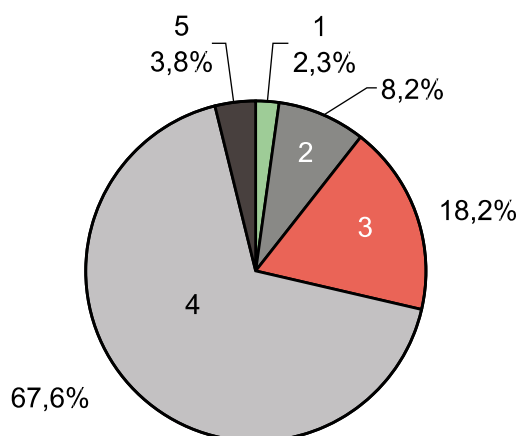
ip. 11/13
A

ip. 24-27
B

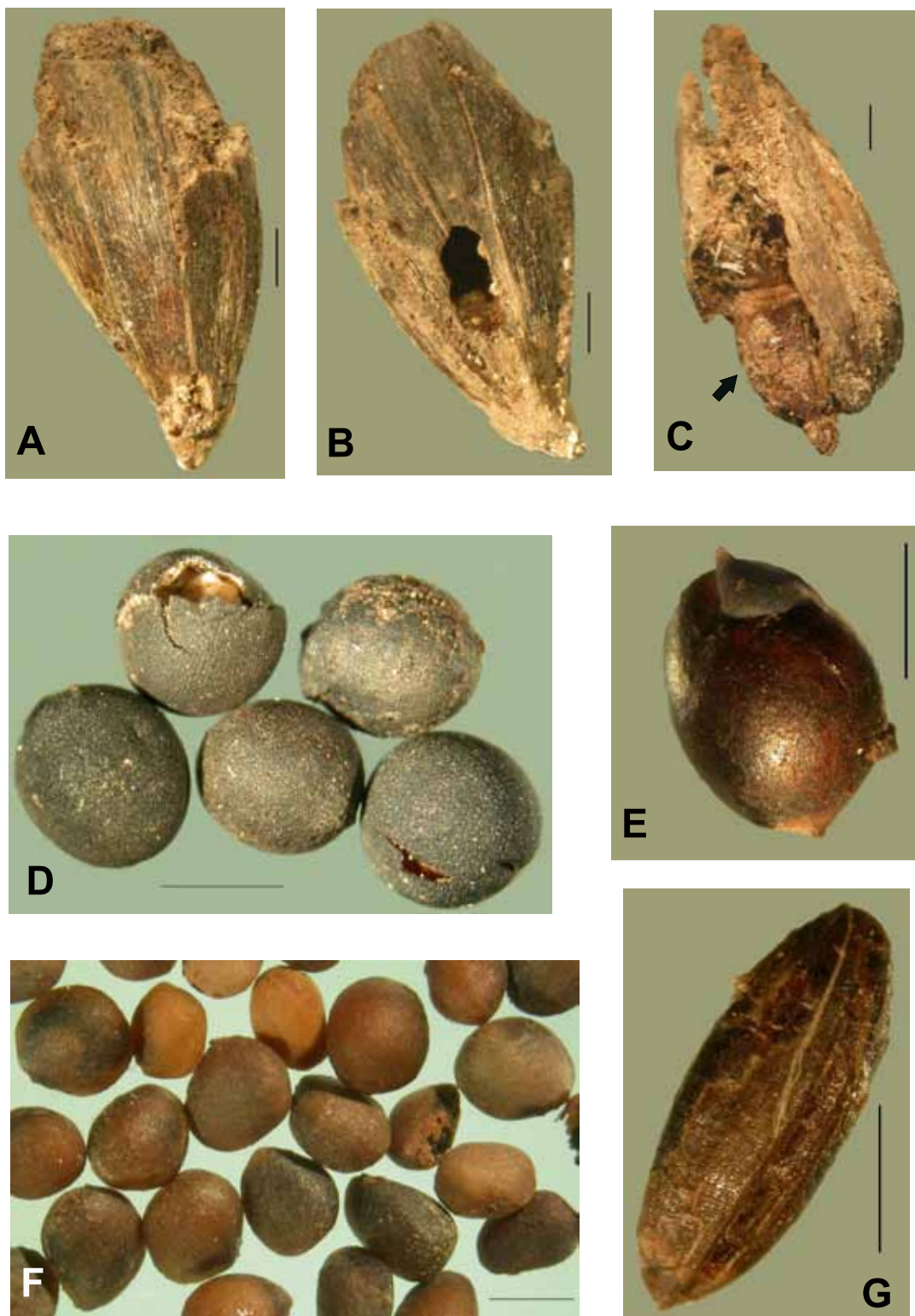

ip. 11/13
B

Ryc. 3. Udział procentowy grup taksonów (A) i szczątków (B) roślin konsumpcyjnych w próbkach z latryn; próby ip. 24, 25, 26, 27 oraz ip. 11, 13 potraktowano łącznie. 1 – rośliny mączne, 2 – warzywa i przyprawy, 3 – rośliny oleiste, 4 – owoce pestkowe, jagody i orzechy, 5 – inne użytkowe

Fig. 3. Proportions of taxonomic groups (A) and diaspores (B) of food plants in samples from cesspits; samples ip. 24, 25, 26, 27 and ip. 11, 13 are evaluated jointly; 1 – flour plants, 2 – vegetables and spices, 3 – oil plants, 4 – edible fleshy fruits, berries and nuts, 5 – other useful plants

Ryc. 4. A – *Hordeum vulgare*, strona grzbietowa (zmineralizowany ziarniak z resztkami oplewienia), B – ten sam ziarniak od strony brzusznej, C – *Centaurea cyanus* (fragment koszyczka z widoczną – strzałką – niełupką), D – *Brassica napus* (nasiona), E – *Humulus lupulus* (orzeszek), F – *Ficus carica* (pestki), G – *Carum carvi* (rozłupka); kreska oznacza 1 mm. Fot. M. Badura

Fig. 4. A – *Hordeum vulgare*, dorsal view (hulled mineralised caryopsis), B – the same caryopsis seen in ventral view, C – *Centaurea cyanus* (fragment of flower head with visible [arrow] achene), D – *Brassica nigra* (seeds), E – *Humulus lupulus* (fruit), F – *Ficus carica* (seeds), G – *Carum carvi* (fruit); scale line = 1 mm. Photo: M. Badura

Tab. 1. Opis próbek archeobotanicznych ze stanowiska „Jatki rzeźnicze Głównego Miasta” (0255/43/03); inf. archeologiczna R. Krzywdziński, M. Kasprzak. Kolejność próbek w tabeli wyznacza porządek ich omawiania w tekście; V – objętość wyjściowa próbki

NR IP.	LOKALIZACJA	CHRONOLOGIA	INFORMACJA ARCHEOLOGICZNA	OPIS LABORATORYJNY
4	Św. Ducha 45	ok. 1335 r.	poziom I, calec	materia organiczna z domieszką piasku; liczne gałązki drzew/krzewów; szczątki zwierzęce: owady, gemmule gąbek, <i>Daphnia</i> sp.; V=3000 cm ³
8	Św. Ducha 46	ok. 1335 r.	poziom I, calec	materia organiczna z domieszką piasku; liczne gałązki drzew/krzewów; pojedyncze węgle drzewne; szczątki zwierzęce: owady, pojedyncze kości; V=3050 cm ³
28	Ławy Mięsne	ok. 1335 r.	próbka z warstwy pierwotnej (calca), na stopie której ok. 1335 r. rozpoczęły się działania osadnicze	materia organiczna; liczne fragmenty drewniek i gałązek drzew/krzewów; szczątki zwierzęce: <i>Daphnia</i> sp., inne owadzie; V=300 cm ³
5	Św. Ducha 45	ok. 1335 r.	muł rzeczny (?) z poziomu I	piasek z domieszką części wegetatywnych roślin; szczątki zwierzęce: gemmule gąbek, <i>Daphnia</i> sp.; V=3050 cm ³
2	Ławy Mięsne	po 1367 r. – ok. 1516 r.	palenisko jatki 5 z poziomu IVb	glina z domieszką piasku i żwiru; pojedyncze węgle drzewne; szczątki zwierzęce: pojedyncze, drobne fragmenty kości; V=300 cm ³
3	Ławy Mięsne	po 1367 r. – ok. 1516 r.	palenisko jatki 5 z poziomu IVb	materia organiczna z dużą domieszką piasku, pojedyncze drewnienka; szczątki zwierzęce: drobne kości; V=250 cm ³
6	Ławy Mięsne	po 1367 r. – ok. 1516 r.	warstwa użytkowa jatki 16/17 (jotka podwójna) i 18 z poziomu IVa	materia organiczna z domieszką piasku; pojedyncze drewnienka i węgle drzewne; szczątki zwierzęce: liczne, duże kości, pojedyncze muszki (<i>Cardium</i>), łuski rybie; fragmenty ceramiki; V=2700 cm ³
14	Ławy Mięsne	od 1346–1347 r. do 1367 r.	warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych z III poziomu osadniczego	materia organiczna z domieszką piasku; pojedyncze drewnienka, liczne, drobne węgle drzewne; szczątki zwierzęce: pojedyncze łuski ryb, inne owadzie; fragment skóry; V=100 cm ³
16	Ławy Mięsne	od 1346–1347 r. do 1367 r.	warstwa użytkowa wschodniego przejścia jatek rzeźniczych z III poziomu osadniczego	materia organiczna; pojedyncze drewnienka, fragment kory, kawałki słomy (?), pojedyncze gametofory mszaków i węgle drzewne; szczątki zwierzęce: małe kości, liczne kokony much, inne owadzie; V=800 cm ³
1	Św. Ducha 45	ok. 1335–1367 r.	warstwa gliny ze szczątkami organicznymi – poziom użytkowy (?) (poziom I–IIIa)	glina z domieszką piasku i żwiru; duże drewnienka, pojedyncze węgle drzewne, gametofory mszaków; pojedyncze przetrwalniki grzybów; pojedyncze szczątki zwierzęce: łuski rybie, kości, inne owadzie; V=3000 cm ³
7	Św. Ducha 46	od ok. 1340 r. do lat 1346–1347	warstwa piasku z mierzwą i ścinki drewna – poziom użytkowy (poziom IIb)	materia organiczna; liczne drewnienka i gałązki drzew/krzewów, gametofory mszaków; pojedyncze węgle drzewne; szczątki zwierzęce: kości, owady; V=3100 cm ³
9	Św. Ducha 44	od ok. 1340 r. do lat 1346–1347	warstwa mierzwy – poziom użytkowy (poziom IIa–b)	materia organiczna z domieszką piasku; pojedyncze drewnienka i węgle drzewne; szczątki zwierzęce: kości, łuski ryb, <i>Daphnia</i> sp.; V=2600 cm ³

cd. Tab. 1

NR IP.	LOKALIZACJA	CHRONOLOGIA	INFORMACJA ARCHEOLOGICZNA	OPIS LABORATORYJNY
17; 18	Ławy Mięsne	od ok. 1344 r. do 1367 r.	warstwa użytkowa zaplecza domu V (w tym budynek F i D); warstwa ta akumulowała się w ciągu fazy B II poziomu osadniczego oraz przez III poziom osadniczy	materia organiczna; widoczne fragmenty owoców dębu, pojedyncze drewnienka i węgielki; szczątki zwierzęce: pojedyncze kości, pojedyncze łuski ryb, kokony much; zabytek metalowy; V=100 cm ³ (ip. 17), 100 cm ³ (ip. 18)
24; 25	Ławy Mięsne	od ok. 1344 r. do lat 1346–1347 r.	warstwa użytkowa latryny 1 (ip. 25) i 2 (ip. 24) zlokalizowanych na zapleczu domu III z fazy B II poziomu osadniczego	materia organiczna; pojedyncze drewnienka, fragmenty słomy (?), gametofory mszaków; szczątki zwierzęce: pojedyncze łuski ryb, kokony much, inne owadzie, <i>Acarina</i> ; V=2300 cm ³ (ip. 24), 2950 cm ³ (ip. 25)
26; 27	Ławy Mięsne	od ok. 1340 r. do lat 1346–1347	wyselekcjonowane próbki z warstwy użytkowej latryny 1 (ip. 26) i 2 (ip. 27) zlokalizowanych na zapleczu domu III z fazy B II poziomu osadniczego	wyselekcjonowane pestki wiśni/czereśni z domieszką materii organicznej; V=60 cm ³ (ip. 26), 10 cm ³ (ip. 10)
11	Św. Ducha 44	od 1367 r. do ok. 1516 r.	wypełnisko latryny z poziomu IVa–b	materia organiczna; duże fragmenty drewnienek i pojedyncze węgielki; szczątki zwierzęce: pojedyncze kości, łuski ryb, skorupki jajka, kokony much, inne szczątki owadów; V=2310 cm ³
13	Św. Ducha 46	od 1367 r. do ok. 1516 r.	wypełnisko latryny z poziomu IVa–b	materia organiczna; pojedyncze drewnienka i węgle drzewne; szczątki zwierzęce: kości, skorupki jajka, kokony much, inne szczątki owadów; V=2500 cm ³
23	Św. Ducha 44	od ok. 1630 r. do XVIII/XIX w.	materiał z wnętrza rury wodociągowej z poziomu VI	piasek z domieszką żwiru; drobne drewnienka oraz pojedyncze, małe węgle drzewne; szczątki zwierzęce: skorupki <i>Ostracoda</i> ; V=100 cm ³
20; 1110	Ławy Mięsne, przejście	od ok. 1344 r. do 1367 r.	materiał z wnętrza miedzianego kociołka pozyskanego z warstwy niwelacyjno-izolacyjnej po rozbiórce domu III z fazy B II poziomu osadniczego [Trawicka, w tym tomie, nr katalogu 2647]	materia organiczna (plewki zbóż?) z domieszką gliny; pojedyncze drewnienka; szczątki zwierzęce: liczne kokony much i <i>Acarina</i> ; V=375 cm ³ (ip. 20), 50 cm ³ (ip. 110)

Tab. 2. Szczątki roślin w próbkach z calca i namułów; oznaczenia próbek jak w tab. 1;
 „+” – 1–10, „++” – 11–20, „+++” – >20 szczątków

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE				TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 4	IP. 8	IP. 28	IP. 5	
ROŚLINY UŻYTKOWE					
<i>Corylus avellana</i> L.		1			leszczyna pospolita
<i>Fragaria vesca</i> L.		2	1		poziomka pospolita
<i>Rubus idaeus</i> L.	1	2	2		malina właściwa
CHWASTY SEGETALNE I ROŚLINY RUDERALNE					
<i>Agrostemma githago</i> L.		1			kąkol polny
<i>Anthemis arvensis</i> L.		1	1		rumian polny
<i>Carex</i> cfr <i>hirta</i> L.			6		turzyca owłosiona
<i>Chenopodium album</i> L. s. l.		3			komosa biała (lebioda)
<i>Chenopodium glaucum</i> L.			1		komosa sina
<i>Chenopodium</i> sp.		56	1	1	komosa
<i>Cirsium arvense</i> (L.) Scop.			1		ostrożeń polny
<i>Cirsium vulgare</i> (Savi) Ten.			1		ostrożeń lancetowaty
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) Á. Löve	1	1			rdestówka (rdest) powojowata
<i>Lapsana communis</i> L. s. s.		1			łoczyga pospolita
<i>Plantago major</i> L.			10		babka zwyczajna
<i>Polygonum aviculare</i> L.			5		rdest ptasi
<i>Polygonum lapathifolium</i> L. s. l.	1	2	7		rdest szczawiolistny
<i>Rumex acetosella</i> L.	1		64	1	szczaw polny
<i>Rumex crispus</i> L.		1	1		szczaw kędzierzawy
<i>Scleranthus annuus</i> L.			5		czervec roczny
<i>Setaria pumila</i> (Poir.) Roem. & Schult.			1		włośnica sina
<i>Solanum nigrum</i> L. em. Mill.	1	1			psianka czarna
<i>Stellaria media</i> (L.) Vill.		1			gwiazdnica pospolita
ROŚLINY ŁĄK I PASTWISK NA SIEDLISKACH ŚWIEŻYCH I WILGOTNYCH					
<i>Leucanthemum vulgare</i> Lam. s. str.			2		jastrun właściwy
<i>Lychnis flos-cuculi</i> L.		1			firletka poszarpana
<i>Lythrum salicaria</i> L.	23				krwawnica pospolita
<i>Potentilla anserina</i> L.		2,5	5		pięciornik gęsi
<i>Prunella vulgaris</i> L.			5		głowienka pospolita
<i>Ranunculus acris</i> L. s. s.		4			jaskier ostry
<i>Ranunculus repens</i> L.	4	15	24		jaskier rozłogowy
<i>Rhinanthus serotinus</i> (Schönh.) Oborný			1		szeleżnik większy
<i>Scirpus sylvaticus</i> L.		2	3		sitowie leśne
<i>Trifolium pratense</i> L.			1		koniczyna łąkowa
<i>Potentilla argentea</i> L. s. str.			1		pięciornik srebrny
ROŚLINY WODNE I BAGIENNE					
<i>Alisma plantagoaquatica</i> L.	1				żabieniec babka wodna
<i>Alnus glutinosa</i> (L.) Gaertn. owocostan	3	2	1		olsza czarna
owocki	6		2	9	
<i>Bidens cernua</i> L.	1				uczep zwisły
<i>Carex elata</i> All.		5			turzyca sztywna
<i>Carex vulpina</i> L.			2		turzyca lisia
<i>Eleocharis palustris</i> (L.) Roem. & Schult./ <i>uniglumis</i> (Unk) Schult.	7	2	9	1	ponikło błotne/ jednoprzysadkowe
<i>Juncus</i> sp.	150	68	1347	17	sit
<i>Lycopus europaeus</i> L.	2		2		karbieniec pospolity
<i>Mentha aquatica</i> L.	10		1	1	mięta nadwodna
<i>Nuphar lutea</i> (L.) Sibth. & Sm.				2	grążel żółty
<i>Nymphaea alba</i> L.				2	grzybień białe

cd. Tab. 2

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE				TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 4	IP. 8	IP. 28	IP. 5	
ROŚLINY WODNE I BAGIENNE cd.					
<i>Polygonum hydropiper</i> L.	4	6		2	rdest ostrogorzki
<i>Potamogeton natans</i> L.				2	rdestnica pływająca
<i>Potamogeton</i> sp.				1	rdestnica
<i>Ranunculus flammula</i> L.	1				jaskier płomiennik
<i>Ranunculus sceleratus</i> L.	25	26	324	6	jaskier jadowny
<i>Rumex maritimus</i> L.				2	szczaw nadmorski
<i>Schoenoplectus lacustris</i> (L.) Palla				2	oczeret jeziorny
<i>Schoenoplectus lacustris</i> (L.) Palla/ <i>tabernaemontani</i> (C. C. Gmel.) Palla				1	oczeret jeziorny/ Tabernemontana
<i>Typha</i> sp.	13		1	16	pałka
<i>Urtica dioica</i> L.	169		200		pokrzywa zwyczajna
ROŚLINY LEŚNE					
<i>Betula sect. albae</i>			1	17	brzoza
<i>Carpinus betulus</i> L.	1				grab pospolity
INNE O NIEOKREŚLONEJ PRZYNALEŻNOŚCI SOCJOEKOLOGICZNEJ					
<i>Carex</i> sp.	13	1	15	1	turzyca
<i>Glyceria</i> sp.			5		manna
<i>Polygonum</i> sp.			2		rdest
<i>Potentilla</i> sp.			2		pięciornik
<i>Ranunculus</i> sp.	1	2,5	8		jaskier
<i>Valeriana</i> sp.			1		kozłek
<i>Viola</i> sp.		2			fiołek
Poaceae indet.		21	32	1	trawy
Rosaceae indet.			1		różowate
indeterminate	2	4	2		nieoznaczone
ZWIERZĘCE					
Spongiae gemmule	+			+	gąbki
<i>Daphnia</i> sp.	+		+	+++	rozwiłitka
Insecta	+	+	+		owady
Vertebrata indeterminate		+			kręgowce

Tab. 3. Szczątki roślin w próbkach z warstw użytkowych w obrębie kramów i zapleczy gospodarczych; oznaczenia próbek jak w tab. 1; „+” – 1-10, „++” – 11-20, „+++” – >20 szczątków

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE										TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 2	IP. 3	IP. 6	IP. 14	IP. 16	IP. 1	IP. 7	IP. 9	IP. 17	IP. 18	
ROŚLINY MĄCZNE											
<i>Avena</i> sp.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	owies
<i>Fagopyrum esculentum</i> Moench	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	gryka zwyczajna
<i>Hordeum</i> cfr <i>vulgare</i> L.	-	-	-	12	-	-	-	-	-	-	jęczmień zwyczajny
WARZYWA I PRZYPRAWY											
<i>Anethum graveolens</i> L.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	koper ogrodowy
<i>Brassica nigra</i> L.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	kapusta (gorczyca) czarna
<i>Brassica rapa</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	3	-	kapusta (rzepa) właściwa
ROŚLINY OLEISTE											
<i>Brassica napus</i> L.	-	-	-	-	295	-	-	1	48	-	kapusta rzepak
<i>Linum usitatissimum</i> L.	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	len zwyczajny
<i>Papaver somniferum</i> L.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	mak lekarski
OWOCE PESTKOWE, JAGODY I ORZECHY											
<i>Cerasus avium</i> (L.) Moench/ <i>Cerasus vulgaris</i> Mill.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	czereśnia (trześnia) dzika/ wiśnia pospolita
<i>Corylus avellana</i> L.	-	1,5	1	-	-	1	1	-	3	-	leszczyna pospolita
<i>Ficus carica</i> L.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	figa
<i>Fragaria vesca</i> L.	-	-	-	-	2	-	1	1	-	-	poziomka pospolita
<i>Malus</i> sp. – nasiona	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	jabłoń
- fragm. gniazd nasiennych	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	
<i>Malus</i> sp./ <i>Pyrus</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4,5	jabłoń/grusza
<i>Persica vulgaris</i> Mill.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	brzoskwinia zwyczajna
<i>Prunus</i> sp.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	śliwa
<i>Pyrus</i> sp. L.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	grusza
<i>Rubus idaeus</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	0,5	6	-	malina właściwa
<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	-	-	-	-	13	-	-	-	6	-	borówka czarna
INNE UŻYTKOWE											
<i>Humulus lupulus</i> L.	-	-	-	51	1488	-	-	3,5	-	-	chmiel zwyczajny
<i>Quercus</i> sp.	-	-	-	-	-	-	1	-	96	-	dąb
CHWASTY SEGETALNE I ROŚLINY RUDERALNE											
<i>Agrostemma githago</i> L.	-	-	-	33	26	-	6	2	288	15	kąkol polny
<i>Anthemis arvensis</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	3	rumian polny
<i>Arctium lappa</i> L.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	łopian większy
<i>Camelina microcarpa</i> Andr.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	lniczak drobnoowocowy
<i>Centaurea cyanus</i> L.	-	-	-	3	17	-	-	2	34,5	3	chaber bławatek
<i>Chenopodium album</i> L. s. l.	-	-	1	-	43	-	4	5	27	3	komosa biała (lebioda)
<i>Chenopodium ficifolium</i> Sm.	-	-	-	-	1	-	-	1	3	-	komosa jesienna
<i>Chenopodium glaucum</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	komosa sina
<i>Chenopodium polyspermum</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	komosa wielonasienna
<i>Chenopodium</i> sp.	-	2,5	2	6	41,5	1	10	8	90	3	komosa
<i>Erysimum cheiranthoides</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	pszonak drobnokwiatowy
<i>Euphorbia helioscopia</i> L.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	wilczomlec obrotny
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) Á. Löve	-	-	-	7,5	127	-	6	0,5	42	3	rdestówka powojowata
<i>Galeopsis</i> cfr <i>ladanum</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	poziwnik polny
<i>Galeopsis tetrahit</i> L. typ.	-	-	-	-	-	-	-	-	21	-	poziwnik szorstki
<i>Galium aparine</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	przytulia czepna
<i>Galium spurium</i> L.	-	-	-	9	46	-	1	-	9	-	przytulia fałszywa
<i>Galium tricornutum</i> Dandy	-	-	-	-	3	-	-	-	6	-	przytulia trójrożna

cd. Tab. 3

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE										TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 2	IP. 3	IP. 6	IP. 14	IP. 16	IP. 1	IP. 7	IP. 9	IP. 17	IP. 18	
CHWASTY SEGETALNE I ROŚLINY RUDERALNE cd.											
<i>Lapsana communis</i> L. s. s.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	łoczyga pospolita
<i>Melandrium album</i> (Mill.) Garcke	-	-	-	3	-	-	-	-	3	-	bniec biały
<i>Neslia paniculata</i> (L.) Desv.	-	-	-	-	-	-	-	-	4,5	-	ożędka (orzędka) groniasta
<i>Plantago major</i> L.	-	-	-	-	10	-	6	-	-	-	babka zwyczajna
<i>Polygonum aviculare</i> L.	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	rdest ptasi
<i>Polygonum persicaria</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	rdest plamisty
<i>Polygonum lapathifolium</i> L. s. l.	-	1,5	-	67,5	69	2,5	20	7,5	129	4,5	rdest szczawiolistny
<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	rzodkiew świrzepa
<i>Rhinanthus serotinus</i> (Schönh.) Oborný var. <i>apterus</i> (Fr.) Hyl.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	szeleżnik większy
<i>Rumex acetosella</i> L.	-	-	1	6	6	1	11	2	18	3	szczaw polny
<i>Rumex crispus</i> L.	-	-	-	-	2	-	4	-	3	-	szczaw kędzierzawy
<i>Scleranthus annuus</i> L.	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	czewiec roczny
<i>Setaria pumila</i> (Poir.) Roem. & Schult.	-	-	-	3	-	-	-	1	1,5	-	włośnica sina
<i>Setaria viridis</i> (L.) P. Beauv./ <i>verticillata</i> (L.) P. Beauv.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	włośnica zielona/okółkowa
<i>Solanum nigrum</i> L. em. Mill.	-	-	-	-	3	-	-	2	-	-	psianka czarna
<i>Sonchus asper</i> (L.) Hill	-	-	-	-	5	-	-	-	57	-	mlecz kolczasty
<i>Spergula arvensis</i> subsp. <i>sativa</i> L.	-	-	-	3	4	-	4,5	-	-	-	sporek siewny
<i>Spergula arvensis</i> subsp. <i>vulgaris</i> L.	-	-	-	3	6	-	3	-	-	-	sporek zwyczajny
<i>Stellaria media</i> (L.) Vill.	-	-	-	-	227	2	1	2	264	-	gwiazdnica pospolita
<i>Thlaspi arvense</i> L.	-	-	-	-	4,5	-	1	1	6	-	tobołki polne
<i>Trifolium repens</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	koniczyna biała
<i>Urtica dioica</i> L.	-	-	-	9	5	-	-	7	-	-	pokrzywa zwyczajna
<i>Urtica urens</i> L.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	pokrzywa żegawka
ROŚLINY ŁĄK I PASTWISK NA SIEDLISKACH ŚWIEŻYCH I WILGOTNYCH											
<i>Cerastium holosteoides</i> Fr. emend Hyl.	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	rogownica pospolita
<i>Filipendula ulmaria</i> (L.) Maxim.	-	-	-	9	1	-	1	-	-	-	wiązówka błotna
<i>Linum catharticum</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	len przeczyszczający
<i>Lychnis flos-cuculi</i> L.	-	-	-	3	-	-	1	1	3	-	firletka poszarpana
<i>Lythrum salicaria</i> L.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	krwawnica pospolita
<i>Myosotis palustris</i> (L.) L. emend. Rchb.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	niezapominajka błotna
<i>Potentilla anserina</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-	pięciornik gęsi
<i>Prunella vulgaris</i> L.	-	-	-	3	-	-	1	-	6	-	głowienka pospolita
<i>Ranunculus acris</i> L. s. s.	-	-	-	-	1	-	1	-	3	-	jaskier ostry
<i>Ranunculus repens</i> L.	-	-	-	-	1	-	-	-	3	-	jaskier rozlogowy
<i>Scirpus sylvaticus</i> L.	-	-	-	9	-	-	-	2	-	-	sitowie leśne
<i>Stellaria graminea</i> L.	-	-	-	-	1	-	4	-	-	-	gwiazdnica trawiasta
<i>Trifolium pratense</i> L.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	koniczyna łąkowa
<i>Valeriana officinalis</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	kozłek lekarski
ROŚLINY SUCHYCH PASTWISK I MURAW											
<i>Origanum vulgare</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	lebiodka pospolita
<i>Silene vulgaris</i> (Moench) Garcke	-	-	-	-	1	-	-	-	12	-	lepnicza rozdęta
ROŚLINY WODNE I BAGIENNE											
<i>Alisma plantago-aquatica</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	zabieniec babka wodna
<i>Alnus glutinosa</i> (L.) Gaertn. – owocki	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	olsza czarna
<i>Bidens cernua</i> L.	-	-	-	3	8	-	-	-	-	-	uczep zwisły
<i>Carex disticha</i> Huds.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	turzyca dwustronna
<i>Carex elata</i> All.	-	-	-	6	-	1	-	-	-	-	turzyca sztywna
<i>Carex ovalis</i> L.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	turzyca zajęcza

cd. Tab. 3

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE										TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 2	IP. 3	IP. 6	IP. 14	IP. 16	IP. 1	IP. 7	IP. 9	IP. 17	IP. 18	
ROŚLINY WODNE I BAGIENNE cd.											
<i>Carex vesicaria</i> L.	-	-	-	3	-	-	1	-	-	-	turzyca pęcherzykowata
<i>Carex vulpina</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	turzyca lisia
<i>Chara</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	ramienica
<i>Eleocharis palustris</i> (L.) Roem. & Schult./ <i>uniglumis</i> (Unk) Schult.	-	-	-	-	-	2	1	4	-	-	ponikło błotne/ jednoprzysadkowe
<i>Epilobium palustre</i> L.	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	wierzbownica błotna
<i>Galium palustre</i> L.	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	przytulia błotna
<i>Juncus</i> sp.	-	-	-	39	67	8	974	46	3	18	sit
<i>Lycopus europaeus</i> L.	-	-	-	3	1	-	-	-	-	-	karbieniec pospolity
<i>Mentha aquatica</i> L.	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	mięta nadwodna
<i>Myosoton aquaticum</i> (L.) Moench	-	-	-	-	-	-	-	-	60	-	kościenica wodna
<i>Pedicularis palustris</i> L.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	gnidosz błotny
<i>Polygonum hydropiper</i> L.	-	-	-	9	17	-	-	1	-	-	rdest ostrogorzki
<i>Polygonum mite</i> Schrank	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	rdest łagodny
<i>Potamogeton</i> sp.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	rdestnica
<i>Ranunculus flammula</i> L.	-	-	-	-	1	-	6	1	-	3	jaskier płomiennik
<i>Ranunculus sceleratus</i> L.	-	-	-	-	-	-	19	24	4,5	-	jaskier jadowity
<i>Rorippa palustris</i> (L.) Besser	-	-	-	-	1	-	1	-	3	-	rzepicha błotna
<i>Rumex maritimus</i> L.	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	szczaw nadmorski
<i>Sphagnum</i> sp.	-	-	-	-	1	-	4	-	-	-	torfowiec
<i>Stellaria palustris</i> Retz.	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	gwiazdnica błotna
<i>Triglochin maritimum</i> L.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	świbka morska
<i>Typha</i> sp.	-	-	8	6	7	1	74	23	306	54	pałka
ROŚLINY LEŚNE											
<i>Betula sect. albae</i> .	-	-	-	-	-	-	-	1	-	3	brzoza
<i>Calluna vulgaris</i> (L.) Hull	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	wrzos zwyczajny
<i>Campanula rapunculoides</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	dzwonek jednostronny
<i>Carpinus betulus</i> L.	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	grab pospolity
<i>Fagus sylvatica</i> L.	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	buk pospolity
<i>Pinus sylvestris</i> L.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	sosna zwyczajna
<i>Pteridium aquilinum</i> (L.) Kuhn	-	-	-	-	1	-	-	-	3	-	orlica pospolita
<i>Stellaria graminea</i> L./ <i>palustris</i> Retz.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	gwiazdnica trawia- sta/błotna
INNE O NIEOKREŚLONEJ PRZYNALEŻNOŚCI SOCJOEKOLOGICZNEJ											
<i>Carex</i> sp.	-	1,5	-	-	1	-	12	2	-	6	turzyca
<i>Galeopsis</i> sp.	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	poziewnik
<i>Galium</i> sp.	-	-	-	-	15	-	-	-	-	-	przytulia
<i>Luzula</i> sp.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	kosmatka
<i>Ranunculus</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	jaskier
<i>Sagina</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	karmnik
<i>Valeriana</i> sp.	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	kozłek
<i>Veronica</i> sp.	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	przetacznik
Caryophyllaceae indet.	-	-	-	-	3	-	-	-	3	-	goździkowate
Fabaceae indet.	-	-	-	6	1	-	-	-	-	-	bobowate (motylkowate)
Lamiaceae indet.	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	jasnotowate
Poaceae indet.	-	-	1	75	96	1	363	3	54	6	trawy
indeterminate	-	-	-	3	1	-	1	-	6	3	nieoznaczone
ZWIERZĘCE											
<i>Daphnia</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	++	-	-	rozwiłtka
Insecta	-	-	-	+	-	+	-	-	+	+	owady

cd. Tab. 3

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE										TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 2	IP. 3	IP. 6	IP. 14	IP. 16	IP. 1	IP. 7	IP. 9	IP. 17	IP. 18	
ZWIERZĘCE cd.											
Acarina	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	roztocza
<i>Cardium</i> sp. (Bivalvia)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	sercówka (małże)
Pisces	-	-	+	+	-	+	-	+	+	+	ryby
Vertebrata indeterminate	+	+	++	+	-	+	-	+	+	-	kręgowce

Tab. 4. Szczątki roślin w próbkach z latryn; oznaczenia próbek jak w tab. 1; „+” – 1–10, „++” – 11–20, „+++” – >20 szczątków

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE						TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 24	IP. 25	IP. 26	IP. 27	IP. 11	IP. 13	
ROŚLINY MAŁCZNE							
<i>Avena</i> sp.	1	1	-	-	2	-	owies
<i>Cerealia</i>	-	2	-	-	-	1	zboża
<i>Fagopyrum esculentum</i> Moench	-	-	-	-	-	1	gryka zwyczajna
<i>Hordeum vulgare</i> L.	-	-	-	-	1	-	jęczmień zwyczajny
<i>Panicum miliaceum</i> L.	-	-	-	-	14	-	proso zwyczajne
WARZYWA I PRZYPRAWY							
<i>Apium graveolens</i> L.	1	-	-	-	-	-	selery zwyczajne
<i>Brassica nigra</i> L.	20	7	-	-	14	14	kapusta (gorczyca) czarna
<i>Brassica rapa</i> L.	2	2	-	-	-	-	kapusta (rzepa) właściwa
<i>Carum carvi</i> L.	-	-	-	-	32	7	kminek zwyczajny
ROŚLINY OLEISTE							
<i>Brassica napus</i> L.	-	3	-	-	29	53	kapusta rzepak
<i>Cannabis sativa</i> L.	-	-	-	-	3	-	konopie siewne
<i>Linum usitatissimum</i> L.	-	1	-	-	2	2	len zwyczajny
<i>Papaver somniferum</i> L.	599	467	4	23	16	44	mak lekarski
OWOCE PESTKOWE, JAGODY I ORZECHY							
<i>Cerasus avium</i> (L.) Moench	-	-	-	-	5	1	czereśnia (trześnia) dzika
<i>Cerasus avium</i> (L.) Moench/ <i>vulgaris</i> Mill.	1	-	-	-	3	1	czereśnia (trześnia) dzika/ wiśnia pospolita
<i>Cerasus vulgaris</i> Mill.	-	-	17	6	5	4	wiśnia pospolita
<i>Corylus avellana</i> L.	-	0,5	-	-	1	1	leszczyna pospolita
<i>Ficus carica</i> L.	162	61	23	-	33	21	figa
<i>Fragaria vesca</i> L.	10	130	71	3	5	133	poziomka pospolita
<i>Malus</i> sp.							jabłoń
- nasiona	32	4	1	0,5	3	8,5	
- fragm. gniazd nasiennych	100	25	2	1	1	2	
- owalne zakończenia nasion	2	3	-	-	-	-	
<i>Malus</i> sp./ <i>Pyrus</i> sp.	6,5	-	-	-	-	-	jabłoń/grusza
<i>Prunus domestica</i> L.	-	1	46	7	-	1	śliwa domowa
<i>Prunus spinosa</i> L.	1	-	-	1	1	1	śliwa tarnina
<i>Pyrus</i> sp. L.	12	3	1	1	18	8	grusza
<i>Ribes rubrum</i> L.	31	71	4	-	-	-	porzeczka zwyczajna
<i>Ribes</i> cfr <i>rubrum</i> L.	-	-	-	-	1	-	porzeczka zwyczajna
<i>Ribes</i> sp.	7	31	4	-	-	-	porzeczka
<i>Rubus caesius</i> L.	-	-	4	-	1	-	jeżyna popielica
<i>Rubus</i> cfr <i>caesius</i> L.	-	6	-	-	-	-	jeżyna popielica
<i>Rubus</i> cfr <i>fruticosus</i> L. nom. ambig.	-	-	-	-	-	2	jeżyna krzewiasta
<i>Rubus idaeus</i> L.	5	2	2	-	2	-	malina właściwa

cd. Tab. 4

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE						TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 24	IP. 25	IP. 26	IP. 27	IP. 11	IP. 13	
OWOCE PESTKOWE, JAGODY I ORZECHY cd.							
<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	236	1072	37	4	17	269	borówka czarna
<i>Vaccinium</i> sp.							borówka
- fragm. owoców	-	2	-	-	-	-	
- nasiona	-	29	-	-	-	-	
<i>Vitis vinifera</i> L.	-	-	-	-	2	7	winorośl właściwa
INNE UŻYTKOWE							
<i>Humulus lupulus</i> L.	5	3	-	-	8,5	14	chmiel zwyczajny
CHWASTY SEGETALNE I ROŚLINY RUDERALNE							
<i>Agrostemma githago</i> L.	28,5	63	1	-	7	15	kąkol polny
<i>Avena fatua</i> L.	1	-	-	-	1	-	owies głuchy
<i>Bidens tripartita</i> L.	-	3	-	-	-	-	uczep trójlistkowy
<i>Bromus</i> sp.	1	-	-	-	-	-	stokłosa
<i>Centaurea cyanus</i> L.	13	5	-	-	3	1	chaber bławatek
<i>Chenopodium album</i> L. s. l.	4	1	1	1	2	40	komosa biała (lebioda)
<i>Chenopodium</i> sp.	3	-	2	0	5	75	komosa
<i>Echinochloa crus-galli</i> (L.) P. Beauv.	-	-	-	-	2	1	chwastnica jednostronna
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) Á. Löve	1	2,5	-	-	1,5	4	rdestówka (rdest) powojowata
<i>Galeopsis tetrahit</i> L. typ.	-	5	-	-	-	-	poziwnik szorstki
<i>Galium aparine</i> L.	1	-	-	1	1	-	przytulia czepna
<i>Galium spurium</i> L.	1	1	-	-	3	6	przytulia fałszywa
<i>Lapsana communis</i> L. s. s.	1	3	-	-	-	-	łoczyga pospolita
<i>Neslia paniculata</i> (L.) Desv.	-	-	-	-	0,5	0,5	ożędka (orzędka) groniasta
<i>Plantago major</i> L.	-	3	-	-	-	-	babka zwyczajna
<i>Polygonum aviculare</i> L.	-	-	-	-	-	3	rdest ptasi
<i>Polygonum persicaria</i> L.	-	-	-	-	3	-	rdest plamisty
<i>Polygonum</i> cfr <i>persicaria</i> L.	-	0,5	-	-	-	-	rdest plamisty
<i>Polygonum lapathifolium</i> L. s. l.	9,5	9	2	0,5	27,5	33	rdest szczawiolistny
<i>Rumex acetosella</i> L.	4	2	-	-	15	12	szczaw polny
<i>Rumex crispus</i> L.	-	-	-	-	-	2	szczaw kędzierzawy
<i>Setaria pumila</i> (Poir.) Roem. & Schult.	-	1	-	-	1	-	włośnica sina
<i>Solanum nigrum</i> L. em. Mill.	5	-	-	-	1	1	psianka czarna
<i>Sonchus asper</i> (L.) Hill	1	6	1	-	-	-	mleczyk kolczasty
<i>Spergula arvensis</i> subsp. <i>maxima</i> (Weihe) O. Schwarz	-	3	-	-	-	-	sporek polny olbrzymi
<i>Spergula arvensis</i> subsp. <i>sativa</i> L.	-	0,5	-	-	1,5	-	sporek siewny
<i>Spergula arvensis</i> subsp. <i>vulgaris</i> L.	3,5	1	-	-	-	-	sporek zwyczajny
<i>Stellaria media</i> (L.) Vill.	16	56	2	-	7	13	gwiazdnica pospolita
<i>Trifolium repens</i> L.	1	-	-	-	-	-	koniczyna biała
<i>Urtica dioica</i> L.	-	-	-	-	-	2	pokrzywa zwyczajna
<i>Urtica urens</i> L.	1	4	-	-	-	-	pokrzywa żegawka
ROŚLINY ŁĄK I PASTWISK NA SIEDLISKACH ŚWIEŻYCH I WILGOTNYCH							
<i>Cerastium holosteoides</i> Fr. emend Hyl.	-	3	-	-	-	-	rogownica pospolita
<i>Linum catharticum</i> L.	-	1	-	-	-	-	len przeczyszczający
<i>Lychnis flos-cuculi</i> L.	-	-	-	-	-	1	firletka poszarpana
<i>Prunella vulgaris</i> L.	-	-	-	-	-	1	głowienna pospolita
<i>Ranunculus acris</i> L. s. s.	-	-	-	-	1	-	jaskier ostry
<i>Ranunculus repens</i> L.	-	1	-	-	-	2	jaskier rozłogowy
<i>Stellaria graminea</i> L.	1	1	-	-	-	-	gwiazdnica trawiasta
ROŚLINY WODNE I BAGIENNE							
<i>Carex ovalis</i> L.	2	-	-	-	-	1	turzyca zajęcza

cd. Tab. 4

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE						TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 24	IP. 25	IP. 26	IP. 27	IP. 11	IP. 13	
ROŚLINY WODNE I BAGIENNE cd.							
<i>Juncus</i> sp.	15	-	-	-	-	2	sit
<i>Lycopus europaeus</i> L.	1	-	-	-	-	-	karbieniec pospolity
<i>Polygonum hydropiper</i> L.	-	-	-	-	1	3,5	rdest ostrogorzki
<i>Ranunculus sceleratus</i> L.	3	-	-	-	-	-	jaskier jadowity
<i>Rorippa palustris</i> (L.) Besser	-	1	-	-	-	-	rzepicha błotna
<i>Triglochin maritimum</i> L.	1	-	-	-	-	-	świbka morska
<i>Typha</i> sp.	46	17	-	-	-	102	pałka
INNE O NIEOKREŚLONEJ PRZYNALEŻNOŚCI SOCJOEKOLOGICZNEJ							
<i>Bromus</i> sp.	-	1	-	-	-	-	stokłosa
<i>Carex</i> sp.	-	1	-	-	1	1	turzyca
Fabaceae indet.	-	1	-	-	-	-	bobowate (motylkowate)
Poaceae indet.	43	35	1	-	-	18	trawy
indeterminate	3	5	-	-	1	-	nieoznaczone
ZWIERZĘCE							
Insecta	+	+	-	-	+	-	owady
Acarina	++	-	-	-	-	-	roztocza
Pisces	+	+	-	-	+	+	ryby
Vertebrata indeterminate	+	-	-	-	++	-	kręgowce

Tab. 5. Szczątki roślin w próbkach z kociołka (obiekt nr 2647); oznaczenia próbek jak w tab. 1; „+” – 1–10, „++” – 11–20, „+++” – >20 szczątków

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE		TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 20	IP. 1110	
ZBOŻA			
<i>Avena</i> sp.	+++	+++	owies
WARZYWA I PRZYPRAWY			
<i>Brassica rapa</i> L.	3	2	kapusta (rzepa) właściwa
ROŚLINY OLEISTE			
<i>Brassica napus</i> L.	7	1	kapusta rzepak
CHWASTY SEGETALNE I ROŚLINY RUDERALNE			
<i>Agrostemma githago</i> L.	37	7	kąkol polny
<i>Bidens tripartita</i> L.	-	1	uczep trójlistkowy
<i>Centaurea cyanus</i> L.	9	1	chaber bławatek
<i>Chenopodium album</i> L. s. l.	3	1	komosa biała (lebioda)
<i>Chenopodium</i> sp.	2	-	komosa
<i>Cichorium intybus</i> L.	1	-	cykoria podróżnik
<i>Cirsium arvense</i> (L.) Scop.	1	-	ostrożeń polny
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) Á. Löve	3	-	rdestówka (rdest) powojowata
<i>Galeopsis tetrahit</i> L. typ.	1	-	poziewnik szorstki
<i>Lapsana communis</i> L. s. s.	2	-	łoczyga pospolita
<i>Melandrium album</i> (Mill.) Garcke	-	1	bniec biały
<i>Mentha arvensis</i> L.	2	-	mięta polna
<i>Plantago major</i> L.	8	-	babka zwyczajna
<i>Polygonum lapathifolium</i> L. s. l.	1	2	rdest szczawiolistny

cd. Tab. 5

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE		TAKSON/ NAZWA POLSKA
	IP. 20	IP. 1110	
CHWASTY SEGETALNE I ROŚLINY RUDERALNE cd.			
<i>Spergula arvensis</i> subsp. maxima (Weihe) O. Schwarz	3,5	–	sporek polny olbrzymi
<i>Spergula arvensis</i> subsp. sativa L.	6,5	3	sporek siewny
<i>Spergula arvensis</i> subsp. vulgaris L.	10	12	sporek zwyczajny
<i>Stellaria media</i> (L.) Vill.	1	–	gwiazdnica pospolita
<i>Urtica dioica</i> L.	1	–	pokrzywa zwyczajna
ROŚLINY ŁĄK I PASTWISK NA SIEDLISKACH ŚWIEŻYCH I WILGOTNYCH			
<i>Achillea millefolium</i> L. s. str.	2	–	krwawnik pospolity
<i>Cerastium holosteoides</i> Fr. emend Hyl.	4	–	rogownica pospolita
<i>Leucanthemum vulgare</i> Lam. s. str.	2	–	jastrun właściwy
<i>Prunella vulgaris</i> L.	1	1	głownienka pospolita
<i>Silene vulgaris</i> (Moench) Garcke	1	–	lepnicza rozdęta
ROŚLINY WODNE I BAGIENNE			
<i>Polygonum hydropiper</i> L.	–	2	rdest ostrogorzki
<i>Typha</i> sp.	2	–	pałka
INNE O NIEOKREŚLONEJ PRZYNALEŻNOŚCI SOCJOEKOLOGICZNEJ			
<i>Aster</i> sp.	1	–	aster
<i>Bidens</i> sp.	1	–	uczep
<i>Carex</i> sp.	1	–	turzyca
<i>Cerastium</i> sp.	3	1	rogownica
<i>Galium</i> sp.	1	–	przytulnia
Poaceae indet.	19	1	trawy
ZWIERZĘCE			
Insecta	+++	+	owady
Acarina	++	–	roztocze

Tab. 6. Lista taksonów w próbce z rury wodociągowej; oznaczenie próbki jak w tab. 1; „+” – 1–10 szczątków

TAKSON/ NAZWA ŁACIŃSKA	LICZBA DIASPOR W PRÓBCE		TAKSON/NAZWA POLSKA
	IP. 23		
<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	3		borówka czarna
<i>Rumex acetosella</i> L.	3		szczaw polny
<i>Urtica dioica</i> L.	3		pokrzywa zwyczajna
<i>Potentilla anserina</i> L.	3		pięciornik gęsi
Poaceae indet.	6		trawy
ZWIERZĘCE			
Ostracoda	+		małżoraczki

Bibliografia:

- Alsleben A.
2007 Food consumption in the Hanseatic towns of Germany. In: S. Karg (ed.), *Medieval Food Traditions in Northern Europe*, PNM Studies in Archaeology & History 12, 13–38. National Museum, Copenhagen.
- Badura M.
2000 Środowisko przyrodnicze i użytkowanie roślin – badania archeobotaniczne średniowiecznego Kołobrzegu. W: L. Leciejewicz, M. Rębkowski (red.), *Salsa Cholbergensis. Kołobrzeg w średniowieczu*, Kołobrzeg, 197–204.
2003 *Pimenta officinalis* Lindl. (myrtle pepper) from early modern latrines in Gdańsk (N Poland). *Vegetation History and Archaeobotany* 12, 249–252.
2010a Rola roślin w jadalnictwie gdańszczan w okresie XIII–XVIII w. – przesłanki archeobotaniczne. W: R. Stolińska, A. Drożdż (red.), *Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze*, Cieszyn–Katowice–Brno, 160–178.
2010b Szczątki roślin użytkowych w obiektach archeologicznych przy ulicy Rajskiej w Gdańsku. *Archeologia Gdańska* 4, 253–274.
2011 *Rośliny użytkowe w dawnym Gdańsku. Studium archeobotaniczne*, Gdańsk.
- Badura M., Jarosińska J., Święta J., Latałowa M.
2005 Roślinne składniki diety mieszkańców Kępy Dominikańskiej w Gdańsku na przestrzeni XV–XIX w. – przesłanki archeobotaniczne. *Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków*, Warszawa, 479–501.
- Badura M., Latałowa M., Jarosińska J., Święta J.
2004 Rośliny użytkowe w średniowiecznych i nowożytnych materiałach archeobotanicznych z miast północnej Polski (Kołobrzeg, Gdańsk, Elbląg. W: R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki (red.), *Archeologia et Historia Urbana*, Elbląg, 277–286.
- Behre K.-E.
1991 Die ersten Funde von Nahrungspflanzen aus dem Mittelalter Bremens. *Bremisches Jahrbuch* 70, 207–227.
- Bieniek A., Wacnik A., Tomczyńska Z.
2006 Rośliny z późnośredniowiecznych warstw archeologicznych na Rynku Głównym w Krakowie. Raport z badań prowadzonych w 2004 r. *Materiały Archeologiczne* 36, 201–219.
- Giorgi J.
1997 Diet in late medieval and early modern London: the archaeobotanical evidence. *The Society for Medieval Archaeology Monograph* 15, Oxbow Monograph 98, 197–213.
- Greig J.
1996 Archaeobotanical and historical records compared – a new look at the taphonomy of edible and other useful plants from the 11th to the 18th centuries AD. *Circea* 12, 211–247.
- Kasprzak M.
w tym tomie Analiza stratygraficzno-przestrzenna zabudowy przy ul. Św. Ducha 44–46 na tle budownictwa Głównego Miasta w Gdańsku. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 237–286.
- Kluk K.
1805 *Dykcyonarz roślinny*, t. 1, Warszawa.
- Koszałka J.
2005 Badania archeobotaniczne zespołu grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu – historia i najnowsze wyniki. W: K. Wasylkowa, M. Lityńska-Zajac, A. Bieniek (red.), *Roślinne ślady człowieka*. Botanical Guidebooks 28, 173–194.
- Krzywdziński R.
w tym tomie Jatki rzeźnicze Głównego Miasta w Gdańsku w świetle źródeł archeologicznych. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 13–234.
- Krzywinski K., Kaland P.E.
1984 Bergen – from farm to town. *The Bryggen Papers Supplementary Series* 1, 1–39.
- Latałowa M., Badura J., Jarosińska J.
2003a Archaeobotanical samples from non-specific urban contexts as a tool for reconstructing environmental conditions (examples from Elbląg and Kołobrzeg, northern Poland). *Vegetation History and Archaeobotany* 12, 93–104.
- Latałowa M., Badura M., Święta J.
2003b Szczątki roślin ze stanowiska archeologicznego przy zbiegu ulic Piwnej i Kaletniczej na terenie Głównego Miasta w Gdańsku. *Pomorania Antiqua* 19, 261–284.
- Latałowa M., Badura M., Jarosińska J., Święta-Musznicka J.
2007 Useful plants in medieval and post-medieval archaeobotanical materials from the Hanseatic towns of northern Poland (Kołobrzeg, Gdańsk and Elbląg). In: *Medieval Food Traditions...* 12, 39–72.
- Latałowa M., Badura M., Jarosińska J., Święta-Musznicka J., Pińska K.
2009a Archeobotaniczne przesłanki dotyczące pokarmów roślinnych w Gdańsku, Elblągu i Kołobrzegu na tle danych z innych ośrodków han-

- zeatyckich północnej Europy (XIII–XVIII w.). W: H. Paner, M. Fudziński, Z. Borowski (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*, Gdańsk, 167–185.
- Latałowa M., Jarosińska J., Kozłowska M.
2001 Szczątki roślin. W: A. Gołębniak (red.), *Badania archeobotaniczne terenu przyszłego Centrum Dominikańskiego w Gdańsku. Sezon 2000*. Światowit Supplement Series, P: Prehistory and Middle Ages 6, 185–195.
- Latałowa M., Święta-Musznicka J., Pędziszewska A.
2009b Źródła paleobotaniczne do rekonstrukcji wczesnych etapów rozwoju Gdańska, W: P. Kittel, J. Forysiak, L. Domańska (red.), *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa*. Środowisko–Człowiek–Cywilizacja 2, 175–185.
- Mirek Z., Piękoś-Mirkowa H., Zajac M.
2002 *Flowering plants and Pteridophytes of Poland a checklist*, Kraków.
- Mueller-Bieniek A. (red.).
2012 *Rośliny w życiu codziennym mieszkańców średniowiecznego Krakowa*, Kraków.
- Sillasoo Ü.
2001 Ecology and food consumption of late medieval Tartu, Estonia (14th–15th centuries). *Medium Aevum Quotidianum* 44, 6–40.
- Sillasoo Ü., Hiie S.
2007 An archaeobotanical approach to investigating food in Hanseatic period in Estonia. W: *Medieval Food Traditions...* 12, 73–96.
- Święta-Musznicka J., Latałowa M., Badura M., Gołębniak A.
2013 Combined pollen and macrofossil data as a source for reconstructing mosaic patterns of the early medieval urban habitats – a case study from Gdańsk, N. Poland. *Journal of Archaeological Science* 40 (1), 637–648.
- Trawicka E.
w tym tomie Zabytki metalowe. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 335–388.
- Vuorela I., Lempiäinen T.
1993 Palynological and palaeobotanical investigations in the late medieval Helsinki Old Town. *Vegetation History and Archaeobotany* 2, 101–123.
- Wasylikowa K.
1978 Plant remains from Early and Late Medieval time found on the Wawel Hill in Cracow. *Acta Palaeobotanica* 19, 115–198.
- Wiethold J.
1995 Plant remains from town-moats and cesspits of Medieval and post-Medieval Kiel (Schleswig-Holstein, Germany). In: H. Kroll, R. Pasternak (ed.), *Res archaeobotanicae. International Work Group for Palaeoethnobotany. Proceedings of the 9th Symposium, Kiel 1992*. Kiel, 359–384.
- Zemanek A., Wasylikowa K.
1996 *Historia botaniki i archeobotaniki w poszukiwaniu danych o użytkowaniu roślin w średniowiecznym Krakowie*. Studia i Materiały z Dziejów Nauki 1, 123–138.

Monika Badura and Małgorzata Latałowa

Archaeobotanical evidence of settlement conditions and plant use in and around the site of the former meat stalls in Gdańsk's Main Town (14th–17th century)

Archaeobotanical material (23 samples) from the site of the historic meat stalls in Gdańsk's Main Town was recovered from a wide range of contexts of various origin, dating from the 14th to 16th century; one sample dates from the 17th century. The list of species encompasses 177 taxa, of which 128 were identified to species representing local flora, plants used in animal fodder and plants which featured in the diet of residents living at the property on Św. Ducha Street in the 14th–16th centuries. The botanical composition of the material also provides evidence of the environmental conditions at this site in the late medieval period.

The content of samples taken from the site's natural horizon clearly points to the existence of a wetland environment at this location prior to its settlement, hence, according to archaeological dating (Krzywdziński 2008), up until the first half of the 14th century. Depressions in the ground may still have been filled with shallow eutrophic bodies of water.

The composition of samples taken from occupation layers which accumulated in the passage between the meat stalls and the residential plot, and in the yard of a 14th-century house, suggests the presence of live animals within this area; pigs were probably kept in the yard. Plant species that may have been used as ingredients for animal fodder and bedding predominate in these samples. By-products of the brewing process and of oil production, as well as acorns, were probably added to fodder. The contents of a cooking pot recovered at this site, and found to contain mostly oat remains, may have been used as feed for horses or poultry.

The area occupied by the meat stalls was periodically cleaned. Sand or woodchips were used to line the ground; this is evidenced by samples containing sea sand (*Cardium* shells), a significant proportion of fine wood fragments and a small number of diaspores.

Samples recovered from cesspits proved to be of particular interest, providing new data on the historic use of certain plant species in Gdańsk. The early appearance (first half of the 14th century) of redcurrant (*Ribes rubrum*) was noted, whilst the abundant presence of fig seeds (*Ficus carica*), both in samples of the 14th century and those dated to the 15th–16th century, confirms that this species was commonly used in local cuisine. Overall, spices were relatively poorly represented in the cesspit samples. In particular, the more expensive species noted at other sites in Gdańsk are missing, possibly pointing to the limited wealth of the residents living at the excavated property. It should, however, be emphasized that the material under discussion is not sufficiently representative to allow for this type of comparison.

The archaeobotanical study carried out on samples from this site is in keeping with the current trend of incorporating palaeoenvironmental analysis into archaeological assessment and excavation of urban sites, which is becoming increasingly common in Europe, including Poland. This study has yielded a series of interesting insights into local environmental conditions and past land use in this part of the city.

Monika Badura – dr hab. prof. UG, zatrudniona w Pracowni Paleoeologii i Archeobotaniki, w Katedrze Ekologii Roślin Uniwersytetu Gdańskiego. Archeobotanik prowadzący badania związane m.in. z rolą roślin użytkowych i zmianami warunków środowiska na stanowiskach zarówno w kraju, jak i za granicą. E-mail: monika.badura@biol.ug.edu.pl.

Małgorzata Latałowa – prof. dr hab., kierownik Pracowni Paleoeologii i Archeobotaniki, w Katedrze Ekologii Roślin Uniwersytetu Gdańskiego. Paleoeolog czwartorzędu i archeobotanik. Zajmuje się m.in. zmianami środowiska przyrodniczego w kontekście osadnictwa pradziejowego i historycznego oraz historią użytkowania roślin. E-mail: malgorzata.latalowa@biol.ug.edu.pl.

Zwierzęce szczątki kostne z jatek rzeźniczych w Gdańsku*

Wstęp

Przedmiotem opracowania są pozostałości kostne zwierząt, odkryte w wykopach założonych na terenie dawnych łąw mięsnych (jatek rzeźniczych) oraz kamienic usytuowanych przy ul. Św. Ducha nr 43–46, w obrębie Głównego Miasta [Krzywdziński 2005]. W efekcie prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w dwóch sezonach, zarejestrowano liczne pozostałości kostne zwierzęce wraz z innymi źródłami ruchomymi (m.in. ceramiką i wytworami metalowymi), które przyporządkowano do kilku poziomów osadniczych. Konstruując ich ramy chronologiczne, osobno po każdym z sezonów, posłużono się odmiennymi określeniami definiującymi datowanie. Dla poziomów osadniczych odkrytych w 2004 roku wskazano następujące stulecia¹:

a) XIV w., b) XIV/XV, c) XIV–XV w., d) XV w., e) XV–XVI w., f) XVI w., XVI–XVII w., g) XVII w., h) XVII–XVIII w., i) XVIII w., j) XIX w., k) XIX–XX wiek.

Podczas badań przeprowadzonych w 2005 roku zaobserwowano nawarstwienia odpowiadające ośmiu poziomom osadniczym, których chronologię ustalono dzięki badaniom dendrochronologicznym oraz analizie numizmatycznej. Ich numeracja oraz chronologia przedstawiają się następująco:

- a) poziom I – od ok. 1335 r. do ok. 1340 r.,
- b) poziom IIa–b – od ok. 1340 r. do 1346 lub 1347 r.,
- c) poziom III – od 1346 lub 1347 r. do 1367 r.,
- d) poziom IVa–b – od 1367 r. do ok. 1516 r.,
- e) poziom V – od ok. 1516 r. do ok. 1630 r.,

- f) poziom VI – od ok. 1630 r. do XVIII/XIX w.,
- g) poziom VII – od XVIII/XIX do 1897 r.,
- h) poziom VIII – od 1897 r. do 1945 roku [Krzywdziński 2005; por.: rozdział w tym tomie].

Pomimo niespójności zastosowanych określeń periodyzujących fazy osadnicze, źródła archeozoologiczne z obu sezonów wykopaliskowych ujęto łącznie, wydzielając 8 zbiorów (zespołów chronologicznych)². Ich pozycję chronologiczną ustalono poprzez „kompromis” pomiędzy opisanymi powyżej dwoma periodyzacjami, uzyskując następujące ramy czasowe:

- 1) 1335–1340 r.;
- 2) 1340–1346/47 r.;
- 3) lata 40.–60. XIV w. (1340–1367 r., 1346/47–1367 r., XIV w.);
- 4) 1367–1516 r.;
- 5) XIV/XV–XVI w. (XIV/XV, XV, XIV–XVI, XV–XVI w.);
- 6) 1 poł. XVI w. – lata 30. XVII w. (1516–1630 r., XVI w.);
- 7) lata 30. XVII–XVIII/XIX w. (1630–XVIII/XIX, XVII, XVIII w.);
- 8) XVIII/XIX–XIX/XX w. (XVIII/XIX – 1897 r., XIX–XX w.).

Ta część materiałów, których ustalenie chronologii było niemożliwe została pominięta w rozważaniach³.

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

¹ Według informacji od mgr Moniki Kasprzak.

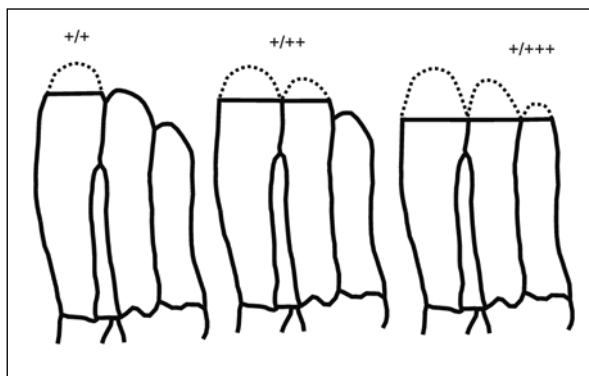
² Takie podejście wynikało z chęci uzyskania jak najbardziej reprezentatywnych prób statystycznych, tak aby wykluczyć do minimum ewentualne zafałszowania trendów, co bywa efektem niskiej liczebności poszczególnych zbiorów, a niekiedy „odzwierciedleniem” dawnych procesów.

³ Dotyczy to 808 szczątków.

Niniejsza praca ma charakter wyłącznie opracowania źródłowego, relacjonującego wyniki badań archeozoologicznych. Zawarte w niej dane posłużyły jedynie do dokonania najważniejszych spostrzeżeń natury syntetycznej, które przedstawiono w ostatnim rozdziale. Odkryte przez autorów archeozoologiczne trendy statystyczne omówiono w nawiązaniu do głównych historycznych etapów rozwoju miasta. Trzeba przyznać, że pomimo licznych analiz archeozoologicznych, przeprowadzonych w ramach wieloletniej współpracy z zespołami archeologów z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku [por. Paner 2006] oraz z pracownikami spoza wymienionej placówki, niniejsza publikacja jest dopiero pierwszym opracowaniem źródłowym, relacjonującym wyniki badań archeozoologicznych materiałów z nawarstwień późnośredniowiecznego i nowożytnego Gdańska. Jak dotąd ujęcia źródłowo-syntetyczne, o wstępnym zarazem charakterze, dotyczyło wyników badań ze stanowisk położonych: przy ulicach Olejarna/Podwale Staromiejskie 69–71, ul. Kładki 24 oraz na Wyspie Spichrzów [Makowiecka, Paner, Makowiecki 1998]. Niektóre dane wykorzystano w publikacjach problemowych, dotyczących zagadnień ujmowanych w szerszym kontekście przestrzennym i chronologicznym [Makowiecki 1998a; 1999; 2000; 2003; 2006a; 2008a, b, c; 2009]. Ponadto ukazały się dwie publikacje poświęcone znaczeniu ptactwa dla mieszkańców Gdańska, których podstawą były wyniki badań zbiorów z trzech stanowisk: przy ulicach Olejarna/Podwale Staromiejskie 69–71, Zielonej Bramie i na Placu Heweliusza [Makowiecki, Gotfredsen 2002; 2003]. Najważniejsze wyniki autorzy zaprezentowali także na jednej z międzynarodowych konferencji archeozoologicznych [Makowiecki, Makowiecka 2008]. Tak więc niniejszą monografię należy traktować jako jedną z podstaw do przyszłego opracowania syntetycznego, poświęconego znaczeniu zwierząt w rozwoju gospodarczym i kulturowym miasta.

Metody

Zbadane materiały uzyskano przy zastosowaniu tzw. kolekcjonowania ręcznego, a więc bez stosowania płukania lub przesiewania sedymentu na sitach.

Ryc. 1. Graficzny schemat opisu starcia zęba trzonowego dolnego M3

Fig. 1. Graphic presentation of M3 lower molar abrasion

Podczas prac archeozoologicznych kierowano się ogólnymi zasadami, stosowanymi w wymienionej dyscyplinie [Makowiecki 1998b; 2001, tam dalsza literatura]. Dzięki temu uzyskano dane liczbowe dotyczące grup zoologicznych, gatunków, składu anatomicznego, wieku osobniczego. Przeprowadzono też pomiary kości, a ich wyniki były podstawą rozważań na temat form zwierząt, a w szczególności wysokości w kłębie.

Taksony zoologiczne zaprezentowano w osobnych tabelach dla każdego z wydzielonych zbiorów chronologicznych. Skład anatomiczny przedstawiono według elementów kośćca oraz zespołów topograficznych szkieletu, odpowiadających (w przybliżeniu) zasadniczym częściom tuszy [por.: Makowiecki 2001]. Wiek śmierci ssaków domowych ustalono na podstawie uzębienia dolnego i górnego. W przypadku bydła, świni oraz owcy/kozy podstawą ustalania klas wieku dla sztuk kilkuletnich był ząb dolny trzonowy M3 [Müller 1973]. Wprowadzono także zasadę zaznaczania starcia na kolejnych trzech słupkach wymienionego zęba w następujący sposób: (++) – starcie pierwszego słupka, (+/++) starcie drugiego słupka i (+/+++) starcie trzeciego słupka (ryc. 1). Wiek śmierci konia oceniono posługując się danymi zawartymi w pracach K.H. Habermehla [1975] oraz własnymi materiałami wzorcowymi.

Rozkład płci zbadano na podstawie danych metrycznych oraz makroskopowych cech morfologicznych, dystynktywnych dla dymorfizmu płciowego. W pierwszym przypadku posłużono się pomiarami i uzyskanymi z nich indeksami dla móżdżeni, kości

śródręcza i śródstopia bydła. Dla małych przeżuwaczy podstawą oceny relacji płci w stadzie były możliwość, a u świni – kształt kłów (dolnych i górnych) oraz ich zębodołów. W przypadku owcy do wskazania płci wykorzystano czaszkę i kość miedniczną.

Pomiary kości wykonano według zaleceń Angeli von den Driesch [1976], a kalkulację wysokości w kłębie przeprowadzono kierując się danymi zawartymi w pracach poświęconych temu zagadnieniu. Dla bydła uwzględniono współczynniki Veniamina I. Calkina [1960; 1970], dla świni, dzika i owcy – Manfreda Teicherta [1969, 1975], dla kozy – Zdzisławy Schramm [1967]. Wysokość w kłębie konia obliczono z długości kości długich, na podstawie tabeli Vladimira O. Vitta [1952] oraz psa na podstawie współczynników R.A. Harcourta (1974).

Metoda liczenia szczątków polegała na redukowaniu ich liczby wtedy, gdy oceniono, że pochodzą one od jednej kości, bądź z tego samego osobnika. Oznaczenia gatunkowe szczątków ptaków mają charakter wstępny, albowiem okazało się, iż doświadczenie badawcze autorów oraz kolekcja porównawcza szkieletów współczesnej awifauny są niewystarczające do przeprowadzenia pełnej identyfikacji⁴. W formie tabelarycznej przedstawiono wykaz przedmiotów wykonanych z kości, następnie egzemplarze kostnych z różnymi kategoriami śladów pochodzenia antropogenicznego, w tym ze śladami obróbki rzeźniczej. Ponadto, w osobnej tabeli, zestawiono kości ze zmianami chorobowymi oraz opisano morfologię tych zmian. W kilku próbach spośród kości zwierzęcych wydzielono ludzkie, nie były one przedmiotem analizy. Opis materiałów uzupełnia dokumentacja fotograficzna.

W publikacji, ze względu na wymogi redakcyjne, pominięto szczegółowe wykazy inwentaryzacyjne zawierające zestawy informacji zamieszczonych w odrębnym szczegółowym raporcie z badań laboratoryjnych, dostarczonym do Muzeum pod takim samym tytułem. Były to następujące kategorie informacji: a) skład anatomiczny kości długich cieląt, b) ślady obróbki rzeźniczej i kulinarnej, c) zmiany pa-

tologiczne oraz d) zestawienia inwentaryzacyjne, zawierające liczbowy wykaz identyfikacji taksonów zoologicznych w poszczególnych jednostkach stratygraficznych, do których przyporządkowano dane chronologiczne i przestrzenne, a które stały się podstawą do konstrukcji tabel oraz wykresów analityczno-syntetycznych, zmieszczonych w niniejszej publikacji. Opracowanie jest dostępne w archiwum Muzeum oraz u autorów.

Wyniki

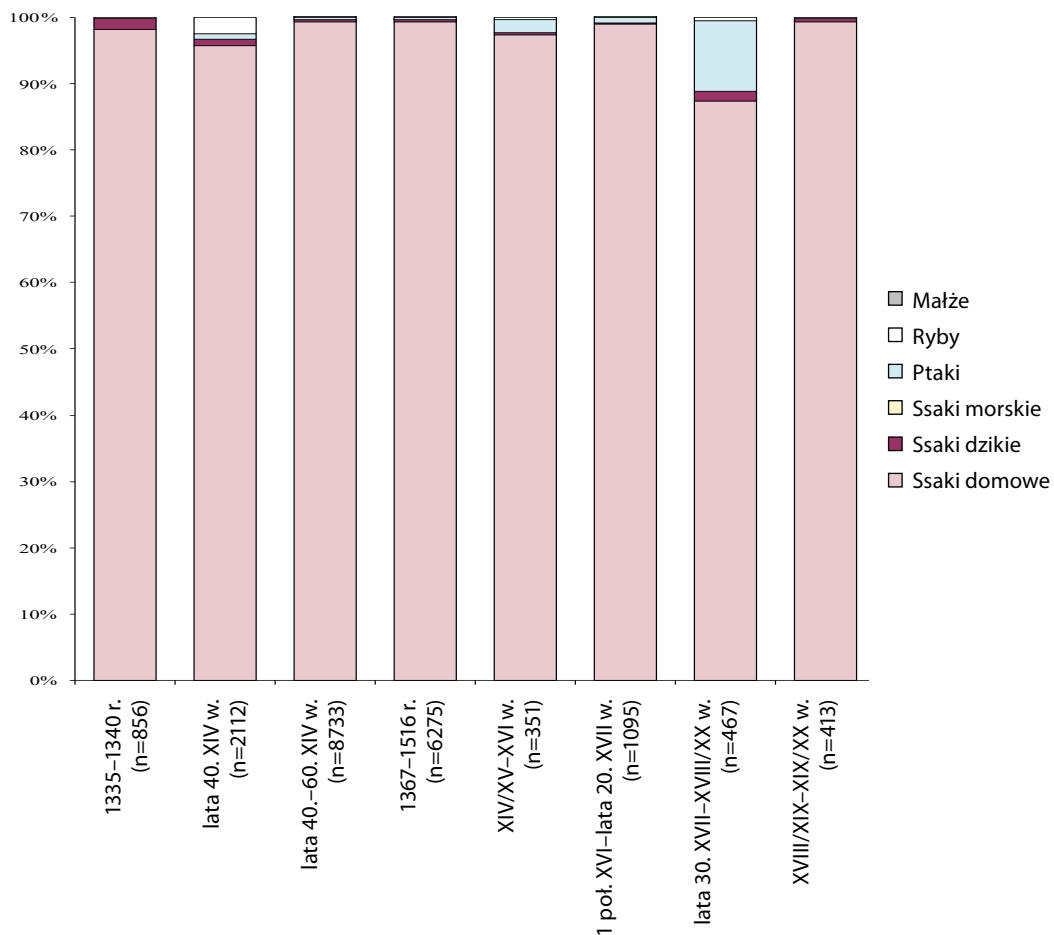
1. Liczebność zbiorów, grupy zoologiczne i skład gatunkowy

Ogółem zbadano 21891 szczątków, z których rozpoznano 20443 jednostki osteologiczne. Najliczniejsze z nich wydobyto z warstw datowanych na lata 40.–60. XIV w., 1367–1516 r. oraz 1340–1346/47 r. Z pozostałych stuleci pochodzi mniej szczątków (tab. 1). Udział rozpoznanych kości na ogół przekracza 92%, jedynie w zbiorach z lat 1340–1346/47, 1. połowy XVI w. – lat 30. XVII w. oraz lat 30. XVII–XVIII/XIX w. jest niższy, osiągając odpowiednio: 89,6%, 82,8% i 80,2%.

Lista taksonów składa się z 27 pozycji. Wśród nich znajdują się ssaki domowe, ssaki dzikie, ssaki morskie, ptaki, ryby i małże (tab. 1). We wszystkich okresach chronologicznych dominującym komponentem są ssaki domowe, a ich udział wynosi około 95–99%. Jedynie w zbiorze z lat 30. XVII–XVIII/XIX w. wymieniona grupa stanowi 87,4%. Szczątki ssaków dzikich reprezentowane są w materiałach z wszystkich okresów, ale ich odsetek jest bardzo niski, albowiem waha się od 0,1% do 1,5%. W warstwach z najstarszego i najmłodszego poziomu jest on najwyższy. Szczątki ptaków wystąpiły prawie we wszystkich okresach, z wyjątkiem najstarszego, a ryb nie odnotowano tylko w warstwach najmłodszych. Największy odsetek kości ptaków odnotowano w zbiorze z lat 30. XVII–XVIII/XIX w., a ryb – z 1340–1346/47 r. (ryc. 2). Dwa kręgi ssaka morskiego (ryc. 3), należące do morświna, pochodzą z lat 40.–60. XIV w. oraz 1367–1516.

Ssaki domowe w zbiorach z wszystkich okresów są reprezentowane przez bydło, świnię, owcę i kozę. W przeciwieństwie do wymienionych gatun-

⁴ Dokonano jedynie identyfikacji tych egzemplarzy, których stan zachowania był bardzo dobry, a wskazania co do taksonów nie budziły wątpliwości.

Ryc. 2. Udział (%) szczątków grup zwierząt w zespołach chronologicznych

Fig. 2. Percentage (%) of animal groups with regard to chronology

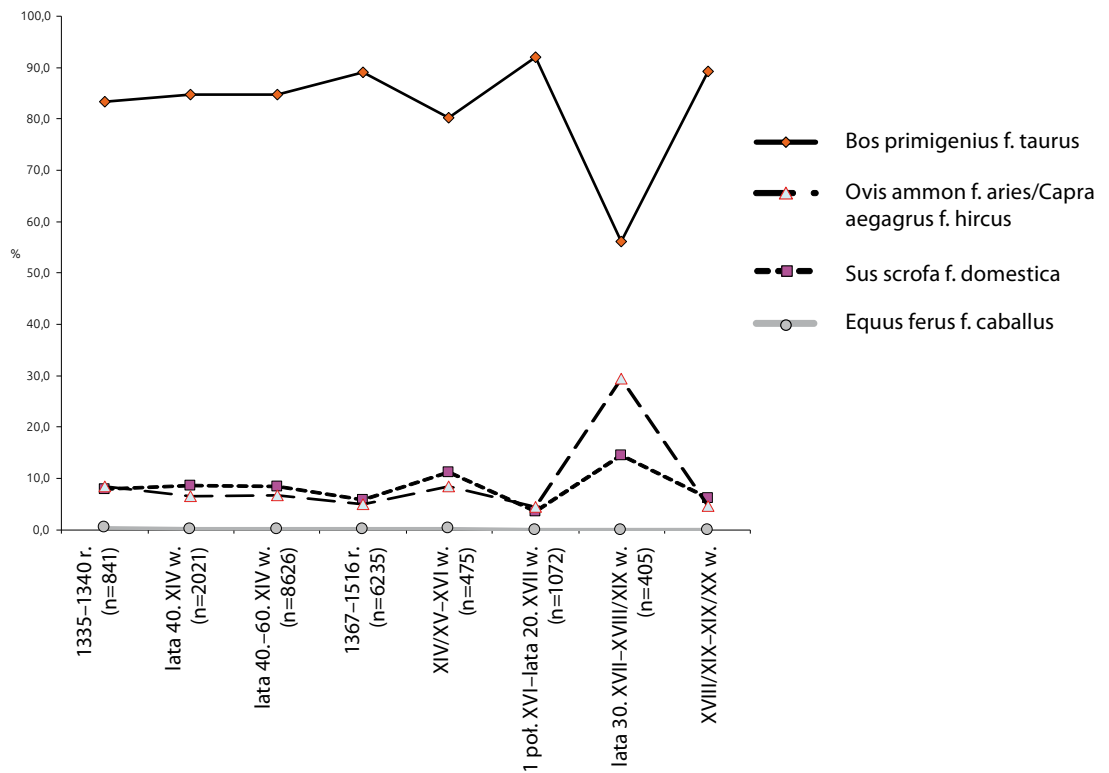

Ryc. 3. Morświn – kręg. W-wa 694, 1346/47–1367 r.

Fig. 3. Porpoise – vertebra; layer 694, 1346/47–1367

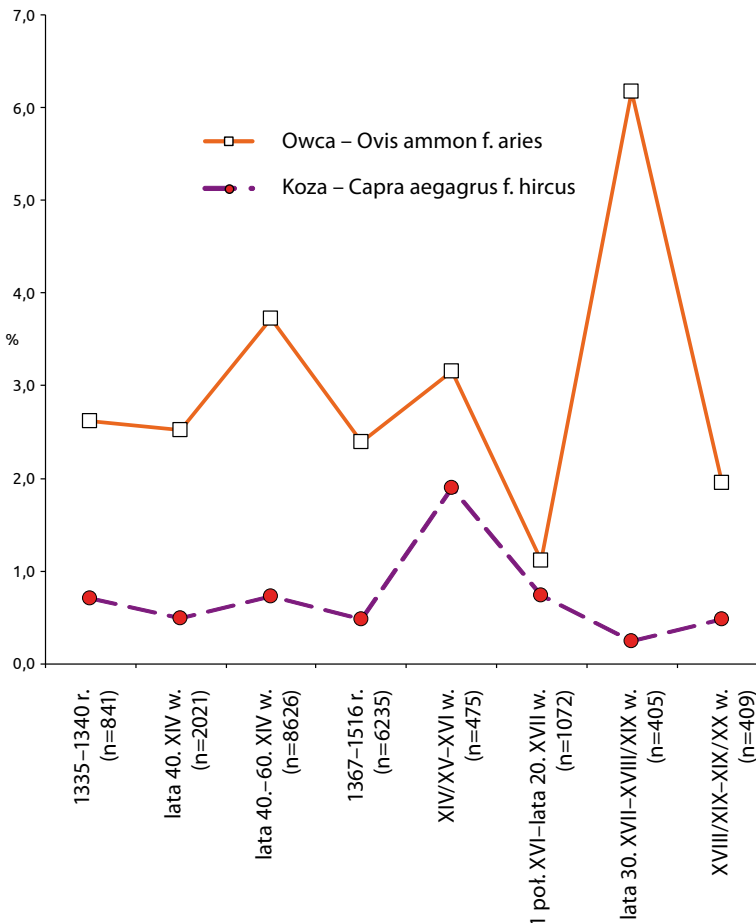
ków, nie we wszystkich fazach zarejestrowano konia, psa i kota. Pierwszy z taksonów został odnotowany tylko w warstwach najstarszych, tj. do XIV/XV–XVI wieku, drugiego zabrakło w próbach datowanych na lata 1335–1340 i stulecia XIV/XV–XVI, a pozostałości trzeciego wystąpiły w sześciu zespołach, z wyjątkiem najstarszego i najmłodszego (tab. 1).

Wśród kości ssaków domowych konsumpcyjnych we wszystkich okresach szczątki bydła wyraźnie dominują nad pozostałościami świni oraz owcy i kozy, a ich odsetek zawiera się pomiędzy 56% a 92,1% (ryc. 4). Udział kości świni i małych przeżuwaczy odnotowano w zbliżonym odsetku od 1. połowy XVI do lat 20. XVII w., z niewielką przewagą pierwszego z wymienionych gatunków. Jedynie w latach 30. XVII – XVIII/XIX w. odsetek kości owcy/kozy jest wyraźnie większy niż świni i osiąga niemal 30%. W tym też okresie odnotowano najniższy udział kości bydła, wynoszący 56%.

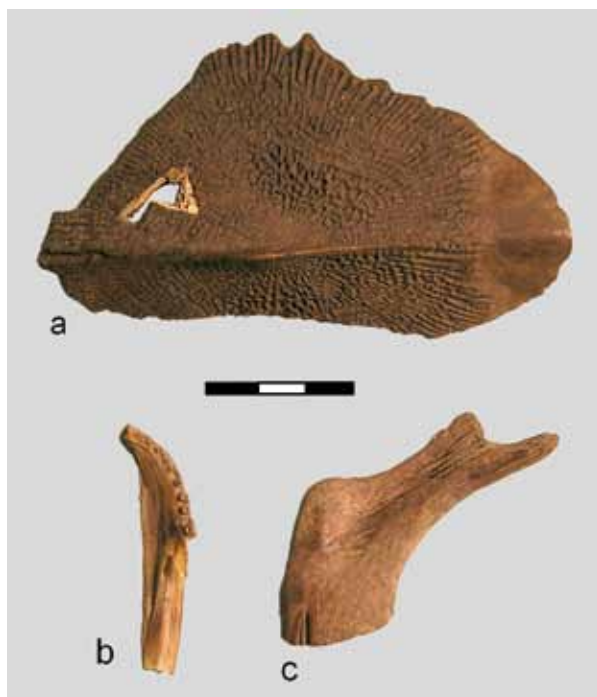
Ryc. 4. Udział (%) pozostałości kostnych ssaków domowych konsumpcyjnych w zespołach chronologicznych

Fig. 4. Percentage (%) of edible domestic mammal remains with regard to chronology

Ryc. 5. Udział (%) pozostałości kostnych owcy i kozy w zbiorze ssaków domowych konsumpcyjnych, według chronologii

Fig. 5. Percentage (%) of sheep and goat remains in edible domestic mammal group with regard to chronology

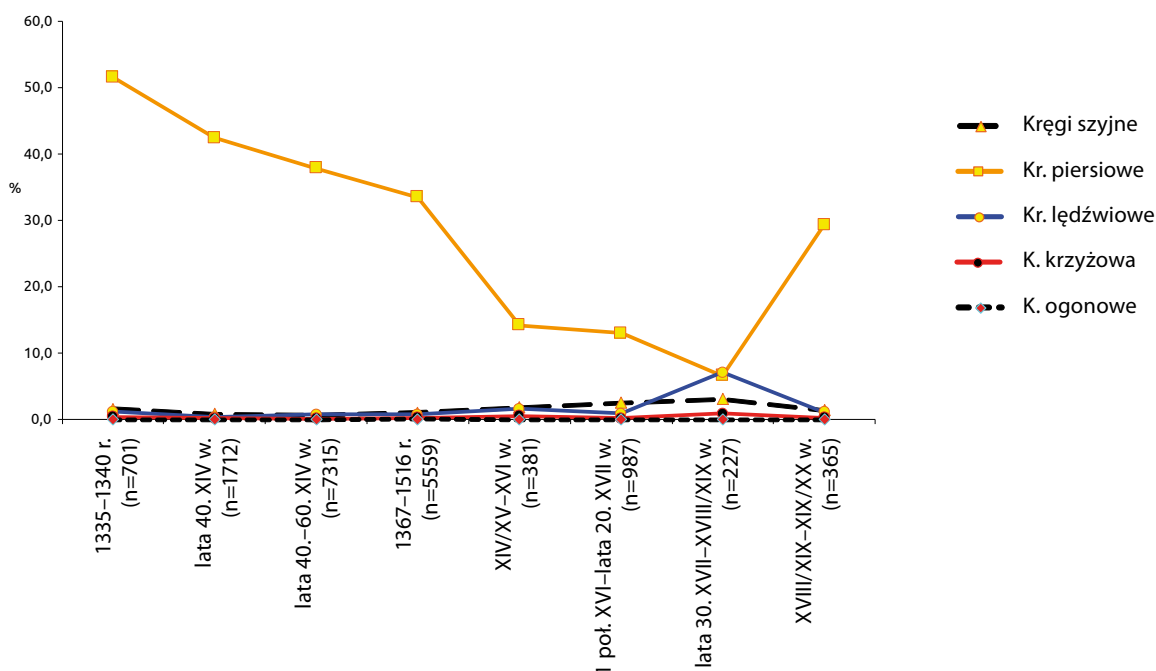
Ryc. 6: a) Jesiotr – tarcza. W-wa 2000, 1346/47–1367 r., b) Dorsz – dentale. W-wa 2697, 1340–1346/47 r., c) Sum – cleithrum. W-wa 2697, 1340–1346/47 r.

Fig. 6: a) Sturgeon – scute; layer 2000, 1346/47–1367, b) cod – dentals; layer 2697, 1340–1346/47, c) catfish – cleithrum; layer 2697, 1340–1346/47

Obecność małych przeżuwaczy odnotowano poprzez egzemplarze kostne, które przyporządkowano do trzech taksonów: owca/koza, owca i koza (tab. 1). W zbiorze egzemplarzy o ustalonej przynależności gatunkowej zdecydowanie większy odsetek pozostałości należy do owcy, co jest charakterystyczne dla wszystkich faz chronologicznych (ryc. 5). W latach 40.–60. XIV w. i latach 30. XVII w. do XVIII/XIX stulecia udział szczątków tego gatunku jest zdecydowanie najwyższy. Rozpatrując udział szczątków kozy można zauważyć, że w fazie datowanej na XIV/XV–XVI w. ich odsetek jest wyraźnie wyższy niż w zbiorach starszych.

Ssaki dzikie reprezentowane są przez kości zająca, lisa, dzika, jelenia, sarny i tura (tab. 1). Najwięcej egzemplarzy datowano na lata 40.–60. XIV w. i 1340–1346/47 r. Ponad połowa z nich pochodzi od sarny, a pojedyncze od pozostałych gatunków.

Spośród 131 kości ptaków zidentyfikowano gęgawę, gęgawę/gęś domową, gęś domową, bliżej nieokreślone gęsi dzikie, dzikie kaczki (w tym krzyżówkę) oraz kurę domową i indyka (tab. 1). Najlicniejszy zbiór ptaków pochodzi z lat 30. XVII–XVIII/XIX w. W warstwach z tego okresu odkryto trzy kości indyka. Część szczątków nie została sklasyfikowana pod względem gatunkowym.

Ryc. 7. Rozkład kości kręgosłupa bydła według chronologii

Fig. 7. Cattle spine bone distribution with regard to chronology

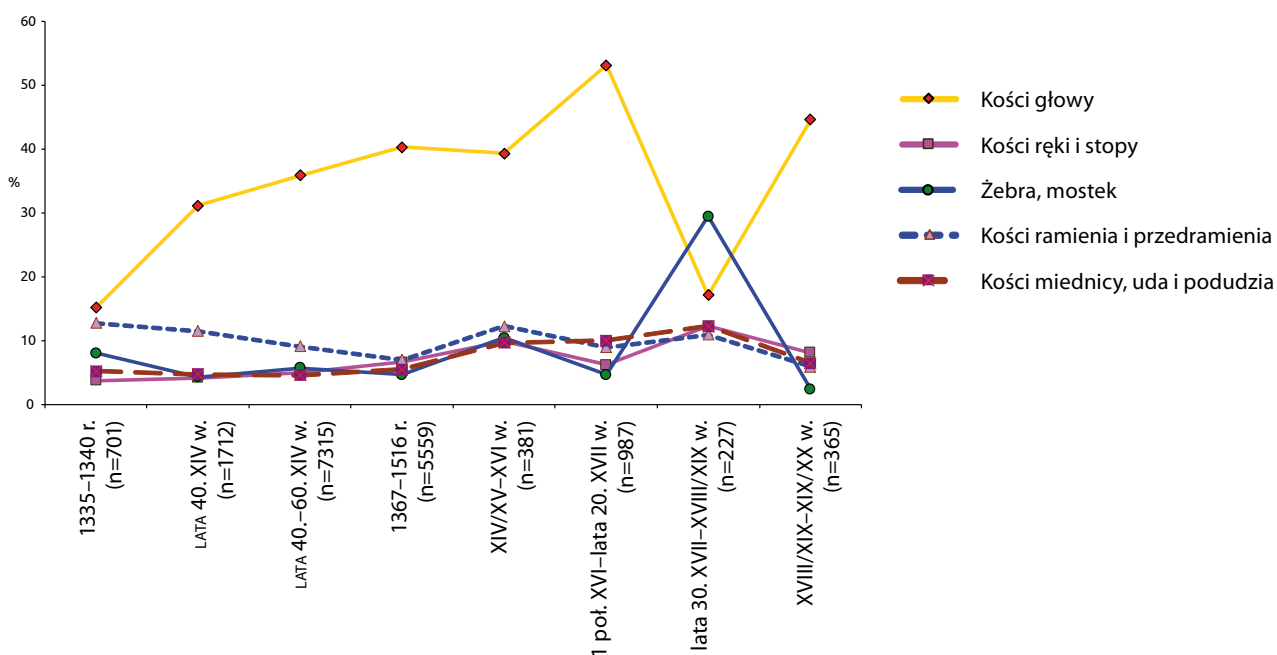
Spośród 67 szczątków ryb (tab. 2), które w większości wydobyto z warstw datowanych na lata 1340–1346/47, rozpoznano jesiotra (ryc. 6a), dorsza (ryc. 6b), suma (ryc. 6c), szczupaka i bliżej nieokreślone gatunki z rodziny karpionowatych.

2. Skład anatomiczny kości ssaków

Skład anatomiczny szczątków ssaków przedstawiono oddzielnie dla bydła, świni, owcy/kozy, konia, psa, kota, jelenia i sarny. Kości bydła w poszczególnych zbiorach reprezentowane są przez niemal wszystkie elementy szkieletu (tab. 3). W przypadku świni (tab. 4) oraz owcy i kozy (tab. 5) skład anatomiczny jest najbardziej kompletny dla trzech zespołów, datowanych na 1340–1346/47 r., następnie na lata 40.–60. XIV wieku oraz 1367–1516. Z pozostałych okresów szczątki tych zwierząt nie reprezentują wszystkich elementów, ale należą do większości stref topograficznych szkieletu. Jeszcze mniejsza jest reprezentatywność anatomiczna konia (tab. 6), z którego pochodzą pojedyncze jednostki. W przypadku psa, za wyjątkiem zbioru z zespołu pochodzącego z lat 40.–60. XIV w., stwierdzono pojedyncze kości (tab. 7). Kot reprezentowany był przez pojedyncze egzemplarze, lecz w warstwach z lat 40.–60. XIV w. i 1 poł. XVI–lata 30. XVII w. było po kilkanaście elementów (tab. 8).

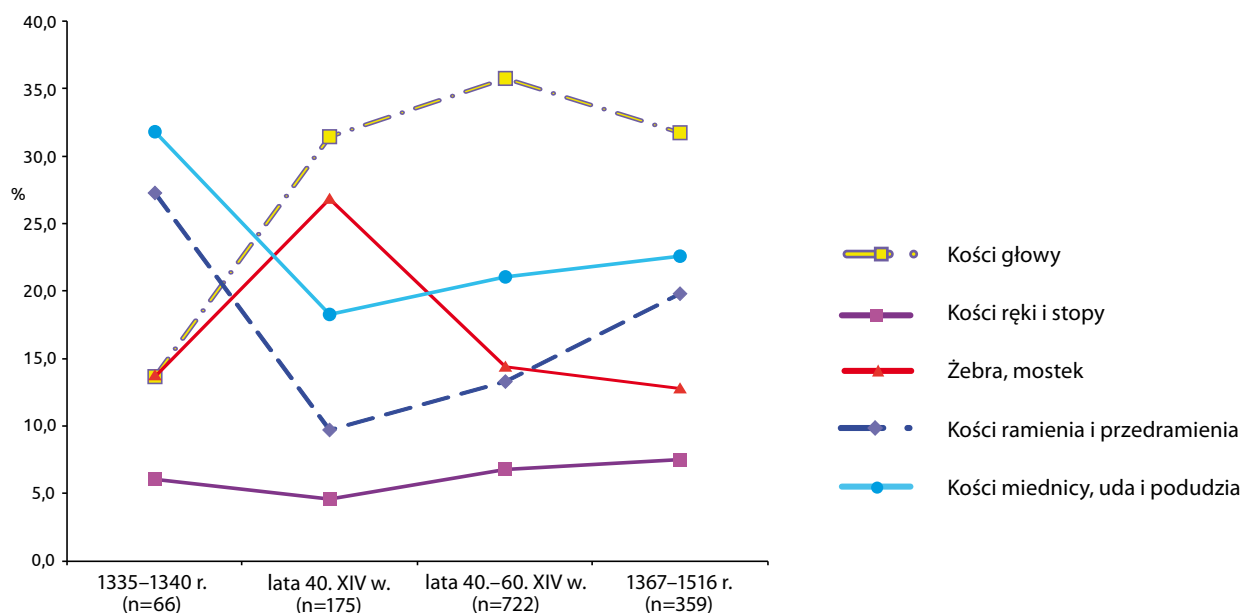
Ze względu na liczebność ssaków dzikich, przynależność anatomiczna pozostałości poszczególnych gatunków jest bardzo fragmentaryczna. Szczątkami zająca, w warstwie z lat 40.–60. XIV w., była kość piszczelowa; w materiałach z lat 30. XVII–XVIII/XIX w. znaleziono trzy kości śródstopia i jedną piętową. Lis reprezentowany jest przez kość promieniową. Do dzika należą kość piszczelowa (1335–1340 r.), miednicza (1340–1346/47 r.) i udowa (lata 30. XVII–XVIII/XIX w.). Szczątki jelenia były nieliczne i w większości reprezentowały poroże (tab. 9). Pozostałości sarny to w większości kości długie i krótkie, tylko jeden fragment to poroże (tab. 10). Kość udową tura znaleziono w warstwie datowanej na lata 40.–60. XIV wieku.

Skład anatomiczny bydła, świni oraz owcy/kozy uporządkowano według zespołów anatomicznych, które odpowiadają określonym częściom tuszy (tab. 11–13). Szczątki bydła reprezentowały wszystkie jej partie, w większym lub mniejszym stopniu, w zależności od liczebności próby. W pierwszych trzech zespołach najliczniejszy komponent stanowią kręgi piersiowe, które we współczesnych podziałach technologicznych rozbiórki tuszy odpowiadają rozbra-telowi i antrykotowi, a ich udział waha się pomiędzy 37,8% a 51% (ryc. 7). Drugim elementem, pod

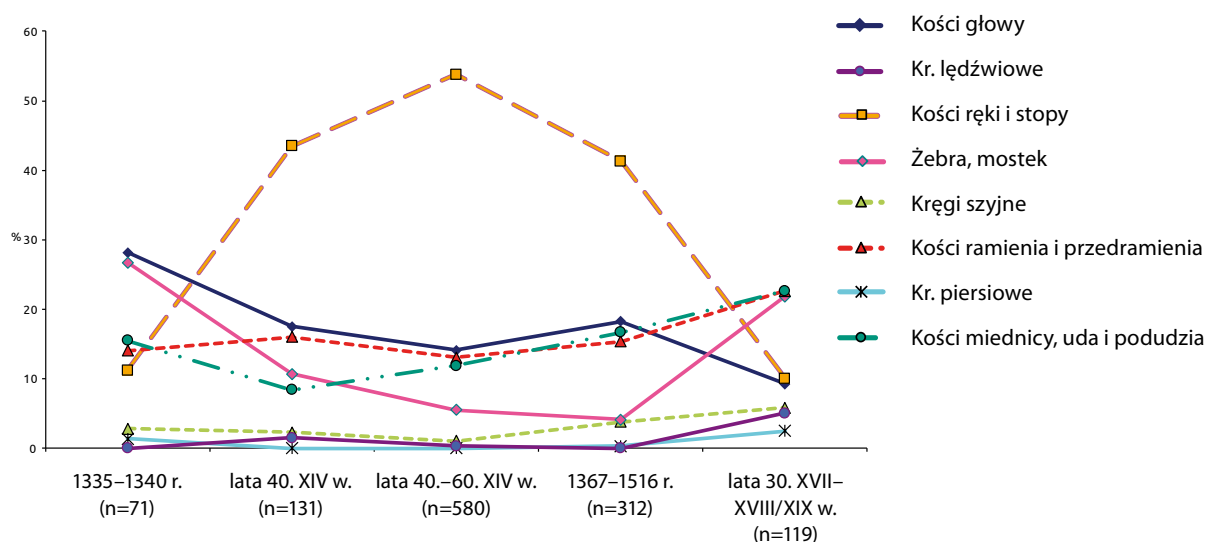
Ryc. 8. Rozkład pozostałych zespołów kości bydła według chronologii

Fig. 8. Other cattle bone distribution with regard to chronology

Ryc. 9. Rozkład zespołów kości świni według chronologii

Fig. 9. Pig bone distribution with regard to chronology

Ryc. 10. Rozkład zespołów kości owcy/kozy według chronologii

Fig. 10. Sheep/goat bone distribution with regard to chronology

względem frekwencji zespołów kości są te wchodzące w skład głowy, a więc reprezentujące głowiznę. W wymienionych zespołach jej udział wynosi od 15,3% do 36% (ryc. 8); zmienia się w próbach datowanych od 1367–1516 r. Dane odnotowane w poziomach chronologicznych od 4. do 6. i w 8. pozwoliły na uchwycenie tendencji odwrotnej, według której na pierwszym miejscu jest głowizna, z udziałem od 39,4% do 53,2%, a na drugim rozbratel i antrykot (kręgi piersiowe) – ich odsetek waha się od 13% do 33,4%. We wszystkich wymienionych wyżej zespołach, za wyjątkiem 8., na trzecim miejscu są ko-

ści kończyny piersiowej, reprezentujące łopatkę z gołenią przednią. Tylko w zespole 7. najwięcej było żeber, które odpowiadają żeberkom z boczkiem, a ich udział wyniósł 29,5%; następnym elementem tuszy była głowizna (ryc. 8).

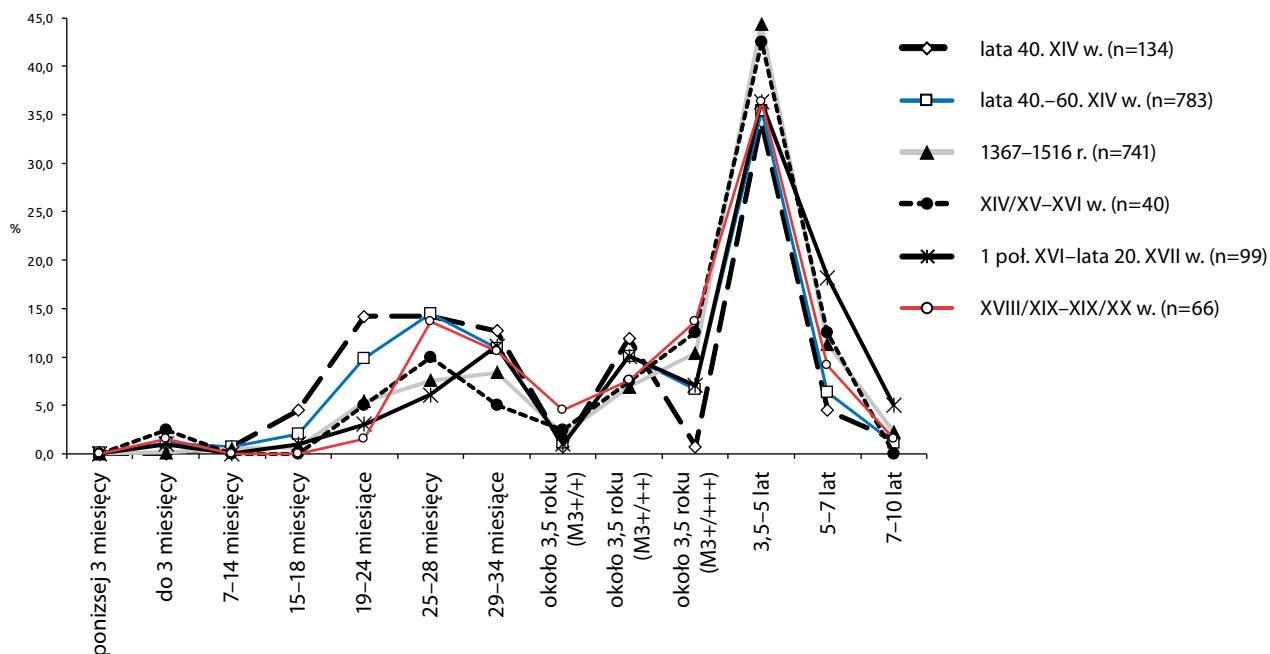
U świni rozkład elementów tuszy jest bardziej zróżnicowany niż u bydła (ryc. 9). W najliczniejszych zbiorach, tj. tych liczących powyżej 100 jednostek osteologicznych⁵ (zespoły 2–4, od 1340–1346/47 r.

⁵ Uznano, iż próby o mniejszej liczebności są niereprezentatywne dla tego typu analiz.

do 1367–1516 r.), komponentem o wysokiej frekwencji jest głowizna. Jej udział jest niemal jednakowy i wynosi od 31,4% do 35,7%. Najniższą frekwencję odnotowano wśród kości ręki i stopy oraz kręgosłupa. W pozostałych zespołach, tych o niskiej liczeb-

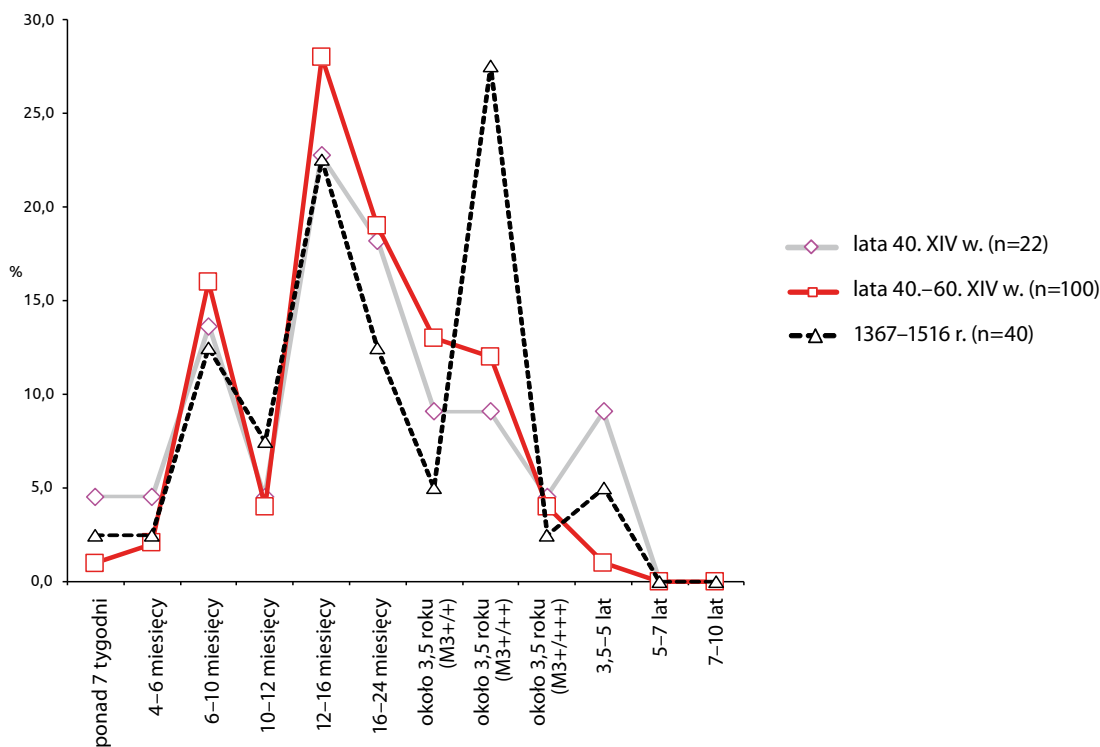
ności, dominują różne elementy tuszy, najczęściej są to głowizna bądź szynka z golonkami (ryc. 9).

Rozkład procentowy szczątków owcy/kozy według elementów tuszy przedstawiono dla zespołów, których liczebność zbliżona była do 100 i przekra-

Ryc. 11. Rozkład graficzny klas wiekowych uboju bydła według chronologii

Fig. 11. Graphic presentation of cattle age at slaughter distribution with regard to chronology

Ryc. 12. Rozkład graficzny klas wiekowych uboju świni według chronologii

Fig. 12. Graphic presentation of pig age at slaughter distribution with regard to chronology

Ryc. 13. Świnia – łopatki: a) płód/novorodek. W-wa 1152, 1367–1516 r., b) noworodek. W-wa 897, XV–XVI w., c) osobnik poniżej 12 miesięcy. W-wa 1141, 1346/47–1367 r.

Fig. 13. Pig – scapula: a) fetus/newborn; layer 1152, 1367–1516, b) newborn; layer 897, the 15th–16th century, c) individual under 12 months; layer 1141, 1346/47–1367

czała tę liczbę (ryc. 10). W materiałach z najstarszego zespołu dominowały pozostałości należące do głowizny i żeberek z mostkiem. W kolejnych trzech zbiorach zarejestrowano znaczną przewagę stopek, a na drugim głowizny. Udział kości pochodzących z kończyny piersiowej oraz z kończyny miednicznej, do której należy udziec (tzw. kulka), jest jednakowy niemal we wszystkich fazach (ryc. 10).

3. Wiek osobniczy ssaków

3.1. Bydło

Ogółem wiek uboju określono na podstawie 2809 obserwacji (tab. 14). Zakres wiekowy zabijanych zwierząt zawiera się od około 3 miesięcy do powyżej 10 lat. Najliczniejszą grupę stanowią sztuki powyżej 34 miesięcy oraz 3,5–5 lat. Te pierwsze nie mają określonej górnej granicy wieku, a więc mogą należeć zarówno do wymienionej wyżej grupy, jak i do grupy około 3,5 roku i zwierząt starszych. Mniej liczne są osobniki młodsze, poniżej 3,5 roku. Udział poszczególnych grup wiekowych w wydzielonych zespołach chronologicznych jest zbliżony do siebie⁶ (ryc. 11). Jego graficzny obraz, z wyłączeniem sztuk o otwartym przedziale

⁶ Na wykresie uwzględniono jedynie te klasy, które miały zamknięte przedziały czasowe.

wiekowym, tj. powyżej 34 miesięcy, przedstawiono dla najliczniejszych sześciu zespołów chronologicznych, uzyskując trójmodalny rozkład. Najwyraźniej zaznacza się w nim grupa dorosłego bydła w wieku 3,5–5 lat. Drugą grupę, ze względu na frekwencję, tworzą osobniki około 3,5 roku. W trzeciej znalazły się sztuki młodsze, 25–28 miesięcy, które wystąpiły w trzech zespołach chronologicznych, oraz zwierzęta około 29–34 miesięcy.

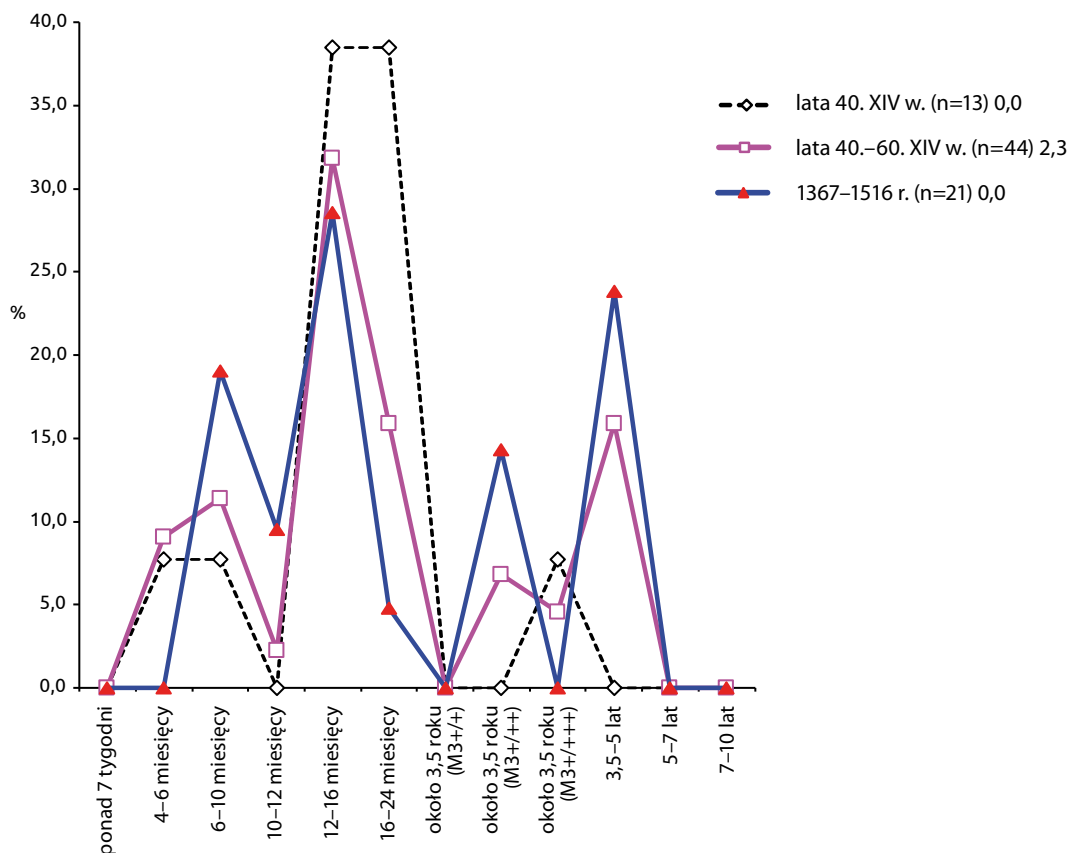
Ponadto w zbadanym materiale kostnym stwierdzono obecność czaszek, kości długich, krótkich i płaskich pochodzących od 51 cieląt⁷, w tym płodów, płodów lub noworodków oraz cieląt od 1–3 do 3–6 miesięcy⁸.

3.2. Świnia

Badania wieku śmierci tego gatunku przeprowadzono na podstawie 259 żuchw, fragmentów czaszek i pojedynczych zębów (tab. 15). Najmłodsze były zabijane w wieku od około 7 tygodni do 3 miesięcy, a najstarsze 3,5–5 lat. Frekwencja poszczególnych klas była zróżnicowana (ryc. 12). Rozkład graficzny uzyskanych informacji przedstawiono dla trzech najliczniejszych zespołów chronologicznych. Uzyskana krzywa śmiertelności jest wyraźnie kilkumodalna. Spośród grup wiekowych o zamkniętych przedziałach czasowych dominowały świnie ubijane około 12–16 miesiąca. Pod względem frekwencji następną grupę stanowiły osobniki 16–24-miesięczne. W dwóch starszych zespołach rozkład ten jest podobny. Oznacza to, że na rzeź kierowano najwięcej sztuk 12–16 miesięcy oraz młodsze 6–10-miesięczne. W zespole datowanym na 1367–1516 r. najwięcej było zwierząt starszych, które w chwili śmierci miały 2–3,5 roku, a następną grupę stanowiły osobniki 12–16-miesięczne. Obok powyżej opisanych klas wieku zidentyfikowano pozostałości kostne pochodzące od trzech kategorii wiekowych: a) płodów, b) noworodków i c) ogólnie sztuk poniżej 12 miesięcy (ryc. 13a–c).

⁷ Szczegółowy wykaz znajduje się w opracowaniu źródłowym w Archiwum Muzeum Gdańska i autorów.

⁸ Wskazane kategorie wiekowe wyodrębniono na podstawie wyglądu ogólnego poszczególnych egzemplarzy, własnych materiałów porównawczych oraz doświadczenia badawczego autorów.

Ryc. 14. Rozkład graficzny klas wiekowych uboju owcy/kozy według chronologii

Fig. 14. Graphic presentation of sheep/goat age at slaughter distribution with regard to chronology

3.3. Owca/koza

Wiek śmierci małych przeżuwaczy ustalono dla 101 sztuk (tab. 16). Wiek zwierząt od których pochodziły badane kości wahał się od poniżej 3 miesięcy do 4-5 lat. Najliczniejsze dane, podobnie jak w przypadku świni, uzyskano dla tych samych zespołów chronologicznych. Rozkład frekwencji osobników w poszczególnych klasach wieku jest kilkumodalny (ryc. 14). Najliczniejszą grupę we wszystkich zespołach stanowią osobniki w wieku 10-17 miesięcy. Frekwencja pozostałych klas w analizowanych zespołach chronologicznych jest zróżnicowana. W dwóch z nich wyróżniają się sztuki dorosłe, 3-4 lata, a w jednym osobniki liczące 18-24 miesiące.

3.4. Pozostałe ssaki

Wiek śmierci koni oszacowano na podstawie uzębienia żuchwy dwóch osobników. Pierwsza z nich pochodzi od zwierzęcia, które w momencie śmierci miało 3,5-4 lata (1335-1340 r.), a drugie zwierzę dożyło 13-15 lat (1340-1346/47 r.).

Wiek śmierci psów ustalono dla trzech z nich na podstawie uzębienia górnego i dolnego. Jedna z czaszek należała do zwierzęcia młodego, które w chwili śmierci miało 1,5-2 lata, a druga do starego, 7-10 lat. Żuchwa pochodziła od osobnika starego, który liczył 8-9 lat. Zbadane egzemplarze zare-

Ryc. 15. Bydło – możdżenie, samice: a) deformacja. W-wa 1796, 1346/47-1367 r., b) mocna deformacja. W-wa 276, XVI w.

Fig. 15. Cattle – horn-cores, females: a) deformation; layer 1796, 1346/47-136, b) strong deformation; layer 276, the 16th century

Ryc. 16. Bydło – kości śródrezcza: samce: a) W-wa 2781, 1340–1346/47 r., b) Ślady prażenia. W-wa 854, XIV w., c) Ślady prażenia. W-wa 475, XVIII/XIX–1897 r., d) Ślady prażenia. W-wa 1621, 1367–1516 r., e) W-wa 521, 1367–1516 r.

Fig. 16. Cattle – metacarpals, males: a) layer 2781, 1340–1346/47, b) roasting traces; layer 854, the 14th century, c) roasting traces; layer 475, the 18th/19th century – 1897, d) roasting traces; layer 1621, 1367–1516, e) layer 521, 1367–1516

Ryc. 17. Bydło – kości śródstopia: a) Kastrat?. W-wa 26, 1516–1630 r., b) W-wa 1688, 1367–1516 r., c) Mocna deformacja i asymetria bloczków. W-wa 2383, 1346/47–1367 r., d) Deformacja bloczka przyśrodkowego oraz asymetria – efekt zaprzęgu. W-wa 675, 1367–1516 r., e) Zmiany patologiczne na trzonie – deformacja w postaci wypukłości od strony bocznej. W-wa 2688, 1340–1346/47 r., f) W-wa 596, 1367–1516 r.

Fig. 17. Cattle – metatarsals: a) castrated individual (?); layer 26, 1516–1630, b) layer 1688, 1367–1516, c) trochlea strong deformation and asymmetry; layer 2383, 1346/47–1367, d) medial trochlea deformation and asymmetry – harness effect; layer 675, 1367–1516, e) pathological changes of the shaft – deformation in form of lateral protuberance; layer 2688, 1340–1346/47, f) layer 596, 1367–1516

Ryc. 18. Bydło – k. śródstopia: a) Deformacje w okolicach części dalszej trzonu oraz bloczków końca dalszego, zeszkliwienie powierzchni stawowej bloczka przyśrodkowego. W-wa 46, XVI w., b) Zmiany patologiczne typu "szpat", deformacja końca bliższego. W-wa 1068, 1367–1516 r.

Fig. 18. Cattle – metatarsals: a) deformations of the distal shaft and distal end trochlea area, hyalinization of medial trochlea facet; layer 46, the 16th century, b) bone spavin type pathological changes, deformation of the proximal end; layer 1068, 1367–1516

jestrowano w warstwach datowanych na lata 40.–60. XIV wieku.

Wiek upolowania ssaków dzikich ustalono dla niewielu osobników. Jeleń, którego żuchwę znaleziono w warstwie z lat 40.–60. XIV w., miał około 4 lata. Wiek śmierci saren zbadano na podstawie żuchw dla dwunastu sztuk. Zwierzęta te w chwili śmierci miały od 6–9 miesięcy do 7–8 lat (tab. 17).

4. Dymorfizm płciowy

4.1. Bydło

Na podstawie mózdzieni (ryc. 15) płeć bydła ustalono dla 41 osobników (tab. 18). Otrzymane dane pozwalają stwierdzić, że udział samic do samców był niemal jednakowy. Wśród samców znajdowały się woły, które były jednak zdecydowanie mniej liczne niż buhaje. Dzięki zachowanym całym kościom śródreza

(ryc. 16) i śródstopia (ryc. 17, 18), szczególnie licznym w zbiorach datowanych na lata 40.–60. XIV w. i 1367–1516 r., ustalono rozkład płci na polu korelacji pomiędzy indeksem grubości trzonu kości a jej długością całkowitą. W obu przypadkach uzyskany rozkład punktów na polu korelacji pozwolił na wskazanie egzemplarzy kostnych pochodzących od samic, buhajów i wołów (ryc. 19, 20)⁹. Stosunek obu płci w przybliżeniu można opisać relacją 2:1 na korzyść krów. W materiałach z fazy starszej (lata 40.–60. XIV w.) buhajów było więcej niż wołów (ryc. 19). Rozkład punktów na polu korelacji dla zbioru młodszego (1367–1516 r.) jest bardziej rozproszony, a przewaga kastratów nad bykami jest niewielka (ryc. 20).

4.2. Świnia

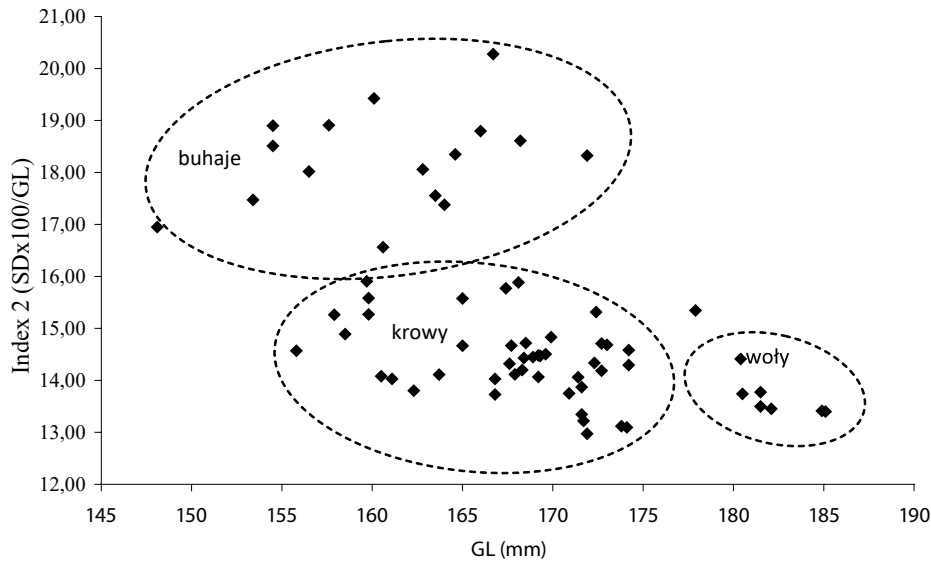
Cechy dymorfizmu płciowego zbadano ogółem na podstawie 158 pozostałości, w tym 31 czaszek, 105 żuchw oraz 22 kłów stałych (tab. 19). Wśród nich rozpoznano 29 egzemplarzy, które należały do samic i 129 do samców (ryc. 21). Tak więc osobników męskich było ponad czterokrotnie więcej niż żeńskich, co można wyrazić następującym stosunkiem liczbowym 4,45:1, który różni się zdecydowanie od naturalnego rozkładu płci podczas narodzin.

4.3. Owca i koza

Płeć owcy ustalono na podstawie czaszek, czaszek z mózdzieniami, mózdzieni i kości miedniczych 48 osobników (tab. 20). Wskazano 29 egzemplarzy należących do samców, w tym dwa mózdzienie zdeformowane morfologicznie zaliczono do kastratów (ryc. 22a–b), przychylając się do koncepcji Tove Hatting [1975], która przyczyny takich deformacji upatrywała w zabiegu kastracji. Do samic zaliczono 19 egzemplarzy. Jeden z mózdzieni – z nieznacznymi wgnieceniami tuż powyżej nasady – pochodził od samicy lub kastrata (ryc. 23). W dwóch najstarszych zespołach rozpoznano wyłącznie kości osobników męskich.

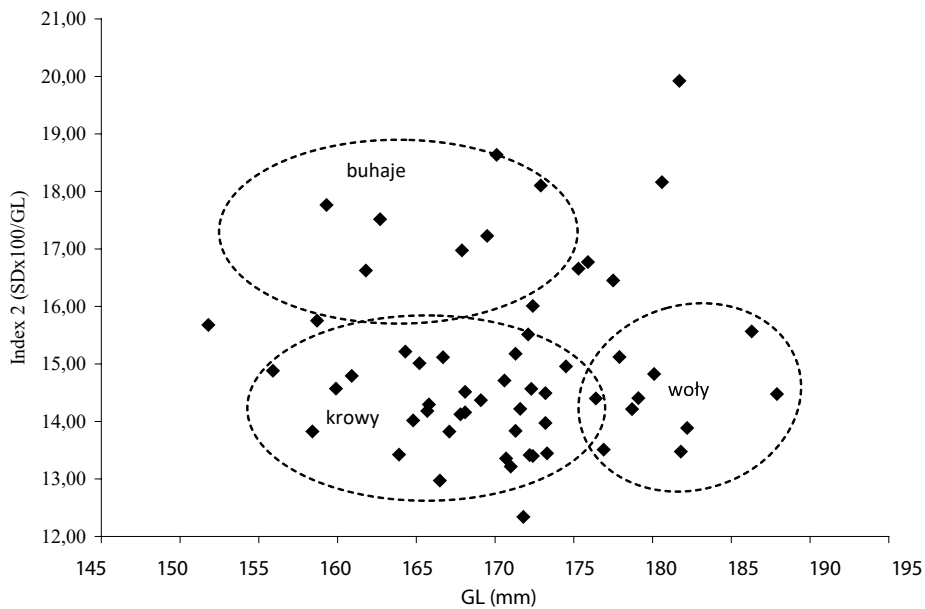
Płeć kozy możliwa była do ustalenia na podstawie 28 mózdzieni dorosłych osobników (tab. 21). Analiza ich kształtu pozwala przyjąć, iż 15 z nich pochodziło od samców, a 13 od samic.

⁹ Skupiska punktów dla poszczególnych płci oznaczono przerywanymi liniami.

Ryc. 19. Rozkład płci w stadzie bydła na podstawie kości śródreńca. Lata 40.–60. XIV w.

Fig. 19. Sex ratio in a herd of cattle on the basis of metacarpals. The 1340s–1360s.

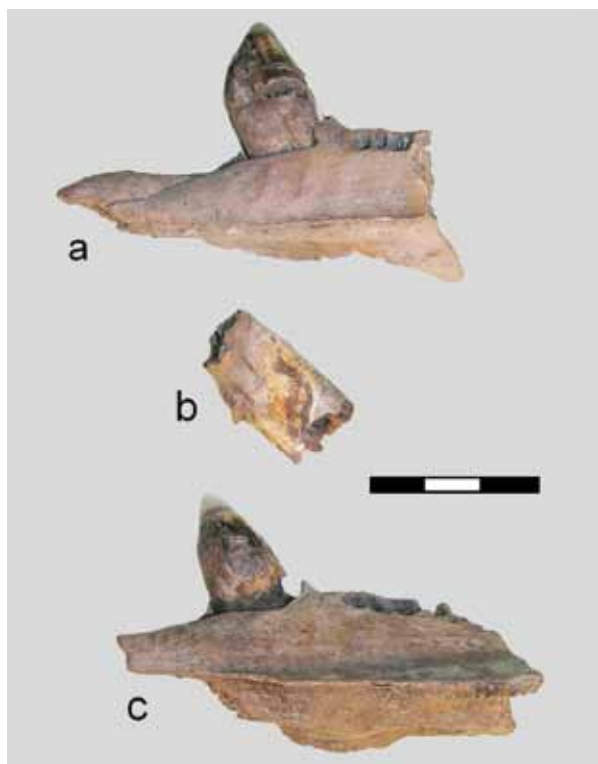
Ryc. 20. Rozkład płci w stadzie bydła na podstawie kości śródreńca. 1367–1516 r.

Fig. 20. Sex ratio in a herd of cattle on the basis of metacarpals. 1367–1516

5. Ślady rzeźnictwa

W zbadanych materiałach stwierdzono obecność różnorodnych śladów związanych z zasadniczym rozbiorem tuszy, porcjowaniem oraz filetowaniem mięsa. Odnotowano je na kościach bydła, świni oraz owcy i kozy. Zważywszy na charakter miejsca, z któ-

rego wydobyto szczątki kostne, tj. z terenu dawnych jatek rzeźniczych, opis takich śladów może być przydatny w przyszłych studiach nad technikami rozbioru tuszy i porcjowania mięsa. Syntetyczne zestawienie egzemplarzy ze śladami rzeźnictwa oraz ich charakterystykę zawarto w osobnym zestawieniu (tab. 22), a część z nich przedstawiono na rycinach.

Ryc. 21. Świnia: a) czaszka – samiec, zmiany patologiczne na kle, w-wa 1696, 1346/47–1367 r., b) kieł górny, zmiany patologiczne u podstawy korony. W-wa 1019, 1367–1516 r., c) czaszka – samiec, zmiany patologiczne na kle u podstawy korony. W-wa 2697, 1340–1346/47 r.

Fig. 21. Pig: a) skull – male, pathological change of the lower canine tooth, layer 1696, 1346/47–1367, b) upper tooth, pathological changes of the crown base; layer 1019, 1367–1516, c) skull – male, pathological changes of the canine tooth crown base; layer 2697, 1340–1346/47

5.1. Pozostałości bydła

Pozostałości po porcjach głowizny stwierdzono na czaszkach (ryc. 24a, 25, 26). Są to okolice części twarzowych ze śladami cięć. Można sądzić, że po zasadniczym cięciu głowy na dwie połowy, ulegała ona dalszemu podziałowi. Kolejne ślady cięć na czaszce umiejscowione były po obu stronach kości podstawno-klinowej (ryc. 27). Porcjowaniu ulegała także dolna partia głowizny, w skład której wchodzi żuchwa. Zachowały się części przednie trzonów (włącznie z okolicaми diastemy) – ryc. 28 oraz środkowe (okolice zębów policzkowych) – ryc. 29, 30. Jako przykład oddzielania głowy od szyi można uznać ślady cięć na II kręgu szyjnym (ryc. 31a). Na części kości widoczne były ślady, które uznano za efekt prażenia w ogniu. Stwierdzono je na żuchwach (ryc. 28), kościach śródrcza (ryc.

Ryc. 22. Owca – mozdzenie, kastraty (?): a) modyfikacja w postaci bruzdy tuż powyżej podstawy. W-wa 2697, 1340–1346/47 r., b) wgłębienie od strony przyśrodkowej. W-wa 27, 1367–1516 r.

Fig. 22. Sheep – horn-cores, castrated individuals (?): a) modification in form of a groove just over the base; layer 2697, 1340–1346/47, b) depression in the medial part; layer 27, 1367–1516

Ryc. 23. Owca – mozdzeń, samica lub kastrat, nieznaczne wgłębienia tuż powyżej nasady. W-wa 572, 1367–1516 r.

Fig. 23. Sheep – horn-cores, a female or a castrated individual, slight dents just over the root; layer 572, 1367–1516

Ryc. 24: a) Bydło – czaszka. Ślady porcjowania, osobnik około 34 miesiące. W-wa 2142, 1340–1367 r., b) Świnia – czaszka. Ślady porcjowania, zachowana cała część twarzowa prawa – samiec. W-wa 650, 1367–1516 r.

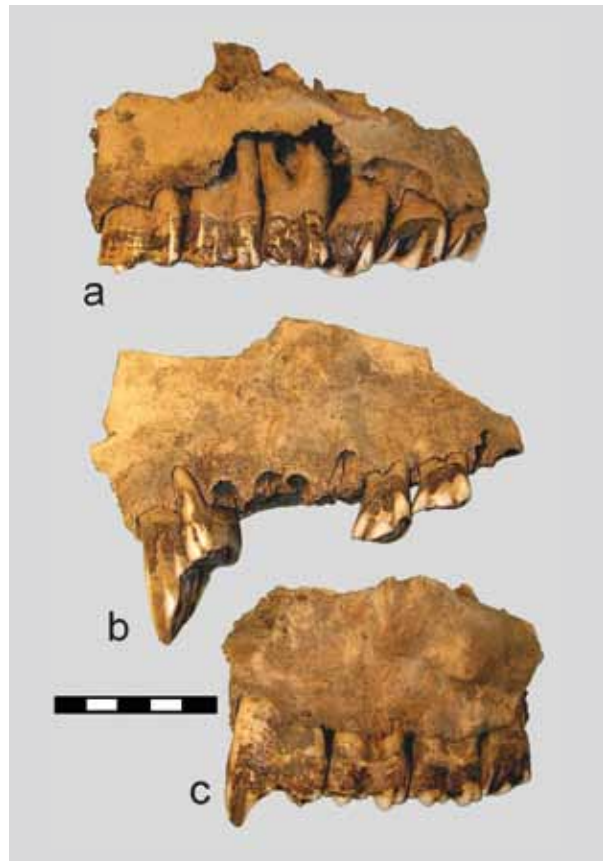
Fig. 24. a) cattle – skull. Traces of cutting, ca 34-months-old individual; layer 2142, 1340–1367, b) pig – skull. Traces of cutting, the whole right facial part kept – male; layer 650, 1367–1516

Ryc. 26. Bydło – k. sieczna. Ślady cięcia. W-wa 2068B, 1346/47–1367 r.

Fig. 26. Cattle – incisive bone. Traces of cutting; layer 2068B, 1346/47–1367

16b–d; 32b, 33a) i śródstopia (ryc. 32a). Na wymienionych kościach śródściana i śródstopia ślady te znajdowały się na stronie dogłowej trzonów.

Ryc. 25. Bydło – czaszka: a) stany zapalne okolic zębodołów po obu stronach, deformacja korzeni, szczególnie M1, nieprawidłowy zgryz – P4 deformuje M1. W-wa 2142, 1340–1367 r., b) nieprawidłowy zgryz. W-wa 673, 1367–1516 r., c) nieprawidłowy zgryz. W-wa 573, 1367–1516 r.

Fig. 25. Cattle – skull: a) tooth socket inflammatory states on both sides, root deformation, particularly of M₁, abnormal bite – P4 deforms M₁; layer 2142, 1340–1367, b) abnormal bite; layer 673, 1367–1516, c) abnormal bite; layer 573, 1367–1516

Podziału tuszy bydła wzdłuż kręgosłupa na dwie półtusze dokonywano poprzez prowadzenie cięć po obu stronach trzonów kręgów. Widoczne są one zarówno na kręgach piersiowych (ryc. 34), jak i na kręgach lędźwiowych. W przypadku tych pierwszych odnotowano również całe trzony bez wyrostków (ryc. 35) i same wyrostki kolczyste, odcięte od trzonów (ryc. 36). Ślady obróbki i dzielenia tuszy widoczne były także na łopatkach; niektóre z nich były prawie całe ze śladami ścinania grzebienia w okolicach kąta do brzusznej (ryc. 37a, c; 38b), w tym egzemplarze z przewierconym pojedynczym otworem (ryc. 38a). Inne zachowane były częściowo z mniej lub bar-

Ryc. 27. a–b) Bydło – czaszka, kość podstawno-klinowa ze śladami cięć po obu stronach. W-wa 687, 1367–1516 r.

Fig. 27. a–b) Cattle – skull, basisphenoid bone with traces of cutting on both sides; layer 687, 1367–1516

dziej ściętymi grzebieniami (ryc. 37b, 38b). Na jednej z nich widoczne są ślady ścinania krawędzi. Na tej podstawie można sądzić, iż porcjowanie mięsa na łopatkę zaczynało się od rąbania bądź cięcia w okolicach szyjki, być może część łopatek przeznaczano na surowiec do wytwarzania galanterii kościanej.

Ślady rąbania widoczne były także na kości ramiennej (ryc. 39a), piszczelowej (ryc. 39b), śródreźca (ryc. 39c) i miednicznej (ryc. 40a, b). Na trzonie jednej z kości śródreźca, w jej końcu dalszym, zauważono ślady ukośnego rąbania i negatyw po odprysku; kość ta pękła na dwie części w procesie podepozycyjnym (ryc. 41). Wyraźne ślady rąbania widoczne są również na kościach piętowych (ryc. 42).

5.2. Pozostałości świni, owcy i kozy

Wśród kości świni ślady porcjowania znajdowane są na czaszkach (ryc. 24b), kręgach piersiowych i lędźwiowych, kości ramiennej (ryc. 43a), udowej (ryc. 43b) i na kości biodrowej (ryc. 40c). Na łopatkę warchlaka – oprócz śladów porcjowania – na szyjce widoczne były ślady otworu, który powstał, prawdopodobnie, podczas uśmiercania zwierzęcia (ryc. 13c).

Kolejne ślady cięć stwierdzono na czaszce owcy (samicy) formy bezrożnej, przeciętej wzdłuż szwu międzyczółowego. Na kościach śródreźca owcy (ryc.

Ryc. 28. Bydło – żuchwa: a) ślady porcjowania oraz prażenia w okolicach P2. W-wa 2142, 1340–1367 r., b) ślady porcjowania i prażenia. W-wa 1790, 1346/47–1367 r.

Fig. 28. Cattle – mandible: a) cutting and roasting traces; layer 2142, 1340–1367, b) cutting and roasting traces; layer 1790, 1346/47–1367

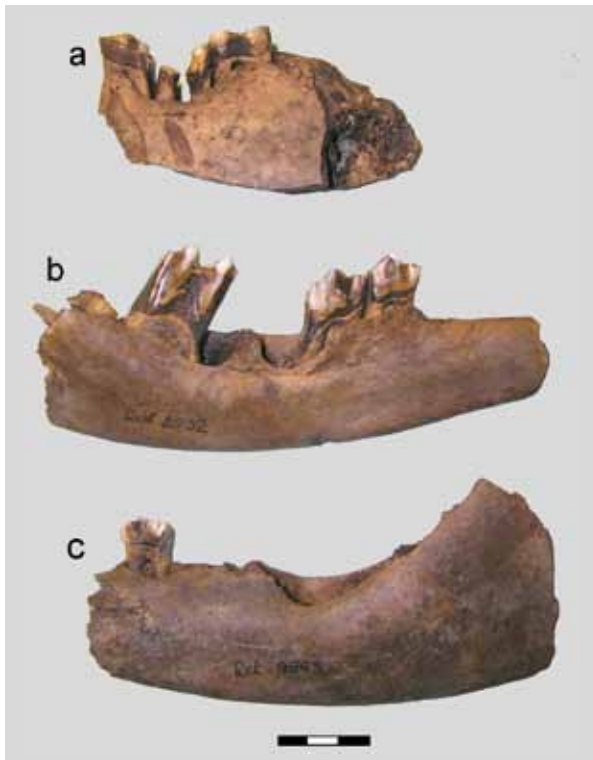
Ryc. 29. Bydło – żuchwa: a) nieprawidłowy zgryz. W-wa 1094, 1367–1516 r., b) stan zapalny w okolicach P4 i M1 oraz ślady rąbania. W-wa 2522, 1346/47–1367 r.

Fig. 29. Cattle – mandibles: a) abnormal bite; layer 1094, 1367–1516, b) inflammatory state in P4 and M1 areas and traces of chopping; layer 2522, 1346/47–1367

32d, e) i śródreźca oraz śródstopia kozy (ryc. 32c) stwierdzono obecność śladów prażenia w ogniu, takich samych, jakie zaobserwowano na kościach bydła.

6. Wytwory z kości i poroża

Kości zwierzęce służyły także do wytwarzania różnych przedmiotów. Wśród analizowanych materia-

Ryc. 30. Bydło – żuchwa: a) zmiany patologiczne na M₁ – całkowicie starta korona zęba, zachowane korzenie. W-wa 2142, 1340–1367 r., b) zmiany patologiczne – rozległy stan zapalny w okolicach zębodołu M₁. W-wa 2068A, 1346/47–1367 r., c) stan zapalny w okolicach M₂–M₃. W-wa 1094, 1367–1516 r.

Fig. 30. Cattle – mandible: a) pathological changes of M₁ – totally abraded tooth crown, roots kept; layer 2142, 1340–1367, b) pathological changes – extensive inflammatory state of M₁ tooth socket; layer 2068A, 1346/47–1367, c) inflammatory state in M₂–M₃ area; layer 1094, 1367–1516

łów zarejestrowano egzemplarze będące lepiej lub gorzej zachowanymi przedmiotami użytkowymi oraz kości ze śladami użytkowania. Pierwsze z nich zrobiono z kości bydła i świni oraz poroża jelenia (tab. 23). Wśród wydzielonych przedmiotów, wykonanych z członów palcowych bliższych bydła, są oprawki lub ich fragmenty (ryc. 44a–c) oraz kostka do gry (ryc. 45b). Kość śródstopia tego samego gatunku posłużyła do zrobienia okładzin noży (ryc. 46c, d). Osobnym wytworem jest fragment ostrza (noża kościanego), z łopatki bydła. Ponadto fragment łopatki ze śladami obróbki, zachowanymi w postaci wygładzenia i ścicia/strugania krawędzi, uznano za fragment przedmiotu o nieokreślonej funkcji (ryc. 38c, 47).

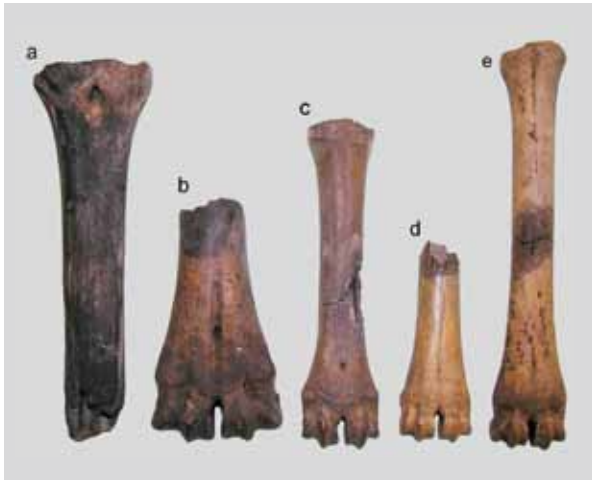

Ryc. 31. Bydło: a) kręgosłup II – ślady cięć za skrzydłami – oddzielanie głowy od szyi. W-wa 26, 1516–1630 r., b) żuchwa – nieprawidłowy zgryz w efekcie niwelacja 3 słupek. W-wa 26, 1516–1630 r.

Fig. 31. Cattle: a) cervical vertebra II – cutting traces behind dens wings – head separation from the neck; layer 26, 1516–1630, b) mandible – abnormal bite resulting in 3rd cusp reduction; layer 26, 1516–1630

Za tzw. półfabrykaty pochodzące z kości wymienionego gatunku uznano kość śródścza (ryc. 45a) oraz obrabiany trzon, prawdopodobnie kości śródstopia. Z kości śródścza III świni wykonane były przedmioty powszechnie określane mianem hetek (ryc. 46a, b). Z jednej z odnóg tyki lub korony poroża jelenia wykonano narzędzie typu kolec (ryc. 48e), na niektórych fragmentach także widoczne były ślady obróbki (ryc. 48a–d, f).

Ponadto znaczną grupę stanowiły odpady produkcyjne. W tej kategorii liczne są moździenie ze śladami cięć, powstałymi w trakcie pozyskiwania pochw rogowych (ryc. 49) oraz kości śródścza (ryc. 50c) i śródstopia (ryc. 50a, b) bydła, a także pojedyncze kości śródścza konia (ryc. 50d). Do odpadów zaliczono też moździenie kozy (ryc. 51). Część poroży jeleni to tzw. zrzutki (ryc. 52b) oraz odpady powstałe w trakcie pozyskiwania surowca do wyrobu przedmiotów (ryc. 52a). Jeden z nich uznano za półfabrykat (ryc. 52d). Wydzielono także wióry (ryc. 48g, h; 52c). Na kości śródstopia bydła stwierdzono ślady, które mogły powstać w trakcie użytkowania jako

Ryc. 32: a) Bydło – k. śródstopia. Mocne ślady prażenia – zwęglenia. W-wa 1790, 1346/47–1367 r., b) Bydło – k. śródrcza. Ślady prażenia na trzonie. W-wa 2771, 1340–1346/47 r., c) Koza – k. śródstopia. Ślady prażenia na trzonie. W-wa 1842, 1367–1516 r., d) Owca – k. śródrcza. Ślady prażenia na trzonie. W-wa 1822, 1367–1516 r., e) Owca – k. śródrcza. Ślady prażenia na trzonie. W-wa 2697, 1340–1346/47 r.

Fig. 32: a) Cattle – metatarsals. Strong traces of roasting – charred; layer 1790, 1346/47–1367, b) cattle – metacarpals. Traces of roasting on the shaft; layer 2771, 1340–1346/47, c) goat – metatarsals. Traces of roasting on the shaft; layer 1842, 1367–1516, d) sheep – metacarpals. Traces of roasting on the shaft; layer 1822, 1367–1516, e) sheep – metacarpals. Traces of roasting on the shaft; layer 2697, 1340–1346/47

przedmiotu (okazjonalne narzędzie) i przemieszczania się tych egzemplarzy przed zdeponowaniem w ziemi (ryc. 53).

7. Deformacje morfologiczne kości i zębów

Deformacje, odnotowane na kościach i zębach, ze względu na ich genezę można podzielić na następujące kategorie: a) powstałe na skutek procesów zapalnych, spowodowanych schorzeniami o trudnych do ustalenia przyczynach, b) powstałe na skutek urazów mechanicznych – np. złamań i pęknięć kości, w tym powstałych w efekcie użytkowania zwierząt przez człowieka, c) powstałe na skutek użytkowania zwierząt przez człowieka, lecz nie wywołujące stanów zapalnych, a jedynie zmiany w pierwotnym kształcie kości czy w zębie, d) powstałe na skutek bliżej nieokreślonych uwarunkowań środowiskowych i genetycznych. Najwięcej zmian chorobowych od-

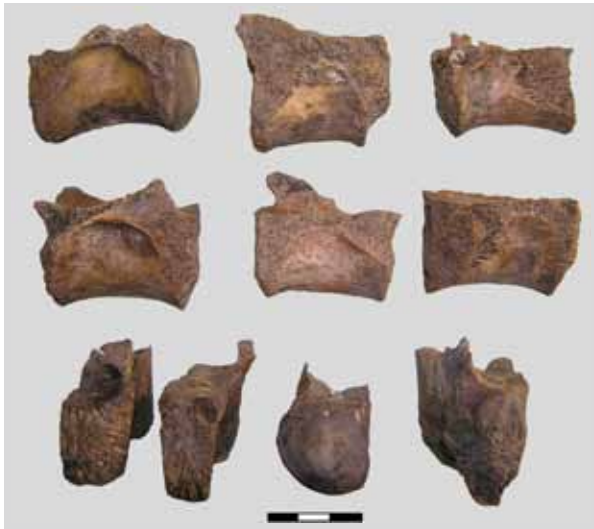
Ryc. 33. Bydło: a) K. śródrcza – ślady łamania i prażenia na trzonie, samiec. W-wa 1821, 1367–1516 r., b) K. śródrcza – deformacja końca dalszego oraz trzonu w części dalszej. W-wa 2142, 1340–1367 r., c) K. śródrcza – ślady rąbania, widoczny odprysk, pęknięcie kości w procesie podepozycyjnym. W-wa 2142, 1340–1367 r., d) K. śródrcza – zmiany patologiczne na powierzchni stawowej końca bliższego. W-wa 2771, 1340–1346/47 r., e) K. śródstopia – zmiany patologiczne w końcu dalszym. W-wa 555, 1367–1516 r.

Fig. 33. Cattle: a) metacarpals – traces of breaking and roasting on the shaft, male; layer 1821, 1367–1516, b) metacarpals – distal end and shaft distal end deformation; layer 2142, 1340–1367, c) metacarpals – traces of chopping, a chip visible, bone broken in the post-deposition process; layer 2142, 1340–1367, d) metacarpals – pathological changes of the proximal end facet, flattening; layer 2771, 1340–1346/47, e) metatarsals – pathological changes of the distal end; layer 555, 1367–1516

Ryc. 34. Bydło – kręgi piersiowe. Całe – cięcia z prawej i lewej strony, w tym 2 kręgi z jednego osobnika. W-wa 2068, 1346/47–1367 r.

Fig. 34. Cattle – thoracic vertebrae. Entire – cuts on the right and on the left, including 2 vertebrae of one individual; layer 2068, 1346/47–1367

Ryc. 35. Bydło – trzony kręgów piersiowych. W-wa 2994, 1335–1340 r.

Fig. 35. Cattle – thoracic vertebra bodies; layer 2994, 1335–1340

Ryc. 36. Bydło – wyrostki kolczyste kręgów piersiowych. W-wa 2578 (jatkan 9), chronologia?

Fig. 36. Cattle – spinous processes of thoracic vertebrae; layer 2578 (meat stall 9), unknown chronology

notowano na kościach i zębach bydła, następnie świnii i owcy (tab. 24).

a) Deformacje morfologiczne powstałe wskutek procesów zapalnych, spowodowanych schorzeniami o trudnych do ustalenia przyczynach zauważono u bydła i świnii. U pierwszego z gatunków była to deformacja, czy nawet ubytki tkanki kostnej w okolicach zębodołów łuku górnego (ryc. 25a). U świnii zmiany chorobowe zaobserwowano na kłach górnych (ryc. 21) – wszystkie pochodziły od samców. Taki sam egzemplarz znany jest z wczesnośredniowiecznego Wolina [Gawlikowski, Kobryń 1997],

Ryc. 37. Bydło – łopatka: a) ścięty grzebień. W-wa 2523, 1346/47–1367 r., b) ścięty grzebień. W-wa 2523, 1346/47–1367 r., c) cała. W-wa 2523, 1346/47–1367 r.

Fig. 37. Cattle – scapula: a) spine cut; layer 2523, 1346/47–1367, b) spine cut; layer 2523, 1346/47–1367; c) whole; layer 2523, 1346/47–1367

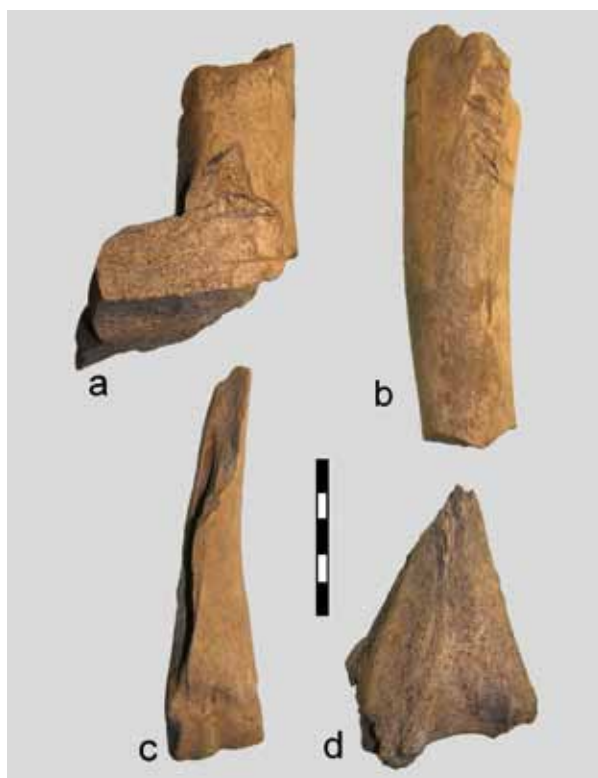

Ryc. 38. Bydło – łopatka: a) ze śladami obróbki oraz otworem o średnicy około 6 mm, ścięty grzebień. W-wa 469, 1367–1516 r., b) grzebień całkowicie ścięty oraz odcięty kąt. W-wa 2140, 1346/47–1367 r., c) ślady obróbki. W-wa 468, 1367–1516 r.

Fig. 38. Cattle – scapula: a) with traces of processing and a 6mm hole, cut spine; layer 469, 1367–1516, b) completely cut-out spine and cut-off angle; layer 2140, 1346/47–1367, c) traces of processing; layer 468, 1367–1516

a także z innych zbiorów odkrytych w Gdańsku¹⁰. Alicja Lasota-Moskalewska [1997] za przyczynę takich zmian uznała poskramianie osobników męskich poprzez wiązanie pętli z drutu, umieszczonej za kłem tak, aby się nie zsunęła.

¹⁰ Niepublikowane dane autorów.

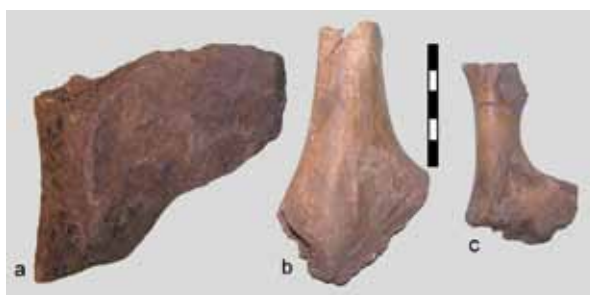

Ryc. 39. Bydło: a) K. ramienna – ślady rąbania na końcu dalszym. W-wa 571, 1367–1516 r., b) K. piszczelowa – ślady rąbania. W-wa 637, 1367–1516 r., c) K. śródreżca. W-wa 16, ob. 15, XVIII/XIX–1897 r., d) Kość łonowa ze śladami cięć po obu stronach. W-wa 379, ob. 378, 1516–1630 r.

Fig. 39. Cattle: a) humerus – traces of chopping on the distal end; layer 571, 1367–1516, b) tibia – traces of chopping; layer 637, 1367–1516, c) metacarpals; layer 16, item 15, the 18th/19th century – 1897, d) pelvis – pubis with traces of cutting on both sides; layer 379, item 378, 1516–1630

Do tej samej kategorii kości ze zmianami morfologicznymi zaliczono możdżeń owcy, prawdopodobnie kastrata. Na wymienionym egzemplarzu widoczna jest modyfikacja w postaci bruzdy/zagłębienia (ryc. 22a), a na innym możdżeniu, samicy lub kastrata, widać nieznaczne wgniecenia tuż powyżej podstawy kości (ryc. 23). Kolejną jest kość śródstopia owcy, której powierzchnia była zdeformowana, a trzon mocno skrzywiony (ryc. 54).

b) Deformacje wywołane przez procesy zapalne u bydła, powstałe na wskutek złamań kości, stwierdzono m.in. na jednym z żeber (ryc. 55a), kręgu lędźwiowym (ryc. 55b), kręgach piersiowych (ryc. 55c–d) oraz k. miednicznej (ryc. 55e). Były one prawdopodobnie następstwem urazów powstałych pod-

Ryc. 40: a) Bydło – k. biodrowa ze śladami cięć. W-wa 895, XV–XVI w., b) Bydło – k. biodrowa. Ślady rąbania. W-wa 27, 1367–1516 r., c) Świnia – k. biodrowa. Ślady porcjowania. W-wa 579, 1367–1516 r.

Fig. 40. a) cattle – pelvis. Ilium with traces of cutting; layer 895, the 15th–16th century, b) cattle – pelvis. Traces of chopping on the ilium; layer 27, 1367–1516, c) pig – pelvis. Traces of cutting on the ilium; layer 579, 1367–1516

Ryc. 41. Bydło – k. śródreżca. Ślady rąbania, widoczny odprysk, pęknięcie kości w procesie podepozycyjnym. W-wa 2142, 1340–1367 r.: a) strona dogłowowa, b–c) strona doogonowa

Fig. 41. Cattle – metacarpals. Traces of chopping, a chip visible, bone broken in the post-deposition process; layer 2142, 1340–1367: a) dorsal context, b–c) plantar context

czas użytkowania bydła przez człowieka. W tym ostatnim przypadku nastąpiło nawet przesunięcie panewki w stronę talerza kości biodrowej. Ślady po pęknięciu widoczne są na wyrostku kolczystym kręgu piersiowego.

Kolejne przykłady z deformacjami powstałymi w efekcie procesów zapalnych zauważono na kościach śródreżca i śródstopia. W przypadku pierwszego rodzaju kości odnotowano je w na końcu dalszym (na bloczkach, ryc. 16a–c; 33b). Na drugim z wymienionych elementów szkieletu odnotowano

Ryc. 42. Bydło – kości piętowe. Ślady rąbania na trzonie: a) W-wa 1696, 1346/47–1367 r., b) W-wa 1942, 1367–1516 r.

Fig. 42. Cattle – calcaneus: a) traces of chopping on the shaft; layer 1696, 1346/47–1367, b) traces of chopping on the shaft; layer 1942, 1367–1516

zgrubienie w części środkowej trzonu (ryc. 17e) oraz deformacje trzonu w jego dalszej części i na bloczkach (ryc. 17a, c, d; 18; 33e). Zmiany te mogły powstać w trakcie używania bydła w zaprzęgu i przeciążenia zwierząt pracą, co mogło być przyczyną schorzeń powodujących wymienione zwyrodnienia. Innym schorzeniem było zapalenie stawu skokowego zwane szpatem, które widoczne jest na nasadzie bliższej kości śródstopia (ryc. 18b) i w okolicach końca bliższego kości śródreżca (ryc. 33d).

c) Do przypadków zmian morfologicznych powstałych na skutek użytkowania zwierząt przez człowieka, lecz nie wywołujących stanów zapalnych a jedynie zmiany w pierwotnym kształcie, zaliczono wcięcia umiejscowione na szyjkach dwóch zębów siecznych (ryc. 56). Do tej samej kategorii przyporządkowano deformacje kształtów niektórych móżdzeni (ryc. 15). W pierwszym przypadku przyczyną mogła być trawa, czy też inna pasza roślinna o dużej zawartości celulozy, która powoduje zdrewnie-

Ryc. 43. Świnia: a) K. ramienna – ślady porcjowania, zachowany trzon. W-wa 589, 1367–1516 r., b) K. udowa – ślady porcjowania. W-wa 423, 1367–1516 r.

Fig. 43. Pig: a) humerus – traces of cutting; layer 589, 1367–1516, b) femur – traces of cutting; layer 423, 1367–1516

Ryc. 44. Bydło – człony palcowe bliższe: a) Fragment oprawki, w powierzchni stawowej końca bliższego wywierony otwór o średnicy 6 mm. W-wa 181, XVII w., b) fragment oprawki. W-wa 2068, 1346/47–1367 r., c) fragment oprawki, w powierzchni stawowej końca bliższego wywierony otwór o średnicy około 9 mm, zaciosana strona doogonowa oraz powierzchnia stawowa wymienionego końca. W-wa 41, 1516–1630 r.

Fig. 44. Cattle – proximal phalanges: a) 6mm hole drilled in the articular surface of proximal epiphysis, a fragment of a frame; layer 181, the 17th century, b) a fragment of a frame; layer 2068, 1346/47–1367, c) a fragment of a frame, ca 9mm hole drilled in the articular surface of proximal epiphysis; layer 41, 1516–1630

Ryc. 45: a) Bydło – k. śródreńcza. Trzon – półfabrykat. W-wa 694, 1346/47–1367 r., b) Bydło – człon palcowy bliższy. Ślady użytkowania – kostka do gry. W-wa 532, 1367–1516 r., c) Bydło – człon palcowy bliższy z otworem wywierconym w powierzchni stawowej końca bliższego. W-wa 580, 1367–1516 r.

Fig. 45. a) Cattle – metacarpals. Shaft – semi-product; layer 694, 1346/47–1367, b) cattle – proximal phalange. Traces of using – a dice; layer 532, 1367–1516, c) cattle – proximal phalange with a hole drilled in the proximal end facet; layer 580, 1367–1516

nie roślin, przez co – podczas długoletniego pobierania paszy, na dodatek zanieczyszczonej elementami nieorganicznymi – mogło dochodzić do ścierania się szyjek zębów. W drugim przypadku zaobserwowane deformacje uważane są powszechnie za powstałe w wyniku wiązania sznura jarzma czołowego lub karkowego na rogach zwierzęcia [np. Benecke 1994].

Do opisywanej kategorii zmian patologicznych zaliczono zrosnięte ze sobą trzony kości piszczelowej i strzałkowej świnia. Był to prawdopodobnie efekt najpierw złamania cieńszego trzonu kości strzałkowej, a następnie rozprzestrzenienia się stanu zapalnego na trzon kości piszczelowej, co po wygojeniu skutkowało powstałą deformacją.

d) U bydła przykładem zmian morfologicznych, powstałych na skutek bliżej nieokreślonych

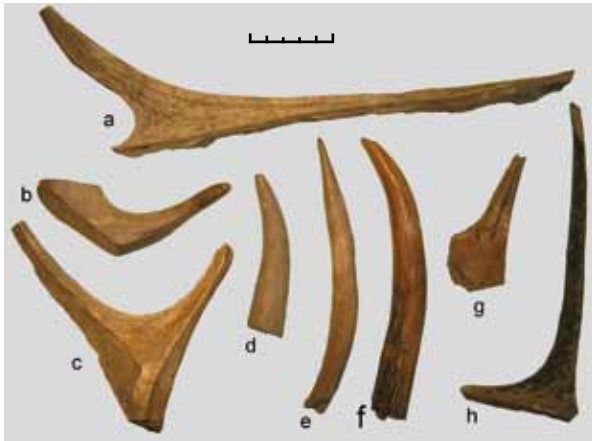
Ryc. 46: a) Świnia – k. śródreńcza III. Hetka. W-wa 2762, 1340–1346/47 r., b) Świnia – k. śródreńcza III. Hetka. W-wa 1688, 1367–1516 r., c) Bydło – k. śródstopia. Fragment okładziny z otworami. W-wa 353, chronologia ?, d) Okładzina noża. W-wa 2000, 1346/47–1367 r.

Fig. 46. a) Pig – metacarpals III. A toggle; layer 2762, 1340–1346/47, b) pig – metacarpals III. A toggle; layer 1688, 1367–1516, c) cattle – metatarsals. A fragment of facing with holes; layer 353, unknown chronology, d) knife side plate; layer 2000, 1346/47–1367

Ryc. 47. a–b) Bydło – łopatka. Ślady obróbki. W-wa 468, 1367–1516 r.

Fig. 47. a–b) Cattle – scapula. Traces of processing; layer 468, 1367–1516

Ryc. 48. Jeleń – poroże: a) fragment tyki z odnogą korony. Odpad posurowcowy ze śladami obróbki. W-wa 745, XIV/XV w., b) jedna z odnog korony ze śladami obróbki. W-wa 2775, 1335–1340 r., c) fragment tyki lub korony z odnogą boczną ze śladami obróbki. W-wa 468, 1367–1516 r., d) wierzchołek jednej z odnog tyki lub korony. W-wa 200, 1346/47–1367 r., e) jedna z odnog tyki lub korony. Narzędzie typu kolec. W-wa 1181, 1367–1516 r., f) fragment odnogi tyki ze śladami obróbki. W-wa 897, XV–XVI w., g–h) wióry – odpady posurowcowe. W-wa 3010, 1335–1340 r.

Fig. 48. Red deer – antlers: a) fragments of a main beam with a crown branch. Raw material waste with traces of processing; layer 745, the 14th/15th century, b) one of the crown tines with traces of processing; layer 2775, 1335–1340, c) a fragment of a main beam or a crown with a tine with traces of processing; layer 468, 1367–1516, d) a top of one of the tines of the main beam or of a crown; layer 200, 1346/47–1367, e) one of the tines of the main beam or of a crown. A spike type device; layer 1181, 1367–1516, f) a fragment of the main beam tine with traces of processing; layer 897, the 15th–16th century, g–h) shavings – raw material waste; layer 3010, 1335–1340

Ryc. 49. Bydło – możdzenie. Ślady po pozyskiwaniu pochwy rogowej. W-wa 801, XVII w.

Fig. 49. Cattle – horn-cores. Traces of horn sheath processing; layer 801, the 17th century

Ryc. 50: a) Bydło – k. śródstopia. Odpad posurowcowy. W-wa 27, 1367–1516 r., b) Bydło – k. śródstopia. Odpad posurowcowy. W-wa 399, 1516–1630 r., c) Bydło – k. śródstopia. Odpad posurowcowy. W-wa 399, 1516–1630 r., d) Koń – k. śródstopia, koniec dalszy. Odpad posurowcowy. W-wa 591, 1367–1516 r.

Fig. 50. a) cattle – metatarsals. Raw material waste; layer 27, 1367–1516, b) cattle – metatarsals. Raw material waste; layer 399, 1516–1630, c) cattle – metatarsals. Raw material waste; layer 399, 1516–1630, d) horse – metatarsals, distal end. Raw material waste; layer 591, 1367–1516

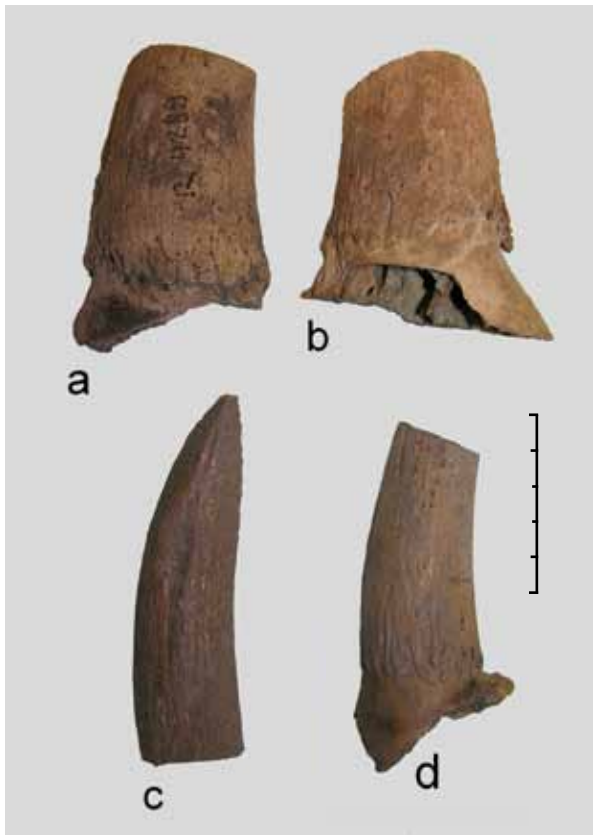
uwarunkowań środowiskowych i genetycznych, są zęby trzonowe górne M3 z nieprawidłowym zgryzem powierzchni korony (ryc. 25b, c). Można sądzić, że są to efekty redukcji trzeciego słupka zęba dolnego M3 (ryc. 31b), będącego odpowiednikiem tego samego zęba w łuku górnym. Nieprawidłowy zgryz (ryc. 29a; 31b) oraz stany zapalne (ryc. 30a–c) stwierdzono także w łukach zębowych żuchw.

8. Obserwacje osteometryczne – wysokość w kłębie

Większość pomiarów przeprowadzono na kościach całych; najczęściej pochodzących od bydła, zdecydowanie mniej zmierzono kości owcy, kozy i świni. Tylko sporadycznie do pomiarów nadawały się kości pozostałych ssaków. Wyniki badań zawarto w tabelach 25–33.

8.1. Bydło

Pomiary kości bydła przeprowadzono na dosyć licznych egzemplarzach, których wartości pozwoliły na oszacowanie wysokości w kłębie oraz sklasyfikowanie ich ze względu na dymorfizm płciowy (tab. 25–27).

Ryc. 51. Koza – moździenie: a) ślady cięć po pozyskiwaniu pochwy rogowej – samiec. W-wa 2000, 1346/47–1367 r., b) ślady po pozyskiwaniu pochwy rogowej, odcięta część moździenia – samiec. W-wa 1621, 1346/47–1367 r., c-d) ślady pozyskiwania pochwy rogowej – samica. W-wa 527, 1367–1516 r.

Fig. 51. Goat – horn-cores: a) traces of horn sheath processing – male; layer 2000, 1346/47–1367, b) traces of horn sheath processing, part of horn-core cut off – male; layer 1621, 1346/47–1367, c-d) traces of horn sheath processing – female; layer 527, 1367–1516

Wysokość osobników tego gatunku obliczono na podstawie kości piszczelowej, która należała do zwierzęcia mierzącego 99,7 cm (tab. 25), ośmiu kości skokowych, których wartości wynosiły od 93,9 cm do 107,1 cm, przy średniej 101,1 cm (tab. 25), 147 kości śródreńca (tab. 26) i 116 kości śródstopia (tab. 27). Spośród 147 kości śródreńca 12 pochodziło od byków, 14 od wołów i 121 od krów. Wartość tego parametru dla byków wahała się od 96,4 cm do 113,4 cm, przy średniej 102,3 cm i odchyleniu standardowym 5,08. Dla wołów zawierała się w przedziale pomiędzy 94 a 110,7 cm, przy średniej 101,8 cm i odchyleniu standardowym 4,0. Kości krów należały do sztuk o wysokości mieszczącej się w zakresie

Ryc. 52. Jeleń – poroże: a) fragment tyki z odciętą odnogą boczną – odpad posurowcowy. W-wa 1141, 1346/47–1367 r., b) zrzutek – odpad. W-wa 2142, 1340–1367 r., c) kolec. W-wa 2689, 1340–1367 r., d) fragment tyki z jedną z odnóg, oczniak i nadoczniak odcięty. W-wa 2525, lata 40–60 XIV w.

Fig. 52. Red deer – antlers: a) a fragment of a main beam with cut-off tine – raw material waste; layer 1141, 1346/47–1367, b) a shed – waste; layer 2142, 1340–1367, c) a spike; layer 2689, 1340–1367, d) a fragment of a main beam with one of the tines, brow tine and bez tine cut off; layer 2525, the 1340s–1360s

Ryc. 53. Bydło – k. śródstopia. Ślady użytkowania i przebywania na powierzchni. W-wa 1790, 1367–1516 r., a) strona dogłowa, b) strona doogonowa

Fig. 53. Cattle – metatarsals. Traces of using and weathering; layer 1790, 1367–1516, a) dorsal context, b) plantar context

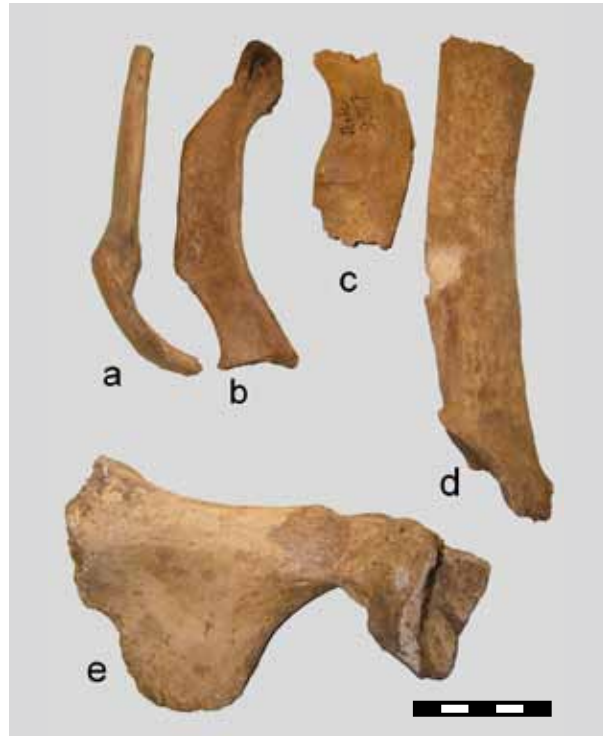
Ryc. 54. Owca – k. śródstopia, strona dogłowa. Zmiany patologiczne – skrzywienie trzonu. W-wa 2000, 1346/47–1367 r.

Fig. 54. Sheep – metatarsals, dorsal context. Pathological changes – shaft deformation; layer 2000, 1346/47–1367

88,6–112,4 cm; średnia wartość to 102,1 cm, a odchylenie standardowe 4,43. Wśród 116 kości śródstopia siedem pochodziło od byków, dla których zakres badanej cechy zawiera się pomiędzy 100,3 a 109,1 cm, przy średniej 105,3 cm i odchyleniu standardowym 3,48. Dla dziewięciu wołów wartości te wahały się od 96,9 cm do 120,1 cm, przy średniej 110,9 cm i odchyleniu standardowym 8,31, a dla 100 krów mieściły się w zakresie od 94,4 cm do 120,2 cm, przy średniej 105,2 cm i odchyleniu standardowym 4,27.

8.2. Świnia

Obserwacje osteometryczne kości świni zawarto w tabeli 28. Wysokość obliczono z długości dziewięciu kości śródścza III, trzech śródścza IV, czterech śródstopia III i czterech śródstopia IV. Kości śródścza pochodziły od osobników mierzących od 70,9 cm do 86,5 cm. Wysokość tego gatunku, oszacowana na podstawie długości kości śródstopia, zawierała się w przedziale pomiędzy 70 a 84,4 cm.

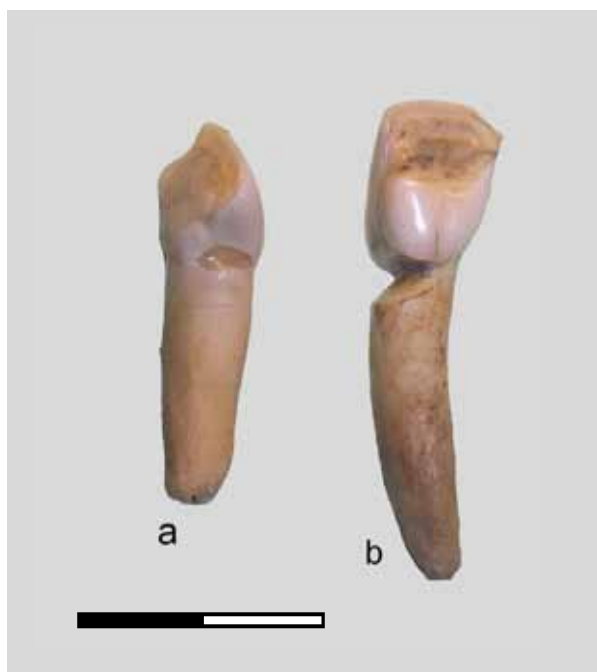

Ryc. 55. Bydło: a) żebro – zmiany patologiczne ze złamaniem i przemieszczeniem. W-wa 2000, 1346/47–1367 r., b) wyrostek poprzeczny kręgu lędźwiowego – zmiany patologiczne na wierzchołku. W-wa 2685, 1340–1346/47 r., c) wyrostek kolczysty kręgu piersiowego – zmiany patologiczne po złamaniu. W-wa 1675, 1346/47–1367 r., d) wyrostek kolczysty kręgu piersiowego – zgrubienie. W-wa 1101, 1367–1516 r., e) K. miedniczna – zmiany patologiczne na panewce i kości biodrowej; w wieku młodzieńczym nastąpiło złamanie kości biodrowej i przesunięcie panewki w stronę talerza kości biodrowej. W-wa 1101, 1367–1516 r.

Fig. 55. Cattle: a) rib – pathological changes with breaking and shifting; layer 2000, 1346/47–1367, b) lumbar vertebra transverse process – pathological changes of the apex; layer 2685, 1340–1346/47, c) lumbar vertebra spinous process – post-fracture pathological changes; layer 1675, 1346/47–1367, d) lumbar vertebra spinous process – thickening; layer 1101, 1367–1516, e) pelvis – pathological changes of the acetabulum and the ilium; ilium fracture and acetabulum shift towards ala of ilium in adolescence; layer 1101, 1367–1516

8.3. Owca i koza

Kości owcy pochodziły od sztuk, których wysokość w kłębie, obliczona z długości 69 kości śródścza, zawierała się w przedziale 56,1–71,7 cm i 73 kości śródstopia – wynosiła od 55,1 do 70,1 cm (tab. 29). Wysokość w kłębie kóz ustalono na podstawie 12 kości śródścza i 13 kości śródstopia. Parametr ten kształ-

Ryc. 56. Bydło – zęby sieczne, a) wcięcie na szyjce, osobnik 5–6 lat. W-wa 36, 1516–1630 r., b) wcięcie na szyjce przynajmniej do połowy grubości, osobnik w wieku 7–8 lat. W-wa 181, XVII w.

Fig. 56. Cattle – incisor teeth, a) incision on the neck, an individual aged 5–6; layer 36, 1516–1630, b) incision on the neck up to at least its mid thickness, an individual aged 7–8; layer 181, the 17th century

tował się odpowiednio w przedziale 61–69,9 cm oraz 59,8–70,9 cm (tab. 30).

8.4. Pozostałe ssaki

W przypadku konia do pomiarów nadawały się nieliczne kości. Zmierzono cztery całe, na podstawie których oszacowano wysokość zwierząt. Najniższy osobnik mierzył 120,3 cm, a najwyższy 129,1 cm (tab. 31). Wysokość w kłębie psa oszacowano na podstawie pięciu kości (tab. 32), z których cztery pochodziły od zwierząt mierzących: 34,5 cm (ryc. 57d), 36,8 cm (ryc. 57b), 41,7 cm i 52,3 cm, a jedna należała do osobnika niższego – 25,2 cm (ryc. 57c). Wielkość saren, oszacowana na podstawie długości ośmiu kości śródreńcza, mieściła się w przedziale od 72,9 do 79,4 cm i trzech kości śródstopia – od 72 do 79,9 cm (tab. 33). Dwie kości dzika pochodziły od osobników o wysokości 91,8 cm i 98,2 cm (tab. 28).

Ryc. 57. Zróżnicowanie wielkościowe kości psów gdańskich i porównanie z egzemplarzami jednego z osobników z okresu wpływów rzymskich z Kujaw: a) K. udowa. Sławsko Wielkie, b) K. udowa. W-wa 2000, 1346/47–1367 r., c) K. piszczelowa. W-wa 464, 1367–1516 r., d) K. piszczelowa. W-wa 181, XVII w., e) K. piszczelowa. Sławsko Wielkie

Fig. 57. Size variety of the bones of Gdańsk dogs and comparison with bone specimens of a dog of Roman Period from Kujawy: a) femur. Sławsko Wielkie, b) femur; layer 2000, 1346/47–1367, c) tibia; layer 464, 1367–1516, d) tibia; layer 181, the 17th century, e) tibia. Sławsko Wielkie

Podsumowanie

Dane archeozoologiczne są dobrą podstawą do tworzenia określonych obrazów historycznych z zakresu kultury, w tym zachowań gospodarczych i kulinarnych ludności zamieszkującej miasta [Bartosiewicz 1995; Makowiecka, Makowiecki 2005; Gręzak 2007; Makowiecki 2016]. Zatem, należy zastanowić się nad tym, jakie konkretne zagadnienia można omówić na podstawie informacji przedstawionych powyżej, a uzyskanych dzięki analizie zwierzęcych szczątków kostnych odkrytych w Gdańsku, w części miasta jasno zdefiniowanej w sensie zarówno socjotopograficznym, jak i infrastrukturalnym.

W takim kontekście przestrzennym zdeponowane materiały zoologiczne nie mogą być traktowane jedynie jako resztki po spożytym mięsie, lecz także

jako pozostałości zwierząt dostarczonych do miasta, a następnie do miejsca ich uboju oraz sprzedaży ich tusz. Ze studiów nad jatkami rzeźniczymi w średnio-wiecznej Polsce [Rabęcka-Brykczyńska 1984] wynika, iż rzeźnia i jatka były odrębnymi urządzeniami w miastach, położonymi w różnych miejscach. Rzeźnie lokowano poza obrębem rynku, z łatwym dostępem do wody. W XIV-wiecznym Gdańsku były trzy rzeźnie: pierwsza na Prawym Mieście korzystała z wód Motławy, druga położona była w obrębie Staro-go Miasta nad Radunią, a lokalizacja trzeciej jest nieznaną [Rabęcka-Brykczyńska 1984: 36 i n.]. Można przypuszczać z dużą dozą prawdopodobieństwa, iż do jatek, odkrytych podczas wykopaliisk, mięso dostarczano właśnie z rzeźni położonej nad Motławą. Zwierzęta kierowane do uboju mogły pochodzić zarówno ze stad hodowanych przez samych rzeźników, innych przedstawicieli rzemiosł, a także przez ubogich mieszczan. Nabywano je również w pobliskich wsiach i folwarkach. Do Gdańska, jako miasta portowego, sprowadzano też zwierzęta będące przedmiotem handlu.

Tak więc uzyskane dane procentowe grup i gatunków zwierząt można traktować, jako:

- a) efekt systemów produkcji żywca rzeźnego w okolicy miasta,
- b) przynajmniej częściowo – jako rezultat dalekosiężnych kontaktów handlowych miasta,
- c) dane dotyczące sposobu dystrybucji zwierząt i tusz z rzeźni do jatek,
- d) efekt upodobań i popytu rynku konsumenckiego w Głównym Mieście.

Rozpatrując dzieje historyczne Gdańska oraz odnotowane trendy statystyczne archeozoologicznych struktur informacyjnych, uchwyconych dzięki wyodrębnionym fazom osadniczym (a ściślej – fazom powstawania depozytów kostnych), warto zastanowić się nad tym, czy odnotowana w nich rytmika mogła być efektem wydarzeń historycznych znanych z dziejów miasta. Korzystając z dzieła Edmunda Cieślaka i Czesława Biernata [1969], fazy osadnicze stanowiska można umieścić (w przybliżeniu) w następujących etapach rozwoju Gdańska:

- a) poziomy powstające w latach 1335 do 1367 r. odpowiadają czasom rozwoju pod panowaniem krzyżackim,

- b) poziomy z lat 1367 do 1516 przypadają na czasy panowania krzyżackiego i początki Rzeczypospolitej szlacheckiej,
- c) poziomy od 1516 r. do 1630 r. odpowiadają rozkwitowi Gdańska w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej,
- d) poziomy od 1630 r. do XVIII w. powstawały w czasach regresu i niepokojów politycznych,
- e) poziom przełomu XVIII/XIX w. do 1945 r. tworzył się w okresie zaborów i Wolnego Miasta Gdańska.

W efekcie można przedstawić następujące konkluzje o charakterze historycznym. Jatki zaopatrywały mieszkańców miasta w mięso i tłuszcze pochodzące z różnych grup zwierząt. Dominującą grupą były ssaki domowe konsumpcyjne. Mniejszy udział kości pozostałych grup skłania do wniosku o niewielkim ich znaczeniu. W tym miejscu należy jednak zwrócić uwagę, iż na reprezentatywność poszczególnych gatunków oraz grup zwierząt, rejestrowanych w zbiorach archeologicznych, istotny wpływ mają metody kolekcjonowania oraz czynniki tafonomiczne. Ręczny sposób zbierania materiałów faunistycznych, zastosowany na stanowisku, spowodował nadwyżkę gatunków o dużych rozmiarach ciała, w szczególności ssaków domowych (bydła, świni, owcy, kozy i konia). Ptaki i ryby – pod względem rozmiarów ciała – są niewątpliwie mniejsze, a jednocześnie mocno zróżnicowane. W związku z powyższym ich niskie udziały procentowe nie mogą być wystarczającymi przesłankami do stwierdzenia niewielkiego znaczenia w menu gdańszczan. Natomiast za uzasadniony można uznać wniosek o niewielkim znaczeniu ssaków dzikich i morskich w pożywieniu mieszczan, gdyż odsetek ich szczątków jest znikomy w stosunku do gatunków domowych. Rozmiary ciała i kości gatunków z obu grup są porównywalne. Bardzo podobne dane, pozwalające na taką samą konkluzję, uzyskano także w innych miastach lokacyjnych, tj. w Poznaniu [Makowiecka, Makowiecki 2005; Makowiecki 2016], Kołobrzegu [Gręzak 2007], Białogardzie [Makowiecki 2005], a także w samym Gdańsku [Makowiecka, Paner, Makowiecki 1998]. Tym, co różni Gdańsk od innych miast jest obecność w zbiorach kostnych ssaków morskich, w tym przypadku morszyna. Gatunek ten (obok fok), spotykany jest już od

późnego neolitu, jednak najczęściej jako mniej liczny komponent [Wyrost 1994, tam dalsza lit.]. Dobrym tego przykładem są wczesnośredniowieczne zbiory z dzielnicy książęcej i podgrodzia, gdzie morświn został odnotowany tylko jeden raz, natomiast szczątki foki przekraczają liczbę 100 [Makowiecka, Makowiecki 2003]. Spadek szczątków fok, a wzrost morświna, począwszy od około XIII do XV–XVII w. zrelacjonowano we wcześniejszych badaniach z Gdańska [Makowiecka, Paner, Makowiecki 1998], ujmujących materiały z trzech stanowisk: ul. Olejarna/Podwale Staromiejskie, Wyspa Spichrzów i ul. Kładki 24. Tak więc brak szczątków fok w tak licznych zbiorze z jatek, datowanym na późne średniowiecze i czasy nowożytny, przy obecności morświna może być efektem rzadszego polowania na pierwszy z wymienionych gatunków. Biorąc pod uwagę, iż Morze Bałtyckie jest akwenem wykazującym dużą zmienność ekologiczną [Majewski, Lauer 1994], warunkującą strukturę fauny wodnej, można przypuszczać, iż wskazana tendencja wynikała bardziej ze zmniejszenia się populacji fok, a częstszego pojawiania się morświna w tej strefie Bałtyku, niż z przyczyn kulturowych, np. upodobań konsumentów.

Odnosząc udziały procentowe grup zwierzęcych do periodyzacji materiałów kostnych i dziejów miasta można spostrzec, iż podczas panowania krzyżackiego, w pierwszej połowie XIV w., miasto mogło być dobrze zaopatrywane w ryby. Mniejsze znaczenie miało ptactwo, którego udział wyrażony odsetkiem szczątków kostnych jest wyraźnie mniejszy niż ryb (ryc. 2). Sytuacja ta uległa zmianie dopiero w nowożytnych dziejach miasta, a szczególnie w XVII wieku i do przełomu XVIII/XIX stulecia, a więc w czasach regresu i niepokoїв politycznych. Wtedy też konsumpcyjne znaczenie ssaków domowych mogło być mniejsze w porównaniu do pozostałych faz osadniczych.

Na podstawie składu gatunkowego ssaków domowych oraz odnotowanych udziałów procentowych w poszczególnych fazach (ryc. 4) można postawić tezę, iż zaopatrzenie ław mięsnych w tusze bydła, świni oraz owcy i kozy nie ulegał istotnym zmianom aż do lat 20. XVII wieku. Dopiero w następnej fazie, przypadającej na czasy regresu i niepokoїв poli-

tycznych, relacje pomiędzy rodzajami tusz poszczególnych zwierząt były odmienne. Nastąpił wyraźny spadek tusz bydła, jakkolwiek był w dalszym ciągu najwyższy, to jednak wyraźnie wzrosły udziały małych przeżuwaczy oraz świni.

Relacje procentowe szczątków kostnych owcy i kozy (ryc. 5) wskazują na dominację pierwszego z wymienionych gatunków we wszystkich fazach osadniczych, co prawdopodobnie wynikało z użytkowania owiec nie tylko w kierunku mięsnym, lecz związane było z zapotrzebowaniem na owcze runo. Był to surowiec niezbędny do rozwoju rzemiosła przedziałniczego i produkcji odzieży z tego surowca. Największa przewaga tusz owiec nad kozimi miała miejsce w fazie odpowiadającej okresowi regresu i niepokoїв politycznych.

Tusze ssaków dzikich sprzedawano i konsumowano częściej podczas panowania krzyżackiego niż w kolejnych etapach rozwoju miasta. Dominująca była sarnina, co jest wyraźną zmianą w stosunku do czasów wczesnośredniowiecznej, wczesnomiejskiej aglomeracji, kiedy to lista zwierząt dzikich była liczniejsza, z wyraźną dominacją łosia, dzika i jelenia [Makowiecka, Makowiecki 2003; Makowiecki, Makowiecka 2014].

Jakkolwiek identyfikacja szczątków ptasich miała charakter jedynie wstępny, to jednak już teraz można stwierdzić, iż w tej grupie kręgowców dominującymi były kura i gęsi (forma zarówno domowa, jak i dzika – gegawa). Poza nimi sprzedawano kaczkę dziką, głównie krzyżówki, nie można jednak wykluczyć także formy domowej. W XVII wieku na stoły mieszczan trafiał indyk. Szczątki tego gatunku, datowane na XVII wiek, odkryto w materiałach z ul. Olejarnej/Podwale Staromiejskie. Przypuszcza się, iż Gdańsk mógł odgrywać kluczową rolę, jako miasto portowe, w dystrybucji indyka na obszarze w głąbi lądu [Makowiecki, Gotfredsen 2002; 2003]. Jak dotąd, Poznań jest miastem najdalej położonym od Gdańska, w którym odnotowano szczątki tego ptaka, na dodatek w najwyższym odsetku (11,5%). Zbiór datowany jest podobnie jak szczątki z Gdańska, tj. na XVII–XVIII wiek. Z kolei Białogard należy do miast śródlądowych, w którym odkryto szczątki indyka najbliżej portu, tj. Kołobrzegu. Jest to jed-

na kość datowana na około XVIII w. – 1847 r. [Makowiecki 2005]. Spory udział ptactwa, w tym szczególnie gęsi, odczytywany poprzez dane archeozoologiczne jest zgodny z relacją Marii Boguckiej [1997: 152] o specjalizowaniu się gdańszczan w wyrabianiu delikatnych pasztetów. Za najlepszy uważano z gęsich wątróbek z dodatkiem tłustej wieprzowiny.

Z ryb najważniejszym gatunkiem był prawdopodobnie dorsz, którego liczne szczątki zarejestrowano w czasach panowania krzyżackiego. Ze studiów nad historią rybołówstwa w Gdańsku [Makowiecki 2003] wiadomo, iż w tym właśnie czasie stał się jedną z ważniejszych ryb w menu gdańszczan. Coraz mniejsze znaczenie miał jesiotr, na co wskazuje brak jego szczątków w fazach przypadających na koniec panowania krzyżackiego i na młodsze dzieje miasta. Wówczas to populacje jesiotra uległy znacznej redukcji [Makowiecki 2003].

Podsumowując uwagi dotyczące grup zwierząt, należy zwrócić uwagę na powtarzalność załamywania się stałości obserwowalnych trendów informacyjnych w etapie historycznym miasta, zdefiniowanym jako czasy regresu i niepokoju politycznych (m.in. wojen szwedzkich). Na obecnym etapie badań można jedynie postawić hipotezę, iż dzięki danym archeozoologicznym, dotyczącym szczególnie ptactwa i bydła, można wnioskować o ówczesnych problemach w aprowizacji miasta nie tylko w zwierzęta rzeźne. Były to raczej zjawiska dotyczące szerzej problemów miasta w utrzymaniu handlu z zapleczem łądownym i zaopatrzeniem w surowce na takim samym poziomie, jak we wcześniejszych stuleciach, o czym wspomina m.in. Jerzy Trzoska [1993a: 110]. Utrata przez Rzeczpospolitą lewobrzeżnej Ukrainy i innych ziem południowoschodnich mogła mieć negatywny wpływ na zakupy bydła przez bogatych rzeźników gdańskich. O kłopotach dotyczących rynku spożywczego w XVII w. najlepiej świadczy zakaz skupowania w celach handlowych m.in. bydła oraz eksportu wołowiny i łaju [Trzoska 1993a: 111].

Wracając do danych archeozoologicznych należy stwierdzić, iż ich zmienność czytelna jest także w przypadku składu anatomicznego kości poszczególnych gatunków ssaków domowych konsumpcyjnych. W przypadku bydła czytelny jest spadek udziału

kręgosłupów piersiowych z około 50% w najstarszych krzyżackich fazach osadniczych aż do około 10% (ryc. 7) w fazie odpowiadającej niepokojom politycznym. Niewykluczone, że był to efekt stopniowego spadku znaczenia rozbratla i antrykotu w stosunku do pozostałych partii kręgosłupowych, takich jak karkówka i rostbef (odcinek łędzwiowy). Wyraźne zmiany w tym względzie można odnieść do końcowej fazy funkcjonowania, a właściwie upadku państwa krzyżackiego. Ponowy wzrost znaczenia rozbratla i antrykotu nastąpił w czasach zaborów. Odwrotną tendencję do opisaną zaobserwowano w przypadku głowizny (ryc. 8). Jej udział w całej strukturze tuszy jest najmniejszy w najstarszej fazie – rozwoju Gdańska pod panowaniem krzyżackim. W 1. połowie XVI w. udział kości głowy jest najwyższy. Fakt ten potraktowano jako przesłankę do stwierdzenia, iż do jatek trafiały całe tusze, a być może nawet w samych jatkach funkcjonowała ubojnia. W fazie przypadającej na czasy regresu i niepokoju politycznych dystrybucja tusz bydłych uległa zmianie, albowiem udział głowizny jest tak niski, jak w najstarszych czasach funkcjonowania ław. Wyraźna dominacja w tej fazie żeber i pozostałości mostka (a także spadek udziału kręgosłupów piersiowych) traktować można jako podstawę do postawienia tezy o spadku jakości sprzedawanego tu mięsa. Warto też zauważyć, że udział mięsa pochodzącego z łopatki i udźca nie ulegał większym wahaniom.

W przypadku głowizny wieprzowej (ryc. 9) odnotowano taki sam trend jak u bydła. W najstarszej fazie wymieniona część tuszy była na najniższym poziomie w porównaniu do pozostałych faz. Natomiast najwyższe udziały odnotowano dla kości należących do łopatki (z golonką przednią) i szynki (z golonką tylną).

Odwrotne tendencje zaobserwowano u owcy/kozy (ryc. 10). Udział pozostałości głowizny tych zwierząt był zdecydowanie wyższy w porównaniu do młodszych faz. Dystrybucja ich tusz była wyraźnie odmienna od bydła i świni, albowiem w kolejnych trzech fazach osadniczych odsetek szczątków z ręki i stopy był najwyższy w stosunku do pozostałych zespołów topograficznych tuszy. Dopiero w fazie przypadającej na czasy niepokoju politycznych

i regresu udział kości ręki i stopy osiąga taki sam poziom, jak w najstarszej fazie.

W przeciwieństwie do zmian odnotowanych w dystrybucji tusz zwierzęcych, rozkład grup wiekowych bydła kierowanego do jatek rzeźniczych nie ulegał większym zmianom. Wołowina pochodziła głównie ze zwierząt niemal dorosłych pod względem anatomicznym, wyrosniętych. Najczęściej były to sztuki utrzymywane do około 3,5 lat (ryc. 11). Niewielki udział stanowiły cielęta. Praktycznie ubój młodszego bydła odbywał się od około 2 lat (19–24 miesiące). W porównaniu do ustaleń Makowieckiej i in. [1998] odnotowany tu rozkład uboju bydła jest zbliżony do danych z ul. Olejarnej, a wyraźnie odmienny od tego z ul. Kładki 24. W tym ostatnim przypadku otrzymane dane pozwoliły wskazać dwie grupy zwierząt kierowanych na rzeź. Były nimi cielęta około trzymiesięczne i dorosłe bydło w wieku 3,5–5 lat.

W przypadku świni rozkład grup wiekowych był bardziej zróżnicowany w poszczególnych fazach, jakkolwiek należy stwierdzić, że dominowały tu trzy grupy (ryc. 12). Tak więc jakość tusz wieprzowych była bardziej urozmaicona niż wołowych. Porównując te dane z przywoływanymi wyżej ustaleniami [Makowiecka, Paner, Makowiecki 1998] można stwierdzić, że grupy wiekowe trzody chlewnej na Wyspie Spichrzów, na ul. Olejarnej i przy ul. Kładki odznaczały się także sporym zróżnicowaniem, przy czym dominowały sztuki od 12 miesięcy do około 2,5–3 lat.

Jeszcze bardziej zróżnicowany, pod względem udziałów procentowych, był rozkład grup małych przeżuwaczy (ryc. 14). Jakkolwiek najliczniejszą grupą kierowaną do uboju były osobniki pomiędzy 10–17 miesiącami, to spory udział stanowiły jagnięta 3–8-miesięczne i całkiem wyrosnięte osobniki w wieku 3–4 lat. Dane te są zbliżone do rozkładu śmiertelności owcy/kozy na stanowisku „Olejarna”, a wyraźnie różnią się od Wyspy Spichrzów i ul. Kładki 24 [por.: Makowiecka, Paner, Makowiecki 1998].

Biorąc pod uwagę, że jakość mięsa i tłuszczu jest uwarunkowana wiekiem zwierząt, można stwierdzić, że mięso konsumowane przez gdańszczan było różnej jakości.

Wołowina uzyskiwana z wyrosniętych osobników pochodziła częściej od krów niż od byków i wołów. Przewaga osobników żeńskich mogła wynikać z możliwości bardziej wszechstronnego ich użytkowania, tzn. do zaprzęgu, rozrodu i w końcu uzyskania mleka. Wielkość bydła gdańskiego, cechy która została najlepiej udokumentowana dla faz odpowiadających panowaniu krzyżackiemu, pozwala postawić tezę o niewielkich jego rozmiarach, niemal takich samych jak bydła wczesnośredniowiecznego, dla którego średnia wartość wysokości w kłębie wynosiła 104,7 cm, przy zakresie od 93,8 cm do 116,9 cm [Makowiecka, Makowiecki 2003]. Krowy wchodzące w skład takiej populacji nie dawały zbyt wiele mleka. Celem hodowli było uzyskanie cieląt, które w początkowych tygodniach spożywały znaczną część mleka, tj. około 250–350 kg z około 600 kg, które dawała średniowieczna samica [Benecke 1994; Makowiecki 2006b].

Uzyskana charakterystyka bydła pozwala postawić tezę o hodowaniu niskiej, tzw. krótkorogiej formy bydła aż do końca średniowiecza. Forma ta była powszechnie hodowana w średniowieczu na Pomorzu [Gawlikowski 1974; 1989; Makowiecki, Makowiecka 2008], w tym w okolicach wczesnośredniowiecznego Gdańska [Kubasiewicz 1977; Makowiecka, Makowiecki 2003]. Trudno natomiast wnioskować o wielkości bydła po tym okresie, albowiem obserwacje osteometryczne przeprowadzono na zbyt małej liczbie kości.

Odnotowane rodzaje zmian chorobowych na kościach zwierząt domowych miały różne przyczyny. Ich wskazanie wymaga głębszej analizy z udziałem specjalistów w tym zakresie. Na obecnym etapie można jedynie sądzić, że przynajmniej część z nich to efekt nieprawidłowego traktowania zwierząt przez człowieka. Z drugiej strony należy podkreślić, iż zwierzęta z takimi defektami, które niewątpliwie widoczne były dla człowieka, nie były w tamtych czasach brakowane – tak, jak robi się to współcześnie.

Obok mięsa, tłuszczu czy skór, ważnym surowcem poubojowym, uzyskiwanym ze ssaków domowych (a głównie bydła) były kości oraz pochwy rogowe, co znalazło odzwierciedlenie w postaci uszkodzonych wytworów lub egzemplarzy noszących ślady obróbki.

Tab. 1. Szczątki kostne według taksonów

Zwierzęta	Zespoły chronologiczne*								
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Razem
Bydło, <i>Bos primigenius</i> f. <i>taurus</i>	701	1712	7315	5559	381	987	227	365	17247
Świnia, <i>Sus scrofa</i> f. <i>domestica</i>	66	175	721	358	53	38	59	25	1495
Owca/koza, <i>Ovis ammon</i> f. <i>aries</i> / <i>Capra aegagrus</i> f. <i>hircus</i>	43	70	196	133	16	27	93	9	587
Owca, <i>Ovis ammon</i> f. <i>aries</i>	22	51	321	149	15	12	25	8	603
Koza, <i>Capra aegagrus</i> f. <i>hircus</i>	6	10	63	30	9	8	1	2	129
Koń, <i>Equus ferus</i> f. <i>caballus</i>	3	3	10	6	1				23
Pies, <i>Canis lupus</i> f. <i>familiaris</i>		1	36	1		1	1	1	41
Kot, <i>Felis silvestris</i> f. <i>catus</i>		1	13	2	4	12	2		34
Ssaki domowe – razem	841	2023	8675	6238	479	1085	408	410	20159
Zając szarak, <i>Lepus europaeus</i> (Pall., 1778)			1				4		5
Lis, <i>Vulpes vulpes</i> (L., 1758)							1		1
Dzik, <i>Sus scrofa</i> L., 1758	1	1	1	1			1		5
Jeleń, <i>Cervus elaphus</i> L., 1758	4		8	3	2				17
Sarna, <i>Capreolus capreolus</i> (L., 1758)	8	18	12	12		1	1	2	54
Tur, <i>Bos primigenius</i> Boj., 1827			1						1
Ssaki dzikie – razem	13	19	23	16	2	1	7	2	83
Morświn, <i>Phocoena phocoena</i> (L., 1758)			1	1					2
Ptaki, Aves – niezidentyfikowane		1	2	2	1	4	14	1	25
Gęgawa, <i>Anser anser</i> (L., 1758)				1					1
Gęś gęgawa/gęś domowa, <i>Anser anser</i> /A. <i>anser</i> f. <i>domestica</i>		6	14	8		3	6		37
Gęś, <i>Anser</i> sp.					1		3		4
Gęś domowa, <i>Anser anser</i> f. <i>domestica</i>							1		1
Krzyżówka, <i>Anas platyrhynchos</i> (L., 1758)				1	1		3		5
Kaczka, <i>Anas</i> sp.		1					4		5
Kura domowa, <i>Gallus gallus</i> f. <i>domestica</i>		10	12	5	6	1	16		50
Indyk, <i>Meleagris gallopavo</i>							3		3
Ptaki – razem		18	28	17	9	8	50	1	131
Ryby, Pisces	2	52	5	3	2	1	2		67
Małże, Bivalvia			1						1
Rozpoznane	856	2112	8733	6275	492	1095	467	413	20443
Nierozpoznane	74	246	394	348	27	227	115	17	1448
Razem	930	2358	9127	6623	519	1322	582	430	21891
Człowiek, <i>Homo sapiens</i>			3	6			1		

*Legenda:

1. 1335–1340 2. 1340–1346/47 3. 40.–60.XIV 4. 1367–1516 5. XIV/XV–XVI 6. 1 poł. XVI–30. XVII
7. 30. XVII–XVIII/XIX 8. XVIII/XIX–XIX/XX

Tab. 2. Szczątki kostne ryb

Ryby	Zespoły chronologiczne*						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Dorsz, <i>Gadus morhua</i> L., 1758		49		3	2		1
Jesiotr, <i>Acipenser</i> sp.	2	2	2				
Karpowate, Cyprinidae			1				
Sum, <i>Silurus glanis</i> L., 1758		1	1				
Szczupak, <i>Esox lucius</i> L., 1758						1	1
Nierozpoznane			1				
Razem	2	52	5	3	2	1	2

Tab. 3. Szczątki kostne bydła w poszczególnych zespołach według elementów szkieletu

Elementy	Zespoły chronologiczne*							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Możdżeń		6	14	29	2		9	
Czaszka i możdżeń	1	1	7	11	1	6	1	
Czaszka	40	225	1018	900	77	231	11	68
Żuchwa	61	261	1473	1226	68	249	10	90
Zęby		2	15					
Ząb górny	4	27	51	43	2	17	3	
Ząb dolny	1	13	51	31		21	5	5
K. gnykowa			1	6		1		
Kręgi szyjne	2	6	16	22	3	10	4	1
Kręg szyjny I	4	7	20	27	1	8	1	4
Kręg szyjny II	5	1	9	9	3	7	2	
Kręgi piersiowe	361	726	2765	1859	54	128	15	107
Kręgi lędźwiowe	8	6	53	41	6	9	16	4
K. krzyżowa	3	3	9	13	2	2	2	1
Kręgi ogonowe				1				
Żebra	57	75	421	264	40	47	67	9
Mostek			3					
Łopatka	39	97	359	99	15	14	5	7
K. ramienna	18	58	150	146	14	45	13	9
K. promieniowa	28	33	131	122	12	26	4	5
K. łokciowa	4	8	28	21	6	4	3	1
K. promieniowa i łokciowa	1	2	6	6				
Kości nadgarstka			1	1		2	2	
K. śródreżcza	13	26	145	138	14	12	4	9
K. miedniczna	10	24	97	93	15	25	11	3
K. udowa	7	16	71	88	10	36	8	11
Rzepka	1	1						
K. piszczelowa	19	41	175	129	12	39	9	10
K. piętowa	3	10	26	25	2	6	3	5
K. skokowa		1	9	7	3	1		
K. ośrodkowo-czwarta		1	2	1		1		
K. śródstopia	9	19	154	158	8	18	3	13
K. śródreżcza/śródstopia			2	3	2		1	2
Cz. palcowy 1		6	17	6	2	5	2	
Cz. palcowy 1 przedni	1		2	10	2	2	3	1
Cz. palcowy 1 tylny	1	1	2	7	1	5	7	
Cz. palcowy 2		2		8	2	2	2	
Cz. palcowy 2 przedni			1					
Cz. palcowy 3		7	11	9	2	8	1	
Razem	701	1712	7315	5559	381	987	227	365

*Legenda jak w tab. 1.

Tab. 4. Szczątki kostne świni w poszczególnych zespołach według elementów szkieletu

Elementy	Zespoły chronologiczne*							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Czaszka	2	19	107	55	7	6	2	3
Żuchwa	6	32	142	51	8	5	2	5
Kieł stały dolny	1	3	8	7			1	
Kieł stały górny		1	1					
Ząb górny				1				
Kręgi szyjne		1	2	1			2	
Kręg szyjny I	1	1	8	1				
Kręg szyjny II			4			2	1	
Kręgi piersiowe	3	7	23	10		1		1
Kręgi lędźwiowe	1	7	24	8		1		
K. krzyżowa			2				1	1
Żebra	9	47	104	46	11	6	21	
Łopatka	6	7	26	16	8	4	4	1
K. ramienna	5	5	27	30	3		4	1
K. promieniowa	2	2	22	14		1		
K. łokciowa	5	3	21	10		1	1	
K. promieniowa i łokciowa				1				
K. śródreżcza							2	
K. śródreżcza III	1	2	10	2				
K. śródreżcza IV		1	4	3				
K. miedniczna	8	15	53	23	5	2	5	3
K. udowa	7	10	39	30	4	2	3	5
K. piszczelowa	6	7	56	27	6	5	3	4
K. strzałkowa			4	1			2	
Kości stępu			1					
K. piętowa	1		3	3				1
K. skokowa			2					
K. śródstopia		1	3	2		1	1	
K. śródstopia III		2	14	8			1	
K. śródstopia IV	2		9	5	1	1		
K. śródreżcza/śródstopia		1		1			2	
Cz. palcowy 1		1	2	1			1	
Cz. palcowy 2				1				
Razem	66	175	721	358	53	38	59	25

*Legenda jak w tab. 1.

Tab. 5. Szczątki kostne owcy/kozy w poszczególnych zespołach według elementów szkieletu

Elementy	Zespoły chronologiczne*							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Możdżeń	14	2	13	24	2	6	1	3
Czaszka i możdżeń			3					
Czaszka	4	6	22	7	1	1	7	
Żuchwa	2	14	44	26	2	4	3	2
Ząb górny		1						
Ząb dolny						1		
Kręgi szyjne	1	1	1				4	
Kręgi szyjny I		2	3	12		2	1	
Kręgi szyjny II	1		2				2	
Kręgi piersiowe	1			1			3	
Kręgi lędźwiowe		2	2		2		6	
K. krzyżowa			1					
Żebra	19	14	32	13	1	2	26	1
Łopatka	4	10	27	12	2		5	1
K. ramienna	2	7	19	10	2	5	15	2
K. promieniowa	4	2	27	24	5	2	7	1
K. łokciowa		2	3	2	1			
K. promieniowa i łokciowa						1		
K. śródreżcza	6	28	150	57	8	5	6	1
K. miedniczna	3	2	17	15	2	1	6	1
K. udowa	2	1	16	12	2	3	9	1
K. piszczelowa	6	8	36	25	4	7	12	2
K. piętowa			1	1			4	
K. skokowa				1			1	
K. ośrodkowo-czwarta							1	
K. śródstopia	2	27	158	70	6	7		4
Cz. palcowy I		2	3					
Razem	71	131	580	312	40	47	119	19

*Legenda jak w tab. 1.

Tab. 6. Szczątki kostne konia w poszczególnych zespołach według elementów szkieletu

Elementy	Zespoły chronologiczne*				
	1.	2.	3.	4.	5.
Żuchwa	1	1	1		
Kręgi szyjne			1		
Kręg szyjny I			1		
Żebra		1		1	
K. ramienna				1	
K. promieniowa					1
K. śródreńcza				1	
K. miedniczna	1		2		
K. udowa		1	1		
K. piszczelowa			2		
K. śródstopia				2	
Cz. palcowy 1 przedni			1	1	
Cz. palcowy 1 tylny	1				
Cz. palcowy 3			1		
Razem	3	3	10	6	1

Tab. 8. Szczątki kostne kota w poszczególnych zespołach według elementów szkieletu

Elementy	Zespoły chronologiczne*					
	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Żuchwa		1			1	
Kręgi piersiowe						1
Kręgi lędźwiowe					2	
Żebra		1				
Łopatka		1	1	2	1	
K. ramienna		4		1	1	
K. promieniowa		1			2	
K. łokciowa				1	1	
K. miedniczna			1			
K. udowa	1	4				
K. piszczelowa		1			3	
K. strzałkowa					1	
K. śródstopia						1
Razem	1	13	2	4	12	2

Tab. 7. Szczątki kostne psa w poszczególnych zespołach według elementów szkieletu

Elementy	Zespoły chronologiczne*					
	1.	3.	4.	6.	7.	8.
Czaszka		2				
Żuchwa		2				
Żebra		18				
Łopatka		3				
K. ramienna		1				1
K. promieniowa		2				
K. łokciowa	1	2				
K. śródreńcza		1				
K. udowa		1		1		
K. piszczelowa		2	1		1	
K. strzałkowa		2				
Razem	1	36	1	1	1	1

Tab. 9. Szczątki kostne jelenia w poszczególnych zespołach według elementów szkieletu

Elementy	Zespoły chronologiczne*			
	1.	3.	4.	5.
Poroże	3	5	2	2
Żuchwa		1		
K. ramienna		1		
K. śródreńcza	1			
K. śródstopia		1	1	
Razem	4	8	3	2

*Legenda jak w tab. 1.

Tab. 10. Szczątki kostne sarny w poszczególnych zespołach według elementów szkieletu

Elementy	Zespoły chronologiczne*							
	1.	2.	3.	4.	6.	7.	8.	
Poroże				1				
Czaszka		2						
Żuchwa	5	3	3	1				
Żebra	2		1					
K. promieniowa				1	1			
K. śródreńcza	1	4	3	4				1
K. miedniczna		1						
K. udowa				1				
K. piszczelowa		3						
K. piętowa			1					
K. skokowa		1						
K. śródstopia		4	3	4				1
Cz. palcowy 1			1					
Cz. palcowy 3						1		
Razem	8	18	12	12	1	1		2

Tab. 11. Szczątki kostne bydła według zespołów kości

Tusza	Zespół	Zespoły chronologiczne*							
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Głowizna	Kości głowy	107	535	2630	2246	150	525	39	163
Stopki	Kości ręki i stopy	27	73	372	373	38	62	28	30
Karkówka	Kręgi szyjne	11	14	45	58	7	25	7	5
Rozbratel, antrykot	Kręgi piersiowe	361	726	2765	1859	54	128	15	107
Rostbef, schab	Kręgi lędźwiowe	8	6	53	41	6	9	16	4
Biodrówka	K. krzyżowa	3	3	9	13	2	2	2	1
Ogonówka	Kręgi ogonowe				1				
Żeberka	Żebra, mostek	57	75	424	264	40	47	67	9
Szynka przednia, goleń, golonka	Kości ramienia i przedramienia	90	198	674	394	47	89	25	22
Szynka, goleń tylna, golonka	Kości miednicy, uda i podudzia	37	82	343	310	37	100	28	24
Razem		701	1712	7315	5559	381	987	227	365

*Legenda jak w tab. 1.

Tab. 12. Szczątki kostne świni według zespołów kości

Tusza	Zespół	Zespoły chronologiczne*							
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Głowizna	Kości głowy	9	55	258	114	15	11	5	8
Stopki	Kości ręki i stopy	4	8	49	27	1	2	7	1
Karkówka	Kręgi szyjne	1	2	14	2		2	3	
Rozbratel, antrykot,	Kręgi piersiowe	3	7	23	10		1		1
Rostbef, schab	Kręgi lędźwiowe	1	7	24	8		1		
Biodrówka	K. krzyżowa			2				1	1
Żeberka	Żebra, mostek	9	47	104	46	11	6	21	
Szynka przednia, goleń, golonka	Kości ramienia i przedramienia	18	17	96	71	11	6	9	2
Szynka, goleń tylna, golonka	Kości miednicy, uda i podudzia	21	32	152	81	15	9	13	12
Razem		66	175	722	359	53	38	59	25

Tab. 13. Szczątki kostne owcy/kozy według zespołów kości

Tusza	Zespół	Zespoły chronologiczne*							
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Głowizna	Kości głowy	20	23	82	57	5	12	11	5
Stopki	Kości ręki i stopy	8	57	312	129	14	12	12	5
Karkówka	Kręgi szyjne	2	3	6	12		2	7	
Rozbratel, antrykot	Kręgi piersiowe	1			1			3	
Rostbef, schab	Kręgi lędźwiowe		2	2		2		6	
Biodrówka	K. krzyżowa			1					
Żeberka	Żebra, mostek	19	14	32	13	1	2	26	1
Szynka przednia, goleń, golonka	Kości ramienia i przedramienia	10	21	76	48	10	8	27	4
Szynka, goleń tylna, golonka	Kości miednicy, uda i podudzia	11	11	69	52	8	11	27	4
Razem		71	131	580	312	40	47	119	19

* *Legenda jak w tab. 1.*

Tab. 14. Wiek osobniczy bydła

Stan uzębienia	Wiek	Zespoły chronologiczne*									
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Razem	
Zęby mleczne w stadium wyrastania	do 3 tygodni			1						1	
Zęby mleczne wyrośnięte	do 3 miesięcy			9	1	1	1	2	1	15	
M1 wyrośnięty	7–14 miesięcy	1	1	6	4					12	
M2 w stadium wyrastania	15–18 miesięcy		6	16	5		1			28	
M2 wyrośnięty	19–24 miesiące	1	19	77	40	2	3		1	143	
M3 w stadium wyrastania	25–28 miesięcy	1	18	112	51	3	6		9	200	
M3 w stadium wyrastania	25–28 miesięcy		1	1	5	1				8	
Pd2/Pd4 w stadium wymiany na P2/P4	29–34 miesiące	3	17	85	62	2	11	1	7	188	
M3 wyrośnięty	około 3,5 roku		1	6	42		3			52	
M3 lekko starty (+/+)			1	9	15	1	1		3	30	
M3 lekko starty (+/++)			4	16	79	51	3	10		5	168
M3 lekko starty (+/+++)				1	52	77	5	7	1	9	152
M3 lekko-średnio starty (++)	3,5–5 lat	4	46	277	329	17	36	2	24	735	
M3 średnio starty (+++)	5–7 lat		6	50	84	5	18		6	169	
M3 średnio-mocno starty (++++)	7–10 lat		2	9	17		5		1	34	
M3 mocno starty (+++++)	powyżej 10 lat					1				1	
P4 wyrośnięty starty	powyżej 34 miesięcy	8	57	340	350	24	60	2	32	873	
Razem		22	192	1129	1133	65	162	8	98	2809	

Tab. 15. Wiek osobniczy świni

Stan uzębienia	Wiek	Zespoły chronologiczne*								
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Razem
Zęby mleczne wyrośnięte	ponad 7 tygodni		1	1	1	1				4
M1 w stadium wyrastania	4–6 miesięcy		1	2	1					4
M1 wyrośnięty	6–10 miesięcy		3	16	5	1			2	27
M2 w stadium wyrastania	10–12 miesięcy		1	4	3		2			10
M2 wyrośnięty	12–16 miesięcy	3	5	29	9	1	1	1	1	50
M3 w stadium wyrastania	16–24 miesiące	1	4	18	5		1	1		30
M3 lekko starty (+/+)	2–3,5 roku		2	13	2					17
M3 lekko starty (+/++)			2	12	11		1			26
M3 lekko starty (+/+++)			1	4	1		1			7
M3 lekko-średnio starty (++)	3,5–5 lat		2	1	2					5
M3 średnio starty (+++)	5–6 lat									
M3 średnio-mocno starty (++++)	6–8 lat									0
P4 wyrośnięty starty	powyżej 16 miesięcy	2	4	38	11	3	1		1	60
I2 wyrośnięty starty	powyżej 22 miesięcy		4	10	3	1		1		19
Razem		6	30	148	54	7	7	3	4	259

* Legenda jak w tab. 1.

Tab. 16. Wiek osobniczy owcy/kozy

Stan uzębienia	Wiek	Zespoły chronologiczne*								
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Razem
Zęby mleczne w stadium wyrastania	poniżej 3 miesięcy			1						1
Zęby mleczne wyrośnięte	poniżej 3 miesięcy	1				1				2
M1 w stadium wyrastania	około 3 miesiące		1	4						5
M1 wyrośnięty	4–8 miesięcy		1	5	4		1	1		12
M2 w stadium wyrastania	około 9 miesięcy			1	2					3
M2 wyrośnięty	10–17 miesięcy		5	14	6				1	26
M3 w stadium wyrastania	18–24 miesiące	1	5	7	1		2	1		17
M3 lekko starty (+/+)	2–3 lata									
M3 lekko starty (+/++)				3	3		2			8
M3 lekko starty (+/+++)			1	2						3
M3 lekko-średnio starty (++)	3–4 lata	1		7	5	1				14
M3 średnio starty (+++)	4–5 lat							1		1
M3 średnio-mocno starty (++++)	5–7 lat									
P4 wyrośnięty starty	powyżej 18 miesięcy		2	3	3				1	9
Razem		3	15	47	24	2	5	3	2	101

Tab. 17. Wiek śmierci sarny

Wiek	Zespoły chronologiczne*			
	1.	2.	3.	4.
6–9 miesięcy	1	1	1	
12–14 miesięcy		1		
16–24 miesiące	2			
2–3 lata	1	1		
3–4 lata				1
6–7 lat	1		1	
7–8 lat			1	
Razem	5	3	3	1

* Legenda jak w tab. 1.

Tab. 18. Płeć bydła na podstawie mózdzieni

Płeć	Zespoły chronologiczne*							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Razem
samica			2	12	1	4	2	21
samiec	1	1	5	6			1	14
kastrat		1	4	1				6
Razem	1	2	11	19	1	4	3	41

Tab. 19. Płeć świni

Zespoły chronologiczne	samica				samiec				Razem
	czaszka	żuchwa	kieł stały górny	kieł stały dolny	czaszka	żuchwa	kieł stały górny	kieł stały dolny	
1335–1340					1			1	2
1340–1346/47	4	2			3	8	1	3	21
40.–60.XIV	3	11	1	1	9	48		7	80
1367–1516	2	1			8	23		7	41
XIV/XV–XVI		3				2			5
1 poł. XVI–30. XVII					1	4			5
30. XVII–XVIII/XIX						1		1	2
XVIII/XIX–XIX/XX		1				1			2
Razem	9	18	1	1	22	87	1	19	158
Ogółem	29				129				
Stosunek liczbowy	1				4,45				
Stosunek %	18,4				81,6				

Tab. 20. Płeć owcy

Kość	Płeć	Zespoły chronologiczne*							
		1.	2.	3.	4.	6.	7.	8.	Ogółem
Czaszka	samice			2					2
Czaszka i mózdzień				3			1		4
Mózdzień				3	5			2	10
K. miedniczna				2	1				3
Razem samice				10	6		1	2	19
Mózdzień	samce	9	1	2	4	2			18
K. miedniczna		1		3			4	1	9
Razem samce		10	1	5	4	2	4	1	27
Mózdzień	kastraty?		1		1				2
Ogółem		10	2	15	11	2	5	3	48

Tab. 21. Płeć kozy na podstawie mózdzieni

Płeć	Zespoły chronologiczne*							
	1.	2.	3.	5.	6.	7.	8.	Razem
samiec	3	6	3		1	1	1	15
samica	2	2	5	2	2			13

Tab. 22. Szczątki kostne bydła ze śladami rzeźnictwa

Kość	Cięcie z lewej strony	Cięcie z prawej strony	Cięcie z obu stron	Cięcie wzdłuż trzonu	Cięcie prostopadłe	Rabanie ciężkim narzędziem	Cięcia ciężkim narzędziem	Wyrostek kolczysty	Wyrostek poprzeczny	Ślady ostrego noża	Nadpalenie/ okopcenie	Ślady prażenia	Razem
XIV-XV wiek													
Czaszka						2	5						7
Żuchwa						6	1				6	23	36
Kręgi szyjne				2	2								4
Kręg szyjny I			1			2							3
Kręg szyjny II					1	1	1						3
Kręgi piersiowe	4	3	349	10	2		3	5082					5453
Kręgi lędźwiowe	1	2	3	6	1			1	14				28
K. krzyżowa						1	1						2
Żebra							14						14
Łopatka						10	229						239
K. ramienna						2							2
K. promieniowa						1	1						2
K. śródrcza						1						25	26
K. miedniczna						1	1						2
K. piszczelowa						1							1
K. śródstopia												3	3
K. piętowa						2							2
Razem	5	5	353	18	6	30	256	5083	14		6	51	5827
XV/XVI-XVIII wiek													
Czaszka							2						2
Żuchwa						19					2	3	24
Kręg szyjny II							1						1
Kręgi piersiowe			3					236					240
Kręgi lędźwiowe	2	1		3									6
K. krzyżowa							1						1
Łopatka						1	1						2
K. śródrcza												4	4
K. miedniczna							1						1
K. udowa										1			1
K. piszczelowa										1			1
K. śródstopia												5	5
K. piętowa						1							1
Razem	7	6	356	21	6	51	262	5319	14	2	8	63	6116
XVIII/XIX-XIX wiek													
Kręgi piersiowe								67					67
K. śródstopia												1	1
Razem								67				1	68

*) dzik - *Sus scrofa* L., 1758

Tab. 23. Przedmioty z kości i poroża

Zwierzęta	Kość	hetka	kostka	nóż	obróbka	odpad	oprawka	pochwa	półfabrykat	przedmiot	wiór	Razem
XIV-XV wiek												
Bydło	Możdżeń							13				13
Bydło	Czaszka i możdżeń							2				2
Bydło	Czaszka					1		2				3
Bydło	Łopatka			1	4							5
Bydło	K. śródreżcza								1			1
Bydło	K. śródstopia									1		1
Bydło	Cz. palcowy 1						3					3
Bydło	Cz. palcowy 1 przedni									1		1
Jeleń	Poroże				3	3				1	3	10
Koń	K. śródreżcza						1					1
Koza	Możdżeń						1	5				6
N	N				1							1
Owca	Możdżeń							2				2
Owca/koza	K. udowa									1		1
Świnia	K. śródreżcza III	2										2
Razem		2		1	8	6	3	24	1	4	3	52
XV/XVI-XVIII wiek												
Bydło	Możdżeń							3				3
Bydło	Czaszka							1				1
Bydło	Łopatka				1							1
Bydło	K. śródreżcza					1						1
Bydło	K. śródstopia				1	2						3
Bydło	Cz. palcowy 1		1									1
Jeleń	Poroże				1	1						2
Koza	Możdżeń							2				2
Świnia	Łopatka							1				1
Razem			1		3	4		7				15
XVIII/XIX-XIX/XX wiek												
Bydło	Możdżeń							1				1

Tab. 24. Kości bydła, świni i owcy ze zmianami patologicznymi

Elementy	M3 zredukowany (dwusłupkowy)	Stan zapalny	Starcie korony	Ubytek	Złamanie/pęknięcie	Deformacja	Zwyrodnienie	Inne	Razem
XIV–XV wiek									
Możdżeń						1			1
Czaszka i możdżeń								1	1
Czaszka		2	30						32
Żuchwa	77	6	27	3				2	115
Ząb górny			4						4
Ząb dolny	2		3					1	6
Kręgi piersiowe					3		1	1	5
Kręgi lędźwiowe							1		1
Żebra					1		2		3
Łopatka							1		1
K. śródrcza							4		4
K. miedniczna							1		1
K. śródstopia							5	2	7
Razem	79	8	64	3	4	1	15	7	181
XV/XVI–XVIII wiek									
Czaszka			3						3
Żuchwa	3		7	1				1	12
Ząb dolny	1							2	3
Kręgi piersiowe							1		1
Żebra							1		1
K. śródstopia							3		3
Razem	4		10	1			5	3	23
XVIII/XIX–XIX/XX wiek									
Żuchwa	3		2					10	5
K. miedniczna					1				1
Razem	7		12	1	1		5	13	29

Tab. 25. Obserwacje osteometryczne kości bydła – *Bos primigenius f. taurus*

Zespoły chronologiczne	Warstwa	Kość	LC	GDB	LDB	BC	Index LDBx100/ GDB	Płeć	
1367–1516	1915	Możdżeń – <i>Processus cornualis</i>		36,5	34,8	118	14,32	samica	
40.–60. XIV	0694			50,8	44,1	145	18,15		
40.–60. XIV	2000				39,1	32,1	120	13,21	
30 XVII–XVIII/XIX	0801			89	36,8	27,9	104	11,48	samica
1 poł. XVI–30. XVII	0276			90	32,3	25,3	92	10,41	samica
1367–1516	0477			90	37,5	28	108	11,52	samica
30 XVII–XVIII/XIX	0801			90	50,1	43,7	148	17,98	samiec
40.–60. XIV	0694			92	35,9	27,9	103	11,48	samica
1367–1516	0572			97	36,5	31,8	110	13,09	
1 poł. XVI–30. XVII	0276			100	36,1	30,2	102	12,43	samica
1367–1516	0477			100	37,2	28,8	103	11,85	samica
1367–1516	0528			105	38,9	27,3	106	11,23	samica
1367–1516	1068			106	34,9	31,3	109	12,88	samica
1367–1516	0477			108	36,5	27,9	103	11,48	samica
1367–1516	0687			110	37,5	30,7	110	12,63	samica
1340–1346/47	2771			110	50,5	40,6	144	16,71	samiec
1367–1516	0687			114	37,5	28,5	105	11,73	samica
1367–1516	1120			115	38,5	31,8	113	13,09	samica
1367–1516	0528			115	54,1	36,8	142	15,14	samiec
40.–60. XIV	2000			119	31,1	29,8	103	12,26	samica
1340–1346/47	2762			120	43,3	35,4	129	14,57	kastrat?
40.–60. XIV	1796			120	49,5	43,1	150	17,74	
1 poł. XVI–30. XVII	0276			125	39,3	33,6	119	13,83	samica
1367–1516	0464			125	52,6	41,6	150	17,12	samiec
1367–1516	0688			130	38,8	34,1	118	14,03	samica
1367–1516	0688			130	32	29,3	100	12,06	
1367–1516	0688			130	36,3	32,1	112	13,21	
1367–1516	0528			130	42,1	29	115	11,93	samica
30 XVII–XVIII/XIX	0801			130	38,8	33,7	130	13,87	samica
40.–60. XIV	2383			130	50,5	40,1	142	16,50	
XIV/XV–XV	0745			135	41,2	32,6	119	13,42	samica
1367–1516	0523			140	51,3	41,3	148	17,00	samiec
1367–1516	0687			140	40,2	30,9	113	12,72	samica
40.–60. XIV	2000			140	33,8	29,9	107	12,30	kastrat?
40.–60. XIV	2000			143	42,5	36,9	128	15,19	kastrat
1367–1516	0688			145	43,2	34,5	130	14,20	
1367–1516	1094			145	34	26,7	101	10,99	
1 poł. XVI–30. XVII	0276			150	47,4	38,7	140	15,93	samica
40.–60. XIV	1139			150	55,4	46,8	160	19,26	samiec
1367–1516	0574			152	41,5	32,5	115	13,37	
40.–60. XIV	2000			170	42,6	34,9	122	14,36	kastrat?
1367–1516	0687			180	53,9	48,7	168	20,04	samiec
1367–1516	1043		216	65,9	54,3	190	22,35	samiec	
40.–60. XIV	2000		235	62	49,4	180	20,33		
1367–1516	1146		243	51,1	45,2	150	18,60	kastrat	
40.–60. XIV	2142A		250	73,5	57,5	210	23,66		
1367–1516	0651		290	62,3	53,9	185	22,18		

cd. Tabeli 25

Zespoły chronologiczne	Warstwa	Kość	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)	
40.-60. XIV	2068	Kość piszczelowa - <i>Tibia</i>	289	78,3	29	48,8	99,7	
Zespoły chronologiczne	Warstwa	Kość	GLI	GLm	Bd	WH (cm)	średnia	sd
40.-60. XIV	2142A	Kość skokowa - <i>Talus</i>	51,3	47,1	34,9	93,9	101,1	3,92
1367-1516	1146		54	49,1	33,6	98,8		
XV-XVI	0897		54,7	50,2	35,7	100,1		
1367-1516	0689		54,8			100,3		
40.-60. XIV	2091		55,5	50,4	36,4	101,6		
40.-60. XIV	2142		56,3	51,1	35,9	103,0		
40.-60. XIV	2068		56,9	53,3	35,6	104,1		
XV-XVI	0895		58,5	54,7	39,2	107,1		

Tab. 26. Obserwacje osteometryczne kości śródreżca bydła. *Bos primigenius f. taurus* – Metacarpus

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	Index I	Index II	Index III	WH (cm)	średnia	sd	Plec
40.–60. XIV	2521	154,5	52,7	29,2	55,9	34,11	18,90	36,18	96,4	102,3	5,08	byk
40.–60. XIV	2068A	154,5	50,8	28,6	56,2	32,88	18,51	36,38	96,4			byk
40.–60. XIV	2142A	156,5	56,3	28,2	53,9	35,97	18,02	34,44	97,7			byk
1340–1346/47	2697	157,6	51,6	29,8	57,2	32,74	18,91	36,29	98,3			byk
40.–60. XIV	2142	160,1	54,2	31,1	56,6	33,85	19,43	35,35	99,9			byk
40.–60. XIV	2142	163,5	52,2	28,7	56,0	31,93	17,55	34,25	102,0			byk
40. XIV	2771A	164,6	57,0	30,2	57,9	34,63	18,35	35,18	102,7			byk
40.–60. XIV	2142	166,0	57,8	31,2	57,9	34,82	18,80	34,88	103,6			byk
40.–60. XIV	854	166,7	59,2	33,8	60,0	35,51	20,28	35,99	104,0			byk
1367–1516	1621	169,5	53,0	29,2	57,8	31,27	17,23	34,10	105,8			byk
1367–1516	1181	172,9	56,1	31,3	60,1	32,45	18,10	34,76	107,9			byk
1367–1516	521	181,7	62,6	36,2	62,9	34,45	19,92	34,62	113,4			byk
40.–60. XIV	2142A	153,4	50,1	26,8	51,3	32,66	17,47	33,44	94,0			101,8
1367–1516	1870	158,7	50,8	25	51,1	32,01	15,75	32,20	97,3	wół		
1340–1346/47	2697	160,6	52,9	26,6	51,6	32,94	16,56	32,13	98,4	wół		
1367–1516	1612	162,7	49,5	28,5	50,7	30,42	17,52	31,16	99,7	wół		
40.–60. XIV	2142	162,8	51,8	29,4	53,3	31,82	18,06	32,74	99,8	wół		
40.–60. XIV	2068A	164,0	51,0	28,5	55,2	31,10	17,38	33,66	100,5	wół		
1367–1516	591	167,9	51,5	28,5	56,9	30,67	16,97	33,89	102,9	wół		
XVIII/XIX–XIX/XX	475	167,9	54,4	29,8	56,9	32,40	17,75	33,89	102,9	wół		
40.–60. XIV	2068A	168,1	52,6	26,7	56,1	31,29	15,88	33,37	103,0	wół		
40.–60. XIV	854	168,2	51,7	31,3	54,0	30,74	18,61	32,10	103,1	wół		
1335–1340	3034	168,5	53,0	30,0	55,7	31,45	17,80	33,06	103,3	wół		
1367–1516	1690	170,1	53,7	31,7	57,4	31,57	18,64	33,74	104,3	wół		
40.–60. XIV	2091	171,9	52,6	31,5	53,3	30,60	18,32	31,01	105,4	wół		
1367–1516	533	180,6	56,5	32,8	56,8	31,28	18,16	31,45	110,7	wół		
40.–60. XIV	2142A	148,1	43,9	25,1	45,9	29,64	16,95	30,99	88,6	102,1	4,43	krowa
1367–1516	1821	151,8	43,5	23,8	44,3	28,66	15,68	29,18	90,8			krowa
40.–60. XIV	2000	155,8	45,5	22,7	46,5	29,20	14,57	29,85	93,2			krowa
1367–1516	585	155,9	44,5	23,2	47,9	28,54	14,88	30,72	93,2			krowa
XVIII/XIX–XIX/XX	16	157,8	45,1	25,2	47,4	28,58	15,97	30,04	94,4			krowa
40.–60. XIV	2525	157,9	43,6	24,1	45,2	27,61	15,26	28,63	94,4			krowa
1367–1516	411	158,4	42,9	21,9	44,1	27,08	13,83	27,84	94,7			krowa
40.–60. XIV	2523	158,5	44,9	23,6	46,9	28,33	14,89	29,59	94,8			krowa
1367–1516	857	159,3	51,8	28,3	52,8	32,52	17,77	33,15	95,3			krowa
40.–60. XIV	2142	159,7	48,6	25,4	53,3	30,43	15,90	33,38	95,5			krowa
40.–60. XIV	2142A	159,8	43,5	24,9	44,0	27,22	15,58	27,53	95,6			krowa
40.–60. XIV	1696	159,8	45,8	24,4	47,3	28,66	15,27	29,60	95,6			krowa
1367–1516	469	159,9	44,8	23,3	47,3	28,02	14,57	29,58	95,6			krowa
40.–60. XIV	854	160,5	44,1	22,6	45,6	27,48	14,08	28,41	96,0			krowa
1367–1516	1068	160,9	44,1	23,8	45,5	27,41	14,79	28,28	96,2			krowa
40.–60. XIV	2000	161,1	44,0	22,6	43,5	27,31	14,03	27,00	96,3			krowa
1367–1516	1621	161,8	50,1	26,9	53,9	30,96	16,63	33,31	96,8			krowa
40.–60. XIV	2687	162,3	43,3	22,4	44,5	26,68	13,80	27,42	97,1			krowa
40.–60. XIV	2091	163,7	45,1	23,1	43,8	27,55	14,11	26,76	97,9			krowa
1367–1516	521	163,9	46,1	22,0	45,8	28,13	13,42	27,94	98,0			krowa
1367–1516	1146	164,3	48,9	25,0	48,5	29,76	15,22	29,52	98,3			krowa
1367–1516	1831	164,8	44,6	23,1	45,7	27,06	14,02	27,73	98,6			krowa
40.–60. XIV	2068	165,0	44,6	24,2	44,9	27,03	14,67	27,21	98,7			krowa
40.–60. XIV	1141	165,0	48,9	25,7	51,0	29,64	15,58	30,91	98,7			krowa

cd. Tabela 26

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	Index I	Index II	Index III	WH (cm)	średnia	sd	Pleć
1367-1516	2094	165,2	45	24,8	46,8	27,24	15,01	28,33	98,8			krowa
1367-1516	596	165,7	46,4	23,5	45,7	28,00	14,18	27,58	99,1			krowa
1 poł. XVI-30. XVII	223	165,8	46,5	22,9	45,5	28,05	13,81	27,44	99,1			krowa
1367-1516	699	165,8	43,6	23,7	47,7	26,30	14,29	28,77	99,1			krowa
1367-1516	690	166,5	43,1	21,6	42,6	25,89	12,97	25,59	99,6			krowa
1367-1516	1068	166,7	46,8	25,2	46,3	28,07	15,12	27,77	99,7			krowa
1340-1346/47	2762	166,8	42,9	23,4	44,3	25,72	14,03	26,56	99,7			krowa
40.-60. XIV	2344	166,8	45,3	22,9	48,1	27,16	13,73	28,84	99,7			krowa
1367-1516	1075	167,1	44,7	23,1	47,8	26,75	13,82	28,61	99,9			krowa
40.-60. XIV	2000	167,4	47,9	26,4	49,3	28,61	15,77	29,45	100,1			krowa
40.-60. XIV	2068A	167,6	47,4	24	48	28,28	14,32	28,64	100,2			krowa
40.-60. XIV	2000	167,7	48,7	24,6	48,2	29,04	14,67	28,74	100,3			krowa
XV-XVI	897	167,8	47,6		46,7	28,37		27,83	100,3			krowa
1367-1516	651	167,8	44,9	23,7	46,1	26,76	14,12	27,47	100,3			krowa
40.-60. XIV	2068	167,9	48,1	23,7	48,8	28,65	14,12	29,06	100,4			krowa
XVIII/XIX-XIX/XX	475	168	45,9	23,7	47,4	27,32	14,11	28,21	100,5			krowa
1367-1516	572	168,1	45,6	23,8	44,6	27,13	14,16	26,53	100,5			krowa
1367-1516	1068	168,1	44,5	24,4	46	26,47	14,52	27,36	100,5			krowa
1340-1346/47	2685	168,3	45,5	23,9	45,3	27,04	14,20	26,92	100,6			krowa
1 poł. XVI-30. XVII	223	168,4	45,5	22,3	46,2	27,02	13,24	27,43	100,7			krowa
40.-60. XIV	223	168,4	45,5	24,3	48,4	27,02	14,43	28,74	100,7			krowa
40.-60. XIV	2000	168,5	47,1	24,8	47,5	27,95	14,72	28,19	100,8			krowa
40.-60. XIV	2000	168,9	45,5	24,4	47,8	26,94	14,45	28,30	101,0			krowa
1367-1516	535	169,1	48	24,3	48,4	28,39	14,37	28,62	101,1			krowa
40.-60. XIV	2068A	169,2	48,9	24,5	47,3	28,90	14,48	27,96	101,2			krowa
40.-60. XIV	2091	169,2	44,8	23,8	47,8	26,48	14,07	28,25	101,2			krowa
1340-1346/47	2684	169,3	46,1	24,5	47,1	27,23	14,47	27,82	101,2			krowa
40.-60. XIV	854	169,6	50,8	24,6	51,8	29,95	14,50	30,54	101,4			krowa
40.-60. XIV	694	169,9	45,6	25,2	46,7	26,84	14,83	27,49	101,6			krowa
1335-1340	2775	170,2	47,4	26	50,2	27,85	15,28	29,49	101,8			krowa
1367-1516	1690	170,6	47,7	25,1	47,5	27,96	14,71	27,84	102,0			krowa
1367-1516	1101	170,7	42,8	22,8	45	25,07	13,36	26,36	102,1			krowa
40.-60. XIV	854	170,9	46,2	23,5	47,6	27,03	13,75	27,85	102,2			krowa
1335-1340	2775	170,9	48,2	25,8	50,5	28,20	15,10	29,55	102,2			krowa
1367-1516	468	171	44	22,6	44,6	25,73	13,22	26,08	102,3			krowa
1367-1516	1068	171,3	45,3	23,7	46	26,44	13,84	26,85	102,4			krowa
XIV/XV-XV	225A	171,3	47,9	23,6	47,6	27,96	13,78	27,79	102,4			krowa
1367-1516	560	171,3	47,5	26	49,2	27,73	15,18	28,72	102,4			krowa
40.-60. XIV	1141	171,4	43,6	24,1	44,8	25,44	14,06	26,14	102,5			krowa
40.-60. XIV	1141	171,6	46,2	22,9	46,1	26,92	13,34	26,86	102,6			krowa
40.-60. XIV	2091	171,6	46	23,8	46,7	26,81	13,87	27,21	102,6			krowa
1367-1516		171,6	49,7	24,4	47,6	28,96	14,22	27,74	102,6			krowa
40.-60. XIV	2000	171,7	46,9	22,7	44,8	27,32	13,22	26,09	102,7			krowa
1367-1516	1831	171,8	41,9	21,2	46,7	24,39	12,34	27,18	102,7			krowa
40.-60. XIV	694	171,9	46,7	22,3	47,4	27,17	12,97	27,57	102,8			krowa
1367-1516	555	172,1	46,9	26,7	48,9	27,25	15,51	28,41	102,9			krowa

cd. Tabeli 26

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	Index I	Index II	Index III	WH (cm)	średnia	sd	Pieć
1367-1516	555	172,2	44,5	23,1	47,4	25,84	13,41	27,53	103,0			krowa
1367-1516	1181	172,3	45,1	25,1	46	26,18	14,57	26,70	103,0			krowa
XIV/XV-XV	852	172,3	47,2	23,6	46,7	27,39	13,70	27,10	103,0			krowa
40.-60. XIV	854	172,3	45,8	24,7	47,2	26,58	14,34	27,39	103,0			krowa
1367-1516	651	172,4	47,6	27,6	49,1	27,61	16,01	28,48	103,1			krowa
1367-1516	651	172,4	47,3	23,1	49,7	27,44	13,40	28,83	103,1			krowa
1340-1346/47	2770	172,4	49,1	26,4	52,6	28,48	15,31	30,51	103,1			krowa
XIV/XV-XV	225A	172,5	48,4	26,4	48,7	28,06	15,30	28,23	103,2			krowa
40.-60. XIV	225A	172,7	46,9	25,4	48	27,16	14,71	27,79	103,3			krowa
1340-1346/47	2688	172,7	50,1	24,5	50,5	29,01	14,19	29,24	103,3			krowa
40.-60. XIV	2068B	173	45,9	25,4	48	26,53	14,68	27,75	103,5			krowa
1367-1516	469	173,2	45,6	24,2	48	26,33	13,97	27,71	103,6			krowa
1367-1516	573	173,2	48	25,1	49,6	27,71	14,49	28,64	103,6			krowa
1367-1516	477	173,3	45,7	23,3	46,4	26,37	13,44	26,77	103,6			krowa
40.-60. XIV	1139	173,8	42,1	22,8	44,5	24,22	13,12	25,60	103,9			krowa
40.-60. XIV	2682	174,1	45,4	22,8	44,8	26,08	13,10	25,73	104,1			krowa
40.-60. XIV	2000	174,2	45,6	24,9	45,5	26,18	14,29	26,12	104,2			krowa
XVIII/XIX-XIX/XX	383	174,2	45,7	24,7	48,1	26,23	14,18	27,61	104,2			krowa
40.-60. XIV	2142A	174,2	49,4	25,4	50,8	28,36	14,58	29,16	104,2			krowa
1367-1516	529	174,5	45,4	26,1	46,7	26,02	14,96	26,76	104,4			krowa
1 poł. XVI-30. XVII	22	174,6	47,7	24,4	47	27,32	13,97	26,92	104,4			krowa
XIV/XV-XV	745	175,2	45,7	24,2	46,5	26,08	13,81	26,54	104,8			krowa
1367-1516	535	175,3	54,2	29,2	54,5	30,92	16,66	31,09	104,8			krowa
XIV/XV-XV	852	175,8	46,7	24,1	47,1	26,56	13,71	26,79	105,1			krowa
1367-1516	555	175,9	54,3	29,5	54,5	30,87	16,77	30,98	105,2			krowa
1367-1516	1043	176,4	49,2	25,4	49,7	27,89	14,40	28,17	105,5			krowa
1367-1516	573	176,9	47,1	23,9	48,1	26,63	13,51	27,19	105,8			krowa
1367-1516	1101	177,5	50,5	29,2		28,45	16,45		106,1			krowa
1367-1516	523	177,9	48,7	26,9	49,4	27,37	15,12	27,77	106,4			krowa
40.-60. XIV	2091	177,9	48,2	27,3	50,3	27,09	15,35	28,27	106,4			krowa
1 poł. XVI-30. XVII	26	178,1	52,7	27,5	53,5	29,59	15,44	30,04	106,5			krowa
1335-1340	3034	178,6	49,7	24,3	48,2	27,83	13,61	26,99	106,8			krowa
1367-1516	1068	178,7	50,3	25,4	49,5	28,15	14,21	27,70	106,9			krowa
1 poł. XVI-30. XVII	22	178,9	48,5	25,5	48,5	27,11	14,25	27,11	107,0			krowa
1367-1516	1917	179,1	51,1	25,8	50,8	28,53	14,41	28,36	107,1			krowa
XVIII/XIX-XIX/XX	383	179,7	49,2	23,6	48,6	27,38	13,13	27,05	107,5			krowa
XV-XVI	897	180	48,8	25,9	49,8	27,11	14,39	27,67	107,6			krowa
1367-1516	572	180,1	49,1	26,7	50,7	27,26	14,83	28,15	107,7			krowa
40.-60. XIV	255A	180,4	50,9	26	49,3	28,22	14,41	27,33	107,9			krowa
40.-60. XIV	2142	180,5	48,8	24,8	50,2	27,04	13,74	27,81	107,9			krowa
40.-60. XIV	257	181,5	47,1	24,5	46,3	25,95	13,50	25,51	108,5			krowa
40.-60. XIV	1788	181,5	51,9	25	51,6	28,60	13,77	28,43	108,5			krowa
1367-1516	651	181,8	48,2	24,5	49,1	26,51	13,48	27,01	108,7			krowa
40.-60. XIV	1679	182,1	50	24,5	50,7	27,46	13,45	27,84	108,9			krowa
1367-1516	1074	182,2	47,8	25,3	49,8	26,23	13,89	27,33	109,0			krowa
1367-1516	523	182,6	47,1	21,6	47,6	25,79	11,83	26,07	109,2			krowa
XV-XVI	394	182,7	47	24,9	45,7	25,73	13,63	25,01	109,3			krowa
40.-60. XIV	1700	184,9	49,6	24,8	50,4	26,83	13,41	27,26	110,6			krowa
40.-60. XIV	2068	185,1	48,3	24,8	50,7	26,09	13,40	27,39	110,7			krowa
1367-1516	1068	186,3	53,3	29	53,5	28,61	15,57	28,72	111,4			krowa
1367-1516	1068	187,9	49,9	27,2	51,9	26,56	14,48	27,62	112,4			krowa

Tab.27. Obserwacje osteometryczne kości śródstopia bydła. *Bos primigenius* f. *taurus* – Metatarsus

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	Index I	Index II	Index III	średnia	sd	WH (cm)	Płeć
40.–60. XIV	1141	179,8	42,2	21,7	47,9	23,47	12,07	26,64	105,3	3,48	100,3	byk
40.–60. XIV	2142	182,1	42,1	23,0	48,5	23,12	12,63	26,63			101,6	byk
40. XIV	2697	187,7	43,2	23,5	50,9	23,02	12,52	27,12			104,7	byk
1367–1516	1688	187,7	43,6	24,3	52,1	23,23	12,95	27,76			104,7	byk
1367–1516	468	193,5	44,8	23,9	51,5	23,15	12,35	26,61			108,0	byk
1367–1516	464	194,8	45,9	23,1	53,2	23,56	11,86	27,31			108,7	byk
40.–60. XIV	2383	195,5	44,8	23,4	55,7	22,92	11,97	28,49			109,1	byk
1335–1340	2775	177,2	38,2	21,7	48,0	21,56	12,25	27,09	110,9	8,31	96,9	wół
1 poł. XVI–30. XVII	26	185,9	40,9	21,9	50,2	22,00	11,78	27,00			102,1	wół
1 poł. XVI–30. XVII	22	192,6	42,8	24,0	50,9	22,22	12,46	26,43			105,7	wół
1367–1516	555	193,5	43,2	25,2	49,9	22,33	13,02	25,79			106,2	wół
1367–1516	1612	207,7	47,8	25,9	53,8	23,01	12,47	25,90			114,0	wół
1 poł. XVI–30. XVII	19	213,4	46,0	29,0	53,0	21,56	13,59	24,84			117,2	wół
1367–1516	1068	213,6		28,2	57,0		13,20	26,69			117,3	wół
1 poł. XVI–30. XVII	46	215,7	45,3	25,6	62,4	21,00	11,87	28,93			118,4	wół
40.–60. XIV	2142	218,8	47,6	25,9	57,0	21,76	11,84	26,05			120,1	wół
1367–1516	472	176,7	36,6	19,4	42,5	20,71	10,98	24,05			94,4	krowa
40.–60. XIV	2142	179,4	35,5	21,1	42,8	19,79	11,76	23,86	95,8	krowa		
1367–1516	464	181,2	35,7	19,2	41,2	19,70	10,60	22,74	96,8	krowa		
40.–60. XIV	2091	181,7	35,7	20,5	41,8	19,65	11,28	23,00	97,0	krowa		
40.–60. XIV	2142	182,2	34,6	19,9	42,0	18,99	10,92	23,05	97,3	krowa		
40.–60. XIV	2142A	182,3	38,7	22,2	45,9	21,23	12,18	25,18	97,3	krowa		
40.–60. XIV	2068	185,2	38,9	20,9	46,4	21,00	11,29	25,05	98,9	krowa		
40.–60. XIV	2068	185,5	37,6	20,1	42,0	20,27	10,84	22,64	99,1	krowa		
1367–1516	555	185,8	36,7	19,3	42,4	19,75	10,39	22,82	99,2	krowa		
1367–1516	560	187,1	35,5	19,3	42,4	18,97	10,32	22,66	99,9	krowa		
40.–60. XIV	2142	187,1	38,1	19,6	44,2	20,36	10,48	23,62	99,9	krowa		
1340–1346/47	2771A	187,4	39,3	20,3	43,7	20,97	10,83	23,32	100,1	krowa		
1367–1516	1831	188,5	35,6	20,0	42,6	18,89	10,61	22,60	100,7	krowa		
40.–60. XIV	2142	189,0	41,8	21,2	50,3	22,12	11,22	26,61	100,9	krowa		
1367–1516	1136	189,8	37,5	18,3	43,0	19,76	9,64	22,66	101,4	krowa		
1367–1516	570	189,8	38,3	20,7	45,5	20,18	10,91	23,97	101,4	krowa		
1367–1516	1068	190,1	36,3	18,5	42,3	19,10	9,73	22,25	101,5	krowa		
40.–60. XIV	2687	190,5	34,9	18,4	41,5	18,32	9,66	21,78	101,7	krowa		
40.–60. XIV	1141	190,4	36,2	20,1	42,8	19,01	10,56	22,48	101,7	krowa		
40.–60. XIV	2000	190,6	39,3	21,1	42,7	20,62	11,07	22,40	101,8	krowa		
1367–1516	464	190,8	38,5	19,2	43,4	20,18	10,06	22,75	101,9	krowa		
40.–60. XIV	2142A	191,0	37,7	21,2	43,2	19,74	11,10	22,62	102,0	krowa		
1367–1516	674	191,2	36,8	19,7	43,2	19,25	10,30	22,59	102,1	krowa		
40.–60. XIV	2142	191,5	38,0	20,5	47,2	19,84	10,70	24,65	102,3	krowa		
XVIII/XIX–XIX/XX	16	192,0	36,5		45,0	19,01		23,44	102,5	krowa		
1367–1516	1120	192,0	39,5	19,7	45,5	20,57	10,26	23,70	102,5	krowa		
40.–60. XIV	854	191,9	38,8	20,9	47,2	20,22	10,89	24,60	102,5	krowa		
XIV/XV–XV	255A	192,1	34,9	19,4	40,8	18,17	10,10	21,24	102,6	krowa		
1367–1516	1181	192,6	38,1	19,8	45,9	19,78	10,28	23,83	102,8	krowa		
1367–1516	1043	192,9	37,7	19,6	45,6	19,54	10,16	23,64	103,0	krowa		
40.–60. XIV	1141	192,9	42,5	22,5	47,3	22,03	11,66	24,52	103,0	krowa		
1367–1516	464	193,3	39,0	20,7	44,5	20,18	10,71	23,02	103,2	krowa		
40.–60. XIV	2142A	193,2	39,4	21,6	44,7	20,39	11,18	23,14	103,2	krowa		
XVIII/XIX–XIX/XX	16	193,7	38,3	18,8	43,2	19,77	9,71	22,30	103,4	krowa		

cd. Tabeli 27

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	Index I	Index II	Index III	średnia	sd	WH (cm)	Plec
40.–60. XIV	2000	193,8	41,8	21,4	44,9	21,57	11,04	23,17			103,5	krowa
1367–1516	1181	194,3	37,3	18,5	43,0	19,20	9,52	22,13			103,8	krowa
1367–1516	1094	194,3	36,5	20,6	43,7	18,79	10,60	22,49			103,8	krowa
40. XIV	2771	194,3	38,6	21,8	43,9	19,87	11,22	22,59			103,8	krowa
40.–60. XIV	2068	194,5	36,8	19,4	41,3	18,92	9,97	21,23			103,9	krowa
1 poł. XVI–30. XVII	25	194,6	37,7		42,9	19,37		22,05			103,9	krowa
1367–1516	1181	195,6	35,4	19,6	42,2	18,10	10,02	21,57			104,5	krowa
1367–1516	1068	195,8	35,7	20,6	42,3	18,23	10,52	21,60			104,6	krowa
1367–1516	411	195,8	38,3	19,2	43,6	19,56	9,81	22,27			104,6	krowa
1367–1516	521	196,0	38,0	20,6	43,6	19,39	10,51	22,24			104,7	krowa
1367–1516	651	196,1	39,4	19,5	44,9	20,09	9,94	22,90			104,7	krowa
1367–1516	1068	196,6	38,1	20,0	44,2	19,38	10,17	22,48			105,0	krowa
40.–60. XIV	694	196,8	38,4	19,5	43,5	19,51	9,91	22,10			105,1	krowa
40.–60. XIV	2068A	196,8	38,0	22,0	44,9	19,31	11,18	22,82			105,1	krowa
1367–1516	1101	196,9	40,8	21,5	47,1	20,72	10,92	23,92			105,1	krowa
40.–60. XIV	2091	197,1	37,6	18,6	43,5	19,08	9,44	22,07			4,27	krowa
40.–60. XIV	2193	197,2	37,8	19,6	45,5	19,17	9,94	23,07			105,3	krowa
XVIII/XIX–XIX/XX	16	197,1	38,5	22,0	46,6	19,53	11,16	23,64			105,3	krowa
1367–1516	468	197,4	39,3	20,6	42,8	19,91	10,44	21,68			105,4	krowa
1335–1340	2775	197,4	38,9	22,1	46,6	19,71	11,20	23,61			105,4	krowa
XIV/XV–XV	852	197,9	38,7	20,7	45,5	19,56	10,46	22,99			105,7	krowa
40.–60. XIV	1139	197,9	41,5	22,8	48,1	20,97	11,52	24,31			105,7	krowa
40.–60. XIV	2687	198,2	37,2	18,9	43,0	18,77	9,54	21,70			105,8	krowa
40.–60. XIV	2142	198,2	36,6	18,7	43,7	18,47	9,43	22,05			105,8	krowa
40.–60. XIV	2000	198,2	40,8	21,6	47,2	20,59	10,90	23,81			105,8	krowa
1367–1516	574	198,4	38,7	20,4	42,2	19,51	10,28	21,27			105,9	krowa
40.–60. XIV	2091	198,5	39,9	21,4	44,7	20,10	10,78	22,52			106,0	krowa
40.–60. XIV	2687	198,7	37,7	19,4	44,3	18,97	9,76	22,29			106,1	krowa
1367–1516	699	198,9	38,5	20,4	44,1	19,36	10,26	22,17			106,2	krowa
40.–60. XIV	2000	198,9	38,8	21,9	45,8	19,51	11,01	23,03			106,2	krowa
1367–1516		198,9	41,4	20,1	48,3	20,81	10,11	24,28			106,2	krowa
40.–60. XIV	257	199,0	37,6	21,2	45,0	18,89	10,65	22,61			106,3	krowa
1 poł. XVI–30. XVII	25	199,5	43,0	23,6	51,2	21,55	11,83	25,66			106,5	krowa
1367–1516	1068	199,7	36,7	19,6	43,9	18,38	9,81	21,98			106,6	krowa
1367–1516	1181	200,0	39,1	19,8	45,1	19,55	9,90	22,55			106,8	krowa
1367–1516	1146	200,2	40,3	21,7	44,9	20,13	10,84	22,43			106,9	krowa
1367–1516	1068	200,3	38,0	22,4	44,3	18,97	11,18	22,12			107,0	krowa
1367–1516	1821	200,3	41,2	22,4	46,6	20,57	11,18	23,27			107,0	krowa
40.–60. XIV	2068A	200,3	38,7	20,4	46,7	19,32	10,18	23,32			107,0	krowa
40.–60. XIV	1788	200,3	41,4	21,5	46,7	20,67	10,73	23,32			107,0	krowa
1367–1516	411	201,3	39,1	20,7	44,2	19,42	10,28	21,96			107,5	krowa
40.–60. XIV	2068	201,8	38,5	20,5	44,5	19,08	10,16	22,05			107,8	krowa
1367–1516	1068	202,2	41,1	21,2	45,9	20,33	10,48	22,70			108,0	krowa
1367–1516	1043	202,8	39,2	21,3	45,7	19,33	10,50	22,53			108,3	krowa
1367–1516	1917	204,0	37,2	19,1	42,1	18,24	9,36	20,64			108,9	krowa
40.–60. XIV	2068A	203,9	38,6	19,8	42,8	18,93	9,71	20,99			108,9	krowa
40.–60. XIV	1696	204,5	41,4	20,4	46,9	20,24	9,98	22,93			109,2	krowa
40.–60. XIV	1791	204,6	37,2	19,5	44,1	18,18	9,53	21,55			109,3	krowa
30. XVII–XVIII/XIX	801	204,7	42,3	23,4	47,4	20,66	11,43	23,16			109,3	krowa
1 poł. XVI–30. XVII	276	204,9	39,0	22,3	44,7	19,03	10,88	21,82			109,4	krowa

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	Index I	Index II	Index III	średnia	sd	WH (cm)	Plec
1367–1516	1831	204,8	38,3	21,0	45,6	18,70	10,25	22,27			109,4	krowa
1367–1516	1612	205,2	40,0	22,0	46,7	19,49	10,72	22,76			109,6	krowa
40.–60. XIV	2000	205,5	40,6	21,0	46,0	19,76	10,22	22,38			109,7	krowa
1367–1516	675	205,4	43,8	23,5	56,9	21,32	11,44	27,70			109,7	krowa
1367–1516	636	205,8	39,1	20,7	43,4	19,00	10,06	21,09			109,9	krowa
1367–1516	525	206,0	39,1	23,4	45,7	18,98	11,36	22,18			110,0	krowa
1367–1516	651	206,5	38,7	21,0	46,7	18,74	10,17	22,62			110,3	krowa
40.–60. XIV	1141	207,2	41,9	20,4	49,3	20,22	9,85	23,79			110,6	krowa
40.–60. XIV	2068A	207,9	42,3	23,3	50,3	20,35	11,21	24,19			111,0	krowa
1367–1516	468	208,8	37,6	19,2	43,8	18,01	9,20	20,98			111,5	krowa
1367–1516	472	208,9	39,2	22,5	44,2	18,76	10,77	21,16			111,6	krowa
1340–1346/47	2500	211,0	39,9	21,3	46,7	18,91	10,09	22,13			112,7	krowa
1340–1346/47	2688	211,4	45,0	30,8	49,6	21,29	14,57	23,46			112,9	krowa
1367–1516	570	212,0	42,3	21,2	46,5	19,95	10,00	21,93			113,2	krowa
1 poł. XVI–30. XVII	276	212,6	41,3	21,2	47,5	19,43	9,97	22,34			113,5	krowa
1367–1516	596	225,1	45,4	25,9	54,9	20,17	11,51	24,39			120,2	krowa

Tab. 28. Obserwacje osteometryczne kości świni – *Sus scrofa f. domestica* i dzika – *Sus scrofa* L., 1758

Zespoły chronologiczne	Warstwa	Kość	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
40.–60. XIV w.	2142	K. śródreżca III – <i>Metacarpus</i> III	66,1	15,3	12,1	14,8	70,9
40.–60. XIV w.	2142A		70,2				75,3
40.–60. XIV w.	2000		70,4	15,3	12,3	16,9	75,5
40. XIV w.	2762		70,8				75,9
40.–60. XIV w.	1141		74,3	18,5	14,5	19,3	79,6
40.–60. XIV w.	2142A		78,3				83,9
40.–60. XIV w.	2358		80,0	18,8	15,7	18,9	85,8
1367–1516	566		80,4	17,6	15,4	18,3	86,2
40.–60. XIV w.	2142		80,7	19,5	13,7	18,6	86,5
40.–60. XIV w.	2687		85,6				91,8*
40.–60. XIV w.	2142	K. śródreżca IV – <i>Metacarpus</i> IV	78,1	15,6	12,6	16,9	82,2
1367–1516	555		78,2	15,8			82,3
40.–60. XIV w.	2687		78,8				83,0
1367–1516	1181		93,3	18,0	13,7	19,0	98,2*
40.–60. XIV w.	2142	K. śródstopia III – <i>Metatarsus</i> III	74,9				70,0
40.–60. XIV w.	1696		79,7	17,1	14,0	17,9	74,4
40.–60. XIV w.	2142		87,7	17,1	13,4	17,9	81,9
40.–60. XIV w.	2091		88,5				82,7
1367–1516	1690	K. śródstopia IV – <i>Metatarsus</i> IV	81,1	13,7	11,5	15,7	71,7
40.–60. XIV w.	2000		89,6	14,6	11,0	15,6	79,2
40.–60. XIV w.	2142		94,6	16,3	13,3	18,7	83,6
40.–60. XIV w.	2687		95,5				84,4

*) dzik – *Sus scrofa* L., 1758

Tab.29. Obserwacje osteometryczne kości owcy – *Ovis ammon f. aries*

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)	Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
Kość śródreżcza – Metacarpus													
40.–60. XIV	2000	114,7	20,5	12,2	22,8	56,1	1367–1516	411	130,3	23,1	13,7	25,3	63,7
40.–60. XIV	2525	114,8	21,2	11,8	23,8	56,1	40.–60. XIV	2091	131,7	22,0	13,4	25,5	64,4
40.–60. XIV	1679	115,8	19,8	11,3	21,7	56,6	40.–60. XIV	2687	130,7	23,2	13,5	26,2	63,9
40.–60. XIV	1979	115,8	21,5	12,9	24,5	56,6	40. XIV	2688	130,9	21,6	12,6	24,2	64,0
40.–60. XIV	2068	115,9	20,9	12,0	23,5	56,7	30. XVII–XVIII/XIX	2142A	131,2	23,6	14,2	25,4	64,2
40.–60. XIV	2068	118,4	20,9	11,5	24,4	57,9	40.–60. XIV	803	131,2	22,0	13,9	24,6	64,2
1367–1516	1621	118,8	20,1	12,3	24,3	58,1	40.–60. XIV	2091	131,8	21,4	12,9	23,9	64,5
40.–60. XIV	2525	119,0	21,6	12,8	25,9	58,2	40.–60. XIV	2000	132,5	23,0	13,1	24,3	64,8
1367–1516	1043	119,1	21,1	12,0	24,0	58,2	40.–60. XIV	2091	132,6	22,9	14,2	26,8	64,8
40.–60. XIV	2000	119,3	20,5	11,8	22,8	58,3	1367–1516	1822	132,8	23,8	15,1	26,7	64,9
1367–1516	1094	120,2	21,2	11,1	23,3	58,8	40.–60. XIV	2687A	132,9	23,6	13,4	25,8	65,0
40.–60. XIV	2091	120,6	22,9	13,7	24,1	59,0	40.–60. XIV	2196A	132,9	33,1	14,2	26,9	65,0
XIV/XV–XV	0225A	122,1	23,6	12,5	25,6	59,7	1367–1516	1146	133,2	21,9	13,3	24,6	65,1
40.–60. XIV	0258C	122,3	21,0	12,7	24,1	59,8	40.–60. XIV	2068	133,6	21,4	14,4	24,9	65,3
1367–1516	1800	122,7	21,4	12,8	23,4	60,0	40.–60. XIV	2142A	133,8	22,9	12,7	25,3	65,4
40.–60. XIV	2068	123,8	21,5	12,8	23,9	60,5	40.–60. XIV	2068A	135,0	23,6	13,6	25,9	66,0
1367–1516	1917	124,1	20,7	12,0	23,6	60,7	40. XIV	2688	135,1	24,1	14,1	28,4	66,1
1367–1516	1612	125,2	23,1	12,8	25,0	61,2	40.–60. XIV	1694	135,4	22,6	12,9	24,5	66,2
40.–60. XIV	1788	125,6	22,9	14,8	25,6	61,4	40.–60. XIV	2468	135,5	21,7	12,1	24,1	66,3
40. XIV	2697	125,7	22,1	12,1	24,3	61,5	40. XIV	2548	136,4	22,6	13,4	25,3	66,7
40.–60. XIV	2000	127,0	23,2	12,2	24,9	62,1	1367–1516	1800	136,5	23,8	14,9	25,7	66,7
40.–60. XIV	1667	127,0	23,6	13,2	25,7	62,1	40.–60. XIV	257	136,5	24,5	14,6	27,1	66,7
40.–60. XIV	2068A	127,3	23,3	12,9	25,7	62,2	1367–1516	1019	136,6	23,8	13,2	25,3	66,8
40.–60. XIV	2091	127,6	22,3	13,2	23,7	62,4	1367–1516	1917	137,0	23,7	13,5	26,2	67,0
40.–60. XIV	1667	127,6	21,8	13,2	24,2	62,4	40.–60. XIV	2412	138,1	23,8	14,6	26,1	67,5
40.–60. XIV	2000	127,6	22,4	12,7	23,0	62,4	1367–1516	1074	139,6	21,1	13,8	25,3	68,3
40.–60. XIV	2142A	128,1	22,3	13,3	25,1	62,6	40.–60. XIV	2091	140,0	24,2	13,7	26,3	68,5
1367–1516	2142	128,5	21,9	12,6	24,4	62,8	40.–60. XIV	2412	140,5	24,6	13,7	25,6	68,7
40.–60. XIV	2689	128,5	22,2	13,0	24,7	62,8	40.–60. XIV	2000	140,5	23,3	13,6	26,1	68,7
40.–60. XIV	674	128,5	23,5	13,3	25,2	62,8	40. XIV	2697	141,6	23,7	14,4	26,0	69,2
40. XIV	2685	128,7	23,5	13,9	26,0	62,9	1367–1516	1068	141,7	23,2	13,4	26,1	69,3
40.–60. XIV	2142	129,4	21,8	12,1	24,5	63,3	30. XVII–XVIII/XIX	145	144,9	24,0	13,0	26,5	70,9
1367–1516	2468	129,9	23,5	13,2	26,0	63,5	1367–1516	1136	145,8	20,5	10,7	23,7	71,3
40.–60. XIV	1831	129,9	21,8	14,4	24,7	63,5	1367–1516	2094	146,7	23,1	13,9	25,3	71,7
1367–1516	1094	130,3	23,9	14,3	25,6	63,7							
Kość śródstopia – Metatarsus													
40.–60. XIV	1675	121,4	20,1	10,9	22,5	55,1	40.–60. XIV	2142	139,6	19,9	11,7	24,7	63,4
40.–60. XIV	2549	124,6	18,2	10,6	21,8	56,6	40.–60. XIV	0255A	139,7	20,8	11,9	24,8	63,4
40.–60. XIV	1967	124,7	18,8	10,6	22,6	56,6	40.–60. XIV	2142	139,9	20,0	11,7	24,3	63,5
40.–60. XIV	2142	124,8	18,4	9,9	22,3	56,7	40.–60. XIV	2687	140,0	21,6	11,7	24,9	63,6
1367–1516	1864	127,4	19,0	11,2	23,0	57,8	1367–1516	2953	141,0	20,3	12,0	24,4	64,0
40.–60. XIV	2000	127,4	17,2	11,2	22,2	57,8	40. XIV	1068	141,0	20,7	12,1	24,4	64,0
40.–60. XIV	1696	129,0	19,5	11,3	24,5	58,6	40.–60. XIV	2524	141,3	20,3	12,2	25,0	64,2
40.–60. XIV	2068	130,6	18,2	10,8	22,3	59,3	40.–60. XIV	2549	141,3	20,5	11,6	24,8	64,2
1367–1516	1612	131,4	21,2	12,6	24,7	59,7	1367–1516	699	141,4	19,9	12,1	24,7	64,2
40.–60. XIV	2068	132,5	18,7	10,4	22,7	60,2	40. XIV	2771A	141,5	17,9	11,3	22,2	64,2
40.–60. XIV	1139	132,5	21,6	12,7	25,1	60,2	1367–1516	1690	141,8	19,8	11,5	24,3	64,4
40.–60. XIV	2000	132,9	18,5	10,2	22,6	60,3	1367–1516	1043	142,0	20,6	11,5	24,0	64,5
40.–60. XIV	1778	133,2	19,3	11,3	23,4	60,5	1367–1516	1068	142,2	19,9	12,4	24,3	64,6
40.–60. XIV	2687	133,4	18,9	10,9	23,4	60,6	40.–60. XIV	2000	142,3	18,6	10,7	22,8	64,6
40.–60. XIV	1788	133,5	19,4	11,1	22,8	60,6	1367–1516	1831	142,5	19,4	11,6	22,8	64,7
40.–60. XIV	2091	133,7	18,2	10,9	22,0	60,7	40.–60. XIV	2687A	142,8	19,9	11,8	24,1	64,8

cd. Tabeli 29

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)	Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
40.-60. XIV	1979	134,7	18,9	9,8	21,8	61,2	40.-60. XIV	2068A	143,8	21,3	12,7	25,5	65,3
40.-60. XIV	2000	134,8	19,2	11,5	22,8	61,2	1367-1516	1917	143,9	20,4	12,4	24,1	65,3
40.-60. XIV	2068	135,1	19,4	10,8	23,6	61,3	1367-1516	1180	144,8	19,9	11,8	24,6	65,7
40.-60. XIV	2358	135,2	18,6	10,7	21,9	61,4	40. XIV	2762	145,6	19,4	11,9	23,1	66,1
40.-60. XIV	2068	135,3	18,3	10,3	22,4	61,4	1367-1516	1822	146,1	18,4	11,9	23,1	66,3
40.-60. XIV	2687	135,4	19,7	11,9	23,6	61,5	40.-60. XIV	2142	146,4	19,2	11,4	24,3	66,5
40.-60. XIV	2068A	135,6	20,4	11,9	24,5	61,6	XIV/XV-XV	226	147,0	19,0			66,7
40.-60. XIV	2000	136,5	18,7	10,8	22,7	62,0	40.-60. XIV	2468	147,1	21,0	11,7	24,4	66,8
40.-60. XIV	2068A	136,5	20,1	11,0	23,4	62,0	1367-1516	1068	147,6	20,0	11,3	22,8	67,0
1367-1516	1831	136,8	20,6	12,2	23,6	62,1	1367-1516	1917	147,9	22,1	13,3	25,7	67,1
40.-60. XIV	2000	136,9	19,6	10,7	22,9	62,2	1367-1516	1688	150,6	20,1	12,0	22,9	68,4
1367-1516	1180	137,1	19,1	11,0	22,8	62,2	40. XIV	2697	150,8	21,8	12,8	25,8	68,5
40.-60. XIV	2468	137,2	19,9	11,4	24,5	62,3	40.-60. XIV	1791	151,5	19,9	12,3	24,1	68,8
40.-60. XIV	2091	137,8	20,4	11,9	24,7	62,6	40. XIV	2685	151,8	19,6	11,7	25,2	68,9
1367-1516	2091	137,9	20,0	12,4	24,5	62,6	40. XIV	2781	151,9	19,8	11,7	23,9	69,0
40.-60. XIV	1181	137,9	19,6	11,7	23,7	62,6	40. XIV	2781	151,9	19,8	11,7	23,9	69,0
40.-60. XIV	2194	138,0	20,5	12,2	23,8	62,7	40. XIV	2762	152,4	20,9	13,3	25,2	69,2
40.-60. XIV	1789	138,0	20,2	10,9	25,2	62,7	1 poł. XVI - 20. XVII	410	152,5	20,4	11,7	23,3	69,2
40.-60. XIV	2068A	138,7	20,7	11,8	24,1	63,0	40.-60. XIV	2091	153,0	20,6	12,1	24,7	69,5
40.-60. XIV	2091	139,1	20,9	12,1	24,6	63,2	40.-60. XIV	2357	154,3	19,8	12,9	23,9	70,1
40.-60. XIV	2068	139,2	19,8	13,3	26,0	63,2							

Tab. 30. Obserwacje osteometryczne kości kozy – *Capra aegagrus f. hircus*

K. śródreżcza – <i>Metacarpus</i>						
Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
1367–1516	1019	106,0	23,5	15,7	27,1	61,0
XIV/XV–XV	0745	110,1	23,4	15,1	26,8	63,3
40.–60. XIV	2068A	111,0	24,1	15,0	27,5	63,8
1367–1516	2383	112,9	23,2		26,9	64,9
40.–60. XIV	1842	112,9	23,6	15,3		64,9
40.–60. XIV	0255A	113,6	23,5	15,8	27,9	65,3
40.–60. XIV	2000	114,8	24,2	14,6	26,8	66,0
40.–60. XIV	2142	115,7	23,1	15,6	27,9	66,5
40. XIV	2685	115,8	23,9	14,7	25,9	66,6
40.–60. XIV	2068	118,1	25,1	16,5	28,5	67,9
40.–60. XIV	2142	120,8	25,5	17,4	29,6	69,5
40.–60. XIV	2069	121,5	23,4	16,1	28,1	69,9
K. śródstopia – <i>Metatarsus</i>						
Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
1367–1516	2090	112,0	18,7	13,5	23,6	59,8
40.–60. XIV	2142	119,5	19,1	12,2	23,8	63,8
40. XIV	2697	121,1	19,4	12,9	23,6	64,7
40.–60. XIV	2068	122,3	20,5	12,7	23,7	65,3
1367–1516	2094	122,4	19,9	13,7	26,2	65,4
40.–60. XIV	2142A	122,6	18,9	12,5	24,8	65,5
40.–60. XIV	2000	125,6	20,6	14,3	24,7	67,1
40.–60. XIV	2193	125,7	19,1	13,0	23,4	67,1
XIV/XV–XV	0852	125,9	23,4	14,8	27,8	67,2
40.–60. XIV	2689	126,8	19,3	12,5	25,1	67,7
40.–60. XIV	2000	126,8	21,7	13,4	26,2	67,7
1367–1516	1917	130,6	22,4	15,3	26,8	69,7
XVIII/XIX–XIX/XX	0383	132,7	21,3	13,8	27,4	70,9

Tab. 31. Obserwacje osteometryczne kości konia – *Equus ferus f. caballus*

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	Kość	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
XIV/XV–XV	0852	K. promieniowa – <i>Radius</i>	293,0	71,3	32,0	64,9	121,2
40.–60. XIV	2142	K. udowa – <i>Femur</i>	370,0	112,6	40,6	86,0	128,0
40.–60. XIV	2091	Człon palcowy bliższy – <i>Phalanx proximalis anterior</i>	77,3	47,2	30,9	41,4	120,3
1367–1516	0687		82,9	53,2	34,2	46,9	129,1

Tab. 32. Obserwacje osteometryczne kości psa – *Canis lupus f. familiaris*

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	Kość	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
40.–60. XIV w.	2142	K. łokciowa – <i>Ulna</i>	185,8				52,3
40.–60. XIV w.	2142		147,8				41,7
40.–60. XIV w.	2000	K. udowa – <i>Femur</i>	121,4	30,7	12,4	28,2	36,8
1367–1516	0464	K. piszczelowa – <i>Tibia</i>	83,2	20,9	7,0	14,2	25,2
30. XVII–XVIII/XIX	0181		115,0	26,4	10,5	18,9	34,5

Tab. 33. Obserwacje osteometryczne kości sarny – *Capreolus capreolus*

Datowanie (lata / wiek)	Warstwa	Kość	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
40. – 60. XIV	2196A	K. śródreżca – <i>Metacarpus</i>	167,1	22,2	13,4	22,3	72,9
XVIII/XIX – XIX/XX	0016		173,4	21,2	12,5	21,2	75,6
40. – 60. XIV	2411		173,7	21,6	12,4	22,0	75,7
40. XIV	2966		176,9	21,8	12,1	21,6	77,1
40.–60. XIV	2000		177,4	22,4	12,9	22,8	77,3
1335–1340	3932		179,2	24,4	13,4	23,8	78,1
40. XIV	2966		179,3	23,6	13,6	23,3	78,2
1367–1516	0574		182,2	22,4	13,2	23,4	79,4
1367–1516	1181		199	21,9	13,6	25,1	72,0
1367–1516	1146	K. śródstopia – <i>Metatarsus</i>	216,4	21,7	13,0	25,6	78,3
40. – 60. XIV w.	2142		220,8				79,9

Bibliografia:

- Bartosiewicz, L.
1995 *Animals in the Urban Landscape in the Wake of the Middle Ages. A case of study from Vac, Hungary*, BAR International Series 609, Oxford.
- Benecke N.
1994 *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*, Stuttgart.
- Bogucka M.
1997 *Życie w dawnym Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Warszawa.
- Calkin V. I.
1960 Izmencivost metapodij i jejo znacjenje dlja izucenja krupnogo rogotogo skota drevnosti. *Bjulleten Ob cestva Ispytatelej Prirody, Otdel Biologii* 65 (1), 109–126.
1970 *Drevnejše domašnje životnye vostočnoj Evropy*, Moskva.
- Cieślak E., Biernat C.
1969 *Dzieje Gdańska*, Gdańsk.
- Driesch von den A.
1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Cambridge.
- Gawlikowski J.
1974 Bydło wczesnośredniowieczne w wykopaliskach zachodniopomorskich. *Materiały Zachodniopomorskie* 20, 263–327.
1989 *Biometryczne cechy kości bydła domowego (Bos primigenius f. taurus) Polski północno-zachodniej w różnych okresach historycznych*, Szczecin.
- Gawlikowski J., Kobryń H.
1997 Zmiany patologiczne w wykopaliskowych szczątkach zwierzęcych wczesnośredniowiecznego Wolina (Srebrne Wzgórze). *Materiały Zachodniopomorskie* 43, 193–202.
- Gręzak A.
2007 *Zwierzęta w gospodarce średniowiecznego Kołobrzegu, 2. połowa XIII–XV w.*, Warszawa.
- Habermehl K. H.
1975 *Die Alterbestimmung bei Haus- und Labortieren*, Berlin.
- Harcourt R. A.
1974 The Dog in Prehistoric and Early Historic Britain. *Journal of Archaeological Science* 1, 151–175.
- Hatting T.
1975 The influence of castration on sheep horns. In: A.T. Clason (ed.), *Archaeozoological studies*, Amsterdam, 345–351.
- Krzywdziński R.
2005 *Skrócone sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku 43 w Gdańsku*, maszynopis w Muzeum Gdańska.
- w tym tomie Jatki rzeźnicze Głównego Miasta w Gdańsku w świetle źródeł archeologicznych. W: A. Puđło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku, od XIV do XX w.*, Res Gedanenses. Studia i materiały Muzeum Gdańska XVI, Gdańsk, 13–234.
- Kubasiewicz M.
1977 *Badania archeozoologiczne na terenie Gdańska IX–XIV wieku*, Gdańsk wczesnośredniowieczny 9, Gdańsk.
- Majewski A., Lauer Z.
1994 *Atlas Morza Bałtyckiego*, Warszawa.
- Lasota-Moskalewska A.
1997 *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*, Warszawa.
- Makowiecka M., Makowiecki D.
2003 *Gospodarka zwierzętami i konsumpcja mięsa w regionie Gdańska od IX do początków XIV w.*, maszynopis w archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
2005 Pożywienie zwierzęce mieszkańców osad przedlokacyjnych i okolic Starego Rynku w Poznaniu w świetle źródeł archeozoologicznych. W: Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, Poznań, 439–465.
- Makowiecka M., Paner H., Makowiecki D.
1998 Źródła archeozoologiczne do studiów nad użytkowaniem zwierząt i konsumpcją mięsa w średniowiecznym i nowożytnym Gdańsku. *Acta Archaeologica Pomoranica* 1, Szczecin, 317–331.
- Makowiecki D.
1998a *About the history of fishing and its development in prehistoric and mediaeval times in Poland*, Beiträge zum Oder-Projekt 5, Berlin, 113–127.
1998b Możliwości poznawcze i niektóre problemy metodyczne polskiej archeozoologii. W: *Nauki przyrodnicze i fotografia lotnicza w archeologii*, Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses 9, Poznań, 77–95.
1999 Some aspects of studies on the evolution of fish faunas and fishing in prehistoric and historic times in Poland. In: N. Benecke (ed.), *The Holocene History of the European Vertebrate Fauna. Modern Aspects of Research. Workshop, 6th to 9th April 1998*, Berlin, 171–184.
2000 Catalogue of Subfossil Fish Remains from Poland. *Archaeofauna* 9, 133–149.
2001 *Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne*, Biblioteka Studiów Lednickich, 6, Poznań.
2003 *Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeoichtiologicznych*, Poznań.

- 2005 Ocena archeozoologiczna pozostałości kostnych z badań wykopaliskowych w Białogardzie, stan. 83. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza 2: Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Gdańsk, 247–270.
- 2006a Breeds of Dog (*Canis lupus f. familiaris*) in the Polish Lowland in the Roman Period, the Middle Ages and Post Medieval Times in the Light of Archaeozoological Research. *Fusciculi Archaeologiae Historicae* 18, Łódź, 63–73.
- 2006b Archaeozoology's contribution to the improvement of historians' conceptions of subsistence economy and environment in Early Medieval Poland – Selected problems. In: N. Benecke (hrsg.), *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorische Anthropologie* V, 77–82.
- 2008a Użytkowanie zwierząt i konsumpcja mięsa w średniowieczu w świetle badań archeozoologicznych. Wybrane zagadnienia. W: S. Suchodolski (red.), *Źródła historyczne wydobywane z ziemi*, Wrocław, 57–77.
- 2008b Sturgeon fishing on Polish Lowland during Holocene. In: P. Béarez, S. Grouard, B. Clavel (ed.), *Archéologie du poisson. 30 ans d'archéo-ichtyologie au CNRS, Hommage aux travaux de Jean Desse et Nathalie Desse-Berset*, Antibes, 327–339.
- 2008c Użytkowanie zwierząt i konsumpcja mięsa w średniowieczu w świetle badań archeozoologicznych. Wybrane zagadnienia. W: S. Suchodolski (red.), *Źródła historyczne wydobywane z ziemi*, Wrocław, 57–77.
- 2009 Animals in the landscape of the medieval country side and urban agglomeration of the Baltic Sea countries. In: *Atti Delle Settimane LVI, Tomo primo, Città e campagna nei secoli altomedievali, Spoleto, 27 marzo – 1 aprile 2008*, Settimane di Studio Della Fondazione Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo, 427–444.
- Makowiecki D., Gotfredsen A.B.
2002 Bird remains of Medieval and Post-Medieval coastal sites at the Southern Baltic Sea, Poland. In: *Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Bird Working Group, Kraków, Poland, 11–15 September, 2001*, „Acta zoologica cracoviensia” 45 (wyd. specjalne), 65–84.
- 2003 Znaczenie ptaków w późnośredniowiecznym i nowożytnym Gdańsku. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza II: Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Gdańsk, 243–262.
- Makowiecki D., Makowiecka M.
2008 Wybrane zagadnienia z archeozoologii Gdańska (Archaeozoology of Gdańsk. Selected problems). W: D. Makowiecki, R. Ablamowicz, D. Ablamowicz, K. Śmiarowski, M. Makohonienko (red.), *Badania archeozoologiczne w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Materiały – Metody – Interpretacje*, Środowisko i Kultura, 5, Poznań, 71–73.
- Müller H.-H.
1973 Das Tierknochenmaterial aus den frühgeschichtlichen Siedlungen von Tornow, Kr. Calau. In: J. Herrmann (hrsg.), *Die germanischen und slawischen Siedlungen und das mittelalterliche Dorf von Tornow, Kr. Calau*. „Schriften zur Ur- und Frühgeschichte” 26, 267–310.
- Paner H.
2006 Archeologia Gdańska w latach 1988–2005. *Archeologia Gdańska* 1, 11–88.
- Rabęcka-Brykczyńska I.
1984 Jatki rzeźnicze w Polsce w XIII–XIV w. W: I. Rabęcka-Brykczyńska, T. Sobczak (red.), *Z problematyki badań nad konsumpcją żywności w Polsce*, Wrocław, 7–130.
- Schramm Z.
1967 Kości długie a wysokość w kłębie u kozy. *Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu* 36, 89–105.
- Teichert M.
1969 *Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor und frühgeschichtlichen Schweinen*, Kühn-Archiv, 83, 237–292.
1975 *Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen*. In: A.T. Clason (ed.), *Archaeozoological studies*, Amsterdam, 51–69.
- Trzoska J.
1993a Trudności w wytwórczości cechowej. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska III*, 1: 1655–1793, Gdańsk, 102–140.
1993b Zmienne koniunktury w handlu i żegludze gdańskiej. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska III*, 1: 1655–1793, Gdańsk, 70–101.
- Vitt V.O.
1952 Losadi pazyryjskich kurganov. *Sovetskaja Archeologija* 16, 163–205.
- Wyrost P.
1994 Dawna fauna Polski w świetle badań kostnych materiałów archeologicznych. Rozmieszczenie w czasie i przestrzeni. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu* 259, *Archeozoologia* 19, 75–176.

Animal bones from the meat stalls in Gdańsk

Excavations at the site of the former meat stalls in Gdańsk produced a large assemblage of animal bones. These were classified into the following chronological phases: 1) 1335–1340; 2) 1340–1346/47; 3) 1340s to 1360s (1340–1367, 1346/47–1367); 4) 1367–1516; 5) 14th/15th–16th century (14th/15th century, 15th century, 14th–16th century, 15th–16th century); 6) first half of the 16th century–1630s (1516–1630, 16th century); 7) 1630s–18th/19th century (1630–18th/19th century, 17th century, 18th century); 8) 18th/19th century–19th/20th century (18th/19th century–1897, 19th–20th century).

Analysis of this material provided information on animal taxa, skeletal composition, age distribution and sex ratio. Specimens bearing butchery marks and those which had been made into utilitarian objects were also identified, and descriptions were compiled of any skeletal pathologies. The archaeozoological data formed the basis for identifying chronological trends – their significance being explained in the context of the city's main historical phases of development.

The spatial context and the nature of the site from which this assemblage was recovered formed the basis for assuming that it represented the remains of consumed meat and of animals that had been brought to the city for slaughter and subsequent sale. Bearing in mind that historical records tell of the existence of three abattoirs in 14th-century Gdańsk, it seems most likely that produce sold at the excavated meat stalls came from an abattoir on the bank of the Motława. Carcasses from various animal groups were traded here, the most numerous represented being domesticated mammals (Tabs. 1–2). The other groups represented are wild mammals, marine mammals, birds and fish. Under Teutonic rule, in the first half of the 14th century, the city may have been well supplied with fish – possibly better than with birds.

No major changes occurred in the supply of cattle, pig, sheep and goat carcasses to the meat stalls up until the 1620s. It was during a period of regression and political unrest (from 1630 to the 18th century) that the ratio of represented animal species changed. The number of cattle carcasses decreased noticeably, though they were still the most numerous, whilst the percentage of small ruminants and pigs increased distinctly.

The percentage ratios of sheep and goat bones indicate the predominance of the first of these species in all of the settlement phases, which was probably linked to sheep being used, not only for meat, but also for their wool, which was required for the burgeoning spinning industry and for the production of clothing.

Wild animal carcasses were sold and consumed more frequently during the Teutonic reign (1335 to 1367) than in subsequent periods of the city's development. Venison predominated, marking a distinct change from the early medieval period, when wild animals were more numerous represented, with a marked predominance of elk, wild boar and red deer.

Among bird species, the most common were chicken and goose (both domesticated and wild – greylag). Wild duck (mostly mallard) was also sold, and possibly also domesticated form. In the 17th century turkey joined the list of poultry being served in Gdańsk residences. Remains of this species, dated to the 17th century, were discovered at the site on Olejarna/Podwale Staromiejskie Streets. The most important fish species was probably cod, which was numerous represented in Teutonic period occupation levels.

The supply of specific parts of the carcass to the meat stalls changed depending on the historical period in question. Thus, it may have been dictated by political and social changes in the city, such as the fall of the Teutonic state, the development of Gdańsk during the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth, or during its time under Prussian annexation. No major change was noted in the age groups represented by cattle at this site. Beef came mostly from fully grown though sub-adult specimens from an anatomical point of view. These were chiefly animals reared for around 3.5 years (Fig. 14). Calves constituted a small percentage. The age distribution of pigs was more varied during particular phases, although three groups were predominant in each of them. The age distribution of small ruminants was even more varied. The most numerous group destined for slaughter were aged 10–17 months, whilst a significant proportion were lambs aged 3–8 months and fully grown adult individuals aged 3–4 years.

Beef from fully grown individuals came more often from cows than from bulls and oxen. The withers height of these animals (best documented in the Teutonic occupation levels), suggest that they were small, almost of the same size as early medieval cattle.

The pathologies noted on the bones of domesticated animal species were of various origin. This is an issue which requires further more detailed analysis. At present, the only conclusion which has been drawn is that some of the identified pathologies may have been inflicted by human mistreatment of the animals.

Other than meat, fat and hides, bone and horn (horny substance) would also have been important post-butched raw materials, acquired from domesticated mammals, predominantly cattle. This is reflected in the presence of damaged artefacts or specimens which exhibit traces of working.

Marzena Makowiecka – mgr, archeolog, zajmuje się badaniami archeozoologicznymi, interesuje się głównie znaczeniem zwierząt w kulturze człowieka w okresie średniowiecznym i nowożytnym, współautorka kolekcji porównawczej współczesnych ryb śródlądowych i morskich. E mail: marzenamakowiecka@wp.pl.

Daniel Makowiecki – prof. dr hab. inż., archeozoolog, archeolog, kierownik Pracowni Rekonstrukcji Środowiska Przyrodniczego w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Współpracownik placówek naukowych w Belgii, Niemczech, Danii i Anglii. Prowadzi badania dotyczące historii zwierząt i ich znaczenia w kulturze ludów zamieszkujących Polskę, Bułgarię, Ukrainę, Egipt i Sudan. E mail: Daniel.Makowiecki@umk.pl.

ELŻBIETA NAKONIECZNA

Wydział Architektury, Politechnika Gdańska,
Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków, Urząd Miejski w Gdańsku

Płyty przedprożowe z elewacji dawnego budynku jatek mięsnych w Gdańsku?^{*}

Pierwsze badania archeologiczne na terenie historycznych ław mięsnych głównomiejskiego cechu rzeźników – usytuowanych pomiędzy ulicami Mariacką i Św. Ducha w Gdańsku – były prowadzone w latach 2004–2005. Kierujący badaniami Robert Krzywdziński [Maciakowska 2004: 18] postawił wówczas tezę, że fragmenty płaskorzeźbionej dekoracji ściany szczytowej budynku jatek (od strony ulicy Mariackiej), zniszczonego w 1945 roku, zostały wykorzystane jako elementy dekoracyjnych płyt przedprożowych podczas powojennej odbudowy kamienicy przy ulicy Mariackiej 52.

Celem tego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy rzeczywiście w balustradzie obecnego przedproża tej kamienicy (ryc. 1) są wbudowane relikty płaskorzeźbionych kamiennych słupków i ażurowych płyt ze ściany szczytowej nieistniejącego budynku jatek mięsnych.

Kamienica przy ulicy Mariackiej 52

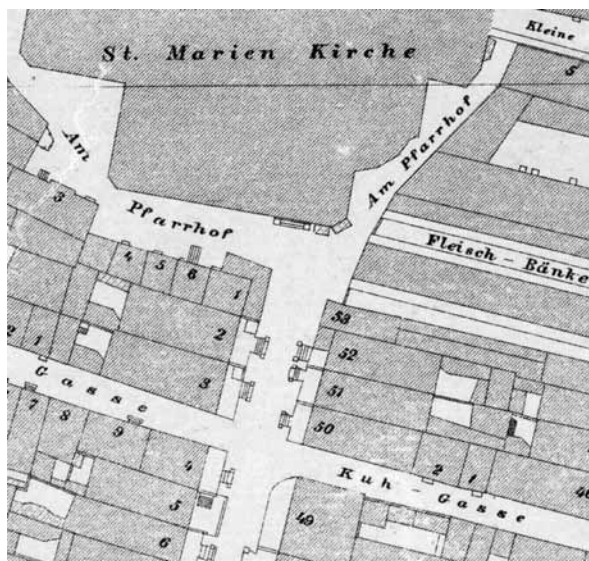
Plan Buhsego¹ z lat 1866–1869 (ryc. 2) pokazuje wyraźnie przedproże kamienicy. Taras przedproża jest tylko nieznacznie szerszy od schodów wejściowych, ponieważ pozostała część przedpoła budynku zajmuje przybudówka.

Z Akt Policji Budowlanej wynika, że 23 lutego 1870 roku właściciel kamienicy G.A. Schramm wystąpił o wydanie pozwolenia na rozbiórkę frontowej przybudówki i przedproża [APG, 15/3171, w: Maciakowska 2004: 20]. Późniejszy brak przedproża po-

Ryc. 1. Przedproże kamienicy przy ul. Mariackiej 52, stan obecny. Fot. E. Nakonieczna

Fig. 1. The stoops of the house at 52 Mariacka Street – current state (photo by E. Nakonieczna).

Ryc. 2. Fragment planu miasta Buhsego z lat 1866–1869, pokazujący przedproże kamienicy przy ul. Mariackiej 52

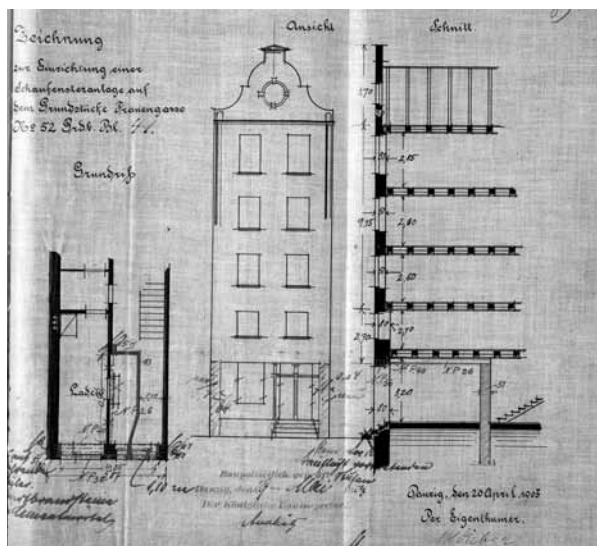
Fig. 2. A fragment of Gdansk plan by D. Buhse of 1866–1869 showing the stoops of the house at 52 Mariacka Street.

twierdza projekt przebudowy kamienicy z 1903 roku, dotyczący zmiany aranżacji sklepu zlokalizowanego w jej przyziemiu² (ryc. 3).

^{*} Tekst oddany do druku w 2013 roku.

¹ Situation Plan von Danzig. *Nach trigonometrischer Aufnahme im Auftrage des Magistrates gemessen in den Jahren 1866 bis 1869*, durch [D.] Buhse, Königl. Feldmesser.

² APG, 15/3171: 83 i 89.

Ryc. 3. Projekt przebudowy przyziemia kamienicy przy ul. Mariackiej 52 z 1903 r. Ze zb. APG, 15/3171: 83

Fig. 3. 52 Mariacka Street ground floor redevelopment plan of 1903 (APG, 15/3171, p. 83).

Nieistnienie przedproża sugeruje także seria pocztówek z widokiem ulicy Mariackiej (*Frauengasse*) w stronę kościoła Mariackiego, datowanych w porządku chronologicznym następująco: 1915 r.³, 30 stycznia 1918⁴, przed 1937 r.⁵ oraz przed 9 października 1940⁶. Zamiarem fotografów było pokazanie mniej lub bardziej ogólnego i charakterystycznego wizerunku ulicy, z naciskiem na przedproża, stanowiące podstawowy element jej kompozycji przestrzennej. W związku z powyższym, kamienica przy ulicy Mariackiej 52 – z uwagi na prawdopodobny brak przedproża w tym okresie – została pokazana niedostatecznie wyraźnie.

Bezsporny brak przedproży przy ulicy Mariackiej 52 oraz na odcinku jej pierzei północnej od ulicy Krowiej (*Kuhgasse*) do końca (w stronę kościoła Mariackiego) dokumentuje fotogram z 1904 roku (ryc. 4), zamieszczony w publikacji Karla Grubera i Ericha Keysera [1929]. Fakt ten potwierdzają też zdjęcia wykonane przed 1945 rokiem (ze zbiorów Instytutu Herdera w Marburgu)⁷, w szczególności zdjęcie z ko-

Ryc. 4. Widok ul. Mariackiej w kierunku kościoła Mariackiego, fotogram z 1904 r. [w:] K. Gruber, E. Keyser, *Die Marienkirche in Danzig*, Berlin 1929, il. 4 – *Die Frauengasse nach Westen*, ze zb. PAN BG, sygn. GD/110

Fig. 4. Mariacka Street, view toward St. Mary's Church, a photograph of 1904 (K. Gruber, E. Keyser, *Die Marienkirche in Danzig*, Berlin 1929, fig. 4 – *Die Frauengasse nach Westen*, PAN BG, no. GD/110).

lekcji Willy'ego Drosta (ryc. 5). Zatem można przypuszczać, że taki stan rzeczy utrzymał się do chwili zniszczenia kamienicy w 1945 roku.

Tymczasem projekt z 1957 r., wykonany przez Miastoprojekt-Gdańsk, autorstwa Z. Wciorkowej⁸ (zachowany w formie matryc rysunków technicznych) zakłada rekonstrukcję przedproża w konfiguracji oraz kompozycji płyt i słupków balustrady zgodnej ze stanem obecnym. W części frontowej balustrady przewidziano wykorzystanie zachowanych fragmentów (oznaczonych na rysunkach gwiazdkami) dwóch rzeźbionych płyt z wizerunkami byka zwróconego korpusem odpowiednio w prawą i lewą stronę, natomiast w bocznej, zachodniej części balustra-

³ BG PAN, Gabinet Fotografii, sygn. P1Mariacka8.

⁴ Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, nr inw. 138583.

⁵ Ibid., nr inw. 138657.

⁶ Ibid., nr inw. 125821.

⁷ Herder-Institut, Bildarchiv, nr inw. 204260 i 105800.

⁸ APG, 1159/5202–5212.

Ryc. 5. Widok ul. Mariackiej w kierunku kościoła Mariackiego przed 1945 r. Ze zb. Instytutu Herdera w Marburgu, Bildarchiv, nr inw. 204260

Fig. 5. Mariacka Street, view toward St. Mary's Church, before 1945 (Herder-Institut in Marburg, Bildarchiv, no. 204260).

dy (od strony kościoła) zaprojektowano dwie płyty bez obróbki rzeźbiarskiej⁹. Następujące adnotacje na rysunkach: „należy wykorzystać zachowane części przedproża znajdujące się w kościele św. Jana, resztę wymodelować według rysunków szkicowych oraz zdjęć”¹⁰ oraz „model wykonać wg fotografii oraz istniejących fragmentów płyty”¹¹, a także sam tytuł dokumentacji: „Projekt rekonstrukcji przedproża”¹² mogą sugerować, iż zamierzano odtworzyć stan sprzed zniszczeń wojennych. Z analizy projektu nie wynika jednak, że chodziło rzeczywiście o taką rekonstrukcję.

Dokumentacja kamieniarska dotycząca przedproża kamienicy, wykonana w Zespole Kamieniarskim Miastoprojektu-Gdańsk przez St. Tarnowskiego w 1962 roku¹³, zakładała wykonanie trzech płaskorzeźbionych płyt w części frontowej balustrady oraz dwóch w części bocznej-zachodniej. W zestawieniu materiałów kamiennych¹⁴ zostały wyszczególnione elementy „renowane” – zawierające relikty kamienne pochodzące z lapidarium w kościele św. Jana oraz pozostałe nowe elementy zaprojektowanego przedproża. Zgodnie z tą dokumentacją, trzy „renowane” płaskorzeźbione płyty miały zostać wbudowane w balustradę przedproża w sposób następujący: płyta z przedstawieniem baraniej głowy w prawej kwaterze, płyta z wizerunkiem byka zwróconego w prawą stronę odpowiednio w lewej kwaterze bocznej-zachodniej części balustrady, natomiast płyta z wizerunkiem byka zwróconego w lewą stronę – w części frontowej balustrady, w lokalizacji zgodnej ze stanem obecnym. Według opisu na rysunkach, każdą z płyt „renowanych” „należy wykonać z betonu wtapiając w nią istniejące elementy kamienne – elementy kamienne należy połączyć przy pomocy prętów Ø8”. W części frontowej balustrady zaprojektowano także dwa „renowane” słupki, dekorowane rzeźbiarskimi zwisami z owoców, kwiatów i liści, również w lokalizacji zgodnej ze stanem obecnym. Także w tym przypadku przedmiotem dokumentacji jest prawdopodobnie przywrócenie kamienicy przedproża zdemontowanego w XIX wieku.

Ostatecznie do 1973 roku [Krzyżanowski 1977: 182] zrealizowano przedproże w konfiguracji oraz kompozycji płyt i słupków balustrady zgodnej z projektem z 1957 roku. Do wykonania balustrady wykorzystano natomiast relikty z piaskowca trzech płaskorzeźbionych ażurowych płyt oraz dwóch płaskorzeźbionych słupków – wyszczególnione w dokumentacji kamieniarskiej z 1962 roku. Najprawdopodobniej upływ czasu sprzyjał identyfikacji kolejnych detali kamieniarskich w składnicy w kościele św. Jana w Gdańsku.

⁹ Ibid., 5203.

¹⁰ Ibid., 5204.

¹¹ Ibid., 5206.

¹² Ibid., 5204.

¹³ APG, 1159/5224–5277.

¹⁴ Ibid., 5227–5234.

Ryc. 6. Widok ściany szczytowej budynku jatek mięsnych od strony ulicy Mariackiej z ok. 1930 r. Ze zb. P. Popińskiego

Fig. 6. Meat stall building gable wall facing Mariacka Street, ca 1930, a photo from the collection of P. Popiński.

Budynek jatek mięsnych od strony ulicy Mariackiej

Ze zbiorów Piotra Popińskiego pochodzi zdjęcie (ryc. 6), które dobrze dokumentuje stan zachowania ściany szczytowej budynku ław mięsnych (*Fleisch-Bänke*) od strony ulicy Mariackiej około 1930 roku. Osiowość ściany szczytowej budynku, o skromnej wnękowej dekoracji, podkreśla niski pozorny ryzalit zwieńczony gzymsową nakrywą. Nakrywa jest wsparta na czterech płaskorzeźbionych słupkach, wyznaczających trzy kwatery, których wypełnienie stanowią rzeźbione płyty. Powiększenie fotografii (ryc. 7) pozwala na rozpoznanie wizerunków przedstawionych na każdej z trzech płyt. Na płytach bocznych można dopatrzeć się kształtów korpusów dwóch byków: na płycie umieszczonej z lewej strony – byka zwróconego w prawo oraz na płycie z prawej strony kompozycji, odpowiednio, byka zwróconego w lewo. Natomiast na płycie zajmującej środkową kwaterę widoczny jest zarys profilu baraniej głowy. Na czterech słupkach, stanowiących ramy kompozycyjne dla płyt, rozpoznawalny jest bogaty rzeźbiarski ornament o motywach roślinnych, przywołujący w dekoracyjnych formach zwisy złożone z owoców, kwiatów i liści. Widoczny na zdjęciu skrajny prawy słupek kompozycji ma taką dekorację dodatkowo także na powierzchni bocznej.

Fasada budynku ław mięsnych widoczna jest także na fotografii z widokiem *en face*, opublikowa-

Ryc. 7. Detal dekoracji rzeźbiarskiej fasady budynku jatek mięsnych na podstawie zdjęcia ze zbiorów P. Popińskiego (ryc. 6)

Fig. 7. Bas-relief sculpture decoration detail from the meat stall building, on the basis of a photo from the collection of P. Popiński (fig. 6).

nej przez Jacka Friedricha [1995: 209]¹⁵, oraz na reprodukcji zdjęcia autorstwa Jana Bułhaka (pokazującego elewację szczytową w ujęciu analogicznym z perspektywą pokazaną na zdjęciu ze zbiorów Popińskiego), zamieszczoną w książce *Gdańsk: przeszłość i teraźniejszość* [1928]. Obie ilustracje są jednak niedostatecznie wyraźne, by dokonać na ich podstawie identyfikacji elementów dekoracji rzeźbiarskiej fasady.

Podsumowanie

Jeżeli przyjąć założenie, że ściana szczytowa budynku jatek mięsnych przetrwała w formie utrwalonej na fotografii ze zbiorów Popińskiego do 1945 roku, to z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że zachowane elementy jej dekoracji rzeźbiarskiej podzieliły los większości detali kamieniarskich i zostały przeniesione w trakcie odgruzowywania miasta – zakończonego w 1956 roku – do składnicy-lapidarium w kościele św. Jana [Krzyżanowski 1977: 182].

Kamienica przy ulicy Mariackiej 52 natomiast w momencie zniszczenia w 1945 roku najprawdopodobniej w ogóle nie posiadała przedproża. Wtórny

¹⁵ W opisie fotografii nie podano źródła oraz datowania.

charakter powojennego przedproża kamienicy potwierdza dzisiejszy brak jego podpiwniczenia.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że do wykonania balustrady – w ramach generalnego projektu zakładającego odbudowę przedproży wszystkich kamienic przy ulicy Mariackiej – wykorzystano pochodzące z końca XVII wieku [Krzyżanowski 1977: 190] relikty trzech płaskorzeźbionych ażurowych płyt oraz dwóch płaskorzeźbionych słupków wykonanych z piaskowca. Odpowiada to liczbie rzeźbionych płyt zdobiących przed zniszczeniem fasadę budynku jatek mięsnych. Natomiast z czterech słupków, stanowiących ramy kompozycyjne płyt, zachowały się pozostałości tylko dwóch, co potwierdza możliwość wtórnego ich wykorzystania.

Znaczna dokładność zdjęcia z kolekcji Popińskiego pozwala na stwierdzenie, że fragmenty płaskorzeźbionych słupków i ażurowych płyt z piaskowca, wtórnie użyte w balustradzie obecnego przedproża kamienicy przy ulicy Mariackiej 52, są pozostałościami po dekoracji rzeźbiarskiej ściany szczytowej nieistniejącego od 1945 roku budynku jatek mięsnych w Gdańsku.

Bibliografia:

- Friedrich J.
1995 *Gdańskie zabytki architektury do końca XVIII w.*, Gdańsk.
- Gdańsk*
1928 *Gdańsk: przeszłość i teraźniejszość*, St. Kutrzeba (red.), Warszawa–Lwów–Kraków.
- Gruber K., Keyser E.
1929 *Die Marienkirche in Danzig*, Berlin.
- Krzyżanowski L.
1977 *Gdańsk*, Warszawa.
- Maciakowska Z.
2004 *Kwerenda archiwalna dotycząca wschodniego fragmentu kwartału położonego pomiędzy ulicami: Podkramarską, Mariacką, Krowią i Św. Ducha w Gdańsku*, Gdańsk, Archiwum MG, sygn. 21/A/ŁM.

Elżbieta Nakonieczna

Stoop panels from the front of the former meat stall building in Gdańsk?

During the archaeological research conducted in 2004–2005 in the area of former meat stalls of the Main Town butchers' guild in Gdańsk Robert Krzywdziński, the manager of the research project, argued that decorative stoop panels of the house at 52 Mariacka Street that was reconstructed after the Second World War came from the bas-relief sculpture decorations of the gable wall facing Mariacka Street of the meat stall building that was destroyed in 1945. The aim of this article is to find the fullest possible answer to the research problem posed by Krzywdziński.

The analysis of source, iconographic and cartographic material regarding the house at 52 Mariacka Street in Gdańsk has shown that there were probably no stoops at all in front of the house at the moment it was destroyed in 1945. The railing of the stoops reconstructed in front of the house after the Second World War (works were conducted till 1973) includes fragments of three sandstone bas-relief open-work panels and two bas-relief sculpture posts from the end of the 17th century.

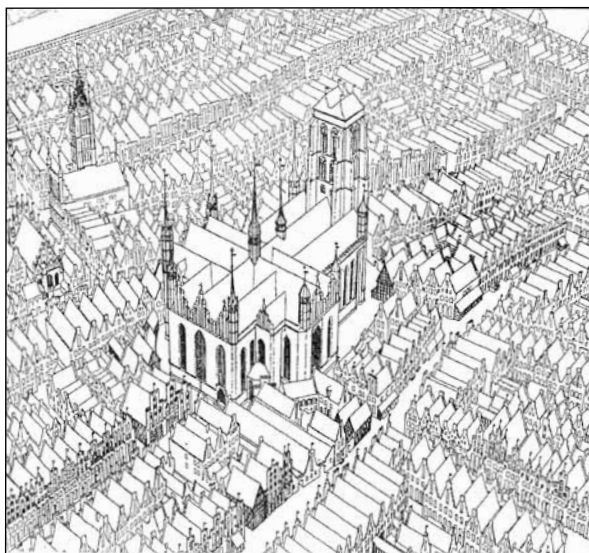
It has been possible to clearly recognize where the relics used in stoops railing come from on the basis of a photo from the collection of Piotr Popiński. The photograph shows in sufficient detail the state of decorative bas-relief sculptures on the meat stall building gable wall facing Mariacka Street as of 1930. On the photo enlargement we can recognize characteristic images of bulls and a ram's head presented on three panels decorating the façade of the building that was destroyed in 1945. We can also identify a sculpture ornament with plant motifs that decorated four bas-relief sculpture posts initially framing the panels. The hypothesis on the re-use of surviving elements of sculpture decorations of the meat stall building gable wall has been further confirmed by the fact that the post-war reconstruction of the house stoops includes exactly the relics of three bas-relief sculpture panels and two posts.

Elżbieta Nakonieczna – mgr inż. architekt, doktorantka Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej (Katedra Historii, Teorii Architektury i Konserwacji Zabytków), Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków Urzędu Miejskiego w Gdańsku, zainteresowania badawcze: filozofia, teoria oraz praktyka ochrony zabytków architektury, historia architektury.
E mail: enakonieczna@wp.pl

Analiza źródeł wraz z próbą odtworzenia zmian w układzie przestrzennym kwartału obejmującego jatkę rzeźnicze*

Obszar położony w sąsiedztwie kościoła pw. Najświętszej Marii Panny, pomiędzy ul. Mariacką a Św. Ducha, nie stanowił do tej pory przedmiotu badań szczegółowych. Prawie do końca XIX w. znajdowały się tu jatki rzeźnicze, przylegające od wschodu do plebanii kościoła NMP oraz kamienice mieszczkańskie. Informacje na temat tego rejonu przedstawiane były na marginesie prac poświęconych rozwojowi przestrzennemu miasta, budowie kościoła i historii cechu rzeźników głównomiejskich. O istnieniu jatek rzeźniczych na krawędzi placu kościelnego wzmiankują Theodor Hirsch [1858: 308], Paul Gehrke [1895: 9–10], Walther Stephan [1911: 33], Erich Keyser [1978: 133], Ryszard Massalski i Jerzy Stankiewicz [1969: 206], Marian Biskup [1978: 420]. Christian Friedrich Wutstrack [1807: 288, 292] w swoim historyczno-topograficznym opisie miasta przedstawił jedynie dane na temat liczby mistrzów rzeźniczych, czeladników i uczniów dla lat 1803 i 1804 oraz zestawienie ilości zwierząt ubitych w latach 1802/3, 1803/4 i 1804/5.

Formą przestrzenną jatek zajmowali się: Karl Gruber [Gruber, Keyser 1929: 22; Drost 1963: 24, il. 2], który przedstawił rekonstrukcję zabudowy wokół kościoła Mariackiego w późnym średniowieczu (ryc. 1), oraz J. Stankiewicz i R. Massalski, którzy opracowali hipotetyczny schemat rozplanowania jatek [Massalski, Stankiewicz 1969: 208]¹. Brak natomiast jakiegokolwiek opracowania na temat parcel mieszczkańskich usytuowanych pomiędzy jatkami a ul. Krowią i wzniesionych na nich obiektów.

Ryc. 1. Rekonstrukcja bryły kościoła Najświętszej Marii Panny oraz zabudowy miejskiej w okresie późnego średniowiecza [Gruber, Keyser 1929: 22].

Fig. 1. Reconstruction of the Church of the Blessed Virgin Mary (St Mary's) and the built environment in the late medieval period, K. Gruber and E. Keyser, 1929, *Die Marienkirche In Danzig*, Berlin, p. 22.

Źródła

Najwcześniejsze informacje źródłowe o obszarze objętym badaniami archeologicznymi pochodzą dopiero z XIV w. Dotyczą one lokalizacji jatek i właścicieli sąsiadujących z nimi parcel mieszczkańskich i zawarte są w najstarszych księgach gruntowych, zakładanych w latach 1357² i 1382³, a zachowanych w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku. W księdze późniejszej, z 1415 r., oprócz nazwisk właścicieli działek podano nazwiska posiadaczy 5 skrajnych jatek, przylegających do muru ogniowego domu przy

* Tekst oddany do druku w 2010 roku.

¹ Badacze nie podali źródła, na którym bazowali opracowując schemat rozplanowania i konstrukcji jatek. Być może dysponowali nieznanymi nam rysunkami pomiarowymi.

² APG, księgi gruntowe, 300,32/1.

³ APG, 300,32/2.

ul. Mariackiej 52⁴. W księdze gruntowej z 1357 r., a także księdze miejskiej z lat 1375–1427⁵ zostały odnotowane zmiany własności jatek oraz renty, jakie na niektórych spoczywały.

Osobna księga gruntowa jatek została założona w 1420 r.⁶ i prowadzona była do roku 1812. Znajdują się w niej dwa odrębne spisy. Pierwszy prowadzony był do lat dwudziestych XVII w.; najstarsze zapisy z kolejnego spisu pochodzą z lat czterdziestych XVII w. Zwyczaj usuwania nazwiska byłego właściciela w momencie zbycia jatki powoduje, że z reguły zachowały się jedynie nazwiska ostatnich ich posiadaczy. W trakcie użytkowania księgi jatek, w 1690 r.⁷ założona została nowa, którą posługiwano się przez krótki czas po 1714 r.

W statucie cechu rzeźników głównomiejskich z 1415 roku⁸ i porozumieniu trzech cechów: głównomiejskiego, staromiejskiego i młodomiejskiego z pocz. XV w.⁹ znalazły się ustalenia dotyczące organizacji cechu, zasad zakupu i uboju zwierząt oraz sprzedaży mięsa, a także wysokości opłat wnoszonych od jatek. Zasady handlu mięsem ujęte zostały także w 4 artykułach wilkierza gdańskiego z 1455 r. [Simson 1904: art. 132–135]. We wszystkich wymienionych powyżej źródłach brak jest odniesienia do lokalizacji jatek i ich formy przestrzennej. Także w księdze cechowej z 1698 r.¹⁰ oraz pismach zebranych w poszycie, zawierającym przede wszystkim dokumenty związane z historią cechu rzeźników i browarników¹¹, nie natrafiono na wiadomości dotyczące formy czy też konstrukcji jatek.

Dane na temat właścicieli posesji mieszczańskich, znajdujących się w pobliżu, oraz pewne informacje o zabudowie przynoszą zapisy księgi gruntowej założonej w 1633 r.¹² oraz dwie lustracje przeprowadzone

przez mistrzów cechów budowlanych w 1679 i 1734 r.¹³ Opisano w nich mur ogniowy i przybudówkę frontową jatek od strony ul. Św. Ducha.

Z czasów po zamknięciu księgi gruntowej jatek w 1812 r. zachowała się tylko jedna księga, założona w 1833 r., w której odnotowywane były wydatki i dochody cechu rzeźników. Zestawienia wysokości pobieranego czynszu od części jatek dotyczą okresu do 1844 r.

Opisy zmian budowlanych, jakie dokonywane były w obrębie poszczególnych posesji, jak również dane na temat ich właścicieli przynoszą Akta Policji Budowlanej¹⁴, prowadzone dla większości z nich od około połowy XIX w. do lat trzydziestych XX w. Dla jatek mięsnych zachowały się jedynie częściowo.

Dalsze informacje o właścicielach nieruchomości odnaleźć można w gdańskich księgach adresowych.

W materiałach kartograficznych dotyczących Głównego Miasta w Gdańsku okolice kościoła NMP, jatki rzeźnicze i sąsiadujące z nimi posesje mieszczańskie ukazane są z reguły schematycznie – tylko na niektórych zaznaczono dwie wąskie uliczki biegnące pomiędzy szeregami jatek [np. Willer 1687]. Wyjątkiem jest plan Gdańska z pierwszych lat XVII w., przypisywany Antonowi Möllerowi¹⁵, na którym w rysunku aksonometrycznym przedstawione zostały bryły jatek, usytuowane pomiędzy zabudowaniami plebanii a kamienicami. Dokładniejsze informacje o powierzchni ich zabudowy przynoszą: plan Daniela Buhsego z lat 1866–1869 [Buhse APG] oraz Geländeplan z 1927 r. [Geländeplan 1927], na którym widoczny jest zarys kamienicy wzniesionej na parceli jatek od strony ul. Św. Ducha.

Cennym uzupełnieniem wymienionych wyżej planów jest plan sieci wodociągowej z początków XVIII w., na którym co prawda nie zaznaczono obrysu budynków stojących na parcelach, ale podano ich szerokości, zarówno w pierzei ul. Mariackiej, jak też Św. Ducha.

⁴ APG, 300,32/5, k. 5a.

⁵ APG, 300,59/2: 376–383.

⁶ APG, 300,32/6.

⁷ APG, cechy gdańskie, 300,C/379.

⁸ Odpis statutu potwierdzonego przez króla Augusta III Sasa w 1750 r., APG, 300,C/345.

⁹ APG, 300,82/2, k. 102–104; [odpis: Hirsch 1858: 336–337].

¹⁰ APG, 300,R/I,9.

¹¹ APG, 300,R/I,17.

¹² APG, 300,32/11.

¹³ APG, 300,C/2083.

¹⁴ APG, 15/3172 (ul. Mariacka 53), 15/3171 (ul. Mariacka 52), 15/3170 (ul. Mariacka 51), 15/3169 (ul. Mariacka 50), 15/741 (ul. Św. Ducha 46), 15/740 (ul. Św. Ducha 45), 15/739 (ul. Św. Ducha 44).

¹⁵ Aksonometryczny plan Gdańska, Krigsarkivet Stockholm.

Jatki rzeźnicze, zapewne z powodu swojej niezbyt znaczącej formy architektonicznej, nie doczekały się odrębnej dokumentacji fotograficznej. Elewacja frontowa, od strony ul. Mariackiej, widoczna jest zaledwie na kilku zdjęciach [Kloepfel 1934: Abb. 21, 21a; Kutrzeba 1928: 343], na niektórych fragmentarycznie, pod bardzo dużym kątem [Gruber, Keyser 1929: il. 7b; Tusk 1996: 352]. Przedstawienia zabudowy mieszkalnej od strony ul. Św. Ducha nie zachowały się.

Widok miejsca, na którym stały, po wstępnym uporządkowaniu terenu po zniszczeniach II wojny światowej uwieczniony został przez Kazimierza Lelewicza [Drost 1963: il. 13].

Jatki rzeźnicze w przestrzeni średniowiecznego miasta

Jak pokazują wyniki badań archeologicznych i źródłowych, początki Głównego Miasta w Gdańsku wiązać należy z drugim dziesięcioleciem XIV w. W tym czasie pojawiło się osadnictwo w jego centralnej części, w sąsiedztwie ratusza głównomiejskiego. Do lat trzydziestych XIV w. swoim zasięgiem objęło tereny położone tuż za północną pierzeją ul. Św. Ducha, a od wschodu – obszar po ul. Grząską i Mokrą. Już w tym czasie mogły funkcjonować w mieście jatki rzeźnicze, gdyż istnienie cechu rzeźników głównomiejskich jest potwierdzone w dokumencie z 1331 r. [Simson 1918, nr 71: 69]¹⁶. Dotyczył on przyznania cechowi przez komtura gdańskiego działki przeznaczonej na rzeźnię, poza obszarem miasta, po drugiej stronie Motławy [tamże]. Działka miała mieć 1 sznur szerokości i 1½ sznura długości¹⁷. Nieruchomość ta położona była na prawym brzegu Motławy i rozciągała się na południe od miejsca położonego na wprost Baszty Kotwiczników. W 1409 r. rada miejska oddała ponadto cechowi w dzierżawę 8 łanów łąki koło Dobrowa, za roczny czynsz w wyso-

¹⁶ W dokumencie tym komtur krzyżacki Albrecht von Oranadał cechowi rzeźników do wspólnego użytkowania parcelę o wymiarach 1 x 1½ sznura z przeznaczeniem na rzeźnię. Można więc założyć, iż cech dysponować też musiał miejscem, w którym mięso oferowane było do sprzedaży.

¹⁷ Nadanie to zostało potwierdzone przez radę miejską w 1346 r. [Simson 1918, nr 81] z zaznaczeniem, że odpowiedni czynsz miał być płacony zarówno mistrzowi krzyżackiemu, jak też radzie miejskiej.

kości 40 grzywien [Simson 1918, nr 120]. W późniejszym czasie cech otrzymał także prawo wypasu bydła na łąkach na Ostrowiu, jak również na innych terenach w obrębie patrymonium [Gehrke 1895: 9].

Pośrednia informacja na temat jatek pochodzi także z dokumentu odnowienia przywileju Głównego Miasta, wystawionego przez Winricha von Kniprode 5 lipca 1378 r. [Simson 1918, nr 97] – w przeważającej części potwierdzał on zapewne nadania pierwotnego aktu Ludolfa Königa z 1342 r. Między innymi jest w nim mowa o czynszu w wysokości 170 grzywien, jaki winien był być płacony Krzyżakom od dochodów uzyskiwanych przez miasto z racji posiadania domu kupieckiego, jatek chlebowych, rzeźniczych, szewskich, kramów i łaźni.

Pierwsza bezpośrednia wzmianka na temat jatek rzeźniczych pochodzi z 1347 r.¹⁸ Mówi ona o jatkach nowych, skąd można wysnuć wniosek o wcześniejszym istnieniu jatek starych [Hirsch 1858: 308; Gehrke 1895: 9]. Podobny zapis znalazł się w księdze gruntowej z 1357 r., obok wpisu ogólnie określającego sposób wykorzystania nieruchomości. Analogiczny wpis, mówiący o zagospodarowaniu działki na jatki rzeźnicze, znalazł się również w księdze z 1382 r. Na podstawie ksiąg gruntowych nie można precyzyjnie ustalić ani ich położenia, ani szerokości nieruchomości zajmowanej przez jatki. Wynika to ze sposobu, w jaki prowadzone były księgi. W urzędowych adnotacjach ksiąg gruntowych dotyczących Dzielnicy Mariackiej¹⁹ tylko sporadycznie można bowiem odnaleźć informacje na temat wielkości działki. Utrzymywany przez cały czas użytkowania kolejnych ksiąg gruntowych topograficzny porządek prowadzenia spisu pozwala śledzić kolejność w układzie własności w mieście. Przyjęta metoda zapisu nie zawsze umożliwia jednak precyzyjne określenie lokalizacji konkretnej parceli w pierzei, gdyż podziały pierzei na odcinki zawarte pomiędzy ulicami do niej prostopadłymi, jakich dokonał pisarz

¹⁸ Zawarta jest w zapisie hipotecznym znajdującym się w księdze gruntowej założonej w 1357 r., APG, 300,32/1, k. 35a: *johannes de lapide* miał na nowych jatkach rentę w wysokości 3 grzywien.

¹⁹ Dzielnica Mariacką określa się starszą część Głównego Miasta, rozciągającą się od południowego ciągu murów miejskich po tylnie granice nieruchomości położonych w północnej pierzei ul. Św. Ducha.

miejski, często nie są jednoznaczne. Dokonanie uściślenia utrudniają także zmiany liczby parcel w poszczególnych fragmentach ulic w kolejnych, następujących po sobie księgach gruntowych. Również zwyczaj całkowitego usuwania nazwiska poprzedniego właściciela posesji i wpisywanie w to miejsce nowego komplikuje korelację pomiędzy księgami. Odtworzenie lokalizacji badanych nieruchomości staje się możliwe dopiero podczas analizy zapisów dokonywanych od końca XIV w., na skutek stabilizowania się granic parcel w wyniku wznoszenia murowanych ścian ogniowych.

Zarówno w najstarszej zachowanej księdze gruntowej Głównego Miasta w Gdańsku, założonej w 1357 r., jak też kolejnej – z 1382 r., jatki rzeźnicze odnotowane zostały w spisie właścicieli posesji północnej pierzei ulicy Mariackiej²⁰, sporządzonym w kierunku *descendendo* (zstępującym), tj. w stronę Motławy, oraz w ciągu posesji południowej pierzei ul. Św. Ducha²¹ w kierunku *ascendendo* (wstępującym), tj. w stronę wysoczyzny (ANEKS 1). W starszej z nich, przy spisie z ul. Mariackiej, po 1364 r.²² dopisano w drugiej kolumnie nazwiska posiadaczy jatek starych i nowych²³.

Miejsce, które zajmują jatki w szeregu nieruchomości wymienianych w ciągu ul. Mariackiej i Św. Ducha w 1357 r. zdaje się zawierać wskazówkę co do ich lokalizacji w stosunku do placu kościelnego. Są bowiem wymienione jako pierwsze w północnej pierzei ul. Mariackiej (1357 r.)²⁴ oraz jako drugie po plebanii (od rogu ul. Podkramarskiej) w spisie południowej pierzei ul. Św. Ducha (1382 r.). Taki zapis sugeruje, iż stykały się wówczas narożnikiem z placem kościelnym, do którego boku, od strony ul. Św. Ducha, dochodziła posesja plebanii. Tylko w ta-

²⁰ APG, 300,32/1, k. 10b, jatki opisano jako *Locus maccellorum*; podobnie w APG, 300,32/2, k. 81b.

²¹ APG, 300,32/1, k. 11b, jatki opisano wspólnie z plebanią jako *Maccella et Dos*; APG, 300,32/2, k. 90a jako *maccella*.

²² Data wyznaczona w oparciu o dukt pisma pisarza dokonującego pierwszego zapisu.

²³ APG, 300,32/1, k. 10b, spis właścicieli jatek starych następuje po nagłówku: *Antiqua maccella aliud latus*; spis właścicieli jatek nowych następuje po nagłówku: *Nova maccella aliud latus*. Trudno rozstrzygnąć, co dokładnie rozumiano pod tymi nazwami.

²⁴ Trudno wytłumaczyć, dlaczego w 1357 r. wraz z jatkami wymieniona została plebania.

kim bowiem układzie plebania, jako położona poza ulicą, byłaby pominięta w spisie nieruchomości północnej pierzei ul. Mariackiej.

Położenie i forma pierwotnego placu kościelnego, z powodu przekształceń związanych z rozbudową kościoła NMP, są niemożliwe do ustalenia bez badań archeologicznych. Duże zróżnicowanie zapisów obu ksiąg wskazuje na znaczne zmiany w organizacji tego obszaru, do jakich doszło pomiędzy 1357 a 1382 r. [zob.: Maciakowska 2011: 86–87]. Występujące w księgach w sąsiedztwie kościoła bardzo zagmatwane zapisy stosunków własnościowych utrudniają precyzyjne odtworzenie pierwotnego układu przestrzennego tego fragmentu miasta. W najstarszej księdze gruntowej nie zaznaczono ulicy Krowiej [Maciakowska 2004: 137]²⁵, a ulica Podkramarska, tak jak obecnie, dochodziła zapewne jedynie do placu kościelnego.

Wymiary placu oraz wielkość działki przeznaczonej pod plebanię zostały określone w akcie odnowienia przywileju lokacyjnego z 1378 r. Plac miał liczyć 2 x 2 sznury, a plebania miała zajmować nieruchomość wielkości największej parceli w mieście [Simson 1918, nr 79]. Istnieje kilka możliwych wariantów usytuowania placu kościelnego, które zgodne byłyby z zapisami najstarszych ksiąg gruntowych. We wszystkich parcela zajmowana przez jatki rzeźnicze pozostaje poza obszarem placu, ale w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Wydaje się, że pierwotnie ul. Kramarska, o przebiegu zgodnym z linią wyznaczoną przez wschodnią ścianę ratusza, dochodziła do placu kościelnego, którego krawędź przebiegała bezpośrednio na tyłach pierwszego z szeregow jatek. Przejście przez skraj placu, a następnie wzdłuż jatek, zapewniać mogło dogodne powiązanie ulic Chlebnickiej i Św. Ducha.

Przedstawione przez Augusta Bertlinga [PAN BG] oraz I. Zimmermanna [APG] koncepcje ukształtowania placu kościelnego także zakładały funkcjo-

²⁵ W świetle ostatnio przeprowadzonej analizy zapisów oraz wyników badań archeologicznych w obrębie ław wydaje się, że ul. Krowia, choć w żaden sposób nie zaznaczona, już wówczas istniała, a jedna spośród nieruchomości wymienionych w ciągu stanowiła zaplecze dla parceli narożnej.

nowanie połączenia pomiędzy ulicami Podkramarską i Kramarską.

Jatki rzeźnicze, chlebowe i szewskie, a także kramy bardzo często sytuowane były w pobliżu placu kościelnego. W Elblągu i Toruniu lokalizacja jatek rzeźniczych nie uległa większej zmianie, pomimo zmian przestrzennych i własnościowych wprowadzonych później w ich najbliższym otoczeniu [Czaja 1992: 20; Mikulski 1999: 30]. Można więc z pewną dozą prawdopodobieństwa założyć, że i w Gdańsku było podobnie.

Funkcjonowanie jatek rzeźniczych w średniowieczu

Każdy z mistrzów cechowych miał prawo do użytkowania jednej jatki rzeźniczej i był zobowiązany do płacenia czynszu dzierżawnego cechowi. Cech natomiast przekazywał miastu uzgodnioną opłatę w naturze lub gotówce. W roku 1452 wynosiła ona 276½ grzywny, a w latach 1479–88 – 400 funtów łożu [Gehrke 1895: 10]²⁶. Czynsz płacony miastu przez cech stanowił ważną część przychodów miejskich. Wystarczy przypomnieć, że całkowita coroczna opłata wnoszona przez miasto zakonowi (z tytułu posiadania różnego typu jatek, kramów, łaźni i domu kupieckiego) wynosiła zaledwie 170 grzywien [Simson 1918, nr 97]. Już w 1479 r. czynsz ten spadł do 158 grzywien, w 1530 r. – do 84 grzywien „spodłonej monety” [Gehrke 1895: 10].

Jatki mogły być dziedziczone (także przez kobiety) i sprzedawane, przy czym przed sprzedażą innemu mistrzowi musiały być najpierw zaofiarowane do zakupu cechowi. Minimalna cena jatki w 1455 r. ustalona była na poziomie 12 grzywien²⁷. Jatek nie wolno było zamieniać²⁸. Po oddaniu cechowi w dzierżawę łąk koło Dobrowa z każdą jatką związany był także fragment łąki [Hirsch 1858: 308].

²⁶ Według Th. Hirscha [1858: 308], to czynsz wniesiony od 79 jatek, jakie funkcjonowały w 1452 r.

²⁷ Cena jatki w XVII i XVIII w. ustalona była na poziomie 400 guldenów [Gehrke 1895: 11].

²⁸ Kopia ordynacji cechowej z 1415 r., zatwierdzonej w 1750 r. przez króla Augusta III Sasa, APG, 300,C/382.

Najwcześniejszy zachowany spis właścicieli jatek, jakkolwiek znajduje się w księdze gruntowej z 1357 r., pochodzi z późniejszego czasu. Powstał stopniowo od lat 60. XIV w., był kontynuowany do 1382 r. i podlegał stałej aktualizacji. W chwili jej zamykania istniało 19 wpisów dla jatek starych i 14 dla jatek nowych²⁹. Nie wydaje się jednak, aby mógł być podstawą do ustalenia, ilu mistrzów było wówczas zrzeszonych w cechu.

Nieco późniejszy spis szosu z 1416 r. zawiera już 49 nazwisk rzeźników [Hirsch 1858: 308; Simson 1913: 164]³⁰. Jeśli przyjąć, że każdemu mistrzowi można przypisać posiadanie co najmniej jednej jatki, ich ówczesną liczbę należałoby określić na około 60. W księdze jatek z 1420 r. odnotowano ich jeszcze więcej – około 80. Niejasny sposób prowadzenia zapisów w księdze powoduje, że jednoznaczne stwierdzenie jak wiele ich było (a także jaka była liczba mistrzów) jest niemożliwe, gdyż pewna część jatek nie była dzierżawiona przez mistrzów, lecz pozostawała w rękach cechu. Nie były to jednak te same jatki. Ciągły obrót nimi powodował, że w krótkim czasie po przejściu przez cech znów były wydzierżawiane, lub odwrotnie – wydzierżawiane przez mistrzów cechowych przechodziły na powrót w użytkowanie cechu. Na podstawie zapisów trudno stwierdzić, ile łąk pozostawało w użytkowaniu cechu w tym samym czasie, ponieważ wpisy były na bieżąco aktualizowane, a nazwisko poprzedniego dzierżawcy usuwane³¹ (stan w 1714 r. – ANEKS 2).

Zasady kupna i sprzedaży mięsa określone były w porozumieniach i statutach cechowych obok zagadnień związanych z funkcjonowaniem cechu [Hirsch 1858, Beilage IV: 336–337; Kopiński, Oliń-

²⁹ E. Keyser [1978: 133] naliczył ich odpowiednio 19 i 9. Różnice w liczbie naliczonych jatek wynikają z przyjętego sposobu obliczeń. Keyser odrzucił wpisy powtarzające się, zakładając zapewne, iż dotyczą tych samych jatek. Wydaje się to być rozumowaniem błędnym, w którym pominięto możliwość posiadania dwóch jatek przez tego samego rzeźnika, co pomimo zakazów zdarzało się później wielokrotnie.

³⁰ APG, 300,12/396, k. 42–43.

³¹ Możliwe jest dopiero określenie stanu z 1714 r., w którym: spośród 19 jatek szeregu Plebańskiego w rękach cechu pozostawało 7, spośród 20 jatek szeregu Żebraczego – 7 (z tego jedna podwójna), z 20 szeregu Dominikańskiego – 4, z 20 Ciągu Wodnego – 3.

ski 2008: 40–42]³². Z treści zapisów wynika, że obok ograniczenia konkurencji głównym celem regulacji było zapewnienie właściwej jakości sprzedawanego mięsa. Przyniesione do jatek sztuki poddawane były ocenie dwóch wybranych przez cech nadzorców (*Zusehern*), osób odpowiedzialnych za właściwą jakość mięsa oferowanego do sprzedaży.

Nadzorcy urzędowali w obrębie jatek; kontrolowali także sam przebieg handlu. Nie wolno było wszczynać z nimi awantur ani grozić im nożem. Podobnie chroniony był kupujący. Zabronione było przywoływanie kupującego do swojej jatki, jak też wykładanie swojego mięsa w jatce należącej do kogoś innego. Sprzedaży dokonywano na zasadzie oceny wartości wybranego fragmentu tuszy przez sprzedającego i kupującego. Cena nie była wynikiem bezpośredniego przeliczenia wagi mięsa, a jedynie jego oglądu. Był to obyczaj, który miał przetrwać przez kilka stuleci funkcjonowania jatek [Gehrke 1895: 18].

Jatki były zamykane na klucz; wrota znajdowały się zapewne w pierzei ulic Mariackiej i Św. Ducha. W ich obrębie wydzielona była izba pilnujących porządku.

Rozplanowanie kwartału w średniowieczu

Pierwotna liczba jatek i obszar przez nie zajmowany pozostają nieznanymi. W swoim ostatecznym kształcie, znanym z dziewiętnastowiecznego planu miasta, jatki zajmowały nieruchomość o szerokości około 76 stóp (= 21,8 m, co zbliżone jest do pół sznura), długości 150 stóp chełmińskich (= 43,6 m, jeden sznur)³³. Ponieważ szerokość parcel w północnej pierzei ulicy Mariackiej (50–52) oraz południowej ulicy

³² Porozumienie cechowe wspólne dla cechów rzeźników Głównego, Starego i Młodego Miasta w Gdańsku: APG, 300,82/2, k. 102–104. Statut cechu rzeźników gdańskich z 1415 r. potwierdzony przez Augusta III Sasa w 1750 r.: APG, 300,C/382.

³³ Wymiary jatek przyjęto na podstawie planu z początków XVIII w. (APG, 300,MP/5), przyjmując 0,287 m za wielkość stopy. Rzeczywista szerokość nieruchomości musiała być nieco mniejsza. Wymiar podany na planie mierzony był po skosie, zgodnie z późniejszym przebiegiem ściany frontowej jatek. Składały się na niego od strony ul. Mariackiej dwa wymiary: 62 stopy i 14 stóp 5 cali, co daje 76 stóp 5 cali (= 21,91 m); od strony ul. Św. Ducha odpowiednio wymiary: 16 stóp 6 cali i 60 stóp, co daje 76 stóp 6 cali (= 21,93 m).

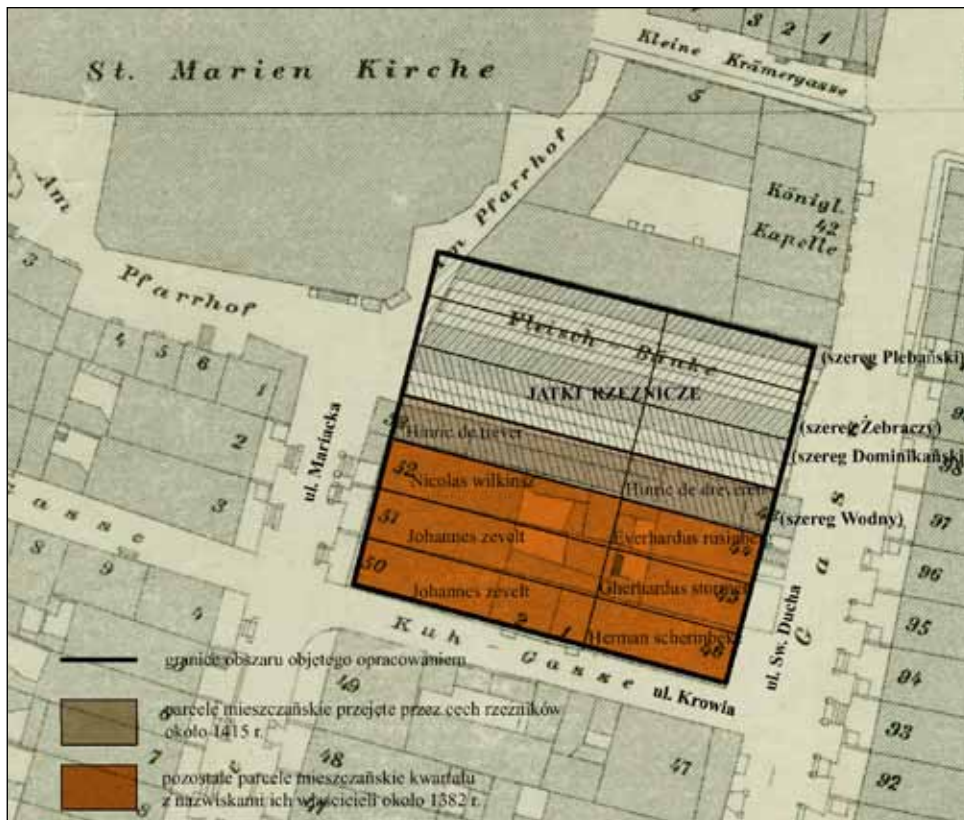
Św. Ducha (44–46) wynosiła od 19 do 20 stóp, teren zajmowany przez jatki rzeźnicze odpowiadał obszarowi równemu 8 działkom mieszczańskim (po 4 od strony każdej z ulic) o średniej szerokości ok. 19 stóp (= 5,45 m).

Stosowanie podziału na jatki stare i nowe w 1347 r. sugeruje, że początkowo zajmowały one obszar mniejszy, zawarty pomiędzy plebanią a piątą parcelą mieszczańską licząc od ul. Krowiej w kierunku zachodnim i rozbudowane zostały przed tym rokiem.

Na podstawie źródeł nie można rozstrzygnąć, jaką szerokość miała działka jatek nie tylko w chwili ich budowy, ale także w momencie zakładania I księgi, a więc w 1357 r. Trudności te wynikają z niejednoznacznego sposobu prowadzenia zapisów własnościowych na odcinku pomiędzy jatkami a ul. Mokrą. Jak już wspomniano, nie zaznaczono w nich ul. Krowiej, co utrudnia określenie ówczesnej liczby parcel mieszczańskich pomiędzy placem kościelnym a ul. Krowią.

Można przypuszczać, że początkowa szerokość jatek ograniczona była do rozmiaru dwóch parcel i że składały się na nie dwa szeregi łąw rozciągających się pomiędzy ul. Mariacką a Św. Ducha, rozdzielonych uliczką, tak jak znane jest to z późniejszego założenia. Pierwszy z szeregów graniczył z placem kościelnym i plebanią i był ustawiony w kierunku Motławy, a więc frontem do wewnętrznego przejścia pomiędzy ciągami sprzedażnymi. Drugi, po przeciwnej stronie przejścia, zwrócony był w kierunku plebanii. Oba szeregi wychodziły zapewne poza obecną linię zabudowy ul. Mariackiej, dochodząc do pierwotnej krawędzi ulicy, znajdującej się na przedłużeniu północnej pierzei wschodniej części ulicy. Cofnięcie jatek nastąpiło przypuszczalnie dopiero podczas rozbudowy kościoła, gdy konieczne stało się zapewnienie obejścia wokół nowej świątyni, a więc najwcześniej około 1425 r., a najpóźniej w 1516 r.

Nieruchomości mieszczańskie sąsiadowały z jatkami zajmując wschodnią część kwartału. Te od ulicy Mariackiej były głębsze – miały długość około 100 stóp (= 28, 67 m); te od ul. Św. Ducha zaledwie około 50 (= 14, 38 m). Korelacja zapisów pomiędzy pierwszą a drugą księgą wskazuje, że w momencie zamykania starszej z ksiąg, w 1382 r., pomiędzy jatkami

Ryc. 2. Pierwotne podziały parcelacyjne terenu pomiędzy plebanią kościoła NMP a ul. Krowią, z oznaczeniem obszaru zajętego przez nieruchomości mieszczkańskie do początku XV w. i nazwiskami ich właścicieli około 1382 r., na podkładzie z planu D. Buhsego [wg Maciakowska 2004]

Fig. 2. Original plot divisions of land between the rectory of St Mary's Church and Krowia Street showing the area occupied by burgher properties up until the early 15th century and the names of their owners in c. 1382. Plan based on D. Buhse's map, after Z. Maciakowska

mi a późniejszą ul. Krowią od strony ul. Mariackiej znajdowały się najprawdopodobniej 4 parcele, należące do: *hinricusa de trever* (w obrębie jatek), *nicolasa wilkinsza* (nr 52), *johannesa zewelta* – 2 parcele (nr 50–51)³⁴. Od strony ul. Św. Ducha także były wydzielone cztery posesje, należące do: *hermana schermbecke* (nr 46), spadkobierców *gherhardusa stormera* (nr 45), *everhardusa ruzinberga* (nr 44), *hinrica de dreveren* (w obrębie jatek)³⁵ (ryc. 2). Podobny stan odnotowany został także po 1382 r., gdyż od strony ul. Mariackiej na te same długości znajdowały się posesje należące do *mewesa grunyngha* (w obrębie jatek), *mathisa vusta* (nr 52), *andrea bornholma* (nr 51), *johannesa reppyna* (nr 50)³⁶, a od strony ul. Św. Ducha: *johannesa reppina* (nr 46), następnie posesja (nr 45), któ-

rej nazwisko właściciela zostało usunięte (być może z powodu połączenia z posesją sąsiadującą), następnie *clausa borcha* (nr 44)³⁷ i *clausa lichtenowa* (w obrębie jatek)³⁸. Oznaczałoby to, że w tym czasie jatki zajmowały obszar trzech, a nie – jak to było później – czterech działek mieszczkańskich. Wydaje się, że stan ten musiał być utrzymany także jakiś czas po założeniu II księgi gruntowej w 1382 r.³⁹ Wskazuje

³⁷ Wymieniony jako bednarz w spisie szosu z 1416 r., APG, 300,12/396, k. 45.

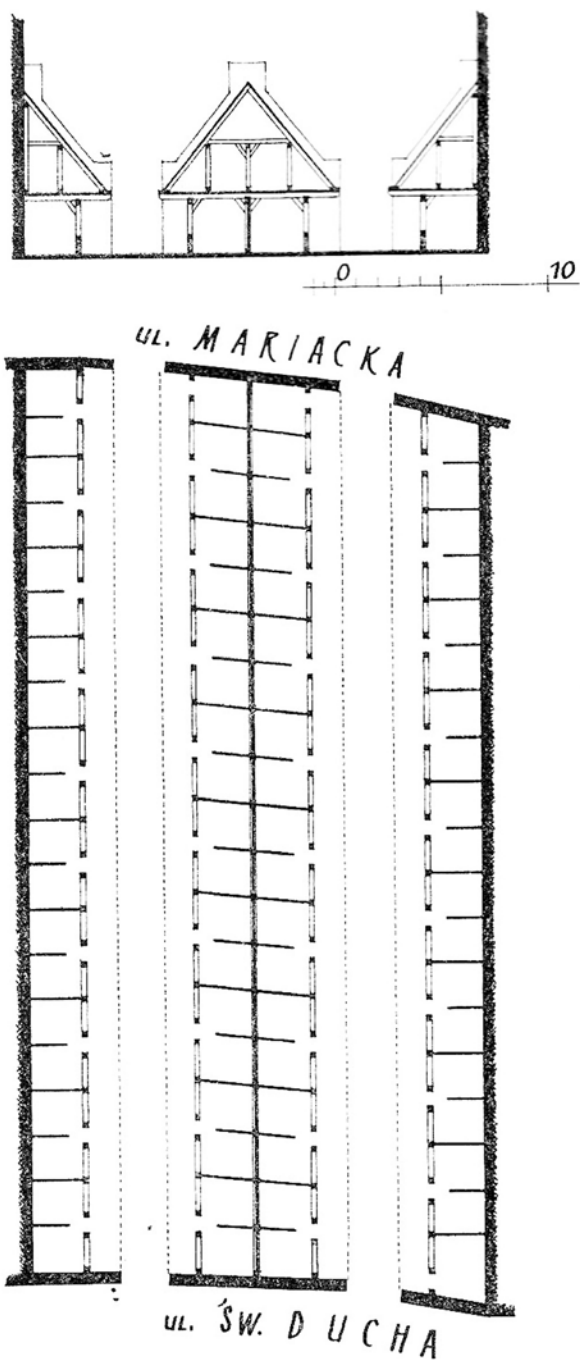
³⁸ APG, 300,32/2, k. 89b, 90a.

³⁹ Powyższe ustalenia stoją w sprzeczności z wynikami badań dendrochronologicznych pali najstarszego szeregu jatek wzniesionego na posesjach mieszczkańskich pomiędzy ul. Mariacką i Św. Ducha (szereg III). Czas ich budowy został bowiem określony w niniejszym opracowaniu [zob. Krzywdziński w tym tomie] na lata krótko po 1367 r. Zapisy ksiąg gruntowych wskazują (o czym była mowa powyżej), że mogło mieć to miejsce dopiero po 1382 r., zapewne w latach dziewięćdziesiątych XIV w. Jedną z możliwych przyczyn takiej rozbieżności może być użycie do ich budowy materiału pochodzącego z rozbiórki starszego obiektu lub obiektów.

³⁴ APG, 300,32/1, k. 10b.

³⁵ Ibidem, k. 11b.

³⁶ APG, 300,32/2, k. 81b, 82a.

Ryc. 3. Rekonstrukcja jatek rzeźniczych [wg Massalski, Stankiewicz 1969: 206]

Fig. 3. Reconstruction of the meat stalls, after R. Massalski and J. Stankiewicz, 1969: 206

na to fakt kilkakrotnej zmiany właścicieli czwartej przylegającej do jatek nieruchomości położonej przy ul. Mariackiej. Posesja usytuowana od strony ul. Św. Ducha mogła zostać wykupiona przez cech rzeźników krótko po 1382 r., gdyż nie usunięto nazwiska

zapewne drugiego jej właściciela. Jak wynika z zapisów obu ksiąg, działka ta przylegająca do jatek mięsnych była „przechodnia” i rozciągała się pomiędzy ul. Mariacką a Św. Ducha (obie składające się na nią posesje znajdowały się w obrębie jatek)⁴⁰. „Przechodnią” stała się także przed 1415 r. parcela należąca do *johannesa reppyna* (ul. Mariacka 50, ul. Św. Ducha 46) leżąca wzdłuż ul. Krowiej. Wcześniej, około 1382 r., dwie pierwsze nieruchomości (licząc od ul. Krowiej) przy ul. Mariackiej (nr 50–51) należały do jednego właściciela, jednak żadna z nich nie sięgała po ul. Św. Ducha.

Tym samym przed 1415 r. pomiędzy jatkami a ulicą Krowią pozostały po trzy nieruchomości prywatne (dzisiejsze nieruchomości ul. Mariacka 50–52, ul. Św. Ducha 44–46).

Wszystkie działki posiadały zbliżone szerokości. Według osiemnastowiecznych pomiarów trzy pierwsze parcele w ul. Mariackiej (nr 52–50) liczyły: 19 stóp 3 cale, 19 stóp 7 cali, 20 stóp 9 cali (w sumie 59 stóp 7 cali = 17,1 m); w ul. Św. Ducha (nr 44–46): 22 stopy 1 cal, 20 stóp 2 cale, 18 stóp 5 cali (w sumie 60 stóp 8 cali = 17,4 m). Jak można przypuszczać, właściciel posesji przylegającej do jatek od strony ul. Mariackiej (nr 52) przy budowie muru ogniowego zajął pas z działki jatek o szerokości 1 stopy⁴¹. Natomiast właściciel posesji narożnej przy ul. Św. Ducha (nr 46) zajął fragment ulicy o szerokości około 2 stóp, a właściciel kolejnej (nr 45) – pas gruntu o szerokości około 1 stopy, należący do działki przylegającej do niej od zachodu (nr 44). Tak więc średnia szerokość parcel położonych pomiędzy jatkami a ul. Krowią wynosiła około 19 stóp i 6 cali (= 5,6 m). Nie zachowały się żadne materiały pozwalające na odtworzenie średniowiecznej zabudowy nieruchomości mieszczkańskich.

Jatki rzeźnicze składały się z czterech szeregów kramów sprzedażnych. Sądząc z ich liczby, szerokość

⁴⁰ APG, 300,32/2, k. 81b. Pod nazwiskiem *mewesa grunyngha* odczytać bowiem można ślady nazwiska *clausa lichtenowa*. W recenzji [Maciakowska 2007: 216] *Clausowi Lichtenowowi* przypisałam własność nie czwartej, a kolejnej, piątej nieruchomości. Różnica ta jest wynikiem powtórnej analizy bardzo niejednoznacznych zapisów własnościowych ksiąg.

⁴¹ Fakt ten znalazł odzwierciedlenie w zapisach z 1495 i 1516 r., APG, 300,32/5, k. 5a, w których potwierdzono, że właścicielem muru jest posiadacz posesji sąsiadującej z ławami (położonej przy ul. Mariackiej 52).

pojedynczego straganu wynosiła 7½ stopy, a więc ½ pręta (= 2,16 m). Ich głębokość, ze względów użytkowych, wynosić musiała około 9 stóp. Na przejścia pomiędzy szeregami jatek pozostawało zatem około 19 stóp. Światło przejścia ulegało zawężeniu po otwarciu jatek, co wiązało się z opuszczeniem lady stanowiącej równocześnie zamknięcie punktów sprzedaży. Tak więc rzeczywiste przejście mogło mieć szerokość około 10 stóp⁴². Przedstawiony schemat zbliżony jest do rekonstrukcji układu jatek, wykonanej przez J. Stankiewicza i R. Massalskiego (ryc. 3), przy czym badacze przyjęli nie po 20, lecz po 19 jatek w szeregu.

Sąsiedztwo placu z rozbudowywanym od końca lat siedemdziesiątych XIV i w pierwszej połowie XV w. kościołem NMP, wpływało zapewne w znacznym stopniu na kształt i funkcjonowanie jatek. Intensywne prace budowlane przy wschodniej części kościoła trwały od około 1425 do około 1440 r. [Keyser 1978: 163]⁴³. Można się domyślać, że uciążliwość prowadzonej w najbliższym sąsiedztwie budowy związana była przede wszystkim z prowadzonymi robotami ziemnymi i koniecznością niwelacji terenu położonego w pobliżu kościoła. Mogło to spowodować konieczność podniesienia poziomu użytkowego jatek⁴⁴, które z tego powodu należało najpierw rozebrać i ponownie zbudować po wyrównaniu terenu. Z uwagi na technologię robót budowlanych, pierwsze niwelacje musiały mieć miejsce najpóźniej około 1425 r. Podczas przebudowy jatek musiało dojść do skrócenia co najmniej 2 skrajnych szeregów jatek do rozmiaru utrwalonego na dziewiętnastowiecznych planach. Wymiana gruntów kościel-

⁴² O. Kloeppe [1937, il. 197–199] przedstawił rekonstrukcję klasycystycznych jatek rzeźniczych na Starym Przedmieściu, którego sposób konstrukcji nie różnił się zapewne w sposób istotny od konstrukcji średniowiecznych jatek głównomiejskich. Różnice polegać mogły na użytym materiale konstrukcyjnym oraz sposobie krycia dachów.

⁴³ W. Drost [1963: 65] przyjmował, że budowa ścian kościoła halowego zakończona została już około 1400 r., natomiast przekrycie dachami i wykonanie szczytów trwało do 1447 r.

⁴⁴ Wydaje się, że warstwa kulturowa o znacznej miąższości (280 cm, od głębokości 400 do 680 od powierzchni ulicy) odkryta podczas prac archeologicznych prowadzonych po południowej stronie kościoła, pod kamienicami ul. Chlebnicka 48–50, wskazuje na rozmach prac niwelacyjnych przeprowadzonych w związku z rozbudową kościoła [Zbierski 1968].

nych związana z rozbudową świątyni, umożliwiającą budowę transeptu i prezbiterium, dokonana została zapewne wcześniej. Jej śladem może być zapis własności kościoła NMP, naniesiony na drugiej parceli południowej pierzei ul. Mariackiej, znajdującej się w bezpośrednim sąsiedztwie dawnego placu kościelnego, jeszcze przed 1382 r.⁴⁵ Kolejna, trzecia już nieruchomości w ul. Mariackiej, musiała zostać przejęta mniej więcej w tym samym czasie⁴⁶. Sąsiednia, skrajna (nr 1), jak i trzy od strony ul. Piwnej, już w 1357 r. stanowiły własność kościelną. Wydaje się, że założenie nowej księgi gruntowej w 1415 r. wiązać można między innymi z rozbudową kościoła parafialnego⁴⁷, wymagającą uwzględnienia nowych układów własnościowych wokół placu kościelnego.

Na słuszność tej tezy zdaje się wskazywać założenie w 1420 r. odrębnej księgi hipotecznej jatek rzeźniczych⁴⁸, w której odnotowywano wszelkie zmiany własności oraz renty ciężące na jatkach (wcześniej transakcje kupna czy dziedziczenia jatek spisywane były w księgach miejskich⁴⁹). Można się z nich dowiedzieć, że transakcje dotyczyły czasem nie jednej, a dwóch jatek. Nie wynika z nich jednak, czy sąsiadowały one ze sobą, czy były rozdzielne⁵⁰.

W najstarszej księdze gruntowej jatek odnotowano dwie: pierwszą (*prima maccella*)⁵¹, składającą się z dwóch szeregów – ciągnącego się wzdłuż plebanii w kierunku ul. Św. Ducha, a następnie przeciwnieległego, spisywanego od ul. Św. Ducha w kierunku kościoła, oraz drugą (*secunda maccella*), również

⁴⁵ APG, 300,32/1, k. 10b.

⁴⁶ APG, 300,32/2, k. 5a – nie została bowiem uwzględniona w nowo powstałym spisie. W spisie właścicieli nieruchomości parcella kościoła nie była wykazywana.

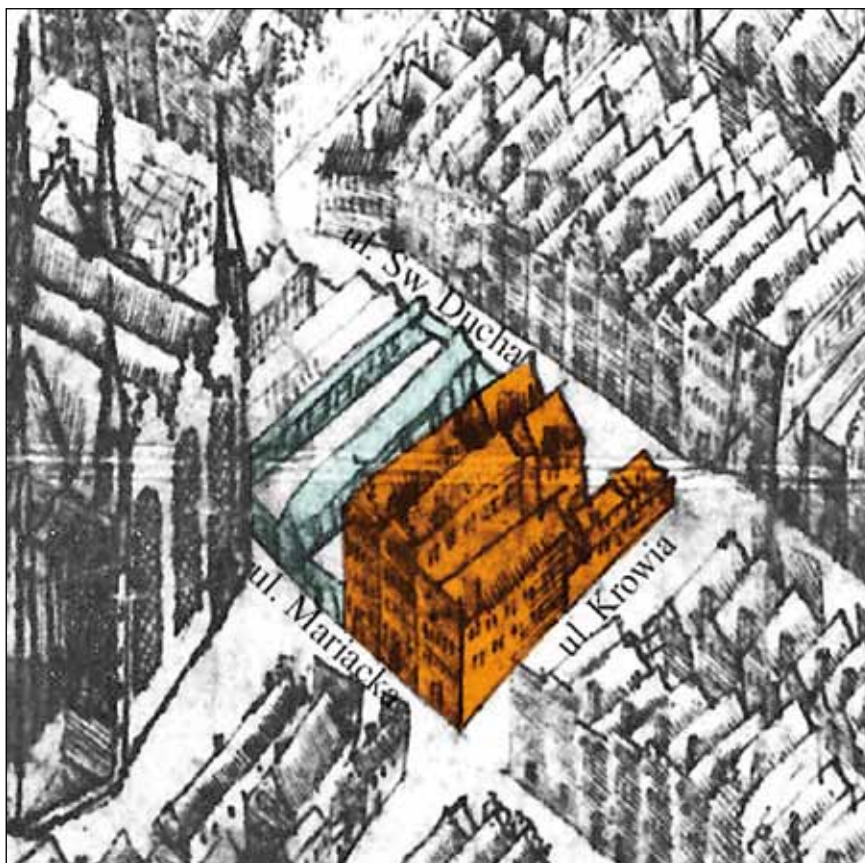
⁴⁷ APG, 300,32/4, 300,32/5.

⁴⁸ APG, 300,32/6.

⁴⁹ APG, 300,59/2, k. 376–383. Trudno stwierdzić czy karty z zapisami transakcji na jatkach są kompletne, gdyż stanowią kilka ostatnich stron poszytu. Zapisy w znacznej części nie są datowane. Porównanie występujących w nich nazwisk ze spisem członków cechu rzeźników wykonanym na potrzeby szosu w 1416 r. (300,12/396, k. 42, 43) wskazuje, że znaczna część zapisów pochodzić musi mniej więcej z tego czasu. Najpóźniejszy zapis pochodzi z 1428 r. W księdze jatek (300,32/6) w kilku miejscach znajduje się odwołanie do zapisów z *liber scabinorum* (np. k. 33).

⁵⁰ Podobne adnotacje odnaleźć można w I księdze gruntowej, APG, 300,32/1, k. 10b.

⁵¹ APG, 300,32/6, k. 10–21.

Ryc. 4. Fragment aksonometrycznego planu Gdańska z około 1600 r., z zaznaczeniem jatek rzeźniczych i kamienic mieszczańskich znajdujących się w obrębie badanego obszaru. Krigsarkivet Stokholm

Fig. 4. Detail of an axonometric map of Gdańsk, c. 1600, Krigsarkivet Stokholm; the meat stalls and burgher houses within the excavated area are highlighted

składającą się z dwóch szeregów⁵². Różna liczba kart, na których prowadzono spis w obrębie jednego ciągu jatek, sugerująca różnice w ich ilości w poszczególnych szeregach i niejasna zasada prowadzenia rejestru nie pozwala na jednoznaczne określenie, ile ich wówczas było. Theodor Hirsch [1858:308], a za nim Paul Gehrke [1895: 10] i Erich Keyser [1978: 134] dla 1452 r. podają 79 jako liczbę wówczas funkcjonujących jatek.

Księga jatek była kontynuowana do około 1629 r.⁵³ Nie znajduje w niej odzwierciedlenia fakt budowy nowych jatek w 1516 r. Wynika to zapewne z tego, że nie zmieniono ich liczby, a tylko je przebudowano lub zbudowano na nowo.

Zabudowa kwartału w okresie nowożytnym

Na aksonometrycznym planie Gdańska przedstawiono uproszczony wygląd jatek na przełomie XVI i XVII w. (ryc. 4). Widoczne są dwa szeregi: pojedynczy i podwójny (trzeci zapewne skryty jest za budynkiem przy ul. Mariackiej 52) zadaszonych jatek rozdzielonych przejściami. Przejścia zamknięte były ścianami parawanowymi z dużymi wrotami, usytuowanymi w pierzejach obu ulic. Rysunek jest dość uproszczony, stąd nie można nic pewnego powiedzieć o technice, w jakiej zostały wzniesione. Pionowe podziały widoczne w elewacjach obu szeregów sugerują, iż ściany te mogły być szkieletowe. Konstrukcja dachowa skrajnego szeregu zachodniego oparta była na ścianie plebanii. Podobnie zapewne konstrukcja dachowa szeregu wschodniego opierała się o mur ogniowy kamienic mieszczańskich – przy ul. Mariackiej 52 i Św. Ducha 44.

⁵² APG, 300,32/6, k. 22–35.

⁵³ Wskazują na to wpisy przeniesień własności, których datowanie nie przekracza 1629 r. (APG, 300,32/6, k. 13).

Potwierdzają ten fakt adnotacje urzędowe z 1495⁵⁴ i 1516 r.⁵⁵, z których wynika, że mur graniczny pomiędzy nieruchomością położoną przy ul. Mariackiej 52 a pięcioma przylegającymi do muru jatkami należał do jej właściciela. Belki stropowe i krokwie więźby dachowej jatek wsunięte były w gniazda wybite w tymże murze i w nim zakotwione. Nie wiadomą pozostała konstrukcja ścian jatek. Jedyna informacja na temat struktury budowlanej jatek zawarta została we wstępie do lustracji muru ogniowego, znajdującego się pomiędzy nimi a nieruchomością położoną przy ul. Św. Ducha 44⁵⁶, przeprowadzonej 19 X 1734 r. – tu znalazła się uwaga na temat konstrukcji szkieletowej, w jakiej zostały wzniesione (ANEKS 3). Była to typowa konstrukcja obiektów handlowych tego typu – tania, w której łatwo można było dokonywać naprawy w razie uszkodzenia. Jedynie zachowane w Europie późnośredniowieczne jatki rzeźnicze w Neustadt an der Orla w Turyngii, pochodzące z 1475 r., są wykonane w konstrukcji szkieletowej. Prowadzące do nich wejścia są niezwykle wąskie. Otwór sprzedażny, zamykany opuszczaną okiennicą, do której przymocowana była składana podpora, stanowiąca po otwarciu ladę. Wysunięty okap dachu przesłaniał stoisko przed słońcem i deszczem. Ponad skrajną jatką znajdowała się izba zajmowana przez

⁵⁴ APG, 300,32/5, k. 5a: *Toweten dat Merten Hennig vetens wyndecke, hinh[ik] newedyck, steffan mussin unde hans henynghe hebbn personliken vor deme Ersamen rade bekindt unde togestanden, dat ere fleschbenken achter dessen bauenscrebene erfe bolegen, an der mure dessulven erfes keynen egendoem adder part hebben act[um] fia secunda dionisu[m] an[n]o etc. XCV.*

⁵⁵ *Ibidem: Tho weten dat de besitters der vieff fleischbenken, de an diesem bauen geschr[iebener] Erue sient gelegen, darff Matiz hup up thwe benken thokamen, de dor de hort, Gerdrudt relict[a] hans crumpisch, und de hinderstelligen thwe benken vallynten grundell thokamen, hebben mit wet[e] und willen Cristen relict[a] Bartholomeus Smedes, der hudig besitterynnen dieses vorgeschr[iebener] erves tho eren blacken dieser gedacht fief benken darin gelecht, dat ock densolvig fief benken to lange dagen, sall gegund und togelaten sien, mit sampt dem Isern haben in de gedochte brandthmure gehawen und befestiget, darinne de wolinlicht dieser fief benken darup dat gesparre kommet to liggen. Welcke vorgeschr[iebener] branthmure, mit sampt erer grunt dieses vorgedocht[en] erues, diesem soluigen erue alleyn thokompt und thobehorich yset und zo sickt hernamals bevege, dat de gedacht[en] fief benken gebetert este van grunt up, weder gemaket wurd zo solen unde [...]gen de Besitters der gedocht[en] be[n]ken der vorgeschr[iebener] fryheit, nicht mehr este [...]yn gebruken. Act[um] soesten date Finn[...] Anno XVC und XVI.*

⁵⁶ APG, 300,C/2083: 358.

strażnika, odpowiedzialnego za przestrzeganie statutów cechowych.

Sąsiadujące z jatkami kamienice pokazane na planie aksonometrycznym były murowane. Budynki przy ul. Mariackiej 51 i 52 były trzykondygnacyjne. Ich ściany frontowe zamykały szczyty o formach manierystycznych. W ścianie wschodniej budynku nr 51, na poziomie trzeciej kondygnacji, znajdował się rząd okien wychodzących ponad dachem budynku nr 50, niższego od pozostałych o jedną kondygnację. Jego ściana szczytowa miała w tym czasie jeszcze formy gotyckie. Parawanowa, prosto zamknięta ściana frontowa dekorowana była blankowaniem, a jej płaszczyzna – kolistymi niszami.

Od strony ul. Św. Ducha znajdowały się dwie kamienice – nr 44 i 45. Były zapewne także trójkondygnacyjne. Ich szczyty są na rysunku niewidoczne, przesłonięte połączeniami dachowymi. Na parceli nr 46 pobudowana była wąska buda wzdłuż ul. Krowiej, co powodowało, że pomiędzy nią a kamienicą nr 45 pozostawał pas wolnej przestrzeni. Odcięcie przyziemia od piętra w rysunku bocznej elewacji wskazuje, że dolna jej część była zapewne murowana, a górna wykonana w konstrukcji szkieletowej. Wejście znajdowało się przypuszczalnie od strony dziedzińca. W końcu XVIII w. opisana została jako „trzy budy pod jednym dachem”⁵⁷.

Według rejestru jatek z około 1629 r. (w 1627 r. założono spis dla jatek Starego Przedmieścia, a więc byłby zbliżony w czasie) funkcjonowały 4 ich szeregi⁵⁸. W pierwszym szeregu, Plebańskim (*die Pfarerseite*) znajdowało się 19 stoisk⁵⁹, w drugim, Żebrańczym (*Elende Seyte*)⁶⁰ – 20 (w tym jedna podwójna), w trzecim, Dominikańskim (*dominics Seyte*)⁶¹ – 20, w ostatnim, Wodnym (*Waßerseitte*)⁶² – również 20.

⁵⁷ APG, 300,32/11, k. 96a – *Diese 3 Buden sind unter einem Dache.*

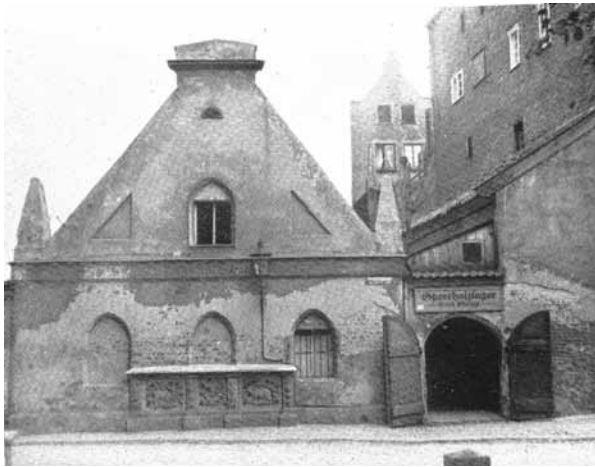
⁵⁸ APG, 300,32/6. Najstarszy zachowany w nim zapis (k. 54) nosi datę 12 maja 1547, lecz jest on najprawdopodobniej powtórzeniem dawniejszego, z wcześniejszej księgi.

⁵⁹ *Ibidem*, k. 41–50. Mniejsza liczba jatek w tym szeregu wynikała z faktu, iż był on krótszy od pozostałych. Było to związane z koniecznością pozostawienia obejścia o odpowiedniej szerokości wokół kościoła NMP.

⁶⁰ *Ibidem*, k. 50–59.

⁶¹ *Ibidem*, k. 60–69.

⁶² *Ibidem*, k. 70–79.

Ryc. 5. Widok jatek od strony ul. Mariackiej, przed pracami rewaloryzacyjnymi na początku lat trzydziestych XX w. [Kloepfel 1934, Abb. 21]

Fig. 5. The meat stalls seen from Mariacka Street prior to restoration in the early 1930s, O. Kloepfel, 1934, *Die Wiederherstellung des alten Stadtbildes von Danzig seit der national en Erhebung, Danzig, Abb. 21*

W sumie było ich więc 79 (lub 80, jeśliby jatkę podwójną liczyć za dwie). Spis ten, wykonany jak się wydaje po gruntownej przebudowie jatek, użytkowany był do 1812 r.⁶³ Podobną liczbę jatek odnotowano w księdze założonej w 1690 r.⁶⁴ (ANEKS 2).

Na wydzielonym obszarze jatek znajdowały się też inne obiekty. Według protokołu z lustracji przeprowadzonej 17 X 1679 r.⁶⁵ (ANEKS 3), w murze ogniowym rozdzielającym jatki od kamienicy położonej przy ul. Św. Ducha 44 znajdował się niewielki komin oraz nisza o wysokości 9, szerokości 2 stóp i głębokości 15 cali. Ponadto w murze tym znajdowały się liczne haki i kotwy oparte na kamieniach, wmurowane weń podczas jego budowy i przechodzące przez całą grubość muru. Stary budynek mieszkalny, domek strażnika jatek, usytuowany był przy bramie przejścia. Zgodnie z zaleceniem, winien był zostać rozebrany i wzniesiony na nowo. Belki miały być oparte na nowym oplaszczowaniu o grubości pół cegły.

Uzupełnia te wiadomości opis z lustracji z 1734 r. (ANEKS 4)⁶⁶.

⁶³ Ibidem, k. 51, 67.

⁶⁴ APG, cechy gdańskie, 300,C/379, k. 1–21.

⁶⁵ APG, 300,C/2083: 199, 200.

⁶⁶ Ibidem: 358, 359.

Ryc. 6. Widok jatek od strony ul. Mariackiej po przeprowadzeniu prac rewaloryzacyjnych na początku lat trzydziestych XX w. [Kloepfel 1934, Abb. 21a]

Fig. 6. The meat stalls seen from Mariacka Street prior to restoration in the early 1930s, O. Kloepfel, 1934, *Die Wiederherstellung des alten Stadtbildes von Danzig seit der national en Erhebung, Danzig, Abb. 21a*

Mur ogniowy pomiędzy parcelami miał 69½ stopy długości, 2 stopy 2 cale grubości i wysokość 3 kondygnacji. Znajdował się w nim mały komin wykorzystywany przez cech dla obsługi (zapewne ogrzewania) przybudówki⁶⁷. W tymże murze na parterze od strony posesji przy Św. Ducha 44 znajdowało się okratowane okienko, zamurowane od strony jatek. Na wysokości I i II piętra znajdowały się trzy okna, a ponad nimi – łęki odciążające. Tak jak i w przypadku muru granicznego od strony ul. Mariackiej, mur ten w całości był własnością właściciela posesji sąsiadującej z jatkami, Davida Wordelmana. Mur rozdzielający przedproże i przybudówkę miał 11 stóp 2 cale długości przy przedprożu 8, a przy elewacji frontowej 17 stóp wysokości i nie był związany z murem ogniowym. Jatki miały długość 40 stóp i były przedłużone o 5 stóp. W ścianie na dole wykute były 3 nowe otwory. Dwa stare otwory, w których osadzone były stare belki, zamurowano. Powyżej znajdowała się murlata o długości 13 stóp, zagłębiona w ścianie na 2 cale, na której spoczywały bale zagłębione w murze na kolejne 2 cale w stosunku do niej. W ich miejsce osadzono 4 belki. Inne dyle tworzyły ramę mocowaną 3 hakami do płyt kamiennych. W tymże murze wybito 5 nowych otworów,

⁶⁷ Przybudówka jest widoczna na planie Buhsego.

w których belki zostały osadzone 5 cali głębiej. Dach miał 17 stóp długości i przedłużony był o 5 stóp, podwyższony o 12 stóp; spadek wynosił 3 stopy.

Niestety opisy, ze względu na uproszczoną formę, nie są w pełni zrozumiałe.

Według Walthera Stephana [1911: 33], od początku XIX w. jatki tworzyły zabudowane przejście pomiędzy ul. Św. Ducha a ul. Plebania. Stopniowo ich handlowe znaczenie malało. W 1833 r. czynsz od jatek rzeźniczych wniosło zaledwie 26 osób, w tym: jedna osoba od 2½ jatki, jedna – od 2, jedna – od 3, jedna – od 4 i jedna – od 6 jatek⁶⁸. W sumie czynsz pobrano od 38½ jatki. W latach 40. XIX w. liczba ta zmniejszyła się do 33½ jatki. W 1853 r. doszło do połączenia cechów rzeźników głównomiejskich ze staromiejskimi, rok później dokumenty cechowe zostały przekazane do archiwum miejskiego. Pomiędzy 1877 a 1884 r. dojść musiało do wyburzenia jatek rzeźniczych od strony ul. Św. Ducha i budowy w ich miejsce domu mieszkalnego krytego łupkiem, pozostającego własnością cechu rzeźników. W 1896 r. rzeźnicy przenieśli swoje punkty sprzedaży do nowo wybudowanej hali targowej. Z akt Policji Budowlanej⁶⁹ dla parceli przy ul. Mariackiej 53 wiadomo, iż w 1908 r. dawne jatki lub ich część wykorzystywano jako magazyn na puste kosze i skrzynie.

W aktach znajduje się także szkic budowy wiaty magazynowej z 1929 r., która znajdować się miała w południowo-zachodniej części dawnych jatek. Projekt obejmował szerokość odpowiadającą trzem szeregom jatek. Szkic nie wyjaśnia, czy do budowy wiaty zamierzano wykorzystać fragmenty dawnej konstrukcji. Nie wiadomo więc, czy uwidocznione na rysunku szeregi podpór (zapewne drewnianych) odpowiadają liniom dawnych podziałów. Z rysunku wynika, że szerokość pomieszczenia pomiędzy murem a podporami oraz drewnianą ścianą a podporami wynosiła 2,55 m, a szerokość dawnego przejazdu 5,60 m. Zgodne jest to w przybliżeniu z przedstawionymi hipotetycznymi wymiarami jatek, co wskazywałoby na wykorzystanie starych fundamentów.

⁶⁸ APG, 300,C/380, k. 6.

⁶⁹ APG, 15/3172: 70.

Wygląd jatek w latach trzydziestych XX w. przybliżają nieliczne zachowane fotografie (ryc. 5, 6). Nie dysponujemy zdjęciami ukazującymi w pełni wygląd tych ścian. Od strony obu ulic: Mariackiej i Św. Ducha szeregi jatek były przesłonięte murowaną ścianą parawanową. Partia środkowa, kryjąca dwa środkowe szeregi jatek, od strony ul. Mariackiej i zapewne także od strony ul. Św. Ducha była jednokondygnacyjna, zamknięta trójkątnym szczytem. Dekorację części dolnej, ograniczonej pasem szerokiego prostego fryzu, tworzyły trzy ostrołukowo, prawie półkuliście zamknięte blendy. Po bokach szczytu na prostopadłościennych cokołach umieszczone były dwie masywne iglice. Szczyt wieńczył niewielki tympanon, wsparty na gzymsie. W osi środkowej znajdowało się okno o tej samej formie co nisze i otwory w kondygnacji przyziemia, a po bokach dwie trójkątne blendy. Pomiędzy szeregami jatek znajdowały się przejścia zamknięte od strony ulic bramami w parawanowym murze. Nie były one jednakowe, gdyż aneks dobudowany do kamienicy przy ul. Mariackiej 52 zajął fragment wschodniego przejścia. Boczne szeregi jatek do oparcia konstrukcji wykorzystywały sąsiedzkie mury ogniowe, stąd ściany frontowe dostosowane były do linii pulpitywych dachów, jakimi były nakryte. Wąskie ściany szczytowe szeregu przylegającego do plebanii dekorowane były niszą; od strony ul. Św. Ducha w niszy umieszczony był otwór zamknięty okiennicą. O ile fasada od ul. Mariackiej była tynkowana, o tyle ściana szczytowa przylegająca do Kaplicy Królewskiej miała odsłonięte lico ceglane. W przyziemiu, pośrodku centralnej ściany od strony ul. Mariackiej, wmurowane były trzy ażurowe płaskorzeźby, dekorowane liśćmi akantu, flankowane rzeźbionymi filarkami, pośrodku których – w dwóch skrajnych – znajdowały się głowy byka, a w środkowej głowa barana.

Jakkolwiek w literaturze przyjmuje się, że mury jatek znane z przekazów ikonograficznych z początku XX wieku pochodzą z 1516 r., nie jest to takie oczywiste. Ostrołukowo, prawie półkuliście zamknięte blendy fasady zdają się co prawda pochodzić z początku XVI w., ale przeczy temu wysokość dolnej kondygnacji, jak i poziom osadzenia okien dostosowany do obecnego poziomu nawierzchni. Jeśliby rzeczywi-

ście mur ten pochodził z początku XVI w., to znajdujące się za nim jatki powinny być zagłębione z powodu narastania gruntu na ulicy. Portal główny kościoła Mariackiego zagłębiony jest o około 0,9 m w stosunku do obecnego poziomu ulicy [Drost 1963: 41]; przed II wojną światową zagłębione było także wejście do Kaplicy Królewskiej i wjazd na dziedziniec plebanii kościoła NMP. Ponieważ poziom jatek i ich ściany parawanowej wydaje się być zgodny z poziomem ulicy, ich późnośredniowieczne pochodzenie nie wydaje się pewne. Forma murowanego szczytu zamykającego dwa środkowe szeregi wskazuje raczej na wiek XVII. Nie można jednak wykluczyć, że przebudowano wówczas wcześniej wzniesione ściany.

Budynki mieszkalne także podlegały wielu zmianom. Były one adaptowane na różne cele. W 1863 r. wzniesiono nowe skrzydło boczne w domu przy ul. Św. Ducha 45⁷⁰, a w 1893 r. wykonano zejście do piwnic wprost z ulicy. W 1893 r. dokonano przebudowy parteru, połączonej z wyburzeniem przedproża w budynku przy ul. Mariackiej 50⁷¹. Inne przedproża, przy ul. Mariackiej 51, rozebrano w 1877 r., 52 – 1870 r.; przy ul. Św. Ducha 46 – ?, 45, przybudówkę – 1863 r., 44 – 1878 r., przybudówkę przed domem w jatkach rzeźniczych nr 43 – w 1878 r. Gruntowną przebudowę domu przy ul. Św. Ducha 44 przeprowadzono w roku 1896⁷². W 1903 r. w przyziemiu budynku przy ul. Mariackiej 52 urządzono sklep⁷³. W latach 1903–1904 dom przy ul. Św. Ducha 46 przebudowano na wytwórnię kielbas, modernizowaną w 1912 r.⁷⁴ W 1937 r. dokonano rewitalizacji budynku przy ul. Mariackiej 51⁷⁵.

Zabudowa całego kwartału uległa zniszczeniu w marcu 1945 r.

Ocalałe fragmenty płaskorzeźbionej dekoracji środkowej partii fasady jatek od strony ul. Mariackiej zostały wykorzystane jako płyty balustrady przedproża podczas odbudowy kamienicy przy ul. Mariackiej 52.

Aneks 1

Właściciele działek około 1382 r.

przy ul. Mariackiej⁷⁶:

Locus maccellorum

(53) – *hinricus de trever*

52 – *nicolas wilkins*

51 – *johannes zvelt*

50 – *johannes zvelt*

przy ul. Św. Ducha⁷⁷:

maccella et dotem

(43) – *hinricus de dreveren*

44 – *everhardus ruzinberg*

45 – *Tideman Gherhard et gertrudis pueri gherhardis stormer*

46 – *herman schermbeke*

Właściciele działek około 1415 r.

przy ul. Mariackiej⁷⁸:

Locus macellorum

(53) – *mewes grunyng* (przed 1415 r.)

52 – *mathis vust*

51 – *andreas bornholm*

50 – *johannes reppyn*

przy ul. Św. Ducha⁷⁹:

macella

(43) – *claus lichtenow* (przed 1415 r.)

44 – *claus borch*

45 – [...]

46 – *johannes reppin*

Właściciele działek około 1633 r.

przy ul. Mariackiej⁸⁰:

Locus maccellorum

52 – *Albrecht Bottenstein*

⁷⁰ APG, 15/740.

⁷¹ APG, 15/3169.

⁷² APG, 15/739.

⁷³ APG, 15/3171.

⁷⁴ APG, 15/741.

⁷⁵ APG, 15/3170.

⁷⁶ APG, 300,32/1, k. 10b.

⁷⁷ Ibidem, k. 11b.

⁷⁸ APG, 300,32/2, k. 81b, 82a.

⁷⁹ Ibidem, k. 89b, 90a.

⁸⁰ Ibidem, k. 5a.

51 – Joachim Olfasius
50 – Jacob Paßarie
przy ul. Św. Ducha⁸¹:
Maccellum
44 – Hans Schultz
45 – nazwisko nieczytelne
46 – Nathanael Bortsch [?],

Zapisy własności w założonej w 1633 r. księdze gruntowej⁸²

ul. Mariacka⁸³

Locus Macellorum

52 – 1705/:7 Maji, Fr. Virginia-Renata Krüger.

51 – 1762/:XI. Sept., Civitas in usum Ecclesia
B.Maria Virg.

50 – 1770/:XI Maji, Cornelius-Henrich Schwartz
22/24 (skr.), der [...] Carl-Ludwig Schwartz 1/24 (skr.),
1779/:19. Jun., Cornelius Henrich Schwartz ex cessione
1/24 (skr.),

1808./30 April, H. Gideon du Bois ex contractum
cum onere

ul. Św. Ducha⁸⁴

[brak]

44 – 1776/:27 Januar (skr.), Frantz George Marck –
1/2 (skr.), Johan George Friderich fil.(skr.), cum oneribus,
Frantz George Marck parthe – 1/2 (skr.)

1808./30 April, H. Peter Andreas Geschke laut ac-
tum donationis: inter vivos vom 21 April 1808 [...] 3/4,
1808/:30 April, Peter Andreas Geschke ex cessione fi-
liae – 1/4

45 – 1703/:1. Mart., Civitas in usum Ecclesia S. Jo-
hannis laut gericht actum donationis inter vivos vom 20.
Febr. 1703,

46 – 1708/:1. Nov., Michael Adam Karsch – 3/6, Mi-
chael Adam Karsch ex cess. – 2/6, Michael Adam Karsch,
term [...] d.d. 15. Febr. 1788 – 1/6

z boku dopisane: mit den buden in der Kuhgaße
unter einem dache fol: 96

ul. Krowia⁸⁵

3 – 1790/:17. Apr., Johan-Gottlieb Götz (skr.),

1808./:2 April, Benjamin Tischer ex Contractum

oraz opisana jako związana z posesją Św. Ducha 46

– adnotacja: Diese 3 Buden sind unter einem Dache oraz
zapisy: 1788/:1. Nov., Michael Adam Karsch [...] 3/6, Mi-
chael Adam Karsch ex cessione 2/6, C. Term. E. Rahts
d.d. 15. Febr. 1788 – 1/6

Właściciele posesji w 1854 r.

ul. Mariacka [Allgemeiner 1854: 219]

52 – Schramm, Drechsler

51 – Gemeinde der Marien-Kirche

50 – Horschel, Maler

ul. Św. Ducha [Allgemeiner 1854: 224]

44 – Mix, Schneider

45 – Heilmann, Kalkant.

46 – Jaeger, Dr. med.

Aneks 2

APG, 300,C/379, K. 1–21

Bäncken Buch

bey der Zeit

derer regierenden Alterleuten

Hr Johann George Pickel

und

Hr Benjamin Barck

angefertiget

von

Anno 1714 den

26 Februarij

No 1 Christoff Zeitszing [dop. Jacob Pieck]

2. Christoff Zeitszing

3. Andreas Schultz

4. Christoff Zimmermann

5. Das Gewerck der Fleischauer der Rechten-Stadt

6. Benjamin Filius Heinrich Picken

7. Hansz Brinner [dop. Sebastian Rötting]

⁸¹ APG, 300,32/5, k. 14b.

⁸² APG, 300,32/11.

⁸³ Ibidem, k. 95b.

⁸⁴ Ibidem, k. 103b.

⁸⁵ Ibidem, k.96a. Przy ul. Krowiej odnotowano działki związa-
ne z posesją położoną przy ul. Św. Ducha 46.

8. *E.E. Werck der Fleischer der Rechten Stadt*
9. *E.E. Werck der Fleischer der Rechten Stadt*
10. *Das Werck der Rechtstädtischen Fleischer*
11. *Heinrich Müller [dop. George Thielicke]*
12. *Jacob Fleck ab und E.E. Gewerck der Rechtstädtischen Fleischere zu ao 1738 d. 6. Sept.*
13. *Hansz Brinner [dop. S za nazwiskiem i dalej Filius Benjamin]*
14. *Das Werck der Rechtstädtischen Fleischer*
15. *Das Werck der Rechtstädtischen Fleischer*
16. *Peter Klint [dop. Filius Hansz Jägers]*
17. *Michel Brinner [dop. Benjamin Brinner Filius Hansz Brinner]*
18. *E.Erb. Werck der Rechtstädtischen Fleischer*
19. *Johann Friedrich Hancke*

Ex Opposito die Elende Seite

20. *Marcell Seydel [dop. E.E. Gewerck der Fleischer]*
21. *Das Werck der Rechtstädtischen Fleischer*
22. *Michel Woitsack [dop. E. Gewerck der Rechtstädtischen Fleischere]*
23. *Das Werck der Rechtstädtischen Fleischere*
24. *E.E. Werck der Fleischer der Rechten Stadt*
25. *Jacob Fil: Jacob Wentzels*
26. *Paul Kitsche [dop. das Gewerck der Rechtstädtischen Fleischere]*
27. *Gergen Gronert*
28. *Jürgen Schuer*
29. *Das Werck der Fleischer ii macella*
30. *Christoff Schultz*
31. *Daniel Boblitz*
32. *Daniel Hancke*
33. *Das Werck der Fleischer in der Rechten Stadt*
34. *Gottfried Dörsz*
35. *Greger Mollner [dop. E. Erb: Gewerck der Fleischer]*
36. *Greger Mollner [dop. E. Erb. Gewerck der Fleischer cum onere]*
37. *Das Werck der Fleischer der Rechten Stadt*
38. *Das Werck der Fleischer der Rechten Stadt*
39. *Das Werck der Fleischer der Rechten Stadt*

Die Dominics Seite vom Kirch-Hoffe anzufangen

1. *Das Werck der Fleischer der Rechten Stadt*
2. *Das Werck der Fleischer der Rechtenstadt*
3. *Marten Filius Heinrich Picken*

4. *Benjamin Pick*
5. *Hanß Brenner [dop. Sebastian Rötting]*
6. *Heinrich Gronwald*
7. *Michel Feyen [dop. E. Erb. Gewerck der Fleischer, poniżej Zacharias Becker]*
8. *Aegydius Müller*
9. *Friedrich Hancke*
10. *George Pick der jungere [dop. Johann George Pickel]*
11. *George Krause*
12. *Michel Woitsack [dop. Tobis Andres Stärck]*
13. *Benjamin Barck*
14. *Benjamin Pick [dop. Martin Pick]*
15. *Das Werck der Fleischer der Rechten Stadt cum onere*
16. *Christoff Märckel [dop. Michel Teuffel]*
17. *Paul Elßner [dop. E. Gewerck der Rechtstädtischen Fleischere cum onere]*
18. *Marten Pick [dop. Junior]*
19. *Hanß Ernst Hein*
20. *Das Werck der Fleischer*

Ex Opposito Die Wasser Seite

21. *Friedrich Schmiedeknecht [dop. ab Johann Heinrich Deuffel]*
22. *Hanß Heinrich Müller [dop. E. Gewerck der Rechtstädtischen Fleischer]*
23. *George Schkerle [dop. Das Gewerck der Fleischer]*
24. *Greger Berckmann [skr.] [dop. E. Gewerck der Rechtstädtischen Fleischer]*
25. *Abraham Götz*
26. *Jacob Hirschfelt [skr.] [dop. E. Gewerck der Rechtstädtischen Fleischer]*
27. *Gergen Pick der ältere*
28. *Maria Elisabeth filia Gottfried Sperlings*
29. *Ephraim Pick [dop. Johann Paul Junck]*
30. *Das Werck der Rechtstädtischen Fleischer cum onere*
31. *Johan George Pickel [dop. Ephraim Pickel ab Gottfried Liermann]*
32. *Fr: Martha vid: Gottfried Sperlings*
33. *Christoff Kalliski*
34. *Fr. Martha vid: Gottfried Sperlings ½
Maria Elisabeth filia Gottfried Sperlings ½*
35. *Gergen Gronert ex cess: E. Gewercks [dop. Joh. Gottfried Appelt]*
36. *Daniel Nemerau ex Cess: E. Gewercks*

37. Johann Barthel Pick ex Cess: des Gewercks [dop. Christian Matschke]
 38. Friedrich Hancke
 39. Das Rechtstädtische Gewerck der Fleischer
 40. Das Rechtstädtische Gewerck der Fleischer

Aneks 3

APG, 300,C/2083, s. 199, 200

[...]

Erstlich: auff Seiten gedachten Fleischbäncken, einen fundirten Schornstein von unten biß oben auß; wie auch nicht weit von diesem Schornstein ebenmäßig ein fundirtes Blindwerck 3 Schuh 9 Zoll hoch, 2. Schuh weit und 15 Zoll tief. Ferner befinden sich auff gemeldter Seiten der Fleischbäncken auch unterschiedliche Haacken und Ancker, welche anfänglich mit auffführung der Mauern, auff Steinliegende, seind eingelegt und vermauert worden, welche beynahe durch die gantze Brandmauer durchgehen. Diese obberührte drey Anmerkungen geben dißseits genugsame Anzeigungen Part an der Brandmaure zuhaben.

Vors andere hat das Werck der Rechtstädtischen Fleißere ihr altes wohnhäusichen vor den Bänckenschließer nothwendig abbrechen und wider bauen lassen müssen, da sie dann, wie gebräuchlich an dieser alten Brandmauer einen halben Schue dick bey auffgeföhret, und das halbholtz und Balcken darauff zulegen. So weist auch ferner, daß die Scheidemaure von vornen an dem Außgebäude und Gallerey, welche in ihrer rechten Grentze stehet, mit dem oberen Theil der Brandmaure, so über der Rienen außgehet, gleich überein kommet.

Auff Seiten Herren Czerlinski und Interessenten ist diese Brandmaur also beschaffen, wie es wie rechte Brandmaur erfordert: dann im untersten Geschoß ist ein auffgesetzten Schrot von einem halben Schuh. Im andern Geschoß ist 3 Zol abgeschnitten und ligen bliben. Noch höher oben ist wieder ein halben Schuh abgeschnitten und ligen blieben darauff Balcken geleget worden. Es finden sich auch rechtmäßige fundirte Blindwerck, aber kein Schornstein auff dieser gantzen Seiten. Noch seind hier zu observiren unterschiedliche fenster, welche alle nach den Fleischbäncken zu, fundirt durchgehen, unter welchen wird anietzo verbauet ist.

Actum 17. October A[nno]. 1679.

Aneks 4

APG, 300C/2083, s. 358, 359

David Wordelmann contra das Gewerck der Rechtstädtischen Fleischer.

[...] den Verscheel zwischen des E. David Wordelmanns seiner BrandtMauer, in welcher sich ein kleiner Schornstein befindet, u. dem Ehrb. Gewercke der Rechtstädtischen Fleischer ihrer Fleischbäncke, welche von Fachwerck erbaut, die Balcken aber in der Brand Mauer eingehauen, und des kleinen Schornsteins sich bedienet, untersuhet und befunden wie folget.

Befindet sich des E. David Wordelmanns sein Haus in der H. Geist Gasse, welches in der Brandt Mauer bestehet rechter Hand. Die Brandt Mauer ist 2 Fuß 2 Zoll dicke, und 3 Geschoß hoch, in welcher ein kleiner Schornstein hin aufgehet, dessen sich das Ehrb. Gewerck der Rechtstädtischen Fleischer zu ihrer Vorstube bedienet habe.

Befindet sich im ersten Geschoß eine Lucht fenster mit eisern Gegitter, und von der Seit der Fleischbäncke zugemauret ist. Im andern Geschoß befinden sich 3 Luchten mit Fenster. Im dritten Geschoß wieder 3 Luchten mit Fenstern, und über jedem Fenster einen Bogen gespannt, und allein dem E. David Wordelmann zugehöret, weil in der obgedachten Brand Mauer von unten biß oben kein gerader noch außgesetzter Kraack-Schrot zu finden ist.

Die Brandt-Mauer ist mit dem vorgelegten Beyschlag 69 1/2 Fuß lang vom Giebel an. Die Mauer mit dem vorgelegten Beyschlag ist lang 11 fuß 2 Zoll und so hoch als der Beyschlag, welches dem E. David Wordelmann zugehöret. Die Mauer ist nachmahls höher gesicheret, forne am Beyschlag 8 Fuß hoch, und am Giebel 17 Fuß hoch, welche Mauer am Giebel nicht verbunden, und sich das Ehrb. Gewerck der Rechtstädtischen Fleischer zu ihrer Vorstube bedienen, und ausser der Bancke stehet.

Die Fleischbäncke nach unten, und das Vorhaus oben sind lang gewesen 40 Fuß, voritzo aber 5 Fuß verlängert, und unten 3 Löcher aufs neue in des E. David Wordelmanns seiner Brandt-Mauer eingehauen, und 2 Löcher wo die alten Balken eingelegen haben zugemauret. Oben findet sich eine Mauerlatt, welche 13 Fuß lang u. 2 Zoll tieff in der Mauer gewesen, und worauf die Bohlen so 2 Zoll tiefer als die Mauer latt gewesen, gelegen, an deren statt sich anietzo 4 Balcken befinden. Die ande-

ren Bohlen aber, welche vormahls auf einem Rahm mit 3 Haacken, so in fliesen verfestiget gewesen, anitzo aber 5 neue Löcher eingehauen in dieselbige Mauer, und die Balcken 5 Zoll tiefer geleet.

Das Dach ist lang 17 Fuß, 3 Fuß verhöhet und 5 Fuß verlängert, 12 Fuß höher gemacht. Das übrige Dach befindet sich in dem alten Höfe.

Actum Dantzig den 19 October a[nn]o 1734

M. Gottfried Förster
M. Christian Häusler

M. Friedrich Maurer
M. Peter Conrad

Bibliografia:

Allgemeiner

1854 *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Danzig und dessen Vorstädte auf das Jahr 1854*, Danzig.

Bertling PAN BG

Bertling A., *Danzig um 1382*, PAN Biblioteka Gdańska, C I 644.

Biskup M.

1978 *Rozwój produkcji rzemieślniczej*. W: E. Cieślak (red.), *Historia Gdańska I*, Gdańsk.

Buhse APG

Situations Plan von Danzig. Nach trigonometrischer Aufnahme im Auftrag des Magistrates gemessen in den Jahren 1866 bis 1869 durch [Daniel] BUHSE, Königl. Feldmesser., APG, 1126/376.

Czaja R.

1992 *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992.

Drost W.

1963 *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschätze*, Stuttgart 1963.

Freie Stadt Danzig

1938 *Freie Stadt Danzig*, Geländeplan, Bl. XI 20.

Gehrke P.

1895 *Das Danziger Fleischergewerk in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Danzig, 9–10.

Gersdorff A.

1814 *Plan der Königlich Preussischen See- und Handlungs Stadt Danzig*, APG, 9,2/680.

Gruber K., Keyser E.

1929 *Die Marienkirche in Danzig*, Berlin.

Hirsch Th.

1858 *Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Leipzig.

Keyser E.

1978 *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln–Wien.

Klooppel O.

1934 *Die Wiederherstellung des alten Stadtbildes von Danzig seit der nationalen Erhebung*, Danzig.

1937 *Das Stadtbild von Danzig in den drei Jahrhunderten seiner großen Geschichte*, Danzig.

Kopiński K., Oliński P.

2008 *Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 [1458–1459]*, Toruń.

Kutrzeba St.

1928 *Gdańsk: Przeszłość i terażniejszość*, St. Kutrzeba (red.), Lwów–Warszawa–Kraków.

Maciakowska Z.

2004 *Zasiedlenie Głównego Miasta w Gdańsku około 1360 r.* *Zapiski Historyczne* LXIX, 1.

2007 *Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych*, Warszawa 2005, [recenzja]. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 55, 2.

2011 *Kształtowanie przestrzeni Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV w.*, Gdańsk.

Massalski R., Stankiewicz J.

1969 *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska*. W: *Gdańsk jego dzieje i kultura*, Gdańsk.

Mikulski K.

1999 *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń.

Simson P.

1904 *Geschichte der danziger Willkür*, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens 3, Danzig.

1913 *Geschichte der Stadt Danzig I*, Danzig.

1918 *Geschichte der Stadt Danzig IV*, Danzig.

Stephan W.

1911 *Die Strassennamen Danzigs*, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens 7, Danzig.

Tusk D.

1996 *Był sobie Gdańsk*, I, Gdańsk.

Willer P.

1687 *Plan der Königlich Preussischen See- und Handlungs Stadt Danzig, 1687*. In: A. Gersdorff (hrsg.), *Plan der Königlich Preussischen See- und Handlungs Stadt Danzig 1814 r.*, APG, 9,2/680.

Wutstrack C.F.

1807 *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten von der Königl. Westpreussischen See- und Handels-Stadt Danzig, ihren Vorstädten, Besitzungen und der umliegenden Gegend aus ältern und neuern Zeiten gesammelt und herausgegeben von Christian Friedrich Wutstrack*, Danzig.

Zbierski A.

1968 *Archeologiczne badania ratownicze przy ul. Chlebnickiej 48–50 w Gdańsku*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej „Architektura”* 124.

Zimmermann I.

APG *Beiträge zur Kenntniss des „Alten Danzigs” zu meist baulicher Beziehung von I Zimmermann*, Tafel X, APG, 1126/815.

Analysis of historical records and an attempt to trace changes in the spatial structure of an urban quarter

The results of archaeological and historical research demonstrate that the origins of the Old Town in Gdańsk may be dated to the 1320s. It was at this time that a settlement was founded in this district's central portion, near the present-day Main Town Hall. Up until the 1330s this settlement encompassed an area just beyond the northern frontage of Św. Ducha Street, extending eastwards up to Grząska and Mokra Streets. Meat stalls may already have been a feature of the city during this period, as the existence of a Main Town butcher's guild is attested by a document dating from 1331. The first direct mention of meat stalls dates from 1347, when a reference is made to new meat stalls, suggesting that there must have been some earlier ones. It seems that originally the corner of the stalls abutted the church square, alongside which (on Św. Ducha Street) lay a plot occupied by the rectory.

Each of the master guildsmen had the right to use one of the meat stalls and was obliged to pay ground rent for it to the guild. For its part, the guild had to pay the city an agreed fee, in kind or in cash, for the privilege of using the stalls. The meat stalls could be inherited and sold, though before being sold to another master guildsman their sale first had to be offered to the guild. Women could inherit a meat stall. Any exchange of the stalls was prohibited. After meadows near Dobrowo had been leased to the guild, each of the stalls was allocated a strip of meadowland.

In c. 1382 there were 19 entries for the old meat stalls and 14 for the new ones. A somewhat later property tax register dating from 1416 lists the names of 49 butchers – hence the number of meat stalls at that time probably amounted to around 60. The meat stalls register of 1420 records an even greater number of stalls – around 80. The original number of meat stalls and the area which they occupied remains unknown. In their ultimate form, recorded on a 19th-century map of the city, the meat stalls occupied a property measuring approximately 76 ft wide (= 21.8 m) and 150 Chełmno feet long (= 43.6 m), which equated to the surface area of eight burgher plots, each of c. 19 ft (= 5.45 m) in average width (four on either street).

It can be assumed that up until c. 1415 the meat stalls were grouped in three rows stretching between Mariacka and Św. Ducha Streets, the first two rows being separated by a passageway, and probably extending beyond the later frontage of Mariacka Street. The rows of stalls were probably not truncated until the expansion of the church, hence around 1425 at the earliest and 1516 at latest.

The meat stalls were neighboured by burgher properties occupying the eastern end of the quarter. Those on Mariacka Street were longer – measuring around 100 ft (= 28.67 m) in length, those on Św. Ducha measuring barely 50 ft (= 14.38 m). Entries in both of the city's earliest land registers reveal that the plot adjacent to the meat stalls was a walk-through property and extended between Mariacka and Św. Ducha Street. The plots at 50 Mariacka Street and 46 Św. Ducha Street (stretching along Krowia Street) also became a walk-through property prior to 1415.

In the early 15th century, possibly by 1420, two further burgher plots were taken over by the butcher's guild. This resulted in three private properties being left between the meat stalls and Krowia Street, both on Mariacka and Św. Ducha Streets (those located today at 50–52 Mariacka Street and 44–46 Św. Ducha Street).

Tym samym pomiędzy jatkami a ulicą Krowią pozostały po trzy nieruchomości prywatne (dzisiejsze nieruchomości ul. Mariacka 50-52, ul. Św. Ducha 44-46).

From this point onwards the meat stalls consisted of four rows of sales booths. According to the stalls register dating from c. 1629, the first of these four (known as *Plebański* – Rectory Row) was made up of 19 booths, while the second (*Żebraczy* – Beggars' Row) featured 20 (one of them a double stall); the third (*Dominikański* – Dominican Row) and the last row (*Wodny* – Water Row) also consisted of 20 stalls each. Thus, in total there were 79 (80) stalls.

An axonometric map of Gdańsk dating from the turn of the 16th century depicts a simplified representation of the covered meat stalls, separated by screened passages with large gateways in both street frontages. The tenements neighbouring the meat stalls were brick-built. The buildings on both Mariacka and Św. Ducha Streets each had three storeys. The plot at 46 Św. Ducha Street featured a narrow shack flanking Krowia Street, leaving an empty strip of land between the shack and house no. 45.

According to W. Stephan, by the early 19th century the meat stalls created a built-up alley between Św. Ducha and Plebania Streets. Their significance as a site where trading took place gradually declined. In 1853 the butchers' guilds of the Old Town and the Main Town became amalgamated. In 1854 the guild's records were entrusted to the city archives. Between 1877 and 1884 the meat stalls along Św. Ducha Street must have been demolished and a house, which remained the property of the butcher's guild, was built. In 1896 the butchers moved their sales stands to the newly built Market Hall.

In 1908 the former meat stalls, or at least some of them, were used as storage facilities for empty baskets and crates. Neighbouring residential buildings also underwent numerous changes, being adapted for a variety of purposes. All of the standing structures within this quarter were destroyed in March 1945.

Fragments of relief decoration from the central portion of the meat stalls' gable wall looking out onto Mariacka Street survived. They were reused as balustrade panels in the terrace of the re-reconstructed townhouse at 52 Mariacka Street.

Zofia Maciakowska – dr, historyk, historyk architektury, zainteresowania badawcze: historia Gdańska i regionu nadbałtyckiego doby średniowiecznej i nowożytnej, historia urbanistyki miast północnoeuropejskich. E-mail: zofiam@poczta.onet.eu

RES **GEDANENSES**
studia
i materiały
MUZEUM **GDAŃSKA**

TOM XVI